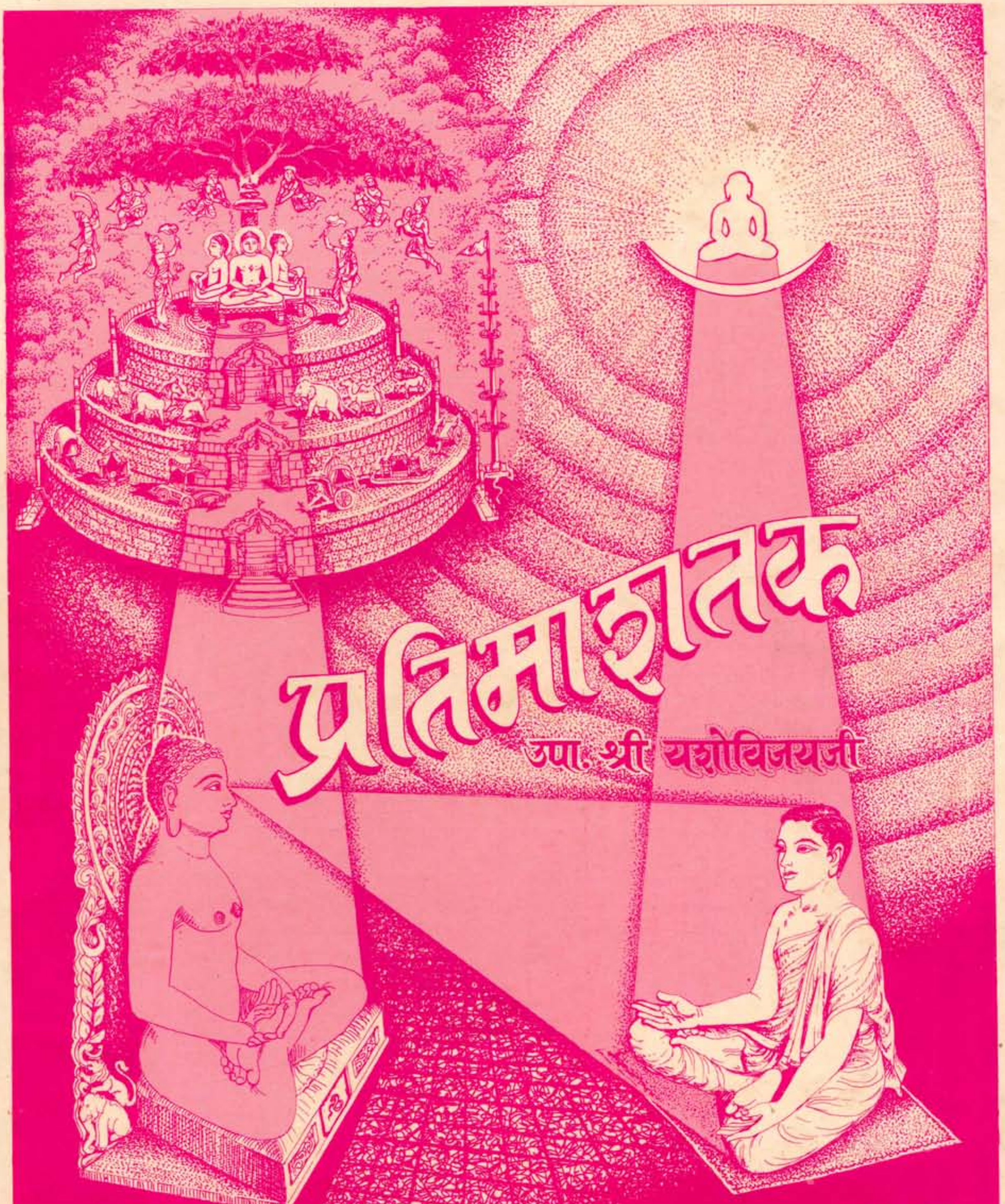
प्रतिमाशतक
उपा. श्री यशोविजयजी

॥ णमोत्थु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स ॥
श्रीमद्विजय प्रेमभुवनभानुसूरीश्वरसद्गुरुभ्यो नमः ॥

ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય
શ્રીમદ્ યશોવિજયવાચક વિરચિત સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિયુત

પ્રતિમાશતક

(ગુર્જર ભાવાનુવાદ યુત)

卐

ભાવાનુવાદ પ્રેરક
સુવિહિતગણધારી, ન્યાયવિશારદ વર્ધમાનતપોનિધિ
આચાર્ય દેવેશ શ્રીમદ્ વિજય
ભુવનભાનુ સૂરીશ્વરજી મહારાજા

卐

: પ્રકાશક :
શ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ
૧૦૬, એસ. વી. રોડ, ઈર્લાબ્રીજ, મુંબઈ–૪૦૦ ૦૫૬.

પ્રથમ આવૃત્તિ

મૂલ્ય
૧૦૦-૦૦

મુદ્રક
પૂજા પ્રિન્ટર્સ એન્ડ ટ્રેડર્સ
મહેંદીકૂવા ચારરસ્તા,
શાહપુર, અમદાવાદ.

નકલ-૫૦૦

વીર નિ. સં. ૨૫૧૪
વિ. સં. ૨૦૪૪

* સર્વ હક્ક શ્રમણપ્રધાન શ્રી જૈનસંઘને આધીન છે.

* આ પુસ્તક પ્રકાશનનો તમામખર્ચ શ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈનસંઘના જ્ઞાન-નિધિમાંથી કરવામાં આવ્યો છે.

—: પ્રાપ્તિ સ્થાન :—

(૧) પ્રકાશક
(૨) દિવ્યદર્શન કાર્યાલય
C/o ભરતકુમાર ચતુરદાસ
કાળુશીની પોળ, કાળુપુર.
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

(૩) દિવ્ય દર્શન ટ્રસ્ટ
C/o કુમારપાળ વી. શાહ
૬૮, ગુલાલવાડી, મુંબઈ-૪

---

* પ્રેરણાના સિંચનથી અને કૃપાના ખાતરથી મારા હૃદયક્ષેત્રમાં ધર્મબીજની વાવણી અને વૃદ્ધિ કરનારા શાસનપ્રભાવક આચાર્યદેવશ્રી વિ. **ભુવનભાનુ સૂરીશ્વરજી મહારાજાને**
* સંયમજીવનમાં અગ્રેસર બની અમારા કુટુંબમાં દીક્ષાની વિક્રમસર્જક પરંપરાના સર્જક, કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત, જિનપ્રતિમાના નામશ્રવણ, દર્શન, આદિથી સદા પુલકીત આચાર્યદેવશ્રી વિ. **ધર્મજિત સૂરીશ્વરજી મહારાજાને....**
* કર્મસાહિત્યમાં 'રસબંધો' મહાગ્રન્થના શિલ્પી, સદાવિનોદી પરમાત્મભક્તિરસિક પન્યાસપ્રવર **શ્રી જયશેખર વિજય ગણિવરને...**
* તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના સ્વામી, ન્યાયનિપુણમતિ, સાત્વિકશ્રેષ્ઠ અનેકવિધ ઉપકારોની હેલી વર્ષાવનારા અગ્રજ અને ગુરુવર્ય **શ્રી અભયશેખર વિજય મુનિવરને...**
* આ ગ્રન્થરત્ન સમર્પિત કરતા અનુભવાતો આનંદ અપૂર્વ છે...

મુ. અજિતશેખર વિ.

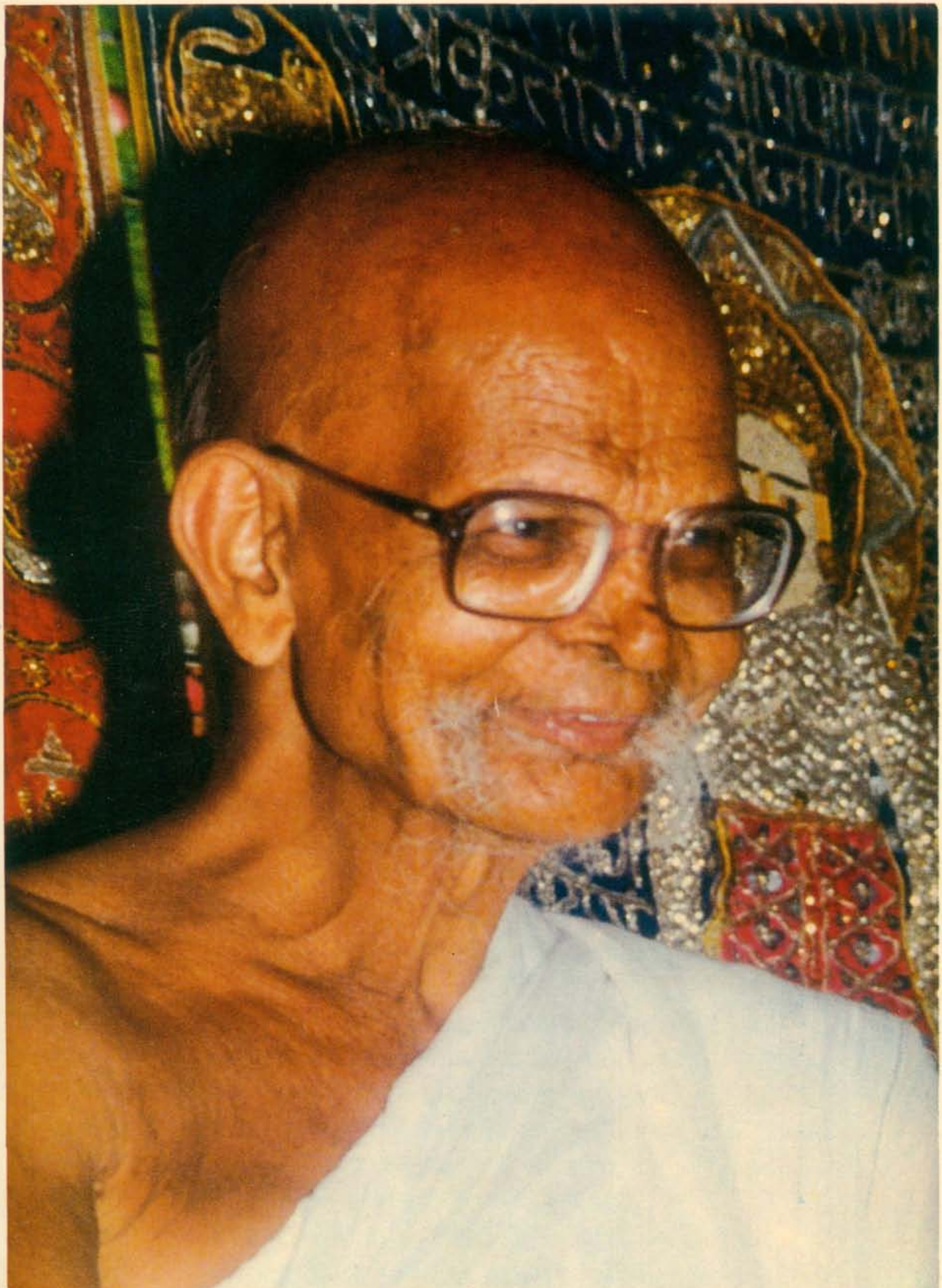

वर्धमान तपोनिधि आचार्य देव श्री विजय भुवन भानु सूरीश्वरजी महाराजा

પ્રકાશકીય નિવેદન

શાસ્ત્ર–પઠન = મૌન વાચના

અરિહંતના ઉપાસકને પથ્થર કે પ્રતિમા નથી દેખાતા પણ સાક્ષાત્ પરમાત્મા દેખાય છે. તે મંદિર કે દેરાસરમાં નથી પ્રવેશતો, પણ ધર્મચક્રવર્તીના દરબારમાં પ્રવેશે છે. અને ત્રૈલોક્યાધિપ સમક્ષ હાજર થાય છે. તેણે પૂજા, ચૈત્યવંદન વગેરે દેવાધિદેવની કુર્નીશ બજાવવારૂપ લાગે છે. તે બહાર નીકળે ત્યારે કરુણાસાગર પ્રભુના સાક્ષાત્ મિલનની અલૌકિક આનંદમય અનુભૂતિ તેના રોમેરોમમાંથી વ્યક્ત થાય છે. આમ, જિનબિંબ ક્ષેત્ર/કાળથી અતિદૂર બિરાજતા ભગવાનનું સામીપ્ય માણવાનું, સાક્ષાત્ મિલનની–અનુભૂતિ કરવાનું, ભગવાનની કૃપાદૃષ્ટિને પ્રત્યક્ષ નિહાળવાનું પ્રકૃષ્ટ સાધન છે.

એવં, કાળથી અતિદૂર રહેલા પૂર્વના વિશિષ્ટ આચાર્ય વગેરેના સંગમનું સાધન છે, તેઓએ રચેલા શાસ્ત્રો. શાસ્ત્રાર્થપિપાસુ વ્યક્તિ ગ્રન્થના નિર્જીવ પાના હાથમાં લે છે, ત્યારે કલ્પનાની પાંખે ઊડી વર્તમાનમાંથી અતીતમાં પહોંચે છે. લખાયેલી/છપાયેલી પંક્તિઓ વાંચતી વખતે એવી મનોહર અનુભૂતિ થાય છે કે, 'એ શાસ્ત્રકાર પૂજ્યનાં પ્રકાણ્ડજ્ઞાનની ચાડી ખાતાં, સમ્યગ્દર્શનની દૃઢતા સૂચવતાં, ચારિત્રની પવિત્રતા દર્શાવતાં, નિર્મળ બ્રહ્મચર્યના ઓજસ્થી છલકાતાં, વૈરાગ્ય–ઔદાસીન્ય–માધ્યસ્થ્યને વ્યક્ત કરતાં, તપતેજથી દીપતાં, બારભાવનાઓના સતત ભાવનથી પુલકીત થયેલાં, મૈત્રી–પ્રમોદ–કારુણ્ય-ઉપેક્ષાભાવના સંમિશ્રણથી રંગાયેલાં, આત્મીય પ્રશમભાવને અભિવ્યક્ત કરતાં પ્રતિભાથી પ્રકૃષ્ટ અને સૌમ્યતાથી શાંત વદનકમળમાંથી વહેતી અસ્ખલિત જ્ઞાનગંગાનું શ્રુતિમધુર સંગીત શ્રવણગોચર બની રહ્યું છે.' વાચનમાં પૂર્વાચાર્યની સાક્ષાત્ વાચનાની સંવેદના થાય છે. તેથીસ્તો એ શાસ્ત્રપઠન પણ ગણાય છે શ્રુત (શ્રવણથી પ્રાપ્ત) જ્ઞાન જ. આમ ગ્રન્થપઠન બને છે, વાચના/પૃચ્છના. ગ્રન્થ પૂર્વાચાર્યસાથેના અશબ્દ પરિસંવાદનું માધ્યમ બને છે.

આમ, જિનબિંબ દેવતત્ત્વના સીધા મિલનનું માધ્યમ બને છે, તો જિનાગમ (=આગમ+આગમમાન્ય વફાદાર અન્યસર્જનો) ઉપકરણ બને છે વિશુદ્ધ ગુરુતત્ત્વ સાથેના મૌન વાર્તાલાપનું.

'પ્રતિમાશતક' ગ્રન્થ પ્રતિમાને અરિહંતતત્ત્વ સાથેના સીધા સંપર્કનું પવિત્રતમ/શ્રેષ્ઠતમ સાધન તરીકે સિદ્ધ કરે છે. અને સ્વયં આપણને માત્ર ૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે યશદેહ થયેલાં અણમોલ વિશ્વરત્ન ઉપાધ્યાય **યશોવિજયજી મહારાજ** સાથે સીધો વિચાર-વિમર્શ કરાવે છે. અનંતકાળના અતીતની અપેક્ષાએ ૩૦૦ વર્ષનો કાળ ઘણો ન ગણાય. પણ આટલા કાળનાં વહી ગયેલા પાણીએ ઘણા રંગો બદલ્યા છે. તેથી જ ઉપાધ્યાયજીની કુશાગ્રકલમે આલેખાયેલા ઘણા ગ્રન્થો હાલ ઉપલબ્ધ થતાં નથી.

ન્યાયવિશારદજીની તર્કકર્કશ બુદ્ધિ અને કલમે લીલારૂપે સર્જાયેલા અનેક ગ્રન્થો આજે તીવ્રમેધાશક્તિસંપન્ન વ્યક્તિ માટે પણ પડકારરૂપ બને છે. નવ્ય–ન્યાયથી નવા

ઓપ અપાયેલા પ્રાચીન સંદર્ભોનો રહસ્યાર્થ પામવો લોઢાના ચણા ચાવવા જેવો કઠીન લાગે છે. તેથી જ તેઓશ્રીના ગ્રન્થો આગમતુલ્ય પ્રામાણ્ય પામ્યા હોવા છતાં પઠન/પાઠનમાં ખુબ મર્યાદિત રહ્યાં. મુખ્યતયા આ કારણથી તેઓશ્રીના અનેક ઉપલબ્ધ અને મુદ્રિત ગ્રન્થોનું પુનર્મુદ્રણ લાંબા કાળ સુધી ન થયું હોય, તેમ બને છે. આવા અનેક ગ્રન્થરત્નોનાં પુનર્મુદ્રણની તાતી જરૂરીયાત હતી/છે. સાથે સાથે એ ગ્રન્થોના અધ્યયન/અધ્યાપનનું ક્ષેત્ર વિસ્તરે એ પણ અતિઆવશ્યક છે. તેથી તેઓશ્રીની ૩૦૦મી પાવન પુણ્યતીથિનું નિમિત્ત પામી તેઓશ્રીના સંસ્કૃત સર્જનોનું ગુર્જરભાવાનુવાદ સાથે પ્રકાશન કરી તેઓશ્રીને શ્રેષ્ઠ શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવાની અમારા સંઘને ભાવના થઈ. વળી તેમાં અનેરી શ્રુતભક્તિનો લાભ મળતો હતો. તેથી અમારા સંઘે ઠરાવ કરી ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાયજીના પાંચ ગ્રન્થોના પ્રકાશન કરવા જ્ઞાનદ્રવ્યનો સદુપયોગ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

અલબત્ત, અમારે તો અર્થ-વ્યવસ્થા કરીને જ છૂટી જવાનું હતું. મહત્ત્વનું કામ તો, પૂજ્યશ્રીના ઊંડા આશયને યોગ્ય ન્યાય મળે તેવા ભાવાનુવાદ કરવાનું હતું. આ માટે મેધાવી અને ઊંડા અભ્યાસી શ્રમણ ટીમ શોધવાની હતી. અમે અનેક મેધાવી શિષ્યોના પરમમેધાવી પથદર્શક, ન્યાયવિશારદ, સંઘહિતચિંતક આચાર્યદેવ શ્રી વિ. **ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજા**ને અમારા મનની વાત કહી. અને આ કાર્ય માટે પોતાના શિષ્યવર્ગને પ્રોત્સાહિત કરવા વિનંતી કરી. તેઓશ્રીએ અમારી વાતને સહર્ષ વધાવી. અને પોતાના મેધાવી શિષ્યોને આ કાર્ય માટે પ્રેરણા, આજ્ઞા-આશીર્વાદ આપ્યા. પરિણામે સંઘના પ્રબળ પુણ્યોદયે અમારી ભાવના પરિપૂર્ણ થઈ. પૂ. વિદ્વદ્વર્ય મુનિવર **જયસુંદર વિ. મહારાજે 'જ્ઞાનાર્ણવ/જ્ઞાનબિંદુ'** ગ્રંથનું સભાવાનુવાદ સુંદર સંપાદન કર્યું. પૂ. વિદ્વદ્વર્ય મુનિવર **અભયશેખર વિ. મહારાજે** 'સમ્યક્ત્વ ષટ્સ્થાન ચોપાઇ' 'સામાચારી પ્રકરણ અને પ્રકીર્ણ' તથા 'ધર્મપરીક્ષા' આ ત્રણ ગ્રંથોનું સુંદર ભાવાનુવાદ સાથે સંપાદન કર્યું. પૂ. વિદ્વદ્વર્ય મુનિવર **અજિતશેખર વિ. મહારાજે** આ પ્રસ્તુત **'પ્રતિમાશતક'** ગ્રંથનું ભાવાનુવાદ સાથે સંપાદન કર્યું છે. આ પાંચે ગ્રંથો સુધન્ય શ્રી સંઘને સમર્પિત કરતી વેળાએ અમારા હૃદયમાં ઉછળતો હર્ષોદધિ અવર્ણનીય છે.

આ બધા ગ્રંથો અને પ્રસ્તુત ગ્રંથનાં સર્જનમાં પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષથી સૌજન્યભર્યો સહકાર આપવા બદલ શ્રી સંઘ, સંઘના જ્ઞાનભંડારોના સંચાલક વગેરે બધાનો અમે ખુબ આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ, આ ગ્રંથના સુંદર મુદ્રણ માટે 'પૂજા પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદ' પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

પ્રાન્તે ! આ ગ્રન્થોનાં પઠન/પાઠન/મનન ખુબ જ વિસ્તરો એવી શુભેચ્છા, અને અમને શ્રુત ભક્તિના આવા લાભો વારંવાર મળતાં રહો તેવી પરમાત્માને પ્રાર્થના.

દ. શ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ

શ્રી નંદીકરપાર્શ્વનાથાય નમઃ ।

શ્રી પ્રેમભુવનભાનુસૂરિવરાભ્યાં નમઃ ।

હૃદયની ઉર્મિના શાબ્દિક તરંગો ....

મોટા ડીપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર્સમાંથી સારી ખરીદી કરી એક બેન કેશ કાઉન્ટર પર આવ્યા, બીલ ચૂકવ્યું. મેનેજર ખુશ હતા. સાથે આવેલા નાનકડા બાળકને કહ્યું 'બેટા! આ બરણીમાંથી મુઠ્ઠી ભરીને પીપરમીંટ લઇ લે' છોકરાએ મુઠ્ઠી બંધ રાખી પીપરમીંટ લીધી નહિ. વારંવાર કહેવા છતાં–માએ પણ બહુ કહેવા છતાં છોકરો મક્કમ રહ્યો, અને પીપરમીંટ લીધી નહિ. અંતે છોકરાની આ લાયકાતથી વધુ ખુશ થયેલા મેનેજરે પોતે જ મુઠ્ઠીભરી પીપરમીંટ છોકરાના ગજવામાં ભરી. મા–દીકરો બહાર આવ્યા. માએ ગુસ્સે થઇ પૂછ્યું–'કેમ રે! તેં કહેવા છતાં જાતે પીપર કેમ લીધી નહિ?' બાળક ઠાવકાઇથી બોલ્યો–'એમાં કારણ છે.' માએ પૂછ્યું– 'શું કારણ છે?' દીકરાએ રહસ્યોદ્ઘાટન કરતા કહ્યું, 'મા! તું એટલું પણ સમજતી નથી, મેં પોતે મુઠ્ઠી ભરી હોત તો કેટલી પીપર મળત? અને જો મેનેજરે પોતે મુઠ્ઠી ભરી તો કેટલી બધી પીપર મળી?' દીકરાની દીર્ઘદ્દષ્ટિ જોઇ મા ઓવારી ગઇ.

શ્રી અરિહંતની ઓળખાણ નહિ પામેલા જગતના જીવો સુખ માટે સ્વપુરુષાર્થને પ્રધાન કારણ માની સખત મહેનત કરે છે. તેમ છતાં તેઓની સુખ તરફથી પીછેહઠ જોઇને, અને અરિહંતના શરણે જનારાઓને થોડી મહેનતે મોટો લાભ ખાટી જતાં જોઇને આ દ્દષ્ટાન્ત નજર સમક્ષ આવી જાય છે. અનંતકાળથી અનંતા જીવોએ સુખ પ્રાપ્તિ માટે અને દુઃખથી છૂટવા લગાવેલી દોડ ઓલમ્પિકમાં દોડતા એથેલેટસ્‌ની કે રેસકોર્સમાં દોડતા ઘોડાઓની દોડને પણ વામણી કહેવડાવી દે છે. અને છતાં સુખના ગોલ્ડમેડલને બદલે દુઃખના જૂત્તા જ ખાવાના રહે છે. કારણ કે એ દોડમાં કેન્દ્રસ્થાને અરિહંત નથી. પરમાત્માને શરણે ગયા વિના, સખત પરિશ્રમ કરવા છતાં હાલત પ્રાયઃ 'આંધળી દળે અને કૂતરો ચાટે' એવી જ હોય છે. તેથી જ કહ્યું છે 'કરહું કષ્ટ જન બહુત હમારે નામ તિહારો આધારા સાહિબા...' અને કદાચ એ સખત પરિશ્રમથી 'ઘુર્ણગોળક' ન્યાયથી કહેવાતા સુખની અલ્પ સામગ્રી મળી પણ જાય, તો પણ તેનો સારી રીતે ભોગવટો પ્રાયઃ થઈ શકતો નથી. આજે સુખી ગણાતા શ્રીમંતોની લગભગ આવી હાલત છે. બેડરુમમાં સુવાની ઉત્તમ સગવડ હોવા છતાં તેઓ બેચેન છે, કેમકે મહત્ત્વની ખોટ છે ઉંઘની. ડાઈનીંગ ટેબલ પર પીરસાયેલી વાનગીઓની ડીશ બિચારી 'ભૂખ'ની રાહ જોયા કરે છે. તિજોરીમાં દટાયેલા ધનને સતત ચોર અને સરકારનો ભય સતાવ્યા કરે છે.

ક્રોધ આદિ કષાય, કુવાસનાઓ અને કર્મના ત્રાસે સખત પુરુષાર્થ કરવા છતાં આ ગોઝારા સંસારથી છૂટકારો થતો નથી સુખ દૂર દૂર ભાગે છે... તેથી જ કંટાળીને કવિએ પોકાર કર્યો 'પરિભ્રમણ મેં અનંતારે કીધા. હજુએ ન આવ્યો છેડલો રે' અને

છેવટે ઉપાય એક જ લાગ્યો—'મોડા વહેલા તું હી જ તારક, હવે વિલંબ શા કારણેરે' સસ્તુ ભાડું ને સિદ્ધપુરની જાત્રા' કહેવતને જાણે ચરિતાર્થ કરતા અને અરિહંતની અચિન્ત્ય શક્તિને પહેચાની ગયેલા બીજા કવિએ ભગવાન પાસે માંગણી મુકી 'જિણંદા તોરે ચરણકમલકી રે, હું ચાહું સેવા પ્યારી....તો નાશે કર્મ કઠોરી, ભવભ્રાંતિ મીટ ગઇ સારી" વાત તદ્દન સાચી છે.

ટ્રેનમાં નાના છોકરાના ભારે તોફાનથી ત્રાસેલી મહિલાએ બાળકના પિતાને કહ્યું 'તમારા છોકરાને સખણો રાખો....નહિતર જેમ એ અમને પજવે છે, તેમ અમે તમને પજવશું" ફીક્કું હસતા એ ભાઈએ કહ્યું 'બહેનજી! તમે મને શું પજવવાના? જૂઓ મારો આ મોટો છોકરો પાગલ છે. મારા પિતાજી દેવાળું કાઢી મોત પામ્યા છે, માને લકવો લાગુ પડયો છે. પત્ની દાગીના લઈ પીયર ભાગી ગઇ છે. મોટી દીકરીના છૂટા-છેડાનો કેસ ચાલે છે. નાની દીકરી કુંવારી મા બની રહી છે. મકાનમાલિકે ઘર ખાલી કરવા નોટીસ મોકલી છે. મને ગળાનું કેન્સર થયું છે. આટલું ઓછું હોય તેમ આ નાનકો ટીકિટ ચાવી ગયો છે' બાનુ! મારાઓએ જ મને ત્રાસ આપ્યો છે, તમે શું આપવાના.'

આપણા અનંત ભૂતકાળ તરફ નજર નાખીએ તો આપણી આ હાલતનું ભાન થયા વિના રહે નહિ. આપણા જ કર્મ, કુવાસના અને કષાયોએ આપણને ભૂતકાળમાં આપેલા ત્રાસ જો ચલચિત્રની જેમ પરદા પર દેખાવા માંડે, તો કદાચ હાર્ટ એટેક આવ્યા વિના રહે નહિ. આવા ભયંકર ભૂતકાળ અને હાલના વૈભવી વર્તમાનકાળ વચ્ચે પડેલાં આંતરાના કારણ તરીકે જો પરમાત્માની મહેર નજરમાં આવી જાય. એકે-ન્દ્રિય આદિ અવસ્થામાં જડ સાથે જડતાની હરિફાઈ કરનારા આપણી આ ચેતનવંતી અવસ્થાના મુખ્ય સૂત્રધાર તરીકે જો દેવાધિદેવ દેખાઈ જાય. ઉપમિતિના નિષ્પુણ્યક દ્રમક(=ભિખારી) જેવી હાલતમાં રખડતા આપણે આજે સુપુણ્યક અવસ્થામાં રમી રહ્યા છીએ, તેમાં જો સાતમે માળે (=સાતમે રાજે) બિરાજમાન સુસ્થિતમહારાજા (=ભગવાન) ની કૃપાદૃષ્ટિ દૃષ્ટિગોચર બની જાય, વિષયોની ભીખ માંગવા ભટકતા આપણને આપણા રાજકુમારપણાનું ભાન કરાવનાર કે, ઘેટાંના ટોળામાં રહેલા આપણને સીંહબાળ તરીકે જ્ઞાન કરાવનાર તરીકે જો ત્રિલોકબંધુ અરિહંત ખ્યાલમાં આવી જાય, તો, તેમના અગ-ણિત ઉપકારોના અહેસાનમાં ડૂબેલા આપણે તેમના ચરણોનો દાસ બની જવા તત્પર બની જઇએ. કલિકાળ સર્વજ્ઞએ કરેલી "तव प्रेष्योस्मि दासोस्मि सेवकोऽस्म्यस्मि किंकरः। ओमिति प्रतिपद्यस्व नाथ! नातः! परं ब्रुवे" પ્રાર્થના હાર્દિક લાગે, કવિના દિલમાં રણકાર જાગે 'તું સચ્ચા સાહિબ મેરા, હું બાળક તેરા તેરા' તે સ્વાભાવિક લાગે. અથવા— 'આજ થકી પ્રભુ ચરણે રહીશું એમ શિખવીયું મનને રે' યા તો 'હું દાસ ચાકર દેવ! તારો શિષ્ય તુજ ફરજંદ રે' કે પછી 'ઐસો સાહિબ નહિ કોઈ જગમેં યાસુ હોય દિલધારી' આવા આવા ગૂંજનો કૃત્રિમ ન લાગે. તથા પરમાર્હત્ કુમારપાળ મહારાજાની ચક્રવર્તીપણાને છોડીને પણ પ્રભુના દાસ બનવાની પ્રાર્થના માત્ર દેખાવરૂપ ન લાગે. તથા

કલ્યાણ મંદિર સ્તોત્રનો એ શ્લોક સતત સ્મૃતિમાં રહે–'यद्यस्ति नाथ ! भवदंघ्रिसरोरुहाणां'....

આમ એક બાજુ જિનેશ્વરના ઉપકારોને યાદ કરી હૃદયમાં ઊઠતો ભક્તિસાગર વામ વામ મોજા ઉછાળી–મર્યાદાને તોડી ચારે બાજૂ વહેવા માંગતો હોય, અને બીજી બાજુ પરમકૃપાળુપોતાના પુનિત દર્શનથી આંખ અને હૃદયને ઠારતાં ન હોય, ત્યારે ભક્તહૈયાને થતી વેદના શબ્દાતીત બને છે. કોરાકાગળો કોરા જ રહી જાય છે. આંખમાં ધસી આવેલા આંસુંના ટીપા અપૂરતા થઈ પડે છે.

હૃદયના ખુણે ખુણામાંથી પોકાર ઉઠે છે–'એક વાર મળોને મારા સાહિબા' કે 'શાંતસુધારસ નયણ કચોળે સીંચો સેવક તનને રે' કે 'આજ મારા પ્રભુજી સ્હામું જૂઓને...સેવક કહીને બોલાવો રે' કે કોઈક આધુનિક ભક્ત 'કલાપી'ની એ પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓને ઉછીની લઇ દિલ હળવું બનાવે–'જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે.... યાદી ભરી છે આપની....આંસુ મહીં એ આંખથી, યાદી ઝરે છે આપની...' તે સ્વાભાવિક છે. વિરહની આગથી શેકાતો કોઈ ભક્ત કવિ તો ઓળંભડા પણ આપી દે છે. 'મેં તુમ કારણ સ્વામી ! ઉવેખ્યા સુર ઘણાં ! માહરી દિશાથી મેં ન રાખી કાંઈ મણા ! તો તુમે મુજથી કેમ અપૂંઠા થઇ રહ્યા....' અને વિરહાતુર તે ભક્તહૃદય ભગવાનના નામસ્મરણથી કે નામશ્રવણમાત્રથી પણ 'અહો ! અહો !' થી ભરાઈ જાય છે. સાક્ષાત્ ભગવાન ન મળે તો પ્રતિમા કે ચિત્રરૂપે પણ ભગવાન દર્શન આપે, તો નાભીમાંથી અવાજ ઉઠે છે 'અબ તો પાર ભયે હમ સાધો !' કે 'નયણ ચકોર વિલાસ કરત હૈ દેખત તુજ મુખ પૂનમચંદા' 'દરિસન દેખત પાર્શ્વજિણંદકો ભાગ્ય દશા અબ જાગી' કે 'દીઠી હો પ્રભુ ! દીઠી જગ-ગુરુ તૂજ મૂરતિ હો પ્રભુ ! મૂરતિ મોહન વેલડી' ! કે આજનો ભક્તકવિ એમ કહે કે 'થાય છે એવું મને, તારી છબી જોયા કરું; આંખ દ્વારા આંખની આ રોશની જોયા કરું" તો એમાં કોઇ વિસ્મય નથી. ભઈ, પિતાજીના અગણિત ઉપકારોના ભારથી દબાયેલો કૃતજ્ઞ, વિનીત, સમજુ પુત્ર પિતાની વિરહની વેદનામાં કેવો શેકાતો હોય ! અને તે વેદના હળવી કરવા પિતાજીની છબીને ભક્તિથી કેવા ભાવથી પૂજતો હોય, તે માત્ર શબ્દથી સંવેદ્ય નથી; પરંતુ અનુભવગમ્ય જ છે.

જેઓ પ્રતિમાને પરમાત્મા તરીકે તો દૂર રહ્યું, પણ પરમાત્માના પ્રતીક તરીકે પણ ઓળખી શકતા નથી, અને પ્રતિમાને રસ્તામાં પડેલા પથ્થરની સમાનકક્ષામાં મુકી દે છે, તથા પ્રભુની ગેરહાજરીમાં પ્રભુની પ્રતિમામાં જ પરમાત્માને નિહાળી પ્રભુકૃપાથી મળેલી સામગ્રીથી ભવ્યપૂજા કરતા ભક્તગણના ભક્તિના ભાવને નહિ જોઇ શકવાથી અને હિંસાના હેતુ, અનુબંધ અને સ્વરૂપને સમજ્યા વિના જ 'હિંસા' 'હિંસા' ની બૂમો પાડે છે...તેઓની દયા આવી જાય છે. તેઓના ગળા કરતાં તેમના હૃદયની ટ્રીટ-મેન્ટ વધુ આવશ્યક લાગે છે. દેવગિરિમાં અઢળક ધનના સદ્વ્યયથી બનાવેલા જિના-લયની પ્રતિષ્ઠા વખતે નાચેલા પેથડશાહના હૃદયને સમજવા તેઓની દૃષ્ટિનું કાર્ડીયો-ગ્રામ સમર્થ નથી.

જિનબિંબનો એક બીજો પણ લાભ છે. "એક બાઈ કરીયાણાની દુકાને ગઈ. એક કીલો મગ અને એક કીલો અડદની વરદી મુકી. પછી બન્ને ભેગા કરીને આપવા કહ્યું– દુકાનદારે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું–'અલી બાઇ! મગ અને અડદને ભેગા કરી તારે કરવું શું છે?' બાઇ બોલી જૂઓ! આવતીકાલે રવિવાર છે. નવરા પડેલા છોકરાઓ ઘરે ધમાલ મચાવે તેના કરતા તેઓને આ મગ–અડદ છૂટા પાડવા આપી દઈશ, કામમાં મગ્ન થશે, તો તોફાન નહિ મચાવે' દુકાનદાર છક થઇ ગયો" સાચી વાત છે! ચંચળ મનને માધ્યમ મળે, તો સ્થિર થાય, નહિતર ઠેકડા મારવાનું ચાલુ જ છે. અને હા! લોકો પૈસા ગણતી વખતે એકાગ્ર બને છે. ટી વી.ની સીરીયલ જોવામાં તલ્લીન થાય છે, પણ એ તો વિષ્ઠા ચૂંથવામાં મગ્ન બનેલા ભૂંડની મગ્નતાથી બહુ ભિન્ન નથી. અરિહંતની ગેરહાજરીમાં મનને શુભધ્યાન–ભાવમાં લીન બનાવવા, અરિહંતમય બનાવવા પ્રતિમા અનેરું આલંબન બને છે. 'તારી મૂરતિએ મન મોહ્યુ રે' કે 'તારા નયણાં રે પ્યાલા પ્રેમના ભર્યા છે' જેવા વચનો, પ્રતિમાના આલંબને લાગેલી મસ્તીના ખરેખર અમીછાંટણાસમા છે.

આજે કોન્વેન્ટ સ્કુલોમાં ક્રોસ આગળ પ્રાર્થના કરતા જૈન બાળકોને જોઇ, પિકચરના કામોત્તેજક પોસ્ટરો જોઈ પાગલ બનતા યુવાનો તરફ નજર નાંખી, અંધશ્રદ્ધાથી ભોળા જૈનોને સાંઈબાબા અગર મહાલક્ષ્મી વગેરે બીજા દેવી દેવલાની ઉપાસના કરવા દોડી જતાં દેખી પરમાત્માની પ્રતિમાની મહત્તા અને એની આજના કાળે અતિ આવશ્યકતા સમજવી જોઇએ. તેને બદલે 'જિનાલયમાં દર્શન કરવાથી ઘોર મિથ્યાત્વ બંધાય' તેવું કહેવું કે જિનાલયમાં દર્શન ન કરવા જવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવવી એ કેટલી બધી મારક છે? અહિતકારી છે? તેનો ક્ષણભર વિચાર આવશ્યક છે.

* પરદેશ ગયેલા પુત્રના વિરહમાં પુત્રના ફોટાના દર્શનમાત્રથી માના દિલમાં વહેતું વાત્સલ્યનું ઝરણું કેવું મનોરમ હોય છે? તેની ખબર મા બન્યા વિના ન પડે.

* સરકારની મુદ્રા પડવા માત્રથી કાગલમાત્રની કિંમત કેટલી વધી જાય! તે વાત ભોળા બાળકને પણ ખબર છે.

* લગ્નની વિધિમાત્રથી કન્યા અંગેના વહેવારમાં થતા નોંધનીય ફેરફારને સમજેલાઓ પ્રતિષ્ઠા વિધિમાત્રથી પરમાત્માની પ્રતિમા માત્ર પથ્થર ન રહેતા કેટલી વિશિષ્ટ બની જાય છે? તે અંગે અજાણ ન જ હોય.

* દૂધ નહિ દેતી પણ પથ્થરની ગાય સાચી ગાયને સમજવામાં કેટલી ઉપયોગી છે? તે શું સમજાવવું પડે તેમ છે.

* બાળમંદિરમાં ભણતો પેલો બાળક ચિત્રદર્શનમાત્રથી જગતની કેટલી નહિ જોયેલી વસ્તુઓના જ્ઞાનવાળો થઈ જાય છે!

* પરમાત્માના આકારની ઝાંખી કરાવતી પ્રતિમાઓના દર્શન સુસંસ્કારોની એવી મૂડી ઉભી કરી શકે કે, પરભવમાં અરિહંતના દર્શનમાત્રથી ઓળખાણ થઇ જાય અને

સુમધુર સંબંધ જોડાઈ જાય. પૂર્વભવમાં અનિચ્છાએ પણ જિનબિંબના કરેલા દર્શન પેલા સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના માછલાને કેવા કામ લાગી ગયા કે, પ્રતિમાના આકારના માછલાને જોઇ જાતિસ્મરણજ્ઞાન થઈ ગયું. અને કલ્યાણ થઇ ગયું. શાસ્ત્રના આ દૃષ્ટાંતો પ્રતિમાની મહત્તા નથી આંકતા ?

* ચંડકોશીયાને બોધ આપતા પ્રભુ મહાવીર સ્વામીના ચિત્રને જોઈ ઘેરી અસર પામેલા એક ભાઇએ જીવનભર ક્રોધનો ત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કરેલો. તેવું વર્તમાનમાં જાણવા મળ્યું છે.

* ગુમ થયેલી વ્યક્તિની ભાળ મેળવવા છાપામાં અપાતા ફોટા અને 'હજાર શબ્દો કરતાં એક ચિત્રની અસર વધુ છે.' એવી કહેતીઓ શું સૂચવે છે ? એ સુજ્ઞને સમજાવવું પડે તેમ નથી.

ઠેર ઠેર મેડીકલ સેન્ટરો ઉભા કરવામાં ઇંડા, માંસભક્ષણ, ગર્ભપાત વગેરે અનેક સાવદ્યોનું પોષણ છે. છતાં પ્રતિમાપૂજનમાં સાવદ્યનો ખોટો હાઉ ઉભો કરી તેનાથી દૂર ભાગવું એ બિલ્કુલ વ્યાજબી નથી. સંસારના મહારંભના પાપને ધોવા 'કાંટાથી કાંટો નીકળે' ન્યાયથી જિનપૂજાનો સદારંભ ખૂબ મહત્ત્વનો છે.

* જેઓ સામાયિકના ગુણ ગાતા ગાતા પૂજાની નિંદા કરે છે તેઓ 'જિનશાસનના, જિનેશ્વરે બતાવેલા તમામ યોગો અધિકારી માટે સમાનતયા કર્ત્તવ્ય છે અને પ્રત્યેક યોગમાં વર્તતા અનંતા જીવો કેવળી થયા છે' એવા વચનની ઘોર હીલના-મશ્કરી કરી રહ્યા છે. સામાયિક, સામાયિકરૂપે કર્તવ્ય છે, પણ પૂજાના સ્થાને પણ સામાયિક જ કરવાની વાત તો હાસ્યાસ્પદ જ છે. લોકમાન્ય ટિલક પર કોઇ કેસ ચાલતો હતો. પોતે અદાલતમાં હાજર થયા, પણ પોતાના કાબેલ વકીલ હાજર ન હતા. તેથી આમ તેમ નજર ફેરવતા હતા. તે વખતે નવા તૈયાર થયેલા બે દેશપ્રેમી વકીલોએ એ વકીલની જગ્યાએ સહાયની તત્પરતા દેખાડી, ત્યારે ટિલકે જવાબ આપ્યો–'અઢાર વર્ષની કન્યા માટે બાવીસ વર્ષના મૂરતીયાની જગ્યાએ અગ્યાર–અગ્યાર વર્ષના બે મૂરતીયા ચાલી શકે ?' શું પૂજાના સ્થાને પણ સામાયિક જ કરવાનો આગ્રહ આવો નથી ?

જિનપૂજા–દ્રવ્યસ્તવ આગમમાન્ય યોગ છે એ વાત તો સોથી અધિક ગ્રન્થોની ચારસોથી અધિક સાક્ષી પાઠોથી છલકાતા પ્રતિમાશતક–ગ્રન્થનો અભ્યાસ કરવાથી જ્ઞાત થશે જ.

* સંસ્કૃતિની જાળવણી અને ધર્મની રક્ષાનું શ્રેષ્ઠ સાધન દેવાધિદેવના મંદિરો છે, એવો ભવ્ય સંદેશો આપતા આપણા પૂર્વજોએ કરોડોના ખર્ચે બનાવેલા મહાન જિનમંદિરો હજી પણ આપણી પાસે છે. તે બધાના દર્શનમાત્રથી હૃદયમાં ઉઠતા શુભ ભાવો કંઈ આંકડાબુકમાં નોંધી શકાય તેમ નથી.

* આજના વિલાસી વાતાવરણનું ઝેર ઉતારનાર નોળવેલ તુલ્ય અને ધર્મમાં ખુટી પડતા ઉત્સાહના પેટ્રોલને પૂરવાના સમર્થ પેટ્રોલપંપ સમા જિનાલયોની મહત્તા શી ગાવી ?

* જિનશાસનની સ્વમાં સ્થિરતા કરવા અને પરમાં પ્રભાવના કરવાનું શ્રેષ્ઠ સાધન દાનધર્મ છે. અને દાનનું શ્રેષ્ઠ રત્નપાત્ર જિનેશ્વર છે સાધુના આવાસના આરંભને અને પુસ્તકો છપાવવા વગેરે આરંભને શુભ ગણનારાઓએ ભગવાનની પ્રતિમાની પૂજા વગેરે અંગે થતાં આરંભને અશુભ ગણવાની ભૂલ કરવી નહિ.

* 'દુષમકાળે જિનબિંબ, જિનાગમ ભવિયણકું આધારા' 'ઇલી ભમરી સંગથી ભમરી પદ પાવે' વગેરે પંક્તિઓ પરમાત્મમય બનવાના મુખ્ય આલંબન તરીકે પ્રતિમાને ગણાવે છે. બરફના સહવાસથી પાણી જો બરફ બની શકતું હોય, જો લોહચુંબક સાથેના વારંવારના પરિચયથી લોખંડ પોતે લોહચુંબક બની શકતું હોય, મેળવણરૂપે ભળેલા દહીંના સંગથી જો દૂધ દહીં બની જતું હોય, તો પ્રતિમાના આલંબને સતત પરમાત્માના સુભગ સંગમ થાય, અને બહિરાત્મભાવ તજી અંતરાત્મભાવદ્વારા પરમાત્મભાવ પામી જવાય તેમાં વિસ્મય શું છે ?

* શય્યંભવ બ્રાહ્મણને ચૌદપૂર્વધર, યુગપ્રધાન, શાસન શિરતાજ શ્રી શય્યંભવસૂરિ બનાવવામાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમાનો મહત્ત્વનો ફાળો હતો, તે નોંધી રાખવું. 'मूर्तिरेव–तवाचष्टे स्पष्टं त्वद्वीतरागताम्' વચનો હરિભદ્રબ્રાહ્મણે (પાછળથી શ્રી હરિભદ્ર સૂ. મ.) જિનપ્રતિમા જોઇને જ ઉચ્ચારેલા. શિવ, વિષ્ણુ વગેરેની પ્રતિમા જોયા પછી વીતરાગની પ્રતિમા જોઈને ધનપાળ કવિના હૃદયમાંથી સહજ નીકળી ગયેલા ઉદ્ગારો 'प्रशमरसनिमग्नं...' તથા પૂર્વે 'શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાના અચિન્ત્ય પ્રભાવથી જરાસંઘની જરા નિષ્ફળ ગઇ' ઈત્યાદિ અનુભવોને સાંભળવા છતાં વર્તમાનમાં પણ પ્રતિમાના આલંબનથી અનેક ભવિકોએ અનુભવેલા અને અચિન્ત્ય પ્રભાવો જોવા, સાંભળવા અને વાંચવા છતાં, જેઓ માત્ર કદાગ્રહથી પ્રતિમાની મહત્તાને સ્વીકારતા નથી, તેઓને જોઈ આ વાકય યાદ આવી જાય છે—'man has a more liking for his mental children than even physical ones.' માણુસ પોતાના શારીરિક દેખાતા બાળકો કરતાં પણ પોતાના માનસિક બાળકોને–માનસિક–કલ્પનાઓને મનોમન બાંધેલા સિદ્ધાંતોને-પકડેલા આગ્રહોને વધુ ચાહે છે.'

* સરદારજીના નાક પર વારંવાર માખી બેસે...વારંવાર ઊડાડવા છતાં ફરી ફરી ત્યાં આવી બેસે. અંતે કંટાળી ગુસ્સે થયેલા સરદારજીએ ચપ્પુ હાથમાં લીધું માખી જેવી નાક પર બેસી કે સીધો જ ચપ્પુનો ઘા કર્યો. માખી ઊડી ગઇ. નાક કપાઇ ગયું. સરદારજી બોલી ઉઠયાં 'અચ્છા હુઆ ! અફા હી ઊડા દીયા...અબ કૈસે બેઠેંગી !' જિનપ્રતિમાપૂજાના વિરોધીઓ સરદારજી તુલ્ય નથી લાગતા ! મુખની શોભા જેમ નાક છે તેમ શ્રાવક ધર્મની શોભા જિનપૂજા છે. દેખાતી હિંસા કે અવિધિ વગેરે માખી તુલ્ય છે. હિંસાઆદિથી ત્રાસી ઉઠેલા પ્રતિમાલોપકોએ પ્રતિમા અને પ્રતિમાપૂજા જ ઊડાડી દીધી. જાણે કે ગળે થતાં ગૂમડાના ત્રાસથી બચવા ગળું જ ઊડાડી દીધું. અને દોષના સ્થાનોને દૂર કર્યાનો આનંદ માણવા લાગ્યા. પોતાને સાચા અહિંસક અને ધર્મી ગણવા લાગ્યા. પણ પૈસો બચાવવા જતાં રૂપીયો ગુમાવ્યો તેનું ભાન ભૂલી

ગયા. પૂજામાં થતી હિંસાને જયણાથી અલ્પ અને ભક્તિના ભાવથી હેતુ અને અનુબંધ વિનાની કરી શકાતી હતી. તેમ કરવાને બદલે પૂજાધર્મને જ મૂળથી ઊડાડવામાં કેટલો લાભ થાય ? તે વિચારો....

પ્રતિમાના આલંબને સાક્ષાત્ પરમાત્માના સામીપ્યની અનુભૂતિથી ભક્તિથી ભાવવિભોર બનેલા કવિઓ પોકારી ઊઠે 'મુક્તિથી અધિક તુજ ભક્તિ મુજ મન વસી, જેહસું પ્રબળ પ્રતિબંધ લાગો' કે 'હમ મગન ભયે પ્રભુ ધ્યાનમેં' 'ચિદાનંદકી મોજ મચી હે સમતારસકે પાનમેં' તેથી જ પ્રતિમાના ગુણ ગાતા કહ્યું. 'સજ્જન નયન સુધારસ અંજન, દુર્જન નયન રવિ ભરણી...તુજ મૂરતિ નીરખે સો પાવે, સુજસ લીલ ઘણી....'અથવા કલિકાળનું ઝેર ઉતારનાર તરીકે 'તેહનું ઝેર નિવારણ મણિસમ, તુજ આગમ તુજ બિંબજી' એમ કવિએ કહ્યું. જિનાગમ અને જિનબિંબની પ્રાપ્તિથી પાગલ બનેલા કવિ મયુરે ટહુકો કર્યો 'મારે તો સુષમાથી દુષમા અવસર પુણ્ય નિધાનજી'.... આવી રીતે ગવાયેલી જે પ્રતિમા સાક્ષાત્ પરમાત્માની હાજરી મહસુસ કરાવતી હોય, અરે જાણે પોતે જ પરમાત્મભાવને ધારણ કરતી હોય, તે પ્રતિમા શા માટે ઉપાસ્ય નહિ ? પ્રતિમાપૂજનનું ફળ તત્ત્વાર્થકારે ચિત્તસમાધિ બતાવી છે. અધ્યાત્મનિષ્ઠ આનંદઘનજીએ 'ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજનફળ કહ્યું' એમ દર્શાવ્યું છે. 'ઉપસર્ગા : ક્ષયં યાન્તિ' ઉપસર્ગોને દૂર કરનારી, વિઘ્નવેલડીઓનો વિચ્છેદ કરનારી, મનને પ્રસન્નતાથી ભરી દેનારી જિનપૂજા જ આ કાળની મુખ્ય જરૂરીયાત છે, એમાં પણ જ્યારે 'અફ્વા' 'મંદી' 'અછત' 'મોંઘવારી' 'ફુગાવો' 'બેકારી' ઇત્યાદિ અનેક નામે અસ્વસ્થતા પોતાનું એકચક્રી શાસન જમાવવા મથી રહી છે ત્યારે તો ખાસ...'

શુભ આલંબન માટે જિનપ્રતિમાની મહત્તાને સમજીને જ મહોપાધ્યાય શ્રી **યશોવિજયજી મહારાજે** પ્રતિમાશતકગ્રન્થની રચના કરી છે. ચાલો ત્યારે ! સૌ પ્રથમ આ ગ્રન્થનું વિહંગાવલોકન કરીએ..........

ચમચીના સહારે સમુદ્ર ઉલેચવાની ચેષ્ટા હાસ્યાસ્પદ છે. થર્મોમીટરની સહાયથી ટાટાની ભટ્ઠીની ઉષ્ણતા માપવામાં મૂર્ખાઈ છે, ઘડીયાલના કાંટાથી પ્રકાશની ઝડપ નોંધવાની પ્રવૃત્તિ મશ્કરીનું સ્થાન બને છે. તેમ અલ્પબુદ્ધિના સાથથી સરસ્વતીપુત્ર મહોપાધ્યાય **યશોવિજય મહારાજના** ગ્રન્થોના તાત્પર્યને પ્રસ્તાવિત કરવાની મારી ચેષ્ટા ઉપહાસજનક બને, તે શક્ય જ છે. છતાં પણ, 'પ્રતિમાશતક' ગ્રન્થનું વારંવાર અધ્યયન, પરિશીલન, મનન અને કાંઇક નિદિધ્યાસન થયું હોઈ, એ ગ્રન્થ અંગે કાંઈકમાહિતી રજૂ કરવાની લાલચ રોકી શકાતી નથી, કારણ કે અંતે તો 'ત્વદ્ભક્તિરેવ...' મૂરખને પણ મુખર બનાવી શકે છે.

'લઘુહરીભદ્ર' મહોપાધ્યાયજીની કુશાગ્ર બુદ્ધિ, કસાયેલી કલમ અને પરમાત્માની પ્રતિમા અંગેનો પ્રિયવિષય—આ ત્રણના સુમેળ સંગમથી આલેખાયેલો આ ગ્રન્થ એક પ્રકરણ માત્ર ન રહેતા માહિતિઓના ખજાનાથી ભરેલો 'એનસાઇકલોપેડીયા (Encylopedia) બની ગયો છે. આ ગ્રન્થ માત્ર રેફરન્સ બુક નથી પણ જિનશાસનના રહસ્યને

પામવાનું પાઠ્યપુસ્તક બન્યો છે. આ ગ્રન્થને કયા એંગલથી મૂલવવો તે નિર્ણય કરવો કપરું કાર્ય બની ગયું છે. જિનપ્રતિમાની પૂજ્યતા સાબિત કરવા રચાયેલો આ ગ્રન્થ વાદગ્રન્થ છે કે કાવ્યગ્રન્થ ? ન્યાયપ્રધાન છે ? કે તર્કપ્રધાન છે ? કે અલંકારપ્રધાન છે ? કે આગમપ્રધાન છે ? કે ભક્તિપ્રધાન છે ? કે ધ્યાન-યોગપ્રધાન છે ? તેનો નિર્ણય સુજ્ઞવાચકો પર છોડી દેવામાં જ મારી આબરુ ટકી રહે તેમ છે. તેથી જ ભુખ્યાને જેમ બત્રીશ પકવાન્નના સામે પીરસેલા થાળમાંથી કઇ વાનગીને પ્રથમ ન્યાય આપવો ? તે અંગે મુંઝવણ થાય, તેમ મને પણ આ ગ્રન્થના કયા કયા અંશને પ્રથમ રજૂ કરવો તે અંગે મુંઝવણ ઉભી થઇ છે. ન્યાયવિશારદ ગ્રન્થકારના ગ્રન્થરચના અંગેના મુખ્યઆશયને નજરમાં લઈ, તેઓએ જિનપ્રતિમાની પૂજ્યતા અંગે રજૂ કરેલા મુદ્દાઓ પર જ પ્રથમ નજર નાખવી ઉચિત ગણાશે...

(૧) પ્રથમ મુદ્દામાં અનેકવિધ છણાવટો દ્વારા જિનશાસ્ત્રમાન્ય ચારે નિક્ષેપાની તુલ્યતા સિદ્ધ કરી છે. અને સ્થાપના નિક્ષેપારૂપ જિનબિંબની વંદનીયતા ઘોષિત કરી છે. (૨) બીજો મુદ્દો છે "શિષ્ટ ગણાતા ચારણઋષિઓ અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવો જિનપ્રતિમાને નમવાનું ચૂકયા નથી" તેથી ન્યાયાચાર્યની કિંમતી સલાહ છે કે જો જન્મ પાવન કરવો હોય અને શિષ્ટોના વર્તુલમાં પ્રવેશ પામવો હોય તો પ્રતિમામાં પરમાત્માના દર્શન કરી પોકાર કરવો જોઇએ "જન્મ પાવન આજ માહરો નિરખીયો તુજ નૂર" (૩) ત્રીજા મુદ્દામાં તર્ક કર્કશ દલીલ એજ છે 'જે દોષયુક્ત હોય તેનો અમુક અપવાદ છોડી સ્પષ્ટ નિષેધ થવો જોઇએ પણ પ્રતિમાની પૂજા આદિ અંગે નિષેધનું નામ પણ મળતું નથી તેથી જિનપ્રતિમા અનિષેધ ન્યાયે પૂજ્ય જ છે.' (૪) તર્ક સમ્રાટના ભાથામાંથી છૂટેલુ ચોથું તર્કબાણ 'સાધુઓને પણ દ્રવ્યસ્તવ અનુમોદનીય છે' લક્ષ પર આબાદ પહોંચી જાય છે. (૫) કુશળ ઉપાધ્યાયજીની કસાયેલી કલમે આલેખાયેલા પાંચમા મુદ્દાનો ધ્વનિ છે 'કાષ્ઠ અને કટુ ઔષધની તુલનાથી દ્રવ્યસ્તવ શ્રદ્ધેય છે.' (૬) બુદ્ધિમાન સલાહકારની ભૂમિકા અદા કરતા વિદ્યાભૂષણ ઉપાધ્યાયજી છટ્ઠા મુદ્દામાં દ્રવ્યસ્તવના બહુવિધ લાભોની સુંદર રજુઆત કરે છે. અને દ્રવ્યસ્તવને ભાવયજ્ઞ તરીકે જાહેર કરે છે. (૭) સાતમા મુદ્દાનો આવિસ્કાર કરતા સિદ્ધાંતવિદ્ ઉપાધ્યાયજી જિનપ્રતિમામાં રહેલ ભાવઆપત્તિનિવારકગુણને અભિવ્યક્ત કરે છે. (૮) 'શ્રેષ્ઠની અપેક્ષાએ જ શ્રેષ્ઠતમની પ્રશંસા યોગ્ય ગણાય' આ સૂક્ષ્મલોજીકના સહારે જિનપ્રતિમાની શ્રેષ્ઠતાની સિદ્ધિ કરવામાં સરસ્વતીના લાડલા ઉપાધ્યાયજીએ પ્રાપ્ત કરેલી સફળતા આઠમા મુદ્દાનો સાર છે. (૯) વાદિગજકેસરી ઉપાધ્યાયજીએ અંગ ઘર્ષણન્યાયથી દ્રવ્યસ્તવની મહત્તા ન્યાયપૂર્ણ ઠેરવી છે નવમા મુદ્દામાં. (૧૦) શ્રુતની સુંદર સેવા કરી વૈયાવચ્ચી બનેલા ઉપાધ્યાયજીએ દશમા મુદ્દામાં ભક્તિની વૈયાવચ્ચરૂપે ઉદ્ઘોષણા કરી છે. (૧૧) અહિંસાના પરમ ઉપાસક ઉપાધ્યાયજીએ અગિયારમાં મુદ્દામાં સ્પષ્ટતા કરી છે કે 'કુશાસ્ત્રીય હિંસાઓ જ ધર્માર્થહિંસાના લેબલવાળી છે નહિ કે જિનશાસન માન્ય પ્રવૃત્તિઓ.' (૧૨) બારમા મુદ્દામાં કૂપ દૃષ્ટાંતના વિવરણથી દ્રવ્યસ્તવના ગુણ ગાયા છે.

(१३) તેરમો મુદ્દો 'જિનપૂજા અર્થદંડરૂપ નથી' તેવા તીક્ષ્ણ તર્કને આગળ કરે છે. તર્કબાણોથી પ્રતિમાલોપકોની માન્યતાને છિન્ન ભિન્ન કર્યા પછી દ્રવ્યસ્તવની સિદ્ધિ અંગે એક પછી એક આગમ–પ્રકરણ પાઠોનો ધોધ વહેવડાવી દીધો છે. અને પોતાના વિજય મહેલના શિખરરૂપે આખુંને આખું 'સ્તવપરીજ્ઞા' અધ્યયન ગોઠવી દીધું છે.

સિદ્ધાંતનિષ્ઠ ઉપાધ્યાયજીએ આમ પ્રતિમાલોપક મલ્લને પછાડયા બાદ ઉપાધ્યાય શ્રી **ધર્મસાગરજી**ના મતનું ખંડન કર્યું છે ઉપાધ્યાય ધર્મ સાગરજીનો મત–વિધિકારિત સ્વગચ્છીય પ્રતિમા જ વંદનીય છે જેમકે સ્વગચ્છનો સાધુ.

વર્તમાનકાલે વિધિની દુર્લભતા તથા સાધુ અને પ્રતિમામાં રહેલા ભેદનો નિર્દેશ કરી એ મતના કુરચે કુરચા ઊડાવવામાં શાસનસંરક્ષક ઉપાધ્યાયજી કામયાબ નીવડયા છે.

ત્યારબાદ વારો આવ્યો પાર્શ્વચંદ્ર મતનો.

પાર્શ્વચંદ્રમત :–છ પુરૂષોના નિર્દેશ સાથે પાર્શ્વચંદ્રે દ્રવ્યસ્તવને શુભાશુભ મિશ્ર રૂપે દર્શાવ્યો. આગમાર્થ નિષ્ણાત ઉપાધ્યાયજીએ સૂત્રકૃતાંગના 'પુરૂષ વિજય' અધ્યયનના સહારે અને ભાવ તથા ક્રિયાના ચાર વિકલ્પોના સાથથી આ મતની હવા કાઢી નાખી છે. છેલ્લે છેલ્લે દ્રવ્યસ્તવ માત્ર પુણ્યરૂપ છે પણ ધર્મરૂપ નથી. એવી બિનપાયાદાર માન્યતાનો પૂજાની ચારિત્ર સાથે તુલના કરી રકાસ કર્યો છે.

આમ આ ગ્રંથમાં મુખ્ય ચાર વાદસ્થાનો છે (१) પ્રતિમાની પૂજ્યતા (२) શું વિધિકારિત પ્રતિમાની જ પૂજ્યતા છે? (३) શું દ્રવ્યસ્તવમાં શુભાશુભ મિશ્રતા છે? અને (४) દ્રવ્યસ્તવ પુણ્યરૂપ કે ધર્મરૂપ છે?

આ ઉપરાંત (१) નૈયાયિક મીમાંસક મત માન્ય દેવતાના સ્વરૂપનું ખંડન કર્યું છે (२) સૂત્રકૃતાંગમાં હિંસાના સ્વરૂપ અંગે બૌદ્ધમતનું ખંડન છે તેનો અક્ષરશઃ ઉદ્ધાર કર્યો છે. (३) સ્તવપરીજ્ઞામાં વિસ્તારથી વેદના વચનને અને યાગીય હિંસાના સિદ્ધાન્તને હણી નાખ્યા છે.

ઉપાધ્યાયજીની મૌલિક પ્રતિભા –: ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ઘણા સ્થળે પોતાની મૌલિક પ્રતિભાની ઝાંખી કરાવી છે, ખાસ કરીને વિસ્તૃત આગમપાઠો આપ્યા બાદ પ્રતિમાલોપક વિ...જ્યારે તે પાઠોમાં પણ દુધમાંથી પોરા કાઢવાની ચેષ્ટા કરે છે ત્યારે ઉપાધ્યાયજીનું આગવું વ્યક્તિત્વ આપણી નજર સમક્ષ ખડું થાય છે, જેમકે ચારણ-કૃત જિનવંદન સ્થળે (१) પ્રતિમાને નમસ્કાર સ્વેચ્છાથી કે નહિ? (२) ચૈત્યવંદનનો અર્થ શો? (३) આલોચના કૃત્ય અકરણ અંગે કે અકૃત્યકરણ અંગે? ચર્ચા. ચમરેન્દ્રના ઉત્પાતના સાક્ષીપાઠમાં શક્રના ઉપક્રમ અને ઉપસંહારમાં ભિન્નતાનું કારણ શું? તથા ચમરેન્દ્રે મહાવીર સ્વામીનું જ કેમ શરણું સ્વીકાર્યું વગેરે સ્થાનો.

આ મૌલિક પ્રતિભાનો ઉભાર કૂપદૃષ્ટાન્ત પ્રકરણમાં ટોચ પર પહોંચ્યો છે 'કૂપ-દૃષ્ટાન્તસ્થળે' પૂ. **અભયદેવસૂરી** મ સા. ના મત અને અન્યમતનું વિવરણ કરી પૂ.

ઉપાધ્યાયજી મહારાજે સ્વ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે, પૂ. અભયદેવ સૂ. મતે કૂપદૃષ્ટાન્તનું તાત્પર્ય :- કૂવા ખોદવાની ક્રિયાની જેમ તથા સંયતને અશુદ્ધદાનની જેમ દ્રવ્યસ્તવમાં અલ્પપાપ અને બહુતર નિર્જરા છે.

અન્યમત :-ગૃહસ્થની નીતિમય ધન અર્જન પ્રવૃત્તિ કૂપખનનરૂપ છે અને દ્રવ્યસ્તવ તૃષાશમન રૂપ છે આ મતે દ્રવ્યસ્તવમાં અલ્પ પણ પાપનો અંશ નથી.

ઉપાધ્યાયજી મ. નો અભિપ્રાય :- પૂ. અભયદેવસૂરિ મ નો સિદ્ધાન્ત અવિધિથી થતી જિનપૂજા સ્થળે છે અને ભક્તિમાં એવી શક્તિ છે કે જે અવિધિ આદિથી થતા દોષોનો ઉચ્છેદ કરે છે.

આજ પ્રમાણે 'સાધુએ પૂજા કેમ ન કરવી ?' એ અંગેની ચર્ચામાં **હારિભદ્ર અષ્ટક વૃત્તિકારનો** આશય દર્શાવી પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજીએ પૂ. **હરિભદ્રસૂરિ** મ.ની સમ્મતિપૂર્વક સ્વાશય પ્રગટ કર્યો કે વાસ્તવમાં મલિનારંભીજ પૂજા માટે અધિકારી છે. અર્થાત્ પૂજાના અધિકાર માટે 'મલિનારંભ' વિશેષણ આવશ્યક છે.

આવા તો અનેક સ્થળો છે જ્યાં ઉપાધ્યાયજી મ. ના. પ્રાતિભજ્ઞાનનો પરિચય થાય છે સાથે સાથે તેમને તેવા સ્થળોએ તત્ત્વજ્ઞ પ્રામાણિક પુરૂષો પર છેવટનો નિર્ણય છોડી પોતાની પાપભીરુતા પણ વ્યક્ત કરી છે.

ગ્રંથમાં વિસ્તૃત આગમપાઠો :- આગમજ્ઞ ઉપાધ્યાયજીએ ડગલે પગલે લાંબા લાંબા આગમપાઠો આપવામાં જરાય કચાશ રાખી નથી. ખાસ નજર ખેંચે તેવા વિસ્તૃત આગમપાઠો આ રહ્યા-(૧) નમસ્કાર મહામંત્ર અને તેની ઉપધાન વિધિ અંગે મહાનિશીથનો પાઠ (૨) ભગવતી સૂત્રગત ચારણમુનિ કૃત પ્રતિમાનતિનો પાઠ (૩) ભગવતી સૂત્રગત ચમરના ઉત્પાતનો પાઠ (૪) સુધર્મા સભા અંગે જ્ઞાતાસૂત્રગત પાઠ (૫) આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગત 'અરિહંત ચેઈયાણું' સૂત્ર પાઠ (૬) પ્રજ્ઞાપનાગત 'ક્રિયા' પદ અંગે પાઠ (૭) સૂત્રકૃતાંગગત બૌદ્ધ મત ખંડન (૮) રાજપ્રશ્નીયઉપાંગગત સૂર્યાભદેવ કૃત પૂજાનો પાઠ (૯) મહાનીશીથગત સાવદ્યાચાર્ય અને શ્રી વજાર્યનું દૃષ્ટાન્ત. (૧૦) દ્રવ્યસ્તવઅંગે આવશ્યક નિર્યુક્તિગત પાઠ (૧૧) પરિવંદન આદિ અંગે આચારાંગ સૂત્રનો પાઠ (૧૨) પ્રશ્ન વ્યાકરણ ટીકાગત સુવર્ણગુલિકાનું દૃષ્ટાન્ત (૧૩) દ્રૌપદીચરિત્ર અંગે જ્ઞાતાધર્મકથાનો પાઠ (૧૪) શાશ્વત પ્રતિમાના શરીરવર્ણન અંગે જીવાભિગમ સૂત્રનો પાઠ (૧૫) સ્તવપરિજ્ઞા-સ્વકૃત અવચૂરિયુત. (૧૬) પ્રતિમા અને દ્રવ્યલિંગીનો ભેદ બતાવતો આવશ્યક નિર્યુક્તિનો પાઠ (૧૭) પુરૂષ વિજય અંગે સૂત્રકૃતાંગનો પાઠ. આ ઉપરાંત હારિભદ્રઅષ્ટકમાંથી ભાવાગ્નિકારિકા, તીર્થંકૃદ્દાન તથા રાજ્યાદિદાનદૂષણ નિવારણ આ ત્રણ અષ્ટક મૂળ સ્વકૃત અવચૂરી સહિત આપ્યા છે, ઘણીવાર આગમપાઠો સાથે ટીકા, ટીકાનો અંશ અથવા સંક્ષેપ પણ સાથે લીધો છે. તો કેટલાક સ્થાનોએ સ્વકૃત અવચૂરિઓથી જ કામ ચલાવ્યું છે. આગમપાઠો દર્શાવ્યા બાદ તેના અમૂક અંશો પરત્વે પ્રશ્નો=(ચાલના) તથા સમાધાન (=પ્રત્યયસ્થાન) જે રીતે દર્શાવ્યા છે તે જોતાં પૂજ્ય શ્રી પ્રત્યે 'અહો ! અહો !' ના પોકાર હૃદયના ઊંડાણથી નીકળી જાય છે અને

ઘડીભર એવો નિર્ણય કરવાનું મન થઈ જાય છે કે ભાવનાજ્ઞાનના સ્વામી ઉપાધ્યાયજી મહારાજના ગ્રન્થોનું તલસ્પર્શી અધ્યયન કર્યા બાદ જો આગમગ્રંથોના હાર્દને પામવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો ઐદંપર્યાર્થનું એવું નિધાન પ્રાપ્ત થાય કે જે સદા માટે અમૂલ્ય ખજાનો બની જાય.

આ વિસ્તૃત આગમપાઠો સિવાય પણ આખા ગ્રંથમાં બીજા ઢગલાબંધ સાક્ષી પાઠો આપ્યા છે પ્રાયઃ સોથી વધુ ગ્રંથોના ચારસોથી વધુ સાક્ષી પાઠોથી આ ગ્રંથ સમૃદ્ધ બન્યો છે. ખરેખર ઉપાધ્યાયજી મહારાજ મોબાઇલ લાઇબ્રેરી જ હશે, અથવા તો ચેતનવંતુ કોમ્પ્યુટર. પૂર્વધરોને યાદ કરાવતી સ્મૃતિશક્તિના ધણી અને અપાર જ્ઞાનાર્ણવ ઉપાધ્યાયજી મહારાજે આપેલા સાક્ષીપાઠોમાંથી કેટલાકના તો હું ઉદ્ગમ સ્થાન પણ શોધી શક્યો નથી.

મહેરામણના મોતી :– ગ્રંથમાં ઠેર ઠેર મહત્વની સિદ્ધિઓ કરી છે, તથા ઘણી સૂચક પંક્તિઓ મળે છે અહીં કેટલાક સેમ્પલ રજૂ કર્યા છે (૧) સર્વનયસમ્મત પદાર્થ જ શાસ્ત્રાર્થ છે (૨) જિનપ્રતિમાના દર્શનથી આનંદ પામતી વ્યક્તિ આસન્નભવ્ય છે (૩) ભાવજિનને વંદન કરવાથી પ્રાપ્ત થતું ફળ જિનના અભાવમાં જિનપ્રતિમાને વંદન કરવાથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. (૪) સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ માત્ર આ ભવમાં જ સુખકારી બનતા કાર્યોને કરણીય તરીકે સૂચવે નહીં (૫) જિનપૂજા સમ્યક્ત્વસામાયિકની પ્રવૃત્તિરૂપ છે (૬) જિનપ્રતિમા આગળ અભિનય પૂર્વક પ્રાર્થના આદિ કરવાથી ભાવોલ્લાસ પ્રગટે/વધે છે. (૭) વસ્ત્ર આદિના ઉપયોગ વિના (=મુખને ઢાંકયા વિના) બોલાયેલી સત્યભાષા પણ સાવદ્ય બને છે. (૮) સ્વ સ્વ સ્થાને કરેલી ઉચિત ક્રિયા સ્વ સ્વ સ્થાને અપ્રમાદરૂપ છે (૯) સ્યાદ્વાદ દેશના જ સર્વત્ર કરણીય અને દોષયુક્તનો શક્તિ હોય તો પ્રજ્ઞાપ્ય વિનીત આગળ અવશ્ય નિષેધ કરવો. (૧૦) સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરૂષને વિરતિનો ક્રમ ઓળંગીને પણ યથોચિત ઉપદેશ દઈ શકાય. (૧૧) જિનબિંબની કરેલી પૂજા ચારિત્રની પ્રાપ્તિમાં પ્રબળ કારણ છે. (૧૨) પ્રણિધાન યુક્ત પૂજા ભાવયજ્ઞ અને મહાપૂજા બને છે. (૧૩) પૂજા ભગવાનના વિરહઅગ્નિને ઠારવાનો પ્રયત્ન છે. તથા લોકોપચાર વિનયરૂપ છે તેથી સાધુને પણ–અનુમોદનીય છે (૧૪) શુદ્ધ અશુદ્ધ આદિના વિવેક પૂર્વક સૂત્રને પ્રમાણ ઠેરવવા પ્રયત્નશીલ બને તે ગીતાર્થ છે. શંકાઓ ઉઠાવી મિથ્યાત્વ ફેલાવનાર મૂઢ છે. (૧૫) સિદ્ધાન્તને ગોપવવામાં અનંતાનુબંધી માયા કામ કરે છે. (૧૬) નિશ્ચયનયથી જિનપૂજામાં હિંસાનો કે પાપનો અભાવ છે. (૧૭) ભક્તિનો ઉછાળો અવિધિજન્યદોષોને દૂર કરવા સમર્થ છે. (૧૮) પ્રાચીન અર્વાચીન પણું સાપેક્ષ છે. 'પ્રાચીન' નામમાત્રથી વસ્તુ આદેય બનતી નથી. (૧૯) શ્રાવકધર્મના તિલકસ્થાને જિનપૂજા છે (૨૦) શાસ્ત્રની પંક્તિઓને પુષ્ટ કરવા પૂર્વ પુરૂષોના ચરિત્રો દૃષ્ટાન્તરૂપ બને છે. પણ તે ચારિત્રનાયકની તમામ પ્રવૃત્તિઓને આલેખતા વચનો સ્વયં વિધિ કે નિષેધ રૂપ બનતા નથી. (૨૧) જે સૂત્ર આદિના કર્તા અજ્ઞાત હોય અને સૂત્ર સર્વસમ્મત હોય તો તે સૂત્રના કર્તા તરીકે સુધર્મા સ્વામીજીને સ્વીકારવાનો વૃદ્ધવાદ છે.

(૨૩) વિધિઅદ્વેષ પણ યોગ (=મોક્ષમાર્ગ)નું એક અંગ છે. (૨૪) (i) કડવા મત-ને માનનારાએ (ii) દિગંબરે તથા (iii) દ્રવ્યલિંગીએ પોતાના દ્રવ્યથી બનાવેલી પ્રતિમા અપૂજ્ય છે, બાકીની પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાઓ પૂજ્ય છે તેવી જગદ્ગુરૂ હીરસૂરિ મહા-રાજાની આજ્ઞા છે. (૨૫) વર્તમાનકાળે પ્રાયઃ બધાની સ્થિતિ સરખી હોવાથી અન્યની નિંદા અયોગ્ય છે. (આચારની ખામી વ્યાપક છે તેથી તેટલા માત્રથી નિંદા ન કરવી) (૨૬) ધર્મમાં ગુડ જિહ્વિકા ન્યાયથી ઉપેયભૂત મોક્ષની ઇચ્છાને બાધક ન બને તેવી સ્વર્ગ આદિની ઇચ્છા દોષરૂપ નથી. (૨૭) ધર્મનું સ્વરૂપ નિશ્ચય-વ્યવહાર ઉભયનયથી બતાવવું. એકનયથી જ દર્શાવવાના અવસરે પ્રથમ વ્યવહારનયથીજ દર્શાવવું.

ધ્યાન/યોગ :-આ ગ્રંથમાં સહજાનંદી ઉપાધ્યાયજીએ પરમાત્માનું ધ્યાન ધરવા અને સમાપત્તિ (=વીતરાગની તુલ્યતાનું સંવેદન)નું પાન કરવા જિનપ્રતિમાના આલંબનને ખુબ મહત્ત્વ આપ્યું છે. આ ગ્રન્થમાં ઠેર ઠેર ધ્યાન, સમાપત્તિ, સમાધિ, લયઆદિ પામવાના ઉપાયોદર્શાવ્યા છે. આ બાબતમાં તેમના અનુભવઅમૃતનાં સુધારસછાંટણા, અધ્યા-ત્મરસ, પ્રશમરસ અને અનાલેખ્ય સહજાનંદની પ્રાપ્તિ માટે આ ગ્રન્થની ઉપાદેયતા અને આવશ્યક્તામાં ધરખમ વધારો કરે છે આવો! આપણે પણ તેઓશ્રીના સંવેદનનાં સુમધુરસંગીતસરિતામાં સ્નાન કરી સકલજીવસૃષ્ટિ પ્રત્યે સ્નેહસાગર સ્વામીના સર્વાંગ-વ્યાપી સાન્નિધ્યના સૌભાગ્યને પામવા માત્ર આ બે પંક્તિનો પરામર્શ કરીએ. 'शास्त्र इव नामादित्रये हृदयस्थिते सति भगवान् पुर इव परिस्फुरति, हृदयमिवानुप्रविशति, मधुराला-पमिवानुवदति, सर्वाङ्गीणमिवानुभवति, तन्मयीभावमिवापद्यते, तेन च सर्वकल्याणसिद्धि ॥ =માત્ર **શબ્દાર્થ**-શાસ્ત્રની જેમ ભગવાનના નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય, આ ત્રણ હૃદયમાં સ્થિર થાય, તો ભગવાન જાણે કે સામે સાક્ષાત્ પરિસ્ફુરાયમાણ થાય છે, જાણે કે હૃદયમાં પ્રવેશતા હોય, તેમ ભાસે છે, જાણે કે મધુરઆલાપનો અનુવાદ કરતા ન હોય તેવો અનુભવ થાય છે, જાણે કે દેહના કણે કણમાં અને આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશમાં ફેલાઇ ન ગયા હોય તેવી સંવેદના થાય છે, અને જાણે કે તન્મય થઇ ગયા હોય તેવો આભાસ થાય છે. અને આનાથી (=આવા સંવેદનથી) જ બધા પ્રકારના કલ્યાણની સિદ્ધિ થાય છે. ધ્યાન અને યોગરસિક મહાનુભાવોને પરમઆહ્લાદ પમાડતી આવી પંક્તિઓ આ ગ્રન્થને ધ્યાન/યોગ પ્રધાન ગણાવવા સમર્થ છે.

કાવ્ય : આ ગ્રંથરત્ન અંગે કેટલીક વાત કરી....ઘણી કરી શકાય... પણ પ્રસ્તા-વનાવિસ્તારભયાત્ અલંવિસ્તરેણ. છતાં ગ્રંથના મહત્ત્વના અંગભૂત કાવ્યરચના અંગે થોડીક વાત કરી લઈએ. જિનપ્રતિમાના ગુણગાન કરતા આ ગ્રન્થમાં પ્રાયઃ શાર્દુલવિક્રીડિત છંદમાં રચેલા મૂળ કાવ્યો ૧૦૪ છે. અને સંસ્કૃત ભાષામાં છે. શ્રેષ્ઠ કાવ્ય માટે આવ-શ્યક પદલાલિત્ય, અલંકારો, પ્રાસ, અર્થગંભીરતા વગેરે ભૂષણોથી મનોરમ્ય બનેલા આ કાવ્યો પરમાત્મા-જિનબિંબની ભક્તિ બહુમાનયુત સ્તુતિઓરૂપ છે. ઉપમા-ઉત્પ્રેક્ષા અને રૂપકોથી સુગ્રાહ્ય બનેલા આ કાવ્યોમાં ભક્તિસંજીવનીના સ્વામી ઉપાધ્યાયજીએ જિનેશ્વર પ્રત્યેનો પોતાનો ભક્તિભાવ ઠાળવી કાવ્યોને જીવંત બનાવ્યા છે. તેથી જ આ

કાવ્યો માત્ર પઠનીય કે શ્રવણીય જ ન રહેતા સ્મરણીય, મનનીય અને ધ્યાતવ્ય પણ બની ગયા છે. જિનબિંબની આવશ્યકતા–પૂજ્યતા અને શ્રેષ્ઠતા દર્શાવતા આ કાવ્યપ્યાલાઓમાં છલકાતા ભક્તિરસ અને અધ્યાત્મરસની મદહોશતા એટલી બધી કમનીય છે કે આ પ્યાલાઓ ભરભર પી લઈ બસ સદા માટે ભક્તિના તાનમાં કે અધ્યાત્મના ગાનમાં મસ્ત બની સદા માટે કે અવર્ણનીય નશામાં પડયા રહેવાનું મન સહજ થઈ જાય...કાવ્યપુષ્પ ગુચ્છના એક નજાકત પુષ્પનું સૌંદર્ય સેમ્પલ તરીકે રજુ કરું છું.

त्वद्बिम्बे विधृते हृदि स्फुरति न प्रागेव रूपान्तरम्
त्वद्रूपे तु ततः स्मृते भुवि भवेन्नोरूवमात्रप्रथा ।
तस्मात्त्वन्मदभेदबुद्ध्युदयतो नो युष्मदस्मत्पदो–
ल्लेखः किञ्चिदगोचरं तु लसति ज्योतिः परं चिन्मयम् ॥

(માત્ર શબ્દાર્થ :–તારા બિંબને હૃદયમાં વિશેષતઃ ધારણ કરવાથી પ્રથમતઃ જ અન્ય કોઈ રૂપ સ્ફુરાયમાણ થતું નથી. અને તે પછી, તારા રૂપનું ધ્યાન ધર્યા બાદ તો પૃથ્વી પર કોઈ રૂપની પ્રસિદ્ધિ રહેતી જ નથી. અને તારા રૂપના ધ્યાનથી તારા અને મારા વચ્ચે અભેદભાવની બુદ્ધિ ઉદ્ભવે છે. ત્યારબાદ તો 'તું' 'હું' ઇત્યાદિ શબ્દોનો ઉલ્લેખ પણ રહેતો નથી, માત્ર અગોચર, અવર્ણનીય પરમબ્રહ્મ સ્વરૂપ ચિન્મય જ્યોતિ જ ઝળુકયા કરે છે.)

ગ્રંથકારે ટીકામાં પણ ઠેર ઠેર અગત્યની ચર્ચા કર્યા બાદ જાણે કે હૃદયની ઉર્મિને આકાર આપતા ન હોય, તેમ પદ્યોની રચના કરી છે. જે પણ મનનીય છે.

એક મહત્ત્વની વાત....ગ્રંથકારશ્રીએ ગ્રંથમાં પ્રતિવાદીના સિદ્ધાંતના મૂળને ઉખેડી નાખવા કેટલીકવાર ખૂબ કઠોર ભાષાપ્રયોગ કર્યો છે. પરંતુ તે વારંવાર સમજાવવા છતાં ન સમજતા બાળક પર હિતની ભાવનાથી આક્રોશ કરતાં પિતાના જેવો આક્રોશ છે. રાગ દ્વેષથી એ કલુષિત નથી, અને આ કર્કશવાદ પણ વાસ્તવમાં ભગવાનની ભક્તિ જ છે અને વ્યવહારનયથી જ છે. નિશ્ચયનયથી એ અસંભવિત છે...ઇત્યાદિ વાત સત્તાણુમાં કાવ્ય અને તેની ટીકા પર નજર નાખવાથી સમજમાં આવી જશે.

દૃષ્ટાંતો : આ ગ્રન્થ અનેક પૂર્વ મહાપુરુષોના હૃદયંગમ દૃષ્ટાંતોના કારણે રોચક બન્યો છે. ખાસ ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત, સૂર્યાભદેવની પૂજા, કેશીગણધરનો પ્રદેશી રાજાને ઉપદેશ અને દ્રૌપદીનું કથાનક આંખ ખેંચે તેવા દૃષ્ટાંત છે. મહાનિશીથ ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલા **સાવદ્યાચાર્ય અને વજ્રર્યના દૃષ્ટાંત દરેક વ્યક્તિએ વારંવાર વાંચવા/ વિચારવા અને યથાયોગ્ય વર્તનમાં લાવવા લાયક છે.**

ગ્રન્થકાર અંગે કંઈક...

નિબંધલેખનમાં પ્રથમકક્ષાને પામેલા વિદ્યાર્થીને જ્યારે સૂર્ય અંગે નિબંધ લખવાનો આવ્યો, ત્યારે તેણે એટલું જ લખ્યું "સૂર્ય જગત અને મને એટલો બધો પરિચિત છે કે તે અંગે હું કશું લખી શકું તેમ નથી."

જ્યારે પ્રસ્તાવનામાં ગ્રન્થકારશ્રી **મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી** અંગે કંઇક લખવાનો આ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે ત્યારે મારી હાલત આ વિદ્યાર્થી જેવી બની રહી છે. મહોપાધ્યાયજીના જીવનકવનથી કોણ અપરિચિત છે? તેમની જીવનકિતાબને અહીં ફરીથી ઉઘાડવી એ શું માત્ર ચર્વિતચર્વણ રૂપ કે ઔપચારિકતારૂપ નથી? છતાં પણ વ્યવહાર ઔપચારિકતા પર નભે છે, એ વાત ભૂલાય તેમ નથી. ગુજરાતના નાનકડા **કનોડ** ગામને પોતાના જન્મથી પાવન કરનાર અને ઇતિહાસમાં અમરતા બક્ષનાર પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ. ના રત્નકુક્ષિમાતા **સૌભાગ્યદેવી** સૌભાગ્યશાલિની હતા. જૈનવણિક્ શ્રેષ્ઠી **'નારાયણ'** પિતાના આ પનોતા **'જશવંતકુમાર'** પુત્રે પોતાના સહોદર **પદ્મસિંહની** સાથે **જગદ્ગુરુહરિસૂરિ** મહારાજાની પાટ પરંપરામાં આવેલા શ્રી **નયવિજય મ.** પાસે સંવત ૧૬૮૮માં પારમેશ્વરી પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરેલી. શૈશવકાળમાં જ શ્રવણમાત્રથી ભક્તામરને અણિશુદ્ધ કંઠસ્થ કરવાની શક્તિના સ્વામી **યશોવિજય** મહારાજની શક્તિનો પ્રકાશ આસપાસ ફેલાવા માંડયો. પદ્મસિંહમાંથી **પદ્મવિજય** બનેલા મુનિવરના આ સહોદરની બુદ્ધિ–પ્રતિભાથી અંજાયેલા ઉદારદિલ શ્રેષ્ઠી **ધનજી સૂરાએ** વિશિષ્ટ અભ્યાસ અર્થે કાશીમાં ભણવા અંગેની સર્વ આર્થિક જવાબદારી ઉપાડી લીધી. ત્રણ વર્ષ કાશીમાં અને ૪ વર્ષ આગ્રામાં કરેલા અભ્યાસથી પ્રગટેલી પ્રતિભાનો પરચો કાશીમાં જ બતાવી પંડિત મૂર્ધન્યો પાસેથી 'ન્યાયવિશારદ' અને 'ન્યાયાચાર્ય'નું બિરૂદ પ્રાપ્ત કર્યું. પવિત્ર ગંગાના કાંઠે 'ઐઁ'કારના જાપથી સરસ્વતીની કૃપાને પામેલા યશોવિજયજી મહારાજે 'ઐન્દ્ર' પદથી અંકિત ગ્રન્થોના સર્જનમાં સેંચુરી લગાવી. 'જે ઢગલાબંધ થાય, તે માત્ર ઉત્પાદન હોય, સર્જન નહિ' તેવી સામાન્ય માન્યતા ઉપાધ્યાયજી મહારાજના ગ્રન્થોથી અસ્પૃશ્ય રહી. કેમ કે તેમના પ્રત્યેક ગ્રન્થ એક ઉત્તમ કોટિના સર્જન હતા, નહિ કે ઉત્પાદનમાત્ર. સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત/રહિતના અનેક ગ્રંથો સર્જનાર આ પૂજ્યશ્રીએ અન્યકર્તૃક ગ્રંથો પર વૃત્તિ, અવચૂરિઓ પણ રચી છે. સંસ્કૃત ભાષાને સમૃદ્ધ કરનારા મહામનાએ સ્તવન, સજ્ઝાય, ઢાળ, ટબા વગેરે રચનાઓથી ગુર્જરગિરાને ગુણવંતી બનાવી છે. તર્કકર્કશ પંક્તિઓથી વિદ્વાન ગણાતાઓને આકાશ તરફ મીટ માંડતા કરવાની કળાના ધણી આ પરમપુરુષે તળપદાં ગુર્જર શૈલીમાં રચેલા સ્તવનો અભણ ગણાતો ભક્તજન ભગવાન આગળ ભાવપૂર્વક લલકારે, ત્યારે તેઓશ્રીના સાહિત્યના ક્ષેત્ર માટે જાણે આ આકાશ પણ વામણું ભાસે. સંઘના આગ્રહથી અને પૂ. **દેવસૂરિમહારાજાની** આજ્ઞાથી ૧૭૧૮ માં ઉપાધ્યાય પદવીથી અલંકૃત થયેલા મહાપુરુષે ૧૭૪૩માં **ડભોઈ** મુકામે અનશન પૂર્વક છેલ્લો શ્વાસ મૂકયો. આજે પણ શ્રદ્ધાળુ વર્ગ તેમના સમાધિ સ્થળે ભક્તિભાવથી ઝુકે છે. અને જાણે કે તેમની મૂક સાક્ષીમાં સરસ્વતી માતાને રીઝવવાનો સફળ પ્રયત્ન આદરે છે.

હૃદયથી ઋણ સ્વીકાર...પ. પૂ. કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત બાળબ્રહ્મચારી સિદ્ધાન્ત-મહોદધિ સ્વ. આચાર્ય દેવ શ્રી વિ. **પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા**ના પટ્ટપ્રભાવક, મારા જેવા અનેક યુવાનોના સન્માર્ગદર્શક, સંઘસંરક્ષક, વર્ધમાનતપોનિધિ આચાર્યદેવ શ્રી વિ. **ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજા** આ ગ્રંથના ભાવાનુવાદ સર્જન/સંપાદનમાં પ્રેરણાના મુખ્ય સ્રોત રહ્યા છે. તેઓશ્રીની કૃપા/આજ્ઞા/આશીર્વચનો મારા માટે હંમેશા આધારસ્તંભ બની રહ્યા છે. તેઓશ્રીમદ્‌ના જ પટ્ટવિભૂષક, આ ગ્રન્થને સાદ્યન્ત સંશોધિત કરી ગ્રન્થની ઉપાદેયતામાં જબ્બર વધારો કરનારા, અધ્યાત્મરસિક, કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત આચાર્યદેવ શ્રી વિ. **ધર્મજિતસૂરિ મહારાજા** સદા સ્મરણીય છે. સંસારી સગપણના કાકા સંયમ જીવનમાં પરમદાદાગુરુદેવના સ્થાને બિરાજી ઉપકારની હેલી વરસાવી જ રહ્યા છે. પણ મારી સંયમનૌકાને સુસ્થિત કરી જ્ઞાનયાત્રાને વેગ આપવાનો પરમ ઉપકાર તો કદીય વિસ્મરણીય નથી. તથૈવ પરમાત્મભક્તિરસિકપ્રસન્નવદન દાદા ગુરુવર્ય પંન્યાસ-પ્રવર શ્રી **જયશેખર વિ.** મહારાજા (સંસારીપણે કાકા) અને ન્યાયકુશાગ્રબુદ્ધિ, સાત્ત્વિકરત્ન ગુરુવર્ય પૂ. **અભયશેખર વિ. મ.** (સંસારીપણે વડીલબંધુ) પણ સંયમ-જીવનના પ્રત્યેકસોપાને માર્ગદર્શક અને હિતચિંતક બની પરમ ઉપકારી બન્યા છે. આ ગ્રન્થના પણ સર્જનમાં હાર્દિક રસ દાખવી અગત્યના સ્થળોએ યોગ્ય સલાહ આપી મને કૃતાર્થ કર્યો છે. આ તબક્કે પરમસૌહાર્દમૂર્તિ સિદ્ધાન્તદિવાકર આચાર્યવર શ્રી વિ. **જયઘોષસૂરિવર મહારાજા** પણ સદા સ્મર્તવ્ય છે. મારા ઉત્કર્ષમાં અંગત રસ દાખવી મારી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરક/દિગ્દર્શક બની તેઓશ્રીએ મને સદાનો ઋણી બનાવ્યો છે. વિદ્વદ્વર્ય સૌજન્યમૂર્તિ પૂ. **જયસુંદર વિ.** મહારાજે પણ સ્થાને સ્થાને યોગ્ય સૂચનો વગેરે આપી મને પ્રોત્સાહિત કર્યો છે.

અનેકવિધ સહકાર આપી મૌન સહાયક બનેલા તમામ સહવર્તી મુનિવરો આ ક્ષણે શે ભૂલાય ?

શ્રુતભક્તિ રસિક શ્રી **અંધેરી ગુજરાતીજૈન સંઘે** સ્વકીય જ્ઞાનનિધિમાંથી આ ગ્રન્થના મુદ્રણ અંગેનો ભાર ઉપાડી લઈ સુંદર શ્રુતભક્તિ કરી છે. જે વારંવાર અનુમોદનીય છે. તેમજ અન્ય સંઘો/ટ્રસ્ટોને અનુકરણીય છે. શ્રુતજ્ઞાનપિપાસુ શ્રીયુત્ **હર્ષદભાઈ સંઘવીએ** આગ્રહભરી વિનંતિ કરી મને આ ગ્રન્થના ભાવાનુવાદ/સંપાદન અંગે પ્રોત્સાહિત કર્યો છે. તે ભૂલાય તેમ નથી.

આ ગ્રન્થના સંપાદનમાં મુંબઇ લાલબાગના ભંડારમાં રહેલી સ્વ. આચાર્યદેવ શ્રી વિ. પ્રતાપસૂરિ મહારાજે સંશોધિત કરેલી મુદ્રિત પ્રત અને સંવેગી જૈન ઉપાશ્રય–હાજાપટેલની પોળ અમદાવાદમાં રહેલી હસ્તલિખિત પ્રતનો મુખ્યતયા ઉપયોગ કર્યો છે. સંપાદનકાળે સાક્ષી આદિ અંગે અનેક જ્ઞાનભંડારોમાં રહેલા અનેક પ્રત–પુસ્તકોનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેથી આ તમામ શ્રુતભક્તિમાં સહાયક બન્યા હોવાના દાવે ધન્યવાદને પાત્ર છે.

વિરામ પૂર્વે....શ્રુતજલધિ ઉપાધ્યાયજી મહારાજાના ગ્રન્થનો ભાવાનુવાદ અને સંપાદનકાર્ય વાસ્તવમાં મારા માટે નાનકડી નૌકા લઈ અફાટ સાગરમાં સ્વૈરવિહાર કરવાની ચેષ્ટારૂપ જ છે. તેઓશ્રીના આ ગ્રન્થનો ભાવાનુવાદ કરવામાં મેં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે. બુદ્ધિની મંદતા અને પ્રમાદ આદિના કારણે ક્ષતિ રહી જવા પામી હોય, તે સુસંભવિત છે. સુજ્ઞ સજ્જનોને આ ક્ષતિઓનું પરિમાર્જન કરવાની વિનંતિ છે અને મારી નજર દોરવાની વિજ્ઞપ્તિ છે.

અંતે....ગ્રન્થના સંપાદનઆદિથી અર્જિત સુકૃતના સહુ કોઈ સહભાગી થાઓ, તથા મધ્યસ્થભાવે ગ્રન્થપઠનઆદિથી અને જિનબિંબોનાં વંદન, પૂજન, સત્કાર અને સન્માન દ્વારાસન્માર્ગ પામી શિવપદના સ્વામી થાઓ તેવી શુભેચ્છા

બેંગ્લોર
જ્ઞાનપાંચમ ૨૦૪૪

ભુવનભાનુ–ધર્મજિત–જયશેખર–અભયશેખર
ચરણકિંકર મુ. અજિતશેખર વિ.

વિષયાનુક્રમ

શ્રી ટીકાકારનું મંગલ વગેરે. ૧
શ્રી જિનપ્રતિમાના વિશેષણો. ૨
જિનપ્રતિમાની સર્વોત્કૃષ્ટતા અને આદરણીયતા ૩
પ્રતિમાલોપકોની મોહપ્રમાદયુક્તતા ૪
પ્રમાદની મોહભિન્નતા ૫
સમાપ્ત પુનરાત્તત્ત્વચર્ચા ૫
ચાર નિક્ષેપાની તુલ્યતા ૮
(અ) તત્ત્વપ્રાપ્તિના ઉપાય ૯
(બ) પરમાત્મા સાથે તન્મય થવાનો ક્રમ ૧૦
(ક) ભાવોલ્લાસની નૈસર્ગિકતા અનૈકાન્તિક ૧૨
(ડ) નિશ્ચયથી ભાવનિક્ષેપાની અનૈકાંતિકતા ૧૩
(ઈ) દ્રવ્યવત્ નામ વગેરેમાં પૂજ્યતા ૧૪
(૫) ભાવાચાર્ય જ તીર્થંકર તુલ્ય–પૂર્વપક્ષ ૧૪
(ફ) મહાનિશીથનો પાઠ નિશ્ચયરૂપ–ઉત્તરપક્ષ ૧૫
(બ) નિશ્ચયનયથી અપ્રમત્તસંયતમાં સમ્યક્ત્વ. ૧૬
સર્વનિક્ષેપાની આરાધ્યતા ૧૯
(૧) નામનિક્ષેપાની આરાધ્યતા ૨૦
(૨) સ્થાપનાનિક્ષેપાની આરાધ્યતા ૨૦
(૩) **દ્રવ્યનિક્ષેપાની આરાધ્યતા** ૨૧
i અવિરુદ્ધ અર્થોપયોગ વિના ક્રિયા વેઠરૂપ ૨૨
ii દ્રવ્યજિનની આરાધ્યતામાં પર્યાયજ્ઞાન નિયામક ૨૩
iii મરીચિને દ્રવ્યજિન તરીકે વંદન ૨૪
iv સાધુઓને મરીચિ કેમ વંદનીય નહિ? ૨૫
v યોગ્યતાના બહુમાનથી અવસરે દોષોની ઉપેક્ષા ક્ષમ્ય ૨૬
vi અઈમુત્તા મુનિનું દૃષ્ટાન્ત ૨૭
vii 'નમો સુઅસ્સ' પદથી દ્રવ્યની આરાધ્યતાની સિદ્ધિ ૨૭
viii મિશ્રિત અને વાસિત શબ્દ પુદ્ગળો જ શ્રવણયોગ્ય ૨૮
ix શત્રુંજયતીર્થની આરાધ્યતા ૨૯
x **'તીર્થ'પદના અર્થની ચર્ચા** ૨૯
બ્રાહ્મીલિપિની ચર્ચા ૩૧
બ્રાહ્મીલિપિ અનાકારસ્થાપનારૂપે પૂજ્ય ૩૨
નમસ્કારમહામંત્રના ક્રમનો વિચારણા ૩૪
નમસ્કારમહામંત્ર આગમરૂપ ૩૬
નમસ્કારમહામંત્રની ઉપધાનવિધિ ૩૭
નામની પ્રતિબન્દિદ્વારા સ્થાપનાની સિદ્ધિ ૪૦
પ્રતિબંદિતર્કથી સ્થાપનાની પૂજ્યતા ૪૦
પ્રતિમાદ્વેષીઓની હાલત ૪૪
જિનપ્રતિમાની વંદનીયતા અને તેનું ફળ ૪૫
ચારણકૃત પ્રતિમાવંદન ૪૬
૧ આલોચનાકૃત્યના અકરણમાં અનારાધના ૪૮
૨ ચારણોની પ્રતિમાનતિ સ્વારસિકી ૫૧
૩ ચૈત્યનો જ્ઞાનઅર્થ અસંગત ૫૩
૪ પ્રતિમાવંદનમાં અનારાધનાની અસિદ્ધિ ૫૮
૫ ઉત્સુકતા પૂર્વકના લબ્ધિના પ્રયોગમાં પ્રમાદતા ૫૯
૬ માયાવી જ વૈક્રિયલબ્ધિ ફેરવે–પૂર્વપક્ષ ૬૩
૭ પુષ્ટાલંબને લબ્ધિનો ઉપયોગ અદુષ્ટ –ઉત્તરપક્ષ ૬૪
૮ નંદીશ્વર જતા ચારણોને પાણીની વિરાધનાનો અભાવ ૬૫
દેવોના વંદનનો અધિકાર ૬૭
1 ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત ૬૮
2 'અરિહંત ચૈત્ય' પદ 'અરિહંત' અર્થવાચક–પૂર્વપક્ષ ૭૨
3 'અરિહંત ચેઈય' પદ ભિન્નાર્થક –ઉત્તરપક્ષ ૭૩
4 'અરિહંતના ચારે નિક્ષેપા શરણીય ૭૪
5 વિશેષના દૃષ્ટાન્તથી સામાન્ય અબાધ્ય. ૭૫
6 ચૈત્યનો જ્ઞાન અર્થ કરવામાં આપત્તિ ૭૫
7 અનાશાતના નયથી પ્રતિમાની વન્દ્યતા ૭૭
8 સુધર્માસભામાં ભોગાભાવદર્શક આગમપાઠ ૭૮
9 પ્રતિમાપૂજનઅંગે સૂર્યાભદેવનો અધિકાર ૮૩
10 **સૂર્યાભદેવદ્વારા પ્રતિમાપૂજન** ૮૪

i પ્રાક્પશ્ચાત્ હિતાથિંતામાત્ર દેવભવ અપેક્ષાએ-પૂર્વપક્ષ ૮૯
ii પ્રાજ્ઞોની સર્વત્ર પરલોકદર્શિતા- ઉત્તરપક્ષ ૯૧
iii કેશીગણધરનો પ્રદેશીને મનનીય ઉપદેશ ૯૨
iv પ્રાક્પશ્ચાત્ રમણીયતામાં પ્રદેશીની પરલોક દષ્ટિ ૯૩
v રમણીયતા દાનમાં કે શીલઆદિમાં ૯૩
vi સમ્યગ્દષ્ટિદેવોમાં ઉત્સૂત્રપ્રરૂપકતાનો અભાવ ૯૫
vii વાવવગેરેના અને પ્રતિમાના પૂજનમાં તફાવત ૯૭
viii પ્રતિમા અને વાવડી વગેરેના પૂજનમાં તફાવતની સિદ્ધિ ૯૮
(a) ધાર્મિક વ્યવસાયની માત્ર આચાર-રૂપતાનો નિષેધ ૯૯
(b) પ્રતિમાપૂજા ધાર્મિક વ્યવસાય ૧૦૦
(c) શક્રસ્તવથી પ્રતિમાપૂજાની ધર્મરૂપતા ૧૦૨
(d) નવાસ્તોત્રોની રચનાથી પ્રતિમાપૂજાની શ્રેષ્ઠતા ૧૦૩
(e) નમનથી પ્રતિમાની પૂજ્યતા સિદ્ધિ ૧૦૪
xi સ્થિતિરૂપ પણ પ્રતિમાપૂજન ધર્મની મર્યાદારૂપ ૧૦૪
x સૂર્યાભદેવનું ભવ્યઆદિપણું ૧૦૫
ix સમ્યગ્દષ્ટિના આચારો ધર્માચારરૂપ ૧૦૬
(11) મિથ્યાત્વી દેવકૃત જિનપૂજા અસ્વાર-સિકી ૧૦૮
(12) **વિમાનના માલિકદેવો સમ્યક્ત્વી જ હોય** ૧૧૦
(ક) સામાનિકદેવો વિમાનમાલિક દેવો તરીકે અસિદ્ધ ૧૧૧
(ખ) વિમાનમાલિકદેવો પર ઈન્દ્રનું અસ્વામિત્વ ૧૧૨
(ગ) સામાનિકદેવોના અલગ વિમાનો અસિદ્ધ ૧૧૫
(ઘ) દ્રવ્યભાવ સમ્યક્ત્વનો વિચાર ૧૧૯
(ઙ) સમ્યક્ત્વના ભેદમાં પણ રુચિની સમાનતા ૧૨૪
(ચ) પૂજાની સમંતભદ્રઆદિરૂપતા ૧૨૫
(છ) અપુનર્બંધકને પૂજાનો અધિકાર ૧૨૬
(જ) દેવોમાં નિશ્ચયસમ્યક્ત્વનો અભાવ. ૧૨૭
(ઝ) નિશ્ચય અને ભાવસમ્યક્ત્વમાં ભેદ ૧૨૮
(13) પાંચના અવર્ણવાદમાં દુર્લભબોધિતા ૧૩૦
(14) ધર્મી હોવાથી દેવોની નિંદાનો ત્યાગ ૧૩૧
(15) સુલભબોધિથવાના હેતુ ૧૩૨
(16) દેવોમાં ધર્મસૂચક ગુણો ૧૩૪
(17) શક્રના સમ્યગ્વાદિતા આદિગુણો ૧૩૫
(18) દેવોના ભક્તિકૃત્ય સાધુને અનુમોદનીય ૧૩૮
(19) આય-વ્યયની તુલ્યતા મૌનનું કારણ ૧૪૦
(20) ભગવાનની વિચિત્ર વચનપદ્ધતિ ૧૪૨
(21) આયવ્યયની તુલ્યતા ભિન્ન અધિકારીની અપેક્ષાએ ૧૪૫
(22) **દોષયુક્તની સ્પષ્ટનિષેધ્યતા** ૧૪૬
(૧) શક્તિના અભાવમાં અનિષેધ અદુષ્ટ ૧૪૭
(૨) દુષ્ટનો નિષેધમાત્ર પ્રજ્ઞાપ્ય વિનીત અંગે જ ૧૪૯
(૩) પુષ્ટાલંબને અસંયતદાન અદુષ્ટ. ૧૫૧
(૪) દાનાષ્ટક. ૧૫૨
(૫) સ્યાદ્વાદ દેશનાની જ ઉપાદેયતા. ૧૫૪
(23) **દ્રવ્યસ્તવની સાધુ અનુમોદ્યતા સૂત્રસિદ્ધ** ૧૫૭
(A) 'અરિહંત ચેઈયાણ' સૂત્રનો ભાવાર્થ ૧૫૮
(a) દશાર્ણભદ્રનું દષ્ટાન્ત ૧૫૯
(B) દ્રવ્યસ્તવની અનુમોદનામાં હિંસાનુ-મોદનનો અભાવ. ૧૬૨
(b) ગજસુકુમારનું દષ્ટાન્ત. ૧૬૩
(c) હિંસાનું સાચું લક્ષણ. ૧૬૩
(24) સાધુ દ્રવ્યસ્તવના ઉપદેશના અધિકારી. ૧૬૫
સ્વેચ્છાચારથી વ્રતગ્રહણનો નિષેધ. ૧૬૬
શ્રાવક ભિક્ષા માટે અનધિકારી ૧૬૭
દ્રવ્યસ્તવમાં હિંસાની સર્વ અનુમતિનો અભાવ. ૧૭૧
અનુમોદ્યતા સાથે કર્તવ્યતાની વ્યાપ્તિનો અભાવ. ૧૭૨

ભાવસ્તવની પુષ્ટિ માટે દ્રવ્યસ્તવની અપેક્ષાનો અભાવ. ૧૭૫
હારિભદ્ર અગ્નિકારિકાષ્ટક. ૧૭૬
દ્રવ્યસ્તવની કાષ્ઠ તુલ્યતા ૧૭૯
દ્રવ્યસ્તવ કટુઔષધ સમાન ૧૮૦
સાધુ દ્રવ્યઅર્ચાનો અધિકારી કેમ નહિ ?–પૂર્વપક્ષ ૧૮૧
સાધુને પૂજાદિમાં સાવદ્યની જ સ્ફૂરણા–ઉત્તરપક્ષ ૧૮૩
મલિનારંભી પૂજાનો અધિકારી– ઉપાધ્યાયજીનો મત ૧૮૪
જિનપૂજાથી ચારિત્રની પ્રાપ્તિ ૧૮૬
દેશવિરતમાં પ્રમત્તસંયતનો અતિદેશ. ૧૮૮
અધ્યાત્મશુદ્ધિથી ક્રિયાશુદ્ધિ ૧૮૯
(a) આગમાર્થ વિચારણામાં વિવક્ષા મહત્ત્વની. ૧૯૧
(b) પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનિર્દિષ્ટ ક્રિયાનું સ્વરૂપ ૧૯૨
(c) ક્રિયાની શુભાશુભતામાં અધ્યવસાય કારણ ૧૯૮
(d) પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની સાક્ષી. ૧૯૯
(e) હિંસાના વિષયોની નયોથી વિચારણા. ૨૦૧
(f) હિંસાના સ્વરૂપની નયોથી વિચારણા. ૨૦૧
(g) ક્રિયાપ્રત્યે માત્ર બાહ્યસામગ્રી અકિંચિત્કર ૨૦૩
(h) અવિરતિના પાપે ૨૦૪
(i) ક્રિયા શબ્દની અનેકાર્થતા. ૨૦૬
(j) બૌદ્ધમતે હિંસાનું સ્વરૂપ ૨૦૭
(k) બૌદ્ધમતનું ખંડન ૨૦૯
યતનાયુક્ત દ્રવ્યસ્તવ અધિકદોષનિવર્તક ૨૧૦
જિનપૂજાવગેરેના વિશિષ્ટ લાભો ૨૧૩
સત્સંગથી અવંચકત્રયની પ્રાપ્તિ ૨૧૫
પૂજાથી મૈત્રીઆદિભાવની પ્રાપ્તિ અને ક્રોધાદિથી બચાવ ૨૧૬
દ્રવ્યસ્તવની ભાવયજ્ઞતા ૨૧૮
(a) ભાવયજ્ઞરૂપે દ્રવ્યસ્તવની સિદ્ધિ ૨૧૮
(b) નૈયાયિકમતે દેવતાનું સ્વરૂપ ૨૨૦
(c) નૈયાયિકમત નિરાસ ૨૨૨
(d) દેવતાનું સ્વરૂપ–મિમાંસકમતે ૨૨૩
(e) મીમાંસકમતનિરાસ ૨૨૬
(f) વાચસ્પતિમિશ્રના મતનું ખંડન ૨૨૭
દેવાધિદેવ ઉપાસનાફળ પ્રયોજક ૨૨૯
જિનપૂજામાં ભાવઆપત્તિનિવારણ ગુણ ૨૨૯
રાગપ્રાપ્ત નદીઉત્તરણમાં સંખ્યાનિયમ ૨૩૦
જિનપૂજામાં જીવવધ અશક્યપરિહારરૂપ ૨૩૧
નદીઉતરણ પછીની ઇર્યાવહિયા કલ્પરૂપ ૨૩૩
સંખ્યા નિયમમાં આજ્ઞા હેતુ ૨૩૪
ઈર્યાપથિકીના અનુષ્ઠાનો નિયત ૨૩૫
પુષ્પાદિ સચિત્તસાધન પૂજામાં આવશ્યક ૨૩૬
બળવત્તરગુણ સાધક પ્રવૃત્તિઓમાં વિધ્યર્થ ૨૩૭
નદીઉત્તરણ અંગે સ્થાનાંગનો પાઠ ૨૩૮
દ્રવ્યસ્તવમાં અંગઘર્ષણ ન્યાય. ૨૪૦
ઋષભદેવનું રાજ્યદાનઆદિઅંગે દૃષ્ટાન્ત ૨૪૨
રાજ્યાદિદાન દૂષણનિવારણ અષ્ટક ૨૪૩
શાસ્ત્રમાં વિરોધનો સમ્યગ્ પરિહાર સમાધિરૂપ ૨૪૬
ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટતરની પ્રશંસા યોગ્ય ૨૪૭
મહાનિશીથ સર્વથા પ્રમાણભૂત ૨૪૯
મહાનિશીથના ચતુર્થઅધ્યયનના વચનો ૨૫૦
કુવલયપ્રભાચાર્યનું વચન ઉન્માર્ગ-નિષેધક ૨૫૨
સૂત્રને નિશંકિત બનાવવાથી જ દીક્ષા સાર્થક ૨૫૩
સાવદ્યાચાર્યનું દૃષ્ટાન્ત ૨૫૬
વજ્રાર્યનું દૃષ્ટાન્ત ૨૭૧
ઉચિતયોગોમાં યતના યાત્રાપદાર્થરૂપ ૨૭૮
ભક્તિનો વૈયાવચ્ચરૂપ તપમાં સમાવેશ ૨૮૦
ચૈત્યનાજ્ઞાનઅર્થમાં વૈયાવચ્ચ અસંભવ ૨૮૩
ચતુર્થગુણસ્થાને વૈયાવચ્ચની સંભાવના ૨૮૪
ચતુર્થગુણસ્થાને તપ ગૌણરૂપ ૨૮૫
કુશાસ્ત્રીયહિંસા ધર્માર્થહિંસા ૨૮૮
સુબુદ્ધિમંત્રીનું દૃષ્ટાન્ત ૨૮૯
મન્દબુદ્ધિકૃત હિંસા દુરન્તફળા ૨૯૦
યાગીય ધર્માર્થિકવધ અધર્મરૂપ ૨૯૩
જિનપૂજાસ્થિતહિંસા દોષાન્તરોચ્છેદક ૨૯૫
ધનવ્યયના અધિકારીને પૂજા મહાલાભરૂપ ૨૯૮

(a) પૂજામાં આરંભની શંકામાં દોષો ૨૯૯
(b) ધર્માર્થ આરંભનો નિષેધ સર્વવિરતિધરને ૩૦૦
(c) સંકાશશ્રાવકનું દૃષ્ટાન્ત ૩૦૧
(d) સાવદ્યભીરુશ્રાવક પૂજાનો અનધિકારી ૩૦૩
(e) અધ્યાત્મભાવથી દ્રવ્યાશ્રવ નિર્બાધક ૩૦૬

કૂપદષ્ટાન્ત વિવરણ ૩૦૭

i વ્યવહારથી પૂજાનું ફળ ૩૦૭
ii નિશ્ચયથી પૂજા બંધમાં અકારણ ૩૦૮
iii દ્રવ્યસ્તવ કરતાં ભાવસ્તવની શ્રેષ્ઠતા ૩૧૦
iv દ્રવ્યસ્તવ–ચારિત્રક્રિયાની ભાવ પ્રત્યે તુલ્યતા ૩૧૩
v શ્રી અભયદેવસૂરિમતે કૂપદષ્ટાન્તની સાર્થકતા ૩૧૪
vi વિધિયતનાયુક્ત દ્રવ્યસ્તવ નિર્દોષ–અન્યમત ૩૧૭
vii ઉપાધ્યાયજીની સ્ફુરણા-ભક્તિમાં શક્તિ ૩૨૧

જિનપૂજા અર્થદંડ તરીકે અસિદ્ધ ૩૨૪

(૧) દુષ્ટનો નિષેધ–જિનશાસનપદ્ધતિ ૩૨૫
(૨) આચારાંગના પરિવન્દનાદિસૂત્રનો ટીકાર્થ ૩૨૬
(૩) દંડસમાદાનમાં પૂજા અસમાવિષ્ટ ૩૨૯

જિનપ્રતિમાના વન્દનાદિની સિદ્ધિ ૩૩૨

(a) અન્યતીર્થિકઆદિપદો ભિન્નાર્થવાચક ૩૩૫
(b) ઔપપાતિક ઉપાંગનો સાક્ષીપાઠ ૩૩૭
(c) અન્ય સાક્ષીપાઠો ૩૩૮
(i) સુવર્ણગુલિકાનું દૃષ્ટાન્ત ૩૩૯
(ii) દ્વિગ્દ્વયના સ્વીકારમાં હેતુ ૩૪૧
iii આલોચના અર્હંનો ક્રમ ૩૪૩
(ક) પ્રતિમાસમક્ષ આલોચના શાસ્ત્રાર્થરૂપ ૩૫૨
iv **દ્રૌપદીનું કથાનક** ૩૫૪
(A) શ્રાવકને કાઉસ્સગ્ગપર્યંત ચૈત્યવંદન ૩૫૬
(B) નારદ-દ્રૌપદીનો પ્રસંગ ૩૫૮
(C) આપત્તિમાં દ્રૌપદીકૃત ષષ્ઠાદિતપ ૩૫૯
(D) દ્રૌપદીને ગુણપ્રાપ્તિમાં નિદાન અપ્રતિબન્ધક ૩૬૦
(E) દ્રૌપદીકૃતપૂજા નિરાશંસભાવની ૩૬૧
(F) ભદ્રાસાર્થવાહીનું દૃષ્ટાન્ત ૩૬૩
(G) પ્રણિધાનયુક્ત પૂજા જ મહાપૂજા ૩૬૩
v શ્રી સિદ્ધાર્થરાજાકૃત જિનાર્ચા ૩૬૪
vi તીર્થપૂજનઆદિથી સમ્યક્ત્વશુદ્ધિ ૩૬૬
vii સમ્યગ્ભાવિતજિનપ્રતિમા ભાવગ્રામ ૩૬૭
viii શાશ્વતજિન ચૈત્યવંદના ૩૭૦
(a) અજ્ઞાતકર્તૃક સર્વસંમત સૂત્રકર્તા–સુધર્માસ્વામીજી ૩૭૧
ix શાશ્વતપ્રતિમાવર્ણન ૩૭૩
x જિનપ્રતિમા સ્વતઃ પૂજ્ય ૩૭૫

સ્તવપરિજ્ઞા... ૩૭૭ થી ૪૩૨

(૧) જિનભવનવિધિ (i) ભૂમિશુદ્ધિ ૩૭૭
(ii) કાષ્ઠશુદ્ધિ ૩૭૯
(iii) સ્વાશયશુદ્ધિ ૩૮૧
(૨) જિનબિંબઅંગેવિધિ ૩૮૨
(૩) સંઘપૂજાનું મહત્વ ૩૮૩
(૪) જિનપૂજાના વિધિ અને ફળ ૩૮૫
(૫) આજ્ઞાવિહિતદ્રવ્યસ્તવ જ ભાવસ્તવનું કારણ ૩૮૬
(૬) ભાવસ્તવ દ્રવ્યસ્તવમાં ભેદ ૩૯૦
(૭) દ્રવ્યસ્તવથી ભાવસ્તવ પામવાની પ્રક્રિયા ૩૯૨
(૮) શીલાંગોનું સ્વરૂપ ૩૯૩
(૯) સર્વશીલાંગધારક જ વંદનીય ૩૯૪
(૧૦) સુસાધુનાસ્વરૂપમાં સુવર્ણનું દૃષ્ટાન્ત ૪૦૦
(૧૧) દ્રવ્ય ભાવસ્તવનો પરસ્પર મેળાપ ૪૦૩
(૧૨) સાધુને દ્રવ્યસ્તવ ૪૦૪
(૧૩) દ્રવ્યસ્તવ લોકોપચાર વિનયરૂપ ૪૦૭
(૧૪) દ્રવ્યસ્તવઅંગે સાધુનો અધિકાર ૪૦૮
(૧૫) વેદવિહિત હિંસા ધર્મરૂપ–પૂર્વપક્ષ ૪૦૯
(૧૬) વચનમાત્રથી હિંસાની ધર્મરૂપતા અસિદ્ધ–ઉત્તરપક્ષ ૪૧૧
(૧૭) દ્રવ્યસ્તવ ગુણાન્તરમાં કારણભૂત ૪૧૫
(૧૮) વેદહિંસામાં ભાવઆપત્તિનો અભાવ ૪૧૬
(૧૯) યતનાયુક્ત દ્રવ્યસ્તવ અહિંસારૂપ ૪૧૮
(૨૦) વીતરાગ કૃતકૃત્ય હોવાથી પૂજ્ય ૪૨૦
(૨૧) વેદવચનોની અપૌરુષેયતા અસિદ્ધ ૪૨૨
(૨૨) આગમ અને સર્વજ્ઞ વચ્ચે બીજાંકુરભાવ ૪૨૫

(૨૩) વૈદિકહિંસામાં અપવાદરૂપતાનો અભાવ ૪૨૭
(૨૪) દ્રવ્યસ્તવ ભાવસ્તવવચ્ચે ગાઢ સાંકળ ૪૨૮
પ્રતિમા ચિંતામણિ તુલ્ય ૪૩૩

ધર્મસાગર મત ખંડન ૪૩૪ થી ૪૫૬

(૧) વર્તમાનમાં વિધિની પ્રાપ્તિ દુર્લભ ૪૩૫
(૨) અવિધિયુક્ત ક્રિયા ક્યારે ગુણકારી ? ૪૩૬
(૩) વિધિકારિતઆદિ પ્રતિમાઓની પૂજ્યતા ૪૩૮
(૪) સર્વત્ર પ્રાયઃ તુલ્યસ્થિતિ ૪૪૧
(૫) પ્રતિમા અને દ્રવ્યલિંગીમાં તફાવત ૪૪૨
(૬) પ્રતિમામાં તીર્થંકરગુણનો આરોપ શક્ય ૪૪૫
(૭) અવંદનીયતામાં પ્રગટદોષદર્શન હેતુ ૪૪૬
(૮) વંદનીયતામાં અપ્રગટદોષ અબાધક ૪૪૭
(૯) પ્રતિષ્ઠાફળવિષયક પરમત નિરાસ ૪૪૯
(૧૦) પ્રતિમામાં ઉપચારથી પ્રતિષ્ઠા ૪૫૧
(૧૧) પૂજાફળમાં પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રયોજક ૪૫૨
(૧૨) પાર્શ્વસ્થપ્રધાન વર્તમાનકાળ ૪૫૪
(૧૩) પ્રતિમાની પૂજ્યતામાં નિશ્રિતાદિ-ભેદ અપ્રયોજક ૪૫૫
પ્રતિમાની હાર્દિક સ્તવના ૪૫૬

પાર્શ્વચંદ્રમત નિરાસ ૪૫૮ થી ૫૧૧

(૧) મિશ્રત્વસાધક પક્ષચતુષ્ટયનું ખંડન ૪૫૯
(i) શુભાશુભ ભાવમિશ્રતા વિકલ્પ અસિદ્ધ ૪૬૦
(ii) શુભભાવ અશુભક્રિયામિશ્રણ નિરાસ ૪૬૧
(A) જયણાશુદ્ધ નદીઉત્તરણ શુદ્ધધર્મ-પૂર્વપક્ષ ૪૬૨
(B) જયણાયુક્ત શ્રાદ્ધક્રિયા સાધુક્રિયા તુલ્ય-ઉત્તરપક્ષ ૪૬૩
(C) ધર્મક્રિયામાં બન્ને પક્ષે હિંસા તુલ્યરૂપ ૪૬૫
(D) યતનાયુક્ત દ્રવ્યસ્તવની વિધેયતા ૪૬૬
(E) વિધેયતાની નાનાવિધતા ૪૬૭
(iii) અશુભભાવ-શુભક્રિયામિશ્રતા ખંડન. ૪૬૯
(iv) શુભાશુભક્રિયા મિશ્રતા વિરુદ્ધ ૪૭૧
(A) નિશ્ચયથી શુભાશુભમિશ્રયોગનો અભાવ. ૪૭૨
(૨) મિશ્રકર્મબંધનો અભાવ. ૪૭૪
(i) કર્મબંધમાં ભાવયોગ પ્રધાનકારણ ૪૭૫
(ii) કર્મવૈચિત્ર્યમાં જીવ-કર્મનો સ્વભાવ કારણ ૪૭૯
(iii) કર્મબંધહેતુક મિશ્રપક્ષનો અભાવ. ૪૮૦
(૩) (A) અધર્મપક્ષનું સ્વરૂપ ૪૮૧
(B) ધર્મપક્ષનું સ્વરૂપ ૪૮૩
(C) મિશ્રપક્ષનું સ્વરૂપ ૪૮૪
(D) અધાર્મિક મનુષ્યોનું જીવન ૪૮૬
(a) નરકનું સ્વરૂપ ૪૮૮
(E) ધાર્મિક મનુષ્યોનું જીવન ૪૮૯
(F) મિશ્રપાક્ષિક મનુષ્યોનું જીવન ૪૯૦
(G) અવિરત સમ્યક્ત્વીનો ધર્મપક્ષમાં સમાવેશ ૪૯૧
(૪) દેશસંયમઆદિથી મિશ્રતાનો અભાવ ૪૯૩
(૫) (i) **પાર્શ્વચંદ્ર કલ્પિત છ પુરુષવિભાગ** ૪૯૪
(ii) **ષટ્પુરુષવિભાગની અસંગતતા** ૪૯૮
(a) વિશેષજ્ઞાન વિના પણ વિરતિ અખંડિત ૫૦૧
(b) ભક્તિરાગ નિર્દોષ ૫૦૩
(c) વિરતાવિરત-દેશવિરતપદોની એકાર્થતા ૫૦૩
(d) સચિત્તત્યાગાદિનું તાત્પર્ય ૫૦૭
(e) ભાવસ્તવની મહત્તા ૫૦૯
(f) દ્રવ્યસ્તવ મોક્ષનું કારણ ૫૧૧

જિનપૂજા ધર્મરૂપ ૫૧૬

(i) લોકોત્તર લૌકિકભેદથી ધર્મપુણ્યરૂપતા ૫૨૧
(ii) સરાગકૃત્યો અને વીતરાગકૃત્યો ૫૨૨
(iii) નયભેદથી ધર્મ-પુણ્યની વિચારણા ૫૨૪
iv વિવિધમતે ધર્મસ્વરૂપ ૫૨૬
v ગુરુ પારતન્ત્ર્ય જ ફળવાન ૫૩૦
નયભેદથી ભક્તિ ૫૩૧
પ્રતિમા દયાનું સાધન ૫૩૪
પ્રતિમા ધ્યાનનું શ્રેષ્ઠ આલંબન ૫૩૬
સિદ્ધોના સુખની રાશિ ૫૪૪
ભગવત્સ્તુતિ ૫૪૭
ટીકાકારની પ્રશસ્તિ ૫૪૮
પરિશિષ્ટ—

આવશ્યક પરિમાર્જન

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૨	प्रवाहतश्च	प्रवाहतश्च निरन्तरम् ।
૭	૩	तान्त्रिकैः	तार्किकैः ।
૯	૧૨	કૃદન્ત પદ	કૃદન્ત
૧૦	૬	कर्तृम.	कर्तुम्.
૨૧	૨	०राध्यताना.	०राध्यतामा.
,,	૩	कर्तृं	कर्तुं
૩૮	૪	नमा	नमो
,,	૮	मंगलणं	मंगलाणं
૩૯	૮	संप्रदायपातः	संप्रदायपोतः ।
૫૩	૭	श्रिय	श्रियं
૬૪	૩૧	વક્રિય	વૈક્રિય
૬૬	૧	सातिरेकणि	सातिरेकेण
,,	૩૦	ઓળંજેગતી	ઓળંગતી
૭૧	૪	अणगरे	अणगारे
૭૭	૨૯	રૂવિપ્રભા	રવિપ્રભા
૯૩	૭	निर्वाह्यत्वमि.	निर्वाह्यमि.
,,	૮	०मण्य यमप.	मण्ययमुप.
૧૦૪	૧૦	ભિન્ન પ્રકારની છે. પછી આટલું ઉમેરો. આ ભાવ સ્તુતિ મંગલ મહોદયના કારણ છે. તેમ સૂત્રમાં કહ્યું છે. તેથી આ સ્તુતિઓ ધર્મજનક છે, અને દેવો તે જિનપ્રતિમા આગળ જ કરે છે નહિ કે વાવડી વગેરે આગળ પણ.	
૧૦૪	૧૭	ભિન્ન છે. પછી આટલું ઉમેરો. આ વિનય વિશેષ પણ ધર્મનું કારણ છે.	
૧૦૪	૨૬	સ્પષ્ટરૂપે તેમાં	સ્પષ્ટરૂપે
,,	૨૭	શકે વાંક	શકે તેમાં વાંક
૧૦૯	૨૭	અસિદ્ધે	અસિદ્ધ
,,	૨૮	સિદ્ધે	સિદ્ધ
૧૧૧	૧૧	देवरिथत्यैव	देवस्थित्यैव
૧૨૨	૫	बीज रिग्रह.	बीजपरिग्रह.
૧૨૫	૫	०वृद्धय प्रति.	०वृद्धयप्रति.
,,	૩૫	તે ક્રરશઃ યોગ વાચક	તે ક્રમશ યોગાવંચક
૧૩૧	૧	यत्त	यत्तु
૧૩૩	૧૯	વિશેષ્ય વિધાન	વિશેષ્ય
૧૩૭	૧૯	प्रयाणास्तकालीन	प्रयाणास्तत्कालीन
૧૩૮	૬	रनुमत...	रनुमतं
,,	,,	निषिद्ध	निषिद्धं
૧૪૧	૪	विहारादि ?	(विहारादि ?)
૧૪૨	૫	योग्येच्छा	यौग्येच्छा ।
૧૪૩	૧	प्रतिमाचनादि	प्रतिमार्चनादि
૧૫૧	૨૪	ન જ પાય	ન જ અપાય
૧૫૮	૧૦	णोत्कीर्त्तनम्	गुणोत्कीर्त्तनम्
૧૬૩	૨૮	धर्य	धैर्य
૧૭૯	૧૩	विद्वन्	विदन्
,,	,,	दथा	वृथा
૧૮૯	૬	रक्षाणाथमेव	रक्षणार्थमेव
૧૯૪	૨૮	'પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રતવાળાને' પછી ઉમેરવું–"આરંભિકી ક્રિયા હોય પણ ખરી અને ન પણ હોય."	
૧૯૬	૧	शेषस्य	शेषस्या
,,	૧૨	०मश्यंभावात्	मवश्यंभावात् ।
૧૯૭	૩૮	દેશવિરતતિર્યંચ	દેશવિરતતિર્યંચ
૨૦૦	૩	ડયમધ્યવસાય- पृष्ठमिति	यमध्यवसाय पृष्टमिति
૨૦૩	૩૨	બાહ્યસામગ્રીથી તોપણ	બાહ્યસામગ્રીથી
,,	૩૩	વત્તી હોય	વત્તી હોય તોપણ
૨૦૫	૩૪	વિરતિધર	વિરતિધર ઐહિક પારલૌકિક ક્રિયાના અભાવમાં
,,	૩૫	'ઐહિક-પારલૌકિક ક્રિયાના અભાવમાં' આટલું કાઢી નાખવું.	
૨૦૬	૯	०मुपस्य	मुपन्यस्य
૨૧૬	૯	द्रष्ट	द्रष्टृ
૨૧૭	૧૩	सत्तन्त्रक्तो	सत्तन्त्रोक्त
૨૨૧	૨	ब्रह्मण.	ब्राह्मण.
૨૨૬	૪	दवता	देवता
૨૨૭	૨૧	ભૂંગાના	ભૂંગા

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૩૦	૧૨	प्राप्तोवघात.	प्राप्तोपघात.
૨૩૩	૧	शाधिकरी	शोधिकरी
૨૪૦	૬	मुवात्	मुखात्
૨૪૫	૧૯	વખતે	તે વખતે
૨૪૭	૨૦	સમાધિ	સમાધિ (=સમાધાન)
૨૪૮	૫	चउक्केचिणवि	चउक्केणवि
૨૫૪	૧૧	तात्त्पर्याविवेचनेन	तात्पर्यविवेचनेन
૨૫૭	૩૨	દેવાચાર્યગૃદ્ધ	દેવાર્ચાગૃદ્ધ
૨૭૫	૩૦	કે પર	પર કે
૨૭૮	૮	यतनाऽति	यतनाऽस्ति
૨૮૦	૧૧	णोऽसा	योऽसा
૨૮૩	૨૫	ચત્ય	ચૈત્ય
૨૯૨	૪	णिगिणे"	णिगिणे१"
૩૦૫	૨	परोपरितन	पर उपरितन
૩૦૯	૮	भावा	भावो
૩૧૦	૩૫	प इया.	परिणइया.
૩૧૯	૫	०भूताशुद्ध.	यीभूताशुद्धदा.
૩૨૫	૨	नयून.	न्यून.
૩૨૫	૭	०वधार्मिकस्यैव	वाधाकर्मिकस्यैव
,,	૨૭	અધાર્મિક	આધાકર્મિક
,,	૨૯	,,	,,
,,	૩૦	,,	,,
,,	૩૧	,,	,,
,,	૩૪	,,	,,
૩૨૬	૧૩	,,	,,
૩૩૫	૧	પરિગૃહોત	પરિગૃહીત
૩૩૭	૧	एतद्वत्ति	एतद्वृत्ति
૩૩૯	૧૩	चन्डप्रद्योतः गंध.	चन्डप्रद्योतगन्ध.
૩૪૪	૨	तशैव	तत्रैव

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૫૪	૧૩	દા.ત.	દાત।
૩૬૬	૧૨	०चार्यादींश्च	चार्यादीनां च
૩૭૯	૨૨	પણ કરવો	પણ ન કરવો
૪૦૦	૧૬	(૧૪)	(૧૫)
,,	૨૩	'સુવર્ણ દૃષ્ટાન્તથી'	આટલું કાઢી નાખવું.
૪૧૦	૩૨	જ છે–	જ છે (E)–
૪૧૪	૧૨	वहुजनेन	बुहजनेन
૪૨૫	૮	व्यमोह एवं	व्यामोह एव
૪૨૭	૧૦	०दोसस.	०दोस.
૪૪૭	૧૦	०गुणवद्ध्यारोपो	गुणवदध्यारोपो
૪૫૬	૧	दोषतावस्य	दोषतापस्य
૪૭૧	૨	घत्तो	घत्तो
૪૮૨	૧૩	આરભ્રિક	ઔરભ્રિક
૪૮૮	૨	लद्यावलद्धे	लद्धावलद्धे
૪૯૪	૨	एवात्कटः	एवोत्कटः
૫૦૬	૩	देवानुप्रियस्य	देवानांप्रियस्य
૫૨૪	૨૪	તાત્પર્યઃ–શ્રાવક સમજતે...વગેરે નાના અક્ષરવાળો ફકરો 'નયભેદથી ધર્મ પુણ્યની વિચારણા' મથાળાની પહેલા 'મર્મને સમજેલાઓ કહે છે' વાક્ય પછી લેવો.	
૫૨૫	૭	मित्यपदेशो	मित्युपदेशो
૫૨૭	૨૮	ધર્મરૂપ અને	ધર્મરૂપ છે. અને
૫૩૦	૧૨	નિગમમાં	વિગમમાં
૪૪૦	૩	(प्राणिनामिदं) संभवति	संभवति
૫૪૨	૩૨	બ્રહ્મદ્વેત	બ્રહ્માદ્વૈત
૫૪૩	૨૬	આજ	ઓજ

श्री अर्हं नमः ।

श्रीसहस्रफणापार्श्वनाथाय नमः ।

श्रीप्रेमभुवनभानुसूरिवरेभ्यो नमः ।

ऐं नमः ।

महामहोपाध्याय श्रीयशोविजयवाचकनिर्मितस्वोपज्ञवृत्तियुत

'प्रतिमाशतक'

ग्रंथः गुर्जरभावानुवादयुतः ॥

શ્રી ટીકાકારનું મંગલ વગેરે—

ऐन्द्रश्रेणिप्रणतश्रीवीरवचोऽनुसारियुक्तिभृतः ।
प्रतिमाशतकग्रन्थः प्रथयतु पुण्यानि भाविकानाम् ॥१॥
पूर्वं न्यायविशारदत्वबिरुदं काश्यां प्रदत्तं बुधैः,
न्यायाचार्यपदं ततः कृतशतग्रन्थस्य यस्यार्पितम् ।
शिष्यप्रार्थनया नयादिविजयप्राज्ञोत्तमानां शिशुः,
सोऽयं ग्रन्थमिमं 'यशोविजय' इत्याख्याभृदाख्यातवान् ॥२॥
अस्य प्रतिमाविषयाशङ्कापङ्कापहारनिपुणस्य ।
संविग्नसमुदयस्य प्रार्थनया तन्यते वृत्तिः ॥३॥
व्याख्यानेऽस्मिन् गिरां देवि ! विघ्नवृन्दमपाकुरु ।
व्याख्येयमङ्गलैरेव मङ्गलान्यत्र जाग्रति ॥४॥

ભગવાનની વાણી ઇન્દ્રોની હારમાળાથી નમાયેલી છે. ભગવાનની વાણીને અનુસરનારી જે યુક્તિઓ છે તે યુક્તિઓથી આ પ્રતિમાશતક ગ્રંથ સુશોભિત છે. તેથી આ પ્રતિમાશતક ગ્રંથ ભવ્યજીવોના પુણ્યનો વિસ્તાર કરનારો થાઓ. ॥૧॥

જે યશોવિજય મહારાજને પંડિત પુરુષોએ કાશીમાં પ્રથમ "ન્યાય વિશારદ" એવું બિરુદ આપ્યું હતું. તથા જેમને સો ગ્રંથની રચના કર્યા બાદ "ન્યાયાચાર્ય" એવું બિરુદ આપ્યું હતું. તથા જે યશોવિજય મહારાજ નયવિજયવિબુધના શિષ્ય હતા. તે યશોવિજય મહારાજે શિષ્યોની પ્રાર્થનાથી આ ગ્રંથ રચ્યો છે. ॥૨॥

આ પ્રતિમાશતક ગ્રંથ પ્રતિમા અંગેની શંકારૂપ કીચડને દૂર કરવામાં કુશળ છે. સંવિગ્ન સમુદાયની પ્રાર્થનાથી આ ગ્રંથની ટીકા હું રચું છું. ॥૩॥

હે સરસ્વતી દેવી! આ વ્યાખ્યા કરવામાં આવતા વિઘ્નના સમુદાયને તું દૂર કર ! વ્યાખ્યેય (=જિનપ્રતિમા) સંબંધી મંગલોથી જ આ ટીકારૂપ વ્યાખ્યાનનું મંગલ પણ થઇ જાય છે.

तत्रेह प्रतिमाविषयाऽऽशङ्कानिराकरणस्य चिकीर्षितत्वात् प्रतिमास्तुतिरूपमिष्टबीजप्रणिधानपुरस्सरमाद्यपद्यमाह—

ऐन्द्रश्रेणिनता प्रतापभवनं भव्याङ्गिनेत्रामृतं ।
सिद्धान्तोपनिषद्विचारचतुरैः प्रीत्या प्रमाणीकृता ।
मूर्तिः स्फुर्तिमती सदा विजयते जैनेश्वरी विस्फुरन्-
मोहोन्मादघनप्रमादमदिरामत्तैरनालोकिता ॥१॥

दंडान्वयः [1]ऐन्द्रश्रेणिनता [2]प्रतापभवनं [3]भव्याङ्गिनेत्रामृतं सिद्धान्तोपनिषद्विचारचतुरैः प्रीत्या [4]प्रमाणीकृता [5]स्फुर्तिमती विस्फुरन्मोहोन्मादघनप्रमादमदिरामत्तैः[6]अनालोकिता [7]जैनेश्वरी मूर्तिः सदा विजयते ॥

[જિનપ્રતિમાના વિશેષણો]

ગ્રંથકારશ્રી આ ગ્રંથ દ્વારા 'પ્રતિમા પૂજનીય ખરી કે નહિ?' ઇત્યાદિ પ્રતિમા સંબંધી આશંકાઓને ઉખેડી નાખવા માંગે છે. અને 'પ્રતિમા પૂજનીય જ છે.' ઇત્યાદિ સિદ્ધ કરવા માંગે છે. પોતાની આ ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવા ગ્રંથકારશ્રી પ્રતિમાની સ્તુતિરૂપ પ્રથમ શ્લોક ફરમાવી રહ્યા છે. આ મંગલ શ્લોકમાં ગ્રંથકાર સૌ પ્રથમ પોતાના ઇષ્ટ બીજ 'ઐં' કારનું પ્રણિધાન કરે છે. અહીં તેઓ પ્રતિમાની ભાવગર્ભિત સ્તુતિ કરે છે. અને તે દ્વારા 'પ્રતિમા નિઃશંક પૂજનીય છે.' તેવી પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે. (પ્રતિમાને પૂજનીય તરીકે સ્થાપવા માટે ગ્રંથનું આલેખન કરવું એ ભગીરથ કાર્ય છે. આ કાર્ય વિશિષ્ટજ્ઞાન વિના સંભવે નહિ. જો સરસ્વતીની કૃપા મળી જાય તો વિશિષ્ટજ્ઞાન સરળતાથી પ્રાપ્ત થઈ જાય. સરસ્વતી દેવીની કૃપા મેળવવી હોય તો સરસ્વતી દેવીને પ્રસન્ન કરવી જોઇએ. અને સરસ્વતી દેવી પ્રસન્ન પણ તો થાય જો ઐંકારનું પ્રણિધાન અને જાપ કરવામાં આવે. કેમકે સરસ્વતીદેવી ઐંકાર મંત્રની અધિષ્ઠાતા દેવી છે. ગ્રંથકારે આ પ્રમાણે જાપ કરી સરસ્વતી દેવીને પ્રસન્ન કરેલી હતી. અને પ્રસન્ન થયેલી દેવીની કૃપાથી ગ્રંથકારના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ થઇ હતી. તેથી સરસ્વતી દેવીનું સ્મરણ કરવા અને પોતાનો કૃતજ્ઞ ભાવ પ્રગટ કરવા ગ્રંથકાર પોતાની પ્રત્યેક કૃતિમાં આરંભે ઐંકાર મંત્રનો પ્રણિધાનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે. અને તે મુજબ આ ગ્રંથના આરંભે પણ ઐંકાર મંત્રને યાદ કરે છે)

શ્લોકાર્થ : (૧) ઇન્દ્રોની હારમાળા જિનેશ્વરની પ્રતિમાને નમેલી છે (૨) જિનેશ્વરની પ્રતિમા પ્રતાપનું આવાસ છે. (૩) જિનેશ્વરની પ્રતિમા ભવ્યજીવોના ચક્ષુ માટે અમૃત સમાન છે. (૪) જિનેશ્વરની પ્રતિમા સિદ્ધાંતના રહસ્યનો વિચાર કરવામાં નિપુણ પુરુષોથી પ્રમાણભૂત કરાયેલી છે. (૫) જિનેશ્વરની પ્રતિમા પ્રતિક્ષણ વધતી જતી કાંતિથી યુક્ત છે અથવા પ્રાતિહાર્યની શોભાથી યુક્ત છે. (૬) વિવિધરૂપે પરિણામ પામતા મોહના ઉન્માદરૂપ તથા ગાઢપ્રમાદરૂપ શરાબથી મત્ત બનેલાઓએ જિનેશ્વરની પ્રતિમાને સાદર નીરખી નથી. આવી જિનેશ્વરની પ્રતિમા હંમેશા (વ્યક્તિગતરૂપે અને

"जैनेश्वरी मूर्तिः सदा विजयते इत्यन्वयः । जिनेश्वराणामियं=जैनेश्वरी मूर्तिः=प्रतिमा सदा व्यक्त्या प्रवाहतश्च विजयते=सर्वोत्कर्षेण वर्तते । अत्र जयतेरर्थ उत्कर्षः "पराभवे तथोत्कर्षे जयत्यन्ते त्वकर्मकः" इत्याख्यातचन्द्रिकावचनात् । सर्वाधिकत्वं वेरुपसर्गस्येति बोध्यम् । मूर्तिः कीदृशी ? ऐन्द्रश्रेणिनता–इन्द्राणामियम्=ऐन्द्री सा चासौ श्रेणिश्चेति कर्मधारयः तया नता=नमिकर्मीकृता । एतेन एतदपलापकारिणाम् ऐन्द्रः शापो ध्रुव इति व्यज्यते । पुनः कीदृशी ? प्रतापभवनम् प्रतापस्य=कोशदण्डजस्य तेजसो भवनं=गृहम् उक्ततेजः स्थाप्यगतं स्थापनायामुपचर्य व्याख्येयम् । तेन एतदपलापकारिणो भगवत्प्रतापदहनेनैवोपहता

પ્રવાહથી) વિજય પામે છે. અર્થાત્ સર્વોત્કૃષ્ટપણે વર્તે છે. ॥૧॥

[જિન પ્રતિમાની સર્વોત્કૃષ્ટતા અને આદરણીયતા]

કાવ્યમાં "વિજય પામે છે." એનો અર્થ "પ્રતિમા સર્વોત્કૃષ્ટ છે" તેવો કરવો. –'जि' ધાતુ (૧) બીજાનો પરાજય અને (૨) ઉત્કર્ષ આ બે અર્થે વપરાય છે. તેમાં બીજા (=ઉત્કર્ષ) અર્થમાં આ ધાતુ અકર્મક છે.– એમ **'આખ્યાત ચંદ્રિકા'**માં કહ્યું છે. આ કાવ્યમાં 'जि' ધાતુનો ઉત્કર્ષ અર્થ લેવાનો છે. આ ધાતુને લાગેલા 'वि' ઉપસર્ગથી સર્વાધિકપણું સૂચિત થાય છે. અર્થાત્ 'विजयते' પદ દ્વારા કવિ સૂચવવા માંગે છે કે જિનપ્રતિમા સર્વોત્કૃષ્ટ છે. હવે કવિએ કાવ્યમાં જિનપ્રતિમાના દર્શાવેલા પ્રત્યેક વિશેષણોનું ટીકાકાર વિશ્લેષણ કરે છે.

(૧) ઐન્દ્રશ્રેણિનતા–આ વિશેષણ સૂચવે છે કે જિનપ્રતિમાનો અપલાપ કરનારાઓને નક્કી ઈન્દ્રનો શાપ મળી રહ્યો છે. "ઈન્દ્રોની હારમાળાથી જિનપ્રતિમાને નમન કરાયું છે." આ કથનથી એમ ફલિત થાય છે કે ઈન્દ્રો જિનપ્રતિમા પ્રત્યે પૂર્ણ બહુમાન અને પૂજ્યભાવ ધરાવે છે. અને તેથી જ તેઓ જિનપ્રતિમાનો અનાદર સહન કરી શકે તેમ નથી. તેથી જિનપ્રતિમાનો અનાદર કરનારાઓ ઈન્દ્રોના કોપનું ભાજન બન્યા વિના રહે નહિ. પિતાને પૂજ્યભાવે ચંદનનો લેપ કરનાર દિકરો બીજી વ્યક્તિ પોતાના પિતા પ્રત્યે થુંક ઊડાડે તે સહન કરી શકે નહિ.

(૨) 'પ્રતાપ ભવન'– આ વિશેષણથી નિશ્ચિત થાય છે કે પ્રતિમાનો લોપ કરનારાઓ ભગવાનના પ્રતાપરૂપી અગ્નિમાં ભસ્મસાત્ થયા વિના રહેશે નહિ. અર્થાત્ પરમાત્માનો પ્રતાપ એવો અજબગજબનો છે કે પરમાત્માની પ્રતિમા સામે પડનાર જિનપ્રતિમાને કોઈ નુકશાન કરી શકતો નથી. પણ આમ સામે પડનાર પોતેજ પોતાના પાપના તાપમાં નષ્ટ થાય છે. સૂર્ય સામે ધૂળ ઊડાડનાર સૂર્યને ઢાંકી શકતો નથી પણ પોતાની જ આંખને ધૂળથી ભરી દે છે.

શંકા:– ભગવાન ભલે તેજસ્વી હોય. પણ તેમની પ્રતિમામાં કંઈ તેજ નથી. કેમકે પ્રતિમા પથ્થરની બનેલી છે. તેથી પ્રતિમાને પડકારવામાં કોઇ દોષ નથી.

સમાધાન:- પ્રતિમામાં સ્વતઃ તેજ ભલે ન હોય, તો પણ ભગવાનગત તેજ તો પ્રતિમામાં રહ્યું જ છે. કેમકે પ્રતિમા પરમાત્માની સ્થાપનારૂપ છે. અને સ્થાપ્યરૂપ પરમાત્મામાં રહેલા ગુણો ઉપચારથી સ્થાપનારૂપ પ્રતિમામાં સંભવી જ શકે છે. તેથી

अभिव्यज्यन्तीति व्यज्यते । पुनः कीदृशी ? भव्याङ्गिनेत्रामृतम्–भव्याङ्गिनां आसन्नसिद्धिकप्राणिनाम् नेत्रयोर्नयनयोरमृतं=पीयूषम्, सकलनेत्ररोगापनयनात् परमानन्दजननाच्च । एतेन एतद्दर्शनाद् येषां नयनयोर्नानन्दस्तेऽभव्या दूरभव्या वेत्यभिव्यज्यते । पुनः कीदृशी ? प्रमाणीकृता= प्रमाणत्वेनाभ्युपगता । कैः ? सिद्धान्तोपनिषद्विचारचतुरैः-सिद्धान्तानाम् उपनिषद्=रहस्यं तद्विचारे ये चतुरास्तैः ? कया ? प्रीत्या=स्वरसेन न तु बलाभियोगादिना । एतेन सिद्धान्तप्रतिमाप्रामाण्याभ्युपगमयोर्नान्तरीयकत्वात् स्वरसतः प्रतिमाप्रामाण्याभ्युपगन्ता एव शिष्टो नान्यः इत्यावेदितं भवति । तदनभ्युपगन्ता च सिद्धान्तानभिज्ञ इति । पुनः कीदृशी ? स्फूर्तिमती–स्फूर्तिः=प्रतिक्षणप्रवर्धमानकान्तिः, सन्निहितप्रातिहार्यत्वं वा, तद्वती, एतेन तदाराधकानामेव बुद्धिस्फूर्तिर्भवति नान्यस्येति सूच्यते ।

સ્થાપ્ય પરમાત્મામાં રહેલું તેજ સ્થાપનારૂપ પ્રતિમામાં સંભવે છે. તેથી આ તેજયુક્ત પ્રતિમાનો વિરોધ કરવામાં ડહાપણ નથી.

(૩) ભવ્યાઙ્ગિ નેત્રામૃત– જે ભવ્ય જીવો આ પ્રતિમાના સાદર દર્શન કરે છે તે ભવ્યજીવોના ચક્ષુસંબંધી બધા જ દોષો–રોગો દૂર થાય છે. અને તેઓને પરમઆનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. નજીકમાં મોક્ષગામી ભવ્યજીવોને જ પ્રતિમાના દર્શનથી પરમ આહ્લાદની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને તેઓ માટે જ પ્રતિમા અમૃત તુલ્ય કાર્ય કરતી હોવાથી 'અમૃત' બને છે. આ વિશેષણ એવું નિવેદન કરે છે કે જેઓની આંખ પ્રતિમાને નિરખી ને આનંદથી ઊભરાતી નથી. અને હર્ષના અતિરેકથી છલકાતી નથી. તેઓ કાંતો અભવ્ય છે. અને કાંતો દૂરભવ્ય છે. કેમકે તેઓને વાસ્તવમાં પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રેમ નથી. પિતાની ગેરહાજરીમાં જેઓ પિતાની પ્રતિકૃતિને પૂજવાને બદલે પ્રતિકૃતિની ઠેકડી ઊડાવે છે તેઓને પિતા પર પ્રેમ છે તેમ શી રીતે કહી શકાય ? બસ તેજ પ્રમાણે પરમાત્માની પ્રતિમાને વખોડનારાઓને પરમાત્મા પર પ્રેમ હોય તે શંકાસ્પદ છે અને પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રેમભાવ વિના ભવનો અંત સંભવે નહિ.

(૪) સિદ્ધાંત... ઇત્યાદિ... આગમમર્મજ્ઞ પુરૂષો પ્રતિમાની પ્રામાણિકતાને પ્રેમથી પુરસ્કારે છે. અર્થાત્ તેઓ કોઇની શેહમાં તણાઇને પ્રતિમાને પૂજનીય તરીકે માન્ય રાખતા નથી. પરંતુ પોતાની શ્રદ્ધાથી જ પ્રતિમાને પૂજનીય તરીકે સ્વીકારે છે. કેમકે તેઓ શાસ્ત્રજ્ઞ છે. શાસ્ત્રના રહસ્યનું જ્ઞાન પ્રતિમાના સ્વીકારમાં પરિણમ્યા વિના રહેતું જ નથી, તેથી "જેઓ સ્વેચ્છાથી પ્રતિમાને પૂજ્ય તરીકે પ્રમાણ કરે છે તેઓજ શિષ્ટ છે. અને જેઓ પ્રતિમાને પૂજનીય તરીકે પ્રમાણ કરતા નથી તેઓ શિષ્ટ નથી અને વાસ્તવમાં સિદ્ધાંતને સમજતા જ નથી." તેવો સાર પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫) સ્ફૂર્તિમતી... આ વિશેષણ નો ભાવ એ છે કે 'જેઓ આ પ્રતિમાની આરાધના કરે છે તેઓની જ બુદ્ધિ સ્ફૂર્તિવાળી બને છે બીજાઓની નહિ.

[પ્રતિમાલોપકોની મોહપ્રમાદયુક્તતા]

૧. અનવલોકિતા...આ વિશેષણમાં માત્ર 'નહિ જોવાયેલી' એવો અર્થ ન કરવો કેમકે પ્રતિમાલોપકો પણ પોતાના આંખથી પ્રતિમાને જોઈ તો શકે જ છે. જે બીજા

पुनः कीदृशी ? अनालोकिता=सादरमवीक्षितेत्यर्थः । अनालोकितपदस्य सादरमनालोकितत्वेऽर्थान्तरसङ्क्रामितवाच्यत्वाद् अन्यथा चक्षुष्मतः पुरःस्थितवस्तुनोऽनालोकितत्वानुपपत्तेः । कैः ? विस्फुरन्मोहोन्मादघनप्रमादमदिरामत्तैः विस्फुरन्=विविधं परिणमन् यो मोहोन्मादो घनप्रमादश्च तावेव ये मदिरे ताभ्यां ये मत्तास्तैः । न च प्रमादस्य मोहेनैव गतार्थत्वाद् आधिक्यम्, अनाभोगमतिभ्रंशादिरूपस्य तस्य ग्रहणात् । नचान्वयपरिसमाप्तौ अस्य

પદાર્થોને જોઈ શકે તે પ્રતિમાને પણ જોઇ શકે. તેથી 'નહિ જોવાયેલી' એ વિશેષણ ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ. તેથી અહીં 'અનવલોકિતા' પદથી 'સાદર નહિ જોવાયેલી' એવો અર્થ કરવો જોઇએ. અને પ્રતિમાલોપકો પ્રતિમાને આદરપૂર્વક જોતા નથી એ સિદ્ધ જ છે.

શંકા :– આમ 'અનવલોકિતા' પદથી 'અવલોકનનો અભાવ' અર્થ છોડી 'સાદર અવલોકનનો અભાવ' એવો અર્થ શી રીતે પ્રાપ્ત કર્યો ?

સમાધાન :– 'અર્થાન્તરસંક્રામિતવાચ્યતા' દ્વારા 'સાદર અવલોકનનો અભાવ' અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે પદ પોતાના મુખ્યાર્થમાં સંગત ન થાય ત્યારે તે પદ પોતાના મુખ્યાર્થને સંગત અન્ય અર્થમાં મુખ્યાર્થનું સંક્રામણ કરે છે. અહીં 'અનવલોકિતા' પદનો મુખ્યાર્થ "અવલોકનનો અભાવ" ઘટી શકતો નથી. તેથી મુખ્યાર્થને "સાદર અવલોકનનો અભાવ" અર્થમાં સંક્રામિત કર્યો. આ પ્રમાણે અર્થાંતરમાં સંક્રામણ શિષ્ટપુરુષોને સંમત જ છે. અસ્તુ. પ્રતિમાલોપકો મોહ અને પ્રમાદમાં ડૂબેલા હોવાથી પ્રતિમાના સાદર દર્શન કરી શકતા નથી.

[પ્રમાદની મોહભિન્નતા]

શંકા :– મોહના ગ્રહણમાં પ્રમાદનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. કેમકે 'પ્રમાદ' એ મોહનું જ એક સ્વરૂપ છે. તેથી મોહથી ભિન્નરૂપે પ્રમાદનો ઉલ્લેખ કરવામાં આધિક્ય દોષ છે. કરોડપતિમાં ગણના પામેલો ફરીથી લખપતિમાં ગણાવા યોગ્ય નથી.

સમાધાન :– તમારી આ વાત સાચી તો બનત, જો પ્રમાદ માત્ર મોહરૂપ જ હોત. પણ પ્રમાદ માત્ર મોહનું જ એકસ્વરૂપ છે એ વાત સિદ્ધ નથી. કેમકે પ્રમાદમાં જેમ મોહનો અંશ છે તેમ બીજા અંશો પણ છે. શાસ્ત્રમાં અનાભોગ અને વિસ્મૃતિ વગેરેનો પણ પ્રમાદમાં[1] સમાવેશ કરેલો છે. અને આ અનાભોગ તથા સ્મૃતિભ્રંશ મોહ રૂપ નથી પણ એક પ્રકારના જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ઉદય રૂપ છે.

આમ પ્રમાદ મોહ કરતાં કંઈક વિશેષરૂપ છે. અને તેથી તેનો મોહથી અલગરૂપે ઉલ્લેખ આધિક્યદોષથી દુષ્ટ નથી.

[સમાપ્તપુનરાત્તત્વ ચર્ચા]

શંકા :– કાવ્યમાં 'મૂર્તિ' પદ વિશેષ્ય છે. અને 'વિજયતે' પદ ક્રિયાપદ છે.

---

૧. પ્રમાદ–(૧) રાગ (૨) દ્વેષ (૩) અજ્ઞાન (૪) સંશય (૫) વિપર્યય (૬) સ્મૃતિભ્રંશ (૭) ધર્મ અનાદર અને (૮) યોગદુષ્પ્રણિધાન અથવા (૧) વિષય (૨) કષાય (૩) નિદ્રા (૪) વિકથા (૫) મદ્ય.

विशेषणस्योपादानात् 'समाप्तपुनरात्तत्वदोष दुष्टत्वमत्रेति शङ्कनीयम्, सर्वोत्कृष्टत्वेन सर्वादरणीयत्वे लब्धे यदि सर्वैराद्रियते, कथं न लुम्पाकैः ? इत्याशङ्कानिवारणाय एतद्विशेषणम्। ते हि मोहप्रमादोन्मत्ताः इति तदनादरेऽपि न सर्वप्रेक्षावदादरणीयत्वक्षतिः इत्युक्तदोषा-

'મૂર્તિ' પદનો 'ઐંદ્રશ્રેણિનતા' વગેરે વિશેષણો સાથે અન્વય થયા બાદ 'વિજયતે' ક્રિયાપદ સાથે અન્વય થઈ જાય છે. હવે 'અનવલોકિતા' વિશેષણ સાથે અન્વય કરવા માટે 'મૂર્તિ' રૂપ વિશેષ્ય પદનું ફરીથી ઉપાદાન કરવામાં 'સમાપ્તપુનરાત્તત્વ'[૨] નામનો કાવ્યદોષ લાગુ પડશે.

સમાધાન:– તમારી વાત ગલત છે. જ્યાં સુધી આશંકાનું નિવારણ ન થાય ત્યાં સુધી આકાંક્ષા શાંત થતી નથી. પ્રસ્તુત કાવ્યમાં 'અનવલોકિતા' વિશેષણ સાથે વિશેષ્યનો અન્વય ન થાય ત્યાં સુધી આશંકાનું નિવારણ થતું નથી. તેથી આકાંક્ષા ઉભી રહે છે.

પ્રશ્ન :–'અનવલોકિતા' પદ સાથે અન્વય ન થાય ત્યાં સુધી કઈ આશંકા રહે છે ?

ઉત્તર :–આશંકા એ રહે છે કે પ્રતિમા જો સર્વોત્કૃષ્ટ હોય, અને તેથી બધાને આદરણીય હોય, તો પછી પ્રતિમાલોપકો કેમ પ્રતિમાનો આદર કરતા નથી ?

પ્રશ્ન :–'અનવલોકિતા' પદ સાથે અન્વય કરવાથી આ આશંકાનું નિવારણ શું થઇ શકશે ?

ઉત્તર :–હા. 'મોહના ઉન્માદવાળા અને પ્રચુરપ્રમાદમાં પડેલા પ્રતિમાલોપકોથી અવલોકન નહિ કરાયેલી' એ પ્રમાણેના વિશેષણપદ સાથે 'મૂર્તિ' રૂપ વિશેષ્ય પદનો સંબંધ થવાથી ઉપરોક્ત આશંકાનું નિવારણ થાય છે. પ્રતિમાલોપકો પ્રતિમાનો આદર ન કરે તેમાં કશું અજુગતું નથી. કેમકે તે પ્રતિમાલોપકો મોહમૂઢ છે અને પ્રમાદી છે. અને તેથી પ્રેક્ષાવાન્=શિષ્ટ નથી. તેથી તેઓ પ્રતિમાનો અનાદર કરે છે. પણ તેટલા માત્રથી પ્રતિમાના સર્વોત્કૃષ્ટપણામાં જરા પણ હાનિ આવતી નથી. ઈત્યાદિ અર્થ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી "પ્રતિમા સર્વોત્કૃષ્ટ હોય તો પ્રતિમાલોપકો કેમ પ્રતિમાનો આદર કરતા નથી ?" એ આશંકાનું નિવારણ થાય છે. અને એ નિવારણમાં કારણ બનતું હોવાથી 'અનવલોકિતા' પદ સાથેના અન્વયમાં સમાપ્તપુનરાત્તત્વ દોષ નથી.

શંકા :–તો પછી 'સમાપ્તપુનરાત્તત્વ' દોષ ક્યાં લાગે ?

સમાધાન:– જે વિશેષણ વિશેષ્યના પ્રસ્તુત અર્થનું ઉપપાદક ન હોય–અર્થાત્

---

१. क्रियान्वयेन शान्ताकाङ्क्षस्य विशेष्यवाचकपदस्य विशेषणान्तरान्वयार्थं पुनरनुसंधानम् । नियताकङ्क्षारहितान्वयबोधोत्तरं विशेष्यवाचकपदस्य पुनरनुसंधानमिति समुदितार्थः । –मुक्तावली रामरुद्रीटीकायाम् ।

૨. વાક્ય આદિના શાબ્દબોધમાં કેટલીક નિયત આકાંક્ષાઓ માનેલી છે. દા. ત. વિશેષણ પદ અને વિશેષ્યપદને પરસ્પર આકાંક્ષા છે. ક્રિયાપદ ને કારક પદ સાથે નિયત આકાંક્ષા છે. જ્યારે આ નિયત આકાંક્ષાવાળા પદોનો અન્વય થાય છે ત્યારે આકાંક્ષા શાંત થાય છે. અને શાબ્દબોધ પ્રગટે છે. ક્રિયાપદ સાથે અન્વય થયા બાદ વિશેષ્યપદની આકાંક્ષા શાંત પડે છે. આ આકાંક્ષા શાંત થયા બાદ અન્ય વિશેષણ સાથે અન્વય કરવા વિશેષ્ય પદનું ફરીથી ઉપાદાન કરવામાં સમાપ્ત-પુનરાત્તત્વ દોષ લાગે છે.

भावात्, प्रकृतानुपपादकविशेषणस्य पुनरुपादाने एव तद्दोषव्यवस्थितेः, अत एव "दीधिति' चिन्तामणिं तनुते तार्किकशिरोमणिः श्रीमान्" इत्यत्र 'श्रीमत्त्वविशेषणे न समाप्तपुनरात्तत्वं, श्रीः=विस्तरानुगुणज्ञानसमृद्धिरित्यस्य प्रकृतोपपादकत्वाद्' इति समाहितं तान्त्रिकैः । 'या सा' इत्यध्याहृत्य वाक्यं यैर्यैः साऽवीक्षिता ते मन्दभाग्या इति ध्वनितात्पर्ये तु नानुपपत्तिलेशोऽपीति ध्येयम् ॥१॥

વિશેષ્યના પ્રસ્તુત અર્થને પુષ્ટ અને યુક્તિ સંગત ન બનાવતું હોય તથા આશંકાના નિવારણમાં સમર્થ બનતું ન હોય તેવા વિશેષણ સાથે અન્વય કરવા માટે વિશેષ્ય-પદનું ફરીથી ઉપાદાન કરવામાં આ દોષ લાગે છે. તેથી જ **ગંગેશ ઉપાધ્યાયે** રચેલા **તત્ત્વચિંતામણિ** નામના ગ્રંથ પર **'દીધિતિ'** નામક ટીકા રચનાર **રઘુનાથ શિરોમણિ** એ પોતાની ટીકામાં "દીધિતિ ચિંતામણિને તાર્કિક શિરોમણિ શ્રીમાન રચે છે." એવા અર્થવાળું લખાણ કર્યું છે. ત્યાં 'શ્રીમત્' વિશેષણનું ઉપાદાન કરવામાં સમાપ્તપુનરાત્તત્વ દોષ નથી તેમ તાર્કિકો કહે છે. ત્યાં "શ્રી=મૂળ ગ્રંથનો વિસ્તાર કરવામાં સમર્થ જ્ઞાન સમૃદ્ધિ" એવો અર્થ કરીને સમાપ્તપુનરાત્તત્વ દોષને તેઓએ દૂર કર્યો છે.[1]

---

૧. આ ચર્ચાથી ફલિત થતી મહત્ત્વની વાતો-(૧) જિન પ્રતિમા સર્વોત્કૃષ્ટ છે. અને તેથી સુજ્ઞ પુરુષોને આદરણીય છે. અથવા જિનપ્રતિમા સુજ્ઞપુરુષોને આદરણીય હોવાથી સર્વોત્કૃષ્ટ છે. (૨) જેઓ મોહ અને પ્રમાદમાં પડ્યા છે તેઓ જ પ્રતિમાનો આદર કરતા નથી. અર્થાત્ બીજી વાતે અપ્રમત્ત અને પોતાને અમોહી માનનારાઓ પણ જો પ્રતિમાનો આદર કરતા ન હોય તો વાસ્તવમાં તેઓ મહામોહ, ગાઢમિથ્યાત્વ અને પ્રબળ પ્રમાદથી પીડાય છે. (૩) જેઓ જિનપ્રતિમા પ્રત્યે આદર ભાવ ધરાવે છે તેઓનો (૧) મોહ મંદ પડ્યો છે (૨) તેઓમાં મિથ્યાત્વનો અભાવ છે અથવા મંદ મિથ્યાત્વ છે. (૩) તેઓનો પ્રમાદ ઘટ્યો છે. તેઓ (૪) ચરમાવર્તમાં આવી ગયા છે (૫) અપુનર્બંધક દશાને પામી ચૂક્યા છે (૬) તેઓને યોગ બીજો પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે. (૭) તેઓના સહજ મળનો હ્રાસ થઇ ગયો છે. (૮) તેઓની કર્મ સાથેના સંબંધની યોગ્યતામાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થયો છે. (૯) તેઓના પાપ સાનુબંધ નથી. અને પુણ્ય સાનુબંધ છે. (૧૦) તેઓ ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટ ગુણસ્થાન, અધ્યવસાય અને ધર્મસામગ્રીના સ્વામી બને છે. (૧૧) તેઓને યોગી કૂળમાં જન્મ સુલભ બને છે. બોધિ સુલભ થાય છે ભવ બદલાવા છતાં સાધનાનો દોર અખંડિત રહે છે (૧૨) તેઓના તથાભવ્યત્વ અને ભવસ્થિતિનો પરિપાક નજીક છે. તથા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ સમીપે છે. (૪) પ્રેક્ષાવાન્ શિષ્ટ પુરૂષો દરેકે દરેક શબ્દ તોળી તોળીને બોલતાં હોય છે. અસંગત, અસંબદ્ધ કે નિષ્ફળ શબ્દ કે વિશેષણોનો પ્રયોગ તેઓ કરતાં નથી. અન્યથા તેઓની વિશિષ્ટતામાં ખામી આવી જાય. ઉપમિતિની પીઠિકામાં પણ આ વાતનું સમર્થન કર્યું છે. તેઓના વચનોમાંથી નવનીત તારવવાની કળા આપણી પાસે હોવી જોઈએ. જેઓ પ્રેક્ષાવાન્ નથી તેઓના વચનો પ્રાયઃ અસંગત કે નિષ્ફળ હોય છે કદાચ દેખાવમાં સંગત કે સફળ દેખાય તો પણ

ભરવાડ આગળ એક ભાઇ બીજી વ્યક્તિના ક્ષમા વગેરે ગુણોનું વિસ્તારથી વર્ણન કરતા હતાં. ભરવાડે પૂછ્યું- 'બીજુ બધું તો ઠીક છે, પણ તેની પાસે ભેંસ કેટલી છે?' આ પ્રશ્નથી વિસ્મય પામેલા પેલાએ કહ્યું-તેની પાસે ભેંસ તો એક પણ નથી. પરંતુ હું તો તેના ગુણો...ભરવાડ વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યો-જો તેની પાસે ભેંસ નથી. તો તે સાવ નકામો છે.' અને ચાલતો થયો. ભરવાડને

इत्येवमाद्यपद्ये प्रतिमाया निखिलप्रेक्षावदादरणीयत्वमुक्तम् । अथ तदनादरकारिणो नामादिनिक्षेपत्रयस्य भावनिक्षेपतुल्यताव्यवस्थापनद्वारेण आक्षिपन्नाह-नामादित्रयमित्यादि—

नामादित्रयमेव भावभगवत्ताद्रूप्यधीकारणं
शास्त्रात् स्वानुभवाच्च शुद्धहृदयैरिष्टं च दृष्टं मुहुः ।
तेनार्हत्प्रतिमामनादृतवतां भावं पुरस्कुर्वता-
मन्धानामिव दर्पणे निजमुखालोकार्थिनां का मतिः ? ॥२॥

ટીકાકાર બીજી રીતે સમાધાન આપે છે–આ વાકયમાં 'જે અને તે' નો અધ્યાહાર કરવો. અર્થાત્ બે વાકય બનાવવા. પ્રથમ વાકયને અન્વય 'સ્ફૂર્તિમતી' વિશેષણ પછી પૂર્ણ કરવો. બીજા વાકયમાં 'સા' ('તે પ્રતિમા') નો અધ્યાહાર કરવો. તથા 'યૈઃ' (જેઓ વડે) પદનો પણ અધ્યાહાર કરવો. તેથી વિસ્ફુરતા મોહોન્માદ અને ઘનપ્રમાદરૂપી મદિરાથી મત્ત બનેલા જેઓ વડે (તે પ્રતિમા) સાદર જોવાઇ નથી. 'તેઓ કેવા છે?' એ આશંકા ટાળવા "તેઓ મન્દભાગ્યવાળા છે." એવો ધ્વનિતાર્થઃ=ભાવાર્થ અધ્યાહારથી સમજવો. આ પ્રમાણે કરવાથી કોઇ પ્રકારની અનુપપત્તિ રહેતી નથી.[1] ॥૧॥

[ચાર નિક્ષેપાની તુલ્યતા]

આમ પહેલા પદ્યમાં "પ્રતિમા બધા વિચારવાન્ પુરુષોને આદરણીય છે" એમ દર્શાવ્યું. હવે 'નામ–સ્થાપના–દ્રવ્ય નિક્ષેપાઓભાવ નિક્ષેપાને તુલ્ય જ છે' એમ દર્શાવવા દ્વારા પ્રતિમાનો અનાદર કરનારાઓ પર આક્ષેપ કરતાં કવિ કહે છે

શ્લોકાર્થ:–નામ વગેરે ત્રણ નિક્ષેપા ભાવભગવાન્ સાથે તાદ્રૂપ્યબુદ્ધિ થવામાં કારણ બને છે.' આ વાત શુદ્ધ હૃદયવાળાઓને વારંવાર આગમપ્રમાણથી ઇષ્ટ છે. અને પોતાના અનુભવ= પ્રાતિભજ્ઞાનથી દૃષ્ટ છે તેથી જેઓ સ્થાપનારૂપ જિનપ્રતિમાનો અનાદર

કોણ સમજાવી શકે? કે ભેંસ અને ગુણને કોઇ સંબંધ નથી. ગુણની વાત હોય ત્યાં ભેંસની વાત અસંબદ્ધ છે. બસ અશિષ્ટ પુરૂષોની હાલત આ ભરવાડ જેવી હોય છે.

૧. આ કાવ્યમાં કવિએ પ્રતિમાના ૭ વિશેષણ બતાવ્યા તેમાં જિનપ્રતિમાની કલ્પના જિનેશ્વરની જેમ ત્રણલોકના નાથ તરીકે કરવાની. ૧ લું વિશેષણ પૂજ્યતાસ્થાપક છે. ૨ જું વિશેષણ પ્રતિમાનો પ્રતાપ અને વિરોધીઓનો પરાઘાત કરવામાં પ્રતિમાનું સામર્થ્ય બતાવે છે. અર્થાત્ પ્રતિમાનો ભીમગુણ દર્શાવે છે ત્રીજું વિશેષણ પ્રતિમા પ્રત્યે આદરભાવ રાખનારાઓ પ્રત્યે પ્રતિમાનો કાન્ત ગુણ બતાવે છે. ચોથું વિશેષણ ભીમકાન્તગુણવાળા રાજાની જેમ ભીમકાન્તગુણવાળી પ્રતિમા પણ શિષ્ટ માન્ય છે તેમ સૂચવે છે. પાંચમું વિશેષણ રાજાની જેમ પ્રતિમા પણ પ્રાતિહાર્યયુક્ત છે તેમ દર્શાવે છે. છટ્ઠું વિશેષણ રાજા જેમ અનાડીઓ માટે અદર્શનીય છે તેમ પ્રતિમા પણ અયોગ્યોથી જોવાતી નથી તેમ નિવેદન કરે છે. સાતમું વિશેષણ આ બધી વિશિષ્ટતા માત્ર જિનેશ્વરની પ્રતિમા જ ધરાવે છે' તેમ દર્શાવે છે. આમ સાતમું વિશેષણ અન્યયોગવ્યવચ્છેદરૂપ છે.

તેમાં બીજું ત્રીજું અને સાતમું વિશેષણ પરસંબંધી ગુણ દર્શક છે. બાકીના વિશેષણો સ્વસંબંધી ગુણદર્શક છે. તથા પ્રથમ વિશેષણ પૂજાતિશય સૂચક છે. ઇત્યાદિ દ્વારા ફલિત થાય છે કે ભાવ નિક્ષેપાના ભગવાનની જેમ સ્થાપના નિક્ષેપાના ભગવાનમાં ચાર અતિશય આદિની કલ્પના

दंडान्वयः नामादित्रयमेव भावभगवत्ताद्रूप्यधीकारणं शास्त्रात् स्वानुभवाच्च शुद्धहृदयैर्मुहुः इष्टं दृष्टं च। तेनार्हत्प्रतिमामनादृतवतां भावं पुरस्कुर्वतां दर्पणे निजमुखालोकार्थिनामन्धानामिव का मतिः ? (न काचिदित्यर्थः)

नामादित्रयमेव–नामादिपदस्य नामादिनिक्षेपपरत्वात्, कृदभिहितन्यायाद् निक्षिप्यमाणं नामादित्रयमेवेत्यर्थः। भावभगवतः=निक्षिप्यमाणभावार्हतः ताद्रूप्यधियः=अभेदबुद्धेः कारणम्। शास्त्राद्=आगमप्रमाणात् स्वानुभवाच्च–स्वप्रातिभप्रमाणाच्च, मुहुः=वारंवारम्, इष्टं दृष्टं च=शास्त्राद् इष्टम् अनुभवाच्च दृष्टमित्यर्थः। मुहुरिष्टया मननं मुहुर्दृष्टया च ध्यानमुपनिबद्धं,

---

કરે છે. અને માત્ર ભાવનિક્ષેપાને જ આગળ કરે છે. તેઓમાં દર્પણમાંમુખ જોવા ઇચ્છતા આંધપુરુષની જેમ જરા પણ બુદ્ધિ છે ખરી? અર્થાત્ જરાપણ બુદ્ધિ નથી.

[તત્ત્વપ્રાપ્તિના ઉપાય]

નામ આદિ ત્રણ નિક્ષેપા–અહીં નિ+ક્ષિપ્ ધાતુને 'અ'કૃત્પ્રત્યય લાગ્યો છે, અને 'નિક્ષેપ' કૃદન્ત પદ બન્યું છે. અને 'કૃદભિહિત.' ન્યાયથી કૃદન્ત પદ નામ વિશેષણરૂપ બને છે. તેથી 'નામાદિનિક્ષેપ' નો અર્થ 'નિક્ષેપ કરાતા નામવગેરે' એવો કરવો. કરાતા નામ વગેરે ત્રણ નિક્ષેપાઓ ભાવનિક્ષેપાના તીર્થંકર સાથે અભેદબુદ્ધિનું કારણ બને છે. અર્થાત્ નામ આદિ ત્રણના આધારે ભાવ જિન સાથે અભેદભાવ ભાવી શકાય છે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રવચન છે. તેથી શિષ્ટપુરુષો આ વાતને ઈષ્ટ તરીકે સ્વીકારે છે. અને શિષ્ટપુરુષો જ્યારે નામજિન આદિને સેવે છે. ત્યારે શિષ્ટપુરુષોને ભાવજિન સાથેના અભેદભાવનું સંવેદન થાય છે. આમ નામ આદિ ત્રણ નિક્ષેપા ભાવજિન સાથેની અભેદ બુદ્ધિનું કારણ બને છે એ વાત આગમરૂપ હોઇ ઈષ્ટ છે. અને અનુભવસિદ્ધ હોઈ દૃષ્ટ છે. આ પ્રમાણે વારંવાર ઇષ્ટ તરીકે મનન કરવાથી અને અનુભવદૃષ્ટિ દ્વારા ધ્યાન ધરવાથી તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થાત્ આ પ્રમાણેનું મનન અને ધ્યાન તત્ત્વપ્રાપ્તિની સામગ્રી બને છે. શાસ્ત્રના પદાર્થોનું જ્ઞાન કર્યા પછી તે પદાર્થોનું મનન કરવું જોઇએ અને 'મને સંમત છે' 'મને માન્ય છે' 'મારે માટે આ જ યોગ્ય છે' ઈત્યાદિરૂપે ચિંતવન કરવું. આમ કરવાથી એ પદાર્થો પ્રત્યે પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્ઞાન આત્મપરિણતિરૂપ બને છે. પછી શાસ્ત્રમાં પદાર્થો જે રૂપે નિરૂપ્યા છે તે જ રૂપે અનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. વારંવારના અભ્યાસથી એ પ્રમાણે જ અનુભવ થાય છે. આ વારંવારના અનુભવ ધ્યાનની સામગ્રી બને છે. અર્થાત્ તે પછી શાસ્ત્રમાં કહેલા પદાર્થોનું ધ્યાન સુલભ બને છે. અને જ્ઞાન તત્ત્વસંવેદનરૂપ બને છે. આમ શ્રુતજ્ઞાન પર મનનરૂપ ચિંતાજ્ઞાન અને તેના પર વિશિષ્ટ અનુભવાદિથી રચાયેલું ભાવનાજ્ઞાન તાત્પર્યબોધરૂપ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે. તત્ત્વનો સ્વાનુભવ થાય છે અને તત્ત્વરમણતાના પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. યોગાચાર્યના વચનને અનુસરતા પ. પૂ. **શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજાએ યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય** નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે "આગમ (=આપ્તવચન)થી અનુમાનથી તથા વારંવાર અનુશીલનરૂપ ધ્યાનાભ્યાસના રસથી–આ ત્રણ પ્રકારથી બુદ્ધિનો વ્યાપાર કરવાથી ઉત્તમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. (યોગદૃષ્ટિ-

तेन तत्त्वप्रतिपत्त्युपायसामग्र्यमावेदितम् । तदाह योगाचार्यवचनानुवादी हरिभद्रसूरिः- आगमेनानुमानेन, ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां, लभते तत्त्वमुत्तमम् ॥१॥ (योगदृष्टि समुच्चय-श्लोक १०१)इति । तेन भावनिक्षेपाध्यात्मोपनायकत्वेन नामादिनिक्षेपत्रयस्य अर्हत्प्रतिमां स्थापनानिक्षेपस्वरूपत्वेनाऽनादृतवतां भावं=भावनिक्षेपं पुरस्कुर्वतां-वाङ्मात्रेण प्रमाणयतां दर्पणे निजमुखालोकार्थिनामन्धानामिव का मतिः ? न काचिदित्यर्थः । निक्षेपत्रयाऽनादरे भावोल्लासस्यैव कर्तुमशक्यत्वात् । शास्त्र इव नामादित्रये हृदयस्थिते सति भगवान् पुर इव परिस्फुरति हृदयमिवानुप्रविशति, मधुरालापमिवानुवदति, सर्वाङ्गीणमिवाऽनुभवति तन्मयीभावमिवापद्यते । तेन च सर्वकल्याणसिद्धिः । तदाह—

સમુ.માં 'ધ્યાન'ને બદલે 'યોગ' પદ છે. યોગબિંદુમાં 'ધ્યાન' પદ છે. પરંતુ 'તત્વ'ને બદલે 'યોગ' પદ છે.) પ્રસ્તુતમાં પણ ટીકાકાર કહેવા માંગે છે કે 'નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપા ભાવજિન સાથેના અભેદભાવમાં આલંબન છે. અને તેથી ભાવની જેમ પૂજ્ય છે.' એવાં શાસ્ત્રવચનનું અમે વારંવાર ઈષ્ટ તરીકે મનન કર્યું છે. તથા અમને વારંવાર તેજ પ્રમાણે અનુભવ પણ થયો છે. તેથી અમને એવું તત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે કે નામ આદિ ત્રણ નિક્ષેપાના સહારે ભાવજિન સાથે અભેદ સંબંધ થઈ શકે છે અને તેથી આ ત્રણે નિક્ષેપા ભાવતુલ્ય છે. ભાવજિનના નામશ્રવણથી, ભાવજિનની સ્થાપનાના દર્શનથી અને ભાવજિનના દ્રવ્યના પરિચયથી જે રોમાંચ પ્રગટે છે અને જે ભાવોલ્લાસ હિલોળે ચડે છે તેનું વર્ણન કરવાની શક્તિ અમારી નથી. ખરેખર ! જો નામ આદિ ત્રણ નિક્ષેપાપ્રત્યે આદરભાવ ન આવે તો ભાવોલ્લાસ ઉત્પન્ન જ થઈ શકે નહિ.

[પરમાત્મા સાથે તન્મય થવાનો ક્રમ]

પ.પૂ. હરિભદ્રસૂરિ મહારાજાએ ષોડશકગ્રંથમાં કહ્યુ છે.-આ (શાસ્ત્ર) હૃદયમાં રહેવાથી પરમાર્થથી તો મુનીન્દ્ર જ (=પરમાત્મા) હૃદયમાં બિરાજે છે. અને પરમાત્મા જો હૃદયમાં બિરાજમાન થાય તો અવશ્ય સર્વપ્રયોજનની સિદ્ધ થાય છે. ॥૧॥ (કેમકે) ભગવાન શ્રેષ્ઠ કોટિના ચિંતામણિરત્ન છે. (તેથી આગમના બહુમાન દ્વારા) તે ભગવાનની સાથે સમત્વની આપત્તિ થાય છે. આ સમત્વની પ્રાપ્તિ યોગીઓની માતા છે અને નિર્વાણફળને દેનારી બને છે. ॥૨॥[1]

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રઅંગે જે વાત કરી છે તેજ પ્રમાણે નામ આદિ ત્રણ અંગે પણ સમજવાનું છે. પરમાત્માના નામ વગેરે ત્રણને હૃદયમાં ધારણ કરવામાં આવે તો જ ભાવભગવાન જાણે સાક્ષાત્ સામે હાજર ન હોય તેવો અનુભવ થાય છે. આ અનુભવ આગળ વધતા-સામે દેખાતા ભગવાન જાણે કે હૃદયસિંહાસન પર બિરાજવા પ્રવેશતા ન હોય તેવી ઝાંખી થાય છે. તે પછી આગળ વધતા જાણે કે પ્રેમે હૃદયસિંહાસન પર પધારેલા પરમાત્મા સાથે સ્નેહની સુગમ સરવાણીથી મધુર આલાપનું જાણે કે મનોરમ્ય ગૂંજન ચાલતું ન હોય તેવો ભાસ થાય છે. એ ગૂંજનની મધુરતા એટલી આહ્લાદક હોય છે કે આલાપ=મીઠી વાતચીતની સમાપ્તિ થયા બાદ પણ તેનો સૂક્ષ્મ ઝંકાર દિલ અને

1. સમતાપત્તિ=બાહ્યાલંબનથી ભગવાન સંબંધી મનનું ધ્યાન અથવા તેના ફળરૂપ સમત્વની પ્રાપ્તિ. યોગી=સમ્યક્ત્વ વગેરે ગુણવાળાઓ.

अस्मिन् हृदयस्थे सति हृदयस्थस्तत्त्वतो मुनीन्द्र इति । हृदयस्थिते च तस्मिन् नियमात् सर्वार्थसंसिद्धिः ॥१॥
चिन्तामणिः परोऽसौ, तेनेयं भवति समरसापत्तिः । सैवेह योगिमाता निर्वाणफलप्रदा प्रोक्ता ॥२॥
[षोडशक-२/१४/१५] इति

तत् कथं निक्षेपत्रयादरं विना भावनिक्षेपादरः ? भावोल्लासस्य तदधीनत्वात् । न च नैसर्गिक एव भावोल्लास इत्येकान्तोऽस्ति जैनमते, तथा सति सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गादिति स्मर्तव्यम् । अत्र निरूक्तविशेषणविशिष्टेषु लुम्पाकेषुनिरूक्तविशेषणविशिष्टान्धरूपोत्प्रेक्षा कल्पितोपमानमादाय उपमा वेति यथौचित्येन योजनीयं तत्तदलङ्कारग्रन्थनिपुणैः । स्यादेतत् , भावार्हद्दर्शनं यथा

દિમાગમાં રેલાયા જ કરે છે. પછી તો જાણે કે પરમાત્મા સતત હૃદય પટ પર ઉપસી આવે છે અને જાણે કે આખા શરીરમાં આવતા લોહીના પ્રત્યેક બૂંદમાં પરમાત્મા ભળી જતાં હોય તેવા અકલ્પ્ય અનુભવો થાય છે. અને પછી તો હૃદયના ધબકારાથી સમગ્ર શરીરમાં પાછા ફેંકાતા લોહીના માધ્યમથી પરમાત્મા પણ સમગ્ર શરીર વ્યાપી બની ગયા હોય, શરીરના પ્રત્યેક રુંવાડે પરમાત્માનો જાણે કે વાસ થયો હોય અને જાણે કે સમગ્ર શરીરને વ્યાપીને પરમાત્મા ફેલાઈ ગયા હોય તેવો દિવ્ય સાક્ષાત્કાર થાય છે. અને જ્યારે આ અનુભવોથી ઉલ્લાસની માત્રા એકદમ વધી જાય છે અને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે ત્યારે શરીર સાથે ક્ષીરનીરની પેઠે હળી ગયેલા આત્મપ્રદેશો પરમાત્મામય બને છે અને પ્રત્યેક આત્મપ્રદેશો જાણે કે પરમાત્મારૂપ ભાસવા માંડે છે અને તે વખતે 'હું જ પરમાત્મરૂપ છુ" એવી અપૂર્વ આનંદમય અવર્ણનીય અનુભૂતિ થાય છે. તે વખતે 'પરમાત્મા જ હું છુ" અને 'હું જ પરમાત્મા છુ" એવો પરમાત્મા સાથેનો અભેદ પ્રણિધાનયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી અંદર અને બહાર સર્વત્ર માત્ર પરમાત્મા જ દેખાય છે. આવા પ્રકારના ઉત્કૃષ્ટકક્ષાના ભાવોલ્લાસથી પ્રગટેલા આ આત્મિકસંવેદનથી જ સર્વકલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે પરમાત્મા સાથેના અભેદપ્રણિધાનનો ક્રમ બતાવ્યો. આ અભેદપ્રણિધાનની પ્રક્રિયા અઘરી નથી. માત્ર દૃષ્ટિ બદલવાની જરૂર છે. કેમકે સંસારરસિક જીવ પણ આવી અભેદપ્રણિધાનની પ્રક્રિયા અનુભવે જ છે નામ–ચિત્ર–અને શરીરરૂપ નામ આદિ ત્રણ નિક્ષેપાથી એક જીવ બીજી વ્યક્તિના પરિચયમાં આવે છે. અને જ્યારે આકર્ષણ અને પરિચય વધતા વધતા સ્નેહનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. ત્યારે તે વ્યક્તિ વારે ઘડીએ નજર સામે તરવરે છે. પ્રેમભાવ વધતા એ પ્રેમપાત્ર વ્યક્તિ હૃદય પર સ્થાન જમાવે છે. પછી તો બહારથી મળે ત્યારે અને બહારથી ન મળે ત્યારે મનોકલ્પનાથી તેની સાથે મીઠી વાતચીતો ચાલ્યા જ કરે છે. અને એ વાતચીત પતી ગયા પછી પણ હંમેશ માટેનું સંભારણું બની જાય છે. સ્નેહની માત્રા વધતા એ વ્યક્તિ જાણે સર્વ શરીરનો કબજો લઈ બેઠી હોય તેવું અનુભવાય છે. અને પછી તો તે વ્યકિત સાથે 'તું જ હું" અને 'હું જ તું' એવો અભેદભાવ આવે છે. અને પછી તો સર્વત્ર એ પ્રેમાળ વ્યક્તિનો જ ભાસ થયા કરે છે. બસ આજ પ્રક્રિયા પરમાત્મા સાથે કરવાની છે. માત્ર પાત્ર બદલવાના છે. આ પ્રમાણે અભેદ પ્રણિધાન દ્વારા પ્રત્યેક વસ્તુ, ક્રિયા અને વ્યવહારમાં પરમાત્માના દર્શન થઇ શકે છે. પરંતુ આ શકય તો જ બને જો પરમાત્માના નામ આદિ ત્રણને સ્વીકાર્યો

भव्यानां स्वगतफलं प्रति अव्यभिचारि तथा न निक्षेपत्रयप्रतिपत्तिरिति तदनादर इति । मैवम्, स्वगतफले स्वव्यतिरिक्तभावनिक्षेपस्यापि अव्यभिचारित्वाभावात् । न हि भावार्हन्तं दृष्ट्वाऽभव्या भव्या वा प्रतिबुध्यन्त इति, स्वगतभावोल्लासनिमित्तभावस्तु निक्षेपचतुष्टयेऽपि तुल्य इति । एतेन स्वगताध्यात्मोपनायकतागुणेन वन्द्यत्वमपि चतुष्टयविशिष्टमित्युक्तं भवति । शिरःप्रणसंयोगरूपं हि वन्दनं भावभगवतोऽपि शरीर एव सम्भवति ॥

હોય અને વારંવાર નામ આદિ સાથે સંબંધ જોડયો હોય. નામ આદિ ત્રણનો અને દ્રવ્ય તથા ભાવની ગેરહાજરીમાં વિશેષ કરીને સ્થાપનાનો સ્વીકાર જ, (૧) તસ્યાઽહં (તેનો હું-પરોક્ષમાં પ્રભુનું સ્મરણ અને આત્મસમર્પિતભાવ)માંથી (૨)તવાઽહં (પ્રત્યક્ષમાં પ્રભુનું સંવેદન અને સમર્પણ ભાવ-તારો હું) (૩) આગળ વધતાં ત્વાદૃશોઽહં (તારા જેવો હું-પરમાત્મ સાથે આત્મસ્વરૂપનું સંવેદન-ભેદ પ્રણિધાન) તેમાંથી (૪) ત્વમહં (તું જ હું-પરમાત્મા સાથે કથંચિત્ અભેદ પ્રણિધાન) અને અંતે (૫) અહમહં ('હું જ હું' પરમાત્મા સાથેનો સર્વથા અભેદ પ્રણિધાન યોગ) આ ક્રમ પામવાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. જગતમાં પણ દેખાય છે કે જેના પ્રત્યે અતિસ્નેહ હોય છે. તેના નામના શ્રવણથી, ચિત્રના દર્શનથી અને શરીરના દૂરથી પણ નિરીક્ષણથી રોમાંચ ખડા થઈ જાય છે. આનંદ આનંદ થઈ જાય છે. તો જેઓને પરમાત્મા પ્રત્યે અવિહડ સ્નેહની ગાંઠ બંધાઈ ગઈ હોય તેઓ પરમાત્માના નામનો જાપ, અને પ્રતિમાના દર્શનની તક ક્યારેય જવા દે ખરો? આ ચર્ચાથી એમ ફલિત થાય છે. કે ભાવોલ્લાસ નામ વગેરે ત્રણ નિક્ષેપાને આધીન છે તેથી ત્રણ નિક્ષેપાના આદર વિના (=બહુમાનપૂર્વકના સેવન વિના) ભાવનિક્ષેપાનો આદર થઈ શકે નહિ.

[ભાવોલ્લાસની નૈસર્ગિકતા અનૈકાંતિક]

પૂર્વપક્ષ :- જ્યારે તથાભવ્યત્વ વગેરે સામગ્રી અનુકૂળ થાય છે, ત્યારે નામ વિગેરે ત્રણ નિક્ષેપાના આલંબન વિના પણ સ્વાભાવિક રીતે જ જીવમાં શુભ ભાવની ઝલક ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તેથી ભાવોલ્લાસને પ્રગટ કરવા માટે નામ આદિ ત્રણ નિક્ષેપા આવશ્યક નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- નામ આદિ ત્રણ નિક્ષેપા વિના સહજ જ ભાવોલ્લાસ થાય એવો એકાંત નિયમ અમને માન્ય નથી. કેમ કે તમારી આ વાત એકાંતે નિશ્ચયની છે. જ્યારે જૈનમત નિશ્ચય અને વ્યવહારરૂપ બે પૈડાં પર ચાલતો રથ છે. આમ જૈનમતને વ્યવહારનય પણ ઇષ્ટ છે. અને વ્યવહારનય ભાવોલ્લાસ માટે બાહ્ય આલંબન-નિમિત્તોને પણ આવશ્યક માને છે અને જીવોને ધર્મની શરૂઆતના કાલમાં ધર્મમાં આકર્ષણ, રસ અને ભાવોલ્લાસ પ્રાયઃ બાહ્ય નિમિત્તોના આધારે આવે છે કેમ કે ધર્મના આદિકાલ સુધી જીવો નિમિત્તવાસી હોય છે. જો તમને નામ આદિ ત્રણ નિક્ષેપા સ્વીકાર્ય ન હોય તો તમારે ઉપદેશ આપવો બંધ કરવો જોઇએ. કેમકે ઉપદેશ શ્રોતાના હૈયામાં ભાવને જગાડે છે. આમ ઉપદેશ ભાવનું કારણ બને છે અને તેથી દ્રવ્યરૂપ છે.

ननु भावभगवति अरूपे आकाश इव तदसम्भवी, भावसम्बन्धाच्छरीरसम्बद्धं वन्दनं भावस्यैवायातीति । तत एव नामादिसम्बद्धमपि भावस्य किं न प्राप्नोति ? इति परिभावय । कश्चिदाह जडमतिव्युद्ग्राहितः- किमेताभिर्युक्तिभिः ? **महानिशीथ** एव भावाचार्यस्य तीर्थकृत्तुल्यत्वमुक्तं निक्षेपत्रयस्य चाकिञ्चित्करत्वम् इति भावनिक्षेपमेव पुरस्कुर्वतां नः क इवापराधः ? तथा चोक्तं तत्र पञ्चमाध्ययने—

સાર :– જો નામ આદિ ત્રણ નિક્ષેપા વ્યર્થ માનશે તો સંસાર અને મોક્ષના તમામ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ માનવાનો પ્રસંગ આવશે.

કાવ્યમાં પૂર્વોક્ત વિશેષણ યુક્ત પ્રતિમાલોપકોને નિજમુખાલોકાર્થી અંધ સાથે સરખાવ્યા છે. તેથી **ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર** છે અથવા કલ્પિત ઉપમાનના આધારે **ઉપમા અલંકાર** છે. આ બાબતમાં નિર્ણય અલંકાર ગ્રંથના નિષ્ણાતોએ કરવો.

[નિશ્ચયથી ભાવનિક્ષેપાની અનૈકાંતિકતા]

પૂર્વપક્ષ :–ભાવ અરિહંત ભવ્યજીવોમાં અવશ્ય ભાવોલ્લાસ પ્રગટાવે છે. આમ ભાવનિક્ષેપો અવશ્ય ફળદાયી છે અર્થાત ભાવજિનના નિરીક્ષણથી અવશ્ય ભાવોલ્લાસ પ્રગટે છે. જ્યારે નામ આદિ ત્રણ જિનના દર્શનથી ભાવોલ્લાસ પ્રગટે જ એવો એકાંત નિયમ નથી. આમ નામ આદિ ત્રણ નિક્ષેપા ભાવોલ્લાસરૂપ પોતાના ફળને દેવામાં અનૈકાંતિક છે. તેથી જ અમે ફળ પ્રત્યે એકાંતિક એવા ભાવનિક્ષેપાનો સ્વીકાર અને અનૈકાંતિક એવા નામ આદિનો ત્યાગ કરીએ છીએ.

ઉત્તરપક્ષ :– તમારી વાત ખોટી છે. નિશ્ચયનયથી વિચાર કરીએ તો પોતાના ભાવોલ્લાસ માટે પોતાના સિવાય બીજું કોઈ કારણ નથી. નિશ્ચયનય મતે પોતાના પરિણામ માટે પોતાને છોડી બીજા કોઈ બાહ્ય નિમિત્તો કારણ નથી. ભાવજિનમાં રહેલો ભાવનિક્ષેપો પણ પોતાના ભાવોલ્લાસ માટે બાહ્ય નિમિત્ત છે. તેથી સ્વગતભાવોલ્લાસરૂપ ફળ માટે ભાવનિક્ષેપો પણ નામ આદિ ત્રણ નિક્ષેપાની જેમ કારણ નથી. અને જો વ્યવહાર નયથી વિચારીએ અને બાહ્ય નિમિત્તોને કારણ તરીકે માનીએ તો પણ કહેવું પડે કે ભાવજિન પણ આપણા ભાવોલ્લાસ માટે એકાંતે કારણ બનતા નથી. કેમકે ભાવજિનને જોવા છતાં બધાને ભાવોલ્લાસ થતો દેખાતો નથી. ઘણા અભવ્યો અને દૂરભવ્યોને ભાવભગવાન મળ્યા છતાં તેઓના હૈયા કોરાધાકોર જેવા જ રહ્યા. દા. ત. કાલસૌકરિક કસાઇ. અને ગોશાળા જેવાને તો ભાવજિન પર એવો દ્વેષ આવ્યો કે તેજોલેશ્યા ફેંકવાની કુચેષ્ટા કરી. તેથી વ્યવહારનયથી પણ ભાવજિન એકાંતે ફળદાયી થતા નથી અને તેથી તમારે હિસાબે તો ભાવજિન પણ ઉપાદેય ન બને.

શંકા :– ભલે ભાવજિન અભવ્યાદિના ભાવોલ્લાસ માટે કારણ ન બને પણ કેટલાક આસન્નસિદ્ધિક ભવ્યોના ભાવોલ્લાસમાં તો ભાવજિન ભાગ ભજવે જ છે.

સમાધાન :– બસ એજ પ્રમાણે નામ આદિ ત્રણ પણ કેટલાક ભવ્યોના ભાવોલ્લાસમાં સમાનરૂપે નિમિત્ત બને છે. તેથી ચારે નિક્ષેપા તુલ્યતાને પામે છે. આમ પોતાનામાં રહેલા અધ્યાત્મભાવને ઉત્પન્ન કરવામાં, વધારવામાં અને શુદ્ધ કરવામાં ચારે નિક્ષેપા

से भयवं ! किं तित्थयरसंतियं आणं नाइक्कमिज्जा उयाहु आयरियसंतियं ? गोयमा ! चउव्विहा आयरिया पण्णत्ता, तं जहा-नामायरिया, ठवणायरिया, दव्वायरिया भावायरिया य । तत्थ णं जे ते भावायरिया ते तित्थयरसमा चेव दट्ठव्वा, तेसिं संतियं आणं नाइक्कमिज्जा । से भयवं ! कयरे णं भावायरिया भण्णंति ? । गोयमा ! जे अज्ज पव्वईएवि आगमविहीए पयं पयेगाणुसंचरन्ति ते भावायरिए । जे उण वाससयदिक्खिए वि हुत्ता णं वायामित्तेणं वि आगमओ बाहिं करेन्ति ते नाम-ठवणाहिं णिओइयव्वे" त्ति ॥

સમાનતયા નિમિત્ત છે અને તેથી ચારે નિક્ષેપા સમાનતયા વંદનીય છે, એમ ફલિત થાય છે. વળી જ્યારે ભાવજિનને મસ્તકથી ચરણે સ્પર્શ કરવારૂપ વંદન કરવામાં આવે છે તે વંદન પણ ભાવજિનના શરીરના માધ્યમથી જ થાય છે. ભાવજિનનું આ શરીર પોતે ભાવજિનરૂપ નથી. પરંતુ ભાવજિનનું આધાર છે અને તેથી દ્રવ્યરૂપ છે. આમ ભાવજિનને વંદનાદિક્રિયામાં પણ દ્રવ્ય આદિ નિક્ષેપા આવશ્યક છે. તેથી માત્ર ભાવને પકડી રાખવામાં ડહાપણ નથી.

[દ્રવ્યવત્ નામ વગેરેમાં પૂજ્યતા]

શંકા :-ભાવ ભગવાન્ એટલે તીર્થંકર પરમાત્મપદને પામેલો જીવ. આ જીવ પોતે અરૂપી છે. તેથી સાક્ષાત્ પરમાત્મજીવને વંદન અશક્ય છે. કેમકે છદ્મસ્થ જીવને અરૂપી દ્રવ્યોનો સાક્ષાત્કાર થઇ શકે નહિ. તેથી ભાવજિનની સાથે સંબંધ સીધેસીધો થઇ શકે નહિ. તેથી તે ભાવજિનથી અધિષ્ઠિત શરીરના માધ્યમથી જ તે ભાવજિન સાથે સંબંધ થઇ શકે. આમ ભાવજિનનું શરીર તો ભાવજિનને વંદન કરવાનું માત્ર માધ્યમરૂપ જ છે. અને ભાવજિન સાથે સંકળાયેલું હોવાથી જ ભાવજિનનું શરીર વંદનીય બને છે.

સમાધાન :- શતાયુ ભવ! તમારી વાત તદ્દન સાચી છે. ભાવજિન સાથે સંકળાયેલું હોવાથી જ ભાવજિનનું શરીર વંદનીય છે. બસ તેજ પ્રમાણે નામ સ્થાપના પણ ભાવજિન સાથે સંકળાયેલા હોવાથી જ વંદનીય છે. અને સાચી વાત તો એ છે કે નામ વગેરે ત્રણને જે વંદન આદિ થાય છે. તેમાં નામ આદિ ત્રણ તો માત્ર માધ્યમ જ છે ખરેખર વંદન તો ભાવને જ પહોંચે છે. અને તેથી ભાવ સાથે નહિ સંકળાયેલા નામ વગેરે ત્રણને અમે પૂજ્ય તરીકે સ્વીકારતા જ નથી. બરાબર છે? શાંતિથી વિચારો.

[માત્ર ભાવાચાર્યની તીર્થંકર તુલ્યતા પૂર્વપક્ષ]

પૂર્વપક્ષ :- ભઇ! અમે તો શાસ્ત્રચક્ષુ છીએ. માત્ર શાસ્ત્રને જ આગળ કરીને ચાલનારા છીએ. અને **મહાનિશીથ** શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ભાવાચાર્ય તીર્થંકરતુલ્ય છે અને નામ વગેરે ત્રણ વ્યર્થ છે." તેથી અમે આ શાસ્ત્રને આગળ કરી માત્ર ભાવનો જ સ્વીકાર કરીએ અને નામ આદિ ત્રણનો ત્યાગ કરીએ તેમાં અમારો દોષ નથી... નીતિમાન્ રાજાની આજ્ઞાને માથે ચડાવી એકને ઇનામ અને બીજાને દંડ દેવામાં કોટવાળ ગુનેગાર ઠરતો નથી. અને હા! અમારી વાત શાસ્ત્રપાઠપૂર્વક જ છે જુઓ! આ રહ્યો **મહાનિશીથ**ના પાંચમા અધ્યાયનો પાઠ

अत्र ब्रूमः– परमशुद्धभावग्राहकनिश्चयनयस्यैवायं विषयः, यन्मते एकस्यापि गुणस्य त्यागे मिथ्यादृष्टित्वमिष्यते । तदाहु–[1] "जो जहवायं न कुणइ मिच्छद्दिट्ठी तओ हु को अन्नो ? । त्ति । तन्मते निक्षेपान्तरानादरेऽपि नैगमादिनयवृन्देन नामादिनिक्षेपाणां प्रामाण्याभ्युपगमात् क इव व्यामोहो भवतः ?, सर्वनयसम्मतस्यैव शास्त्रार्थत्वात् । अन्यथा सम्यक्त्व–चारित्रैक्यग्राहिणा निश्चयनयेन अप्रमत्तसंयत एव सम्यक्त्वस्वाम्युक्तः, न प्रमत्तान्तः, इति श्रेणिकादीनां बहूनां प्रसिद्धं सम्यक्त्वं न स्वीकरणीयं स्याद् देवानांप्रियेण ! उक्तार्थप्रतिपादकं चेदं सूत्रम् आचाराङ्गे पञ्चमाध्ययने तृतीयोद्देशके—

'जं सम्मंति पासहा तं मोणं ति पासहा, जं मोणंति पासहा तं सम्मंति पासहा ' ण इमं सक्कं सिढिलेहिं अदिज्जमाणेहिं गुणासाएहिं वंकसमायरेहिं पमत्तेहिं गारमावसंतेहिं मुणी मोणं समादाय धुणे कम्मसरीरगं पंतं लूहं च सेवंती वीरा समत्तदंसिणो " त्ति ।

ગૌતમ સ્વામીનો ભગવાનને પ્રશ્ન "ભગવન્ ! તીર્થંકરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું કે આચાર્યની આજ્ઞાનું ? (ભગવાનનો જવાબ) હે ગૌતમ ! આચાર્ય ચાર પ્રકારના કહ્યા છે. (૧) નામ આચાર્ય (૨) સ્થાપના આચાર્ય (૩) દ્રવ્ય આચાર્ય અને (૪) ભાવાચાર્ય. તેમાં જે ભાવ આચાર્ય છે તે તીર્થંકર સમાન જ છે. તેથી તે ભાવાચાર્યની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું (અર્થાત્ ભાવાચાર્યોની આજ્ઞા તીર્થંકરની આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ હોય જ નહિ.) (ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન) ભગવન્ ! ભાવ આચાર્ય કોણ કહેવાય ? (ભગવાનનો ઉત્તર) ગૌતમ ! જે આજનો દીક્ષિત હોય તો પણ ડગલે ને પગલે આગમવિધિ મુજબ જ આચરણ કરતો હોય તેને ભાવ આચાર્ય સમજવો. અને જે સો વર્ષનો દીક્ષિત હોવા છતાં વચનમાત્રથી પણ આગમબાહ્ય ચેષ્ટા કરે છે. તેનો નામ સ્થાપના આદિથી નિયોગ કરવો." (અર્થાત્ તે ભાવઆચાર્ય નથી.)

[મહાનિશીથના પાઠની નિશ્ચયનયરૂપતા–ઉત્તરપક્ષ]

ઉત્તરપક્ષ :–મહાનિશીથનો પાઠ બતાવી તમે જે વાત કરી તે વાત પરમશુદ્ધભાવગ્રાહક નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ છે. (આ નય અંશમાત્ર પણ ઉપચારરૂપ અશુદ્ધિને માન્ય કરતો નથી.) કેમકે આ નયની અપેક્ષાએ એક પણ ગુણનો ત્યાગ કરનાર મિથ્યાત્વી છે. **ઉપદેશમાળા** માં કહ્યું જ છે કે "જે યથાવાદ (=પોતાના વચનપ્રતિજ્ઞાને) અનુસાર ક્રિયા કરતો નથી. તેનાથી અધિક મિથ્યાત્વી બીજો કોણ છે ?" તેથી આ નય તો અંશમાત્ર પણ અશુદ્ધ ને અશુદ્ધ જ કહેશે શુદ્ધ નહિ કહે. એકવાર પણ શીલ ખંડન કરનારને બ્રહ્મચારી શી રીતે કહી શકાય ? તથા આ નય સાક્ષાત્ સંબદ્ધને જ સ્વીકારે છે. પરંપરાએ સંબદ્ધને સ્વીકારતો નથી. નામ વગેરે ત્રણ નિક્ષેપા ભાવનિક્ષેપાના સંબંધથી ભાવોલ્લાસમાં કારણ બને. જ્યારે ભાવનિક્ષેપો ભાવોલ્લાસમાં સાક્ષાત્ હેતુ છે માટે નિશ્ચયનય નામ આદિ ત્રણ નિક્ષેપાને સ્વીકારતો નથી પરંતુ ભાવનિક્ષેપાને જ સ્વીકારે છે. પરંતુ શાસ્ત્રના વચનો પ્રમાણ રૂપ છે. અને પ્રમાણ સર્વનયના સમૂહરૂપ છે, તેથી માત્ર નિશ્ચયનયને સ્વીકારીને બેસી ન જવાય. નૈગમ આદિ નયો શું માને છે તે પણ સમજવું જોઇએ. અને નૈગમ–સંગ્રહ અને વ્યવહારનય નામ આદિ ત્રણ નિક્ષેપાનો સ્વીકાર કરે છે. કેમ કે આ ત્રણ નય ઉપચાર અને યોગ્ય પરંપરા સંબંધને પણ સ્વીકારે છે તેથી આ ત્રણ નિક્ષેપામાં

---

१. वड्ढेइ अ मिच्छत्तं परस्स संकं जणेमाणो ॥ इति उत्तरार्धः उपदेशमाला गाथा–५०४ ।

"जं-सम्मंति-यत् सम्यक्त्वं-कारकसम्यक्त्वम् तद् मौनं=मुनिभावः यच्च मौनं तत् सम्यक्त्वम्-कारकसम्यक्त्वम् ।" इति वाचकाशयः । वृत्तिकारस्त्वाह-

"से वसुमं सव्वसमन्नागय-पण्णाणेणं अप्पाणेणं अकरणिज्जं पावंकम्मं । तं णो अण्णेसिं । इति प्राक्तनसूत्रे स वसुमान्-अत्रारम्भनिवृत्तिरूपभाववसुसम्पन्नो मुनिः सर्वसमन्वागतप्रज्ञानरूपापन्नेनात्मना यद् अकर्तव्यं पापं कर्म तन्नो कदाचिदपि अन्वेष्यतीति ! अर्थाद् यदेव सम्यक्प्रज्ञानं तदेव पापकर्मवर्जनं यदेव पापकर्मवर्जनं तदेव सम्यक्प्रज्ञानमिति लब्धम् । तद् गतप्रत्यागतसूत्रेण दर्शयितुमाह 'जं सम्मंति पासह' इत्यादि, यत् सम्यगिति सम्यग्ज्ञानं सहचरात् सम्यक्त्वं वा पश्यत तद् मुनेर्भावो मौनं-संयमानुष्ठानं पश्यत; यन्मौनं पश्यत तदेव सम्यगिति सम्यग्ज्ञानं नैश्चयिकसम्यक्त्वं वा पश्यत, ज्ञानस्य विरतिफलत्वात्, सम्यक्त्वस्य च अभिव्यक्तिकारणत्वात् । एतच्च न येन केनचिच्छक्यमनुष्ठानम् इत्याह-ण इमं इत्यादि । नैतत् सम्यक्त्वादित्रयं शक्यमनुष्ठानं शिथिलैः=मन्दवीर्यैः आर्द्रीक्रियमाणैः पुत्रादिस्नेहेन गुणास्वादैः=शब्दाद्यास्वादकैः, वक्रसमाचारैः=मायाविभिः, प्रमत्तैः=विषयादिप्रमादस्थैः, गारंति आद्याक्षरलोपाद् अगारं=गृहम् आवसद्भिः=आसेव्यमानैः । कथं तर्हि शक्यम् ? इत्याह 'मुणी' इत्यादि मुनिः=जगत्त्रयमन्ता मौनम्=अशेषसावद्यनिवृत्तिरूपं समादाय=गृहीत्वा धुनीयाच्छरीरमौदारिकं कर्म च । कथम् ? इत्याह-प्रान्तम्-पर्युषितं वल्लचनकादि, तदपि रूक्षं विकृतेरभावात् सेवन्ते=अभ्यवहरन्ति वीराः=कर्मविदारणप्रत्यलाः सम्यग्दर्शिन इति ।

ભાવનો ઉપચાર અથવા ભાવના સંબંધથી ભાવોલ્લાસની પરંપરાએ કારણતા આ ત્રણ નયને સંમત છે. તેથી જો તમે પ્રમાણને ઇચ્છતા હો, તો સર્વનયને સંમત વાત સ્વીકારો અને તેથી તમારે ચારે નિક્ષેપા સ્વીકારવા જોઇએ અને ચારે નિક્ષેપાને વંદનીય તરીકે માનવા જોઇએ. તેથી મહાનિશીથના પાઠને જોઈ ગભરાવાની જરૂર નથી. અને નામ આદિ ત્રણ નિક્ષેપાને છોડવાની મૂર્ખાઈ કરવી નહિ.

[નિશ્ચયનયથી અપ્રમત્તસંયતમાં જ સમ્યક્ત્વ]

શંકા :- ભલે નૈગમઆદિ નયો ત્રણ નિક્ષેપાનો સ્વીકાર કરે. પણ આ ત્રણે નયો અશુદ્ધ છે. અને ઉપચારમાં તત્ત્વની બુદ્ધિ કરે છે. તેથી આ નયો ત્યાજ્ય છે. પરમશુદ્ધ નિશ્ચય નય જ ઉપાદેય છે કેમકે આ નય અંશ જેટલા પણ ઉપચારથી અમિશ્રિત તત્ત્વનો જ સ્વીકાર કરે છે.

સમાધાન :- અલબત્ત, નૈગમ આદિ ત્રણ નયો ઉપચારને સ્વીકારે છે. છતાં પણ તે નયો માન્ય રાખવા જોઈએ. કેમકે ઉપચાર પણ તત્ત્વાભિમુખ હોય છે. જ્યાં સુધી પરમશુદ્ધનયના તત્ત્વને સમજવાની અને પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા ન આવી હોય ત્યાં સુધી કથંચિત્ ઉપચારથી મિશ્રિત તત્ત્વ પણ સ્વીકારવું જોઇએ. મરડામાંથી તાજા ઉઠેલાને શક્તિના નામ પર સીધું સિંહણનું દૂધ ન પીવડાવાય. અલ્પ સત્ત્વ અને ઘણી પાણીવાળી છાશ જ તે તબક્કે હિતકારી બને છે. પછી જેમ જેમ શક્તિ ખીલતી જાય અને પચાવવાની તાકાત વધતી જાય તેમ તેમ સત્ત્વવધુ અને પાણી ઓછું એમ કરતાં કરતાં યાવત્ ભારેમાં ભારે દૂધ પચાવવાની શક્તિ પેદા થાય ત્યારે જ સિંહણનું દૂધ પીવડાવવું હિતકારી છે. અને તેથી શિષ્ટ પુરૂષ અલ્પસત્ત્વવાળી છાશને પણ માન્ય રાખે છે. બસ ધર્મની શરૂઆતવાળા જીવો માટે તો પ્રાયઃ તત્ત્વ અલ્પ અને ઉપચાર વધુ હોય તેવો ધર્મજ હિતકારી બને. સીધો જ પરમશુદ્ધ તત્ત્વને પકડવા કૂદકો લગાવવા જાય તો

अथवा यावत्या गुणनिर्वृत्या भावाचार्यनिर्वृत्तिस्तावत्या द्रव्याचार्यत्वसम्पत्तिः । सा च सापेक्षत्वे भावयोग्यतया, इति भावाचार्यनामस्थापनाभावात् प्राशस्त्यं नातिक्रमति, अन्त्यविकल्पं विना द्रव्यभावसङ्करस्याविश्रामात् , प्रशस्तनामस्थापनावत् । अप्रशस्तभावस्याङ्गारमर्दकादेर्द्रव्यं तु तन्नामस्थापनावद् अप्रशस्तमेव । प्रागुक्तमहानिशीथसूत्रे नियोजनीयत्वार्थस्तु अवदाम गुरुतत्त्वविनिश्चये-(श्लोक-१४-१५)

"तत्थ णिओगो एसो, जं दव्वं होइ सुद्धभावस्स । तण्णामागिइतुल्लं. तं सुहमियरं तु विवरीयं ॥१॥

"जह गोयमाइयाणं, णामाई तिण्णि हुन्ति पावहरा । अंगारमद्दगस्स य, णामाई तिण्णि पावयरा ॥२॥ इति प्रशस्तभावसम्बन्धिनां सर्वेषां निक्षेपाणां प्रशस्तत्वमेवेति निर्व्यूढम् ॥

બાવાના બેય બગડે. માટે પરમશુદ્ધનયના ખપીએ પણ (અવસ્થાને અનુરૂપ) નૈગમ આદિ અશુદ્ધ નયો સ્વીકારવા જોઇએ. તેથીજ શિષ્ટ એવું જૈનશાસન સર્વ નયોને માન્ય રાખે છે. અને તેથી જ ચોથે ગુણસ્થાનકે રહેતા શ્રેણિક વગેરેમાં પણ સમ્યક્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે. પરમશુદ્ધનિશ્ચયનય તો અપ્રમત્ત સંયતમાં જ સમ્યક્ત્વ સ્વીકારે છે. કેમકે આ નય સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રને એકાત્મક જુએ છે. તેથી જો તમને પરમ શુદ્ધ નિશ્ચય નય જ માન્ય હોય તો તમે શ્રેણિક વગેરેને અને પ્રમત્તસંયત સુધીનાને સમ્યક્ત્વી માની શકશો નહિ. તેથી શાસ્ત્રમાં ઠેર ઠેર પ્રસિદ્ધ અને જૈન જગતમાં જાહેર એવાં શ્રેણિક વગેરેના સમ્યક્ત્વનો અપલાપ કરવાની કુચેષ્ટા તમારે કરવી પડશે.

શંકા :-પરમ શુદ્ધ નય અપ્રમત્તમાં જ સમ્યક્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે એમ માનવામાં કોઇ પ્રમાણ છે?

સમાધાન :-અમારું કથન માત્ર ભેજાની પેદાશ છે તેમ નથી પરંતુ શાસ્ત્રના આધારે છે. **આચારાંગ** સૂત્રમાં આ વાત કરી જ છે. (અ. ૫. ઉ. ૩) જુઓ આ રહ્યો તે પાઠ.

"જેને તું સમ્યક્ત્વ તરીકે જુએ તેને જ તું મૌન (=મુનિના ભાવ) તરીકે જો. જેને તું મૌન તરીકે જુએ તેને જ તું સમ્યક્ત્વ તરીકે જો. 'આને (સમ્યક્ત્વાદિ અનુષ્ઠાનને) શિથિલો, પુત્રઆદિના સ્નેહથી ભીના થનારાઓ, શબ્દાદિ વિષયોના રસાસ્વાદમાં ડુબેલાઓ, વક્ર સમાચારીવાળા પ્રમત્તો અને ઘરને સેવનારાઓ આચરી શકતા નથી. મુનિએ મૌનને સ્વીકારી કર્મ અને શરીરનું ધૂનન કરવું. આ વીરમુનિઓ-સમ્યગ્દર્શીઓ પ્રાંત અને રુક્ષ આહાર આદિનું જ સેવન કરે છે." આ પ્રમાણે સૂત્રપાઠ છે. અહીં વાચકનો (વાચકવર **ઉમાસ્વાતિજી મહારાજનો** શ્રાવક પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમાં દર્શાવેલ) આશય એવો છે કે સમ્યક્ત્વનો અર્થ કારક સમ્યક્ત્વ[1] કરવો.

આચારાંગ સૂત્ર પર ટીકા કરનાર **શ્રી શીલાંગાચાર્ય**નો મત આ પ્રમાણે છે "આ સૂત્રનો આગળનાં સૂત્ર સાથે સંબંધ છે. આગળનું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે-તે વસુમાન સર્વસમન્વાગત પ્રજ્ઞાનથી યુક્ત થાય. અને

---

૧. એક વિવક્ષાએ સમ્યક્ત્વના ત્રણ ભેદ છે. (૧) રોચક-જિન વચનમાં માત્ર રુચિ કરાવે-પ્રવૃત્તિ નહિ. અવિરત સમ્યક્ત્વીનું સમ્યક્ત્વ. (૨) દીપક બીજાને સમ્યક્ત્વનો પ્રકાશ કરાવે જિનશાસનની પ્રાપ્તિ કરાવે પણ "દીવા તળે અંધારું" એ ન્યાયથી પોતે સમ્યક્ત્વથી હીન હોય. જિનધર્મનો ઉપદેશ દેતા અભવ્યાદિ આચાર્યો) તથા (૩) કારક સમ્યક્ત્વ-જિનવચનમાં રુચિ કરાવવા પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરાવે સંયતનું સમ્યક્ત્વ.

અકરણીય પાપકર્મનું કદી પણ અન્વેષણ ન કરે. વસુમાન=આરંભથી નિવૃત્તિરૂપ ભાવધનથી યુક્ત સાધુ. સર્વસમન્વાગતપ્રજ્ઞાન=સમ્યગ્જ્ઞાન. આમ સમ્યક્પ્રજ્ઞા જ પાપકર્મના વર્જનરૂપ છે અને પાપકર્મનું વર્જન જ સમ્યક્પ્રજ્ઞારૂપ છે. (અર્થાત જે જ્ઞાન પાપકર્મનું વર્જન કરાવતું હોય તે જ જ્ઞાન સમ્યગ્ જ્ઞાન છે અને પાપકર્મ વર્જન કરનારનું જ્ઞાન જ સમ્યગ્જ્ઞાન જ હોય.) આ જ વાત (જં સમ્મંતિ" સૂત્રમાં દર્શાવી છે. તે સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે જેને સમ્યક્=સમ્યગ્જ્ઞાન અને સાહચર્યથી સમ્યગ્દર્શન તરીકે જુઓ. તેને જ મૌન=સંયમ અનુષ્ઠાનરૂપે જુઓ તથા જેને મૌન તરીકે જુઓ તેને જ સમ્યક્=સમ્યગ્જ્ઞાન અથવા નૈશ્ચયિક સમ્યક્ત્વ રૂપે જુઓ." કેમ કે જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ છે. અને સમ્યગ્દર્શનનું ફળ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. નિશ્ચય નયના મતે પોતાના કાર્યમાં પરિણામ ન પામે તે કારણ નહિ. તેથી વિરતિ જનક ન હોય તેવું જ્ઞાન તો સમ્યગ્જ્ઞાન ન કહેવાય. અને સમ્યગ્જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થાય તો સમ્યગ્દર્શનની હાજરી માની ન શકાય. ટૂંકમાં જે દર્શન જ્ઞાનના માધ્યમથી વિરતિ જનક ન બને તે દર્શન સમ્યગ્દર્શન ન કહેવાય. અને અપ્રમત્તદશામાં જ વાસ્તવિક વિરતિ છે. તેથી સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન પણ અપ્રમત્તદશામાં જ છે. કેમકે તે બન્નેનું કાર્ય અપ્રમત્ત-દશામાં જ છે. અને નિશ્ચયનયથી કાર્ય સ્થળે સાક્ષાત્ હાજર રહેનાર જ કારણ છે. આમ સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાન-અને ચારિત્રનું સંમીલન માત્ર અપ્રમત્તદશામાં જ છે. આ અપ્રમત સંયતના અનુષ્ઠાનો જે તે વ્યક્તિ આચરી શકે નહિ. જેઓ (૧) મંદવીર્યવાળા છે, (૨) પુત્ર વગેરેના સ્નેહથી આર્દ્ર=મૂઢ બન્યા છે. (૩) શબ્દ વગેરે વિષયોમાં લુબ્ધ બન્યા છે. (૪) માયા યુક્ત ક્રિયાઓ આચરે છે. (૫) વિષય આદિ પ્રમાદમાં આકંઠ ડૂબેલા છે. અને (૬) ગૃહસ્થ જેવું આચરણ કરે છે,-ઘર કે મઠનો આશરો લે છે. તેઓ અપ્રમત્તના અનુષ્ઠાનોને આચરી શકતા નથી. જેઓ અપ્રમત્તના અનુષ્ઠાનોને આચરે છે તેવો કેવા હોય? એવી આશંકાને ટાળવા કહે છે-ત્રણે જગતના સ્વરૂપના જ્ઞાતા મુનિઓ અશેષ સાવદ્યમાંથી નિવૃત્તિ રૂપ મૌન=સંયમને સ્વીકારી કર્મ અને ઔદારિક શરીરનું ધૂનન કરે છે. અર્થાત કર્મ અને શરીરને ક્ષીણ કરે છે. અને તે માટે કર્મના ભેદક હોવાથી વીર બનેલા સમ્યગ્દર્શી જીવો (અપ્રમત્ત મુનિઓ) આન્તપ્રાન્ત વાળ-ચણા વગેરે તથા વિગઈ વિનાનું રુક્ષ ભોજન કરે છે. તાત્પર્ય: કર્મ અને શરીરને ક્ષીણ કરવા એ જ શ્રેષ્ઠ કાર્ય છે. તે માટે આન્તપ્રાન્તનું ભોજન આવશ્યક છે. વિગઈનું ભોજન શરીર-વિષય-કષાય અને કર્મને પોષે છે. પરંતુ શરીરનો રાગ અને વિષયોની આસક્તિ તોડવી સહેલી નથી. તેથી રુક્ષ ભોજન કરવું એ વીરતારૂપ છે. આ વીરતા સંયમ જીવન પામ્યા પછી જ સુલભ છે. 'આ શ્રેષ્ઠ કાર્ય જ કરણીય છે તેવી શ્રદ્ધા તેવું જ્ઞાન અને તેને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિવાળા હોવાથી જ તે વીરપુરુષો સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રવાળા છે."

આ પાઠ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે નિશ્ચયનયથી સમ્યક્ત્વ અપ્રમત્ત સાધુઓને જ હોય છે. અને માત્ર આ નિશ્ચયને પકડવામાં શ્રેણિક આદિનાં સમ્યક્ત્વનો અભાવ માનવો પડે. શ્રેણિક આદિમાં સમ્યક્ત્વ માનવા વ્યવહાર વગેરે નય પણ સ્વીકારવા જ જોઈએ. ભલે પછી તે નયો અશુદ્ધ હોય. અને સમ્યક્ત્વની બાબતમાં સ્વીકારેલા વ્યવહાર આદિ નયોને નિક્ષેપાઓ અંગે પણ સ્વીકારવા સંગત છે. અને તેથી નામ આદિ નિક્ષેપા પણ આદરણીય છે.

દ્રવ્યનિક્ષેપાની સ્વીકર્તવ્યતા અન્યરૂપે પણ સિદ્ધ થાય છે. ભાવઆચાર્ય થવા માટે જેટલા ગુણોની નિષ્પત્તિ આવશ્યક છે તેટલા ગુણોની ગેરહાજરીમાં દ્રવ્યાચાર્ય-પણું હોય છે. તે ગુણોના અભાવમાં પણ તે ગુણો પ્રત્યે સાપેક્ષભાવ હોય અને તે ગુણોની યોગ્યતા પડી હોય તો, ભાવ આચાર્યની યોગ્યતા રહેલી છે તેમ કહેવાય.

अपि च 'जो जिणदिट्ठे भावे चउव्विहे सद्दहाइ सयमेव । एमेव नन्नहत्तिय, स निसग्गरुइत्ति णायव्वो" इत्युत्तराध्ययनवचनाच्चतुर्विधशब्दस्य नामस्थापनाद्रव्यभावभेदभिन्नत्वेन व्याख्यानान्निक्षेपचतुष्टयस्यापि यथौचित्येनाराध्यत्वमविरुद्धं, अत एवाप्रस्तुतार्थापाकरणात् प्रस्तुतार्थव्याकरणाच्च निक्षेपः फलवानिति शास्त्रीया मर्यादा, किंच-नामनिक्षेपस्याराध्यत्वं तावत् " चउवीसत्थएणं भंते ! जीवे किं जणई ! चउवीसत्थएणं दंसणविसोहिं जणइ' त्ति (उत्तरा० अ. २९) सम्यक्त्वपराक्रमाध्ययनोपदर्शितचतुर्विंशतिस्तवाराध्यतयैव सिद्धं, तत्रोत्कीर्तनस्यार्थाधिकारत्वात्तेन च दर्शनाराधनस्योक्तत्वात्, 'महाफलं खलु

અને તેથી તે દ્રવ્યાચાર્યપણું પ્રશસ્ત અને મુખ્ય ગણાય અને ભાવને સાપેક્ષ ગણાય. આ દ્રવ્યાચાર્યમાં ભાવયોગ્ય જેટલા ગુણો પ્રગટ થયા હોય તેટલા ગુણોની અપેક્ષાએ તે ભાવાચાર્ય છે. અને તેનામાં બાકીના ગુણોની અને તેથી ભાવાચાર્યની યોગ્યતા હોવાથી તેટલા અંશોને અપેક્ષીને તે દ્રવ્યાચાર્ય છે. જ્યારે ભાવાચાર્યને યોગ્ય સર્વ ગુણો પ્રગટ થાય છે ત્યારે તે સર્વથા ભાવાચાર્ય બને છે. હવે ગુણની યોગ્યતા અને ભાવાચાર્યની યોગ્યતા રહી ન હોવાથી તેનામાં દ્રવ્યાચાર્યપણું રહેતું નથી. આરંભના છેડે માત્ર દ્રવ્યપણું હોય અને અંતિમ છેડે માત્ર ભાવપણું હોય. આ બે અવસ્થાને છોડી વચ્ચેની અવસ્થાઓમાં દ્રવ્ય અને ભાવ ઉભય હોય છે. તેથી સાંકર્ય હોય છે. આ સર્વ અવસ્થામાં તે દ્રવ્ય આચાર્યમાં ભાવ આચાર્યનું નામ અને ભાવાચાર્યની સ્થાપના હોય છે. આ નામ અને સ્થાપના પ્રશસ્ત ભાવસંબંધી હોવાથી પ્રશસ્ત છે અને પ્રશસ્ત નામ અને સ્થાપનાનો આધાર હોવાથી અને પ્રશસ્ત ભાવની યોગ્યતા હોવાથી દ્રવ્ય આચાર્ય પણ પૂજ્ય બને છે. અર્થાત્ દ્રવ્યનિક્ષેપો પણ પ્રશસ્ત બને છે. **સાર** :– ભાવ આચાર્યના નામ–સ્થાપના અને દ્રવ્ય આ ત્રણે પણ પ્રશસ્ત છે અને તેથી પૂજ્ય છે. તેજ પ્રમાણે અપ્રશસ્તભાવઆચાર્યના (દા. ત. અંગારમર્દક વગેરે) નામ–સ્થાપના અને દ્રવ્ય આ ત્રણે અપ્રશસ્ત બને છે.

શંકા :– તો પછી મહાનિશીથમાં "વચનમાત્રથી પણ આગમબાહ્ય ચેષ્ટા કરનારનો નામ–સ્થાપનાથી નિયોગ કરવો" એમ કહ્યું છે તેનું તાત્પર્ય શું ?

સમાધાન :– આ વચનનો ભાવાર્થ અમે **ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય** નામના ગ્રંથમાં બતાવ્યો છે અને તે આ પ્રમાણે છે.

ત્યાં નિયમો આ પ્રમાણે છે. શુદ્ધ ભાવનું જે દ્રવ્ય છે તે તેના (ભાવના) નામ અને ભાવની આકૃતિ (=સ્થાપના) ને તુલ્ય છે. અને શુભ છે. ઈતર (= અશુદ્ધ ભાવનું) દ્રવ્ય વિપરીત=અશુભ છે. ॥૧॥ જેમકે ગૌતમ સ્વામી વગેરેના નામ વગેરે ત્રણ પણ પાપનાશક છે. તથા અંગારમર્દક વગેરેના નામ વગેરે ત્રણ પાપકારક છે. ॥૨॥ તેથી પ્રશસ્ત ભાવ સંબંધી બધા જ નિક્ષેપા પ્રશસ્ત જ છે તેવો નિર્ણય થાય છે.

[સર્વનિક્ષેપાની આરાધ્યતા]

વળી **ઉત્તરાધ્યયન** સૂત્રમાં કહ્યું છે "જિનેશ્વરોએ જોયેલા (અને પછી કહેલા) ચાર પ્રકારના ભાવો પર "એ ભાવો એ જ પ્રમાણે છે (જે પ્રમાણે જિનેશ્વરે કહ્યા છે) એમાં લવલેશ ફેરફાર નથી." એવી શ્રદ્ધા જે સ્વયં કરે છે. તે નિસર્ગરુચિ સમજવો. (સ્વયં=

तहारूवाणं 'अरहंताणं भगवंताणं णामगोत्तस्सवि सवणयाए' इत्यादिना भगवत्यादौ (भग. श. २ उ. १) महापुरुषनामश्रवणस्य महाफलत्वोक्तेश्च, स्थापनानिक्षेपस्याराध्यता च 'थयथुइ मंगलेणं भंते जीवे किं जणई !, थयथुइमंगलेणं नाणदंसणचरित्तबोहिलाभं जणइ, नाणदंसणचरित्तबोहिलाभसंपन्नेणं णं जीवे अंतकिरियं कप्पविमाणोववत्तिअं, वा आराहणं आराहेइ' (उत्तरा० अ. २९) इति वचनेनैव सिद्धा, अत्र स्तवः = **स्तवनं, स्तुतिः=स्तुतित्रयं प्रसिद्धं**, तत्र द्वितीया स्तुतिः स्थापनार्हतः पुरतः क्रियते, चैत्यवन्दनावसरतया च **ज्ञानदर्शनचारित्रबोधिलाभतो निर्मलस्वर्गापवर्गसुखलाभ** इति विशेषाक्षराण्यपि स्फुटीभविष्यन्त्यनुपदमेव ।

પરોપદેશની અપેક્ષા વિના) અહીં 'ચાર ભાવ=નામ વગેરે ચાર નિક્ષેપા' એ **પ્રમાણે વ્યાખ્યા** કરવામાં આવી છે તેથી ચારેય નિક્ષેપા ઔચિત્યને અનુસારે આરાધ્ય છે તેમ **સિદ્ધ થાય** છે. અર્થાત્ જે કાળે જે નિક્ષેપો આરાધ્ય હોય તે કાળે તે નિક્ષેપાને આરાધવો એ જ સમ્યક્ત્વ છે. અત એવ શાસ્ત્રકારો 'દ્રવ્ય' આદિ પદોના જુદા જુદા નિક્ષેપાઓ દર્શાવે છે અને પછી પ્રસ્તુતમાં કયા નિક્ષેપાથી "દ્રવ્ય" આદિનો વિચાર છે તે દર્શાવે છે. કેમકે નિક્ષેપા કરવાનું પ્રયોજન એ છે કે "પ્રસ્તુત અર્થનું વિવેચન કરવું અને અપ્રસ્તુત અર્થને દૂર કરવો." એવી શાસ્ત્રીય મર્યાદા છે.

[નામ નિક્ષેપાની આરાધ્યતા]

હવે ક્રમશઃ દરેક નિક્ષેપાની આરાધ્યતા બતાવે છે. સૌપ્રથમ નામ નિક્ષેપાની આરાધ્યતા દર્શાવે છે. **'ઉત્તરાધ્યયનના સમ્યક્ત્વ પરાક્રમ'** નામના અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે "હે ભદન્ત ! ચોવીશસ્તવ=(લોગસ્સ સૂત્ર) બોલવા દ્વારા જીવ શું મેળવે છે? ગૌતમ! જીવ લોગસ્સસૂત્ર બોલવા દ્વારા દર્શનવિશોધિ(=સમ્યગ્દર્શન વિશુદ્ધ) કરે છે." આ સૂત્રથી જ સિદ્ધ થાય છે કે નામ નિક્ષેપો આરાધ્ય છે. કેમકે લોગસ્સસૂત્રમાં અર્થાધિકાર તરીકે ચોવીશ જિનનો નામોચ્ચાર બતાવ્યો છે અર્થાત્ લોગસ્સસૂત્ર ચોવીશ જિનેશ્વરના નામોચ્ચાર પ્રધાન છે. અને આ નામોચ્ચારના ફળરૂપે સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ બતાવી– આરાધના બતાવી. તથા **'ભગવતી સૂત્ર'** વગેરેમાં પણ કહ્યું છે કે "તેવા પ્રકારના અરિહંત ભગવંતોના નામગોત્રનું પણ શ્રવણ મહા ફળવાળું છે." આમ નામશ્રવણને પણ મહાફળવાળું બતાવી નામ નિક્ષેપાની આરાધ્યતા સિદ્ધ કરી.

[સ્થાપના નિક્ષેપાની આરાધ્યતા]

ઉત્તરાધ્યયનમાં (અધ્ય. ૨૯) આવો પાઠ છે. "હે ભદન્ત ! સ્તવ અને સ્તુતિમંગલ દ્વારા જીવ શું મેળવે છે? ગૌતમ ! સ્તવસ્તુતિમંગલ દ્વારા જીવ જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર અને બોધિલાભને પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર અને બોધિલાભથી સભર જીવ અંત ક્રિયાને (=સર્વસંવર= મોક્ષપ્રાપક ક્રિયા) કરે છે. અથવા વૈમાનિક દેવલોકમાં ઉપપાતને યોગ્ય (=વૈમાનિક દેવલોક પ્રાપ્ત થાય તેવી) ક્રિયાને આરાધે છે." આ સૂત્રપાઠથી સ્થાપનાનિક્ષેપો આરાધ્ય છે તેમ સિદ્ધ થાય છે. આ સૂત્રમાં સ્તવ=સ્તવન અને સ્તુતિ એટલે ત્રણ સ્તુતિ સમજવાની છે. આ ત્રણ સ્તુતિમાં બીજી સ્તુતિ ચૈત્યવંદનના અવસરે સ્થાપના નિક્ષેપાના ભગવાન આગળ કરવામાં આવે છે અને સ્થાપના આગળની આ સ્તુતિથી જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર અને

द्रव्यनिक्षेपाराध्यता च सूत्रयुक्त्या स्फुटैव प्रतीयते तथाहि–श्री आदिनाथवारके साधूनामावश्यकक्रियां कुर्वतां चतुर्विंशतिस्तवाराधने त्रयोविंशतिर्द्रव्यजिना एवाराध्यतानास्कन्देयुरिति। न च, ऋषभाजितादिकाले एकस्तवद्विस्तवादिप्रक्रियापि कर्तुं शक्या शास्वताध्ययनपाठस्य लेशेनापि परावृत्त्या कृतांतकोपस्य वज्रलेपत्वात्। न च नामोत्कीर्तनमात्रे, तात्पर्यादविरोधार्थोपयोगरहितस्योत्कीर्त्तनस्य राजविष्टिसमत्वेन योगिकुलजन्मबाधकत्वात्, अत एव द्रव्यावश्यकस्य निषेधः। सूत्रे "अनुपयोगश्च द्रव्य" मिति शतश उद्घोषितमनुयोगद्वारादौ। अर्थो-

---

બોધિલાભ દ્વારા સ્વર્ગના નિર્મળ સુખ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય ઇત્યાદિ વાત હવે પછી સ્પષ્ટ કરીશું...

[દ્રવ્યનિક્ષેપાની આરાધ્યતા]

દ્રવ્યનિક્ષેપો આરાધ્ય છે. આ વાત સૂત્રની યુક્તિથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. તે આ પ્રમાણે:– આદિનાથ ભગવાનના કાળમાં સાધુઓ પ્રતિક્રમણ વગેરે આવશ્યક ક્રિયાઓ કરે ત્યારે તેમાં લોગસ્સસૂત્ર પણ બોલે. આ સૂત્ર બોલતી વખતે એમાં આવતા ચોવીશ જિનોના નામને વંદન કરે. અર્થાત્ એ ચોવીશે જિનને આરાધ્ય તરીકે સ્વીકારે. તેમાં ઋષભદેવ તો સાક્ષાત્‌વિહરમાન હોવાથી ભાવજિન તરીકે સ્વીકૃત બને. પણ તે કાળે બાકીના ત્રેવીશ જિનવરો તો હજી ભાવજિન થયા નથી. તેથી તે કાળે બાકીના ત્રેવીશ જિનવરો ભાવજિનની યોગ્યતા હોવાથી માત્ર દ્રવ્યજિન રૂપે જ છે. અને છતાં તે બધા પણ પ્રથમજિનના કાળમાં આરાધ્ય તરીકે માન્ય બને છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે દ્રવ્યજિનો પણ પૂજનીય છે.

શંકા :– ઋષભદેવના કાળમાં એક ઋષભદેવ જ ભાવજિન હતા. તેથી તે કાળે માત્ર ઋષભદેવની જ સ્તુતિ કરાતી હતી. અજિતનાથ ભગવાનના કાળમાં ઋષભદેવ ભાવજિન થઈ ગયા અને અજિતનાથ ભાવજિન તરીકે વિચરતા હોય છે. તેથી ઋષભદેવ અને અજિતનાથ એમ બે ભગવાનની જ સ્તુતિ થતી હતી. આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર જિનના કાળે સમજવું.

સમાધાન :– આ વાત બરાબર નથી. 'લોગસ્સસૂત્ર' એ શાશ્વત અધ્યયન[1] છે. અને તેથી પ્રથમ જિનકાળે જે લોગસ્સસૂત્ર હતું તે જ લોગસ્સસૂત્ર દરેક જિનેશ્વરના કાળે હતું. તેથી "પ્રથમ જિનના કાળે લોગસ્સસૂત્રમાં માત્ર પ્રથમ જિનની જ સ્તુતિ હતી અને પછી જેમ જેમ જિનેશ્વરો થતા ગયા તેમ તેમ તેઓના નામ ઉમેરાતા ગયા." આ વાત તદ્દન અમાન્ય છે. કેમ કે તેમ માનવામાં એવું માનવું પડશે કે તે–તે જિનેશ્વરોના થવાની સાથે લોગસ્સસૂત્રના પાઠમાં ફેરફાર થતો ગયો. અને શાશ્વતસૂત્ર પાઠમાં અંશમાત્ર પણ ફેરફાર કરવો એ અનંતસંસારની વૃદ્ધિને અણગમતું આમંત્રણરૂપ છે.

---

૧. લોગસ્સ સૂત્ર–ચતુર્વિંશતિજિન સ્તવરૂપ ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં કર્મકાળે શાશ્વત છે. અર્થાત્ ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં જેટલો કાળ ધર્મનો છે–જેટલા કાળમાં ધર્મની આરાધના શક્ય છે તેટલા કાળમાં લોગસ્સસૂત્ર સતત રહે. વચ્ચે લોપ પામે નહિ. તથા અવસર્પિણીકાળ કે

पयोगे तु वाक्यार्थतयैव सिद्धा द्रव्यजिनाराध्यतेति । एतेन द्रव्यजिनस्याराध्यत्वे करतलपरिकलितजलचुलुकवर्त्तिजीवानामप्याराध्यत्वापत्तिस्तेषामपि कदाचिज्जिनपदवीप्राप्तिसंभवादिति, शासनविडंबकस्य लुम्पकस्योपहासो निरस्तो द्रव्यजिनत्वनियामकपर्यायस्य तत्रापरिज्ञानात् । **मरीचिस्तु** स्वाध्यायध्यानपरायणो महात्मा भगवतो नाभिनंदनस्य चंदनप्रतिमया गिरा परिकलितताद्दशपर्यायपुलकितगात्रेण भक्तिपात्रेण भरतचक्रवर्तिना वंदित एवेति प्रसिद्धमा**वश्यकनियुक्तौ** पुरस्रकारश्च वंदननिमित्तं द्रव्यजिनपर्यायं, न त्वौदयिकभावम् । तथाहि ।–"णवि ते पारिवज्जं वंदामि अहं ण ते इहं जम्मं । जं होहिसि तित्थयरो, अपच्छिमो तेणं वंदामि ॥ त्ति ।

[અવિરુદ્ધ અર્થોપયોગ વિનાની ક્રિયાની વેઠરૂપતા]

શંકા :– ઋષભ આદિ જિનકાળે લોગસ્સ સૂત્રનો પાઠ અખંડિત રાખવા માટે બાકીના જિનોનો પણ નામોચ્ચાર થતો હતો. પણ તે નામોચ્ચાર બાકીના દ્રવ્યજિનો અંગેના ઉપયોગ વિના થતો હતો.

સમાધાન :– તાત્પર્યને વિરુદ્ધ ન હોય તેવા અર્થના ઉપયોગવાળી ક્રિયા જ સાર્થક છે. અર્થના ઉપયોગ વિનાની ક્રિયા તો રાજાની ચાકરી કરતા સેવકની ક્રિયાની જેમ વેઠરૂપ જ છે. તેથી ઋષભઆદિ કાળના સાધુઓ 'અજિત' આદિ નામ બોલતી વખતે જો એવા ઉપયોગમાં હોય કે "આ અજિત આદિ નામ ઉચ્ચારણ માત્ર છે–અર્થહીન છે." તો તેઓ વિરુદ્ધ ઉપયોગમાં ગણાય. કેમકે "આ સૂત્ર અર્થહીન શબ્દોથી ભરેલું છે" એવી કલ્પના થાય અને તેથી સૂત્રની ઘોર આશાતના થાય અને જો ઋષભ આદિકાળના સાધુઓ 'અજિત' આદિ નામો કોઈ પણ ઉપયોગ વિના જ બોલી જતા હોય, તો તેઓ વેઠ ઉતારતા જ ગણાય. 'રાજાએ કામ સોંપ્યું છે માટે કરી નાખો' એવા ભાવથી ઉત્સાહ વિના જ કામ કરી નાખતા ચાકરે કામ કર્યું કે વેઠ ઉતારી? બસ એજ પ્રમાણે 'ભગવાને આ લોગસ્સસૂત્ર બોલવાનું કહ્યું છે માટે બોલી નાખો' એવા ભાવથી ઉપયોગ વિના બોલવું એ શુભક્રિયા ગણાય કે વેઠ ગણાય? અને ધ્યાન રાખજો! અવિરુદ્ધઉપયોગવિહોણી ક્રિયા યોગિકૂળમાં જન્મ આદિ વિશિષ્ટ ધર્મસામગ્રીની સંપાદક બની શકતી નથી.[1]

ઉત્સર્પિણીકાળ બદલાય ત્યારે ચોવીશજિનો પણ બદલાય છે. તેથી બીજી જિનચોવીશી શરૂ થાય ત્યારે લોગસ્સ સૂત્રનાં જિનેશ્વરોના નામ બદલાઈ જાય–અને નવી ચોવીશીના જિનોના નામ આવે પરંતુ ચતુર્વિંશતિજિન સ્તવરૂપે તો દરેક ચોવીશી વખતે રહે જ.

૧. ઉપયોગસહિતની ક્રિયા યોગરૂપ બને છે અને જ્ઞાનઆદિત્રિકથી સભર થાય છે. તેથી સામર્થ્યવિશેષ ભળે તો તે યોગક્રિયા તે જ ભવમાં નિર્વાણ સાધિકા બને છે. તેમ ન બને તો વૈમાનિકદેવ આદિ ભવ મળે. અને તે પછી યોગિકૂળમાં જન્મ મળે (યોગિકૂળ=જ્યાં યોગની આરાધના સહજ થતી હોય) અને ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટ સામગ્રી મળે. એમ કરતા કરતા અલ્પભવોમાં ભવનો નિસ્તાર થઈ જાય. આમ ઉપયોગયુક્ત ક્રિયા સાનુબંધ બને છે. ઉપયોગ રહિતની ક્રિયા પોતાના ફળ તરીકે દેવલોક આદિ અપાવી શકે પણ યોગારાધનાની પરંપરા સર્જી ન શકે. દેવલોક આદિ મળ્યા પછી વિષયાદિમાં મગ્ન બનેલા એ જીવો પછીના ભવમાં યોગિકૂળમાં જન્મ પામી શકતા નથી. તેથી તેઓની યોગઆરાધના અટકી જાય છે. આમ ઉપયોગવિનાની ક્રિયા નિરનુબંધ બને છે.

पापिष्ठस्त्वाचष्ट उक्तमिदं निर्युक्तौ परं न सूत्र इति, निर्युक्तिकमेवेति तस्य दुष्टस्य शिरसि ऋषभादिवारके चतुर्विंशतिस्तवसूत्रपाठानुपपत्तिरेव प्रहारः, यदि द्रव्यजिनतां पुरस्कृत्य भरतेन मरीचिः वंदितः कथं न साधुभिरित्यत्रानुविशिष्यवंदने तद्व्यवहारानुपपत्तिरेव समाधानं, सामान्यतस्तु 'जे अइआ सिद्धा' इत्यादिनाऽनागतमेव । अथ द्रव्यत्वस्य द्रव्यसंख्याद्यधिकारेऽनुयोगद्वारादिषु एकभविकबद्धायुष्काभिमुखनामगोत्रभेदभिन्नस्यैवोपदेशाद् भावजिनादतिव्यवहितपर्यायस्य मरीचेर्द्रव्यजिनत्वमेव कथं युक्तमिति चेत् ? सत्यं–आयुःकर्मघटितस्य द्रव्यत्वस्यैकभविकादिभेदनियतत्वेऽपि फलीभूतभावार्हत्पदजननयोग्यतारूपस्य प्रस्थकादिदृष्टांतेन दूरेऽपि नैगमनयाभिप्रायेणाश्रयणात् । योग्यताविशेषे च ज्ञानिवचनादिनावगते दोषमुपेक्ष्यापि तेषां वंदनवैयावृत्त्यादिव्यवहारः संगच्छते । अत एवातिमुक्तकर्षेर्वीरवचनाद्भाविभद्रतामवगम्य स्थविरैर्व्रतस्खलितमुपेक्ष्याग्लान्या वैयावृत्त्यं निर्ममे । किं च–'णमो सुअस्स" इत्यादिनापि द्रव्यनिक्षेपस्य आराध्यत्वं सुप्रतीतं, अक्षरादिश्रुतभेदेषु संज्ञाव्यञ्जनाक्षरादीनां भावश्रुतकारणत्वेन द्रव्यश्रुतत्वात्, पत्रकपुस्तकलिखितस्य च, 'दव्वसुअं जं पत्तयपोत्थयलिहिअं' इत्यागमेन द्रव्यश्रुतत्वप्रसिद्धेः । भाव-

---

માટે જ સૂત્રમાં ઠેર ઠેર દ્રવ્ય આવશ્યકનો નિષેધ કર્યો છે. અને ઉપયોગ વિનાની આવશ્યક ક્રિયા દ્રવ્ય આવશ્યક બને છે, કેમ કે અનુયોગદ્વાર વગેરે સૂત્રોમાં કહ્યું જ છે કે 'અનુપયોગ=ઉપયોગનો અભાવ દ્રવ્યરૂપ છે.' અર્થાત્ ઉપયોગ વિનાની પ્રવૃત્તિ દ્રવ્યરૂપ છે. તેથી તે ઋષભઆદિ જિનેશ્વર વખતના (આરાધક) સાધુઓ અવિરુદ્ધ ઉપયોગપૂર્વક જ લોગસ્સસૂત્રનો ઉચ્ચાર કરતા હતા. તેમ માનવું જ સંગત છે. અને તે વખતે ઉપયોગમાં 'અજિત' વગેરે દ્રવ્યજિનો જ આવવાનાં. આમ 'અજિત' વગેરે દ્રવ્યજિનો પણ આરાધ્ય તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

[દ્રવ્યજિનની આરાધ્યતામાં પર્યાયજ્ઞાનની નિયામકતા]

શંકા :– આમ દીર્ઘકાળ પછી જેઓ ભાવજિન થવાના હોય તેઓ પણ જો દ્રવ્યજિન તરીકે આરાધ્ય બનતા હોય, તો ભવિષ્યમાં જિન બનનારા ઘણા જીવો અત્યારના એકેન્દ્રિય આદિ અવસ્થામાં છે. એ બધા પણ દ્રવ્યજિન તરીકે પૂજ્ય બની જશે. તમે ખોબામાં લીધેલા પાણીમાં પણ ભાવિમાં જિન થનારા જીવોનો સંભવ છે. તેથી એ બધા જીવો પણ દ્રવ્યજિનરૂપે આરાધ્ય બની જશે. ટૂંકમાં આ સમગ્ર સૃષ્ટિમાં રહેલા તમામ જીવો તમારે મન પૂજ્ય બનવા જોઈએ કેમકે તમારા હિસાબે દ્રવ્યજિનપૂજ્ય છે. અને તમને એ તો ખબર નથી, કે આ બધામાં કોણ ભાવિમાં જિન થનાર છે. તેથી શક્યતા અને સંભાવનાના બળમાં પર બધા જ જીવો ભાવિમાં જિન થવાની શક્યતા પર દ્રવ્યજિન બની પૂજ્ય બની જશે.

સમાધાન :– તમે સમજ્યા વિના ઉપહાસ કર્યો છે. "આ જીવ ભાવિમાં અમુક ક્ષેત્રમાં અમુક નામનો ભાવજિન થશે" એવું જ્ઞાન, અથવા "આ દ્રવ્યજિન છે." તેવું જ્ઞાન જ દ્રવ્યજિન પદની પૂજ્યતાનું નિયામક છે. એકેન્દ્રિય વગેરે જીવો કે હાથમાં રહેલા પાણીના જીવોમાંથી કોઈ જીવ પ્રત્યે એવું વિશેષજ્ઞાન થતું નથી–તેમના ભાવિના ભાવજિનપર્યાયનો બોધ નથી. તેથી તેઓ બધા દ્રવ્યજિન તરીકે આરાધ્ય બનતા નથી.

श्रुतस्यैव वंद्यत्वतात्पर्ये च जिनवागपि न नमनीया स्यात्, केवलज्ञानेन दृष्टानामर्थानां जिनवाग्योगेन निसृष्टायास्तस्याः श्रोतृषु भावश्रुतकारणत्वेन द्रव्यश्रुतत्वात्, तदार्षं (आ. नि. ७८)

केवलनाणेणत्थे णाउं, जे तत्थ पन्नवणजोगे। ते भासइ तित्थयरो, वयजोगो सुअं, हवइ सेसं ॥त्ति। तस्य वाग्योगः श्रुतं भवति। शेषम्=अप्रधानं द्रव्यभूतमिति तुरीयपादार्थः।

भगवन्मुखोत्सृष्टैव वाणी वन्दनीया, नान्येति वदंस्तु स्वमुखेनैव व्याहन्यते केवलायास्तस्याः श्रवणायोग्यत्वेन श्रोतृषु भावश्रुताजननाद् द्रव्यश्रुतरूपताया अप्यनुपपत्तेः, मिश्रायाः श्रवणेऽपि विश्रेणिस्थित एवागतेः। पराघातवासिताया ग्रहणे च जिनवाणी प्रयोज्याया अन्याया अपि यथावस्थितवाच आराध्यत्वाक्षतेः। एतेन सिद्धाचलादेराराध्यत्वमपि व्याख्यातं, ज्ञानदर्शनचारित्ररूपभावतीर्थहेतुत्वेनास्य द्रव्यतीर्थत्वादनन्तकोटिसिद्धस्थानत्वस्यान्यत्राविशेषेऽपि स्फुटप्रतीय-

[મરીચિને દ્રવ્યજિન તરીકે વંદન]

શંકા:– કોઇ વ્યક્તિવિશેષમાં 'આ ભાવિમાં ભાવજિન થવાના છે.' એવું જ્ઞાન સંભવે છે ખરું? અને એવો કોઈ પ્રસંગ બન્યો છે કે જેમાં દૂરના ભાવિમાં જિન બનનારા દ્રવ્યજિન વંદનીય બન્યા હોય?

સમાધાન:– 'આ જીવ ભાવિમાં તીર્થંકર થનાર છે.' એવા જ્ઞાન પૂર્વક તે દ્રવ્યજિન જીવને વંદન કર્યાનો પ્રસંગ શાસ્ત્રના પાને નોંધાયેલો છે જૂઓ-**આવશ્યક નિર્યુક્તિ**માં ભરત મરીચિને વંદન કરે છે એ પ્રસંગ આલેખાયેલો છે. મરીચિ ભરત ચક્રવર્તીનો પુત્ર હતો. પોતાના દાદા ઋષભદેવ ભગવાનની સમવસરણની રિદ્ધિ જોઇ તે મરીચિ સંવેગ પામ્યો અને ભગવાન પાસે દીક્ષા લીધી. પછી તેણે અગ્યાર અંગનું જ્ઞાન મેળવ્યું. એકવાર મરીચિ ગ્રીષ્મ ઋતુના તાપથી ખિન્ન થયો અને શરીરના રાગે પરિષહને સહન ન કરી શકયો. તેથી તે પોતાની મતિને અનુરૂપ પરિવ્રાજકનો વેશ રચી ભગવાનની સાથે ફરવા લાગ્યો. વેશ પરિવ્રાજકનો હોવા છતાં મરીચિમાં સમ્યક્ત્વાદિગુણો દૃઢ હતા. અને તેથી મરીચિ પરિવ્રાજક થયા પછી પણ સ્વાધ્યાય આદિ યોગોમાં મસ્ત રહેતા હતા. એકવાર ભગવાન વિચરતા વિચરતા વિનીતામાં આવ્યા. ત્યાં **સમવસરણ** રચાયું. ભરતચક્રવર્તી પ્રભુની દેશનામાં આવ્યા. ત્યાં ભરતને જિજ્ઞાસા થઈ કે ભવિષ્યમાં તીર્થંકર થાય તેવો કોઇ જીવ અહીં છે કે નહિ? અને સર્વ જિજ્ઞાસાને સંતોષવામાં સમર્થ ભગવાન ત્યાં હાજર જ હતા. તેથી ભરતે ભગવાનને પોતાની જિજ્ઞાસા કહી. ત્યારે નાભીરાજાના પુત્ર ભગવાન ઋષભદેવે ચંદન જેવી શીતલ વાણી દ્વારા કહ્યું કે– "તારો પુત્ર અને હાલમાં પરિવ્રાજક બનેલો આ મરીચિ ભવિષ્યમાં આ જ ભરતક્ષેત્રમાં છેલ્લા તીર્થંકર થનાર છે." તે વખતે આ સાંભળીને ભરતચક્રવર્તી અત્યંત પુલકીત બની ગયા અને તરત જ મરીચિ પાસે ગયા. ત્યાં ભરતચક્રવર્તીએ મરીચિના દ્રવ્યજિન પર્યાયને આગળ કરી ભક્તિભર હૃદયથી મરીચિને વંદન કર્યું. તે વખતે મરીચિ એમ ન માની બેસે કે "પોતાના પરિવ્રાજક વેશને ભરત-વંદન કરે છે અને તેથી પરિવ્રાજક વેશ પૂજનીય છે" તેથી ભરત ચોખવટ કરતા કહે છે "હું તારા આ પરિવ્રાજકપણાને વંદતો નથી. તેમજ તારા જ આ જન્મને પણ મારા વંદન નથી. પરંતુ તું આ ચોવિશીમાં ચરમ તીર્થપતિ થવાનો છે. તેથી તને વંદુ છું."

मानतद्भावेन तीर्थस्थापनयैवात्र विशेषात्, अनुभवादिना तथासिद्धौ श्रुतपरिभाषाभावस्यातंत्रत्वादन्यथा चतुर्वर्णश्रमणसंघे तीर्थत्वं तीर्थकरे तु तद्बाह्यत्वमित्यपि विचारकोटिं नाटीकेत । व्यवहारविशेषाय यथा तथा परिभाषणमपरिभाषणं च न व्यामोहाय विपश्चितामिति स्थितम् । भावनिक्षेपे तु न विप्रतिपत्तिरिति चतुर्णामपि सिद्धमाराध्यत्वम् ।

શંકાઃ–આ પ્રસંગ આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં બતાવ્યો છે. સાક્ષાત્ સૂત્રમાં આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ નથી. અને અમને માત્ર સૂત્ર જ માન્ય છે નિર્યુક્તિ માન્ય નથી. તેથી નિર્યુક્તિમાં બતાવેલો આ પ્રસંગ અમને માન્ય નથી. અને તેના આધારે દ્રવ્યજિનની વંદનીયતા પણ અમને સ્વીકૃત નથી.

સમાધાનઃ–તમારી આ વાત પૂર્વાગ્રહથી ભરેલી છે અને અર્થહીન હોવાથી અસંગત છે. "નિર્યુક્તિમાં બતાવેલી વાત પ્રમાણભૂત નથી અને તેથી દ્રવ્યજિન પૂજનીય સિદ્ધ થતા નથી" એ વાત કહેવામાં તમે મોટું સાહસ કરી રહ્યા છો. કેમકે જો દ્રવ્યજિનો વંદનીય ન હોય તો ઋષભઆદિના કાળમાં ચોવીશ જિનની સ્તુતિરૂપ લોગસ્સસૂત્રનો ઉચ્ચાર અનુપપન્ન બને. આ મોટી આપત્તિ છે.

[સાધુઓને મરીચિ વંદનીય કેમ નહિ? ચર્ચા]

શંકા:– આમ જો દ્રવ્યજિન તરીકે મરીચિ ભરતને વંદનીય બન્યા. તો પછી તે કાળના સાધુઓએ પણ મરીચિને વંદન કરવું જોઇએ. પણ અમને તો એમ સંભળાય છે કે "સાધુઓ મરીચિને વંદન કરે એ વાત તો દૂર રહો, પણ મરીચિ જ્યારે માંદા પડ્યા ત્યારે તે મરીચિને અસાધુ ગણી સાધુઓએ તેની વૈયાવચ્ચ પણ ન કરી." દ્રવ્યજિન જો આરાધ્ય હોય, તો સાધુઓએ મરીચિને વંદન અને મરીચિની વૈયાવચ્ચ કરવી જોઇતી હતી.

સમાધાન:– સાધુઓ જ્યારે 'નમુત્થુણ'=શક્રસ્તવનો "જે અઇઆ સિદ્ધા૦" ઇત્યાદિ પાઠ બોલે છે. ત્યારે તેઓ બધા દ્રવ્યજિનોને વંદન કરે જ છે. શક્રસ્તવનો પાઠ આ પ્રમાણે છે–"જે અતીત=ભૂતકાળમાં સિદ્ધ થયા, જેઓ ભાવીમાં સિદ્ધ થશે તથા જેઓ વર્તમાનમાં વિચરી રહ્યા છે. તે સર્વેને (જિનોને) હું વંદન કરું છું." આ પાઠ દ્વારા બધા જિનમાં સમાવેશ પામેલા મરીચિને વંદન થઇ જ જાય છે.

શંકા:– આ પાઠથી તો બધા જિનોને સામાન્યરૂપે વંદન છે. તેમાં મરીચિને વિશેષ વંદનની વાત ન આવી. અમારે તો પૂછવું છે કે બધા સાધુઓ મરીચિને વિશેષરૂપે વંદન કરતા હતા કે નહિ?

સમાધાન:– ઋષભદેવના સાધુઓ મરીચિને વિશેષરૂપે વંદન કરતા ન હતા. પણ તેમાં દ્રવ્યજિનની અવંદનીયતા કારણ નથી. પરંતુ તેવા પ્રકારના વ્યવહારની અસંગતતા જ કારણ હતી. જો સાધુઓ પરિવ્રાજક વેશમાં રહેલા મરીચિને વંદે, તો તે કાળના અજ્ઞ લોકો એમ માનવાની ભૂલ કરી બેસે કે, "મરીચિ સાધુઓને પણ વંદનીય છે. અને તેથી પરિવ્રાજક ધર્મ સાધુધર્મ કરતા વધુ ચડીયાતો છે, શ્રેષ્ઠ છે, અને પૂજનીય

છે." આમ લોકોના મિથ્યાત્વનું પોષણ વગેરે દોષો ઉભા ન થાય એવા જ કોઈક હેતુથી સાધુઓ મરીચિને વંદન કરવાનો વ્યવહાર નહિ રાખતા હોય. વળી વ્યક્તિગતવિશેષ-વંદન ઉત્સર્ગમાર્ગે વર્તમાન પર્યાયને અપેક્ષીને જ થાય છે. ભાવીના પર્યાયને અપેક્ષીને વિશેષવંદન કરવામાં ઘણા દોષો ઉદ્ભવે છે.

[દ્રવ્યપદથી ભાવયોગ્યતાની ગ્રાહ્યતા]

શંકા :–અનુયોગ દ્વાર વગેરે ગ્રંથોમાં 'દ્રવ્યસંખ્યા' વગેરેનો વિચાર બતાવ્યો છે. ત્યાં 'દ્રવ્ય' તરીકે (૧) એકભવિકજીવ (૨) બધ્ધાયુષ્ક જીવ અને (૩) અભિમુખનામગોત્ર જીવ.[1] આ ત્રણનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમ આગમમાં ભાવજિનના અવ્યવહિત-પૂર્વભવની જ ત્રણ અવસ્થામાં દ્રવ્ય તરીકેનો પર્યાય સ્વીકાર્યો છે. તેજ પ્રમાણે ભાવજિન પર્યાયના પૂર્વના છેલ્લા ભવમાં જ દ્રવ્યજિનનો વ્યવહાર આગમસંમત છે. 'મહાવીર સ્વામી'રૂપ ભાવજિનના પર્યાયથી અતિદૂરના ભવમાં રહેલા મરીચિમાં 'દ્રવ્યજિન' પર્યાય માનવો સંગત નથી.

સમાધાન :– તમારી વાત સાચી છે. પણ અનુયોગ દ્વાર વગેરેમાં 'દ્રવ્ય'ના જે 'એકભવિક' ઇત્યાદિ ત્રણ પર્યાય બતાવ્યા છે તે આયુષ્યકર્મની અપેક્ષાએ જ છે. બાકી નૈગમનયની અપેક્ષાએ તો 'ભાવજિનપણું' રૂપ ફળ ઉત્પાદન કરવાની યોગ્યતા=શક્તિ રૂપ દ્રવ્યજિન પર્યાય તો અતિદૂરના ભવમાં પણ સંભવે છે. નૈગમનય અતિદૂરના પર્યાયને પણ સ્વીકારે છે. એ વાત પ્રસ્થક[2] વગેરે શાસ્ત્રોક્ત દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ છે.

[યોગ્યતાના બહુમાનથી અવસરે દોષોની ઉપેક્ષા ક્ષમ્ય]

શંકા :–અસ્તુ. માની લો કે, મરીચિમાં દ્રવ્યજિન પર્યાય હતો. છતાં પણ ભરતે તેને વંદન કરવું જોઈએ નહિ. કેમ કે તે વખતે મરીચિ પરિવ્રાજક વેષને ધારણ કરી દોષમાં પડેલો હતો. મરીચિના આ તાત્કાલિક દોષો પ્રત્યે નજર નાખી ભરતે તેને વંદન કરવું જોઇએ નહિ.

સમાધાન :– એમ નથી. જ્ઞાનીના વચનથી કોઈ વ્યક્તિવિશેષમાં વિશિષ્ટ યોગ્યતા-નું જ્યારે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે યોગ્યતા પ્રત્યેના અત્યંત ભક્તિભાવના કારણે તે વ્યક્તિમાં રહેલા તાત્કાલિક દોષોની ઉપેક્ષા થઈ જાય છે, અને તે વ્યક્તિ વંદનીય વગેરે રૂપ બની જાય છે. ભરત ચક્રવર્તીએ જ્યારે જાણ્યું કે, મરીચિમાં ભાવજિનપદની યોગ્યતા છે; ત્યારે એ યોગ્યતા પ્રત્યેના અહોભાવથી ભરત મરીચિને વંદન કરે છે. અને તે વખતે

---

૧. એકભવિક=ભાવજિન આદિ પર્યાય પામવાના આગલા ભવમાં નવા ભવનું આયુષ્ય બાંધ્યુ ન હોય ત્યાં સુધીના પર્યાયવાળો. (૨) બદ્ધાયુષ્ક-ભાવજિન આદિ પર્યાયના આગલા જ ભવમાં પણ આ નવા ભવના આયુષ્યના બંધ પછીના પર્યાયવાળો જીવ. (૩) અભિમુખનામગોત્રવાળો–ભાવજિન આદિ પર્યાયના આગલા જ ભવે આગલા ભવના છેલ્લા અંતર્મુહૂર્તકાળે અભિમુખ નામગોત્ર પર્યાયને પામે. આ ત્રણે પર્યાય ભાવજિનઆદિના દ્રવ્ય પર્યાયરૂપ છે.

૨. પ્રસ્થક=ધાન્ય માપવાનું સાધન. આ પ્રસ્થક બનાવવા લાકડું લેવા સુથાર જંગલમાં જતો હોય અને ત્યારે કોઈ પૂછે કે, "કયાં જાય છે ?" ત્યારે જવાબમાં સુથાર કહે "પ્રસ્થક બનાવવા જાઉં છું." ત્યારે નૈગમનય સુથારના જવાબને સત્ય માને છે.

દોષો પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરે છે. પરંતુ તે વખતે ભરત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દે છે કે, "તારા પરિવ્રાજકપણાને મારા વંદન નથી." તેથી ભરત વંદન દ્વારા મરીચિના દોષોના પોષક બનતા નથી.

[અઈમુત્તામુનિનું દૃષ્ટાંત]

શંકા :– આગમમાં અન્ય કોઈ દૃષ્ટાંત મળે છે કે જેમાં દોષ પ્રત્યે ઉપેક્ષા રાખીને વંદન કે વૈયાવચ્ચ કરી હોય ?

સમાધાન :–હા **ભગવતીસૂત્રમાં અઈમુત્તામુનિનું** દ્દષ્ટાંત છે. અઈમુત્તા મુનિએ બાલ્યકાળમાં જ **શ્રીગૌતમસ્વામીની** પ્રેરણાથી દીક્ષા લીધી. એકવાર સ્થવિરો સાથે વિહાર કરતા રસ્તામાં પાણીથી ભરેલું ખાબોચિયું આવ્યું. ત્યાં નાના બાળકો હોડી બનાવી રમતા હતા. અઈમુત્તા મુનિની નજર ત્યાં પડી. બાળસુલભસ્વભાવને કારણે તેમને પણ ખાબોચીયામાં હોડી તરાવવાનું મન થયું. પણ બીજું કોઇ સાધન હાજર નહિ. તેથી 'હાજર સો હથીયાર' ન્યાયથી પોતાનું લાકડાનું બનેલું પાત્ર જ સીધું પાણીમાં તરાવવા મૂકયું. અને પાત્રને બરાબર તરતું જોઈ આનંદવિભોર બની ગયા. પરંતુ ત્યાં તો અચાનક સ્થવિર મુનિઓની અઈમુત્તા પર નજર પડી. અઈમુત્તાની બાલચેષ્ટાથી તેઓ એકદમ સ્તબ્ધ થઇ ગયા તરત અઈમુત્તા મુનિને બોલાવી ધમકાવ્યા. "અલા ! છોકરડા ! કંઇ પુણ્ય પાપનો ખ્યાલ આવે છે કે નહિ ? તને ખબર નથી કે સાધુપણામાં રમાય નહિ ? અને આ પ્રમાણે સચિત્તપાણીમાં પાત્રુ તરાવીને તેં કેટલા બધા અપ્કાય જીવોની વિરાધના કરી તેનો તને ખ્યાલ છે ? તેં તો ઉપકરણને જ અધિકરણ બનાવી દીધું." વગેરે ઘણું કહ્યું. અઈમુત્તાને પણ પોતાનાથી થઇ ગયેલા પાપનો ભારે પસ્તાવો થવા માંડયો. પછી તો બધા વિહાર કરી ભગવાન પાસે આવ્યા. ત્યારે અઈમુત્તાના પાપને યાદ કરી કંઇક તિરસ્કારના ભાવથી એ સ્થવિર સાધુઓએ ભગવાનને પૂછયું. "હે ભગવન્ ! આપનો આ શિષ્ય અઈમુત્તો ભવી છે કે અભવી ? અને જો ભવી હોય તો કેટલા ભવ રખડવાનો છે ?" ત્યારે પરમાત્માએ ધીરગંભીર વાણીમાં કહ્યું, "મહાનુભાવો ! તમે અઈમુત્તાની આશાતના ન કરો તે ચરમશરીરી છે. અને આ ભવમાં જ મોક્ષમાં જશે." આ સાંભળીને સાનંદ આશ્ચર્ય પામેલા તે મુનિવરોએ ક્ષમાયાચના કરી. પછી અઈમુત્તા મુનિવરનું ભવિષ્યમાં કલ્યાણ જાણી બાળમુનિ તરીકે વૈયાવચ્ચ કરી. અને તે વખતે અઈમુત્તા મુનિએ પાણીના જીવોની વિરાધના કરવા દ્વારા કરેલી વ્રતની સ્ખલનાની પણ ઉપેક્ષા કરી.

['નમો સુઅસ્સ' પદથી દ્રવ્યની આરાધ્યતાની સિદ્ધિ]

શંકા :– આ પ્રસંગને છોડો. આ સિવાય બીજું કોઈ પ્રમાણ છે કે જે દ્રવ્યને આરાધ્ય તરીકે સિદ્ધ કરે ?

સમાધાન :– હા જુઓ ! 'નમો સુઅસ્સ'(=શ્રુતને નમસ્કાર) વગેરે પદ દ્વારા દ્રવ્ય નિક્ષેપાની આરાધ્યતા સિદ્ધ થાય છે. "નમો સુઅસ્સ" આ વાકયમાં 'શ્રુત' પદ શ્રુતસામાન્યનો નિર્દેશ કરે છે. તેથી શ્રુતપદથી દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુત આ બંનેનું ગ્રહણ

થશે. તેમાં ભાવશ્રુત શ્રુતજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ છે. અને સંજ્ઞા વ્યંજન આદિ શ્રુત દ્રવ્યશ્રુત છે. કેમ કે, તેઓ ભાવશ્રુતના કારણ છે અને તેઓનો અક્ષર આદિ શ્રુતના ભેદોમાં સમાવેશ થાય છે. આગમ વચન છે કે "પાના પુસ્તક વગેરેમાં લખાયેલું બધું દ્રવ્યશ્રુત છે." આમ આગમવચનથી પણ સંજ્ઞા વ્યંજનાદિ બધું દ્રવ્યશ્રુત તરીકે સિદ્ધ થાય છે. ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુત આ બંનેનો શ્રુત સામાયિકમાં સમાવેશ થાય છે. અને તેથી આ બન્ને શ્રુત વંદનીય છે.

શંકા :– 'નમો સુઅસ્સ' પદથી માત્ર ભાવશ્રુત જ ગ્રહણ કરવાનું છે. અર્થાત્ ભાવશ્રુત જ વંદનીય છે.

સમાધાન :– જો દ્રવ્યશ્રુત વંદનીય ન હોય તો ભગવાનની વાણી પણ વંદનીય ન બને. ભગવાનને કેવળજ્ઞાન હોવાથી ભાવશ્રુત હોતું નથી. તેથી ભગવાન કેવળજ્ઞાન દ્વારા દેખેલા પદાર્થોને પોતાના વાગ્યોગ દ્વારા પ્રરૂપે છે; આ પ્રરૂપણા અનેક ભવ્ય-શ્રોતાઓના ભાવશ્રુતનું કારણ બનતી હોવાથી દ્રવ્યશ્રુતરૂપ છે. કહ્યું પણ છે કે "તીર્થંકરો કેવળજ્ઞાન દ્વારા પદાર્થોને જુએ છે. અને જોએલા તે પદાર્થોમાં જેટલા પદાર્થો પ્રરૂપણા યોગ્ય હોય, તેટલા પદાર્થોને પ્રકાશે છે. ભગવાનનો આ વાગ્યોગ અપ્રધાન–દ્રવ્યરૂપ શ્રુત થાય છે." આમ દ્રવ્યશ્રુત જો વંદનીય ન હોય, તો ભગવાનની વાણી પણ વંદનીય રહે નહિ.

[મિશ્રિત અને વાસિત શબ્દપુદ્ગલોની જ શ્રવણયોગ્યતા]

શંકા :– 'નમો સુઅસ્સ' અહીં શ્રુત પદથી માત્ર ભગવાનની વાણી એવો જ અર્થ કરવો. અર્થાત્ માત્ર ભગવાનની વાણીરૂપ શ્રુત જ વંદનીય છે, અન્ય નહિ.

સમાધાન :– અહીં તમારે 'વદતો વ્યાઘાત' છે. કારણ કે તમે છોડેલા આ વચનપુદ્ગળો પણ અમે સાંભળતા નથી, પણ કાં તો મિશ્ર અને કાં તો વાસિત પુદ્ગળોને જ સાંભળીએ છીએ. તેજ પ્રમાણે ભગવાનના મુખમાંથી નીકળેલા શુદ્ધ વચન પુદ્ગળો કોઇના પણ શ્રવણપથમાં આવતા જ નથી. કેમકે ભગવાનના મુખમાંથી નીકળેલ શુદ્ધવચનપુદ્ગલો પોતે શ્રવણને યોગ્ય નથી. વક્તાના મુખમાંથી નીકળેલા વચનપુદ્ગલો સમશ્રેણિમાં ગમન કરે છે. અને માર્ગમાં આવતા ભાષાયોગ્યપુદ્ગલોને પોતાનાથી વાસિત કરે છે. અર્થાત્ એ પુદ્ગલોમાં પણ પોતાને તુલ્ય શબ્દપરિણતિ ઉત્પન્ન કરે છે. આમ સમશ્રેણિમાં રહેલા શ્રોતાને વક્તાના મુખમાંથી નીકળેલા વચન અને તેનાથી વાસિત થયેલા પુદ્ગલો, એમ મિશ્ર વચનપુદ્ગલો સંભળાય છે. તેથી ભગવાન ઉપદેશ આપતા હોય ત્યારે સમશ્રેણિમાં રહેલાને મિશ્રવચનો સંભળાય છે. પરંતુ વિશ્રેણિમાં રહેલાને તો ભગવાનના મુખમાંથી નીકળેલા વચનપુદ્ગલમાંથી એક પણ પુદ્ગલ સંભળાતો નથી.

શંકા :– તેઓને પણ ભગવાનના મુખમાંથી નીકળેલા વચનપુદ્ગલોના પરાઘાતથી અને તેથી તે પુદ્ગલોથી વાસિત થયેલા વચનપુદ્ગલો સંભળાય છે, તેથી એ બધા પુદ્ગળો પણ વંદનીય બનશે.

સમાધાન :– આ પ્રમાણે જો પરાઘાત પામેલા અને વાસિત થયેલા પુદ્ગલો

પણ વંદનીય હોય, તો પછી ભગવાનની વાણીને અનુસરીને બીજા આચાર્ય વગેરેથી બોલાતી વાણી પણ વંદનીય બને છે. કેમકે તે વાણી પણ ભગવાનની વાણીથી વાસિત જ છે, કારણ કે તે વાણી પણ ભગવાનની વાણીની જેમ યથાર્થવાદિની જ છે. તેથી નક્કી થાય છે કે, શ્રુતરૂપ બનતી બધી વાણી નમનીય છે. અને તેથી દ્રવ્ય પણ આરાધ્ય તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

[શત્રુંજય તીર્થની આરાધ્યતા]

આમ 'દ્રવ્યનિક્ષેપો પણ આરાધ્ય છે' એમ સિદ્ધ થવાથી શત્રુંજય વગેરે તીર્થો પણ આરાધ્ય તરીકે સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે તેઓ જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્રરૂપ ભાવ-તીર્થના કારણ છે.

શંકા :– શત્રુંજય વગેરે સ્થળો શી રીતે ભાવતીર્થના કારણ બને છે ?

સમાધાન :– આ ક્ષેત્રોનો પ્રભાવ જ એવો છે કે, ત્યાં આવનારને વિશિષ્ટ ભાવોલ્લાસ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોનો ક્ષયોપશમ થાય છે. અને જ્ઞાન વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. યાવત્ સર્વ ઘાતિકર્મોનો ક્ષય થઈ કેવળજ્ઞાન વગેરે મળે છે અને સર્વકર્મનો ક્ષય થવાથી મોક્ષ પણ થાય છે. અર્થાત્ આ ક્ષેત્રના પ્રભાવથી અનંત જીવો મોક્ષ પામી ગયા છે.

શંકા :– અનંતકાળમાં આ અઢીદ્વીપ અને બે સમુદ્રના પ્રત્યેક સ્થળેથી અનંત-જીવો મોક્ષે ગયા છે. તો શું આ બધા સ્થળો પણ તીર્થ થઈ ગયા ? અને જો તેમ હોય તો "એક મૂરખને એવી ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ" આ પંક્તિને ચરિતાર્થ કરી બસ બધા જ સ્થાનોને તીર્થ માની પૂજ્યા કરો.

સમાધાન :– આમ અધીરા ન થાવ. અલબત્ત, અનંતકાળની અપેક્ષાએ દરેક સ્થાનેથી અનંતા જીવો મોક્ષે ગયા છે. પરંતુ તે-તે ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી વગેરે કાળની અપેક્ષાએ વિચારીએ, તો અન્યક્ષેત્ર કરતાં શત્રુંજય આદિ સ્થળોથી મોક્ષે જનારા ઘણા વધારે હોય છે. અને તેમાં કારણ એ છે કે, અન્યત્ર સાધુ વગેરે પોતાના સ્વવીર્યથી ભાવોલ્લાસ પ્રગટાવી મોક્ષે ગયા. જ્યારે શત્રુંજય આદિ ક્ષેત્રનો જ પ્રભાવ એવો છે કે આ ક્ષેત્રોમાં આવનારને સહજ ક્ષેત્રના પ્રભાવથી જ એવો ભાવોલ્લાસ પ્રગટે છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. એમ ન કહેશો કે, 'સ્વગતભાવ માટે બાહ્ય ક્ષેત્ર શી રીતે કારણ બને ?' કેમકે આગમમાં ઠેર ઠેર ભાવ પ્રત્યે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર આદિને નિમિત્ત તરીકે સ્વીકાર્યા છે અને અનુભવ પણ તેવો થાય જ છે. આમ જ્ઞાન આદિ ભાવ પ્રત્યે કારણ બનતાં હોવાથી જ શત્રુંજય વગેરે તીર્થો દ્રવ્ય તીર્થ બને છે અને પૂજનીય ઠરે છે.

['તીર્થ' પદના અર્થની ચર્ચા]

શંકા :– આગમમાં 'તીર્થ' પદનો અર્થ 'ચતુર્વિધ સંઘ' એવો કર્યો છે. તેથી જડ ક્ષેત્રને 'તીર્થ' શી રીતે કહી શકાય ?

સમાધાન :– જ્ઞાન આદિ ત્રણ, સંસારસાગરમાંથી તારે છે. માટે જ્ઞાન આદિ ત્રણ ભાવતીર્થ કહેવાય. આ ભાવતીર્થમાં જે કારણ બને તે દ્રવ્યતીર્થ કહેવાય. શત્રું-

જય વગેરે ક્ષેત્રો ભાવતીર્થના કારણ બને છે માટે તેઓને દ્રવ્યતીર્થ કહી શકાય. શત્રુંજયપર્વત વગેરે સ્થળો ભાવતીર્થના કારણ બને છે, એ ઘણા શિષ્ટ પુરુષોની અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે. આ અનુભવસિદ્ધ હકીકતનો નિષેધ શ્રુતની પરિભાષામાત્રથી કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે તેમ માનવામાં મોટી આપત્તિ છે.

શંકા :- શી આપત્તિ છે ?

સમાધાન :- તમે બતાવેલી તીર્થની પરિભાષાથી તો માત્ર ચતુર્વિધ સંઘ જ તીર્થ બને છે. તીર્થંકર તે તીર્થના સ્થાપક હોય છે. તેથી તીર્થંકરોનો તીર્થમાં સમાવેશ થાય નહિ. માટે જ આ પરિભાષાના બળ પર જ સાધુઓને પણ તીર્થંકર માટે બનાવેલી સમવસરણ આદિ વસ્તુ કલ્પ્ય બને છે. તેથી જો આ શ્રુતપરિભાષા જ સર્વત્ર બળવાન હોય તો ભગવાન તીર્થરૂપ રહેશે નહિ.

શંકા:- ભગવાન તીર્થરૂપ ન બને તેમાં શો વાંધો છે ?

સમાધાન:- કેમ વળી ? તીર્થનો અર્થ છે 'તારે તે તીર્થ.' હવે જો ભગવાન તીર્થરૂપ ન હોય, તો તેનો અર્થ એ થયો કે ભગવાન તારક નથી. જો ભગવાનને તારક માનવા હોય તો તીર્થરૂપ માનવા જ પડશે

શંકા:- ભગવાનને તીર્થરૂપ માનો ત્યારે !

સમાધાન:- ભગવાનને તીર્થરૂપ શી રીતે માનશો ?

શંકા:- કેમ વળી ? તમે કહ્યું તેમ, ભગવાન તારે છે માટે તીર્થરૂપ છે.

સમાધાન:- ભગવાન શી રીતે તારે છે ? શું બધાને હાથ પકડી પકડીને મોક્ષે લઇ જાય છે ?

શંકા:- ના. તેમ નહિ. પણ ભગવાન પોતાના ઉપદેશ આદિ દ્વારા બીજાઓના જ્ઞાન આદિમાં નિમિત્ત બને છે. અને તે રૂપે તીર્થ બને છે.

સમાધાન:- એનો અર્થ એમ થયોને કે જ્ઞાનાદિ ભાવતીર્થમાં કારણ હોવાથી ભગવાન તીર્થ છે.

શંકા:- બરાબર ! એમ જ.

સમાધાન:-તેથી તાત્પર્ય એ આવીને ઉભું રહ્યું કે, જે જ્ઞાનાદિ ભાવતીર્થમાં કારણ બને તે પણ તીર્થ ગણાય. અને શત્રુંજ્ય વગેરે ક્ષેત્રો પણ ભાવતીર્થમાં કારણ છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, શત્રુંજય વગેરે ક્ષેત્રો પણ તીર્થરૂપ છે, અને તેથી ભગવાનની જેમ શત્રુંજય વગેરે તીર્થો પણ આરાધ્ય છે.

શંકા:- પણ તો પછી શ્રુતપરિભાષાનું શું ?

સમાધાન:- એ શ્રુતપરિભાષા માત્ર વ્યવહારવિશેષને પ્રમાણિત કરવા પૂરતી જ છે. પણ તેટલા માત્રથી સુજ્ઞ પુરુષોએ મુંઝાવું નહિ. કિન્તુ તે તે પરિભાષાની મર્યાદા ક્યાં સુધી છે ? તે પરિભાષાનો વિષય કેટલો છે ? તે અંગે જ વિચારવું. પણ તેજ પરિભાષાને[1]

---

૧. તીર્થંકર નામકર્મોદયના વિપાકથી ભગવાન જે તીર્થ સ્થાપે છે તે તીર્થ કયું ? અને ભગવાન કયા તીર્થની સ્થાપનાથી તીર્થંકર કહેવાય છે ? ઈત્યાદિ આશંકા ટાળવા તીર્થ=ચતુર્વિધ સંઘ એવી પરિભાષા કરી હોય તેમ લાગે છે.

एवं व्यवस्थिते ब्राह्मीलिपिरिव प्रतिमा सूत्रन्यायेन वन्द्येति तदपह्नवकारिणां मूढतामाविष्करोति—

लुप्तं मोहविषेण किं किमु हतं मिथ्यात्वदंभोलिना,
मग्नं किं कुनयावटे किमु मनो लीनं तु दोषाकरे ।
प्रज्ञप्तौ प्रथमं नतां लिपिमपि ब्राह्मीमनालोचयन्,
वन्द्यार्हत्प्रतिमा न साधुभिरिति ब्रूते यदुन्मादवान् ॥३॥

दंडान्वय :–प्रज्ञप्तौ प्रथमं नतां ब्राह्मीलिपिमप्यनालोचयन् "अर्हत्प्रतिमा साधुभि र्न वन्द्ये" ति यदुन्मादवान् ब्रूते (तत्) किं (तस्य) मनो मोहविषेण लुप्तं ? किमु मिथ्यात्वदम्भोलिना हृतम् ? (अथवा) किं कुनयावटे मग्नं ? किमु दोषाकरे लीनम् ?

लुप्तमिति प्रज्ञप्तौ प्रथमं=आदावेव नतां सुधर्मस्वामिना ब्राह्मीं लिपिमप्यनालोचयन्=धारणाबुद्ध्याऽपरिकलयन् 'अर्हत्प्रतिमा साधुभिर्न वन्द्ये'ति यदुन्मादवान् = मोहपरवशो ब्रूते तत् किं तस्य मनो मोहविषेण लुप्तं=व्याकुलितम् ? किमु मिथ्यात्त्वदम्भोलिना=मिथ्यात्ववज्रेण हतं=चूर्णितम् ? अथवा किं कुनयावटे=दुर्नयकूपे मग्नं ? यद्वा 'तु' इति उत्प्रेक्षायां, दोषसमूहाभिन्ने=दोषाकरे लीनम् ? छायाश्लेषेण मनश्चन्द्रं विशतीति श्रुतेः, न मृतमित्यर्थ । अत्र "लिम्पतीव तमोऽङ्गानी" त्यादौ लेपनादिना व्यापनादेरिव विषकर्तृकलुप्ततादिना लुम्पकमनोमूढताया अध्यवसानात् स्वरूपोत्प्रेक्षा किमादिद्योतकः, 'संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यद् 'इति काव्यप्रकाशकारः ।' असद्धर्मसंभावनमिवादिद्योत्योत्प्रेक्षे'ति हेमचंद्राचार्याः ॥

સર્વત્ર લગાવવી એવો આગ્રહ ન રાખવો. આમ દ્રવ્યનિક્ષેપો પણ આરાધ્ય તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

ભાવનિક્ષેપો આરાધ્ય છે તે બાબતમાં કોઈ વિવાદ નથી. આમ ચારે નિક્ષેપા આરાધ્ય તરીકે સિધ્ધ થાય છે.

[બ્રાહ્મીલિપિની ચર્ચા]

આ પ્રમાણે ચારે નિક્ષેપા આરાધ્ય છે તેમ નિર્ણય થયા બાદ, હવે બ્રાહ્મીલિપિની જેમ જિનપ્રતિમા પણ સૂત્રના ન્યાયથી જ વંદનીય છે તેમ દર્શાવતા અને પ્રતિમાની પૂજ્યતાનો અપલાપ કરનારાઓની મૂઢતા પ્રગટ કરતા કવિવર કહે છે—

કાવ્યાર્થ :–ભગવતી સૂત્રના આરંભમાં જ **સુધર્મા સ્વામી** જે બ્રાહ્મીલિપિને નમ્યા છે. તે બ્રાહ્મીલિપિની ધારણા કર્યા વિના જ પ્રતિમાલોપકો મોહપરવશ થઈને કહે છે કે "ભગવાનની પ્રતિમા સાધુઓને વંદનીય નથી." તો શું પ્રતિમાલોપકોનું મન (૧) મોહરૂપઝેરથી વ્યાકુલ થયેલું છે ? કે પછી (૨) મિથ્યાત્વરૂપ વજ્ર વડે ચૂર્ણ કરાયું છે ? કે (૩) દુર્નયરૂપ અંધારાકૂવામાં ડૂબી ગયું છે ? કે પછી (૪) દોષોની ખાણમાં ગરક થયું છે. ?

કાવ્યમાં 'તુ' પદનો પ્રયોગ ઉત્પ્રેક્ષાસૂચક છે. 'દોષાકર' પદથી 'દોષના સમૂહથી અભિન્ન' એવો અર્થ કરવો અર્થાત્ 'મૃત' અર્થ પ્રાપ્ત કરવો. છાયાશ્લેષ કરવામાં આવે તો 'મન ચંદ્રમાં પ્રવેશ્યુ' એવો અપ્રસ્તુત અર્થ નીકળે. કેમકે દોષા=રાત્રિ, કર=તેનો

अयं भावः–'णमो बंभीए लिवीए' इति पदं यद् व्याख्याप्रज्ञप्तेरादौ उपन्यस्तं, तत्र ब्राह्मी-लिपिः=अक्षरविन्यासः, सा यदि श्रुतज्ञानस्यानाकारस्थापना, तदा तद्वंद्यत्वे साकारस्थापनाया भगवत्प्रतिमायाः स्पष्टमेव साधूनां वंद्यत्वं, तुल्यन्यायादिति तत्प्रद्वेषे प्रज्ञप्तिप्रद्वेषएव, यत्तु प्रतिमाप्रद्वेषधूमांधकारितहृदयेन धर्मशृगालकेन प्रलपितं ब्राह्मी लिपिरिति प्रस्थकदृष्टांतप्रसिद्धनैगमनयभेदेन तदादिप्रणेता नाभेयदेव एवेति, तस्यैवायं नमस्कार इति तन्महामोहविलसितं, ऋषभनमस्कारस्य 'नमोऽर्हद्भ्य' इत्यत एव प्रसिद्धेः; प्रतिव्यक्ति ऋषभादिनमस्कारस्य चाविवक्षित-

---

કરનાર. એવી વ્યુત્પત્તિથી 'દોષાકર' શબ્દ 'ચંદ્ર'ના અર્થમાં રૂઢ છે. "લિમ્પતીવ તમો અંગાનિ." ઇત્યાદિ શ્લોકમાં 'લેપન'નો અર્થ 'વ્યાપવું' એવો કર્યો છે. તેમ અહીં "મોહ–વિષથી મન લેપ પામ્યું છે" આ વાક્યથી "પ્રતિમાલોપકનું મન મૂઢ થયું છે." એવો બોધ થાય છે. તેથી અહીં સ્વરૂપ ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે. આ અલંકાર 'કિમ્' વગેરે પદોથી દ્યોતિત થાય છે. આ અલંકારનું **કાવ્યપ્રકાશકાર**ના મતે લક્ષણ "સમ (=ઉપમાન)ની સાથે પ્રકૃતની(=ઉપમેયની) જે સંભાવના (=ઉત્કૃષ્ટ કોટિનો સંદેહ) છે તે ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે. **શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યએ** પોતાના **કાવ્યાનુશાસન** ગ્રંથમાં ઉત્પ્રેક્ષાનું લક્ષણ આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે. "અસદ્ ધર્મોની (નહિ રહેલા ગુણક્રિયાદિરૂપ ધર્મોની) સંભાવનાનું 'ઇવ' વગેરે પદોથી જ્યારે દ્યોતન કરવામાં આવે છે, ત્યારે ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર બને છે."

[બ્રાહ્મીલિપિની અનાકાર સ્થાપનારૂપે પૂજ્યતા]

કાવ્યનો ભાવ આ પ્રમાણે છે ભગવતી સૂત્રના આરંભમાં જ "નમો બંભીએ લિવીએ" એવું પદ છે. બ્રાહ્મી લિપિ પોતે અક્ષરરચનારૂપ છે. અને અક્ષરરચના શ્રુત-જ્ઞાનની અનાકાર સ્થાપનારૂપ છે. આમ જો શ્રુતજ્ઞાનની અનાકાર સ્થાપનારૂપ બ્રાહ્મી-લિપિ પૂજનીય બની શકે, તો અરિહંતની સાકાર સ્થાપનારૂપ પ્રતિમા શા માટે સાધુઓને વંદનીય ન બને? કેમ કે બંને પક્ષે ન્યાય તુલ્ય છે. બન્ને (બ્રાહ્મીલિપિ અને જિનપ્રતિમા) સ્થાપનારૂપ જ છે. તેથી પૂજનીય બને, તો બન્ને સમાનરૂપે જ પૂજનીય બને. છતાં જો પ્રતિમા પર દ્વેષ રાખવામાં આવે તો તે દ્વેષ વાસ્તવમાં તો ભગવતી સૂત્ર પર જ આવશે. કેમકે ભગવતીસૂત્રમાં બ્રાહ્મીલિપિને નમસ્કાર કરવા દ્વારા સ્થાપનાની પૂજ્યતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. આમ ભગવતીસૂત્ર જ સ્થાપનાને પૂજ્ય માનવાની સલાહ આપે છે. આ સલાહને અવગણી પ્રતિમાને પૂજ્ય માનવાને બદલે પ્રતિમા પર દ્વેષ કરવામાં, સલાહ આપનાર ભગવતીસૂત્ર પર જ દ્વેષ પ્રગટ થાય છે. પિતાની સલાહનો તિરસ્કાર કરનાર પુત્રને પિતા પર દ્વેષ નથી, તેમ શી રીતે માની શકાય?

પ્રતિમાલોપક :–(ધર્મશૃગાલ=ઉપા. ધર્મસાગર?) અહીં નૈગમનયને માન્ય પ્રસ્થક દૃષ્ટાંતથી 'બ્રાહ્મીલિપિ' પદથી તે લિપિના પ્રથમ પ્રણેતા ઋષભદેવ ભગવાન લેવાના છે. તેથી 'નમો બંભીએ લિવીએ' પદથી વાસ્તવમાં બ્રાહ્મીલિપિના પ્રણેતા ઋષભદેવ ભગવાનને નમસ્કાર છે.

त्वादन्यथा चतुर्विंशतिनामोपन्यासप्रसङ्गात्; श्रुतदेवतानमस्कारानंतरमृषभनमस्कारोपन्यासानौचित्याच्छुद्धनैगमनयेन ब्राह्मया लिपेः कर्तुर्लेखकस्य नमस्कारप्राप्तेश्चेति न किञ्चिदेतत्। एतेन'अ'-कारप्रश्लेषादलिप्यै=लेपरहितायै ब्राह्म्यै=जिनवाण्यै नम इत्यादि तत्कल्पनापि परास्ता, वाणीनमस्कारस्य 'नमः श्रुतदेवतायै' इत्यनेनैव गतार्थत्वात्, वक्रमार्गेण पुनरुक्तौ बीजाभावात्, 'बंभीएणं लिवीए अट्ठारसविहे लिवीविहाणे पन्नत्ते' इति समवायप्रसिद्धं प्रकृतपदस्य मौलमर्थमुल्लंध्य विपरीतार्थकरणे चोत्सूत्रप्ररूपणव्यसनं विना किमन्यत्कारणं धर्मशृगालस्येति वयं न जानीमः।

ઉત્તર :–તમારા આ વચનમાં મહામોહની લીલા વર્તાઇ રહી છે. તેથી જ આ વચનમાં પ્રતિમા પ્રત્યે ભારોભાર દ્વેષ વર્તાઇ રહ્યો છે. 'નમો બંભીએ લિવીએ' આ સૂત્રથી ઋષભદેવને નમસ્કાર કરવાનું કોઇ પ્રયોજન નથી. કેમકે આ સૂત્રની પહેલાં જ "નમો અર્હદ્ભ્યઃ" આ સૂત્રથી સર્વે અરિહંતોને નમસ્કાર કર્યો છે. અને તેમાં ઋષભદેવ અરિહંતનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

પ્રતિમાલોપક :–'નમો અર્હદ્ભ્યઃ' સૂત્રથી સર્વ તીર્થંકરોને સામાન્યરૂપે નમસ્કાર છે. આ ચોવીશીમાં પ્રથમ તીર્થપતિ 'ઋષભદેવ'ને વિશેષથી નમસ્કાર કરવા માટે "નમો બંભીએ લિવીએ" એમ કહ્યું છે.

ઉત્તર :–જો એમ જ હોય તો મહાવીર સ્વામી ભગવાન આસન્ન ઉપકારી છે. તેથી તેમણે પણ વિશેષથી નમસ્કાર થવો જોઈએ. અને એ પ્રમાણે આ અવસર્પિણીના બધા તીર્થંકરોને વિશેષથી નમસ્કાર થવો જોઇએ. તેથી તમારી આ દલીલ વજૂદ વિનાની છે.

પ્રતિમાલોપક :–સૂત્રકર્તાને જે તીર્થંકર આદિને નમસ્કાર કરવાનો ભાવ થાય તે તીર્થંકરને નમસ્કાર કરે. તેમાં 'બીજા તીર્થંકરોને કેમ વિશેષથી નમસ્કાર ન કર્યો?' તે શંકા કરવી અસ્થાને છે. વળી બ્રાહ્મીલિપિના પ્રથમ પ્રણેતા ઋષભદેવ હતા. તેથી સૂત્રકારે બ્રાહ્મીલિપિના નામ દ્વારા ઋષભદેવને નમસ્કાર કર્યા તેમાં કંઈ ખોટા વિકલ્પ ઉઠાવી શકાય નહિ.

ઉત્તર :–જો આમ બ્રાહ્મીલિપિ દ્વારા ઋષભદેવને જ નમસ્કાર હોય, તો સૂત્રમાં ઔચિત્યભંગ દોષ છે. કેમકે પ્રથમ શ્રુતદેવતાને નમસ્કાર કર્યા પછી તે શ્રુતદેવતાના પણ સ્વામી ઋષભદેવ તીર્થંકરને નમસ્કાર કરવામાં ક્રમ ઉલ્લંઘનનો દોષ છે. નમસ્કરણીય વ્યક્તિઓમાં સર્વાધિક પૂજ્યનો પ્રથમ નિર્દેશ કરવો જ ઉચિત છે. વળી તમે નૈગમનયને આગળ કરી બ્રાહ્મીલિપિ દ્વારા તે લિપિના પ્રણેતા ઋષભદેવને નમસ્કરણીય તરીકે સ્વીકારો છો. પરંતુ શુદ્ધ નૈગમનયની અપેક્ષાએ તો બ્રાહ્મીલિપિના કર્તા લેખક=લહીયો પણ એ લિપિનો લેખક બનતો હોઇ નમસ્કરણીય બની જશે. તેથી તમારી વાત તથ્યહીન છે.

પ્રતિમાલોપક :–'નમો બંભીએ લિવીએ' એ સૂત્રમાં 'લિપિ' શબ્દની આગળ 'અ'નો પ્રશ્લેષ કરવાનો છે. તેથી અલિવીએ' તેવો અર્થ થાય છે. 'અ'નો પ્રાકૃત સંધિ નિયમ મુજબ લોપ થયો છે. તેથી 'લેપ રહિતની બ્રાહ્મીને નમસ્કાર' એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે અને બ્રાહ્મી=જિનવાણી. તેથી અહીં જિનવાણીને નમસ્કાર છે.

केचित्तु पापिष्ठाः 'नेदं सूत्रस्थं पदं', 'रायगिहचलणे' त्यत एवारभ्य भगवतीसूत्रप्रवृत्तेः; किं त्वन्यैरेवोपन्यस्तमि'त्याचक्षते। तदतितुच्छं, नमस्कारादीनामेव सूत्राणां व्यवस्थितेरेतस्य मध्यपदत्वात्। 'नमस्कारपाठ एवानार्षो, युक्तिरिक्तत्वात्, सिद्धानामभ्यर्हितत्वेन पूर्वमर्हन्नमस्कारस्याघटमानत्वादाचार्यादीनां सर्वसाधवो न वंदनीया इति यथास्थितपञ्चमपदानुपपत्तेश्चे'ति पापिष्ठतराः। तेऽप्यनाकर्णनीयवाचोऽद्रष्टव्यमुखाः। स्वकपोलकल्पिताशंकया व्यवस्थितसूत्रत्यागायोगादीदृशकदाशंकानिरासपूर्वमनतिसंक्षिप्तविस्तृतस्य नमस्कारपाठस्य स्थितक्रमस्य निर्युक्तिकृतैव व्यवस्थापितत्वाच्च। तदाह-[आव०नि० १००६-७-८-९]

"न वि संखेवो न वित्थारो, संखेवो दुविहो सिद्धसाहूणं। वित्थरओऽणेगविहो, पंचविहो न जुज्जइ जम्हा ॥१॥ अरिहंताई णियमा साहू य तेसिं भइयव्वा। तम्हा पंचविहो खलु, हेउणिमित्तं हवइ सिद्धो ॥२॥ पुव्वाणुपुव्वि ण कमो, णेवय पच्छाणुपुव्वि एस भवे। सिद्धाईया पढमा, बीयाए साहुणो आई ॥३॥ अरिहंतुवएसेणं सिद्धा णज्जंति तेण अरिहाई। णवि कोवि य परिसाए, पणमित्ता पणमए रन्नो ॥४॥ इत्यादि।

ઉત્તર :– તમારી આ વાત વ્યાજબી નથી. સૂત્રમાં શ્રુતદેવતાને નમસ્કાર કર્યો. તેનાથી જ જિનવાણીને નમસ્કાર થઇ જાય છે. તેથી આમ "બ્રાહ્મીલિપિ" નો ઉલ્લેખ કરી તે દ્વારા જિનવાણીને નમસ્કાર કરવાનો વક્રમાર્ગ અખત્યાર કરવામાં કોઈ પ્રયોજન નથી. બલ્કે પુનરુક્તિ દોષ છે. તેથી અહીં બ્રાહ્મીલિપિને જ નમસ્કાર છે. તથા 'બ્રાહ્મીલિપિ' પદનો મનઘડંત અર્થ કરવામાં માત્ર ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા જ થાય છે. કેમ કે **સમવાયાંગ** સૂત્રમાં કહ્યું છે કે "બ્રાહ્મીલિપિ દ્વારા અઢાર પ્રકારની લિપિઓ પ્રરૂપેલી છે."

પૂર્વપક્ષ :–ભગવતીસૂત્રનો આરંભ "રાયગિહે ચલણે" સૂત્રથી થાય છે. આ સૂત્રની પહેલાં આવતા "નમો બંભીએ લિવીએ" વગેરે સૂત્રો મૂળસૂત્રના નથી. પણ પાછળથી કોઈકે ઉમેરેલા છે. તેથી એ પાછળથી આવેલા સૂત્રો પ્રમાણભૂત નથી.

ઉત્તરપક્ષ :–દરેક સૂત્રો "નમસ્કાર મહામંત્ર" થી આરંભાય છે. તેથી ભગવતી સૂત્રનો આરંભ પણ "નમસ્કાર મહામંત્ર"થી જ થયો છે અને 'નમો બંભીએ લિવીએ' વગેરે પદો નમસ્કારના પાઠ પછી આવે છે. તેથી તે પદો મધ્યમાં રહેલા છે. તેથી એ પદો પાછળથી ઉમેરાયા છે તેમ માનવામાં કોઇ પ્રમાણ નથી.

[નમસ્કારમહામંત્રના ક્રમની વિચારણા]

પ્રતિમાલોપક :– તમારો આ નવકાર જ કોઈ ભેજાગેપની પેદાશ છે. આ નવકારને આર્ષ=આગમરૂપ માની શકાય નહિ. કેમ કે આ નમસ્કારમાં નમસ્કરણીયના ક્રમના જ ઠેકાણા નથી. (૧) તમારા કહેવાતા આ મહામંત્રમાં સૌ પ્રથમ અરિહંતને નમસ્કાર કર્યો છે. અને સિદ્ધોને તે પછી નમસ્કાર કર્યો છે. અને હકીકતમાં સિદ્ધો જ વધુ પૂજ્ય છે. કેમકે સિદ્ધોએ (૧) સર્વકર્મનો ક્ષય કર્યો છે અને તેથી (૨) સિદ્ધોસર્વગુણસંપન્ન છે અને (૩) સર્વથા મુક્ત છે. આમ વધુ પૂજનીય સિદ્ધોને મુકી પહેલા અરિહંતને નમસ્કાર કરવામાં પૂજ્યની પૂજાનો વ્યતિક્રમ છે. અને એટલું નોંધી લેજો! કે **પૂજ્યની પૂજાનો વ્યતિક્રમ કલ્યાણનો બાધક છે અને અનર્થનો સાધક છે.** તથા (૨) આચાર્ય વગેરે ઊંચે સ્થાને રહેલા નમસ્કારમહામંત્રના જાપ દ્વારા પોતાનાથી

सामान्यतः सर्वसाधुनमस्करणेन च नास्थानविनयकरणादिदूषणम् । अत एव 'सिद्धाणं णमो किच्चा, संजयाणं च भावओ' इत्याद्युत्तराध्ययनोक्तं संगच्छत इति ।। पञ्चपदनमस्कारश्च सर्वश्रुतस्कन्धाभ्यन्तरभूतो, नवपदश्च समूलत्वात् पृथक् श्रुतस्कन्ध इति प्रसिद्धमाम्नाये । अस्य हि निर्युक्तिचूर्ण्यादयः पृथगेव प्रभूता आसीरन् । कालेन तद्व्यवच्छेदे मूलसूत्रमध्ये तल्लिखनं कृतं पदानुसारिणा वज्रस्वामिनेति महानिशीथतृतीयाध्ययने व्यवस्थितं, तथा च तद्ग्रन्थः-

---

નીચે રહેલા સાધુઓને નમન કરે તે કેટલું અજૂગતુ છે? અહીં ક્યાં રહી વિનય મર્યાદા? બધા સાધુઓને વંદનીય આચાર્યો બધા સાધુઓને નમન કરે તે વિચારવું જ અસહ્ય છે. માટે "નમો લોએ સવ્વસાહૂણં" પદ જરા પણ સંગત નથી.

ઉત્તર :–'નમસ્કાર મહામંત્ર' જેવા અતિપવિત્ર સૂત્ર માટે આવું અશ્રાવ્ય કથન કરવામાં જરાયે કંપ ન થવો એ ઘણી કઠોરતા ગણાય. આ સાંભળીને અમારા તો કાનમાંથી કીડા ખરી પડે છે. ખરેખર! આવું અશ્રાવ્ય વચન જે મુખથી બોલાય તે મુખના તો દર્શન પણ કરવા જોઈએ નહિ. જે નમસ્કાર મહામંત્ર શાસ્વત છે, સર્વને પૂજ્ય છે, હૃદયમાં હંમેશા ધારી રાખવા યોગ્ય છે, સર્વકલ્યાણનો સાધક અને સર્વ અનર્થોનો બાધક છે; તે નમસ્કાર મહામંત્રને 'અનાર્ષ' કહેવામાં તમે કર્મસત્તાથી ગભરાયા નહિ. અને ભયંકર ભવવનમાં ભ્રમણનો ભય રાખ્યો નહિ. તમારી કપોળ-કલ્પિત શંકાઓ અને તેનું સમાધાન **આવશ્યક નિર્યુક્તિ**માં સ્પષ્ટપણે બતાવ્યું છે. આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યું છે કે નમસ્કારમંત્ર અતિસંક્ષિપ્ત પણ નથી અને અતિવિસ્તૃત પણ નથી. અને ત્યારે ખુલાસાપૂર્વક અરિહંત આદિ પદોના નિશ્ચિત ક્રમ વગેરેની વ્યવસ્થા પણ કરી છે. નથી બેસતી આ વાત મનમાં? તો સાંભળી લો આવશ્યકનિર્યુક્તિના આ પાઠનું સ્વરૂપ...

શંકા : આ નમસ્કાર મંત્ર સંક્ષેપરૂપ પણ નથી અને વિસ્તારરૂપ પણ નથી. જો સંક્ષેપ કરવો હતો, તો સિદ્ધ અને સાધુ આ બેને જ નમસ્કાર પર્યાપ્ત હતો. (કેમ કે અરિહંતો અત્યંત નજીકમાં જ સિદ્ધ થવાના હોવાથી સિદ્ધ પદમાં સમાવેશ પામે છે. તથા આચાર્યો અને ઉપાધ્યાયો સાધુમાં સમાવેશ પામશે. કેમકે તેઓ બધા સાધુ તો છે જ.) અને જો વિસ્તારથી નમસ્કાર કરવો હોત તો અનેક પ્રકારે થઈ શકત (જેમ કે ચોવીશ આદિ તીર્થંકરોને અલગ અલગનમસ્કાર, સિદ્ધોને પંદર ભેદે નમસ્કાર ઈત્યાદિ) ।।૧।।

સમાધાન :–[અલબત્ત, તમે કહ્યું તેવો સંક્ષેપ કે વિસ્તાર નથી. પરંતુ સૂત્રમાં અરિહંત આદિ પાંચમાં પાંચ વિશિષ્ટ હેતુ અને નિમિત્ત રહ્યા છે. આ હેતુ અને નિમિત્તોને કારણે પરમેષ્ઠીમાં પાંચ ભેદ પાડી પાંચને નમસ્કાર કર્યા છે. "મગ્ગો અવિપ્પણાસો, આયારો વિણયયા સહાયત્તં, પંચવિહ-નમોક્કારં કરેમિ એએહિં હેઉહિં ।।" **અર્થ**–(૧) માર્ગ, (૨) અવિપ્રનાશ (૩) આચાર (૪) વિનય અને (૫) સહાયતા આ પાંચ હેતુથી ક્રમશઃ અરિહંત આદિ પાંચ ભેદે નમસ્કાર કરું છું, અરિહંતમાં 'માર્ગદાતૃત્વ' વિશેષગુણ છે સિદ્ધો અવિનાશી છે. આચાર્યો આચાર પાલક છે અને આચારના ઉપ-દેશક છે. ઉપાધ્યાયો વિનય ગુણથી ભરેલા છે અને વિનય ગુણના દાતા છે. તથા સાધુઓમાં 'સહા-યકતા' ગુણ વિશેષ રૂપે છે. સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર એવું ઉચ્ચારણ કરતી વખતે માત્ર સાધુઓના જ ગુણો અને વિશેષગુણનું પ્રણિધાન થાય, પરંતુ અરિહંત આદિના ગુણો અને વિશેષ ગુણનું

"एयं तु जं पंचमंगलस्स वक्खाणं तं महया पबंधेणं अणंतगमपज्जवेहिं सुत्तस्स य पिहब्भूयाहिं निज्जुत्तिभासचुन्नीहिं जहेव अणंतनाणदंसणधरेहिं तित्थंकरेहिं वक्खाणियं तहेव समासओ वक्खाणिज्जं तं आसि। अहन्नया कालपरिहाणिदोसेणं ताओ णिज्जुत्तीभासचुन्नीओ वुच्छिन्नाओ इओ अवच्चं, तेणं कालेणं तेणं समएणं महिड्ढिपत्ते पयाणुसारी वइरसामी नाम दुवालसंगसुअहरे समुप्पन्ने, तेण य पंचमंगलमहासुअक्खंधस्स उद्धारो मूलसुत्तस्स मज्झे लिहिओ, मूलसुत्तं पुण सुत्तत्ताए गणहरेहिं, अत्थत्ताए अरिहंतेहिं भगवंतेहिं धम्मतित्थंकरेहिं वीरजिणं (णिं) देहिं पन्नवियं ति, एस वुड्ढसंपयाओ त्ति"

પ્રણિધાન થાય નહિ. અને તેથા તેઓના ગુણના સ્મરણથી પ્રગટતા ભાવોલ્લાસથી વંચિત રહેવાનું થાય. આમ સાધુને નમસ્કાર કરવાથી બધા પરમેષ્ઠીઓને સામાન્યરૂપે વંદન થવા છતાં વિશેષરૂપ વંદન થતું નથી અને વિશેષ વંદનનો લાભ મળતો નથી. તથા] અરિહંત વગેરે અવશ્ય સાધુ છે પરંતુ સાધુઓ અરિહંતરૂપ હોય પણ ખરા અને ન પણ હોય. (અરિહંતને યોગ્ય ગુણવાળા સાધુઓ અરિહંત છે, સિદ્ધયોગ્ય ગુણવાળા સાધુઓ સિદ્ધ છે. આચાર્ય પદયોગ્ય ગુણવાળા સાધુઓ આચાર્ય છે. ઉપાધ્યાયને યોગ્ય ગુણયુક્ત સાધુઓ ઉપાધ્યાય છે. અને માત્ર સાધુ યોગ્ય ગુણવાળા સાધુઓ સાધુ છે. તેથી માત્ર અરિહંતોને નમસ્કાર કરવાથી સિદ્ધ વગેરેના નમસ્કારનો લાભ મળે નહિ. કેમકે સિદ્ધો 'અરિહંત' પદમાં સમાવેશ પામી શકતા નથી.) તેથી અરિહંત આદિ પંચવિધ નમસ્કાર જ સંગત છે. ॥૨॥

શંકા :–આ નમસ્કાર મંત્રમાં નમસ્કાર પૂર્વાનુપૂર્વી=પૂજ્યતાના ક્રમથી પણ નથી. અને પશ્ચિમાનુપૂર્વીથી=જઘન્યતાના ક્રમથી પણ નથી. જો પૂર્વાનુપૂર્વીથી નમસ્કાર કરવો હોત, તો પ્રથમ સિદ્ધોને નમસ્કાર થવો જોઈએ (કેમકે તેઓ સર્વથા કૃતકૃત્ય છે.) અને જો પશ્ચિમાનુપૂર્વીથી નમસ્કાર કરવો હોય, તો પ્રથમ સાધુઓને નમસ્કાર કરવો જોઈએ. (તેથી અરિહંત આદિને નમસ્કારરૂપ આ ક્રમવિહીનતા અયોગ્ય છે.) ॥૩॥

સમાધાન :– અરિહંતના ઉપદેશથી જ (=આગમથી જ) સિદ્ધોનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી અરિહંતો જ સૌથી વધુ પૂજ્ય છે. (વળી સિદ્ધોને સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ પણ અરિહંતે દર્શાવેલા માર્ગના સેવનથી પ્રાપ્ત થાય છે.) તથા આચાર્ય વગેરે તો અરિહંત રૂપ રાજાની સભાના સભ્યો છે. અને કોઈપણ સુજ્ઞ માણસ પ્રથમ સભ્યોને નમસ્કાર કરે અને પછી રાજાને નમસ્કાર કરે તેવું બનતું નથી. અર્થાત્ પ્રથમ રાજા નમસ્કરણીય બને પછી જ સભ્યો. તેથી અરિહંતને પ્રથમ નમસ્કાર અત્યંત સુસંગત છે. અને પૂર્વાનુપૂર્વીનો ક્રમ પણ જળવાયેલો છે. ॥૪॥

આવશ્યક નિર્યુક્તિનો આ પાઠ સ્પષ્ટપણે બતાવે છે કે "નમો અરિહંતાણં" પદને પ્રથમ મુકવામાં પૂજ્યની પૂજાનો વ્યતિક્રમ નથી. પરંતુ અનુક્રમ જ છે. અને તેથી જ આ નમસ્કાર આર્ષ છે, કલ્યાણનો સાધક છે, અનર્થનો બાધક છે અને હંમેશા ચિત્તમાં મનનીય છે. વળી આચાર્યો બધા સાધુઓને સામાન્યરૂપે વંદન કરે તો પણ અસ્થાને વિનયનો દોષ નથી. તેથી **ઉત્તરાધ્યયન** સૂત્રમાં પણ "સર્વસિદ્ધોને નમસ્કાર કરી અને સર્વ સાધુઓને ભાવથી નમન કરી" ઇત્યાદિ કહ્યું છે આચાર્ય પોતે સાધુને ખમાસમણા દેવા પૂર્વક વંદન કરે તો તે અવિનયરૂપ બને. બાકી સામાન્યથી વંદનમાં અવિનય નથી. તેથી જ મહેમાન આદિ સાધુ આચાર્યને 'નમો ખમાસમણાણં' એમ કહે ત્યારે આચાર્યે "મત્થએણ વંદામિ" એમ કહેવાનો આચાર છે.

[નમસ્કાર મહામંત્રની આગમરૂપતા]

આ નમસ્કારમહામંત્ર પરમ આગમરૂપ છે. કેમકે તેના "નમો અરિહંતાણં"થી

तद्विषयोपधानाध्ययनविधिरप्ययं तत्रैव निर्दिष्टः तथाहि–

"से भयवं! कयराए विहीए पंचमंगलस्स णं विणओवहाणं कायव्वं? गोयमा! इमाए विहीए पंचमंगलस्स णं विणओवहाणं कायव्वं, तंजहा–सुपसत्थे चेव सोहणे तिहिकरणमुहुत्तनक्खत्तजोगलग्गससीबले विप्पमुक्कजायाइमयासंकेण संजायसद्धासंवेगसुतिव्वतरमहंउल्लसंतसुहज्झवसायाणुगयभत्तीबहुमाणपुव्वं णिण्णियाणं दुवालसभत्तट्ठिएणं चेइयालए जंतुविरहिओगासे भत्तिभरनिब्भरुद्धुसियससीसरोमावलीपप्फुल्लण(व्वयणसयवत्तरसत्तसो मथिरदिट्ठीणवणवसंवेगसमुच्छलंतसंजायबहलघणनिरंतरअचिंतपरमसुहपरिणामविसेसुल्लासियजीववीरियाणुसमयविवड्ढंतपमोयसुद्धसुनिम्मलथिरदढयरंतरकरणेणं खितिणिहियजाणुणिसिउत्तमंगकरकमलमउलसोहंजलिपुडेणं सिरिउसभाइपवरवरधम्मतित्थयरपडिमाबिंबविणिवेसियणयणमाणसेगग्गतग्गयज्झवसाएणं समयण्णुदढचरित्तादिगुणसंपओववेयगुरुसद्दत्थाणुट्ठाणकरणेक्कबद्धलक्खत्तऽबाहियगुरूवयणविणिग्गयं विणयादिबहुमाणपरिओसाणुकंपोवलद्धं अणेगसोगसंतावुव्वेगमहावाहिवियणाघोरदुक्खदारिद्दकिलेसरोगजम्मजरामरणगब्भवासाइदुट्ठसावयावगाहभीमभवोदहितरंडगभूयं इणमो सयलागममज्झवत्तगस्स मिच्छत्तदोसोवहयविसिट्ठबुद्धीपरिकप्पियकुभणिय अघडमाणअसेसहेउदिट्ठंतजुत्तीविद्धंसणिक्कपच्चल(पोट्ट)स्स पंचमंगलमहासुयक्खंधस्स पंचज्झयणेगचूलापरिक्खित्तस्स पवरपवयणदेवयाहिट्ठियस्स, तिपदपरिच्छिन्नेगालावगसत्तक्खरपरिमाणं अणंतगमपज्जवत्थपसाहगं सव्वमहामंतपवरविज्जाणं परमबीयभूयं '**नमो**

માંડી "નમો લોએ સવ્વસાહૂણં" સુધીના પાંચ પદો બધા જ શ્રુતસ્કન્ધોની અંદર સમાવેશ પામેલા છે. અને "પઢમં હવઇ મંગલં" સુધીના નવપદવાળો નમસ્કાર મૂળ સહિત હોવાથી અલગ શ્રુતસ્કન્ધરૂપ છે. એમ સુવિહિત પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ છે. અને આ શ્રુતસ્કન્ધ અંગે અલગ નિર્યુક્તિ અને ચૂર્ણીઓ વગેરે ઘણું હતું. પરંતુ કાળક્રમે તે બધાનો ઉચ્છેદ થયો. તેથી પદાનુસારી લબ્ધિધર **વજ્રસ્વામીએ** મૂળસૂત્રોમાં જ તે નમસ્કારશ્રુતસ્કંધનું આલેખન કર્યું. તેમ **મહાનિશીથ** સૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનમાં બતાવ્યું છે. મહાનિશીથનો પાઠ આ પ્રમાણે છે. "પંચમંગલ (શ્રુતસ્કન્ધ)નું વિવેચન અનંતજ્ઞાન દર્શનધર તીર્થંકરોએ જે પ્રમાણે કહ્યું હતું. તેજ પ્રમાણે મોટા વિસ્તારથી, અનંતગમ અને પર્યાયોથી યુક્ત તથા સૂત્રથી અલગ એવી નિર્યુક્તિ–ભાષ્ય અને ચૂર્ણિઓમાં સંક્ષેપથી વિવેચન હતું. તે પછી પડતા કાળના દોષથી તે નિર્યુક્તિ–ભાષ્ય અને ચૂર્ણિઓ વ્યવચ્છિન્ન થઈ. ત્યારબાદ કેટલાક કાળ પછી મહાઋદ્ધિધર અને પદાનુસારીલબ્ધિધર વજ્રસ્વામી નામના બાર અંગના ધારક ઉત્પન્ન થયા. તેઓએ પંચમંગલ શ્રુતસ્કન્ધનો ઉદ્ધાર કર્યો. અને તેને મૂળ સૂત્રમાં લખ્યો. મૂળ સૂત્રો સૂત્રરૂપે ગણધરોએ તથા અર્થરૂપે અરિહંત, ભગવાન ધર્મતીર્થંકર શ્રીવીરજિનેશ્વરે પ્રરૂપ્યા છે. આ પ્રમાણે વૃદ્ધસંપ્રદાય છે.

[નમસ્કારમહામંત્રની ઉપધાનવિધિ]

આ પંચમંગલ મહાશ્રુતસ્કંધ અંગેના ઉપધાનઅધ્યયનવગેરેની વિધિ પણ **મહાનિશીથના ત્રીજા અધ્યયનમાં** દર્શાવી છે. તે આ પ્રમાણે.

(ગૌતમસ્વામી ભગવાનને પૂછે છે) "ભગવન્! પંચમંગલનું વિનયોપધાન કઇ વિધિથી કરવાનું છે? (ભગવાને કહ્યું) ગૌતમ! વિનયોપધાન કરનારે શુભ તીથિ–કરણનક્ષત્ર, યોગ, લગ્ન અને ચંદ્રબળવાળો પ્રશસ્ત દિવસ રાખવો. તે પ્રશસ્તદિવસે જાતિ વગેરે આઠ મદનો ત્યાગ કરી, શ્રદ્ધા અને સંવેગ પ્રગટાવી, સુતીવ્રતર ઉલ્લસિત શુભ અધ્યવસાયને અનુગત ભક્તિ બહુમાનપૂર્વક, નિદાનનો ત્યાગ કરી પાંચ ઉપવાસ કરી દેરાસરમાં જીવરહિતની ભૂમિ પર બેસવું. ત્યાં ભક્તિના ઉછાળાથી રોમાંચિત થઈ, મુખકમળને વિકસિત કરી દૃષ્ટિને શાંત, ઉપશાંત, સ્થિર અને સૌમ્ય બનાવી, તથા નવા નવા સંવેગને ઉલ્લસિત કરી, અને તે દ્વારા સતત અચિંત્ય, વિપુલ પરમશુભપરિણામ જાગૃત

अरिहंताण"ति पढमज्झयण अहिज्जेयव्वं, तद्दियहे य **आयंबिलेणं** पारेयव्वं, तहेव बीयदिणे अणेगाइसयगुण-संपओववेयं अणंतरभणियत्थपसाहगं अणंतरुत्तेणेव कमेणं दुपयपरिच्छिन्नेगालावगपंचक्खरपरिमाणं'**नमो सिद्धाण**"ति बीयज्झयणं अहिज्जेयव्वं. तद्दियहे य आयंबिलेग पारेयव्वं । एवं अणंतर भणिएणेव कमेण अणंतरुत्तत्थप-साहणं तिपदपरिच्छिन्नेगालावगं सत्तक्खरपरिमाण '**नमो आयरियाण**"ति तइयमज्झयणं आयंबिलेण अहिज्जे-यव्वं । तहा अणंतरुत्तत्थपसाहगं तिपयपरिच्छिन्नेगालावगं सत्तक्खरपरिमाणं'**नमो उवज्झायाण**"ति चउत्थमज्झयणं अहिज्जेयव्वं तद्दियहे य आयंबिलेग पारेयव्वं । एवं '**नमो लोएसव्वसाहुण**"ति पंचमज्झयणं पंचमदिणे आयंबिलेण । तहेव तयत्थाणुगामियं एक्कारसपयपरिच्छिन्नतिआलावगतित्तीसक्खरपरिमाणं '**एसो पंचनमुक्कारो, सव्व पावप्पणासणो, मंगलणं च सव्वेसिं, पढमं हवइ मंगलमि** तिचूलंति छट्ठसत्तमट्ठमदिणे तेणेव कमविभागेण आयंबिलेहिं अहिज्जेयव्वं, एवमेयं पंचमंगलमहासुयक्खंधं सरवन्नपयसहियं पयक्खरबिंदुमत्ताविशुद्धं गुरुगुणोववेयगुरुवइट्ठं कसिणमहिज्जित्ताणं तहा कायव्वं जहा पुव्वाणुपुव्वीए पच्छाणुपुव्वीए अणाणुपुव्वीए जीहग्गे तरेज्जा । तओ तेणेव अणंतरभणियतिहिकरणमुहुत्तनक्खत्तजोगलग्गरासीबलजंतुविरहिओगासचेइयालगाइ कमेणं अट्ठ-मभत्तेणं समणुजाणाविऊणं गोयमा ! महया पबंधेण सुपरिफुडं - निऊणं–असंदिद्धं सुत्तत्थं अणेगहा सोऊणावधारे-यव्वं । एयाए विहीए पंचमंगलस्स णं गोयमा ! विणओवहाणो कायव्वो ! "

કરી, અને તેનાથી જીવ વીર્યને ફોરવી, પ્રતિ સમય પ્રમોદ વધારી, તથા સુવિશુદ્ધ, નિર્મલ સ્થિર અને દઢતર અંતરકરણ પૂર્વક, જાનુને પૃથ્વી પર સ્થાપી મસ્તકે અંજલિપુટ જોડી શ્રીઋષભ આદિ શ્રેષ્ઠ ધર્મતીર્થંકરોની પ્રતિમા પર નજર કરી મનને એકાગ્ર કરવું. તથા શુભ અધ્યવસાયપૂર્વક આગમજ્ઞ અને દૃઢ ચરિત્રાદિગુણોથી યુક્ત ગુરુવરના શબ્દ, અર્થ અને અનુષ્ઠાનને કરવામાં એકાગ્ર લક્ષ્યવાળા થવું. તથા ગુરુભગવંતના મુખમાંથી ઉદ્‌ભવ પામેલું તથા વિનય આદિ બહુમાનથી પ્રસન્ન થયેલા ગુરુની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલું, અનેક શોક, સંતાપ, ઉદ્વેગ, મહાવ્યાધિ, વેદના, ઘોરદુઃખ, દારિદ્રય, કલેશ, રોગ, જન્મ, ઘડપણ, મરણ. ગર્ભાવાસ વગેરે રૂપ દુષ્ટ પ્રાણીઓથી ભરેલા ભયંકર સંસાર સમુદ્રમાંથી પાર ઉતારનાર નૌકા સમાન, તથા આ સકળ આગમની મધ્યમાં રહેલું તથા મિથ્યાત્વ દોષથી હણાયેલી બુદ્ધિથી કલ્પેલા કુતર્કોની અસંગતતાનો અશેષ હેતુ, દૃષ્ટાંત, યુક્તિઓ દ્વારા ધ્વંસ કરનારું, પાંચ અધ્યયન અને એક ચૂલાથી પરિક્ષિપ્ત, તથા પ્રવચનદેવતાથી અધિષ્ઠિત પંચ-મહામંગલશ્રુતસ્કન્ધનું ત્રણ પદવાળું, એક આલાપકવાળું, સાત અક્ષરવાળું અનંતગમ અને પર્યાયથી યુક્ત વસ્તુઓનું પ્રસાધન કરનારું, સર્વમહામંત્રોનું અને સર્વવિદ્યાઓનું શ્રેષ્ઠ બીજરૂપ "**નમો અરિહંતાણં**" રૂપ પ્રથમ અધ્યયન ભણવું જોઈએ. અને તે દિવસે આયંબિલનો તપ કરવો જોઈએ.

બીજે દિવસે "**નમો સિદ્ધાણં**" નામક બીજું અધ્યયન પૂર્વોક્ત ક્રમે ભણવું. આ અધ્યયન અનેક અતિશયોથી અલંકૃત છે, પૂર્વોક્ત અર્થનું પ્રસાધક છે, બે પદવાળું છે, એક આલાપકવાળું છે. તથા પાંચ અક્ષરોથી બનેલું છે. આજે પણ આયંબિલ તપ કરવો. તથા ત્રીજે દિવસે "**નમો આયરિયાણં**" અધ્યયન પૂર્વોક્ત ક્રમે ભણવું અને આયંબિલ તપ કરવો. આ અધ્યયન અનેક અતિ-શયોથી સુશોભિત છે ત્રણ પદવાળું છે. એક આલાપકવાળું છે. અને સાત અક્ષરથી બનેલું છે. આ જ પ્રમાણે ચોથા દિવસે "**નમો ઉવજ્ઝાયાણં**" અધ્યયનનું પઠન કરવું. અને આંબેલનો તપ કરવો. આ અધ્યયન પણ ત્રણ પદ, એક આલાપક અને સાત અક્ષરથી બનેલું છે. આ જ પ્રમાણે પાંચમે દિવસે "**નમો લોએ સવ્વસાહૂણં**" અધ્યયન પૂર્વોક્ત પ્રમાણે ભણવું અને આંબેલનો તપ કરવો. તે પછી "**એસો પંચ નમુક્કારો, સવ્વપાવપ્પણાસણો, મંગલાણં ચ સવ્વેસિં, પઢમં હવઈ મંગલં**" આ ચૂલિકા ક્રમશઃ છઠ્ઠે, સાતમે અને આઠમે દિવસે ભણવી. અને ત્રણ આંબેલ કરવા. આ ચૂલિકા મૂળના અર્થને અનુસરનારી છે. અગ્યાર પદવાળી છે. ત્રણ આલાપકવાળી છે તથા તેંત્રીસ અક્ષરમય

इत्यादि । तदयमनेकसूत्रसिद्धो धर्मास्तिकायादिवद् अनादिः अनंततीर्थंकरगणधर पूर्वधरैरुपदर्शितमहिमा पंचमंगलमहाश्रुतस्कंधो यैरपलप्यते तेषामन्यश्रुताभ्युपगमोऽपि **गोलांगुलाभरणनिवेशतुल्य** इति ध्येयम् । एवं च नमस्कारादौ प्रज्ञप्तिसूत्रे स्थितं 'नमो बंभीए लिवीए' इति पदं प्रतिमास्थापनायाऽत्यंतोपयुक्तमेवेति मंतव्यम् । "हित्वा लुम्पकगच्छसूरिपदवीं गार्हस्थ्यलीलोपमां, श्रेयद्बोधिरतः पदादभजत श्रीहीरवीरांतिकम् । आगस्त्यागपुनर्व्रतग्रहपरो यो भाग्यसौभाग्यभूः, स **श्रीमेघमुनिर्न** कैः सहृदयैर्धर्मार्थिषु श्लाघ्यते ॥१॥ एकस्मादपि समयपदादनेके, संबुद्धा वरपरमार्थरत्नलाभात् । अम्भोधौ पतति परस्तु तत्र मूढो, निर्मुक्तप्रकरणसंप्रदायपातः ॥२॥

अथ नामप्रतिबंद्या[1] स्थापनां स्थापयति–

किं नामस्मरणेन न प्रतिमया, किं वा भिदा कानयोः;
संबंधः प्रतियोगिना न सदृशो, भावेन किंवा द्वयोः ? ।
तद्वन्द्यं द्वयमेव वा जडमते ! त्याज्यं द्वयं वा त्वया;
स्यात्तर्कादत एव लुम्पकमुखे दत्तो मषीकूर्चकः ॥ ४ ॥

છે. આમ ઉમદા ગુણોથી સભર ગુરુ ભગવંતોએ ઉપદેશેલા આ પંચમંગલમહાશ્રુતસ્કંધને સ્વરવર્ણ પદથી સહિત તથા પદ, અક્ષર, બિંદુ અને માત્રાથી વિશુદ્ધરૂપે સંપૂર્ણપણે ભણવું જોઈએ. તથા આ શ્રુતસ્કંધનો અભ્યાસ એવો કરવો જોઈએ કે જેથી પૂર્વાનુપૂર્વીથી પશ્ચિમાનુપૂર્વીથી કે અનાનુપૂર્વી પણ તે જીભ પર રમી શકે. તે પછી પૂર્વોક્ત તીથિ, કરણ, મુહૂર્ત, નક્ષત્ર, યોગ, લગ્ન. ચંદ્ર બળવાળા દિવસે જીવજંતુ રહિતની ભૂમિ પર દેરાસરમાં ઈત્યાદિ પૂર્વોક્ત વિધિ અનુસારે અટ્ઠમ કરવા પૂર્વક સમનુજ્ઞા લઈને, મોટા પ્રબંધ પૂર્વક સુપરિસ્ફૂટ, નિપુણ, અસંદિગ્ધ સૂત્રાર્થને અનેક પ્રકારે સાંભળે અને તેનું અવધારણ કરે. હે ગૌતમ ! આ વિધિએ પંચમંગલનું વિનયોપધાન કરવું જોઈએ."

આમ પંચમંગલમહાશ્રુતસ્કન્ધ અનેક સૂત્રો દ્વારા પ્રસિદ્ધ છે. આ શ્રુતસ્કંધ ધર્માસ્તિકાય વગેરેની જેમ અનાદિ કાળથી છે અને અનંતકાળ સુધી રહેનારું છે. આ શ્રુતસ્કન્ધનો અનંત તીર્થંકરોએ, અનંત ગણધરોએ, અને અનંત પૂર્વધરોએ મહિમા દર્શાવ્યો છે. અને છતાં જેઓ આ શ્રુતસ્કંધનો અપલાપ કરે છે તેઓ બીજા શ્રુતસ્કંધ સ્વીકારવાની જે ચેષ્ટા કરે છે તે **'ગાયના પૂંછડામાં ગળાનું આભરણ લગાડવા'** સમાન હાસ્યાસ્પદ છે. આમ ભગવતીસૂત્રનો આરંભ અનાદિસિદ્ધ નમસ્કારમહામંત્રથી થાય છે. અને તેની પછી આવતુ 'નમો બંભીએ લિવીએ' પદ પ્રક્ષિપ્ત નથી. પણ મૂળ સૂત્રરૂપ છે. અને જિનપ્રતિમાની પૂજ્યતા સુસંગત બનાવવા અત્યંત ઉપયોગી છે. "જેમણે ગૃહસ્થની લીલા સમાન લુમ્પકગચ્છની સૂરિપદવીનો ત્યાગ કર્યો. તથા જેઓ નિર્મળ સમ્યગ્દર્શનમાં રત છે. તથા જેમણે **શ્રીહીરવિજયના** સાનિધ્યનો સ્વીકાર કર્યો તથા જેઓ પાપત્યાગ કરવામાં અને (ફરીથી) વ્રતને ગ્રહણ કરવામાં તત્પર હતા, (તથા જેઓ) ભાગ્ય અને સૌભાગ્યના સ્વામી હતા તે **શ્રીમેઘ(વિજય)મહારાજ** ધર્માર્થીઓમાં કયા સજ્જન વડે પ્રશંસા ન પામે ?॥" જે શાસ્ત્રના એક પણ પદને પામી અને યથાયોગ્ય

---

१. समानं विरोध्युत्तरं प्रतिबन्दिः ॥

दंडान्वयः किं नामस्मरणेन ? प्रतिमया किं वा न (स्यात्)? अनयोः का भिदा ? प्रतियोगिना भावेन सह द्वयोः संबंधः किं न सदृशः ? तद् (हे) जडमते! त्वया द्वयमेव वन्द्यं वा स्यात् द्वयं वा त्याज्यं स्यात् । अत एव तर्काद् लुम्पकमुखे मषीकूर्चको दत्तः ।

'किं नामे' त्यादि–किं नामस्मरणेन = चतुर्विंशतिस्तवादिगतनामानुचिन्तनेन, नाम्नः पुद्गलात्मकत्वेनानुपकारित्वात् । नाम्नः स्मरणेन नामिस्मरणे तद्गुणसमापत्त्या फलमिति चेत् ? अत्राह–प्रतिमया किं वा न स्याद् ? अमुद्रगुणसमुद्रलोकोत्तरमुद्रालंकृतभगवत्-प्रतिमा दर्शनादपि सकलातिशायिभगवद्गुणध्यानस्य सुतरां संभवात् । तदुक्तम्–"प्रशमरसनिमग्नं दृष्टियुग्मं प्रसन्नं, वदनकमलमंकः कामिनीसंगशून्यः । करयुगमपि यत्ते शस्त्रसंबंधवंध्यं, तदसि जगति देवो वीतरागस्त्वमेव ।।" इति । बोध्युद्योऽपि प्रतिमादर्शनाद् बहूनां सिद्धएव । तदुक्तं **दशवैकालिकनिर्युक्तौ** (गा. १४)–"सिज्जंभवं गणहरं, जिणपडिमादंसणेण पडिबुद्धं । मणगपियरं दसकालिअस्सणिज्जूहगं वंदे ।।" इत्यादि । निर्युक्तिश्च सूत्राद् नातिभिद्यते इति व्यक्तमेव, विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात् । नाम्नो नामिना सह वाच्यवाचकभावसम्बन्धोऽस्ति न स्थापनायाः, इत्यस्ति विशेष इति चेत् ? अत्राह–प्रतियोगिना=इतरनिक्षेपनिरूपकेण भाव-निक्षेपेन सह द्वयोः=नामस्थापनयोः संबंधः किं न सदृशः ?=न सदृशवचनः ? मिथःकिञ्चिद्

આરાધીને અનેક જીવો શ્રેષ્ઠબોધિલાભને પામ્યા છે. અને સંબુદ્ધ થયા છે. તે શાસ્ત્રરૂપ સાગરમાં પ્રકરણ અને સંપ્રદાયરૂપનૌકા વિનાના પ્રતિમાલોપક વગેરે પરવાદી અજ્ઞો બિચારા ડૂબી મરે છે. શાસ્ત્રને પામીને જેઓ શાસ્ત્રયુક્તિને અનુસારે બુદ્ધિને ઘડે છે તેઓ તરે છે. અને જેઓ પોતાની બુદ્ધિ તરફ શાસ્ત્રયુક્તિઓને ખેંચવા પ્રયત્ન કરે છે તેઓ ડૂબે છે.

[નામની પ્રતિબન્દિ દ્વારા સ્થાપનાની સિદ્ધિ]

હવે નામની પ્રતિબન્દિ દ્વારા સ્થાપનાની સિદ્ધિ કરે છે. (વાદીએ સ્વપક્ષમાં દર્શાવેલી આપત્તિઓ વાદીને સંમતપક્ષમાં દર્શાવવા દ્વારા સ્વપક્ષની સિદ્ધિ કરતા તર્કને પ્રતિબન્દિ તર્ક કહે છે.)

શ્લોકાર્થ :– નામસ્મરણથી શું (પ્રયોજન છે ?) અથવા પ્રતિમાથી શું નથી ? (અર્થાત્ નામથી જે પ્રયોજનો સરે છે તે બધાજ પ્રતિમાથી પણ સરે છે.) નામ અને પ્રતિમા વચ્ચે શો ભેદ છે ? (અર્થાત્ બન્ને વચ્ચે ખાસ ભેદ નથી.) પ્રતિયોગી=બીજા નિક્ષેપાઓનો નિરૂપક ભાવ આ ભાવ સાથે નામ અને પ્રતિમાનો સંબંધ શું સરખો નથી ? (અર્થાત્ સરખો જ છે.) તેથી હે જડ! તારા માટે કાં તો નામ અને પ્રતિમા– આ બન્ને વંદન યોગ્ય છે. અને કાં તો નામ અને પ્રતિમા–આ બન્ને તને ત્યાજ્ય છે. (તેથી નામનિક્ષેપાને વંદનીય તરીકે સ્વીકારવો અને પ્રતિમારૂપ સ્થાપનાનિક્ષેપાનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી.) આ પ્રતિબન્દિ નામના તર્કની સહાયથી પ્રતિમાલોપકના મુખ પર મેષનો પટ્ટો ચોપડી શકાય છે. અર્થાત્ પ્રતિમાલોપકોને મૌન કરી શકાય છે.

[પ્રતિબંદિ તર્કથી સ્થાપનાની પૂજ્યતાની સિદ્ધિ]

લોગસ્સસૂત્ર વગેરેમાં આવતા જિનનામોના સ્મરણથી કોઇ ફાયદો નથી. કેમકે નામ પોતે શબ્દપુદ્ગળરૂપ છે. તેથી આત્મા પર ઉપકાર કરવામાં અસમર્થ છે.

वैषम्यमित्यर्थः । एकत्रवाच्यवाचकभावस्याऽन्यत्र स्थाप्यस्थापकभावस्य संबंधस्याऽविशेषात्, तादात्म्यस्य तु द्रव्यादन्यत्रासंभवात् । अनया प्रतिबंद्या दुर्वादिनमाक्षिपति । तत्=तस्मात् कारणात् हे जडमते ! त्वया द्वयमेव--नामस्थापनालक्षणम् अविशेषेण वन्द्यम्, द्वयोरपि भगवदध्यात्मोपनायकत्वाविशेषात् । अंतरंगप्रत्यासत्त्यभावाद् उपेक्ष्यत्वे तु द्वयमेव त्वया त्याज्यं स्यात् । तच्चानिष्टं, नाम्नः परेणाप्यंगीकरणात् । अत एव तर्काद् लुंपकमुखे मषीकूर्चको दत्तः स्याद् मालिन्यापादनादिति भावः । अत्र मषीकूर्चकत्वेन मौनदानविवक्षायां 'कमलमनंभसी'त्यादौ इव रूपकगर्भा यथाश्रुतविवक्षायां तु असंबंधे संबंधरूपातिशयोक्तिः ।

પ્રશ્ન :– નામના સ્મરણથી તે નામવાળા પરમાત્માનું સ્મરણ થાય છે. અને પરમાત્માના સ્મરણથી મનમાં પરમાત્માનું ધ્યાન થાય છે. અર્થાત્ પરમાત્મા સાથે સમાપત્તિ થાય છે. મનના એકાગ્રધ્યાનથી અને તેના ફળથી પરમાત્મસ્વરૂપમાં ભળવાનું થાય છે. (સમાપત્તિ=એકાગ્ર ધ્યાન અથવા તે ધ્યાનનું ફળ)

ઉત્તર:– આ જ પ્રમાણે સ્થાપના યાને પ્રતિમાથી પણ આ કાર્ય થઈ શકે છે. અમર્યાદિતગુણોના સાગર અને લોકોત્તરમુદ્રાથી શોભતા ભગવાનની પ્રતિમાના દર્શનથી પણ ભગવાનના સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણોનું ધ્યાન સુતરામ્ થઈ શકે છે. તેથી જ આ સ્તુતિમાં કહ્યું છે **"હે પરમાત્મન્! તારી બન્ને આંખો પ્રશમરસમાં નિમગ્ન=ડૂબેલી છે. તારું વદનકમળ પ્રસન્ન છે. તારો ખોળો સ્ત્રીના સંગથી રહિત છે. અને તારા બન્ને હાથો શસ્ત્રવિહોણા છે. તેથી નિશ્ચય થાય છે કે જગતમાં તું જ વીતરાગ છે."** પ્રભુની આ સર્વવિશિષ્ટતાઓનું જ્ઞાન વર્તમાનકાળે–પ્રભુની ગેરહાજરીમાં પણ તેમની પ્રતિમાના દર્શનથી જ થાય છે. ભૂતકાળમાં પણ જિનપ્રતિમાના દર્શનથી ઘણાને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થઇ હોય તેવા દાખલા છે. દા. ત. **દશવૈકાલિક ગ્રંથની નિર્યુક્તિમાં** કહ્યું જ છે કે, **"મનકના પિતા તથા જિનપ્રતિમાના દર્શનથી પ્રતિબોધ પામેલા તથા દશવૈકાલિકના નિર્યૂહક(=પૂર્વમાંથી ઉદ્ધાર કરનારા) એવા શય્યંભવ ગચ્છાધિપતિને હું વંદુ છું"**

(ટીકાકારે પણ આ હેતુથી જ શ્રી સિદ્ધગિરિના સ્તવનમાં કહ્યું છે કે 'તુમ દરિસનથી સમકીત પ્રગટે, નિજગુણ રિદ્ધિ અપાર રે")

પ્ર. આ વાત તો નિર્યુક્તિમાં બતાવી છે. જો સૂત્રમાં આ વાત બતાવી હોત તો પ્રમાણભૂત બનત.

ઉત્તર:– નિર્યુક્તિ સૂત્રથી ભિન્ન નથી એ સ્પષ્ટ જ છે. તથા સૂત્રમાં પણ ચૈત્યનમનની વાત આવે છે એ આગળ બતાવાશે.

પ્ર. નામથી મૂળવ્યક્તિરૂપ નામીનું સ્મરણ થાય તે યુક્તિયુક્ત છે. કેમકે સ્થાપના કરતાં નામમાં આ વિશેષ છે કે, નામનો નામી સાથે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ છે. નામ વાચક છે. અને નામી વાચ્ય છે. પરંતુ સ્થાપનાનો મૂળવ્યક્તિ સાથે આવો સંબંધ નથી. તો પછી સંબંધ વિના સ્થાપના માત્રથી મૂળવ્યક્તિનું સ્મરણ શી રીતે થાય?

ઉત્તર:– જેમ નામનો ભાવનિક્ષેપાની મૂળવ્યક્તિ સાથે વાચ્યવાચકભાવનો સંબંધ

अथात्र 'स्थापना यदि अवन्द्या स्यात्, तदा नामापि अवन्द्यं स्यात्' इत्येतस्य न तर्कत्वम्, आपाद्यापादकयोर्भिन्नाश्रयत्वादिति चेत् ? आपाद्यापादकान्यथाऽनुपपत्तिमर्यादयैव विपर्ययपर्यवसायकत्वेनात्र तर्कोक्तेः । अत एव 'यदि अयं ब्राह्मणो न स्यात्, एतत्पिता ब्राह्मणो न स्यात्' । 'उपरि सविता न स्याद् भूमेरालोकवत्त्वं न स्याद्' इत्यादयस्तर्काः सुप्रसिद्धाः । विपर्ययपर्यवसानं च परेषामनुमितिरूपम्, अस्माकं स्वतंत्रप्रमितिरूपमित्यन्यदेतत् । 'भावनिक्षेपो यदि अवन्द्यस्थापनाप्रतियोगी स्यात्, तदाऽवन्द्य नामनिक्षेपप्रतियोगी स्याद्' इत्येवं वा तर्कस्य व्यधिकरणत्वं निरसनीयं अनिष्टप्रसंगरूपत्वात् । प्रतिबन्दिरेव वात्र स्वातन्त्र्येण तर्क इति विभावनीयं तर्कनिष्णातैः ॥४॥

છે તેમ સ્થાપનાનો મૂળવ્યક્તિ સાથે સ્થાપ્યસ્થાપકભાવ સંબંધ છે. ભાવનિક્ષેપાની વસ્તુ સ્થાપ્ય છે. સ્થાપનાનિક્ષેપો એનો સ્થાપક છે. આ સ્થાપ્ય સ્થાપકભાવનો સંબંધ પણ વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ જેવો જ છે. કેમકે બન્ને એકપ્રકારના સ્વરૂપસંબંધરૂપ જ છે.

પ્ર. સ્થાપનાનું મૂળવ્યક્તિ સાથે તાદાત્મ્ય જ ક્યાં છે ? કે જેથી સ્થાપનાને જોતાં સ્થાપ્ય મનમાં આવે.

ઉ. એમ તો નામનું પણ મૂળવ્યક્તિ સાથે તાદાત્મ્ય ક્યાં છે ? કેમકે મૂળવ્યક્તિરૂપ ભાવ સાથે તો માત્ર દ્રવ્ય જ કથંચિત્ તાદાત્મ્ય ધરાવે છે. **સાર:**-આ પ્રતિબન્દિ તર્ક દ્વારા નામ અને સ્થાપનાની પરસ્પર તુલ્યતા સિદ્ધ થાય છે. તેથી પરમાત્માનું ભાવનિક્ષેપે મનન કરવામાં જેમ નામનિક્ષેપો સહકારી છે, તેમ સ્થાપના નિક્ષેપો પણ સહકારી છે. કેમકે પ્રતિમાના આલંબનથી પણ પરમાત્માનું મનન થઈ શકે છે. અને જો ભાવ સાથે તાદાત્મ્યવગેરેરૂપઅંતરંગસંબંધ ધરાવતો ન હોવાથી સ્થાપના નિક્ષેપો ત્યાજય-ઉપેક્ષણીય તરીકે માન્ય હોય, તો નામને પણ ઉપેક્ષણીય જ માન્ય રાખવું જોઇએ. કેમકે નામનો પણ ભાવ સાથે તાદાત્મ્યાદિ અંતરંગ સંબંધ નથી. આ હિસાબે તો નામ પણ ત્યાજ્ય બની જાય. પણ તે તમને (=પ્રતિમાલોપકોને) ઇષ્ટ નથી. કારણ કે તમને નામનિક્ષેપો માન્ય છે. તેથી સ્થાપના પણ માન્ય જ બનવી જોઇએ. આમ પ્રતિબન્દિતર્કદ્વારા નામ અને સ્થાપના સમાનતયા સિદ્ધ થાય છે. આ ચર્ચાથી ફલિત થાય છે કે, નામનિક્ષેપાની પૂજ્યતાને સ્વીકારતા પ્રતિમાલોપકો સ્થાપના નિક્ષેપાની પૂજ્યતાનો વિરોધ કરી શકે તેમ નથી. અને તેથી તેઓએ ચૂપ જ રહેવું જોઇએ. અહીં "મુખ પર મેષ ચોપડી" એ વાકયનો "મૌન કર્યો" એવો તાત્પર્યાર્થ લેવામાં આવે તો "કમલમનંભસિ." ઈત્યાદિની જેમ આ કાવ્યમાં **રૂપક અલંકાર** છે. અને માત્ર શબ્દાર્થ જ પકડવામાં આવે તો **અતિશયોક્તિ અલંકાર** છે. "જેમાં જેનો સંબંધ ન હોય તેમાં તેના સંબંધની કલ્પના કરવી" એ અતિશયોક્તિ અલંકારનું લક્ષણ છે.

પ્રશ્ન:- અહીં તમે નામ અને સ્થાપના વચ્ચે 'આપાદ્ય આપાદક' તર્ક લગાવી એમ કહેવા માંગો છો કે, "જો સ્થાપનારૂપ જિનપ્રતિમા વંદનીય ન હોય, તો જિનનું

प्रतिवादीन् एव भंग्याऽऽक्षिपंस्तदाराधकान् अभिष्टौति ।

स्वांतं ध्वांतमयं मुखं विषमयं दृग्धूमधारामयी,
तेषां यैर्न नता स्तुता न भगवन्मूर्त्तिर्नवा प्रेक्षिता ।
देवैश्चारणपुंगवैः सहृदयैरानंदितै वंदितां,
ये त्वेनां समुपासते कृतधियस्तेषां पवित्रं जनुः ॥ ५ ॥

दंडान्वयः—यैर्भगवन्मूर्त्ति र्न नता तेषां स्वांतं ध्वांतमयं (यैः भगवन्मूर्तिः) न स्तुता (तेषां) मुखं विषमयम् । (यैः भगवन्मूर्त्तिः) वा न प्रेक्षिता (तेषां) दृग् धूमधारामयी । ये तु कृतधियः, सहृदयैरानंदितैः देवैश्चारणपुंगवैश्च वंदितां एनां समुपासते, तेषां जनुः पवित्रम् ॥

નામ પણ વંદનીય નથી" (એકમાં અનિષ્ટતા વગેરે માનવામાં બીજામાં પણ અનિષ્ટતા આવવાનો પ્રસંગ બતાવવા માટે આ તર્કનો ઉપયોગ થાય છે.) પણ તે સંગત નથી. કેમકે આ તર્ક એકઆધારમાં રહેલા ધર્મો અંગે ઉપયોગમાં લેવાય છે. નહિ કે ભિન્ન આધારમાં રહેલા ધર્મો અંગે નહિતર તો "જો દેવદત્ત મૂર્ખ હોય તો યજ્ઞદત્ત પણ મૂર્ખ હોવો જોઇએ" ઇત્યાદિરૂપ આપાદ્યઆપાદકભાવ સર્વત્ર લાગુ પડી જાય. જે ઈષ્ટ નથી. તેથી ભિન્નવસ્તુમાં એકના આધારે બીજામાં પણ સમાનતાનું આપાદન કરવું યોગ્ય નથી. નામ અને સ્થાપના એ ભિન્ન નિક્ષેપારૂપ છે. તેથી તે બેમાં પણ, સ્થાપનાની અવંદનીયતાની સમાનતાનું આપાદન નામમાં કરવું યોગ્ય નથી.

ઉત્તર:– આપાદ્ય–આપાદકભાવ તર્ક સમાન અધિકરણમાં જ લાગુ પડે એ વાત બરાબર નથી. કેમકે આપાદ્ય આપાદકતર્ક વાસ્તવમાં અન્યથાઅનુપપત્તિ દ્વારા વિપર્યયનો પ્રસંગ દર્શાવીને ચરિતાર્થ થાય છે. અને અન્યથાઅનુપપત્તિ માટે સમાનાધિકરણનો નિયમ નથી. ભિન્નઅધિકરણસ્થળે પણ અન્યથાઅનુપપત્તિ તર્કથી ઈષ્ટની સિદ્ધિ કરાય જ છે. જેમકે 'જો આ બ્રાહ્મણ ન હોય તો આના પિતા પણ બ્રાહ્મણ ન હોય' 'જો ઉપર સૂર્ય ન હોય, તો પૃથ્વી પર પ્રકાશ ન હોય.' ઇત્યાદિ દૃષ્ટાંતો પ્રસિદ્ધ છે. આ જ પ્રમાણે નામ અને સ્થાપના ભિન્ન હોવા છતાં, "જો સ્થાપના વંદનીય ન હોય, તો નામ પણ વંદનીય ન રહે" ઇત્યાદિ અનુપપત્તિ દ્વારા સ્થાપનારૂપ આપાદક દ્વારા નામરૂપ આપાદ્યમાં અવંદનીયતાનું આપાદન કરી શકાય છે. 'અન્યથા અનુપપત્તિ' એ 'વિપર્યય પર્યવસાન" રૂપ હોઈ અનુમિતિરૂપ જ છે. એમ બીજાઓ માને છે. અમે એક સ્વતંત્ર પ્રમિતિ તરીકે તેનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. પણ તે બહુ મહત્ત્વની વાત નથી.

પ્ર. આ પ્રમાણે સમાનાધિકરણ વિના પણ આપાદ્ય–આપાદકભાવ સ્વીકારવામાં તે સર્વત્ર લાગુ પડવાનો અતિપ્રસંગ આવશે

ઉ. અતિપ્રસંગના ભયથી જ જો તમારે આપાદ્યઆપાદકતર્કને સમાનાધિકરણ સ્થળે જ માન્ય રાખવો હોય, તો અમે તે પ્રમાણે પણ બતાવીએ છીએ. "જો ભાવ-નિક્ષેપો અવંદનીય સ્થાપનાનો સંબંધી હોય, તો તે ભાવનિક્ષેપો અવંદનીયનામનોજ સંબંધી હોઈ શકે." (અર્થાત્ જે ભાવનિક્ષેપાની વસ્તુની સ્થાપના અવંદનીય હોય, તે

'स्वांत' मित्यादि-यै र्भगवन्मूर्त्तिर्न नता तेषां स्वांतं=हृदयं ध्वान्तमयं=अन्धकारप्रचुरम् । हृदये नमनप्रयोजकालोकाभावादेव तदनमनोपपत्तेः । यैः भगवन्मूर्त्तिर्न स्तुता तेषां मुखं विषमयं स्तुतिसूक्तपियूषाभावस्य तत्र विषसत्त्व एवोपपत्तेः । यैः भगवन्मूर्त्तिः वा=अथवा न प्रेक्षिता तेषां दृग् धूमधारामयी, जगदृगासेचनकतत्प्रेक्षणाभावस्य धूमधारावृतनेत्रत एवोपपत्तेः । ध्वांतत्वादिना दोषविशेषा एवांध्यवसीयंते, इति अतिशयोक्तिः । सा च उक्तदिशा काव्यलिंगानुप्रणिताऽवसेया । ये तु कृतधियः=पंडिता एनाम्=भगवन्मूर्त्तिं समुपासते; तेषां जनुः=जन्म पवित्रं, नित्यं मिथ्यात्वमलपरित्यागात् । कीदृशीं ? देवैः=सुरासुरव्यंतरज्योतिष्कैः, चारणपुंगवैः=चारणप्रधानैःजंघाचारणविद्याचारणैः, सहृदयैः=ज्ञाततत्त्वैः, आनंदितैः=जाताऽऽनंदैः वंदितां । हेतुगर्भं चेदं विशेषणम् । देवादिवंदितत्वेन शिष्टाचारात् तत्समुपासनं जन्मपावित्र्याय इति भावः । देवैर्यथा वंदिता तथाऽनंतरं स्फुटीकरिष्यामः ॥

ભાવનિક્ષેપાની વસ્તુનું નામ પણ અવંદનીય જ હોય.) આમ અહીં ભાવનિક્ષેપારૂપ એક જ અધિકરણમાં આપાદ્ય-આપાદકભાવ દર્શાવી સ્થાપનાની વંદનીયતાની સિદ્ધિ કરી. અને ભિન્નઅધિકરણ અંગેનો તમારો અતિપ્રસંગનો ભય પણ રહેતો નથી. અથવા અહીં આપાદ્ય-આપાદકભાવ માનવાની જરૂર જ નથી. પ્રતિબન્દિતર્ક પોતેજ એક સ્વતંત્રતર્ક છે. એમ તર્કનિષ્ણાતો કહે છે.

હવે કવિ અન્યવિકલ્પથી પ્રતિવાદી (=પ્રતિમાલોપક) પર પ્રહાર કરતા, અને પ્રતિમાપૂજકોની પ્રશંસાના પુષ્પો પાથરતાં કહે છે.—

શ્લોકાર્થ :- જેઓ ભગવાનની પ્રતિમાને નમ્યા નથી તેઓનું હૃદય અંધકારમય છે. જેઓએ અરિહંતની મૂર્ત્તિની સ્તવના કરી નથી તેઓનું મુખ ઝેરથી ભરેલું છે. જેઓએ પરમાત્માની પ્રતિમાને નીરખી નથી તેઓની આંખ ધૂમાડાથી ભરેલી છે. તત્ત્વના જ્ઞાતા અને આનંદિત થયેલા દેવો અને ચારણ લબ્ધિધર મુનિઓ વડે વંદાયેલી આ જિનપ્રતિમાની જે ડાહ્યા માણસો ઉપાસના કરે છે તેઓનો જન્મ પવિત્ર છે.

[પ્રતિમાદ્વેષીઓની હાલત]

ભગવાનની પ્રતિમાને નમન નહિ કરનારાઓનું હૃદય અજ્ઞાનરૂપઅંધકારમય છે. જેઓમાં "કલ્યાણઈચ્છુકે પ્રતિમાને નમવું જોઇએ" એટલો પણ જ્ઞાનરૂપપ્રકાશ નથી તેઓ જ જિનપ્રતિમાને નમે નહિ એમ સંભવી શકે. તથા ભગવાનની પ્રતિમાની સ્તુતિ ન કરનારાઓનું વદન ઝેરથી યુક્ત છે. જેઓનું મુખ પ્રતિમાની સ્તુતિરૂપઅમૃતથી સભર નથી તેઓના મુખમાં પ્રતિમાની નિંદારૂપઝેર જ ભારોભાર રહેલું છે તેમ સૂચિત થાય છે. પ્રતિમાની નિંદારૂપ હળાહળ ઝેરની હાજરી વિના સ્તુતિરૂપ અમૃતનો અભાવ સંભવી શકે નહિ.

તથા જિનપ્રતિમાને આદર ભાવથી નહિ જોનારાઓની આંખ ધૂમાડાથી ભરેલી છે. જે પ્રતિમાનું દર્શન સર્વ જીવોના આંખ અને મનને અનંત તૃપ્તિ અર્પે છે. જે પ્રતિમાની મુખમુદ્રા નીરખ્યા પછી બીજાના દર્શનની ઈચ્છા જ જનમતી નથી અને

चारणाधिकारप्रतिबद्धश्चायं विंशतितमशते नवमोद्देशकः (भगवत्यां)

कइविहा णं भंते ! चारणा पन्नत्ता ? गोयमा ! दुविहा चारणा पं० तं०- विज्जचारणा य जंघाचारणा य । से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ-विज्जाचारणा० ! गोयमा ! तस्स णं छट्ठछट्ठेणं अनिक्खित्तेणं तवोकम्मेणं विज्जाए उत्तरगुणलद्धिं खममाणस्स विज्जाचारणलद्धीनाम. लद्धी समुप्पज्जइ ! से तेणट्ठेणं जाव विज्जा०, विज्जाचारणस्स णं भंते ! कहं सीहागइ कहं सीहेगइविसए प० ? गो० ! अयन्नं जंबुद्दीवे २ जाव किंचि विसेसाहिए परिक्खेवेणं देवे णं महड्ढीए जाव महेसक्खे जाव इणामेव त्तिकट्टु केवलकप्पं जंबुदीवं तिहिं अच्छरानिवाएहिं तिक्खुत्तो अणुपरियट्टित्ताणं हव्वमागच्छेज्जा, विज्जाचरणस्स णं गो० ! तहा सीहा गति, तहा सीहेगतिविसए प० । विज्जाचारणस्स णं भंते ! तिरियं केवतिए गतिविसए प० ? गो० । से णं इओ एगेणं उप्पाएणं माणुसुत्तरे पव्वए समोसरणं करेइ माणुसु०२ तहिं चेइयाइं वंदति, तहिं २ बितिएण उप्पाएणं नंदीसरवरे दीवे, समोसरणं करेति, २ तहिं चेइयाइं वंदति, तहिं०२ ततो पडिनियत्तति, इहमागच्छइ २ इहं चेइयाइं वंदति । विज्जा० णं गो० ! तिरियं एवतिए गतिविसए प०! विज्जा० णं भंते ! उड्ढं केवतिए गतिविसए प० ? गो० से णं इओ एगेणं उप्पाएणं नंदणवणे समोसरणं करेइ, नंद०२ तहिं चेइयाइं वंदति, तहिं २ बितिएणं उप्पाएणं पंडगवणे समोसरणं करेइ, पंडग०२ तहिं चेइयाइं वंदइ २ तओ पडिनियत्तति २ इहमागच्छइ २ इहं चेइयाइं वं० । विज्जा० णं गो० ! उड्ढं एवतिए गतिविसए प० । से णं

આંખ અન્યત્ર ઠરતી નથી. એ પ્રતિમા પ્રત્યે આંખમાં દ્વેષ જ જો ભારોભાર છલકાતો હોય, તો જ તે પ્રતિમાનું ભાવથી દર્શન થાય નહિ.

કાવ્યમાં 'ધ્વાંત' વગેરે પદોથી દોષવિશેષનો બોધ થાય છે. તેથી અહીં **અતિશયોક્તિ અલંકાર** છે.

[જિનપ્રતિમાની વંદનીયતા અને તેનું ફળ]

પ્ર. જિનપ્રતિમાને નમન આદિ નહિ કરનારાઓની બેહાલીનું વર્ણન કર્યું. પણ પ્રતિમા શામાટે વંદનીય છે તે તો બતાવો.

ઉ. આ જિનપ્રતિમાને તત્ત્વજ્ઞ ચતુર્વિધદેવો (=ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવો) તથા ચારણલબ્ધિધરમુનિભગવંતો અત્યંતઆદરબહુમાનપૂર્વક હર્ષથી નમ્યા છે. આ શિષ્ટપુરૂષો પ્રતિમાને નમ્યા છે માટે પ્રતિમાને ભાવથી નમન એ શિષ્ટાચાર છે. કાવ્યમાં "સહૃદયૈઃ...વંદિતા." ઇત્યાદિ પ્રતિમાનું જે વિશેષણ મુકયું છે, તેનો પણ ફલિતાર્થ એજ છે કે, દેવ વગેરે શિષ્ટ પુરૂષોએ પ્રતિમાને વંદન કર્યું હોવાથી પ્રતિમાને વંદન એ શિષ્ટાચાર છે; અને આ શિષ્ટાચાર હોવાથી જ પ્રતિમા વંદનીય છે. કેમકે પ્રતિમાને વંદન ન કરવામાં અશિષ્ટતા આવી જાય છે.

પ્ર. શિષ્ટાચાર તરીકે પ્રતિમાને વંદન કરવાથી લાભ શો થશે ?

ઉ. પ્રતિમાને ભાવથી વંદનરૂપશિષ્ટાચારનું પાલન કરવાથી જન્મ પવિત્ર બને છે. જન્મ એ સંસારનું કારણ હોવાથી અને મૃત્યુનું બીજ હોવાથી અપવિત્ર અને નિંદનીય છે. છતાં પણ જે જન્મ પામ્યા પછી સંસારનો હ્રાસ કરનારું અને જન્મ–મરણોના ત્રાસથી બચાવતું જિનપ્રતિમાનું ભાવવંદન મળે છે, તે જન્મ પવિત્ર અને પ્રશંસનીય બને છે. માટે મનુષ્ય જન્મની પવિત્રતા અને સફળતા ઇચ્છનારે અવશ્ય જિનપ્રતિમાને વંદન કરવું જોઇએ. એવો કહેવાનો ભાવ છે. દેવોએ કરેલાં પ્રતિમાવંદન અંગે આગળ બતાવાશે.

तस्स ठाणस्स अणालोइयपडिक्कंते कालं करेति, नत्थि तस्स आराहणा, से णं तस्स ठाणस्स आलोइय पडिक्कंते कालं करेति अत्थि तस्स आराहणा। (सू०६८४) से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ-जंघाचारणस्स? गो०! तस्स णं अट्ठमं अट्ठमेणं अनिक्खित्तेणं तवोकम्मेणं भावेमाणस्स जंघाचारणलद्धीनामं लद्धी समुप्पज्जति से तेणट्ठेणं जाव जंघाचारणे २। जंघा० णं भंते! कहं सीहागती, कहं सीहेगतिविसए प०? गो०! अयन्नं जंबुद्दीवे २ एवं जहेव विज्जाचारणस्स, नवरं तिसत्तखुत्तो अणुपरियट्टित्ताणं हव्वमागच्छेज्जा, जंघा० णं गो०तहा सीहागती तहा सीहेगतिविसए प०, सेसं तं चेव। जंघा० णं भंते! तिरियं केवतिए गतिविसए प०? गो! से णं इओ एगेणं उप्पाएणं रुयगवरे समोसरणं करेति, २ तहिं चेइयाइं वंदइ २ तओ पडिनियत्तमाणे बितिएणं उप्पाएणं नंदीसरवरदीवे समोसरणं करेति २ त्ता तहिं चेइयाइं वंदइ २ त्ता इहमागच्छइ २ इहं चेइयाइं वंदइ। जंघा० णं गो०। तिरियं एवतिए गइविसए प०! जंघा० णं भंते! उड्ढं केवतिए गतिविसए प०? गो०! से णं इओ एगेणं उप्पाएणं पंडगवणे समोसरणं करेति २ तहिं चेइयाइं वंदति २ तओ पडिनियत्तमाणे बितिएणं उप्पाएणं नंदणवणे समोसरणं करेति २ तहिं चेइयाइं वंदति २ इहंआगच्छइ २ इह चेइयाइं वंदति। जंघाचारणस्स णं गोयमा! उड्ढं एवतिए गतिविसए प०। से णं तस्स ठाणस्स अणालोइयपडिक्कंते कालं करेइ नत्थि तस्स आराहणा, सेणं तस्स ठाणस्स आलोइयपडिक्कंते कालं करेति, अत्थि तस्स आराहणा। सेवं भंते! सेवं भंते! जाव विहरइ॥ (सूत्र ६८५)॥

[ચારણકૃતપ્રતિમાવંદન]

ચારણો પ્રતિમાને વંદે છે તે અંગે ભગવતી સૂત્રના વીશમા શતકના નવમા ઉદ્દેશકમાં આ પ્રકારનો આલાપક છે.

"ભદંત! ચારણો કેટલા પ્રકારના છે?" ગૌતમ! ચારણો બે પ્રકારના છે–૧, વિદ્યાચારણ અને ૨, જંઘાચારણ. હે ભદંત! વિદ્યાચારણ કોને કહેવાય? ગૌતમ! સતત છઠ્ઠના પારણે છઠ્ઠના તપ યુક્ત વિદ્યાથી ઉત્તરગુણલબ્ધિયુક્ત સાધુને વિદ્યાચારણલબ્ધિ નામની લબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. આવી લબ્ધિવાળા વિદ્યાચારણ કહેવાય. હે ભદંત! વિદ્યાચારણની શીઘ્રગતિ કેવી છે અને તે શીઘ્રગતિનો વિષય કેટલો છે? ગૌતમ! આ જંબૂદ્વીપની પરિધિથી કંઈક વધુ પરિધિવાળા વિસ્તારને ઈત્યાદિ. કોઈ મહર્દ્ધિકઆદિવિશેષણયુક્ત દેવ આ ગમનને આશ્રયીને સંપૂર્ણજંબૂદ્વીપને ત્રણ ચપટીમાં (=ત્રણ ચપટી વગાડવા' જેટલા કાળમાં) ત્રણ વાર અણુપરિયત્તા=પ્રદક્ષિણા દઇને આવવા જે શીઘ્ર ગતિ કરે તેવી શીઘ્રગતિ અને શીઘ્રગતિનો વિષય વિદ્યાચારણને હોય છે.

હે ભદન્ત! વિદ્યાચારણની તીરછી ગતિ કેવી હોય? હે ગૌતમ! વિદ્યાચારણ અહીંથી એક ઉત્પાતથી (એક કૂદકે) માનુષોત્તર પર્વત પર જાય. ત્યાંના ચૈત્યોને વંદન કરી બીજા ઉત્પાતથી નંદીશ્વર દ્વીપમાં જાય. ત્યાંના ચૈત્યોને વંદન કરી ત્યાંથી પાછા ફરી (એક જ ઉત્પાતથી) અહીં આવી અહીંના ચૈત્યોને વંદન કરે. વિદ્યાચારણોની તીરછી ગતિ આવી છે. હે ભદંત! વિદ્યાચારણોની ઉર્ધ્વમાં કેવી ગતિ છે? હે ગૌતમ! તેઓ અહીંથી એક કૂદકે નંદનવન પર જાય. ત્યાંના ચૈત્યોને વંદન કરી બીજા કૂદકે પંડકવનમાં પહોંચે, ત્યાંના ચૈત્યોને વંદન કરી (એક જ કૂદકે) અહીં આવી અહીંના ચૈત્યોને વંદન કરે. આ તેમની ઉર્ધ્વગતિ છે, તે વિદ્યાચારણ આ (લબ્ધિના ઉપયોગરૂપ) સ્થાનની આલોચના પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના કાલ કરે (મૃત્યુ પામે) તો તેને આરાધના નથી. (અર્થાત્ તે વિરાધક છે) જો તે સ્થાનની આલોચના પ્રતિક્રમણ કરીને તે વિદ્યાચારણ કાલ કરે તો તેને આરાધના છે. (અર્થાત્ તે આરાધક છે.)

હે ભગવન્! જંઘાચારણ કોને કહેવાય? હે ગૌતમ! સતત અટ્ઠમના પારણે અટ્ઠમ તપથી પોતાને ભાવિત કરનારને જંઘાચારણ નામની લબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, આ લબ્ધિધરને જંઘાચારણ કહેવાય છે. હે ભગવન્! તે જંઘાચારણની શીઘ્રગતિ કેવી છે? એ શીઘ્રગતિનો વિષય કેવો છે?'

एतद्वृत्तिर्यथा–

अष्टमोद्देशकस्यान्ते देवा उक्तास्ते चाकाशचारिण इत्याकाशचारिद्रव्यदेवा नवमे प्ररूप्यन्ते इत्येवं संबद्धस्यास्येदमादिसूत्रम्–,कइविहे णं इत्यादि । तत्र चरणं=गमनमतिशयवदाकाशे एषामस्तीति चारणाः । विज्जाचारण'त्ति–विद्या–श्रुतं तच्च पूर्वगतं, तत्कृतोपकाराश्चारणा विद्याचारणाः, जंघाचारण'त्ति, जङ्घाव्यापारकृतोपकाराश्चारणा जङ्घाचारणाः । इहार्थे गाथाः–"अइसयचरणसमत्था, जंघाविज्जाहिं चारणामुणओ । जंघाहिं जाइ पढमो निस्सं काउं रविकरेवि ॥१॥ (छाया–अतिशयेन चारणसमर्था जङ्घाविद्याभ्यां चारणा मुनयः । जङ्घाभ्यां याति प्रथमो निश्रीकृत्य रविकरानपि ।) एगुप्पाएण तओ रुयगवरंमि उ तओ पडिनियत्तो । बीएणं नंदीसरमिहं तओ एइ तइएणं ॥२॥ (एकोत्पादेन तको रुचकवरं ततःप्रतिनिवृत्तो द्वितीयेन नन्दीश्वरमिह तत आगच्छति तृतीयेन ॥२॥) पढमेणं पंडगवणं बीउप्पाएणं णंदणं एइ । तइउप्पाएण तओ इह जंघाचरणो एइ ॥३॥ (प्रथमेन पण्डकवनं द्वितीयोत्पादेन नन्दनमेति । तृतीयोत्पादेन तत इहायाति जङ्घाचारणः ॥३॥) पढमेण माणुसोत्तरनगं स नंदीसरं बिईएणं । एइ तओ तइएणं कयचेइयवंदणो इहयं ॥४॥ (प्रथमेन मानुषोत्तरनगं द्वितीयेन नंदीश्वरं स एति । ततस्तृतीयेनेहेति कृतचैत्यवंदनः ॥४॥) पढमेण नंदणवणं बीउप्पाएणं पंडगवणंमि । एइ इहं तइएणं जो विज्जाचारणो होइ ॥५॥" (प्रथमेन नंदनवनं द्वितीयोत्पातेन पण्डकवनम् । एतीह तृतीयेन यो विद्याचारणो भवति ॥५॥) इति ।

હે ગૌતમ ! અહીં શીઘ્રગતિ સંબંધમાં પૂર્વની જેમ જ સમજવું, પણ અહીં ત્રણને બદલે એકવીસ વાર પ્રદક્ષિણા સમજવી. હે ગૌતમ ! આ તેની શીઘ્રગતિ અને શીઘ્રગતિવિષય છે. હે ભંતે ! જંઘાચારણની તીરછી ગતિ કેવી છે? હે ગૌતમ ! તે અહીંથી એક કૂદકે રૂચકવરદ્વીપ પર જાય છે. અને ત્યાંના ચૈત્યોને વંદે છે. પાછા ફરતાં બીજા કૂદકે (પાછા ફરવાના ૧ લા કૂદકે) નંદીશ્વરદ્વીપ પર આવે છે. ત્યાંના ચૈત્યોને વંદી ત્રીજા કૂદકે (પાછા ફરવાના બીજા કૂદકે) અહીં આવી અહીંના ચૈત્યોને વંદે છે, જંઘાચારણોની આ તીરછી ગતિ છે. હે ભદન્ત ! જંઘાચારણોની ઉર્ધ્વગતિ કેવી છે? હે ગૌતમ! તેઓ પહેલા જ કૂદકે પંડકવન પર (મેરૂના સૌથી ઉપલા વન પર) જાય છે ત્યાંના ચૈત્યોને વંદન કરી પાછા ફરતાં બીજા કૂદકે તેઓ નંદનવન પર આવી ત્યાંના ચૈત્યોને વંદે છે, પછી ત્રીજા કૂદકે અહીં આવી અહીંના ચૈત્યોને વંદે છે. હે ગૌતમ ! જંઘાચારણની ઉર્ધ્વગતિ આટલી છે. જો તે સ્થાનની આલોચના પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના તે જંઘાચારણ કાલ કરે તો તેને આરાધના નથી. જો તે સ્થાનની આલોચના પ્રતિક્રમણ કરીને કાળ કરે તો તેને આરાધના છે.

ઉપરોક્ત આલાપકનો ટીકાનુવાદ આ પ્રમાણે છે—

આઠમા ઉદ્દેશકના અંતે દેવોનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. દેવો આકાશગામી હોય છે. તેથી હવે આકાશગામી વિદ્યાવાળા દ્રવ્યદેવ=સાધુની પ્રરૂપણા નવમાં ઉદ્દેશકમાં કરે છે. આ પ્રમાણે પૂર્વના ઉદ્દેશક સાથે સંકળાયેલા નવમા ઉદ્દેશકનું આ પ્રથમ સૂત્ર છે. "કઈવિહેણં." ઈત્યાદિ. ચારણ=આકાશમાં અતિશયયુક્ત ગતિવાળા. વિદ્યાચારણ–વિદ્યા=પૂર્વગતશ્રુત. તેના દ્વારા ઉપકૃત થયેલા ચારણો. જંઘાચારણ–જંઘાના વ્યાપારથી ઉપકૃત થયેલા ચારણો. આ અંગે આ ગાથા છે–"જંઘા અને વિદ્યા વડે અતિશયયુક્તગતિમાં સમર્થ (મુનિઓ) ચારણ સમજવા. પહેલા પ્રકારના ચારણો (=જંઘાચારણો) સૂર્યના કિરણોની પણ નિશ્રા કરીને (=આલંબન લઈ) જંઘાથી ગમન કરે છે. ॥૧॥. તે જંઘાચારણો એક ઉત્પાતથી રૂચકવરદ્વીપ પર જાય છે. ત્યાંથી પાછા ફરતા બીજા ઉત્પાતથી નંદીશ્વરદ્વીપ પર અને ત્રીજા ઉત્પાતથી અહીં આવે છે. ॥૨॥. તથા પ્રથમ ઉત્પાતથી પંડકવનમાં જાય છે, પાછા ફરતા બીજા ઉત્પાતથી નંદનવનમાં આવે છે. અને ત્રીજા ઉત્પાતથી અહીં આવે છે. ॥૩॥. વિદ્યાચારણો પ્રથમ ઉત્પાતથી માનુષોત્તર પર્વત પર જાય છે. બીજા ઉત્પાતથી નંદીશ્વરદ્વીપ પર જાય છે. ત્યાં ચૈત્યવંદન કરી પાછા ફરતાં ત્રીજા ઉત્પાતથી અહીં આવે છે. ॥૪॥. તથા તેઓ પ્રથમ ઉત્પાતથી નંદનવન પર જાય છે બીજા ઉત્પાતથી પંડકવન પર આવે છે. પાછા ફરતા ત્રીજા ઉત્પાતથી અહીં આવે છે. ॥૫॥.

(वि. आ. भा. गा. ७८६-७९०) 'तस्स ण'ति यो विद्याचारणो भविष्यति तस्य पष्ठषष्ठेन तपःकर्मणा विद्यया च=पूर्वगतश्रुतविशेषरूपया च करणभूतया । 'उत्तरगुणलद्धिंति उत्तरगुणाः=पिण्डविशुद्धयादयः तेषु, इह च प्रक्रमात्तपो गृह्यते । ततश्च 'उत्तरगुणलब्धिं'=तपोलब्धिम्, क्षममाणस्य=अधिसहमानस्य, तपःकुर्वत इत्यर्थः । कहं सीहा गइ'त्ति कीदृशी शीघ्रा गतिः=गमनक्रिया, 'कहं सीहे गइविसए'त्ति कीदृशः शीघ्रो गतिविषयः ? शीघ्रत्वेन तद्विषयोऽपि उपचारात् शीघ्र उक्तः, गतिविषयः=गतिगोचरः । गमनाभावेऽपि शीघ्रगतिगोचरभूतं क्षेत्रं किम् ? इत्यर्थः । 'अयन्न' मित्यादि-अयं जंबूद्वीप एवंभूतो भवति, ततश्च 'देवे ण'मित्यादि 'हव्वमागच्छेज्जा' इत्यत्र 'यथा शीघ्राऽस्य देवस्य गतिरि'त्ययं वाक्यशेषो दृश्यः । 'से णं तस्स ठाणस्स' इत्यादि-अयमत्र भावार्थः- लब्ध्युपजीवनं किल प्रमादस्तत्र चासेविते अनालोचिते न भवति चारित्रस्याराधना, तद् विराधकश्च न लभते चारित्राराधनाफलमिति, यच्चेहोक्तं-विद्याचारणस्य गमनमुत्पादद्वयेन आगमनं चैकेन, जङ्घाचारणस्य तु गमनमेकेन, आगमनं च द्वयेनेति, तल्लब्धिस्वभावात् । अन्ये त्वाहुः विद्याचारणस्यागमनकाले विद्याऽभ्यस्ततरा भवतीति एकेनागमनं, गमने तु न तथेति द्वाभ्याम् । जङ्घाचारणस्य तु लब्धिरुपजीव्यमानाऽल्पसामर्थ्या भवतीति आगमनं द्वाभ्यां, गमनं तु एकेनैवेति ॥

ઉત્તરગુણ=પિંડવિશુદ્ધિ વગેરે. પ્રસ્તુતમાં 'ઉત્તરગુણ' પદથી તપ સમજવો. અર્થાત્ જે તપ કરવામાં સમર્થ મુનિ છટ્ઠના પારણે છટ્ઠનો તપ કરે છે. અને પૂર્વગતશ્રુતવિશેષરૂપ વિદ્યાવાળો છે. તે મુનિ ભવિષ્યમાં વિદ્યાચારણલબ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. શીઘ્રગતિ=ગમનક્રિયા. ગતિ શીઘ્ર હોવાથી તેના વિષયને પણ શીઘ્ર કહેવાય. શીઘ્રગતિવિષય=શીઘ્રગતિસંબંધી ક્ષેત્ર. ગતિક્રિયા ન હોય તો પણ ગતિના વિષયનો જ માત્ર નિર્દેશ હોવાથી દોષ નથી. અહીં "હવ્વમાગચ્છે." એ પછી અધ્યાહારથી "દેવની આ શીઘ્રગતિ છે." એ પ્રમાણે વાક્યનો અંત સમજવો. છેલ્લે આલોચના પ્રતિક્રમણ વગેરે કહ્યું તેનું આ તાત્પર્ય છે-લબ્ધિનો ઉપયોગ કરવો એ પ્રમાદ છે. આ પ્રમાદનું સેવન કર્યા પછી જો આલોચના કરવામાં ન આવે તો ચારિત્રની આરાધના થતી નથી. પણ વિરાધના થાય છે. અને ચારિત્રવિરાધકને ચારિત્રની આરાધનાનું ફળ મળી શકે નહિ.

શંકા :- વિદ્યાચારણને જતી વખતે બે ઉત્પાતથી જતા અને આવતી વખતે માત્ર એક ઉત્પાતથી આવતા દર્શાવ્યા. જ્યારે જંઘાચારણને એક જ ઉત્પાતથી જતાં અને આવતી વખતે બે ઉત્પાતથી આવતા દર્શાવ્યા આ તફાવત પડવામાં કારણ શું છે?

સમાધાન :- આ તફાવત પડવામાં લબ્ધિનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ જ કારણ છે. બીજાઓ આ બાબતમાં આ સમાધાન આપે છે.-"વિદ્યાનું વારંવાર પારાયણ વિદ્યાને વધુ સ્પષ્ટ બનાવે છે. અને તેથી વિદ્યાનું સામર્થ્ય વધે છે. વિદ્યાચારણોને જતી વખતે વિદ્યાનું પારાયણ વધુ ન હોવાથી સામર્થ્ય ઓછું હોય છે તેથી બે ઉત્પાત કરવા પડે છે. આવતી વખતે વિદ્યાનું પારાયણ વધુ થવાથી વિદ્યા સ્પષ્ટ અને વધુ સમર્થ બને છે. તેથી એક કૂદકે તેઓ અહીં આવે છે. લબ્ધિની બાબતમાં આનાથી ઊલ્ટું છે. લબ્ધિનો ઉપયોગ જેટલો વધારે તેટલી લબ્ધિની શક્તિ ઘટે. જંઘાચારણ લબ્ધિધરોને પ્રથમવારના લબ્ધિના પ્રયોગમાં સામર્થ્ય વધુ હોવાથી તેઓ જતી વખતે એક જ ઉત્પાતથી ગમન કરે છે. આવતી વખતે ફરીવાર લબ્ધિનો ઉપયોગ કરવાથી લબ્ધિનું સામર્થ્ય ઘટે છે. અને તે લબ્ધિધરોને આવતી વખતે બે ઉત્પાત કરવા પડે છે."

[આલોચનાકૃત્યના અકરણમાં અનારાધના]

પૂર્વોક્ત અર્થનો સ્વીકાર કરતા કવિવર દુર્મતિવાળાઓની કલ્પિત આશંકાને અસંગત ઠેરવતા કહે છે—

उक्तमेव स्वीकारयंस्तत्र कुमतिकल्पिताशंकां निरस्यन्नाह—

प्रज्ञप्तौ प्रतिमानतिर्न विदिता किं चारणैर्निर्मिता,
तेषां लब्ध्युपजीवनाद् विकटनाभावात्त्वनाराधना ।
सा कृत्याकरणादकृत्यकरणाद् भग्नव्रतत्वं भवे,
दित्येता विलसंति सन्नयसुधासारा बुधानां गिरः ॥ ६ ॥

दंडान्वय :–प्रज्ञप्तौ किं चारणैर्निर्मिता प्रतिमानति र्न विदिता ? (अपि तु विदितैव=प्रसिद्धैव) तेषां लब्ध्युपजीवनात्तु विकटनाभावादनाराधना । सा (अनाराधना) कृत्यस्याकरणात् , अकृत्यकरणाद् (तु) भग्नव्रतत्वं भवेत् । इत्येताः सन्नयसुधासारा बुधानां गिरः विलसंति ॥

શ્લોકાર્થ :– ભગવતીસૂત્રમાં ચારણો પ્રતિમાને નમ્યા” એ વાત 'શું' બતાવી નથી? (અર્થાત્ બતાવી જ છે.) તે સૂત્રમાં તેઓની (=ચારણોની) જે અનારાધના બતાવી છે તે લબ્ધિના ઉપયોગની વિકટના=આલોચના ન કરવાને કારણે છે. આમ આલોચના રૂપ કૃત્યના અકરણથી અનારાધના છે. જો પ્રતિમાને નમનરૂપઅકૃત્યના કરણરૂપ અનારાધના કહેશો. તો તેનાથી (અતિચાર નહિ પણ મિથ્યાત્વ હોવાથી) વ્રતનો જ ભંગ થાય (જે ઈષ્ટ નથી.) પંડિતોની આવી સુનયરૂપઅમૃતઝરતી વાણી છે.

ભગવતીસૂત્રમાં સુધર્મા સ્વામીએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બતાવ્યું છે કે “જંઘાચારણ અને વિદ્યાચારણ શ્રમણો પ્રતિમાને નમ્યા છે.” સૂર્યના પ્રકાશ સમાન આ વાણીને મલિન આશયવાળા પ્રતિમાલોપકો છૂપાવી શકે તેમ નથી.

પૂર્વપક્ષ :–ભગવતીસૂત્રમાં “ચારણશ્રમણો પ્રતિમાને નમ્યા” એ વાત છે તે બરાબર છે. પરંતુ તે શ્રમણો પ્રતિમાને સ્વેચ્છાથી ભાવોલ્લાસપૂર્વક નમ્યા નથી. પરંતુ માત્ર વિસ્મયથી નમ્યા હતા. માટે તેમનું આલંબન લઈ પ્રતિમાને નમન કરવું સંગત નથી. વળી તેઓએ જિનપ્રતિમાને નમન કરી અકૃત્યનું સેવન કર્યું. જિનપ્રતિમાને નમન અકરણીય છે. મિથ્યાત્વરૂપ છે. તે અકૃત્યનું આચરણ કરવાથી તેઓ અનારાધક બન્યા તે વાત એજ સૂત્રમાં બતાવી છે. તેથી સૂત્રનું અડધું વચન પકડી તેના આધારે પ્રતિમાને વંદનીય તરીકે સિદ્ધ કરવાની તમારી રસમ બરાબર નથી.

ઉત્તરપક્ષ :–અમે સૂત્રનું અડધું વચન પકડીને વાત કરતા નથી. પણ તમે તો ગલત અર્થ કરી મોટી ભૂલ કરી રહ્યા છો.

પૂર્વપક્ષ :–અમે કયો ગલત અર્થ કર્યો?

ઉત્તરપક્ષ :–તમે બે ગલત અર્થ કર્યા. (૧) તમે કયા આધારે કહો છો કે, તે ચારણશ્રમણો જિનપ્રતિમાને સ્વેચ્છાથી નમ્યા ન હતા પણ વિસ્મયથી નમ્યા હતા? કેમકે સૂત્રમાં આ પ્રમાણે કહ્યું નથી વળી વિશિષ્ટજ્ઞાની અને લબ્ધિધર મુનિભગવંતોને મિથ્યાત્વના સ્થાનોનો ખ્યાલ ન હોય, તેમ બને નહિ. તેથી જો પ્રતિમાને નમન મિથ્યાત્વ રૂપ હોય તો ચારણમુનિઓ વિસ્મયથી પણ પ્રતિમાને નમે એ સંભવતું નથી. વળી (૨) અહીં જે અનારાધના બતાવી છે, તે પ્રતિમાના નમનને કારણે નથી બતાવી.

"प्रज्ञप्तौ" इति-प्रज्ञप्तौ=भगवतीसूत्रे किं चारणैः=जंघाचारणविद्याचारणश्रमणैर्निर्मिता प्रतिमानतिर्न विदिता=न प्रसिद्धा ? अपि तु प्रसिद्धैव, सुधर्मस्वामिना कंठरवेणोक्तस्य तस्य तरणिप्रकाशतुल्यस्य कुमतिकौशिकवाङ्मात्रेणापह्नोतुमशक्यत्वात् । 'ननु यदुक्तं तद्व्यक्तमेव । परं चैत्यवंदननिमित्तालोचनाऽभावेऽनाराधकत्वमुक्तमिति तेषां चैत्यनतिं स्वारसिकीं नाभ्युपगच्छामः इत्याशंकायामाह-तेषामिति । तेषां=जंघाचारणविद्याचारणानां लब्ध्युपजीवनात्-तस्य प्रमादरूपत्वात् । तु=पुनः । विकटनाऽभावात्=आलोचनाऽभावात्, 'आलोअणा वियडणे'त्ति निर्युक्तिवचनाद् 'विकटना' शब्दस्य 'आलोचना'अर्थः । अनाराधना, न तु अन्यतो निमित्तात् । तदाह-सा अनाराधना कृत्यस्य प्रमादालोचनस्याऽकरणात् । अकृत्यकरणं-चैत्यवंदनेन मिथ्यात्वकरणम्, ततः तत्पुरस्कृत्यानाराधनायां तु उच्यमानायां भग्नव्रतत्वं भवेत्, मिथ्यात्वसहचारिणामनंतानुबंधिनामुदयेन चारित्रस्य मूलत एवोच्छेदात्, 'मूलच्छेज्जं पुण होइ बारसण्हं कसायाणं' इति(वि०आ०भा०) वचनात् । तच्च न आलोचनामात्रेणाऽपि शोधयितुं शक्यमित्ययं भारो मिथ्याकल्पकस्य शिरसि आस्ताम् । इत्येताः-सन्नयः=समीचीननयः, स एव मिथ्याकल्पनाविषविकारनिरासकत्वात् सुधा=पीयूषम्, तेन सारा बुधानां=सिद्धांतपारदृश्वनां गिरः=वाचः ॥६॥

પરંતુ લબ્ધિનો ઉપયોગ કરવો પ્રમાદરૂપ છે તેથી બતાવી છે. તે ચારણશ્રમણોએ લબ્ધિનો ઉપયોગ કરીને પ્રમાદ સેવ્યો હોઈ તે પ્રમાદસ્થાનની તેઓએ આલોચના કરવી જોઈએ. આ આલોચનારૂપ કૃત્યને ન કરવાથી જ તે ચારણશ્રમણોની અનારાધના છે. અર્થાત્ "આલોચના રૂપ કૃત્યના અકરણથી તે ચારણશ્રમણો અનારાધક બને છે" એવો ભગવતીસૂત્રનો આશય છે.

પ્ર. આ અનારાધકતા પ્રતિમાને નમનરૂપ અકૃત્યના કરણને કારણે નથી પરંતુ આલોચનારૂપ કૃત્યના અકરણના કારણે જ છે. એમ તમે શી રીતે કહો છો ? કેમકે સૂત્રમાં તો એવી ચોખવટ કરી જ નથી.

ઉ. અહીં ઊંડાણથી વિચાર કરીએ તો જરૂર સૂત્રનો અમે કહ્યો છે તેવો આશય પ્રાપ્ત થાય. જો પ્રતિમાને વંદન એ મિથ્યાત્વરૂપ હોઈ અકૃત્ય હોય, તો તો પ્રતિમાને વંદન કરવાથી મિથ્યાત્વ જ લાગી જાય. અને મિથ્યાત્વની હાજરીમાં વ્રતને અતિચાર ન લાગે પણ વ્રતનો જ નાશ થઇ જાય. કેમકે મિથ્યાત્વના પરિણામો પહેલા ગુણસ્થાનના છે અને વ્રતનો પરિણામ છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાનનો છે. વળી મિથ્યાત્વના ઉદયની સાથે અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય અવશ્ય થાય છે અને 'બારકષાયના (અનંતાનુબંધી-અપ્રત્યાખ્યાનીય અને પ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ=૧૨) ઉદયમાં ચારિત્રનો મૂળથી છેદ થાય છે." એ વચન હોવાથી અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયમાં વ્રતનો ભંગ થાય છે. અને વ્રતના ભંગમાં માત્ર આલોચનાથી કામ ન પતે. પણ ફરીથી સમ્યક્ત્વનું આરોપણ અને વ્રતની સ્થાપના કરવી પડે. અને તો જ આરાધન થાય. જ્યારે સૂત્રમાં તો આલોચનાપ્રતિક્રમણ કરવા માત્રથી શુદ્ધિ થઈ જાય છે, અને આરાધકતા આવી જાય છે તેમ બતાવ્યું છે. તેથી નક્કી થાય છે કે, ચારણશ્રમણોને માત્ર આલોચના-પ્રતિક્રમણથી શુદ્ધ થઇ જાય તેવો જ અતિચાર લાગ્યો છે અને તે

ननु चारणानां यावान्गतेर्गोचर उक्तः तावद्देशगमनपरीक्षायामेव मुख्यउद्देशः । तस्यां क्रियमाणायां तत्तच्चैत्यानामपूर्वाणां दर्शनाद्विस्मयोद्बोधेन तन्नतिः, न तु स्वरसत इति तदाचरणं न शिष्टाचार इति सर्वेषां साधूनां न तद्वंद्यता तद्दृष्टांतेन, इति कुमतिमतमाशंक्य निषेधति—

तेषां न प्रतिमानतिः स्वरसतो लीलानुषंगात्तु सा,
लब्ध्याऽऽप्तादिति कालकूटकवलोद्गारा गिरः पाप्मनाम् ।
हंतैवं न कथं नगादिषु नतिर्व्यक्ता कथं चेह सा,
चैत्यानामिति तर्ककर्कशगिरा स्यात्तन्मुखं मुद्रितम् ॥७॥

दंडान्वयः— तेषां प्रतिमानतिः स्वरसतो न तुपुनः लब्ध्याप्ताद् लीलानुषंगाद् इति पाप्मनां गिरः कालकूटकवलोद्गाराः । हन्त ! एवं कथं नगादिषु न नतिः ? कथं चेह चैत्यानां सा नतिः व्यक्ता ? इति तर्ककर्कशगिरा तन्मुखं मुद्रितं स्यात् ।

અતિચારની આલોચના કરવારૂપ કૃત્યના અકરણથી જ તેઓ અનારાધક બને છે. આ અતિચાર લબ્ધિના ઉપયોગરૂપ પ્રમાદના સેવનને કારણે જ સંભવી શકે છે. કેમ કે બીજો કોઈ વિકલ્પ સંભવતો નથી. અને લબ્ધિનો ઉપયોગ એ પ્રમાદરૂપ છે, એ સર્વમાન્ય હકીકત છે. આમ પ્રમાદસ્થાનની આલોચનારૂપ કૃત્યના અકરણથી જ ચારણશ્રમણો અનારાધક બને છે, નહિ કે જિનપ્રતિમાના વંદનથી. અને તેથી તે શિષ્ટ ચારણશ્રમણોએ પ્રતિમાને ભાવથી જ વંદન કર્યા હોવા જોઈએ. કેમ કે તેમ કરવામાં તેઓને કોઈ પાપ કે મિથ્યાત્વ લાગતું નથી. તેથી પ્રતિમાના ભાવથી વંદનમાં એકાંતે નિર્જરા જ છે અને જિનપ્રતિમાને ભાવથી વંદન એ સર્વ શિષ્ટપુરૂષોનું કર્તવ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

કાવ્યમાં મિથ્યાકલ્પનારૂપ ઝેરના વિકારને દૂર કરનાર સુનયને અમૃતની ઉપમા આપી છે.

[ચારણોની પ્રતિમાનતિ સ્વારસિકી]

પૂર્વપક્ષ :–'સૂત્રમાં ચારણોને જ્યાં સુધી જઈ શકતા બતાવ્યા છે ત્યાં સુધી પોતે જઈ શકે છે કે કેમ ?' એવી પરીક્ષા કરવાના મુખ્ય ઉદ્દેશથી જ ચારણલબ્ધિધરો નંદીશ્વર આદિ દ્વીપો પર જાય છે. ત્યાં ગયા પછી ત્યાં રહેલા ચૈત્યોને પૂર્વે ક્યારેય પણ જોયા ન હોવાથી તે ચારણો તે ચૈત્યોના દર્શનથી વિસ્મય પામે છે. અને આ વિસ્મયથી તેઓ ચૈત્યને નમન કરે છે પણ તે શ્રમણો "આ ચૈત્યોને નમન કર્ત્તવ્ય છે" એવા ભાવથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ચૈત્યનમન કરતા નથી. તેથી ચારણોએ પ્રતિમાને નમન કર્યું એ શિષ્ટાચારરૂપ નથી. તેથી "તે ચારણોના દૃષ્ટાંતથી સર્વ સાધુઓએ પ્રતિમાને વંદન કરવું જોઈએ" એમ કહેવું જરાય સંગત નથી.

પ્રતિમાલોપકોની આ આશંકાને ફગાવતા કવિ કહે છે.

શ્લોકાર્થ :– "તે જંઘાચારણ–વિદ્યાચારણ મુનિઓ પ્રતિમાને સ્વરસથી=શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી પ્રગટેલા પરિણામથી નમ્યા નથી. પરંતુ લબ્ધિથી પ્રાપ્ત થયેલી લીલાના

'तेषा'मिति=तेषां जंघाचारणविद्याचारणानां प्रतिमानतिः स्वरसतो न-स्वरसः-श्रद्धाभक्तिसंलुलितः परिणामः,-तु=पुनः लब्ध्याप्ताद्=लब्धिप्राप्ताद् लीलानुषंगात् लब्धिप्राप्तलीलादिदृक्षया प्रवृत्तानां तत्रावर्जनीयसंनिधिकदर्शनतयेत्यर्थः । न चास्वारसिकतन्नत्या काऽपि क्षतिः, स्वारसिकाकृत्यकरणस्यैव दोषत्वाद् इत्येताः पाप्मनां=लुम्पाकदुर्गतानां गिरः कालकूटकवलोद्गाराः उद्गीर्यमाणकालकूटकवला इत्यर्थः भक्षितमिथ्यात्वकालकूटानामीदृशानामेव उद्गाराणां संभवात् । तत्रोत्तरम्-'हंत !' इति निर्देशे । एवं लीलाप्राप्तस्य विस्मयेन साधूनां वन्दनसम्भवे कथं नगादिषु मानुषोत्तरनंदीश्वररूचकमेरूतदारामादिविषये न-चारणानां नतिः ? तत्राप्यपूर्वदर्शनजनितविस्मयेन तत्संभवात् । कथं चेह भरतविदेहादौ ततः प्रतिनिवृत्तानां चैत्यानां=प्रतिमानां सा नतिः ? इत्येवंभूता या तर्ककर्कशा गीः, तया तन्मुखं=पाप्मवदनं मुद्रितं स्याद्-अनया गिरा ते प्रतिवक्तुं न शक्नुयुरित्यर्थः । कर्कशपदं तत्तर्कस्य निबिडमुद्राहेतुत्वमभिव्यनक्ति । अत्र यथा गोचरचर्योद्देशेनापि निर्गतेन साधुना अंतरोपनताः साधवः स्वरसत एव वन्दनीयास्तथा गतिगोचरदर्शनायाऽपि गतैश्चारणै र्नंदीश्वरादिप्रतिमानतिः स्वरसत एव कृताऽनभ्रोपनतपीयूषवृष्टिवत्परमप्रमोद हेतुत्वादित्युक्तं भवति ।।७।।

અનુષંગથી નમ્યા છે" પ્રતિમાલોપકોની આવા પ્રકારની વાણી મિથ્યાત્વરૂપકાલકૂટઝેરના ભોજનથી ઉદ્ભવેલા ઉદ્ગાર જેવી છે. (જો લીલાના અનુષંગથી જ તે નમન હોત તો) તેઓ માનુષોત્તર પર્વત આદિ પર(રહેલા બગીચા આદિના) દર્શન કરવા કેમ ગયા નહિ ? અને અહીંના ચૈત્યોને શા માટે નમ્યા ? (અહીંના ચૈત્યો કંઈ અપૂર્વ નહોતા) તર્કથી કર્કશ બનેલી આ વાણીથી તેઓને ચૂપ કરી શકાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- લીલાથી નંદીશ્વરાદિ પર ગયેલા ચારણો ત્યાં ચૈત્યને શ્રદ્ધાભક્તિથી નમ્યા નથી પણ માત્ર વિસ્મયથી નમ્યા છે. અને વિસ્મયથી કરેલા નમનમાં અહોભાવ વગેરે ન હોવાથી મિથ્યાત્વકરણનો દોષ નથી. હા, વિસ્મયથી પણ નમવાનો દોષ સેવ્યો હોવાથી અતિચાર જરૂર લાગ્યો છે. કેમ કે, અકૃત્યનું સેવન દોષરૂપ છે. તેથી અહીં મિથ્યાત્વના કારણે વ્રતભંગ થવાનો પ્રશ્ન જ નથી. અને ચૈત્યનતિ સાધુઓને માન્ય છે તેમ પણ સિદ્ધ થતું નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- તમારી આ વાત બરાબર નથી. ચારણોએ જો ચૈત્યો અપૂર્વ હોઈ વિસ્મયથી જ નમન કર્યું હોત, તો તે નંદીશ્વરઆદિ પર રહેલા બગીચા-વન-વાવડીઓ વગેરેનું કુદરતી અદ્ભુત સૌંદર્ય પણ તે શ્રમણોને વિસ્મય પમાડી શકત. અને તેથી તે શ્રમણો એ વન વગેરેને પણ અવશ્ય જોવા ગયા હોત; અને નમ્યા પણ હોત. પણ સૂત્રમાં તો એ અંગે અંશમાત્રનો પણ ઉલ્લેખ નથી. તેથી જ અનુમાન કરી શકાય કે, આટલી ઊંચી ભૂમિકાએ પહોંચેલા ચારણશ્રમણો માત્ર વિસ્મયથી અકૃત્યને સેવી બેસે એ સંભવી શકે નહિ. તેથી તેઓ ત્યાં ચૈત્યને નમ્યા એ સ્વારસિકી જ ક્રિયા હતી. વળી માની લો કે, નંદીશ્વર વગેરેના ચૈત્યો અપૂર્વ હોઈ ત્યાંના ચૈત્યોને જોઈ વિસ્મય થાય અને તેથી વિસ્મયથી ત્યાંના ચૈત્યોને નમે. પરંતુ અહીંના ચૈત્યો તો અપૂર્વ નહોતા જ. તેથી તે શ્રમણોને અહીંના ચૈત્યોને જોઈ વિસ્મય થવાનો કોઈ

अथोक्तालापके 'तहिं चेइआइं वंदइ' इत्यस्य अयमर्थः यथा भगवद्भिः उक्तं तथैव नन्दीश्वरादि दृष्टमिति 'अहो तथ्यम् इदं भगवद्ज्ञानम्' इत्यनुमोदत इत्यर्थतश्चैत्यपदस्य ज्ञानार्थत्वादिति मुग्धपर्षदि मूर्द्धानमाधूय व्याचक्षाणमुपहसन्नाह—

ज्ञानं चैत्यपदार्थमाह न पुनर्मूर्त्तिं प्रभोर्योद्विषन्,
वंद्यं तत्तदपूर्ववस्तुकलनाद् दृष्टार्थसंचार्यपि ।
धातुप्रत्ययरूढिवाक्यवचनव्याख्यामजानन्नसौ,
प्रज्ञावत्सु जडः श्रियं न लभते काको मरालेष्विव ॥८॥

'दण्डान्वय :— यो द्विषन् चैत्यपदार्थं तत्तदपूर्ववस्तुकलनाद् दृष्टार्थसंचार्यपि ज्ञानं वंद्यमाह न पुनः प्रभोः मूर्त्तिं धातुप्रत्ययरूढिवाक्यवचनव्याख्यामजानन्नसौ जडः प्रज्ञावत्सु मरालेषु काक इव श्रियं न लभते।

સવાલ જ નથી. તેથી જો ચૈત્યને વંદન અકરણીય હોય તો અહીંના ચૈત્યોને વંદન કરવાનું કોઇ પ્રયોજન જ નહોતું. પણ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે કે, તે ચારણ-શ્રમણો પાછા આવીને અહીંના ચૈત્યોને નમ્યા. તેથી "ચારણો માત્ર વિસ્મયથી જ નંદીશ્વરઆદિના ચૈત્યોને નમ્યા." ઈત્યાદિ તમારી વાત સાવ પોકળ ઠરે છે. કારણ કે તમે આ તીક્ષ્ણતર્કનો જવાબ આપી શકવા માટે સમર્થ નથી. માટે જ ચારણશ્રમણોના દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ થાય છે કે ચૈત્યને શ્રદ્ધાપૂર્વકનું વંદન એ શિષ્ટાચાર છે, સર્વ સાધુઓ માટે કરણીય જ છે. અને કલ્યાણનું સાધન છે. અહીં તાત્પર્ય આ છે–જેમ ગોચરીના ઉદ્દેશથી નીકળેલા સાધુએ સામે મળેલા સાધુને શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક વંદન કરવાનો આચાર છે. તેમ પોતાની લબ્ધિથી પ્રાપ્તગતિની પરીક્ષાના હેતુથી પણ નંદીશ્વર આદિ પર ગયેલા સાધુઓ ત્યાં શ્રીજિનપ્રતિમાને વંદન તો પોતાની ધર્મશ્રદ્ધાથી જ કરે. કેમકે જિનપ્રતિમાનું દર્શન અને વંદન તો વાદળ વિના અમૃત વૃષ્ટિની જેમ પરમપ્રમોદનું કારણ બને છે.

['ચૈત્ય'ના જ્ઞાન અર્થની અસંગતતા]

પૂર્વપક્ષ :– ભગવતીસૂત્રના એ આલાપકમાં 'ચૈત્ય' પદનો અર્થ 'જ્ઞાન' કરવાનો છે. તેથી "ત્યાં ચૈત્યોને વંદે છે" એ વાકયનો અર્થ આ પ્રમાણે છે–"નંદીશ્વર વગેરેનું જેવું વર્ણન કર્યું, તે જ પ્રમાણે આ નંદીશ્વર વગેરે દેખાય છે. તેથી અહો ! ભગવાનનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ તથ્ય છે" એમ તે ચારણશ્રમણો ભગવાનના જ્ઞાનની અનુમોદના કરે છે.

પ્રતિમાલોપકો ભોળાઓની સભામાં માથું હલાવી હલાવીને આવો પૂર્વપક્ષ સ્થાપે છે. તેઓના આ પૂર્વપક્ષની ઠેકડી ઊડાવતા સ્તુતિકાર કહે છે.

શ્લોકાર્થ :– (જિનશાસન પર) દ્વેષ રાખતી જે વ્યક્તિ (= પ્રતિમાલોપક) 'ચૈત્ય' પદના અર્થથી તે તે અપૂર્વવસ્તુઓનો બોધ કરાવનારું દૃષ્ટઅર્થવિષયક પણ જ્ઞાન જ વંદનીય છે એમ સ્વીકારે છે પણ જિનપ્રતિમાને સ્વીકારતી નથી; તે વ્યક્તિને ધાતુ-પ્રત્યય–રૂઢિ–વાકય–વચન અને વ્યાખ્યાનું જ્ઞાન નથી. તેથી એ વ્યક્તિ બુદ્ધિશાળીઓના સમુદાયમાં હંસોમાં કાગડાની જેમ શોભતી નથી.

ज्ञानं० । यो द्विषन्=जिनशासने द्वेषं कुर्वन् प्रकृते चैत्यपदार्थं ज्ञानमाह न पुनः प्रभो मूर्त्तिं, किं भूतं ज्ञानम् ?— तस्य तस्यापूर्वस्य वस्तुनः कलनात्=परिच्छेदाद् वन्द्यम्=अनुमोद्यमिति योगः, किं भूतमपि ? दृष्टार्थसंचार्यपि, इहलोके चैत्यवंदने संचरिष्णु भविष्णुशब्दार्थमपि । अपूर्वदर्शनेन विस्मयोत्पादकत्वाद् भगवद्ज्ञानस्य वंद्यत्वे 'इहं चेइआइं वंदइ' इत्यस्यानुपपत्तिरिहापूर्वादर्शनाद् इत्यपिः आपाततो नौचित्यं दर्शयति । स जडः प्रज्ञावत्सु=प्रेक्षावतां मध्ये, श्रियं=सदुत्तरस्फूर्त्तिसमृद्धिं न लभते, केषु क इव ? मरालेषु=राजहंसेषु काक इव' इत्युपमा, किं कुर्वन् ? – अजानन् काम् ? धात्वादिव्याख्याम् । तथाहि—'चैत्यानि' इत्यत्र 'चिती संज्ञाने' इति धातुः, कर्मप्रत्ययस्तथा च 'अर्हत्प्रतिमा एव' इत्यर्थः 'चिती संज्ञाने' संज्ञानमुत्पद्यते काष्ठकर्मादिषु प्रतिकृतिं दृष्ट्वा 'जहा एसा अरिहंतपडिम'त्ति चूर्णिस्वरसाद् इति । प्रकृते ज्ञानमर्थं वदन् प्रकृतिप्रत्ययानभिज्ञ एव । तथा रुढेरप्यनभिज्ञ एव, चैत्यशब्दस्य जिनगृहादौ एव रूढत्वात् । चैत्यम्–जिनौकस्तद् बिंबं चैत्यो जिनसभातरुरिति कोशात् । एतेन विपरीतव्युत्पत्त्या नामभेदप्रत्ययोगार्थोऽपि निरस्तः, योगाद्रूढेर्बलवत्त्वादन्यथा पंकजपदाच्छैवालादिबोधप्रसंगात् ।

પ્રતિમાલોપકો ચૈત્ય પદના અર્થ તરીકે પ્રભુની પ્રતિમાને છોડી જ્ઞાનને સ્વીકારે છે. અને આ જ્ઞાન અપૂર્વવસ્તુઓનો બોધ કરાવનારું હોવાથી અનુમોદનીય છે તેમ કહે છે. પણ ચૈત્યપદનો અર્થ જ્ઞાન કરવામાં આવે તો તે દૃષ્ટાર્થસંચારી પણ બને. દૃષ્ટાર્થસંચારી=આ લોકમાં (પ્રત્યક્ષથી દેખાતા સ્થળે) ચૈત્યવંદનમાં સંચારસ્વભાવવાળું. અહીં 'સંચરિષ્ણુ' પદથી 'ભવિષ્ણુ' (=થવાના સ્વભાવવાળું) શબ્દનો અર્થ કરવો. **તાત્પર્ય:**–જો અપૂર્વદર્શન દ્વારા વિસ્મયજનક હોવાથી ભગવાનનું જ્ઞાન વન્ધ બનતું હોય, તો 'ઇહ ચેઇયાઇ વંદઇ' (=અહીં ચૈત્યોને વંદે છે) આ વાકય અનુપપન્ન બને તેથી જ કાવ્યમાં રહેલું 'અપિ'પદ પ્રતિમાલોપકોની વાત ઔચિત્યસભર નથી તેમ દર્શાવે છે. પ્રતિમાલોપકોની આ વાત જિનશાસન પ્રત્યેના તેમના પ્રેમના અભાવને છતી કરે છે. પ્રભુની ગેરહાજરીમાં (૧) જિનપ્રતિમા અને (૨) જિનાગમઆ બેજ જૈનશાસનના આધારસ્તંભ છે. કલિકાળના ઝેરને ઉતારનારા પરમ ઔષધ છે. એમાંના 'જિનપ્રતિમા' રૂપ આધારસ્તંભને ઊડાડવા માટે આગમના સ્વમતિકલ્પિતઅર્થ કરવામાં અને યોગ્યઅર્થને દબાવી દેવામાં જિનાગમરૂપ બીજો આધારસ્તંભ પણ ધરાશાયી થાય છે. આમ જિનશાસનના મુખ્ય બન્ને આધારસ્તંભના અભાવમાં જિનશાસનની ઈમારત પણ શી રીતે ટકી શકે? તેથી જેઓ પ્રતિમાને વંદનીય તરીકે સ્વીકારતા નથી તેઓ વાસ્તવમાં જિનશાસન પર જ કુઠારાઘાત કરે છે. અને આ ચેષ્ટા જિનશાસન પ્રત્યેના પ્રેમના અભાવ વિના શી રીતે સંભવી શકે?

પૂર્વપક્ષ:– 'ચૈત્ય' પદનો અર્થ જ "પ્રતિમા" તરીકે બેસતો ન હોય પછી તેનો નિષેધ કરવામાં દોષ શો?

ઉત્તરપક્ષ:– જો તમને 'ચૈત્ય' શબ્દ અંગેના (૧) ધાતુ (૨) પ્રત્યય (૩) રૂઢિ (૪) વાકય (૫) વચન અને (૬) વ્યાખ્યા આ છનો ખ્યાલ હોત, તો તમે ચૈત્ય પદથી 'પ્રતિમા' અર્થનો નિષેધ કરવાની હિંમત કરત નહિ.

वाक्यस्यापि–वाक्यं–साकांक्षपदसमुदायः 'इहं चेइआइं वंदइ' इत्यस्य "अत्रस्थानि चैत्यानि वंदते" इति हि वाक्यार्थः । स च चैत्यपदस्य ज्ञानार्थत्वे न घटते, भगवद्ज्ञानस्य नंदीश्वरादिवृत्तित्वाभावात् । जगद्वृत्तित्वस्य अन्यसाधारण्येनाविस्मापकत्वात् । फलेन नंदीश्वरादिप्रतिपादकतायाः प्रामाण्यनिर्णये च, प्राग्भगवद्वचनानाश्वासेन मिथ्यादृष्टित्वप्रसंगादिति । वचनस्यापि–चैत्यशब्दस्य ज्ञानस्य एकत्वात् ज्ञानार्थे चैत्यशब्दस्य आविष्टबहुवचनस्य कुत्राप्यननुशासनात्, सिद्धान्तेऽपि तथापरिभाषणस्याभावात्, अन्यथा 'केवलनाणं' इत्यस्य स्थले 'चेइआइं' इति प्रयोगापत्तेः। यदि वा, पूर्वभगवदुक्तार्थदर्शनस्थले एवेदृक् प्रयोगः स्याद् इति कल्प्यते । तदा गर्भगृहस्थमहाव्याधितमृगापुत्रस्य यथोक्तस्य दर्शिनो गौतमस्याऽधिकारेऽपि तथाप्रयोगः स्याद् इति किम् असंबद्धवादिना पामरेण सह विचारणया ।

પૂર્વપક્ષ:– તમે જ 'ચૈત્ય' પદના ધાતુ વગેરેનો ખુલાસો કરો.

ઉત્તરપક્ષ:– સાંભળો, તમે સાવધાન થઈને! પ્રથમ ધાતુ અને પ્રત્યય દર્શાવીએ છીએ. 'ચૈત્ય' શબ્દમાં સંજ્ઞાન અર્થક 'ચિતી' ધાતુ છે. અને તે ધાતુને કર્મબોધક 'ય' પ્રત્યય છે. તેથી ચૂર્ણિકાર ચૈત્ય પદની આ વ્યુત્પત્તિ કરે છે–કાષ્ઠ વગેરેમાં આલેખેલી જે પ્રતિકૃતિના દર્શનથી 'આ અરિહંતની પ્રતિમા છે." એવું સંવેદન થાય તે 'ચૈત્ય' કહેવાય. તેથી ચિતી ધાતુને કર્મબોધક 'ય' પ્રત્યય લગાવવાથી બનેલા 'ચૈત્ય' શબ્દથી અરિહંતની પ્રતિમા એવો જ અર્થ થાય છે. આમ સ્પષ્ટ હોવા છતાં 'ચૈત્ય' પદથી 'જ્ઞાન' અર્થ કરવામાં પ્રકૃતિ=ધાતુ અને પ્રત્યય સંબંધી પોતાની અજ્ઞાનતા પ્રગટ થાય છે. તથા "ચૈત્ય" શબ્દ 'જિનાલય' વગેરે અર્થમાં જ રૂઢ છે. શબ્દકોશમાં પણ તેથી 'ચૈત્ય' શબ્દનો અર્થ "જિનાલય જિનબિંબ કે જિનસમવસરણનું વૃક્ષ" એવો જ કર્યો છે.

પૂર્વપક્ષ:– 'ચિતી' ધાતુનો અર્થ સંજ્ઞાન છે તેથી 'જેના દ્વારા અપૂર્વ વસ્તુઓનું સંજ્ઞાન થાય તે ચૈત્ય" અથવા "જેનું સંજ્ઞાન=સંવેદન થાય તે ચૈત્ય" ઈત્યાદિ વ્યુત્પત્તિથી ચૈત્ય પદનો યોગાર્થ (–પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયથી પ્રાપ્ત થતો અર્થ) જ્ઞાન જ થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ:–આવી વિપરીત વ્યુત્પત્તિથી ભલે તમે (નામ ભેદ=) વિશેષનામમાં (પ્રત્યય=) નિમિત્તભૂત યોગાર્થ (અથવા નામ ભેદ= પ્રકૃતિ= ધાતુવિશેષને પ્રત્યય લગાડી પ્રાપ્ત થયેલો યોગાર્થ) તરીકે જ્ઞાનને સ્વીકારો. પણ એટલો ખ્યાલ રાખજો કે–યોગાર્થ કરતા રૂઢાર્થ બળવાન છે. દા. ત. 'પંકજ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે–પંક=કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું". આ યોગાર્થ થયો. આ યોગાર્થના બળે તો શેવાળ પણ પંકજ બની શકે, કેમકે શેવાળ પણ કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે છતાં લોકો 'પંકજ' શબ્દથી માત્ર 'કમળ' અર્થનો જ બોધ કરે છે કેમકે 'પંકજ' શબ્દ' માત્ર 'કમળ' અર્થમાં જ રૂઢ થયો છે. આમ અહીં 'પંકજ' શબ્દના યોગાર્થ કરતા રૂઢાર્થ બળવાન થયો. બસ તેજ પ્રમાણે 'ચૈત્ય' પદમાં પણ તમે કરેલી વિપરીતવ્યુત્પત્તિથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનરૂપ યોગાર્થ કરતાં 'જિનાલય' આદિ રૂપ રૂઢાર્થ જ બળવાન છે. હવે, 'વાકય સંબંધી તમારા અજ્ઞાનને દૂર કરીએ છીએ. વાકય=સાકાંક્ષ (=એક બીજાની અપેક્ષા રાખતાં) પદોનો સમુદાય. 'ઈહં ચેઈયાઈં વંદઈ" એ વાકયનો "અહીંના ચૈત્યોને વંદે છે" એવો વાકયાર્થ

स्याद् एतत्, 'तस्स ठाणस्स' इति अत्र तच्छब्दाव्यवहितपूर्ववर्त्तिपदार्थपरामर्शकत्वान्नंदीश्वरादिचैत्यवंदननिमित्तकालोचनाऽभावप्रयुक्ताया एवाऽनाराधनाया अभिधानाद् विगीतमेतद् । मैवम् । तच्छब्देन व्यवहितस्याप्युत्पातेन गमनस्यैव आलोचनानिमित्तस्य परामर्शात्, यतनया विहितेन नभोगमनेनापि दोषाभावात् । अत एव च यतनया ग्रामानुग्रामं विहरता **गौतमस्वामिना**ऽष्टापदारोहावरोहयोः जंघाचारणलब्धिं प्रयुज्य तच्चैत्यवंदने निर्दोषता । तद्वंदनं चोक्तमुत्तराध्ययननिर्युक्तौ—

"चरमसरीरो साहू आरुहइ णगवरं ण अन्नो' त्ति । एयं तु उदाहरणं कासीय तहिं जिणवरिंदो, सोऊण तं भगवतो गच्छइ तहिं गोयमो पहितकित्ती आरुज्झंत णगवरं पडिमाओ वंदइ जिणाणंति, भगवं च गोअमो जंघाचरणलद्धीए लूतातंतुमिणिस्साए उड्ढं उप्पइओ"त्ति चूर्णिः ।–

જ સંગત છે. ચૈત્ય=જ્ઞાન અર્થ કરવામાં આ વાક્યાર્થ સંગત થાય નહિ. કેમકે 'અહીંના ચૈત્ય= જ્ઞાનને વંદે છે." એ વાક્યાર્થમાં અહીંના જ્ઞાનને એટલે કયાંના જ્ઞાનને ? ભગવાનનું જ્ઞાન ભગવાનમાં જ રહ્યું છે એ કંઈ 'અહીં" એટલે ભરત ક્ષેત્રમાં કે 'ત્યાં' એટલે નંદીશ્વર આદિમાં રહ્યું નથી તેથી ચૈત્યનો જ્ઞાન અર્થ કરવામાં વાક્યાર્થ સંગત થતો નથી.

પૂર્વપક્ષ :– અલબત્ત, ભગવાનનું જ્ઞાન ગુણરૂપે તો સમવાય સંબંધથી ભગવાનમાં જ રહ્યું છે. પરંતુ આ જ્ઞાન આ ભરતક્ષેત્ર અને તે નંદીશ્વરદ્વીપ આદિ બધા જ્ઞેય પદાર્થોને વિષય બનાવે છે અર્થાત્ નંદીશ્વર દ્વીપ વગેરે બધા આ જ્ઞાનના વિષય બને છે. તેથી વિષયતાસંબંધથી જ્ઞાન નંદીશ્વર વગેરેમાં રહ્યું છે. તેમ પણ કહી શકાય.

ઉત્તરપક્ષ :– વિષયતાસંબંધથી ભગવાનનું જ્ઞાન જેમ નંદીશ્વર વગેરેમાં રહ્યું છે તેમ ત્રણેય જગતમાં અરે, અલોકમાં પણ રહ્યું છે. અર્થાત્ ભગવાનના જ્ઞાનના વિષય, જેમ ભરતક્ષેત્ર, અને નંદીશ્વર વગેરે છે તેમ આ આખુંય બ્રહ્માંડ અને અલોક પણ છે. તેથી નંદીશ્વર આદિ વિષયક તેમનું જ્ઞાન કંઈ વિસ્મયકારક નથી જે જ્ઞાન સર્વ જગતનો પ્રકાશ કરવા સમર્થ હોય, તે જ્ઞાન નંદીશ્વર આદિનો બોધ કરાવે તેમાં આશ્ચર્યજનક શું છે ? કરોડો રૂપિયાની ઉથલપાથલ કરનારા વેપારીની બે–પાંચ હજારની ઉથલપાથલથી વિસ્મય શું થાય ?

પૂર્વપક્ષ :– અલબત્ત,ભગવાનનું જ્ઞાન ત્રૈલોકયપ્રકાશક છે, છતાં પણ તે જ્ઞાનના અનંત વિષયોના એક અંશરૂપ નંદીશ્વરાદિ દ્વીપો પણ આપણા જેવા છદ્મસ્થોના જ્ઞાનના વિષય બની શકતા નથી. તેથી શ્રમણો જ્યારે નંદીશ્વર જાય છે, ત્યારે ત્યાં બધું જોયા પછી તેઓને ભગવાનના નંદીશ્વરવિષયક જ્ઞાનની યથાર્થતાની ખાતરી થાય છે. અને અહોભાવથી ભગવાનના જ્ઞાનને નમી પડે છે. કેમકે આ જ્ઞાનની સત્યતાની ખાતરી 'ભગવાનનું સર્વવસ્તુવિષયક જ્ઞાન યથાર્થ જ છે' એવો નિશ્ચય કરવા પ્રેરે છે.

ઉત્તરપક્ષ :– આમ 'નંદીશ્વર આદિના દર્શન કરવાથી ચારણ શ્રમણોને ભગવાનના જ્ઞાનની સત્યતાની ખાતરી થાય છે' એમ કહેવામાં તો તાત્પર્ય એ આવીને ઉભું રહ્યું કે, જ્યાં સુધી તે શ્રમણોએ નંદીશ્વરના દર્શન કર્યા નહિ ત્યાં સુધી તે શ્રમણોને ભગવાનના જ્ઞાનની સત્યતાની ખાતરી ન હતી. અર્થાત્ ત્યાંસુધી તેઓ મિથ્યાત્વી હતા. શું આવું

તાત્પર્ય નીકળે તે ઈષ્ટ છે ? આમ ચૈત્યનો અર્થ જ્ઞાન કરવામાં વાકયાર્થમાં ઘણી અસમંજસતા ઉભી થાય છે.

વળી તમને એકવચન-બહુવચનના પ્રયોગ અંગે પણ જ્ઞાન આપવું જરૂરી લાગે છે. ચૈત્યનો અર્થ જ્ઞાન કરવામાં 'ચૈત્ય' પદ બહુવચનમાં હોવાથી જ્ઞાન પણ બહુવચનમાં આવશે. પણ આગમમાં કયાંય જ્ઞાનનો બહુવચનમાં પ્રયોગ દેખાતો નથી. લોકમાં પણ જ્ઞાન અર્થે બહુવચનનો પ્રયોગ થતો નથી. દા. ત. 'તેમનામાં બહુ જ્ઞાન છે." તેમજ બોલાય છે. નહિ કે, "તેમનામાં બહુ જ્ઞાનો છે." તેમ. વળી શાસ્ત્રમાં એવી પરિભાષા પણ મળતી નથી કે, જ્ઞાનઅર્થક ચૈત્યપદનો બહુવચનમાં પ્રયોગ કરવો. વળી આગમમાં બીજે કયાંય જ્ઞાન કે કેવળજ્ઞાનને બદલે "ચૈત્ય" પદનો પ્રયોગ ઉપલબ્ધ થતો નથી. તેથી અહીં પણ ચૈત્ય પદનો અર્થ જ્ઞાન કરવો સંગત નથી.

પૂર્વપક્ષ :– ભગવાને જે પદાર્થનું પ્રથમ નિરૂપણ કર્યું હોય, તે પદાર્થનું પછી તેવું જ દર્શન થાય; ત્યારે ભગવાનના જ્ઞાન માટે ચૈત્ય પદનો પ્રયોગ કરાય છે. સામાન્ય સંજોગોમાં જ્ઞાન માટે ચૈત્યપદ વપરાતું નથી. તેથી જ નંદીશ્વર વગેરે સ્થળોએ ભગવાનના જ્ઞાનની યથાર્થતા જોવાથી ભગવાનનાં જ્ઞાન અર્થે ચૈત્ય પદનો પ્રયોગ કર્યો છે.

ઉત્તરપક્ષ :– આ દલીલ સાવ વાહિયાત છે. જો પ્રત્યક્ષ આદિથી યથાર્થ તરીકે સિદ્ધ થયેલું ભગવાનનું જ્ઞાન જ ચૈત્યરૂપ હોય, તો (૧) ભગવાનનું બીજું જ્ઞાન ચૈત્યરૂપ નહિ રહે, અને તેથી વંદનીય પણ નહિ બને. તથા (૨) ભગવાને ગૌતમસ્વામી આગળ કર્મના વિપાકનું વર્ણન કર્યું. અને ત્યારે દૃષ્ટાંત તરીકે 'મૃગાગ્રામ' નગરના વિજય નામના રાજાના 'મૃગા' રાણીથી અવતરેલા 'મૃગાપુત્ર'નું વર્ણન કર્યું. આ સાંભળીને ગૌતમસ્વામી તે મૃગાપુત્રને જોવા રાજાના મહેલમાં જાય છે. આ મૃગાપુત્રને ભોંયરામાં રાખવામાં આવ્યો હતો. ભોજનનો અવસર હોવાથી મૃગારાણી આહાર લઈને ગૌતમસ્વામીને લઈને એ ભોંયરામાં જાય છે. પણ તે પહેલા પોતાના મુખ પર કપડું ઢાંકે છે. અને ગૌતમસ્વામી ભગવાનને મુખ પર મોહપત્તી રાખવા વિનવે છે. ગૌતમસ્વામીએ પણ તે પ્રમાણે કર્યું. બન્ને ભોંયરામાં પહોંચ્યા. ભોંયરાનું બારણું ખોલતાની સાથે જ હાથી, ઘોડા વગેરેના ગંધાતા શબની દુર્ગંધને પણ ચાર ચાંદ ચડી જાય તેવી તીવ્ર દુર્ગંધ આવવા માંડી. ગૌતમસ્વામીએ મૃગાપુત્રનું શરીર જોયું–જાણે કે કંઈક હલનચલનવાળો માંસનો લોચો કાન નાક વગેરેની જગ્યાએ માત્ર કાણા જ હતા. શરીર આખું લોહી અને પરુથી રંગાયેલું હતું. જોવામાત્રથી કંપારી અને અરેરાટી છૂટી જાય તેવી ભયંકર હાલત હતી. જેટલું પણ ભોજન ખાય તે બધુંજ લોહી અને પરુ રૂપે પરિણામ પામે...અને તીવ્ર આહારસંજ્ઞાથી પીડાતો એ મૃગાપુત્ર આ પરુ પણ ચાટવા માંડે. કરુણાભંડાર ગૌતમસ્વામી આ દૃશ્ય વધુસમય સુધી નીહાળી શકયા નહિ ભગવાને મૃગાપુત્રનું જેવું વર્ણન કર્યું હતું: સાંગોપાંગ તે પ્રમાણે સાક્ષાત્ નિહાળીને ગૌતમસ્વામી પાછા આવી પ્રભુને ત્રણપ્રદક્ષિણા દે છે. અને પરમાત્માન આ જ્ઞાન પ્રત્યે અહોભાવ વ્યક્ત કરે છે. ઈત્યાદિ વાત આગમમાં આવે છે. અહીં પણ ભગવાનના

જ્ઞાનની યથાર્થતાની સિદ્ધિ થઈ. તેથી અહીં પણ 'ગૌતમસ્વામી (ભગવાનના જ્ઞાનરૂપ) ચૈત્યને નમે છે' એવો પ્રયોગ થવો જોઇતો હતો. પણ તેવો પ્રયોગ જોવા મળતો નથી. વળી સૂત્રમાં પણ કયાંય ચૈત્યની તમે કહી તેવી પરિભાષા જોવા મળતી નથી. તથા પરમાત્માના જ્ઞાનના આ પ્રમાણે (૧) ચૈત્યરૂપ અને (૨) અચૈત્યરૂપ એમ બે વિભાગ સ્વમતિથી પાડવા સારા પણ નથી. કેમકે તેમાં તીર્થંકરની આશાતના છે.

[પ્રતિમાવંદનમાં અનારાધનાની અસિદ્ધિ]

પૂર્વપક્ષ :– અસ્તુ ! ત્યારે ભલે ચૈત્યનો અર્થ જ્ઞાનને બદલે પ્રતિમા કરો. છતાં પણ પ્રતિમા વંદનીય તો સિદ્ધ થતી જ નથી. કેમકે સૂત્રમાં ચારણશ્રમણોને પ્રતિમાના વંદનના કારણે જ અનારાધના બતાવી છે. જૂઓ સૂત્રમાં "તસ્સ ઠાણસ્સ...." ઈત્યાદિ જે કથન છે. ત્યાં તસ્સમાં રહેલા 'તત્' શબ્દના અર્થ 'તે' શબ્દથી તેની નિકટપૂર્વમાં રહેલા પદના અર્થનો બોધ થાય છે. અને નિકટપૂર્વમાં તો ચૈત્યના વંદનની જ વાત છે. "તસ્સ." ઈત્યાદિ પદથી સૂચિત આલોચનાયોગ્યસ્થાન તરીકે નંદીશ્વર વગેરેમાં રહેલી પ્રતિમાઓને વંદન જ આવે છે. અને તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રતિમાને વંદન અનારાધનારૂપ છે. અને તેથી પ્રતિમા વંદનીય નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– 'તત્' પદથી નિકટપૂર્વમાં રહેલા પદનું જ સ્મરણ થાય–એવો નિયમ નથી, પરંતુ જે પદ 'તત્' પદ સાથે સંબંધિત થવાની યોગ્યતા ધરાવતું હોય. તે પદ દૂર પડયું હોય, તો પણ તે પદ સાથે જ 'તત્' પદનો સંબંધ થાય અને તેથી અહીં "તસ્સ." ઈત્યાદિમાં રહેલા 'તત્' પદથી 'ઉત્પાતથી ગમન' નો જ બોધ થાય છે. કેમકે "ચૈત્યવંદન" નો સંબંધ સંભવી શકતો નથી. આગમમાં કયાંય ચૈત્યવંદન અંગે આલોચનાનું વિધાન કર્યું નથી. અને યતનાપૂર્વક આકાશગમનદ્વારા કરાયેલા ચૈત્યવંદન સ્થળોએ પણ અનારાધના કે આલોચનાવગેરેનું વિધાન કર્યું નથી. આમ અહીં લબ્ધિના ઉપયોગરૂપ પ્રમાદપૂર્વકના ચૈત્યવંદનસ્થળે અનારાધના અને આલોચનાની વાત કરી. અન્યત્ર યતનાપૂર્વકના આકાશગમનાદિ પૂર્વકના ચૈત્યવંદન વગેરે સ્થળે અનારાધના કે આલોચનાની વાત ન કરી–આ અન્વયવ્યતિરેકથી સિદ્ધ થાય છે કે, અહીં (નંદીશ્વરાદિમાં લબ્ધિથી ગમન અને ચૈત્યવંદનસ્થળે) લબ્ધિથી ઉત્પાતદ્વારા જે ગમન કર્યું તે જ અનારાધના અને આલોચનાનું સ્થાન છે.

શંકા :– આગમમાં એવું કોઈ સ્થાન આવે છે કે, જ્યાં જંઘાચારણ આદિ લબ્ધિના ઉપયોગ પૂર્વક ચૈત્યવંદન કર્યું હોય છતાં આલોચના આદિની વાત ન આવી હોય.

સમાધાન :– હા. જુઓ ! અનંતલબ્ધિનિધાન શ્રી **ગૌતમસ્વામી** ગણધર જયણા પૂર્વક ગામોગામ વિચરતા વિચરતા પોતાની જંઘાચારણ લબ્ધિથી અષ્ટાપદપર્વતપર ચઢયા. અને ભરતચક્રવર્તીએ ભરાવેલા ચોવીશ તીર્થંકર વગેરેનાં મનોરમ્ય પ્રતિમાઓને વંદન કર્યં. અને પછી નીચે ઉતર્યા આ અંગેનો **ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિમાં** આ પ્રમાણે પાઠ છે—

न च लब्धिप्रयोगमात्रं प्रमादः, अग्लान्या धर्मदेशनादिना तीर्थकृल्लब्धिप्रयोगेऽपि तत्प्रसङ्गात् । किन्तु तत्कालीनमौत्सुक्यमिति निरुत्सुकस्य नभोगमनेनापि चैत्यवंदनेन न दोष इति द्रढतरमनुसन्धेयम् । अत एव भगवत्यां तृतीयशतके पंचमोद्देशके संघकृत्ये साधोर्वैक्रिय करणस्य विषयमात्रमुक्तम् । गारवपूर्वमभियोगे चानालोचनायामाभियोग्येषु गतिरुक्ता प्रशस्त-व्यापारे तु न किञ्चिदेव । तथा च तत्पाठः-

"अणगारे णं भंते ! भावियप्पा बाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता पभू एगं महं इत्थिरूवं वा जाव संदमाणियरूवं वा विउव्वित्तए ? णो ति०, अणगारे णं भंते ! भावियप्पा बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगं महं इत्थिरूवं वा जाव संदमाणियरूवं वा विउव्वित्तए ? हंता पभू , अणगारेणं भंते ! भावि० केवतियाइं पभू इत्थिरूवाइं विकुव्वित्तए ? गो० ! से जहानामए जुवइं जुवाणे हत्थेणं हत्थे गेण्हेज्जा, चक्कस्स वा नाभीअरगा उत्तासिया एवामेव अणगारेवि भावि० वेउव्वियसमुग्घाएणं समोहणइ, जाव पभू णं गो० ! अणगारे णं भावि० केवलकप्पं जंबूद्दीवं दीवं बहूहिं इत्थीरूवेहिं आइन्नं वितिकिन्नं जाव एस णं गो० ! अणगारस्स भावि० अयमेयारूवे विसए विसयमेत्ते वुच्चइ, नो चेव णं संपत्तीए विकुव्विसु वा ३, एवं परिवाडीए नेयव्वं जाव संदमाणिया । से जहानामए केइ पुरिसे असिचम्मपायं गहाय गच्छेज्जा एवामेव अणगारे वि भावि० असिचम्मपायहत्थकिच्चगएणं अप्पाणे णं उड्ढं वेहासं उप्पइज्जा ? हंता ! उप्पइज्जा, अणगारे णं भंते ! भावि. केवतियाइं पभू असिचम्मपायहत्थकिच्चगयाइं रूवाइं विउव्वित्तए ? गो. ! से जहानामए-जुवतिं जुवाणे हत्थेणं हत्थे गेण्हेज्जा तं चेव जाव

"ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ એકવાર સમવસરણમાં ફરમાવ્યું કે, ચરમશરીરી (= તે જ ભવમાં મોક્ષે જનાર) જ પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ એવા અષ્ટાપદપર્વતપર ચડી શકે છે.' અચરમ શરીરીઓ–નહીં. પ્રભુની આ પાવન પ્રરૂપણાનું પાન કરી મહાયશસ્વી ગણધર ગૌતમસ્વામી ડોલી ઊઠયા. ગૌતમસ્વામીને પોતાના મોક્ષની તીવ્ર ઉત્કંઠા તો હતી જ. તેથી આ સાંભળીને તરત જ ગૌતમ-સ્વામી અષ્ટાપદ પર્વત પર ગયા. અને જંઘાચારણ લબ્ધિ હોવાથી સૂર્યના કિરણોનું આલંબન લઈ ઉપર ચઢયા. તથા ત્યાં રહેલી જિનપ્રતિમાઓને નમ્યા."

આગમના આ પાઠમાં જંઘાચારણલબ્ધિથી ઉર્ધ્વગમન અને ચૈત્યવંદનની વાત આવી. પણ ક્યાંય અનારાધના કે આલોચના પ્રતિક્રમણની વાત આવી નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ચૈત્ય=પ્રતિમા. અને પ્રતિમાવંદન અનારાધનારૂપ નથી. અર્થાત્ પ્રતિમાવંદન આરાધનારૂપ છે.

[ઉત્સુકતાપૂર્વકના લબ્ધિના પ્રયોગમાં પ્રમાદતા]

પૂર્વપક્ષ :– **જો ગૌતમસ્વામીએ અષ્ટાપદ પર ચડવા માટે લબ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો હોય, તો તેઓ આલોચનાના ભાગી બનવા જ જોઇએ. કારણકે લબ્ધિનો ઉપયોગ પ્રમાદરૂપ છે. દા. ત. આહારકલબ્ધિનો ઉપયોગ કરી આહારકશરીર બનાવતી વખતે ચૌદપૂર્વધર સાધુ છઠ્ઠા–પ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાને હોય છે.**

ઉત્તરપક્ષ :– 'લબ્ધિના ઉપયોગમાત્રથી પ્રમાદનું સેવન થાય જ' એવો એકાંતે નિયમ નથી. જો આવો એકાંત નિયમ માનવામાં આવે, તો તીર્થંકરને પણ પ્રમાદી માનવાની મોટી આપત્તિ આવે.

પૂર્વપક્ષ :– ભગવાનને પ્રમાદી માનવાની આપત્તિ શી રીતે આવશે ?

ઉત્તરપક્ષ :– ભગવાન દેશના દેતી વખતે તીર્થંકરલબ્ધિનો ઉપયોગ કરતા હોય છે. અને તમારા મતે લબ્ધિનો ઉપયોગ એકાંતે પ્રમાદરૂપ છે. તેથી ભગવાનને

विउव्विंसु वा ३। से जहानामए केइ पुरिसे एगओ पडागं काउं गच्छेज्जा एवामेव अणगारे वि भावि. एगओ पडागहत्थकिच्चगएणं अप्पाणेणं उड्ढं वेहासं उप्पएज्जा हंता गो ! उप्पएज्जा, अणगारे णं भंते ! भावि० केवतियाइं पभू एगओ पडागाहत्थकिच्चगयाइं रूवाइं विउ०? एवं चेव जाव विकुव्विंसु वा ३। एवं दुहओपडागंपि। से जहानामए केइपुरिसे एगओ जन्नोवइतं काउं गच्छेज्जा, एवामेव अण. भावि० एगओ जण्णोवइयकिच्चगएणं अप्पाणेणं उड्ढं वेहासं उप्पएज्जा ? हंता, उप्प०, अण० णं भंते० केवतियाइं पभू. एगओजण्णोवइय-किच्चगयाइं रूवाइं विउ० ? तं चेव जाव विकुव्विंसु वा ३। एवं दुहओ जण्णोवइयंपि। से जहा०-केइ पु० एगओ पल्हत्थियं काउं चिट्ठेज्जा, एवामेव अण० भावि०, एवं चेव जाव विकुव्विंसु वा ३। एवं दुहओ पल्हत्थियंपि, से जहा० केइ पु० एगओ पलिअंके काउं चिट्ठेज्जा, एवं अण० भावि० तंचेव विकुव्विंसु वा ३। एवं दुहओ पलियंकंपि। अण० णं भंते ! भावि० बाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता पभू एगं महं आसरूवं वा हत्थिरूवं वा सीहरूवं वा वग्घवगदीवियअच्छतरच्छपरासररूवं वा अभिजुंजित्तए ? णो तिणट्ठे, समट्ठे, अण० णं एवं बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू। अण० णं भंते ! भावि० एगं महं आसरूवं वा अभिजुंजित्ता अणेगाइं जोयणाइं गमित्तए ? हंता पभू, से भंते ! किं आयड्ढीए गच्छति, परिड्ढीए गच्छति ? गो०। आयड्ढीए गच्छइ, नो परिड्ढीए, एवं आयकम्मुणा, नो परकम्मुणा, आयप्पओगेणं, नो परप्पओगेणं, उस्सिओदगं वा गच्छइ पयोदगं वा गच्छइ, से णं भंते ! किं अण० आसे ? गो०! अण० णं से, नो खलु से आसे ! एवं जाव परासररूवं वा। से भंते ! किं मायी विकुव्वइ, अमाई विकुव्वइ ? गो०! माई विकुव्वइ, नो अमाई विकुव्वइ। माई णं भंते ? तस्स ठाणस्स अणालोइयपडिक्कंते कालं करेइ कहिं उववज्जति ? गो०! अन्नयरेसु आभियोगेसु देवलोगेसु देवत्ताए उववज्जइ। अमाई णं तस्स ठाणस्स आलोइयपडिक्कंते कालं करेइ कहिं उववज्जति ? गो०! अन्नयरेसु अणाभिओगेसु देवलोगेसु देवत्ताए उववज्जइ, सेवं भंते त्ति ! (तृ. श. ५ उ. सू. १६१)।

પ્રમાદી માનવાની આપત્તિ આવે છે. તીર્થંકરપણું લબ્ધિરૂપ છે તે આગમપ્રસિદ્ધ છે. કેમકે આગમમાં જ્યાં જંઘાચારણ વગેરે લબ્ધિઓના નામ છે ત્યાં તીર્થંકરપણાની પણ ગણત્રી કરેલી છે.

શંકા :– તીર્થંકરલબ્ધિનો ઉપયોગ શું છે ?

સમાધાન :– પ્રાતિહાર્ય વગેરેથી સુરમ્ય બનેલા સમવસરણમાં દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચોની સમક્ષ ગ્લાન થયા વિના ધર્મદેશના આપવી–એજ તીર્થંકરલબ્ધિનો સર્વહિત-કર શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ છે. પ્રત્યેક તીર્થંકરો પ્રાયઃ રોજ ધર્મદેશના આપવા દ્વારા પોતાની તીર્થંકરલબ્ધિનો ઉપયોગ કરતા હોય છે. જો હવે લબ્ધિનો ઉપયોગ એકાંતે પ્રમાદરૂપ હોય, તો તીર્થંકર રોજ પ્રમાદનું સેવન કરતા હતા તેમ માનવું પડે. અને તેથી 'દરેક તીર્થંકરો પ્રમાદી છે' તેવી જાહેરાત કરવાની અશ્રાવ્ય આપત્તિ આવી પડે.

શંકા :– તો પછી લબ્ધિનો ઉપયોગ ક્યારે પ્રમાદરૂપ બને ?

સમાધાન :– લબ્ધિનો ઉપયોગ જ્યારે કારણ વિના માત્ર લબ્ધિની તાકાત આદિ અંગેની ઉત્સુકતા વગેરેથી કરાય છે, ત્યારે જ પ્રમાદરૂપ બને છે. ભગવાન ઉત્સુકતા વિના માત્ર જીવો પ્રત્યેની કરૂણાથી જ સ્વાચારરૂપે તીર્થંકરલબ્ધિનો ઉપયોગ કરતા હતા. તેથી ધર્મદેશના દેવામાં ભગવાન પ્રમાદી ઠરે નહિ. તેજ પ્રમાણે ગૌતમસ્વામી ભગવાને અષ્ટાપદ ચડતી વખતે જંઘાચારણ લબ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો. છતાં પ્રમાદ સેવ્યો નથી. કેમકે લબ્ધિના ઉપયોગ વખતે ઉત્સુકતા હતી નહિ. તેથી ગૌતમસ્વામી આલોચનાના ભાગી

वृत्ति :–अणगारे णमित्यादि, 'असिचम्मपाय' गहाय'त्ति असिचर्मपात्रं=स्फुरकः, अथवा असिश्च=खड्गः चर्मपात्रं च=स्फुरकः खड्गकोशको वा, असिचर्मपात्रम् । तद् गृहीत्वा । 'असिचम्मपायहत्थकिच्चगएण' अप्पाणेणं'त्ति असिचर्मपात्रं हस्ते यस्य स तथा । कृत्यम्=सङ्घादिप्रयोजनम्, गतः=आश्रितः, कृत्यगतः, ततः कर्मधारयः । अतस्तेनात्मना । अथवा असिचर्मपात्रं कृत्वा हस्ते कृतं येन, असौ असिचर्मपात्रहस्तकृत्वाकृतः, तेन–प्राकृतत्वाच्चैवं समासः । अथवा असिचर्मपात्रस्य हस्तकृत्यां=हस्तकरणं, गतः=प्राप्तः यः स तथा तेन । 'पलिअंकं'ति आसनविशेषः प्रतीतश्च । 'वग'त्ति=वृकः । 'दीविय'त्ति=चतुष्पदविशेषः । 'अच्छ'त्ति=ऋक्षः । 'तरच्छ'त्ति=व्याघ्रविशेषः । 'परासर'त्ति=सरभः । इहान्यान्यपि शृगालादिपदानि वाचनान्तरे दृश्यन्ते । 'अभिजुंजित्तए'त्ति=अभियोक्तुं विद्यादिसामर्थ्यतस्तदनुप्रवेशेन व्यापारयितुं, यच्च स्वस्यानुप्रवेशनेनाभियोजनं तद्विद्यादिसामर्थ्योपात्तबाह्यपुद्गलान् विना न स्यादितिकृत्वोच्यते–'नो बाहिरए पुग्गले अपरियाइएत्ता'त्ति ।' 'अणगारेणंसे'त्ति अनगार एवासौ तत्त्वतोऽनगारस्यैवाश्वाद्यनुप्रवेशेन व्याप्रियमाणत्वात् । 'माई अभिजुंजइ'त्ति कषायवानभियुङ्क्त इत्यर्थः । अधिकृतवाचनायां 'माई विउव्वइ'त्ति दृश्यते, तत्र चाभियोगोऽपि विकुर्वणेति मन्तव्यं, विक्रियारूपत्वात् तस्येति । अण्णयरेसु'त्ति आभियोगिकदेवा अच्युतान्ता भवन्तीति कृत्वाऽन्यतरेषु इत्युक्तं केषुचिदित्यर्थः । उत्पद्यते चाभियोजनभावनायुक्तः साधुराभियोगिकदेवेषु, करोति च विद्यादिलब्ध्युपजीवकोऽभियोगभावनां, यदाह–"मंताजोगं काउंभूइकम्मंतु जो पउंजेति । सायरसईड्ढिहेउं, अभिओगं भावणं कुणइ ॥१॥" (छाया–मन्त्रान् योगांश्च कृत्वा, सातरसर्द्धिहेतो भूतिदानं यः प्रयोजयति स आभियोगिकां भावनां करोति ।) [उत्तराध्ययन ३६तमअध्य. गाथा २६३] त्ति ।

तस्मात्पुष्टालम्बने न विकुर्वणादिना दोष इति त्वरितगमनादिना अंतरा तीर्थोल्लंघनादिना औत्सुक्यमात्रमेव चारणानामनाराधनानिमित्तमिति स्थितम् ॥

બન્યા નથી. ચારણશ્રમણો પણ પોતાની લબ્ધિની શક્તિ વગેરે જોવાની ઉત્સુકતાથી લબ્ધિનો ઉપયોગ કરતા હોવાથી જ પ્રમાદી હતા. અને તેથી તે સ્થાનની આલોચનાના ભાગી બન્યા. પરંતુ સર્વત્ર પ્રતિમાવંદન તો નિર્દોષ જ સિદ્ધ થાય છે.

પ્ર. ઉત્સુકતા વિના લબ્ધિનો ઉપયોગ શું સંભવી શકે છે?

ઉ. હા. **ભગવતીસૂત્રના ત્રીજા શતકના પાંચમા ઉદ્દેશામાં** વૈક્રિયલબ્ધિનો વિષય બતાવ્યો છે. ત્યાં કહ્યું છે કે, "સંઘના કાર્ય માટે સાધુ વૈક્રિય લબ્ધિનો પ્રયોગ કરે છે." આમ અહીં ઉત્સુકતા વિના પણ લબ્ધિના ઉપયોગનું સ્થાન બતાવ્યું. પણ તે લબ્ધિના ઉપયોગ પછી આલોચના ન કરવામાં પરલોકમાં શી ગતિ થાય? આ વાત તે સ્થળે બતાવી નથી. આમ પુષ્ટાલંબને ઉત્સુકતા વગર લબ્ધિનો ઉપયોગ કરવામાં દોષ નથી.

પ્ર. પુષ્ટાલંબન વિના લબ્ધિનો પ્રયોગ કરવામાં પરલોકમાં શી ગતિ થાય?

ઉ. ભગવતીસૂત્રમાં જ બતાવ્યું છે કે "પુષ્ટાલંબન વિના ઋદ્ધિગારવ વગેરેથી લબ્ધિનો પ્રયોગ કર્યા પછી આલોચના કરવી જોઈએ. લબ્ધિનો પુષ્ટાલંબન વિના ઉપયોગ કરનાર સાધુ જો આલોચના ન કરે તો પરલોકમાં આભિયોગિક=નોકર દેવ થાય છે." તેથી સિદ્ધ થાય છે કે પુષ્ટલંબન વિનાના લબ્ધિપ્રયોગમાં દોષ છે. અને પ્રશસ્તપ્રવૃત્તિમાં જ આલોચના નથી. **ભગવતીસૂત્રનો** પાઠ આ પ્રમાણે છે–

ભાવિત૦ સા૦ બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના સ્ત્રી વગેરેનું રૂપ વિકુર્વી શકે નહિ. ભાવિતઆત્મા સાધુ બાહ્ય પુદ્ગળોને ગ્રહણ કરે છે. તે પછી તે સાધુ સ્ત્રીનું વિશાળરૂપ યાવત્

પાલખી વગેરેને વિકુર્વી શકે છે. જેમ કોઈ જુવાનપુરૂષ યુવતીને હાથથી ગ્રહણ કરે અથવા ચક્રની નાભી જેમ આરાથી યુક્ત હોય છે. તેમ ભાવિતાત્મા સાધુ પણ વૈક્રિય પુદ્ગળોને ગ્રહણ કરે છે. તે પછી તે સાધુ એટલી બધી વૈક્રિય સ્ત્રીઓ બનાવી શકે કે તે બધી સ્ત્રીઓથી આખા જંબુદ્વીપને ભરી દેવા સમર્થ બને. આનાથી વૈક્રિયલબ્ધિધર મહાત્માઓની વૈક્રિયલબ્ધિની શક્તિનો વિષય સૂચવાયો. કેમકે વાસ્તવમાં ત્રિકાળમાં કયારેય કોઈ વૈક્રિયલબ્ધિધર મહાત્મા આ પ્રમાણે કરતા નથી. આ જ પ્રમાણે વૈક્રિયલબ્ધિધર મહાત્મા વૈક્રિયલબ્ધિથી નીચે કહેલી ચેષ્ટાઓ કરવા સમર્થ છે. સર્વત્ર એ પ્રવૃત્તિ માત્ર વિષયરૂપ સમજવી. કેમકે ત્રણે કાળમાં કોઈ મહાત્મા એ પ્રમાણે વૈક્રિયલબ્ધિનો પ્રયોગ કરતા નથી. (૧) તલવાર અને મ્યાન લઈ જતા મનુષ્યની જેમ વૈક્રિયલબ્ધિથી તલવાર અને મ્યાન લઈ ઉર્ધ્વગમન કરવું. (૨) હાથમાં ધજા લઈ માણસની જેમ વૈક્રિયલબ્ધિથી ધજા લઈ ઉર્ધ્વગમન કરવું. એ જ પ્રમાણે બન્ને હાથમાં ધજા લઈ ઉર્ધ્વગમન કરવું. તથા (૩) ભાવિતાત્મા અણગાર સંઘપ્રયોજનાદિ હેતુથી વૈક્રિયલબ્ધિથી એક બે જનોઈ વગેરે કરે છે. પલંગ આદિઆસનવિશેષ બનાવી શકે છે. તથા ભાવિતાત્મા અણગાર ઘોડાનું, હાથીનું, સિંહનું, વાઘનું, વરુનું, દીપડાનું, રીંછનું, તરચ્છ=વાઘવિશેષનું તથા અષ્ટાપદપ્રાણી વગેરેનું રૂપ વિકુર્વી શકે. સાધુ પોતાની વૈક્રિયલબ્ધિથી ઘોડાવગેરેનું રૂપ બનાવી પોતાની ઋદ્ધિ=લબ્ધિથી અનેક યોજનસુધી જઈ શકે. તથા આ કાર્ય કરવામાટે ક્રિયા અને પ્રયોગ પણ પોતાનો જ જોઈએ. બીજાની ક્રિયા અને પ્રયોગ=પ્રયત્ન ચાલે નહિ. ઘોડાવગેરેના વૈક્રિયરૂપ કરતી વખતે તે સાધુ, સાધુ જ છે; પણ ઘોડા વગેરે રૂપ નથી. (અર્થાત્ સાધુ વૈક્રિયલબ્ધિથી ઘોડા વગેરેને વિકુર્વી તેમાં પોતાના આત્મપ્રદેશોને સંક્રમાવે છતાં પણ તિર્યંચ બની જતો નથી. પરંતુ સાધુરૂપે જ રહે છે) વૈક્રિય લબ્ધિથી જૂદા જૂદા રૂપોને રચતી વખતે સાધુ માયાયુક્ત હોય છે. પણ માયા વિનાનો હોતો નથી. માયાવી સાધુ પોતાના તે સ્થાનની આલોચના કર્યા વિના કાલ કરે (=મૃત્યુ પામે) તો અન્યતર આભિયોગિક દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. અને અમાયાવી તે સ્થાનની આલોચના કરીને કાલ કરે તો અનાભિયોગિક=મહર્દ્ધિક દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે." (જે આલોચના ન કરે તે માયાયુક્ત જ રહે છે. અને જે આલોચના કરે છે તે માયાથી મુક્ત બને છે.) આ સૂત્રની આંશિક ટીકાઃ અસિ-ચર્મપાત્ર=મ્યાન અથવા અસિ=તલવાર અને ચર્મપાત્ર=મ્યાન કૃત્ય=સંઘ વગેરેનું પ્રયોજન. ગતઃ= અવલંબીને અથવા "તલવાર અને મ્યાનને હાથમાં લઈને" એવો અર્થ કરવો. પલિઅંક=આસન-વિશેષ (પલંગ) વગ=વરુ દીવિય=દીપડો. અચ્છ=રીંછ. તરચ્છ=વિશેષ પ્રકારનો વાઘ. પરાસર=અષ્ટાપદ. અન્ય વાચનામાં શૃગાલ=શિયાળ વગેરે પદો પણ દેખાય છે. અભિજુંજિત્તએ=વિદ્યા વગેરેના સામર્થ્યથી વિકુર્વેલા રૂપોમાં પ્રવેશ કરી તે રૂપોપાસેથી કાર્ય કરાવવામાં સમર્થતા. આ કાર્ય બાહ્યપુદ્ગળોને ગ્રહણ કર્યા વિના સંભવે નહિ. આ હેતુથી 'સાધુ બાહ્યપુદ્ગળોને ગ્રહણ કર્યા વિના આ રૂપો કરવા સમર્થ નથી. પણ બાહ્યપુદ્ગળોને ગ્રહણ કરીને સમર્થ છે.' એમ કહ્યું. આ સાધુ પોતાના આત્મ-પ્રદેશોથી તે રૂપોમાં વ્યાપ્ત થતો હોવાથી તે વખતે પણ વાસ્તવમાં સાધુ જ છે. માયી=ક્રોધાદિચાર-કષાયમાંથી કોઈપણ કષાયથી યુક્ત. "માઈ વિઉવ્વઈ" વાકય હોવાથી 'અભિયોગ' પદનો અર્થ પણ વિકુર્વણા જ કરવો. કેમકે અભિયોગ પણ વિક્રિયા રૂપ જ છે. આભિયોગિકદેવો બારમા અચ્યુત દેવલોક સુધી હોય છે. તેથી ત્યાં સુધીના કોઈપણ દેવલોકમાં આભિયોગિકદેવ તરીકે એ માયી સાધુ ઉત્પન્ન થાય છે. એ દર્શાવવા "અન્નયરેસુ"પદનો ઉલ્લેખ છે. વિદ્યાવગેરેલબ્ધિથી જીવતો સાધુ અભિયોગભાવના ભાવે છે. અને અભિયોગભાવનાના ભાવનથી 'આભિયોગિક દેવ' તરીકે ઉત્પન્ન થવાય છે. જીવાજીવવિભક્તિ અધ્યયનમાં ઉત્તરાધ્યયનમાં (અ. ૩૬. ગા. ૨૬૩) આ પ્રમાણે કહ્યું છે "જે સાધુ ઋદ્ધિ-રસ-શાતા ગારવને પોષવા મંત્ર-યોગ-ભૂતિકર્મવગેરેનો પ્રયોગ કરે છે તે અભિયોગ ભાવના ભાવે છે."

अथ वैक्रिये प्रणीतभोजने च मायित्वं हेतुश्चतुर्थे उकस्तत्पुष्टालम्बने तदसम्भव एव। तथा च तद्ग्रन्थः

से भंते ! किं माई विकुव्वइ, अमाई विकुव्वइ ? गो० ? माई विकुव्वइ, नो अमाई विकुव्वइ । से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ जाव णो अमाई विकुव्वइ ? गो० ! माईणं पणीयं पाणभोअणं भोच्चा भोच्चा वामेइ, तस्स णं तेणं पणीएणं पाणभोअणेणं अट्ठिअट्ठिमिंजा बहलीभवंति, पयणुए मंससोणिए भवइ, जे विय से अहाबायरा पोग्गला ते विय से परिणमंति, तं जहा–सोतिंदिअत्ताए जाव फासिंदिअत्ताए अट्ठिअट्ठिमिं–जकेसमंसुरोमनहत्ताए सुक्कत्ताए सोणियत्ताए । अमायी णं लूहं पाणभोयणं भोच्चा भोच्चा णो वामेइ, तस्स णं तेणं लूहेणं पाणभोयणेणं अट्ठिअट्ठिमिंजा० पतणूभवंति, बहले मंससोणिए, जेवियसे अहाबायरा पोग्गला तेवियसे परिणमंति; तं जहा–उच्चारत्ताए पासवणत्ताए जाव पासवणत्ताए सोणियत्ताए । से तेणट्ठेणं जाव नो अमायी विकुव्वइ ॥ मायी णं तस्स ठाणस्स अणालोइयपडिक्कंते कालं करेइ नत्थि तस्स आराहणा । अमाई णं तस्स ठाणस्स आलोइयपडिक्कंते कालं करेइ अत्थि तस्स आराहणा ॥ त्ति ।

આ સૂત્ર અને સૂત્રની ટીકાથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે, વિકુર્વણા (=વૈક્રિય લબ્ધિનો ઉપયોગ) વગેરે દોષરૂપ નથી. અર્થાત્ લબ્ધિનો ઉપયોગ દોષરૂપ નથી. પરંતુ તે ઉપયોગમાં જો અપુષ્ટકારણ હોય, તો તે અપુષ્ટકારણ દોષરૂપ છે. તેથી ચારણમુનિઓએ લબ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો. ત્યાં લબ્ધિનો ઉપયોગ દોષરૂપ નથી. પરંતુ તે તે લબ્ધિથી જે શીઘ્રગમન કર્યું અને વચ્ચે આવતા તીર્થોનું જે ઉલ્લંઘન કર્યું, તેનાથી સૂચિત થતી તે ચારણશ્રમણોની ઉત્સુકતા જ દોષરૂપ છે. અને આ ઉત્સુકતા જ તે ચારણશ્રમણોની અનારાધનાનુ નિમિત્ત બને છે અને આલોચનાપાત્ર બને છે.

[માયાવી જ વૈક્રિયલબ્ધિ ફોરવે-પૂર્વપક્ષ]

શંકા :– આ જ ભગવતીસૂત્રના ત્રીજા શતકના ચોથા ઉદ્દેશામાં ચોખ્ખું કહ્યું છે કે, જે માયાવી હોય તે વૈક્રિય અને પ્રણીતભોજન કરે છે! આનાથી એ વાત નક્કી થાય છે કે, પુષ્ટઆલંબન વખતે માયાનો અભાવ હોવાથી વૈક્રિયલબ્ધિનો ઉપયોગ સંભવતો નથી. ભગવતીસૂત્રનો પાઠ આ પ્રમાણે છે—

હે ભદન્ત ! માયાવી વિકુર્વણા કરે છે કે અમાયી ? ગૌતમ ! માયી વિકુર્વણા કરે છે. અમાયી નહિ. હે ભદન્ત ! આમ કેમ કહો છો કે માયી વિકુર્વે અમાયી નહિ ? હે ગૌતમ ! માયાવી પ્રણીત ભોજન કરીને વમન–વિરેચન કરે છે. આ પ્રણીતભોજનથી તેના હાડકા અને હાડકાની અંદરનો રસ ઘન થાય છે. અને માંસ અને લોહી પાતળા થાય છે. તે ભોજનના પુદ્ગળો શ્રોત્રેન્દ્રિય વગેરે પાંચ ઇન્દ્રિય, હાડકા–વાળ–માંસ–રોમ–નખશુક્ર–લોહી વગેરે રૂપે પરિણામ પામે છે. અમાયી રૂક્ષ-ભોજન કરે છે. તેઓ ભોજન કર્યા બાદ વમન વિરેચન કરતા નથી. આ રૂક્ષભોજનથી તેઓના હાડકા વગેરે પાતળા થાય છે. અને માંસ તથા લોહી સ્થૂળ થાય છે. તેમણે કરેલો આહાર વિષ્ઠા–મૂત્ર વગેરેમાં રૂપાંતર પામે છે. આ કારણથી કહ્યું કે, માયી વિકુર્વણા કરે છે. અમાયી વિકુર્વણા કરતો નથી. માયી તે સ્થાનની આલોચના કર્યા વિના કાળ કરે તો તે આરાધક નથી. અમાયી તે સ્થાનની આલોચના કરીને કાળ કરે તો તે આરાધક છે.''

આ સૂત્રનો ટીકાનુવાદ આ પ્રમાણે છે.

માયી=(માયાના ઉપલક્ષણથી કષાયયુક્ત અથવા પ્રમત્ત. કેમકે અપ્રમત્તસાધુ વૈક્રિયશરીરવગેરેને રચતો નથી.) પ્રણીત=સ્નિગ્ધ (વિગયભરપૂરભોજન) વામેઈ=ઊલટી કરવી અથવા વિરેચન=જુલાબ લેવો. માયી સાધુ રૂપ, શક્તિ વગેરે પ્રયોજનથી સ્નિગ્ધ ભોજન વાપરે અને વમન આદિ કરે. આ

'माई' ति मायावान् उपलक्षणत्वादस्य सकषायः प्रमत्त इतियावत् , अप्रमत्तो हि न वैक्रियं कुरूते इति। 'पणीयं'त्ति, प्रणीतं=गलत्स्नेहबिंदुकं, भोच्चा भोच्चा । वामेति=वमनं करोति विरेचनां वा करोति वर्णबलाद्-यर्थम्। यथा प्रणीतभोजनं तद्वमनं च विक्रियास्वभावं मायित्वाद् भवति; एवं वैक्रियकरणमपीति तात्पर्यम् । बहली भवंति=घनीभवंति प्रणीतसामर्थ्याद् । 'पयणुए'त्ति=अघनम् । 'अहाबायरे'त्ति यथोचितबादरा आहारपुद्गला इत्यर्थः । परिणमंति-श्रोत्रेन्द्रियादित्वेन; अन्यथा शरीरस्य दार्ढ्यासंभवात् , 'लूहं'त्ति रूक्षम्=अप्रणीतम् । नो वामेइ'त्ति-अकषायितया विक्रियायामनर्थित्वात् , 'पासवणयाए' इह यावत्करणादिदं दृश्यम्-खेलत्ताए, सिंघाणत्ताए, वंतयत्ताए, पित्तताए, पूयत्ताएत्ति। रूक्षभोजिन उच्चारादितया एवाहारादि पुद्गलाः परिणमंति, अन्यथा शरीरस्यासारतानापत्तेरिति । अथ माय्यमायिनोः फलमाह-'माईण' मित्यादि तस्स ठाणस्सत्ति, तस्मात्स्थानाद् विकुर्वणाकरणलक्षणात्-प्रणीतभोजनलक्षणाद्वा, 'अमाईणम्' इत्यादि पूर्वं मायित्वाद्वैक्रियं प्रणीतभोजनं वा कृतवान् पश्चाज्जातानुतापोऽमायी सन् तस्मात्स्थानाद् आलोचितप्रतिक्रान्तः सन् कालं करोति यस्तस्यास्ति आराधना इति **वृत्तिः** ॥

માયી સાધુ સ્નિગ્ધભોજન આદિની જેમ **વૈક્રિયશરીર** વગેરે પણ રચે છે. એ તાત્પર્ય **છે. બહલી** ભવંતિ=(સ્નિગ્ધતાને કારણે) હાડકા વગેરે ઘન થાય છે. 'અહાબાયરે પોગ્ગલે'=યથાયોગ્ય બાદર પુદ્ગળો, પયણુએ-ઘનતા વિનાના. સ્નિગ્ધભોજનથી શરીર દૃઢ બને છે. તેનાથી સૂચન થાય છે કે, સ્નિગ્ધભોજન શ્રોત્રેન્દ્રિયઆદિઇન્દ્રિયરૂપે પરિણામ પામે છે. અકષાયી સાધુ રુક્ષભોજન કરે છે અને વમન વિરેચન આદિ કરતો નથી. અકષાયી સાધુ કષાય વિનાનો હોવાથી તેને શરીર આદિ પર પણ રાગઆદિરૂપ લોભ નથી. અને તેથી અકષાયી સાધુને વિક્રિયા કરવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી. રુક્ષ ભોજન વિષ્ઠા-મૂત્રઆદિરૂપે પરિણામ પામે છે. સૂત્રમાં **'जाव'**નો પ્રયોગ છે. તેનાથી સૂચિત થાય છે કે, અહીં ઉપલક્ષણથી રુક્ષ આહાર કફ, બળખો, પિત્ત, પરુ વગેરેઅસાર વસ્તુ રૂપે પરિણામ પામે છે લુખ્ખો આહાર કરનારનો આહાર વિષ્ઠા વગેરેમળરૂપે પરિણત થાય છે. પણ ઇન્દ્રિયઆદિરૂપે પરિણત થતો નથી. તેથી લુખ્ખો આહાર વાપરનારનું શરીર કૃશ થાય છે. માયાવી આ સ્થાનની આલોચના કર્યા વગર કાળ કરે તો આરાધક નથી. આ સ્થાન=વૈક્રિયકરણ અથવા પ્રણીતભોજન. આ સ્થાનોની આલોચના કરનાર અમાયી બને છે. અને આરાધક થાય છે. અકષાયીને પણ અમાયી કહ્યો છે. અને ત્યાં અમાયીને કષાયવિનાનો બતાવ્યો છે. પણ એ અકષાયીએ તો વૈક્રિયકરણ કે પ્રણીતભોજનઆદિ સ્થાનોનું સેવન કર્યું જ નથી. તેથી તેમને આલોચનાનો સંભવ નથી. તેથી અહીં 'આલોચના કરનાર અમાયી' એવું જે કહ્યું તેનો અર્થ એવો કરવો કે, 'જે વ્યક્તિએ પ્રથમ માયાથી પ્રણીતભોજનવગેરેસ્થાન સેવ્યા હોય અને પછી પસ્તાવો કરે તે અમાયી."

[પુષ્ટાલંબનમાં લબ્ધિના ઉપયોગની અદુષ્ટતા]

સમાધાન :- તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ ભગવતીસૂત્રના આ પાઠમાં અપુષ્ટ આલંબનથી દર્પ કે પ્રમાદથી વૈક્રિય આદિ કરનારની જ વિવક્ષા કરી છે.

પ્ર. વક્રિય આદિ કરણમાં દર્પ વગેરે અપુષ્ટ જ આલંબનની વિવક્ષા છે તે શી રીતે ખબર પડી ?

ઉ. વૈક્રિય આદિ કરણ અને પ્રણીતભોજનનું જે ફળ સૂત્રમાં વર્ણવ્યું છે, અને વર્ણ બળ વગેરે હેતુથી પ્રણીતભોજન કરી વમન વિરેચન કરવાનું જે વર્ણન સૂત્રમાં કર્યું છે; તેનાથી ફલિત થાય છે કે, ભગવતીસૂત્રનો આ પાઠ દર્પ કે પ્રમાદથી થતા પ્રણીતભોજન વગેરે અંગે જ છે. તેજ પ્રમાણે વૈક્રિયલબ્ધિધર જો ઉત્સુકતા વગેરે હેતુથી જ વૈક્રિય-શરીરઆદિ રચે, તો તે અપુષ્ટઆલંબનરૂપ જ છે. અને તેથી દર્પ કે પ્રમાદરૂપ જ છે.

सत्यम् । प्रणीतभोजनफलोपलक्षितदर्पप्रमादपूर्वकवैक्रियकरणस्यापुष्टालंबनस्यैवेह विवक्षितत्वादधस्तनस्थानस्थितस्यापि पुष्टालंबनप्रतिसेवायां पूज्यत्वाभिधानान्यथानुपपत्तेः । तदागमः [गुरूतत्त्व०प्र.उ. श्लोक-११४]-'हिट्ठट्ठाणठिओ वि पावयणि गणियट्ठउ अधरे उ कडजोगि जं णिसेवइ आइणियंठुव्व सो पुज्जो ति।' अधरे=आत्यंतिके कार्ये समुत्पन्ने कृतयोगी=कृताभ्यासः। आदिनिर्ग्रंथः=पुलाकः । अधस्तनस्थानस्थितस्यैव पुष्टालंबनेऽपि वैक्रियाद्याधिकारित्वं न तु तत्करणप्रयोज्याधस्तनस्थानस्थितिरिति परमार्थः। इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । कश्चित्तु स्वकुललघुकरणावाप्तलघुजिन्नामा चारणश्रमणानां शक्तिमात्रेणैवेयं गतिविषयोक्तिः, न तु केऽपि नंदीश्वरादौ गता, गच्छन्ति यास्यन्ति वा, अन्यथा षोडशसहस्रयोजनोच्छ्रितलवणवेलाजले गच्छतां तेषां जलजीवादिविराधनया चारित्रमंतःप्लेवेतेति मुग्धवंचनकुतुहली भुजमुत्क्षिप्याह ।

પ્ર. પરંતુ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે કે, અમાયી=કષાયવિનાનો સાધુ પ્રણીતભોજન કે વૈક્રિયશરીર આદિ કરે નહિ. તેથી અમાયી તો વૈક્રિય આદિ લબ્ધિનો ઉપયોગ કરે જ નહિ. 'જે કારણે કે અકારણે પણ વૈક્રિયઆદિનો ઉપયોગ કરે તે માયી જ હોય.'

ઉ. આનો અર્થ એમ થયો કે, અમાયી પુષ્ટઆલંબને પણ વૈક્રિય કરે જ નહિ. અર્થાત્ જેઓ વૈક્રિયઆદિલબ્ધિનો ઉપયોગ કરે, તે બધા માયી છે. એટલે કે વૈક્રિય આદિલબ્ધિનો ઉપયોગ દર્પ કે પ્રમાદથી જ થાય. કેમકે દર્પ કે પ્રમાદથી લબ્ધિનો ઉપયોગ કરનાર જ કષાયયુક્ત સંભવે. પરંતુ આમ માનવામાં આગમબાધ છે. જે વ્યક્તિ વ્યવહારથી નીચલી કક્ષાએ રહી હોય, તે વ્યક્તિ પણ જો સંઘકાર્યઆદિ પુષ્ટ કારણે વૈક્રિયલબ્ધિનો પ્રયોગ કરે તો પૂજ્ય બને છે.' એવો શાસ્ત્રાર્થ છે. પરંતુ તમારે હિસાબે તો (૧) પુષ્ટાલંબનથી લબ્ધિનો પ્રયોગ થાય જ નહિ. અને કદાચ પુષ્ટાલંબનથી લબ્ધિનો ઉપયોગ થતો હોય તો પણ (૨) આ પ્રમાણે લબ્ધિનો ઉપયોગ કરનાર માયી છે અને આલોચનાને પાત્ર છે તેથી તમારા મતે તો પુષ્ટાલંબને પણ લબ્ધિનો ઉપયોગ કરનાર પૂજ્ય બનતો જ નથી. તેથી તમારી માન્યતાને આગમબાધ છે. આગમમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે "જઘન્ય સંયમસ્થાનમાં રહેલો પણ ગીતાર્થ, આચાર્ય અને ગણના તેવા પ્રકારના આત્યાન્તિક કારણ વખતે દોષોનું સેવન કરે, તો પણ તે આદિનિર્ગ્રંથ=પુલાકનિર્ગ્રંથની જેમ પૂજ્ય જ છે." નીચલી કક્ષામાં રહેલાને જ પુષ્ટ કારણે વૈક્રિયલબ્ધિવગેરેશક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર છે. પણ તેનો અર્થ એવો વિપરીત ન કરવો કે, 'પુષ્ટ કારણે પણ જો વૈક્રિયઆદિશક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો નીચલી કક્ષામાં ઉતરી જવું પડે' અર્થાત્ પુષ્ટકારણે કરેલો વૈક્રિયઆદિલબ્ધિનો પ્રયોગ પોતે દોષરૂપ નથી. અસ્તુ. અહીં બહુ ચર્ચાથી સર્યું.

[નંદીશ્વર જતા ચારણોને પાણીની વિરાધનાનો અભાવ]

પૂર્વપક્ષ :-('લઘુજી' નામની કોઇક વ્યક્તિ) ભગવતીસૂત્રમાં જંઘાચારણ અને વિદ્યાચારણોની માત્ર ગમનશક્તિનો જ નિર્દેશ કર્યો છે. વાસ્તવમાં નંદીશ્વરદ્વીપ વગેરે સ્થાનોએ કોઈ ચારણમુનિ ભૂતકાળમાં ગયા નથી. વર્તમાનમાં જતા નથી. અને ભવિષ્યકાળમાં જવાના નથી. કારણ કે નંદીશ્વર આદિ પર જતા વચ્ચે લવણસમુદ્ર

स तु कृतांतकोपेनैव निहन्तव्यः, चारणश्रमणानां सातिरेकाणि सप्तदश सहस्रयोजनानि ऊर्ध्वमुत्पत्यैव तिर्यग्गति प्रवृत्तेः, सिद्धान्तेऽभिधानात् । तथा च समवायसूत्रम्- 'इमीसेणं रयणप्पभाए पुढवीए बहुसमरमणिज्जाओ भूमिभागाओ साइरेगाइं सत्तरसजोयणसहस्साइं उड्ढं उप्पइत्ता तओ पच्छा चारणाणं तिरियं गती पवत्तइ' त्ति । उक्तश्चारणवन्द्यताऽधिकारः ॥८॥

अथ देववंद्यतामधिकृत्य देवानां शरणीकरणीयतया भगवन्मूर्त्तिमभिष्टौति—

अर्हच्चैत्यमुनीन्दुनिश्रिततया शक्रासनक्ष्मावधि,
प्रज्ञप्तौ भगवान् जगाद चमरस्योत्पातशक्तिं ध्रुवम् ।
जैनीं मूर्त्तिमतो न योऽत्र जिनवज्जानाति जानातु क-
स्तं मर्त्यं बत शृंगपुच्छरहितं स्पष्टं पशुं पंडितः ॥९॥

[दंडान्वयः- प्रज्ञप्तौ भगवान् अर्हत्-चैत्य-मुनीन्दुनिश्रिततया चमरस्य शक्रासनक्ष्मावधि उत्पातशक्तिं ध्रुवं जगाद । अतो योऽत्र जैनीं मूर्तिं जिनवद् न जानाति, तं शृंगपुच्छ-रहितं स्पष्टं पशुं मर्त्यं कः पंडितः जानातु ? (न कोऽपीत्यर्थः)]

આવે છે. આ લવણસમુદ્રના મધ્યના ૧૦,૦૦૦ યોજનમાં ૧૬,૦૦૦ યોજન ઊંચી જળશિખા નીકળે છે અને નંદીશ્વર દ્વીપ જતી વખતે અવશ્ય આ શિખામાંથી પસાર થવું પડે. હવે જો ચારણમુનિઓ નંદીશ્વરઆદિમાં જવા આ શિખામાંથી પસાર થાય તો તેઓથી અવશ્ય જળના જીવો=અપ્કાયની વિરાધના થાય. અને અપ્કાયની વિરાધનામાં પહેલા પ્રાણાતિપાતવિરમણમહાવ્રતનો ભંગ થાય. અને પહેલું મહાવ્રત ચારિત્રનો પ્રાણ છે. બીજા મહાવ્રતો પણ પ્રથમ મહાવ્રતની રક્ષા માટે જ છે. આમ પ્રથમ મહાવ્રતના નાશમાં ચારિત્રનો જ નાશ થાય. (જંબૂદ્વીપ અને ધાતકીખંડની વચ્ચે લવણસમુદ્ર છે. આ સમુદ્ર દરેક દિશામાં બે બે લાખ યોજનના વિસ્તારવાળો છે. જંબૂદ્વીપ અને ધાતકીખંડ આ બન્ને તરફથી લવણસમુદ્રના મધ્યભાગ તરફ જતા જળસપાટી ઊંચી ઊંચી થતી જાય છે. આમ બન્ને દ્વીપ તરફથી સમુદ્રના મધ્યભાગ તરફ ૯૫,૦૦૦ યોજન સુધી આ સપાટીની વૃદ્ધિ થાય છે. આમ વચ્ચેના ૧૦,૦૦૦ યોજન બાકી રહે ત્યાં સુધીમાં જળસપાટીની ઊંચાઈ ૭૦૦ યોજન વધે છે. અને બરાબર મધ્યના ૧૦,૦૦૦ યોજનના વલયમાં આ જળસપાટી ૧૬,૦૦૦ યોજન જેટલી વધી જાય છે. આને જળશિખા કહે છે) **ઉત્તરપક્ષ** :- તમારી આ દલીલ બાલિશ છે આવી દલીલ કરીને તમે સ્વપક્ષને લઘુ=નબળો પાડો છો. અને તેથી સ્વનામને સાર્થક કરો છો. અર્થાત્ તમારા આ વચનો માત્ર મુગ્ધ જીવોને જ ભોળવી શકે તેવા છે. કેમ કે આગમમાં કહ્યું છે કે ચારણશ્રમણો સાધિક ૧૭,૦૦૦ યોજન જેટલું ઊંચે ગયા પછી જ તીરછી ગતિ કરે છે. તેથી તે શ્રમણોને નંદીશ્વર દ્વીપ જતા લવણને ઓળંગે ગતી વખતે જળશિખામાંથી પસાર થવું પડતું નથી. તેથી ચારણશ્રમણોને અપ્કાયની વિરાધનાનો પ્રસંગ આવતો જ નથી. તેથી તેમના પ્રથમમહાવ્રત કે ચારિત્રના ભંગની આપત્તિ નથી.

'अर्हदि'ति–अर्हन्तः=तीर्थंकराः, चैत्यानि–तत्प्रतिमाः, मुनींद्वः=परमसौम्यभावभाजः साधुचंद्रास्तन्निश्रिततया=तन्निश्राकरणेन हेतुना। भगवान्=ज्ञातनंदनः, चमरस्य=असुरकुमार-राजस्य, शक्रस्य याऽऽसनक्ष्मा=आसनपृथ्वी साऽऽवधिर्यत्र=यस्यां क्रियायाम्, तथा। चमरस्योत्पातशक्तिं ध्रुवम्=निश्चितं जगाद। अतः=अर्हदनगारमध्ये चैत्यपाठात्, योऽत्र= जिनशासने जैनीं मूर्तिं जिनवत्=जिनतुल्यां न जानाति। तं मर्त्यं=मनुष्यं कः पंडितः= मोक्षानुगतप्रेक्षावान् जानातु? न कोऽपीत्यर्थः। सर्वेषामपि प्रेक्षावतां स मनुष्यमध्ये न गणनीय इति तात्पर्यम्। कीदृशं तम्? अत्यविवेकितया स्पष्टं=प्रत्यक्षं पशुम्। कीदृशं

પ્ર. ચારણોની ઉર્ધ્વગતિ અંગે કયા આગમમાં વાત છે?

ઉ. જૂઓ! **સમવાયાંગસૂત્રમાં** કહ્યું જ છે કે

"ચારણો આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીની બહુસમ અને રમણીય ભૂમિતલ પરથી સાતિરેક ૧૭,૦૦૦ યોજન ઉર્ધ્વ ઉત્પાત કર્યા બાદ તિરછી ગતિ કરે છે."

આ પ્રમાણે ચારણશ્રમણો જિન પ્રતિમાને સાદર નમ્યા છે તે વાત સિદ્ધ થઈ. ॥ ૮॥

હવે જિનપ્રતિમા દેવોને પણ પૂજ્ય છે તે દર્શાવતો અધિકાર બતાવે છે. જિન-પ્રતિમા દેવોને પણ એકમાત્ર શરણભૂત છે તેમ દર્શાવતા કવિવર જિનપ્રતિમાની સ્તવના કરે છે–

શ્લોકાર્થ :– તીર્થંકર–તીર્થંકરબિંબ કે પરમસૌમ્યતાને ધારણ કરનારા સાધુ-ઓની નિશ્રા કરવાથી જ ચમરેન્દ્ર શક્ર ('સૌધર્મ' નામના પ્રથમવૈમાનિકદેવલોકનો સ્વામી)ના સિંહાસન સુધી જઈ શકાય, તેવી ઉત્પાતશક્તિને મેળવી શકયો. એમ ભગવાને ભગવતીસૂત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આમ તીર્થંકર અને સાધુની વચ્ચે ચૈત્યનો પણ ઉલ્લેખ છે. તેથી જે 'આ જિનશાસનમાં જિનેશ્વરની પ્રતિમા જિનેશ્વરતુલ્ય જ છે' એમ સ્વીકારતો નથી. તે શિંગડા અને પૂંછડા વિનાનો સ્પષ્ટ પશુ છે. તેને મનુષ્ય તરીકે કયો વિચારશીલ મનુષ્ય સ્વીકારે? તાત્પર્ય–સુજ્ઞપુરૂષોએ આવા પામરને મનુષ્ય તરીકે ગણવો જોઈએ નહિ.

[દેવોના વંદનનો અધિકાર]

અહીં પ્રતિમાલોપકોને પશુ સમાન બતાવ્યા. તેમાં મુખ્યકારણ એ છે કે, તેઓ પાસે વિવેક નથી. જો તેઓમાં વિવેક હોત, તો તેઓ અવશ્ય પ્રતિમાને શરણીય તરીકે સ્વીકારત. અલબત્ત, ચમરેન્દ્રે ઉત્પાત કર્યો ત્યારે દ્રવ્યતીર્થંકરનું જ શરણ લીધું. છતાં પણ, તેનામાં આવી ઉત્પાતશક્તિ પણ અરિહંત, અરિહંતનું બિંબ અને ભાવિત આત્મા અણગાર આ ત્રણમાંથી એકનું શરણ લેવાથી આવે છે. એમ કહીને ખુદ ભગવાને સ્થાપનારૂપ પ્રતિમાને ભાવની બરોબર ગણાવી. અને છતાં સ્થાપનાનો તિરસ્કાર કરવો, એના જેવી વિવેકહીનતા બીજી કઈ? કાવ્યમાં પ્રતિમાલોપકોનું પશુ સાથે આટલું વૈધર્મ્ય (=ભિન્નતા) બતાવ્યું–"પશુઓને શિંગડા અને પૂછડું હોય છે–પ્રતિમાલોપકોને એ બે નથી." આમ અહીં વ્યતિરેકઅલંકારથી યુક્ત આક્ષેપ છે. "ઉપમાનની અપેક્ષાએ ઉપમેયમાં જે વ્યતિરેક (=અધિકતા=ગુણવિશેષના કારણે ઉત્કર્ષ) તે વ્યતિરેક જ વ્યતિરેક

पशुम् ? शृंगपुच्छाभ्यां रहितम् । शृंगपुच्छाभावमात्रेण तस्य पशोर्वैधर्म्यं नान्यदित्यर्थः । व्यतिरेकालंकारगर्भोऽत्राक्षेपः । 'उपमानाद् यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव स' इति काव्यप्रकाशकारः (उल्लास १० सू. १५९) न च व्यतिरेकउत्कर्ष इत्यत्रानुक्तिसंभवः "हनुमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषांऽहसैर्दूत्यपथः सितीकृतः। (नैषधीयकाव्ये स० ९. श्लोक-१२३) इत्यादौ अपकर्षेऽपि तद्दर्शनात् ।[1]प्रपञ्चितं चैतदलंकारचूडामणिवृत्तावस्माभिः ।

अत्रालापकाः-(भग०श०सू० ३ उ० २)

किं निस्साए णं भंते ! असुरकुमारा देवा उड्ढं उप्पयंति जाव सोहम्मो कप्पो ? से जहानामए इह सबराइ वा बब्बराइ वा टंकणाइ वा चुच्चुयाइवा पल्हयाइ वा पुलिंदाइ वा एगं महं गड्डं वा दुग्गं वा दरिं वा विसमं वा पव्वतं वा णीसाए सुमहल्लमवि आसबलं वा हत्थिबलं वा जोहबलं वा धणुबलं वा आगलेंति, एवामेव असुरकुमारा वि देवा, णऽन्नत्थ अरहंते वा, अरहंतचेइयाणि वा, अणगारे वा भावियप्पणो निस्साए उड्ढं उप्पयंति जाव सोहम्मो कप्पो'त्ति 'णऽन्नत्थ' त्ति=तन्निश्रां विना नेत्यर्थः । तथा 'तए णं से चमरे असुरिंदे असुरराया ओहिं पउंजइ, २ मम ओहिणा आभोएइ, २ इमेयारूवे अज्झत्थिए जाव समुप्पज्जित्था-एवं खलु समणे भगवं महावीरे जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे सुंसुमारपुरे नगरे असोगवणसंडे उज्जाणे असोगवरपायवस्स अहे पुढविसिलावट्टयंसि अट्ठमभत्तं पगिण्हित्ता एगराइयं महापडिमं उवसंपज्जित्ताणं विहरति । तं सेयं खलु मे समणं भगवं महावीरं नीसाए सक्कं देविंदं देवरायं सयमेव अच्चासादेत्तए'त्ति कट्टु एवं संपेहेइ २ सयणिज्जाओ अब्भुट्ठेइ, २ त्ता देवदूसं परिहेइ, २ उववायसभाए पुरत्थिमिल्लेणं दारेणं णिग्गच्छइ, २ जेणे व सभा सुहम्मा, जेणेव चोप्पाले पहरणकोसे तेणेव उवागच्छइ २ फलिहरयणं परामुसइ, २ एगे अबिए फलिहरयणमायाए महया अमरिसं वहमाणे चमरचंचाए मज्झंमज्झेणं निग्गच्छइ २ जेणेव

નામનો અલંકાર છે." એમ **કાવ્યપ્રકાશકારે** બતાવ્યું છે. **શંકા**:- વ્યતિરેકનો અર્થ ઉત્કર્ષ કરવામાં અનુક્તિ=ન્યૂનતાનો સંભવ છે. કેમકે "હનુમદાદ્યૈ:" ઇત્યાદિ શ્લોકમાં ઉપમેયમાં અપકર્ષ છે. છતાં આ અપકર્ષમાં પણ વ્યતિરેકઅલંકાર દેખાય છે. (**સમાધાન**:- "તમે જે શ્લોક દર્શાવ્યો તે શ્લોકમાં પણ દૂત્યગત ન્યૂનતા જ અનુગુણ હોવાથી આધિક્યરૂપ છે. તેથી અપકર્ષ નથી પણ ઉત્કર્ષ જ છે." મૂળમાં આ અર્થવાળી પંક્તિ દેખાતી નથી. છતાં આ પ્રમાણે કહેવાનો ટીકાકારનો આશય હોવો જોઇએ. અન્યથા **ન ચ**....ઇત્યાદિ દ્વારા જે આશંકા ઉઠાવવામાં આવી છે તે આશંકા સમાધાન વિનાની રહી જાય.) આ બાબતનો વિસ્તાર અમે (ટીકાકારે) **અલંકારચૂડામણિ** ગ્રંથની ટીકામાં કર્યો છે.

(ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત)

ચમરેન્દ્રના ઉત્પાતસંબંધી **ભગવતીસૂત્ર**ના (૩ શ૦ ઉ૦૨) આલાપકો બતાવે છે.

હે ભદન્ત ! અસુરકુમારદેવો કોની નિશ્રાએ ઉર્ધ્વ સૌધર્મકલ્પ સુધી ઉત્પાત કરે છે ? હે ગૌતમ ! જેમ ભીલ, બર્બર, ટંકણ વગેરે (અનાર્યદેશના રહેવાસીઓના નામ છે) લોકો ગર્તા, દુર્ગ, ગુફા, કે વિષમપર્વત વગેરેનો આશ્રય લઇને દુશ્મનના વિશાળ અશ્વ, હસ્તિ, યોધ-ધનુર્ધારી સૈન્યને જીતવાનો વિચાર કરે છે. તે જ પ્રમાણે અસુરદેવો પણ સૌધર્મ દેવલોક સુધી ઉર્ધ્વગમન કરે છે. અસુરો આ પ્રમાણે ઉર્ધ્વગમન આ ત્રણની નિશ્રાએ જ કરી શકે (૧) અરિહંત (૨)

---

१. अत्र "इति वाच्यम् । तत्रापि दूत्यगतन्यूनताया एवानुगुणत्वेनाधिक्यरूपत्वात्" इत्याद्यर्थको पाठः भ्रष्टः ज्ञायते ।

तिगिंछकूडे उप्पायपव्वए तेणेव उवागच्छइ, २ त्ता वेउव्वियसमुग्घाएणं समोहण्णइ, २ त्ता संखेज्जाइं जोयणाइं जाव उत्तरवेउव्वियं रूवं विकुव्वइ, २ त्ता ताए उक्किट्ठाए जाव जेणेव पुढविसिलावट्टए जेणेव ममं अंतिए तेणेव उवागच्छति, २ त्ता ममं तिक्खुत्तो आदाहिणंपदाहिणं करेति, २ त्ता जाव नमंसित्ता एवं वयासी–'इच्छामि णं भंते ! तुब्भं नीसाए सक्कं देविंदं देवरायं सयमेव अच्चासादित्तए'त्ति कट्टु उत्तरपुरत्थिमं दिसिभागं अवक्कमइ, २ वेउव्वियसमुग्घातेणं समोहण्णइ, २ जाव दोच्चंपि वेउव्वियसमुग्घातेणं समोहण्णइ, २ एगं महं घोरं घोरागारं भीमं भीमागारं भासुरं भयाणयं गंभीरं उत्तासणयं कालड्ढरत्तमासरासिसंकासं जोयणसयसाहस्सीयं महाबोंदिं विउव्वइ, २ अप्फोडेइ, २ वग्गइ गज्जइ, हयहेसियं करेइ, २ हत्थिगुलुगुलाइयं करेइ, २ रहघणघणाइयं करेइ, २ पायदद्दरगं करेइ, २ भूमिचवेडयं दलयइ २ सींहणादं नदइ २, उच्छोलेति, २ पच्छोलेति, २ तिवइं छिंदइ, २ वामं भुयं ऊसवेइ, २ दाहिणहत्थपदेसिणीए य अंगुट्ठनहेण य वितिरिच्छमुहं विडंबइ, २ महया २ सद्देणं कलकलरवं करेइ, एगे अबितिए फलिहरयणमायाए उड्ढं वेहासं उप्पतिए, खोभंते चेव अहोलोयं, कंपेमाणे च मेइणितलं, साकड्ढंते व तिरियलोयं, फोडेमाणे व अंबरतलं, कत्थइ गज्जंतो, कत्थइ विज्जुयायंते, कत्थइ वासं वासमाणे कत्थइ रयुग्घायं पकरेमाणे, कत्थइ तमुक्कायं पकरेमाणे, वाणमंतरे देवे वित्तासेमाणे २ जोइसिए देवे दुहा विभयमाणे २, आयरक्खे देवे विपलायमाणे २, फलिहरयणं अंबरतलंसि वियड्ढमाणे २, विउब्भावेमाणे २ ताए उक्किट्ठाए जाव तिरियमसंखेज्जाणं दीवसमुद्दाणं मज्झंमज्झेणं वीयीवयमाणे २, जेणे व सोहम्मे कप्पे, जेणेव सोहम्मवडेंसए विमाणे, जेणेव सभा सुधम्मा तेणेव उवागच्छइ, २ एगं पायं पउमवरवेइआए करेइ, एगं पायं सभाए सुहम्माए करेइ, फलिहरयणेणं महया २ सद्देणं तिक्खुत्तो इंदकीलं आउडेति, २ एवं वयासी–कहिं णं भो ! सक्के देविंदे देवराया ? कहिं णं ताओ चउरासीइं सामाणियसाहस्सीओ ? जाव कहिं णं ताओ चत्तारि चउरासीईओ आयरक्खदेवसाहस्सीओ ? कहिं णं ताओ अणेगाओ अच्छराकोडीओ ? अज्ज हणामि, अज्ज महेमि, अज्ज वहेमि, अज्ज ममं अवसाओ अच्छराओ वसमुवणमंतु'त्ति कट्टु तं अणिट्ठं, अकंतं अप्पियं असुभं अमणुण्णं अमणामं फरुसंगिरं निसिरइ ।

અરિહંતની પ્રતિમા અને (૩) પરિણુત સાધુ. આ ત્રણની નિશ્રા સ્વીકાર્યા વિના નહિ.

તે વખતે તે ચમરેન્દ્ર અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મુકે છે. અને મને (ભગવાન્ મહાવીર સ્વામીને) અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગથી જોઈ આ પ્રમાણે વિચારે છે. "આ પ્રમાણે શ્રમણભગવાન્‌મહાવીરસ્વામી જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રના સુંસુમારપુરનગરના 'અશોકવાટિકા' ઉદ્યાનમાં શ્રેષ્ઠ અશોકવૃક્ષની નીચે શિલાપર અટ્ઠમતપ કરીને એકરાત સંબંધી મહાપ્રતિમાને સ્વીકારીને રહ્યા છે. તેથી શ્રમણભગવાન-મહાવીરસ્વામીની નિશ્રા સ્વીકારી દેવેન્દ્ર શક્રનું અપમાન કરવું મારે માટે શ્રેયસ્કર છે," (અહીં શ્રેયસ્કરતા નિશ્રા સ્વીકારવાથી છે નહિ કે તે નિશ્રાના આધારે શક્રનું અપમાન કરવાથી. એટલો ખ્યાલ રાખવો.) આ પ્રમાણે વિચારી ચમરેન્દ્ર પોતાના શયનમાંથી ઉભો થાય છે. અને દેવદૂષ્યને ધારણ કરી પોતાની ઉપપાતસભા (ઉત્પન્ન થવાના સ્થાન)ના પૂર્વના દ્વારથી બહાર નીકળે છે. ત્યાંથી નીકળી તે પોતાની સુધર્મસભાના શસ્ત્રવિભાગમાં જાય છે. અને પોતાના પરિઘરત્ન (=શસ્ત્ર વિશેષ)ને ગ્રહણ કરે છે. પછી તે ચમરેન્દ્ર ભારે ક્રોધથી પરિઘરત્નને લઈ એકલો પોતાની 'ચમરચંચા' નામની રાજધાનીમાંથી બહાર નીકળે છે. અને 'તિગિંછ' નામના ઉત્પાતપર્વત પર જાય છે. (ભવનપતિ–વ્યંતર વગેરે દેવો જ્યાં ક્રીડા વગેરેના કારણે આવે અને ઉત્તરવૈક્રિયશરીર બનાવે, તે પર્વતને ઉત્પાતપર્વત કહે છે.) અહીં આવી ચમરેન્દ્ર વૈક્રિયસમુદ્‌ઘાત કરે છે. અને સંખ્યેયયોજનની ઊંચાઈવાળું ઉત્તરવૈક્રિયશરીર બનાવે છે. તે પછી ચમરેન્દ્ર ઉત્કૃષ્ટ ગતિથી મારી પાસે આવે છે. અને મને ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઈ મને નમસ્કાર કરે છે. અને કહે છે કે, "હે ભદન્ત! આપની નિશ્રાએ દેવેન્દ્ર શક્રનું અપમાન કરવા ઈચ્છું છું" એમ કહી ચમરેન્દ્ર

तए णं से सक्के देविंदे देवराया तं अणिट्ठं जाव अमणामं अस्सुयपुव्वं फरुसं गिरं सोच्चा निसम्म आसुरत्ते जाव मिसिमिसेमाणे तिवलियं भिउडिं निडाले साहट्टु चमरं असुरिंदं असुररायं एवं वदासी-हंभो ! चमरा ! असुरिंदा ! असुरराया ! अपत्थियपत्थया ! जाव हीणपुण्णचाउद्दसा ! अज्ज न भवसि, नाहि ते सुहमत्थि'त्ति कट्टु तत्थेव सीहासणवरगते वज्जं परामुसइ २, तं जलंतं फुडंतं तडंतडतं उक्कासहस्साइं विणिम्मुयमाणं २, जालासहस्साइं पमुंचमाणं २ इंगालसहस्साइं पविक्खिरमाणं २ फुलिंगजालामालासहस्सेहिं चक्खुविक्खेवदिट्ठिपडिघातं पकरेमाणं हुतवहअतिरेगतेयदिप्पंतं जइणवेगं फुल्लकिंसुयसमाणं महब्भयं भयकरं चमरस्स असुरिंदस्स असुररण्णो वहाए वज्जं निसिरइ ।

तए णं से चमरे असुरिंदे असुरराया तं जलंतं जाव भयकरं वज्जमभिमुहं आवयमाणं पासइ, पासित्ता झियाति, पिहाइ, झियायित्ता पिहायित्ता तहेव संभग्गमउडविडए सालंबहत्थाभरणे उड्ढंपाए अहोसिरे कक्खागयसेयंपिव विणिम्मुयमाणे २ ताए उक्किट्ठाए जाव तिरियमसंखेज्जाणं दीवसमुद्दाणं मज्झंमज्झेणं वीईवयमाणे २ जेणेव जंबुद्दीवे दीवे जाव जेणेव असोगवरपायवे जेणेव ममं अंतिए तेणेव उवागच्छइ, २ त्ता भीए भयगग्गरसरे 'भगवं सरणं'इति बुयमाणे ममं दोण्हवि पायाणं अंतरंसि झत्ति वेगेणं समोवतिते । (सू. १४४)

ઈશાન દિશામાં જાય છે. ત્યાં વૈક્રિયસમુદ્‌ઘાત કરે છે. અને તે દ્વારા એક મોટું, ઘોર આકારવાળું, ભયંકરઆકારવાળું, ભાસ્વર, ભયાવહ, ગંભીર, ઉદ્વેગ જનક, ચણોઠીના ઢગળા જેવું (કાળાશયુક્ત લાલ) અને એક લાખ યોજન લાંબુ મોટું શરીર વિકુર્વે છે. પછી ચમરેન્દ્ર ઉત્તરવૈક્રિય શરીરમાં પ્રવેશી તાળીઓ પાડે છે, કૂદે છે, ગર્જના કરે છે, ઘોડાની જેમ હેષારવ કરે છે, હાથીની જેમ ગર્જના કરે છે. રથના અવાજ કરે છે, પગ પછાડે છે, ભૂમિ પર ઠોકે છે, સિંહનાદ કરે છે. ઈત્યાદિ અનેક ચેષ્ટાઓ કરતા કરતા...તે ચમરેન્દ્રે આકાશમાં ઉર્ધ્વગમન કર્યું. અધોલોકને જાણે ક્ષોભ પમાડતા, પૃથ્વી તલને જાણે કંપાવતા, તીર્ચ્છા લોકને જાણે ખેંચતા, આકાશતલને જાણે ફોડી નાખતા, તથા ક્યાંક મેઘ ગર્જના કરતો, ક્યાંક વીજળીના ચમકારા દર્શાવતા, તો ક્યાંક વરસાદ વરસાવતા, તથા ક્યાંક ધૂળવૃષ્ટિ કરતા તો, ક્યાંક અંધકાર, ફેલાવતા, તે ચમરેન્દ્રે જતા જતા... વ્યંતર દેવોને ત્રાસ પમાડયો. જ્યોતિષ દેવોના બે વિભાગ કર્યા તથા આત્મરક્ષક દેવોને ભગાડયા. તથા પરિઘને વારંવાર આકાશમાં ઊછાળ્યું. આ પ્રમાણે જતા જતા ચમરેન્દ્ર તિર્ચ્છાલોકના અસંખ્યદ્વીપસમુદ્રોની મધ્યમાં થઈ ઊડયો. અને સૌધર્મ દેવલોકની 'સૌધર્માવતંસક' વિમાનમાં રહેલી સુધર્મસભામાં આવ્યો. ત્યાં તેણે એકપગ પદ્મવર વેદિકા પર મુકયો. અને બીજો પગ સુધર્મસભામાં મુકયો. તે પછી ચમરેન્દ્રે દરવાજા પર જોરથી પોતાનું 'પરિઘ' શસ્ત્ર ત્રણવાર પછાડયું અને બરાડયો. "ક્યાં છે એ દેવેન્દ્ર શક્ર ? ક્યાં છે તેના ૮૪૦૦૦ સામાનિક દેવો ? ક્યાં છે તેના ૩ લાખ ૩૬ હજાર આત્મરક્ષક દેવો ? ક્યાં છે તેની કરોડો અપ્સરાઓ ? આજે હું બધાને હણીશ, બધાને મથી નાખીશ. બધાંનો વધ કરીશ...અવશ આ અપ્સરાઓને હું મારે આધીન કરીશ."

ચમરેન્દ્રના આવા અનિષ્ટ, અકાંત, અપ્રિય, અશુભ, અમનોજ્ઞ, પીડાકારક કઠોર વચન સાંભળી શક્ર અત્યંત ગુસ્સે થયો. અને ઉત્તેજિત થયો. શક્રની ભ્રકૂટી ચડી ગઈ. અને કપાળમાં ત્રણ રેખા ઉપસી આવી. ગુસ્સાથી ધમધમતા શક્રે અસુરેન્દ્ર ચમરને કહ્યું.

"હે ચમર ! અસુરેન્દ્ર ! અસુરરાજ ! મૃત્યુની ઈચ્છાવાળા ! હીન પુણ્યવાળા ! ચૌદસીયા ! (ચૌદસે જન્મેલ=અભાગીયા) આજે તું હતો ન હતો થઈ જવાનો...તારું શુભ નથી." એમ કહી શક્રે શ્રેષ્ઠસિંહાસન પર રહેલા વજ્રને ગ્રહણ કર્યું. પછી શક્રે જાજ્વલ્યમાન, સ્ફૂરાયમાન, તડતડ અવાજ કરતાં, હજારો ઉલ્કાને છોડતાં, હજારો જ્વાળાઓને વેરતાં, હજારો અંગારાઓને ફેંકતાં, હજારો અગ્નિજ્વાળા માળા દ્વારા જોવા માત્રમાં આંખને પ્રતિઘાત કરતાં, અગ્નિથી પણ ચડીયાતા

तएणं तस्स सक्कस्स देविंदस्स देवरण्णो इमेयारुवे अज्झत्थिए जाव समुप्पज्जित्था 'नो खलु पभू चमरे असुरिंदे असुरराया, नो खलु समत्थे चमरे असुरिंदे असुरराया, नो खलु विसए चमरस्स असुरिंदस्स असुररण्णो अप्पणो निस्साए उड्ढं उप्पतित्ता जाव सोहम्मो कप्पो, णऽन्नत्थ **अरहंते वा, अरहंतचेइयाणि वा, अणगरे वा भावियप्पणो** नीसाए उड्ढं उप्पयति जाव सोहम्मो कप्पो। तं महादुक्खं खलु तहारूवाणं अरहंताणं भगवंताणं अणगाराण य अच्चासायणाए त्तिकट्टु ओहिं पउंजति, २ ममं ओहिणा आभोएति, २ 'हा हा ! अहो हतो अहमंसि'ति कट्टु ताए उक्किट्ठाए जाव दिव्वाए देवगतीए वज्जस्स वीहिं अणुगच्छमाणे २ तिरियमसंखेज्जाणं दीवसमुद्दाणं मज्झंमज्झेणं जाव जेणेव असोगवरपादवे जेणेव ममं अंतिए तेणेव उवागच्छइ २ मम चउरंगलुमसंपत्तं वज्जं पडिसाहरइ। **अवियाऽऽइं मे गोयमा ! मुट्ठिवालेणं केसग्गे वीइत्था** ।। (सू. १४५)

તેજથી દીપતા, શીઘ્રવેગી કિંશુકપુષ્પ જેવા (રંગવાળા) મહા ભયંકર વજ્રને ચમરેન્દ્રના વધને માટે છોડયું.

આવા જાજ્વલ્યમાન વજ્રને આવતું જોઈ ગભરાયેલા ચમરેન્દ્રે જલ્દીથી ચિંતન અને વિચાર કર્યો. પછી ભાંગી ગયેલા મુગટવાળો અને લટકતાં હાથના આભરણવાળો અને જાણે પરસેવો વહાવતો તે માથું નીચે અને પગ ઉપર કરી ઉત્કૃષ્ટ ગતિથી અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રોને પસાર કરી જંબૂદ્વીપમાં મારી પાસે આવ્યો. અને ભયયુક્ત ગદ્ગદ્ સ્વરે "ભગવન્ ! શરણ આપો ! એમ બોલતો મારા બન્ને પગની વચ્ચે જલ્દીથી છૂપાઈ ગયો.

[ભગવાનની કૃપાથી શક્રના ક્રોધની શાંતિ]

તે વખતે શક્રને આ પ્રમાણે વિચાર આવ્યો. "ચમરેન્દ્ર પોતાની નિશ્રાથી (=બળથી) ઉર્ધ્વમાં સૌધર્મ દેવલોક સુધી આવવા સમર્થ નથી. અને તેનો વિષય પણ નથી. કેમકે ચમરેન્દ્ર **અરિહંત, અરિહંતની પ્રતિમા અને ભાવિત સાધુની નિશ્રા** કરીને જ આટલે સુધી આવવા સમર્થ છે. (તેથી ચમર આ ત્રણમાંથી કોઈકની નિશ્રા કરીને જ અહીં આવ્યો હોવો જોઈએ-અને જો તેમ હોય, તો મેં ચમર પર વજ્ર છોડયું તેથી ચમર એ ત્રણના શરણે જશે. અને તેની પાછળ ગયેલા વજ્રથી એ ત્રણની આશાતનાનો સંભવ છે) અને તે અરિહંત ભગવંતો તથા સાધુઓની આશાતના ભારે દુઃખરૂપ છે. આમ વિચારી શક્રે અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકયો. અવધિજ્ઞાન દ્વારા મને (પ્રભુ) જોઈ શક્ર એકદમ વિચારે છે, "હા ! અરે ! ઓહ ! હું હણાયો" (કેમકે મારાથી તીર્થંકરની આશાતના થઈ રહી છે.) આ પ્રમાણે વિચારી શક્ર પોતાની ઉત્કૃષ્ટ દિવ્યગતિથી વજ્રની પાછળ દોડયો. અને અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રોને ઓળંગી મારી (પ્રભુ) પાસે આવ્યો. અને વજ્ર જ્યારે મારાથી ચાર જ આંગળ છેટું હતું, ત્યારે ઝડપથી પકડી લીધું. હે ગૌતમ! **તે વખતે તેની મુઠ્ઠીના ઝપાટાથી મારા વાળ પણ કંપ્યા.**

[શક્રની પ્રભુની ક્ષમાયાચના અને ચમરને માફી]

તે વખતે વજ્રનું સંહરણ કરી શક્રે મને ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઈ મને વંદન નમસ્કાર કર્યા પછી શક્ર બોલ્યો "હે ભદન્ત ! આપની નિશ્રા સ્વીકારીને ચમરેન્દ્રે મારું અપમાન કર્યું. તેથી મેં ગુસ્સે થઈને ચમરેન્દ્રના વધ માટે વજ્ર છોડયું. તે વખતે મને વિચાર આવ્યો કે 'ચમર પોતાના બળ પર સૌધર્મકલ્પ સુધી આવવા સમર્થ નથી. તેથી ચમરેન્દ્ર સૌધર્મદેવલોકસુધી અરિહંત, અરિહંતની પ્રતિમા, કે સાધુનું શરણ લઈને જ આવ્યો હોવો જોઈએ.' તે વખતે મેં અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગથી આપને જોયા. તેથી હતપ્રહત થયેલો હું વજ્રની પાછળ અહીં આવ્યો છું. તેથી હે દેવાનુપ્રિય ! હું આપની ક્ષમા યાચું છું. આપ કૃપાળુ મને ક્ષમા આપો. આપ મને ક્ષમા આપવા સમર્થ છો ! હું ફરીથી આ પ્રમાણે કરીશ નહિ." શક્રે આ પ્રમાણે મને કહી ફરીથી મને વંદન નમસ્કાર કર્યા.

तए णं से सक्के देविंदे देवराया वज्जं पडिसाहरित्ता ममं तिक्खुत्तो आयाहिणं पयाहिणं करेइ २ वंदइ नमंसइ २ एवं वयासी-एवं खलु भंते ! अहं तुब्भं नीसाए चमरेणं असुरिंदेणं असुररन्ना सयमेव अच्चासाइए, तए णं मए परिकुविएणं समाणेणं चमरस्स असुरिंदस्स असुररन्नो वहाए वज्जे निसिट्ठे, तए णं मे इमेयारुवे, अज्झत्थिए जाव समुप्पज्जित्था-नो खलु पभू चमरे असुरिंदे असुरराया तहेव जाव ओहिं पउंजामि, देवाणुप्पिए ओहिणा आभोएमि हा ! हा ! अहो हतोमीतिकट्टु ताए उक्किट्ठाए जाव जेणेव देवाणुप्पिए तेणेव उवागच्छामि, देवाणुप्पियाणं चउरंगुलमसंपत्तं वज्जं पडिसाहरामि । वज्जपडिसाहरणट्ठयाए णं इह मागए इह समोसढे, इह संपत्ते, इहेव अज्ज उवसंपज्जित्ता णं विहरामि । तं खामेमि णं देवाणुप्पिया । खमंतु णं देवाणुप्पिया । खमंतुमरहंतु णं देवाणुप्पिया ! णाइभुज्जो एवं पकरणताए त्तिकट्टु ममं वंदइ-नमंसइ २ उत्तरपुरच्छिमं दिसीभागं अवक्कमइ २ वामेणं पादेणं तिक्खुत्तो भूमिं दलेइ २ चमरं असुरिंदं असुररायं एवं वयासी-मुक्कोसि णं भो चमरा ! असुरिंदा असुरराया ! समणस्स भगवओ महावीरस्स पभावेणं । न हि तेदाणिं ममाओ भयमत्थि त्तिकट्टु जामेव दिसिं पाउब्भुऐ तामेव दिसिं पडिगए ।। सू. १४६)

अत्र लुम्पकः-'अरहंते वा अरहंतचेइआणि वा' इति पदद्वयस्यैकएवार्थः, 'समणं वा माहणं वा' इति पदद्वयस्येव; अन्यथा 'तं महादुक्खं खलु०' इत्यादौ अर्हतां भगवता-

---

પછી શક્રે ઈશાનદિશા તરફ જઈ ત્રણવાર ભૂમિપર ડાબો પગ પછાડયો અને ચમરેન્દ્રને કહ્યું, "હે ચમર ! અસુરેન્દ્ર ! શ્રમણભગવાન્ મહાવીરસ્વામીના પ્રભાવથી તને મુક્ત કરું છું હવે તું મારાથી ભય રાખીશ નહિ." શક્રે ચમરેન્દ્રને આ પ્રમાણે કહી પોતે જે દિશામાંથી પ્રગટ થયો હતો તે જ દિશામાં અલોપ થયો.

['અરિહંતચૈત્ય'પદ 'અરિહંત' અર્થવાચક-પૂર્વપક્ષ]

ભગવતીસૂત્રનો આ પાઠ સાંભળી પ્રતિમાલોપક પૂર્વપક્ષ સ્થાપે છે-

પૂર્વપક્ષ :-"અરિહંતે અરહંતચેઇયાણિ વા" આ બન્ને પદનો અર્થ એક જ છે. અર્થાત્ આ બે પદથી (૧) અરિહંત અને (૨) અરિહંતની પ્રતિમા એમ બે અલગ અર્થ કરવાના નથી પરંતુ માત્ર 'અરહંત' એવો એક જ અર્થ કરવાનો છે.

શંકા :- જો 'અરિહંત' એવો એક જ અર્થ કરવાનો હોય, તો 'અરહંતે અરહંતચેઇયાણિ વા' એમ બે પદ શું કામ મુકયા ? માત્ર 'અરહંત' પદના પ્રયોગથી પણ 'અરિહંત'નો બોધ થઈ શકે છે. તેથી માત્ર 'અરિહંત' એવો જ અર્થ કરવામાં તો 'અરહંતચેઇયાણિ'પદ વધારાનું મુકયું છે તેમ માનવાની આપત્તિ આવે.

સમાધાન :-ના. એવી આપત્તિ નહિ આવે. કેમકે સૂત્રકારઆદિભગવંતોની એવી શૈલી હોય છે કે, ઘણીવાર એક જ અર્થમાં બે વગેરે પદોનો પ્રયોગ કરવો સૂત્રકારો આ પ્રમાણે પ્રયોગ કરે છે તે અસિદ્ધ નથી દા. ત. 'સમણં વા માહણં વા' આ સ્થળે અનગાર-સાધુના અર્થમાં જ 'સમણ' અને 'માહણ' આ બન્ને પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેથી પ્રસ્તુતમાં પણ 'અરિહંત અને અરહંત ચેઈયાણિ' આ બે પદનો એક માત્ર 'અરિહંત' એવો અર્થ કરવો ગેરવ્યાજબી નથી.

શંકા :-'અરહંતે અરહંતચેઇયાણિ વા' આ પ્રયોગમાં 'અરહંત' અને 'અરહંત ચેઇયાણિ' આ બન્ને પદના ક્રમશઃ અરિહંત અને અરિહંતની પ્રતિમા એમ બે અલગ અર્થ લેવાને બદલે એક "અરિહંત" એવો જ અર્થ લેવાનો તમારો આગ્રહ શા માટે છે ?

मनगाराणां चात्याशातनया महादुःखमित्यत्राऽऽशातनाद्वयस्यैवोपन्यासादुपक्रमोपसंहारविरोधापत्तेरित्याह । तत्तुच्छम् । उक्तपदद्वयस्योपक्रमे एकार्थत्वे, उपसंहारेऽपि तव गलेपादिकया, पदद्वयपाठप्रसंगात्, अन्यथा शैलीभंगदोषस्य वज्रलेपतापत्तेः । कस्तर्हि विरोधपरिहारोपायः? इति चेत्? आकर्णय कर्णामृतं संकर्णनं, अकर्णो माभूः । उपक्रमे त्रयाणां शरणीकरणीयत्वे तुल्यवद्विवक्षा । सूत्रकृन्निबद्धस्य शक्रस्योपसंहारे चार्हच्चैत्याशातनाया अर्हदाशातनायामेव अंतर्भावविवक्षा–आशातनानां त्रयस्त्रिंशत एव परिगणनादविरोध इति । यदपि भावार्हतां भावसाधूनां च ग्रहणान्मध्ये चैत्यग्रहणमयुक्तमिति (ज)कल्प्यते, तदपि सिद्धांतापरिज्ञान-

સમાધાન :–જો આ બન્ને પદનો એક અર્થ ન માનવામાં આવે, તો સૂત્રના આરંભ અને ઉપસંહાર વચ્ચે વિરોધ આવશે. સૂત્રમાં ઉપક્રમ=આરંભમાં 'અરહંતે અરહંતચેઇયાણિ વા અણગારે વા ભાવિયપ્પણો' એ ત્રણ પદ બતાવ્યા પછી ઉપસંહારમાં "મહાદુક્ખં ખલુ." ઈત્યાદિમાં "અરહંતાણ ભગવંતાણં અણગારાણ ચ..." આ વચનથી માત્ર (૧) અરિહંત અને (૨) સાધુ આ બેની જ આશાતનાથી મહાદુઃખ બતાવ્યું. તેથી જો અરિહંતના ચૈત્યો અરિહંતથી ભિન્ન અર્થરૂપ હોત, તો ઉપસંહારમાં અરિહંતના ચૈત્યોની આશાતનાનો ઉલ્લેખ ન કરીને સૂત્રકારે ન્યૂનતા રાખી છે એમ માનવાની આપત્તિ આવે. આમ ઉપસંહારમાં (૧) અરિહંત અને (૨) સાધુ આ બેની જ આશાતનાને મહાદુઃખકારી કહી હોવાથી ઉપક્રમમાં પણ આ બેની જ નિશ્રા સ્વીકરણીય તરીકે સિદ્ધ થાય છે. તેથી આરંભમાં મુકેલા 'અરહંત ચેઇયાણિ" પદ પણ "અરહંતે" પદનું પર્યાયવાચી છે તેમજ સિદ્ધ થાય છે.

['અરહંત ચેઇય' પદની ભિન્નાર્થતા-ઉત્તરપક્ષ]

ઉત્તરપક્ષઃ –તમારી દલીલ વ્યાજબી નથી. તમે જો ન્યૂનતાદોષના બળ પર 'અરહંતચેઇય' પદને 'અરહંત' પદના પર્યાયવાચી તરીકે માનતા હો, તો અમારે કહેવું છે કે, તમે કહ્યુ તેમ માનવામાં શૈલીભંગ દોષ છે. કેમકે આરંભ જે શૈલીથી કર્યો હોય, તે જ શૈલીથી ઉપસંહાર થવો જોઇએ, નહિતર શૈલીભંગ દોષ આવે. તેથી જો તમે ઉપક્રમમાં 'અરહંતે' પદના પર્યાયવાચી પદ તરીકે 'અરહંતચેઇયાણિ' પદ છે તેમ માનશો, તો તમારે બળાત્કારે ઉપસંહારમાં પણ 'અરહંત' પદના પર્યાયવાચી તરીકે 'અરહંત-ચેઇયાણિ' પદ માનવાનો પ્રસંગ છે. પણ સૂત્રમાં ઉપસંહારમાં તે પદ મુકયું નથી. તેથી સૂત્રમાં શૈલીભંગ દોષની આપત્તિ આવે.

પૂર્વપક્ષ :– તમારાપક્ષે ન્યૂનતાદોષ છે અમારાપક્ષે શૈલીભંગદોષ છે. તો આ સૂત્રને નિર્દોષ સિદ્ધ કરવા અને આ બન્ને દોષ ન આવે તેમ કરવા તમે કયો માર્ગ શોધશો ?

સમાધાન :– સાંભળો ત્યારે સાવધાન થઈને ! ભગવતીસૂત્રના આ પાઠમાં ઉપક્રમ 'શરણીય કોણ બને?' તે દર્શાવવા અંગે છે. અને તેમાં અરિહંતઆદિત્રણ સમાનતયા શરણીય છે. તેવી વિવક્ષા છે. અને સૂત્રકારે શક્રના વિચારનો જે ઉપસંહાર ગુંથ્યો છે, તેમાં "પોતાની ચેષ્ટાથી પ્રસ્તુતમાં કોની કોની મહાઆશાતના સંભવે છે?"

विजृंभितं, छद्मस्थकालिकस्य भगवतो द्रव्यार्हत एवासुरकुमारराजेन शरणीकरणात्, द्रव्यार्हतः शरणीकरणे स्थापनार्हतः शरणीकरणस्य न्यायप्राप्तत्वात्। चैत्यस्य शरणीकरणीयत्वे स्वस्थानादौ तत्सत्त्वान्महावीरशरणकरणमनतिप्रयोजनं स्यादिति उल्लंठवचनं तु महाविदेहे भावार्हतामपि सत्त्वात्तानतिक्रम्य द्रव्यार्हच्छरणीकरणं कथम्? इत्याशंकयैव निर्लोठनीयम्। एतेनात्र चैत्य-शब्दस्य ज्ञानमर्थ इति मूढकल्पितार्थोऽपि निरस्तः, द्रव्यार्हतः केवलज्ञानाभावतः, अर्हतः पृथक् तद्ज्ञानस्य ग्रहे साधुभ्यः पृथगपि तद्ग्रहापत्तेः। तथा च-'अरहंते वा अरहंतचेइआणि वा भावियप्पणो अणगारा अणगार चेइआणि वे'ति पाठापत्तेरिति न किंचिदेतत्। उपसंहारे चैत्यपदविस्मृतेः संभ्रमान्न्यूनत्वं न दोषो 'मा मा संस्पृशेत्यादौ' इवेति अलंकारानुयायिनः। महावीरस्यैवाशातनाया उत्कटकोटिकसंशयरूपसंभावनामभिप्रेत्याशातनाद्वयस्यैव समावेशतात्पर्याददाष इत्यन्ये ॥९॥

તે દર્શાવતું વિધાન છે. આ વિધાનમાં અરિહંતના ચૈત્યની આશાતના ન બતાવી તેનું કારણ માત્ર એટલું જ છે, કે અરિહંતચૈત્યની આશાતના અરિહંતની આશાતનામાં જ સમાવેશ પામે છે. કેમકે સૂત્રોમાં બતાવેલી તેંત્રીશ આશાતનાઓમાં ચૈત્યની આશાતના અલગ બતાવી નથી. આમ ઉપક્રમ અને ઉપસંહારના વિષય અલગ હોવાથી સંખ્યાભેદમાં દોષ નથી.

[અરિહંતના ચારે નિક્ષેપાની શરણીયતા]

શંકા :– 'અરિહંત'પદથી ભાવઅરિહંત લેવાના છે. અને 'અનગાર'પદથી 'ભાવસાધુ' સમજવાના છે. અને તમારા હિસાબે "અરિહંત ચૈત્ય" પદથી અરિહંતની સ્થાપનારૂપ પ્રતિમા લેવાની છે. તો શું ભાવઅરિહંત અને ભાવસાધુની વચ્ચે સ્થાપના નિક્ષેપાના અરિહંતને લેવા યોગ્ય છે? કેમકે તેમ કરવામાં ભાવ અને સ્થાપનાનું મૂલ્ય સમાન થઈ જશે.

સમાધાન :– અરર! ખરેખર! અજ્ઞાનતા ભયંકરદોષ છે. કેમકે અજ્ઞાનતા શાસ્ત્રસિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ બોલાવે છે. "અરિહંત"પદથી ભાવઅરિહંત લેવાના એવો અર્થ અજ્ઞાનતાથી ઉદ્ભવ્યો છે. જો માત્ર ભાવઅરિહંત જ શરણીય હોત, તો ચમરેંદ્રે ભગવાનમહાવીર સ્વામીનું જે શરણ લીધું, તે સંગત ન થાત. કેમકે તે શરણકાળે ભગવાન છદ્મસ્થઅવસ્થામાં હતા, તેથી દ્રવ્યઅરિહંતરૂપ હતા. ભાવ અરિહંતપણું કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી આવે.

પ્રતિમાલોપક :– 'ભાવ અરિહંત'ની યોગ્યતા દ્રવ્ય અરિહંતમાં હોય છે. તેથી દ્રવ્ય અરિહંત પણ શરણીય છે.

સમાધાન :– આમ જો દ્રવ્ય અરિહંત શરણીય હોય, તો સ્થાપનાના અરિહંત પણ શરણીય છે. કેમકે તેમાં ભાવઅરિહંતના ગુણોની સ્થાપના છે. અને સ્થાપના ભાવનું સ્મરણ કરાવે છે. આમ સ્થાપના પણ દ્રવ્ય તુલ્ય હોઈ શરણીય છે. (ટૂંકમાં 'અરિહંત' પદથી દ્રવ્ય-ભાવ અરિહંતનું ગ્રહણ કરવું, અને અરિહંતચૈત્ય=જિન પ્રતિમાથી સ્થાપનાઅરિહંત સમજવાના. અને ઉપલક્ષણથી નામઅરિહંત પણ સ્વીકાર્ય

છે. અર્થાત્ 'અરિહંત'ના ચારે નિક્ષેપા શરણીય છે. 'અરિહંત'નું નામ લેવાથી પણ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.)

[વિશેષના દૃષ્ટાંતથી સામાન્યની અબાધ્યતા]

પ્રતિમાલોપક :– અરિહંતની જેમ જો અરિહંતની પ્રતિમા પણ શરણીય હોય, તો ચમરે ભગવાનસુધી આવવાની જરૂર હતી જ નહિ. કેમકે પોતાના આવાસમાં પણ જિનપ્રતિમા હાજર હતી. તેનું શરણ લઈ પોતે ઉત્પાત કરી શકત. **તાત્પર્ય ચમર** પોતાના આવાસમાં રહેલી પ્રતિમાનું શરણું લેવાનું છોડી અહીં ભગવાનનું શરણ લેવા આવ્યો. આ વાત જ બતાવે છે કે જિનપ્રતિમા શરણીય નથી.

સમાધાન :– કમાલ કરી તમે! આવી તથ્યહીન દલીલ કરી તમે તો ભાવજિનને પણ અશરણીય બનાવી દીધા. પણ તમને એનો ખ્યાલ નથી. તમારી જ દલીલ તમને ભારે પડે તેમ છે. બોલો! જે વખતે ચમર છદ્મસ્થઅવસ્થામાં વિચરતા ભગવાનમહાવીરસ્વામીના શરણે આવ્યો, તે વખતે મહાવિદેહમાં **સીમંધરસ્વામી** વગેરે ભાવતીર્થંકર વિચરતા હતા કે નહિ ?

પ્રતિમાલોપક :– અલબત્ત, વિચરતા જ હતા.

સમાધાન :– અને છતાં ચમર એ ભાવજિનને શરણે જવાનું છોડી પ્રભુ મહાવીરસ્વામીરૂપદ્રવ્યજિનના શરણે આવ્યો. એ બતાવે છેકે ભાવજિન શરણીય નથી.

પ્રતિમાલોપક :– અરર! આ શું બોલ્યા! ભાવજિન તો એકાંતે શરણ્ય જ છે. ચમર ભાવજિનને છોડી દ્રવ્યજિન પાસે આવ્યો એ તો તેની મનસુફીની વાત છે. પણ તેટલા માત્રથી ભાવજિનને અશરણ્ય થોડા કહી શકાય ?

સમાધાન :– બરાબર! તમે હવે ઠેકાણે આવ્યા. બસ, એ જ પ્રમાણે ચમર પોતાના આવાસમાં રહેલી પ્રતિમાઓને છોડી ભગવાનને શરણે આવ્યો, તે તેની મનસુફીની વાત છે. પણ તેટલા માત્રથી સ્થાપનાને અશરણ્ય જાહેર કરી દેવાનું ઉતાવળીયું પગલું ન ભરાય.[1]

[ચૈત્યનો અર્થ 'જ્ઞાન' કરવામાં આપત્તિ]

પ્રતિમાલોપક :– 'ચૈત્ય' પદનો અર્થ જ્ઞાન છે. તેથી અરિહંત ચૈત્ય=અરિહંતનું જ્ઞાન અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન એમ સમજવું. અને જ્ઞાન જ્ઞાનીથી કથંચિત્ અભિન્ન છે. તેથી અરિહંત અને સાધુ એમ બે જ શરણીય રહેશે.

---

૧. તાત્પર્ય:– કોઈકની ક્યારેક વિશેષમાં થયેલી પ્રવૃત્તિ તેના સામાન્યને બાધક ન બને. અરિહંતાદિ ત્રણ સમાનરૂપે શરણ્ય છે. તેમાંથી ચમરે પ્રભુ મહાવીરને શરણ તરીકે સ્વીકારવાની વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરી. પણ આ પ્રવૃત્તિથી બાકીના બધા અશરણ્ય જાહેર ન કરાય. અને ત્રણની શરણ્યતાને બાધ ન પહોંચાડાય. કેમકે સામાન્યરૂપે બતાવેલા ત્રણ શરણ્યમાંથી કોને શરણ તરીકે સ્વીકારવા એ ચમરની પોતાની ઇચ્છાનો સવાલ છે. જો આમ ન હોય, તો આગમમાં આરાધનાના ઘણા યોગો બતાવ્યા છે. તેમાંથી કોઈક એક યોગને એક વ્યક્તિ આરાધતો હોય તો તેના દૃષ્ટાંતથી બાકીના બધા યોગોને આરાધના માટે નકામા બનાવી દેવાની આપત્તિ આવશે.

अथाऽनाशतनायिनयेन दैवैर्वंदिता भगवन्मूर्त्तिः कस्य सचेतसो न वन्द्या इत्याशयेनाह–

मूर्त्तीनां त्रिदशैस्तथा भगवतां सक्थ्नां सदाशातना–
त्यागो यत्र विधीयते जगति सा ख्याता सुधर्मासभा।
इत्यन्वर्थविचारणापि हरते निद्रां दृशोर्दुर्नय–
ध्वांतच्छेदरविप्रभा जडधियं घूकं विना कस्य न ॥१०॥

[दंडान्वयः— तथा भगवतां मूर्त्तीनां सक्थ्नां यत्र सदाशातनात्यागो विधीयते, सा सभा सुधर्मेति ख्याता। इत्यन्वर्थविचारणापि दुर्नयध्वांतच्छेदरविप्रभा (सती) जडधियं घूकं विना कस्य दृशोर्निद्रां न हरते? (अपि तु सर्वस्यैव)]

સમાધાન :– આ મૂઢ કલ્પના છે. 'અરિહંત' પદથી દ્રવ્ય અને ભાવ બન્ને અરિહંત લેવાના છે. તેમાં દ્રવ્યઅરિહંત કેવળજ્ઞાન વિનાના છે. તેથી 'અરિહંત ચૈત્ય' પદ શી રીતે કેવળજ્ઞાનના અર્થમાં સંગત બનશે?

પ્રતિમાલોપક :– 'અરિહંત'થી અરિહંતનું જ્ઞાન ભિન્ન છે. તેથી દ્રવ્ય અરિહંતમાં કેવળજ્ઞાન ન હોય તો પણ કેવળજ્ઞાન સ્વતંત્રરૂપે શરણ્ય બની શકશે

સમાધાન :– આ પ્રમાણે તો સાધુથી સાધુનું જ્ઞાન પણ ભિન્ન છે અને તેથી જેમ અરિહંતનું જ્ઞાન અરિહંતથી પૃથગ્રૂપે શરણ્ય છે, તેમ સાધુનું જ્ઞાન પણ સાધુથી અલગરૂપે શરણ્ય બનવું જોઇએ. અને તેથી સાધુના ચૈત્યનો પણ શરણ્ય તરીકેનો પાઠ હોવો જોઇએ. તેથી "અરહંતે વા અરહંતચેઇયાણિ વા, ભાવિયપ્પણો અણગારા અણગારચેઇયાણિ વા" એવો પાઠ સંગત બનત. અર્થાત્ તમારી માન્યતા મુજબ ચાલવામાં 'સૂત્રમાં ન્યૂનતા દોષ છે' એવો આરોપ કરવાનો વખત આવે. અને ચૌદ પૂર્વધર શ્રુતકેવલી ગણધરભગવંતના સૂત્રને ન્યૂનતાદોષથી કલંકિત કરવું, તેના કરતાં તમારી માન્યતાને ખોટી ઠેરવવી વધુ વ્યાજબી છે.

"વિચાર કરતી વખતે શક્ર આશાતનાના સંભ્રમમાં હતો. આ સંભ્રમને કારણે શક્રને 'ચૈત્ય' પદ યાદ નહિ આવ્યું. આમ અહીં ન્યૂનતામાં સંભ્રમ ભાગ ભજવે છે. પરંતુ સંભ્રમથી આવતી ન્યૂનતામાં 'દોષરૂપતા' નથી." એમ અલંકાર ગ્રંથના નિષ્ણાતો કહે છે. દા. ત. "મા મા સંસ્પૃશેત્પાદૌ" અહીં બોલનારનો સંભ્રમ બતાવવો છે. અને તેથી પાદમાં એક અક્ષરન્યૂન હોવા છતાં છંદ તૂટતો નથી. અને ન્યૂનતા દોષ લાગતો નથી. (અનુભવસિદ્ધ છે કે અતિસંભ્રમમાં બોલાયેલી વાણી ગદ્ગદ્ હોય, અક્ષર અધુરા બોલતા હોય, કેટલાક અક્ષર દબાઇ જાય વગેરે.)

કેટલાક એમ કહે છે કે, તે વખતે શક્રના મગજમાં ભગવાન મહાવીરની જ ઉગ્ર કોટિની આશાતનાના સંભવનો સંશય હતો. અને તેથી જ તેમની અરિહંત તરીકેની અને સાધુ તરીકેની (કેમકે તે વખતે ભગવાન છદ્મસ્થઅવસ્થામાં હતા.) એમ બે પ્રકારની આશાતનાના તાત્પર્યથી શક્ર આ પ્રમાણે ઉપસંહાર કરે છે. તેથી આ ઉપસંહારમાં દોષ નથી. ॥૯॥

'मूर्त्तीना'मिति तथेत्यक्षरांतरसमुच्चये । भगवतां मूर्त्तीनामसद्भावस्थापनारूपाणां सकथ्नां-यत्र सदाशातनात्यागो विधीयते, सा सभा सुधर्मेति ख्याता, इत्यन्वर्थविचारणापि=सुधर्मापद-व्युत्पत्तिभावनापि जडधियं=लुंपकं, घूकं=उलूकं विना कस्य दृशोर्निद्रां न हरते॑ऽपि तु सर्वस्यैव दृशोर्निद्रां हरत इत्यर्थः । कीदृशी-दुर्नया एव ध्वांतानि, तेषां छेदे रविप्रभा=तरणिकान्तिः । रविप्रभासदृशी तु न व्याख्येयं तत्सदृशात् तत्कार्यानुपपत्तेः, अत्र विनोक्तिरूपककाव्यलिंगानि अलंकाराः । विनोक्तिः-सा विनाऽन्येन यत्रान्यः सन्नचेतरः । तद्रूपकम्-अभेदो य उपमानोपमेययोः । काव्यलिंगम्-हेतोर्वाक्यपदार्थतेति तल्लक्षणानि । रविप्रभापदार्थो निद्राहरणे हेतुरिति पदार्थरूपं काव्यलिंगं द्रष्टव्यम् । रूपकं चात्र काव्यलिंगविनोक्त्योरनुग्राहकमित्यनुग्राह्यानुग्राहकभावः संकरोऽपि । अविश्रांतिजुषामात्मन्यंगांऽगित्वं तु संकर इति तल्लक्षणम् ॥

[અનાશાતના નયથી પ્રતિમાની વંદ્યતા]

દેવો જિનપ્રતિમાની આશાતના કરતા નથી. આ 'આશાતનાનો ત્યાગ' દેવોનું પ્રતિમાને વંદનરૂપ છે. આ પ્રમાણે દેવોએ વંદેલી પ્રતિમા કયા બુદ્ધિમાનને વંદનીય ન બને? અર્થાત્ સઘળા ય બુદ્ધિશાળીઓને વંદનીય બને છે. આ આશયને પ્રગટ કરતા કવિવર કહે છે.

શ્લોકાર્થ :- જ્યાં ભગવાનની મૂર્તિરૂપ=અસદ્ભાવસ્થાપનારૂપ[1] હાડકાઓની આશાતનાનો હંમેશા ત્યાગ કરાય છે; તે સભા'સુધર્માસભા'તરીકે પ્રખ્યાત છે. 'સુધર્મા' પદની આ વ્યુત્પત્તિની વિચારણા પણ દુર્નયરૂપઅંધકારને છેદવા માટે સૂર્યની પ્રભાસમાન છે તેથી આ વ્યુત્પત્તિરૂપસૂર્યપ્રભા જડભરતપ્રતિમાલોપકરૂપ ઘુવડને છોડી બીજા કોના આંખની ઊંઘ ઊડાડે નહિ? અર્થાત્ બધાના આંખની ઊંઘ ઊડાડે છે.

કાવ્યમાં 'તથા' પદ પૂર્વના કાવ્ય સાથે સંબંધ જોડે છે. 'સુધર્મા' પદની અન્વર્થ(=વ્યુત્પત્તિ) વિચારણા સૂર્યપ્રભાસદંશ છે તેવો અર્થ ન કરવો. કેમકે આ અન્વર્થ-વિચારણા સૂર્યપ્રભાની જેમ બાહ્યઅંધારાને દૂર કરવાનું કાર્ય કરી ન શકે. પરંતુ દુર્નયરૂપ અંધકારને છેદવા માટે સૂર્યપ્રભારૂપ છે તેવો અર્થ કરવો. આ કાવ્યમાં વિનોક્તિ, રૂપક અને કાવ્યલિંગ આ ત્રણ અલંકારો છે. તેમના લક્ષણ બતાવે છે. (૧) કોઇના વિના બીજામાં સુંદરતા કે અસુંદરતાનું પ્રતિપાદન જેમાં કરવામાં આવે તે **વિનોક્તિ અલંકાર** (૨) જ્યાં ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચે અભેદ દર્શાવવામાં આવે, તે **રૂપક અલંકાર** (૩) જ્યાં હેતુનું વાકયાર્થ કે પદાર્થ તરીકે નિરૂપણ કરવામાં આવે, તે **કાવ્યલિંગક અલંકાર.** અહીં 'રૂવિપ્રભા' પદનો અર્થ નિદ્રા દૂર કરવામાં હેતુ છે. તેથી પદાર્થરૂપ કાવ્યલિંગ સમજવું વળી આ કાવ્યમાં રૂપકઅલંકાર વિનોક્તિ અને કાવ્યલિંગક અલંકારનું અનુગ્રાહક છે. આમ અલંકારોમાં પરસ્પરઅનુગ્રાહકઅનુગ્રાહ્યભાવ

૧. ભાવનિક્ષેપાની વસ્તુના આકારમાં ભાવની સ્થાપના સદ્ભાવસ્થાપના કહેવાય. અને ભાવના આકાર વિનાની વસ્તુમાં ભાવની સ્થાપના અસદ્ભાવસ્થાપના કહેવાય. આ બન્ને સ્થાપના ક્રમશઃ સાકાર અને નિરાકાર પણ કહેવાય છે.

आलापकाश्चात्रेमे—

चमरस्स णं भंते ! असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो कइ अग्गमहिसीओ पन्नत्ताओ ? अज्जो ! पंच अग्गमहिसीओ पन्नत्ताओ, तं जहा–काली, रायी, रयणी, विज्जू मेहा। तत्थ णं एगमेगाए देवीए अट्ठट्ठदेवीसहस्सा परिवारो पन्नत्तो, पभू णं भंते ! ताओ एगमेगाए देवीए अन्नाइं अट्ठट्ठदेवीसहस्साइं परिवारं विउव्वित्तए ? एवामेव सपुव्वावरेणं चत्तालीसंदेवीसहस्सा। से त्तं तुडिए ॥ पभू णं भंते ! चमरे असुरिंदे असुरकुमारराया चमरचंचाए रायहाणीए सभाए सुहम्माए चमरंसि सीहासणंसि तुडिएणं सद्धिं दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरित्तए ? णो तिणट्ठे समट्ठे, से केणट्ठे णं भंते ! एवं वुच्चइ णो पभू चमरे असु० चमरचंचाए जाव विहरित्तए ? अज्जो ! चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो चमरचंचाए रायहाणीए सभाए सुहम्माए माणवए चेइयखंभे वइरामएसु गोलवट्टसमुग्गएसु बहूओ जिणसकहाओ सण्णिक्खित्ताओ चिट्ठंति, जाओ णं चमरस्स असु. असुररन्नो अन्नेसिं च बहूणं असुरकुमाराणं देवाण य देवीण य अच्चणिज्जाओ, वंदणिज्जाओ, नमंसणिज्जाओ, पूयणिज्जाओ, सक्कारणिज्जाओ, सम्माणणिज्जाओ कल्लाणं मंगलं देवयं चेइयं पज्जुवासणिज्जाओ भवंति। तेसिं पणिहाणे नो पभू, से तेणट्ठे णं अज्जो ! एवं वुच्चइ णो पभू चमरे जाव विहरित्तए। पभू णं अज्जो ! चमरे असुरिंदे जाव सीहासणंसि चउसट्ठीए सामाणियसाहस्सीहिं तायत्तीसाए जाव अन्नेहिं च बहूहिं असुरकुमारेहिं देवेहिं य देवीहि य सद्धिं संपरिवुडे महयाहय जाव भुंजमाणे विहरित्तए केवलं परियारिड्ढीए नो चेव णं मेहुणवत्तियं ॥ (सू० ४०५) चमरस्सणं भंते ! असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो सोमस्स महारन्नो कति अग्गमहिसीओ प० ? अज्जो ! चत्तारि अग्ग०प० तंजहा–

હોવાથી અહીં **સંકરઅલંકાર** પણ છે **સંકરઅલંકારનું** લક્ષણ "અન્ય અલંકારો પોતાનામાં સ્વતંત્રભાવ ધારણ કરતા ન હોય, પરંતુ પરસ્પર અનુગ્રાહ્યઅનુગ્રાહકભાવ (અંગ-અંગી ભાવ) ધારણ કરે ત્યારે **સંકર અલંકાર** કહેવાય."

[સુધર્માસભામાં ભોગાભાવદર્શક આગમપાઠ]

સુધર્માસભામાં દેવો ભગવાનની અસ્થિરૂપમૂર્તિની આશાતના ટાળે છે તે અંગેના **ભગવતી** સૂત્રના આલાપકો આ પ્રમાણે છે.

હે ભદન્ત ! અસુરેન્દ્ર, અસુરરાજ ચમરેન્દ્રને કેટલી અગ્રમહિષી (=પટ્ટરાણીઓ) છે ? હે આર્ય ! ચમરને પાંચ પટ્ટરાણીઓ છે. તે આ પ્રમાણે (૧) કાળી (૨) રાયી (૩) રયણી (૪) વિદ્યુત્ અને (૫) મેઘા. આ દરેકને આઠ-આઠ હજાર દેવીઓનો પરિવાર છે. હે ભંતે ! તેઓ બીજી આઠ-આઠ હજાર દેવીઓના પરિવારને વિકુર્વવા સમર્થ છે. આમ કુલ ૪૦ હજાર દેવીઓનો પરિવાર છે. આ તેનો વર્ગ=પરિવાર છે. હે ભદન્ત ! ચમરેન્દ્ર પોતાની ચમરચંચા રાજધાનીની સુધર્મસભામાં 'ચમર' નામના સિંહાસન પર પોતાના પરિવારની સાથે દિવ્ય ભોગ ભોગવવા સમર્થ છે ? હે ગૌતમ ! ચમરેન્દ્ર ત્યાં ભોગ ભોગવતો નથી.' હે ભંતે ! કેમ આમ કહો છો ? હે આર્ય ! ચમરચંચા રાજધાનીની આ સુધર્મસભામાં 'માણવક' નામના ચૈત્યસ્તંભમાં વજ્રમય ગોળાકાર દાબડાઓ છે. અને તેમાં જિન સંબંધી ઘણા હાડકાઓ છે. આ બધા હાડકાઓ ચમરેન્દ્રને અને અન્ય પણ ઘણા અસુરકુમાર દેવ દેવીઓને અર્ચનીય છે, વંદનીય છે, નમસ્કરણીય છે, પૂજનીય છે, સત્કાર કરવા યોગ્ય છે, સન્માન કરવા યોગ્ય છે. તથા કલ્યાણકારી અને મંગલકારી આ દિવ્યચૈત્ય તેઓ બધાને પર્યુપાસનીય છે. અને આ બધા (-જિનઅસ્થિ) સમક્ષ ભોગ ભોગવવા ચમર સમર્થ નથી. તેથી કહ્યું કે ચમર ત્યાં (સુધર્મસભામાં) ભોગ ભોગવવા સમર્થ નથી. તથા હે આર્ય ! ચમરેન્દ્ર પોતાના ૬૪ હજાર સામાનિક દેવો, ત્રાયસ્ત્રિંશત્ દેવો અને બીજા અનેક અસુરકુમાર દેવદેવીઓ સાથે ત્યાં નૃત્ય, સંગીત વગેરેરૂપ તથા સ્વસ્ત્રીદર્શનઆદિરૂપ અથવા સ્વપરિવારપરિચારણરૂપ ઋદ્ધિથી ભોગ ભોગવી શકે પણ મૈથુન

(१) कणगा (२) कणगलया (३) चित्तगुत्ता (४) वसुंधरा, तत्थ णं एगमेगाए देवीए अन्नं एगमेगं देवीसहस्सं परिवारो प०, पभू णं ताओ एगमेगाए देवीए अन्नं एगमेगं देवीसहस्सं परियारं विउव्वित्तए, एवामेव सपुव्वावरेण चत्तारि देवीसहस्सा, से तं तुडिए, पभू णं भंते ! चमरस्स असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो सोमे महाराया सोमाए रायहाणीए सभाए सुहम्माए सोमंसि सीहासणंसि तुडिएणं अवसेसं जहा चमरस्स, णवरं परिआरो जहा सूरियाभस्स, सेसं तं चेव, जाव णो चेव णं मेहुणवत्तियाए। चमरस्स णं भंते ! जमस्स महारन्नो कइ अग्गमहिसीओ पन्नत्ताओ ? एवं चेव नवरं जमाए रायहाणीए सेसं जहा सोमस्स, एवं वरुणस्सवि णवरं वरुणाए रायहाणीए। एवं वेसमणस्सवि नवरं वेसमणाए रायहाणीए, सेसं तं चेव जाव मेहुणवत्तियं। बलिस्स णं भंते ! वइरोयणिंदस्स पुच्छा, अज्जो ! पंच अग्गमहिसीओ पन्नत्ताओ-तं.-(१) सुभा (२) निसुंभा (३) रंभा (४) निरंभा (५) मदणा। तत्थ णं एगमेगाए देवीए अट्ठट्ठ, सेसं जहा चमरस्स, नवरं बलिचंचाए रायहाणीए, परियारो जहा मोओद्देसए, सेसं तं चेव जाव मेहुणवत्तियं। बलिस्स णं भंते ! वइरोयणिंदस्स वइरोयणरन्नो सोमस्स महारन्नो कति अग्गमहिसीओ प० ? अज्जो ! चत्तारि अग्गमहिसीओ प० तं-(१) मीणगा (२) सुभद्दा (३) विजया (४) असणी। तत्थ णं एगमेगाए देवीए सेसं जहा चमरसोमस्स, एवं जाव वेसमणस्स॥ धरणस्स णं भंते ! नागकुमारिंदस्स नागकुमाररन्नो कति अग्गमहिसीओ प० ? अज्जो ! छ अग्गमहिसीओ प० तं (१) इला (२) सुक्का (३) सदारा (४) सोदामणी (५) इंदा (६) घणविज्जुया। तत्थ णं एगमेगाए देवीए छछदेवीसहस्सा परिवारो प०, पभू णं भंते ! ताओ एगमेगाए देवीए अन्नाइं छछदेविसहस्साइं परियारं विउव्वित्तए, एवामेव सपुव्वावरेणं छत्तीसं देविसहस्साइं, से तं तुडिए ! पभू णं भंते! धरणे सेसं तं चेव, नवरं धरणाए रायहाणीए धरणंसि सीहासणंसि सओ परिवारो, सेसं तं चेव। धरणस्स णं भंते! नागकुमारिंदस्स कालवालस्स लोगवालस्स महारन्नो कति अग्गमहिसीओ प० ? अज्जो ! चत्तारि अग्गमहिसीओ प० तं (१) असोगा (२) विमला (३) सुप्पभा (४) सुदंसणा, तत्थ णं एगमेगाए अवसेसं जहा चमरलोगपालाणं, एवं सेसाणं तिण्हवि। भूयाणंदस्स णं भंते पुच्छा, अज्जो ! छ अग्गमहिसीओ प० तं० (१) रूया (२) रूयंसा (३) सुरूया (४) रूयगावती (५) रूयकंता, (६) रूयप्पभा, तत्थ णं एगमेगाए देवीए अवसेसं जहा धरणस्स, भूयाणंदस्स णं भंते ! नागवित्तस्स (चित्तस्स ?) पुच्छा, अज्जो ! चत्तारि अग्गमहिसीओ प० तं० (१) सुणंदा (२) सुभद्दा (३) सुजाया (४)

સેવન કરી ન શકે. હે ભદન્ત ! ચમરેન્દ્રના સોમ નામના લોકપાળ (=મહારાજ)ને કેટલી પટ્ટરાણીઓ છે? હે આર્ય! ચાર પટ્ટરાણી છે તે આ પ્રમાણે (૧) કનકા (૨) કનકલતા (૩) ચિત્રગુપ્તા અને (૪) વસુંધરા આ દરેક દેવી એકએકહજાર દેવીઓને વિકુર્વી શકે છે. આમ કુલ ઉત્તરવૈક્રિયચારહજારદેવીઓનો વર્ગ છે. હે ભદન્ત ! ચમર રાજાનો સોમ નામનો લોકપાળ પોતાની સોમારાજધાનીમાં સુધર્મસભામાં સોમસિંહાસન પર પોતાના પરિવાર સાથે...ઇત્યાદિ વિગત ચમરેન્દ્રની જેમ ઉપર મુજબ સમજી લેવી. પણ પરિવારની સંખ્યા વગેરે સૂર્યાભદેવની જેમ સમજવા. આજ પ્રમાણે યમ લોકપાલ અંગે પણ સમજવું. પણ રાજધાનીનું નામ-'યમા' સમજવું. એજ પ્રમાણે વરૂણ અને કુબેર (=વૈશ્રમણ) અંગે પણ સમજવું. રાજધાનીના નામ ક્રમશઃ વરૂણા અને વૈશ્રમણા સમજવા. હે ભદન્ત ! વૈરોચનેન્દ્ર બલીન્દ્રને કેટલી પટ્ટરાણી છે? હે આર્ય! પાંચ છે. તેઓના નામ આ પ્રમાણે છે (૧) શુંભા, (૨) નિશુંભા, (૩) નિભા, (૪) નિરંભા, (૫) મદના. બાકીની પૃચ્છા અને તેના ઉત્તરો ચમરેન્દ્રવત્ સમજવા. રાજધાનીનું નામ બલિચંચા સમજવું. એ જ પ્રમાણે બલિના સોમ વગેરે ચાર લોકપાલો અંગેની માહિતી પણ ચમરના લોકપાલ મુજબ સમજી લેવી.

હે ભદન્ત ! ધરણ નાગેન્દ્રને કેટલી પટ્ટરાણી છે? હે આર્ય! ૭ છે. તે આ પ્રમાણે-(૧) ઈલા (૨) શુક્રા (૩) સદારા (૪) સોદામિણી (૫) ઈંદ્રા (૬) ઘનવિદ્યુતા. દરેક દેવીને ૭-૭ હજાર દેવીનો પરિવાર છે. અને બીજી તેટલી દેવીઓને વિકુર્વી શકે છે. શેષ પ્રશ્નોત્તર ચમરવત્... રાજધાનીનું નામ

सुमणा, तत्थ णं एगमेगाए देवीए अवसेसं जहा चमरलोगपालाणं, एवं सेसाणं वि तिण्हि वि लोगपालाणं। तहा जे दाहिणिल्ला इंदा, तेसिं जहा धरणिंदस्स, लोगपालाणंवि तेसिं जहा धरणस्स लोगपालाणं। उत्तरिल्लाणं इंदाणं जहा भूयाणंदस्स, लोगपालाणवि तेसिं जहा भूयाणंदस्स लोगपालाणं, नवरं इंदाणं सव्वेसिं रायहाणीओ सीहासणाणि य सरिसणामगाणि , परियारो जहा तइय सए पढमे उद्देसए, लोगपालाणं सव्वेसिं रायहाणीओ सीहासणाणि य सरिसनामगाणि परियारो जहा चमरस्स लोगपालाणं ।

कालस्स णं भंते ! पिसायिंदस्स पिसायरन्नो कति अग्गमहिसीओ प० ? अज्जो ! चत्तारि अग्गमहिसीओ प० तं-(१) कमला (२) कमलप्पभा (३) उप्पला (४) सुदंसणा, तत्थ णं एगमेगाए देवीए एगमेगं देवीसहस्सं परिवारो प० पभू णं ताओ एगमेगाए देवीए अन्नं एगमेगं देवीसहस्सं सेसं जहा चमरलोगपालाणं, परियारो तहेव नवरं कालाए रायहाणीए, कालंसि सीहासणंसि, सेसं तं चेव, एवं महाकालस्सवि । सुरूवस्स णं भंते ! भूतिंदस्स रन्नो पुच्छा, अज्जो ! चत्तारि अग्गमहिसीओ प०, तं०-रूववती, बहुरूवा, सुरूवा, सुभगा, तत्थ णं एगमेगाए सेसं जहा कालस्स, एवं पडिरूवस्सवि । पुन्नभद्दस्स णं भंते ! जक्खिंदस्स पुच्छा, अज्जो ! चत्तारि अग्गमहिसीओ प० तं जहा-(१) पुन्ना (२) बहुपुत्तिया (३) उत्तमा (४) तारया, तत्थ णं एगमेगाए सेसं जहा कालस्स, एवं माणिभद्दस्सवि । भीमस्स णं भंते ! रक्खसिंदस्स पुच्छा, अज्जो ! चत्तारि अग्गमहिसीओ प० तं०-(१) पउमा (२) पउमावती (३) कणगा (४) रयणप्पभा, तत्थ णं एगमेगाए सेसं जहा कालस्स । एवं महाभीमस्सवि, किन्नरस्स, णं भंते ! पुच्छा, अज्जो ! चत्तारि अग्गमहिसीओ प०, तं जहा-(१) वडेंसा (२) केतुमती (३) रतिसेणा (४) रइप्पिया, तत्थ णं सेसं तं चेव, एवं किंपुरिसस्सवि। सप्पुरिसस्स णं पुच्छा, अज्जो ! चत्तारि अग्गमहिसीओ प० तं-(१) रोहिणी (२) नवमिया (३) हिरी (४) पुप्फवती, तत्थ णं एगमेगा० सेसं तं चेव, एवं महापुरिसस्सवि । अतिकायस्स णं पुच्छा, अज्जो ! चत्तारि अग्ग० प० तं०-(१) भुयंगा (२) भुयंगवती (३) महाकच्छा (४) फुडा, तत्थ णं० सेसं तं चेव, एवं महाकायस्सवि। गीयरइस्स णं भंते। पुच्छा, अज्जो ! चत्तारि अग्ग० प० तं०-(१) सुघोसा (२) विमला (३) सुस्सरा (४) सरस्सई, तत्थ णं०, सेसं-

---

ધરણ્ અને સિંહાસનનું નામ ધરણ. હે પ્રભુ ધરણેન્દ્રના 'કાળ' નામના લોકપાલને કેટલી પટ્ટરાણીએ છે? આર્ય! ચાર છે. તે આ પ્રમાણે (૧) અશોકા (૨) વિમલા (૩) સુપ્રભા અને (૪) સુદર્શના. બાકી બધું ચમરના લોકપાલોના જેવું જ સમજવું. બાકીના ત્રણ લોકપાલ અંગે પણ તે પ્રમાણે જાણી લેવું. ભૂતાનંદની ૭ પટ્ટરાણીઓના નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) રૂપા (૨) રૂપંશા (૩) સુરૂપા (૪) રૂપકાવતી (૫) રૂપકાંતા અને (૬) રૂપપ્રભા. બાકીની હકીકત ધરણ મુજબ. ભૂતાનંદના ચિત્રલોકપાલની ચાર પટ્ટરાણીઓના નામ આ પ્રમાણે છે, ૧, સુનંદા, ૨, સુભદ્રા ૩, સુજાતા ૪, સુમના. એ લોકપાલ અને બાકીના લોકપાળો અંગેની શેષ વિગત ચમરલોકપાલવત્ સમજવી. દક્ષિણ વિભાગના બાકીના ભુવનપતિ ઇન્દ્રોની બાબત ધરણવત્ સમજવી. તેમના લોકપાળોની વિગત ધરણના લોકપાળોની જેમ સમજવી. ઉત્તર વિભાગના ઇંદ્રોની માહિતી ભૂતાનંદ જેવી સમજવી અને તેમના લોકપાળોની વિચારણા ભૂતાનંદના લોકપાળો જેવી કરવી. માત્ર એટલો ખ્યાલ રાખવો કે ઇંદ્ર કે લોકપાળનું જે નામ હોય, તેજ નામના તેઓની રાજધાની અને સિંહાસનો પણ હોય

પિશાચેન્દ્ર 'કાળ'ની ચાર પટ્ટરાણીઓ છે. ૧, કમળા ૨, કમળપ્રભા ૩, ઉત્પળા, અને ૪, સુદર્શના. શેષ ચમરલોકપાળવત્ સમજવું. રાજધાની 'કાળા' છે. અને સિંહાસન 'કાળ' નામનું છે. એજ પ્રમાણે 'મહાકાળ' અંગે સમજવું. સુરૂપ ભૂતેન્દ્રની ચાર પટ્ટરાણીઓ છે. ૧, રૂપવતી ૨, બહુરૂપા ૩, સુરૂપા અને ૪, સુભગા. શેષ 'કાળ' ઇન્દ્રવત્ જાણવું. એજ પ્રમાણે 'પ્રતિરૂપ' અંગે પણ સમજવું. પૂર્ણભદ્ર યક્ષેન્દ્રની ચાર પટ્ટરાણીઓ છે. ૧, પુણ્યા ૨, બહુપુત્રિકા ૩, ઉત્તમા અને ૪, તારકા. શેષ બધું કાળની જેમ સમજવું. એજ પ્રમાણે માણિભદ્ર અંગે સમજવું. 'ભીમ' રાક્ષસેન્દ્રની ચાર પટ્ટરાણીઓના નામ આ મુજબ છે. ૧, પદ્મા ૨, પદ્માવતી ૩, કનકા અને ૪, રત્નપ્રભા. શેષ

तं चेव, एवं गीयजसस्सवि । सव्वेसिं एएसिं जहा कालस्स नवरं सरिसनामियाओ रायहाणीओ सीहासणाणि य । सेसं तं चेव । चंदस्स णं भंते । जोइसिंदस्स जोइसरन्नो पुच्छा, अज्जो ! चत्तारि अग्ग० प० तं०-(१) चंदप्पभा (२) दोसिणाभा (३) अच्चिमालीं (४) पभंकरा, एवं जहा जीवाभिगमे जोइसियउद्देसए तहेव, सूरस्सवि (१) सूरप्पभा (२) आयवाभा (३) अच्चिमाली (४) पभंकरा, सेसं तं चेव, जहा(जाव)नो चेव णं मेहुणवत्तियं। इंगालस्स णं भंते ! महग्गहस्स, पुच्छा, अज्जो ! चत्तारि अग्ग० प० तं०-(१) विजया (२) वेजयंती (३) जयंती (४) अपराजिया, तत्थ णं एगमेगाए०, सेसं तं चेव जहा चंदस्स, नवरं इंगालवडेंसए विमाणे इंगालगंसि सीहासणंसि सेसं तं चेव, एवं जाव वियालगस्सवि, एवं अट्ठासीतीएवि महागहाणं भाणियव्वं जाव भावकेउस्स, नवरं वडेंसगा सीहासणाणि य सरिसनामगाणि, सेसं तं चेव । सक्कस्स णं भंते ! देविंदस्स देवरन्नो पुच्छा, अज्जो ! अट्ठ अग्ग० प० तं०-(१) पउमा (२) सिवा (३) सूई (४) अंजू (५) अमला (६) अच्छरा, (७) नवमिया (८) रोहिणी, तत्थ णं एगमेगाए देवीए सोलससोलस देवीसहस्सा परिवारो पन्नत्तो, पभू णं ताओ एगमेगा देवी अन्नाइं सोलस देवीसहस्सपरियारं विउव्वित्तए, एवामेव सपुव्वावरेणं अट्ठावीसुत्तरं देवीसय-सहस्सं परियारं विउव्वित्तए, से तं तुडिए । पभू णं भंते । सक्के देविंदे देवराया सोहम्मे कप्पे सोहम्मवडेंसए विमाणे सभाए सुहम्माए सक्कंसि सीहासणंसि तुडिएण सद्धिं सेसं जहा चमरस्स, नवरं परियारो जहा मोउद्देसए । सक्कस्स णं देविंदस्स देवरन्नो सोमस्स महारन्नो कति अग्ग० पुच्छा, अज्जो । चत्तारि अग्ग० प० तं०-रोहिणी, मदणा, चित्ता, सोमा, तत्थ णं एगमेगा० सेसं जहा चमरलोगपालाणं नवरं सयंपभे विमाणे सभाए सुहम्माए सोमंसि सीहासणंसि, सेसं तं चेव, एवं जहा वेसमणस्स, नवरं विमाणाइं जहा तइयसए । ईसाणस्स णं भंते ! पुच्छा, अज्जो ! अट्ठ अग्ग० प० तं०-कण्हा, कण्हराई, रामा, रामरक्खिया, वसू, वसुगुत्ता, वसुमित्ता, वसुंधरा, तत्थ णं एगमेगाए०, सेसं जहा सक्कस्स । ईसाणस्स णं भंते । देविंदस्स सोमस्स महारण्णो

સર્વે 'કાળ' મુજબ સમજવું. 'મહાભીમ' રાક્ષસેન્દ્ર અંગે પણ તે મુજબ સમજવું. 'કિન્નર' ઈન્દ્રની ચાર પટ્ટરાણીઓના નામ૧,વતિંસાર,કેતુમતી૩,રતિસેનાઅને૪,રતિપ્રિયા. શેષ સઘળું ઉપર મુજબ 'કિંપુરુષ' અંગે પણ તેમજ સમજવું. 'સત્પુરુષ' વ્યંતરેન્દ્રની ચાર પટ્ટરાણીઓના નામ ૧, રોહિણી ૨, નવમિકા ૩, હ્રીં ૪, પુષ્પાવતી. શેષ પૂર્વોક્ત મુજબ. એ જ પ્રમાણે "મહાપુરુષ" અંગે પણ સમજવું. 'અતિકાય'ની ચાર પટ્ટરાણીઓ ૧, ભુજગા ૨, ભુજગવતી ૩, મહાકચ્છા અને ૪, સ્ફુટા. એજ પ્રમાણે 'મહાકાય' સંબંધી પણ સમજવું. ગીતરતિની ચાર પટ્ટરાણીઓ ૧, સુઘોષા ૨, વિમલા ૩, સુસ્વરા અને ૪, સરસ્વતી. શેષ પૂર્વોક્ત મુજબ. એજ પ્રમાણે ગીતયશ અંગે પણ સમજવું. આ સર્વવ્યંતરેન્દ્રોની હકીકત 'કાળ' ઇન્દ્ર મુજબ છે. પણ દરેકની રાજધાની અને સિંહાસનના નામ પોતાના નામ મુજબ સમજવા. જ્યોતિષ દેવલોકના ઈન્દ્ર ચંદ્રને ચાર પટ્ટરાણીઓ છે. (૧) ચંદ્રપ્રભા (૨) દોસિનાભા (૩) અર્ચિમાળી (૪) પ્રભંકરા, અહીં જીવાભિગમ સૂત્રમાં જ્યોતિષના ઉદ્દેશામાં કહેલી સર્વ વિગતો સમજી લેવી. સૂર્યની ચાર પટ્ટરાણીઓ છે. ૧, સૂર્યપ્રભા ૨, આદિત્યા ૩, અર્ચિમાળી ૪, પ્રભંકરા,. શેષ બધું ઉપર મુજબ. 'મંગળ' મહાગ્રહની ચાર પટ્ટરાણીઓ છે ૧, વિજયા ૨, વૈજયંતી ૩, જયંતી અને ૪, અપરાજિતા. એજ પ્રમાણે વિચાલકથી માંડી ભાવકેતુ સુધીના અઠયાસી મહાગ્રહો અંગે પણ ચંદ્રની જેમ સમજવું. સર્વત્ર વિમાન અને સિંહાસનના નામ પોતપોતાના નામ જેવા સમજવા. શક્ર સૌધર્મેન્દ્રની આઠ પટ્ટરાણીઓના નામ આ મુજબ છે. ૧, પદ્મા ૨, શિવા ૩, શૂચિ (શચી) (૪) અંજૂ (૫) અમળા (૬) અપ્સરા (૭) નવમિકા અને (૮) રોહિણી. દરેક દેવીને ૧૬ હજાર દેવીનો પરિવાર છે અને બીજી સોળ-સોળ હજાર દેવીઓને વિકુર્વી શકે છે. કુલ ૧ લાખ ૨૮ હજાર દેવીઓને વિકુર્વી શકે છે. શેષ વિગત ચમરેન્દ્ર મુજબ. પરંતુ અહીં સૌધર્મકલ્પ (વૈમાનિક) દેવલોકનું **સૌધર્માવતંસક** વિમાન સમજવું (રાજધાનીને બદલે). પરિવાર મોકોદ્દેશ=ત્રીજા શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશ મુજબ. શક્રના સોમ નામના લોકપાળને ચાર

कति अग्गमहिसीओ ? पुच्छा, अज्जो ! चत्तारि अग्ग० प० तं०-पुढवी, राती, रयणी, विज्जू, तत्थ णं०, सेसं जहा सक्कस्स लोगपालाणं, एवं जाव वरुणस्स, नवरं विमाणा जहा चउत्थसए, सेसं तं चेव, जाव नो चेव णं मेहुणवत्तियं । सेवं भंते ! सेवं भंतेति जाव विहरए ॥ सू० ४०६) (भग० १०श० ५उ०).

एवं षष्ठे सूर्याभातिदेशेन शक्रसुधर्माधिकारो प्रतिमासक्थिप्रतिबद्धो भावनीयः । तथाहि–

कहि णं भंते ! सक्कस्स देविंदस्स देवरन्नो सभा सुहम्मा पन्नत्ता गो० ! जंबुद्दीवे २ मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं इमीसे रयणप्पभाए एवं जहा रायप्पसेणइज्जे जाव पंच वडेंसगा प० तं०- असोगवडेंसए जाव मज्झे सोहम्मवडेंसए । से णं सोहम्मवडेंसए महाविमाणे अद्धतेरसयजोयणसयसहस्साइं आयाम-विक्खंभेणं एवं जहा सूरियाभे तहेव माणं तहेव उववाओ । (सू० ४०७) तएणं से सक्के सिद्धायणं पुरच्छिमिल्लेणं दारेणं अणुपविसइ २ जेणेव देवच्छंदए जेणेव जिणपडिमा तेणेव उवागच्छइ २ जिणपडिमाणं आलोए पणामं करेइ २ लोमहत्थगं गिण्हइ, जिणपडिमाओ लोमहत्थएणं पमज्जइ २ जिणपडिमाओ सुरभिणा गंधोदएणं ण्हाणेइत्ति । जाव आयरक्खत्ति । अर्चनिकायाः परो ग्रन्थस्तावद् वाच्यो यावदात्मरक्षकाः, स चैवं लेशतः-तएणं से सक्के ३ सभं सुहम्मं अणुपविसइ २, सीहासणे पुरच्छाभिमुहे निसीयइ । तएणं सक्कस्स ३ अवरुत्तरेण (उत्तरेणं) उत्तरपच्छिमेणं चउरासीई सामाणिअसाहस्सीओ णिसीयंति । पुरच्छिमेणं अट्ठ अग्गमहिसीओ, दाहिणपुरच्छिमेणं अब्भिंतरिआए परिसाए बारसदेवसाहस्सीओ णिसीयंति । दाहिणेणं मज्झिमाए परिसाए चोद्दसदेवसाहस्सीओ, दाहिणपच्छिमेणं बाहिरिआए परिसाए सोलसदेवसाहस्सीओ णिसीयंतीत्यादि । (अयं पाठः तत्र टीकागतः) ॥ १० ॥

પટ્ટરાણીઓ છે. ૧, રોહિણી ૨, મદના ૩, ચિત્રા અને ૪, સોમા. શેષ વિગત ચમરના લોકપાળ મુજબ. પરંતુ રાજધાનીને બદલે સ્વયંપ્રભ વિમાન સમજવું. બાકીના ત્રણ લોકપાળ અંગે પણ આ મુજબ જ સમજવું. ઈશાનેન્દ્રની આઠ પટ્ટરાણીઓના નામ ૧, કૃષ્ણા ૨, કૃષ્ણરાજી ૩, રામા ૪, રામરક્ષિતા ૫, ચિત્રા (કે વસુ?) ૬, વસુગુપ્તા ૭, વસુમિત્રા અને ૮, વસુંધરા. શેષ હકીકત શક્ર મુજબ. ઈશાનેન્દ્રના લોકપાળ સોમની ચાર પટ્ટરાણીઓના નામ ૧, પૃથ્વી ૨, રાત્રી ૩, રજની અને ૪, વિદ્યુતા. શેષ વિગત શક્રના લોકપાળ મુજબ બાકીના ત્રણ લોકપાળો અંગે પણ ઉપર મુજબ સમજવું. આ દરેક લોકપાળના વિમાનો ચોથા શતકમાં દર્શાવ્યા છે તે મુજબ સમજવા." આ પાઠ **ભગવતીસૂત્રના** દસમા શતકના પાંચમા ઉદ્દેશાનો છે.

આ જ પ્રમાણે છઠ્ઠા ઉદ્દેશામાં 'સૂર્યાભ' દેવના અતિદેશથી મૂર્તિરૂપ હાડકાસંબંધી શક્રની સુધર્મા સભાનો અધિકાર બતાવ્યો છે. તે આ પ્રમાણે છે.

"હે ભદન્ત ! દેવેન્દ્ર શક્રની સુધર્મા સભા ક્યાં આવેલી છે? હે ગૌતમ ! જંબુદ્વીપના મેરૂપર્વતની દક્ષિણ દિશામાં રત્નપ્રભા પૃથ્વી પર ઈત્યાદિ વિગત રાયપસેણીય (રાજપ્રશ્નીય ઉપાંગ) મુજબ સમજવી. યાવત્ પાંચ અવતંસક (=વિમાન) છે. તે આ પ્રમાણે અશોકાવતંસક વગેરે. મધ્યમાં સૌધર્માવતંસક મહાવિમાન છે. આ વિમાન સાડાબારલાખયોજનલાંબુપહોળું છે. વગેરે વિગત 'સૂર્યાભ' મુજબ સમજવી. શક્રનો ઉપપાત (=દેવલોકમાં જન્મ) પણ તે મુજબ સમજવો. શક્ર જિનાલયમાં (=સિદ્ધાયતનમાં) પૂર્વના દ્વારથી પ્રવેશે છે. અને દેવચ્છંદા (પીઠિકા) પર રહેલી જિન પ્રતિમા પાસે આવે છે અને દર્શનમાત્રથી જિનપ્રતિમાને પ્રણામ કરે છે. પછી મોરપિચ્છ ગ્રહણ કરી જિનપ્રતિમાનું પ્રમાર્જન કરે છે અને જિનપ્રતિમાનો સુગંધયુક્તજળ વડે અભિષેક કરે છે, પછી અર્ચનથી માંડી 'આત્મરક્ષક દેવ' સુધીનો પાઠ લેવો. આ પાઠ આંશિક રીતે આ પ્રમાણે છે, 'તે પછી શક્ર સુધર્મસભામાં પ્રવેશે છે. અને સિંહાસન પર 'પૂર્વાભિમુખ' બેસે છે. તે પછી વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઈશાન દિશામાં શક્રના ચોર્યાસીહજાર સામાનિકદેવો બેસે છે. પૂર્વદિશામાં આઠ પટ્ટરાણીઓ બેસે છે. 'અગ્નિ' વિદિશામાં અભ્યંતર પર્ષદાના બારહજાર દેવો બેસે છે. દક્ષિણ દિશામાં મધ્યમપર્ષદાના ચૌદહજાર દેવો બેસે છે. અને 'નૈઋત્ય' વિદિશામાં બાહ્યપર્ષદાના સોળ હજાર દેવો બેસે છે."

अथ सूर्याभाधिकारेण प्रतिमारीणां शासनार्थस्तेनानां कांदिशीकतां प्रदर्शयंस्ता अभिष्टौति–

प्राक् पश्चाच्च हितार्थितां हृदि विदंस्तैस्तैरुपायैर्यथा,
मूर्त्तीः पूजितवान् मुदा भगवतां सूर्याभनामा सुरः ।
याति प्रच्युतवर्णकर्णकुहरे तप्तत्रपुत्वं नृप–
प्रश्नोपांगसमर्थिता हतधियां व्यक्ता तथा पद्धतिः ॥११॥

[दंडान्वयः–प्राक् पश्चाच्च हितार्थितां हृदि विदन् तैस्तैः उपायैर्यथा सूर्याभनामा सुरः मुदा भगवतां मूर्तीः पूजितवान् तथा व्यक्ता नृपप्रश्नोपांगे समर्थिता पद्धतिः हतधियां प्रच्युत-वर्णकर्णकुहरे तप्तत्रपुत्वं याति ।]

'प्रागि'त्यादि–प्राग्=आदौ, पश्चाच्च=उत्तरतद्भवभवांतरसंबंधिन्यामायत्यां हितार्थितां=श्रेयोऽभिलाषितां हृदि=स्वान्ते, विदन्=जानन्, तैस्तैर्वक्ष्यमाणैरुपायै=भक्तिसाधनप्रकारैर्यथा **सूर्याभनामा** सुरः भगवतां मूर्त्तीः पूजितवान् तथा व्यक्ता=प्रकटा, नृपप्रश्नोपांगे=राजप्रश्नीयोपांगे समर्थिता=सहेतुकं निर्णीता । पद्धतिः=प्रक्रिया, हतधियां=मूलोच्छिन्नबुद्धीनां=लुंपकमतवासितानां, प्रच्युतवर्णे=प्रच्युतो वर्णो यस्मात्तादृशे, निरक्षरे इत्यर्थः । तेनाक्षरशक्तिप्रतिबन्धाभावादतिदाह-संभवो व्यज्यते । कर्णकुहरे=श्रोत्रबिले तेनासंस्कृतत्वं व्यज्यते । तप्तत्रपुत्वं याति, तान्यक्षराणि दुर्मतिकर्णे तप्तत्रपुवत् स्वगतदोषादेव दाहं जनयन्तीत्यर्थः । आह च–गुरुवचनममलमपि-स्खलदुपजनयति श्रावणस्थितं शूलमभव्यस्येति । अत्र तप्तत्रपुत्वं यातीति **निदर्शना, अभवन्** वस्तुसंबंध उपमा परिकल्पकः 'निदर्शने'ति मम्मटवचनात् । असंबंधेसंबंधरूपातिशयोक्तिरित्यपरे ।

[પ્રતિમાપૂજન અંગે સૂર્યાભદેવનો અધિકાર]

હવે કવિ **રાજપ્રશ્નીય ઉપાંગમાં** દર્શાવેલા સૂર્યાભદેવના અધિકારનું વર્ણન કરે છે. અને તે દ્વારા શાસનના અર્થોની ચોરી કરનાર (=સત્ય અર્થને છૂપાવનાર) પ્રતિમા-લોપકોની ચોરીના માલ સાથે પકડાયેલા ચોરની જેવી કફોડી હાલતને છતી કરતા પ્રતિમાઓની સ્તવના કરે છે.

શ્લોકાર્થ :–પ્રાક્=તે ભવમાં અને પશ્ચાત્=ભવાંતરમાં કલ્યાણની વાંછાને હૃદયમાં રાખી સૂર્યાભદેવે ભક્તિના તે તે સાધનો દ્વારા હર્ષથી જે પ્રમાણે ભગવાનની પ્રતિમા-ઓની પૂજા કરી, તે બધી પ્રક્રિયા સ્પષ્ટપણે **રાજપ્રશ્નીય ઉપાંગમાં** સહેતુક દર્શાવી છે. ઉપાંગમાં દર્શાવેલી આ પ્રક્રિયા મૂળથી નષ્ટ થયેલી બુદ્ધિવાળા પ્રતિમાલોપકોના નિરક્ષર-કાનના કાણામાં રેડાતા ધગધગતા સીસાના રસ જેવી છે.

કાવ્યમાં રહેલા 'પ્રચ્યુતવર્ણકર્ણકુહરે' પદનું તાત્પર્ય આ છે–અહીં 'પ્રચ્યુતવર્ણ' પદ કર્ણ=કાનનું વિશેષણ છે. પ્રચ્યુતવર્ણ–પ્રચ્યુત=નષ્ટ થયેલા વર્ણ=અક્ષરવાળું. અર્થાત્ નિરક્ષર (=અભણ) પ્રતિમાલોપકોના કાનના કાણાઓ નિરક્ષર=અક્ષરના પરિચય વિનાના છે. તેથી તેઓને અક્ષરની શક્તિનો[1] પ્રતિબંધ(=બોધ) થતો નથી. તેથી તેઓને આ

૧. 'ઘટ' વગેરે પદથી કમ્બુગ્રીવાદિમાન પદાર્થ(ઘટપદાર્થ)નું જ્ઞાન થવામાં કારણ તરીકે માન્ય બનેલો પદનિષ્ઠ સંબંધવિશેષ 'શક્તિ' કહેવાય છે.

उक्तार्थे आलापकश्चायम्–

तेणं कालेणं तेणं समएणं सूरियाभे देवे अहुणोववण्णमित्तए चेव समाणे पंचविहाए पज्जत्तीए पज्जत्ती-भावं गच्छइ, तं जहा–आहारपज्जत्तीए, सरीरपज्जत्तीए, इंदियपज्जत्तीए, आणापाणपज्जत्तीए, भासामणपज्जत्तीए, तए णं तस्स सूरियाभस्स देवस्स पंचविहाए पज्जत्तीए पज्जत्तीभावं गयस्स समाणस्स इमेयारूवे अब्भत्थिए चिंतिए, पत्थिए, मणोगए, संकप्पे समुप्पज्जित्था–किं मे पुव्विं करणिज्जं ? किं मे पच्छा करणिज्जं ? किं मे पुव्विं सेयं ? किं मे पच्छा सेयं ? किं मे पुव्विंपि पच्छावि, हियाए, सुहाए, खमाए, णिस्सेसाए, आणुगामियत्ताए, भविस्सइ ? तए णं तस्स सूरिआभस्स सामाणियपरिसोववन्नगा देवा सूरियाभस्स देवस्स इमेयारूवमब्भत्थियं जाव समुप्पन्नं समभिजाणित्ता, जेणेव सूरियाभे देवे तेणेव उवागच्छंति, २ सूरियाभं देवं करयलपरिग्गहियं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्टु जएणं विजएणं वद्धाविन्ति। वद्धावित्ता एवं वयासी–'एवं खलु देवाणुप्पिया णं सूरियाभे विमाणे सिद्धायतणंसि जिणपडिमाणं जिणुस्सेहपमाणमित्ताणं अट्ठसयं संनिक्खित्तं चिट्ठइ, सभाए सुहम्माए माणवए चेइयखंभे वइरामए सुगोलवट्टसमुग्गए सुबहुओ जिणसकहाओ संनिक्खित्ताओ चिट्ठंति। ताओ णं देवाणुप्पियाणं अन्नेसिं च बहूणं वेमाणियाणं देवाण य देवीण य अच्चणिज्जाओ जाव पज्जुवासणिज्जाओ। तं एयं णं देवाणुप्पियाणं पुव्विं करणिज्जं, तं एयं णं देवा० पच्छा करणिज्जं, तं एयं णं देवा० पुव्विं सेयं, तं एयं णं देवा० पच्छा सेयं, तं एयं णं देवा० पुव्विंपि पच्छावि हियाए, सुहाए, खमाए, निस्सेसाए, आणुगामियत्ताए भविस्सति ॥ (सू. ४१).

અક્ષરોના શ્રવણથી અતિદાહ=અતિત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે. **તાત્પર્ય**:-પ્રતિમાલોપકોએ રાજપ્રશ્નીયઉપાંગના સૂર્યાભદેવ અંગેના અક્ષરો સાંભળ્યા કે વાંચ્યા નથી. જો સાંભળ્યા કે વાંચ્યા હોત, તો આ પ્રમાણે પ્રતિમાને અપ્રમાણભૂત ઠેરવવાની ચેષ્ટા ન કરત. કદાચ તેઓએ આ અક્ષરો વાંચ્યા હશે, પરંતુ ગુર્વાદિના વિનયાદિવિધિપૂર્વક વાંચ્યા નહિ હોય. તેથી તેઓને આ અક્ષરોના તાત્પર્યનો બોધ થયો નથી. તેથી તેઓ વાસ્તવમાં નિરક્ષર જ છે. બારાખડીના જ્ઞાનમાત્રથી કંઈ વાકયોના તાત્પર્યનું જ્ઞાન થઈ ન શકે ! તેથી જ તેઓ પોતાની કપોળકલ્પિતકલ્પનાથી વિરુદ્ધનું સાંભળીને જાણે કે કાનમાં ભારે દાહ ઉત્પન્ન થયો હોય તેમ એકદમ ભડકી ઉઠે છે. કર્ણકુહર=કાનરૂપી ગુફા. આવો પ્રયોગ કરવામાં કવિનો કહેવાનો આશય એવો છે, કે આ પ્રતિમાલોપકોના કાન સમ્યગ્શાસ્ત્રના શ્રવણથી વંચિત છે. અને તેથી અસંસ્કૃત છે. 'તપ્તત્રપુત્વં યાતિ.'=ધગધગતા સીસા જેવા થાય છે. અર્થાત્ રાજપ્રશ્નીય ઉપાંગના અક્ષરો કુમતિવાળા પ્રતિમાલોપકોના પોતાના જ દોષને કારણે કાનમાં રેડેલા ધગધગતા સીસાની જેમ દાહ ઉત્પન્ન કરે છે. કહ્યું છે કે "ગુરુના નિર્મળ વચનો પણ અભવ્ય(=અયોગ્ય) શિષ્યના કાનમાં શૂળ પેદા કરે છે." (કાદંબરી) અહીં 'તપ્તત્રપુત્વં યાતિ'માં **નિદર્શના અલંકાર** છે. 'વાકયાર્થો કે પદાર્થો વચ્ચે અઘટમાન સંબંધની જેમાં ઉપમાથી પરિકલ્પના કરાય તે નિદર્શના અલંકાર" એમ **કાવ્યપ્રકાશ**માં મમ્મટે કહ્યું છે. બીજાઓ અહીં નિદર્શનાને બદલે અસંબંધમાં સંબંધની કલ્પનારૂપ**અતિશયોક્તિઅલંકાર** સ્વીકારે છે.

[સૂર્યાભદેવ દ્વારા પ્રતિમાપૂજન]

આ સંબંધમાં **રાજપ્રશ્નીય** ઉપાંગમાં દર્શાવેલો **સૂર્યાભદેવનો** અધિકાર ઉદ્ધૃત કરી અહીં રજુ કર્યો છે.

तए णं से सूरियाभे देवे तेसिं सामाणियपरिसोववन्नगाणं देवाणं अंतिए एयमट्ठं सोच्चा–निसम्म हट्ठ तुट्ठ जाव हिअए, सयणिज्जाओ अब्भुट्ठेइ, २ त्ता उववायसभाओ पुरच्छिमिल्लेणं दारेणं निग्गच्छइ, जेणे व हरए तेणे व उवागच्छति, उवागच्छित्ता, हरयं अणुपयाहिणी करेमाणे २ पुरच्छिमेणं तोरणेणं अणुपविसइ २ त्ता पुरच्छिमिल्लेणं तिसोवाणपडिरूवएणं पच्चोरुहइ २ जलावगाहं करेइ २ जलमज्जणं करेइ २ जलकिड्डं करेइ २ जलाभिसेयं करेइ २ त्ता, आयंते चोक्खे परमसुईभूए हरयाओ पच्चुत्तरइ २ जेणे व अभिसेयसभा तेणेव उवागच्छति २ अभिसेयसभं अणुपयाहिणी करेमाणे पुरच्छिमिल्लेणं दारेणं अणुप्पविसइ २ जेणेव सीहासणे तेणेव उवागच्छइ २ सीहासणवरगए पुरत्थाभिमुहे सन्निसन्ने। तए णं तस्स सूरियाभस्स देवस्स सामाणिअपरिसोववन्नगा देवा आभिओगीए देवे सद्दावेइ २ एवं वयासी–खिप्पामेव भो ! देवाणुप्पिया ! सूरियाभस्स देवस्स महत्थं, महग्घं, महरिहं विउलं इंदाभिसेयं उवट्ठवेह अभिसेओ जाव। तए णं से सूरियाभे देवे महया २ इंदाभिसेएणं अभिसित्ते समाणे अभिसेयसभाओ पुरच्छिमिल्लेणं दारेणं निग्गच्छइ २ जेणेव अलंकारियसभा तेणेव उवागच्छइ २ अलंकारियसभं पुरच्छिमिल्लेणं दारेण अणुपविसइ २ जेणे व सीहासणे जाव सन्निसन्ने। (४२)

तए णं से जाव अलंकारियसभाओ पुरच्छिमिल्लेणं दारेणं पडिणिक्खमइ २ त्ता जेणे व ववसायसभा तेणेव उवागच्छति जाव सीहासनवरगए जाव सन्निसन्ने। तए णं तस्स सूरियाभस्स देवस्स सामाणिय० देवा पोत्थयरयणं उवणेंति, तए णं से सूरियाभे देवे पोत्थय० गेण्हइ, २ पोत्थय० मुयइ, २ पोत्थय० विहाडेइ २ पोत्थय० वाएइ २ धम्मियं ववसायं ववसइ–धर्मानुगतं व्यवसायं व्यवस्यति=चिकीर्षतीत्यर्थः; पोत्थय० पडिणिक्खमइ २, सीहासणाओ अब्भुट्ठेइ २ ववसायसभाओ पुरच्छिमिल्लेणं दारेणं पडिणिक्खमइ २ त्ता जेणेव नंदा पुक्खरणी तेणेव उवागच्छइ २ णंदापुक्खरिणिं पुरच्छि० तोरणेणं पुरच्छि० तिसोवाण० पच्चोरुहइ २ हत्थपादं पक्खालेति २ आयंते चोक्खे परमसुइभूए एगं महं सेयं रययामयं विमलं सलिलपुण्णं मत्तगयमुहागितिकुंभसमाणं भिंगारं पगेण्हति २ जाइं तत्थ उप्पलाइं जाव सतसहस्सपत्ताइं ताइं गेण्हति २ णंदा० तो पच्चोरुहति २ जेणेव सिद्धायतणे तेणेव पहारेत्थ गमणाए॥ सू. ४३॥

"તે વખતે હમણાં જ ઉત્પન્ન થયેલો તથા (૧) આહાર (૨) શરીર (૩) ઇંદ્રિય (૪) શ્વાસોચ્છ્વાસ અને (૫) ભાષા મનઃપર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત થયેલા (ભાષાપર્યાપ્તિ અને મનઃપર્યાપ્તિના સમાપ્તિકાલનું અંતર અલ્પ છે. તેથી આ બન્ને પર્યાપ્તિની એક તરીકે વિવક્ષા કરી છે.–ટીકાકાર) સૂર્યાભદેવના મનમાં આવા પ્રકારનો અભ્યર્થિત, ચિંતિત અને પ્રાર્થિત શુભ સંકલ્પ જાગે છે. "મારે પહેલા શું કરવું જોઈએ અને પછી શું કરવું જોઈએ? તથા મારે માટે શું પહેલા અને પછી શ્રેયસ્કર હિતકર (=પરિણામે સુંદર) સુખકર, સંગત, એકાંતે કલ્યાણકારી અને પરંપરાએ સુખકર છે? તેવખતે સૂર્યાભદેવના સામાનિક (=સમાન ઋદ્ધિવાળા) દેવોએ સૂર્યાભના મનની શુભવિચારણાનું જ્ઞાન કર્યું. અને તે સામાનિક દેવો તરત ત્યાં આવી 'જય' વગેરે મંગળ શબ્દોથી સૂર્યાભદેવનું અભિવાદન કર્યું તથા અંજલિ જોડી મસ્તક નમાવી કહ્યું કે "હે દેવાનુપ્રિય! આ સૂર્યાભવિમાનમાં જિનચૈત્યમાં જિનેશ્વરના ઊંચાઈ જેટલી જ ઊંચાઈ ધરાવતી (૫૦૦ ધનુષ્યની ઊંચાઈવાળી) એકસોઆઠજિનપ્રતિમાઓ રહેલી છે. તથા સુધર્માસભામાં માણવકચૈત્યમાં રહેલા વજ્રમયગોળદાબડાઓમાં નિર્વાણ પામેલા જિનોના હાડકાઓ રહેલા છે. આ બન્ને (=પ્રતિમા અને હાડકા) અહીંના બીજા પણ વૈમાનિક દેવદેવીઓને પૂજનીય યાવત્ ઉપાસનીય છે. તેથી આપને પણ આ જિનપ્રતિમાઓનું તથા જિન હાડકાઓનું પૂજન વગેરે જ પહેલા અને પછી કરણીય છે. શ્રેયસ્કર છે યાવત્ પરંપરાએ સુખકર છે. સૂર્યાભદેવ સામાનિકદેવોના આ વચન સાંભળી ખુશ થયા. તથા પોતાના પલંગ પરથી નીચે ઉતરી ઉપપાતસભાના (=ઉત્પત્તિસ્થાનના) પૂર્વદ્વારમાંથી નીકળી તળાવ પાસે આવ્યા. સૂર્યાભે ત્યાં વાવડીની ચારે બાજુ ફરતા ફરતા પૂર્વના તોરણથી (=વાવમાં જવાના

तए णं तं सूरियाभं देवं चत्तारिसामाणियसाहस्सीओ जाव सोलसआयरक्खदेवसाहस्सीओ, अन्ने य बहवे सूरियाभं जाव देवीओ य अप्पेगइया उप्पलहत्थगया जाव सयसहस्सपत्तहत्थगया, सूरियाभं देवं पिट्ठतो २ समणुगच्छंति । तए णं तं सूरियाभं देवं बहवे आभिओगिया देवा य देवीओ य अप्पेगइया कलसहत्थगया, जाव अप्पेगइया धूवकडुच्छुयहत्थगया हट्ठतुट्ठ जाव सूरियाभं देवं पिट्ठतो समणुगच्छंति । तएणं से सूरियाभे देवे चउहिं सामाणियसाहस्सीहिं जाव अन्नेहिं य बहूहिं य सूरियाभं देवं जाव बहूहिं देवेहि य देवीहि य सद्धिं संपरिवुडे सव्विड्ढीए जाव णातियरवेणं जेणेव सिद्धायतणे तेणेव उवागच्छति २ सिद्धायतणं पुरच्छि० दारेणं अणुपविसति २ जेणेव देवच्छंदए, जेणेव जिणपडिमाओ तेणेव उवागच्छइ २ जिणपडिमाणं आलोए पणामं करेति २ लोमहत्थगं गिण्हइ २ जिणपडिमाणं लोमहत्थएणं पमज्जइ २ जिणपडिमाओ सुरभिणा गंधोदएणं ण्हाणेइ २ सुरभिगंधकासाइए णं गायाइं लूहेति २ सरसेणं गोसीसचंदणेणं गायाइं अणुलिंपइ २ जिणपडिमाणं अंगाइं देवदूसजुअलाइं णियंसइ २ पुप्फारुहणं, मल्लारुहणं, गंधारुहणं चुन्नारुहणं, वत्थारुहणं, आभरणारुहणं करेइ २ आसत्तोसत्तविउलवट्टवग्घारिअमल्लदामकलावं करेइ २ करग्गहगहिअकरयलपब्भट्ठविप्पमुक्केणं दसद्धवन्नेणं कुसुमेणं मुक्कपुप्फपुंजोवयारकलियं करेति २ जिणपडिमाण पुरतो अच्छेहिं सण्हेहिं सेएहिं रययामएहिं अच्छरसातंदुलेहिं अट्ठट्ठमंगले आलिहइ तं जहा—सोत्थियजाव दप्पणं । अच्छरसा तंदुलेहिं=दिव्यतंदुलैरित्यर्थः, अच्छो रसो येषु येभ्योऽच्छरसावेति व्युत्पत्तिः । तयाणंतरं च णं चंदप्पभरयणवइरवेरुलियविमलदंडकंचणमणिरयणभत्तिचित्तं, कालागुरुपवरकुंदुरुक्कतुरुक्कधूवमघमघंतगंधुत्तमाणुविद्धं च धूववट्टिं विणिम्मुयंतं कालागुरुप्रवरकुंदुरुक्कतुरुक्कसत्केन धूपेनोत्तमगन्धेनानुविद्धं धूपवर्त्तिं विनिमुञ्चन्तमित्यर्थः । पदव्यत्यय आर्षः । वेरुलियमयं कडुच्छुयं पग्गहिय पयत्तेणं धूवं दाऊण जिणवराणं अट्ठसयविसुद्धगन्थजुत्तेहिं अष्टशतप्रमाणनिर्दोषशब्दरचनायुक्तैरित्यर्थः । अत्थजुत्तेहिं अपुणरुत्तेहिं महावित्तेहिं संथुणइ २ देवलब्धिप्रभाव एषः सत्तट्ठ पयाइं पच्चोसक्कइ २ वामं जाणुं अंचेइ २ त्ता दाहिणं जाणुं धरणितलंसि णिहट्टु तिक्खुत्तो मुद्धाणं धरणितलंसि निवाडेइ २ त्ता ईसिं पच्चुण्णमइ २ करयलपरिग्गहियं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्टु एवं वयासी—णमोत्थु णं अरहंताणं जाव संपत्ताणं, वंदइ नमंसइ वन्दते ताः! प्रतिमाचैत्यवन्दनविधिना प्रसिद्धेन, नमस्करोति—पश्चात् प्रणिधानादियोगेनेत्येके । अन्येत्वभिदधति-विरतिमतामेव प्रसिद्धचैत्यवंदनविधिरन्येषां तथाभ्युपगमपुरस्सरकायव्युत्सर्गासिद्धेरिति । वन्दते—सामान्येन, नमस्करोति आशयवृद्धेरभ्युत्थाननमस्कारेणेति । तत्त्वमत्र

માર્ગથી) વાવમાં પ્રવેશ કર્યો પછી વાવના ત્રણ પગથિયા ઉતરી જળસ્નાન કર્યું. સ્નાનથી અત્યંતપવિત્ર અને શુદ્ધ થયેલો સૂર્યાભદેવ અભિષેક સભામાં ગયો, અને ત્યાં રહેલા સિંહાસન પર પૂર્વાભિમુખ બેસ્યો. પછી સામાનિકદેવોવગેરેએ ત્યાં સૂર્યાભદેવનો મોટા આડંબરથી ઐન્દ્ર અભિષેક કર્યો. પછી સૂર્યાભ ત્યાંથી નીકળી અલંકાર સભામાં જઈ ત્યાં ઉપર મુજબ સિંહાસન પર બેસ્યો, અને અલંકાર ધારણ કર્યા. તે પછી સૂર્યાભ વ્યવસાયસભામાં ગયા. ત્યાં પણ પૂર્વોક્ત મુજબ સિંહાસન પર બેઠા. અને સામાનિક દેવોએ આપેલા પુસ્તકરત્નને ઉઘાડી, વાંચી ધર્મ કરવાની ઈચ્છાવાળા થયા પછી સૂર્યાભ તેપુસ્તક સામાનિકોને સોંપી ત્યાંથી નીકળે છે. અને નંદાપુષ્કરિણી (કમળોથી ભરેલું તળાવ) પાસે જાય છે. ત્યાં હાથપગ ધોઈ મત્તહાથીના મુખની આકૃતિથી યુક્ત કુંભ જેવા કળશને ગ્રહણ કરે છે, તથા લક્ષાધિકપાંખડીવાળા કમળ વગેરેને ગ્રહણ કરી ચૈત્યાલય તરફ જાય છે તે વખતે તેના ૪ હજાર સામાનિક દેવો, ૧૬ હજાર આત્મરક્ષક દેવો તથા બીજા આભિયોગિક (=નોકર) દેવો વગેરે દેવદેવીઓ પણ ધૂપદાણી વગેરે પૂજાના સાધનો લઈ સૂર્યાભદેવને અનુસરે છે. આમ સર્વઋદ્ધિ અને પરિવાર સહિત શાંતિ જાળવતા સૂર્યાભદેવ દેરાસરમાં પૂર્વના દ્વારથી પ્રવેશે છે. તથા દેવછંદા (=બેઠકવિશેષ) પર રહેલી જિનપ્રતિમાઓ પાસે આવે છે. અને દર્શન થવા માત્રથી નમસ્કાર કરે છે. પછી સૂર્યાભદેવ પ્રતિમાઓને મોરપીંછીથી પૂંજે છે. પછી સુગંધીજળથી પ્રતિમાઓને સ્નાન કરાવે છે. પછી સૂર્યાભદેવ પ્રતિમાઓના અંગને

भगवन्तः परमर्षयः केवलिनो विदन्तीति वृत्तौ– जेणेय सिद्धायतणस्स बहुमज्झदेसभाए तेणेव उवागच्छइ २ त्ता लोमहत्थगं परामुसइ २ सिद्धा० बहुमज्झदेसभागं लोमहत्थेणं पमज्जति, दिव्वाए दगधाराए अब्भुक्खेइ, सरसेणं गोसीसचंदणेणं पचंगुलितलं मंडलगं आलिहइ २ करग्गहगहियं जाव पुंजोवयारकलियं करेइ, २ धूवं दलइ २ जेणेव सिद्धायतनस्स दाहिणिल्ले दारे तेणेव उवागच्छइ, २ लोमहत्थगं परामुसइ २ दारचेडीओ सालभंजियाओ वालरुवए अ लोमहत्थएणं पमज्जइ, दिव्वाए दगधाराए अब्भुक्खेइ, सरसेणं गोसीसचंदणेणं चचए दलइ, २ पुप्फारुहणं जाव मल्लारुहणं करेइ, आसत्तोसत्तजाव धूवं दलइ २ जेणेव दाहिणिल्ले दारे मुहमंडवे जेणेव दाहिणिल्लिस्स मुहमंडवस्स बहुमज्झदेसभाए तेणेव उवागच्छइ २ लोमहत्थगं परामुसइ २ बहुमज्झदेसभागं लोमहत्थेणं पमज्जइ २ त्ता दिव्वाए दगधाराए अब्भुक्खेइ, सरसेणं गोसीसचंदणेणं पंचंगुलितलं मंडलगं आलिहित्ता करग्गहगहियं जाव धूवं दलइ जेणेव दाहिणिल्लस्स मुहमंडवस्स पच्चत्थिमिल्ले दारे तेणेव उवागच्छइ २ लोंम० परामुसइ २ त्ता दारचेडीओ य सालभंजियाओ अ वालरुवए य लोमहत्थेण पमज्जइ २ त्ता दिव्वाए दगधाराए० सरसेणं गोसीसचंदणेणं० पुप्फारुहणं जाव आभरणारुहणं करेइ २ आसत्तोसत्त० करग्गह० धूवं दलइ २ त्ता जेणेव दाहि० मुह० स्स उत्तरिल्ला खंभपंती तेणेव उवागच्छइ २ लोम० परामुसइ २ थंभे थंभे सालभंजियाओ य वाल० लोमहत्थएणं पम० २ तं चेव जहा पच्छिमिल्लस्स दारस्स जाव धूवं दलइ २ जेणेव दाहिणिल्लस्स मुह०स्स पुरत्थि. दारे तेणेव उवागच्छइ २ लोंम० परा० २ दारचेडीओ च तं चेव सव्वं, जेणेव दाहि० मुह०स्स दाहिणिल्ले दारे तेणेव उवा० २ दारचेडीओ य तं चेव सव्वं जेणेव दाहिणिल्ले पेच्छाघरमंडवे जेणेव दाहिणिल्लस्स पेच्छा० स्स बहुमज्झ० जेणेव वइरामए अक्खाडए जेणेव मणिपेढिया जेणेव सीहासणे तेणेव उवा० लोम० परा० २ अक्खाडगं च मणिपेढियं च सीहासणं च लोमहत्थएणं पमज्जइ २ दिव्वाए दगधाराए० सरसेणं गोसीस-चंदणेणं० पुप्फारूहणं० आसत्तोसत्त० जाव धूवं दलेइ २ जेणे व दाहिणि० पेच्छ० स्स पच्चत्थिमिल्ले दारे० उत्तरिल्ले दारे० पुरत्थिमिल्ले दारे० दाहिणे दारे० तं चेव जेणे व दाहिणिल्ले चेइयथूभे तेणे व उवा० २

કિંમતી અંગલૂહણાથી લૂછી તેના પર ચંદનનો લેપ કરે છે. અને પ્રતિમાઓ પર કિંમતી દેવદૂષ્ય મૂકે છે. પછી સૂર્યાભદેવ પુષ્પ, માળા, વાસક્ષેપ, વસ્ત્ર આભરણ વગેરે પ્રતિમા પર ચડાવે છે પછી પ્રતિમાઓને પુષ્પમાળાઓના સમુદાયથી ચારે બાજુ શણગારે છે. અને આજુબાજુ પણ પાંચવર્ણના પુષ્પ ઢગલાઓ સ્થાપે છે. પછી સૂર્યાભદેવ સ્ફટિક જેવા નિર્મળ દિવ્યચોખાથી (અચ્છરસતંદુલ= અચ્છરસ–જેમાં નિર્મળરસ છે અથવા જેમાંથી નિર્મળરસ નીકળે છે તેવા તંદુલ=ચોખા) સ્વસ્તિકથી માંડી દર્પણ સુધીના આઠમંગલ પ્રતિમાની સામે દોરે છે. પછી ચંદ્રપ્રભ અને વજ્ર વૈડૂર્યરત્નમય સોનાની અને વિચિત્ર રચનાવાળી તથા કાળાગરૂ વગેરેના સુગંધીમય ધૂમાડાવાળી ધૂપદાણીથી ધૂપપૂજા કરે છે. કાળાગુરુપ્રવરકુંદુરુક્કતુરુક્કવગેરેમાં રહેલા અને ઉત્તમગન્ધથી યુક્ત ધૂમાડાનેમૂકતા એવો અર્થ છે. આર્ષપ્રયોગ હોવાથી પદવ્યત્યય થયો છે. તે પછી નિર્દોષ રચનાવાળો અપુનરુક્ત (એકની એક સ્તુતિ ફરીથી ન આવે તે પ્રમાણે) મહાવૃત્તોથી (છંદોથી) યુક્ત એવી એકસો આઠ સ્તુતિઓથી ભગવાનની સ્તવના કરે છે. (આવી સ્તુતિઓ રચવાનો તેનો ક્ષયોપશમ દેવલબ્ધિના પ્રભાવથી છે.) એ પછી સાત–આઠપગલા પાછાહઠી ડાબાપગને ઉંચો કરી અને જમણા પગને જમીન પર સ્થાપી ત્રણ વખત મસ્તકને જમીન પર અડાડે છે. તે પછી સૂર્યાભદેવ બે હાથ જોડી શીર્ષાવર્ત કરી 'નમુત્થુણં'=શક્રસ્તવ બોલે છે. ત્યારબાદ વંદન અને નમસ્કાર કરે છે. અહીં કેટલાક વંદન અને નમસ્કારનો અર્થ એવો કરે છે કે, પ્રસિદ્ધ ચૈત્યવંદન વિધિથી પ્રતિમાને વંદન કરે છે અને પછી પ્રણિધાનવગેરેયોગોથી નમસ્કાર કરે છે. બીજાઓના મતે પ્રસિદ્ધ ચૈત્યવંદનવિધિ માત્ર વિરતિધરોને જ હોય છે (વિરતિધર' પદ સામાન્યવાચી છે તેથી તેનાથી સર્વવિરતિધર અને દેશવિરતિધર બન્નેનો સમાવેશ થાય છે.) કેમકે બીજાઓને (અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિવગેરેને) તેવા પ્રકારના

थंभं च मणिपेढियं च० दिव्वाए दगधाराए, जाव धूवं दलेइ २ जेणेव पचत्थिमिल्ला मणिपेढिया जेणेव पच्चत्थि० जिण पडिमाणं पणामं करेइ जहा जिणपडिमाणं तहेव जाव णमंसित्ता जेणेव उत्तरिल्ला जिण० तं चेव सव्वं, जेणेव पुरत्थिमिल्ला मणिपेढिया० जेणेव पुरत्थि० जिण० तं चेव दाहिणिल्ला मणिपेढिया० दाहिणिल्ला जिण० तं चेव। जेणेव दाहिणिल्ले चेइअरुक्खे तेणेव उवा० २ तं चेव, जेणेव दाहिणिल्ले महिंदज्झए तेणेव उवा० तं चेव, जेणेव दाहिणिल्ला णंदा पुक्खरिणी तेणेव० उवा० २ लोम० परा० २ तोरणे य तिसोवाणपडिरूवए सालभंजियाओ य वालरूवए य लोमहत्थएणं पमज्जइ जाव धूवं दलेइ। सिद्धायतनं अणुप्पयाहिणी करेमाणे जेणेव उत्तरिल्ला० णंदा० तेणेव उवा० तं चेव सव्वं जेणेव उत्तरिल्ले चेइयरुक्खे तंचेव, जेणेव उत्तरिल्ले चेइयथूभे तं चेव, जेणेव पचत्थिमिल्ला पेढिया, जेणेव जिणपडिमा त चेव उत्तरिल्ले पेच्छाघरमंडवे तेणेव उवा० त्ता जा चेव दाहिणिल्लवत्तव्वया सा चेव सव्वा! पुरत्थिमिल्ले दारे, दाहिणिल्ला खंभपंत्ती तं चेव सव्वं, जेणेव उत्तरिल्ले मुहमंडवे तं चेव सव्वं, पचत्थिमिल्ले दारे तेणेव० उत्तरिल्ले दारे दाहिणिल्ला खंभपंती सेसं तं चेव, जेणेव सिद्धायतनस्स उत्तरिल्ले दारे तं चेव, जेणेव सिद्धायतनस्स पुरत्थिमिल्ले दारे तेणेव तं चेव सव्वं, जेणेव पुरत्थि मुहमंडवे पुरत्थिमिल्लस्स मुहमंडवस्स बहु मज्झदेसभाए तं चेव, दाहिणिल्ले दारे पचत्थिमिल्ला खंभ पंती उत्तरिल्ले दारे तं चेव, पुरत्थिमिल्ले दारे तं चेव, जेणेव पुरत्थि. पेच्छाघरमंडवे, एवं थूभजिणपडिमाओ चेइयरुक्खा, महिंदज्झया, तं चेव जाव धूवं दलइ। जेणेव सभा सुहम्मा तेणेव उवा० २ सभं सुहम्मं पुरच्छि० दारेणं अणुपविसइ जेणेव माणवए चेइय खंभे जेणेव वइरामया गोलवट्टसमुग्गे तेणेव उवा० २ लोम० परामुसइ २ वइरामए गोलवट्टसमुग्गए लोम० हत्थएणं पमज्जइ, वइ० गोल० विहाडेइ २ जिणसकहाओ लोमहत्थएणं पमज्जइ, सुरहिणा गंधोदएणं

प्रणिधानपूर्वकनो कायोत्सर्ग संभवतो नथी. तथी अविरतिधरदेवने पूर्वोक्त वंदन-नमस्कार संभवता नथी. माटे अहीं वंदन=सामान्यनमस्कार अने ते पछी वंदनथी शुभपरिणामनी वृद्धि थवाथी अभ्युत्थान करवुं ते नमस्कार रूप छे. (काउसग्गमां मन वचन अने कायानी बीजी बधी चेष्टाओनी नियमपूर्वकनी विरति होय छे. सर्वथा अविरत जीवोने आटली विरति पण संभवे नहि. तेथी अविरतोने काउसग्गनो असंभव कह्यो होय तेम लागे छे. आ बाबतमां तत्त्व केवलीगम्य छे-तेम आ सूत्रनी टीकामां दर्शाव्युं छे. ते पछी सूर्याभदेव सिद्धायतनना मध्यभागमां आवे छे. ते भागने मोरपींछीथी पूंजे छे. दिव्यजळथी शुद्ध करे छे सरसचंदनना लेपथी पांच आंगळानो छापो पाडे छे अने पुष्पना ढग मूकवा वगेरे क्रिया करे छे. ते पछी चैत्यना दक्षिणद्वार पर बारसाख अने तेना पर आलेखेली पूतळीओने मोरपींछीथी पूंजवा वगेरेनी क्रिया पूर्ववत् करे छे. पछी दक्षिणद्वार पासे आवे छे त्यां रहेला मुखमंडपना मध्यभागनी, तेना पश्चिमना द्वारनी तेमां उत्तरदिशामां रहेला थांभलाओनी श्रेणिनी (जे दिशामां द्वार होय तेनी सामेनी दिशामां थांभला होय छे.) तेना पूर्वना अने दक्षिणना द्वारनी आटलानी क्रमशः पूर्ववत् पूजा करे छे. ते पछी मुखमंडपना दक्षिणद्वारथी नीकळी प्रेक्षागृहमंडपमां आवे छे. त्यां (१) मध्यभागमां रहेला चोपाटनी (२) मणिमयपीठिकानी (३) तेना पर रहेला सिंहासननी तथा (४) ते मंडपना पश्चिम, (५) उत्तर अने (६) पूर्वना द्वारनी अने (७) दक्षिण द्वारनी, आटलानी क्रमशः पूजा वगेरे करे छे. ते पछी दक्षिण द्वारथी नीकळी बहाररहेला चैत्यस्तंभ अने मणिमयपीठिकानी पूजा वगेरे करे छे. पछी पश्चिम दिशामां रहेली मणिपीठिका पर बिराजती जिनप्रतिमाने दर्शनमात्रथी प्रणाम करे छे अने पूर्वे प्रतिमाना पूंजवा वगेरेनी बतावेली विधि मुजब पूंजवा वगेरेनी क्रिया करे छे. अने पूर्ववत् एकसोआठ स्तुति, शक्रस्तव वगेरे करीने वंदननमस्कार करे छे. पछी आ ज क्रमे उत्तर, पूर्व अने दक्षिणमां रहेली प्रतिमाओनी अर्चना वगेरे करे छे. पछी दक्षिणद्वारथी नीकळी दक्षिण दिशाना चैत्यवृक्ष अने महेन्द्रध्वजनी द्वारनी जेम अर्चना वगेरे करी नंदा पुष्करिणी, तोरण, त्रण

पक्खालेइ, अग्गेहिं वरेहिं गंधेहिं अच्चेइ, धूवं दलेइ २ जिणसकहाओ वइरामएसु गोलवट्टसमुग्गएसु पडिणिक्खमइ, माणवगं चेइयखंभं लोमहत्थएणं पमज्जइ, दिव्वाए दगधाराए जाव धूवं दलेइ, २ जेणेव सीहासणे तं चेव, जेणेव खुड्डागमहिंदज्झए तं चेव, जेणेव पहरणकोसे चोप्पालए तं चेव, जेणेव बहुमज्झदेसभाए तं चेव, जेणेव मणिपेढिया जेणेव देवसयणिज्जे तं चेव, जेणेव उववायसभा तेणेव उवागच्छइ २ जहा अभिसेयसभा तहा सव्वं, जाव पुरत्थिमिल्ला णंदा० जेणेव हरए तेणेव० उवागच्छइ २ त्ता तोरणे य तिसोवाणे य सालभंजियाओ अ वालरूवए य जेणेव अभिसेयसभा तेणेव उवा० सीहासणं च मणिपेढियं च सेसं तहेव आययणसरिसं जाव पुरच्छिमिल्ला णं णंदा० जेणेव अलंकारियसभा तेणेव० जहा अभिसेयसभा तहा सव्वं, जेणेव ववसायसभा तेणेव उवा० २ तहेव लोमहत्थगं परा० २ पोत्थयरयणं लोमहत्थएणं पम० २ दिव्वाए दगधाराए० जाव धूवं दलेइ। मणिपेढियं सीहासणं च सेसं तं चेव। पुरच्छिमिल्ला णं णंदा० तं चेव, जेणेव बलिपीढं तेणेव उवा० २ बलिविसज्जणं करेइ इति॥ (सू. ४४)॥११॥

પગથિયા, ત્યાં આલેખેલી પૂતળો વગેરેને પૂંજવા વગેરેની ક્રિયા પૂર્વવત્ કરે છે. પછી તે સૂર્યાભદેવ ચૈત્યાલયની અનુપ્રદક્ષિણા કરી ઉત્તરની નંદા પુષ્કરિણીની પૂર્વવત્ પૂંજવા વગેરેની ક્રિયા કરે છે. પછી ક્રમશઃ ઉત્તરના મહેન્દ્રધ્વજ, ચૈત્યવૃક્ષ, ચૈત્યસ્તૂપ, વગેરેની પૂર્વવત્ ક્રિયા કરી, પશ્ચિમઆદિ ચાર દિશામાં રહેલા જિનબિંબવગેરેની પૂર્વોક્ત રીતે પૂજા કરી, ઉત્તરના પ્રેક્ષામંડપમાં પ્રવેશે છે. ત્યાં દક્ષિણ પ્રેક્ષામંડપની જેમ સર્વક્રિયા પશ્ચિમના દ્વારને આરંભીને કરે છે. પછી ચૈત્યાલયમાં ઉત્તરના દ્વારથી પ્રવેશ કરી પૂજા વગેરે પૂર્વવત્ કરે છે. પછી તે સૂર્યાભદેવ પૂર્વના પ્રેક્ષામંડપમાં અને તે પછી ચૈત્યસ્તૂપ, જિનપ્રતિમા, ચૈત્યવૃક્ષ, મહેન્દ્રધ્વજ, નંદાપુષ્કરિણી વગેરેની પૂર્વવત્ ક્રિયાઓ કરે છે. ત્યારબાદ સૂર્યાભદેવ સુધર્માસભામાં પૂર્વના દ્વારથી પ્રવેશે છે. અને મણિપીઠિકા પર રહેલી જિન પ્રતિમાને પ્રણામ કરી માણવકચૈત્યસ્તંભ પર રહેલા વજ્રમયગોળાકાર દાબડા લઈ, ઉઘાડી તેની પૂંજવા વગેરે ક્રિયા પૂર્વવત્ કરી ફરીથી મૂકી દે છે. પછી તે સૂર્યાભ દાબડા અને ચૈત્યસ્તંભની પણ પૂર્વોક્ત ક્રિયા કરી મણિપીઠિકા અને સિંહાસનની પણ પૂર્વોક્ત ક્રિયા કરે છે. પછી પીઠિકાની દેવશય્યાની અને તે પછી નાના મહેન્દ્રધ્વજની પૂર્વોક્ત દ્વાર મુજબ ક્રિયા કરી 'ચોપ્પાલ' નામના શસ્ત્રભંડારમાં રહેલા 'પરિઘ' વગેરે શસ્ત્રોની તથા સુધર્માસભાના મધ્યભાગની પૂર્વોક્ત ક્રિયા કરી દક્ષિણદ્વાર અંગે પણ પૂર્વવત્ ક્રિયા કરી ત્યાંથી નીકળી સિદ્ધાયતન (ચૈત્ય)ના દક્ષિણદ્વારથી નીકળ્યા બાદ કરેલી તમામ ક્રિયાઓ કરે છે. પછી તે સૂર્યાભદેવ ત્યાંથી ઉપપાતસભામાં પૂર્વના દ્વારથી પ્રવેશે છે. ત્યાં સૂર્યાભદેવ મણિપીઠિકા, દેવશય્યા તથા મધ્યભાગની પૂર્વોક્ત ક્રિયા કરી દક્ષિણ દ્વારથી માંડી સર્વક્રિયા ચૈત્યાલયની જેમ કરે છે. પછી તળાવના તોરણ વગેરેની ક્રિયા કરી પૂર્વદ્વારથી અભિષેક સભામાં આવે છે. ત્યાં પણ ક્રમશઃ મણિપીઠિકા, સિંહાસન, બહુમધ્યભાગ વગેરેની પૂજા આદિ કરી ચૈત્યાલયની જેમ દક્ષિણદ્વારથી માંડી સર્વક્રિયાઓ કરે છે, પછી પૂર્વનંદાપુષ્કરિણીથી અલંકાર સભામાં પૂર્વદ્વારથી પ્રવેશી ત્યાં પણ અભિષેકસભાવત્ સર્વ ક્રિયાઓ કરે છે. પછી ત્યાંની પૂર્વનંદા પુષ્કરિણી પાસેથી વ્યવસાયસભામાં પૂર્વદ્વારથી પ્રવેશી પુસ્તકરત્નની પૂજા વગેરે કરી બાકી સર્વક્રિયા પૂર્વવત્ કરે છે. તે પછી ત્યાંની પૂર્વનંદાપુષ્કરિણી આગળથી બલિપીઠ (બલિના સ્થાને) આવી બલિપીઠનું અર્ચન વગેરે કરી બલિનું વિસર્જન કરે છે.

[પ્રાક્પશ્ચાત્ હિતાર્થિંતા માત્ર દેવભવ અપેક્ષાએ-પૂર્વપક્ષ]

પૂર્વપક્ષ :– સૂર્યાભદેવે જિનપ્રતિમાનું પૂજન કર્યું છે તે દર્શાવવા તમે શાસ્ત્રીયપાઠ બતાવ્યો તે તો બહુ સારૂ કર્યું. પરંતુ સૂર્યાભદેવ આ જિનપ્રતિમાપૂજા પોતાના તેજ દેવભવની અપેક્ષાએ પૂર્વના અને પછીના હિતની કાંક્ષાથી કરે છે. સૂર્યાભદેવે દેવભવમાં જન્મ પછી તરત જ વિચાર કર્યો કે 'એવું હું શું કરૂં ? કે જેથી આ

ननु अत्र प्राक्पश्चाच्च हितार्थिता देवभवापेक्षयैव पर्यवस्यति, तथाचैहिकाभ्युदयमात्रं प्रतिमापूजनादिफलं सूर्याभस्य न मोक्षार्थिनामादरणीयं, देवस्थितेर्देवानामेवाश्रयणीयत्वादित्याशङ्क्य तन्निराकरणपूर्वं तादृशशङ्काकारिणआक्षिपन्नाह—

नात्र प्रेत्यहितार्थितोच्यत इति व्यक्ता जिनार्चास्थिति–
र्देवानां नतु धर्महेतुरिति ये पूत्कुर्वते दुर्द्धियः ।
प्राक्पश्चादिव रम्यतां परभवश्रेयोर्थितासंगतां,
प्राक्पश्चाच्च हितार्थितां श्रुतवतां पश्यंत्यहो ते न किं ? ॥१२॥

[दंडान्वय :– नात्र प्रेत्यहितार्थितोच्यत इति व्यक्ता जिनार्चादेवानां स्थितिः, न तु धर्महेतुरिति ये दुर्द्धियः पूत्कुर्वते, ते श्रुतवतां प्राक्पश्चाद् रम्यतामिव प्राक्पश्चाच्च हितार्थितां परभवश्रेयोर्थितासंगतां किं न पश्यन्ति ॥]

'नात्रे'ति—न अत्र=अधिकृते सूर्याभकृत्ये प्रेत्यहितार्थितोच्यते वंदनस्थल इव 'एयं मे पेच्चा हिआए ?' इत्याद्यवचनात्, 'पच्छा पुरा हिआए' इति वचनस्य धनकर्षणस्थलेऽप्युक्तत्वादिति। जिनार्चा व्यक्ता=प्रकटा, देवानां स्थितिः=स्थितिमात्रं न तु धर्महेतुः=धर्मसाधनम् इति ये दुर्द्धियः=दुष्टबुद्धयः पूत्कुर्वते—शिरसि रजः क्षिपन्त इव बाढं प्रलपन्ति, ते श्रुतवतां प्राक्पश्चाद्रम्यतामिव प्राक्पश्चाच्च हितार्थितां परभवश्रेयोर्थितया संगतां=सहितां उभयलोकार्थितां परिणतामित्यर्थः, किं न पश्यति ? तथाऽदर्शनं तेषां महाप्रमाद इत्यर्थः ।

દેવભવની શરુઆતના તબક્કાથી માંડી દેવભવના અંત સુધી મારું હિત થાય ?' સ્વાભાવિક છે કે, દરેક વ્યક્તિને સૌ પ્રથમ ચિંતા પોતાના વર્તમાનભવના સુખની અપેક્ષાએ જ થાય. જીવનના આરંભે જ આલોકની ચિંતા છોડી પરલોકની ચિંતા સંભવતી નથી. માટે 'પ્રાક્ પશ્ચાત્ હિતની ઇચ્છા'નું તાત્પર્ય આ ભવના જ આરંભથી માંડી અંત સુધીના સુખની ઇચ્છામાં રહેલું છે. આમ સૂર્યાભદેવ પ્રાક્પશ્ચાત્ સુખની ઇચ્છા માત્ર દેવભવની અપેક્ષાએ જ કરે છે. તેની ઇચ્છા અને વિચારને જાણીને તેના સામાનિક દેવો તે ઇચ્છાની પૂર્તિના ઉપાય તરીકે અને દેવભવના પ્રથમ આચાર તરીકે જિનપ્રતિમાપૂજન સૂચવે છે. આમ આ જિનપ્રતિમાપૂજન માત્ર દેવોના આલોકના અભ્યુદયમાં કારણભૂત છે અને માત્ર દેવોને જ આચરણીય છે. આ જિનપ્રતિમાપૂજનથી તમે મોક્ષસુખ મેળવવાની ઇચ્છા કરો છો. તમારી આ ઇચ્છા કાચના બદલામાં ચિંતામણિરત્ન પ્રાપ્ત કરવા જેવી છે. માટે સમજી જાવ કે આ જિનપ્રતિમાપૂજન મોક્ષાર્થી માટે આદરણીય નથી.

પૂર્વપક્ષની આ આશંકા પાયા વિનાની ઠેરવતા અને તેઓ પર આક્ષેપ કરતા કવિ કહે છે.

શ્લોકાર્થ :– અહીં સૂર્યાભના જિનપ્રતિમાપૂજનકૃત્યમાં પરલોકસંબંધી હિતની ઇચ્છા નથી. તેથી 'જિનપૂજા એ દેવોનો માત્ર આચાર છે પરંતુ ધર્મ (=પુણ્ય કે નિર્જરા) નું કારણ નથી.' આવો પ્રલાપ કરનારા દુર્બુદ્ધિઓ આ વાત કેમ જોતા નથી કે

प्राक्पश्चाद् रम्यतावचनं चेदं राजप्रश्नीये—

" तए णं केसीकुमारसमणे पएसिं एवं वयासी-मा णं तुमं पएसी ! पुव्विं रमणिज्जे भवित्ता पच्छा अरमणिज्जे भवेज्जासि-जहा से वणसंडेइ वा, नट्टसालाइ वा, इक्खुवाडेइ वा, खलवाडेइ वा । कहं णं भंते ! वणसंडे पुव्विं रमणिज्जे भवित्ता पच्छा अरमणिज्जे भवति ? पएसी ! जहा णं वणसंडे पत्तिए, पुप्फिए, फलिए, हरिए, रेरिज्जमाणे सिरीए अतीव २ उवसोभिज्जमाणे चिट्ठइ, तया णं वणसंडे रमणिज्जे भवति । जया णं वणसंडे नो पत्तिए जाव णो अतीव उवसोभिज्जमाणे चिट्ठइ तया णं जुन्नझडे परिसडियपंडुपत्ते सुक्करुक्खे इव मिलायमाणे चिट्ठइ तया णं वणसंडे अरमणिज्जे भवइ । जया णं णट्टसालाए गिज्जइ, वाइज्जइ, नच्चिज्जइ, अभिणिज्जइ हसिज्जइ, रमिज्जइ तया णं णट्टसाला रमणिज्जा भवति । जया णं णट्टसालाए णो गिज्जइ जाव णो रमिज्जइ तया णं णट्टसाला अरमणिज्जा भवति । जया णं इक्खुवाडे छिज्जइ, भिज्जइ, पलिज्जइ, सिज्जइ, दिज्जइ तया णं इक्खुवाडे रमणिज्जे भवइ, जया णं इक्खुवाडे णो छिज्जइ जाव तया इक्खुवाडे अरमणिज्जे भवइ । जया णं खलवाडे उच्छुब्भइ, उडुज्जइ, मलइज्जइ, खज्जइ, पिज्जइ, दिज्जइ तया णं

'પ્રાજ્ઞપુરુષોની પ્રાક્પશ્ચાત્ હિતની કાંક્ષા પ્રાક્પશ્ચાત્ રમ્યતાની જેમ પરલોકના હિતની કાંક્ષાથી યુક્ત જ હોય.'

[પ્રાજ્ઞોની સર્વત્ર પરલોકદર્શિતા-ઉત્તરપક્ષ]

ઉત્તરપક્ષ :– તમે એવો અર્થ શી રીતે કર્યો કે સૂર્યાભે માત્ર તે ભવના જ પહેલા અને પછીના હિતની ઇચ્છાથી જિનપ્રતિમાની પૂજા કરી ?

પૂર્વપક્ષ :– સૂર્યાભના વિચારો અંગેના અને પ્રતિમાપૂજન અંગેના પાઠમાં ક્યાંય એવા શબ્દો નથી કે 'આ જિનપ્રતિમાપૂજન મારા માટે (સૂર્યાભદેવ માટે) પરલોકમાં હિતકર છે.' તેથી 'સૂર્યાભદેવે જિનપ્રતિમાપૂજન પરલોકના હિતની ઇચ્છાથી કર્યું" તેમ કહી શકાય નહિ. અને તેથી જ "તેની આ પ્રવૃત્તિ માત્ર તે ભવના હિત માટે જ હતી" તેમ કહી શકાય. વળી વંદનના અધિકારમાં 'આ વંદન મને પરલોકમાં હિતકર છે' ઇત્યાદિ પાઠ મળે છે જ્યારે અહીં પરલોકના હિત માટેનો પાઠ નથી. આમ વંદનાધિકારથી આ પાઠમાં આટલી વિષમતા છે. તેથી 'વંદન જો પરલોક હિતકર હોય, તો તેનાથી વિષમ પ્રતિમાપૂજન આલોકમાં જ હિતકર હોય' તેમ સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :– ઉપાંગના આ પાઠમાં 'પ્રાક્ અને પશ્ચાત્ હિતકર શું છે ?' એવો સૂર્યાભદેવ વિચાર કરે છે અને તે વિચારના અનુસંધાનમાં સામાનિક દેવો જિનપ્રતિમા પૂજા દર્શાવે છે. આ વચનથી સિદ્ધ થાય છે કે સૂર્યાભદેવે પરલોકના હિત માટે જિન-પ્રતિમાપૂજન કર્યું. અન્યથા 'પ્રાક્ અને પશ્ચાત્ હિતકર' આદિ શબ્દો નિરર્થક બની જાય.

પૂર્વપક્ષ :– 'પ્રાક્ અને પશ્ચાત્ હિતકર' વાક્યથી પરલોકના હિતનો અર્થ લેવો બરાબર નથી. અન્યથા જિનપ્રતિમાપૂજનની જેમ ધનને પણ પરલોકમાં હિતકર માનવાનો પ્રસંગ આવશે, કેમકે ધનકર્ષણ (ધન મેળવવા) અંગેના પાઠમાં પણ 'પછી અને પહેલા હિતકર' ઇત્યાદિ વચન છે.

ઉત્તરપક્ષ :– તમારો આ પોકાર પોતાના હાથે પોતાના માથે ધૂળ નાખવા જેવો છે. કેમકે તમે આ ખ્યાલ કરવાનું ભૂલી ગયા કે, 'શાસ્ત્રના મર્મને પામેલો સમજુ માણસ પરલોકમાં હિતકર ન હોય, તેવી વસ્તુને ક્યારેય પણ પ્રાક્-પશ્ચાત્ સુંદર કે

खलवाडे रमणिज्जे भवइ, जया णं खलवाडे णो उच्छुब्भइ जाव अरमणिज्जे भवइ । से तेणट्ठेणं पएसी ! एवं वुच्चइ मा णं तुमं पएसी ! पुव्विं रमणिज्जे भवित्ता पच्छा अरमणिज्जे भवेज्जासि, जहा णं वणसंडेइ वा जाव खलवाडेइ वा । तए णं पएसीराया केसिकुमारसमणं एवं वयासी-नो खलु भंते ! अहं पुव्विं रमणिज्जे भवित्ता पच्छा अरमणिज्जे भविस्सामि, जहा से वणसंडेइ वा । जाव खलवाडेइ वा । अहं णं सेयंवियापामोक्खाइं सत्तगामसहस्साइं चत्तारिभागे करिस्सामि । एगे भागे बलवाहणस्स दलइस्सामि, एगे भागे कोट्ठागारे णिक्खिविस्सामि, एगे भागे अंतेउरस्स दलइस्सामि, एगेणं भागेणं महइ कूडागारसालं करिस्सामि, तत्थ णं बहुहिं पुरिसेहिं दिन्नभत्तिभत्तवयणेहिं विउलं असण ४ उवक्खडावेत्ता बहूणं समणमाहणभिक्खुयाणं पंथियपहियाणं परिभाएमाणे, इवट्ठहिं भत्ति बहुहिं सीलव्वयपच्चक्खाणपोसहोववासेहिं जाव विहरिस्सामि (रायपसेणीय-सू० ७-८)

હિતકર તરીકે સ્વીકારે નહિ' આ અણુસમજથી તમે મહાપ્રમાદને (=ચીકણા કર્મબંધના હેતુને) સેવી રહ્યા છો.

[કેશી ગણધરનો પ્રદેશીને મનનીય ઉપદેશ]

પ્રાક્ પશ્ચાત્ રમ્યતા અંગે **રાજપ્રશ્નીય** ઉપાંગમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે.

"(સાવ નાસ્તિક પ્રદેશી રાજા દેહથી ભિન્ન અને પરલોકમાં જતા જીવતત્ત્વને અંગે શ્રી કેશી ગણધર સાથે વાદ કરે છે. પ્રદેશી રાજા પોતાનો નાસ્તિકવાદ સ્થાપવા ખૂબ દલીલ કરે છે. આ તમામ દલીલોનો તર્ક અને યુક્તિની સહાયથી શ્રી કેશી ગણધર જડબાતોડ જવાબ આપે છે. તેથી પ્રદેશી રાજા પ્રતિબોધ પામે છે અને કેશી ગણધર પાસે શ્રાવક ધર્મ સ્વીકારે છે. તે પછી શ્રી કેશી ગણધર શ્રાવક બનેલા પ્રદેશીને ઉદ્દેશીને ઉપદેશ આપે છે).

'તે વખતે **કેશી ગણધર પ્રદેશીને** કહે છે. હે પ્રદેશી ! તું વનવિભાગ, નાટયગૃહ, શેરડીના ખેતર, કે ખલક્ષેત્ર (જ્યાં લણેલા ધાન્યમાંથી છોંતરા વગેરે દૂર કરવામાં આવે તે) ની જેમ પહેલા રમણીય બન્યા પછી પાછળથી અરમણીય ન બનીશ. (રમણીય = સુંદર) વન જ્યારે વૃક્ષો પાંદડા ફૂલ, ફળથી ભરેલું હોય છે તથા ચારેકોર લીલાછમ ઘાસથી શોભતું હોય છે. ત્યારે તે વન રમણીય લાગે છે. પછી જ્યારે તે જ વનમાં વૃક્ષો પાંદડાં પુષ્પ અને ફળ વિનાના હોય છે. પીળા અને ફીક્કા પાંદડાવાળા કે ઠૂંઠા જેવા હોય છે. ત્યારે તે વન અરમણીય બને છે. એ જ પ્રમાણે જ્યારે નાટયગૃહમાં ગીત ગવાતા હોય, નૃત્ય થતા હોય, અભિનય બતાવાતા હોય, હાસ્ય ફેલાતું હોય, ત્યારે તે રંગભૂમિ રમણીય બને છે. જ્યારે ગીત વગેરેમાંથી કશું હોતું નથી ત્યારે ભેંકાર બનેલું નાટયગૃહ અરમણીય બને છે. જ્યારે શેરડીના ખેતરમાં શેરડીનું છેદન, ભેદન, પીળણ થતું હોય, તથા શેરડી ખવાતી હોય અને તેનો રસ પીવાતો હોય ત્યારે તે ખેતર રમણીય બને છે. અને જ્યારે છેદન વગેરેથી રહિતનું ઉજ્જડ બને છે ત્યારે અરમણીય બને છે. એ જ પ્રમાણે જ્યારે ખલક્ષેત્રમાં લણેલું ધાન્ય નંખાતુ હોય, મળાતું હોય, ખવાતું હોય, પીવાતું હોય, પરસ્પર અપાતું હોય ત્યારે તે ખલક્ષેત્ર રમણીય લાગે છે. પણ જ્યારે આ ખલક્ષેત્રમાં ઉપરોક્ત પ્રવૃત્તિ ન થતી હોય ત્યારે તે ખલક્ષેત્ર અરમણીય ભાસે છે. હે પ્રદેશી ! આ જ કારણસર તને પણ સલાહ આપુ છું કે તું અત્યાર સુધી (પ્રજાહિતના કાર્યો કરવાથી) રમણીય હતો. હવે ધર્મ પામ્યા બાદ (પ્રજાહિતના કૂવા ખોદવા વગેરે કાર્યોમાં પાપ મિથ્યાત્વ પોષણ વગેરે દોષોને વિચારી એ કાર્યોનો ત્યાગ કરવા દ્વારા) અરમણીય ન બનીશ. આ સાંભળી પ્રદેશી રાજા કેશી ગણધરને વચન આપતા કહે છે. 'હે ભદન્ત ! પહેલા રમણીય હું વનખંડ વગેરેની જેમ હવે અરમણીય નહિ થાઉં. મારા શ્વેતાંબિકા(રાજધાની)વગેરે સાતહજારગામોના હું ચારભાગ કરીશ. (અર્થાત્ સાત-હજાર ગામની આવકના ચારભાગ કરીશ) તેમાંથી એક ભાગ લશ્કર અને વાહનોને ફાળવીશ. બીજો એક ભાગ કોઠારને આપીશ. ત્રીજો ભાગ અંતઃપુરને દઈશ અને છેલ્લા ચોથા ભાગમાંથી મોટી દાનશાળા, અન્નશાળા સ્થાપીશ. ત્યાં ઘણા પુરૂષો દ્વારા મોટા પ્રમાણમાં આહાર

अत्र विवेकितया पूर्वप्रतिपन्नदानधर्मनिर्वाहविशिष्टशीलादिगुणैः प्राक्पश्चाद् रमणीयत्वं यथोक्तोभयलोकोपयोगं ख्यापयति तथा 'किं मे इत्यादि प्रश्नोत्तरं–' 'पुव्विं पच्छा वित्यादि सामानिकवचनं किं न तथेत्यंतरात्मना पर्यालोचय। ननु 'परिभाएमाणे' इत्यन्तमनुवादमात्रं शीलव्रतादिना रमणीयत्वभाव एव च विधिरिति चेत्? किं दानधर्मविधिमप्युच्छेत्तुमुद्यतोऽसि? न जानासि? तुंगियाश्राद्धवर्णने 'पडिलाभेमाणे' इत्यंतस्य इव 'परिभाएमाणे' इत्यंतस्याधिकृते आनश् प्रत्ययबलेन विधिसूचकत्वमिति। महतीयमव्युत्पत्तिर्भवतः। यदि च प्रतिज्ञादार्ढ्याय शीलादिना रमणीयत्वं निर्वाह्यत्वमित्यभिसंधिनैवोक्तपाठो निबद्धः स्यात्तदाऽऽनंदादीनां व्रतदानोत्तरमप्य यमपनिबद्धव्यः स्याद्। इति कियदज्ञस्य पुरो वक्तव्यम्। अत एव,

किं मे पूर्वं श्रेयः? किं मे पश्चात् श्रेयः? किं मे पूर्वमपि पश्चादपि च, हिताय-भावप्रधानोऽयं निर्देशः, हितत्वाय=परिणामसुंदरतायै, सुखाय=शर्मणे, क्षमायै-अयमपि भावप्रधानो निर्देशः, संगतत्वाय, निश्रेयसाय=निश्चित्कल्याणाय, आनुगामिकतायै=परंपराशुभानुबंधिसुखाय भविष्यतीति। राजप्रश्नीयवृत्तौ व्याख्यातम्।

વગેરે બનાવી શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, ભિક્ષુક, મુસાફર વગેરેને આહારઆદિનું દાન કરતા કરતા શીલવ્રત, ગુણવ્રત, વિરમણ પચ્ચખાણ, પૌષધોપવાસ વગેરે કરીશ' (શ્રાવકના બારવ્રતમાં સામાયિક વગેરે છેલ્લા ચાર વ્રત શિક્ષાવ્રત છે તે શીલવ્રત કહેવાય. અથવા શીલવ્રત એટલે તપ વગેરે ઉત્તરગુણ સંબંધી નિયમ. ગુણવ્રત=દિક્પરિમાણ, ભોગોપભોગ વિરમણ, અનર્થદંડ વિરમણ આ ત્રણ વ્રત. અને સ્થૂળપ્રાણાતિપાત વિરમણ વગેરે પાંચ અણુવ્રતો એ વિરમણ પચ્ચખાણ છે.)

[પ્રાક્ પ્રશ્ચાત્ રમણીયતામાં પ્રદેશીની પરલોકદૃષ્ટિ]

સમ્યક્ત્વવગેરેધર્મોની પ્રાપ્તિથી પ્રદેશી રાજા વિવેકી બન્યો. તેથી કેશી ગણધરના ઉપદેશને સ્વીકારે છે. અને 'પોતે પ્રાક્ અને પશ્ચાત્ રમણીય રહેશે' તેવી બાહેંધરી આપે છે. તે વખતે પ્રદેશી પોતે પૂર્વના દાનાદિધર્મોને ચાલુ રાખી શીલવગેરેવ્રતોનું પાલન કરવા દ્વારા પ્રાક્પશ્ચાદ્ રમણીય રહેશે એમ દર્શાવે છે. અહીં શીલવ્રતોનું પણ ગ્રહણ કર્યું હોવાથી 'પશ્ચાદ્' પદથી તેને (પ્રદેશી) પરલોક પણ ઇષ્ટ છે એ સમજી શકાય એવી વાત છે. વિવેકી આત્મા શીલવગેરેને રમણીય માને ત્યારે તેની પરલોક પર જ દૃષ્ટિ હોય છે. આમ આ સ્થળે જેમ પ્રાક્પશ્ચાદ્ રમણીયતાથી ઉભયલોકમાં ઉપયોગિતાનું સૂચન થાય છે. તેમ-સૂર્યાભદેવને મનમાં ઉદ્ભવેલા "મારે શું પૂર્વમાં કરવું જોઈએ?" ઈત્યાદિ પ્રશ્નોના સમાધાનમાં સામાનિકદેવો પ્રતિમાપૂજન વગેરેને જ પૂર્વ-પશ્ચાત્ કરણીય-શ્રેયસ્કર આદિ રૂપે બતાવે છે. આ સ્થળે પણ પૂર્વ-પશ્ચાત્થી ઉભયલોકનું ગ્રહણ કરવું જ સંગત છે. અર્થાત્ 'પ્રતિમાપૂજન એ ઉભયલોક માટે શ્રેયસ્કર છે' એમ સમજવું યુક્ત છે.

[રમણીયતા દાનમાં કે શીલાદિમાં?]

શંકા :- પ્રદેશી રાજાના પાઠમાં 'પરિભાએમાણે.' સુધીનો પાઠ માત્ર અનુવાદપરક છે. અર્થાત્ પોતે પૂર્વે સ્વીકારેલી ક્રિયાઓનું સૂચન માત્ર કરે છે. પણ આ ક્રિયાઓ રમણીય નથી. પ્રદેશી રાજા હવે શીલવગેરેવ્રતોના પાલનથી જ રમણીય બનવા માગે છે. એવો જ આશય છે તેથી 'રમણીય' પદથી વિધેય તરીકે શીલ વગેરે વ્રતો જ છે.

તાત્પર્ય :- બ્રાહ્મણ વગેરેને દાન આપવામાં મિથ્યાત્વનું પોષણ છે. વળી જીવોનો

अत्र यदेव भावजिनवन्दने फलं तदेव जिनप्रतिमावन्दनेऽपि उक्तम् । न च 'एतत् सूर्याभदेवस्य सामानिकदेववचनं न सम्यग् भविष्यति' इति शंकनीयम्, सम्यग्दृशां देवानामप्युत्सूत्रभाषित्वासंभवात् । नहि क्वाप्यागमे 'किं मे पुव्विं करणिज्जमित्यादिके सम्यग्दृष्टिना पृष्टेऽपि, ऐहिकसुखमात्रनिमित्तं स्रक्चंदनादिकं 'हिआए सुहाए' इत्यादि रूपेण केनापि प्रत्युत्तरविषयीकृतं दृष्टं श्रुतं वा । अपि च वन्दनाधिकारेऽपि क्वचित् 'पेच्चाहिआए' इत्याद्येवोक्तं, क्वचिच्च 'एअन्नं' इह भवे वा परभवे वा आणुगामियत्ताए भविस्सइ' त्ति नोक्तपाठवैषम्यकदर्थनापि । किं च 'पच्छा कडुअ विवागा' इत्यत्र यथा पश्चात् शब्दस्य परभवविषयत्वं, तथा प्रकृतेऽपीति किं न विभावयसि ? एवं 'जस्स नत्थि पुरा पच्छा मज्झे तस्स कुओसिया ?' इत्यत्रापि पुरा पश्चादिति वाक्यस्य त्रिकालविषयत्वं व्यक्तमिति प्रकृतेऽपि तद् योजनीयम् ॥१२॥

આરંભ પણ મોટો થાય. તેથી એ દાન સાવદ્યરૂપ છે. આ સાવદ્યદાનને સમ્યક્ત્વી રમણીય તરીકે સ્વીકારે જ નહિ. તેને બદલે સર્વથા નિરવદ્ય શીલવગેરેને જ રમણીય તરીકે સ્વીકારે. તેથી જો પશ્ચાદ્ રમણીયતાનો અર્થ 'પરલોકમાં રમણીયતા' એમ ઇષ્ટ હોય, તો પશ્ચાદ્ રમણીયતા શીલવ્રતોવગેરેથી જ છે. તેમ સ્વીકારવું રહ્યું. દાન વગેરે તો સાવદ્ય છે તેથી પરલોકમાં રમણીય ન બની શકે. દાનથી કીર્તિવગેરેમળતા હોવાથી દાનને આ લોકમાં રમણીય તરીકે સ્વીકારી શકાય. આમ પ્રદેશી રાજા દાનવગેરે કરીને પ્રાક્=આલોકમાં રમણીય બનવાનું અને શીલવ્રતોના પાલનથી પશ્ચાદ્–પરલોકમાં રમણીય બનવાનું વચન આપે છે. અને દાનની જેમ પ્રતિમાપૂજન પણ સાવદ્ય છે. તેથી પરલોકમાં હિતકર બની ન શકે. માત્ર આ લોકમાં જ હિતકર બને. માટે સૂર્યાભદેવે પ્રાક્પશ્ચાત્શ્રેયના હેતુથી પ્રતિમાપૂજન કર્યું ત્યાં પ્રાકપશ્ચાત્ શ્રેયથી તે જ ભવના આરંભથી અંત સુધીના શ્રેયને સમજવો

સમાધાન :– ગજબ કરી તમારી કલ્પનાશક્તિએ ! તમે પ્રથમ જિનશાસનને માન્ય ચાર નિક્ષેપામાંથી સ્થાપનાનિક્ષેપાને અસંગત ઠેરવવા પ્રયત્ન કર્યો. અને હવે તે પ્રયત્નના સમર્થનમાં ગૃહસ્થના ચાર ધર્મોમાં પ્રથમભૂત દાનધર્મને ધર્મની કોટિમાંથી દૂર કરવા પ્રયત્ન કરો છો. આગમનું જો જ્ઞાન હોય તો ખ્યાલ હશે કે **ભગવતીસૂત્રમાં તુંગિયાશ્રાવકના** વર્ણનમાં 'પડિલાભેમાણે' સુધીનો પાઠ જ વિધિરૂપ છે. તેમ આ પ્રદેશી રાજાના પાઠમાં પણ 'પરિભાએમાણે' સુધીના પાઠમાં જ મુખ્યતયા વિધિ છે.

શંકા :– તમે આ પ્રમાણે નિર્ણય કેવી રીતે કર્યો ?

સમાધાન :– 'પરિભાએમાણે' પદમાં 'આનશ્' (કર્તરિપ્રયોગમાં આત્મનેપદના ધાતુને લાગતો વર્તમાન કૃત્પ્રત્યય 'આન') પ્રત્યય લાગ્યો છે. આ પ્રત્યયના બળપર આ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે (દા.ત. 'ભોજન કરતા કરતા બોલવામાં પાપ છે.' આ વાક્યમાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે પાપનું વિધાન 'બોલવામાં' નથી પણ 'ભોજન કરતી વખતે બોલવામાં છે.' બસ તેજ પ્રમાણે રમણીયતાનું વિધાન માત્ર શીલવગેરેમાં નથી. પણ પૂર્વગૃહીત દાન વગેરે ધર્મને કરતા કરતા પળાતા શીલવગેરેધર્મોમાં છે. અને તેથી દાન વગેરે ધર્મો જ મુખ્યતયા રમણીય તરીકે અહીં ઇષ્ટ છે.) તેથી તમે કરેલા કલ્પનાના

અર્થને સ્વીકારવામાં વર્તમાનકૃદંતના અર્થની અસંગતિરૂપ મોટી અવ્યુત્પત્તિ છે.

શંકા :– કેશી ગણધર આગળ પ્રદેશી રાજાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે "હું પ્રાક્પશ્ચાદ્ રમણીય જ રહીશ' આ પ્રતિજ્ઞાને દૃઢ કરવા ફરીથી કહે છે કે 'દાનવગેરેપૂર્વ સ્વીકૃત-ધર્મને કરતા કરતા (પણ) હું શીલવગેરેધર્મનું પાલન કરીશ (જ)' આમ પ્રદેશી રાજાએ 'માત્ર શીલાદિ ધર્મોથી રમણીય રહેવાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન થાય' તેમ દર્શાવવા ઉપરોક્ત વચન ઉચ્ચાર્યો. આમ અર્થ કરવામાં અવ્યુત્પત્તિ નથી.

સમાધાન :– જો લીધેલી પ્રતિજ્ઞાની દૃઢતા માટે આ પાઠ દર્શાવ્યો હોય, તો આનંદ વગેરે શ્રાવકોએ પણ વ્રત લીધા પછી તે વ્રતોની દૃઢતા ખાતર આવા પ્રકારના પાઠનો ફરીથી ઉચ્ચારદર્શક પાઠ પણ બતાવવો જોઇએ. પણ તે પ્રમાણે આગમપાઠ દેખાતો નથી. તેથી સ્વીકારવું જ રહ્યું કે (પ્રદેશીએ) માત્ર પ્રતિજ્ઞાની દૃઢતા ખાતર ફરીથી 'દાનવગેરેપૂર્વસ્વીકૃત ધર્મને.' ઇત્યાદિ ઉચ્ચાર નથી કર્યો. પરંતુ દાનાદિધર્મનું પાલન ચાલુ રાખવા દ્વારા રમણીય રહેવાની પ્રતિજ્ઞાની જ ઘોષણા કરી છે. (દાનમાં કે પ્રતિમાપૂજનમાં સ્વરૂપહિંસા હોવા છતાં તે બન્ને સાવદ્યરૂપ નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ આગળ બતાવાશે) આમ 'પ્રાક્પશ્ચાદ્ શ્રેયઃ' વગેરેથી પરલોકસંબંધી શ્રેયઃ વગેરે પણ ઇષ્ટ જ છે. અને તેથી જ ટીકાકારે એ સૂત્રની (=રાજપ્રશ્નીયઉપાંગના સૂર્યાભદેવ અધિકાર અંગેના પૂર્વોક્ત સૂત્રની) ટીકામાં આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરી છે.

"મને શું પહેલા શ્રેયસ્કર છે? શું પછી શ્રેયસ્કર છે? તથા શું પહેલા અને પછી શ્રેયસ્કર છે? તથા શું હિતને માટે થશે? અહીં ભાવપ્રધાનનિર્દેશ હોવાથી હિતને માટે=પરિણામે સુંદરતા માટે. 'ક્ષમાયૈ' અહીં પણ ભાવપ્રધાન નિર્દેશ છે. તેથી ક્ષમાયૈ=ક્ષમત્વાય. ક્ષમત્વ=સંગતતા. તેથી 'મારે શું ક્ષમાયૈ=સંગતતા માટે થશે?' એવો અર્થ થશે. તથા મારે શું નિશ્રેયસ માટે થશે. નિઃશ્રેયસ=નિશ્ચિતકલ્યાણ. તથા મારે શું આનુગામિકતા માટે થશે? આનુગામિકતા=પરંપરાએ શુભાનુબંધી સુખ. (=પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય)

આમ અહીં ભાવજિનના વંદનથી જે ફળ મળે તે જ ફળ સ્થાપના જિનના=જિન પ્રતિમાના વંદનથી બતાવ્યું. તેથી પ્રાક્પશ્ચાત્ શ્રેયઃ વગેરે પદથી પરલોકનાં હિતઆદિનો વિચાર સ્પષ્ટ સૂચિત થાય છે.

[સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવોમાં ઉત્સૂત્રપ્રરૂપકતાનો અભાવ]

શંકા :– સૂર્યાભદેવને સામાનિક દેવો 'પ્રતિમાપૂજન કરણીય છે' ઇત્યાદિ જે કહે છે તે સમ્યગ્=પ્રમાણભૂત=વિશ્વાસપાત્ર નથી.

સમાધાન :– કેમ ભઇલા! સામાનિકદેવોના આ વચનમાં અસમ્યગ્‌ની માન્યતા રાખો છો? એટલું ધ્યાન રાખજો! **સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવો પણ કદી ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા કરતા નથી.** (કેમકે ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા કરવામાં (૧) સમ્યક્ત્વનો નાશ અને (૨) અનંત સંસારની પેદાશ આ બે જબ્બર દોષ રહેલા છે.)

શંકા :– બધા સામાનિક દેવો કંઇ થોડા સમ્યક્ત્વી છે?

स्थितिविषयाशङ्कामेव समानधर्मदर्शनेन प्रपञ्चयत उपहसन्नाह-

वाप्यादेरिव पूजना दिविषदां मूर्त्ते र्जिनानां स्थितिः,
सादृश्यादिति ये वदन्ति कुधियः पश्यन्ति भेदं तु न ।
एकत्वं यदि ते वदंति निजयोः स्त्रीत्वेन जायांबयो-
स्तत्को वा यततामसंवृततरं वक्त्रं पिधातुं बुधः ॥१३॥

[दंडान्वयः 'वाप्यादेरिव दिविषदां जिनानां मूर्त्तेः पूजना स्थितिः सादृश्यात्' । इति ये कुधियः वदन्ति, भेदं तु न पश्यन्ति । ते यदि स्त्रीत्वेन निजयोः जायांबयोः एकत्वं वदंति, तत्को वा बुधः असंवृततरं वक्त्रं पिधातुं यतताम् ।]

સમાધાન :– બધા સામાનિક દેવો ભલે સમ્યક્ત્વી ન હોય ! પરંતુ સૂર્યાભદેવ તો સમ્યક્ત્વી જ છે. અને સમ્યક્ત્વી એટલો બુડઠલ કે બેવકૂફ ન હોય કે વિવેકદીપનો પ્રકાશ પાથર્યા વિના જ બીજાઓની જે–તે વાતના અંધારામાં ઠેબા ખાય અને બીજાનો ચડાવ્યો ઉંધા રવાડે ચડી જાય... તેથી જ જ્યારે સમ્યક્ત્વી 'મારે શું પૂર્વ કરણીય છે? અને શું પશ્ચાત્ કરણીય છે?' ઇત્યાદિ પૂછે ત્યારે કોઇએ માત્ર આલોકના સુખમાં કારણભૂત 'પુષ્પમાળાચંદનવગેરે 'હિતકર છે' 'સુખકર છે' ઈત્યાદિઉત્તર આપ્યો હોય તેવો પાઠ આગમમાં ક્યાંય ઉપલબ્ધ નથી. કે સાંભળ્યો નથી. આમ (૧) સમ્યગ્દષ્ટિના હિતકરઆદિઅંગેના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ચંદનવગેરેનો નિર્દેશ છોડી પ્રતિમાપૂજન વગેરેનો નિર્દેશ, અને (૨) સમ્યગ્દષ્ટિદ્વારા તે નિર્દેશનો સહર્ષ સ્વીકાર. આ બન્ને મુદ્દા 'પ્રતિમાપૂજન ઉભયલોકમાં હિતકર છે' તેમ દર્શાવવા સમર્થ છે.

શંકા :– છતાં પણ વંદનાધિકારમાં જેમ 'પરલોક માટે હિતકર' એવો સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ છે તેવો ઉલ્લેખ આ સૂર્યાભદેવના અધિકારમાં નથી. આ વિષમતા તો ઉભી જ છે.

સમાધાન :– આ વિષમતા કંઈ અમારા સિદ્ધાંતને ડગાવી શકે તેમ નથી. કેમકે પાઠની વિષમતા માત્ર અહીં જ નથી, કિન્તુ વંદનાધિકારમાં પણ છે. વંદનાધિકારમાં પણ ક્યાંક "પરલોકમાં હિતકર" એવો પાઠ છે તો ક્યાંક "આ (વંદનાદિ) આ ભવ અને પરભવમાં પરંપરાએ સુખકર છે" ઈત્યાદિ પાઠ છે. તેથી પાઠની વિષમતાને આગળ કરી આપત્તિ આપવી યોગ્ય નથી. આમ પાઠની વિષમતા હોય, તો પણ સમાન અર્થ કાઢી શકાય છે.

શંકા :– છતાં પણ જ્યાં 'પરલોક'અર્થક પદનો સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ ન હોય ત્યાં 'પશ્ચાત્' પદથી પરલોકનો અર્થ કરવામાં કોઈ પ્રમાણ તો છે જ નહિ.

સમાધાન :– પ્રમાણ કેમ ન હોય? જૂઓ આ રહ્યું આગમ પ્રમાણ. **ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં** વિષયના વર્ણનમાં 'પચ્છા કડુઅવિવાગા' (=પાછળથી કડવા વિપાકવાળા) વાક્ય આવે છે. ત્યાં પચ્છા–પશ્ચાત્ શબ્દથી પરભવ જ અભિમત છે. તેજ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં પણ 'પશ્ચાત્' પદથી 'પરલોક' અર્થ શા માટે નથી કરતા? વળી આ જ પ્રમાણે **આચારાંગસૂત્રમાં** 'જસ્સ નત્થી.' (=જેનું પહેલા અને પછી

टीका–'वाप्यादेरिव' इति–वाप्यादेर्नंदापुष्करिण्यादेरिव, आदिना महेन्द्रध्वजतोरणसभाशालभंजिकादिपरिग्रहः । दिविषदां=देवानां, जिनानां मूर्तेः पूजना स्थितिः=स्थितिमात्रम् । सादृश्यात्=अर्चनाशब्दाभिधानसाम्यादिति, ये कुधियः=कुत्सितबुद्धयो वदन्ति, भेदं तु वक्ष्यमाणं न पश्यन्ति, ते यदि स्त्रीत्वेन=स्त्रीलिङ्गमात्रेण निजयोः=स्वकीययोः जायांबयोः=कान्ताजनन्योरेकत्वं वदन्ति, तत्=तर्हि को वा=को नाम, वक्त्रम्=मुखम् अर्थात् तदीयं, असंवृत्ततरं=अतिशयेनोद्घाटं बुधः=पंडितः, पिधातुम्=आच्छादयितुं, यततां=पराक्रमताम्, अशक्येऽर्थे पंडितस्य यत्नकरणस्यायोगाद् न कोऽपि यततामिति भावः । प्रतिवस्तूपमया दूरांतरेऽपि यत्किंचित्साम्येन भ्राम्यतामुपहासो व्यज्यते । तदुक्तम्– 'काके कार्ष्ण्यमलौकिकं धवलिमा हंसे निसर्गस्थितो; गांभीर्ये महदंतरं वचसि यो भेदः स किं कथ्यते । एतावत्सु विशेषणेष्वपि सखे ! यत्रेदमालोक्यते, के काकाः सखि केच हंसशिशवो, देशाय तस्मै नमः ॥१॥ इति ॥१३॥

નથી તેનું મધ્યમાં કેવી રીતે હોય ?) એવું પદ આવે છે. ત્યાં પણ 'પુરા પશ્ચાત્' ઈત્યાદિવાક્યથી ત્રણે કાળ (ભૂત ભાવી અને વર્તમાન) નું સૂચન થાય છે. બસ આજ પ્રમાણે અહીં પણ પૂર્વપશ્ચાત્ પદથી ત્રણે કાળનો અર્થ લઈ શકાય તેમ છે.

[વાવ વગેરેના અને પ્રતિમાના પૂજનમાં તફાવત]

સમાનધર્મના દર્શનથી પ્રતિમાપૂજાને વાવડી વગેરેની પૂજાની જેમ આચારમાત્ર ગણવાની આશંકાનો વિસ્તાર કરતા પ્રતિમાલોપકનો ઉપહાસ કરતા કવિવર કહે છે—

શ્લોકાર્થ:– 'દેવોની જિનપ્રતિમાપૂજા વાવડી વગેરેની પૂજાની જેમ માત્ર આચારરૂપ જ છે. કેમકે બન્ને પૂજા સરખી છે.' જેઓ આ પ્રમાણે બોલે છે અને ભેદને પારખતા નથી તેઓ (કદાચ) પોતાની પત્ની અને માને સ્ત્રીપણાની સમાનતાથી સરખી કહે, તો કયો ડાહ્યો માણસ તેના ઘણા પહોળા થયેલા મોં ને (=અસંબદ્ધ પ્રલાપને) બંધ કરવા જાય ?

વાવડી=નંદાપુષ્કરિણી. 'વાપ્યાદે' અહીં આદિપદથી મહેંદ્રધ્વજ, તોરણ, સભા, પૂતળી વગેરેનું ગ્રહણ કરવું. વાવડીવગેરે અંગેની ક્રિયાને પણ 'અર્ચના' પદથી ઓળખાવી છે. અને જિનપ્રતિમા અંગેની પૂજા ક્રિયાને પણ 'અર્ચના' શબ્દથી ઓળખાવી છે. આમ બન્નેમાં શાબ્દિક સમાનતા છે. કાવ્યમાં 'અસંવૃત્તતર વક્ત્ર' વગેરે પદોથી પ્રતિમાલોપકો અસંબદ્ધ પ્રલાપી છે. અને તેઓના એ પ્રલાપને અટકાવવો અશક્ય છે. તેમ સૂચન કર્યું. છે. અહીં **પ્રતિવસ્તુ ઉપમા અલંકાર** છે. અને તેના દ્વારા એક બીજાથી અત્યંત ભિન્નવસ્તુમાં નગણ્ય સરખાપણું જોઈને ભ્રમ પામતા લોકોની મશ્કરી વ્યક્ત થાય છે. કહ્યું જ છે કે 'સ્વભાવથી જ કાગડાનો રંગ કાળો છે અને નિસર્ગથી જ હંસનો રંગ ઉજ્જવળ છે. બન્નેની ગંભીરતામાં મોટું અંતર છે. અને બન્નેના અવાજનો ભેદ તો પ્રતીતિસિદ્ધ જ છે. હે સખિ ! કાગડા અને હંસને ભિન્ન પાડતા આટલા વિશેષણો હોવા છતાં જે દેશમાં એવું દેખાય છે કે કોણ કાગડો અને કોણ હંસબચ્ચા ! તે દેશને નમસ્કાર થાઓ !!' (કટાક્ષમાં) અર્થાત્ જે દેશમાં કાગડા જેવા દુર્જન અને હંસ જેવા સજ્જન વચ્ચે ભેદ નથી તે દેશને સો ગજના નમસ્કાર. ॥૧૩॥

भेदहेतूनेवोपदर्शयंस्तददर्शिन आक्षिपन् आह-

सद्धर्मव्यवसायपूर्वकतया शक्रस्तवप्रक्रिया,
भावभ्राजितहृद्यपद्यरचनाऽऽलोकप्रणामैरपि ।
ईक्षन्तेऽतिशयं न चेद् भगवतां मूर्त्यर्चने स्वःसदां
बालास्तत्पथि लौकिकेऽपि शपथप्रत्यायनीया न किं ? ॥१४॥

[दंडान्वय :-(१) सद्धर्मव्यवसायपूर्वकतया (२) शक्रस्तवप्रक्रिया (३) भावभ्राजितहृद्यपद्यरचना (४) आलोकप्रणामैरपि स्वःसदां भगवतां मूर्त्यर्चनेऽतिशयं नेक्षन्ते तद् बालाः लौकिकेऽपि पथि शपथप्रत्यायनीया किं न ? (भवंति) (अपि तु भवंत्येव)]

પૂર્વપક્ષે વાવડીની અર્ચના અને પ્રતિમાની અર્ચના આ બન્ને સ્થળે સમાન 'અર્ચના' શબ્દ જોયો. તેથી બન્ને અર્ચનાને સમાન કલ્પી લીધી. પરંતુ પ્રતિમા લોપકની આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. શબ્દની સમાનતા હોવા છતાં વાવડીની અર્ચા કરતાં પ્રતિમાની પૂજામાં ઘણો મોટો ભેદ રહ્યો છે. અને આ ભેદ, ભેદના હેતુ=કારણોથી છે. આ ભેદહેતુઓ કયા છે? તેવી જિજ્ઞાસા સંતોષવા હવેના કાવ્યમાં ભેદના હેતુઓને બતાવે છે. સાથે સાથે આ ભેદ હેતુઓને નહિ જોનારાઓ પર આક્ષેપ કરે છે.

[પ્રતિમાપૂજન અને વાવડી વગેરેના પૂજન વચ્ચેના તફાવતની સિદ્ધિ]

કાવ્યાર્થઃ- (૧) દેવો ભગવાનની પૂજા સદ્ધર્મના વ્યવસાયપૂર્વક કરે છે. તથા (૨) તે વખતે શક્રસ્તવ સૂત્ર બોલે છે. તથા (૩) તે દેવો જિન પ્રતિમાની સામે 'પાપનિવેદનનું પ્રણિધાન' વગેરે ભાવોથી શોભતા મનોહર પદ્ય=શ્લોકોની રચના કરે છે. તથા (૪) દેવો પ્રતિમાના દર્શન થતા વાર જ પ્રતિમાને નમન કરે છે. જિનપ્રતિમાપૂજાને વાવડીના અર્ચનથી ભેદ પાડનારી આટલી બધી ક્રિયાઓ છે. છતાં દેવોની જિનપ્રતિમાપૂજામાં વાવડીવગેરેની પૂજાથી જરા પણ વિશેષતા (=શ્રેષ્ઠતા) ન જોનારા આ પ્રતિમાલોપકોને લૌકિક વ્યવહારમાં પણ કોઈપણ વસ્તુની પ્રતીતિ સોગંદ ખાવા દ્વારા જ સમજાવી શકાય. અર્થાત્ કુશંકા કરવાની ટેવવાળા તેમને યુક્તિસિદ્ધ વસ્તુપણ યુક્તિથી સમજાવી શકાય. તેમ નથી.

જિન પ્રતિમાનું અર્ચન સદ્ધર્મના વ્યવસાયપૂર્વક છે તેથી મુખ્યરૂપે ધર્મરૂપ છે જ્યારે વાવડી વગેરેનું અર્ચન આનુષાંગિક (=ગૌણ) છે. પ્રતિમાના અર્ચન અને વાવડી વગેરેના અર્ચનમાં આ પ્રથમ ભેદ છે.

શંકાઃ- પ્રતિમાની અર્ચન ક્રિયા મુખ્યરૂપ કેમ છે?

સમાધાનઃ- કેમકે તે ક્રિયા સદ્ધર્મ વ્યવસાયરૂપ ભાવપૂર્વક છે. અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવની ભાવના અનુષંગથી થતી તમામ ક્રિયાઓ ધર્મરૂપ હોય છે. પ્રયોગઃ-" સૂર્યાભ વગેરેની પ્રતિમાપૂજનઆદિ ક્રિયા ધર્મરૂપ છે કેમકે ભાવપૂર્વક છે. જેમકે ભાવપૂર્વકની અન્યવંદનાદિક્રિયાઓ."

શંકાઃ- સૂર્યાભ આદિ દેવોને સદ્ધર્મવ્યવસાયરૂપ ભાવ શી રીતે ઉત્પન્ન થયો?

'सद्धर्मे' त्यादि–सद्धर्मव्यवसायपूर्वकत्वम्- एकं जिनप्रतिमार्चनस्यानुषंगिकवाप्याद्यर्चनतो भेदकम् । व्यवसायसभासंभविक्षयोपशमनिमित्तस्य सद्धर्मव्यवसायस्य भावत्वात्, भावानुषंगतः सम्यग्दृष्टिक्रियायाश्च क्रियांतरवद्धर्मत्वात्, व्यवसायसभायाश्च शुभाध्यवसायनिमित्तत्वं, क्षेत्रादेरपि कर्मक्षयोपशमादिहेतुत्वाज्जिनाशासने नासिद्धम् । तदुक्तम्–उदयखयखओवसमो–वसमा जं च कम्मुणो भणिया । दव्वंखित्तं, कालं, भावं च भवं च संपप्पे'त्ति जीवाभिगमवृत्तौ विजयदेवाधिकारे प्रकृतस्थले विवृत्तमास्ते । तदालापकश्च प्रकृतालापकादविशिष्ट इति न पृथग्लिखितः । अत्र पापिष्ठाः (ष्ठः)– 'ननु धम्मियं ववसायं गिण्हइ' इत्यत्र धार्मिको व्यवसायः कुलस्थितिरूपधर्मविषय एव युक्तः, अत एव पुस्तके 'धर्मार्थं शास्त्रमित्यत्रापि धर्मशब्दार्थः कुलस्थितिधर्म एव, मुख्यधर्मव्यवसायस्तु देवानामसंभव्येव । (तथाहि) । तिविहे ववसाए पन्नत्ते (१) धम्मिए ववसाए (२) अधम्मिए ववसाए (३) धम्माधम्मिए ववसाए । इति तृतीयस्थानके (उ० ३ सू० १८५) । व्यवसायिनां धार्मिकाधार्मिकधार्मिका–धार्मिकाणां संयतासंयतदेशसंयतलक्षणानां संबंधित्वाद् भेदेनोच्यमानास्त्रिधा भव-

---

સમાધાનઃ– વ્યવસાયસભામાં ઉત્પન્ન થયેલા તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમના કારણે સૂર્યાભ વગેરેને સદ્ધર્મવ્યવસાયરૂપ શુભ અધ્યવસાય ઉત્પન્ન થયો.

શંકાઃ– વ્યવસાય સભામાં જ કેમ તેવા પ્રકારનો ક્ષયોયશમ ઉત્પન્ન થયો ?

સમાધાનઃ– આ ક્ષયોપશમમાં વ્યવસાયસભારૂપ તે ક્ષેત્ર જ કારણ છે.

શંકાઃ– ક્ષેત્રરૂપબાહ્યનિમિત્તને પામીને શુભ અધ્યવસાયરૂપ કે તેમાં કારણભૂત ક્ષયોપશમરૂપ આંતરિક ભાવો શું ઉત્પન્ન થઈ શકે ખરા ?

સમાધાનઃ– હા, ક્ષેત્રરૂપબાહ્યનિમિત્તથી પણ ક્ષયોપશમ પ્રગટી શકે.

શંકાઃ– આમ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ છે. ?

સમાધાનઃ– જરૂર છે. જૂઓ, 'કર્મના (૧) ઉદય (૨) ક્ષય (૩) ક્ષયોપશમ અને (૪) ઉપશમ, (૧) દ્રવ્ય (૨) ક્ષેત્ર (૩) કાળ (૪) ભાવ અને (૫) ભવ આ પાંચને પ્રાપ્ત કરીને=આ પાંચ નિમિત્તથી થાય છે.' એમ '**જીવાભિગમ**' સૂત્રની ટીકામાં **વિજયદેવના** અધિકારમાં આવા જ પ્રકારના સ્થળે કહ્યું છે. જીવાભિગમ સૂત્રનો વિજયદેવના અધિકારનો આલાપક પૂર્વોક્ત (=સૂર્યાભદેવના) આલાપકથી જરા પણ ભિન્ન નથી. તેથી એ આલાપક અહીં આપ્યો નથી.

[ધાર્મિક વ્યવસાયની માત્ર આચારરૂપતાનો નિષેધ]

પ્રતિમાલોપકઃ– "ધમ્મિયં વવસાયં ગિણ્હઈ" આ વચનથી જે ધાર્મિક વ્યવસાયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે મત્ર કુલાચારરૂપ ધર્મની અપેક્ષાએ જ છે. તેથી જ પુસ્તકને 'ધર્મ માટેનું શાસ્ત્ર' કહેવામાં વાસ્તવમાં 'કુલાચારરૂપધર્મ માટેનું શાસ્ત્ર' જ તાત્પર્યાર્થ છે.

શંકાઃ– ધર્મનો મુખ્ય અર્થ છોડી 'કુલાચાર' એવો અર્થ કેમ કરો છો ?

સમાધાનઃ– દેવોને મુખ્યાર્થરૂપ ધર્મ સંભવતો નથી. માટે અમારે ધર્મ પદથી કુલાચાર અર્થ કરવો પડે છે.

न्तीति व्याख्यानाच्चारित्रिणामेव धार्मिकव्यवसायसंभवादिति प्राह । स प्रष्टव्यः, अरे दुष्ट ! किमेवं देशसंयतानां सामायिकाध्यवसायोऽपि न धार्मिकाध्यवसाय इति स्थापयितुमुद्यतोऽसि ? देवानामपि जिनवंदनाध्यवसायोऽपि न तथेति वक्तुमध्यवसितोऽसि ? तर्हि विषयभेदात्त्रैविध्यं व्याख्यास्यामोऽत एव संयमासंयमदेशसंयमलक्षणविषयभेदाद् वेति पक्षान्तरेण वृत्तौ व्याख्यातमिति चेत् ? तदपि नैगमनयाश्रितपरिभाषाविशेषेणैव युज्यतेऽन्यथाऽविरतसम्यग्दृष्टीनां सम्यक्त्वाध्यवसायः कुत्रांतर्भवेदिति नेत्रे निमील्य विचारयंतु देवानांप्रियाः । एकान्ताविरतादविरतसम्यग्दृष्टे र्विलक्षणत्वात्तद्व्यवसायः कयाचिदपेक्षया तृतीयेंऽतर्भविष्यतीति चेत् ? तर्हि एकान्ते

શંકા:– દેવોને મુખ્ય ધર્મ નથી સંભવતો તેમ કહેવામાં કોઈ પ્રમાણ છે ?

સમાધાન:– સ્થાનાંગ સૂત્રમાં તૃતીય સ્થાનમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે. "ત્રણ પ્રકારના વ્યવસાય પ્રરૂપ્યા છે (૧) ધાર્મિક વ્યવસાય (૨) અધાર્મિક વ્યવસાય અને (૩) ધાર્મિકઅધાર્મિક વ્યવસાય" ક્રમશઃ સર્વવિરત, અવિરત અને દેશવિરત રૂપ વ્યવસાયીઓ(=વ્યવસાય કરનારાઓ)ના ભેદથી આ ત્રણ પ્રકાર પડયા છે. આમ ભેદથી દર્શાવવામાં આવે, તો આ ત્રણ ભેદ પડે છે." એમ ટીકામાં કહ્યું છે. આમ મુખ્ય ધર્મવ્યવસાય તો સર્વવિરતિધરને જ સિદ્ધ થાય છે. દેવો અવિરત છે. તેથી તેઓનો વ્યવસાય તો અધર્મવ્યવસાયરૂપ જ હોય. આમ દેવોને મુખ્ય ધર્મવ્યવસાય સંભવતો નથી.

[પ્રતિમા પૂજાની ધાર્મિક વ્યવસાયતા]

ઉત્તરપક્ષ:– આમ અર્થ કરી તમે કમાલ કરી ! કેમકે આ હિસાબે તો દેશવિરતિધરનો સામાયિકપરિણામ પણ શુદ્ધધર્મવ્યવસાયરૂપ નહિ બને. કેમકે દેશવિરતિધરને મિશ્રવ્યવસાય જ હોય, તેમ તમને અભિમત છે. તથા દેવો ભાવજિનને વંદન કરવાનો અધ્યવસાય કરે. તે પણ તમારા હિસાબે તો અધાર્મિક વ્યવસાયરૂપ જ સિદ્ધ થશે.

પ્રતિમાલોપક:– બેશક, આ આપત્તિ મોટી છે. તેથી વિષયભેદથી ઉપરોક્ત ત્રણ ભેદની વ્યાખ્યા કરીશું. ટીકામાં પણ "અથવા સંયમ, અસંયમ અને દેશ સંયમરૂપ વિષયભેદથી ત્રણ ભેદ પડે છે." એવો બીજો વિકલ્પ બતાવ્યો છે. પૂર્વે સ્વામીના ભેદથી ત્રણ ભેદની વિવક્ષા કરી. હમણાં વિષયભેદથી ભેદ પાડયો. આ અર્થ કરવાથી તેવું તાત્પર્ય મળી શકે છે કે, કોઈપણ વ્યક્તિની સંયમસંબંધી પ્રવૃત્તિ ધાર્મિકવ્યવસાય બને. અસંયમ સંબંધી વ્યાપાર અધાર્મિક વ્યવસાય બને દેશસંયમ સંબંધી ચેષ્ટા મિશ્ર વ્યવસાય બને

ઉત્તરપક્ષ:– આ પ્રકારની વ્યાખ્યા પણ નૈગમનયને આશ્રયી પરિભાષાવિશેષથી સ્વીકારવી જ સંગત છે અન્ય નયથી સિદ્ધ નથી. કેમકે માત્ર સંયમની અપેક્ષાએજ વ્યવસાયના આ પ્રમાણે વિભાગ કરવામાં અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિનો સમ્યક્ત્વ અંગેના અધ્યવસાયનો સમાવેશ શેમાં થશે ? કેમકે સમ્યક્ત્વઅંગેનો અધ્યવસાય સંયમઅધ્યવસાયમાં સમાવેશ પામી ન શકે.

त्रैराशिकमतप्रवेशापत्तिभिया पक्षत्रयस्य पक्षद्वय एवांतर्भावविवक्षया जिनपूजादिसम्यग्दृष्टिदेवकृत्यं धर्म एवेति वदतां का बाधा ? अन्यथा त्वया देवानां जिनवंदनाद्यपि कथं वक्तव्यं स्यात् ? सर्वविरत्यादियोगक्षेमप्रयोजकान् व्यापारानेव धर्मादिशब्दवाच्यान् स्वीकुर्म इति चेत् ? नयभेदेन परिभाषतां, अनुगतो धर्मव्यवहारस्तु पुष्टिशुद्धिमच्चित्तानुगतक्रियैव । तुर्यगुणस्थानक्रियानुरोधाद् दर्शनाचाररूपत्वाद् दर्शनव्यवसायात्मकं जिनार्चादि सिद्धं देवानाम् । तदुक्तम् स्थानांगे (३ उ सू० १८५) सामाइए ववसाए तिविहे प० तं-१, नाणववसाए (२) दंसणववसाए (३) चरित्त ववसाए'त्ति ।

પ્રતિમાલોપક :– એકાંતે અવિરત(=મિથ્યાત્વી) કરતા સમ્યગ્દૃષ્ટિઅવિરત વિલક્ષણપ્રકારના છે. તેથી અવિરતસમ્યક્ત્વીના અધ્યવસાયને કોઈક અપેક્ષાએ ત્રીજા –ધાર્મિકઅધાર્મિક અધ્યવસાયમાં લઈ જઈ શકાય.

ઉત્તરપક્ષ:– તમે ત્રૈરાશિક મત (ત્રણરાશિ=પ્રકાર માનવાવાળા) માં પ્રવેશવાની હોંશમાં લાગો છો. કેમકે ત્રણ વ્યવસાયની પ્રરૂપણા કર્યા બાદ તેમાં સમાવેશ નહિ પામનારાઓને મારી મચડીને પણ એ ત્રણમાંજ સમાવેશ કરાવવા માંગો છો. અને એકાંતે ત્રિરાશિમતમાં પ્રવેશથી ડરતા હો તો, ત્રણપક્ષનો બે પક્ષમાં જ સમાવેશ કરો. અર્થાત્ જેટલો શુભ અધ્યવસાય છે તે બધો ધર્મવ્યવસાયરૂપ છે અને જેટલો અશુભ અધ્યવસાય છે તે બધો અધર્મવ્યવસાયરૂપ છે. આમ બેજ વિભાગ પાડવો સંગત છે. તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવોનો ભાવજિનને વંદન વખતનો અને જિનપ્રતિમાની પૂજા વખતનો અધ્યવસાય શુભ હોવાથી ધર્મવ્યવસાયરૂપ જ બનશે. જો તમે અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવોના પ્રતિમાપૂજન વખતના અધ્યવસાયને ધર્મરૂપ નહિ જ માનો, તો તેઓના ભાવજિનને વંદન વખતના અધ્યવસાયને પણ શી રીતે ધર્મરૂપ માની શકશો ?

પૂર્વપક્ષ:– સર્વવિરતિ વગેરે (વગેરેથી અપ્રમત્તસંયતગુણસ્થાન આદિ સમજવા) ની પ્રાપ્તિ અને રક્ષણમાં પ્રયોજક પ્રવૃત્તિઓ જ 'ધર્મ'પદથી સમજવા યોગ્ય છે. કેમકે મુખ્યતયા સર્વવિરતિ વગેરેજ ધર્મરૂપ છે. અને ઉપચારથી=વ્યવહારથી પણ ધર્મ તેજ બને કે જે પ્રવૃત્તિ આ મુખ્યધર્મરૂપપ્રવૃત્તિમાં કારણ બનતી હોય.

ઉત્તરપક્ષ:– તમારું આ કથન પણ નયભેદને=નયવિશેષને અપેક્ષીને જ સંભવે છે. વાસ્તવમાં તો અનુગત=નિશ્ચિત ધર્મવ્યવહાર તો પુષ્ટિશુદ્ધિમત્ચિત્તથી યુક્ત ક્રિયા જ બને છે. પુષ્ટિ=પુણ્યની જમાવટ. શુદ્ધિ=ઘાતિકર્મના ક્ષય વગેરેથી પ્રગટતી નિર્મળતા. (જે અધ્યવસાય પુણ્યપોષક બને અને પાપકર્મના વિગમ દ્વારા નિર્મળતા પેદા કરે તે અધ્યવસાય નિશ્ચયધર્મ છે. અને તે અધ્યવસાયથી યુક્ત ક્રિયા વ્યવહારધર્મ છે. ધર્મની આ વ્યાખ્યા વિશાળ અને સૂક્ષ્મ છે. આ વ્યાખ્યામાં સમ્યક્ત્વની ક્રિયા પણ સમાવેશ પામે છે.) પ્રતિમાપૂજન ચોથા ગુણસ્થાનકે રહેલા સૂર્યાભવગેરેદેવોની શુભ ક્રિયારૂપ છે. તેથી આ ક્રિયા આ ભવની કોઈક આશંસાથી હોય, તેમ સંભવતુ નથી. બલ્કે દર્શનાચારની ક્રિયા તરીકે જ સંભવે છે. તેથી ધર્મના ઉપરોક્ત સ્વરૂપમાં સમાવેશ પામી શકે છે.

द्वितीयं भेदकं–शक्रस्तवप्रक्रिया–प्रसिद्धप्रणिपातदंडकपाठः, न हि वाप्यादिकं पूजयता वाप्यादेः पुरतः शक्रस्तवः पठितोऽस्ति किंतु अर्हत्प्रतिमानमेव, सकलसंपद्भावान्वितः, स्थितिमात्रत्वे त्वन्यत्रापि अपठिष्यत् । न च तीर्णस्त्वं तारकस्त्वमित्यादयो भावा जिनप्रतिमातोऽन्यत्राभिनेतुं शक्यन्ते । न चाभिनयादिव्यापारं विना शांतरसास्वाद इति । यत्र यदुचितं तत्रैव तत्प्रयोज्यं सहृदयैः । तथा भावैः पापनिवेदनप्रणिधानादैर्भ्रार्जितानि यानि हृद्यानि पद्यानि अष्टोत्तरशतसंख्यानि तेषां रचना प्रतिमानां पुरस्तदपि तृतीयं भेदकम् । भावस्तुतिमंगलानां महोदयहेतुत्वेन सूत्रेऽभिधानात्तस्या धर्माक्षेपकत्वान्न हि वाप्यादेरग्रेकृता । तथा चतुर्थं भेदकं

તાત્પર્ય:– દેવોએ કરેલી પ્રતિમાપૂજા ચોથા ગુણસ્થાનકે રહેલાની ક્રિયારૂપ છે. અને તેથી સમ્યગ્દર્શનના આચારરૂપ છે. કેમકે ચોથુ ગુણસ્થાનક સમ્યગ્દર્શનપ્રધાન છે. તેથી દેવોએ કરેલી પ્રતિમાપૂજા તેઓના સમ્યગ્દર્શનવ્યવસાયરૂપ છે. **સ્થાનાંગમાં** કહ્યુ જ છે કે "સામાયિક વ્યવસાય ત્રણ પ્રકારના પ્રરૂપ્યા છે. (૧) જ્ઞાન વ્યવસાય (૨) દર્શન વ્યવસાય અને (૩) ચારિત્ર વ્યવસાય" આમ નિશ્ચિત થાય છે કે **પ્રતિમાપૂજન પણ દર્શનવ્યવસાયરૂપ હોવાથી એક પ્રકારનું સામાયિક જ છે.** તેથી **સામાયિકની જેમ પ્રતિમાપૂજા પણ નિરવદ્ય છે.**

[શક્રસ્તવથી પ્રતિમાપૂજાની ધર્મરૂપતા]

વળી, જિનપ્રતિમા આગળ સૂર્યાભવગેરેદેવો શક્રસ્તવ ભાવપૂર્વક બોલે છે. પરંતુ વાવડી વગેરે આગળ આ પ્રમાણે શક્રસ્તવ બોલતા નથી.

પ્રતિમાલોપક:– આ શક્રસ્તવ પાઠ પણ માત્ર કુલાચારરૂપ જ છે.

ઉત્તરપક્ષ:– આ વાત બરાબર નથી. શક્રસ્તવની દરેક સંપદાઓને જાળવવા પૂર્વક શક્રસ્તવનો પાઠ જિનપ્રતિમા આગળ બોલવો એ માત્ર કુલાચારરૂપ ન કહેવાય, કેમકે માત્ર કુલાચારથી થતી પ્રવૃત્તિમાં (૧) વિધિની સંપૂર્ણ કાળજી વગેરે ન હોય તથા (૨) આ શક્રસ્તવ વાવડી વગેરે આગળ પણ બોલાવું જોઈએ. વળી શક્રસ્તવમાં આવતા "તિન્નાણું તારયાણું" વગેરે પદો બોલતી વખતે "તું (ભવસાગર) તરેલો છે અને બીજાઓને તારનારો છે." વગેરે પ્રગટતા ભાવોને ભગવાનની ગેરહાજરીમાં ભગવાનની પ્રતિમા સિવાય બીજે કયાં વ્યક્ત કરી શકાય ? વળી બોલાતા આ પદોને સંગત અને તે વખતે પ્રગટતા ભાવોને વ્યક્ત કરતા હાથમોંવગેરેના અભિનયો જિનપ્રતિમાને છોડી અન્ય કયાં દર્શાવી શકાય ?

શંકા:– હાથ–મોં ના અભિનયોની શી જરૂર છે ? શું એ નરદમ દંભરૂપ અને ખોટા દેખાવ રૂપ નથી ?

સમાધાન: ના બિલકુલ નહિ. હૃદયમાં ઉછળતા ભાવોને આ અભિનયો સહજ આકાર આપે છે. કદાચ અંદર તેવા ભાવ નપણ હોય, તો પણ બાહ્ય અભિનય અંદર ભાવ જગાવે છે. સંવેગ પેદા કરે છે. ખ્યાલ રાખજો ! પ્રાયઃ હાથ **વગેરેના અભિનય વિના ભાવોલ્લાસ પ્રગટતો નથી, અને ભાવોલ્લાસ વિના શાંત સુધારસના**

आलोकप्रणामः । यत्र जिनप्रतिमास्तत्र 'आलोए पणामं करेइ'ति पाठोऽन्यत्र तु नेति विनयविशेषोऽपि धर्माक्षेपक एव, तैरपि स्वः सदां देवानां भगवतां मूर्त्यर्चनेति चेत्-यदि अतिशयं=विशेषं नेक्षंते तत्तर्हि बालाः = विशेषदर्शने हेतुशक्तिविकला लुंपकाः । लौकिकेऽपि पथि भोजनादौ शपथेन कोश(त्रपु)पानादिना प्रत्यायनीयाः = विश्वासनीयाः किं न भवंति ? अपि तु तथैव भवंति, कामिनीकरकमलोपस्थिते शिष्यानीते वा भोजने किमिदं पुरीषमन्नं वेति संशयात्ते न विरमेयुरित्यर्थः, न चायं वस्तुनोऽपराधः, किं तु पुरुषस्य, नहि अयं स्थाणोरपराधो यदेनमंधो न पश्यतीति क्रियत्तेषां महामोहशैलूषप्रवर्तितनाटचविडंबितं वर्णनीयमिति दिग् ॥१४॥

સ્વાદની મઝા માણી શકાતી નથી. વાણી અને વર્તનનું સુસંવાદી સંમીલન વિચારના પણ સુસંવાદી સંમીલનની રંગોળી રચે છે વળી પોતાના સંવેગગર્ભિત અભિનયો ત્યાં રહેલા બીજાઓમાં પણ સંવેગના દીપ પ્રગટાવે છે. અને બીજાઓને પણ ભક્તિરસમાં તરબોળ કરી દે છે....

શંકા :- જો એમ જ હોય, તો પછી, આ શક્રસ્તવનું કથન અને તે વખતના અભિનયો માત્ર જિનપ્રતિમા આગળ જ શા માટે કરવા ? સર્વત્ર કરવામાં શો વાંધો છે ?

સમાધાન :- સબૂર, આ સ્તવ અને આ અભિનયો શુભભાવોત્પાદક છે. તેથી જ આ અભિનયો જ્યાં ત્યાં કરવા શોભતા નથી. જ્યાં શોભા પામે ત્યાં જ કરવા જોઈએ. જિનપ્રતિમામાં જિનેશ્વરની કલ્પના થઈ શકે છે તેથી જિનપ્રતિમા આગળ શક્રસ્તવનો ઉચ્ચાર અને તેને અનુરૂપ અભિનયો શોભા પામે છે. વાવડી વગેરેમાં પરમાત્માની કલ્પના થઈ શકતી નથી તેથી જો ત્યાં પણ શક્રસ્તવનો ઉચ્ચાર અને અભિનય કરવા માંડે તો શુભભાવ તો ન પ્રગટે પણ પાગલમાં જ ખપવાનો વારો આવે. મોટા સાહેબને સલામી આપવાથી લાભ થાય તેથી કંઈ કૂતરાને સલામી ન ભરાય ! તેથી સિદ્ધ થાય છે, કે જિનપ્રતિમા વાવડી વગેરેથી ઘણી ઊંચી ચીજ છે. અને જિનપ્રતિમાનું પૂજન વાવડી વગેરેના પૂજનથી ઘણું ચડીયાતું છે.

[નવા સ્તોત્રોની રચનાથી પ્રતિમાપૂજાની શ્રેષ્ઠતા]

સૂર્યાભવગેરેદેવો જિનપ્રતિમાની પૂજા કર્યા બાદ એ જિનપ્રતિમા આગળ સ્વરચિત નૂતન એકસોઆઠ સ્તુતિઓ બોલે છે. અલબત્ત પોતાના દેવભવની જ લબ્ધિના પ્રભાવે ક્ષયોપશમ થવાથી આ નૂતન સ્તુતિઓ તે દેવો રચે છે, પરંતુ આ ક્ષયોપશમ પેદા થવામાં પ્રતિમામાં પરમાત્માની કલ્પના ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે તે ન ભૂલશો. અને તેથીજ દેવલબ્ધિ સર્વત્ર હોવા છતાં આ સ્તુતિરચના માત્ર જિનપ્રતિમા આગળ જ થાય છે. વાવડી વગેરે આગળ નહિ. **પ્રતિમા પરમાત્માની સ્મૃતિ કરાવવા દ્વારા અપૂર્વ ક્ષયોપશમમાં નિમિત્ત બને એ શું પ્રતિમાની શ્રેષ્ઠમહત્તા સૂચક નથી ?** વળી દેવો આ સ્તુતિઓમાં કંઈ આ લોકની આશંસા વ્યક્ત નથી કરતા પરંતુ પોતાના પાપનું નિવેદન કરતા હોય છે. અને આ નિવેદન પણ મનના તેવા પ્રણિધાનપૂર્વક જ હોય છે આવા નિવેદનપૂર્વકની સ્તુતિરચના પણ સૂચવે છે કે (૧) સૂર્યાભવગેરેદેવો પ્રતિમાપૂજા પાપના નાશ અને પુણ્યના ઉપચય દ્વારા પરલોકનાં

अथ स्थितिमभ्युपगम्याप्याह–

भव्योऽभ्यग्रगबोधिरल्पभवभाक् सद्दृष्टिराराधको
यश्चोक्तश्चरमोऽर्हता स्थितिरहो सूर्याभनाम्नोऽस्य या ।
सा कल्पस्थितिवन्न धर्मपरतामत्येति भावाऽन्वयात्–
मा कार्षु भ्रममत्र केऽपि पिशुनैः शब्दान्तरैर्वञ्चिताः ॥१५॥

[दंडान्वयः – यो भव्यः, अभ्यग्रगबोधिः, अल्पभवभाक्, सद्दृष्टिः, चरमश्चार्हतोक्तः, अहोऽस्य सूर्याभनाम्नो देवस्य या स्थितिः सा भावान्वयात् कल्पस्थितिवत् धर्मपरतां नात्येति अत्र पिशुनैः शब्दान्तरैः वञ्चिताः केऽपि भ्रमं मा कार्षुः ।]

હિતની અપેક્ષાએ જ કરે છે અને (૨) પ્રતિમાપૂજા વાવડી વગેરેના અર્ચનથી અતિભિન્ન પ્રકારની છે.

[પ્રતિમાને નમનથી પ્રતિમાની પૂજ્યતા સિદ્ધિ]

વળી સૂર્યાભ વગેરે દેવો જિનપ્રતિમાના દર્શન થતા વારજ જિનપ્રતિમાને પ્રણામ કરે છે, તેઓ આ પ્રમાણે વાવડી વગેરેને દર્શન થતા વાર પ્રણામ કરતા નથી. આનાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે જિનપ્રતિમા વાવડી વગેરેથી ઘણું ઊંચુ મૂલ્ય ધરાવતી વસ્તુ છે. અને દેવોને મન જિનપ્રતિમા પણ જિનેશ્વરતુલ્ય જ છે. તેથી જિનપ્રતિમાનું પૂજન પણ તેઓને સાક્ષાત્ જિનની પૂજા સમાન લાગે છે. આમ પ્રતિમાપૂજા વાવડી વગેરેના અર્ચનથી ઘણી ભિન્ન છે.

આ પ્રમાણે અનેક ભેદહેતુઓથી દેવોએ કરેલી જિનપ્રતિમાની પૂજા વાવડીવગેરેના અર્ચનથી ઘણી ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે. છતાં જેઓ માત્ર 'અર્ચન' શબ્દના સામ્યથી બન્ને સ્થળે સમાનતા જૂએ છે અને આવો તફાવત જોઈ શકતા નથી, તે બિચારા પ્રતિમાલોપકો ! શું પ્રિય પત્નીએ કે શિષ્યએ લાવેલા ભોજનમાં પણ 'ભોજન છે કે અશુચિ ?' એવી શંકા કર્યા કરનારાઓની તુલ્યકક્ષાના નથી ? અને તેથી જેમ આવા શંકાખોરપતિને તો માત્ર સોગંદો ખાઈને જ સમજાવી શકાય, તેમ આ લોકો પણ માત્ર સોગંદોથી જ સમજશે !

શંકા :– પ્રતિમાપૂજા વસ્તુ જ એવી છે કે તેની શુદ્ધતામાં શંકા પડે.

સમાધાન :– ના એમાં પ્રતિમાપૂજાનો વાંક નથી. કેમકે તે તો સ્પષ્ટરૂપે તેમાં શુદ્ધ છે. વાંક શુદ્ધતા નહિ જોનારા પુરુષનો છે. અંધપુરુષ ઠૂંઠાને જોઇ ન શકે વાંક ઠૂંઠાનો છે કે પુરુષનો ? ખેર ! મહામોહ નામના નટના નાટકમાં વિડંબના પામેલા બિચારાઓની પામરતાની વધુ વાત શી કરવી ?

[સ્થિતિરૂપ પણ પ્રતિમાપૂજનની ધર્મની મર્યાદારૂપતા]

કદાચ 'જિનપ્રતિમાપૂજન' દેવોના આચાર રૂપ છે' તેમ સ્વીકારી લઇએ તો પણ તે ધર્મરૂપ જ છે 'તેવો સ્વમત પુષ્ટ કરતા કવિવર કહે છે.'

કાવ્યાર્થ :–ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ જેને (=સૂર્યાભદેવને) ભવ્ય, સુલભબોધિ અલ્પભવવાળો, સમ્યગ્દષ્ટિ, જ્ઞાનઆદિનો આરાધક અને ચરમભવવાળા તરીકે(દેવ તરીકે

भव्येत्यादि–भव्यः = भवसिद्धिकः, अभ्यग्रगबोधिः = समीपगतबोधिः सुलभबोधिक इति यावत् । अल्पं भवं भजतीत्यल्पभवभाक् परीतसंसारिक इत्यर्थः । सती = समीचीना दृष्टि र्यस्यासौ सद्दृष्टिरित्यर्थः । आराधको–ज्ञानाद्याराधनकर्ता । च = पुनः । यः चरमः = अपश्चिम-भवः । अर्हता = श्रीमहावीरेणोक्तः । 'अहो' इति आश्चर्ये । अस्य = सूर्याभनाम्नो देवस्य या स्थितिः, सा कल्पस्थितिवन्न धर्मपरतां–न धर्मव्यवहारविषयतामत्येति = अतिक्रामति । कस्मात् ? भावान्वयात् = शुभभावसंबंधात् । अत्राधिकृते पिशुनैः = नीचैः शब्दान्तरैः = स्थित्यादिशब्दैः वञ्चिता व्यामोहं प्रापिता भ्रमं मा कार्षुः, –'न धर्मोऽयं किन्तु स्थितिः' इत्यादिभ्रमभाजो मा भूवन् इत्यर्थः ॥ सूर्याभस्य भव्यत्वादिनिश्चायकालापको यथा–

अहन्नं भंते ! सूरियाभे देवे किं भवसिद्धिए, अभव्वसिद्धिए, सम्मद्दिट्ठी, मिच्छादिट्ठी, परीत्तसंसारिए, अणंतसंसारिए, सुलभबोहिए, दुल्लभबोहिए आराहए, विराहए, चरमे, अचरमे । सूरियाभाई । समणे भगवं महावीरे सूरियाभं देवं एवं वयासी-सूरियाभा ! तुमं च णं भवसिद्धिए, णों अभवसिद्धिए, जाव चरमे, णो अचरमेत्ति । 'भवसिद्धिए' त्ति । व्याख्या–भवैः सिद्धिर्यस्यासौ भवसिद्धिक इत्यर्थः । तद्विपरीतः अभवसिद्धिकः अभव्य इत्यर्थः । भव्योऽपि कश्चिन्मिथ्यादृष्टिर्भवति कश्चित्सम्यग्दृष्टिः । तत आत्मनः सम्यग्दृष्टित्वनिश्चयाय पृच्छति– सम्यग्दृष्टिको मिथ्यादृष्टिकः ? सम्यग्दृष्टिरपि कश्चित् परिमितसंसारो भवति, कश्चिदपरिमितसंसारः, उपशम-

---

ના છેલ્લા ભવવાળો અથવા જેને ચરમ–છેલ્લો ભવ આવવાનો છે તે ચરમભવવાળો) ઓળખાવ્યો છે. તે સૂર્યાભદેવની (પ્રતિમાપૂજારૂપ)સ્થિતિ(–મર્યાદા–આચાર) કલ્પ સ્થિતિની જેમ ધર્મવ્યવહારને ઓળંગતી નથી. અર્થાત્ ધર્મવ્યવહારરૂપ જ છે, કેમકે એ સ્થિતિ પણ શુભભાવોથી યુક્ત હોય છે. આ બાબતમાં અયોગ્યવ્યક્તિઓ 'સ્થિતિ' વગેરે શબ્દોથી વિપરીત સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે તો પણ કોઈએ ઠગાવું જોઈએ નહિ. અને ભ્રમ પેદા કરવો નહિ.

અલ્પભવવાળો=પરીતસંસારી(–મર્યાદિતસંસારવાળો) સુલભબોધિ=ભવાંતરમાં સરળતાથી બોધિ પામનાર. ભ્રમ ન કરવો='દેવકૃતપ્રતિમાપૂજન માત્ર સ્થિતિરૂપ છે પણ ધર્મરૂપ નથી' તેવો ભ્રમ ન કરવો.

[સૂર્યાભદેવનું ભવ્યાદિપણું]

સૂર્યાભદેવ ભવ્ય છે વગેરે વાતનું સમર્થન કરતો **રાજપ્રશ્નીય** ઉપાંગનો આલાપક આ પ્રમાણે છે–

"શું સૂર્યાભદેવ ભવસિદ્ધિક છે કે અભવસિદ્ધિક છે? સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે? પરીત્તસંસારી છે કે અનંતસંસારી છે? સુલભબોધિ છે કે દુર્લભબોધિ છે? આરાધક છે કે વિરાધક? ચરમ છે કે અચરમ?" જ્યારે સૂર્યાભવગેરે આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે ત્યારે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સ્વામી સૂર્યાભવગેરેને ઉત્તર આપે છે– 'હે સૂર્યાભ ! તું ભવસિદ્ધિક છે. અભવસિદ્ધિક નથી. યાવત્ તું ચરમ છે. અચરમ નથી." આ પાઠની ટીકા આ પ્રમાણે છે–ભવસિદ્ધિક=ભવ્ય. અભવસિદ્ધિક=અભવ્ય. સૂર્યાભવગેરેનો પ્રથમ પ્રશ્ન પોતે ભવ્ય છે કે અભવ્ય? તે અંગે હતો. ભવ્યજીવો પણ સમ્યક્ત્વી કે મિથ્યાત્વી હોઈ શકે. તેથી 'ભવ્યમાં પણ પોતે સમ્યક્ત્વી છે' તેવો નિશ્ચય કરવા બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો. 'હું સમ્યક્ત્વી છું કે મિથ્યાત્વી?' સમ્યક્ત્વી પણ કેટલાક મર્યાદિતસંસારવાળા હોય છે તો કેટલાક અનંતસંસારવાળા હોય છે. કેમકે ઉપશમશ્રેણિ માંડનારા પણ કેટલાક જીવો અનંતકાળ માટે સંસારમાં ફેંકાઈ જાય છે, તેથી પોતાના મર્યાદિતસંસારના જ્ઞાન માટે ત્રીજો પ્રશ્ન પૂછે છે– હું પરીત્ત સંસારી

ग्रैवेयकसुरैःप्राप्तानामपि केषाञ्चिदनंतसंसारभावात् । अतः पृच्छति-परीतसंसारिकोऽनंतसंसारिकः । परीतः= परिमितः स चासौ संसारश्च परीतसंसारः; सोऽस्यास्तीति परीतसंसारिकः "अतोऽनेकस्वरात्" इति 'इक' प्रत्ययः । एवमनंतश्चासौ संसारश्च-अनंतसंसारः सोऽस्यास्तीति अनंतसंसारिकः । परीतसंसारिकोऽपि कश्चित्सुलभबोधिको भवति यथा शालिभद्रादिकः, कश्चिद् दुर्लभबोधिको यथा पुरोहितपुत्रजीवः । ततः पृच्छति-सुलभा बोधिः भवान्तरे जिनधर्मप्राप्ति र्यस्यासौ सुलभबोधिकः । एवं दुर्लभबोधिकः । सुलभबोधिकोऽपि कश्चिद् बोधिं लब्ध्वा विराधयति । ततः पृच्छति-आराधयति-सम्यक्पालयति बोधिमित्याराधकः, इतरोविराधकः । आराधकोऽपि कश्चित्तद्भवमोक्षगामी न भवतीति । ततः पृच्छति-चरमः अनंतरभावी भवो यस्यासौ चरमः 'अभ्रादिभ्यः' इति मत्वर्थीये 'अ' प्रत्ययः । तद्विपरीतोऽचरमः । एवमुक्ते सूर्याभादि-श्रमणो भगवान् महावीरस्तं सूर्याभं देवमेवमवादीत्-भो सूर्याभ ! त्वं भवसिद्धिकः यावच्चरम इति **वृत्तिः** ॥

कल्पस्थितिसूत्राणि च (बृहत्कल्पभाष्ये अ.६.सू.२०) छव्विहे कप्पट्ठिई पं० तं० (१) सामाइअसंजयकप्पट्ठिई (२) छेओवट्ठावणियसंजयकप्पट्ठिई (३) णिव्विसमाणकप्पट्ठिई (४) णिव्विट्ठकाइअसंजयकप्पट्ठिई (५) जिणकप्पट्ठिई (६) थेरकप्पट्ठिई— **इत्यादीनि । तस्मादर्हत्प्रतिमार्चनं सूर्याभादीनां स्थितिरित्युच्यमानेऽपि सम्यग्दृष्टिस्थितित्वेन धर्मत्वमव्याहतमिति निर्व्यूढम् । ननु सूर्याभस्य तावत्सम्यग्दृष्टित्वं निश्चितं परमष्टाह्निकादौ बहवो देवा जिनार्चाद्युत्सवं कुर्वन्तीति जीवाभिगमे प्रसिद्धम् ।**

છું કે અનંતસંસારી : અહીં 'પરીત' અને 'સંસાર' પદનો તથા 'અનંત' અને 'સંસાર' પદનો કર્મધારય સમાસ કર્યા બાદ "પરીત્તસંસાર છે જેનો" તથા "અનંતસંસાર છે જેનો" એવી વ્યુત્પત્તિ કરી "અતોઽનેકસ્વરાત" સૂત્રથી મત્વર્થીય (=સ્વામિતા દર્શક) 'ઇક' પ્રત્યય લાગ્યો છે. તેથી 'પરીત્તસંસારિક' અને 'અનંતસંસારિક' શબ્દો બન્યા. પરીતસંસારી પણ કેટલાક શાલિભદ્રની જેમ સુલભબોધિ (=ભવાંતરમાં ધર્મની પ્રાપ્તિરૂપબોધિ જેને સુલભ હોય તે) હોય છે, તો કેટલાક પુરોહિતપુત્રજીવ (=મેતાર્યમુનિ)ની જેમ દુર્લભબોધિ હોય છે. પોતાની સુલભબોધિતાનો નિર્ણય કરવા સૂર્યાભદેવ ચોથો પ્રશ્ન પૂછે છે- "હું સુલભબોધિ છું કે દુર્લભબોધિ છું?" સુલભબોધિ પણ કેટલાક બોધિને પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેની વિરાધના કરી નાખે છે. 'પોતે તેવો વિરાધક તો નથીને?' તેવી ખાતરી કરવા સૂર્યાભ પાંચમો પ્રશ્ન પૂછે છે- 'હે નાથ ! હું આરાધક છું કે વિરાધક છું?" આરાધકજીવો પણ બધા તેજ ભવમાં મોક્ષે જાય તેવો નિયમ નથી. તેથી 'પોતાનો આ દેવભવ છેલ્લો જ છે- અને હવે પછીનો મનુષ્ય ભવ સંસારનો છેલ્લો ભવ છે' તેવો નિર્ણય કરવા સૂર્યાભે પૂછેલો છઠ્ઠો પ્રશ્ન આ છે- 'હું ચરમ (=હવે પછીનો ભવ છેલ્લો ભવ છે જેનો એવો) છું કે અચરમ (=હજી ઘણા ભવ બાકી વાળો) ? અહીં 'ચરમ' પદમાં "અભ્રાદિભ્ય" સૂત્રથી મત્વર્થીય=સ્વામિતાદર્શક 'અ' પ્રત્યય લાગ્યો છે. સૂર્યાભ વગેરેના આ ૭ પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન કહે છે "તું ભવસિદ્ધિક છે, સમ્યક્ત્વી છે, પરીત્તસંસારી છે, બોધિનો આરાધક છે અને ચરમ છે"

કલ્પસ્થિતિ અંગેનો **સૂત્રાનુવાદ** આ પ્રમાણે છે.

"છ પ્રકારની કલ્પસ્થિતિ પ્રરૂપેલી છે. (૧) સામાયિક સંયત કલ્પસ્થિતિ (૨) છેદોપસ્થાપનીય સંયત કલ્પસ્થિતિ (૩) નિર્વિશમાન કલ્પસ્થિતિ (૪) નિર્વિષ્ટ કાયિક સંયત કલ્પસ્થિતિ. (૫) જિનકલ્પસ્થિતિ અને (૬) સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ.

આ છએ કલ્પસ્થિતિમાં 'સ્થિતિ' શબ્દોનો અર્થ 'આચાર' છે. તેથી તમારે હિસાબે તો સૂર્યાભ આદિની જેમ આ છએ સ્થિતિ માત્ર આચારરૂપ જ હોવી જોઇએ.

[સમ્યગ્દૃષ્ટિના આચારોની ધર્માચારરૂપતા]

પ્રતિમાલોપક :- બેશક, અહીં પણ 'સ્થિતિ પદનો પ્રયોગ છે, અને સ્થિતિનો

तत्र च मिथ्यादृक्परिग्रहार्थं बहुशब्द इति सर्वदेवकृत्यत्वेन तत्स्थितिरिति चेत् ? मैवम् । तत्रै-कैकविमानस्थसङ्ख्याताऽसङ्ख्याता सम्यग्दृश एव जिनप्रतिमापूजादिपरायणा इति ज्ञापनार्थं बहुशब्दप्रयोगसाफल्याद् । अन्यथा 'सव्वेसिं देवाणं' इत्यादिपाठरचनाप्रसङ्गात् । अधिकृत-जीवाभिगमसूत्रं चेदम् ॥

"तत्थ णं जे से उत्तरिले अंजणपव्वए तस्स णं चाउद्दिसिं चत्तारि णंदापोक्खरिणीओ प० तं०— विजया, वेजयंती, जयंती, अपराजिया, सेसं तहेव जाव सिद्धायतणा सव्वा चेइयघरवन्नणा णेयव्वा । तत्थ णं बहवे भवणवइवाणमंतरजोइसियवेमाणिया देवा चाउम्मासियपडिवएसु संवच्छरेसु य अन्नेसु बहुसु जिणजम्मण-निक्खमणनाणुप्पायपरिनिव्वाणमाइएसु देवकज्जेसु, देवसमुदएसु देवसमित्तीसु य देवसमवाएसु अ देवपओ-अणेसु य एगंतओसहिया समुवागया समाणा पमुइयपक्कीलिआ अट्ठाहिआओ महामहिमाओ करेमाणा पालेमाणा सुहं सुहेणं विहरंति त्ति ॥ (सू. १८३)

'चेइयघरवन्नणा' इत्यत्र चैत्यगृहं जिनप्रतिमागृहमेव द्रष्टव्यम्, अर्हत्साध्वोस्तत्रासंभ-वादित्ययमपि लुम्पकस्यैव शिरसि प्रहारः ।

અર્થ આચાર જ છે. પરંતુ આ સામાયિકસંયત વગેરેનો આચાર માત્ર આચારરૂપ નથી, પરંતુ તેથી વિશેષ ધર્મરૂપ પણ છે કેમકે આ આચાર સમ્યક્ત્વીઓનો છે.

ઉત્તરપક્ષ :– બરાબર છે. બસ, આ જ પ્રમાણે સૂર્યાભ આદિદેવોનો પ્રતિમાપૂજન વગેરે આચાર પણ માત્ર આચારરૂપ નથી, પણ તેથી વિશેષ ધર્મરૂપ છે; કેમકે સૂર્યાભ વગેરે દેવો પણ સમ્યક્ત્વી છે.

પ્રતિમાલોપક :– સૂર્યાભદેવ ભલે સમ્યક્ત્વી હોય, પરંતુ **જીવાભિગમસૂત્રમાં** જે કહ્યું છે કે "અષ્ટાહ્નિકા મહોત્સવ વગેરે વખતે ઘણા દેવો જિનપૂજા વગેરે ઉત્સવ કરે છે" ત્યાં મિથ્યાત્વી દેવોનો સમાવેશ કરવા માટે જ બહુ (=ઘણા) શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેથી જિનપૂજા કરવી એ જેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવોનો આચાર છે. તેમ મિથ્યાત્વી દેવોનો પણ આચાર છે. અર્થાત્ 'જિનપૂજા' માત્ર આચાર=મર્યાદા=સ્થિતિરૂપ જ છે પરંતુ ધર્મ રૂપ નથી. આ આચારરૂપ જિનપૂજાને પણ જો ધર્મરૂપ માનશો તો મિથ્યાત્વી દેવે માત્ર આચારરૂપે કરેલી પૂજા પણ ધર્મરૂપ માનવાનો પ્રસંગ છે.

ઉત્તરપક્ષ:– જો સૂત્રમાં 'સર્વ' પદનો પ્રયોગ કર્યો હોત, તો તમે કહ્યું તેમ બધા દેવદેવીઓ જિનપૂજા કરે છે તેવો અર્થ, અને તેના આધારે જિનપૂજા માત્ર આચારરૂપ છે તેવું તાત્પર્ય નીકળી શકત. પણ સૂત્રમાં તો માત્ર 'બહુ' પદ જ છે. દરેક વિમાનમાં રહેલા સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા ઘણા દેવદેવીઓ જિનપૂજા કરે છે' તેવો જ સૂત્રાર્થ કરવાથી જ 'બહુ' પદ સફલ થાય છે. તેથી "તે બધા સમ્યક્ત્વીદેવદેવીઓ જ સ્વરસથી જિનપૂજામાં પરાયણ છે. મિથ્યાત્વીઓને જિનપૂજામાં કોઇ સ્વરસ નથી" તેવો જ તાત્પર્યાર્થ સંગત છે. તેથી 'જિનપૂજા' મિથ્યાત્વી દેવોના પણ આચારરૂપ છે.' ઇત્યાદિ તમારું વચન વજૂદ વિનાનું છે. **જીવાભિગમસૂત્રમાં** આ વિષયમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

"ત્યાં ઉત્તરદિશામાં અંજનક પર્વત છે. તેની ચારે દિશામાં (પૂર્વદિશાના ક્રમથી) (૧) વિજયા (૨) વૈજયંતી (૩) જયંતી અને (૪) અપરાજિતા નામની ચાર પુષ્કરિણી (=તળાવ) છે. બાકીનું ચૈત્યાલય સુધીનું વર્ણન નંદીશ્વરદ્વીપના અધિકારમાં અંજન પર્વત વગેરેના વર્ણનમાં દર્શાવ્યું છે તે

यद्यपि अभव्यानां चारित्राद्यनुष्ठानमिव मिथ्यादृशामपि जिनप्रतिमापूजादिकं संभवति तथापि बहूनां देवानां देवीनां चार्चनीयाः वंदनीयाः पूजनीया इत्यादि प्रकारेण जिनप्रतिमावर्णनं मिथ्यादृगपेक्षया न युज्यते; नियमेन सम्यग्धर्मबुद्ध्या जिनप्रतिमापूजावंदनादेर्मिथ्यादृगाचारबहिर्भूतत्वात् । मातृस्थानादिकं विना च लोकोत्तरमिथ्यात्त्वलेशस्यापि अयोगात् । चक्रिणां देशसाधनाद्यर्थस्य पौषधस्यैवैहिकफलस्याप्यश्रवणात् विघ्नविनायकाद्युपशमस्य तेषां स्वतः सिद्धत्वादन्यथा मिथ્याદृग्देवानां पुर इव यागभागादिवर्धनप्रसंगादिति दिग् ।

મુજબ છે. ત્યાં (=ચૈત્યાલયમાં) ઘણા ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ અને વૈમાનિક દેવો ચોમાસીના દિવસોએ, પર્યુષણામાં, તથા બીજા પણ જિન ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવળ તથા નિર્વાણ કલ્યાણક વગેરે દિવસોએ તથા દેવ સંબંધી કાર્યોમાં દેવોના સમુદાયમાં આવે છે અને પ્રમોદભાવથી અષ્ટાહ્નિકા રૂપ મહા મહોત્સવ કરે છે."

આ સૂત્રમાં 'ચેઈયઘરવન્નણા' પદમાં રહેલા "ચૈત્યગૃહ"પદનો અર્થ "જિનપ્રતિમા ગૃહ" જ થઈ શકે છે. પણ "જ્ઞાનગૃહ" અર્થ થઇ શકતો નથી.

શંકા:– આ સ્થળે 'ચૈત્ય' પદનો 'જ્ઞાન' અર્થ કરવામાં શો વાંધો છે.?

સમાધાન:– આ સ્થળોએ અરિહંત કે સાધુઓનો સંભવ નથી. તેથી જો 'ચૈત્ય' પદનો અર્થ જ્ઞાન લઈએ તો કોનું જ્ઞાન? અથવા 'જ્ઞાનગૃહ એટલે શું?' ઇત્યાદિ અણઉકેલ્યા પ્રશ્નો માથે ચોંટે. તેથી 'ચૈત્ય' પદનો જ્ઞાન અર્થ થઈ શકતો નથી. તેથી જેઓ 'ચૈત્ય'નો અર્થ 'જ્ઞાન' કરે છે. તે પ્રતિમાલોપકો માટે આ સૂત્રપાઠ વજ્રઘાત સમાન છે.

[મિથ્યાત્વી દેવકૃત જિનપૂજા અસ્વારસિકી]

શંકા:– પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં 'બહુ' પદ છે. તેના તાત્પર્યથી તમે શું તેમ કહેવા માંગો છો કે, 'માત્ર સમ્યક્ત્વી દેવો જ જિનપ્રતિમાપૂજા કરે છે. અને મિથ્યાત્વી દેવો જિનપ્રતિમાપૂજા કરતા નથી?'

સમાધાન:– ના, અમારું કહેવું એમ નથી. અભવ્ય જેવા ગાઢમિથ્યાત્વીઓ પણ જો જિનકથિતચારિત્ર પાળે તેમાં અમને વિરોધ ન હોય, તો મિથ્યાત્વી દેવો જિનપૂજા કરે તેમાં અમને વિરોધ ક્યાંથી હોય? પરંતુ સૂત્રમાં "જિનપ્રતિમા ઘણા દેવદેવીઓને અર્ચનીય છે, વંદનીય છે, પૂજનીય છે." ઈત્યાદિ જે વર્ણન છે તે વર્ણન મિથ્યાત્વી દેવદેવીઓની અપેક્ષાએ ઘટી ન શકે. તેટલું અમારે કહેવું છે.

શંકા:–'આ વર્ણન મિથ્યાત્વી દેવદેવીઓની અપેક્ષાએ સંભવે નહિ.' તેમ કહેવામાં તમારી પાસે કોઇ તર્ક છે?

સમાધાન:– અહીં એ જ તર્ક છે કે, 'જિનપ્રતિમાને વંદન વગેરે કર્મનિર્જરા આદિમાં કારણભૂત છે. ઈત્યાદિ સમ્યગ્ધર્મબુદ્ધિ પૂર્વક જિનપ્રતિમાપૂજા કરવી' એવો વિચાર જિનપ્રતિમાપૂજન કરતી વખતે મિથ્યાત્વી દેવોને હોતો નથી. તેથી તેઓ શુદ્ધધર્મબુદ્ધિથી પ્રતિમાનું પૂજન કરતા નથી. કેમકે એ તેમના આચારની બહારની વસ્તુ છે. માટે તેઓને 'પ્રતિમા અર્ચનીય છે, વંદનીય છે. પૂજનીય છે' એવું ક્યારેય પણ લાગતું નથી.

શંકાઃ– જો મિથ્યાત્વીઓને જિનપ્રતિમા અર્ચનીય જ ન લાગતી હોય, તો પછી તેઓ પ્રતિમાની પૂજા કરે શું કામ?

સમાધાનઃ– મિથ્યાત્વી દેવો "બીજાને સારું લગાડવું" ઇત્યાદિ કારણોથી જિનપૂજા કરે છે. અર્થાત્ તેઓ જિનપૂજા કરે તેમાં માયા, દંભ, બળાભિયોગ વગેરેમાંથી કોઇક કારણ હોય છે. તેથી જિનપૂજા કરતી વખતે તેઓ લોકોત્તર મિથ્યાત્વનું[1] સેવન કરતા હોય છે.

શંકાઃ- મિથ્યાત્વી દેવો માયાવગેરે વિના ધર્મનું સેવન કરતા હોય તેમ માનવામાં શો વાંધો છે?

સમાધાનઃ– મિથ્યાત્વીઓ જો દંભઆદિ વિના જિનપૂજા કરતા હોય તો 'તેઓ શુદ્ધભાવથી જિનપ્રતિમાપૂજન કરે છે' તેવું જ તાત્પર્ય પ્રગટે. અને શુદ્ધ ભાવથી કરાતી જિનપૂજામાં લોકોત્તરમિથ્યાત્વનો અંશ સંભવે નહિ.

પ્રતિમાલોપકઃ– ભલે મિથ્યાત્વી દેવો જિનપૂજામાં લોકોત્તરમિથ્યાત્વ સેવતા હોય. પરંતુ તે પૂજા દ્વારા પણ તે મિથ્યાત્વી દેવને કોઇક આલૌકિક ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી હોય તેમ બની શકે છે, તેથી ઇહલૌકિકફળના હેતુથી તે મિથ્યાત્વી દેવોને અપેક્ષીને પણ જિનપૂજાને અર્ચનીય આદિ કહી શકાય. **તાત્પર્યઃ**– જોકે મિથ્યાત્વી દેવોને પ્રતિમાપૂજનમાં કોઈ પારલૌકિક ફળની અપેક્ષા નથી. તેથી એ અપેક્ષાએ તેમને પ્રતિમા અર્ચનીય આદિરૂપ નથી. છતાં પણ આલોકના કોઇક ફળની અપેક્ષાથી તેઓ પ્રતિમાપૂજન કરે અને ત્યારે તેમને પ્રતિમા અર્ચનીય આદિ લાગે. તેમ માનવામાં કોઈ દોષ નથી. તેથી સૂત્રકારે પણ તેજ અપેક્ષાથી અર્ચનીય આદિ વર્ણન કર્યું હોય તેમ સંભવી શકે છે. તેથી "પ્રતિમા અર્ચનીય છે આદિ વર્ણન સમ્યક્ત્વી દેવોની અપેક્ષાએજ છે" એવું તાત્પર્ય કાઢવું યોગ્ય નથી.

શંકાઃ– દેવને આ લોકના કાર્ય માટે પ્રતિમાપૂજન કરવું પડે એ કેમ બને?

સમાધાનઃ– જેમ દિગ્વિજય માટે નીકળેલો ચક્રવર્તી વિજયરૂપઆલોકના અર્થ માટે પૌષધરૂપધર્મક્રિયા કરે છે. બસ એજ પ્રમાણે દેવ પણ આ લોકના કોઇ કાર્ય માટે જિનપૂજા આદિ કરે, તેમ બની શકે છે.

ઉત્તરપક્ષઃ– દેવોને પોતાનાથી અસાધ્ય એવું કોઇ આલૌકિક પ્રયોજન હોતું નથી. તેથી દેવો આ લોકના પ્રયોજનથી જિનપૂજા કરે તે અસિદ્ધ છે. અને "વિઘ્ન સમુદાય શાંત થઇ જવા" વગેરે આલોકના પ્રયોજનો તો તેઓને સ્વતઃ જ સિદ્ધ હોય છે. વળી આગમમાં પણ ક્યાંય એવી વાત આવી નથી કે દેવોને (૧) આવા કોઈ આ લોકના કાર્ય સ્વતઃ સિદ્ધ ન હોય. અથવા (૨) આ લોકના કોઈ કાર્ય માટે દેવે પ્રયત્ન કરવો પડતો હોય. જો દેવોને પોતાના કોઇ આ લોકના કાર્ય બાકી હોય અને તે હેતુથી બીજા દેવની પૂજા વગેરે કરવી પડતી હોય, તો, જેમ અહીં કોઇ

૧. અન્ય ધર્મ વગેરેની ક્રિયામાં લૌકિક મિથ્યાત્વનું સેવન થાય. જૈન ધર્મ લોકોત્તર છે તેથી જૈન ધર્મની ક્રિયા દુષ્ટ ભાવથી કરવામાં લોકોત્તર મિથ્યાત્વનું સેવન થાય છે.

ननु यदा विमानाधिपतित्वेन मिथ्यादृष्टिरेव देवतयोत्पद्यते तदात्मीयबुद्ध्या जिनप्रतिमां पूजयति देवस्थित्या च शक्रस्तवं पठति आशातनां च त्याजयति । तद्वत्प्रकृतेऽपि स्यादिति चेत् ? मैवं, मिथ्यादृशां विमानाधिपतित्वेनोत्पादासंभवाद् विमानाधिपतिर्मिथ्यादृगपि स्यादित्यादिवचनस्य क्वाप्यागमेऽनुपलंभात् । ये च ज्योतिष्केन्द्राश्चंद्रसूर्यौ असंख्यातास्तेऽपि सम्यग्दृष्टय एव स्युरिति । ननु शक्रसामानिकानामुपपातो निजनिजविमानेषु भणितः । तथाहि—

મિથ્યાત્વી મનુષ્ય પોતાની ઇહલૌકિકઈચ્છાની પૂર્તિ માટે પોતાના ઇષ્ટદેવને બલિ બાકળા ચડાવે છે. તેમ આ મિથ્યાત્વી દેવો પણ પોતાના સ્વાર્થને ખાતર બીજા મિથ્યાત્વી દેવને બલિ બાકળા ચડાવતા હોવા જોઈએ. પરંતુ આગમમાં આવી કોઇ વાત આવતી નથી. તેથી 'આલોકના સ્વાર્થને ખાતર મિથ્યાત્વી દેવો જિનપૂજા કરે' તે વાત પ્રમાણ-સિદ્ધ નથી. આમ તેઓ માયાદિકારણથી જ જિનપૂજા કરે છે. તેથી તેઓની અપેક્ષાએ સૂત્રકારે 'બહુ દેવોને પ્રતિમાપૂજન અર્ચનીય છે' ઈત્યાદિ કહ્યું નથી. 'અનિચ્છાએ કરવા પડતા કાર્યમાં કર્તવ્યતાનું જ્ઞાન શી રીતે થાય ?' તેથી જ તાત્પર્ય નીકળે છે કે સૂત્રકારનું કથન સમ્યક્ત્વી દેવોને અપેક્ષીને જ છે.

પ્રતિમાલોપક :– છતાં પણ મિથ્યાત્વી દેવો પણ જિનપ્રતિમાપૂજન કરે તો છે જ. તેથી જિનપ્રતિમાપૂજન આચારરૂપ જ છે.

ઉત્તરપક્ષ:– આમ જો તમારો એવો આગ્રહ જ હોય કે 'પ્રતિમાપૂજન આચાર-રૂપ છે.' તો પણ તેટલું તો સમજી લેવું જોઈએ, કે આ આચાર પણ મિથ્યાત્વી દેવો માટે લોકોત્તર મિથ્યાત્વના સેવનરૂપ જ બને છે. કેમકે આ પૂજા વખતે તેઓનો આશય દુષ્ટ છે. તેથી જ એમ પણ ફલિત થાય છે કે, આ જિનપ્રતિમાપૂજન આચાર સમ્યક્ત્વી દેવો માટે ધર્મરૂપ બને છે. કેમકે તેઓને પૂજા કરતી વખતે માયાવગેરે દુષ્ટઆશયો હોતા નથી. જેમકે આગમમાં જ્યાં 'સૂર્યાભવગેરેદેવો જિનપ્રતિમાપૂજન કરે છે' એ પાઠ આપ્યો છે. ત્યાં તે પાઠમાં ક્યાંય એમ દેખાતું નથી કે સૂર્યાભવગેરે-દેવો માયાઆદિ અશુદ્ધભાવથી પ્રતિમાને પૂજે છે. બલ્કે સર્વત્ર એમ જ ભાસે છે કે તેઓ પૂરા બહુમાન અને શુદ્ધભાવથી જ જિનપ્રતિમાનું અર્ચન કરે છે. તેથી સમ્યક્ત્વી-દેવોની પ્રતિમાપૂજા લોકોત્તરમિથ્યાત્વરૂપ ન બનતા શુદ્ધ ધર્મરૂપ જ બને છે.

[વિમાનના માલિકદેવો સમ્યક્ત્વી જ હોય ? ચર્ચા]

પ્રતિમાલોપક:– જ્યારે મિથ્યાત્વી દેવ વિમાનના માલિક તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે તે વાવડી વગેરે પોતાની માલિકીની વસ્તુઓનું 'આ મારી માલિકીનું છે' એવી આત્મીયબુદ્ધિથી અર્ચન કરે છે. તે વખતે (તે દેવને) પોતાના વિમાનમાં રહેલી જિનપ્રતિમાઓમાં પણ પોતાના માલિકીપણાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી (તે દેવ) પોતાની ઉત્પત્તિ પછી સૌ પ્રથમ બધી વસ્તુઓની અર્ચના કરતી વખતે ભેગી ભેગી પ્રતિમાની પણ અર્ચના કરે છે. (મિથ્યાત્વી દેવની) આ પ્રતિમાપૂજન આદિ બધી ચેષ્ટા માત્ર આચારરૂપ જ હોય છે. અને આ આચારને જ આગળ કરી તેઓ પ્રતિમા આગળ શક્રસ્તવ 'નમુત્થુણં' બોલે છે. અને આશાતનાઓનો ત્યાગ

एयं खलु देवाणुप्पियाणं अंतेवासी तीसए णामं अणगारे पगइभद्दए जाव विणीए छट्ठं छट्ठेणं अणिक्खित्तेणं तवोकम्मेणं अप्पाणं भावेमाणे बहुपडिपुन्नाइं अट्ठसंवच्छराइं सामन्नपरिआगं पाउणित्ता मासिआए संलेहणाए अप्पाणं ज्झोसेत्ता सट्ठिभत्ताइं अणसणाइं छेएत्ता आलोइअपडिक्कंते कालमासे कालं किच्चा सोहम्मे कप्पे सयंसि विमाणंसि उववायसभाए देवसयणिज्जंसि देवदूसंतरिआए असंखिज्जइ भागमेत्ताए ओगाहणाए सक्कस्स देविंदस्स देवरन्नो सामाणिअदेवत्ताए उववन्ने' इत्यादि यावत्-गोयमाए महिड्ढीए जाव महाणुभावे, से णं तत्थ सयस्स विमाणस्स चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं चउण्हं अग्गमहिसीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तण्हं अणिआणं, सत्तण्हं अणियाहिवईणं, सोलसण्हं आयरक्खदेवसाहस्सीणं, अन्नेसिं च बहूणं देवाण य देवीण य जाव विहरइ'त्ति । यावत् 'सक्कस्स देविंदस्स देवरन्नो अवसेसा सामाणियदेवा के महिड्ढिया तहेव सव्वं जाव एसणंत्ति । **भगवत्यां तृतीयशतके प्रथमोद्देशके । एवं सामानिकाः पृथक् स्वस्वविमानाधिपतय एव । तदन्तर्गतः संगमकोऽपि विमानाधिपः स चाभव्यत्वान्नियमान्मिथ्यादृष्टिः । तस्य निजविमानगतजिनप्रतिमापूजनादि व्यवस्थित्यैव भविष्यति । तद्वदन्यत्रापि वदतां नः कोऽपराधः ? इति चेत् ?**

કરાવે છે. પણ તેટલા માત્રથી એ જિનપ્રતિમાપૂજનઆચાર ધર્મરૂપ બનતો નથી એ તમને પણ ઇષ્ટ જ છે. સૂર્યાભઆદિદેવો પણ આ આચારને આગળ કરીને જ પ્રતિમાપૂજન વગેરે કરે છે, પણ તેટલા માત્રથી (તેમની પણ) આ પ્રતિમાપૂજા ધર્મરૂપ બને નહિ. અન્યથા વાવડીપૂજન વગેરે પણ ધર્મરૂપ બની જાય.

ઉત્તરપક્ષઃ– તમે કલ્પનાની ઈમારત તો બહુ મોટી ખડી કરી પણ તેનો પાયો જ રેતી પર માંડ્યો છે. 'મિથ્યાદૃષ્ટિદેવો વિમાનના માલિકદેવ બની શકે' તેવી વાત આગમમાં ઉપલબ્ધ નથી. અને જો મિથ્યાત્વી દેવો વિમાનના માલિક દેવ બનતા જ ન હોય, તો પછી તમે કરેલી માલિકીની બુદ્ધિ વગેરે દલીલોને અવકાશ જ ક્યાં છે?

પ્રતિમાલોપકઃ– જો બધા વિમાનના માલિકદેવો સમ્યક્ત્વી જ હોય, તો જ્યોતિષદેવોમા બધા ઈંદ્રો (ચંદ્રો અને સૂર્યો) પણ સમ્યક્ત્વી માનવા પડશે. અને આ ઈન્દ્રોની સંખ્યા અસંખ્ય છે. તેથી અસંખ્ય ઇન્દ્રો વગેરેને સમ્યક્ત્વી માનવા પડશે.

ઉત્તરપક્ષઃ– ભલે જ્યોતિષના ઇન્દ્રો અસંખ્ય હોય ! છતાં પણ તેઓને સમ્યક્ત્વી માનવામાં કોઇ દોષ નથી.

[સામાનિક દેવોની વિમાનમાલિક દેવો તરીકેની અસિદ્ધિ]

પૂર્વપક્ષઃ– વિમાનના માલિક દેવો મિથ્યાત્વી પણ સંભવી શકે છે. તે આ પ્રમાણે–શક્રના સામાનિકદેવો પોતપોતાના વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે એમ સિદ્ધ કરતો આ આગમ પાઠ છે–

"દેવાનુપ્રિયને (**શ્રી ગૌતમસ્વામીને**) તિષ્યક નામનો શિષ્ય હતો. આ 'તિષ્યકસાધુ સ્વભાવથી ભદ્રક યાવત્ વિનીત હતો. તિષ્યકે આઠ વર્ષ સુધી સંયમપર્યાય પાળ્યો. અંતે તેણે એક મહિનાની સંલેખના કરી. અને માસક્ષમણ રૂપ મૃત્યુંજય તપ કર્યો. છેલ્લે આલોચનાપ્રતિક્રમણવગેરે કરી તે નિર્મળ બન્યો. અને સમાધિમરણ પામ્યો. સમાધિથી કાળ કરી તે તિષ્યક સૌધર્મ દેવલોકમાં (પહેલા દેવલોકમાં) પોતાના વિમાનમાં ઉપપાતસભામાં રાખેલી અને દેવદૂષ્યથી ઢાંકેલી દેવશય્યામાં ઉત્પન્ન થયો. તેની અવગાહના ઉત્પત્તિ કાળે અંગુલના અસંખ્યમાં ભાગ જેટલી હતી, અને તે શક્રના સામાનિક

मैवं सम्यक्प्रवचनाभिप्रायापरिज्ञानात् । नहि "सयंसि विमाणंसि" त्ति भणनेन सामानिकानां पृथग्विमानाधिपतित्वमावेदितं, भवनपतिज्योतिष्कसौधर्मेशानकल्पेन्द्राणामग्रमहिषीणामपि पृथग्विमानाधिपतित्वप्रसंगात्, तासां नामग्राहमपि भवनविमानादेरुक्तत्वात् । तथाहि तेणं कालेणं तेणं समएणं कालीदेवी चमरचंचाए रायहाणीए कालवडिंसए भवणे कालंसि सीहासणंसि चउहिं सामाणिअसाहस्सीहिं चउहिं महत्तरिआहिं तिहिं परिसाहिं सत्तहिं अणिएहिं सत्तहिं अणिआइवईहिं सोलसहिं आयरक्खदेवसाहस्सीहिं अन्नेहिंय च बहुएहिं भवणवासीहिं असुरकुमारेहिं देवेहिं य देवीहिंय सद्धिं संपरिवुडा महया जाव विहरति त्ति ज्ञातासूत्रप्रथमवर्गे तथा 'तेणं कालेणं तेणं समएणं सूरप्पभादेवी सूरंसि विमाणंसि सूरप्पभंसि सीहासणंसि महया जाव विहरति जहा कालीति ज्ञाता० । तथा तेणं कालेणं

દેવ તરીકે છે. તથા હે ગૌતમ! તે મહાનુભાવ (તિષ્યક) મહદ્ધિંક છે. પોતાના વિમાન, ચાર હજાર સામાનિક દેવો, સ્વપરિવારયુક્ત ચાર પટ્ટરાણીઓ, ત્રણ પર્ષદા, (અભ્યંતર-મધ્ય અને બાહ્ય એમ ત્રણ પર્ષદા) સાત સેના, સાત સેનાપતિ, સોળ હજાર આત્મરક્ષક દેવો, તથા બીજા પણ ઘણા દેવ-દેવીઓના સ્વામી તરીકે વિહરી રહ્યો છે." વગેરે. તથા "શક્રના બાકીના સામાનિક દેવો આ તિષ્યક જેવા જ મહદ્ધિંક છે."

શંકા:– આમ સિદ્ધ થવાથી પ્રસ્તુતમાં કયો અર્થ સર્યો ?

સમાધાન:– આમ સામાનિક દેવો વિમાનના માલિક દેવો તરીકે સિદ્ધ થવાથી વિમાનના માલિકદેવો મિથ્યાત્વી પણ હોય છે, તેમ સિદ્ધ થાય છે. કેમકે શક્રના બધા સામાનિક દેવો સમ્યક્ત્વી નથી. પરંતુ સંગમ જેવા કેટલાક સામાનિકદેવો મહામિથ્યાત્વી છે. 'સંગમ' પોતે અભવ્ય તરીકે શાસ્ત્રના પાને નોંધાયો છે. આમ મિથ્યાત્વીઓ પણ વિમાનના માલિકદેવ હોઇ શકે છે. આ મિથ્યાત્વી વિમાનમાલિક દેવો પ્રતિમાને પોતાની વસ્તુ માની પ્રતિમાપૂજન કરે તેટલા માત્રથી પ્રતિમાપૂજન ધર્મરૂપ બનતુ નથી. પણ માત્ર આચારરૂપે જ સિદ્ધ થાય છે. તેથી વિમાનના માલિક દેવોની પ્રતિમાપૂજા માત્ર આચારરૂપ જ છે તેમ કહેવામાં અમારો કોઈ દોષ નથી.

ઉત્તરપક્ષ:– 'આગમના અર્થોને બરાબર ન સમજવા' એ તમારો મોટો દોષ છે. "સયંસિ વિમાણંસિ" એ સૂત્રપાઠનો "સામાનિક દેવો પોતપોતાના વિમાનના માલિક દેવો છે" એવો આશય નથી. કેમકે આ વચનના આધારે સામાનિકોને વિમાનના માલિક દેવ તરીકે સ્થાપવામાં ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ, સૌધર્મ અને ઈશાન ઇંદ્રોની દરેક પટ્ટરાણીના પણ અલગ અલગ વિમાન સ્વીકારવા પડશે. કારણકે આગમમાં આ પટ્ટરાણીઓના નામવાળા પણ ભવન કે વિમાન બતાવ્યા છે.

[વિમાનમાલિકદેવો પર ઇન્દ્રનું અસ્વામિત્વ]

આગમપાઠ આ પ્રમાણે છે.

તે કાળે 'કાળી' દેવી ચમરચંચા રાજધાનીમાં કાળાવતંસક ભવનમાં 'કાળ' નામના સિંહાસન પર બેસેલી, ચાર હજાર સામાનિક દેવો, ચાર મહત્તરિકા, ત્રણ પર્ષદા, સાત સેના, સાત સેનાપતિ, સોળ હજાર આત્મરક્ષક દેવો તથા બીજા પણ અનેક ભવનવાસી અસુર કુમાર દેવ દેવી પરિવાર સાથે વિહરે છે."–આ ભવનપતિની ઇન્દ્રાણી અંગે દર્શાવ્યું. સૂર્યની પટ્ટરાણી અંગે "તે સમયે સૂરપ્રભા નામની દેવી 'સૂર્યપ્રભ' વિમાનમાં 'સૂર્યપ્રભ' સિંહાસન પર ઈત્યાદિ (બાકીનું) કાળી દેવીના વર્ણન મુજબ..." તથા ચંદ્રની પટ્ટરાણી અંગે "ચંદ્રપ્રભા દેવી ચંદ્રપ્રભ વિમાનના ચંદ્રપ્રભ સિંહાસન પર

तेणं समएणं चंदप्पभा देवी चंदप्पभंसि विमाणंसि चंदप्पभंसि सीहासणंसि महया जाव विहरति जहा कालीत्ति। ज्ञाता०। तेणं कालेणं २ पउमावइदेवी सोहम्मेकप्पे पउमवडिंसयंसि सभाए सुहम्माए पउमंसि सीहासणंसि महया जाव विहरति जहा कालीत्ति ज्ञाता०। तथा तेणं कालेणं तेणं समएणं कण्हादेवी ईसाणे कप्पे कण्हवडिंसयंसि विमाणंसि कण्हंसि सीहासणंसि महया जाव विहरइ जहा कालीत्ति श्री ज्ञाता० । (द्वि. श्रु. सप्तम, अष्टम, नवम दसम वर्गे–सू. १६१।६२।६३।६४!)

ननु तर्हि अग्रमहिषीणामपि पृथक् पृथक् भवनानि विमानानि च भवंतु इति चेत् ? नैवं आगमेऽपरिगृहीतदेवीनामेव पृथग्विमानानां भणनात् । तदुक्तं ' अपरिग्गहियदेवीणं विमाणे लक्खा छ हुंति सोहम्मे' इत्यादि । अग्रमहिषीणामपि स्वतंत्रविमानाधिपतित्वेऽपरिगृहीतदेवीनामिव शक्रस्य तासामाधिपत्यं न स्यात्, न त्वेवमस्ति । कथम् ? इति चेत् ? शृणु शक्रस्य प्रभुत्ववर्णनमधिकृत्य द्वात्रिंशल्लक्षविमानाधिपतित्वमेवोक्तं न तु तत्तद्विमानवासिदेवदेवी-

ઇત્યાદિ શેષ હકીકત કાળી દેવીના વર્ણનને અનુરૂપ." સૌધર્મેન્દ્રની પટ્ટરાણી અંગે. "તે કાળે તે સમયે પદ્માદેવી સૌધર્મ કલ્પના પદ્માવતંસક વિમાનની સુધર્મસભામાં 'પદ્મ' સિંહાસન પર ઇત્યાદિ વર્ણન કાળી દેવી મુજબ" તથા ઈશાનેન્દ્રની પટ્ટરાણી અંગે "કૃષ્ણા દેવી ઈશાન કલ્પના કૃષ્ણાવતંસક વિમાનના કૃષ્ણ સિંહાસન પર ઇત્યાદિ શેષ વિગત કાળી દેવીને અનુરૂપ"

તેથી આ દેવીઓને પણ તમારે વિમાનના માલિક તરીકે સ્વીકારવી પડશે.

પ્રતિમાલોપક :– ભલે ત્યારે ઈંદ્રોની પટ્ટરાણીઓના પણ અલગ વિમાનો સ્વીકારો ! આમ સ્વીકારવામાં અમારા પેટમાં કંઈ તેલ રેડાતું નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– અહીં કંઈ બાળકને પટાવવાની વાત નથી કે જેથી આગમના બળ વિના પણ ઊટાંગપટાંગ વાતો સ્વીકારી લેવાય. અને આગમમાં તો માત્ર અપરિગૃહીત (કોઇ પણ દેવને આધીન ન હોય તેવી) દેવીઓના જ અલગ વિમાન બતાવ્યા છે. કહ્યું છે કે "સૌધર્મકલ્પમાં અપરિગૃહીત દેવીઓના છ લાખ વિમાનો છે." જો ઇન્દ્રની પટ્ટરાણીઓના પણ અલગ વિમાનો હોત, તો તે અંગે પણ આગમપાઠ મળત.

શંકા :– અપરિગૃહીત દેવીઓના વિમાનોની સંખ્યામાં પટ્ટરાણીઓના વિમાનોની સંખ્યા પણ સમાવેશ પામી ગઈ હોય તેમ માનવામાં શો વાંધો છે ?

સમાધાન :– જો ઈન્દ્રની પટ્ટરાણીઓ અપરિગૃહીત દેવીઓની જેમ સ્વતંત્ર વિમાનમાલિકણો હોત, તો તેઓ પણ અપરિગૃહીત દેવીઓની જેમ ઇન્દ્રને આધીન ન હોત. પણ હકિકતમાં ઈન્દ્રોની પટ્ટરાણીઓ ઈન્દ્રોને આધીન હોય છે.

શંકા :– પટ્ટરાણીઓ વિમાનના માલિકણ હોવામાત્રથી ઈન્દ્રને આધીન ન બને તેમ કહેવામાં કંઈ કારણ ? કેમકે શક્ર આખા સૌધર્મદેવલોકનો સ્વામી છે તેથી તેની સત્તામાં આવતા વિમાનોના માલિકો પર પણ તેનો અધિકાર હોવામાં કોઇ વિરોધ નથી.

સમાધાન :– શક્ર પોતાની સત્તામાં આવતા બત્રીશ લાખ વિમાનોનો સ્વામી હોવા છતાં તે–તે વિમાનોના માલિકદેવોનો સ્વામી નથી. આગમમાં શક્રની માલિકીની વસ્તુઓનું વર્ણન આવે છે તેમાં શક્રને બત્રીશલાખ વિમાનના જ માલિક તરીકે બતાવ્યો છે. તે વિમાનોના દેવોના માલિક તરીકે નહિ. જુઓ આ રહ્યો તે પાઠ.

नामपि । तथाहि–तेणं कालेणं तेणं समएणं सक्के देविंदे देवराया वज्जपाणी पुरंदरे सयक्कउ सहस्सक्खे मघवं पागसासणे दाहिणड्ढलोगाहिवई बत्तीसविमाणावाससयसहस्साहिवई एरावणवाहणे सुरिंदे अरयंबरवत्थधरे, आलइयमालमउडे, यावत् महासुक्खे सोहम्मे कप्पे, सोहम्मवडिंसए विमाणे सभाए सुहम्माए सक्कंसि सीहासणंसि बत्तीसाए विमाणावाससयसहस्साणं, चउरासीए सामाणियसाहस्सीणं, तायत्तीसाए तायत्तीसगाणं, चउण्हं लोगपालाणं, अट्ठण्हं अग्गमहिसीणं सपरिवाराणं, तिण्हं परिसाणं, सत्तण्हं अणियाणं, सत्तण्हं अणियाहिवईणं चउण्हं चउरासीणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं, अन्नेसिं च बहूणं सोहम्मकप्पवासीणं वेमाणियाणं देवाणं देवीण य, अन्ने पढंति–अन्नेसिं च बहूणं देवाणय देवीणय–आभिओगउववन्नगाणं आहेवच्चं पोरेवच्चं, सामित्तं भट्टित्तं, महत्तरगत्तं, आणाईसरसेणावच्चं, कारेमाणे, पालेमाणे, महया हय २ जाव भुंजमाणे विहरति' इति जंबूद्वीपप्रज्ञप्तौ (वक्ष० ५ सू० ११५)। अत्र हि द्वात्रिंशल्लक्षविमानप्रभुत्वमेव पठितं दृश्यते न पुनः 'सत्तण्हं अणियाणं सत्तण्हं अणियाहिवईणं' इत्यादिवत् 'बत्तीसाए विमाणवाससयसाहस्सीणं बत्तीसविमाणवाससयसहस्साहिवईणमि'त्यादि "अन्नेसिं बहूणं

"શક્ર, દેવેન્દ્ર, દેવોનો રાજા, વજ્રપાણી (=વજ્રવાળા હાથવાળો) પુરંદર, શતક્રતુ (ક્રતુ=પ્રતિમા, શ્રાવકની પ્રતિમાને સોવાર વહન કરનાર કાર્તિક શેઠનું ઉપનામ 'શતક્રતુ' હતું. આ જ કાર્તિક શેઠ મરીને શક્ર બન્યો. તેથી શતક્રતુ નામ પડયું) સહસ્રાક્ષ (=હજાર આંખવાળો–લૌકિક માન્યતા) મઘવા, પાકશાસન (=લૌકિક નામો) દક્ષિણાર્ધલોકનો સ્વામી, બત્રીસલાખવિમાનનો સ્વામી, ઐરાવણ વાહન (ઐરાવણહાથીરૂપવાહનવાળો). (આ બધા શક્રના પર્યાયવાચી શબ્દો છે.) સુરેન્દ્ર, ધૂળ વિનાના દેવદૂષ્યવાળો, યથાસ્થાન ધારણ કરેલા મુગટ અને માળાવાળો, જાણે નવા ન હોય તેવા સુંદર સોનાના મનોહર અને ડોલાયમાન થતાં કુંડલોના તેજથી શોભતી ડોકવાળો, તેજસ્વી શરીરવાળો, લટકતી પંચવર્ણની પુષ્પમાળાને ધારણ કરેલો મહાઋદ્ધિધર, મહાકાંતિવાળો, મહાબળવાન, મહાયશવાળો, મહાનુભાગ, મહાસુખવાળો, શક્ર નામનો દેવેન્દ્ર, સૌધર્મ દેવલોકના સૌધર્માવતંસક નામના વિમાનની સુધર્મ સભામાં 'શક્ર' નામના સિંહાસન પર બેઠો છે. આ શક્ર ૩૨ લાખ વિમાનોનું, ૮૪ હજાર સામાનિક દેવોનું, તેંત્રીશ ત્રાયસ્ત્રિંશત દેવોનું, ચાર લોકપાળોનું, આઠ પટ્ટરાણીઓનું, ત્રણ પર્ષદાઓનું, સાત સેનાનું, સાત સેનાપતિઓનું, ૩ લાખ ૩૬ હજાર આત્મરક્ષક દેવોનું અને બીજા પણ અનેક સૌધર્મ કલ્પવાસી વૈમાનિક દેવદેવીઓનું (અહીં કેટલાક આ પ્રમાણેનો પાઠ માને છે–'બીજા પણ અનેક આભિયોગિક દેવ દેવીઓનું'–) અધિપતિ=રક્ષા કાર્યને કરતો, અગ્રગામીપણાને ધારણ કરતો, નાયકપણું બજાવતો, પોષકપણું સ્વીકારતો, ગુરુપણું ધારતો, આજ્ઞાથી ઈશ્વર બનેલા સેનાપતિપણાને ધારણ કરતો, અર્થાત્ આજ્ઞાથી પ્રધાન બનેલો, તથા બીજાઓ પાસે કરાવતો અને સ્વયં પાલન કરતો, તથા મોટા અને સતત ચાલતાં નાટક, ગીત, મોટેથી વગાડાતા વાજિંત્રો, જેવા કે વીણા હસ્ત તાલ, બીજા વાજિંત્રો, ઘન મૃદંગ, તથા પટ્ટહના સંગીતને સાંભળતો, દેવતાઈ ભોગોને ભોગવતો વિહરી રહ્યો છે."

જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિના આ પાઠમાં શક્રને ૩૨ લાખ વિમાનનો સ્વામી જ બતાવ્યો છે. આ પાઠમાં 'શક્ર સાત સેનાનો સ્વામી છે' તેમ બતાવ્યા પછી 'શક્ર સાત સેનાપતિઓનો સ્વામી છે' એવો નિર્દેશ કર્યો છે. પણ 'શક્ર બત્રીશ લાખ વિમાનનો સ્વામી છે' તેમ બતાવ્યા પછી 'શક્ર બત્રીશ લાખ વિમાનના માલિકોનો સ્વામી છે' તેવો નિર્દેશ કર્યો નથી. તેમજ 'ઘણા બીજા સૌધર્મવાસી વૈમાનિક દેવ દેવીઓનો,' એમ કહ્યું છે પરંતુ 'બધા સૌધર્મવાસી દેવ દેવીઓનો' એવો નિર્દેશ નથી કર્યો.

શંકા :– અહીં 'બહુ' પદથી વિમાનના માલિકદેવો પણ શક્રને આધીન છે તેમ સિદ્ધ થાય છે.

सोहम्मकप्पवासीणं वेमाणीयाणं देवाणय देवीणये" त्यादि उक्तौ च "सव्वेसिं सोहम्मकप्पवासीण" मित्यादि । यत्रापि 'बहूणं' पठितं तत्रापि बहुशब्देनाभियोगादिदेवत्वेनोत्पन्ना एव ग्राह्या नान्ये, पाठांतरोक्तिस्वारस्यात्, सामान्यस्य विशेषपर्यवसानार्थमेवान्यमतोपन्यासात्, प्राच्यपक्षस्वरसकल्पने बीजाभावात् । तस्माद् यावानिन्द्रपरिकरस्तावान् सर्वोऽपि शक्रनिवासविमान एवोत्पद्यत इति प्रतिपत्तव्यम् । तथा च स्वकीयविमानशब्देनैकस्यैव विमानस्य स्वस्वप्रभुत्वप्रतिबद्ध एकदेश एव ग्राह्यः, तावत एव प्रदेशस्य स्वविमानत्वेनोक्तेः । अत एव कालकनामकं भवनं चमरचंचाराजधान्येकदेशरूपमपि भवनत्वेनागमेऽभाणि । यथा च चंद्रसूर्या-

સમાધાન :– આ સિદ્ધિ બરાબર નથી. કેમકે ત્યાં 'બહુ' પદથી બહુ આભિયોગિક દેવો જ ગ્રહણ કરવા જોઇએ. સૂત્રના ટીકાકારને પણ આ વાત જ સંમત છે. તેથી જ ત્યાં "બીજા પણ બહુ આભિયોગિક દેવોનો સ્વામી છે" એવો પાઠાંતર બતાવ્યો છે. પરંતુ તે પાઠાંતરને મતાંતરરૂપ નથી બતાવ્યો. અથવા તે પાઠાંતરનું ખંડન પણ કર્યું નથી. અર્થાત્ ટીકાકારને આ પાઠાંતર વિશેષનિર્દેશ તરીકે માન્ય જ છે. મૂળમાં 'બીજા પણ ઘણા દેવદેવીઓ' એવો સામાન્યનિર્દેશ કર્યો છે. જ્યારે પાઠાંતરમાં 'બહુ પણ આભિયોગિકદેવદેવીઓ' એવો વિશેષનિર્દેશ કર્યો છે. આમ ટીકાકાર પોતે મૂળ અને પાઠાંતર વચ્ચે સામાન્યનિર્દેશ અને વિશેષનિર્દેશ જેટલો જ તફાવત જુએ છે. પણ પાઠાંતરને મૂળથી વિરુદ્ધરૂપે જોતા નથી. તથા તેમને મૂળપાઠમાં જ સ્વરસ છે તેમ માનવામાં કોઈ કારણ નથી. તેથી ફલિત થાય છેકે 'બહુ' પદથી 'બહુ આભિયોગિક દેવદેવીઓ' જ સ્વીકારવાના છે. વિમાનના માલિકદેવો ગ્રહણ થતા નથી. તેથી વિમાનના માલિક દેવો ઇન્દ્રને આધીન નથી તેમ જ સિદ્ધ થાય છે.

[આ મુદ્દાથી બે વાત ફલિત થાય છે ૧. બીજા વિમાનના માલિક દેવો અને બીજા વિમાનમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ આ બન્ને પર ઈન્દ્રનો અધિકાર નથી. ૨. અને તેથી બત્રીશ લાખ વિમાનને છોડી બાકીની જેટલી વસ્તુઓ પર ઈન્દ્રની માલિકી છે તે બધી વસ્તુઓ ઈન્દ્રના જ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઈન્દ્રના સામાનિક દેવો અને ઈન્દ્રની પટ્ટરાણીઓ ઈન્દ્રને આધીન છે. તેથી તેઓ પણ ઇન્દ્રના વિમાનમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા વિમાનોમાં નહિ. તેથી વિમાનના માલિક નથી. એમ જ સિદ્ધ થાય છે.]

[સામાનિક દેવોના અલગ વિમાનની અસિદ્ધિ]

શંકા :– તમે આમ સિદ્ધ તો કર્યું. પણ તો પછી સામાનિક દેવો "સયંસિ વિમાણંસિ" (પોતાના વિમાનમાં) ઉત્પન્ન થાય છે. એ પાઠને શી રીતે સંગત કરશો?

સમાધાન :– સાંભળો ત્યારે સાવધાન થઈને! અહીં સયંસિ="સ્વકીય વિમાન" એનો અર્થ તે-તે વિમાનનો પોતાની માલિકીનો એક ભાગ સમજવાનો. તે ભાગને અપેક્ષીને જ 'સ્વવિમાન' એવો પ્રયોગ સૂત્રમાં કર્યો છે.

[દેશમાં દેશીનો ઉપચાર વ્યવહારમાન્ય છે. ગુજરાતના કોઈક નાના ગામડાના ખોરડામાં જન્મેલો પણ અમેરિકામાં તો પોતાને "ભારતમાં જન્મેલો" જ ગણાવે. અને ગામડાના એક નાનકડા ટુકડાનો માલિક હોય છતાં ગર્વથી કહેતો ફરે કે "ભારત મારો દેશ છે" છતાં તેનું કથન વિરુદ્ધ ગણાતું નથી. તેમ શક્રના સામાનિક દેવો શક્રના જ વિમાનમાં પોતાની ઉત્પત્તિ સ્થાનના માલિક હોય, અને તે અપેક્ષીને

दीनां देवानामग्रमहिषीणां चंद्रसूर्यादिविमानैकदेश एव निजविमानतया भणितस्तथा तत्सामानिकानामपि द्रष्टव्यमन्यथा ज्योतिष्केन्द्रसामानिकानामपि पृथक् विमानकल्पने ज्योतिष्काणां पञ्चप्रकारतानियमो भज्येत । अत एव 'ससिरविगहणक्खत्ता' इत्यादिप्रवचने शशिप्रमुखशब्दैः शशिप्रमुखविमानवासिनः सर्वेऽपि तत्तन्नामभिरेव गृहीता बोध्याः। किञ्च जिनजन्मादिषु सामानिकादीनां पालकविमानेनैवागमनमागमे भणितं न पुनः शेषदेवादीनामिव निजनिजविमानवाहनादिभिरित्येवमादि जंबूद्वीपवृत्तेर्ज्ञेयम् ।

"તેઓ પોતાના વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયા" એમ પ્રયોગ થાય તેમાં કોઈ વિરોધ નથી.]

પ્રતિમાલોપક :– તમે કહ્યો તેવો અર્થ કરવામાં બીજું કોઈ પ્રમાણ છે?

ઉત્તરપક્ષ :– હા છે. જુઓ (૧) આગમમાં કાળી દેવીના કાલક ભવનનો 'ભવન' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. હકીકતમાં આ ભવન ચમરચંચારાજધાનીનો જ એકભાગ છે તેમ પણ આગમમાં બતાવ્યું છે. તેથી જ તે કાલક ભવનનો ભવનપતિના સાતક્રોડબોંતેરલાખભવનમાં સમાવેશ કર્યો નથી. અર્થાત્ આગમમાં કાળીદેવીના તે કાલક ભવનનો અલગ ભવન તરીકે સ્વીકાર કર્યો નથી. (૨) તથા ચંદ્રસૂર્યની પટ્ટરાણીઓના પોતાના વિમાન તરીકે ચંદ્રસૂર્યના વિમાનોનો જ એકભાગ દર્શાવ્યો છે. આ બન્ને આગમપ્રમાણ દ્વારા અનુમાન કરી શકાય કે સામાનિક દેવોના વિમાન તરીકે શક્રના જ વિમાનનો એક ભાગ સમજવો.

શંકા :– જો તમારી માન્યતાને સ્વીકારીએ નહિ, તો કોઇ આપત્તિ છે? અર્થાત્ ઈન્દ્રોના સામાનિક દેવોના અલગ વિમાન માનવામાં કોઇ વિશેષ દોષ છે?

સમાધાન :– જો ઇન્દ્રોના સામાનિક દેવોના અલગ વિમાનો માનશો તો (૧) જ્યોતિષઈંદ્રોના સામાનિકોના પણ અલગ વિમાનો સ્વીકારવા પડશે. તેથી જ્યોતિષ વિમાનો (૧) ચંદ્ર (૨) સૂર્ય, (૩) ગ્રહ, (૪) નક્ષત્ર અને (૫) તારા આમ પાંચ પ્રકારના રહેશે નહિ. કેમકે છઠ્ઠા પ્રકારના વિમાનો સામાનિક દેવોના પણ આવશે. આમ સામાનિક દેવોના અલગ વિમાનો માનવામાં આગમબાધ છે. તેથી જ "સસિરવિગહનક્ખત્ત' ઇત્યાદિ સ્થળે (શશી=ચંદ્ર, રવિ=સૂર્ય ગહ=ગ્રહ, નક્ખત્ત=નક્ષત્ર) ચંદ્ર વગેરે શબ્દોથી ચંદ્રવગેરેવિમાનમાં રહેતા બધા જ દેવોનો સમાવેશ થઇ જાય છે. જો સામાનિક દેવોના અલગ વિમાન હોય, તો ચંદ્ર વગેરેના ગ્રહણથી તેઓનો સમાવેશ થાય નહિ. તેથી સૂત્રમાં ન્યૂનતા દોષ આવે. માટે સામાનિક દેવોના અલગ વિમાનો નથી તેમજ સિદ્ધ થાય છે. (૨) વળી જ્યારે 'શક્ર' ભગવાનના જન્મમહોત્સવ વખતે પોતાના 'પાલક' નામના વિમાનમાં અહીં આવે છે. ત્યારે શક્રના સામાનિકદેવો પણ શક્રની સાથે આ જ વિમાનમાં બેસી અહીં આવે છે. આ સામાનિક દેવો બીજા વિમાનના દેવોની જેમ પોતપોતાના સ્વતંત્ર વિમાન વગેરેમાં આવતા નથી. આના પરથી ફલિત થાય છેકે શક્રના જ વિમાનમાં રહેતો શક્રનો તમામ પરિવાર શક્રની સાથે એક જ વિમાનમાં અહીં આવે છે. જેઓ શક્રના વિમાનમાં રહેતા નથી, તેથી જેઓ શક્રના પરિવારરૂપ નથી તેઓ શક્રના વિમાનમાં આવતા નથી. પરંતુ અલગ વિમાનમાં

या च केषाञ्चित् सामानिकानां महर्द्धिकत्वात् पृथग्विमानकल्पना, साप्यनल्पाज्ञानमूला, सहस्रारादिदेवलोकेषु सामानिकापेक्षया विमानानामल्पसंख्यात्वात् । तथाहि–सहस्रारे षट्सहस्राणि विमानानां, सामानिकास्तु त्रिंशत्सहस्राः । आनतप्राणतयोः समुदितयोः विमानानां चत्वारि शतानि, सामानिकास्तु विंशतिसहस्राः, आरणाच्युतयोः समुदितयोर्विमानानां त्रीणि शतानि, सामानिकास्तु दशसहस्रा इति । तदुक्तं जंबूद्वीपप्रज्ञप्तौ (वक्ष. ५ सू० ११८)

"छस्सहस्सा सहस्सारे, आणयपाणयकप्पे चत्तारिसया, आरणच्चुए तिन्निसयत्ति। विमानसङ्ख्येयम् । चउरासीई सहस्सा, बावत्तरिसत्तरीय सट्ठीय। पन्ना चत्तालीसा, तीसा वीसा दससहस्सा " ॥

આવે છે. સામાનિકદેવો શક્રના જ વિમાનમાં અહીં આવે છે તેથી શક્રના વિમાનમાં જ રહેનારા તરીકે સિદ્ધ થાય છે. આમ સામાનિકોના અલગવિમાન નથી તેમ જ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષ :– સામાનિક દેવો મહર્દ્ધિક દેવો છે. અર્થાત્ ઈન્દ્રની સમાન ઋદ્ધિવાળા છે. અને જો તેઓ ઈન્દ્રની જેમ વિમાનના માલિક દેવો હોય, તો જ સમાન ઋદ્ધિવાળા ગણી શકાય. માટે સામાનિક દેવોને વિમાનના માલિક દેવો તરીકે સ્વીકારવા જોઈએ.

ઉત્તરપક્ષ :– આ માત્ર તમારી અજ્ઞાનતા બોલાવે છે. સામાનિક દેવો મહર્દ્ધિક જરૂર છે. પણ તેટલા માત્રથી એવો આગ્રહ રાખશો કે સામાનિકો બધી રીતે ઈન્દ્રની સમાન ઋદ્ધિવાળા હોય, તો તો [(૧) ઇન્દ્રની જેમ સામાનિકદેવો પણ સૌધર્માદિકલ્પના બત્રીશલાખઆદિવિમાનોના સ્વામી ગણાવા જોઈએ. અને ઈન્દ્રની જેમ ઈન્દ્રના સામાનિક દેવોના પરિવારમાં પણ આઠ પટ્ટરાણી, ૮૪ હજાર સામાનિક દેવો વગેરે આવવા જોઈએ. પણ તે પ્રમાણે આગમમાં ઉલ્લેખ નથી. (૨) વળી એ સામાનિક દેવોના પરિવારમાં આવેલા સામાનિક દેવો પણ મહર્દ્ધિક હોય. તેથી તેઓનો પણ ઈન્દ્રના સામાનિકદેવો જેટલો અને તેથી ઈન્દ્રના જેટલો પરિવાર માનવો પડશે. આમ અનવસ્થા દોષ આવશે.] (૩) સહસ્રાર (૮ મો દેવલોક) આદિ દેવલોકમાં આપત્તિ આવશે. કેમકે ત્યાં વિમાનોની સંખ્યા ઓછી છે અને સામાનિક દેવો વધુ છે. તે આ પ્રમાણે–૮ માં દેવલોકમાં વિમાન–છ હજાર છે અને ઈન્દ્રના સામાનિકદેવો ૩૦ હજાર છે. આનત–પ્રાણત (નવમા–દસમા દેવલોક)ના ભેગા મળીને વિમાનો માત્ર ચારસો છે. અને સામાનિક દેવો ૨૦ હજાર છે. આરણ–અચ્યુત (અગ્યારમા બારમા દેવલોક)ના ભેગા મળીને વિમાનો માત્ર ત્રણસો છે. અને સામાનિક દેવો ૧૦ હજાર છે. જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિમાં કહ્યું છે કે

"સહસ્રારમાં છ હજાર, આણતપ્રાણતમાં ચારસો અને આરણ અચ્યુતમાં ત્રણસો" આ વાત વિમાનની સંખ્યા અંગે કરી. સૌધર્મઆદિદેવલોકમાં સામાનિકોની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે—
(૧) ૮૪ હજાર, (૨) ૮૦ હજાર, (૩) ૭૨ હજાર, (૪) ૭૦ હજાર, (૫) ૬૦ હજાર, (૬) ૫૦ હજાર. (૭) ૪૦ હજાર, (૮) ૩૦ હજાર, (૯) ૨૦ હજાર, (૧૦) ૧૦ હજાર.

બોલો! હવે શી રીતે સામાનિક દેવોને વિમાનના માલિક દેવો ગણી શકાય? સામાનિક મહર્દ્ધિક હોવાથી ઇન્દ્રની સમાન ઋદ્ધિવાળા જરૂર છે. પરંતુ તેઓને અવધિજ્ઞાન, આયુષ્ય આદિની અપેક્ષાએ જ સમાન ઋદ્ધિવાળા સમજવાના. સર્વ બાબતમાં નહિ.

પૂર્વપક્ષ :– શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરૂષચરિત્ર અંતર્ગત

सामानिकसंख्येयम् । यत्तु–"सामानिकै र्हस्यमानो, यानकाख्यविमानतः । अवशिष्टैकार्णवायुष्को, मेरुचूलां सुरो ययौ" [त्रिषष्ठिशलाका. पर्व–१० स० ४ श्लोक-३१६] इति **श्री महावीरचरित्रे** यानकविमानमभाणि तदेतन्नाम्ना शक्रविमानैकदेशसंकीर्तनं बोध्यं, तत्र चमरचंचाराजधानीदेशः कालकभवनं दृष्टान्तः इति। एवं च सति शक्रसामानिकोऽप्यभव्यः संगमको विमानाधिपतिर्न संभवेदेवेति संपन्नम् । किञ्च, मिथ्यादृष्टिर्देवत्वेनोत्पद्यमानो विषयादिषु गृद्ध एवोत्पद्यते । तत्र च 'किं मे पुव्विं करणिज्जं, किं मे पच्छा करणिज्जं" इत्यादिपर्यालोचनपुरस्सरं पुस्तकरत्नवाचनेन धार्मिकं व्यवसायं गृह्णातीति घटाकोटीमेव नाटीकते । 'तत्थावि से न याणइ किं मे किच्चा इमं फलं' (दशवैका. अ. ५ उ. २ गा० ४७ उत्तरार्द्धः) इत्याद्यागमात् । न चागमस्य यथाश्रुतार्थमात्रेण व्यामोहः कर्त्तव्यः, प्रतिसूत्रं पदार्थादिचतुष्टयक्रमेण व्याख्यानस्यैवोपदेशपदादावनुज्ञातत्वात् । पञ्चवस्तुकेऽप्युक्तं—

શ્રી મહાવીરચરિત્રમાં કહ્યુ છે કે "સામાનિકદેવા દ્વારા મશ્કરી કરાતા તે દેવ (સંગમ) પોતાના 'યાનક'નામના વિમાનમાંથી મેરૂપર્વતની ચૂલા પર પોતાના બાકીના એક સાગરોપમ જેટલા આયુષ્યને પૂર્ણ કરવા ગયો." આ સંગમ શક્રનો સામાનિકદેવ હતો. છતાં તેના વિમાનનું નામ 'સૌધર્માવતંસક'ને બદલે 'યાનક' બતાવ્યું. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે સામાનિક દેવો અલગ વિમાનના સ્વામી છે.

ઉત્તરપક્ષ :– આ 'યાનક'નામ અલગ વિમાનનું નથી લેવાનું. પરંતુ શક્રના જ 'સૌધર્માવતંસક' વિમાનના એક ભાગનું લેવાનું છે. આ બાબતમાં "ચમરચંચા રાજધાનીના એક ભાગનું નામ 'કાલક ભવન' છે" આ દૃષ્ટાંત સાક્ષીરૂપ છે તેથી સામાનિક દેવોના અલગ વિમાન સિદ્ધ થતા નથી. હજી જો પૂર્ણ સંતોષ ન થતો હોય, તો એક બીજી દલીલ બતાવીએ. અભવ્યો અને મિથ્યાત્વી દેવો ઇન્દ્રના સામાનિક દેવો બની શકે છે. આ મિથ્યાત્વી દેવો મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધીના કષાયને સાથે લઇને જ દેવલોકમાં જન્મે. તેથી તેઓ ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયથી જ વિષય વગેરેમાં આસક્ત હોય છે. આવા વિષયાસક્ત દેવો (૧) વિમાનના માલિક દેવ થાય, અને (૨) ઉત્પત્તિ પછી "મારે શું પહેલા કરવા યોગ્ય છે". ઈત્યાદિ વિચાર કરે તથા (૩) આવા વિચારપૂર્વક પુસ્તકરત્નને ઉઘાડે તથા (૪) તે પુસ્તકરત્ન વાંચીને ધર્મ કરવાની ઈચ્છા કરે. આ વાત મેળ બેસી શકે તેવી નથી. **દસવૈકાલિક** સૂત્રમાં કહ્યું જ છે કે "ત્યાં (કિલ્બિષદેવવગેરેરૂપે ઉત્પન્ન થયેલો) તે જાણતો નથી કે મારા કયા કૃત્યનું આ (કિલ્બિષ દેવ વગેરે રૂપે ઉત્પત્તિ) ફળ છે" (કેમકે વિષય વગેરેમાં મગ્ન બનવાથી તે દેવ ક્યારેય જ્ઞાનનો ઉપયોગ મુકતો નથી.) આ તર્કથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે સામાનિકદેવો વિમાનના માલિકદેવો નથી.

પૂર્વપક્ષ :– તર્ક વગેરેથી તમે ભલે સામાનિકદેવોને વિમાનમાલિકદેવ તરીકે અસિદ્ધ કરો. પણ સૂત્રમાં તો ક્યાંય એવી વાત કરી નથી કે સામાનિકો વિમાન માલિક દેવ ન હોય. બલ્કે સૂત્રમાં ઠેરઠેર "સામાનિકો પોતાના વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય" ઈત્યાદિ વચનો મળે છે. તેથી સૂત્રની રુએ તો વિમાનના માલિક દેવ તરીકે જ તેઓ સિદ્ધ થાય છે.

"तह तह वक्खाणेयव्वं जहा जहा तस्स अवगमो होइ। आगमियमागमेणं जुत्तीगम्मं तु जुत्तीए। [गा० ९९१]—निर्युक्तावपि "जं जह सुत्ते भणियं, तहेव जइ तव्वियालणा णत्थि। किं कालिआणुओगो, दिट्ठो दिट्ठिप्पहाणेहिं।' त्ति। [कल्पभाष्य नि० ३३१५]

ननु अल्पबहुत्वविचारे सर्वसंज्ञिभ्यो ज्योतिष्का देवाः संख्येयगुणा उक्ताः। तेषु च चंद्रसूर्यादानां विमानाधिपतीनां सम्यग्दृष्टित्वनियमे सम्यग्दृष्टिभ्यो मिथ्यादृष्टीनां संख्येयगुणत्वे सिद्धे मतिश्रुतज्ञानिभ्यो विभंगज्ञानिनः संख्येयगुणा एव संपद्येरन्। उक्ताश्चागमेऽसङ्ख्यातगुणाः। तस्मादनन्यगत्या चंद्रसूर्यादयो बहवः सपरिकरा अपि मिथ्यादृष्टित्वेन व्यपदेश्या इति चेत्? मैवं। गत्यन्तरस्य विद्यमानत्वात्। तथाहि—सम्यक्त्वं तावद् द्रव्य-

---

ઉત્તરપક્ષ :– આમ માત્ર સૂત્રમૂઢ ન બનો. આગમના વચનોનો માત્ર યથાશ્રુતાર્થ (=પદાર્થ=શબ્દાર્થ) કરવો ન જોઈએ. કેમકે તેમ કરવામાં પરસ્પરબાધ આવવાઆદિરૂપ અતિપ્રસંગો આવશે. જેમકે સામાનિક દેવોની જ બાબતમાં, "સયંસિ વિમાનંસિ" સૂત્રના અર્થથી સામાનિકદેવોને વિમાનમાલિકદેવો માનવામાં, બીજા સૂત્રમાં આઠમાદેવલોકઆદિમાં વિમાનની સંખ્યા કરતાં સામાનિકોની સંખ્યા વધુ બતાવી છે. તેની સાથે વિરોધ આવે, માટે આગમના વચનોનો માત્ર શબ્દાર્થ ન કરવો પણ પૂર્વાપરને વિરોધ ન આવે તેવો તાત્પર્યાર્થ કાઢવો જોઈએ. તેથી જ **ઉપદેશપદ** વગેરેમાં કહ્યુ છે કે પ્રત્યેક આગમ વચનનું (૧) પદાર્થ (૨) વાક્યાર્થ (૩) મહાવાક્યાર્થ અને (૪) તાત્પર્યાર્થ આ ચાર ક્રમથી જ વિવેચન કરવું. **પંચવસ્તુમાં** પણ કહ્યું છે કે

"જેમ જેમ (શ્રોતાને) બોધ થાય. તેમ તેમ વ્યાખ્યાન કરવું. આગમિક વચનનું વિવેચન આગમથી અને તર્ક ગમ્યનું તર્કથી" **નિર્યુક્તિમાં** પણ કહ્યું છે કે "સૂત્રમાં જે વસ્તુ જેમ કહી હોય, તેમ જ જો સ્વીકારી લેવાની હોય, અને તેમાં કોઈ વિચારને અવકાશ જ ન હોય, તો પછી સર્વજ્ઞોએ કાલિક અનુયોગ શું કામ બતાવ્યો?"

(દ્રવ્ય ભાવ સમ્યક્ત્વનો વિચાર)

પૂર્વપક્ષ :– જો આ પ્રમાણે વિમાનના અધિપતિ દેવો સમ્યક્ત્વી હોય, તો એક મોટી આપત્તિ છે, આગમમાં જીવોના અલ્પબહુત્વ અંગેના દ્વારમાં જ્યોતિષદેવોને બાકીના તમામ (ચારે ગતિના) સંજ્ઞી જીવો કરતા સંખ્યાતગુણા (ત્રણ ગુણા કે તેથી વધારે ગુણા) કહ્યા છે. આ જ્યોતિષદેવોમાં ચંદ્ર સૂર્ય કરતાં બીજા દેવો સંખ્યાતગુણા જ છે. કેમકે પ્રત્યેક ચંદ્રસૂર્યના પરિવારમાં (ગ્રહ, નક્ષત્ર, અને તારાઓ) સંખ્યાતા ક્રોડ જ છે. આ દરેક ગ્રહ વગેરેમાં રહેતા દેવો પણ સંખ્યાતા જ છે. કેમકે કોઈપણ જ્યોતિષવિમાન પૂરા એક યોજનનું પણ નથી. આમ ચંદ્રસૂર્ય દેવો બાકીના જ્યોતિષદેવો કરતા સંખ્યાતમા ભાગે જ છે. તેથી જો ચંદ્ર અને સૂર્ય વિમાનના માલિકદેવ હોવાથી સમ્યક્ત્વી જ હોય, તો ચંદ્ર અને સૂર્યને મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાનવાળા જ માનવા જોઈએ. તેથી મતિ–શ્રુતજ્ઞાની કરતા વિભંગજ્ઞાનીઓ સંખ્યાતગુણ જ આવી શકે. કેમકે આ ચંદ્રસૂર્યને છોડીને બાકીના જ્યોતિષસહિતના બધા જ દેવો અસત્કલ્પનાથી મિથ્યાત્વી હોય અને વિભંગજ્ઞાની હોય, તો પણ તેઓ ચંદ્રસૂર્ય કરતા સંખ્યાતગુણ

भावभेदाद्द्विविधं, तत्र परमार्थापरिज्ञानेऽपि भगवद्वचनतत्त्वरुचिराद्यं परमार्थपरिज्ञानं च द्वितीयम्। तदाह-"तुहवयणतत्तरुई, परमत्थमयाणओवि दव्वगयं। इयरं पुण तुह समए परमत्थावगमओ होई' त्ति ॥ [ ] परमार्थपरिज्ञानेन च यदोत्तरोत्तरोत्कर्षमासादयतां स्वविषयश्रद्धायां भावसम्यक्त्वव्यपदेशः क्रियते, तदाऽधस्तनपरिज्ञानजनितश्रद्धायां द्रव्यसम्यक्त्वव्यपदेशो भवति। अत एवाविविक्तषट्कायपरिज्ञानेऽपि चरणकरणतत्त्वपरिज्ञानपूर्वकतत्पालनेऽपि च स्याद्वादेन विविक्तषट्कायपरिज्ञानं विना स्वसमयपरसमयविवेचनं विना चोघतस्तद्रागमात्रेण द्रव्यसम्यक्त्वं संमतौ निर्णीतम्। तदाह 'छप्पियजीवनिकाए, सद्दहमाणो ण सद्दहइ भावा। हंदी अपज्जवेसु वि सद्दहणा होइ अविभत्ता ॥ [सम्मत्ति० ३/२८] (णियमेन सद्दहंतो छक्काए भावओ न सद्दहइ-इति पूर्वार्द्धः मुद्रित पुस्तके) । चरण करणप्पहाणा, ससमयपरसमयमुक्कवावारा। चरणकरणस्स सारं णिच्छयसुद्धं ण याणंति ॥ [३/६७]

જ થાય. અર્થાત્ મતિ-શ્રુતજ્ઞાની કરતાં વિભંગજ્ઞાનીઓ સંખ્યાતગુણ જ થાય.

[અસત્કલ્પનાથી ધારો કે જ્યોતિષ સિવાયના સંજ્ઞીઓ ૧ લાખ છે. જ્યોતિષ દેવો તે સંજ્ઞીઓથી સંખ્યાતગુણ છે-અસત્કલ્પનાથી ૧૦૦ ગુણા છે. તેથી જ્યોતિષ દેવો ૧ કરોડ. ચંદ્ર સૂર્યો કુલ જ્યોતિષ દેવોના સંખ્યાતમાં ભાગે છે. ધારોકે વીશમા ભાગે છે. અર્થાત્ સૂર્ય ચંદ્ર ૫ લાખ છે. ચંદ્ર સૂર્ય ને બાદ કરીને બાકીના તમામ સંજ્ઞી જીવો-(૧ લાખ + ૯૫ લાખ. ૧ કરોડ-૫ લાખ)=૯૬ લાખ. માની લો કે, આ બધા સંજ્ઞી જીવો મિથ્યાત્વી અને વિભંગજ્ઞાની છે. અને ચંદ્ર સૂર્ય સમ્યક્ત્વી હોઈ મતિ શ્રુતજ્ઞાની છે. તો આ મતિશ્રુતજ્ઞાનીઓ કરતાં વિભંગજ્ઞાનીઓ સાધિક ઓગણીશ ગણા થયા. અને સ્પષ્ટ છે કે અસત્કલ્પનાથી સો ગણા પણ જો સંખ્યાત ગુણ તરીકે ઈષ્ટ હોય તો આ ઓગણીશ ગુણા તો સુતરામ સંખ્યાતગુણ જ આવે.]

આમ તમારા મતે ચાલવાથી મતિશ્રુતજ્ઞાની કરતા વિભંગજ્ઞાનીઓ સંખ્યાત ગુણ જ આવે. જ્યારે આગમમાં મતિશ્રુતજ્ઞાની કરતા વિભંગજ્ઞાનીઓ અસંખ્યગુણ છે. આમ બીજો કોઈ વિકલ્પ ન હોવાથી અને આગમના વચનને સત્યરૂપે સ્વીકારવું હોય તો, માનવું જ પડશે કે, ઘણા ચંદ્ર સૂર્યો સપરિકર=ઐશ્વર્યયુક્ત હોવા છતાં અર્થાત્ વિમાનાધિપતિ હોવા છતાં મિથ્યાત્વીઓ જ છે. (અથવા સપરિકર=પરિવારસહિત) આમ વિમાનના અધિપતિ દેવો પણ મિથ્યાત્વી હોઈ શકે છે.

ઉત્તરપક્ષ:- ઉભા રહો! આમ નિર્ણય બાંધતા પહેલા એક બીજો વિકલ્પ અમે બતાવીએ છીએ! સમ્યક્ત્વ બે પ્રકારનું છે. (૧) દ્રવ્ય અને (૨) ભાવ. એમાં ભગવાનના વચનના તત્ત્વના પરમાર્થના જ્ઞાન વિના પણ તે તત્ત્વ પર જે રુચિ છે તે દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ છે. અને તત્ત્વના પરમાર્થનું જ્ઞાન ભાવસમ્યક્ત્વ છે. કહ્યું છે કે-

("હે નાથ!) પરમાર્થને નહિ જાણનારની પણ તારા વચનતત્ત્વમાં રુચિ (અથવા તારા વચનમાં તત્ત્વ તરીકેની રુચી) દ્રવ્યસમ્યક્ત્વ છે. અને તારા સિદ્ધાંતના પરમાર્થના બોધથી ભાવસમ્યક્ત્વ આવે છે."

આ દ્રવ્ય અને ભાવસમ્યક્ત્વ સાપેક્ષ છે. જેમ જેમ પરમાર્થજ્ઞાન વધતું જાય, તેમ તેમ તે વધતા જ્ઞાનના વિષયમાં શ્રદ્ધા એ ભાવસમ્યક્ત્વ બનતું જાય. અને તે તે જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ઓછા ઓછા જ્ઞાનથી પ્રગટેલી શ્રદ્ધા દ્રવ્યસમ્યક્ત્વ કહેવાય. આથી જ એવ છ જીવકાયનું સામાન્યથી જ્ઞાન ધરાવતો, તથા ચરણકરણ (ચરણ=મૂળગુણ કે વ્રત, કરણ=ઉત્તર ગુણ કે વ્રત)નું તત્ત્વજ્ઞાન ધરાવતો જીવ ચરણકરણ=સંયમ પાળતો હોય

इत्यादि । एवं अविविक्तेन देवगुरुधर्मश्रद्धानेन, नवतत्त्वश्रद्धानेन, गुरुपारतंत्र्यादिना च द्रव्यसम्यक्त्वमेव व्यपदिशन्ति श्रुतवृद्धाः । यदारोपणपूर्वं चारित्रारोपणमपि सफलतामास्कन्देत्– यदाहु–'गुरुपारतंतनाण'[1] इत्यादि । एतादृशानि च द्रव्यसम्यक्त्वानि शुभात्मपरिणामविशेषानुगतानि भावसम्यक्त्वमपि न व्यभिचरन्ति 'अर्पितानर्पितसिद्धेः'[2] उभयरूपाविरोधात् । अत एव रुचिभेदा अपि द्रव्यसम्यक्त्वरूपेणाभासमाना अपि क्षायोपशमिकादिभेदेष्वेवान्तर्भाविता वाचकचक्रवर्तिना, प्रज्ञप्तौ । तथाहि–"किंचेहुवाइमेया, दसहावेयं परूविअं समए । ओहेण तंपिमेसिं भेआणमभिन्नरूवं तु ॥ त्ति । [श्रावकप्रज्ञ० श्लोक–५२]

તો પણ જો તેને સ્યાદ્વાદસિદ્ધાંતથી વિશેષરૂપે છકાયજીવનો બોધ ન હોય, અને જો તે સ્વદર્શનના સિદ્ધાંતો તથા પરદર્શનના સિદ્ધાંતો જાણતો ન હોય, અને માત્ર ઓઘ= સામાન્યથી રાગ જ ધરાવતો હોય તો તે જીવનું સમ્યક્ત્વ દ્રવ્યસમ્યક્ત્વ છે. એમ **સમ્મતિ**ગ્રંથકારને સંમત છે. **સમ્મતિ**તર્કમાં આ પ્રમાણે કહ્યું જ છે કે—

છકાયોની નિયમથી શ્રદ્ધા કરતો પુરુષ ભાવથી શ્રદ્ધા નથી કરતો, કેમકે વિભાગો–પર્યાયોમાં પણ અવિભક્ત શ્રદ્ધા હોય છે. ॥૧॥ તથા ચરણકરણપ્રધાન હોય, પણ સ્વસિદ્ધાંત અને પરસિદ્ધાંતના જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ વિનાના હોય, તેવા જીવો નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ એવા ચરણકરણના સારને સમજતા નથી. ॥૨॥ આમ વિશેષ વિવેક વિના પણ (૧) દેવગુરુધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા (૨) નવતત્ત્વ પર શ્રદ્ધા અને (૩) ગુરુની પરતંત્રતા આદિ ગુણો. આ ત્રણની હાજરીમાં દ્રવ્યસમ્યક્ત્વ છે. એમ શ્રુતસ્થવિરો વ્યપદેશ કરે છે.

શંકાઃ– આ દ્રવ્યસમ્યક્ત્વવાળા જીવોને ચારિત્ર આપવામાં શું વિરોધ નહિ આવે?

સમાધાનઃ– ના. આ દ્રવ્યસમ્યક્ત્વના આરોપણપૂર્વક પણ કરેલું ચારિત્રનું આરોપણ સફળ જ છે. આ બાબતમાં 'ગુરુપરતંતનાણં.' ઇત્યાદિ શ્લોક સાક્ષીરૂપ છે. આવા પ્રકારના દ્રવ્યસમ્યક્ત્વો શુભઆત્મપરિણામવિશેષથી યુક્ત હોય છે. તેથી ભાવસમ્યક્ત્વના સ્વરૂપને વ્યભિચારી બનતા નથી, તે ત્રણ રીતે (૧) ઉપરોક્ત દ્રવ્યસમ્યક્ત્વવાળાઓ ગુર્વાજ્ઞાને પરાધીન રહી યથાશક્તિ શ્રુતનો અભ્યાસ અવશ્ય કરતા હોય છે. અને શ્રુતના અભ્યાસ દ્વારા નવતત્ત્વવગેરેનું સ્યાદ્વાદશૈલીથી વિસ્તૃતજ્ઞાન મેળવી પોતાના સમ્યક્ત્વને અવશ્ય ભાવરૂપ બનાવે છે. તેથી તેઓના દ્રવ્યસમ્યક્ત્વકાળે પણ ભાવસમ્યક્ત્વની સફળ યોગ્યતા રહેલી છે. તેથી ભાવસમ્યક્ત્વ અનૈકાંતિક બનતું નથી. તથા (૨) આગળ જ કહી ગયા તેમ દ્રવ્યભાવસમ્યક્ત્વ પરસ્પર સાપેક્ષ છે તેથી અર્પિતઅનર્પિત ન્યાયથી એકના એક સમ્યક્ત્વમાં દ્રવ્ય, ભાવ ઉભયરૂપ વિરોધી નથી. એકના એક જીવનું સમ્યક્ત્વ પોતાનાથી અલ્પજ્ઞના સમ્યક્ત્વની અપેક્ષાએ ભાવસમ્યક્ત્વ બને છે. અને પોતાનાથી વિશેષજ્ઞની અપેક્ષાએ દ્રવ્યસમ્યક્ત્વ બને છે. અથવા (૩) પરમાર્થ પરિજ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી તે અપેક્ષાએ દ્રવ્યસમ્યક્ત્વ અને શુભાત્મપરિણામને પ્રધાન કરવામાં આવે તો આત્મપરિણામરૂપ હોવાથી ભાવસમ્યક્ત્વ બને. તેથી જ **વાચક ચક્રવર્તી**એ (વાચકવર ઉમાસ્વાતિજી મહારાજે) દ્રવ્યસમ્યક્ત્વરૂપ દેખાતા

१. सद्दहणं एयसंगजं चेव । एत्तो उ चरित्तीणं मासतुसादीण णिद्दिट्ठं ॥ (पञ्चा. गा. ५०१) २. तत्त्वार्थ–५।३१।

न चैते श्रुतोक्तत्वान्निरुपचरितभावसम्यक्त्वभेदा एव भविष्यन्तीति शंकनीयम् । रागादिरहितोपयोगरूपभावसम्यक्त्वलक्षणाव्याप्तेः । 'दसविहे सरागसम्मद्दंसणे प० तं०–' णिसग्गुवएसरुई '[1]त्यादिस्थानांगवचनेन तेषां रागानुगतत्वप्रतिपादनाद् मोक्षमार्गे च वीतरागस्यैव भेदस्य ग्रहणऔचित्यात् । तदयमपेक्ष्यैव द्रव्यभावविभागो भावनीयः । केवलं द्रव्यसम्यक्त्वं त्वपुनर्बंधकस्यैव लोकोत्तरबीजपरिग्रहवशतो मिथ्यादृष्टिसंस्तवपरित्यागपूर्वकसंघचैत्यादिभक्तिकृत्यपरायणस्य भवति, अप्राधान्ययोग्यत्वार्थभेदेन द्रव्याज्ञापदप्रवृत्तेर्ग्रंथिकसत्त्वापुनर्बंधकयोर्यथायोगमुपदेशपदे व्यवस्थापनात्तदाह–' गंठिगसत्तापुणबंधगाइआणं तु दव्वओ आणा । णवरमिहदव्वसद्दो, भइअव्वो सुत्तणीईए ।

રુચિભેદોનો પણ ક્ષાયોપશમિકઆદિભાવસમ્યક્ત્વમાં સમાવેશ કર્યો છે. જૂઓ! તેમણે **શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિમાં કહ્યું છે,**

વળી આજ્ઞા વગેરે (=ઉપાધિ વિશેષણ)ના ભેદથી આગમમાં આ સમ્યક્ત્વને દસ પ્રકારનું વર્ણવ્યું છે. છતાં પણ ઓઘથી તો આ સમ્યક્ત્વભેદો તે=ક્ષયોપશમિકઆદિ ભેદોથી અભિન્ન જ છે"

શંકા:– ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વઆદિના આ નિસર્ગરુચિ વગેરે ભેદો શ્રુત=આગમમાં બતાવ્યા છે. તેથી આ બધા સમ્યક્ત્વભેદો નિરુપચરિતભાવસમ્યક્ત્વરૂપ જ છે. અને આ સમ્યક્ત્વવાળાઓ ભાવસમ્યક્ત્વી જ છે.

સમાધાન:– નિસર્ગરુચિ વગેરેનું સ્વરૂપ શ્રુતમાં દર્શાવ્યું છે તે સાચું, પણ તેટલામાત્રથી આ સમ્યક્ત્વને નિરુપચરિત ભાવસમ્યક્ત્વ કહી શકાય નહિ. કેમકે 'રાગ આદિ રહિતનો ઉપયોગ' નિરુપચરિત ભાવસમ્યક્ત્વનું લક્ષણ છે. અને નિસર્ગરુચિ વગેરે સમ્યક્ત્વ સરાગ અવસ્થામાં હોય છે. **સ્થાનાંગ**સૂત્રમાં કહ્યું જ છે કે "સરાગસમ્યગ્દર્શન દસ પ્રકારનું છે તે આ પ્રમાણે (૧) નિસર્ગરુચિ (૨) ઉપદેશરુચિ..." ઇત્યાદિ. આમ સ્થાનાંગમાં નિસર્ગરુચિ આદિ સમ્યક્ત્વને સરાગસમ્યક્ત્વ બતાવ્યું છે. નિરુપચરિત ભાવ તો કાર્યના તદ્દન નજીકના કારણને જ કારણ તરીકે સ્વીકારે છે. અને વીતરાગ ભાવના જ જ્ઞાનાદિત્રણ મોક્ષના તદ્દન નજીકના કારણ છે. તેથી નિરુપચરિતભાવની અપેક્ષાએ તો મોક્ષમાર્ગ=મોક્ષના કારણ તરીકે વીતરાગભાવના જ જ્ઞાનાદિ ત્રણ આવશે. સરાગ અવસ્થાનું સમ્યક્ત્વ મોક્ષનું અવ્યવહિત કારણ બનતું ન હોવાથી નિરુપચરિત ભાવને માન્ય નથી. અર્થાત્ સરાગ અવસ્થાનું સમ્યક્ત્વ નિરુપચરિતભાવસમ્યક્ત્વ નથી. અને આ સમ્યક્ત્વને ઉપચરિતભાવસમ્યક્ત્વ તરીકે સ્વીકારો તો, ઉપચરિતભાવ અને દ્રવ્યસમ્યક્ત્વ બન્ને સાપેક્ષ છે અને પ્રધાન–અપ્રધાનભાવની અપેક્ષાથી દ્રવ્ય કે ભાવ રૂપ છે. અસ્તુ. પ્રસ્તુતમાં આ જ્ઞાનાદિની અપેક્ષાથી દ્રવ્યભાવ વિભાગ સમજવાનો છે. એટલો ખ્યાલ રાખવો કે જ્યાં પૂર્વોક્ત જ્ઞાનાદિનો અભાવ છે અને માત્ર યોગ્યતા જ છે તે માત્ર દ્રવ્યસમ્યક્ત્વ છે. અને નિરુપચરિતભાવસમ્યક્ત્વ માત્ર ભાવસમ્યક્ત્વ છે. આ બેની વચ્ચે રહેલા અંશોમાં દ્રવ્ય–ભાવનું સાંકર્ય છે. અને પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય કે ભાવનો વ્યપદેશ પામે છે. અહીં માત્ર દ્રવ્યસમ્યક્ત્વ અપુનર્બંધકને હોય છે.

(१) आणारुइ सुत्तबीयरुइमेव । अभिगमवित्थाररुइकिरिया संखेव धम्मरुइ ॥ इति पूर्तिः । १० स्था० उ. ३ सू. ७५१ ।

एगो अगाहन्ने केवलए चेव वट्टइ तत्थ। अंगारमद्दगो जह दव्वायरिओ सयाऽभव्वो । त्ति (गा. २५३-२५४)। तद् यथोदितभगवदर्चादिपरायणानां ज्योतिष्कविमानाधिपतीनामप्यंततः केषाञ्चिदपुनर्बंधकतयापि द्रव्यसम्यक्त्वमविरुद्धमेव । तद्दशायां चेषन्मालिन्यभागिविभङ्गज्ञानसंभवे यथोक्तसंख्यापूर्त्तौ न किञ्चिद्बाधकं पश्यामः, रुचिसाम्येऽपि केवलिगम्यस्य भावभेदस्यावश्यमाश्रयणीयत्वात्, क्रियासाम्येऽपि संयतादीनां सम्यक्त्वाकर्षान्यथानुपपत्तेः ।

કેમકે અપુનર્બંધકમાં લોકોત્તર બીજ=સમ્યગ્દર્શનનું બીજ (=યોગ્યતા=શક્તિ=કારણતા) રહેલું હોય છે. આ અપુનર્બંધકને લોકોત્તરબીજની પ્રાપ્તિ પણ મિથ્યાદૃષ્ટિઓના પરિચયના ત્યાગપૂર્વક સંઘભક્તિ, અને ચૈત્યભક્તિ વગેરે કર્તવ્યો બજાવવાથી થાય છે.

શંકા :- અપુનર્બંધકો સમ્યક્ત્વના આચારો પાલતા હોવા છતાં તેઓને સમ્યક્ત્વનો ભાવ સ્પર્શ્યો નથી. માટે તેઓની આ ક્રિયા દ્રવ્યસમ્યક્ત્વરૂપ છે. તેથી સમ્યક્ત્વરૂપ ન ગણાય.

સમાધાન :- બેશક, તેઓમાં હજી શુભાત્મપરિણામવિશેષરૂપ ભાવસમ્યક્ત્વ નથી. તેથી તેઓનું સમ્યક્ત્વ દ્રવ્ય જ છે, છતાં પણ આ 'દ્રવ્ય' યોગ્યતારૂપ હોવાથી અને તેથી પ્રધાનભૂતભાવનું કારણ હોવાથી મુખ્યરૂપ છે. **ઉપદેશપદમાં** 'દ્રવ્યઆજ્ઞા' પદનો પ્રયોગ (૧) અપ્રાધાન્ય અને (૨) યોગ્યતા. આ બે અર્થમાં કર્યો છે. જેઓ ગ્રંથિકજીવો છે=જે જીવોએ હજી ગ્રંથિભેદ કર્યો નથી તેવાઓ ભગવાનની આજ્ઞા પાલે તો પણ તેમને અપેક્ષીને ભગવાનની આજ્ઞા દ્રવ્યાજ્ઞારૂપ છે. અહીં દ્રવ્ય તરીકે અપ્રધાન (=જે ભાવનું કારણ ન બને તે) અર્થ લેવાનો. તેજ પ્રમાણે જેઓ અપુનર્બંધક દશામાં છે તેવાઓને પણ ભગવાનની આજ્ઞા ભાવરૂપ બની નથી. તેમને અપેક્ષીને પણ આજ્ઞા દ્રવ્યાજ્ઞા કહેવાય. પરંતુ અહીં દ્રવ્યત્વ=યોગ્યતા=ભાવની કારણતા એ અર્થ લેવાનો. **ઉપદેશપદમાં** કહ્યું જ છે કે—

"ગ્રંથિક જીવો અને અપુનર્બંધક વગેરેની અપેક્ષાએ આજ્ઞા દ્રવ્યાજ્ઞા છે. પરંતુ અહીં આગમને અનુસારે દ્રવ્ય શબ્દનો વિભાગ કરવો. ॥૧॥ એક 'દ્રવ્ય' શબ્દ માત્ર અપ્રધાનમાં વપરાય છે જેમ કે અંગારમર્દક (=અંગારમર્દકાચાર્ય) કે જે હંમેશા અભવ્ય છે તે દ્રવ્યાચાર્ય હતા. (કેમ કે ક્યારેય ભાવાચાર્ય થવાની યોગ્યતા ધરાવતા નહોતા.) ॥૨॥"

આમ ભાવસમ્યક્ત્વની યોગ્યતાવાળા અપુનર્બંધક વગેરેને દ્રવ્યથી સમ્યક્ત્વ હોઈ શકે છે. અને તે સમ્યક્ત્વની હાજરીમાં જિનપૂજા વગેરે સમ્યક્ત્વના આચારો સ્વરસથી આચરાતા હોય તેમાં વિરોધ નથી.

પ્રતિમાલોપક :- આટલી લાંબી ચર્ચા કરીને તમારે કહેવું છે શું ? ચંદ્રસૂર્ય વગેરે વિમાન માલિક દેવોને સમ્યક્ત્વી માનવામાં અમે બતાવેલા આગમબાધનું સમા-

---

અપુનર્બંધક=ચરમાવર્તમાં આવેલો તેવો જીવ કે જે હવે પછી ક્યારેય જ્ઞાનાવરણીયઆદિ આયુષ્ય સિવાયના સાત કર્મોની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ બાંધે નહિ. અન્યમતે ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ બાંધે પણ ઉત્કૃષ્ટરસ બાંધે નહિ. આ અપુનર્બંધકના ૩ લક્ષણ છે. (૧) તીવ્રભાવથી પાપ ન કરે. (૨) ભયંકર સંસાર પર બહુમાન ન હોય અને (૩) સર્વત્ર ઔચિત્યનું પાલન કરે.

ननु पूजास्तावत्समंतभद्राः, सर्वमंगलाः, सर्वसिद्धिफलाः, योगत्रयोत्कर्षभेदभिन्नाः क्रमेणावञ्चकयोगत्रयवतामविरतसम्यग्दृष्ट्युत्तरगुणधारिपरमश्रावकाणां प्रतिपादिताः । तदुक्तम् **विंशकायां** "पढमा पढमावंचकजोगेणं होइ सम्मदिट्ठिस्स । इयरा इयरजोगेण उत्तरगुणधारिणो णेया ॥ तइया तइयावंचकजोगेणं परमसावगस्सेव । जोगाय समाहिंहिं साहुजुगकिरियफलकरणा ॥ (पूजाविंशिका-६/७) तथा च विभंगज्ञाने मिथ्यात्वबीजसद्भावे कथं सुराणां पूजासंभवो विना देवस्थितिमिति चेत् ? **न** । अपुनर्बंधकानामपि चैत्यवंदनादिक्रियाधिकारित्वस्य **पञ्चाशकादौ** व्यवस्थापितत्वात्, संप्राप्तबीजानां भगवदर्चाया भावमार्गप्रापकत्वस्य महापथविशोधकत्वस्य च विंशिकायामेवोक्तत्वाच्च । तथाहि-

---

धान शुं छे? ते बतावो.

[सम्यक्त्वना भेदमां पण रुचिनी समानता]

उत्तरपक्ष :– धीरज धरो ! जुओ आटली चर्चा कर्या पछी अमारे एटलुं ज कहेवुं छे के मोटाभागना सूर्यचंद्रवगेरे विमानमालिकदेवो अपुनर्बंधक अवस्थामां होय छे. तेथी मिथ्यात्वगुणस्थानके होवा छतां, तेओ जिनप्रतिमानी पूजा वगेरेआचारो पोतानी रुचिथी आचरे तेमां दोष नथी. अने आ आचारपालन आदिना कारणे ज तेओमां द्रव्यथी सम्यक्त्व होय छे तेम कहेवामां विरोध देखातो नथी. वळी आ अवस्थामां भावसम्यक्त्व अने चतुर्थगुणस्थानक संभवतुं नथी. अने मंदमिथ्यात्वनी कंइक मलिनता होय छे. तेथी तेओने विभंगज्ञानी कही शकाय छे. केम के चोथा गुणस्थानकथी आरंभीने ज अवधिज्ञान आगममां संमत छे.

तात्पर्य :– विमानना मालिकदेवो सम्यक्त्वी ज होय, परंतु आ सम्यक्त्व (१) चतुर्थगुणस्थानकनुं क्षायोपशमिकआदिसम्यक्त्व पण होय, अथवा (२) एवा सम्यक्त्वमां कारणभूत अपुनर्बंधक अवस्थानुं द्रव्यसम्यक्त्व पण होई शके. मोटाभागना चंद्रसूर्योने आ बीजा प्रकारनुं सम्यक्त्व संभवे छे. आ आ बीजा प्रकारना सम्यक्त्वमां मंद मिथ्यात्वने कारणे विभंगज्ञाननो संभव छे. तेथी ए अपेक्षाए मतिश्रुतज्ञानी करता विभंगज्ञानीओ असंख्यगुण संभवी शके छे. केमके जेओ पासे क्षायोपशमादि भावसम्यक्त्व होय तेओ ज मतिश्रुतज्ञानी तरीके मळी शके. ज्यारे विभंगज्ञानी तरीके मिथ्यात्वीदेववगेरे अने द्रव्यसम्यक्त्वीओ पण स्वीकृत छे. आ विकल्पमां अमने कोई बाध देखातो नथी.

प्रतिमालोपक :– वाह ! तमने बाध नथी देखातो ! जुओ तमे कह्युं के द्रव्यसम्यक्त्ववाळाने पण जिनप्रतिमा पूजा आदिक्रियामां रुचि होय. क्षायोपशमिकआदि भावसम्यक्त्ववाळाने पण जिनप्रतिमापूजादि क्रियामां रुचि होय. अहीं एक मात्र योग्यतावाळो छे अने बीजामां वास्तवमां सम्यक्त्व छे. आ भावनो तफावत होवा छतां द्रव्य अने भावसम्यक्त्वीने प्रतिमापूजा वगेरेमां समानरुचि मानवामां चोख्खो बाध छे.

उत्तरपक्ष :– सम्यक्त्वना भेदमां पण रुचि समानपणे होई शके छे. अर्थात्

"पढमकरणभेएणं, गंठियसत्तस्स धम्ममित्तफला । साहुज्जुगाइभावो, जायइ तह नाणुबंधु' त्ति ।। भवठिइ भंगो एसो, तहय महापहविसोहणो परमो । णियविरियसमुल्लासो, जायइ संपन्नबीअस्स ।। (पूजाविंशिका—८/९) इत्यादि । किं बहुना ? विधिवत् प्रतिमाद्यर्चनरूपद्रव्यक्रियैव दर्शनाचाररूपा देवानां द्रव्यसम्यक्त्वं समितिगुप्त्यादिचारित्राचाररूपमिव द्रव्यचारित्रमिति प्रतिपत्तव्यम्, भावोपबृंहकत्वात्, गुणवृद्धय प्रतिपातोपयोगाद्, आकर्षे तु विभंगसंभव इति सर्वं समंजसं । केचित्तु ज्योतिष्कविमानाधिपतय उत्पातकाले स्थानमाहात्म्यान्निश्चयसम्यक्त्ववंत एव । अन्यदा तु व्यवहारसम्यक्त्ववंतो निश्चयसम्यक्त्ववंतो वेत्यत्र न ग्रहः इत्युपपत्तिः स्यादेवेत्याहुः । तैः

રુચિની સમાનતામાં પણ ભાવનો ભેદ અવશ્ય માનવો જ રહ્યો. અલબત્ત, આ ભેદ આપણા જેવા છદ્મસ્થોની નજરમાં ન આવે. પણ કેવળીઓ તો અવશ્ય જોઈ શકે છે. તેથી જ સમાન ચારિત્રક્રિયા કરનારાઓમાં પણ સંયમસ્થાનોમાં અસંખ્યગુણ જેટલો તરતમભાવ હોઈ શકે છે. અર્થાત્ સમાનરુચિથી કરાતી ક્રિયા વખતે ભાવોની વિશુદ્ધિમાં ઘણો તફાવત સિદ્ધ જ છે. અન્યથા ક્રિયાની સમાનતા હોવા છતાં સંયતો વગેરેમાં જે સમ્યક્ત્વનો આકર્ષ (=આવાગમન) દેખાય છે તે સંગત ન બને. અર્થાત્ સમાનરુચિથી સમાનક્રિયા કરનારાઓમાં પણ સમ્યક્ત્વનો ભાવ અને અભાવ મળી શકે છે. તેથી જિનપ્રતિમાપૂજન આદિ ક્રિયા અને તે અંગેની રુચિ સમાન હોવા છતાં સમ્યક્ત્વમાં ભેદ હોઈ શકે છે.

(પૂજાની સમંતભદ્રાદિ રૂપતા)

શંકા :–પરમ યોગાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે ત્રણ પ્રકારની પૂજા દર્શાવી છે. (૧) સમંતભદ્રા (૨) સર્વમંગલા અને (૩) સર્વસિદ્ધિફળા. આ ત્રણે પૂજા ત્રણ યોગના ઉત્કર્ષના ભેદોથી ભિન્ન છે. અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ કાયયોગથી **સમંતભદ્રા પૂજા** સિદ્ધ થાય છે. ઉત્કૃષ્ટ વચનયોગથી આરાધાયેલી પૂજા **સર્વમંગલા** બને છે. અને ઉત્કૃષ્ટ મનોયોગથી સંપન્ન બનેલી પૂજા **સર્વસિદ્ધિફળા** થાય છે.

પૂજાનું કોષ્ટક

પૂજાનું નામ	સાધક યોગ	સાધન	સ્વામી
સમંતભદ્રા	કાયયોગનો ઉત્કર્ષ	યોગાવંચકપણું	અવિરતસમ્યક્ત્વી
સર્વમંગલા	વચનયોગનો ઉત્કર્ષ	ક્રિયાવંચકપણું	ઉત્તરગુણધારી
સર્વસિદ્ધિફળા	મનોયોગનો ઉત્કર્ષ	ફળાવંચકપણું	પરમશ્રાવક

[સમંતભદ્રાપૂજા કાર્યપ્રધાન છે. અને તે વિઘ્નોપશામક છે. સર્વમંગલાપૂજા વચનક્રિયા પ્રધાન છે. અને તે અભ્યુદયકારિકા છે. તથા સર્વસિદ્ધિફળા પૂજામાં મનનીક્રિયા મુખ્યરૂપે હોય છે. આ પૂજા મોક્ષસાધક છે.] "**પહેલી** (સમંતભદ્રા)પૂજા પ્રથમ અવંચક (યોગવંચક) યોગથી (અવિરત) સમ્યગ્દષ્ટિને હોય. બીજી (સર્વમંગલા)પૂજા બીજા અવંચક (ક્રિયાવંચક) યોગથી ઉત્તરગુણધારીને હોય. ત્રીજી પૂજા (સર્વસિદ્ધિફળા) ત્રીજા અવંચક (ફળાવંચક)યોગથી પરમ શ્રાવકને હોય છે. અહીં યોગો સમાધિથી (=નિર્મળચિત્તથી) સાધુયોગ, (સત્પુરુષનો યોગ) ક્રિયા, અને ફળના કરણથી છે ।। (સત્પુરુષનો યોગ, સત્ક્રિયાની અવાપ્તિ તથા સાનુબંધફળનો લાભ આ ત્રણનો ક્રમશઃ યથા સમાધિલાભ થતો હોવાથી ક્રમશઃ યોગ વાંચક આદિ કહેવાય છે એવું તાત્પર્ય છે.)

निश्चयसम्यक्त्वस्वरूपमेव न बुद्धं, अप्रमत्तचारित्रस्यैव निश्चयसम्यक्त्वलक्षणात् । तदुक्तं **श्रावकप्रज्ञप्तौ**–जं मोणं तं सम्मं जं सम्मं तमिह होइ मोणं ति । णिच्छयओ इयरस्स य उ सम्मं सम्मत्त-हेउ । त्ति ॥ (गा. ६१) तच्च कथं देवानामुपपातकाले संभवतीति भावनीयं परीक्षकैः। यदपि 'णिच्छयओ सम्मत्तं नाणाइमयप्पसुह(ध)परिणामो' ( ) त्तिवचनात् तत्त्वविचारणोपबृंहितो मतिश्रुताद्युपयोग एव निश्चयसम्यक्त्वमित्ति तैरुच्यते। तदपि आदिपदोत्तरमयट्प्रत्ययार्थापरिज्ञानविजृम्भितं, कृत्स्नज्ञानदर्शनचारित्रैकोपयोग एव निश्चयसम्यक्त्वमित्यस्योक्तवाक्यार्थत्वात् । यदि च निश्चयसम्यक्त्वं भावसम्यक्त्वं चैकमेवेति विवक्ष्यते तदोपाधिभेदकृत-

---

વિભંગજ્ઞાની વિમાનમાલિક દેવોને ઉપરોક્ત ત્રણે **પૂજામાંથી** એક પણ **પૂજા** **સંભવતી નથી.** કેમકે આ **વિભંગજ્ઞાની** દેવોને ક્ષાયોપશમિક આદિ ભાવ**સમ્યક્ત્વ નથી.** માટે **વિભંગજ્ઞાની** વિમાનમાલિક દેવોએ કરેલી **પૂજા** ધર્મરૂપ બનશે નહિ. તેથી એ **પૂજા** માત્ર આચારરૂપ જ છે.

[અપુનર્બંધકને પૂજાનો અધિકાર]

સમાધાન :– આ જ પરમ **યોગાચાર્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિ** મહારાજે **શ્રી પંચાશક** વગેરે ગ્રંથોમાં અપુનર્બંધક વગેરેને પણ ચૈત્યવંદન વગેરેના અધિકારી બતાવ્યા છે. તેથી **વિભંગજ્ઞાની** વિમાનમાલિક દેવો પણ પૂજા અને ચૈત્યવંદનના અધિકારી છે. (અધિકારીપણું = ધર્મઆદિયોગ્યફળદાયક પૂજાની યોગ્યતા. અચરમાવર્તી વગેરેએ કરેલી પૂજા ધર્મરૂપ બનતી નથી. તેમ સાધુએ કરેલી દ્રવ્યપૂજા પણ ધર્મરૂપ ન બને.) કેમ કે પૂર્વે જ દર્શાવી ગયા કે **વિભંગજ્ઞાની** વિમાનમાલિક દેવો પણ અપુનર્બંધક અને દ્રવ્યસમ્યક્ત્વી છે. **તેથી તે દેવોની જિનપ્રતિમાપૂજા** પણ માત્ર આચારરૂપ **નથી.** પણ **ધર્મરૂપ છે.** વળી **જેઓએ યોગબીજની પ્રાપ્તિ કરી હોય છે, તેઓએ કરેલી જિનપૂજા તેમને** ભાવમાર્ગની (=યથાર્થ મોક્ષમાર્ગરૂપજ્ઞાનાદિરત્નત્રયની સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ) પ્રાપ્તિ **કરાવી આપે છે. અને આ પૂજા તેઓને પ્રાપ્ત થયેલા મોક્ષમાર્ગનું વિશોધિકરણ કરે છે.** **પૂજાવિંશતિકામાં કહ્યું જ છે** (પ્રથમકરણ=યથાપ્રવૃત્તિકરણ)ના ભેદથી ગ્રંથીની સમીપે રહેલા જીવોને આ પૂજા માત્ર ધર્મરૂપ ફળવાળી બને છે. તથા સત્પુરુષયોગવગેરે અવંચકભાવો પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે વખતે અનુબંધ (=અશુભ અનુબંધ) થતો નથી." ॥૧॥ તે તથા જેઓએ બીજને પ્રાપ્ત કર્યું છે તેઓને તે પૂજા વખતે સુંદર વીર્યોલ્લાસ પ્રગટે છે, આ વીર્યોલ્લાસ ભવસ્થિતિનો ભંજક અને મહાપથનો વિશોધક બને છે. ॥ ૨ ॥ **તેથી વિભંગજ્ઞાની દેવોએ કરેલી જિનપૂજા તે દેવો માટે ધર્મરૂપ જ બનશે.** કેમકે તેઓ અપુનર્બંધક હોવાથી તેઓને યોગબીજની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે. **સાર** :–જેમ સમિતિ ગુપ્તિ વગેરે ચારિત્રાચારનું પાલન દ્રવ્યચારિત્રરૂપ છે. તેમ વિધિમુજબ પ્રતિમાપૂજન વગેરે દ્રવ્યક્રિયા દ્રવ્યસમ્યક્ત્વરૂપ છે કેમકે એ દ્રવ્યક્રિયાઓ દર્શનાચારરૂપ છે. આચારનું પાલન ક્રિયારૂપ છે. આ ક્રિયા ગુણોની વૃદ્ધિ કરે છે. અને અખંડ ઉપયોગ દ્વારા ભાવની ઉપબૃંહિકા (=યોગક્ષેમ કરનારી) છે. દેવો પણ વિધિવત્ જિનપ્રતિમાપૂજનરૂપ દર્શનાચારને સેવે છે. તેથી દ્રવ્યસમ્યક્ત્વ તો ધરાવે જ છે. **આ જ દ્રવ્યસમ્યક્ત્વ તેમના ભાવસમ્યક્ત્વનો યોગક્ષેમ કરે છે.**

सम्यक्त्वभेदपरिगणनानुपपत्तिजिज्ञासादिकमप्यधिकारानुगतभावापेक्षकमेव । स च द्रव्यसम्यक्त्वेऽप्यविचलित एवेत्युक्तमेव युक्तमिति दृढतरमालोचनीयं सूरिभिः ॥१५॥

ननु अधार्मिका एव देवा उच्यन्त इति तत्कृत्यं न प्रमाणमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुराह—

सद्भक्त्यादिगुणान्वितानपि सुरान्, सम्यग्दृशो ये ध्रुवं,
मन्यन्ते स्म विधर्मणो गुरुकुलभ्रष्टा जिनार्चाद्विषः ।
देवाशातनयाऽनया जिनमतान्मातंगवल्लेभिरे,
स्थानांगप्रतिषिद्धया विहितया ते सर्वतो बाह्यताम् ॥१६॥

[दंडान्वयः—सद्भक्त्यादि गुणान्वितान् ध्रुवं सम्यग्दृशः सुरानपि ये गुरुकुलभ्रष्टाः जिनार्चाद्विषः विधर्मणः मन्यन्ते स्म, ते अनया स्थानांगप्रतिषिद्धया विहितया देवाशातनया जिनमतान्मातंगवत् सर्वतो बाह्यतां लेभिरे ॥]

શંકા :–આમ કહેવામાં તો વિધિવત્ જિનપૂજા કરનારા બધા વિમાનાધિપદેવોને ભાવસમ્યક્ત્વવાળા માનવા પડશે. તેથી તેઓને વિભંગજ્ઞાની કહી શકાય નહિ. અને તો, પૂર્વોક્ત 'વિભંગજ્ઞાનીઓ મતિશ્રુતજ્ઞાની કરતાં માત્ર સંખ્યાતગુણ જ થવા' રૂપ આપત્તિ ઉભી રહેશે.

સમાધાન : અમારું કહેવું તમે સમજતા નથી. અમે માત્ર એટલું જ કહીએ છીએ કે વિધિવત્ જિનપૂજાદિદર્શનાચારરૂપદ્રવ્યસમ્યક્ત્વ ભાવસમ્યક્ત્વનો યોગક્ષેમ કરે છે. પણ તેનો અર્થ તેવો નથી કે આ દ્રવ્યસમ્યક્ત્વવાળાઓને હંમેશાં ભાવસમ્યક્ત્વ હોય જ. આ બધા વિમાનધિપદેવોને પ્રાયઃ ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વ હોય છે. આ સમ્યક્ત્વ સ્થિર જ રહે તેવો નિયમ નથી. તેથી આકર્ષના કારણે તેઓ સમ્યક્ત્વ ગુમાવે તેમ બની શકે છે. અને સમ્યક્ત્વની ગેરહાજરીમાં વિભંગજ્ઞાન હોય છે. તેથી વિભંગજ્ઞાનીઓ મતિશ્રુતજ્ઞાની કરતાં અસંખ્યગુણ મળી શકે છે. અને તમે કહેલી આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી.

[**સાર** :–સૂર્યચંદ્ર વગેરે દેવો ઉત્પત્તિ પછી પ્રથમ પ્રતિમાપૂજા વગેરે કરે ત્યારે સમ્યક્ત્વી હોય. પછી ઘણા સૂર્યચંદ્રો વિષયમાં આસક્તિઆદિના કારણે સમ્યક્ત્વ ગુમાવી બેસે. આ પરિસ્થિતિ બધા સૂર્ય–ચંદ્ર દેવોની અપેક્ષાએ સતત ચાલતી હોય. તેથી સતત વિભંગજ્ઞાનીઓ મતિશ્રુતજ્ઞાની કરતાં વધુ મળી શકે. આમ (૧) વિમાનના માલિક દેવો સમ્યક્ત્વી હોય (૨) તેઓએ કરેલી પ્રતિમાપૂજા ધર્મરૂપ બને અને (૩) વિભંગજ્ઞાનીઓ મતિશ્રુતજ્ઞાની કરતાં અસંખ્યગુણ હોય. આ ત્રણે વાત વિરોધ વિના સંગત બનશે. હંમેશા વિમાનમાલિક તરીકે ઉત્પન્ન થતા દેવની અપેક્ષાએ પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા દેવો અસંખ્યગુણ હોય.]

[દેવોમાં નિશ્ચયસમ્યક્ત્વનો અભાવ]

કેટલાક :– જ્યોતિષવિમાનાધિપો (સૂર્ય–ચંદ્રો) પોતાની ઉત્પત્તિ કાળે સ્થાનના પ્રભાવથી નિશ્ચયસમ્યક્ત્વવાળા હોય છે અને અન્યદા તેઓ વ્યવહારસમ્યક્ત્વવાળા હોય કે નિશ્ચયથી સમ્યક્ત્વવાળા હોય તેમાં કોઈ આગ્રહ નથી. તેથી પછીના કાળમાં તેઓ વ્યવહારથી સમ્યક્ત્વી અને નિશ્ચયથી મિથ્યાત્વી હોય અને વિભંગજ્ઞાની હોય તો

'सद्भक्त्यादी'ति–सतां–चातुर्वर्ण्यवर्णनीयस्थितीनां भक्तिः=बाह्यप्रतिपत्तिरादिर्येषां बहुमान-वैयावृत्त्यादीनां ते च ते गुणाश्च तैरन्वितान्=युतान् सम्यग्दृशः सुरानपि ये गुरुकुलाद् भ्रष्टाः त्यक्तगुरुकुलवासा यथाच्छन्दाः=यथाच्छन्दविहारिणो जिनार्चाद्विषो जिनप्रतिमापूजाद्वौ धृतद्वेषाः लुंपाकश्वपाकाः, विधर्मणः=विगतो धर्मो येभ्यस्ते विधर्माणस्तादृशान्मन्यन्ते स्म । तेऽनयाऽवर्णवादरूपयाऽऽशातनया स्थानाङ्गे प्रतिषिद्धयाऽकर्त्तव्यत्वेनोक्तया विहितया=प्रसह्य कृतया मातंगवत्=चांडालवत् सर्वतः=सर्वस्माद्बाह्यतां लेभिरे । अनयाऽऽशातनया तैः कर्मचंडालत्वं प्राप्तमिति व्यंग(व्य)प्रतीतेः । पर्यायोक्तव्यंग(ग्य)स्योक्तिः पर्यायोक्त'मिति (काव्यानु. ६/९) हैमवचनात् । देवाशातनयेत्यनन्तरमिवशब्दोल्लेखे तेषां सर्वतो बाह्यतायां हेतोरुत्प्रेक्षणात् गम्योत्प्रेक्षा चेति ध्येयम् । स्थानांगसूत्रं चेदम् ।

વિભંગજ્ઞાનીની સંખ્યા મતિશ્રુતજ્ઞાની કરતાં અસંખ્યગુણ થાય. અને ઉત્પત્તિ પછીની પ્રથમ પ્રતિમાપૂજા કાળે સમ્યક્ત્વ હોવાથી પૂજા ધર્મરૂપ પણ બની જાય. આમ બધુ સુસંગત બને છે.

ઉપાધ્યાય યશોવિજય મહારાજ :– તમારી વાત બરાબર નથી. કેમકે તમને નિશ્ચયસમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ ખબર નથી. દેવોને નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ સંભવે જ નહિ. પછી તમે કહ્યું તે પ્રમાણે નિશ્ચય અને વ્યવહારનો વિભાગ જ શી રીતે સંભવે ?

શંકા :– દેવોને નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ કેમ ન હોય ?

સમાધાન :– દેવોને અંશમાત્ર પણ ચારિત્ર નથી. કેમકે તેઓ અવિરત છે. જ્યારે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ તો અપ્રમત્તચારિત્રધરને જ હોય છે. કેમકે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વનું લક્ષણ જ અપ્રમત્તચારિત્ર છે, **શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિમાં** કહ્યું છે "જે મૌન (અપ્રમત્તસંયમ અનુષ્ઠાન) છે તેજ સમ્યક્ત્વ (=નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ) છે. અને જે સમ્યક્ત્વ(=નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ) છે તે જ મૌન (અપ્રમત્તસંયમઅનુષ્ઠાન છે.) બીજાઓનું (અપ્રમત્તયતિ સિવાયનાનું) સમ્યક્ત્વ (=વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ) આ સમ્યક્ત્વમાં (=નિશ્ચયસમ્યક્ત્વમાં) કારણ છે." ॥ ૧ ॥ તેથી અવિરત દેવોને નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ સંભવી શકે નહિ એમ પરીક્ષકોએ ભાવના કરવી.

શંકા :– "જ્ઞાનાદિમયઆત્મશુભપરિણામ (કે શુદ્ધ પરિણામ) નિશ્ચયથી સમ્યક્ત્વ છે." આવું વચન છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે તત્ત્વવિચારણાથી ઉપબૃંહિત થયેલો મતિશ્રુત વગેરે જ્ઞાનનો ઉપયોગ જ નિશ્ચયથી સમ્યક્ત્વ છે. અને સમ્યક્ત્વી દેવોને આવો ઉપયોગ સંભવી શકે છે. તેથી દેવોને નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ માનવામાં વિરોધ નથી.

સમાધાન :– આ બરાબર નથી. કેમકે 'જ્ઞાનાદિમય' પદમાં રહેલા 'મય' પ્રત્યયનો અર્થ તમે સમજ્યા નથી. 'મય' પ્રત્યયથી પ્રાધાન્ય, પ્રાચુર્ય કે વિકાર અર્થ મળે છે. તેથી "જ્ઞાનદિમય...ઇત્યાદિ વાક્યનો "જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનો સંપૂર્ણ એકાત્મક=એકરૂપ=અભિન્ન ઉપયોગ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે." આવો અર્થ વાસ્તવિક છે.

[નિશ્ચય અને ભાવ સમ્યક્ત્વમાં ભેદ]

શંકા :– ખરી રીતે જો વિચારવા જઇએ તો નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ અને ભાવસમ્યક્ત્વ એક જ છે.

"पंचहिं ठाणेहिं जीवा दुल्लहबोहिअत्ताए कम्मं पकरेंति । तं० (१) अरहंताणं अवन्नं वयमाणे (२) अरहंतपन्नत्तस्स धम्मस्स अवन्नं वयमाणे (३) आयरियउवज्झायाणं अवन्नं वयमाणे (४) चाउवन्नस्स समणसंघस्स अवन्नं वयमाणे, (५) विवक्कतवबंभचेराणं देवाणं अवन्नं वयमाणे" त्ति । दुर्लभा बोधिः=जिनधर्मो यस्य स तथा, तद्भावः=तत्ता, तया=दुर्लभबोधिकतया तस्यै वा, कर्म-मोहनीयादि प्रकुर्वन्ति=बध्नन्ति । अर्हतामवर्णम्=अश्लाघां वदन् यथा-'नत्थि अरहंतत्तं, जाणं वा कीस भुंजए भोए । पाहुडियं तु उवजीवइ (प्राभृतिकां=समवसरणादिरूपां) एमाइ जिणाणओ अवन्नो ।। न च ते नाभूवंस्तत्प्रणीतप्रवचनोपलब्धेर्नापि भोगानुभवनादि दोषः अवश्यवेद्यसातस्य तीर्थकरनामादिकर्मणश्च निर्जरणोपायत्वात्तस्य, तथा वीतरागत्वेन समवसरणादिषु प्रतिबन्धाभावादिति । तथार्हत्प्रज्ञप्तस्य धर्मस्य श्रुतचारित्ररूपस्य, 'प्राकृतभाषानिबद्धमेतत्', तथा 'किं चारित्रेण दानमेव श्रेय' इत्यादिकमवर्णं वदन् । उत्तरं चात्र प्राकृतभाषात्वं श्रुतस्य न दुष्टं, बालादीनां सुखाध्येयत्वेनोप-

સમાધાન :– આવી વિવક્ષા કરવામાં કર્મના ક્ષયોપશમ આદિ ઉપાધિના ભેદથી ભાવસમ્યક્ત્વના જે ક્ષાયોપશમિક આદિ ભેદોની ગણના થાય છે. અથવા નિસર્ગરુચિ આદિ ભેદોની ગણના થાય છે તે અસંગત ઠરશે. કેમકે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ જ્ઞાનદર્શન-ચારિત્રના એકાત્મક ઉપયોગરૂપ હોવાથી ભેદ વિનાનું છે.

શંકા :–બેશક, ભાવસમ્યક્ત્વમાં નિસર્ગરુચિ વગેરે ભેદો છે. અને નિશ્ચયસમ્યક્ત્વમાં તે ભેદો નથી. છતાં પણ આ બન્ને સમ્યક્ત્વ શુભઆત્મપરિણામરૂપ છે. તેથી આ શુભાત્મપરિણામરૂપે આ બન્ને સમ્યક્ત્વ એકરૂપ છે.

સમાધાન :– ભાવસમ્યક્ત્વમાં જિજ્ઞાસા વગેરે હોય છે. અને આ જિજ્ઞાસા વગેરે પણ યથાયોગ્યઅધિકારીમાં રહેલા શુભભાવને અપેક્ષીને જ હોય છે. અને અપુનર્બંધક વગેરે દ્રવ્યસમ્યક્ત્વીઓમાં પણ સ્વયોગ્યશુભભાવને અનુરૂપ જિજ્ઞાસા વગેરે હોય છે. અર્થાત્ જિજ્ઞાસા આદિમાં કારણભૂત અને જિજ્ઞાસા આદિથી ઉપલક્ષિત ભાવ તો દ્રવ્યસમ્યક્ત્વવાળામાં પણ હોય જ છે. તેથી ભાવ માત્રથી જો નિશ્ચય અને ભાવ સમ્યક્ત્વને એક માનશો તો તેટલા માત્રથી જ દ્રવ્ય અને ભાવસમ્યક્ત્વને પણ એક માનવું પડશે. તેથી ભાવની સમાનતા માત્રથી નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ અને ભાવસમ્યક્ત્વને એક માની શકાય નહિ. (સપ્તમગુણસ્થાને રહેલા માષતુષ મુનિ વગેરેમાં નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ હોય છે પણ આપેક્ષિક ભાવસમ્યક્ત્વનો અભાવ હોઈ શકે છે. જ્યારે ચોથાગુણસ્થાને રહેલામાં આપેક્ષિક ભાવ-સમ્યક્ત્વ સંભવી શકે છે પણ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ ન હોય) તેથી અમે જે પ્રરૂપણા કરી છે તે જ બરાબર છે તેમ સૂરિઓએ દૃઢપણે વિચારવું. ।।૧૫।।

'દેવો ધાર્મિક ગણાતા નથી. તેથી તેઓનું કૃત્ય પ્રમાણભૂત નથી.' પૂર્વપક્ષની આ આશંકાને દૂર કરતા કવિવર કહે છે.

કાવ્યાર્થ :– સદ્ભક્તિ વગેરે ગુણોથી યુક્ત નિશ્ચિત સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવોને જે ગુરૂકુળવાસથી ભ્રષ્ટ=સ્વચ્છંદાચારી પ્રતિમાપૂજનદ્રોહીઓ ધર્મ વિનાના માને છે. તેઓ સ્થાનાંગસૂત્રમાં પ્રતિષિદ્ધ કરેલી આ દેવઆશાતનાને સેવીને જિનમતમાંથી ચાંડાલની જેમ સર્વથા બાહ્યતાને પામેલા છે. અર્થાત્ જૈનશાસનની મર્યાદાથી દૂર કરાયેલા છે.

સત્=પૂજનીય ચતુર્વિધસંઘની ભક્તિ=બાહ્યસત્કાર વગેરે આદિ પદથી બહુમાન વૈયાવચ્ચ વગેરે સમજવું. આ ભક્ત્યાદિ ગુણોથી સભર દેવોને પ્રતિમાલોપકો ધર્મવ્

कारित्वात्, तथा चारित्रमेव श्रेयसः=निर्वाणस्यानन्तरहेतुत्वादिति । आचार्योपाध्यायानामवर्णं वदन् यथा- 'बालोऽय' मित्यादि, न च बालत्वादिर्दोषो बुद्ध्यादिभिर्वृद्धत्वादिति । तथा चत्वारो वर्णाः श्रमणादयो यस्मिन् स तथा स एव स्वार्थिकाण्विधानाच्चातुर्वर्णः, तस्य संघस्यावर्णं वदन् यथा 'कोऽयं सङ्घः ? यः समवायबलेन पशुसंघ इवामार्गं मार्गीकरोति' न चैतत्साधु, ज्ञानादिगुणसमुदायात्मकत्वात्तस्य, तेन च मार्गस्यैव मार्गीकरणादिति । तथा विपक्वं=सुपरिनिष्ठितं प्रकर्षपर्यंतमुपगतमित्यर्थः, तपश्च ब्रह्मचर्यं च भवांतरे येषां, विपक्वं वा उदयमागतं तपो ब्रह्मचर्यं तद्धेतुकं देवायुष्कादिकर्म येषां ते, तेषामवर्णं वदन्-न सन्त्येव देवाः कदाचनाप्यनुपलभ्यमानत्वात्, किं वा तैर्विटैरिव कामासक्तमनोभिरविरतैस्तथा निर्निमेषैरचेष्टैश्च म्रियमाणैरिव प्रवचनकार्यानुपयोगिभिश्चेत्यादिकं, इहोत्तरं-सन्ति देवास्तत्कृतानुग्रहोपघातादिदर्शनात्, कामासक्तता च मोहसातकर्मोदयादित्यादि । अभिहितं च-' इत्थ पसिद्धी मोहणीयसायवेयणीयकम्मउदयाओ । कामपसत्ता विरई कम्मोदयओ च्चिय ण तेसिं ॥ अणिमिसं देवसहावा णिच्चेट्ठाणुत्तरा ओ कयकिच्चा । कालाणुभावा तित्थुन्नइंपि अन्नत्थकुव्वंति त्ति । (स्था० ५-३२ सू० ४२६)

ગરના ગણે છે. અને આમ સ્થાનાંગમાં નિષિદ્ધ કરેલી દેવાશાતના સેવીને તેઓએ કર્મચંડાલપણું પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેમ **વ્યંગથી** પ્રતીત થાય છે. **શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ કાવ્યાનુશાસનમાં** કહ્યું છે કે 'પ્રતીત થતા અર્થને બીજા પર્યાયથી કહેવો એ **પર્યાયોક્ત** (=વ્યંગ્ય) અલંકાર છે. અને જો 'દેવઆશતનયા' એ પદ પછી ઈવ (=જાણે કે) પદનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે તો તેઓની સર્વતઃ બાહ્યતામાં હેતુની ઉત્પ્રેક્ષા થતી હોવાથી 'ગમ્યોત્પ્રેક્ષા અલંકાર પણ છે.

[પાંચના અવર્ણવાદમાં દુર્લભબોધિતા]

સ્થાનાંગસૂત્રનો પાઠ આ પ્રમાણે છે—' આ પાંચ સ્થાનોથી જીવ દુર્લભબોધિપણાથી (કે માટે) કર્મ ઉપાર્જે છે. (૧) અરિહંતની નિંદા કરીને (૨) અરિહંતે પ્રરૂપેલા ધર્મની નિંદાથી (૩) આચાર્ય-ઉપાધ્યાયની નિંદા કરવાથી. (૪) ચતુર્વિધ સંઘની નિંદા કરવાથી તથા (૫) વિપક્વતપબ્રહ્મચર્યવાળા દેવોની નિંદા કરવાથી." આ સૂત્રની ટીકા આ પ્રમાણે છે-બોધિ=જિનધર્મ. જિનધર્મની પ્રાપ્તિ પરભવમાં જેને દુર્લભ થાય તે દુર્લભબોધિ કહેવાય, અરિહંત વગેરેની આશાતના કરનાર દુર્લભબોધિ થવાથી કે દુર્લભબોધિ થવા માટે મોહનીય વગેરે કર્મોને બાંધે છે.

અરિહંતની નિંદા આ પ્રમાણે "(૧) અરિહંત છે જ નહિ (અરિહંતનો નિષેધ) અથવા (૨) જાણતા હોવા છતાં (કે ભોગ ભૂંડા છે વગેરે) અરિહંતો કેમ ભોગોને ભોગવે છે? (ભોગો=લગ્નકરવું રાજ્ય કરવું વગેરે) તથા (૩) અરિહંતો પ્રાભૃતિકા, (દેવોએ બનાવેલ સમવસરણ વગેરે 'પ્રાભૃતિકા' ૪૨ દોષોમાંનો એક પ્રકારનો ઉદ્ગમ દોષ છે.) ને કેમ સેવે છે?" પણ નિંદા કરનારા આમ વિચારતાં નથી કે (૧) તેમને (=અરિહંતોએ) રચેલું પ્રવચન (આગમ કે સંઘ) ઉપલબ્ધ થતું હોવાથી તેઓ હતા. તેથી 'કોઈ અરિહંત થયા જ નથી.' એવો નિષેધ અયુક્ત છે. કેમ કે કાર્યથી જ કારણનું અસ્તિત્વ નક્કી થાય છે. (૨) અવશ્ય વેદનીય શાતાવેદનીયકર્મની અને તીર્થંકર નામકર્મ વગેરે કર્મની નિર્જરાના ઉપાય તરીકે જ ભોગ ભોગવતાં હોવાથી તેમને (અરિહંતોને) ભોગ ભોગવવામાં દોષ નથી. (પાપકર્મની જેમ પુણ્યકર્મનો પણ ક્ષય=નિર્જરા થાય તો જ મોક્ષ છે. અને નિકાચિત-પુણ્ય-કે પાપ કર્મનો ક્ષય ભોગથી જ થાય છે.) તથા (૩) ભગવાન પોતે વીતરાગ છે. તેથી સમવસરણ વગેરેમાં રાગ થવાનો સંભવ જ નથી. તેથી સમવસરણના સેવનથી એમને 'પ્રાભૃતિકા' દોષ લાગે નહિ. અરિહંત કથિત ધર્મના બે ભેદ છે. (૧) શ્રુત (૨) ચારિત્ર. શ્રુતધર્મની નિંદા=આ બધા આગમો પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયા છે. અર્થાત્ સામાન્ય લોકોની ભાષામાં

यत्त महाजननेतृत्वाद् देवराजादिवद् देवानामवर्णवादो महामोहनीयबंधहेतुत्वान्निषिद्धो न धर्मित्वादितिपामरवचनं तत्तुच्छं, एवंसत्यस्यसूत्रस्यार्थ(स्य) सिद्धानुवादत्वापत्ते र्देवमात्रावर्णनिषेधे उक्तविशेषणानुपपत्तेश्च । यत्र हि यत्प्रकारकवर्णवादइष्टसाधनतयोपदर्शितस्तत्र तत्प्रकारकवर्णवाद-ग्रहप्रतिबन्धकदोषदर्शनरूपस्यैवावर्णवादस्य निषेध उचित इत्युक्तविशेषणं फलवत् । विपक्व-तपोब्रह्मचर्यफलीभूतदेवार्चनविनयशीलादिगुणप्रतिपन्थिदोषोपदर्शनस्यैव ततो दुर्लभबोधिताहेतुत्व-लाभात् । अत एवैतत्सूत्रप्रतिपक्षसूत्रं यथा । (स्था. ५ स्था. उ. २ सू. ४२६)

રચાયા છે.' ચારિત્રધર્મની નિંદા-'ચારિત્ર નિરર્થક છે. દાન જ શ્રેયસ્કર છે.' વગેરે...આ નિંદાનો જવાબ-"બાળ વગેરે અજ્ઞજીવો સુખેથી ભણી શકે-સમજી શકે ઈત્યાદિ દ્વારા ઉપકાર કરનારું હોવાથી આગમને પ્રાકૃત ભાષામાં રચવામાં દોષ નથી." તથા દાન કરતાં પણ ચારિત્ર જ વધુ શ્રેયસ્કર છે કેમકે મોક્ષનું તે (ચારિત્ર) તરતનું જ કારણ છે. આચાર્ય ઉપાધ્યાયની નિંદા-'આ તો બાળક છે.' વગેરે. પણ નિંદાકરનાર એમ નથી વિચારતો કે "બાળ હોય તો પણ બુદ્ધિ વગેરેથી તો વૃદ્ધ જ છે. તેથી નિંદનીય નથી પણ પૂજનીય છે. ચતુર્વર્ણ સંઘ (=વર્ણ=પ્રકાર, અર્થાત્ સાધુસાધ્વી વગેરે ચતુર્વિધસંઘ. 'ચાતુર્વર્ણ' પદમાં સ્વાર્થિક 'अण्' પ્રત્યય લાગ્યો છે.)ની નિંદા. "આને કોણ સંઘ કહે? કે જે ટોળાના બળ પર પશુઓના ટોળાની જેમ અમાર્ગને માર્ગ તરીકે સ્થાપે છે? પણ આ નિંદા કરતાં પહેલા વિચારતો નથી કે "સંઘ એ જ્ઞાન વગેરે ગુણોના સમુદાયરૂપ છે. તેથી એ માર્ગને જ માર્ગ તરીકે સ્થાપે અમાર્ગને નહિ."

તથા ભવાંતરમાં પ્રકૃષ્ટ તપ અને બ્રહ્મચર્યવાળા અથવા વિપક્વ=ભવાંતરમાં કરેલા તપ અને બ્રહ્મચર્યનો ઉદય અર્થાત્ તપ અને બ્રહ્મચર્યના કારણે દેવ આયુષ્ય વગેરે કર્મનો ઉદય. આ ઉદયથી યુક્તદેવો=વિપક્વતપબ્રહ્મચર્યવાળા દેવો. આ દેવોની નિંદા 'ક્યાંય દેખાતાં ન હોવાથી દેવો છે જ નહિ.' અથવા તો, 'કામમાં આસક્ત મનવાળા, અવિરત, જાણે મરવા ન પડયા હોય તેમ પલકારા અને ચેષ્ટા વિનાના અને શાસનના કોઈ કાર્યમાં કામ નહિ લાગનારા એ શઠ જેવા દેવોથી સર્યું" ઈત્યાદિ. આવા નિંદારસિકોને આવો ઉત્તર આપી શકાય-દેવો દ્વારા કરાતાં ઉપકાર કે ઉપઘાત વગેરે દેખાતા હોવાથી દેવો છે તેમ સિદ્ધ થાય છે. તેઓને મોહનીયનો અને શાતાવેદનીયનો ઉદય જોરદાર હોવાથી તેઓ કામમાં આસક્ત હોય, એમાં તેઓનો વાંક નથી. કહ્યું જ છે કે "અહીં સમાધાન-(ઉપરોક્ત શંકાના સમાધાન). આ છે. મોહનીયશાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી તેઓ કામપ્રસક્ત છે. અને કર્મોદયથી જ તેઓને વિરતિ નથી" ॥૧॥ દેવસ્વભાવથી જ તેઓ પલકારા વિનાના છે. ચેષ્ટા વિનાના છે. કૃતકૃત્ય હોવાથી ઉત્તર આપતાં નથી. કાલના પ્રભાવથી અહીં તીર્થોન્નતિ નથી કરતાં પણ અન્યત્ર તો કરે જ છે. ॥ ૨ ॥"

[ધર્મી હોવાથી દેવોની નિંદાનો ત્યાગ]

પૂર્વપક્ષ :-શક્ર મહાજનનેતા=ઘણા મોટા સમુદાયના નેતા હોવાથી જેમ તેનો અવર્ણવાદ કરવાનો નથી, તેમ દેવો પણ મહાજનનેતા હોવાથી જ તેમનો પણ અવર્ણવાદ કરવાનો નથી. કેમકે તેમ કરવામાં લોકોમાં મોટા પાયે શાસનની નિંદા થવાનો સંભવ છે અને તેમાં નિમિત્ત બનવાથી દુર્લભબોધિ થવામાં કારણભૂત મહામોહનીય કર્મ બંધાય છે. પણ તેનો અર્થ એમ નથી કે, દેવો ધર્મી હોવાથી તેમનો અવર્ણવાદ ન કરવો.

ઉત્તરપક્ષ:- આ દલીલ તુચ્છ છે. મહાજનના નેતા હોવાથી અવર્ણવાદ ન

"पंचहिं ठाणेहिं जीवा सुलहबोहित्ताए कम्मं पकरेंति-तं० अरहंताणं वन्नं वयमाणे जाव विपक्कतवबंभचेराणं देवाणं वन्नं वयमाणे त्ति ॥ अर्हतां वर्णवादो यथा-' जियरागदोषमोहा सव्वण्णु तियसनाहकयपूआ । अच्चंतसच्चवयणा सिवगइगमणा जयंति जिणा ॥ अर्हत्प्रणीतधर्मवर्णो यथा-"वत्थुपयासणसूरो अइसयरयणाण सागरो जयइ । सव्वजयजीवबंधुरबंधुदुविहोवि जिणधम्मो ॥' आचार्यवर्णवादो यथा-"तेसिं णमो तेसिं णमो भावेण पुणोपुणोवि तेसिं णमो । अणुवकयपरहियरया जे नाणं दिंति भव्वाणं ॥" चतुर्वर्णश्रमणसङ्घवर्णवादो यथा-'एयंमि पूइअंमि णत्थि तयं जं न पूइअं होइ । मु(सु)वणे वि पूअणिज्जो, न गुणीसंघाओ जं

કરવો એ અર્થસિદ્ધ વાત છે. કેમકે એમ કરવાથી શાસનહીલના થાય છે તેમજ અંગત નુકસાન થાય છે. એ આબાળગોપાળ સિદ્ધ છે. તેથી આ અર્થસિદ્ધ વાતને ફરીથી શબ્દોલ્લેખ કરવામાં સૂત્ર માત્ર અનુવાદ રૂપ જ થશે. પણ અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિરૂપ વિધાન આત્મક નહિ થાય. વળી જો તમે કહ્યું એ કારણથી જ દેવોનો અવર્ણવાદ કરવાનો ન હોય તો, તે કારણ તો સઘળા દેવો અંગે લાગુ પડે. તેથી સઘળા દેવોના અવર્ણવાદનો નિષેધ થાય છે. 'તેથી વિપક્વ તપ બ્રહ્મચર્ય' એવું વિશેષણ મૂકવામાં કોઇ અર્થ નહિ સરે. અને 'વ્યર્થવિશેષણ' દોષ પણ ઉભો થાય. કેમકે "જ્યાં જેવા પ્રકારવાળો વર્ણવાદ ઇષ્ટસાધન તરીકે બતાવ્યો હોય ત્યાં તે પ્રકારવાળા વર્ણવાદને અટકાવનાર દોષના દર્શનરૂપઅવર્ણવાદનો નિષેધ જ ઉચિત છે." એટલે કે જે વ્યક્તિના જે ગુણવગેરેરૂપ વિશેષણને આગળ કરી વર્ણવાદ કરવો એ સુલભબોધિતા વગેરે લાભના સાધન તરીકે માન્ય હોય, તે વ્યક્તિના તે જ ગુણ વગેરેના વર્ણવાદમાં પ્રતિબંધક બનતા દોષ જોવારૂપ અવર્ણવાદનો ત્યાગ કરવો ઉચિત છે. તેથી જો 'વિપક્વતપ-બ્રહ્મચર્યવાળા' આ વિશેષણવાળા દેવોના અવર્ણવાદનો નિષેધ કરવાનો આશય હોય, તો જ આ વિશેષણ સાર્થક બને. માટે જ તપ અને બ્રહ્મચર્યના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવોના તપ અને બ્રહ્મચર્યના જ ફળભૂત જિનપ્રતિમાપૂજન, વિનય, શીલ વગેરે ગુણોના વિરોધી દોષોને જોવારૂપ અવર્ણવાદ જ અહીં દુર્લભબોધિ થવામાં કારણ તરીકે ઈષ્ટ છે. એવા અવર્ણવાદનો નિષેધ જ અહીં ઇષ્ટ છે. માટે જ 'વિપક્વ.' ઈત્યાદિ વિશેષણના બળ પર કહી શકાય કે અહીં માત્ર 'મહાજનના નેતા' હોવા માત્રથી દેવોના અવર્ણવાદનો નિષેધ ઇષ્ટ નથી. પરંતુ ધર્મી અને ગુણી હોવાથી તે દેવોના (પૂજન આદિ) ધર્મોની નિંદારૂપ અવર્ણવાદનો નિષેધ છે. તેથી જ પૂર્વસૂત્રના પ્રતિપક્ષ તરીકેના સૂત્રમાં એ વિશેષણવાળા દેવોના વર્ણવાદથી સુલભબોધિ થવાય છે તેમ બતાવ્યું છે (જેમ મહાજન નેતાનો અવર્ણવાદ ઈષ્ટ નથી તેમ એટલા માત્રથી વર્ણવાદ પણ ઈષ્ટ નથી. આગમમાં ક્યાંય એવો પાઠ નથી કે મહાજનના નેતાઓની પ્રશંસા કરવાથી ભવાંતરમાં સુલભબોધિ થવાય. તેથી ધર્મી હોવાથી જ એ દેવોને જેમ વર્ણવાદ સુલભબોધિ થવામાં હેતુ છે. તેમ અવર્ણવાદ દુર્લભબોધિ થવામાં હેતુ છે.) વર્ણવાદનું સૂત્ર આ મુજબ છે.

[સુલભબોધ થવાના હેતુ]

"પાંચ સ્થાનોથી જીવ સુલભબોધિ થવાના કર્મને ઉપાર્જે છે-તે આ પ્રમાણે-(૧) અરિહંતનો વર્ણવાદ=પ્રશંસા કરવાથી ઈત્યાદિ પૂર્વવત્ યાવત્ (૫) વિપક્વ તપબ્રહ્મચર્યયુક્ત દેવોનો વર્ણવાદ કરવાથી." ટીકા—અરિહંતનો વર્ણવાદ-રાગ-દ્વેષ અને મોહને જિતનારાં, સર્વજ્ઞ, દેવેન્દ્રથી પૂજાયેલા,

अन्नो ॥ ' देववर्णवादो यथा-' देवाण अहो सीलं विसयविसविमोहिआ वि जिणभवणे अच्छरसाहिंपि समं हासाई जेण न करेंति । त्ति ॥ वृत्तौ । एतेन 'सविशेषण.'[१] इत्यादिन्यायात् प्राग्भवीयतपः संयमयोरेव देववर्णनविधौ तात्पर्यमिति निरस्तम् एकविधेरन्यतः सिद्धत्वेन चमरेन्द्रेशानेन्द्रात्रतिप्रसङ्गेन च विशिष्टविधावेव तात्पर्यात् । तस्माद् ये 'अधार्मिका देवा' इति वदन्ति तैस्तद्वर्णवादस्य मूलतोऽपहस्तितत्वात् स्वकरेण स्वशिरसि रजः क्षिप्यते इति ज्ञेयम् । अत एव सत्यप्यसंयतत्वे निष्ठुरभाषाभयान्नो संयतत्वमागमे तेषां परिभाषितम् । 'नो धर्मिण' इति तु कुमतिग्रस्तैः प्रतिक्रियमाणं न क्वापि श्रूयते, धर्मसामान्याभावप्रसङ्गेन तथावक्तुमशक्यत्वात्, उपपादितं चैतन्महताप्रबन्धेन देवधर्मपरीक्षायामस्माभिरित्युपरम्यते ॥१६॥

અત્યંત સત્ય વચન બોલવાવાળા અને મોક્ષગતિમાં જવાવાળા જિનો(=અરિહંતો) જય પામે છે. ॥૧॥ અરિહંતપ્રરૂપિતધર્મનો વર્ણવાદ-વસ્તુના પ્રકાશ(-યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવવા)માં સૂર્યસમાન, અતિશયરૂપી રત્નોના સાગર સમાન, જગતના સર્વજીવોના પ્રેમાળ બંધુ જેવો બન્ને પ્રકારનો (શ્રુત અને ચારિત્ર) જિનધર્મ જય પામે છે. ॥ ૨ ॥ આચાર્ય-ઉપાધ્યાયની સ્તુતિ "તેઓને નમસ્કાર, તેઓને નમસ્કાર તેઓને ભાવપૂર્વક વારંવાર નમસ્કાર કે જેઓ સ્વોપકાર વિના પણ પરહિતમાં રત છે અને ભવ્ય જીવોને જ્ઞાન આપે છે. ॥ ૩ ॥" ચતુર્વર્ણસંઘની સ્તવના- "આની (સંઘની) પૂજા કરવાથી એવું કશું નથી કે જે પૂજાયું ન હોય. અર્થાત્ સંઘપૂજામાં સર્વપૂજા સમાયેલી છે. કેમકે દુનિયામાં ગુણીઓના સંઘને છોડી બીજો કોઈ પૂજનીય નથી. ॥ ૪ ॥" દેવની પ્રશંસા-"અહો ! (આશ્ચર્યકારી) દેવોનું શીલ ! કે વિષયના ઝેરથી મૂઢ હોવા છતાં જિનમંદિરમાં અપ્સરાઓની સાથે હાસ્ય વગેરે પણ કરતાં નથી." ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષ : 'સવિશેષણ. એ ન્યાયથી (વિશેષણયુક્ત વિશેષ્ય વિધાન અંગે કોઈ વિધિ દર્શાવી હોય, અને વિશેષ્યમાં એ વિધિને બાધ હોય ત્યારે એ વિધિ વિશેષણમાં સંક્રમિત થાય છે. જેમકે "ન્યાયસંપન્ન વૈભવ"ના વિધાનમાં વૈભવ-પરિગ્રહ પાપરૂપ હોઇ તેમાં વિધાનને બાધ છે. તેથી વિધાન "ન્યાયસંપન્નતા" વિશેષણમાં સંક્રમિત થાય છે. અર્થાત્ ન્યાયસંપન્નતામાં જ વિધાનનોઆશય છે.) દેવોના વર્ણવાદમાં દેવોના પૂર્વભવના તપ-સંયમના વર્ણવાદનો જ આશય છે, કેમકે અવિરત અને કામાસક્ત દેવોના વર્ણવાદમાં સ્પષ્ટ બાધ છે.

ઉત્તરપક્ષ:-આ વાત અસંગત છે. એકવિધિ- વિશેષણ અને વિશેષ્ય એ બેમાંથી એકમાં જ વિધિ અન્યતઃ સિદ્ધ છે. જો 'દેવ' રૂપ વિશેષ્ય પદમાં જ વિધિ હોય, તો અર્થાત્ બધાજ દેવો વર્ણવાદને પાત્ર હોય, તો (૧) વિશેષણપદ નિરર્થક થાય તથા (૨) મિથ્યાત્વી દેવોના વર્ણવાદ કરવામાં મિથ્યાત્વનું પોષણ વગેરે છે. તેથી 'દેવ' રૂપ માત્ર વિશેષ્ય વર્ણવાદને પાત્ર નથી જ. હવે જો વર્ણવાદનું વિધાન માત્ર વિપકવતપ-બ્રહ્મચર્યરૂપ વિશેષણમાં જ હોય. અર્થાત્ માત્ર પ્રાગ્ભવીયતપબ્રહ્મચર્ય જ જો વર્ણવાદને પાત્ર હોય, તો એ તપબ્રહ્મચર્યનો વર્ણવાદ આચાર્યઆદિના વર્ણવાદથી સિદ્ધ જ છે. તથા જો પ્રાગ્ભવીય તપબ્રહ્મચર્ય જ વર્ણવાદને પાત્ર હોય તો ચમરેન્દ્ર અને ઈશાનેન્દ્ર પૂર્વ ભવમાં અનુક્રમે 'પૂરણ' અને 'તામલી' નામના મિથ્યાત્વી તાપસો હતા. તેથી તેમના મિથ્યાત્વયુક્ત અજ્ઞાનતપ અને બ્રહ્મચર્યની પ્રશંસાનો અતિપ્રસંગ પણ છે. માટે 'વિપકવ.' આદિ વિશેષણથી વિશિષ્ટદેવો આ જ ભવના પૂજન આદિ ગુણોને કારણે વર્ણ-

---

१. सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतो विशेष्यबाधके सतीति न्यायः ।

अथ देवेषु धर्मस्थापकान् गुणानेव दर्शयन् परानाक्षिपति—

शक्रेऽवग्रहदातृता व्रतभृतां निष्पापवाग्भाषिता;
सच्छर्माद्यभिलाषिता च गदिता प्रज्ञप्तिसूत्रे स्फुटम् ।
इत्युच्चैरतिदेशपेशलमतिः सम्यग्दृशां स्वःसदाम् ;
धर्मित्वप्रतिभूः खलस्खलनकृद्धर्मस्थितिं जानताम् ॥ १७ ॥

[दंडान्वयः-प्रज्ञप्तिसूत्रे शक्रे व्रतभृतामवग्रहदातृता, निष्पापवाग्भाषिता, सच्छर्माद्यभिलाषिता च स्फुटं गदिता । इति सम्यग्दृशां स्वःसदामुच्चैरतिदेशपेशलमतिः खलस्खलनकृद् धर्मस्थितिं जानतां धर्मित्वप्रतिभूः ॥]

વાદને પાત્ર છે. અર્થાત્ ઉક્ત વિશેષણોથી વિશિષ્ટ દેવો હાલમાં પણ ધાર્મિક હોવાના કારણે પ્રશંસાપાત્ર છે. તેથી જેઓ 'દેવો અધાર્મિક છે' એમ ઘોષણા કરે છે તેઓ દેવોના વર્ણવાદને મૂળથી જ ઊડાવે છે, અને સૂત્રઆશાતના દ્વારા પોતાની જાતે જ બોધિને=સમ્યગ્દર્શનને દુર્લભ બનાવે છે. માટે તેઓની ચેષ્ટા પોતાના હાથે પોતાના માથા પર ધૂળ નાખવા જેવી હાસ્યાસ્પદ છે. દેવો પ્રશંસાપાત્ર છે અને નિંદાપાત્ર નથી. આ વાતનો ખ્યાલ રાખીને જ તેઓ અસંયત હોવા છતાં આગમ પણ તેઓની આમન્યા જાળવે છે. અને દેવો માટે નિષ્ઠુર ભાષાનો પ્રયોગ ન થઈ જાય તે હેતુથી દેવોને માત્ર 'નો સંયત' એટલું જ કહે છે, પણ પ્રતિમાલોપકોની જેમ 'નો ધર્મી' એમ કહેતું નથી. કેમકે 'નો ધર્મી', કહેવાથી 'દેવો અંશમાત્ર પણ ધર્મયુક્ત નથી' તેવું તાત્પર્ય નીકળે. દેવોમાં 'અંશમાત્ર પણ ધર્મ ન હોય' તે અશક્ય છે. આગમને માન્ય નથી. માટે જ પ્રતિમાલોપકો 'દેવો ધર્મી જ નથી' એવો જે પ્રતીકાર કરે છે તે આગમમાં ક્યાંય ઉપલબ્ધ નથી. આ બાબતની વિસ્તૃત ચર્ચા ટીકાકારે **દેવધર્મપરીક્ષા** ગ્રંથમાં કરી છે. તેથી અહીં આટલેથી જ અટકે છે. ॥૧૬॥

[દેવોમાં ધર્મસૂચક ગુણો]

દેવોમાં ધર્મની સ્થાપના કરનારા=ધર્મને સૂચવનારા ગુણોને બતાવતા કવિવર પરવાદીઓ પર આક્ષેપ કરતાં કહે છે–

કાવ્યાર્થ :- શક્રમાં (૧) સાધુઓને અવગ્રહ આપવાનો ગુણ (૨) નિરવદ્યવચન બોલવાનો ગુણ તથા (૩) સાધુઓ વગેરેના હિતસુખ વગેરેની ઇચ્છા કરવાનો ગુણ છે. એમ **ભગવતીસૂત્ર**માં સ્પષ્ટ દર્શાવેલ છે. આમ આ પ્રમાણે શક્રના અત્યંત અતિદેશથી=સદૃશતાદર્શક વચનથી સિદ્ધ થયેલી સમ્યગ્દષ્ટિ દેવોની રમણીયબુદ્ધિ ખલ=દુર્જય-દુર્જનપ્રતિવાદીઓને સ્ખલના(=પરાજય) પમાડનારી છે અને ધર્મની વ્યવસ્થાને સમજતા સહૃદયીઓની 'દેવો ધર્મી છે' તેવી સ્થાપનાની પ્રતિભૂ=વિજય અપાવતી સાક્ષીરૂપ છે. ॥ ૧૭ ॥

અહીં તાત્પર્ય આ છે–સમ્યગ્દષ્ટિદેવોમાં રહેલા અવગ્રહદાન, વંદન, વૈયાવચ્ચ વગેરે ગુણો ઉભયપક્ષ માન્ય છે. તથા દર્શનાચાર ધર્મરૂપ છે. એ વાત પણ ઉભયપક્ષ

'शक्रे'त्यादि–शक्रे=सौधर्मेन्द्रे व्रतभृतां=साधूनामवग्रहदातृता=अवग्रहदानगुणः, तथा निष्पापवाग्भाषिता=निरवद्यवाग्भाषकत्वगुणः, सतां=साध्वादीनां शर्माद्यभिलाषिता=हितसुखादिकामित्वगुणः, 'च' समुच्चये । प्रज्ञप्तिसूत्रे=भगवत्यां स्फुटं=प्रकटं गदिताः–एते गुणा व्यक्तं प्रतिपादिता इत्यर्थः । इति=अमुना प्रकारेण उच्चैः=अत्यर्थं अतिदेशेन=सादृश्यग्राहकवचनेन पेशला=रमणीया मतिः, सम्यग्दृशां=सम्यग्दृष्टीनां स्वःसदां=देवानां तत्संबंधिनीत्यर्थः, धर्मस्थितिं=धर्मव्यवस्थां जानतां=सहृदयानां धर्मित्वप्रतिभूः=धर्मित्वस्थापनायां जयहेतुः साक्षिणी । कीदृग् ? खलस्खलनकृत्=दुर्जयदुर्जनप्रतिवादिपराजयकृदित्यर्थः । अयं भावः–सम्यग्दृष्टिदेवेष्ववग्रहदानादयो वंदनवैयावृत्त्यादयश्चोभयसिद्धानुगुणा दर्शनाचारस्य धर्मत्वं (त्वात् ?) तद्विकृतिभूताः, प्रकृतित्वाद् विकृतिरितिन्यायेन धर्मतयाऽकामेनाप्येष्टव्याः । तत्कथं तद्वन्तोऽप्यधर्मिण इति वदतां जिह्वा न परिशटते ? अन्येषां भगवद्वन्दनमेव तेषां धर्मो नार्चादिकमिति त्वर्द्धजरतीयग्रहणे विनाऽनन्तानुबन्धिनं हठं नान्यत् कारणं पश्यामः ।। अक्षराणि चात्र––

"तए णं से सक्के देविंदे देवराया समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतिए धम्मं सोच्चा णिसम्म हट्ठतुट्ठ० समणं भगवं महावीरं वंदइ वंदइत्ता नमंसइ २ एवं वयासी,–कइविहे णं भंते ! उग्गहे पं० ? सक्का !

સંમત છે. અવગ્રહદાનાદિગુણો દર્શનાચારરૂપ પ્રકૃતિના વિકૃતિ=વિકાર=પરિણામો છે. અને વિકૃતિમાં પ્રકૃતિ સમાયેલી જ હોય છે કેમકે 'પ્રકૃતિમાંથી વિકૃતિ પ્રગટે છે.' (પ્રકૃતિ=ઉપાદાન વિકૃતિ=ઉપાદેય. દા. ત. માટી અને ઘડો) એવો ન્યાય છે. તેથી દેવોના આ અવગ્રહદાનાદિ ગુણોમાં દર્શનાચારરૂપ ધર્મ રહેલો જ છે. તે ઈચ્છા ન હોય તો પણ સ્વીકારવું જ પડે. આમ દેવો ધર્મયુક્ત હોવા છતાં તેઓને અધર્મી કહેતા જીભ કેમ કપાઈ ન જાય ? અર્થાત્ તેઓને 'અધર્મી' કહેવા માટે જીભ ઉપડવી જ ન જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ :– ભલે દેવો ધર્મી હોય. પરંતુ તેઓના પરમાત્માને વંદનાદિ ધર્મો જ ધર્મરૂપ છે. નહિ કે જિનપ્રતિમાપૂજનાદિપ્રવૃત્તિઓ.

ઉત્તરપક્ષ :– આવા 'અર્ધજરતીય' (અડધું પકડવું અને અડધું છોડવું) ન્યાયથી સમાન ભાવથી થતી પ્રવૃત્તિઓમાંથી અમુકને ધર્મ તરીકે સ્વીકારવા અને બાકીનાનો ધર્મ તરીકે સ્વીકાર ન કરવો વ્યાજબી નથી. કેમકે આવો પક્ષપાત અનંતાનુબંધી કષાયના ઘરની હઠ વિના સંભવે નહિ. એમ અમને દેખાય છે.

[શક્રના સમ્યગ્વાદિતા આદિ ગુણો]

'આ અંગે **ભગવતી સૂત્ર (૧૬ મુ. શ. ૨જો ઉ.)**નો ટીકા સહિત પાઠ આ પ્રમાણે છે. "ત્યારે તે શક્ર, દેવેન્દ્ર, દેવરાજા શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સ્વામી પાસે ધર્મને સાંભળી હર્ષિત થાય છે. અને શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સ્વામીને વંદન કરી આમ પૂછે છે. "હે ભદન્ત ! અવગ્રહ(–સ્વામી વડે જે સ્વીકૃત થાય તે) કેટલા પ્રકારના છે ? "હે શક્ર ! અવગ્રહ પાંચ પ્રકારે છે. તે આ પ્રમાણે (૧) દેવેન્દ્રનો અવગ્રહ (દેવેન્દ્ર–શક્ર કે ઇશાનેંદ્ર તેમનો અવગ્રહ ક્રમશઃ દક્ષિણ કે ઉત્તર લોકાર્ધ છે. (૨) (ચક્રવર્તી) રાજાનો (છ ખંડવાળા 'ભરત' વગેરે ક્ષેત્રનો) અવગ્રહ. (૩) (માંડલિક રાજા રૂપ) ગૃહપતિનો (પોતાના રાજ્યની સીમા સુધીનો) અવગ્રહ. (૪) સાગારિક–શય્યાતરનો (પોતાના ઘરસંબંધી) અવગ્રહ. (૫) (સમાન ધર્મવાળા હોવાથી) સાધર્મિક સાધુઓનો (પોતાનુ આભાવ્ય–માલિકીનું પાંચ

पंचविहे उग्गहे प० तं०-(१) देविंदोग्गहे (२) राउग्गहे (३) गाहावइ उग्गहे (४) सागारिउग्गहे (५) साहम्मिउग्गहे। जे इमे भंते! अज्जत्ताए समणा निग्गंथा विहरंति, एएसिं णं अहं उग्गहं अणुजाणेमि त्ति कट्टु समणं भगवं महावीरं वंदइ णमंसइ, वंदित्ता णमंसित्ता तमेव दिव्वं जाणविमाणं दुरूहति २ जामेव दिसिं पाउभूते तामेव दिसिं पडिगए। भंतेत्ति भगवं गोयमे समणं भगवं महावीरं वंदइ णमंसइ, वंदित्ता णमंसित्ता, एवं वयासी,-जं णं भंते? सक्के देविंदे देवराया तुब्भे एवं वदति, सच्चे ण एसमट्ठे? हंता सच्चे। सक्के णं भंते! देविंदे देवराया किं सम्मावादी मिच्छावादी? गो०! सम्मावादी, णो मिच्छावादी। सक्के णं भंते! देविंदे देवराया किं सच्चं भासं भासइ, मोसं भासं भासइ, सच्चामोसं भासं भासइ, असच्चामोसं भासं भासइ? गो०। सच्चंपि भास भासइ जाव असच्चामोसंपि भासं भासइ। सक्के णं भंते! देवराया किं सावज्जं भासं भासइ, अणवज्जं भासं भासइ? गो०। सावज्जंपि भ.सं भासइ अणवज्जंपि भासं भासइ। से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ-सावज्जंपि जाव अणवज्जंपि भासं भासइ? गो०! जाहे णं सक्के देविंदे देवराया सुहुमकायं अणिज्जूहित्ताणं भासं भासइ ताहे णं सक्के देविंदे देवराया सावज्जं भासं भासइ, जाहे णं सक्के देविंदे देवराया सुहुमकायं णिज्जूहित्ताणं भासं भासइ ताहे णं सक्के देविंदे देवराया अणवज्जं भासं भासइ, से तेणट्ठेणं जाव भासइ। सक्के णं भंते! देविंदे देवराया किं भवसिद्धिए? अभवसिद्धिए? सम्मदिट्ठी मिच्छादिट्ठीए? एवं जहा मोओद्देसए-सणंकुमारो जाव णो अचरमेत्ति॥" षोडशशतेद्वितीयोद्देशके। 'उग्गहे' त्ति-अवगृह्यते स्वामिना स्वीक्रियते यः सोऽवग्रहः। 'देविंदोग्गहेत्ति' देवेन्द्रः शक्र ईशानो वा, तस्यावग्रहो दक्षिणलोकार्द्धं उत्तरं वेति देवेन्द्रावग्रहः। 'राउग्गहे' त्ति राजा=चक्रवर्त्तीत स्त्रावग्रहः षट्खण्डभरतादिक्षेत्रं राजावग्रहः। 'गिहवइउग्गहेत्ति' गृहपतिः=माण्डलिको राजा, तस्यावग्रहः स्वकीयं मण्डलमिति गृहपत्यवग्रहः। 'सागारिउग्गहेत्ति' सह अगारेण=गेहेन वर्त्तत इति सागारः, स एव सागारिकः तस्यावग्रहो गृहमेवेति सागारिकावग्रहः। 'साहम्मिउग्गहेत्ति' समानेन धर्मेण चरन्तीति साधर्मिकाः साध्वपेक्षया साधव एव, तेषामवग्रहः तदाभाव्यपञ्चक्रोशपरिमाणं क्षेत्रमृतुबद्धे मासमेकं वर्षासु चतुरो मासान् यावदिति साधर्मिकावग्रहः। एवमुपश्रुत्येन्द्रो यदाचख्यौ तदाह-'जे इमे' इत्यादि 'एवं वयति त्ति' पूर्वोक्तं 'अहं उग्गहं अणुजाणामी' त्येवरूपं वदति=अभिधत्ते। सत्य एषोऽर्थ इति। अथ भवत्वयमर्थः सत्यः तथाप्ययं

કોશ જેટલું ક્ષેત્ર ઋતુબદ્ધ-શિયાળા-ઉનાળામાં એકમાસ સુધી અને ચોમાસામાં ચરમાસ સુધી) અવગ્રહ. આ સાંભળીને ઈન્દ્ર કહે છે—"હે ભદન્ત! આર્યરૂપે (સાધુરૂપે) જે શ્રમણ નિર્ગ્રંથો વિચરી રહ્યા છે તેઓને હું અવગ્રહની અનુજ્ઞા આપું છું." એમ કહી શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીને વંદન નમન કરી તે જ દિવ્યવિમાનમાં આરૂઢ થઈ જે દિશામાંથી આવ્યા હતા તેજ દિશામાં રવાના થયા. તે વખતે ભગવાન ગૌતમસ્વામી, શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીને વંદન નમસ્કાર કરી પૂછે છે "હે ભદન્ત! શક્રે આપને જે કહ્યું તે સત્ય છે? હે ગૌતમ! તે સત્ય છે." (આ અર્થ ભલે સત્ય હો પણ ઈન્દ્ર સ્વરૂપથી સમ્યગ્વાદી હશે કે નહિ એવી શંકાથી) ગૌતમસ્વામી ફરીથી પૂછે છે. "હે ભદન્ત! શક્ર-દેવેન્દ્ર સમ્યગ્વાદી છે કે મિથ્યાવાદી? ગૌતમ! તે શક્ર સમ્યગ્વાદી છે. (પ્રાયઃ સમ્યગ્ બોલવાના સ્વભાવવાળો છે.) પરંતુ મિથ્યાવાદી નથી. (છતાં પણ પ્રમાદ વગેરે દોષથી ચારે પ્રકારની ભાષા બોલે ખરો કે નહિ? તે જાણવા ફરીથી પૂછે છે) 'હે ભદન્ત! શક્ર શું (૧) સત્ય ભાષા બોલે, કે (૨) અસત્યભાષા બોલે કે (૩) સત્યામૃષા (=મિશ્ર) ભાષા બોલે કે (૪) અસત્યામૃષા (=આજ્ઞાવગેરેવ્યવહાર) ભાષા બોલે!' હે ગૌતમ! શક્ર સત્ય વગેરે ચારે પ્રકારની ભાષા બોલે. (સત્ય ભાષા પણ કયારેક સાવદ્ય ભાષા બની શકે. તેથી ગૌતમ સ્વામી ફરી પ્રશ્ન કરે છે,) 'હે ભદન્ત! શક્ર સાવદ્યભાષા બોલે કે નિરવદ્ય?' 'હે ગૌતમ! શક્ર સાવદ્ય ભાષા પણ બોલે અને નિરવદ્ય ભાષા પણ બોલે!' 'હે સ્વામિન્ કેમ આમ કહો છો કે શક્ર સાવદ્ય પણ બોલે અને નિરવદ્ય પણ બોલે'? હે ગૌતમ! જ્યારે શક્ર સૂક્ષ્મકાય (=હાથ વગેરે વસ્તુ' એમ જ્ઞાનવૃદ્ધોનો મત, બીજા મતે 'વસ્ત્ર'.) ને રાખ્યા વિના અર્થાત્ બોલતી વખતે

स्वरुपेण सम्यग्वादी उत नेत्याशङ्क्याह. 'सक्के णमि'त्यादि सम्यग्वदितुं शीलं=स्वभावो यस्य स सम्यग्वादी प्रायेणासौ सम्यगेव वदतीति । सम्यग्वादशीलत्वेऽपि प्रमादादिना किमसौ चतुर्विधां भाषां भाषते नवेति प्रश्नयन्नाह, 'सक्के णं' इत्यादि । सत्यापि भाषा कथञ्चिद् भाष्यमाणा सावद्या संभवतीति पुनः पृच्छति–'सक्के णं' इत्यादि । 'सावज्जं ति' सहावद्येन–गर्हितकर्मणेति सावद्या तां 'जाहे णंते' यदा 'सुहुमकायंति' सूक्ष्मकायं हस्तादिकं वस्त्विति वृद्धाः, अन्ये त्वाहुः 'सुहुमकायं'ति वस्त्रं, 'अणिजूहित्ताणं' त्ति अगोह्यादत्वा । हस्ताद्यावृत्तमुखस्य हि भाषमाणस्य जीवसंरक्षणतोऽनवद्या भाषा भवत्यन्या तु सावद्येति । शक्रमेवाधिकृत्याह– 'मोऊद्देसएत्ति' तृतीयशते प्रथमोद्देशकं । तत्पाठो यथा–"सणंकुमारे णं भंते ! देविंदे देवराया किं भवसिद्धिए अभवसिद्धिए ? सम्मदिट्ठी ? मिच्छादिट्ठी ? परित्तसंसारीए अपरित्तसंसारीए ? सुलहबोहीए दुल्लहबोहीए ? आराहए विराहए ? चरमे अचरमे ? गो० । सणंकुमारे णं देविंदे देवराया भवसिद्धिए णो अभवसिद्धिए, एवं सम्म० परित्त० सुलह० आरा० च० पसत्थं णेयव्वं । से केणट्ठेणं भंते ! गो० ! सणंकुमारे णं देविंदे देवराया बहूणं समणाणं बहूणं समणीणं बहूणं सावयाणं बहूणं सावियाणं हियकामए, सुहकामए, पत्थकामए, आणुकंपिए, णिस्सेयसिए, हितसुहणिस्सेसकामए, से तेणट्ठेणं ॥" आराहए त्ति व्याख्या–ज्ञानादीनामाराधयिता, 'चरमेत्ति' चरम एव भवो यस्याप्राप्तस्तिष्ठति, देवभवो वा चरमो यस्य स चरमः; चरमभवो वा भविष्यति यस्य स चरमः । 'हिअकामए'त्ति हितं सुखनिबन्धनं वस्तु । 'सुहकामए' त्ति सुखं=शर्म 'पत्थकामए त्ति' पथ्यं=दुःखत्राणं कस्मादेवमित्याह 'आणुकंपियत्ति' कृपावान् । अत एवाह 'णिस्सेयस्सिएत्ति' निःश्रेयसं=मोक्षस्तत्र नियुक्त इव नैःश्रेयसिकः । 'हिअसुहाणिस्सेसकामएत्ति' हितं यत्सुखनदुःखानुबन्धमित्यर्थः तन्निःशेषाणां=सर्वेषां कामयते=वाञ्छति यः स तथेति वृत्तौ ॥

एवं हि सम्यग्दृशो देवा मैत्र्यादिगुणपात्राणि परिणतियोगादेव गुर्वादिभक्तिमन्तो निशास्वापसमेन दिव्यभोगेनाप्यभग्नमुक्तिपथप्रयाणास्तत्कालीनदर्शनैकलक्षणक्रियावन्तो धर्मवन्त एवेति स्थितिम् ॥१७॥

મોં પર હાથ વગેરે રાખ્યા વિના બોલે, ત્યારે શક્ર સાવદ્ય=પાપયુક્ત ભાષા બોલે છે. (કેમ કે હાથ વગેરે રાખ્યા વિના બોલવામાં જીવોનું રક્ષણ થતું નથી.) જ્યારે શક્ર સૂક્ષ્મકાયનો ઉપયોગ કરી બોલે છે, ત્યારે નિરવદ્ય ભાષા બોલે છે (કેમ કે જીવોનું રક્ષણ થાય છે.) એ હેતુથી એ પ્રમાણે કહ્યું. હે ભદન્ત ! શક્ર ભવસિદ્ધિક છે કે અભવસિદ્ધિક ? સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે ? ઇત્યાદિ "મોઓદ્દેશક"=તૃતીય શતકમાં પ્રથમોદ્દેશકમાં સનત્કુમાર ઇન્દ્રની જેમ સમજવું. સનત્કુમાર ઇન્દ્ર અંગેનો પાઠ આ પ્રમાણે છે. 'હે ભદન્ત ! સનત્કુમાર દેવેન્દ્ર' (ત્રીજા દેવલોકના ઇંદ્ર) ભવસિદ્ધિક છે કે અભવસિદ્ધિક ? સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ ? પરિત્ત સંસારી છે કે અનંત સંસારી ? સુલભબોધિ છે કે દુર્લભબોધિ ? આરાધક છે કે વિરાધક ? ચરમ છે કે અચરમ છે ?' હે ગૌતમ ! સનત્કુમાર દેવેન્દ્ર ભવસિદ્ધિક છે, સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, પરિત્તસંસારી છે, સુલભબોધિ છે, આરાધક છે, અને ચરમ છે.' હે ભગવન્ ! કેમ આમ કહો છો ? ગૌતમ ! સનત્કુમાર દેવેન્દ્ર ઘણા સાધુ–સાધ્વી–શ્રાવક–શ્રાવિકાઓની હિત(=સુખમાં કારણભૂતવસ્તુ) સુખ, પથ્ય(=દુઃખથી રક્ષણ)ની ઇચ્છા રાખે છે કેમકે તે કૃપાળુ છે, અને જાણે કે મોક્ષમાં નિયુક્ત થયેલો છે.(=નિઃશ્રેયસિક) અને બધાના દુઃખના અનુબંધ વિનાના સુખની ઇચ્છા કરે છે. (=हितसुखनिःशेषकामी) તેથી ઉપરોક્ત કહ્યું છે.' આરાધક=જ્ઞાન વગેરે ત્રિકની આરાધના કરનાર. ચરમ=જેને હવે ચરમભવ જ બાકી રહ્યો છે. અથવા જેનો આ દેવભવ છેલ્લો છે. અથવા જેને ચરમભવ આવવાનો છે તે." **આ પ્રમાણે સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવો મૈત્રી વગેરે ગુણોના ભાજન છે.** (કેમકે બધાના હિતનો વિચાર કરે છે. અને 'બધાના હિતનો વિચાર' મૈત્રીભાવનારૂપ છે) **વળી આ દેવો સારી પરિણતિથી સભર હોવાથી ગુરુવગેરે**

यत्त्वननुमोद्यत्वाद् देवानां भक्तिकृत्यं न धर्म इति गूढाशयस्य शङ्कामसिद्धया निराकुर्वन्नाह—

देवानां ननु भक्तिकृत्यमपि न श्लाघ्यं यतीनां यतः
सूर्याभः कृतनृत्यदर्शनरुचिप्रश्नोऽर्हताऽनादृतः
हन्तेयं जडचातुरी गुरुकुले कुत्र त्वया शिक्षिता ?
सर्वत्रापि हि पंडितैरनुमत येनानिषिद्ध स्मृतम् ॥१८॥

[दंडान्वयः–ननु देवानां भक्तिकृत्यमपि यतीनां न श्लाघ्यं, यतः कृतनृत्यदर्शनरुचिप्रश्नः सूर्याभोऽर्हताऽनादृतः । हन्त ! इयं जडचातुरी त्वया कुत्र गुरुकुले शिक्षिता ? येन सर्वत्रापि हि पंडितैरनिषिद्धमनुमतं स्मृतम् ॥]

'देवाना' मित्यादि–ननु देवानां भक्तिकृत्यमपि=प्रतिमार्चनादि यदि यतीनां न श्लाघ्यं =नानुमोद्यं, ततश्च न धर्मो, वन्दनादि तु श्लाघ्यत्वाद् धर्म एव । अतएव 'पोराणमेयं सूरियाभा' इत्यादि प्रतिज्ञा । यच्चतुर्विधा देवा अर्हतो, भगवतो वन्दित्वा नमस्कृत्य स्वस्वनामगोत्राणि श्रावयन्तीत्येव निगमनमिति द्रष्टव्यमिदमित्थमेव यतः सूर्याभःकृतो नृत्यविधेः=नृत्यकरणस्य प्रश्नो येन स, तथा,अर्हता श्रीमहावीरेण न,दृतः–तन्नृत्यकरणप्रतिज्ञा नादृतेत्यर्थः । तथाच सूत्रं

પ્રત્યેની ભક્તિવાળા છે. તેઓ જે દિવ્યભોગો ભોગવે છે એ તો માત્ર રાતની નિંદર સમાન છે. પણ તેટલા માત્રથી તેઓ મોક્ષમાર્ગથી પતન પામેલા નથી. (તાત્પર્ય :– આ દેવભવ તો આગળા ભવથી મોક્ષમાર્ગ તરફ આરંભેલા અવિરત પ્રયાણમાં માર્ગમાં ધર્મશાળામાં રાતવાસો પસાર કરવા રૂપ જ છે) વળી આ દિવ્યભોગના કાળમાં પણ એ દેવો એક દર્શન(=સમ્યગ્દર્શન)રૂપક્રિયા (=આચાર) વાળા તો છેજ. આમ તે કાળે પણ દર્શનાચારથી યુક્ત હોવાથી તે દેવો ધર્મસભર જ છે. તેમ નિશ્ચય થાય છે.

[દેવોના ભક્તિકૃત્યની સાધુઓને અનનુમોદ્યતા અસિદ્ધ]

'દેવોનું ભક્તિકૃત્ય સાધુઓને અનુમોદનીય નથી. માટે ધર્મરૂપ નથી.' ગૂઢાશયવાળા પ્રતિમાલોપકોની આ શંકાનું નિરાકરણ કરતા કવિ કહે છે—

કાવ્યાર્થ :–પૂર્વપક્ષ 'દેવોનું ભક્તિકૃત્ય(=પ્રતિમાપૂજન આદિ)સાધુઓને અનુમોદનીય નથી. કેમકે નૃત્યના દર્શનની રુચિ અંગે પ્રશ્ન કરનાર સૂર્યાભનો ભગવાને અનાદર કર્યો.' (ઉત્તરપક્ષ)–અરેરે ! આવી જડ ચતુરાઈ તું કયા ગુરુકુળવાસમાં ભણ્યો ? કેમકે પંડિતો દરેક સ્થળે 'જે નિષેધ ન કરાય તે અનુમત હોય' એમ જ સ્વીકારે છે.

પૂર્વપક્ષ :– સાધુઓ દેવોના ભક્તિકૃત્યને=પ્રતિમાપૂજનાદિને પ્રશંસતા નથી. માટે તે ધર્મરૂપ નથી. જ્યારે વંદનઆદિકૃત્યને પ્રશંસે છે માટે તે ધર્મરૂપ જ છે. સૂર્યાભદેવ જ્યારે ભગવાન મહાવીર સ્વામીને વંદન વગેરે અંગે કહે છે. ત્યારે ભગવાન મૌન રહેતા નથી, પરંતુ તેની અનુમોદના કરે છે અને 'પોરાણમેયં સૂરિયાભા' (પોરાણમેય=આ પુરાણું કર્મ છે–પૂર્વના દેવોએ પણ પૂર્વના તીર્થંકરો પ્રત્યે આચરેલું છે) તે પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા=આરંભ કરીને (ભવનપતિ વગેરે) "ચારે પ્રકારના દેવો અરિહંત

"तएणं से सूरियाभे देवे समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतिए धम्मं सोच्चा णिसम्म हट्ठतुट्ठ जाव हयहियया उट्ठेइ, उट्ठेइत्ता समणं भगवं महावीरं वंदइ णमंसइ २ एवं वयासी,-अहण्णं भंते ! सूरियाभे देवे किं भवसिद्धिए जाव अचरिमे ? इत्यादि तएणं से सूरियाभे देवे समणेणं ३ एवं वुत्ते समाणे हट्ठतुट्ठ चित्तमाणंदिए परमसोमणसे समणं भगवं महावीरं वंदइ णमंसइ २ एवं वयासी-तुब्भे णं भंते ! सव्वं दव्वं जाणह पासह, सव्वं खित्तं जाणह पासह, सव्वं कालं जाणह पासह, सव्वे भावे जाणह पासह, जाणंति णं देवाणुप्पिया जाव. तं इच्छामि णं जाव उवदंसित्तए, तए णं समणे भगवं महावीरे सूरियाभेणं देवेणं एवं वुत्ते समाणे सूरियाभस्स देवस्स एयमट्ठं णो आढाइ णो परिजाणइ, तुसिणीए संचिट्ठइ, ततेणं से सूरियाभे देवे समणं भगवं महावीरं दोच्चंपि तच्चंपि एवं वयासी-तुब्भे णं भंते ! सव्वं दव्वं जाणह जाव उवदंसित्तए त्ति कट्टु, समणं ३ तिक्खुत्तो आयाहिणं पयाहिणं करेइ' इत्यादि (रायपसेनीय सू. ५२।५३।५४। ५५।५६) । अत्रोत्तरं-'हन्त' इति खेदे । इयं चातुरी त्वया गुरुकुले कुत्र शिक्षिता ? यन्मौनं निषेधमेव व्यञ्जयतीति । येन कारणेन सर्वत्रापि=सर्वस्मिन्नपि संप्रदाये पण्डितैः 'अनिषिद्धं अनुमतं' स्मृतं, अत एव स्वार्थमाहारादि निष्पादयन् गृही अप्रतिषेधानुमतिप्रसङ्गभयादेव निषिध्यतेऽनिषेधस्यानुमत्याक्षेपकत्वेऽतिप्रसङ्गादिः सोऽनुपदमेव निराकरिष्यते ॥१८॥

ભગવાનને વંદન-નમસ્કાર કરી પોતપોતાના નામગોત્ર સંભળાવે છે." એ પ્રમાણે નિગમન કરે છે. ભગવાનના આ વચનો સ્પષ્ટપણે સૂર્યાભના વંદનકૃત્યને થાબડવા રૂપ છે. તેથી અમારું કથન બરાબર જ છે. કેમકે સૂર્યાભના વંદનકૃત્ય અંગેના વચનનું સમર્થન કરનાર ભગવાન મહાવીર સ્વામી સૂર્યાભ જ્યારે નૃત્યઅંગે પ્રશ્ન ત્રણ ત્રણ વખત પૂછે છે, છતાં નૃત્ય અંગેના સમર્થનમાં એક અક્ષર પણ બોલતા નથી. અને મૌન રહે છે. આનાથી જ ફલિત થાય છે, કે સમ્યક્ત્વી દેવની પણ નૃત્યવગેરે સાવદ્યક્રિયા સંયમીને અનુમોદનીય નથી તેથી ધર્મરૂપ નથી. માત્ર નિરવદ્યકૃત્ય જ અનુમોદનીય છે અને ધર્મરૂપ છે. પૂજાક્રિયા પણ સાવદ્ય હોવાથી અનુમોદનીય નથી. અને ધર્મરૂપ નથી. સૂર્યાભના નૃત્ય અંગેના રાજપ્રશ્નીય ઉપાંગનો પાઠ આ પ્રમાણે છે—

"તે વખતે સૂર્યાભદેવ ભગવાન મહાવીર પાસે ધર્મ સાંભળીને હર્ષિત થાય છે. અને ઉભો થઈ ભગવાનને વંદન-નમસ્કાર કરી આ પ્રમાણે પૂછે છે "હે ભદન્ત ! હું સૂર્યાભદેવ ભવસિદ્ધિક છું કે અભવ્ય ! ઇત્યાદિ યાવત્ ચરમ છું કે અચરમ ?" ઇત્યાદિ. તથા આ પ્રમાણે ભગવાનના વચનને સાંભળી આનંદિત થયેલો યાવત્ પરમ શુભમનવાળો થયેલો સૂર્યાભ દેવ ભગવાનને વંદન-નમસ્કાર કરી આમ કહે છે "આપ કેવળજ્ઞાન વડે બધાં દ્રવ્યને જાણો છો અને કેવળદર્શન વડે બધાં દ્રવ્યને જુઓ છો=સર્વ ક્ષેત્રનું જાણો છો-જૂઓ છો. સર્વકાળનું જાણો છો-જૂઓ છો, અને સર્વ ભાવોને જાણો છો તથા જૂઓ છો. હે દેવાનુપ્રિય ! આપ મારા પૂર્વકાળને જાણો છો...ઇત્યાદિ... 'તેથી હે દેવાનુપ્રિય ! હું આપશ્રીની ભક્તિપૂર્વક (ગૌતમાદિ મુનિઓને દિવ્ય બત્રીશ પ્રકારનું નૃત્ય બતાવવા) ઈચ્છું છું. 'તે વખતે ભગવાન મહાવીર સ્વામી સૂર્યાભના આ વચનોનો આદર કરતાં નથી, અનુજ્ઞા આપતાં નથી પણ મૌન રહે છે તેથી સૂર્યાભદેવ બીજીવાર ત્રીજીવાર આ પ્રમાણે કહે છે. પછી ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરે છે."

तूष्णींभावे भवद्भिरपि किं बीजं वाच्यमित्याकाङ्क्षायामाह—

इच्छा स्वस्य न नृत्यदर्शनविधौ स्वाध्यायभङ्गः पुनः,
साधूनां त्रिदशस्य चातिशयिनी भक्ति र्भवध्वंसिनी ।
तुल्यायव्ययतामिति प्रतियता तूष्णीं स्थितं स्वामिना,
बाह्यस्तत्प्रतिषेधको न कलयेत्तद्वंशजानां स्थितिम् ॥ १९ ॥

[दंडान्वयः—स्वस्य नृत्यदर्शनविधौ नेच्छा, साधूनां पुनः स्वाध्यायभङ्गः, त्रिदशस्य च भक्तिः भवध्वंसिनी अतिशयिनी, इति तुल्यायव्ययतां प्रतियता स्वामिना तूष्णींस्थितम् । तत्प्रतिषेधको बाह्यस्तद्वंशजानां स्थितिं न कलयेत् ।]

'इच्छेति'—स्वस्य दर्शनविधौ नेच्छा वीतरागत्वात्, साधूनां गौतमादीनां पुनर्नृत्यदर्शने स्वाध्यायभङ्गः । स चानिष्टः तेषां । त्रिदशस्य=सूर्याभस्य च भक्तिः भवध्वंसिनी=संसारोच्छेदिनी, तथातिशयिनी=उत्कर्षवती, सा च तस्य बलवत्त्वादिष्टसाधनं, इत्यमुना प्रकारेण

ઉત્તરપક્ષ :– અરેરે! તમને આવી ચતુરાઈ કયા ગુરૂએ શીખવી છે? કે જેથી ભગવાનના મૌનને નિષેધમાં ખપાવવા તૈયાર થયા છો. કેમકે દરેક સંપ્રદાયમાં પ્રજ્ઞાવાન પુરુષો મૌનનો (=અનિષેધનો) અર્થ અનુમતિ જ કરે છે. તેથી જ સાધુ પોતાના માટે આહાર બનાવતા ગૃહસ્થને સ્પષ્ટ નિષેધ કરે છે પણ મૌન રહેતા નથી. કેમકે મૌન રહેવામાં અપ્રતિષેધરૂપઅનુમતિનો દોષ રહેલો છે. 'અનિષેધને અનુમતિરૂપ સ્વીકારવામાં અતિપ્રસંગ આવશે' ઇત્યાદિ પૂર્વપક્ષની આશંકાનું નિરાકરણ આગળ ઉપર બતાવાશે.

['આય-વ્યયની તુલ્યતા' મૌનનું કારણ]

'ભગવાન મૌન રહ્યા તેમાં તમે કયું કારણ બતાવશો?' પ્રતિમાલોપકની આ આકાંક્ષાના સમાધાનમાં કવિ કહે છે.

કાવ્યાર્થ : (ભગવાન વીતરાગ હતા તેથી) ભગવાનને નૃત્ય જોવાની ઇચ્છા હતી નહિ. અને ગૌતમ વગેરે સાધુઓને નૃત્ય જોવામાં સ્વાધ્યાય ભંગનો દોષ હતો. જ્યારે સૂર્યાભને માટે આ ભક્તિ ભવને ભાંગનારી અને ઉત્કર્ષ કરનારી હતી. આમ લાભ અને નુકશાન સરખા છે એમ પ્રતીત કરતા ભગવાન મૌન રહ્યા. પરંતુ પ્રભુભક્તિનો નિષેધ કરનારા શાસનબાહ્ય પ્રતિમાલોપકો પ્રભુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓની મર્યાદાઓને સમજી શકે નહિ.

ભગવાન પોતે વીતરાગ છે. તેથી તેમને નૃત્ય જોવાના વિષયમાં ઇચ્છા સંભવે નહિ. ત્યાં રહેલા છદ્મસ્થ ગૌતમ વગેરે સાધુઓ આ નૃત્ય જોવા બેસે, તો તેઓ પોતાનો સ્વાધ્યાય ચૂકી જાય. પાંચ પ્રહર જેઓએ સ્વાધ્યાય કરવાનો છે અને અપ્રમત્ત રહેવાનું છે તેવા સાધુઓ માટે આ પ્રકારે સ્વાધ્યાયભંગ અનિષ્ટ કરનારો–પ્રમાદ પોષનારો બને. તેથી આ નૃત્યના દર્શનમાં તેઓને નુકશાન હતું. જ્યારે સૂર્યાભદેવને માટે આ નૃત્ય પરમાત્મા પ્રત્યેની ભક્તિના ઉછાળારૂપ હતું. અને ભક્તિનો ઉછાળો સંસારના બંધનનો ઉચ્છેદ કરનારો બને છે તથા મોટો ઉત્કર્ષ કરે છે. આમ નૃત્યના પ્રદર્શનમાં ગૌતમ વગેરે

गौतमादीनां सूर्याभस्य नृत्यप्रदर्शने समुदायापेक्षया तुल्यायव्ययतां=समानहानिवृद्धिकत्वं प्रतियता= केवलज्ञानालोकेन कलयता स्वामिना=श्रीवर्धमानस्वामिना तूष्णीं=मौनेन स्थितम् । प्रत्येकं तु यस्य यो भावो बलवांस्तदपेक्षया तस्य विधि र्भवत्येवानिष्टानुबन्धस्य अबलत्वात्, नयविशेषेण तदभावाद्वा तत्साम्राज्यात् । अन्यथाहारविरोधादि(विहारादि?) विधावगतेः, वाग्विशेषे तु संप्रदायक्रम एव नियामक इति । इमां तद्वंशजानां=स्वामिवंशोत्पन्नानां स्थितिं=मर्यादां बाह्यः= शासनबहिर्भूतो न कलयेत्=न जानीयात् । न ह्यन्यकुलमर्यादां तद्बहिर्वर्ती जानातीत्युक्तिः ॥१९॥

સાધુઓને હાનિ હતી, સૂર્યાભને લાભ હતો. તેથી 'આખા સમુદાયની અપેક્ષાએ હાનિ અને વૃદ્ધિ સમાન છે' એમ કેવળજ્ઞાનના પ્રકાશમાં જોતા શ્રી મહાવીરસ્વામી ભગવાન તે વખતે મૌન રહ્યા. પણ સૂર્યાભને નૃત્ય અંગે 'હા' કે 'ના' કહી નહિ.

પ્ર૦ ભગવાન જ્યારે બંને પક્ષનો લાભાલાભ જોઈ મૌન રહ્યા ત્યારે સૂર્યાભે પણ બધાનો વિચાર કરવો ન જોઈએ? તેથી નૃત્ય બતાવ્યું તે શું બરાબર કર્યું?

ઉ૦ ભગવાન પોતે એવા સ્થાને હતા કે તેમને બન્ને પક્ષનો વિચાર કરવો પડે. સૂર્યાભની સ્થિતિ એવી ન હતી. સૂર્યાભને તો પોતાનો સંસારચ્છેદ એજ મુખ્ય લક્ષ્ય હોય તે સ્વાભાવિક છે. કેમકે જ્યાં સુધી કૃતકૃત્ય ન થવાય, ત્યાં સુધી સ્વહિતમાં પ્રવૃત્તિ જ બળવાન છે. હા, તે પ્રવૃત્તિ સ્વ કે પરને બળવાન અનિષ્ટનું કારણ બનતી હોવી જોઈએ નહિ. સમુદાયનો વિચાર કરવાનો હોય, ત્યાં બધાના લાભાલાભનો વિચાર સંગત છે. પરંતુ જ્યાં પ્રત્યેકનો અંગત વિચાર હોય, ત્યાં તે પ્રત્યેકને માટે જે ભાવ બળવાન હોય, તે ભાવને અપેક્ષીને તે વ્યક્તિ માટે વિધિ કે નિષેધ થાય છે. જેમકે ભક્તિનો ભાવ જગાડવા દ્વારા સંસારોચ્છેદક બનતી જિનપૂજા. શ્રાવકો માટે આ પૂજા ભક્તિના ભાવને આગળ કરી બળવાન ભાવ બને છે માટે તેઓને જિનપૂજાનું વિધાન છે.

પ્ર૦ પરંતુ આ પૂજાદ્વારા પાણીવગેરેના જીવોની હિંસારૂપ અનિષ્ટ છે તેનું શું?

ઉ૦ અલબત્ત, આ અનિષ્ટ છે પરંતુ પૂજા દ્વારા પોતાને જે ભક્તિના ભાવ જાગે છે અને શુભનું જે ઉપાર્જન અને અશુભનું જે વિસર્જન થવાનું છે તેની અપેક્ષાએ આ અનિષ્ટ કોઈ વિસાતમાં નથી. અથવા 'પોતાના શુભાશુભભાવથી જ પોતાને ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ છે' તેમ માનનાર નિશ્ચયનયરૂપનયવિશેષથી તો ત્યાં શ્રાવકને અનિષ્ટનું હિંસાદિકોઈકારણ હાજર નથી. કેમકે ત્યાં હિંસાદિના કોઈ ભાવ જ નથી માટે શ્રાવકોને તો જિનપૂજા વગેરેમાં ભક્તિઆદિના બળવાન ભાવ હોવાથી તે પૂજા ઉપાદેય જ છે. જો આમ પ્રત્યેકના બળવાન ભાવને આગળ કરી વિધિનિષેધ કરવાનો ન હોય તો તો, સાધુને આહાર-વિહારઆદિનું વિધાન પણ અસંગત ઠરે. કેમકે આહાર-વિહારઆદિ, દ્રવ્યાદિ અવસરને અપેક્ષીને સંયમ માટે હિતકર હોવા છતાં સ્વાધ્યાય આદિને વ્યાઘાત પહોંચાડે છે. તેથી માનવું જ રહ્યું કે તે-તે સાધુ વગેરેના તે-તે વખતના બળવાન ભાવોને જોઈને જ ગુરૂવર્યો આહાર આદિ તે, તે પ્રવૃત્તિઓનું વિધાન કરે છે. અહીં સ્થૂલિભદ્રને કોશા વેશ્યાને ત્યાં ચોમાસું કરવાની રજા અને સિંહગુફા-

वाक्क्रमवैचित्र्यमेवोपदर्शयति—

सावद्यं व्यवहारतोऽपि भगवान् साक्षात् किलानादिशन्
बल्यादिप्रतिमार्चनादि गुणकृन्मौनेन संमन्यते ।
नत्यादि द्युसदां तदाचरणतः कर्त्तव्यमाह स्फुटम्,
योग्येच्छामनुगृह्य वा व्रतमतश्चित्रो विभोर्वाक्क्रमः ॥ २० ॥

[दंडान्वयः– बल्यादिप्रतिमार्चनादि च व्यवहारतोऽपि सावद्यं साक्षात्किलानादिशन् भगवान् मौनेन गुणकृत्संमन्यते । द्युसदां नत्यादि तदाचरणतः स्फुटं कर्त्तव्यमाह । योग्येच्छामनुगृह्य वा व्रतमाह । अतः विभोः वाक्क्रमश्चित्रः ।]

વાસી મુનિને ના, કુરગડુ મુનિને સંવત્સરી જેવા મહાપર્વના દિવસે પણ ગોચરી વાપરવાની ગુર્વાજ્ઞા વગેરે દૃષ્ટાંતો છે.

પ્ર૦ અસ્તુ છતાં એક વાત સમજાતી નથી કે વિધાન કરવાનું હોય, તો પણ એક સરખા શબ્દોથી વિધાન ન કરતા જૂદા જૂદા વાક્યપ્રયોગોથી કેમ વિધાન થાય છે? જેમકે સાધુને ગુરૂભગવંત ઘણીવાર આજ્ઞા આપે, ઘણીવાર અનુજ્ઞા આપે, દીક્ષા લેવાની ઈચ્છા કરનારને 'સુખ ઉપજે તેમ કરો'–તેમ કહે–શ્રાવક નૃત્ય આદિ ભક્તિકૃત્ય અંગે પૂછે ત્યારે મૌન રહે. ક્યાંક માત્ર વિધ્યર્થ પ્રયોગ કરે. ઇત્યાદિ.

ઉ૦ યોગ્યતા આદિને અપેક્ષીને જુદા જુદા વચનપ્રયોગો દ્વારા જે વિધિઓ વગેરે દર્શાવાય છે તેમાં અમારા ગૌરવવંતા સંપ્રદાયની પરંપરા જ નિયામક છે. પરંતુ પ્રભુની વંશપરંપરામાં ઉત્પન્ન થયેલા અમારી આ મર્યાદાને પ્રભુના શાસનમાં નહિ રહેલાઓ નહિ સમજી શકે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. કેમકે 'એક કુળની મર્યાદાને તે કુળમાં નહિ જન્મેલી વ્યક્તિ ન સમજી શકે' તેવી ઉક્તિ છે.

[ભગવાનની વિચિત્ર વચનપદ્ધતિ]

હવે ભગવાનની વચનપદ્ધતિની વિચિત્રતા બતાવે છે.

કાવ્યાર્થ :– જે બલિ વગેરે અને પ્રતિમાઅર્ચન વગેરે વ્યવહારથી=સ્થૂળ વ્યવહારથી પણ સાવદ્ય=સાવદ્યના વ્યપદેશને પામી શકે છે, તેઓ અંગે ભગવાન સાક્ષાત્=કંઠના ઉચ્ચારપૂર્વક આદેશ કરતા નથી. પરંતુ મૌન રહીને=મૌનથી સૂચવાયેલા વિધાન દ્વારા ગુણકારી કૃત્યોને સંમતિ આપે છે=તે કૃત્યોમાં પ્રવર્તાવે છે. (વ્યવહારથી સાવદ્ય દેખાતા ગુણકારી કૃત્યોમાં ભગવાન મૌન દ્વારા પ્રવર્તાવે છે) ભગવાન દેવોના વંદનવગેરે કૃત્યોને તેઓના આચરણને આશ્રયીને સ્પષ્ટપણે કર્ત્તવ્ય તરીકે કહે છે. તથા ભગવાન વ્રતગ્રહણ કરવાની ઈચ્છાવાળાને (ઇચ્છાયોગીને) વ્રત પ્રતિ યોગ્ય ઇચ્છાનો અનુગ્રહ કરીને કહે છે (અર્થાત્ 'ઈચ્છાને અનુરૂપ આચરણ કર' એમ કહે છે.) આમ ભગવાનની વચનપદ્ધતિ જુદા જુદા પ્રકારની છે.

ભગવાનનો ઉપદેશ અપ્રમાદને જ પ્રધાન કરનારો હોય છે. (પ્રમાદ=કર્મબંધનું,

'सावद्यमिति' यत्किल बल्यादि प्रतिमाचनादि च व्यवहारतोऽपि=स्थूलव्यवहारेणाऽपि सावद्यं=सावद्य व्यपदेशविषयः, तत्साक्षात्=कण्ठरवेणाना दिशन् भगवान् मौनेन गुणकृत् संमन्यते, मौनाक्षिप्तविधिना तत्र प्रवर्त्तयतीत्यर्थः । अप्रमादसारो हि भगवदुपदेशोऽपुनर्बन्धकादौ स्वस्वौचित्येन विशेषे विश्राम्यतीति तदीयं वागतिशयविजृम्भितं । अत एव 'सव्वे पाणा सव्वे भूया' इत्याद्युपदेशादेव तदीयात् केचिच्चारित्रं केचिद्देशविरतिं, केचित् केवलसम्यक्त्वं, केचिच्च मद्यमांसादिविरतिं प्रतिपन्नवन्तः ते ह्यप्रमादविधिविशेषीभूतान् स्वस्वोचितविधीननुमाय प्रतिभया वा प्रतिसन्धाय तत्तदर्थेऽप्रमादमेव पुरस्कुर्वते तथा प्रवर्त्तन्ते चेत्यर्थतः सिद्धमुपदेशपदे । द्युसदां=देवानां नत्यादि=वन्दनादि तदाचरणतः=तदाचरणमाश्रित्य स्फुटं कर्त्तव्यमाह । अत एव 'अहं सूर्याभो देवानुप्रियं वन्दे' इत्याद्युक्तौ 'पोराणमेय' मित्याद्युक्तं भगवता । अयं च नाट्यकरणादिपर्युपासनाया अप्युपदेशः । अन्यथा 'जाव पज्जुवासामी'त्यस्योत्तराभावेन

આશ્રવનું-સંસારનું કારણ બને તેવી તમામ મન-વચન કાયાની ક્રિયાઓ) છતાં આ ઉપદેશ અપુનર્બંધકઆદિ જુદી જુદી અવસ્થાને પામેલા જીવો માટે પોત-પોતાની કક્ષાને ઉચિત તે તે વિશેષવિધિમાં પરિણામ પામે છે. તેમાં ભગવાનના વચનાતિશયનો જ વિલાસ છે. તેથી જ **ઉપદેશપદ**માં અર્થતઃ એ વાત સિદ્ધ કરેલી છે કે-'સવ્વે પાણા સવ્વે ભૂયા' ઇત્યાદિ ભગવાનનું વચન વિધિસામાન્યરૂપ હોય છે, અને તેનો મુખ્યસૂર અપ્રમાદભાવ હોય છે. પરંતુ ભગવાનના આ જ વચનને પામી જૂદી જૂદી યોગ્યતા-ભૂમિકાવાળા જીવોમાંથી કેટલાક ચારિત્રનો અંગીકાર કરે છે. તો બીજા કેટલાક દેશવિરતિ સ્વીકારે છે. અન્ય જીવો માત્ર સમ્યક્ત્વનો અંગીકાર કરે છે, અને કેટલાક જીવો માત્ર મદ્યમાંસવગેરેનો ત્યાગ કરે છે. આ બધા જીવો મુખ્યવિધિ અને બધા માટે સાધારણ એવી અપ્રમાદવિધિના જ વિશેષભૂત પોતપોતાને ઉચિત વિધિનું અનુમાન કરી અથવા પોતાની પ્રતિભાથી નિશ્ચય કરી, ચારિત્રઆદિઅર્થોમાં પ્રવર્તે છે, અને તે દરેકમાં અપ્રમાદને જ આગળ કરે છે. અર્થાત્ પોતાની ભૂમિકા અને શક્તિને અનુસારે ચારિત્રઆદિનો અંગીકાર કરવો એજ પોતાના માટે અપ્રમાદ રૂપ છે તેવો નિર્ણય કરે છે. અને તે પ્રમાણે પ્રવર્તે છે. તેથી જ વ્યવહારથી સાવદ્ય દેખાતી પણ ગુણકારીક્રિયામાં ભગવાન મૂકસંમતિ આપે છે, અને તે દ્વારા જ યોગ્ય જીવોને તે ક્રિયામાં પ્રવર્તાવે છે. ભગવાન દેવોના વંદનઆદિ કૃત્યોને 'પુરાણો આચાર છે' ઇત્યાદિ કહીને સ્પષ્ટરૂપે કર્તવ્ય તરીકે દર્શાવે છે. તેથી જ 'હું સૂર્યાભદેવ દેવાનુપ્રિયને (ભગવાનને) વંદુ છું' એમ કહે છે ત્યારે ભગવાન 'આ પુરાણો આચાર છે' ઇત્યાદિ કહે છે. આ જ કથન નૃત્યકરણવગેરેરૂપપર્યુપાસના માટે પણ છે...દેવો નૃત્ય આદિ કરીને ભગવાનની પર્યુપાસના કરવા ઇચ્છતા હોય છે. તેથી 'પર્યુપાસના કરુ છું' એમ પણ કહે છે. ત્યારે ભગવાનનો 'આ પુરાણો આચાર છે.' ઇત્યાદિ ઉત્તર માત્ર વંદન-નમસ્કાર અંગે નથી હોતો પરંતુ પર્યુપાસના અંગે પણ હોય છે. નહિંતર સૂર્યાભના 'પજ્જુવાસામિ' (-પર્યુપાસના કરુ છું) એવા કથનનો ભગવાન તરફથી ઉત્તર ન મળવાથી ન્યૂનતા દોષ આવી જાય.

न्यूनतापत्तेः । न च नामगोत्रश्रावणविधिः स्वतन्त्र एव तस्य सुखदुखहान्यन्यतरत्वाभावेन फलविधित्वाभावान्नापि साधनविधिः पर्युपासनाया एव साधनत्वात्, तत्समकक्षतया नामगोत्रश्रावणस्य साधनत्वासिद्धेः । किन्तु चिकीर्षितसाधनानुकूलप्रतिज्ञाविधि(वि) ? शेषतया तस्योपयोगः । (वि ?)शेषेण च (वि ?)शेषिण आक्षेपः सुकर एवेति व्युत्पन्नानां न कश्चिदत्र व्यामोहः । व्रतं=चारित्रं, स्फुटं=प्रकटं । प्रवृत्तियोगिनं प्रत्याह 'एवं देवाणुप्पिया गंतव्वं' इत्यादिना । इच्छायोगिनं च प्रति योग्येच्छामनुगृह्य चाह 'अहासुहं देवाणुप्पिया मा पडिबंधं करेह' इतीच्छानुलोमभाषयाहेत्यर्थः । 'वा'कारो व्यवस्थायाम् । एवं विभोः=भगवतो वाक्क्रमो=वचनरचनानुक्रमश्चित्रः=नानाप्रकारः मौनमपि च विनीतमभिज्ञं पुरुषं प्रतीच्छानुलोमाभिव्यञ्जकमेवेति तत्तात्पर्यप्रतिसन्धानेनैव प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः सुघटा । अत एव, भगवता मौने स्वव्यवहारानुरोधेन कृतेऽपि पारिणामिक्या बुद्ध्या स्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वाद्यनुसंधाय नाट्यकरणमारब्धं सूर्याभेण । तदुक्तं राजप्रश्नीयवृत्तौ—

પૂર્વપક્ષ :– 'હું સૂર્યાભદેવ વંદન કરું છું' ઇત્યાદિ જે વિધાન છે, તે તો દેવોની માત્ર પોતાના નામ સંભળાવવાની જે વિધિ છે તદ્રૂપ જ છે. 'પજ્જુવાસામિ' વગેરે શબ્દો તે જ વિધિના એક ભાગરૂપ છે. અને ભગવાનનો 'આ પુરાણો આચાર છે' ઇત્યાદિ જે ઉત્તર છે તે પણ આ નામશ્રાવણવિધિને અંગે જ છે તેથી કોઈ ન્યૂનતા દોષ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– દેવો આ નામ સંભળાવવાની વિધિ શું કામ કરે છે? શું તેમ કરવાથી સુખપ્રાપ્તિ કે દુઃખહાનિરૂપ સાક્ષાત્ફળ મળવાનું છે? અર્થાત્ આ વિધિ શું તેમના સુખરૂપે કે દુઃખહાનિરૂપે પરિણામ પામવાનું છે કે પછી સુખ કે દુઃખહાનિરૂપ ઇષ્ટના સાધનાત્મકવિધિ તરીકે તેઓ નામ સંભળાવે છે? પ્રથમ વિકલ્પઅસંભવિત છે. કેમકે પોતાનું નામ સંભળાવવા માત્રથી તેમને કોઇ સુખ ઉત્પન્ન થતું નથી, કે તેમનું કોઈ દુઃખ ટળતું નથી. વળી નામ સંભળાવવું એ કંઈ ધર્મક્રિયા નથી, કે જેથી સુખ અથવા દુઃખહાનિરૂપ ઇષ્ટનું સાધન બની શકે. કેમકે સુખ અથવા દુઃખહાનિરૂપ ઇષ્ટનું સાધન તો પરમાત્માની પર્યુપાસના જ બની શકે, અને 'આ વિધિને સમાનકક્ષાની હોવાથી નામગોત્ર શ્રાવણવિધિ પણ સાધનવિધિ છે' તેમ તો કોઈ સિદ્ધ કરી શકે તેમ નથી. તેથી નામગોત્ર સંભળાવવાની વિધિ એ કોઈ સ્વતંત્ર વિધિ નથી.

પૂર્વપક્ષ :–તો પછી દેવો નામગોત્ર સંભળાવવાની વિધિ શા માટે કરે છે?

ઉત્તરપક્ષ :–નૃત્યકરણ એ પર્યુપાસનારૂપ છે, અને સૂર્યાભ એ પર્યુપાસનાને પોતાના ભાવી સુખવગેરે માટે ઇષ્ટસાધન માને છે. તેથી પોતે એ પર્યુપાસના ભગવાન આગળ કરવા ઇચ્છે છે. આ સાધનનો આરંભ કરવાની પ્રતિજ્ઞારૂપ જે પોતાની વિધિ છે એ વિધિના એક ભાગ તરીકે (કે તેની વિશેષવિધિ તરીકે) નામગોત્ર સંભળાવાની વિધિ કરે છે. અને શેષ (ભાગ અથવા વિશેષ)થી શેષી (સંપૂર્ણવિધિ અથવા વિશેષી) નો આક્ષેપ=અર્થતઃ સ્વીકાર સુકર જ છે. તેથી વ્યુત્પન્ન બુદ્ધિવાળાઓ આ બાબતમાં મુંઝાતા નથી!

"तएण" मित्यादि । ततः पारिणामिक्या बुद्धया तत्त्वमवगम्य मौनमेव भगवत उचितं न पुनः किमपि वक्तुं । केवलं मया भक्तिरात्मीयोपदर्शनीये'ति प्रमोदातिशयतो जातपुलकः सन् सूर्याभो देवः श्रमणं भगवन्तं महावीरं वन्दते–स्तौति, नमस्यति कायेन, वन्दित्वा, नमस्यित्वा, उत्तरपुरच्छिमं इत्यादि सुगममिति ॥ २० ॥

एकाधिकारिकतुल्यायव्ययत्वादेव भक्तिकर्मणि विभोर्मौनमुचितमिति मतं निषेधति—

दानादाविव भक्तिकर्मणि विभुर्दोषान्निषेधे विधौ,
मौनी स्यादिति गीर्मृषैव कुधियां दुष्टे निषेधस्थितेः,
अन्यत्र प्रतिबन्धतोऽनभिमतत्यागानुपस्थापनात्,
प्रज्ञाप्ये विनयान्विते विफलताद्वेषोदयासंभवात् ॥ २१ ॥

વ્રત=ચારિત્ર. પ્રવૃત્તિયોગી=ચારિત્રમાં પ્રવૃત્ત થયેલા શ્રમણો. તેઓને કોઈ કાર્ય અંગે ભગવાન 'આ પ્રમાણે દેવાનુપ્રિયે (=શ્રમણે) જવું જોઈએ' ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે. અને જેઓ ઇચ્છાયોગી=ચારિત્ર લેવાની ઇચ્છાવાળા છે, તેઓને 'દેવાનુપ્રિયો સુખ ઉપજે તેમ કરો, પ્રતિબંધ (=રાગ) કરશો નહિ' એ પ્રમાણે તેની ઇચ્છાને અનુકૂળભાષાથી વિધિનું સૂચન કરે છે. કાવ્યમાં 'વા' શબ્દ આ પ્રકારની નિશ્ચિતવ્યવસ્થા સૂચવવા અંગે છે. માટે ભગવાનનું મૌન પણ વિનીત અને પ્રાજ્ઞપુરુષ પ્રત્યે તો 'ઇચ્છાને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ'નું જ અભિવ્યંજક બને છે. તેથી જ 'પ્રભુના મૌનમાં તેવી પ્રવૃત્તિ કરવાની મૂકસંમતિ છે' તેવા તાત્પર્યનું જ્ઞાન કરીને જ પ્રેક્ષાવાન પુરુષો પ્રવૃત્તિ કરે છે. અને તેજ પ્રવૃત્તિ સુઘટ છે, તેથી જ ભગવાન પોતાના વ્યવહારને અનુલક્ષીને મૌન રહ્યા, ત્યારે સૂર્યાભે પોતાની પારિણામિકી બુદ્ધિના બળ પર (પરમાત્માની ભક્તિરૂપે) 'નૃત્ય કરવું એ મારા પ્રયત્નથી સાધ્ય છે અને મારા માટે ઈષ્ટ સાધનરૂપ છે' ઇત્યાદિ જ્ઞાન કર્યું અને નૃત્યનો આરંભ કર્યો. જુઓ આ બાબતમાં **રાજપ્રશ્નીય ઉપાંગની** ટીકામાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે– 'તએણં' ઇત્યાદિ. તેથી સૂર્યાભદેવે પારિણામિકીબુદ્ધિથી તત્ત્વનો પ્રકાશ મેળવ્યો, અને વિચાર્યું કે 'ભગવાન માટે તો આ બાબતમાં મૌન રહેવું ઉચિત છે. કંઈ પણ બોલવું યુક્ત નથી. ફક્ત મારે મારી ભક્તિ બતાવવી જોઇએ.' આ પ્રમાણે વિમર્શ કર્યા પછી અત્યંત પ્રમોદના કારણે રોમાંચિત થયેલો સૂર્યાભ ભગવાનને વંદન કરે છે=ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. કાયાથી નમસ્કાર કરે છે. વંદન, નમસ્કાર કરી ઉત્તરપૂર્વ–ઈશાન દિશામાં જાય છે ઇત્યાદિ સુગમ છે. ॥ ૨૦ ॥

[આય–વ્યયની તુલ્યતા ભિન્નાધિકારીની અપેક્ષાએ]

'સૂર્યાભદેવની અપેક્ષાએ લાભ છે અને ગૌતમસ્વામીવગેરેની અપેક્ષાએ વ્યય છે માટે આય–વ્યય તુલ્ય છે' એમ નથી. પરંતુ એક પૂછનાર વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને જ આય, વ્યયનો વિચાર થાય છે. અર્થાત્ એક અધિકારીની અપેક્ષાએ જ આય, વ્યયની તુલ્યતા વિચારણીય છે. તેથી 'નૃત્યાદિભક્તિકૃત્ય સૂર્યાભને માટે જ સરખા લાભ અને નુકશાન-વાળું છે' એમ જ્ઞાનપ્રકાશમાં જોઈ ભગવાન એ ભક્તિકૃત્ય અંગે મૌન રહ્યા–પ્રતિમા-લોપકના આવા મતનો નિષેધ કરતા કવિવર કહે છે—

કાવ્યાર્થ :– 'દાનવગેરે (શ્રાવકકૃત્ય)ની જેમ ભક્તિવગેરેકૃત્યમાં વિધાન અને નિષેધ બન્નેમાં દોષ છે. તેથી ભગવાન મૌન રહ્યા હશે.' દુર્બુદ્ધિવાળાઓની આ વાણી

[दंडान्वयः–दानादौ इव भक्तिकर्मणि विभुर्निषेधे विधौ दोषाद् मौनी स्यादिति कुधियां गीर्मृषैव (यतः) दुष्टे अन्यत्रानभिमतत्यागानुपस्थापनाद् निषेधस्थितेः प्रतिबन्धतः (यतः) विनयान्विते प्रज्ञाप्ये विफलताद्वेषोदयासंभवात् ॥]

दानादाविवेति–दानशीलादिषु श्राद्धस्थानेषु, दीयमाने दानादाविव भक्तिकर्मणि=नाटयजिनार्चादौ विभुः निषेधे विधौ च दोषादुभयतः पाशरज्जुस्थानीयान्मौनी स्यात् । तथाहि—दानादिनिषेधेऽन्तरायमेव, तद्विधाने च प्राणिवधानुमतिरिति । तत्र साधूनां मौनमेव युक्तं–

जे अ दाणं पसंसंति वहमिच्छंति पाणिणं । जे अ णं पडिसेहंति, वित्तिच्छेअं करंति ते ॥१॥ दुहवोवि ते ण भासंति, अत्थि वा नत्थि, पुणो । आयं रयस्स हेच्चाणं निव्वाणं पाउणंति ते ॥ (प्र श्रु. अ. ११ गा. २०–२१)

પોટી છે. કારણ કે અનભિમતત્યાગ દર્શાવવાની શક્તિના અભાવમાં મૌન રહેવાના સ્થાનને છોડી અન્યત્ર દોષયુક્ત વસ્તુનો–તેના નિષેધ કરવાની વ્યવસ્થાની સાથે વ્યાપ્તિ છે. આ નિષેધવ્યાપ્તિ પણ સમજાવી શકાય તેવા વિનયી શિષ્ય અંગે સમજવી. કેમકે વિનયીને કરેલો નિષેધ સફળ થાય છે, અને દ્વેષ થતો નથી.

[દોષયુક્તની સ્પષ્ટ નિષેધ્યતા]

પૂર્વપક્ષ :– ગૃહસ્થોના જે દાનાદિ ધર્મો છે. તે ધર્મોમાં તે ગૃહસ્થને પ્રવૃત્ત કરવા માટે સાધુએ જેમ વિધાન કરવાનું નથી, તેમ તે ધર્મોમાંથી (ગૃહસ્થને) અટકાવવા નિષેધ પણ કરવાનો નથી. કારણ કે ગૃહસ્થના આ દાનાદિધર્મોનું વિધાન અને નિષેધ આ બન્ને પક્ષ પાશરજ્જુ=ફાંસલો=દોષ છે. ફસાવાનું છે. તેથી તે પ્રસંગોમાં મૌન રહેવું જ ઉચિત છે.

શંકા :– દાનધર્મની સ્થાપના કરવામાં શો દોષ છે?

સમાધાન :– ગૃહસ્થને દાનધર્મનો ઉપદેશ દેવામાં ઘણા જીવોના વધની અનુમતિ છે, કારણ કે ગૃહસ્થના કાર્યો છજીવકાયના આરંભ પર જ મંડાયેલા હોય છે. અને ગૃહસ્થને દાનધર્મનો નિષેધ કરવામાં, યાચકવગેરેને ભોજનવગેરેના અંતરાયનું પાપ ચોંટે છે. **સૂત્રકૃતાંગ** સૂત્રમાં તેથી જ કહ્યું છે કે 'દાનની જે પ્રશંસા કરે છે તે જીવોના વધને ઇચ્છે છે (=વધની અનુમતિ આપે છે.) અને જે પ્રતિષેધ કરે છે તે વૃત્તિચ્છેદ કરે છે. ॥૧॥ આ બન્નેમાં (પ્રવૃત્તિ વગેરેમાં કે પ્રશંસા વગેરેમાં) સાધુએ 'હા' કે 'ના' પાડવી નહિ. અને તો જ એ સાધુ કર્મના આશ્રવને અટકાવી નિર્વાણ પામે છે. ॥૨॥ આમ દાન ધર્મની જેમ ગૃહસ્થના નૃત્યકરણ, પૂજા વગેરે ભક્તિકૃત્યના પણ વિધાન કે નિષેધ કરવાના નથી. પરંતુ મૌન રહેવું જ ઉચિત છે. કેમકે નિષેધ કરવામાં ભક્તિમાં અંતરાય કરવાનો દોષ છે. અને વિધાન કરવામાં ઘણા જીવોના વધની અનુમતિનો દોષ છે. તેથી જ ભગવાન પણ ત્યારે સૂર્યાભદેવની જ અપેક્ષાએ આ પ્રમાણે લાભ અને નુકશાનને સમાનરૂપે જોઈ મૌન રહ્યા.

ઉત્તરપક્ષ :– તમારું વચન મિથ્યા છે. કેમકે ગૃહસ્થના દાનાદિ ધર્મો અને ભક્તિકૃત્યનો આગમમાં નિષેધ કર્યો નથી. તેથી એ ધર્મો અને ભક્તિકૃત્ય નિર્દોષ અને કરણીય તરીકે જ માન્ય છે.

इति सूत्रकृद्वचनात्, तथा भक्तिकर्मण्यपि निषेधे भक्तिव्याघातभयं, विधौ च बहुप्राणिव्यापत्तिभयमिति मौनमेवोचितमिति भावः ॥ इति इयं गीः कुधियां=कुबुद्धीनां मृषैव । कुतः? दुष्टे=दोषवति निषेधस्थितेः=निषेधव्यवस्थात् । एतदपि कुतः? प्रतिबंधतः । प्रतिबंधः=व्याप्तिः । ततः प्रतिबंधाकारश्चायम्–यद् यत्र येन दोषवद् ज्ञायते, तत्तत्र तेन निषेध्यमिति । निषेधार्थः=पापजनकत्वमनिष्टसाधनं वा । तद् यदि दोषवति न स्यात्, तर्हि स्वप्रवृत्तिव्याघातकेन विपक्षबाधकतर्केण तद्ग्रहः । अथ दुष्टं अशुद्धाहारदानं, तच्च व्याख्यानशक्त्यभावेऽनुकूलप्रत्यनीके न निषिध्यत इति व्यभिचारः । तत्राह–अन्यत्र विना, अनभिमतो यस्त्यागः, तस्यानुपस्थापनम्=उपस्थापनानुकूलशक्त्यभावस्ततः । तदुक्तमाचारेऽष्टमस्य द्वितीये–

પૂર્વપક્ષ :– 'જેનો નિષેધ ન કર્યો હોય, તે નિર્દોષ જ હોય' એવું તેમે શી રીતે કહો છો?

ઉત્તરપક્ષ :– 'અનિષિદ્ધ વસ્તુ નિર્દોષ હોય છે' તેમ કહેવા પાછળ 'જે વ્યક્તિને જે વસ્તુ દોષયુક્ત જ્ઞાત થાય, તે વ્યક્તિએ તે વસ્તુનો નિષેધ કરવો જોઈએ' એવી વ્યાપ્તિનું બળ છે.

શંકા :– 'નિષેધ કરવો' એટલે શું કરવું?

સમાધાન :– 'એ દોષયુક્ત વસ્તુ કાં તો સાક્ષાત્ પાપજનક છે અને કાં તો મોટા અનિષ્ટનું કારણ છે' એમ બતાવવું જોઈએ.

શંકા :– કોઈ દોષયુક્ત વસ્તુમાં પાપજનકતા કે અનિષ્ટની કારણતા ન હોય (અને તેથી નિષેધ્ય ન બને) ત્યાં તમારી વ્યાપ્તિ ખોટી નહિ પડે?

સમાધાન :– અરે ભલા'દમી! તો પછી તે વસ્તુને દોષવાળી પણ શી રીતે કહી શકાય? તેથી જો તે વસ્તુ પાપજનક કે અનિષ્ટસાધન ન હોય (=નિષેધ્ય ન હોય) તો તે વસ્તુને દોષયુક્ત કહેવાય નહિ–અને કહેવામાં પોતાના વચનને જ વ્યાઘાત આવે, આવો વિપક્ષબાધકતર્ક હોવાથી અમારી વ્યાપ્તિ ખોટી નથી. વિપક્ષબાધકતર્ક=દર્શિતવ્યાપ્તિથી વિપરીત કલ્પનામાં સર્વમાન્ય દોષ બતાવતો તર્ક.

શંકા :– અનિષેધ્યને દોષયુક્ત માનવામાં શો વાંધો છે?

સમાધાન :– શું વાંધો છે તે પૂછો છો? અરે...ઘણો મોટો વાંધો છે. જો અનિષેધ્ય વસ્તુમાં પણ દોષયુક્તતાનું જ્ઞાન થઈ શકે તો પછી પરમાત્માને વંદન પણ નહિ થાય. કેમકે તે અનિષેધ્ય છે. યાવત્ એવું પરિણામ આવી જાય કે, જેટલી પણ આગમમાં વિહિત વસ્તુઓ છે–તે બધી અનિષેધ્ય હોવા છતાં તેમાં દોષવત્તાનું જ્ઞાન થઈ શકે, અને તેથી એ બધામાં પ્રવૃત્તિ જ નહિ થાય. આમ અનિષેધ્યમાં પ્રવૃત્તિના વ્યાઘાતનો દંડ જ વિપરીતકલ્પનાને અટકાવતો બાધક તર્ક છે. તેથી નક્કી થાય છે કે જે દોષયુક્ત હોય તે નિષેધ્ય જ હોય.

[શક્તિના અભાવમાં અનિષેધ અદુષ્ટ]

પૂર્વપક્ષ :– કોઈ સાધુ પોતાની તેવી વ્યાખ્યાનશક્તિ (=યથાર્થ વર્ણન કરવાની શક્તિ)ના અભાવમાં કોઈ ભક્ત કે વિરોધી અશુદ્ધગોચરીનું દાન કરે ત્યારે તેમો

"ते फासे धीरो पुट्ठो अहियासए, अदुवा आयारगोयरमाइक्खे तक्कियाणमणेलिसं ।. . . . अदुवा गुत्तीवओगोयरस्स ।" (प्र. श्रु. अ. ८ उ. २)

इत्यादि तर्कयित्वा पुरुषं, कोऽयं पुरुषः? इत्यनन्यसदृशमाचक्षीत। सामर्थ्यविकलेन तु वाग्गुप्तिर्विधेयेत्याह-'अदुवा' वयगुत्तीए गोयरस्स इत्याद्यर्थः । तथा च यद् दुष्टं तच्छक्तिसत्त्वे निषिध्यते इति नियमोपलभ्यते । तेन एकान्त(वादस्य)दुष्टस्य निर्बलेन वादिनाऽनिषेधेऽपि वाग्गुप्तिसमाध्यप्रतिरोधान्न दोषः, तदुक्तं तत्रैव-

---

નિષેધ ન પણ કરે-અહીં સાધુને 'ગોચરી દોષયુક્ત છે' તેવું જ્ઞાન હોવા છતાં સાધુ તેનો નિષેધ કરતો નથી. તેથી આ સ્થળે જ તમારી વ્યાપ્તિમાં વ્યભિચાર છે.

ઉત્તરપક્ષ :- અલબત્ત, આ સ્થળે દોષયુક્તતાનું જ્ઞાન હોવા છતાં નિષેધ નથી. છતાં પણ અમારી વ્યાપ્તિ કલંકિત થતી નથી. કેમકે અમારી વ્યાપ્તિ આવા સ્થાનો (-કે જ્યાં અનભિમતત્યાગને દર્શાવવાની શક્તિનો અભાવ હોય. અને તેથી દોષયુક્તનો નિષેધ ન હોય-) ને લાગુ પડતી જ નથી. અર્થાત્ તે સિવાયના સ્થાનોને જ લાગુ પડે છે.

શંકા :- આવો અપવાદ બતાવવાથી તો એમ નક્કી થયું, કે વસ્તુને દોષયુક્ત જાણવા છતાં તે વર્ણવવાની પોતાની પ્રતિભાના અભાવના બ્હાના હેઠળ એ સાધુ જો તેનો નિષેધ ન કરે, તો પણ તે સાધુ દોષપાત્ર નહિ. શું આ બરાબર છે?

સમાધાન :- હા. એ બરાબર જ છે. ફેર માત્ર એટલો જ કે અશક્તિનું બ્હાનું ન હોવું જોઇએ, પણ વાસ્તવમાં અશક્તિ જોઇએ. માટે જ **આચારાંગ**માં પણ કહ્યુ છે-

"તે ફાસ=સ્પર્શોનો (=દુઃખદાયક અનુભવોને-જે આગળના સૂત્રમાં બતાવ્યા) ધીર (=મુનિ) સમભાવે સહન કરે. અથવા 'આ કેવો પુરુષ છે? (ભદ્ર કે દુષ્ટ!) ઇત્યાદિ વિચારીને પોતાના આચારના વિષયમાં (સ્વપક્ષની સ્થાપના અને પરપક્ષનું નિરાકરણ કરવા દ્વારા) અનન્યસદૃશ કહે (અર્થાત્ સ્વાચારની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવે-અને પરાચારમાં રહેલા દોષોની સામે આંગળી ચીંધે. પરંતુ જો તેવી શક્તિ ન હોય તો)-અથવા એ વિષયમાં વાગ્ગુપ્તિ=મૌન રાખે."

ઉપરોક્ત વ્યાપ્તિ અને આ વચનના બળપર એક નિયમ મળે છે કે, 'શક્તિની હાજરીમાં દોષયુક્તનો નિષેધ કરાય છે.' અને એમ પણ નિશ્ચિત થાય છે કે, દુષ્ટ એકાંતવાદનો નિર્બળ વાદી નિષેધ ન કરે, તો પણ જો વાગ્ગુપ્તિની સમાધિનો પ્રતિરોધ-અટકાવ થતો ન હોય (=અર્થાત્ મૌનભાવ જાળવી રખાતો હોય) તો દોષ નથી. **આચારાંગ** સૂત્રમાં ત્યાં આગળ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

"તેઓ (=પરવાદીઓ) જુદા જુદા વાદોને સ્થાપે છે. તે આ પ્રમાણે-લોક છે જ. ('સાત દ્વીપ જેટલો જ' ઇત્યાદિ) અથવા લોક છે જ નહિ. (=બધુ માયારૂપ છે શૂન્ય છે.) લોક (એકાંતે) નિત્ય છે. અથવા (એકાંતે)અનિત્ય છે. લોક આરંભયુક્ત છે. અથવા અનાદિ છે. લોક અંતવાળો છે. અથવા અંતવિનાનો છે. (સંયમ વગેરેને) કોઈ સુકૃત કહે છે. કોઈ દુષ્કૃત કહે છે (સંયમ લેવા તૈયાર થયેલાને) કોઈ કલ્યાણ કહે છે. તો કોઈ પાપી કહે છે. કોઈ સારું માને છે. કોઈ ખરાબ. કોઈક સિદ્ધિને સ્વીકારે છે. બીજાઓ સ્વીકારતા નથી. કેટલાક નરકમાં માને છે. અન્ય લોકો નરકમાં માનતા નથી.' ઇત્યાદિ આવી ઘણી બાબતોમાં વિપ્રતિપન્ન (=મતભેદવાળા) તેઓ પોતપોતાના ધર્મને જ બતાવે છે (=ધર્મ તરીકે સ્થાપે છે. ઉપદેશે છે.) પણ આ (ઉપરોક્ત) વિવાદમાં (=પોતપોતાની

अदुवा वायाउ विउज्जंति । तंजहा–अत्थि लोए, णत्थि लोए, धुवे लोए, अधुवे लोए, साइएलोए, अणाइए लोए, सपज्जवसित्ते लोए, अपज्जवसिते लोए, सुकडेत्ति वा दुकडेत्ति वा, कल्लाणेत्ति वा पावएत्ति या, साहुत्ति वा असाहुत्ति वा, सिद्धीत्ति वा, असिद्धीत्ति वा, णिरएत्ति वा, अनिरएत्ति वा, । जमिणं विप्पडिवन्ना मामगं धम्मं पन्नवेमाणा एत्थ वि जाणह अकस्मात् । एवं तेसिं णो सुअक्खाए णो सुपण्णत्ते धम्मे भवइ । से जहेयं भगवया पवेइयं आसुपन्नेण जाणया पासया, अदुवा गुत्ति वओगोयरस्स–त्ति बेमि" । (आचा.प्र.श्रु. अ.८उ१) व्याख्या–अस्तिनास्तिध्रुवाध्रुवाद्येकान्तवादमास्थितानां त्रयाणां त्रिषष्ट्यधिकानां प्रावादुकशतानां वादलब्धिमता प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोपन्यासेन तत्पराजयमापादयता सम्यगुत्तरं देयमथवा गुप्तिर्वाग्गोचरस्य विधेयेत्येतदहं ब्रवीमीति फलितार्थः । तथा प्रज्ञाप्ये=प्रज्ञापनीये विनयान्विते पुरुषे इत्यपि विशेषनीयं, कुतः ? निषेधस्य विफलतायाः श्रोतुर्द्वेषोदयस्य चासंभवात्तेन जमालिना पृथग्विहारकर्त्तव्यतां पृष्टो भगवांस्तद्दुष्टतां जानानोऽपि यन्न निषिद्धवान् किन्तु मौनमास्थितवांस्तत्र न दोषः, अविनीते हि सत्यवचः प्रयोगोऽपि फलतोऽसत्य एव । तदाह—

સ્થાપનામાં) અકસ્માત છે (=કોઈપણ હેતુને બતાવતા નથી.) તેથી આ પ્રમાણે તેઓનો ધર્મ સ્વાખ્યાત(=સારી રીતે કહેવાયેલો) નથી. અને સારી રીતે શાસ્ત્રરૂપે રચાયો નથી. આશુપ્રજ્ઞ (=સતત જ્ઞાનદર્શનના ઉપયોગવાળા–શીઘ્રજ્ઞાની સાધુ) જ્ઞાન અને દર્શનઉપયોગવાળા ભગવાને (શ્રીમહાવીર સ્વામીએ) જે પ્રમાણે ધર્મ કહ્યો છે તે પ્રમાણે કહે અથવા વાગ્ગુપ્તિ=મૌન ધારણ કરે"

આ સૂત્રનો ફલિતાર્થ આ છે—'અસ્તિ, નાસ્તિવગેરે રૂપ એકાન્તવાદની પ્રરૂપણા કરતા ત્રણસો ત્રેસઠ (૩૬૩) પાખંડી=પ્રવાદીઓને વાદલબ્ધિવાળા સાધુએ પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, દૃષ્ટાંતવગેરે દર્શાવવાદ્વારા સમ્યગ્ઉત્તર આપવો–અથવા (તેવી લબ્ધિના અભાવમાં) વાગ્ગુપ્તિને ધારણ કરવી.'

[દુષ્ટનો નિષેધ માત્ર પ્રજ્ઞાપ્ય વિનીત અંગે જ]

પૂર્વપક્ષ :– છતાં પણ તમારી વ્યાપ્તિમાં વ્યભિચાર છે. **જમાલિએ** જ્યારે સ્વતંત્ર વિહારની રજા માંગી, ત્યારે ભગવાન મૌન રહ્યા. અહીં ભગવાને અલગવિહારમાં દોષ જોયો હોવા છતાં, નિષેધ ન કર્યો. અહીં એ કારણ તો ન જ આપી શકો કે–ભગવાનમાં તે દોષ વર્ણવવાની શક્તિનો અભાવ હતો. કેમકે વચનાતિશયથી યુક્ત ભગવાનમાં આવી કલ્પના કરવી પણ સારી નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– બેશક, અહીં આ પ્રસંગમાં ભગવાન જરૂર મૌન રહ્યા. છતાં અમારી વ્યાપ્તિ નિષ્કલંક છે. કેમકે દોષયુક્તનો નિષેધ કરતા પહેલા જેમ પોતાની શક્તિનો વિચાર કરવાનો છે, તેમ સામા પાત્રની યોગ્યતાનો પણ વિચાર કરવાનો છે. તેથી જ અમે અમારી 'દોષયુક્તનો નિષેધ કરવો' એવી વ્યાપ્તિ પ્રજ્ઞાપ્ય અને વિનીત વ્યક્તિઓ પૂરતી મર્યાદિત રાખી છે. અર્થાત્ જો સામી વ્યક્તિ જક્કી અને અવિનીત હોય, તો તેની આગળ દોષયુક્ત વસ્તુનો નિષેધ કરવાને બદલે મૌન રાખવામાં દોષ નથી પણ ડહાપણ છે. અને તેવા સ્થાનોમાં અમારી વ્યાપ્તિ લાગુ પણ પડતી નથી.

શંકા :– જક્કી અને અવિનીત વ્યક્તિ આગળ નિષેધ શું કામ ન કરવો ?

સમાધાન :– આવી વ્યક્તિ આગળ દોષયુક્તનો નિષેધ કરવામાં તે વ્યક્તિ તમારી વાત માનશે તો નહિ પણ તમારા પર દ્વેષ કરશે. ભગવાન જમાલિના પ્રસંગમાં

"अविणीयमाणवंतो, किलिस्सइ भासई मुसं चेव । घण्टालोहं णाउं को कडकरणे पवत्तिज्जत्ति ॥" (श्रीविंशतिका प्रक० ७/५)

तत्प्रज्ञाप्ये विनीते सूर्याभे नाटयकर्त्तव्यतां पृष्टवति भगवतो मौनमनुमतिमेव व्यञ्जयतीति स्थितम् । यस्तु भक्तिनिषेधे । 'ये तु दानम्' इत्यादिना दानप्रशंसाया अपि निषेधाद् दाननिषेधः सुतराम्–इति पापिष्ठेन दृष्टान्ततयोक्तः सोऽप्ययुक्तः । 'ये तु' इत्यादिसूत्रस्य दातृपात्रयोर्दशाविशेषगोचरत्वादपुष्टालम्बनगोचरत्वादिति यावत् । पुष्टालम्बने तु द्विजन्मने भगवद्वस्त्रदानवत्, सुहस्तिनो रङ्कदानवच्च, साधूनामपि गृहिणामनुकम्पादानं श्रूयते ।

મૌન રહ્યા—તે આ જ વાતનું સૂચન કરે છે, (ધ્યાન રાખજો) **'ઉદ્ધત અને જક્કીને હિતકારી સાચું વચન કહેવું એ પણ પથ્થરપર પાણીસમાન કે સાપને દૂધ પાવા જેવું હોવાથી વાસ્તવમાં તો અસત્યરૂપ જ ઠરે છે.'** (કેમકે નિશ્ચયથી તો હિતકારી બનતું વચન સત્ય છે.) માટે જ **વિંશિકાપ્રકરણમાં** પણ કહ્યું છે—

"અવિનીતને આજ્ઞા કરનાર વ્યર્થ કલેશ પામે છે અને મૃષા ભાષણ કરે છે. ઘંટાલોહ (=મરડ લોખંડ) જાણીને કઈ વ્યક્તિ કટકરણ (=કાર્યવિશેષ અથવા મુદ્રા=સિક્કા કરવા)માં પ્રવૃત્ત થાય?"

ખ્યાલ આવી ગયો? અમારી વ્યાપ્તિનો સંપૂર્ણ આકાર આવો છે. **"શક્તિસંપન્ન વ્યક્તિએ દોષયુક્તતરીકે જ્ઞાત થયેલી વસ્તુનો વિનીત અને પ્રજ્ઞાપ્ય વ્યક્તિ આગળ અવશ્ય નિષેધ કરવો."**

પૂર્વપક્ષ :– ભલે ત્યારે! તમારી વ્યાપ્તિ આ પ્રમાણે હો. પણ તેથી તમારે કહેવું શું છે? સૂર્યાભના પ્રસંગમાં ભગવાન કેમ મૌન રહ્યા? તે શંકાના સમાધાનમાં અમે જે કહ્યું તે મિથ્યા કેમ છે?

ઉત્તરપક્ષ :– એજ હવે અમારે કહેવું છે! સૂર્યાભે જ્યારે નૃત્યભક્તિ દર્શાવવા અંગે પૂછ્યું, ત્યારે ભગવાન મૌન રહ્યા, પણ નિષેધ ન કર્યો. તેમાં 'ભગવાન શક્તિસંપન્ન ન હતા' એ કારણ તો નથી જ. એ તો તમે પણ સ્વીકારો જ છો. હવે બોલો! 'શું સૂર્યાભદેવ અવિનીત અને જક્કી હતો કે જેથી ભગવાને નિષેધ ન કર્યો?'

પૂર્વપક્ષ :– ના. સૂર્યાભને અવિનીત કે જક્કી તો કહી શકાય નહિ.

ઉત્તરપક્ષ :– એનો અર્થ એમ થયોને કે, ભગવાન શક્તિસંપન્ન હતા અને સૂર્યાભ પ્રજ્ઞાપ્ય અને વિનીત હતો, છતાં ભગવાન નિષેધ કરવાને બદલે મૌન રહ્યા. એટલે કે અમારી ઉપરોક્તવ્યાપ્તિની અહીં પ્રાપ્તિ હતી, છતાં એ વ્યાપ્તિ અહીં લાગી નહિ. તેથી 'નૃત્યકરણ' એ દોષયુક્ત વસ્તુ ન હોવાથી જ ભગવાને સૂર્યાભને તે અંગે નિષેધ ન કર્યો તેમ સિદ્ધ થાય છે. અને તેથી જ 'નૃત્યકરણ' સૂર્યાભને ગુણકારી હતું, અને ભગવાનના મૌનમાં નૃત્યકરણની મૂક અનુમતિ જ હતી. તેમ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષ :– તો પછી ભગવાન વિધાન કરવાને બદલે મૌન કેમ રહ્યા?

ઉત્તરપક્ષ :– એ મૌન જ સૂચન કરે છે ભગવાનની નજરસમક્ષ માત્ર સૂર્યાભદેવ ન હતો, પણ ગૌતમાદિસાધુઓ પણ હતા. અર્થાત્ ભગવાન સૂર્યાભદેવ અને ગૌતમાદિ સાધુઓ આ બન્નેની અપેક્ષાએ ક્રમશઃ લાભ અને નુકશાન જોઈને જ

'गिहिणो वेयावडीयं न कुज्जा' इत्यादिना तन्निषेधस्याप्युत्सर्गपरत्वात् । भवति हि तेन मिथ्यादृष्टेरप्यप्रमत्तसंयतगुणस्थानादिनिबन्धनाविरतसम्यग्दृष्ट्यादिगुणस्थानप्राप्तिलक्षणो गुणः प्राप्तदृष्टतद्गुणस्थैर्यार्थमपि च तदनुज्ञायते ।

"ओसन्नस्स गिहिस्सवि जिणपवयणतिव्वभावियमइअस्स । कीरइ जं अणवज्जं दढसम्मत्तस्सऽवत्थासु ।"

(उप०माला. गा० ३५२) इत्यादिना । स्वनिष्ठं तु फलं ज्ञानिनां तीर्थकृत इव तथाविधोचितप्रवृत्तिहेतुः शुभकर्मनिर्जरणमेव ।। तथा च दानाष्टके हारिभद्रे—

મૌન રહ્યા. આમ તમારું "માત્ર સૂર્યાભની અપેક્ષાએ જ લાભ–નુકશાન જોઈ ભગવાન મૌન રહ્યા" આ વચન પણ મિથ્યા ઠરે છે.

[પુષ્ટાલંબને અસંયતદાન અદુષ્ટ]

પૂર્વપક્ષ :–તો પછી સૂત્રકૃતાંગમાં દાનની પ્રશંસા કરવાની કે દાનનો નિષેધ કરવાની જે વાત કરી છે તેમાં શું સમાધાન છે ? કેમકે ત્યાં દાનની પ્રશંસાનો નિષેધ છે તેથી દાનનો નિષેધ પણ સુતરામ થાય છે. અને એજ ભક્તિના નિષેધનું સચોટ દૃષ્ટાંત છે.

ઉત્તરપક્ષ :–અહીં તમે થાપ ખાઇ ગયા છો ! સૂત્રકૃતાંગનું 'જે અ દાન'.' ઇત્યાદિ જે વચન છે, તે દાનમાત્રનો નિષેધ નથી કરતું. પરંતુ અપુષ્ટઆલંબને અપાતા દાનની અપેક્ષાએ જ તે વચન છે.

શંકા : 'આ વચન અપુષ્ટઆલંબનની અપેક્ષાએ જ છે' તેમ તમે શી રીતે કહો છો ?

સમાધાન :– આમ કહેવામાં કારણ છે. કેમકે પુષ્ટઆલંબને દાનની પ્રશંસા શું, પણ દાન આપ્યાના પણ દૃષ્ટાન્તો નોંધાયા છે. જૂઓ ! ભગવાને દીક્ષા લીધા પછી **સોમિલ બ્રાહ્મણને** દેવદુષ્યનું દાન સ્વહસ્તે કર્યું હતું. અને **આર્યસુહસ્તીસૂરિએ ભિખારીને** ગોચરી વપરાવી હતી.

પૂર્વપક્ષ :– તો પછી **દશવૈકાલિક** સૂત્રમાં 'ગૃહસ્થોની વૈયાવચ્ચ ન કરવી' ઇત્યાદિ જે કહ્યું તે તો ફોગટનું જ છે તેમ જ માનવાનું રહ્યું ને !

ઉત્તરપક્ષ :–ના એમ નથી. દશવૈકાલિકનું આ કથન ઉત્સર્ગમાર્ગ બતાવે છે. પણ તેટલા માત્રથી 'દાન ન જ અપાય' ઇત્યાદિ એકાંતવાદ પકડવો સારો નથી. કેમકે જૈનશાસનને પુષ્ટ કારણે અપવાદ પણ માન્ય છે. અને તેવા અપવાદના પ્રસંગોમાં આપેલાં દાનથી તો ઘણીવાર દાન લેનાર મિથ્યાત્વી હોય તો, એવા સમ્યક્ત્વને પામી જાય કે, જે સમ્યક્ત્વ ચારિત્રનું અવશ્ય કારણ બની જાય. અને તેના સમ્યક્ત્વાદિ ગુણો વધુ દૃઢ અને સ્થિર બની જાય. **ઉપદેશમાળામાં** પણ કહ્યું છે કે '(શાસન ભક્તિને વરેલા સુસાધુ) પાસત્થાવગેરેશિથિલાચારીઓનું કે દૃઢસમ્યક્ત્વવાળા સુશ્રાવકનું દ્રવ્યક્ષેત્રવગેરેઅવસ્થામાં ઉચિતનિરવદ્ય=નિષ્પાપ કરે.'

પૂર્વપક્ષ :–ઠીક છે. એમાં કદાચ દાન લેનારનું કલ્યાણ થઈ જાય. પણ આ પ્રમાણે દાન આપનાર સાધુનું શું ? શું તેને અવિરતિપોષણનું પાપ નહિ ચોંટે ? ખરેખર ! તમે જાતને ડૂબાડી જગતના કલ્યાણની વાંછા કરો છો અને તેવો ઉપદેશ બીજાને આપો છો.

'कश्चिदाहास्य दानेन क इवार्थः प्रसिध्यति । मोक्षगामी ध्रुवं ह्येष यतस्तेनैव जन्मना ॥१॥ उच्यते कल्प एवास्य, तीर्थकृन्नामकर्मणः । उदयात्सर्वसत्त्वानां हित एव प्रवर्तते ॥२॥ कल्पः=करणक्रियाजातं समाचारइत्यनर्थान्तरं–तदाहुः–"सामर्थ्ये वर्णनायां च छेदने करणे तथा । औपम्ये चाधिवासे च कल्पशब्दं विदुर्बुधाः ॥" इति ततश्च कल्पपरिपालनं विनाऽस्य नान्यत्फलमिति भावना । धर्मावयवत्वख्यापनार्थं वा तदित्याह ॥ धर्माङ्गख्यापनार्थं च, दानस्यापि महामतिः । अवस्थौचित्ययोगेन, सर्वस्यैवानुकम्पया ॥३॥ अङ्गम्=अवयवः । महामतिरित्यनन्तरं महादानं दत्तवानिति करणीयम् । सर्वस्यैतस्य गृहिणो यतेर्वेत्यर्थः । धर्माङ्गत्वमेव स्पष्टयति शुभाशयकरं ह्येतदाग्रहच्छेदकारि च । सदभ्युदयसाराङ्गमनुकम्पाप्रसूति च ॥४॥ शुभाशयः=शुभचित्तं, आग्रहः= ममत्वाभिनिवेशः, साराङ्गं=प्रधानकारणम्, अनुकम्पायाः=दयायाः प्रसूतिः=प्रसवो यस्य तत्तथा । यतेरप्यनुकम्पादानं समर्थयति, "ज्ञापकं चात्र भगवान् निष्क्रान्तोऽपि द्विजन्मने । देववूष्यं ददद्धीमाननुकम्पाविशेषतः ॥५॥"

ઉત્તરપક્ષ :–સબૂર! સમજી લો! કે સ્વકલ્યાણ જેમાં સંભવે નહિ, તેવા પરકલ્યાણની વાત કરવી અમને પરવડતી નથી. તીર્થંકરના દાનાદિધર્મો ઉચિતપ્રવૃત્તિરૂપ છે. અને તીર્થંકરનામકર્મઆદિ શુભ કર્મોની નિર્જરારૂપ બને છે–એ શુભ કર્મો જ એવા હોય છે કે ઉચિતપ્રવૃત્તિકરાવવા રૂપ સ્વફળ આપીને જ ક્ષીણ થાય છે. બસ આ જ પ્રમાણે સુસાધુની પણ આ ઉચિતપ્રવૃત્તિએ શુભકર્મની નિર્જરા કરનારી બને છે. અને મોક્ષ માટે શુભકર્મની નિર્જરા પણ આવશ્યક છે. તેથી શુભ કર્મોના ઉદયે ઉચિતપ્રવૃત્તિ કરી શુભકર્મોની નિર્જરા કરવી એજ પોતાને માટે મહાકલ્યાણરૂપ છે.

આ બાબતમાં યોગાચાર્ય **શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટકપ્રકરણ અન્તર્ગત તીર્થકૃદ્દાનાષ્ટકની** સાક્ષી ટીકાકાર બતાવે છે—

[દાનાષ્ટક]

"કોઈક કહે છે (=પૂછે છે) દાનદેવાથી આ તીર્થંકરને વળી કયો અર્થ (=હેતુ) પ્રસિદ્ધ થાય છે (=સરે છે.) કેમ કે આ (=તીર્થંકર) અવશ્ય આ જ જન્મ=ભવમાં મોક્ષગામી છે. ॥૧॥ આનો ઉત્તર એ છે કે તીર્થંકરનામકર્મના ઉદયથી એમનો (તીર્થંકરનો) કલ્પ જ એવો છે કે સર્વ જીવોના હિતમાં પ્રવૃત્ત થવું. ॥૨॥ કલ્પ=કરણ=ક્રિયાથી પ્રગટેલો સમાચાર, કેમકે કહ્યું છે કે 'સામર્થ્ય, વર્ણન, છેદન, કરણ, ઉપમા અને અધિવાસ–આટલા અર્થમાં પંડિતોએ 'કલ્પ' શબ્દ સમજવો.' (અહીં કલ્પ=કરણ છે.) આ દાન દેવામાં તીર્થંકરોને સ્વકલ્પના પાલન સિવાય બીજું કોઈ પ્રયોજન નથી. અથવા, 'આ દાન ધર્મનું અંગ=કારણ છે' એ બતાવવા ભગવાને દાન આપ્યું, એ આશયથી કહે છે–'અવસ્થાને ઉચિત યોગથી બધાને (=સાધુ અને ગૃહસ્થ બન્નેને) માટે દાન ધર્મનું અંગ =અવયવ બને છે તે દર્શાવવા મહામતિ= ભગવાને મહાદાન આપ્યું' (આટલું અધ્યાહારથી સમજવું') ॥૩॥ 'દાન આપવુ" એ ધર્મનું અંગ શી રીતે બને? તે સ્પષ્ટ કરતા કહે છે–'આ દાન (૧) શુભાશયને પેદા કરે છે (૨) આગ્રહ (=મમત્વની પકડ)ને છેદે છે. (૩) સુંદર અભ્યુદયનું મુખ્ય કારણ બને છે. અને (૪) અનુકંપા=જીવદયાને જન્મ આપે છે. ॥૪॥ હવે આગળ વધીને સાધુના અનુકંપાદાનનું સમર્થન કરે છે. 'અહીં જ્ઞાપક=દૃષ્ટાંત આ છે–ધીમાન=પ્રાજ્ઞ ભગવાને દીક્ષા લીધા પછી પણ અનુકંપાવિશેષથી બ્રાહ્મણને દેવદૂષ્યનું દાન કર્યું હતું. ॥૫॥ આમ કહેવામાં આગમ સાથે વિરોધ નથી. કેમકે 'અવસ્થાની ઉચિતતા જાળવીને' આ વિશેષણનું ઉપાદાન કર્યું છે. લૌકિકો પણ કહે છે 'દેશકાળ અને રોગને આશ્રયીને એવી અવસ્થા પણ ઉત્પન્ન થાય છે કે જેમાં અકાર્ય પોતે કાર્ય બને છે અને કાર્ય અકાર્ય બને છે." આજ વાતને વધુ સ્પષ્ટ કરતા કહે છે–'આ પ્રમાણે

न चैवमागमविरोधः, अवस्थौचित्ययोगेनेति विशेषणोपादानाददविरोधात् । पठन्ति च लौकिका अपि-'उत्पद्यते हि सावस्था देशकालामयान् प्रति । यस्यामकार्यं कार्यं स्यात् कर्मकार्यं च वर्जयेत् ॥" इति । एतावदेव स्पष्टयन्नाह–इत्थमाशयभेदेन, नाऽतोऽधिकरणं मतम् । अपि त्वन्यद्गुणस्थानं, गुणान्तरनिबन्धनम् ॥६॥ आशयभेदो= अध्यवसायविशेषः, कथमयं वराकः कर्मकान्तारोत्तरणेन निखिलदुःखविरहभाजनं भविष्यतीत्यादिरूपः । नातः= असंयतदानाद् अधिक्रियते दुर्गतावनेनेति अधिकरणम् = असंयतसामर्थ्यपोषणतः पापारंभप्रवर्त्तनम् । अपितु=अभ्युच्चये अन्यत्=मिथ्यादृष्टित्वादेः चतुर्थादिकं गुणान्तरस्य सर्वविरत्यादेः, सूत्रस्य तु विशेषविषयत्वाददविरोध इत्याह– ये तु दानंप्रशंसन्तीत्यादि सूत्रं तु यत् स्मृतम् । अवस्थाभेदविषयं द्रष्टव्यं तन्महात्मभिः ॥७॥ पुष्टालम्बनेऽनिषेधकमेतदिति गर्भार्थः । न च हरिभद्रस्यैव शङ्खवादनपूर्वमर्थिभ्यो भोजनं दापितवत इयं कपोलकल्पना, संविग्नपाक्षिकस्य तस्य श्रुतानुत्तीर्णवादित्वात् । तदवदाम **द्वात्रिंशिकाप्रकरणे** वृत्तिकृदनुवादेन । "न च स्वदानपोषार्थमुक्तमेतदपेशलं । हरिभद्रो हि भगवान् यतः संविग्नपाक्षिक"॥ इति (दानद्वात्रिंशिका श्लो. १९) प्रकृतं निगमनायाह–"एवं न कश्चिदस्यार्थस्तत्त्वतोऽस्मात्प्रसिद्ध्यति । अपूर्वः किन्तु तत्पूर्वमेव कर्म प्रहीयते ॥८॥ अस्य =तीर्थकृतः, अस्मात्=महादानात्, अपूर्वो=अभिनवशुभबन्धहेतुः **ज्ञानिकृतकर्मणो बन्धाजनकत्वात्**, तत्तीर्थकरत्वनिमित्तं कर्म=तीर्थकरनाम ॥

अवश्यं चोक्तसूत्रविहितमौनस्य विशेषविषयत्वं सूत्रमात्रप्रणयिनापि मृग्यम् । कथमन्यथा भगवत्यामधार्मिकदानप्रतिषेधः, सूत्रकृते च ब्राह्मणभोजनदानप्रतिषेधः सङ्गतिमञ्चति । कथं च साधुगुणयुक्तस्याल्पतरपापबहुतरनिर्जराहेतुत्वेनाप्रासुकदानविधिरपि इति । स्याद्वादेन वस्तुस्थाप-

---

આશયનો ભેદ હોવાથી ' આનાથી (આ દાન) ગુણાન્તર (=સર્વવિરતિવગેરે)માં કારણ બને તેવા અન્યગુણસ્થાનનું (=મિથ્યાત્વથી અન્ય-સમ્યક્ત્વ ગુણસ્થાન વગેરેનું) કારણ બને છે. ॥૬॥ **આશયભેદ** ='આ રાંક જીવો કેવી રીતે કર્મવનને ઓળંગી સર્વદુઃખના અભાવના પાત્ર બને' ઇત્યાદિ અધ્યવસાય વિશેષ. આ આશયભેદના કારણે અસંયતને દાન અધિકરણ(=સંસારનું કારણ) બનતું નથી. ઉત્સર્ગથી અસંયતને દાનથી પોષવામાં અસંયત જે પાપારંભ કરે તેની સીધી અનુમોદનાનો દોષ હોય છે. ઉપરોક્ત શ્લોકમાં **'અપિ તુ'** પદનો અભ્યુચ્ચય અર્થ કરવાનો છે. સૂત્રકૃતાંગના 'જે અ દાનં.' ઇત્યાદિસૂત્રનો વિષય 'વિશેષ' છે તે દર્શાવે છે–'જેઓ દાનને પ્રશંસે છે' ઇત્યાદિ જે સૂત્ર છે તે અવસ્થાભેદ(=ઉત્સર્ગ)વિષયક છે. તેમ મહાત્માઓએ સમજવું ॥૭॥ તેથી આ સૂત્ર પુષ્ટકારણે દાનનું નિષેધક નથી એવું તાત્પર્ય છે. **શંકા :** અમે સાંભળ્યું છે કે આ હરિભદ્ર પોતે શંખ વગાડીને યાચકોને દાન આપતા હતા. પોતાના આ દાનનું સમર્થન કરવા માટે જ હરિભદ્રસૂરિજીએ આ દાનની વાત ઉપાડી હોય તેમ લાગે છે.

સમાધાન : આવી કલ્પનાઓના ખોટા ઘોડા દોડાવવાની જરૂર નથી. કેમકે **યોગાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ પોતે સંવિગ્નપાક્ષિક હતા.** અને સંવિગ્નપાક્ષિક ક્યારેય પણ આગમવિરુદ્ધ વચન બોલે જ નહિ. આ વાત શ્રી અષ્ટક પ્રકરણના ટીકાકારના વચનના અનુવાદરૂપે ટીકાકારે(પૂ. યશોવિ. મ)સ્વોપજ્ઞ **દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા** પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ બતાવી છે.–'પોતાના દાનને પુષ્ટ કરવા (હરિભદ્રસૂરિએ) આવું અયુક્ત કથન કર્યું છે.' તેમ ન કહેવું, કેમકે શ્રી હરિભદ્ર ભગવાન સંવિગ્નપાક્ષિક હતા'–પ્રસ્તુત તીર્થકૃદ્દાનાષ્ટકના અંતિમ શ્લોકમાં નિગમ કરતા કહે છે–'આમ પરમાર્થથી તો આ મહાદાનથી આમનો (=તીર્થંકરનો) કોઈ અપૂર્વ અર્થ સિદ્ધ થતો નથી. પરંતુ પૂર્વબદ્ધ તીર્થંકરનામકર્મ જ ક્ષય પામે છે. ॥૮॥ અપૂર્વ=નવા શુભકર્મના બંધનું કારણ. **'જ્ઞાનીની ક્રિયા કર્મબંધમાં કારણ બને નહિ.'** તેથી મહાજ્ઞાની ભગવાનની દાનાદિક્રિયા શુભાશુભકર્મના બંધમાં કારણ બનતી નથી. પરંતુ તીર્થંકરપણામાં કારણભૂત અને પૂર્વભવમાં બાંધેલું તીર્થંકરનામ કર્મ જ ક્ષીણ થાય છે.

नाऽशक्तस्यैव च मौनं तच्छक्तेन तेन च देशकालाद्यौचित्येनान्यतरोपदेश एव विधेय इत्ययमेव मौनीन्द्रः संप्रदायः । तदुक्तमाधाकर्मिकमाश्रित्यानाचारश्रुताध्ययने सूत्रकृते—

"अहागडाइं भुंजंति, अन्नमन्ने सकम्मुणा । उवलित्तेत्ति जाणिज्जा अणुवलित्तेत्ति वा पुणो ॥ एतेहिं दोहिं ठाणेहिं ववहारो न विज्जइ । एतेहिं दोहिं ठाणेहिं अणायारं तु जाणए त्ति ॥२॥"

(द्वि श्रु. अ. ५ गा. ८-९) न चात्रापि मौन एव तात्पर्यं "विभज्ज वायं च वियागरिज्जा' (सूयगडांग) इति ग्रन्थाध्ययनस्वरसात् । सर्वत्रास्खलितस्याद्वाददेशनाया एव शास्त्रार्थत्वाद् । अत एव वृत्तौ एतद्भोजनोपदेशे—

[સ્યાદ્વાદ્દેશનાની જ ઉપાદેયતા]

વળી **સૂત્રકૃતાંગ**માં 'જે આ દાનં.' ઇત્યાદિ સૂત્રમાં પ્રશંસા અને નિષેધની જે ના પાડી છે, એનો વિશેષવિષય તો માત્ર સૂત્રને જ માનનારાઓએ પણ શોધવો પડશે. (જેઓ મૂળસૂત્રપરની નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને ટીકાઓને સ્વીકારતા નથી, તેવા પ્રતિમાલોપકો સૂત્રમાત્રપ્રણયી છે અને છતાં તેઓ પોતાના અનુયાયીવર્ગ આગળ સૂત્રનું સ્વકલ્પિતવિવેચન તો કરે જ છે! એ અમાન્ય નથી!!) નહિતર તો **ભગવતી સૂત્ર**માં કરેલો અધાર્મિકદાનનો નિષેધ અને **સૂત્રકૃતાંગ**માં દર્શાવેલો બ્રાહ્મણને દાનનો નિષેધ સંગત નહિ બને. કેમકે આ નિષેધ અર્થથી તો તે સિવાયના દાનની અનુમતિ જ આપે છે. વળી 'સાધુના ગુણોથી યુક્ત-સુસાધુને અપાયેલું અશુદ્ધ-અપ્રાસુકદાન અલ્પબંધ અને બહુનિર્જરામાં કારણ બને છે' આ વાત શી રીતે સંગત બનશે ? કારણ કે અહીં તો અશુદ્ધદાનમાં પણ મુખ્યત્વે નિર્જરા બતાવી છે. માટે જૈનશાસનનો એવો સંપ્રદાય-નક્કર રિવાજ છે કે, **સ્યાદ્વાદશૈલીથી વસ્તુની સ્થાપના કરવામાં જે અશક્ત હોય, તેણે જ મૌન પકડવું. અને જે શક્ત-સમર્થ હોય, તેણે દેશકાળ-અવસરોચિત અવશ્ય અન્યતર** (વિધિ કે નિષેધ)**નો ઉપદેશ આપવો જ જોઇએ.** તેથી જ સ્યાદ્વાદશૈલીના પ્રણેતા અને પ્રખરપ્રચારક ગણધરભગવંતો ઉત્કૃષ્ટ શક્તિસંપન્ન હોવા છતાં જ્યારે **સૂત્રકૃતાંગ કે ભગવતીસૂત્રમાં** દાનનો સર્વથા નિષેધ નથી કરતા, ત્યારે સ્વીકારવું જ જોઈએ કે, દાન સર્વથા નિષેધ્ય નથી, પણ અવસરોચિત વિધેય પણ છે. જૂઓ ! **સૂત્રકૃતાંગના અનાચારશ્રુતઅધ્યયનમાં** આધાકર્મિક અંગે શું કહ્યું છે "આધાકર્મિક (આહાર, વસ્ત્ર, રહેઠાણ પાત્ર વગેરે)"નો ઉપભોગ કરનારાઓ પરસ્પર સ્વકર્મથી લેપાય છે અથવા લેપાતા નથી એમ સમજો. (અર્થાત્ આધાકર્મિકના ઉપભોગથી કર્મબંધ થાય જ. અથવા ન જ થાય. તેવો એકાંત નથી.) ॥૧॥ કેમકે આ બંને સ્થાનોથી વ્યવહાર થતો નથી. (કર્મબંધ થાય અથવા ન જ થાય તેવા એકાંતવ્યવહારમાં બન્ને પક્ષે આપત્તિ છે.) અને આજ બે સ્થાનોથી બધા અનાચારો સમજવા. ॥૨॥

શંકા—આનો અર્થ એ જ થયો કે સર્વત્ર મૌન શ્રેયસ્કર છે. કંઇ પણ બોલવામાં ફસાવાનું જ છે.

સમાધાન—અરેરે ! આવું ન માની બેસતા... આ બધા શ્લોકોનું તાત્પર્ય મૌન નથી, પણ સ્યાદ્વાદની શૈલીથી જ ઉપદેશ આપવાનું છે. તેથી **સૂત્રકૃતાંગમાં** ગ્રન્થ અધ્યયન માં

"किञ्चिच्छुद्धं कल्प्यमकल्प्यं स्यादकल्प्यमपि कल्प्यं । पिण्डः शय्या वस्त्रं पात्रं वा भेषजाद्यं वा ॥१॥
देशं कालं पुरुषमवस्थामुपयोगशुद्धि परिणामान् । प्रसमीक्ष्य भवति कल्प्यं, नैकान्तात्कल्पते कल्प्यम् ॥२॥

इति वाचकवचनं (प्रशमरतिश्लोक-१४५-१४६) समितितयोद्भावितम् ॥२१॥

अनिषेधानुमतिमेव सदृष्टान्तमुपपादयति—

ज्ञातैः शल्यविषादिभिर्नु भरतादीनां निषिद्धा यथा,
कामा नो जिनसद्मकारणविधिर्व्यक्तं निषिद्धस्तथा ।
तीर्थेशानुमते परानुमते द्रव्यस्तवे किं ततो,
नेष्टा चेज्ज्वरिणां ततः किमु सिता माधुर्यमुन्मुञ्चति ॥२२॥

[दंडान्वयः—शल्यविषादिभि र्ज्ञातैः नु यथा भरतादीनां कामा निषिद्धास्तथा जिनसद्मकारणविधिर्व्यक्तं न निषिद्धः । एवं तीर्थेशानुमते द्रव्यस्तवे परानुमतेस्ततः किम् ? चेत् ज्वरिणां सिता नेष्टा ततः किं (सा) माधुर्यं उन्मुञ्चति ॥]

કહ્યું છે કે 'વિભજ્જવાયંચ વિવાગરિજ્જા' (વિભજ્યવાદ-પૃથગ્ અર્થનિર્ણયવાદ. તેનું જ કથન કરવું. અથવા વિભજ્યવાદ-સ્યાદ્વાદ-નું કથન કરવું. અથવા વિભજ્ય-દ્રવ્યરૂપે નિત્ય, પર્યાયરૂપે અનિત્યઆદિવિભાગકરીને કથન કરવું) પણ મૌન રહેવાનું કહ્યું નથી. આમ **'સર્વત્ર અસ્ખલિતપણે સ્યાદ્વાદનયથી દેશના દેવી'** એ જ શાસ્ત્રાર્થ છે.

(અહીં એટલો વિવેક રાખવો. પ્રશ્ન જ્યારે સામાન્યરૂપે હોય ત્યારે સ્યાદ્વાદાત્મક જવાબ આપવો. વિશેષ હોય ત્યારે સ્પષ્ટ જવાબ આપવો. દા. ત. રામ પિતા કે પુત્ર ? એવા સામાન્ય પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકાય કે બન્ને. પરંતુ એમ પૂછે કે, 'રામ લવના પિતા કે પુત્ર ?' તો એમ જ કહેવાય કે 'પિતા' નહિ કે 'બન્ને.' અને આ જ સ્યાદ્વાદશૈલી છે.)

આજ હેતુથી 'અહાકમ્માણિ ભુજંતિ.' ઇત્યાદિ ઉપરોક્ત બે ગાથાની ટીકામાં **વાચકવરઉમાસ્વાતિજીમહારાજે** રચેલા **પ્રશમરતિપ્રકરણની** બે ગાથા સાક્ષી તરીકે દર્શાવી છે.

પિણ્ડ (=આહાર) શય્યા (=રહેઠાણ) વસ્ત્ર, પાત્ર કે દવા વગેરે કંઈ પણ શુદ્ધવસ્તુ પણ ક્યારેક અકલ્પ્ય બને છે. અને ક્યારેક અકલ્પ્ય પણ કલ્પ્ય બને છે. ॥૧॥ કોઈ પણ વસ્તુ દેશ, કાળ, પુરૂષ, અવસ્થા, ઉપયોગની શુદ્ધિ અને પરિણામ આટલાને અપેક્ષીને કલ્પ્ય બને છે. કલ્પ્ય પણ એકાંતે કલ્પે નહિ ॥૨॥." **॥૨૧॥**

હવે દૃષ્ટાંતદ્વારા અનિષેધઅનુમતિનું સમર્થન કરે છે.

કાવ્યાર્થ :- શલ્ય-વિષ વગેરેના દૃષ્ટાંતથી (ભરત વગેરેને) જેમ વિષયોનો નિષેધ કર્યો છે તેમ દેરાસર બનાવવાની વિધિનો નિષેધ કર્યો નથી. આ પ્રમાણે તીર્થંકર વડે અનુજ્ઞા કરાયેલી દ્રવ્યપૂજાની બીજાઓ(=પ્રતિમાલોપકો) અનુમોદના ન કરે તેટલા માત્રથી શું ? તાવથી પીડાતાને સાકર ન ભાવે તેટલા માત્રથી શું સાકર મીઠાશનો ત્યાગ કરી દે છે ?

[જિનભવનાદિમાં અનિષેધાનુમતિ]

ભગવાને 'શલ્ય' વિષ'વગેરેદૃષ્ટાંતથી કામ-વિષયોનો **ભરત**આદિ આગળ સ્પષ્ટ નિષેધ કર્યો છે. પરંતુ જિનાલય બનાવવા વગેરેનો નિષેધ ક્યાંય સ્પષ્ટ દેખાતો નથી.

'ज्ञातैरिति 'नु' इति निश्चये, शल्यविषादिभिः ज्ञातैः=दृष्टान्तैः यथा भरतादीनां कामा निषिद्धाः तथा जिनसद्मकारणविधिर्व्यक्तं न निषिद्धः । श्रूयते च स आगमे–'थूभसयं भाउयाणं चउवीसं च जिणघरे कासी' (उत्तरार्द्धं–सव्वजिणाणं पडिमा वण्णपमाणेहिं निअएहिं । आ० नि० भा० ४५) इत्यादिना। यदि च स दुष्टः स्यात्तदा कामादिवदेव निषिध्येत । न च तथा निषिद्ध इत्यनुमत इत्येवानुमीयते ।। आह च—

'एस अणुमओच्चिय, अप्पडिसेहाओ तंतज्जुत्तीए'त्ति । तथा 'ओसरणे बलिमाई भरहाईण न निवारियं तेण । जह तेसिं चिय कामा सल्लविसाइएहिं णाएहिं ।।१।।[1]

एवं च तीर्थेशानुमते द्रव्यस्तवे परानुमतेः=द्विषाऽननुमोदनात् किं स्यात्? न किञ्चिदित्यर्थः । इदमेव प्रतिवस्तूपमया द्रढयति । 'चेत्=यदि ज्वरिणां सिता=शर्करा नेष्टा=नाभिमता तत्किं माधुर्यं=स्वभावसिद्धं मधुरतागुणमुन्मुञ्चति? नैवोन्मुञ्चति । तद्वद्भगवदनुमतस्य द्रव्यस्तवस्यान्यद्वेषमात्रान्नासुन्दरत्वमिति गर्भार्थः ।। २२ ।।

બલ્કે એમ દેખાય છે કે, ભરતવગેરેએજિનાલયવગેરે બનાવ્યા હોય. **આવશ્યક નિર્યુક્તિ**માં ઉલ્લેખ છે જ કે, 'ભરતે સો ભાઈઓના સ્તૂપ અને ચોવીશજિનોના ચોવીશ જિનાલય બનાવ્યા,' જો આ જિનાલયવગેરે દોષયુક્ત હોત, તો ભગવાને તે બધાનો વિષયની જેમ સ્પષ્ટ નિષેધ કર્યો હોત. કેમ કે 'દોષયુક્તનો છતીશક્તિએ નિષેધ કરવો' ઇત્યાદિ વ્યાપ્તિ ઉપર બતાવી જ ગયા છીએ. આ વાતની પુષ્ટિ **પંચવસ્તુ** ગ્રંથના આ બે શ્લોકથી મળે જ છે—

તેથી અપ્રતિષિદ્ધ હોય તે અનુમત હોય' એવી તંત્રયુક્તિ–આગમયુક્તિથી આ પણ (જિનભવન કરાવવું વગેરે) અપ્રતિષિદ્ધ હોવાથી અનુમત તરીકે સિદ્ધ થાય છે. ।।૧।। તથા ભગવાને ભરત વગેરેને શલ્ય, વિષ, વગેરે વચનો દ્વારા જેમ વિષયોથી અટકાવ્યા છે તેમ જિનભવન કરાવવા વગેરે દ્રવ્ય સ્તવથી અટકાવ્યા નથી. ।।૨।।

(આ મૂળ ગાથા પ્રમાણે)

(અહીં આપેલી ગાથાનો અર્થ)–(તેથી અપ્રતિષેધના કારણે તંત્રયુક્તિથી અનુમત છે.' તથા 'ભગવાને તેઓ (–ભરત વગેરેને) ને જે પ્રમાણે શલ્ય, વિષ વગેરે દૃષ્ટાંતોથી વિષયથી અટકાવ્યા છે તેમ સમવસરણ વખતે બળિ આપવા વગેરેથી ભરત વગેરેને રોકયા નથી.'

આમ ભગવાને અનિષેધ દ્વારા દ્રવ્યસ્તવની અનુમતિ આપી દીધી છે. હવે બીજાઓ દ્રવ્યસ્તવમાં અનુમતિ ન આપે કે દ્વેષથી અનુમોદના ન કરે તેટલા માત્રથી કંઇ થવાનું નથી. અને દ્રવ્યસ્તવ કંઇ અસુંદર બનવાનો નથી. **પ્રતિવસ્તૂપમા** આપવા દ્વારા આ જ વાતને દૃઢ કરે છે. રોગીને સાકર ભાવે નહિ, તેટલા માત્રથી કંઈ સાકર પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ માધુર્યગુણને છોડી ન દે. તેમ ભગવાને અનુમતિઆપેલો દ્રવ્યસ્તવ બીજાના દ્વેષમાત્રથી ખરાબ બની જતો નથી.

---

१. पञ्चवस्तुके तु द्वावपि श्लोकौ एवम्—

ता तंपि अणुमयं चिय अप्पडिसेहाओ तंतजुत्तीए । इअ सेसाणवि एत्थं अणुमोअणाई अविरूद्धं ।।१२१८।।

जिणभवणकारणादिवि भरहाईणं न वारिअं तेणं । जह तेसिं चिअ कामा, सल्लविसाई वयणेहिं ।।१२१७।।

यत्यनुमोद्यत्वमेव द्रव्यस्तवस्य सूत्रनीत्या स्थापयन् परमाक्षिपति–

साधूनां वचनं च चैत्यनमनश्लाघार्चनोद्देशतः;
कायोत्सर्गविधायकं ह्यनुमतिं द्रव्यस्तवस्याह यत् ।
तत्किं लुम्पक ! लुम्पतस्तत्र भयं दुःखौघहालाहल–
ज्वालाजालमये भवाहिवदने पातेन नोत्पद्यते ॥२३॥

[दंडान्वयः=साधूनां चैत्यनमनश्लाघार्चनोद्देशतः कायोत्सर्गविधायकं वचनं हि यद्द्रव्यस्तवस्यानुमतिमाह । हे लुम्पक ! तद्लुम्पतस्तव दुःखौघहालाहलज्वालाजालमये भवाहिवदने पातेन भयं किं नोत्पद्यते ?]

व्याख्या–'साधूनामित्यादि' । साधूनां=परमार्थतश्चारित्रवतां चैत्यनमनश्लाघार्चनोद्देशतः चैत्यवंदनाद्युद्देशेन कायोत्सर्गविधायकं=कायोत्सर्गकरणप्रतिज्ञाऽऽपादकं हि=निश्चितं वचनं द्रव्यस्तवस्य यत् अनुमतिम्=अनुमोदनाम् आह,–हे लुम्पक ! तद्वचनं लुम्पतस्तव भवाहिवदने=संसारभुजगवक्त्रक्रोडे पातेन कृत्वा भयं नोत्पद्यते ? अयुक्तमेतत्तवेति व्यङ्ग्यम् । भवाहिवदने किं भूते ? दुःखौघ एव हालाहलं, तस्य यत् ज्वालाजालं विभावसुव्याप्तिरूपं तन्मये ।

सूत्रं चेदं स्पष्टमेव–'अरिहंत चेइयाणं' इत्यादि, अस्यार्थः=अर्हतां=भावार्हतां चैत्यानि=चित्तसमाधिजनकानि प्रतिमालक्षणानि अर्हच्चैत्यानि । तेषां वन्दनादिप्रत्ययं कायोत्सर्गं करोमीति संबंधः । कायोत्सर्गः=स्थानमौनध्यानं विना क्रियान्तरत्यागः । तं करोमि । किं निमित्तम् ? इत्याह,–'वंदणवत्तियाए' इत्यादि । वन्दनं=प्रशस्तमनोवाक्कायप्रवृत्तिः, तत्प्रत्ययं=तन्निमित्तम्, यादृग्वन्दनात्पुण्यं स्यात्, तादृक्कायोत्सर्गादपि मे भवत्वित्यर्थः । 'वत्तिआए त्ति' आर्षत्वात्सिद्धम् । 'पूअणवत्तिआए'–पूजनं=गन्धमाल्यादिभिरर्चनं, तत्प्रत्ययम् । 'सक्का-

---

[દ્રવ્યસ્તવની સાધુઅનુમોદ્યતા સૂત્રસિદ્ધ]

સૂત્રની નીતિથી જ 'દ્રવ્યસ્તવ સાધુઓને અનુમોદ્ય છે જ' તે વાતની સ્થાપના કરતા કવિ બીજા પર આક્ષેપ કરે છે–

કાવ્યાર્થ :– પરમાર્થચારિત્રી સાધુને ચૈત્યના નમન, સ્તુતિ, પૂજન વગેરે ઉદ્દેશથી કાયોત્સર્ગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા દર્શાવતું વચન છે. (અરિહંત ચેઈયાણું) આ વચન દ્રવ્યસ્તવમાં સ્પષ્ટ અનુમતિ બતાવે છે. હે પ્રતિમાલોપક ! આ વચનને ઊડાવતા તને શું દુઃખના સમુદાયરૂપ હળાહળઝેરની જ્વાલાથી વ્યાપ્ત સંસારરૂપસાપના મુખમાં પડવાનો ડર નથી ?

પરમાર્થથી=વાસ્તવમાં જેઓ સાધુ છે તેઓને ચૈત્યવંદન આદિ ઉદ્દેશથી કાઉસ્સગ્ગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવનારું વચન આગમમાં છે જ. આ વચન દ્રવ્યસ્તવની અનુમોદના બતાવે છે. હે પ્રતિમાલોપક ! અને છતાં આ વચનનો લોપ કરતા તને સંસાર સાપના મુખમાં પડવાનો ડર નથી ? 'તારા માટે આ અયુક્ત જ છે.' એવો અહીં વ્યંગ્યાર્થ છે. સૂત્રલોપના પાપે ભયંકર ભવવનમાં ભારે કષ્ટો વારંવાર સહન કરવા પડશે–એવી કડક ચેતવણી અહીં ગ્રંથકાર પ્રતિમાલોપકોને આપી રહ્યા છે.

रवत्तिआए' सत्कारो वस्त्राभरणादिभिः, तत्प्रत्ययम् । ननु, एतौ पूजासत्कारौ द्रव्यस्तवत्वात्साधोः 'छज्जीवकायसंजमो' इत्यादिवचनप्रामाण्यात्कथं नानुचितौ ? श्रावकस्य तु (तौ) साक्षात्कुर्वतः कार्योत्सर्गद्वारेण तत्प्रार्थने कथं न नैरर्थक्यम् ? उच्यते–साधोर्द्रव्यस्तवनिषेधः स्वयंकरणमाश्रित्य, न तु कारणानुमती, यतो 'अकसिण पवत्तगाणं' इत्याद्युपदेशदानतः कारणसद्भावः, भगवतां विशिष्टपूजनादिदर्शने प्रमोदादिनाऽनुमतिरप्यस्ति । यदुक्तम्–"सुव्वइ य वयररिसिणा, कारवणं पिय अणुट्ठियमिमस्स । वायगगंथेसु तहा आगया देसणा चेव ॥ १ ॥ (षष्ठपञ्चा० गा० ४५) श्रावकस्य त्वेतौ संपादयतोऽपि भक्त्यतिशयादाधिक्यसंपादनार्थं प्रार्थयमानस्य न नैरर्थक्यम् । किञ्च, एते भगवन्तोऽत्यादरेण वन्द्यमानाः पूज्यमाना अप्यनन्तगुणत्वान्न वन्दिताः पूजिताः स्युरत्र दशार्णभद्रो दृष्टान्तः । तदेवं पूजासत्कारौ भावस्तवहेतुत्वाद्भणनीयौ एवेति । 'सम्माणवत्तिआए' सन्मानः=स्तवादिभिर्गुणोत्कीर्त्तनं, तत्प्रत्ययम् ।

['અરિહંત ચેઈયાણં' સૂત્રનો ભાવાર્થ]

'અરિહંત ચેઈયાણં' અરિહંત ચૈત્ય=ભાવતીર્થંકરોની ચિત્તસમાધિજનક પ્રતિમાઓ. તેઓના વંદનાદિનિમિત્તે કાઉસ્સગ્ગ કરું છું. કાયોત્સર્ગ એટલે કાયાથી સ્થિરતા=સ્થાન, વચનથી મૌન અને મનથી ધ્યાન–આ સિવાયની તમામ ક્રિયાઓનો ત્યાગ. આ કાયોત્સર્ગ વંદન, પૂજન, સત્કાર અને સન્માન આ ચાર નિમિત્તથી અને બોધિલાભ તથા નિરુપસર્ગ=મોક્ષ આ બેના માટે વર્ધમાન=વધતી એવી શ્રદ્ધા, મેધા, ધૃતિ, ધારણા અને અનુપ્રેક્ષાથી કરું છું.–આ શબ્દાર્થ થયો. હવે દરેકપદના વિશિષ્ટ અર્થ બતાવે છે– 'વંદણવત્તિઆએ'–વંદન–એટલે મન, વચન, કાયાની પ્રશસ્તપ્રવૃત્તિ. તેના નિમિત્તે અર્થાત્ જિનપ્રતિમાને વંદનથી જેવું પુણ્ય થાય, તેવું પુણ્ય મને કાઉસ્સગ્ગદ્વારા પ્રાપ્ત થાઓ –તેવો અર્થ છે. 'વત્તિઆએ' પ્રયોગ આર્ષ છે. (ગણધરભગવંતોએ વાપરેલો છે.) તેથી સિદ્ધ છે. 'પૂઅણવત્તિઆએ'–પૂજન=વાસક્ષેપાદિસુગન્ધીદ્રવ્ય, અને ફૂલમાળાવગેરેથી પૂજન. તેના નિમિત્તે. 'સક્કારવત્તિઆએ'–સત્કારપ્રત્યય–સત્કાર=વસ્ત્રઅલંકારવગેરેનું ભાવથી અર્પણ.

શંકા :– આ પૂજા અને સત્કાર દ્રવ્યસ્તવરૂપ છે, અને 'છ જીવકાયનો સંયમ' એ વચન છે. તેથી સાધુને માટે આ દ્રવ્યસ્તવ શા માટે અનુચિત ન ગણાય ? તાત્પર્ય પૂજા અને સત્કારની ક્રિયામાં જીવવિરાધનાનો સંભવ છે. પૂજા, અને સત્કારના ફળની ઇચ્છા રાખવામાં પૂજા અને સત્કારની ક્રિયારૂપસાવદ્યક્રિયાની અનુમોદના છે. અને સાધુએ તો સર્વસાવદ્યના કરણ, કરાવણ, અને અનુમોદનનો ત્યાગ કર્યો છે. માટે સાધુએ પૂજાસત્કારનિમિત્તે કાઉસ્સગ્ગ કરવાનો ન હોય. અને શ્રાવક તો સાક્ષાત્ પૂજા સત્કાર કરી જ રહ્યો છે, તેથી ફરીથી કાઉસ્સગ્ગદ્વારા તેના ફળની પ્રાર્થના કરવી એ શ્રાવક માટે તો નિરર્થક જ છે. આમ સાધુ અને શ્રાવક ઉભયમાટે પૂજા, અને સત્કાર નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ અસંગત છે.

સમાધાન :– સાધુને દ્રવ્યસ્તવ પોતે કરવાની અપેક્ષાએ નિષિદ્ધ છે. પણ અકસિણપવત્તગાણ=શ્રાવકને. ઈત્યાદિ આગમવચનદ્વારા બીજાને પ્રેરણા આપી બીજા

अथ, एता वन्दनाद्याशंसाः किमर्थम्? इत्याह–'बोहिलाभवत्तिआए' बोधिलाभः=प्रेत्य जिनधर्म-प्राप्तिः, तत्प्रत्ययम्। एषोऽपि किं निमित्तम्? इत्याह–'निरुवसग्गवत्तिआए' निरुपसर्गो—जन्माद्युपसर्गरहितो मोक्षः, तत्प्रत्ययं च। अयं च कायोत्सर्गः श्रद्धादिरहितः क्रियमाणोऽपि नेष्टसाधक इत्यत आह–'सद्धाए' इत्यादि, श्रद्धया=स्वाभिप्रायेण, न बलाभियोगादिना। मेधया हेयोपादेयपरिज्ञानरूपया न जडत्वेन, मर्यादावर्त्तितया वा नासमञ्जसत्वेन, धृत्या=मनःस्वास्थ्येन, न रागाद्याकुलतया। धारणया=अर्हद्गुणाविस्मरणरूपया न तच्छून्यतया। अनुप्रेक्षया=अर्हद्गुणानामेव पुनः पुनश्चिन्तनेन न तद्वैकल्येन। 'वर्द्धमानये'ति प्रत्येकं श्रद्धादिभिः संबध्यते। एवमेतैर्हेतुभिस्तिष्ठामि=करोमि कायोत्सर्गमिति वृत्तिः। द्रव्यस्तवानुमोदनापि भाव इति भावस्तवस्योपचयाय कायोत्सर्गद्वारा तदाश्रयणं, युक्तम्। अनुमोद्यनिमित्तलोकोपचारविनयोत्कर्षत्वाच्च तदत्यन्तोपयोगः दुर्गतरत्नाकररत्नलाभतुल्यत्वाद्वा यतीनां कृत्यप्रयत्नस्येति भावनीयं सुधीभिः ॥२३॥

પાસે દ્રવ્યસ્તવકરાવવારૂપ દ્રવ્યસ્તવનું કરાવણ સંભવે જ છે. તે જ પ્રમાણે ભગવાનની વિશિષ્ટઆંગીવગેરેરૂપ વિશિષ્ટપૂજાના દર્શનથી સાધુનું હર્ષઘેલું હૈયું હાથમાં ન રહે, અને સહજ પ્રશંસાના પુષ્પો વેરવા માંડે એ દોષરૂપ નથી. આમ દ્રવ્યસ્તવની અનુમોદના પણ સાધુને સંભવે છે. માટે સાધુને દ્રવ્યસ્તવનું કરાવણ અને અનુમોદન નિષિદ્ધ નથી. પંચાશકમાં પણ કહ્યું છે–("આવશ્યક નિર્યુક્તિ વગેરેમાં) સંભળાય છે કે, વજ્રસ્વામીએ આ પુષ્પાદિદ્રવ્યસ્તવ દેવપાસે કરાવ્યો હતો. વળી વાચકના (=ઉમાસ્વાતિજીના) ગ્રંથોમાં દ્રવ્યસ્તવ અંગે દેશના છે." ॥૧॥

આમ દ્રવ્યસ્તવના કરાવણ અને અનુમોદનના અધિકારી સાધુઓ ભલે દ્રવ્યસ્તવ સ્વયં કરે નહિ. પણ દ્રવ્યસ્તવના કરણના ફળથી વંચિત ન રહેવા માટે કાઉસ્સગ્ગ કરે તેમાં અનુચિતતા શું છે?

(આનાથી એક વસ્તુ સૂચિત થાય છેકે–શુદ્ધનિર્જરા અથવા પુણ્યાનુબંધી પુણ્યની કમાણી થતી હોય, તેવી નાનામાં નાની તક પણ જતી ન કરવી. કેમકે ભવચક્રમાં આવી કમાણીની ક્ષણો અતિ દુર્લભ છે. આ કમાણી કરણ કરાવણ અનેઅનુમોદનથી છે. એમાંથી જે અંશે પોતાને સાક્ષાત્ અધિકારઆદિ પ્રાપ્ત ન થતા હોય, તે અંશે કાઉસ્સગ્ગઆદિથી પણ તેના ફળની પ્રાપ્તિ કરવી દોષરૂપ નથી.)

તેજ પ્રમાણે શ્રાવકને પણ પૂજા–સત્કારનિમિત્તક કાયોત્સર્ગ કરવામાં દોષ નથી. કારણકે શ્રાવક જિનપ્રતિમાના પૂજા, સત્કાર કરતો હોવા છતાં પણ પોતાની આ ભક્તિમાં વિશેષરંગ લાવવા આવી પ્રાર્થના કરે છે. વળી શ્રાવક ઘણા ભાવથી વંદનવગેરે કરતો હોય, તો પણ તેના પ્રભુને આ વંદનાદિ કરતાં અનંતગુણ ચડી જાય તેવા વંદનાદિ બીજાએ કર્યા હોય તે સંભવી શકે છે. એવા વંદનાદિ પોતે કરી શકતો ન હોવાથી–તે વંદનાદિના ફળથી પોતે વંચિત ન રહી જાય તે માટે કાઉસ્સગ્ગ કરે તેમાં કશું ખોટું નથી. અહીં દશાર્ણભદ્રનું દૃષ્ટાંત છે.

(દશાર્ણભદ્રનું દૃષ્ટાંત)

દશાર્ણભદ્ર રાજાને જ્યારે ખબર પડી કે પોતાના 'દશાર્ણપુર' નગરમાં પ્રભુ મહાવીર સ્વામીના પાવન પગલા થયા છે. ત્યારે તેના આનંદની અવધિ ના રહી. તે દશાર્ણભદ્રના

હર્ષથી ફાટ ફાટ થતાં હૈયામાં એવી ભવનાશિની ભાવનાના સ્વસ્તિક રચાયા કે 'કોઈએ નહિ કરી હોય એ પ્રમાણે ભારે ઋદ્ધિથી પ્રભુને વંદન કરવા જાઉં' બસ! પછી તો ભાવનાને સાકાર કરવા પોતાની ચતુરંગી સેના સાથે બડા ઠાઠમાઠથી ભગવાનને વંદન કરવા એ દશાર્ણભદ્ર રાજા નીકળ્યો. તે વખતે પોતાની સેનાનો ઠાઠ જોઈ દશાર્ણભદ્ર રાજા ગર્વના પર્વત પર ચડી બેઠો કે, 'બસ પરમાત્માની આવી ભક્તિ-ઋદ્ધિથી વંદન કોઈએ કર્યું નહિ હોય' કૂવાના દેડકાના ન્યાયે થઇ ગયેલા તેના ગર્વને તોડવા અને આ ગર્વથી અજાણતા થઈ જતી ભગવાનની આશાતનાથી તે દશાર્ણભદ્રને બચાવવા સૌધર્મેન્દ્ર પણ તે જ વખતે મોટા ઠાઠથી ભગવાનને વાંદવા આકાશમાંથી પૃથ્વી પર ઉતરી આવ્યો. એ શક્રની ઋદ્ધિ આગળ દશાર્ણભદ્રની ઋદ્ધિ સાવ ઝાંખી પડી ગઈ. શક્રની ઋદ્ધિ જોઇ દશાર્ણભદ્ર ઝંખવાણો પડી ગયો. પોતાના મૂર્ખ અભિમાન પર પસ્તાવા માંડયો. મહેલ આગળ ઝૂંપડા જેવી પોતાની ઋદ્ધિના દર્શનથી તેનો ગર્વ તો ગયો પણ માન રહ્યું. તેથી શક્ર અને કર્મસત્તાને હંફાવવા દશાર્ણભદ્રએ પરમાત્માના ચરણનું શરણ કાયમ માટે સ્વીકારી લીધું. સંયમઋદ્ધિ સ્વીકારી શક્ર માટે અજેય બની ગયા. સ્વકલ્યાણના રાહે ચાલતા થયા. **તાત્પર્ય** :- શ્રાવક પોતાની શક્તિ અને કલ્પનાથી ગમે તેટલી ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ કરવા જાય તો પણ તે વાસ્તવમાં ઉત્કૃષ્ટતાની સીમા સુધી પહોંચી શકતી નથી. અને જયારે આ બાબતમાં બાહ્ય સાધનો ટૂંકા પડે ત્યારે કાયોત્સર્ગ દ્વારા આભ્યંતર સાધનની સહાય લઇ ઉત્કૃષ્ટભક્તિના ફળની પ્રાર્થના કરે તે યોગ્ય જ છે. ધ્યાન રાખજો! **ઉત્કૃષ્ટદ્રવ્યસ્તવની ઇચ્છા અને તે અંગેનો જોરદાર પ્રયત્ન જ ઊંચી કક્ષાના ભાવને ખેંચીને લાવે છે. અને ઊંચી કક્ષાના એ ભાવો જ દશાર્ણભદ્ર જેવા કેટલાયના ભાવસ્તવ=સંયમનું કારણ બનીને રહ્યા.** માટે પૂજા, સત્કાર પણ ભાવસ્તવના હેતુ હોવાથી તેઓ પણ ઉચ્ચરણીય જ છે સન્માનપ્રત્યય-સન્માન એટલે સ્તવનાવગેરે. આ વંદનાદિચાર નિમિત્ત છે. હવે કાઉસ્સગ્ગના બે પ્રયોજન બતાવે છે. (૧) બોધિલાભ માટે, બોધિ=પરભવમાં જૈનધર્મની પ્રાપ્તિ. આ બોધિલાભ પણ (૨) નિરુપસર્ગ માટે-નિરુપસર્ગ=જન્મવગેરે ઉપસર્ગોથી રહિતનું સ્થાન, મોક્ષ. આ કાઉસ્સગ્ગ જો શ્રદ્ધા વગેરેથી રહિત હોય, તો ફળદાયક ન બને. તેથી શ્રદ્ધાદિ બતાવે છે. આ કાયોત્સર્ગ પણ (૧) શ્રદ્ધાથી=પોતાની ઇચ્છાથી કરવાનો છે. કોઇના બળાત્કારથી નહિ. (૨) મેધાથી. હેય (=છોડવા યોગ્ય) અને ઉપાદેય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય)ના જ્ઞાનપૂર્વક કરવાનો છે. જડ થઇને નહિ. અથવા મેધા=મર્યાદામાં રહીને કરવાનો છે જેમ તેમ નહિ. (૩) ધૃતિથી=મનની સ્વસ્થતાથી કરવાનો છે મનને રાગદ્વેષથી આકુળ બનાવીને નહિ. (૪) ધારણાથી=ભગવાનના ગુણોનું સ્મરણ કરવા પૂર્વક કરવાનો છે, સ્મરણશૂન્ય થઈને નહિ. (૫) અનુપ્રેક્ષાથી= વારંવાર પ્રભુના ગુણો વિચારવાપૂર્વક કરવાનો છે નહિ કે તેવી વિચારણા કર્યા વગર. વર્ધમાનથી=આ પદ ઉપરોક્ત શ્રદ્ધાદિ પાંચે સાથે જોડવાનું છે. દા. ત. વધતી જતી શ્રદ્ધાથી, વધતી જતી મેધાથી ઈત્યાદિ. આ પ્રમાણે કાયોત્સર્ગ કરું છું-આમ વૃત્તિમાં (આવશ્યકનિર્યુક્તિ-કાયોત્સર્ગ અધ્યયનની ટીકામાં)-બતાવ્યું છે. અહીં

अथ द्रव्यस्तवस्य भक्तिहिंसोभयमिश्रत्वादेकानुमोदनेन कथं नान्यानुमोदनमित्याशङ्कां-निरस्यन् कविः स्वस्य प्रेक्षावत्तामाह–

किं हिंसानुमतिर्न संयमवतां द्रव्यस्तवश्लाघये–
त्येतल्लुम्पकलुब्धकस्य वचनं मुग्धे मृगे वागुरा ।
हृद्याधाय सरागसंयम इव त्यक्ताश्रवांशाः स्थिता
भावाङ्गांशमदूषणा इति पुनस्तच्छेदशस्त्रं वचः ॥२४॥

[दंडान्वयः–संयमवतां द्रव्यस्तवश्लाघया किं हिंसानुमति र्न (भवति) ? (अपि तु भवत्येव) लुम्पकलुब्धकस्य एतद् वचनं मुग्धे मृगे वागुरा । 'भावाङ्गांशं हृदि आधाय सरागसंयम इव त्यक्ताश्रवांशाः (वयं) अदूषणा स्थिताः' इति वचः पुनस्तद्छेदशस्त्रम् ।]

व्याख्या–'किमिति' संयमवतां=चारित्रिणां द्रव्यस्तवश्लाघया=द्रव्यार्चानुमोदनया किं हिंसानुमति र्न भवति ? अपि तु भवत्येव, पश्यन्तु दयारसिकाः ! इति भावः । एतद्वचनं लुम्पकलुब्धकस्य लुम्पकमृगयो र्मुग्धे=आपाततः श्रुतबाह्यधर्माचारे मृगे वागुरा बन्धपाश इति

સળંગ પાઠ નથી આપ્યો.) વળી દ્રવ્યસ્તવની અનુમોદના પણ ભાવરૂપ જ છે, તેથી ભાવસ્તવની જ પુષ્ટિ માટે કાઉસ્સગ્ગદ્વારા દ્રવ્યસ્તવની અનુમોદનાના ભાવનો આશ્રય કરવો સંગત જ છે, અનુમોદ્ય=(દ્રવ્યસ્તવ)ના નિમિત્તે થતા પરમાત્માના લોકોપચાર વિનયના ઉત્કર્ષ દ્વારા પણ આ કાયોત્સર્ગ ઉપયોગી છે. દ્રવ્યસ્તવ એ ભગવાનનો લોકોપચાર વિનય છે. (વિનયના જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર અને ઉપચાર આમ ચાર પ્રકાર છે.) કાયોત્સર્ગ દ્વારા દ્રવ્યસ્તવના ઉત્કર્ષથી ઉત્કૃષ્ટ વિનય થાય છે. આમ ભગવાનના ઉત્કૃષ્ટવિનય માટે દ્રવ્યસ્તવ ખુબ ઉપયોગી છે, તેમાં કાયોત્સર્ગ પોતે દ્વાર છે. તેથી કરણીયકાર્યોમાં પ્રયત્નશીલ સાધુ માટે તો આ દ્રવ્યસ્તવની અનુમોદના દુઃશકય પ્રવેશવાળા સમુદ્રમાંથી મળેલા મહારત્ન સમાન છે.

'દ્રવ્યસ્તવમાં જેમ ભક્તિ રહેલી છે, તેમ હિંસા પણ રહેલી છે. તેથી દ્રવ્યસ્તવ ભક્તિ અને હિંસા–આ ઉભયરૂપથી મિશ્ર બનેલો છે. માટે ભક્તિને આગળ કરી દ્રવ્યસ્તવની અનુમોદના કરવામાં–તેમાં રહેલી હિંસાની પણ ભેગી ભેગી અનુમોદના થઇ જશે. ખીચડીમાં ચોખા ભેગી દાળ પણ ચડી જ જાય' પ્રતિમાલોપકની આવી આશંકાને ઉખેડતા કવિ પોતાની વિચારશીલતા દર્શાવી રહ્યા છે.

કાવ્યાર્થ :– 'સંયમીઓને દ્રવ્યસ્તવની પ્રશંસાથી શું હિંસાની અનુમતિનો દોષ ન લાગે? અર્થાત્ લાગે જ !' પ્રતિમાલોપકરૂપપારધિના આ વચનો મુગ્ધલોકરૂપ હરણિયાઓ માટે જાળ સમાન છે. (અર્થાત્ આ વચનજાળમાં જેઓ ફસાયા તેઓનું ભાવમરણ નિશ્ચિત છે.) 'ભાવરૂપભાગને હૃદયમાં સ્થાપવાદ્વારા અને આશ્રવભાગનો ત્યાગ કરવા દ્વારા જેમ સરાગસંયમ અનુમોદ્ય છે, તેમ દ્રવ્યસ્તવ પણ અનુમોદનીય છે જ. તેથી તેમ કરનારા અમે દોષ વિનાના છીએ.' આ વચન એ જાળને છેદનારું શસ્ત્ર છે.

व्यस्तरूपकं मुग्धपदमनभिज्ञश्रोतर्यर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यमिति । य एतद्वचनं श्रुतवान् स मृतवानेवेति व्यङ्ग्य इति । पुनस्तस्य पाशस्य छेदे शस्त्रं वचोऽस्मत्सांप्रदायिकानामिति । किमिह प्रक्रान्ते द्रव्यस्तवे द्रव्यभावोभयात्मके भाव एवाङ्गभूतो योंऽशः, तं हृदि=चित्ते आधाय=स्थापयित्वा सरागसंयम इव त्यक्तः=उपेक्षितः आश्रवांशः=आश्रवभागो यैस्ते, तथा अदूषणाः=दोषरहिताः वयं स्थिताः स्मः । अयं भावः सरागसंयमेऽनुमोद्यमाने यथा रागो नाऽनुमोद्यताकुक्षौ प्रविशति, तथा द्रव्यस्तवेऽनुमोद्यमाने हिंसांशोऽपि, संयमत्वेनानुमोद्यत्वे रागांशो नोपतिष्ठत एवेति द्रव्यस्तवत्वेनानुमोद्यत्वे सुतरां हिंसानुपस्थितिः द्रव्यस्तवत्वशरीरस्याप्यघटकत्वात्तस्याः । इत्थमेव **श्रीनेमिना गजसुकुमारस्य** श्मशानप्रतिमापरिशीलनेऽनुज्ञाते तदविनाभावि

[દ્રવ્યસ્તવની અનુમોદનામાં હિંસાનુમોદનનો અભાવ]

પૂર્વપક્ષઃ- ઠીક છે. અનિષેધાનુમતિ દ્વારા તમે દ્રવ્યસ્તવને અનુમોદનીય ઠેરવવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ ઓ દયાપ્રેમી સાધુઓ ! એમ કરવા જતાં તમે દ્રવ્યસ્તવમાં રહેલી **હિંસાની** પણઅનુમોદના કરી રહ્યા છો જો જો ! પાપડી ભેગી ઇયળ ન ભફાઈ જાય તેનો ખ્યાલ રાખજો ! કારણકે હિંસા દ્રવ્યસ્તવનું અનિવાર્ય અંગ છે.

ઉત્તરપક્ષઃ- તમે (=પ્રતિમાલોપકો) આવી વચનજાળ પાથરો મા. (અહીં કાવ્યમાં પ્રતિમાલોપક (=લુમ્પક)ને પારધિનું રૂપક આપ્યું છે. મુગ્ધ એટલે માત્ર બાહ્ય આપાત દેખાવને જોનારા હોવાથી શ્રુતબાહ્યધર્મના આચારવાળા આ મુગ્ધોને મૃગ=ભોળા હરણનું રૂપક આપ્યું છે. પ્રતિમાલોપકના વચનો આ મુગ્ધજીવોરૂપ મૃગલાઓને ફસાવનારા=ભ્રાન્તિપમાડનારા હોવાથી આ વચનોને વાગુરા=બંધનપાશનું રૂપક આપ્યું છે. તેથી અહીં **વ્યસ્તરૂપકઅલંકાર** છે 'મુગ્ધ'પદ અર્થાન્તરસંક્રામિતવાચ્યવાળું હોવાથી તેનો અર્થ 'અનભિજ્ઞ શ્રોતા' એવો કરવો. તેથી જેઓએ પ્રતિમાલોપકના વચનો સાંભળ્યા તેઓ મર્યા(-ધર્મશરીરથી) સમજો. એવો ધ્વનિ પ્રગટ થાય છે.) તમારા આ વચનજાળને છેદવા અમારા સંપ્રદાયના વચનો શસ્ત્રસમાન છે. જુઓ ! તમે છટ્ઠે સાતમે ગુણસ્થાને રહેલા સાધુના સંયમની અનુમોદના કરો છો કે નહિ !

પ્રતિમાલોપકઃ- નિઃશંકપણે તેઓનું સંયમ અનુમોદનીય છે.

ઉત્તરપક્ષઃ- પણ તેઓનું એ સંયમ રાગના અંશથી મિશ્રિત છે. કેમકે દસમા ગુણસ્થાનકસુધી રાગયુક્તઅવસ્થા છે. તમે એ સંયમની અનુમોદનામાં ભેગા ભેગા તેમાં રહેલા રાગની અનુમોદના શું નથી કરતા ? અને મોક્ષપ્રતિબંધક રાગ શું પ્રશંસનીય છે ?

પ્રતિમાલોપકઃ- રાગ ભલે સંયમમાં ભળેલો હોય, પણ અમે જ્યારે સંયમને અનુમોદીએ છીએ, ત્યારે તેમાં રહેલા રાગના અંશને અનુમોદનાની કુક્ષિમાં પ્રવેશવા દેતા જ નથી. એ અંશની તો ઉપેક્ષા જ કરીએ છીએ.

ઉત્તરપક્ષઃ- આટલા સમજુ તમે દ્રવ્યસ્તવની બાબતમાં કેમ ગોળા ગબડાવો છો ? દ્રવ્યસ્તવ પણ દ્રવ્યભાવઉભયરૂપ છે. તેમાં ભાવમાં જ અંગભૂત જે અંશ છે, તે અંશ જ અમારે મન અનુમોદનીય છે. હિંસાદિઆશ્રવનો જે અંશ છે તેની તો અમે

तच्छिरोज्वलनमनुज्ञातमित्युपपादयितुं शक्यते। द्रव्यस्तव एव परप्राणापहारानुकूलव्यापारत्वाद् हिंसेति चेत्? तथापि द्रव्यस्तवत्वं न हिंसात्वमिति न क्षतिः। वस्तुतो विहारादावतिव्याप्ति-वारणाय प्रमादप्रयुक्तप्राणव्यपरोपणत्वं हिंसात्वं वाच्यं, तच्च न प्रकृत इति न दोषः। एवं सति 'सविशेषण' इत्यादिन्यायात् प्रमादाप्रमादयोरेव हिंसाऽहिंसारूपत्वे प्रमादत्वाप्रमादत्वाभ्यां एव बन्धमोक्षहेतुत्वे विशेष्यभागानुपादानं स्यादिति चेत्? सत्यं, प्रमादयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा, अप्रमादयोगात् प्राणाव्यपरोपणमहिंसेति लक्षणयोर्व्यवहारार्थमेवाचार्यैरनुशासनाद्बन्ध-

---

ઉપેક્ષા જ કરીએ છીએ. આમ અમે પણ દ્રવ્યસ્તવની અનુમોદના કરવામાં દોષ રહિત જ છીએ. સમજી ગયા! જે સંયમરૂપે અનુમોદનીય છે, ત્યાં રાગના અંશની સ્મૃતિ નથી. અને જે દ્રવ્યસ્તવરૂપે અનુમોદનીય છે ત્યાં હિંસાના અંશની સ્મૃતિ નથી. વળી 'દ્રવ્યસ્તવપણું' આ શબ્દનું સ્વરૂપ પણ એવું છે કે જેમાં હિંસાશબ્દનો સમાવેશ નથી. તેથી એક નિયમ થયો કે "જ્યારે શુભયોગના જે અંશને પ્રધાન કરી અનુમોદનાદિ થતા હોય છે ત્યારે તે સિવાયના અનિવાર્યઅંશની પણ ઉપેક્ષા જ હોય છે. અને તેથી તેના અનુમોદનાદિ થતા નથી.'

[ગજસુકુમારનું દષ્ટાંત]

નેમનાથ ભગવાને ગજ**સુકુમાર**ને સ્મશાનમાં પ્રતિમાવહન કરવાની રજા આપી, ત્યાં પણ આ જ નિયમ કામ કરે છે. તેજ દિવસના દીક્ષિતથયેલા મહાવૈરાગી ગજસુકુમારે કર્મ સામે જંગે ચડવાનો મનસુબો કર્યો. અત્યારસુધી ગુલામીની જંજીરમાં જકડી રાખનાર કર્મરાજાને રણમાં રગદી નાખવા અને ગુલામીની બેડીને કાયમ માટે ફગાવી દેવા કટિબદ્ધ થએલા ગજસુકુમારે આબાળબ્રહ્મચારી કરુણાસાગર શ્રી નેમનાથ ભગવાનપાસે સ્મશાનમાં કાઉસગ્ગધ્યાનમાં રહેવાની રજા માગી. દયાસિન્ધુ નેમનાથ ભગવાને રજા આપી. તે વખતે મહાજ્ઞાની પ્રભુને ખબર હતી જ, કે ગજસુકુમારને સ્મશાનમાં મારણાન્તિક ઉપસર્ગ આવશે. તેના માથે ધગધગતા અંગારા મુકાશે. છતાં યોગીશ્વર વિભુએ રજા આપી. કેમકે જગદ્‌વત્સલ ત્રિલોકનાથ જાણતા હતા કે ત્યાં જ ગજસુકુમારને કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ થવાની છે. અહીં કોઇ મૂરખ એમ બકે કે 'ભગવાને આ અનુમતિ આપી તેમાં અનિવાર્ય એવા મરણની પણ અનુમતિ આપી' તો તે મૂરખને ઉપરનો નિયમ સમજાવી શકાય કે, મૂરખ! ભગવાને ગજસુકુમારને સ્મશાનમાં કાઉસગ્ગની અનુમતિ આપી, તેમાં તેમની અનુમોદનીયદૃષ્ટિ ગજસુકુમારના ધૈર્ય પર, અને મોક્ષ પર જ હતી. અનિવાર્યઉપસર્ગ અને મૃત્યુ અંગે તો માત્ર ઉપેક્ષાભાવ જ હતો.

[હિંસાનું સાચું લક્ષણ]

પ્રતિમાલોપક :–તમે સમજતા નથી. આ દ્રવ્યસ્તવ પોતેજ હિંસા કરનારી ચેષ્ટારૂપ છે તેથી દ્રવ્યસ્તવ પોતે જ હિંસારૂપ છે.

ઉત્તરપક્ષ : તો પણ 'દ્રવ્યસ્તવત્વ' અને 'હિંસાત્વ' તો એક નથીજ. તેથી 'દ્રવ્યસ્તવત્વ' ને પ્રધાન કરી અનુમોદના કરવામાં દોષ નથી. દ્રવ્યસ્તવત્વ–ભાવસ્તવમાં કારણ-

मोक्षहेतुताया निश्चयतः प्रमादत्वाप्रमादत्वाभ्यामेव व्यवस्थितेः बाह्यहेतूत्कर्षादपि फलोत्कर्षाभिमानिना व्यवहारनयेन तु विशेष्यभागोऽप्याद्रियत इति सर्वमवदातं नयज्ञानाम् ॥२४॥

अनुपदेश्यत्वादननुमोद्यत्वं द्रव्यस्तवस्येत्यत्राह—

> मिश्रस्यानुपदेश्यता यदि तदा श्राद्धस्य धर्मस्तथा,
> सर्वः स्यात्सदृशी नु दोषघटना सौत्रक्रमोल्लङ्घनात्
> तत्सम्यग्विधिभक्तिपूर्वमुचितद्रव्यस्तवस्थापने,
> विघ्नो नापरमत्र लुम्पकमुखम्लानिं विना दूषणम् ॥२५॥

પણું અનુમોદનીય છેજ. બાકી તમે તો કહી દીધું કે 'જે ક્રિયામાં હિંસા સંભવતી હોય તે ક્રિયા હિંસારૂપ.' પણ તેમ માનવામાં તમારી વિહારાદિક્રિયામાં પણ પૃથ્વી વગેરે જીવોની હિંસા સંભવતી હોવાથી એ બધીક્રિયાઓ પણ હિંસારૂપ બની જાય તેનો ખ્યાલ ન રાખ્યો. શું વિહારવગેરેક્રિયાઓ હિંસારૂપે તમને સંમત છે? નહીં જ. તેથી તમારી આ હિંસાના સ્વરૂપ અંગેની માન્યતા અતિવ્યાપ્તિદોષથી કલંકિત છે. (લક્ષ્યથી ભિન્નમાં પણ લક્ષણનો પ્રવેશ થાય તો લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિદોષગ્રસ્ત બને)

પ્રતિમાલોપક :–તો પછી હિંસાનું સાચું લક્ષણ=સ્વરૂપ શું?

ઉત્તરપક્ષ :–'પ્રમાદને કારણે થતો પ્રાણનો નાશ' આ જ હિંસાનું પ્રમાણભૂત લક્ષણ છે. હિંસાનું આ લક્ષણ દ્રવ્યસ્તવમાં સંભવતું નથી. તેથી દ્રવ્યસ્તવ હિંસારૂપ નથી.

પ્રતિમાલોપક :–તમે દ્રવ્યસ્તવમાં બીજાના પ્રાણોનો નાશ હોવા છતાં પ્રમાદનો અભાવ હોવા માત્રથી દ્રવ્યસ્તવને હિંસારૂપ ગણતા નથી. આમ કરીને તમે તો વિશેષણયુક્ત વિશેષ્યમાં બતાવેલી વિધિ કે નિષેધ વિશેષ્યમાં બાધ હોય તો વિશેષણમાં સંક્રમિત થાય છે.' એ ન્યાયથી પ્રમાદને જ હિંસારૂપ સિદ્ધ કરો છો. આમ તમારા હિસાબે પ્રમાદ જ હિંસારૂપ છે અને બંધનું કારણ છે. અને અપ્રમાદજ અહિંસારૂપ છે અને મોક્ષનું કારણ છે. તેથી 'જીવવધ' વગેરે વિશેષ્યભાગ અનાવશ્યક અને અનુપાદેય બની જશે.

ઉત્તરપક્ષ :–બરાબર છે. વાસ્તવમાં પ્રમાદ જ હિંસારૂપ છે, અપ્રમાદ જ અહિંસારૂપ છે.

પ્રતિમાલોપક :–તો પછી તમારા આચાર્યોએ 'પ્રમાદયોગથી જીવવધ એ હિંસા અને અપ્રમાદયોગથી જીવવધનો અભાવ એજ અહિંસા' એવી વ્યાખ્યા શું કામ કરી?

ઉત્તરપક્ષ :–વ્યવહારની સિદ્ધિને માટે. 'લોકોમાં 'પ્રાણનો નાશ' હિંસા તરીકે માન્ય છે. તેથી આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા અમારા પૂર્વાચાર્યોએ કરી છે. બાકી નિશ્ચયથી તો પ્રમાદ અને અપ્રમાદ જ ક્રમશઃ હિંસા અને અહિંસારૂપ છે.

પ્રતિમાલોપક :–તો તો પછી અપ્રમત્ત રહીને જીવવધ કરવામાં વાંધો નહિ ને?

ઉત્તરપક્ષ :– જે અપ્રમત્ત હોય છે તે પ્રાયઃ જીવવધમાં પ્રવર્તતોજ નથી. અપ્રમત્તથી થતો જીવવધ કાં તો (૧) બહુલાભના આશયથી થતી ક્રિયાના અનિવાર્ય અંશરૂપ હોય દા.ત જિનપૂજામાં (૨) કાં તો અશક્યપરિહારરૂપ હોય. દા. ત. વિહારાદિમાં અને કાં તો (૩) અનાભોગ–સહસાત્કારથી હોય. દા.ત. ઈર્યાસમિતિનું પાલન

[दंडान्वयः– यदि मिश्रस्यानुपदेश्यता तदा श्राद्धस्य सर्वो धर्मस्तथानुपदेश्यः स्यात् । सौत्रक्रमोल्लङ्घनात् नु दोषघटना सदृशी । तत्सम्यग्विधिभक्तिपूर्वमुचितद्रव्यस्तवस्थापनेऽत्र लुम्पकमुखम्लानीं विना नापरं दूषणं विद्मः ।]

'मिश्रस्ये' ति–यदि मिश्रस्येति हेतुगर्भं विशेषणं मिश्रत्वादिति यावत् । यदि अनुपदेश्यता, साधूनामुपदेशाविषयता द्रव्यस्तवस्य त्वया प्रतिज्ञायते, तदा श्राद्धस्य धर्मः सर्वस्तथाऽनुपदेश्यः स्यात् तस्य मिश्रतायाः कण्ठरवेण सूत्रकृतेऽभिधानात् । इष्टापत्तिरत्र, सर्वविरतिरूपस्यैव धर्मस्य शास्त्रेऽभिधानाद् अंशे स्वकृत्यसाध्यताप्रतिसन्धानेंऽश एव तस्यार्थसिद्धदेशविरतिरूपत्वात्, 'जं सक्कइ तं कीरइ' इत्यादिव्युत्पत्तिमतां तत्र प्रवृत्तिसंभवादिति चेत् ? न ।

કરવાપૂર્વક ચાલતી વખતે અચાનક આવી ચડેલા જીવનો વધ. આ ત્રણે સ્થળે હિંસાનો ભાવ કે પ્રમાદ નથી, માટે આ ત્રણે સ્થળે હિંસા નથી. જેઓ આ સિવાય હિંસા કરે છે, તેઓ અપ્રમત્ત નથી. તેથી તમે કહ્યો તેવા બચાવને કોઈ અવકાશ નથી.

પ્રતિમાલોપક :– અસ્તુ. તો પણ હિંસા માટે બાહ્યહેતુ તો અકિંચિત્કર જ સિદ્ધ થયો ને ?

ઉત્તરપક્ષ :– ના. કેમકે બાહ્યહેતુના ઉત્કર્ષથી પણ ફળમાં ઉત્કર્ષ આવે છે તેવું માનનાર વ્યવહારનય તો બાહ્યવધમાં પણ હિંસા સ્વીકારે છે. તેથી 'જીવવધ' આદિરૂપ વિશેષ્યભાગ પણ હિંસાના લક્ષણમાં સ્વીકૃત છે.[1]

[સાધુ દ્રવ્યસ્તવના ઉપદેશનો અધિકારી]

'સાધુઓને દ્રવ્યસ્તવનો ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર નથી. તેથી સાધુઓએ દ્રવ્યસ્તવનું અનુમોદન કરવાનું નથી. તેમ સિદ્ધ થાય છે.' એવી કુકલ્પનાનું સમાધાન કરતા કહે છે.

કાવ્યાર્થ :– જો દ્રવ્યસ્તવ મિશ્રરૂપ છે. માટે ઉપદેશ્ય(=ઉપદેશદેવાયોગ્ય) નથી એમ હોય, તો શ્રાવકના બધા ધર્મો અનુપદેશ્ય થઇ જશે. (કેમકે શ્રાવકના બધા ધર્મો મિશ્ર છે.) તથા સૂત્રમાં દર્શાવેલા ક્રમના ઉલ્લંઘનમાં દોષની પ્રાપ્તિ તો બન્ને

૧. નિશ્ચય મત–આત્માના તમામ અશુભ અધ્યવસાયો પ્રમાદરૂપ છે. અને શુભઅધ્યવસાયો અપ્રમાદરૂપ છે. આ શુભ–અશુભઅધ્યવસાયોની ઉત્પત્તિ અને તીવ્રતા–મંદતામાં બાહ્ય નિમિત્તો કારણ નથી. તેઓ અવર્જનીયસંનિધિમાત્ર છે. વ્યવહારમતઃ–બાહ્ય નિમિત્તોની સંખ્યા–ઉત્કૃષ્ટતા–વગેરેને અપેક્ષીને જીવના અધ્યવસાયોમાં તીવ્ર–મંદતા, શુભતા–અશુભતાઆદિ ફેરફારો થાય છે.માટે તે નયના મતે બાહ્ય નિમિત્તો કર્મબંધ–મોક્ષમાં હેતુ છે.

સ્થિતપક્ષઃ– પ્રાથમિકભૂમિકામાં 'વ્યવહાર' પ્રધાન છે. કેમકે જીવો નિમિત્તવાસી હોય છે. ઊંચી ભૂમિકા પામ્યા પછી "નિશ્ચય" પ્રધાન બને છે. કેમકે આત્મા પરિણત હોવાથી નિમિત્તને આધીન થતો નથી. અપુનર્બંધકવગેરે મિથ્યાત્વીઓને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં, બીજાઓમાં બીજનું આધાન કરવામાં અને પ્રાયઃ ભાવરૂપનિશ્ચયને પ્રગટાવવામાં વ્યવહાર ખૂબ ઉપયોગી છે. આ બાબતમાં ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય ગ્રંથ વાંચવા જેવો છે.

द्वादशव्रतादिविभागस्य विशेषविधिं विनाऽनुपपत्तेः, अतिदेशेन स्वेच्छया ग्रहणे श्रामणलिङ्गस्यापि श्राद्धेन ग्रहणप्रसङ्गात् । दृश्यत एव केषाञ्चित् श्राद्धानां भिक्षाग्रहणादिकं यतिव्रतमतिदेशप्राप्तमिति चेत् ? दृश्यते तद्द्रष्टव्यमुखानां, न तु मार्गवर्तिनां, अनुचितप्रवृत्तेर्महामोहबन्धहेतुत्वाद् भिक्षुशब्दप्रवृत्तिनिबन्धनस्य श्राद्धेऽनुपपत्तेरानन्दादिभिरनादरणात् । अम्बडस्य तु परिव्राड्लिङ्गत्वेन भिक्षाया(यां) अनौचित्याभावात् । ततः श्राद्धधर्मवद् द्रव्यस्तवस्य नानुपदेश्यता; अप्रतिषेधानुमत्याक्षेपपरिहारयोरुभयत्रतुल्ययोगक्षेमत्वात । यतिधर्मानभिधानात्प्रागनभिधानस्याप्युभयत्र तथात्वात् । यतिधर्मस्य प्रागभिधाने श्रोतुस्तदशक्तत्वे ज्ञाते तं प्रति श्राद्धधर्मप्ररूपणं यथावसरसङ्गत्या भावस्तवस्य प्रागभिधाने तदशक्तिप्रकाशकं प्रत्येव द्रव्यस्तवाभिधानमिति

સ્થળે સમાન છે. તેથી સમ્યગ્પ્રકારે વિધિ અને ભક્તિપૂર્વકના ઉચિતદ્રવ્યસ્તવનો ઉપદેશ આપવામાં પ્રતિમાલોપકોનું મુખ કરમાઈ જવારૂપ એક દોષ છોડી બીજો કોઇ દોષ અમને દેખાતો નથી.

પૂર્વપક્ષ :– જો આમ દ્રવ્યસ્તવ અનુમોદનીય હોય તો પછી ઉપદેશ્ય કેમ નથી? મિશ્ર એવો દ્રવ્યસ્તવ સાધુઓથી ઉપદેશ્ય નથી, માટેજ સાધુઓને અનુમોદનીય પણ નથી. એમ જ સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :– અહીં 'મિશ્ર' પદ દ્રવ્યસ્તવનું સ્વરૂપવિશેષણમાત્ર છે કે હેતુગર્ભિતવિશેષણ છે? (જે પોતે વિશેષણ પણ બનતું હોય અને વિશેષ્યના વિધેયઅર્થમાં હેતુ પણ બનતું હોય તે હેતુગર્ભિતવિશેષણ.) જો માત્ર સ્વરૂપદર્શક હોય, તો તમારા અનુમાનમાં વ્યર્થવિશેષણ દોષ છે. અને જો 'મિશ્ર'પદ દ્રવ્યસ્તવની અનુપદેશ્યતામાં હેતુ હોય, તો 'મિશ્ર'નો અર્થ મિશ્રત્વ થયો. તેથી તમારા અનુમાનમાં જે 'અનુપદેશ્યત્વાત્' હેતુ છે. તેની સિદ્ધિ માટે 'મિશ્રત્વ' હેતુ બનશે તેથી તમારા 'અનુપદેશ્યત્વ' હેતુની સિદ્ધિ માટે આ અનુમાનપ્રયોગ કરી શકાય. 'દ્રવ્યસ્તવ અનુપદેશ્ય છે કેમકે મિશ્રરૂપ છે.'

પૂર્વપક્ષ :– બરાબર છે. આ પ્રયોગથી દ્રવ્યસ્તવ અનુપદેશ્ય તરીકે સિદ્ધ થશે. અને તેની સિદ્ધિથી દ્રવ્યસ્તવ અનનુમોદનીય પણ સિદ્ધ થશે.

ઉત્તરપક્ષ :– ઉભા રહો! મિશ્રત્વ હેતુથી જો દ્રવ્યસ્તવને અનુપદેશ્ય સિદ્ધ કરશો તો શ્રાવકના બધા જ ધર્મો અનુપદેશ્ય (=ઉપદેશને અયોગ્ય) બની જશે. કેમકે સૂત્રકૃતાંગમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં શ્રાવકના બધા ધર્મોને મિશ્રરૂપે બતાવ્યા છે.

પૂર્વપક્ષ :– આ તો 'ભાવતું'તુ ને વૈદે કહ્યું" જેવું થયું. ગૃહસ્થના ધર્મોનો ઉપદેશ સાધુએ આપવાનો છે જ નહિ. શાસ્ત્રમાં સર્વવિરતિધર્મનું જ પ્રતિપાદન કર્યું હોવાથી સાધુએ પણ સર્વવિરતિધર્મની જ પ્રરૂપણા કરવાની છે. ગૃહસ્થના ધર્મની પ્રરૂપણા કરવાની નથી.

[સ્વેચ્છાચારથી વ્રતગ્રહણનો નિષેધ]

શંકા :– તો પછી ગૃહસ્થ શ્રાવકધર્મને આચરશે શી રીતે?

સમાધાન :–'જં સક્કઇ તં કીરઇ' (=જેટલું શક્ય હોય તેટલું આચરે) આ

क्रमस्यैव रूढत्वाद् अत एव-गृहपतिपुत्रबन्दिगृहविमोक्षणन्यायः सूत्रसिद्धः । तदिदमाह-सौत्रस्य =सूत्रसिद्धस्य क्रमस्योल्लङ्घनात्=उल्लङ्घनमाश्रित्य । नुरिति निश्चये दोषघटना=दोषसङ्गतिः सदृशी=तुल्या । क्रमप्राप्ते उपदेशे तु न कोऽपि दोषइति । अव्युत्पन्नं प्रति क्रमविरुद्धोपदेशे सुकररुचेरुत्कटत्वेनाप्रतिषेधानुमतिप्रसङ्गः दोषावहः । सम्यग्दृष्टिं प्रति तु यथायोग्योपदेशेऽपि न दोषः इति तु व्यवहारादिग्रन्थार्णवसंप्लवव्यसनिनां प्रसिद्धः पन्थाः । तत्=तस्मात् कारणात् सम्यग्= अवैपरीत्येन विधिभक्तिपूर्वमुचितस्य द्रव्यस्तवस्य स्थापने=उपदेशे जडताप्रतिभाख्यनिग्रहस्थानस्य लुम्पकस्य मुखम्लानिं विनाऽपरं दूषणं वयं न विद्मः=न जानीमः । विनोक्तिरलङ्कारः ॥२५॥

વચનને અવલંબી ગૃહસ્થને સર્વવિરતિધર્મના ઉપદેશમાંથી જેટલા અંશમાં સ્વકૃતિ-સાધ્યતા (=પોતાનાથી થઇ શકે તેવું)નું જ્ઞાન થાય તેટલા અંશનો તે ગૃહસ્થ સ્વીકાર કરે. અને જેટલા અંશમાં 'સ્વકૃતિઅસાધ્યતા (–પોતાનાથી થઈ ન શકે–પોતાની શક્તિ બહારનું) જ્ઞાન થાય, તેટલા અંશને તે છોડી દે. આમ દેશવિરતિધર્મ અર્થસિદ્ધ છે તેનો સાક્ષાત્ ઉપદેશ આપવાનો નથી.

ઉત્તરપક્ષ :–સર્વવિરતિધર્મના ઉપદેશમાંથી શ્રાવકના ધર્મનું જ્ઞાન થવું શક્ય નથી. કેમકે સર્વવિરતિધર્મ પંચમહાવ્રતના પાલનરૂપ એકવિધ જ છે. જ્યારે દેશવિરતિ-ધર્મ બારવ્રતઆદિ અનેક વિકલ્પજાળોથી સભર છે. તેથી સંયમધર્મના ઉપદેશથી શ્રાવક પોતાના આ વિકલ્પોના વિભાગનું જ્ઞાન મેળવી શકે નહિ. અને વિશેષવિધિના જ્ઞાન વિના તે–તે વ્રત ગ્રહણ થઈ શકે નહિ. વળી કદાચ માની લો કે ગૃહસ્થ સર્વવિરતિ ધર્મના શ્રવણથી પોતાને યોગ્ય વ્રતોનું જ્ઞાન કરી લેશે. પણ તે વ્રતો આપશે કોણ ? વ્રતોના ઉપદેશ દેવા માટે પણ અનધિકારી સાધુઓ એ વ્રતો આપવાના અધિકારી તો સુતરામ ન સંભવે

[શ્રાવક ભિક્ષા માટે અનાધિકારી]

પૂર્વપક્ષ :–'સાધુના પાંચ મહાવ્રત છે' એ જ્ઞાનથી શ્રાવક અતિદેશદ્વારા બારવ્રતોનું જ્ઞાન કરી તે વ્રતોને સ્વેચ્છાથી જ સ્વીકારી લેશે.

ઉત્તરપક્ષ :– શ્રાવક જો પોતાના વ્રતોને આમ સ્વેચ્છાથી સ્વીકારી લેશે તો શ્રમણલિંગ–ઓઘો પણ જાતે જ સ્વીકારી લેશે.

પૂર્વપક્ષ :–ભલે ને તેમ થાય ! કેટલાક શ્રાવકોને ભિક્ષાગ્રહણવગેરે સાધુઓના વ્રત પોતાની યોગ્યતા મુજબ અતિદેશથી પ્રાપ્ત થઇ જાય છે, અને તેથી સ્વયં તેનો સ્વીકાર કરી લેતા દેખાય જ છે.

ઉત્તરપક્ષ :–દેખાતા હશે ! ઉન્માર્ગીઓના આચારમાં ! બાકી માર્ગને અનુસરના-રાઓના આચારમાં ક્યારેય પણ આવી સ્વચ્છંદાચારપ્રવૃત્તિ થતી નથી. અને થાય તો ચલાવી લેવાતી નથી. જરા કલ્પના તો કરો ! જે તે વ્યક્તિ જ્યારે–ત્યારે ફાવે તેમ ફાવે તેવા વ્રતો લઇ લે અને ફાવે તેમ વર્તે એ ચિત્રની કલ્પના પણ કેટલી ભયંકર છે ! પછી શું રહી શાસનની મર્યાદા ! શું આ શાસન પોપાબાઇનું રાજ છે કે એમાં

બધાએ પોતાની ઇચ્છા મુજબ વર્તવાનું હોય. કોઇપણ ડાહી વ્યક્તિ આવા સ્વેચ્છાચારને ઉચિતપ્રવૃત્તિતરીકે સ્વીકારે નહિ. અને સમજી લેજો! **આવી પ્રત્યેક અનુચિત પ્રવૃત્તિઓ ચીકણા મોહનીયકર્મબંધના હેતુઓ છે.** વળી જરા જોઇ લેજો- **દશવૈકાલિક**વગેરે ગ્રંથો. એમાં 'ભિક્ષુ' શબ્દની શી વ્યાખ્યા કરી છે? અને કોને ભિક્ષુ તરીકે બતાવ્યો છે? એ જરા જાણી લેજો. પછી ખ્યાલ આવી જશે કે ગમે તેવો ઊંચો શ્રાવક પણ 'ભિક્ષુ' પદ માટે અયોગ્ય છે. અને જે ભિક્ષુ નથી તેને ભિક્ષાએ જવાનો અધિકાર પણ નથી. તેથી જ ભગવાનના **આનન્દ** વગેરે મહાશ્રાવકોએ ક્યારેય પણ ભિક્ષાએ જવાની ચેષ્ટા કરી નથી.

પૂર્વપક્ષ :-અમ્બડ (પરિવ્રાજક) પણ ભગવાનનો શ્રાવક હતો. અને છતાં તે ભિક્ષાથી જ પેટ ભરતો હતો એ સર્વવિદિત છે.

ઉત્તરપક્ષ :-અરે! એ જ દર્શાવે છે કે શ્રાવકે ભિક્ષાથી પેટ ભરવાનું નથી. જો ભિક્ષાથી જ પેટ ભરવું હોય તો શ્રાવકપણું છોડી સાધુ થઇ જવું. એટલું સામર્થ્ય ન હોય, અને ભિક્ષાએ જવું જ પડતું હોય તો કમ સે કમ શ્રાવકના વેશમાં તો ભિક્ષાએ ન જ જવું. અમ્બડ શ્રાવકને આ ખ્યાલ હતો, તેથી જ તે ભિક્ષાએ પરિવ્રાજકના વેશમાં જતો હતો નહિ કે શ્રાવકના વેશમાં. લોકો પરિવ્રાજકને પણ ભિક્ષુક માનતા હોવાથી તેમાં શાસનની હીલનાનો પ્રસંગ નથી. તેથી તે અનુચિત નથી. પણ શ્રાવકના વેશમાં ભિક્ષાએ જાય એ કેટલું બેહુદું છે? એમાં શાસનની શોભા વધે કે ઘટે? લોકો શાસન માટે શું બોલે? જરા આ બધો તો વિચાર કરો. ટૂંકમાં શ્રાવકે કે સાધુએ સ્વેચ્છાચારથી કોઈ વ્રત લેવાના નથી. પણ સંવિગ્નગીતાર્થગુરૂને પરતંત્ર રહીને જ લેવાના છે. અને વ્રત આપનાર ગુરૂનો અધિકાર છે કે વ્રત આપતાં પહેલા વ્રતના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવું. આમ શ્રાવકના ધર્મનો ઉપદેશ આપવાનો સાધુને અધિકાર છે જ. તેથી જ શ્રાવકધર્મના એકભાગરૂપ દ્રવ્યસ્તવનો ઉપદેશ પણ સાધુ આપી શકે છે. તેથી મિશ્રધર્મ હોવાથી દ્રવ્યસ્તવ અનુપદેશ્ય છે તે વાત પોકળ ઠરે છે. કેમકે શ્રાવકના બીજા મિશ્રધર્મોની જેમ દ્રવ્યસ્તવ પણ ઉપદેશ્ય અને અનુમોદનીય છે.

પ્રતિમાલોપક :- સાધુ જો દ્રવ્યસ્તવનો ઉપદેશ દેશે, તો સાધુને દ્રવ્યસ્તવમાં રહેલી હિંસાની અપ્રતિષેધ (નિષેધ ન કરવારૂપ) અનુમતિનો દોષ લાગશે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ દોષ શું શ્રાવકના બીજા ધર્મોના ઉપદેશમાં નહિ લાગે? અહીં તમે બચાવમાં જે કહેશો, તેનાથી જ દ્રવ્યસ્તવ અંગે પણ બચાવ થઈ જશે. કેમકે બન્ને સ્થળે યોગક્ષેમ તુલ્ય છે. વાસ્તવમાં તો પૂર્વે બતાવી ગયા તેમ ત્યાં હિંસાદિઆશ્રવઅંશની ઉપેક્ષા જ છે.

પ્રતિમાલોપક :- સાધુધર્મનો ઉપદેશ કર્યા વિના શ્રાવકધર્મનો ઉપદેશ કરાતો નથી. પરંતુ સાધુધર્મના ક્રમથી અપાતા શ્રાવકધર્મના ઉપદેશમાં દોષ નથી. દ્રવ્યસ્તવનો ઉપદેશ આપવામાં એવો કોઈ ક્રમ ન હોવાથી તેનો સીધો ઉપદેશ દેવામાં દોષ છે.

ઉત્તરપક્ષ :– દ્રવ્યસ્તવ અંગે પણ ક્રમ છેજ. જૂઓ પ્રથમ ભાવસ્તવનો ઉપદેશ આપવાનો છે. શ્રોતામાં તે અંગેનું સામર્થ્ય ન હોય, તો ક્રમપ્રાપ્ત દ્રવ્યસ્તવનો ઉપદેશ આપી શકાય છે. તેમાં દોષ નથી. તેથી જેમ સાધુધર્મ દર્શાવ્યા પછી તેમાં શ્રોતાને અશક્ત જાણી અવસરને અનુરૂપ શ્રાવકધર્મ બતાવાય છે. તેમ ભાવસ્તવનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી તેમાં અશક્ત શ્રાવકને દ્રવ્યસ્તવનો ઉપદેશ કરવાનો ક્રમ રૂઢ છે. અહીં 'ગૃહપતિપુત્રમન્દિવિમોક્ષણ' ન્યાય[1] સૂત્રસિદ્ધ છે. આ સૂત્રસિદ્ધ ક્રમના ઉલ્લંઘનમાં બન્ને સ્થળે (શ્રાવકધર્મ અને દ્રવ્યસ્તવમાં) સમાન દોષ છે અને ક્રમપ્રાપ્ત ઉપદેશ દેવામાં બન્ને સ્થળે સમાનરૂપે દોષ નથી. હકિકતમાં ક્રમનો આ વિચાર ધર્મના સ્વરૂપના જ્ઞાનવિનાના ભવ્યજીવો અંગે છે. કેમકે તેઓ સુકરરુચિ છે=સહેલાઈથી કરી શકાય તેને પકડવાવાળા અને કષ્ટસાધ્યનો ત્યાગ કરનારા છે. તેથી જો તેઓને પ્રથમથી જ ગૃહસ્થધર્મ બતાવવામાં આવે તો, તેઓ તરત જ તે ધર્મને પકડી લેશે. પછી શક્તિ હોવા છતાં અને સાધુધર્મને સાંભળવા છતાં સાધુધર્મ લેવા ઉદ્યમ નહિ કરે. અહીં પ્રથમથી જ શ્રાવકધર્મ બતાવનાર સાધુને તે ગૃહસ્થના આરંભમાં અપ્રતિષેધ-અનુમતિનો દોષ લાગે છે. પરંતુ જેઓ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, અને ધર્મથી પરિણત થયા છે. તેઓને ક્રમ વિનાપણ યથાયોગ્ય ઉપદેશ આપવામાં દોષ નથી. ઇત્યાદિ વાતો વ્યવહાર-સૂત્રવગેરે ગ્રંથસમુદ્રમાં તરવાના શોખવાળા સંબુદ્ધજીવો બહુ સારી રીતે સમજે છે. આમ પૂર્વોક્ત દલીલથી ક્રમવિપરીતતાઆદિનો ત્યાગ કરી સમ્યગ્રીતે વિધિભક્તિપૂર્વકના ઉચિત દ્રવ્યસ્તવઅંગેનો ઉપદેશ આપવાનો સાધુનો અધિકાર સિદ્ધ થાય છે. અહીં પ્રતિમાલોપકો ફરીથી સ્વપક્ષ સ્થાપવાની 'પ્રતિભા' વિનાના છે. તેથી 'અપ્રતિભા' નામના નિગ્રહ(=પરાજય)નું સ્થાન બને છે. અને તેઓના મુખની લાલી કરમાઇ જાય છે. આમ દ્રવ્યસ્તવનો ઉપદેશ આપવામાં 'પ્રતિમાલોપકોનું' મુખ કરમાઈ જવું" આ એક

[1] કોઈક શ્રેષ્ઠીને ૭ વિનીતપુત્રો હતા. કોઈક ગુનાસર આ છએ પુત્રોને રાજાએ ફાંસોની સજા કરી. શ્રેષ્ઠી પોતાના છએ પુત્રને બચાવવા રાજા પાસે જાય છે મૂલ્યવાન ઝવેરાતનું નજરાણું ધરી છએ પુત્રને 'અભય' મળે તે માટે ખુબ આજીજી કરી. છતાં ક્રુદ્ધ રાજા એકને પણ છોડવા તૈયાર થયા નહિ, ત્યારે શ્રેષ્ઠી છેલ્લા ઉપાય તરીકે અસહાય બનીને વંશપરંપરા બચાવવાના આશયથી જયેષ્ઠપુત્રનું અભયદાન યાચે છે. અને રાજા પણ દયા લાવી મોટાપુત્રને અભય આપે છે-આ દષ્ટાંતસૂચક 'ગૃહપતિ૦' ન્યાય છે. અહીં શ્રેષ્ઠી સૌપ્રથમ બધા પુત્રના અભયની વાત કરે છે. તે અશક્ય લાગવાથી જ 'સર્વનાશના પ્રસંગમાં શક્ય બચાવવું' એ ન્યાયથી મોટા પુત્રના અભયની વાત કરે છે, પણ તેમાં બાકીના પુત્રના વધની જરા પણ અનુમતિ નથી. અહીં શ્રેષ્ઠી–અરિહંત કે તેમના સંતાનીય સાધુઓ. રાજા–ગૃહસ્થો. ૭ પુત્ર–૭ જીવનિકાય. જયેષ્ઠપુત્ર–ત્રસકાય. અગ્નિથી લાલચોળ બનેલા અને ગબડતા લોખંડના ગોળા જેવા ગૃહસ્થો ૭ જીવકાયની હિંસામાં પડેલા છે. સાધુ એ ગૃહસ્થોને સંયમ સ્વીકારી સર્વજીવોને અભય આપવા સમજાવે. 'અશક્તિ' વગેરેને કારણે ગૃહસ્થ તે માટે તૈયાર ન જ થાય, તો છેવટે ત્રસકાયની દયારૂપ શ્રાવકધર્મ સ્વીકારવાનું કહે, અને ગૃહસ્થ તે સ્વીકારે... અહીં ત્રસકાયની દયાની વાત કરતી વખતે સાધુ બાકીનાની વિરાધનામાં ઉપરોક્ત ન્યાયથી અનુમતિ આપતા નથી. આ જ વાત ભાવસ્તવ અને દ્રવ્યસ્તવને પણ લાગુ પડે છે.

द्रव्यस्तवे हिंसानुमते र्यावद्विशेषाभावात् सामान्याभाव इत्यनुशास्ति—

नाशंसानुमतिर्दयापरिणतिस्थैर्यार्थमुद्यच्छतां
संवासानुमतिस्त्वनायतनतो दूरस्थितानां कथम् ।
हिंसाया अनिषेधनानुमतिरप्याज्ञास्थितानां न यत्,
साधूनां निरवद्यमेव तदिदं द्रव्स्तवश्लाघनम् ॥२६॥

[दंडान्वय :–दयापरिणतिस्थैर्यार्थमुद्यच्छतां, साधूनां नाशंसानुमतिः अनायतनतो दूरस्थितानां (साधूनां) संवासानुमतिस्तु कथम् ? यद् आज्ञास्थितानां (साधूनां) हिंसाया अनिषेधनानुमतिरपि न, तद् (साधूनां) इदं द्रव्यस्तवश्लाघनं निरवद्यमेव ॥]

'नाशंसा' इति–भगवत्पूजादर्शनाद् बहवो जीवा सम्यग्दर्शननैर्मल्यमासाद्य चारित्रप्राप्त्या सिद्धिसौधमध्यासतामिति भावनया पूजा कर्त्तव्येति दयापरिणतिस्थैर्यार्थमुद्यच्छतां= उद्यमं कुर्वाणानां साधूनामाशंसानुमति र्न भवति । उपदेशफलेच्छायां हिंसाया अविषयत्वात् । संवासानुमतिस्तुअनायतनतो–हिंसाऽऽयतनाद् दूरस्थितानां कथं भवति ? पुष्पाद्यायतनमेवानायतन-

જ દોષ છે. અર્થાત્ તેસિવાય બીજો કોઈ દોષ નથી. આ કાવ્યમાં **વિનોક્તિ** અલંકાર છે.

[દ્રવ્યસ્તવમાં હિંસાની સર્વ અનુમતિનો અભાવ]

દ્રવ્યસ્તવમાં હિંસાની કોઈપણ પ્રકારની અનુમતિ નથી. આમ હિંસાની અનુમતિનો યાવદ્વિશેષાભાવ(=સર્વવિશેષને આશ્રયી અભાવ) હોવાથી હિંસાની અનુમતિનો સામાન્ય અભાવ છે તેમ દર્શાવતા કવિ કહે છે

કાવ્યાર્થ :– દયાની પરિણતિને સ્થિર કરવા પ્રયત્ન કરતા સાધુને દ્રવ્યસ્તવની પ્રશંસા કરવામાં આશંસાઅનુમતિ લાગતી નથી. અનાયતનથી (=હિંસાના સ્થાનથી) દૂર રહેતા તેઓને સંવાસઅનુમતિ તો સંભવે જ શી રીતે ? વળી આજ્ઞાનું પાલન કરનારા તે સાધુઓને હિંસાના અનિષેધની અનુમતિ પણ સંભવતી નથી. આમ બધા પ્રકારની અનુમતિનો દોષ નથી. તેથી સાધુએ દ્રવ્યસ્તવની પ્રશંસા કરવી એ નિરવદ્ય જ છે.

'ભગવાનની પૂજાના દર્શન કરી ઘણા જીવો પોતાના સમ્યક્ત્વને નિર્મળ કરે, અને સમ્યક્ત્વ નિર્મળ થવાથી ચારિત્રને સુખેથી પામી શીઘ્ર મોક્ષગતિના સ્વામી બને' આવી ભાવનાથી 'પૂજા કરવી જોઇએ' એ પ્રમાણે ઉપદેશ દેનાર સાધુ વાસ્તવમાં સર્વજીવો પ્રત્યેની કૃપાદૃષ્ટિને જ દૃઢ બનાવે છે. પોતાના આ દયાભાવને દૃઢ કરવા જ સાધુ હંમેશા ઉદ્યમશીલ હોય છે. આ સાધુ પોતાના ઉપદેશના ફળ તરીકે પોતાને માટે નિર્જરા અને શ્રોતાને અપેક્ષીને ભગવાનની પૂજા જ ઇચ્છતો હોય છે. અને બન્ને માટે પરંપરાએ મોક્ષની જ ઇચ્છા રાખે છે. આમ ઉપદેશના ફળની ઇચ્છામાં ક્યાંય હિંસાની ઇચ્છાની ગંધ પણ નથી. તેથી આ ઉપદેશમાં સાધુને હિંસાની આશંસા અનુમતિનો અંશ પણ નથી. તે જ પ્રમાણે હિંસાના સ્થાનોથી દૂર રહેનાર સાધુને

मिति चेत् ? तर्हि समवसरणस्थितानामनायतनवर्तित्वप्रसङ्गः। न च देवगृहेऽपि स्तुतित्रय-कर्षणात्परतोऽवस्थानमनुज्ञातं साधूनामिति । विधिवन्दनाद्यर्थमवस्थाने नोक्तदोषः। आज्ञास्थितानां क्रमाविरुद्धोपदेशाद्याज्ञावर्तिनां हिंसाया अनिषेधानुमतिरपि यद्=यस्मात्कारणाद् न भवति, तत्=तस्मात् कारणादिदंभवति द्रव्यस्तवस्य श्लाघनं=माहात्म्यप्रकाशनं साधूनां निरवद्यमेव शुभानुबन्धित्वादिति निष्कर्षः ॥२६॥

कश्चिदाह—

साधूनामनुमोद्यमित्यथ न किं कर्त्तव्यमर्चादिकं,
सत्यं केवलसाहचर्यकलनान्नेष्टानुमानप्रथा ।
व्याप्तिःक्वापि गता स्वरूपनिरयाचारादुपाधेस्तव,
क्लीबस्येव वृथा वधूनिधुवने तद्बाल ! तर्के रतिः ॥२७॥

[दंडान्वयः-अर्चादिकं साधूनामनुमोद्यमित्यथ किं न कर्तव्यम् ? सत्यं, केवलसाहचर्यकलनादनुमानप्रथा नेष्टा। स्वरूपनिरयाचारादुपाधेर्व्याप्तिः क्वापि गता, तद् बाल! तव तर्के रतिः क्लीबस्य वधूनिधूवन इव वृथा ।]

દ્રવ્યસ્તવની અનુમોદના વખતે સંવાસઅનુમતિ પણ નથી. 'ગૃહસ્થની સાથે રહેવું છે માટે ગૃહસ્થની પૂજાને વખાણો' એવો આશય હોય અથવા પૂજાવગેરેમાં કે સંસારના કાર્યો વગેરેમાં હિંસાકરનાર ગૃહસ્થસાથે જો સાધુ રહેતો હોત, તો સાધુને સંવાસ-અનુમતિનો દોષ આવત. પણ સાધુને ગૃહસ્થના પરિચયથી પણ દૂર ભાગવાનું છે તો સાથે રહેવાની તો વાત જ ક્યાંથી ?

પ્રતિમાલોપક :- પુષ્પ વગેરેના સ્થાનો અનાયતન જ છે. અને જિનાલય વગેરેમાં પુષ્પના ઢગ ખડકાતા હોવાથી જિનાલય અનાયતન છે. આ અનાયતનને તો સાધુઓ સેવે જ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- જો પુષ્પના ઢગલા માત્રથી જિનાલય અનાયતન બનતું હોય, તો ભગવાનના સમવસરણમાં રહેતા સાધુઓ પણ અનાયતનને સેવી રહ્યા છે. કેમકે ત્યાં પણ દેવો સતત પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા હોય છે.

પ્રતિમાલોપક :- મુનિઓ સમવસરણમાં લાંબો કાળ રહેતા નથી=તેથી મુનિઓને અનાયતનસેવાનો દોષ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- એ પ્રમાણે તો સાધુઓ દેરાસરમાં પણ લાંબો કાળ રહેતા નથી. કેમકે સાધુને ત્રણસ્તુતિ બોલ્યા પછી વધુ કાળ જિનાલયમાં રહેવાની અનુજ્ઞા નથી. વિધિ કે વંદન વગેરે માટે કદાચ થોડો વધુ સમય રહે, તો પણ સમવસરણની જેમ જ અનાયતનસેવાનો દોષ તો આવતો જ નથી. વાસ્તવમાં સમવસરણની જેમ જિનાલય પણ અનાયતનનું સ્થાન નથી. આ જ પ્રમાણે 'ભગવાને બતાવેલા ક્રમને ઓળંગ્યા વિના દેશના આપવી' વગેરે દ્વારા ભગવાનની આજ્ઞામાં રહેલા સાધુને ક્રમ-

'साधूनाम्' इति-द्रव्यस्तवो यदि साधूनामनुमोद्यस्तदा तेषां कर्त्तव्यः स्यादिति चेत् ? किमिदं स्वतन्त्रसाधनं, प्रसङ्गापादनं वा ? नाद्यः साधुकर्तव्यत्वस्यानभीप्सितत्वेनासाध्यत्वाद् । अन्त्येत्वाह–' साधूनाम् ' इति । अथानुमोद्यमिति हेतोः साधूनामर्चादिकं किं न कर्तव्यं ? यदि अनुमोद्यं स्यात्, कर्त्तव्यं स्यात् । न च कर्त्तव्यमस्ति, अतो नानुमोद्यमिति, विपर्ययपर्यवसानम् । तथा च एतत्तर्कसहकृतान्मिश्रत्वादिहेतोरननुमोद्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । अत्रोत्तरम्–सत्यं, यत्त्वयाऽऽपातत प्रसञ्जनं कृतं, परं केवलस्य साहचर्यस्य कलनात्, पुरस्करणादनुमानप्रथा प्रसङ्गापादननिष्ठा नेष्टा । न हि साहचर्यमात्रं व्याप्तिः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि तत्प्रसङ्गात् । तथा च तर्कमूलव्याप्त्यसिद्धेर्मूलशैथिल्यदोषः इत्यर्थः । यद् यद् अनुमोद्यं तत्तत्कर्त्त-

---

પ્રાપ્ત દ્રવ્યસ્તવની દેશના આપવામાં હિંસાના અનિષેધની અનુમતિ પણ લાગતી નથી. આમ સાધુને દ્રવ્યસ્તવના ઉપદેશ વગેરેમાં ત્રણે પ્રકારની અનુમતિનો અભાવ છે. તેથી હિંસાની અનુમતિનો સર્વથા અભાવ છે. તેથી 'શ્રાવકની સમક્ષ દ્રવ્યસ્તવના માહાત્મ્યનો પ્રકાશ કરવો' એ શુભાનુબંધી હોવાથી નિરવદ્ય જ છે.

[અનુમોદ્યતાની સાથે કર્તવ્યતાની વ્યાપ્તિનો અભાવ]

કોઈક કહે છે—

કાવ્યાર્થ :–સાધુને પૂજાવગેરે જો અનુમોદનીય હોય, તો કર્ત્તવ્ય કેમ નથી ? (ઉત્તર) સત્યં, પરંતુ સાહચર્ય જોવામાત્રથી અનુમાનની પ્રથા સારી નથી. અને સ્વરૂપનિરવદ્યઆચારરૂપ ઉપાધિ હોવાથી વ્યાપ્તિ તો ક્યાંક અગમ્યસ્થળે નાસી ગઈ છે. તેથી હે બાલ ! (–પ્રતિમાલોપક) નપુંસકની સ્ત્રીસાથેની ક્રીડાની ઇચ્છાની જેમ તારી તર્કમાં રતિ=પ્રીતિ=ઇચ્છા ફોગટની છે.

પૂર્વપક્ષ :–સાધુને જો દ્રવ્યસ્તવ અનુમોદનીય હોય તો કર્ત્તવ્યરૂપ કેમ નથી ? જો અકર્ત્તવ્ય વસ્તુ પણ અનુમોદનીય બની શકતી હોય, તો કોઇ ખૂન કરે તે પણ અનુમોદનીય માનવું પડે.

ઉત્તરપક્ષ :– તમે અહીં (૧) દ્રવ્યસ્તવ સાધુને કર્તવ્ય છે તેમ સ્વસિદ્ધાંતરૂપે સિદ્ધ કરવા માંગો છો ? કે (૨) દ્રવ્યસ્તવને અનુમોદનીય માનવામાં દ્રવ્યસ્તવને કર્તવ્ય માનવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ દર્શાવવા માંગો છો ? અહીં પ્રથમ પક્ષ તો સંભવે જ નહિ. કેમકે 'દ્રવ્યસ્તવ સાધુને કર્ત્તવ્ય છે' એ સિદ્ધાંત તો તમને ઇષ્ટ નથી–તેથી તમે પ્રથમપક્ષ તો સિદ્ધ કરવા માંગતા નથી.

પૂર્વપક્ષ :– અમારે તો તમને આપત્તિ આપવી છે. તેથી દ્રવ્યસ્તવને અનુમોદ્ય માનવામાં કર્ત્તવ્ય માનવાનાં પ્રસંગરૂપ બીજો વિકલ્પ જ અમને ઇષ્ટ છે. કેમકે અનુમોદ્યતા અને કર્તવ્યતા વચ્ચે વ્યાપ્તિ છે. જે જે અનુમોદનીય હોય, તે તે કર્ત્તવ્ય હોય જ. જેમકે વંદનવગેરે. તેથી જે કર્ત્તવ્ય હોય, તેજ અનુમોદનીય બને તેમ સિદ્ધ થાય છે. અને જે કર્ત્તવ્ય નથી તે અનુમોદનીય પણ નથી જેમકે હિંસાવગેરે. તેથી જો દ્રવ્યસ્તવ કર્ત્તવ્ય ન હોય તો અનુમોદનીય પણ બનવું જોઈએ નહિ. જો તે અનુમોદનીય હોય તો કર્ત્તવ્ય પણ બનવું જ જોઇએ. પણ તમને પણ દ્રવ્યસ્તવ મુનિને કર્તવ્ય

व्यमित्यत्र नियतसाहचर्याद् व्याप्तिरस्त्येवेत्यत्राह व्याप्तिः क्वापि गता–दूरे नष्टा, कस्मात् ? स्वरूपनिरयाचारात्–स्वरूपनिरवद्यत्वाचारादुपाधेः । यत्र साधुकर्त्तव्यत्वं तत्र स्वरूपतो निरवद्यत्वं, यत्र च तदनुमोद्यत्वं तत्र स्वरूपतो निरवद्यत्वमिति नास्ति, कारणविहितानां वर्षाविहारादीनां, नद्युत्तारादीनां संयत्यवलम्बनादीनां चानुमोद्यत्वेऽपि स्वरूपानिरवद्यत्वात् । तथा च, अनौपाधिकसहचाररूपव्याप्त्यभावान्मूलशैथिल्यं वज्रलेप इति भावः । एवं च शुष्कपाठबलीवर्दस्य तर्के मुखं प्रवेशयत उपहासमाह–तत्–तस्मात्कारणात् हे बाल !–अविवेकिन् ! तव तर्के रतिर्वृथा, अन्तरङ्गशक्त्यभावात् । कस्य कुत्र इव ? क्लीबस्य वधूनिधुवन इव–कान्तारतसंमर्द इव । न च विद्यामुखचुम्बनमात्रात् तद्भोगसौभाग्यमाविर्भवति । यत् सूक्तं–वेश्यानामिव विद्यानां मुखं कैः कै र्न चुम्बितम् । हृदयग्राहिणस्तासां द्वित्राः सन्ति न सन्ति च ॥ किञ्च, अचेलकादीनां एकचेलाद्याचारस्यानुमोद्यत्वेऽपि तदकर्त्तव्यत्वात्सूत्रनीत्या व्यक्त एव दोषः । यदार्षं–'जोऽवि दुवत्थतिवत्थो एगेण अचेलगो व संथरइ । ण हु ते हीलंति परं सव्वेऽवि य ते जिणाणाए ॥ (बृहत्कल्पभाष्य गा० ३९९४) ॥२७॥

તરીકે ઈષ્ટ નથી. તેથી દ્રવ્યસ્તવ અનુમોદનીય તરીકે પણ સિદ્ધ નથી. આમ તમારી કલ્પનાથી વિપરીત સિદ્ધ થાય છે. આ વિપર્યયબાધકતર્કની સહાયથી અમારા પૂર્વોક્ત અનુમાનમાં 'મિશ્રત્વ' હેતુથી દ્રવ્યસ્તવ અનનુમોદનીય તરીકે સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ દ્રવ્યસ્તવ હિંસાથી મિશ્રિત હોવાથી અનુમોદનીય નથી તેમ સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :– તમારો તર્ક પ્રથમદૃષ્ટિએ જ રળિયામણો છે. ઊંડા ઉતરતા તો તર્કનો જ અભાવ દેખાય છે. તેથી તમે પ્રસંગનું જે આપાદન કર્યું–પ્રસંગ બતાવ્યો તે ગેરમાર્ગે દોરનારો છે. એટલું નોંધી લેજો કે ક્યાંક સાહચર્યમાત્રથી વ્યાપ્તિ નથી બનતી. કર્તવ્યતા અને અનુમોદ્યતાની કેટલાકસ્થળોએ સાથે હાજરી, અને કેટલાક સ્થળોએ ગેરહાજરી જોવામાત્રથી એકની હાજરીમાં બીજાની હાજરી હોય જ તેવું અનુમાન કરી પ્રસંગ આપવો સંગત નથી. (પૂર્વપક્ષ, 'દ્રવ્યસ્તવ અનુમોદનીય છે' તે સાંભળી સાહચર્યના બળ પર 'તો તો દ્રવ્યસ્વત્વ કર્તવ્ય પણ હોવો જોઈએ' તેવું અનુમાન કરી દ્રવ્યસ્તવને અનુમોદનીય માનવામાં કર્તવ્ય પણ માનવાનો પ્રસંગ દર્શાવે છે પણ તે બરાબર નથી.) અન્યથા તો, આરસવગેરેપથ્થર પાર્થિવ છે (–પૃથ્વીનો વિકાર છે) અને લોહલેખ્ય છે (લોખંડના ટાંકણાથી તેના પર લેખન થઈ શકે છે) આ સાહચર્યના બળ 'પર જે જે પાર્થિવ હોય, તે તે લોહલેખ્ય હોય' તેવી વ્યાપ્તિ કરવાનું અને તેના બળ પર માટીનો પિંડ 'પાર્થિવ છે' તેટલું જાણવામાત્રથી 'તો તો માટીનો પિંડ લોહલેખ્ય હોવો જોઈએ' તેવા અનુમાનનો પ્રસંગ આવશે.

પૂર્વપક્ષ :–કર્તવ્યતા અને અનુમોદનીયતા વચ્ચે માત્ર સાહચર્ય છે, તેવું નથી પરંતુ વ્યાપ્તિ પણ છે. 'જે જે અનુમોદનીય હોય તે–તે કર્ત્તવ્ય પણ હોય જેમકે જિનવંદનાદિ' તેવી સબળ વ્યાપ્તિ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- તમારી આ વ્યાપ્તિ બચારી ઉપાધિરૂપ ડાકણના વળગાડથી કયાંય ભાગી ગઈ છે! અર્થાત્ તમારી વ્યાપ્તિને 'સ્વરૂપથી નિરવદ્યઆચાર' રૂપ ઉપાધિ લાગેલી હોવાથી વસ્તુત: તે વ્યાપ્તિ જ નથી. તેથી સ્વરૂપથી નિરવદ્ય હોય તેવા જ અનુમોદનીય આચારો સાધુને કર્ત્તવ્ય છે, નહિ કે બીજા સ્વરૂપસાવદ્ય અનુમોદનીય આચારો. [તે ઉપાધિ જે અનુમાનના સાધ્ય (=હેતુના વ્યાપક) નો વ્યાપક હોય પરંતુ હેતુનો (=સાધ્યના વ્યાપ્યનો) વ્યાપક ન હોય] સાધુના જે કર્ત્તવ્યો છે તે સ્વરૂપથી નિરવદ્ય છે. પણ સાધુને જે જે અનુમોદનીય છે, તે બધા કંઇ સ્વરૂપથી નિરવદ્ય નથી. જેમકે કારણે (=અપવાદે) કોઇ સાધુ નદી ઉતરે, વર્ષાકાળે વિહાર કરે, સાધ્વીને અવલંબન આપે ઇત્યાદિપ્રવૃત્તિઓ અનુમોદનીય છે. પરંતુ સ્વરૂપથી નિરવદ્ય નથી. અને સામાન્યથી કર્ત્તવ્ય પણ નથી. આમ કર્ત્તવ્યતા (સાધ્ય)નો વ્યાપક 'સ્વરૂપ નિરવદ્ય આચાર' અનુમોદનીયતા(હેતુ)નો વ્યાપક નથી. આમ કર્ત્તવ્યતા અને અનુમોદ્યતાની તમારી સહચારવ્યાપ્તિ ઉપાધિરહિતની નથી. તેથી તમારી વ્યાપ્તિ વાસ્તવમાં વ્યાપ્તિરૂપ જ નથી. તેથી તમારા અનુમાનનો વ્યાપ્તિરૂપ પાયો જ કાચો છે. અને અનુમાનને અટકાવવા માટે અડીખમ ઉભો છે. માટે તમારો તર્ક પોતેજ તર્કશૂન્ય છે. ભાઈ! એમ શુષ્કપાઠના પોથાપંડિત થવામાત્રથી તર્કમાં પ્રવેશવા જશો તો ઉપહાસપાત્ર ઠરશો. તેથી હે પ્રતિમાલોપક! તારે તર્ક સાથે પ્રેમ કરવા જેવો નથી. કેમકે તેટલી આંતરિકશક્તિ જ નથી-અર્થાત્ તારી પાસે આગમનું અને આગમયુક્ત પ્રજ્ઞાનું બળ જ નથી. જેમ કોઈ નપુંસક પત્ની સાથે ભોગનું સુખ મેળવી શકતો નથી માત્ર સ્પર્શનો જ આનંદ માણી શકે છે. તેમ વિદ્યાદેવીને બહારથી સ્પર્શ કરવા માત્રથી-વિદ્યાને પોતાનામાં સમાવવાથી જે વિશિષ્ટઆનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેવા-આનંદનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. સૂક્તિ=સુભાષિત છે-"વેશ્યાના મુખની જેમ વિદ્યાનું મુખ કોના કોના વડે આલિંગિત કરાયું નથી? (અર્થાત્ વિદ્યાનો આરંભ તો ઘણા કરે છે) પણ વેશ્યાની જેમ વિદ્યાના હૃદયને (=ઊંડાણને, તત્ત્વને) ગ્રહણ કરનારા તો માંડ બે, ત્રણ હશે. અથવા એટલા પણ નહિ હોય."

પ્રતિમાલોપક :- 'વર્ષાકાળે વિહાર' વગેરે સ્વરૂપસાવદ્ય આપવાદિક પ્રવૃત્તિઓ કંઇ અનુમોદનીય પ્રવૃત્તિ તરીકે નિર્દિષ્ટ નથી કે જેથી તેઓના દૃષ્ટાંતથી અમારી વ્યાપ્તિમાં દોષ આપી શકાય.

ઉત્તરપક્ષ:- 'પડયા પણ તંગડી ઉંચી' ઉક્તિને ચરિતાર્થ કરવાનો પ્રયત્ન ના કરો. સાધુમાર્ગ ઉત્સર્ગ અને અપવાદ ઉભયમય છે. તેથી સાધુમાર્ગની અનુમોદનામાં આપવાદિકપ્રવૃત્તિઓ પણ અનુમોદનીય બને છે. વળી અવસરોચિતઅપવાદનું સેવન કરનાર શાસનહીલનાવગેરે દોષો અટકાવી શાસનપ્રભાવનાવગેરે ગુણો કરતો હોવાથી પ્રશંસાપાત્ર બને જ છે, છતાં તમને સંતોષ ન થતો હોય, તો જૂઓ! જેઓ અચેલક (વસ્ત્રનો ઉપયોગ ન કરવો) આદિ વ્રતધારીઓ છે, તેઓને એક વસ્ત્રધારી વગેરેના આચારની અનુમોદના કરવાની છે પણ એકવસ્ત્રધારીવગેરેના આચારને તેઓ કર્તવ્ય તરીકે

ननु यदि द्रव्यस्तवानुमति र्भावस्तवोपचयायापेक्ष्यते तदा द्रव्यार्चैव कथं नापेक्ष्यते ? तत्राह–

दुग्धं सर्पिरपेक्षते न तु तृणं साक्षाद्यथोत्पत्तये,
द्रव्यार्चानुमतिप्रभृत्यपि तथा भावस्तवो नत्विमाम् ।
इत्येवं शुचि शास्त्रतत्त्वमविदन् यत्किञ्चिदापादयन्,
किं मत्तोऽसि, पिशाचकी किमथवा किं वातकी पातकी ॥२८॥

[दंडान्वयः– यथा सर्पिः उत्पत्तये दुग्धमपेक्षते न तु तृणं, तथा भावस्तवोऽपि द्रव्यार्चानुमतिप्रभृति, न तु इमाम् । इत्येवं शुचिशास्त्रतत्त्वमविदन् यत्किञ्चिदापादयन् कि मत्तोऽसि ? किं वा पिशाचकी ? अथवा किं वातकी पातकी (असि) ? ॥]

'दुग्धम्' इति सर्पिः–घृतं यथोत्पत्तये दुग्धं–क्षीरमपेक्षते, क्षीरादेवाव्यवधानेन सर्पिष उत्पद्यमानस्योपलम्भनात्, न तु तृणं, गवाभ्यवहारेण तथापरिणंस्यमानमपि व्यवधानात् । तथा भावस्तव उपचितावयविस्थानीयो द्रव्यार्चानुमतिप्रभृत्यपि स्वावयवभूतं कारणमुत्पत्तयेऽपेक्षते । न तु इमां–द्रव्यार्चां, व्यवधानात् । अत एव द्रव्याग्निकारिकाव्युदासेन भावाग्निकारिकैवानुज्ञाता साधूनाम् ॥

અપનાવી શકતા નથી. આવી સ્પષ્ટ સૂત્રનીતિ હોવાથી તમારી વ્યાપ્તિમાં સ્પષ્ટ દોષ છે જ અને તમને પણ સૂત્રથી વિપરીતવ્યાપ્તિ બનાવવાનો દોષ છે જ. આગમમાં કહ્યું જ છે કે—કોઈ સાધુ બે વસ્ત્રને ધારણ કરતો હોય, કોઇ સાધુ ત્રણ વસ્ત્રને ધારણ કરતો હોય, કોઈક એકવસ્ત્રથી ચલાવતો હોય, તો અન્ય અચેલક=વસ્ત્ર રાખતો જ ન હોય, પરંતુ તેઓ એકબીજાની હીલના=નિંદા ન કરે, કેમકે તેઓ બધા જ ભગવાનની આજ્ઞામાં છે" (બૃહત્કલ્પભાષ્ય) આમ સાધુઓને દ્રવ્યસ્તવ અનુમોદનીય છે તેટલા માત્રથી કર્તવ્ય તરીકે સિદ્ધ નથી.

[ભાવસ્તવની પુષ્ટિમાટે દ્રવ્યસ્તવની અપેક્ષાનો અભાવ]

'ભાવસ્તવની પુષ્ટિ માટે દ્રવ્યસ્તવની અનુમતિની અપેક્ષા રખાતી હોય, તો પછી દ્રવ્યસ્તવની અપેક્ષા કેમ રાખતા નથી?' પ્રતિમાલોપકની આ આશંકાનું સમાધાન કરતાં કવિ કહે છે.

કાવ્યાર્થ :– પોતાની ઉત્પત્તિ માટે જેમ ઘી દૂધની અપેક્ષા રાખે છે નહિ કે ઘાસની. તેમ ભાવસ્તવ પણ દ્રવ્યપૂજાની અનુમતિવગેરેની અપેક્ષા રાખે છે નહિ કે દ્રવ્યપૂજાની. આવા પ્રકારના પવિત્ર શાસ્ત્રવચનોને સમજ્યા વિના જ ફાવે તેમ પ્રસંગોનું આપાદન કરતો તું (પ્રતિમાલોપક) શું મત્ત થયો છે? કે પછી પિશાચગ્રસ્ત છે? અથવા શું સન્નિપાત નામના વાયુરોગથી પિડાય છે કે પછી પાપી છે?

પૂર્વપક્ષ :–દ્રવ્યસ્તવની અનુમોદનાનો તમે આટલો બધો પક્ષપાત કેમ કરો છો? શું તેનાથી તમારો ભાવસ્તવ પુષ્ટ થાય છે? જો તેમજ હોય, તો પછી દ્રવ્યસ્તવને જ કેમ આદરતા નથી? દ્રવ્યસ્તવની અનુમતિ કરતા 'દ્રવ્યસ્તવ સ્વયં કરવો' એ વધુ બળવાન છે.

तथा च तदष्टकं हारिभद्रं—

"कर्मेन्धनं समाश्रित्य दृढा सद्भावनाहुतिः । धर्मध्यानाग्निना कार्या दीक्षितेनाग्निकारिका ॥१॥ कर्मेन्धनं समाश्रित्याग्निकारिका कार्येति योगः । अग्निकारिका=अग्निकर्म, दृढा=कर्मेन्धनदाहप्रत्यला । सद्भावनैव आहुतिः घृतप्रक्षेपलक्षणा यस्यां सा । धर्मध्यानं शुक्लध्यानस्योपलक्षणम् । परसिद्धान्तेनापि एतत्साधयति-"दीक्षा मोक्षार्थमाख्याता ज्ञानध्यानफलं स च । शास्त्र उक्तो यतः सूत्रं शिवधर्मोत्तरे ह्यदः ॥२॥" शिवधर्मोत्तरं तन्नाम । तदेव सूत्रं दर्शयति "पूजया विपुलं राज्यमग्निकार्येण संपदः । तपः पापविशुद्धयर्थं, ज्ञानंध्यानं च मुक्तिदम् ॥३॥" पराभ्युपगमेनैवाग्निकारिकां दूषयित्वा फलतो दूषयति- "पापं च राज्यसंपत्सु संभवत्यनघं ततः । न तद्धेत्वोरुपादानमिति सम्यग्विचिन्त्यताम् ॥४॥" तद्धेत्वो=राज्यसंपत्कारणयोः पूजाग्निकारिकयोरुपादानम्=आश्रयणम् । राज्यसंपत्संभविपापस्य दानादिना शुद्धिर्भविष्यतीत्यत्राह-"विशुद्धिश्चास्य तपसा न तु दानादिनैव यत् । तदियं नान्यथायुक्ता तथाचोक्तं महात्मना ॥५॥" इयं=अग्निकारिका । अन्यथा=ध्यानातिरिक्तहेतुना ।

ઉત્તરપક્ષ :-દ્રવ્યસ્તવની અનુમતિ ભાવસ્તવ માટે જેટલું નજીકનું કારણ છે, તેટલું નજીકનું કારણ દ્રવ્યસ્તવ પોતે નથી. અને હંમેશાં કાર્ય તેના નજીકના કારણની અપેક્ષા રાખે છે નહિ કે દૂરના. દા.ત. ઘી પોતાની ઉત્પત્તિ માટે નજીકના કારણ દૂધની અપેક્ષા રાખે છે, કેમકે દૂધમાંથી ઘી વ્યવધાન=બીજા કારણના આંતરા વિના ઉત્પન્ન થતું દેખાય છે. પણ ઘાસની અપેક્ષા રાખતું નથી. કેમકે ઘાસમાંથી સીધું ઘી ઉત્પન્ન થતું નથી. પણ ગાય ઘાસ ખાય પછી તેમાંથી દૂધ બને, પછી ઘી બને, એમ બન્ને વચ્ચે ઘણી પરંપરા સર્જાય છે. બસ આજ પ્રમાણે પુષ્ટ અવયવી સમાન ભાવસ્તવ પોતાની ઉત્પત્તિ માટે દ્રવ્યસ્તવની અનુમતિ વગેરે પોતાના કારણભૂત અંગની અપેક્ષા રાખે એ બરાબર છે, પણ દ્રવ્યસ્તવની અપેક્ષા રાખે તે બરાબર નથી. (અનુમતિ પોતે ભાવપ્રધાન છે જ્યારે દ્રવ્યસ્તવ ક્રિયાપ્રધાન છે. તેથી ભાવરૂપ ભાવસ્તવમાટે અનુમતિ વધુ નજીકનું કારણ ગણી શકાય) તેથી જ સાધુને દ્રવ્યઅગ્નિકારિકાને હડસેલી ભાવઅગ્નિકારિકાની જ અનુજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

[હારિભદ્ર અગ્નિકારિકાઅષ્ટક]

આ અંગે **યોગાચાર્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિ** કૃત **અષ્ટક પ્રકરણના** ચોથા **'અગ્નિકારિકા'** અષ્ટકની સાક્ષી બતાવે છે.

"દીક્ષિત-સાધુએ કર્મરૂપ ઇંધનને આશ્રયી અગ્નિકારિકા (=અગ્નિ પેટાવવાની ક્રિયા) (કર્મરૂપ ઇંધનને બાળવામાં સમર્થ હોવાથી) દૃઢ કરવી. આ કારિકામાં સદ્ભાવનાની આહુતિ (અગ્નિમાં ઘી નાખવાની ક્રિયા) આપવી. અને ધર્મધ્યાનને (ઉપલક્ષણથી શુક્લધ્યાન પણ) અગ્નિ તરીકે કલ્પવું. ॥૧॥ જૈનેતરમતથી પણ આનું સમર્થન કરે છે. 'દીક્ષા મોક્ષ માટે કહેલી છે. અને મોક્ષ એ જ્ઞાન અને ધ્યાનનું ફળ છે, તેમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, કેમ કે **શિવધર્મોત્તરમાં** આ પ્રમાણે સૂત્ર છે." ॥૨॥ 'કયું સૂત્ર છે ?' તે બતાવે છે. "પૂજાથી વિસ્તૃત રાજ્ય મળે છે. અગ્નિકર્મથી સંપત્તિ મળે છે. પાપની વિશુદ્ધિ માટે તપ છે. અને જ્ઞાન, ધ્યાન મોક્ષને આપે છે. ॥૩॥ અગ્નિકર્મથી સંપત્તિ મળે છે. પરંતુ તે સંપત્તિ દોષકારક છે. તેથી અગ્નિકર્મ પરિણામે દુષ્ટ છે. એ વાતનું પરમત દ્વારા જ સમર્થન કરે છે-'રાજ્ય અને સંપત્તિમાં ઘણું પાપ સંભવે છે. તેથી તેના (રાજ્ય અને સંપત્તિના) કારણો (પૂજા અને અગ્નિકર્મ) ઉપાદેય નથી. એ સારી રીતે વિચારો. ॥૪॥' 'રાજ્ય અને સંપત્તિથી થતાં પાપોની શુદ્ધિ દાનવગેરેથી થઈ જશે' એવી આશંકાને દૂર કરતાં કહે છે-" આની

महात्मना=व्यासेन । उक्तमेवाह–"धर्मार्थं यस्य वित्तेहा, तस्यानीहा गरीयसी । प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूराद्स्पर्शनं वरम् ॥६॥ गरीयसी–श्रेयसीतरा । एवं तर्हि गृहस्थेनापि पूजादिकं न कार्यं स्यात् । नैवं यतो जैनगृहस्था न राज्यादिनिमित्तं पूजादि कुर्वन्ति । न च राज्याद्यर्जितमवद्यं दानेन शोधयिष्याम इति मन्यन्ते, मोक्षार्थमेव तेषां पूजादौ प्रवृत्तेः । मोक्षार्थतया च विहितस्यागमानुसारिणो वीतरागपूजादे र्मोक्षएव मुख्यफलं, राज्यादिकं तु प्रासङ्गिकं । ततो गृहिणः पूजादिकं नाऽविधेयम् । दीक्षितेतरयोश्चानुष्ठानस्यानन्तर्य पारंपर्यकृत एव विशेष इति । दीक्षितस्यापि संपदर्थत्वेऽग्निकारिका युक्तेति शङ्कां निराकुर्वन्नाह–"मोक्षाध्वसेवया चैताः प्रायः शुभतराभुवि । जायन्ते ह्यनपायिन्य इयं सच्छास्त्रसंस्थितिः ॥७॥" एताः–संपदः, शुभतराः–पुण्यानुबंधिन्यः प्राय इत्यनेनाव्यवहितनिर्वाणभावात्संपदभावेऽपि न क्षतिः । परमतेनैव द्रव्याग्निकारिकां निराकुर्वन्नाह–"इष्टापूर्तं न मोक्षाङ्गं, सकामस्योपवर्णितम् । अकामस्य पुनर्योक्ता सैव न्याय्याऽग्निकारिका ॥८॥" इष्टापूर्तस्वरूपमिदं–[१] "अन्तर्वेद्यां तुयद्दत्तं, ब्राह्मणानां समक्षतः । ऋत्विग्भिर्मन्त्रसंस्कारैरिष्टं तदभिधीयते ॥१॥ वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामाः, पूर्तमित्यभिधीयते ॥२॥ इति ॥ सकामस्य–अभ्युदयाभिलाषिणः । अकामस्य–स्वर्गपुत्राद्यनाशंसावतः योक्ता 'कर्मेन्धनम्" इत्यादिना सा च प्रतिपादिता । न चान्याप्यकामस्य भविष्यति 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ प्रतिपदफलश्रुतेः । इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यश्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः। न ाकस्य पृष्ठे सुकृतेन

(પાપની) વિશુદ્ધિ તપથી જ સંભવે છે દાન વગેરેથી નહિ. તેથી આ (અગ્નિકારિકા) અન્યથા (=ધ્યાન સિવાયના હેતુથી) સંગત નથી. (અર્થાત્ ધ્યાનઆદિરૂપ ન હોવાથી અથવા ધ્યાનઆદિના ફળને દેનારી ન હોવાથી સંગત નથી.) તેથી જ મહાત્મા (વ્યાસ) એ કહ્યું છે" ॥૫॥ શું કહ્યું છે ? તે બતાવે છે "ધર્મ કરવા માટે જ જે ધનની ઈચ્છા રાખે છે તેને તો ધનની ઈચ્છા જ ન કરવી વધુ સારું છે. કેમ કે (કાદવથી હાથ ખરડયા પછી) હાથને ધોવા કરતાં તો કાદવથી દૂર રહેવું એ જ બરાબર છે. ॥૬॥" (ધન–કાદવ દાનવગેરે = પાણી)

પૂર્વપક્ષ :–બરાબર ! બરાબર ! એટલા માટે જ 'ગૃહસ્થોએ પૂજા વગેરે ન કરવી જોઇએ' એમ અમે કહીએ છીએ. કેમકે પૂજા તો માત્ર રાજયવગેરે ઈહલૌકિકફળ જ આપે છે અને એ ફળ પણ પાપનું જ કારણ બને છે.

ઉત્તરપક્ષ :–એમ અધીરા ન થાવ ! આ વાત તો પરમતે થઇ છે. કે જેઓ પૂજા વગેરેથીરાજય વગેરેને ઇચ્છે છે. જૈનગૃહસ્થો કંઇ રાજયવગેરેની ઇચ્છાથી પૂજા વગેરે કરતાં નથી, અને "રાજયવગેરેથી થયેલા પાપને દાનવગેરેથી ધોઇ નાખશુ" એમ પણ માનતા નથી. કેમ કે તેઓ મોક્ષની ઇચ્છાથી જ પૂજાવગેરે કરે છે. એને આ ઇચ્છાથી આગમની વિધિ મુજબ કરાયેલી વીતરાગની પૂજાનું મુખ્યફળ મોક્ષ જ છે. રાજયવગેરે તો પ્રાસંગિક=ગૌણફળ છે. તેથી જૈનગૃહસ્થ માટે જિનપૂજા અકરણીય નથી. એટલું નોંધી લેજો કે **સાધુ અને શ્રાવકના કર્તવ્યોમાં–અનુષ્ઠાનોમાં અનન્તર અને પરંપરાજન્ય જ ભેદ છે.** અર્થાત્ સાધુઓના અનુષ્ઠાનો મોક્ષના સાક્ષાત્ કારણ છે, તો શ્રાવકોના અનુષ્ઠાનો સંયમઅનુષ્ઠાનવગેરેદ્વારા–પરંપરાએ મોક્ષના કારણ છે. બાકી બન્નેના અનુષ્ઠાનો મોક્ષફળક જ છે.

१. योगदृष्टिसमुच्चये त्वेवं श्लोकौ पठ्येते—
ऋत्विग्भिर्मन्त्रसंस्कारैर्ब्राह्मणानां समक्षतः । अन्तर्वेद्यां हि यद्दत्तमिष्टं तदभिधीयते ॥११६॥

२. वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमेतत्तु पूर्तं तत्त्वविदो विदुः ॥११७॥

भूत्वा, इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति" इतिश्रुतेश्च ।

इत्येवं, उक्तजातीयप्रकारमविदन्–अजानन् यत्किञ्चिदापादयन्–जातिप्रायमुपन्यस्य सभायां जातोपहासः किं मत्तः–उन्मादवानसि ? किमथवा पिशाचकी–पिशाचग्रस्तोऽसि ? किं वातकी–सन्निपाताख्यवातरोगवानसि ? किं पातकी–महापातकवानसि ? अत्र यत्किञ्चिदापादाने मत्त-पिशाचकित्वादिहेतूनामुत्प्रेक्षा ॥२८॥

अपि च—

द्रव्यार्चामवलम्बते न हि मुनिस्तर्तुं समर्थो जलं,
बाहुभ्यामिव काष्ठमत्र विषमं नैतावता श्रावकः ।
बाहुभ्यां भववारि तर्तुमपटुः काष्ठोपमां नाश्रयेद्
द्रव्यार्चामपि विप्रतारकगिरा भ्रान्तीरनासादयन् ॥२९॥

'દીક્ષિત પણ સંપદ્વગેરે માટે અગ્નિકારિકા આચરી શકે' એવી શંકાને નિર્મૂળ કરતા કહે છે "મોક્ષમાર્ગની સેવાથી (=ભાવઅગ્નિકારિકાના સેવનથી જ) આ સંપદ્ પ્રાયઃ શુભતર (=પુણ્યાનુબંધી) થાય છે. અને તેથી તે અપાય (નુકશાન) કરનારી બનતી નથી એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે." ॥૭॥ જેઓનો તાત્કાલિક મોક્ષ હોય, તેઓને કદાચ આ સંપત્તિ પ્રાપ્ત ન પણ થાય–એ હેતુથી 'પ્રાયઃ' પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. પરમતને પણ દ્રવ્યઅગ્નિકારિકા સંમત નથી તે બતાવે છે "ઇષ્ટાપૂર્ત એ મોક્ષનું અંગ (=કારણ) નથી અને સકામ (=અભ્યુદયની ઇચ્છાવાળા) ને જ તે બતાવ્યું છે. અકામ (સ્વર્ગ–પુત્ર વગેરેની ઈચ્છા વિનાના) ને માટે તો પૂર્વ 'કર્મેન્ધન' ઈત્યાદિ (પ્રથમ) શ્લોકથી પ્રતિપાદિત ભાવઅગ્નિકારિકા જ ન્યાયયુક્ત છે. ॥૮॥" ઈષ્ટાપૂર્તનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે–"યજ્ઞની વેદિકાની અંદર, બ્રાહ્મણોની સમક્ષ, ઋત્વિજ્ગોરો વડે, મંત્રસંસ્કારપૂર્વક જે અપાય (=હોમાય) તે ઈષ્ટ કહેવાય. ॥૧॥ વાવડી, કૂવા, તળાવ, દેવાલય, અન્નશાળા બગીચા વગેરે પૂર્ત કહેવાય ॥૨॥ [યોગદૃષ્ટિ સમુ. શ્લોક ૧૧૬–૧૧૭) વેદમાં વિહિત હોવાથી અકામ (ઈચ્છા રહિતનો) દ્રવ્યકારિકા પણ કરે તો વાંધો નહીં એમ ન કહેવું કેમ કે 'સ્વર્ગની ઈચ્છાવાળાએ યજ્ઞ કરવો' ઈત્યાદિ વેદવચનોમાં નામ લેવા પૂર્વક યજ્ઞાદિદ્રવ્યકારિકાના કર્તા અને ફળ સૂચવ્યા છે. તેથી અર્થતઃ સ્વર્ગાદિની ઈચ્છા વિનાનાએ યજ્ઞાદિદ્રવ્યકારિકા કરવાની નથી. વળી એવી શ્રુતિ છે, કે 'ઇષ્ટાપૂર્ત જ શ્રેષ્ઠ છે બીજું કશું શ્રેયસ્કર નથી.એમ માનતા મૂર્ખાઓ ઇષ્ટાપૂર્ત દ્વારા સ્વર્ગમાં ગયા પછી અંતે ફરીથી આ લોકમાં (=મૃત્યુલોકમાં) અથવા તેનાથી હીનતર લોકમાં પ્રવેશે છે.'

આમ દ્રવ્યસ્તવની અનુમતિ, અનુમોદના ભાવસ્તવનું સાક્ષાત્કારણ છે, જ્યારે દ્રવ્યસ્તવ ભાવસ્તવનું સાક્ષાત્કારણ નથી. તેથી સાધુને દ્રવ્યસ્તવની અનુમતિ, અનુમોદનાનો અધિકાર છે પણ દ્રવ્યસ્તવ કરવાનો અધિકાર નથી. ઈત્યાદિ જ્ઞાન કર્યા વિનાજ 'દ્રવ્યસ્તવને અનુમોદનીય માનવામાં કર્તવ્ય પણ માનવો પડશે' ઈત્યાદિ આપત્તિઓ દર્શાવવી સારી નથી. આમ જ્યાં ત્યાં પગ ભીડાવવા જતાં ગબડી પડેલા તમે સભામાં ઉપહાસપાત્ર ઠરો છો, અને બધા સભ્યોને શંકા જાય છે કે "શું આ ઉન્મત્ત થયો છે? કે શું આને ભૂત વળગ્યું છે? અથવા તો પછી આને સન્નિપાત નામનો વાયુરોગ લાગુ પડયો છે? કે પછી પાપી પાપલીલા આચરી રહ્યો છે? કે જેથી જેમ તેમ તર્ક વિનાનું બોલબોલ કરે છે. અહીં પ્રતિમાલોપક અસંગતઆપત્તિઓ આપે છે. તેમાં 'મત્ત' 'પિશાચ' વગેરે હેતુઓની કલ્પના કરી છે તેથી ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે.

[दंडान्वय :- अत्र बाहुभ्यां जलं तर्तुं समर्थः मुनिः विषमं काष्ठमिव द्रव्यार्चां नावलम्बते। एतावता बाहुभ्यां भववारि तर्तुमपटुः विप्रतारकगिरा भ्रान्तीरनासादयम् श्रावकः काष्ठोपमां द्रव्यार्चामपि नाश्रयेद् (इति) न।]

'द्रव्यार्चाम्' इति–अत्र जगति बाहुभ्यां जलं तर्तुं समर्थः, विषमं–सकण्टकं काष्ठमिव मुनिर्भुजेन (भावेन) भवजलतरणक्षमः न हि–नैव द्रव्यार्चामवलम्बते, स्वरूपतः सावद्यायाः तस्याः सकण्टककाष्ठस्थानीयाया अवलम्बनायोगात् नैतावता कुश्रुतादिदोषेण स्वौचित्यमविदन् श्रावकः बाहुभ्यां भववारि=संसारसमुद्रं तर्तुमपटुः सन् काष्ठोपमां=विषमकाष्ठतुल्यां द्रव्यार्चां नाश्रयेत्। किं कुर्वन्? विप्रतारकस्य गिराऽपि भ्रान्तीः=विपर्ययान् अनासादयन् अप्राप्नुवन्। तदासादने तु स्वौचित्यापरिज्ञाने स्यादेव तदाश्रयणं मुग्धस्येति भावः ॥ २९ ॥

किञ्च—

अक्षीणाविरतिज्वरा हि गृहिणो द्रव्यस्तवं सर्वदा,
सेवन्ते कटुकौषधेन सदृशं नानीदृशाः साधवः।
इत्युच्चैरधिकारिभेदमविदन् बालो वृथा खिद्यते,
नैतस्य प्रतिमाद्विषो व्रतशतै र्मुक्तिः परं विद्यते ॥३०॥

વળી—

કાવ્યાર્થ :–જેમ જગતમાં હાથવડે પાણીને તરી જવા સમર્થ તરવૈયો કાંટાવાળા લાકડાની સહાય લેતો નથી. તેમ મુનિ પણ દ્રવ્યપૂજાનું આલંબન લેતો નથી. પણ એટલામાત્રથી હાથથી 'સંસારરૂપપાણીને તરી જવામાં અસમર્થ અને બીજાઓના ઠગ વચનોથી ભૂલો નહિ પડતો શ્રાવક લાકડા જેવી દ્રવ્યપૂજાનો આશરો ન લે એમ ન બને.

[દ્રવ્યસ્તવની કાષ્ઠતુલ્યતા]

જગતમાં જેમ સમર્થ તરવૈયો પોતાના બે હાથથી જ પાણી તરી જાય છે. પણ કાંટા=ફાંસસહિતના લાકડાની સહાય લેતો નથી. તેમ ભાવસ્તવરૂપ બે બાહુથી ભવ-સાગરને તરવા સમર્થ મુનિ સ્વરૂપસાવદ્ય હોવાથી વિષમ કાષ્ઠતુલ્ય દ્રવ્યસ્તવની સહાય લે નહિ. આટલા માત્રથી જ 'સ્વરૂપસાવદ્ય હોવાથી દ્રવ્યસ્તવને જો મુનિઓ સેવતા ન હોય તો શ્રાવકોથી શી રીતે સેવી શકાય?' એવી ભ્રાન્તિપેદા કરનારી વાણી પ્રતિમાલોપક કહે, અને ત્યારે આ કુવાણીના શ્રવણનો ભોગ બનેલો અને 'પોતાને ઉચિત શું છે?' તેની ગતાગમ વિનાનો અકુશળ શ્રાવક પણ જો દ્રવ્યસ્તવનું આલંબન છોડી દે, તો 'કૌઆ ચલા હંસકી ચાલ...' જેવો ઘાટ થાય. તેથી સમજુ શ્રાવકે આ કુવાણીનું શ્રવણ કરવું જ નહિ અને મુનિના દૃષ્ટાંતને આગળ કરી દ્રવ્યાર્ચા છોડવી નહિ પણ પોતાની શક્તિ અને અવસ્થાને અનુરૂપ દ્રવ્યસ્તવનું આલંબન અવશ્ય લેવું.

શંકા :– પરના કુવચનના શ્રવણમાં શો દોષ છે?

સમાધાન :– જે વ્યક્તિને પોતાના ઔચિત્યનું જ્ઞાન નથી. પોતાની અવસ્થા

[दंडान्वय :– अक्षीणाविरतिज्वरा गृहिणो हि कटुकौषधेन सदृशं द्रव्यस्तवं सर्वदा सेवन्ते, न (तु) अनीदृशाः साधवः । इति उच्चैरधिकारिभेदमविदन् बालो वृथा खिद्यते । परं नैतस्य प्रतिमाद्विषो व्रतशतैः मुक्तिः विद्यते ।]

'अक्षीण' इत्यादि–हि–निश्चितं, अक्षीणोऽविरतिरेव ज्वरो येषां ते तथा गृहिणः ज्वरापहारिणा कटुकौषधेन सदृशं द्रव्यस्तवं सर्वदा सेवन्ते । अनीदृशाः–क्षीणाविरतिज्वराः साधवो न सेवन्ते । 'नहि नीरोगवैद्योक्तमौषधं रोगवान् न सेवते' इति लोकेऽपि सिद्धम् । इति उच्चैः–अतिशयेन अधिकारिभेदं–मलिनारंभितदितराधिकारिविशेषमविदन् बालः–अज्ञानी वृथा खिद्यते–मुधा खेदं कुरुते । एतस्य प्रतिमाद्विषः–प्रतिमाशत्रोः परं=केवलं मुक्ति र्न विद्यते । प्रवचनार्थे एकत्राप्यश्रद्धानवतो योगशतस्य निष्फलत्वात् । तदुक्तमाचाराङ्गे "वितिगिन्छसमावन्नेणं अप्पाणेणं णो लहइ समाहिंत्ति" (प्र. श्रु. ५ अ. ५ उ.) ।

કઇ છે? પોતાની શક્તિ કેટલી છે? પોતાને માટે શું લાભદાયી છે? ઈત્યાદિનો બોધ નથી, તેવી મુગ્ધવ્યક્તિ જો આવા કુવચનો સાંભળીને ફસાઈ જશે. અને એ વચનનો આશરો લેશે તથા એ વચન કહેનારને પનારે પડશે તો સત્યાનાશને વહોરી લેશે. માટે કુવચનો શ્રવણયોગ્ય નથી.

તથા—

[દ્રવ્યસ્તવની કટુઔષધ સમાનતા]

કાવ્યાર્થ :– ગૃહસ્થોને અવિરતિરૂપ તાવ મટયો નથી. તેથી તેઓ કડવા ઔષધ જેવા દ્રવ્યસ્તવનું સેવન હંમેશા કરે એ સંગત છે. મુનિઓને આ તાવ ન હોવાથી તેઓ (દ્રવ્યસ્તવરૂપ ઔષધનું) સેવન નથી કરતા. અધિકારીના આ અત્યંત ભેદનો પ્રકાશ મેળવ્યા વિના બાળ (=પ્રતિમાલોપક) વ્યર્થ ખિન્ન થાય છે. પણ ખ્યાલ રાખજો! આ પ્રતિમાના દ્વેષીઓ સેંકડો વ્રત પાળે તો પણ મોક્ષને પામી નહિ શકે.

પૂર્વપક્ષ :–સાધુ પોતે દ્રવ્યસ્તવને આચરે નહિ, અને શ્રાવકને દ્રવ્યસ્તવનું આચરણ કરવા ઉપદેશ દીધે રાખે તે શું યોગ્ય છે? આવા આચરણ વિનાના ઉપદેશથી શું શ્રાવકને અસર થશે? સાધુને માટે અનાચીર્ણ શ્રાવક માટે આચીર્ણ શી રીતે બને? આ તો 'ડાહી સાસરે જાય નહિ અને ગાંડીને શિખામણ આપે' તેના જેવો ઘાટ છે.

ઉત્તરપક્ષ :–સર્વત્ર સ્વઆચરિતનો જ ઉપદેશ દેવાય તેવો નિયમ નથી. શું નિરોગી વૈદ્યે બતાવેલી દવાનો ઉપયોગ રોગી કરતો નથી? કરે જ છે. તે વખતે રોગી તેમ વિચારતો નથી કે 'વૈદ પોતે દવા લેતો નથી તો હું શું કામ લઉં?' આમ લોકમાં પણ સિદ્ધ છે. બસ એજ પ્રમાણે અવિરતિરૂપ તાવથી પીડાતા ગૃહસ્થને વૈદ્ય સાધુ કડવાઔષધતુલ્ય દ્રવ્યસ્તવનો ઉપદેશ આપે તેમાં શું ખોટું છે? પોતાનો અવિરતિ રોગ જેને કનડતો હોય, તેવો શ્રાવક પણ તે વખતે એમ ન વિચારે કે 'સાધુ દ્રવ્યસ્તવ નથી કરતા તો હું શું કામ કરું' કારણ કે સમજે છે–'આ દ્રવ્યસ્તવ જ મારા અવિરતિરોગને દૂર કરશે. સાધુઓને આ રોગ નથી માટે દ્રવ્યસ્તવ કરતા નથી.' આમ અવિરતિધર શ્રાવક મલિનઆરંભ–(સંસારહેતુકપાપારંભ)વાળો છે

अत्र प्रत्यवतिष्ठंते । ननु यतिरत्र कस्मान्नाधिकारी ? यतः कर्मलक्षणो व्याधिरेको द्वयोरपि यतिगृहस्थयोः । अतस्तच्चिकित्सापि पूजादिलक्षणा समैव भवति । ततो यद्येकस्याधिकारः कथं नापरस्य ? अथ "स्नानमुद्वर्त्तनाभ्यङ्गनखकेशादिसंस्क्रियाम् । गन्धं माल्यं च धूपं च त्यजन्ति ब्रह्मचारिणः ॥" [ ] इति वचनात् यतेः स्नानपूर्वकत्वाद् देवार्चनस्य तस्मिन् नाधिकारः । न । एवंभूतार्थस्यैव तस्य निषेधात्, यदि यतिः सावद्यान्निवृत्तः, ततः को दोषो यत्स्नानं कृत्वा देवतार्चनं न करोतीति । यदि हि स्नानपूर्वकदेवतार्चने सावद्ययोगः स्यात्, तदाऽसौ गृहस्थस्यापि तुल्य इति तेनापि तन्न कर्त्तव्यं स्यात् । अथ गृहस्थः कुटुम्बाद्यर्थे सावद्ये प्रवृत्तस्तेन तत्रापि प्रवर्त्ततां, यतिस्तु तत्राप्रवृत्तत्वात् कथं स्नानादौ प्रवर्त्तते ? इति । ननु यद्यपि कुटुम्बाद्यर्थं गृही सावद्ये प्रवर्त्तते, तथापि तेन धर्मार्थं तत्र न प्रवर्त्तितव्यम् ।

માટે દ્રવ્યસ્તવનો અધિકારી છે. સાધુને આ મલિનારંભ નથી માટે સાધુ દ્રવ્યસ્તવના અધિકારી નથી. આવો સ્પષ્ટ અધિકારીભેદ હોવા છતાં તેનો ખ્યાલ કર્યા વિના 'વિરોધ! વિરોધ!'ની બુમો પાડીને આ પ્રતિમાલોપકો શા માટે પોતાનું ગળું દુ:ખાડીને અને મગજની કઢી કરી દુ:ખી થતા હશે? પણ આ સલાહ તો નોંધી જ લેવી જોઇએ કે **જિનપ્રતિમાનો દ્વેષ ચાલુ રાખીને ગમે તેટલા વ્રત, નિયમો સ્વીકારો પણ મોક્ષની દિશામાં એક કદમ પણ આગળ નહિ વધી શકો!** 'આવક આઠઆનાની અને ખરચ રૂપિયાનો' પછી હાલત શી થાય? આટલો તો ખ્યાલ હશે જ કે 'આગમના એકઅક્ષરની પણ અશ્રદ્ધાવાળાના સેંકડો યોગો (અનુષ્ઠાનો) પણ નિષ્ફળ છે.' **આચારાંગ**માં કહ્યું જ છે કે "વિચિકિત્સા (-સંશય) પામેલો (-જિનના એક પણ વચનમાં સંદેહ વાળો) આત્મા સમાધિ (-મોક્ષ) પામી શકતો નથી." તળીયા વિનાની ડોલમાં સો તપેલા પાણી નાખો તો પણ શું થાય? તે બધા સમજે જ છે.

['સાધુ દ્રવ્યાર્ચાનો અધિકારી કેમ નહિ?' ચર્ચા]

પૂર્વપક્ષ :-(પ્રતિમાલોપક):-સાધુને તમે દ્રવ્યાર્ચા-જિનપ્રતિમાપૂજાનો નિષેધ કેમ કરો છો? તેજ અમને સમજાતું નથી. જો કર્મરૂપ રોગને દૂર કરવા દ્રવ્યાર્ચા હોય, તો આ કર્મરોગ સિદ્ધના જીવોને છોડી કોને નથી લાગુ પડયો? ગૃહસ્થની જેમ સાધુ પણ આ રોગની વેદનાથી વ્યાકુળ છે જ. જો તમને આ રોગની ઉપશાંતિ માટે દ્રવ્યાર્ચા રામબાણ ઇલાજ લાગતી હોય, તો સાધુને પણ એનું સેવન કરવા દો ને! સમાન રોગી સમાન ઈલાજ અજમાવે તેમાં તમારા પેટમાં શું દુ:ખે છે? જો દ્રવ્યાર્ચામાં સાવદ્ય-યોગથી ગભરાઇને તમે સાધુને એ ઈલાજની (-દ્રવ્યાર્ચાની)ના પાડતા હો, તો શ્રાવકને કેમ હા પાડો છો? સમાનસ્થિતિવાળા જીવોમાં એકને અધિકારી બતાવો અને એકને ન બતાવો તે શું યોગ્ય છે?

શંકા :—'બ્રહ્મચારીઓ (૧) સ્નાન (૨) માલિશ (૩) લેપ (૪) નખ-વાળવગેરેની ટાપટીપ (૫) અત્તરવગેરે સુગંધીદ્રવ્યો (૬) પુષ્પવગેરેની માળા તથા (૭) ધૂપવગેરેનો ત્યાગ કરે છે.' આ વચન છે. તેથી બ્રહ્મચારી સાધુઓએ સ્નાનવગેરે કરવું ઉચિત નથી.

नह्येकं पापमाचरितमित्यन्यदप्याचरितव्यम् । अथ कूपोदाहरणात् पूजादिजनितमारंभदोषं विशोध्य गृही गुणान्तरमासादयतीति युक्तं गृहिणः स्नानपूजादिः । ननु यथा गृहिणः कूपोदाहरणात्स्नानादिकं युक्तं एवं यतेरपि तद् युक्तमेव । एवं च कथं स्नानादौ यतिर्नाधिकारीति ? अत्रोच्यते यतयः सर्वथा सावद्यव्यापारान्निवृत्तास्ततश्च कूपोदाहरणेनापि तत्र प्रवर्त्तमानानां तेषामवद्यमेव चित्ते स्फुरति न धर्मः, तत्र सदैव शुभध्यानादिभिः प्रवृत्तत्वात् । गृहस्थास्तु सावद्ये स्वभावतः सततमेव प्रवृत्ताः न पुनर्जिनार्चादिद्वारेण स्वपरोपकारात्मके धर्मे, तेन तेषां स एव चित्तो लगति निरवद्य इति । कर्तृपरिणामवशादधिकारीतरौ मन्तव्यौ, इति स्नानादौ गृहस्थ एवाधिकारी न यतिरित्यष्टकवृत्तिकृतः ।

તથા સ્નાનવગેરે વિના તો પૂજા સંભવતી નથી. માટે સાધુઓને પૂજાનો નિષેધ છે.

સમાધાન :– વાહ ! માથાના દુઃખાવાથી ગભરાઈને માથાને જ ઊડાવી દેવા તૈયાર થયા છો. ભલાદમી બામ લગાડો ! પણ માથુ શું કામ કાપો ? હા ! સાધુ બીજા પ્રયોજન વિના માત્ર શરીરને દેખાવડું રાખવા સચિત્તપાણીથી સ્નાન કરતો હોય, તો ઉપરોક્ત વચનથી તેનો નિષેધ કરવો બરાબર છે. પણ સાધુમાત્ર પૂજાના શુભાશયથી અને સાવદ્યમાંથી નિવૃત્ત થઈ અચિત્તપાણીથી સ્નાન કરી જિનપૂજા કરે તેનો પણ ભેગાભેગો નિષેધ કરવો એ માથાના દુઃખવાથી ગભરાઈને માથુ કપાવવા જેવું નથી ? દેહની ટાપટીપનો ભય હોય, તો તે ટાપટીપ ન કરવા ઉપદેશ આપો. સાવદ્યનો ભય હોય, તો સાવદ્યને છોડી અચિત્તજળનો ઉપયોગ કરવાનું કહો, પણ સર્વથા સ્નાન અને પૂજાનો નિષેધ ન કરો.

શંકા :– છતાં પણ પૂજા પુષ્પાદિ સાવદ્યયોગ વિના સંભવે નહિ. માટે સાધુ પૂજા ન કરે તેજ બરાબર છે.

સમાધાન :– તો પછી ગૃહસ્થ પૂજા કરે તેમાં આ સાવદ્યયોગ શું નથી ? માટે ગૃહસ્થએ પણ આ સાવદ્યયોગનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

શંકા :- તમે કેવી વાત કરો છો ? ગૃહસ્થ તો સાવદ્યમાં જ બેઠો છે. પોતાના કુટુંબવગેરે માટે તે ભરપેટ સાવદ્ય આચરે છે. તેથી ભલેને સ્વરૂપથી સાવદ્ય દેખાતી પૂજા કરે. સાધુ કંઈ થોડો સાવદ્યમાં બેઠો છે કે જેથી આ નવા સાવદ્યને ઉભુ કરે. તેથી એ પૂજાના સાવદ્યને ન સેવે તેજ બરોબર છે.

સમાધાન :– એમ !...તમારે હિસાબે તો, એક પાપ કરે તેને બીજા પાપ કરવાની છૂટ મળે છે. ચોરી કરે છે. માટે જૂઠ બોલવાની છૂટ છે. ગૃહસ્થ કુટુંબવગેરે સંસાર માટે સાવદ્ય=પાપ કરે, એટલા માત્રથી એણે શું ધર્મ=મોક્ષ માટે પણ પાપ કરવાનું ? આ જરા પણ યોગ્ય નથી.

શંકા : ગૃહસ્થ સંસારના આરંભના પાપ ધોવા માટે ધર્મ માટે આરંભ કરે છે.

સમાધાન :– કાદવથી કાદવને દૂર કરવાની તમારી આ સલાહ ન્યારી છે. સંસારના આરંભના પાપ ધોવા માટે ધર્મ કરવાનો છે. આ ધર્મમાં પણ આરંભ કરીને જે નવા પાપ બાંધશો તે શી

રીતે દૂર કરશો ? તેથી સંસારના આરંભના પાપ ધોવા હોય, તો નિરવદ્ય ધર્મ જ યોગ્ય છે. કાદવનો મેલ દૂર કરવા નિર્મલ જળ જ યોગ્ય છે. નહિ કે, કાદવ.

શંકા :– પૂજા વગેરેમાં જે આરંભદોષો છે, તે તો શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ કૂવાના દૃષ્ટાંતથી દૂર ટળી જાય છે અને પૂજાથી વિશિષ્ટ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે. આમ ગૃહસ્થોને માટે પૂજા કરવી એ હિતકર છે.

સમાધાન :– કૂવાના દૃષ્ટાંતથી જો પૂજામાં રહેલા આરંભના દોષો ટળી જતા હોય, અને વિશેષગુણો પ્રગટતા હોય, તો આ પૂજા માટે જેમ ગૃહસ્થ શ્રાવકો અધિકારી છે, તેમ સાધુઓ પણ આ જ કૂવાના દૃષ્ટાંતથી પૂજાના અધિકારી બનવા જોઇએ. અને તેથી સ્નાનવગેરેના પણ અધિકારી બનવા જોઇએ. અને નહિ તો, શ્રાવક પણ પૂજા સ્નાનાદિનો અધિકારી ન બનવો જોઇએ. ન્યાયના માર્ગમાં પક્ષપાતને કોઈ અવકાશ નથી.

(સાધુને પૂજાદિમાં સાવદ્યની જ સ્ફુરણા-ઉત્તરપક્ષ.)

ઉત્તરપક્ષ :– અહીં વાત એમ છે, કે સાધુ કદાચ કૂવાના દૃષ્ટાંતથી પણ જો દ્રવ્યપૂજામાં પ્રવૃત્ત થાય તો તેણે તે વખતે પાપની=આરંભની જ સ્ફુરણા થાય શુભ અધ્યવસાય પ્રગટે નહિ. કેમકે પોતે સર્વસાવદ્યયોગોમાંથી નિવૃત્ત થયો છે. 'પૂજા વગેરેરૂપ ધર્મક્રિયા કરવા છતાં સાધુને પ્રાયઃ શુભ અધ્યવસાય કેમ ન પ્રગટે ?' આ મહત્ત્વની શંકાનું **શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ** રચેલા **અષ્ટકપ્રકરણના ટીકાકારનું** મંતવ્ય આ પ્રકારે છે–'સાધુઓની શુભધ્યાનવગેરે બધી ક્રિયાઓ ઉત્સર્ગમાર્ગે સ્વરૂપથી નિરવદ્ય છે અને ધર્મનું કારણ છે. તેથી સાધુ પ્રાયઃ હંમેશા ધર્મમાં જ પ્રવૃત્ત હોય છે. (પંચસૂત્રમાં પણ તેથીજ કહ્યુ છે કે 'સયા સુહજોગે એસ જોગી વિયાહિયે'= 'આ જોગી=યોગી=સાધુ હંમેશા શુભયોગમાં જ હોય તેમ કહ્યુ છે.') પૂજા વગેરે પ્રવૃત્તિ પણ ધર્મરૂપ હોવા છતાં સ્વરૂપથી સાવદ્ય છે. અને એક નિયમ છે કે 'પોતાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ કરતાં ભિન્ન પડતી પ્રવૃત્તિમાં, જે અંશે ભિન્નતા હોય, તે જ અંશ વારંવાર ચિત્તની સામે દેખાયા કરે' પૂજામાં સાધુઓની બીજી પ્રવૃત્તિઓ સાથે ધર્મરૂપે અભિન્નતા છે. જ્યારે સાવદ્ય-નિરવદ્યસ્વરૂપથી ભેદ છે. તેથી સદા ધર્મરત સાધુઓને સાવદ્ય સ્વરૂપને કારણે પોતાની મુખ્યપ્રવૃત્તિથી ભિન્ન પડતી પૂજાદિપ્રવૃત્તિમાં, ધર્મરૂપ સમાન અંશનો અધ્યવસાય ન થાય, અને સાવદ્યરૂપ ભિન્નઅંશનો જ વારંવાર અધ્યવસાય થયા કરે, તે સ્વાભાવિક છે. (અને જો આ અધ્યવસાયોની ઉપેક્ષા કરીને પણ સાધુ સાવદ્યમાં પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે, તો કદાચ એમ પણ બને કે, સાધુને સાવદ્ય પ્રત્યેની સૂગ પણ ઊડી જાય. અને તો તો, પૈસો લેવા જતાં રૂપિયો ખોવા જેવું થાય.) ગૃહસ્થ માટે આખી બાબત વિપરીત છે. પુત્ર, પરિવારદિ સાંસારિકહેતુઓથી ગૃહસ્થ સ્વભાવથી જ સાવદ્યમાં પ્રવૃત્ત હોય છે. સાવદ્યયોગ તેને માટે નવો નથી. પરંતુ આ બધી સાવદ્યપ્રવૃત્તિઓ સ્વરૂપથી તો સાવદ્ય છે, પરંતુ અનુબંધથી પણ સાવદ્યરૂપ=અધર્મમય છે. જ્યારે પૂજાવગેરે શુભઅનુષ્ઠાનો સ્વરૂપથી સાવદ્ય હોવા છતાં પોતાના પર અને બીજાઓ પર ઉપકાર કરનારા હોવાથી ધર્મરૂપ છે. તેથી કદાચિત્ કરાતા પૂજાઆદિ

अत्र द्रव्यस्तवे प्रवृत्तिकालेऽवद्यस्फुरणं साधोः किं अवद्यसद्भावात् (१) ? अग्रिमकालेऽवद्यस्य स्वाशोध्यत्वज्ञानात्, (२) ? स्वप्रतिज्ञोचितधर्मविरुद्धत्वज्ञानात् (३) ? आहार्यारोपाद्वा (४) ? नाद्यद्वितीयौ, गृहितुल्ययोगक्षेमत्वादुभयासिद्धेः । न तृतीयः, गृहिणापि यागादिनिषेधाय धर्मार्थं हिंसा न कर्तव्येति प्रतिज्ञाकरणात्तद्विरुद्धत्वज्ञाने स्फुरितावद्येन द्रव्यस्तवाकरणप्रसङ्गात् । अध्यात्मानयनेन द्रव्यस्तवीयहिंसाया अहिंसाकरणेनाविरोधस्याप्युभयोस्तौल्यात् । नापि तुर्यः, अवद्याहार्यारोपस्य इतरेणापि कर्तुं शक्यत्वात् । तेन द्रव्यस्तवत्यागस्यापि प्रसङ्गात् । इति मलिनारंभस्याधिकारिविशेषणस्याभावादेव न साधो र्देवपूजायां प्रवृत्तिः। मलिनारंभी हि तन्निवृत्तिफलायां तत्राधिक्रियते दुरितवानिव तन्निवृत्तिफले प्रायश्चित्ते । तदाह हरिभद्रः

'असदारंभपवत्ता जं च गिही तेण तेसिं विन्नेया । तन्निवित्तिफलच्चिय, एसा परिभावणीयमिणं' ॥

અનુષ્ઠાનોમાં ગૃહસ્થને (પોતાની બીજી મુખ્યપ્રવૃત્તિઓથી) 'સ્વરૂપથી સાવદ્યતારૂપ' અભિન્ન અંશનો બોધ ન થાય, અને ધર્મરૂપ ભિન્નઅંશનો જ વારંવાર અધ્યવસાય થાય, તે સ્વાભાવિક છે. માટે જ કૂવાદિના દૃષ્ટાંતથી પણ ગૃહસ્થ જ પૂજા વગેરેનો અધિકારી છે. નહિ કે સાધુ.

(મલિનારંભીને પૂજાનો અધિકાર–ઉપાધ્યાયજીનો મત)

'અહીં **ઉપા. યશોવિજયજી** મ૦ સ્વમત દર્શાવે છે. આ જિનપૂજા કરતી વખતે સાધુને અવદ્યની સ્કુરણા શા માટે થાય છે? (૧) શું ખરેખર પૂજાવગેરે અવદ્ય=પાપરૂપ છે માટે? કે (૨) 'ભાવીમાં આ પાપની પોતે શુદ્ધિ કરી શકે તેમ નથી' એમ જ્ઞાન થવાની? કે (૩) 'પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને ઉચિત ધર્મથી આ ધર્મ વિરૂદ્ધ છે.' એવો બોધ થવાથી કે પછી (૪) પોતાની જ ઇચ્છાથી એમાં અવદ્યનો આરોપ કરવાથી? (આહાર્યઆરોપ=પ્રત્યક્ષવગેરેથી બાધિત વસ્તુની પણ સ્વઇચ્છાથી કલ્પના કરવી) અહીં પ્રથમપક્ષે, જો પૂજા વાસ્તવમાં પાપરૂપ હોય, તો તો ગૃહસ્થને પણ પૂજા કરતી વખતે પાપરૂપતા જ નજર સામે આવે તેથી ગૃહસ્થને પણ પૂજાનો અધિકાર પ્રાપ્ત ન થાય. અહીં ગૃહસ્થના અધિકારના બચાવમાં જે જવાબ આપશો, તે જવાબ સાધુના અધિકારને પણ સિદ્ધ કરશે. આમ બન્ને પક્ષે યોગક્ષેમ તુલ્ય હોવાથી પ્રથમપક્ષ ત્યાજય છે. બીજો વિકલ્પ પણ ગૃહસ્થ અંગે સમાન યોગક્ષેમ ધરાવતો હોવાથી ઉપેક્ષણીય છે. જો સદા ધર્મમાંરત સાધુ પૂજામાં લાગતા પાપની ભાવીમાં શુદ્ધિ કરી શકવાની બાબતમાં પોતાની અશક્તિનું જ્ઞાન કરતો હોય, તો જેને ધર્મ સાથે માંડ બે ચાર ઘડીનો જ સંબંધ છે તે ગૃહસ્થને તો 'પૂજાદિમાં લાગતા પાપની શુદ્ધિ કરવી પોતાને માટે અશક્યપ્રાયઃ છે' તેવો અધ્યવસાય સુતરામ સંભવી શકે છે. તેથી ગૃહસ્થને પણ અવદ્યની સ્કુરણા થતી હોવાથી, ગૃહસ્થ પણ સાધુની જેમ પૂજાના અધિકારમાંથી બાકાત થઇ જાય. 'હિંસાના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોવાથી સાધુને પૂજાવગેરેમાં પોતાની પ્રતિજ્ઞાને ઉચિત ધર્મ (=નિરવદ્ય-અહિંસા વગેરે)થી વિરુદ્ધ ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી સાધુને પૂજા વગેરેમાં પાપની સ્કુરણા થાય છે.' આવો ત્રીજો વિકલ્પ પણ હેય છે. કેમકે ગૃહસ્થને પણ લાગુ પડે છે. કેમકે ગૃહસ્થે પણ 'ધર્મ માટે પણ યજ્ઞવગેરેદ્વારા હિંસા

(चतुर्थ पंचा० गा० ४३)। अत एव स्नानेऽपि साधोर्नाधिकारस्तस्य देवपूजाङ्गत्वा-त्प्रधानाधिकारिण एव चाङ्गेऽधिकारो, न स्वतन्त्रोऽङ्गत्वभङ्गप्रसङ्गादिति युक्तं पश्यामः ॥

असदारंभनिवृत्तिफलत्वं च द्रव्यस्तवस्य चारित्रमोहक्षयोपशमजननद्वारा फलतः शुभयोग-रूपतया स्वरूपतश्च। अत एव ततोऽनारम्भिकी क्रिया, शुभयोगे प्रमत्तसंयतस्यानारंभकतायाः प्रज्ञप्तौ दर्शितत्वादार्थेनातिदेशेन देशविरतस्यापि तल्लाभात्। तथा च प्रज्ञप्तिसूत्रं-

'जीवा णं भते ! किं आयारंभा, परारंभा तदुभयारंभा अणारंभा ? गो०। अत्थेगइया जीवा आयारंभावि परारंभावि तदुभयारंभावि णो अणारंभा। अत्थेगइया जीवा णो आयारंभा, णो परारंभा, णो तदुभयारंभा अणारंभा। से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ-अत्थेगइया जीवा आयारंभावि...एवं पडिउच्चारेयव्वं। गो०। जीवा दुविहा पं० तं० संसारसमावण्णगा य असंसारसमावण्णगा य। तत्थ णं जे ते असंसारसमावण्णगा, ते णं सिद्धा।

ન કરવી' તેવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય છે તેથી ગૃહસ્થને પણ સાધુની જેમ પૂજામાં 'આ પૂજા મારી પ્રતિજ્ઞાની વિરુદ્ધ છે' તેવું જ્ઞાન થવા દ્વારા અવદ્યની સ્ફૂરણા સંભવી શકે છે. તેથી ગૃહસ્થ પણ પૂજાના અધિકાર માટે અયોગ્ય ઠરે.

શંકા :- આ પૂજા મૈત્રીવગેરે ચાર ભાવનાથી યુક્ત અધ્યાત્મયોગ=શુભ અધ્યવ-સાયને ખેંચી લાવે છે. તેથી દેખાવમાં હિંસારૂપ હોવા છતાં વાસ્તવમાં અહિંસારૂપ છે. તેથી શ્રાવકો ભલે પૂજાના અધિકારી બને.

સમાધાન :- જો પૂજાથી અધ્યાત્મયોગની કમાણી થતી હોય, તો ગૃહસ્થની જેમ સાધુ પણ ભલેને પૂજાનો અધિકાર બને, કેમકે સાધુને પણ અધ્યાત્મયોગ આવ-કાર્ય જ છે. અને તો, તમારો ત્રીજો વિકલ્પ વરાળ જ બની જાય, કેમકે પૂજામાં પ્રતિજ્ઞાની વિરુદ્ધતાની સ્ફુરણા થાય નહિ. તેથી ત્રીજો વિકલ્પ હેય બને છે. ચોથો વિકલ્પ પણ ઉપાદેય નથી. કેમકે પૂજામાં સ્વેચ્છાથી પાપનો આરોપ તો સાધુની જેમ શ્રાવક પણ કરી શકે છે.

શંકા :- તો પછી 'કૂવાના દૃષ્ટાંતથી પણ ગૃહસ્થ જ પૂજાનો અધિકારી અને સાધુ નહિ' એ વાત શી રીતે ઉપપન્ન બનશે

સમાધાન :- જુઓ, આ પ્રમાણે, ગૃહસ્થ મલિનઆરંભી=સંસારવર્ધક આરંભ-વાળા છે. જ્યારે સાધુઓ એવા કોઇ આરંભવાળા નથી. આમ 'મલિનઆરંભવાળાપણુ'' રૂપ વિશેષણ ગૃહસ્થને છે. તેથી ગૃહસ્થ પૂજાનો અધિકારી છે. આ વિશેષણ સાધુને નથી. માટે સાધુ પૂજાનો અધિકારી નથી.

શંકા :- પૂજાનો અધિકાર મલિનઆરંભીને જ કેમ ?

સમાધાન :- આનો ઉત્તર મેળવતા પહેલા એ સમજી લો કે, પૂજાનું ફળ શું છે ?

શંકા :- પૂજાનું ફળ શું છે ?

સમાધાન :- પૂજાનું ફળ છે મલિનારંભ (=સંસારહેતુકપ્રવૃત્તિઓ)થી છુટકારો. જેમકે પ્રાયશ્ચિત્તનું ફળ છે કરેલા પાપની શુદ્ધિ. તેથી જેમ પાપ કરનારા જ પાપની શુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે નહિ કે (પાપ નહિ કરનારા) બીજા. તેમ

सिद्धा णं णो आयारंभा जाव अणारंभा । तत्थ णं जे संसारसमावण्णगा, ते दुविहा पं० तं० संजया य असंजया य। तत्थ णं जे ते संजया ते दुविहा पं० तं० –पमत्तसंजया अपमत्तसंजया य। तत्थणं जे अपमत्तसंजया ते णं णो आयारंभा णो परारंभा जाव अणारंभा । तत्थ णं जे ते पमत्तसंजया ते सुहं जोगं पडुच्च णो आयारंभा, णो परारंभा जाव अणारंभा । असुहं जोगं पडुच्च आयारंभावि जावणो अणारंभा । तत्थ णं जे ते असंजया ते अविरइं पडुच्च आयारंभावि जाव णो अणारंभा इति । व्याख्या–'सुहं जोगं पडुच्च'ति । शुभयोगः उपयुक्ततया प्रत्युपेक्षणादिकरणम् । अशुभयोगस्तु तदेवानुपयुक्ततया । आह च– "पुढवी आउक्काए, तेउवाउवणस्सइतसाणं, पडिलेहणापमत्तो छण्हंपि विराहओ होइ ॥१॥ [आचा० नि० १२३] तथा "सव्वो पमत्तजोगो, समणस्स उ

જેઓ મલિનારંભ કરી રહ્યા હોય, તેઓ જ, પોતાના આ મલિનઆરંભને છોડવા–તેની શુદ્ધિ કરવા પૂજા કરવાના અધિકારી બને છે. નહિ કે (મલિનારંભ નહિ કરનારા) સાધુઓ. યોગાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીએ પણ કહ્યું છે કે–

'ગૃહસ્થો અસદ્ આરંભમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે. તેથી તેઓને જ ,તે આરંભમાંથી નિવૃત્ત કરાવનારી આ (=પૂજા) છે. એમ પરિભાવન કરવું.'

આમ સાધુને જિનપૂજાનો અધિકાર અસિદ્ધ થાય છે. તેથી સાધુને સ્નાન કરવાનો અધિકાર પણ આપોઆપ ઊડી જાય છે. કેમકે સ્નાન પૂજાનું અંગ છે. અને જેઓ પૂજારૂપ મુખ્યના અધિકારી હોય, તેઓને જ તેના અંગમાં પણ પ્રવૃત્ત થવાનો અધિકાર મળે છે. જો સ્નાનનો અધિકાર સ્વતંત્ર હોય, તો સ્નાન પૂજાનો એક ભાગ રહે નહિ. પૂજાનો અધિકાર શ્રાવકને મળવામાં અને સાધુને ન મળવામાં અમને ઉપરોક્ત વિચાર જ બરાબર લાગે છે.

[જિનપૂજાથી ચારિત્રની પ્રાપ્તિ]

પ્રશ્ન :– 'પૂજાથી મલિનઆરંભમાંથી છૂટકારો થાય' એમ કહેવાનો તમારો આશય છે. પરંતુ સ્વરૂપસાવદ્ય જિનપૂજાથી સ્વરૂપ નિરવદ્ય ચારિત્રની પ્રાપ્તિ શી રીતે સંભવે? શું બાવળ વાવીને કેરી મેળવવાના મનોરથ જેવી આ વાત નથી?

ઉત્તર :– ના, એમ નથી. જિનપૂજાવગેરે દ્રવ્યસ્તવના સેવનથી ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે.

(કેમકે પૂજ્યની પૂજારૂપ હોવાથી આ પૂજા શુભયોગ છે. અને તેથી ગૃહસ્થની કક્ષાનો અપ્રમત્તયોગ છે. અને એટલું નોંધી લેજો કે! **'તે-તે ગુણસ્થાનકને અનુરૂપ આ અપ્રમત્તયોગ ઉપલા ઉપલા ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિમાં કારણ બને છે.** તેથી પંચમવગેરે ગુણસ્થાને રહેલા ગૃહસ્થનો પૂજારૂપ અપ્રમત્તયોગ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનક=સર્વવિરતિ=ચારિત્રના કારણભૂત ક્ષયોપશમને પેદા કરે તે યોગ્ય જ છે. વળી જેનો ચારિત્રમોહનીય સર્વથા નાશ પામ્યો છે. તેની આ પૂજા છે. તેથી **'ગુણીના બહુમાનથી ગુણ આવે નિજ અંગ'** એ ન્યાયથી પણ ચારિત્રમોહનીયનો ક્ષયોપશમ થાય તે બરાબર છે)

ચારિત્ર મોહનીયના ક્ષયોપશમથી સર્વવિરતિધર્મની પ્રાપ્તિ થાય તે સહજ છે. અને ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય, તો સર્વમલિનઆરંભથી છૂટકારો થાય તે પણ સ્વાભાવિક જ છે. માટે જ, આમ પરિણામની અપેક્ષાએ શુભયોગરૂપ બનતી જિનપૂજા સ્વરૂપથી પણ શુભયોગરૂપ છે.

होइ आरंभो"त्ति [ ] अतः शुभाशुभौ योगावात्मारंभादिकारणमिति । 'अविरइं पडुच्च'त्ति इहायं भावः-यद्यप्यसंयतानां सूक्ष्मैकेन्द्रियादीनां नात्मारंभकत्वादिकं साक्षादस्ति, तथाप्यविरतिं प्रतीत्य तदस्ति तेषां, नहि ते ततो निवृत्ताः । अतोऽसंयतानामविरतिस्तत्र कारणमिति । निवृत्तानां तु कथञ्चिदात्माद्यारंभकत्वेऽप्यनारंभकत्वम् । यदाह—"जा जयमाणस्स भवे विराहणा सुत्तविहिसमग्गस्स । सा होइ णिज्जरफला, अज्झत्थविसोहिजुत्तस्स" । त्ति (ओघनि० गा० ७६०) से तेणट्ठेणं'त्ति' अथ तेन कारणेनेत्यर्थः । इति **वृत्तौ** ॥

તેથી જ જિનપૂજા વગેરે દ્રવ્યસ્તવક્રિયા **'અનારંભિકીક્રિયા'** તરીકે જ **શાસ્ત્રસંમત** છે. કેમકે **ભગવતીસૂત્રમાં** પ્રમત્તસંયતને શુભયોગમાં વર્તતો હોય ત્યારે **અનારંભી** કહ્યો છે. એ વાત અર્થના અતિદેશથી દેશવિરતને પણ લાગુ પડે છે. જિનપૂજાવગેરે વખતે શુભયોગમાં વર્તતો શ્રાવક અનારંભી હોવાથી જિનપૂજા પણ 'અનારંભિકીક્રિયા' તરીકે સિદ્ધ થાય છે. **શ્રીભગવતીસૂત્રના** આલાપકો આ પ્રમાણે છે—

"**હે ભદન્ત !** જીવો શું (૧) આત્મારંભી છે ? કે (૨) પરારંભી છે ? કે (૩) ઉભય આરંભી છે કે પછી (૪) અનારંભી છે ? (આત્મારંભી=પોતે આરંભ કરનાર કે પોતાનો આરંભ કરનાર. પરારંભી=બીજાને આરંભમાં જોડનાર કે બીજાનો આરંભ કરનાર.) **હે ગૌતમ !** કેટલાક જીવો આત્મારંભી પણ છે, પરારંભી પણ છે અને ઉભયારંભી પણ છે. પરંતુ અનારંભી નથી. કેટલાક જીવો આત્મારંભી પણ નથી, પરારંભી પણ નથી, અને ઉભયારંભી પણ નથી. પરંતુ અનારંભી છે. હે પ્રભુ ! આપ આમ કેમ કહો છો ? ગૌતમ ! જીવો બે પ્રકારના છે. (૧) સંસારી અને (૨) સંસારથી મુક્ત. જેઓ સંસારથી મુક્ત=સિદ્ધો છે તેઓ અનારંભી છે. સંસારમાં રહેલા જીવો પણ બે પ્રકારના છે. (૧) સંયત અને (૨) અસંયત. તેમાં જેઓ સંયત છે તે વળી બે પ્રકારના છે. (૧) પ્રમત્ત અને (૨) અપ્રમત્ત. આમાં જ અપ્રમત્તસંયત છે તેઓ તો આત્મારંભી પણ નથી, પરારંભી પણ નથી, અને ઉભયારંભી પણ નથી કિન્તુ અનારંભી જ છે. જેઓ પ્રમત્તસંયત છે. તેઓ, શુભયોગને આશ્રયી આત્મારંભી નથી યાવત્ ઉભયારંભી નથી. બલ્કે અનારંભી જ છે અને અશુભયોગને આશ્રયીને તેઓ આત્મારંભી પણ છે પરારંભી પણ છે. અને ઉભયારંભી પણ છે પરંતુ અનારંભી નથી. અને જેઓ અસંયત છે તેઓ તો આત્મારંભી પણ છે પરારંભી પણ છે અને ઉભયારંભી પણ છે. પરંતુ અનારંભી નથી." આ સૂત્રની વૃત્તિ-**શુભયોગ=ઉપયોગપૂર્વકની પડિલેહણ વગેરે સર્વક્રિયા. અશુભયોગ=ઉપયોગ વિના પડિલેહણ વગેરે ક્રિયા.** કહ્યું જ છે-' "પડિલેહણાપ્રમત્ત આત્મા પૃથ્વીકાય,[1] અપ્કાય,[2] તેઉકાય,[3] વાઉકાય[4] વનસ્પતિકાય[5] અને ત્રસકાય[6] આ છએ કાયનો વિરાધક થાય છે." તથા **"સાધુના સર્વ પ્રમત્તયોગો આરંભ બને છે."** તેથી શુભ અને અશુભ યોગો ક્રમશઃ આત્મારંભ વગેરેના=આરંભના અને અનારંભના કારણો છે. 'અવિરઈ પડુચ્ચ' અહીં તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે. (અસંયત એવા) સૂક્ષ્મએકેન્દ્રિયવગેરે જીવો સાક્ષાદ્ આત્મારંભી વગેરે રૂપ હોતા નથી. છતાં પણ તેઓ આત્મારંભી, પરારંભી તથા ઉભયારંભી છે જ. કેમકે તેઓને અવિરતિ બેઠી છે. તેઓ અવિરતિમાંથી (કે તેના કારણે આરંભમાંથી) નિવૃત્ત થયા નથી. (આટલો ખ્યાલ હંમેશા રાખવો કે—જ્યાં સુધી જેની સાથેના સંબંધનો છેડો સભાનપણે ફાડવામાં ન આવે. ત્યાં સુધી તેની સાથે સંબંધ ચાલુ જ રહે છે. એકેંદ્રિયોએ આરંભ સાથે છેડો ફાડ્યો નથી તેથી તેઓ આરંભી જ ગણાય છે.) આમ આરંભવગેરેમાંથી અવિરતિ જ તેઓ આત્મઆરંભી વગેરે હોવાનું કારણ છે. અને જેઓએ સભાનપણે આરંભને જળાંજલિ આપી છે-જેઓએ સર્વવિરતિને સ્વીકારી છે તેઓ કદાચ કોઈક આપવાદિક કારણસર આત્મારંભીવગેરે રૂપ દેખાતા હોય, તો પણ વાસ્તવમાં તો અનારંભી જ છે. કહ્યું જ છે કે 'સૂત્ર વિધિથી સમગ્ર તથા અધ્યાત્મવિશુદ્ધિથી સભર અને જયણાથી પરિપૂર્ણ

अत्र संयतासंयतानां पृथगनुपदेशादसंयतातिदेशस्यान्याय्यत्वे प्रमत्तसंयतातिदेश एव न्याय्यः । तथा च देवार्चादौ शुभयोगसत्वात् कथं तेषामारंभः । नचारंभानारंभस्थानसत्त्वात्तेषामुभयसंभवः । कालभेदेन तत्सत्त्वस्य प्रमत्तसंयतेऽप्युक्तत्वादेकदा तत्सत्त्वस्य पौषधादावतिप्रसक्तत्वात् । नच देशाविरतिसत्त्वात् तत्प्रत्ययारंभिकी, शुभयोगप्रत्यया च नेत्यपि वक्तुं शक्यं, विप्रतिषेधादेकेन्द्रियादौ सर्वविरत्यभावस्यैवारंभिकीप्रयोजकत्वाच्च । किञ्च, प्रमत्तान्तस्य प्रज्ञापनायामारंभिक्युपदेशान्न्यायसाम्यादुक्तआर्थोऽतिदेशो युक्त एव । अत एव स्वपरतदुभयभेदेन त्रिधा पारितापनिक्यामुक्तायामेवं सति लोचकरणतपोऽनुष्ठानाकरणप्रसङ्गो विपाकहितत्वेन चिकित्साकरणन्यायेनाध्यात्मशोधनेनैवाहितः । नन्वेवमविरतसम्यग्दृष्ट्यादेरपि देवार्चनादिशुभयोगसत्त्वे आरंभिकी न स्यात् । तथाच यस्याप्रत्याख्यानिकी तस्य नियमादारंभिकीति नियमो भज्येत । सत्यम्, विरत्यभावे शुभयोगादारंभिक्याः प्रशस्ताया अपि क्रियात्वेनाविवक्षणात् ।

વ્યક્તિથી જે કોઈ વિરાધના (વ્યવહારથી–દેખાવથી) થાય તે વિરાધના પણ નિર્જરા માટે થાય છે.' 'સે તેણટ્ઠેણં'=તે કારણથી.'

[દેશવિરતમાં પ્રમત્તસંયતનો અતિદેશ]

પ્રશ્ન :–પ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રના ઉપરોક્ત આલાપકમાં આરંભી અને અનારંભીનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. પરંતુ તેમાં સંયતાસંયત–દેશવિરત અંગે ઉલ્લેખ નથી. તેથી તેની બાબતમાં કોની જેમ સમજવું ? પ્રમત્તસંયતની જેમ કે અવિરતની જેમ ?

ઉત્તર :–દેશવિરતમાં અસંયતનો અતિદેશ વ્યાજબી નથી. તેથી દેશવિરતની ક્રિયા અવિરતની ક્રિયા તુલ્ય સમજવી નહિ. (કેમ કે દેશવિરતમાં સર્વથા વિરતિ નથી. પણ અંશે વિરતિ છે. અને અંશમાં અંશીનો ઉપચાર યુક્ત છે. તેથી દેશવિરતમાં પ્રમત્તસંયતનો અતિદેશ યોગ્ય છે. તેથી પ્રમત્તસંયતની ક્રિયા અંગે કરેલી પ્રરૂપણા જ દેશવિરતની ક્રિયા અંગે સમજવી. તેથી દેશવિરતની જિનપૂજાવગેરે ક્રિયાઓ શુભયોગરૂપ હોવાથી શી રીતે તેઓની આ જિનપૂજાદિક્રિયાને આરંભિકી ક્રિયા ગણી શકાય ? અને જિનપૂજા કરતી વખતે તેઓને શી રીતે આરંભક ગણી શકાય ?

પૂર્વપક્ષ :–દેશવિરતના પગ તો દૂધમાં પણ છે અને દહીંમાં પણ છે. અવિરતિના અંશથી દેશવિરત અવિરત છે. અને તેટલા અંશે આરંભક છે. તથા દેશવિરત વિરતિના અંશે સર્વવિરત તુલ્ય છે. તેથી તેટલા અંશે અનારંભક છે. આમ દેશવિરતને આરંભસ્થાન અને અનારંભસ્થાન આ બંને હોવાથી તેઓને ઉભય માનવા જોઈએ. (ઉભય–શુભયોગમાં આરંભ અને અનારંભ આ બન્ને, અથવા શુભયોગ અને અશુભયોગ આ બન્ને)

ઉત્તરપક્ષ :–દેશવિરતને આરંભ અને અનારંભના સ્થાનો એક કાળે છે કે ભિન્નકાળે ? ભિન્નકાળે તો આ બન્ને સ્થાનો પ્રમત્તસંયતને પણ બતાવ્યા છે. તેથી પ્રમત્તસંયતનો અતિદેશ કરવામાં દોષ નથી. જો દેશવિરતને સમાનકાળે ઉભયસ્થાન માનશો, તો શ્રાવક આહાર, વ્યવહાર, અબ્રહ્મચર્ય અને શરીરસત્કાર આ ચારનો ત્યાગ કરીને પૌષધ કરે, ત્યારે પણ શ્રાવકને આરંભ અને અનારંભ ઉભય માનવા પડશે જ્યારે તમને પણ પૌષધ અનારંભ તરીકે જ સંમત છે. આમ અતિપ્રસંગનો દોષ છે.

तत्सत्त्वे च तस्या अक्रियात्वेन विवक्षणादन्यथा "योगः शुद्धः पुण्याश्रवस्य, पापस्य तद्विपर्यासः, वाक्कायमनोगुप्तिर्निराश्रवः संवरस्तूक्त" इति [प्रशमरतिप्रकरण श्लोक २२०] वाचकवचनात्साधोरपि शुभयोगे शुभारंभिकीत्येव वक्तुं युक्तं स्यात् । अत एव शुभमायावशान्मायाप्रत्ययाऽप्रमत्तसंयतस्याभिहितेति विवक्षाविवक्षे एवात्र शरणम् । यत्तु "मायाकार्याभावेऽपि तदुदयाविच्छेदात्शक्तिमात्रादनिवृत्तिबादरान्तस्य मायाप्रत्ययिकी, अन्यथा तस्या आरंभिक्या असङ्ख्यगुणत्वं न स्यादिति" भ्रान्तस्य जयचन्द्रादेरभिधानं, तन्महामोहविलासितम् । प्रवचनमालिन्यादिरक्षाणार्थमेव सा नान्यकाल इत्यर्थस्य वृत्तौ व्याख्यानात् आरंभिक्या विशेषाधिकत्वस्यैव सूत्रे प्रोक्तत्वाच्च ।

પૂર્વપક્ષ :–દેશવિરતને દેશથી અવિરતિ સતત રહેલી છે. તેથી એ અવિરતિની અપેક્ષાએ આરંભિકી ક્રિયા અને પૌષધવગેરેશુભયોગને આશ્રયી અનારંભિકીક્રિયા આમ એક કાળે પણ બે ક્રિયા સંભવી શકે છે.

ઉત્તરપક્ષ :–એક કાળે પરસ્પર વિરોધી બે ક્રિયાનો નિષેધ છે. (આગળ ઉપર આની ચર્ચા કરશે.) વળી એકેન્દ્રિય વગેરેની આરંભિકી ક્રિયામાં સર્વવિરતિના અભાવને જ પ્રયોજક તરીકે બતાવ્યો છે. ('સર્વવિરતિનો અભાવ' થી અહીં વિરતિનો સર્વથા અભાવ–અંશથી પણ વિરતિ ન હોવી–તેવો અર્થ ઇષ્ટ છે.) દેશવિરતને સર્વવિરતિનો અભાવ નથી. પણ દેશથી (આંશિક) વિરતિનો અભાવ છે. માટે તેઓની ક્રિયાને દેશથી અવિરતના બળ પર આરંભિકી કહેવી યોગ્ય નથી.

'દેશવિરતના પ્રમત્તયોગો આરંભરૂપ છે અને અપ્રમત્તયોગો અનારંભરૂપ છે, જેમકે સર્વવિરતિધરના પ્રમત્ત અને અપ્રમત્તયોગો' એ પ્રમાણે અનુમાન કરી શકાય. અહીં અવિરતિધરના દૃષ્ટાંતથી પ્રતિ અનુમાન આપવું યોગ્ય નથી. કેમકે અવિરતિ સહજ પ્રાપ્ત છે. જ્યારે દેશવિરતિ સર્વવિરતિની જેમ પ્રયત્નપ્રાપ્ત છે. પ્રયત્નપ્રાપ્તપણાનું સાધર્મ્ય બળવાન હોવાથી જ દેશવિરતિમાં પ્રમત્તસંયતનું દૃષ્ટાંત યોગ્ય છે. નહિ કે અવિરતિધરનું. અને તેથી જ દેશવિરતમાં પ્રમત્તસંયતનો અતિદેશ યોગ્ય છે–એમ મને ભાસે છે.

પ્રજ્ઞાપનામાં પ્રમત્તવિરતિધરસુધીના જીવોને આરંભિકી ક્રિયા બતાવી છે. તેથી સર્વવિરતિધરને આરંભિકીક્રિયાના સદ્ભાવમાં પ્રમાદ જ પ્રયોજક તરીકે સંભવી શકે છે. ઉક્ત ન્યાયથી દેશવિરતને પણ આરંભિકીક્રિયા પ્રમાદના યોગમાં જ માનવી સંગત છે. અલબત્ત, પ્રમત્તસંયતના પ્રમાદ કરતાં દેશવિરતનો પ્રમાદ વધુ પ્રમાણમાં છે. તેથી પ્રમાદના અભાવમાં–શુભયોગમાં જેમ પ્રમત્તસંયતની ક્રિયા અનારંભરૂપ છે તેમ દેશવિરતની પણ જિનપૂજાવગેરેક્રિયા અનારંભરૂપ જ છે. આવો અર્થસંબંધી અતિદેશ જ બરાબર છે.

પૂર્વપક્ષ :–દેશવિરતની જિનપૂજાવગેરે ક્રિયાઓ સ્પષ્ટપણે આરંભરૂપ દેખાય છે. છતાં પણ માત્ર અપ્રમાદને કારણે કે અધ્યાત્મશુદ્ધિના નામ પર એ ક્રિયાને અનારંભરૂપ કહેવી શું સંગત છે?

[અધ્યાત્મશુદ્ધિથી ક્રિયાશુદ્ધિ]

ઉત્તરપક્ષ :–હા, સંગત છે! અપ્રમાદ અને અધ્યાત્મશુદ્ધિ આ બે એવા તત્ત્વ છે, કે જે દેખાતી આરંભિકીઆદિક્રિયાને પણ અનારંભિકીઆદિરૂપે ફેરવી નાખે છે.

બોલો, પારિતાપનિકીક્રિયા કેટલા પ્રકારની છે ? (પારિતાપનિકી–પરિતાપને પેદા કરનારી ક્રિયા)

પૂર્વપક્ષ :–ત્રણ પ્રકારે છે. (૧) સ્વને પરિતાપજનક (૨) પરને પરિતાપજનક અને (૩) ઉભયને પરિતાપજનક.

ઉત્તરપક્ષ :–બરાબર. શું આ પારિતાપનિકી ક્રિયા કરવા યોગ્ય છે ?

પૂર્વપક્ષ :–ના. પોતાને, કે ઉભયને પીડા થાય તેવી કોઇ ક્રિયા કરવાની નથી. માટે જ, આત્મહત્યાઆદિનો પણ નિષેધ છે.

ઉત્તરપક્ષ :–બરાબર ! આનો અર્થ એ થયોને, કે સાધુએ લોચ કરાવવો ન જોઈએ, તપ કરવો જોઇએ નહિ કે તડકામાં આતાપના લેવી, વગેરે કરવું ન જોઇએ. કેમ કે આ બધામાં પીડા થવાનો સ્પષ્ટ સંભવ છે.

પૂર્વપક્ષ :–તમે સમજતા નથી. આ બધી ક્રિયા તો રોગોની ચિકિત્સાવગેરે ક્રિયારૂપ છે. કર્મરોગને દૂર કરવા માટે ચિકિત્સા રૂપે જ આ બધી ક્રિયાઓ કરાય છે. અને ચિકિત્સાની પીડા કંઈ પીડા ન કહેવાય. માટે તો ભગવાને આ બધી ક્રિયાઓ દર્શાવી છે.

ઉત્તરપક્ષ :–એટલે તમારે શું એમ કહેવું છે, કે અધ્યાત્મશુદ્ધિદ્વારા પરિણામે હિતકર હોવાથી આ પારિતાપનિકીક્રિયાઓ કરવામાં વાંધો નથી ?

પૂર્વપક્ષ :–હા એમજ. હકીકતમાં તો, આ બધી ક્રિયાને પારિતાપનિકી કહેવાય જ નહિ.

ઉત્તરપક્ષ :–તો પછી, જિનપૂજા પ્રત્યે એવો તે કયો ખાર લઈને બેઠા છો ! કે કે જેથી, તે અધ્યાત્મશુદ્ધિદ્વારા પરિણામે હિતકર હોવા છતાં, તેને 'આરંભિકી' 'આરંભિકી' કહીને વખોડો છો ? અને અસ્પૃશ્ય ગણો છો. માટે સમજો– અધ્યાત્મશુદ્ધિ કરનારી હોવાથી અને પરિણામે હિતકર હોવાથી અપ્રમાદથી–શુભયોગથી–કરાતી જિનપૂજા 'આરંભિકી ક્રિયા' નથી પરંતુ અનારંભિકી જ છે.

પૂર્વપક્ષ :– એમ તમારી વાત સ્વીકારાય નહિ. કેમકે તમારી વાત સ્વીકારવામાં આગમબાધ આવે છે. તમારા મતે તો શુભયોગમાં રહેલા અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિની પણ જિનપૂજાવગેરે ક્રિયાઓ અનારંભિકી માનવાની રહેશે. કેમકે ન્યાય સમાનરીતે દરેકને લાગુ પડે. અને જો અવિરતની શુભયોગમાં થતી જિનપૂજાવગેરે ક્રિયાઓને અનારંભિકી માનો, તો 'જેઓને અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા હોય, તેને અવશ્ય આરંભિકી ક્રિયા જ હોય' તેવા આગમમાન્ય નિયમ સાથે વિરોધ આવશે. અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિને અપ્રત્યાખ્યાની કષાયનો ઉદય સતત હોય છે, તેથી તેમની ક્રિયાઓ અપ્રત્યાખ્યાનિકી હોય છે તે વાત તો સર્વવિદિત છે.

ઉત્તરપક્ષ :– ધન્ય છે તમારી આગમનિષ્ઠાને ! પણ આગમના પૂર્વાપર–અવિરોધીતાત્પર્યને કાઢ્યા વિના એ શોભતી નથી. તમે કહેલા નિયમસ્થળને બાધ ન આવે એવું તાત્પર્ય આ છે=વિરતિના અભાવમાં શુભયોગથી થતી પ્રશસ્ત પણ આરંભિકી

ક્રિયાની 'ક્રિયા' તરીકે વિવક્ષા જ કરી નથી. અને વિરતિની હાજરીમાં શુભયોગથી થતી આરંભિકીક્રિયા અક્રિયા તરીકે જ વિવક્ષિત છે. **સાર** :– અવિરતની શુભયોગમાં થતી ક્રિયા ક્રિયા (=પાપ. કર્મબંધમાં કારણભૂત પ્રવૃત્તિ) તરીકે ગણી નથી. અને સર્વવિરતિધરની શુભયોગમાં થતી આરંભિકીક્રિયા કર્મબંધની અપેક્ષાએ અક્રિયા છે=ક્રિયાનું પાપકર્મબંધરૂપફળ પેદા કરવામાં સમર્થ નથી.

[આગમાર્થવિચારણામાં વિવક્ષા મહત્ત્વની]

પૂર્વપક્ષ :– તમે આવી વિવક્ષા કરો તેટલા માત્રથી કંઈ થોડો આગમનો નિયમ બદલાઈ જાય?

ઉત્તરપક્ષ :– નિયમ ન બદલાઈ જાય. પણ આગમના નિયમનું સાચું તાત્પર્ય તો જરૂર હાથમાં આવે.

પૂર્વપક્ષ :– આગમના સીધા અર્થને છોડી, ત્યાં આગમકારની 'અમુક વિવક્ષા છે' ઈત્યાદિ કહીને જૂદો અર્થ કરવો શું યોગ્ય છે?

ઉત્તરપક્ષ :– આગમની કોઈક પંક્તિ આગમના અન્યાર્થ સાથે વિરોધમાં આવતી દેખાય, ત્યારે સૂત્રમૂઢ (=સૂત્રને જ પકડી ને ચાલવું) બનીને વિપરીત અર્થ કરવા કરતાં, સૂત્રની એ પંક્તિનો એવો તાત્પર્યાર્થ પકડવો કે જે આગમના અન્યઅર્થને વિરોધી ન હોય, અને તે સૂત્ર સૂત્રકાર, તથા અન્ય સૂત્ર આ બધાને પૂરતો ન્યાય આપનાર હોય, તો તે યોગ્ય જ છે.)

જૂઓ–**વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજે** કહ્યું છે કે, 'શુદ્ધ યોગ પુણ્યના આશ્રવનું કારણ છે. અશુદ્ધયોગ પાપના આશ્રવનું કારણ છે. મન, વચન અને કાયાની ગુપ્તિઓ નિરાશ્રવ છે અને તેને સંવર કહ્યો છે." હવે બોલો, આરંભિકી ક્રિયાથી તમને શું અભિમત છે?

પૂર્વપક્ષ :– જે ક્રિયાથી પુણ્ય કે પાપનો આશ્રવ થાય તે બધીક્રિયા આરંભિકી.

ઉત્તરપક્ષ :– તેથી તમારા મતે આરંભિકી ક્રિયાના બે ભેદ થયા (૧) શુભારંભિકી અને (૨) અશુભારંભિકી અને તો તો, ઉપરોક્ત શ્લોકના બળે શુદ્ધયોગમાં વર્તતા સાધુને પણ શુભારંભિકી ક્રિયા માનવી પડશે. કેમકે તેને પણ પુણ્યનો આશ્રવ થાય છે. અને તો પછી, 'શુભયોગમાં વર્તતા પ્રમત્તસંયતને અનારંભિકીક્રિયા હોય' **તેવા નિયમને બાધ આવશે.**

(પૂર્વપક્ષ એમ કહે કે પાપાશ્રવકારી ક્રિયા જ આરંભિકી ક્રિયા કહેવાય, તો 'અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ દેવ વગેરેની પ્રભુને ભાવથી વંદનઆદિ ક્રિયાને આરંભિકી ક્રિયા માનવામાં પાપનું કારણ માનવાની આપત્તિ આવે.–આ આપત્તિ ટાળવી હોય, તો અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિની શુભયોગમાં થતી ક્રિયાની ક્રિયા તરીકે વિવક્ષા ન કરવી–એવું ઉત્તરપક્ષે આપેલું **સમાધાન** અનિચ્છાએ પણ સ્વીકારવું જ પડે.)

તેથી 'અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિની શુભયોગમાં થતી આરંભિકીવગેરેક્રિયાને ક્રિયા તરીકે ન ગણવી' એવી વિવક્ષા જ સંગત છે. અને **વાચકવરની** શુદ્ધયોગમાં પુણ્યાશ્રવની વાત પણ સંગત ઠરે. સાધુ કે ગૃહસ્થ કોઈને પણ શુભયોગમાં પુણ્યાશ્રવ હોય, અને **પ્રજ્ઞાપનામાં** 'જે પ્રકારની આરંભિકી ક્રિયા ઈષ્ટ છે, તે ન હોય' તેવો તાત્પર્યબોધ સુસંગત છે. આમ 'પ્રરૂપણા વિવક્ષાને આધીન છે' તે સ્વીકારવું જોઈએ. તેથી જિનપૂજા વગેરે ક્રિયા શુભયોગમાં થતી હોય, તો આરંભિકી નથી, એમ સ્વીકારવામાં જ ડહાપણ છે અને ઉપરોક્ત વિવક્ષાના જ બળે અપ્રમત્તસંયતને શુભમાયાના બળ પર માયા-

अत्रासंमोहार्थं क्रियापदलेशो लिख्यते—

'कति णं भंते ! किरियाओ पण्णत्ताओ ? गो० ! पंचकिरियाओ पं० तं०—आरंभिया, परिग्गहिया, मायावत्तिया, अपच्चक्खाणकिरिया, मिच्छादंसणवत्तिया । आरंभिया णं भंते ! किरिया कस्स कज्जति ? गो० ! अण्णयरस्सवि पमत्तसंजयस्स । परिग्गहिया णं भंते ! किरिया कस्स कज्जइ ? गो० ! अण्णयरस्सवि संजयासंजयस्स । मायावत्तिया णं भंते ! किरिया कस्स कज्जति ? गो० ! अण्णयरस्सवि अपमत्तसंजयस्स । अपच्चक्खाणकिरिया णं भंते ! कस्स कज्जति ! गो० ! अण्णयरस्सवि अपच्चक्खाणिस्स । मिच्छादंसणवत्तिया णं भंते ! किरिया कस्स कज्जति ? गो० ! अण्णयरस्सवि मिच्छादंसणिस्स । नेरइयाणं भंते ! कति किरियातो पं० ? गो० ! पंच किरियातो पं०, तं०—आरंभिया जाव मिच्छादंसणवत्तिया, एवं जाव वेमाणियाणं । जस्स णं भंते ! जीवस्स आरंभिया किरिया कज्जति, तस्स परिग्गहिया कि० किं. कज्जति ? जस्स परिग्गहिया कि० कज्जति तस्स आरंभिया कि० क० ? गो० ! जस्स णं जीवस्स आरंभिया कि० तस्स परिग्गहिया सिय कज्जति सिय नो कज्जति ।

પ્રત્યયિકી ક્રિયા બતાવી છે (પણ આરંભિકી ક્રિયા બતાવી નથી.) આમ શુભયોગમાં માયાપ્રત્યયિકીક્રિયા બતાવવી અને આરંભિકી ક્રિયા ન બતાવવી એમાં સૂત્રકારની તેવી વિવક્ષા-અવિવક્ષા જ બળવાન છે.

પૂર્વપક્ષ :– અપ્રમત્તસંયતને શુભમાયાના કારણે માયાપ્રત્યયિકી છે એવું નથી. માયામોહનીયનો ઉદય ચાલુ હોવાથી માયાપ્રત્યયિકી છે. જૂઓ **જયચંદ્રે** (દિગંબર ટીકાકાર) કહ્યું જ છે કે 'અનિવૃત્તિબાદરગુણસ્થાનક (=નવમાગુણસ્થાનક) સુધી માયામોહનીયકર્મનો ઉદય વિચ્છેદ પામ્યો નથી. અર્થાત્ માયામોહનીયનો ઉદય ચાલુ છે. તેથી ત્યાંસુધી માયાથી થતી ક્રિયા ન હોય, તો પણ માયાપ્રત્યયિકીક્રિયા હોય. જો આમ માનવામાં ન આવે, તો આરંભિકીક્રિયા કરતાં માયાપ્રત્યયિકીક્રિયા અસંખ્યગુણ કહી છે તે ઘટી ન શકે. (માયાપ્રત્યયિકી ને નવમાગુણ સુધી અને આરંભિકીને આરંભ કરતી વખતે જ ગણવાથી માયાપ્રત્યયિકીક્રિયા અસં. ગુણ આવી શકે– તેવો આશય છે.)

ઉત્તરપક્ષ :– તમારી આ વાત બિલકુલ બરાબર નથી. કેમકે **પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ટીકાકારે** "આ ક્રિયા 'શાસનહીલના અટકાવવી' વગેરે વિશેષપ્રયોજન વખતે જ અપ્રમત્તસંયતઆદિને હોય છે" તેમ નિર્દેશ કર્યો છે. અન્ય વખતે (=નવમાગુણ. સુધી) સર્વદા આ ક્રિયા કહી નથી. જો માયાના ઉદયમાત્રથી માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા હોત, તો પછી આ ક્રિયાના વિશેષસ્થાનો દર્શાવવા નિરર્થક બની જાત. વળી સૂત્રમાં માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયાને આરંભિકીક્રિયાથી અસંખ્યગુણ બતાવી નથી, પરંતુ વિશેષાધિક જ બતાવી છે.

(પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનિર્દિષ્ટ ક્રિયાનું સ્વરૂપ)

અહીં કોઇને સંમોહ ન થાય એટલા માટે **પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાંથી 'ક્રિયા'પદને** અંશે બતાવે છે—

"હે ભદન્ત ! ક્રિયાઓ કેટલા પ્રકારની છે? ગૌતમ ! ક્રિયાઓ પાંચ પ્રકારની છે– (૧) આરંભિકી (૨) પારિગ્રહિકી (૩) માયાપ્રત્યયિકી (૪) અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા (૫) મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી. હે ભદન્ત ! આરંભિકી ક્રિયા કોને હોય? ગૌ. **અન્યતર** પ્રમત્તસંયતને પણ હોય. હે ભદન્ત ! પારિગ્રહિકી

जस्स पुण पारिग्गहिया किरिया क० तस्स आरंभिया कि० णियमा क० । जस्स णं भंते ! जीवस्स आरंभिया कि० क० तस्स मायावत्तिया कि० क० पुच्छा, गो० ! जस्स णं जीवस्स आरंभिया कि० क० तस्स मायावत्तिया कि० णियमा क०, जस्स पुण मायावत्ति० कि० क० तस्स आरंभिया कि० सिय कज्जति सिय नो क० । जस्स णं भंते ! जीवस्स आरंभिया कि० तस्स अपच्चक्खाणकिरिया पुच्छा । गो० ! जस्स णं जीवस्स आरंभिया कि० तस्स अपच्चक्खाणकिरिया सिय कज्जति सिय नो कज्जति । जस्स पुण अपच्चक्खाणकिरिया क० तस्स पुण आरंभिया कि० णियमा क०, एवं मिच्छादंसणवत्तियाएवि समं । एवं पारिग्गहियावि तिहिं उवरिल्लाहिं समं संचारेतव्वा । जस्स मायावत्तिया कि० तस्स उवरिल्लाओ दोवि सिय कज्जंति सिय नो कज्जंति । जस्स उवरिल्लाओ दो कज्जंति तस्स मायावत्तिया णियमा क० । जस्स अपच्चक्खाण कि० क० तस्स मिच्छादंसणवत्तिया किरिया सिय क० सिय णो० क० । जस्स पुण मिच्छादंसणवत्तिया कि० तस्स अपच्चक्खाणकिरिया णियमा क० । नेरइयस्स आइल्लातो चत्तारि परप्परं नियमा कज्जंति, जस्स एताओ चत्तारि कज्जंति तस्स मिच्छादंसणवत्तिया कि० भइज्जति । जस्स पुण मिच्छादंसणवत्तिया किरिया कज्जति तस्स एताओ चत्तारि नियमा कज्जंति । एवं जाव थणियकुमारस्स । पुढविकाइयस्स जाव चउरिंदियस्स, पंचवि परोप्परं नियमा कज्जंति । पंचिंदियतिरिक्खजोणियस्स आतिल्लियाओ तिण्णिवि परोप्परं नियमा कज्जंति । जस्स एयाओ कज्जंति तस्स उवरिल्लिया दोण्णि भइज्जंति जस्स उवरिल्लाओ दोण्णि कज्जंति तस्स एताओ तिण्णिवि नियमा कज्जंति । जस्स अपच्चक्खाणकिरिया तस्स मिच्छादंसणवत्तिया सिय कज्जति सिय नो क० । जस्स पुण मिच्छादंसणवत्तिया किरिया क० तस्स अपच्चक्खाणकिरिया नियमा क० । मणूसस्स जहा जीवस्स । वाणमंतरजोइसियवेमाणियस्स जहा नेरइयस्स । जं समयं णं भंते ! जीवस्स आरंभिया कि० क० तं समयं पारिग्गहिया कि० क० ? एवं एते जस्स जं समयं जं देसं० जं पदेसेण य चत्तारि दंडगा णेयव्वा, जहा नेरइयाणं तहा सव्वदेवाणं नेयव्वं जाव वेमाणियाणं

ક્રિયા કોને હોય ? ગો. અન્યતર સંયતાસંયત=દેશવિરતને પણ હોય હે ભદન્ત ! માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા કોને હોય ? અન્યતર અપ્રમત્તસંયતને પણ-હોય. હે ભદન્ત ! અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા કોને હોય ? ગો. અન્યતર અપ્રત્યાખ્યાનીને પણ હોય. હે ભંતે ! મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી ક્રિયા કોને હોય ? ગો. ! અન્યતર મિથ્યાત્વીને પણ હોય. હે ભદન્ત ! નારકીને કેટલી ક્રિયા હોય ? ગો. ! આરંભિકીથી માંડી મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી સુધીની પાંચે પાંચ ક્રિયા હોય. આજ પ્રમાણે વૈમાનિકદેવ સુધીના (ચોવીસે દંડકમાં) બધા માટે સમજી લેવું. હે ભંતે ! જે જીવને આરંભિકી ક્રિયા હોય, તેને પારિગ્રહિકી ક્રિયા હોય ? અને જેને પારિગ્રહિકી ક્રિયા હોય, તેને આરંભિકી ક્રિયા હોય ? ગો. ! જેને આરંભિકી ક્રિયા હોય, તેને પારિગ્રહિકી ક્રિયા હોય પણ ખરી, અને ન પણ હોય-ભજના છે. પણ જેને પારિગ્રહિકી ક્રિયા હોય, તેને આરંભિકી ક્રિયા અવશ્ય હોય. હે ભંતે ! જેને આરંભિકી ક્રિયા હોય તેને માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા હોય ? અને જેને માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા હોય, તેને આરંભિકી ક્રિયા હોય ? ગો. જેને આરંભિકી ક્રિયા હોય તેને માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા અવશ્ય હોય. પરંતુ માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયાવાળાને આરંભિકી ક્રિયા વિકલ્પે હોય પણ ખરી ન પણ હોય, તેજ પ્રમાણે આરંભિકી ક્રિયાની અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા સાથેના પ્રશ્નનો જવાબ-હે ગો. ! જેને આરંભિકી ક્રિયા હોય, તેને અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા હોય પણ ખરી, ન પણ હોય. પણ જેને અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા હોય તેને આરંભિકી ક્રિયા અવશ્ય હોય. આ જ પ્રમાણે આરંભિકી ક્રિયાવાળાની મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી ક્રિયા સાથેના પ્રશ્નના જવાબમાં હે ગો. ! જેને આરંભિકી ક્રિયા હોય છે, તેને મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી ક્રિયા હોય પણ ખરી, ન પણ હોય. પરંતુ જેને મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી હોય, તેને આરંભિકી ક્રિયા અવશ્ય હોય. આજ પ્રમાણે પારિગ્રહિકી ક્રિયાનો માયાપ્રત્યયિકીઆદિ ત્રણક્રિયા સાથેનો પરસ્પર સંબંધ સમજવો. માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયાવાળાને અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા અને મિથ્યાદર્શનક્રિયા વિકલ્પે હોય. પણ આ બે ક્રિયાવાળાને માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા અવશ્ય હોય. જેને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા હોય, તેને મિથ્યાદર્શનક્રિયા હોય પણ ખરી, અને ન પણ

(सूत्रं=२८४)। तथा पाणातिवायविरयस्स णं भंते ! जीवस्स किं० आरंभिया किरिया कज्जति जाव मिच्छादंसणवत्तिया कि० क० ? गो० ! पाणातिवायविरयस्स आरंभिया किरिया सिय कज्जति सिय नो कज्जति। पाणातिवायविरयस्स णं भंते ! जीवस्स पारिग्गहिया कि० क० ? गो० ? णो इणट्ठे समट्ठे ! पाणातिवायविरयस्स णं भंते ! जीवस्स मायावत्तिया कि० क० ? गो ! सिय क० सिय नो क०। पाणाइवायविरयस्स णं भंते ! जीवस्स अपच्चक्खाणवत्तिया कि० क० ? गो० ! णो इणट्ठे समट्ठे। मिच्छादंसणवत्तियाए पुच्छा। गो० ! णो इणट्ठे समट्ठे ! एवं पाणाइवायविरयस्स मणूसस्सवि, एवं जाव मायामोसविरयस्स जीवस्स मणूसस्स य। मिच्छादंसणसल्लविरयस्स णं भंते ! जीवस्स किं आरंभिया किरिया क० जाव मिच्छादंसणवत्तिया कि० क० ? गो०। मिच्छादंसण॰ सल्लविरयस्स जीवस्स आरंभिया कि० सिय क० सिय नो क०। एवं जाव अपच्चक्खाणकिरिया, मिच्छादंसणवत्तिया णो क०। मिच्छादंसणसल्लविरयस्स णं भंते। नेरइयस्स किं आरंभिया किरिया क० जाव मिच्छादंसणवत्तिया कि० क० ? गो०! आरंभिया कि० क० जाव अपच्चक्खाणकिरियावि क०। मिच्छादंसणवत्तिया किरिया नो क०! एवं जाव थणियकुमारस्स। मिच्छादंसणसल्लविरयस्स णं भंते ! पंचिंदियतिरिक्खजोणियस्स एवमेव पुच्छा गो०। आरंभिया कि० क० जाव मायावत्तिया कि० क०, अपच्चक्खाण कि० सिय क० सिय नो क० मिच्छादंसणवत्तिया कि० नो क०। मणूसस्स जहा जीवस्स। वाणमंतरजोइसियवेमा० जहा नेरइयस्स।

હોય. પરંતુ જેને મિથ્યાદર્શન ક્રિયા હોય, તેને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા અવશ્ય હોય. નારકને આરંભિકી આદિ પહેલી ચાર ક્રિયા પરસ્પર નિયમા હોય. જેઓને પહેલી ચાર ક્રિયા હોય તેને મિથ્યાદર્શનક્રિયા ભજના=વિકલ્પે હોય. પરંતુ જેને મિથ્યાદર્શનક્રિયા હોય તેને પહેલી ચાર ક્રિયા અવશ્ય હોય. આજ પ્રમાણે સ્તનિતકુમાર (=ભવનપતિના દસમા નિકાય) સુધી સમજવું. પૃથ્વીકાયથી માંડી ચઉરિન્દ્રિય સુધી પાંચે પાંચ પરસ્પર નિયમા હોય (=પાંચે પાંચ ક્રિયા હોય.) પંચેન્દ્રિયતિર્યંચને પહેલી ત્રણ ક્રિયા અવશ્ય હોય. જેઓને પ્રથમ ત્રણ ક્રિયા હોય. તેને બાકીની બે ક્રિયા વિકલ્પે હોય અને જેને બાકીની બે ક્રિયા હોય, તેને પ્રથમ ત્રણ ક્રિયા અવશ્ય હોય. જેને અપ્રત્યાખ્યાનીય ક્રિયા હોય, તેને મિથ્યાદર્શન ક્રિયા વિકલ્પે હોય. જેને મિથ્યાદર્શનક્રિયા હોય તેને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા નિયમથી હોય. પૂર્વે બતાવેલ જીવ સામાન્ય અંગેની વિચારણા જેવી જ મનુષ્ય અંગેની વિચારણા પણ સમજી લેવી. વ્યંતર-જ્યોતિષ અને વૈમાનિક દેવોને નારકીની જેમ સમજી લેવું.

હે ભદન્ત ! જીવને જે સમયે આરંભિકી ક્રિયા હોય તે સમયે પારિગ્રહિકી ક્રિયા હોય ? એ જ પ્રમાણે જે દેશમાં અને પ્રદેશમાં આરંભિકી ક્રિયા હોય તે દેશમાં અને તે પ્રદેશમાં પારિગ્રહિકી ક્રિયા હોય ? ઈત્યાદિ ચાર દંડક પૂર્વવત્ સમજવી. એમાં વૈમાનિક સુધીના સર્વ દેવોને અંગે નારકીની જેમ સમજવું. હે ભદન્ત ! પ્રાણાતિપાત વિરતિવ્રતવાળા જીવને આરંભિકી ક્રિયાથી માંડી મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી સુધીની પાંચે ક્રિયા હોય ? ગૌતમ-પ્રાણાતિપાતવિરમણવ્રતવાળાને પારિગ્રહિકી ક્રિયા હોય ? આ અર્થ સમર્થ નથી. (અર્થાત્ આ ક્રિયા ન હોય) માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા વિકલ્પે હોય. બાકીની બે ક્રિયા ન હોય. આ પ્રમાણે જ માયામૃષાવાદ સુધીના સત્તર પાપસ્થાનકોની વિરતિવ્રતવાળા જીવ અંગે અને મનુષ્ય અંગે સમજી લેવું, મિથ્યાદર્શનશલ્યથી વિરતને આરંભિકીથી માંડી અપ્રત્યાખ્યાન સુધીની ક્રિયા વિકલ્પે હોય અને મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી ક્રિયા ન હોય મિથ્યાદર્શનશલ્યવિરત નારકીને આરંભિકી ક્રિયા હોય કે ન હોય ? યાવત્ મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી ક્રિયા હોય કે ન હોય ? ગૌતમ ! પહેલી ચાર ક્રિયા હોય. મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા ન હોય. આ જ પ્રમાણે સ્તનિત કુમાર સુધીના ભવનપતિ દેવો તથા વ્યંતર-જ્યોતિષ-વૈમાનિક દેવો અંગે સમજવું. મિથ્યાદર્શનશલ્યવિરત પંચેન્દ્રિય તિર્યંચને પ્રથમ ત્રણ ક્રિયા હોય. અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા વિકલ્પે હોય અને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા ન હોય. મનુષ્ય અંગે જીવની જેમ જ સમજી લેવું.

હે ભદન્ત ! આ ક્રિયાઓમાં કઈ ક્રિયાઓ અલ્પ છે અને કઈ વધારે ? ગૌતમ ! મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી ક્રિયા સૌથી થોડી છે. તેના કરતાં અત્યાખ્યાનક્રિયા વિશેષાધિક છે. તેના કરતાં પારિગ્રહિકી

एतासि णं भंते ! आरंभियाणं जाव मिच्छादंसणवत्तियाण य कतरे २ हिंतो अप्पावा ४ ? गो० ? सव्वथोवाओ मिच्छादंसणवत्तियाओ किरियाओ, अपच्चक्खाणकिरियाओं विसेसाहिआओ, पारिग्गहियाओ विसे०, आरंभियाओ किरियाओ विसे०, मायावत्तियाओ विसे० ॥ सू. २८७ ॥

क्रिया=कर्मनिबन्धनं चेष्टा । आरंभः (=पृथिव्याद्युपमर्दः) प्रयोजनं (=कारणं) यस्याः सा–आरंभिकी । परिग्रहः=धर्मोपकरणान्यवस्तुस्वीकारः धर्मोपकरणमूर्च्छा च । स एव तेन निर्वृत्ता वा । पारिग्रहिकी । माया= अनार्जवं, क्रोधाद्यापलक्षणमेतत् । सा प्रत्ययः कारणं यस्याः सा मायाप्रत्यया । अप्रत्याख्यानम्=मनागपि विरतिपरिणामाभावः तदेव क्रिया=अप्रत्याख्यानिकी क्रिया । मिथ्यादर्शनं प्रत्ययो=हेतुर्यस्याः सा मिथ्यादर्शनप्रत्यया । 'अन्नयरस्सवि पमत्तसंजतस्सत्ति' अत्र 'अपि' शब्दो भिन्नक्रमः, प्रमत्तसंयतस्याप्यन्यतरस्य=एकतरस्य कस्यचित् प्रमादे सति कायदुष्प्रयोगभावतः पृथिव्यादेरुपमर्दसंभवात् । 'अपि' शब्दोऽन्येषामधस्तनगुणस्थानवर्त्तिनां नियमप्रदर्शनार्थः । प्रमत्तसंयतस्याप्यारंभिकी क्रिया भवति, किं पुनः शेषानां देशविरतिप्रभृतीनामिति । एवमुत्तरत्रापि यथायोगमपिशब्दभावना कर्त्तव्या । पारिग्रहिकी संयतासंयतस्यापि देशविरतस्यापीत्यर्थः तस्यापि परिग्रहधारणात् । मायाप्रत्यया अप्रमत्तसंयतस्यापि । कथम् ? इति चेत् ? उच्यते–प्रवचनोड्डाहप्रच्छादनार्थं वल्लीकरणसमुद्देशादिषु । अप्रत्याख्यानक्रिया अन्यतरस्यापि अप्रत्याख्यानिनः, अन्यतरदपि–न किञ्चिदित्यर्थः । यो न प्रत्याख्याति तस्येति भावः । मिथ्यादर्शनक्रियाऽन्यतरस्यापि–सूत्रोक्तमेकमप्यक्षरमरोचयमानस्येत्यर्थः–मिथ्यादृष्टेर्भवति । 'नेरइयाणं भंते' इत्यादि चतुर्विंशतिदंडकसूत्रं सुगमम् । संप्रति आसां क्रियाणां परस्परमविनाभावं चिन्तयति–तद्यथा–यस्यारंभिकी क्रिया, तस्य पारिग्रहिकी स्याद् भवति, स्यान्न भवति । प्रमत्तसंयतस्य न भवति शेषस्य भवतीत्यर्थः तथा यस्यारंभिकी क्रिया तस्य मायाप्रत्यया नियमाद्भवति, यस्य मायाप्रत्यया क्रिया तस्य आरंभिकी क्रिया स्याद्भवति स्यान्न भवति,

---

વિશેષાધિક છે. તેના કરતાં આરંભિકી વિશેષાધિક છે. તેના કરતાં માયાપ્રત્યયિકી વિશેષાધિક છે."

હવે આ સૂત્રની ટીકા દર્શાવે છે.

ક્રિયા=કર્મબંધમાં કારણભૂત ચેષ્ટા. આરંભ='પૃથ્વી' વગેરે જીવોનો ઘાત. આ આરંભના પ્રયોજનથી કે કારણથી થતી ક્રિયા=આરંભિકી ક્રિયા. પરિગ્રહ=ધર્મના સાધન છોડી અન્ય વસ્તુઓનો સ્વીકાર અને ધર્મના ઉપકરણ પ્રત્યે મૂર્ચ્છા=ગાઢ આસક્તિ=મમત્વભાવ. ('ધર્મઉપકરણ પોતે જ પરિગ્રહ રૂપ છે.' એવી દિગંબર માન્યતા સાચી નથી એ વાતનું આનાથી સમર્થન થાય છે) આ પરિગ્રહરૂપ જ અથવા પરિગ્રહથી જન્મેલી ક્રિયા=પારિગ્રહિકી ક્રિયા. માયા=આર્જવનો અભાવ=વક્રતા. ઉપલક્ષણથી ક્રોધ વગેરે પણ સમજી લેવાના. માયાના પ્રત્યયથી થતી ક્રિયા=માયાપ્રત્યયિકી. અપ્રત્યાખ્યાન=અલ્પ પણ વિરતિના પરિણામનો અભાવ. તે જ ક્રિયા=અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા. મિથ્યાદર્શન=મિથ્યાત્વને કારણે થતી ક્રિયા=મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી ક્રિયા. 'अन्नयरस्स वि पमत्तसंजतस्स=અહીં અપિ' (મૂળમાં 'વિ') શબ્દને 'પ્રમત્તસંયત' પદ પછી જોડવાનો છે. અન્યતર=કોઈક. એટલે કે જે પ્રમત્તસંયત પ્રમાદમાં રહીને કાયાની દુશ્ચેષ્ટાથી પૃથ્વી વગેરેના ઘાતમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય તે સંયતને પણ આરંભિકી ક્રિયા હોય. 'પણ' (અપિ) શબ્દ પ્રમત્તથી પણ નીચલા ગુણસ્થાનકે રહેલા માટે નિયમનું દ્યોતન કરે છે. પ્રમત્તસંયત જેવાને પણ જો આરંભિકી ક્રિયા હોય તો દેશવિરતવગેરે નીચલી કક્ષાના જીવોને હોય તેમાં શંકા જ નથી. એ કહેવાનો ભાવ છે. આજ પ્રમાણે આગળ પણ 'અપિ' શબ્દથી યથાયોગ્ય વિચારી લેવું. દેશવિરત પણ પરિગ્રહ રાખે છે. માટે તેને પારિગ્રહિકી ક્રિયા હોય. અપ્રમત્તસંયતને માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા કયારે હોય ? શાસનની હીલનાને રોકવા માટે પડદો કરી ગોચરી વાપરવી વગેરે સ્થળોએ હોય છે. અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા અન્યતર પણ અપચ્ચખ્ખાણીને હોય. અન્યતરઅપચ્ચખ્ખાણી=જેને કંઇ પણ પચ્ચખ્ખાણ(=વિરતિવ્રત) કર્યું નથી, અર્થાત્ વિરતિના સર્વથા અભાવવાળો. મિથ્યાદર્શનક્રિયા અન્યતર(સૂત્રોક્ત=એક અક્ષરપર પણ શ્રદ્ધા ન કરવાવાળા) મિથ્યાત્વીને હોય છે. 'નેરઈયાણું ભંતે' ઈત્યાદિ દણ્ડક સુગમ છે. (સર્વ સંસારી જીવોના ચોવીસ ભેદ પાડ્યા છે– ૧ નરકનો

प्रमत्तसंयतस्य देशविरतस्य च न भवति । शेषस्यविरतसम्यग्दृष्ट्यादेर्भवति इति भावः । यस्य पुनरप्रत्याख्यानक्रिया, तस्य आरंभिकी क्रिया नियमात् भवति, अप्रत्याख्यानिनोऽवश्यमारंभसंभवात् । एवं मिथ्यादर्शनप्रत्ययापि सहाविनाभावो भावनीयः । तथाहि–यस्यारंभिकी क्रिया तस्य मिथ्यादर्शनप्रत्यया स्याद्भवति स्यान्न भवति, मिथ्यादृष्टेर्भवति शेषस्य तु न भवतीत्यर्थः । यस्य तु मिथ्यादर्शनक्रिया तस्य नियमादारंभिकी मिथ्यादृष्टेरविरतत्वेनावश्यमारंभसंभवात् । तदेवमारंभिकी क्रिया पारिग्रहिक्यादिभिश्चतसृभिरुपरितनीभिः क्रियाभिः सह परस्परमविनाभावेन चिन्तिता । एवं पारिग्रहिकी तिसृभिर्मायाप्रत्यया, द्वाभ्यां अप्रत्याख्यानक्रिया एकया–मिथ्यादर्शनप्रत्यया चिन्तनीया । तथाचाह–"एवं पारिग्गहिआवि तिहिं उवरिल्लाहिं समं संचारेअव्वा." इत्यादि सुगमं भावनायाः सुप्रतीतत्वात् । अमुमेवार्थं चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण चिन्तयति–'नेरइयस्स आइल्लाओ चत्तारि' इत्यादि । नैरयिका हि उत्कर्षतोऽप्यविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानकं यावत्, न परतः । ततो नैरयिकाणामाद्याश्चतस्रः क्रियाः परस्परमविनाभाविन्यः मिथ्यादर्शनक्रियां प्रति स्याद्वादः तमेवाह–"जस्स एयाओ चत्तारि" इत्यादि, मिथ्यादृष्टेर्मिथ्यादर्शनक्रिया भवति शेषस्य न भवति इति भावः । यस्य पुनः मिथ्यादर्शनक्रिया तस्याऽऽद्याश्चतस्रो नियमात् मिथ्यादर्शने सत्यारंभिक्यादीनामवश्यंभावात् । एवं तावद्वक्तव्यं यावत्स्तनितकुमारस्य । पृथिव्यादीनां चतुरिन्द्रियपर्यवसानानां पञ्च क्रियाः परस्परमविनाभाविन्यो वक्तव्याः । पृथिव्यादिनां मिथ्यादर्शनक्रियाया अप्यवश्यंभावात् । तिर्यक्पञ्चेन्द्रियस्याद्यास्तिस्रः परस्परमविनाभूता देशविरतिं यावद् आसामवश्यंभावात् । उत्तराभ्यां तु द्वाभ्यां स्याद्वादः । तमेव दर्शयति "जस्स एयाओ कज्जंति" इत्यादि । देशविरतस्य न भवतः शेषस्य इति भावः । यस्य पुनरुपरितन्यौ द्वे क्रिये तस्याद्यतिस्रो नियमाद्भवन्ति, उपरितन्यौ हि क्रिये अप्रत्याख्यानक्रिया मिथ्यादर्शनप्रत्यया च । तत्राप्रत्याख्यानक्रियाऽविरतिसम्यग्दृष्टिं यावत्, मिथ्यादर्शनक्रिया मिथ्यादृष्टेः । आद्यास्तिस्रो देशविरतिं यावत्, अत उपरितन्योर्भावेऽवश्यमाद्यानां तिसृणां भावः । संप्रति अप्रत्याख्यानक्रियाया मिथ्यादर्शनक्रियायास्तिर्यक् पञ्चेन्द्रियस्य परस्परमविनाभावं चिन्तयति–"जस्स अपच्चक्खाणकिरिया" इत्यादि भावितं। मनुष्ये यथा जीवपदे तथा वक्तव्यम् । व्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानां यथा नैरयिकस्य, एवमेष एको दण्डः । एवमेव

ભેદ + ૫ પૃથ્વીવગેરે એકેન્દ્રિયના ભેદ + ૩ વિકલેન્દ્રિયના + ૧૦ ભવનપતિના ભેદ + ૧ પંચે. તિર્યંચ + ૧ મનુષ્ય + ૧ વ્યંતર + ૧ જ્યોતિષ + ૧ વૈમાનિક દેવ.=૨૪. પ્રત્યેક દંડકની વિચારણા કરતા પહેલા જીવ સામાન્યની (ભેદની વિવક્ષા વિના અપેક્ષાએ કરે છે. અને પછી ચોવીસ ભેદની પ્રત્યેકની અપેક્ષાએ કરે છે.) હવે આ ક્રિયાઓનો પરસ્પર અવિનાભાવ બતાવે છે. આરંભિકી ક્રિયા પ્રમત્તસંયતસુધી હોય. પારિગ્રહિકી ક્રિયા દેશવિરત સુધી હોય. તેથી આરંભિકી ક્રિયા હોય ત્યાં પારિગ્રહિકી ક્રિયા વિકલ્પે કહી. આરંભિકી ક્રિયાવાળા પ્રમત્તને પારિગ્રહિકી ન હોય. દેશવિરતવગેરેને હોય. માયાપ્રત્યયિકીક્રિયા અપ્રમત્તસંયતને પણ હોય. તેથી આરંભિકી ક્રિયાવાળાને માયાપ્રત્યયિકી નિયમા હોય. માયાપ્રત્યયિકીને આરંભિકી વિકલ્પે હોય. અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ સુધી હોય અને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી મિથ્યાત્વીને હોય. તેથી આરંભિકી ક્રિયાવાળાને આ બે ક્રિયા વિકલ્પે સમજવાની. અને આ બે ક્રિયાવાળાને આરંભિકી અવશ્ય હોય. કેમ કે અવિરતને અવશ્ય આરંભ હોય. પારિગ્રહિકી ક્રિયાનો પણ આજ પ્રમાણે બાકી રહેલી ત્રણક્રિયાસાથે અવિનાભાવ વિચારી લેવો. આજ પ્રમાણે માયાપ્રત્યયિકીને બાકીની બે સાથે ઇત્યાદિ–સુગમ છે. આ વિચારણા જીવ–સામાન્ય અપેક્ષીને થઇ. હવે દરેક જીવભેદમાં વિચારે છે. નારકને–અને બધા પ્રકારના દેવોને (ભવન-વ્યંતર–જ્યોતિષ–વૈમાનિક=કુલ ૧૪ ભેદ) ઉત્કૃષ્ટથી ચોથું જ ગુણ સ્થાન હોય. તેથી પ્રથમ ચાર ક્રિયા તો આ બધા જીવોને હોય જ. છેલ્લી ક્રિયા અંગે સ્યાદ્વાદ=અનેકાંત=વિકલ્પ=ભજના છે. મિથ્યાત્વીને મિથ્યાદર્શનક્રિયા હોય બાકીનાને ન હોય. અને મિથ્યાત્વીને તો બાકીની ચાર પણ અવશ્ય જ હોય. પૃથ્વી વગેરે પાંચ અને વિકલેન્દ્રિય ૩=૮ જીવભેદને પ્રાયઃ મિથ્યાત્વ જ હોય. તેથી પાંચે પાંચ ક્રિયા અવશ્ય હોય. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચને દેશવિરતિ પણ હોઈ શકે. તેથી પહેલી ત્રણ ક્રિયા અવશ્ય

जं समयं णं भंते ! इत्यादिको द्वितीयः 'जं देसं णं' इत्यादिकस्तृतीयः, "जं पएसं णं" इत्यादिकश्चतुर्थः । पाणाइवायविरयस्स णं भंते इत्यादि । आरंभिकीक्रिया स्याद्भवति स्यान्न भवति, प्रमत्तसंयतस्य भवति शेषस्य न भवतीति भावः । पारिग्रहिकी निषेध्या सर्वथा परिग्रहान्निवृत्तत्वात् , अन्यथा सम्यक्प्राणातिपातविरत्यनुपपत्तेः । मायाप्रत्यया स्याद्भवति स्यान्न भवति, अप्रमत्तस्यापि हि कदाचित्प्रवचनमालिन्यरक्षणार्थं भवति, शेषकाले तु न भवति । अप्रत्याख्यानक्रिया मिथ्यादर्शनप्रत्यया च सर्वथा निषिध्यते, तदभावे प्राणातिपातविरत्ययोगात् । प्राणातिपातविरतेश्च द्वेपदे । तद्यथा–जीवो मनुष्यश्च तत्र यथा सामान्यतो जीवमधिकृत्योक्तं तथा मनुष्यमधिकृत्य वक्तव्यम् । तथा चाह– "एवं पाणाइवायविरयस्स मणूसस्स वि" एवं तावद्वाच्यं यावन्मायामृषाविरतस्य जीवस्य मनुष्यस्य चामिथ्यादर्शनशल्यविरतिमधिकृत्य सूत्रं–"मिच्छादंसणसल्लविरयस्स णं भंते ! जीवस्स" इत्यादि । आरंभिकी स्याद्भवति स्यान्नभवति, प्रमत्तसंयतान्तस्य भवति शेषस्य न भवतीति भावार्थः । पारिग्रहिकी देशविरतिं यावद्भवति परतो न भवति । मायाप्रत्ययाप्यनिवृत्तिबादरसंपरायं यावद्भाविनी परतो न भवति । अप्रत्याख्यानक्रियाप्यविरतसम्यग्दृष्टिं यावद्भवति न परतः । तत एता अपि क्रिया अधिकृत्य–"सिय कज्जइ सिय नो कज्जइ" इति वक्तव्यम् । तथा चाह–"एवं जाव अपच्चक्खाणकिरिया" इति । मिथ्यादर्शनप्रत्यया पुनर्निषेध्या मिथ्यादर्शनविरतस्य तस्या *असंभवात् । चतुर्विंशतिदण्डकचिन्तायां–नैरयिकादीनां स्तनितकुमारपर्यवसानानां चतस्रः क्रिया वक्तव्याः,* मिथ्यादर्शनप्रत्यया निषेध्या । तिर्यक्पञ्चेन्द्रियस्याद्यास्तिस्रः क्रिया नियमतो वक्तव्या, अप्रत्याख्यानक्रिया भाज्या, देशविरतस्य न भवति, शेषस्य भवतीत्यर्थः । मिथ्यादर्शनप्रत्यया निषेध्या । मनुष्यस्य यथा सामान्यतो जीवस्य व्यन्तरादीनां यथा नैरयिकस्य । संप्रति आसामेवारंभिक्यादीनां क्रियाणां मिथोऽल्पबहुत्वमाह–"एयासि णं" इत्यादि ।

હોય. બાકીની બે ન હોય. સમ્યગ્દષ્ટિઅવિરતતિર્યંચને પહેલી ચાર અવશ્ય હોય અને છેલ્લી ન હોય. મિથ્યાત્વી તિર્યંચને પાંચે પાંચ અવશ્ય હોય. એટલે છેલ્લી બે વાળાને પહેલી ત્રણ અવશ્ય હોય. પહેલી ત્રણવાળાને છેલ્લી બે વિકલ્પે હોય. મનુષ્ય અંગે જીવ સામાન્ય મુજબ, કેમ કે મનુષ્યને અપ્રમત્ત ગુણસ્થાન પણ હોય છે. આ એક દંડક સમાપ્ત થયો. એ જ પ્રમાણે 'जं समयं णं भंते'થી બીજા દંડકનું 'जं देसं'થી ત્રીજા દંડકનું અને 'जं पएसं णं'થી ચોથા દંડકનું સૂચન થયું. વ્રતની સાથે વિચારણા–પ્રાણાતિપાતવિરત (અહીં સર્વત્ર સર્વથા વિરતિ સમજવી. તથા જેને પહેલા અવ્રતની સર્વથા વિરતિ હોય તેને જ પાંચે અવ્રતની વિરતિ સમજવી. અર્થાત્ તેને સંયત જ સમજવો) ને આરંભિકી વિકલ્પે હોય. પ્રમત્તસંયતને આરંભિકી હોઈ શકે, અપ્રમત્તસંયત વગેરેને ન હોય. પારિગ્રહિકી ક્રિયા ન હોય. કેમ કે જે પરિગ્રહને છોડતો નથી તે પહેલા મહાવ્રતને બરાબર પાળી શકતો નથી. (જડનો રાગ પ્રાયઃ જીવ ઉપર દ્વેષ જગાવ્યા વિના રહે નહિ.) માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા પણ ભજનાએ હોય. અપ્રમત્ત સાધુને પણ પૂર્વોક્ત કારણે હોય. બાકીના કાળમાં ન હોય. છેલ્લી બે ક્રિયા તો હોય જ નહિ. કેમ કે તે બેની હાજરીમાં પ્રાણાતિપાતવિરતિવ્રત સંભવે જ નહિ. આ વ્રત મનુષ્યને જ સંભવી શકે. તેથી જીવસામાન્ય અપેક્ષીને અને મનુષ્યને અપેક્ષીને જ આની પ્રરૂપણા થાય. અને તે બંને અપેક્ષાએ પ્રરૂપણા સમાન જ છે. આજ પ્રમાણે સત્તરમાં પાપસ્થાનક માયામૃષાવાદવિરતિવ્રત સુધી સમજી લેવું. મિથ્યાદર્શનશલ્યવ્રત અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિને પણ સંભવે છે. તેથી આ વ્રતવાળાને આરંભિકી વિકલ્પે હોય. (પ્રમત્તસંયત સુધી હોય.) પારિગ્રહિકી પણ વિકલ્પે હોય. દેશવિરત સુધી હોય. માયાપ્રત્યયિકી પણ અનિવૃત્તિબાદરગુણસ્થાન સુધી હોય. અને અપ્રત્યાખ્યાનિકી અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિને હોય. આમ પ્રથમ ચાર ક્રિયા વિકલ્પે હોય. છેલ્લી ક્રિયા હોય નહિ. આ વાત જીવ સામાન્યને અપેક્ષીને થઈ. હવે વિશેષથી બતાવે છે—નરક તથા ચારે પ્રકારના દેવ આટલાને પ્રથમ ચાર ક્રિયા હોય છેલ્લી ક્રિયા ન હોય. (જોકે નરક–દેવના જીવો મિથ્યાદર્શનશલ્યવિરતિવ્રતને ગ્રહણ કરતાં હોવાનો પાઠ પ્રાયઃ દેખાતો નથી છતાં સમ્યક્ત્વની હાજરીમાં મિથ્યાત્વ હોતું નથી. એ અપેક્ષાએ આ વિચારણા કરી છે.) તિર્યંચને પહેલી ત્રણ અવશ્ય હોય. દેશવિરતિતિર્યંચને અપ્રત્યાખ્યાની ક્રિયા ન હોવાથી ચોથી વિકલ્પે હોય અને પાંચમી ક્રિયા ન હોય. મનુષ્યને જીવ સામાન્યની જેમ જ સમજવું.

सर्वस्तोका मिथ्यादर्शनप्रत्यया क्रिया मिथ्यादृष्टिनामेव भावात् । ततोऽप्रत्याख्यानक्रिया विशेषाधिका, अविरतसम्यग्दृष्टिनां मिथ्यादृष्टिनां च भावात् । ताभ्योऽपि पारिग्रहिक्यो विशेषाधिका, देशविरतानां पूर्वेषां च भावात्, ताभ्योऽपि आरंभिक्यो विशेषाधिकाः प्रमत्तसंयतानां पूर्वेषां च भावात् । ताभ्योऽपि मायाप्रत्यया विशेषाधिका अप्रमत्तसंयतानामपि भावात्, इति **वृत्तौ** ।

अपि च क्रिया शुभाशुभा वाऽध्यवसायानुरोधेनैव भगवद्भिरिष्यते । साधोरर्शच्छेदाधिकारे तथाप्रसिद्धेः । तदुक्तम्-भगवत्यां षोडशशते तृतीयोद्देशके—

'अणगारस्स जं भाविअप्पणों छट्ठं छट्ठेणं अणिक्खित्तेणं जाव आतावेमाणस्स णं पुरच्छिमेणं अवड्ढं दिवसं नो कप्पति, हत्थं वा पायं वा बाहुं वा ऊरूं वा आऊंटावेत्तए वा पसारेत्तए वा । पच्छिमेणं से अवड्ढं दिवसं कप्पइ, हत्थं वा पायं वा जाव ऊरूं वा आउंटावेत्तए वा पसारेत्तएवा । तस्स य अंसियाओ लंबंति । तं चेव वेज्जे अदक्खु-इसिं पाडेइ अंसियाओ छिंदेज्जा । से णूणं भंते ! जे छिंदेज्जा तस्स कइ किरिया कज्जति ? जस्स छिज्जइ णो तस्स किरिया कज्जइ, णणत्थ एगेणं धम्मंतराइएणं ? हंता गो० ! जे छिंदइ जाव धम्मंतराइएणं । "पुरच्छिमेणं त्ति" पूर्वभागे=पूर्वाह्णे इत्यर्थः ।। "अवड्ढंति"-अपगतार्द्धम्=अर्धदिवसं यावत् न कल्पते हस्ताद्याकुञ्चयितुं कायोत्सर्गव्यवस्थितत्वात् । पच्छिमेणं त्ति=पश्चिमभागे, 'अवड्ढंत्ति'=दिनार्द्धं यावत् कल्पते, हस्ताद्याकुञ्चयितुं, कायोत्सर्गाभावाद् । एतच्च चूर्ण्यनुसारतया व्याख्यातम् । 'तस्स य' त्ति, तस्य पुनः साधोरेवं कायोत्सर्गाभिग्रहवतः । 'अंसियाओ 'त्ति=अर्शांसि तानि च नासिकासत्कानि इति चूर्णिकारः । तं चत्ति' तं चानगारं कृतकायोत्सर्गं लम्बमानार्शसं, 'अदक्खुत्ति'= अद्राक्षीत् । ततश्चार्शसां. छेदार्थं 'इसिं पाडइ'-मनागनगारं भूम्यां पातयति, नापातितस्यार्शच्छेदः कर्तुंशक्यत इति । "तस्सत्ति" वैद्यस्य क्रिया व्यापाररूपा, सा च शुभा धर्मबुद्ध्या छिन्दानस्य, लोभादिनात्वशुभा क्रियते= भवति । "जस्स छिज्जइ" यस्य साधोरर्शांसि छिद्यन्ते नो तस्य क्रिया भवति निर्व्यापारत्वात् । किं सर्वथा क्रियाया अभावः ? नैवम् । अत आह-"णणत्थेत्ति" न इति चोद्यं निषेधः सोऽन्यत्रैकस्माद् धर्मान्तरायात् धर्मान्तरायलक्षणा क्रिया तस्यापि भवतीति भावः । धर्मान्तरायश्च शुभध्यानविच्छेदादर्शच्छेदानुमोदनाद् वेति **वृत्तौ** ।।

હવે અલ્પબહુત્વની વિચારણા. મિથ્યાદર્શનક્રિયા સૌથી ઓછી છે, કેમ કે માત્ર મિથ્યાત્વીને જ હોય. અપ્રત્યાખ્યાની ક્રિયા તેનાથી વિશેષાધિક છે. કેમ કે અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિને પણ હોય. પારિગ્રહિકી તેનાથી વિશેષાધિક છે. કેમ કે તે દેશ વિરતને પણ છે. આરંભિકી તેનાથી પણ વિશેષાધિક છે. કેમ કે તે પ્રમત્તસંયતને પણ છે. અને માયાપ્રત્યયિકી તેના કરતાં પણ વિશેષઅધિક છે. કેમ કે તે અપ્રમત્તસંયતને પણ છે. (વિશેષાધિક=વધુ હોય, પણ બમણા કરતાં ઓછું હોય.)

[ક્રિયાની શુભાશુભતામાં અધ્યવસાયની કારણતા]

વળી ભગવાનને ક્રિયાની શુભાશુભતા અધ્યવસાયના કારણથી જ ઇષ્ટ છે. કેમ કે સાધુના 'અર્શચ્છેદ' અંગેના અધિકારમાં તે જ પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે. આ અધિકાર ભગવતી સૂત્રના સોળમાં શતકના ત્રીજા ઉદ્દેશામાં છે. અને તે આ પ્રમાણે છે.

'ભાવિતાત્મા સાધુ સતત છઠ્ઠના પારણે છઠ્ઠ કરતો હોય, અને આતાપના લેતો હોય, તો તેને દિવસના પૂર્વાર્દ્ધમાં હાથ પગ, બાહુ, સાથળ વગેરેને સંકોચવા કે પહોળા કરવા કલ્પે નહિ. (કેમકે કાઉસ્સગ્ગમાં રહ્યો છે.) પશ્ચિમના અડધા ભાગમાં (=દિવસના બાકી રહેલા અડધાભાગમાં) હાથ વગેરે સંકોચવા કે પહોળા કરવા કલ્પે છે. (કેમકે તે વખતે તે કાયોત્સર્ગમાં નથી. ચૂર્ણિને અનુસારે આ વ્યાખ્યા છે.) આવા પ્રકારના કાઉસ્સગ્ગના અભિગ્રહવાળા સાધુના અર્શ (=નાક સંબંધી મસા જેવું-ચૂર્ણિકાર) લટકતા હોય, તેને વૈદ્ય દેખે. તેથી 'અર્શ'ને છેદવા સાધુને પૃથ્વી પર જરાક પાડે. (કેમકે સાધુને પાડ્યા વિના અર્શ છેદી ન શકાય.) અને અર્શોને છેદે. હે ભદન્ત ! તે વખતે છેદનારને કઇ ક્રિયા હોય ? ગૌ૦ ! છેદનારને એ ક્રિયા શુભ હોય (ધર્મબુદ્ધિથી કરે તો) અથવા અશુભ

क्रियाया अध्यवसायानुरोधित्वमेव चाश्रित्येमानि सूत्राणि प्रज्ञापनायां प्रावर्तिषत–

"अत्थि णं भंते! जीवाणं पाणाइवाएणं किरिया कज्जत्ति? हंता! गो०! अत्थि, कम्हिं णं भंते! जीवाणं पाणातिवाएणं किरिया कज्जति? गो०! छसु जीवनिकाएसु! अत्थि णं भंते! नेरइयाणं पाणाइवाएणं किरिया कज्जति? गो०! एवं चेव। एवं जाव निरंतरं वेमाणियाणं। अत्थि णं भंते! जीवाणं मुसावाएणं किरिया कज्जति? हंता! अत्थि! कम्हि णं भंते! जीवाणं मुसावाएणं किरिया कज्जति? गो०! सव्वदव्वेसु। एवं निरंतरं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं। अत्थि। णं भंते! जीवाणं अदिण्णादाणेणं किरिया कज्जति? हंता अत्थि। कम्हि णं भंते! जीवाणं अदिण्णादाणेणं करिया कज्जति? गो० गहणधारणिज्जेसु दव्वेसु! एवं नेरइयाणं निरंतरं जाव वेमाणियाणं। अत्थि णं भंते! जीवाणं मेहुणेणं किरिया कज्जति? हंता, अत्थि! कम्हिं णं भंते! जीवाणं मेहुणेणं किरिया कज्जति? गो०! रुवेसु वा रुवसहगतेसु वा दव्वेसु। एवं नेर० निरं० जाव वेमाणियाणं। अत्थि णं भंते! जीवाणं परिग्गहेणं किरिया कज्जति? हंता अत्थि। कम्हि णं भंते! परिग्गहेणं किरि० कज्जति? गो०! सव्वदव्वेसु। एवं नेर० जाव वेमाणियाणं। एवं कोहेणं, माणेणं मायाए लोभेणं पेज्जेणं, दोसेणं, कलहेणं, अब्भाक्खाणेणं, पेसुन्नेणं परपरिवाएणं, अरतिरतीए, मायामोसेणं, मिच्छादंसणसल्लेणं। सव्वेसु जीवनेरइयाइभेएणं भाणिअव्वं। निरंतरं जाव वेमाणियाणं ति। एवं अट्ठारस एते दंडगा (सू. २८०)

હોય (લોભ વગેરેથી કરે તો.) જે સાધુના અર્શોને છેદે છે એ સાધુને ક્રિયા નથી. (કેમકે એને કોઈ ચેષ્ટા કરી નથી. 'શું સર્વથા ક્રિયા ન હોય? એવી આશંકાને દૂર કરતાં કહે છે) એક ધર્માંતરાયને છોડી બીજી ક્રિયા ન હોય. (ધર્માન્તરાય કાં તો શુભધ્યાનનો વિચ્છેદ થવાથી થાય અને કાં તો અર્શચ્છેદની અનુમોદનાથી થાય.)

[પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની સાક્ષી]

અધ્યવસાયના આધારે જ ક્રિયા 'શુભ છે કે અશુભ' તે નક્કી થાય છે. એમ દર્શાવતા પ્રજ્ઞાપનાઉપાંગના સૂત્રો આ રહ્યા—

"હે ભદન્ત! જીવો પ્રાણાતિપાતથી ક્રિયા કરે છે? હે ગૌતમ! કરે છે. હે ભંતે! જીવો કોને આશ્રયીને પ્રાણાતિપાતથી ક્રિયા કરે છે? ગૌતમ! છજીવનિકાયને આશ્રયી. (અર્થાત્ પ્રાણાતિપાતના અધ્યવસાયથી થતી ક્રિયાના વિષય છ જીવનિકાય બને છે.) 'ભદન્ત! નારકના જીવો પ્રાણાતિપાતક્રિયા કરે છે? ગૌતમ! કરે છે.' આ પ્રમાણે ચોવિસે જીવભેદમાં પૂર્વે બતાવેલ સમજી લેવું. હે ભદન્ત! જીવો મૃષાવાદથી ક્રિયા કરે છે? હા ગૌતમ! પ્રભુ! કોના વિષયમાં? ગૌતમ–સર્વ દ્રવ્યના વિષયમાં (મૃષાવાદનો વિષય ધર્માસ્તિકાય વગેરે છએ દ્રવ્યો બની શકે.) નારકવગેરે જીવો અંગે પ્રરૂપણા પૂર્વવત્. હે નાથ! જીવો અદત્તાદાનથી ક્રિયા કરે છે? હા, ગૌતમ! હે ભદન્ત! કોના વિષયમાં? ગૌતમ! ગ્રહણને અને ધારણને યોગ્ય દ્રવ્યના વિષયમાં. (એટલે માત્ર પુદ્ગળદ્રવ્યનું તથા પુદ્ગલને અપેક્ષીને જ જીવદ્રવ્યનું તથા જમીનવગેરે પુદ્ગલદ્રવ્યને અપેક્ષીને ઉપચારથી ક્ષેત્રદ્રવ્યનું અદત્તાદાન=ચોરી સંભવે છે.) નરકવગેરેની વિચારણા પૂર્વવત્. હે ભયાન્ત! જીવોને મૈથુનથી ક્રિયા છે? હા ગૌતમ! ભદન્ત! કોને આશ્રયીને? ગૌતમ! રૂપ અથવા રૂપ સહગત દ્રવ્યને આશ્રયીને (રૂપ=ચિત્ર, પ્રતિમા વગેરે રૂપસહગત=સચેતન સ્ત્રી વગેરે) નારક વગેરેનો વિચાર પૂર્વવત્. હે ભદન્ત! જીવોને પરિગ્રહથી ક્રિયા છે! હા ગૌતમ? પ્રભુ! કોને આશ્રયીને? ગૌતમ! સર્વદ્રવ્યને આશ્રયી. નરક વગેરેનું નિરૂપણ પૂર્વવત્. આ જ પ્રમાણે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ–દ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન, પૈશુન્ય, પર–પરિવાદ, રતિ–અરતિ, માયા–મૃષાવાદ અને મિથ્યાત્વશલ્ય આ અઢાર પાપસ્થાનકોની પ્રરૂપણા સમજી લેવી અને પૂર્વવત્ જ નરક વગેરે ભેદોમાં પણ પ્રરૂપણા સમજવી!

अत्र मलयगिरिः "अस्त्येतत् । 'णं' इति वाक्यालङ्कारे । भदंत जीवानां प्राणातिपातेन=प्राणातिपाताध्यवसायेन क्रिया सामर्थ्यात्प्राणातिपातक्रिया क्रियते । कर्मकर्तर्ययं प्रयोगः भवतीत्यर्थः । अ(न)तीतनयाभिप्रायात्मकोऽयं प्रश्नः । कतमोऽत्र नयोऽयमध्यवसायपृष्ठमिति चेत् ? उच्यते-ऋजुसूत्रः । तथाहि-ऋजुसूत्रस्य हिंसापरिणतिकाल एव प्राणातिपातक्रियोच्यते इत्यर्थः। पुण्यपापकर्मोपादानानुपादानयोरध्यवसायानुरोधितत्वात्, नान्यथा परिणताविति । भगवानपि तं ऋजुसूत्रनयमधिकृत्य प्रत्युत्तरमाह-'हंता अत्थि' 'हंता' इति संप्रेषणप्रत्यवधारणविवादेषु, अत्र प्रत्यवधारणे। अस्त्येतत् प्राणातिपाताध्यवसायेन प्राणातिपातक्रिया भवति। 'परिणामियं पमाणं णिच्छयमवलंबमाणाणं' [ओ० नि० ७६१] इत्याद्यागमवचनस्य स्थितत्वात् । इदमेव वचनमधिकृत्यावश्यकेऽपीदं सूत्रं प्रावर्त्तिष्ट । "आया चेव अहिंसा आया हिंसत्तिणिच्छओ एसो' [ ] इति व्याचष्टे । "मृषावादादौ तु क्रियां यथायथं प्राणातिपातादिका भवतीति ॥

સૂત્રની આ ટીકામાં **શ્રી મલયગિરિસૂરિજી** કહી રહ્યા છે-'णं' નો પ્રયોગ વાક્યાલંકાર-વાક્યને શોભાવવા છે. 'પ્રાણાતિપાતથી' ઇત્યાદિ પાપસ્થાનકોનો ત્રીજી વિભક્તિ યુક્ત પ્રયોગ કર્યો છે, ત્યાં પ્રાણાતિપાતથી-પ્રાણાતિપાતના અધ્યવસાયથી. એમ સર્વત્ર યથાયોગ્ય અર્થ કરવો, અર્થાત પ્રાણાતિપાતક્રિયા, મૃષાવાદક્રિયા ઇત્યાદિ અર્થ સમજવો. 'कज्जति(=क्रियते કરાય છે) આ પ્રયોગ કર્મકર્તરિ છે. તેનું 'થાય છે' એ તાત્પર્ય છે. એટલે કે જીવોથી, પ્રાણાતિપાતક્રિયા થાય છે? એ પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્ન અનતીતનય અભિપ્રાયઆત્મક છે. અર્થાત્ વર્તમાનકાળનો નિર્દેશ કરે છે.

શંકા : 'પ્રાણાતિપાતના અધ્યવસાયથી હિંસા' અહીં અધ્યવસાયથી હિંસા અંગે પ્રશ્ન પૂછવામાં કયો નય કામ કરી રહ્યો છે?

સમાધાન : અહીં ઋજુસૂત્રનયથી વિચારણા છે, તે આ પ્રમાણે :-ઋજુસૂત્રનયમતે જ્યારે હિંસાની પરિણતિ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે જ હિંસાક્રિયા છે. કેમ કે પુણ્ય કે પાપ કર્મનું ગ્રહણ શુભાશુભઅધ્યવસાયને અનુરોધીને જ છે. નહિ કે અન્યથા પરિણતિમાં. (અર્થાત્ શુભઅધ્યવસાય હોય, તો પુણ્ય જ બંધાય અને અશુભ અધ્યવસાય હોય, તો પાપ જ બંધાય-પણ વિપરીત ન થાય.) આમ હિંસાના ફળભૂત પાપકર્મ હિંસાના અધ્યવસાય પર અવલંબિત છે, માટે અને ઋજુસૂત્રનય કાર્યની અવ્યવહિત પૂર્વમાં રહેલા કારણને જ કારણ તરીકે સ્વીકારતો હોવાથી 'હિંસાનો અધ્યવસાય જ હિંસાની ક્રિયારૂપ છે.' તેમ કહેવામાં ઋજુસૂત્રનય કામ કરે છે. તેથી જ ભગવાન પણ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઋજુસૂત્રનયને આશ્રયીને 'હંતા અત્થિ' ઇત્યાદિ વાક્યથી આપે છે 'હંત' અવ્યય (૧) સંપ્રેષણ (૨) પ્રત્યવધારણ અને (૩) વિવાદ આ ત્રણ અર્થમાં વપરાય છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રત્યવધારણ (=ઉત્તર) અર્થમાં વપરાયો છે. અહીં પ્રાણાતિપાતની બાહ્ય ક્રિયા ન દેખાતી હોય, તો પણ પ્રાણાતિપાતના અધ્યવસાયમાત્રથી પ્રાણાતિપાત ક્રિયા થાય છે, તેમ કહ્યું-કેમ કે 'નિશ્ચયનું અવલંબન કરતા (ઋષિઓ=આગમવિદો)

प्राणातिपाताध्यवसाये प्राणातिपातनिर्वर्तककार्येषु जायमानेषु प्राणातिपातोपचारो मृषावादाद्यध्यवसाये च यथोचितक्रियानिर्वर्तककार्येषु जायमानेषु तदुपचार इत्यत्र बीजं–'उत्पद्यमानं उत्पन्नम्' इत्यस्यार्थस्यादित एवोपपादितस्येत्थमेवोपचारेण संभवात्। परमार्थतस्तु चरमसमय एवोत्पद्यमानं तदैव चोत्पन्नमित्यस्यार्थस्य महता प्रबन्धेन महाभाष्ये व्यवस्थापितत्वात्। आत्मैव हिंसेति तु यद्यपि शब्दनयानां मतम्। नैगमनयमते जीवाजीवयोः सा, सङ्ग्रहव्यवहारयोः षड्जीवनिकायेषु, ऋजुसूत्रस्य प्रतिस्वं स्वघात्ये, तद्भेदेन तन्मते हिंसाभेदाच्छब्दनयानां स्वात्मन्यौघवृत्तौ विवेचनात्। तथापि विषयविभागेन नयप्रदर्शनं तत्। इह तु हिंसास्वरूपविवेचने नयविभागः। तत्र च संक्लेशदुःखोत्पादनतत्पर्यायविनाशभेदेन त्रिविधापि हिंसा नैगमव्यव-

---

પારિણામિક (=આત્મપરિણામને જ) પ્રમાણને જ સ્વીકારે છે' તેવું આગમ વચન છે. આજ વચનને અવલંબીને **આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં** પણ કહ્યું છે કે—'આત્મા એજ અહિંસા છે અને આત્મા એજ હિંસા છે—આ નિશ્ચય છે.' આમ અધ્યવસાયથી જ હિંસા કે અહિંસા=અશુભ કે શુભયોગ નક્કી થાય છે, આ જ પ્રમાણે મૃષાવાદવગેરેમાં પણ યથાયોગ્ય પ્રાણાતિપાતવગેરેક્રિયા થાય છે.

[હિંસાના વિષયની નયોથી વિચારણા]

પ્રાણાતિપાતનો અધ્યવસાય હોય તો પ્રાણાતિપાતજનકકાર્ય=હિંસાજનકપ્રવૃત્તિમાં થઈ રહેલી હિંસાનો ઉપચાર થાય છે. તેજ પ્રમાણે મૃષાવાદના અધ્યવસાયની હાજરીમાં મૃષાવાદને અનુરૂપ ક્રિયાનિવર્તક થઈ રહેલી પ્રવૃત્તિઓમાં મૃષાવાદનો ઉપચાર થાય છે. પ્રથમથી જ યુક્તિસંગત તરીકે ઠેરવેલા 'ઉત્પન્ન થઇ રહેલી વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ ગઇ છે.' એવા ન્યાયની રુએ આવા પ્રકારનો ઉપચાર સંભવિત છે. તેથી આવા પ્રકારના ઉપચારનું કારણ પણ આવો ન્યાય છે. આમ હિંસાક્રિયાના કારણમાં હિંસાનો ઉપચાર સંભવે છે. કેમકે તે વખતે નૈગમમતે હિંસા ઉત્પન્ન થઇ રહી છે. પણ પરમાર્થથી શુદ્ધનયથી વિચારવામાં આવે, તો હિંસાક્રિયાના દૂરના કારણકાળે હિંસા ન ગણાય, પરંતુ હિંસાક્રિયાના ચરમક્ષણે જ હિંસા ઉત્પન્ન થઈ રહી છે અને તેજ ક્ષણે હિંસા ઉત્પન્ન થાય છે. આ બાબતનો **વિશેષાવશ્યકમહાભાષ્યમાં** વિસ્તારથી નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. શબ્દનયો (બહુવચનથી સમભિરૂઢ અને એવંભૂત નો સમાવેશ કર્યો)ના અભિપ્રાયથી 'આત્મા જ હિંસા છે.' અર્થાત્ હિંસાનો વિષય પોતાનો આત્મા જ છે. નૈગમનય જીવ અને અજીવ બન્નેની હિંસા સ્વીકારે છે. સંગ્રહ અને વ્યવહારનયના મતે છકાયજીવોની જ હિંસા છે (અર્થાત્ અજીવની હિંસા માન્ય નથી) ઋજુસૂત્રનયમતે હિંસાનો જે હિંસ્ય=જેની હિંસા કરાય છે તેની જ હિંસા છે. કેમકે આ નય હિંસ્યના ભેદથી હિંસાના ભેદને સ્વીકારે છે. તથા શબ્દનયો આત્મામાં જ (=પોતાના આત્માની જ) હિંસા સ્વીકારે છે. આ પ્રમાણેનો વિષયવિભાગ **ઓઘનિર્યુક્તિમાં** બતાવ્યો છે.

[હિંસાના સ્વરૂપની નયોથી વિચારણા]

પ્રસ્તુતમાં હિંસાના સ્વરૂપનો નયવિભાગથી વિચાર કરવાનો છે. હિંસા ત્રણ પ્રકારે-

हारयोः, संक्लेशदुःखोत्पादनरूपा द्विविधा सङ्ग्रहस्य, सङ्क्लेशरूपैव च ऋजुसूत्रस्य संमता इत्येवं व्यवस्थितेः । सङ्क्लेशश्चात्मपरिणाम आत्मैव, इति एतन्मते आत्मैव हिंसा इत्युक्तौ दोषाभावाच्छब्दनयानामप्येतदेव मतम् । "मूलनिमाणं पज्जवणयस्स उज्जुसुअ-वयणविच्छेओ । तस्सउसद्दाईआ साहापसाहा बहुविगप्पा । [काण्ड १ गा० ५] इति सम्मतिग्रन्थेन तेषामृजुसूत्रविस्तारात्मकत्वव्यवस्थितेः, विशेषिततरतदर्थवत्त्वस्यैव निर्युक्तावभिधानाच्च । प्राणातिपातनिवृत्तिस्वभावसमवस्थितात्मद्रव्यान्यथाभाव ऋजुसूत्रमते । हिंसातद्गुणान्यथाभावश्च शब्दनयमत इति तु विवेचकाः ।

---

(૧) સંકલેશ=(સ્વકેપરના) ચિત્તમાં સંકલેશ (=કષાય) ઊભા કરવા. (૨) દુઃખ પેદા કરવું. (૩) વર્તમાનપર્યાયને નાશ કરવો. (પર્યાય=મનુષ્યપણું વગેરે અવસ્થાઓ) નૈગમ અને વ્યવહારનય ત્રણે પ્રકારની હિંસાને સ્વીકારે છે. સંગ્રહનય (૧) સંકલેશ અને (૨) દુઃખ ઉત્પન્ન કરવું. આ બેપ્રકારની હિંસા સ્વીકારે છે. (સામાન્યમાત્રગ્રાહી સંગ્રહ પર્યાયરૂપ વિશેષને સ્વીકારતો નથી. માટે પર્યાયના નાશને પણ સ્વીકારતો નથી) ઋજુસૂત્રમતે માત્ર સંકલેશએકરૂપ જ હિંસા છે. અર્થાત્ બીજાની હિંસા અંગેનો હિંસકના મનમાં જાગેલો સંક્લિષ્ટ પરિણામ પોતે જ હિંસારૂપ છે. (કેમકે ઋજુસૂત્રનય વર્તમાનકાલીન સ્વકીયપર્યાયોને જ સ્વીકારે છે. તેથી બીજાને દુઃખોત્પાદ કે બીજાના પર્યાયનો નાશ આ નયને સંમત જ નથી. વળી પૂર્વે કહ્યું તેમ હિંસાનું ફળ પોતાના સંક્લિષ્ટ અધ્યવસાયના કારણે જ મળે છે. ઈત્યાદિ કારણોથી આ નય માત્ર હિંસકના સંકલેશને જ હિંસા તરીકે સ્વીકારે છે.) આ સંકલેશ પણ એક પ્રકારનો આત્માનો અશુભ પરિણામ જ છે. વળી પરિણામ પરિણામીથી કથંચિત્ અભિન્ન છે અને પરિણામનું ફળ પણ પરિણામીને મળે છે તેથી ઋજુસૂત્રનયમતે 'આત્મા પોતે જ હિંસા' એમ કહેવામાં દોષ નથી. શબ્દનયોનો પણ આજ અભિપ્રાય છે.

શંકા :- ઋજુસૂત્રનય અને શબ્દનયોનો અભિપ્રાય સરખો કેમ ?

સમાધાન :- શબ્દનયો ઋજુસૂત્રનયરૂપ સ્કન્ધની જ વિસ્તાર પામેલી શાખાઓ સમાન છે. **સમ્મતિગ્રન્થમાં** કહ્યું જ છેકે "ઋજુસૂત્રનયના વચનવિચ્છેદો (=વચનવિભાગો) પર્યાયનયના મૂલનિમાણ (મૂળ આધારભૂત) છે. બહુવિકલ્પોવાળા શબ્દવગેરેનયો તેની શાખા પ્રશાખા સમાન છે." અને **નિર્યુક્તિમાં** પણ એમ જ કહ્યું છેકે, શબ્દવગેરે નયો ઋજુસૂત્રનયના જ અભિપ્રાયને વિશેષિતરૂપે સ્વીકારે છે.

પ્ર. તો પછી શબ્દાદિનયોની ઋજુસૂત્રનયની માન્યતાથી ભિન્નમાન્યતા કયા અંશે છે ?

ઉ. નયવિવેચકો શબ્દાદિનયોની માન્યતામાં ઋજુસૂત્રનયની માન્યતાથી આવો ભેદ બતાવે છે-ઋજુસૂત્રમતે **હિંસાની નિવૃત્તિરૂપસ્વભાવમાં રહેલા આત્મદ્રવ્યનો અન્યથાભાવ હિંસા છે. અર્થાત્ હિંસાની નિવૃત્તિના સ્વભાવવાળો આત્મા જયારે હિંસાની પ્રવૃત્તિ તરફ દોરાય છે, ત્યારે એ આત્મા પોતે જ**

ननु यद्येवमध्यवसायानुरोधिन्येव क्रिया तदा कथं–'जीवेणं भंते ! नाणावरणिज्जं कम्मं बंधमाणे कइकिरिए ? गो० सिय तीकिरिए सिय चउकिरिए सिय पंचकिरिए'' इत्यादिना [प्रज्ञा. द्वाविंशतितमे क्रियापदे सू. २८२] बन्धविशेषानुकूलहिंसासमाप्त्यभिधानं योगप्रद्वेषसाम्येन ? यद्विवेचकाः तिसृभिश्चतसृभिरथ पञ्चभिश्च हिंसा समाप्यते क्रमशः बन्धोऽस्या विशिष्टः स्यात् योगप्रद्वेषसाम्यं चेदिति (तत्र) त्रिक्रियता कायिक्यधिकरणिकीप्राद्वेषिकीभिः । कायिकी नाम हस्तादिव्यापारणं, अधिकरणिकी=खड्गादिषु प्रगुणीकरणं, प्राद्वेषिकी=मारयाम्येनमित्यशुभमनः संप्रधारणम् । चतुःक्रियता कायिक्यधिकरणिकीप्राद्वेषिकीपारितापनिकीभिः । पारितापनिकी नाम

હિંસારૂપ છે. શબ્દવગેરેનયોના મતે હિંસાની નિવૃત્તિરૂપ જે આત્મગુણો છે તે ગુણનો જે અન્યથાભાવ તેજ હિંસા છે. **તાત્પર્ય** ઋજુસૂત્રનય આત્મદ્રવ્યને હિંસા કે અહિંસા કહે છે. શબ્દનયો આત્માના તત્કાલીન હિંસા કે અહિંસા સંબંધી ગુણને જ હિંસા કે અહિંસા કહે છે. (વધુ ઉંડાણથી કહીએ તો આત્મામાં ઉત્પન્ન થતાં ક્રોધાદિ બધાજ અવગુણો વિભાવરૂપ હોવાથી હિંસારૂપ છે. કેમકે તેઓ આત્માના શુદ્ધ કે શુભ પરિણામોને નષ્ટ કરે છે.)

[ક્રિયાપ્રત્યે માત્ર બાહ્યસામગ્રીની અકિંચિત્કરતા]

પૂર્વપક્ષ :– આમ જો તમે અધ્યવસાયના જ આધારે ક્રિયાને શુભ કે અશુભનું લેબલ લગાડશો, તો ''હે ભદન્ત! જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતી વખતે જીવ કેટલી ક્રિયા કરતો હોય? ગૌતમ! ત્રણ, ચાર કે પાંચ'' ઈત્યાદિ **પ્રજ્ઞાપનાના** પાઠથી યોગ અને પ્રદ્વેષના સામ્યથી કર્મબંધવિશેષજનક હિંસાની જે સમાપ્તિ (=પ્રાપ્તિ) કહી છે તેને શી રીતે સંગત કરશો? પ્રજ્ઞાપનાના આ સૂત્રના વિવેચકોએ કહ્યું જ છે– 'ત્રણ, ચાર અને પાંચ ક્રિયાથી હિંસા સમાપ્ત થાય છે (=પ્રાપ્ત કરાય છે) જો યોગપ્રદ્વેષસામ્ય હોય (=યોગ અને પ્રદ્વેષની સામ્યતા હોય) તો ક્રમશઃ આનો બંધ વિશિષ્ટ થાય છે.'' (અહીં ત્રણ ક્રિયા, ચાર ક્રિયા કે પાંચ ક્રિયામાં યોગ અને પ્રદ્વેષ સમાન હોય, તો માત્ર બાહ્યક્રિયાના ઓછાવત્તાપણામાં કર્મબંધમાં ફેરફાર સૂચવ્યો હોય–તેમ મને લાગે છે)

શંકા :– આ ક્રિયાઓ કઈ છે? અને તેનું સ્વરૂપ શું છે?

સમાધાન :– ત્રણ ક્રિયા આ છે. (૧) કાયિકી–હાથવગેરેની ચેષ્ટા (૨) અધિકરણિકી–તલવારવગેરે શસ્ત્રો બનાવવા. (૩) પ્રાદ્વેષિકી–'આને હણું છું,' એવું મનનું અશુભ પ્રણિધાન. ચાર ક્રિયામાં ઉપરોક્ત ત્રણ ઉપરાંત (૪) પારિતાપનિકી (=તલવાર વગેરેના પ્રહારથી પીડા કરવી) ક્રિયા. પાંચ ક્રિયામાં ઉપરોક્ત ચાર ઉપરાંત (૫) પ્રાણાતિપાતક્રિયા (=મારી નાખવાની ક્રિયા) હોય. આમ હિંસાથી થતા બંધમાં બાહ્ય ક્રિયાઓને પણ મહત્ત્વ મળેલું છે. તેથી માત્ર અધ્યવસાયના બળ પર શુભા–શુભરૂપતાનું માપ કાઢવું આગમવિરુદ્ધ છે.

ઉત્તરપક્ષ :– ઉપરોક્તસ્થળે યોગપ્રદ્વેષસામ્યથી પણ ઉપાદાનસામગ્રીની સંભૃતતા (=મહત્તા) બતાવી છે. (જો યોગ અને પ્રદ્વેષ સમાન હોય, તો જ બાહ્યસામગ્રીથી તો પણ કર્મબંધમાં વૈશિષ્ટ્ય આવે. યોગ અને પ્રદ્વેષમાં જો હાનિવૃદ્ધિ હોય, તો બાહ્યક્રિયા ઓછી વત્તી હોય બંધમાં ફેરફાર યોગપ્રદ્વેષના તરતમભાવ પરજ અવલંબિત બને આવું તાત્પર્ય હોઈ શકે.)

खड्गादिघातेन पीडाकरणम् । पञ्चक्रियता पञ्चम्याः संयोगे, सा च प्राणातिपातक्रिया जीविताद्व्यपरोपणमिति । सत्यं, योगप्रद्वेषसाम्येनाप्युपादानसामग्र्या एव संभृतत्वप्रतिपादनाद् बाह्यसंपत्तेरप्यकिञ्चित्करत्वात् । यच्चाव्युत्सृष्टप्राग्भवशरीरेण क्रियाभिधानं तदविरतिनिमित्तादुपचारमात्रं, न बाह्यप्राधान्याक्षेपात् । तदुक्तं—(प्रज्ञापनावृत्तौ)

ननु नारकस्य द्वीन्द्रियानधिकृत्य कथं कायिक्यादिक्रियासंभवः? उच्यते, इह नारकेण यस्मात्पूर्वभवशरीरं न व्युत्सृष्टं विवेकाभावात्, तदभावश्च भवप्रत्ययात्, ततो यावत् तच्छरीरं तेन जीवेन निर्वर्तितं सत् तं शरीरपरिणामं सर्वथा न परित्यजति तावद्देशतोऽपि तं परिणामं भजमानं पूर्वभावप्रज्ञापनया तस्येति व्यपदिश्यते घृतघटवत् । यथा घृतपूर्णो घटो घृतेऽपगतेऽपि घृतघट इति व्यपदिश्यते, तथा तदपि शरीरं तेन निर्वर्तितमिति तस्येति व्यपदेशमर्हति । ततस्तस्य शरीरस्यैकदेशेनास्थ्यादिना योऽन्यः प्राणातिपातं करोति, ततः पूर्वनिर्वर्तितशरीरजीवोऽपि कायिक्यादिक्रियाभियुज्यते, तेन तस्याव्युत्सृष्टत्वात् । तत्रेयं पञ्चानामपि क्रियाणां भावना-तत्कायस्य

તેથી બાહ્ય સામગ્રીની સંપત્તિ=ઉપસ્થિતિ તો અકિંચિત્કર=કિંમત વિનાનીજ સિદ્ધ થાય છે. માટે અમે અધ્યવસાયના બળ પર જે શુભાશુભતા કહી તે આગમવિરુદ્ધ નથી પણ આગમસિદ્ધ છે.

પ્ર. પૂર્વભવના વિસર્જન નહિ કરેલા (=પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક નહિ છોડેલા) શરીરોથી આ ભવમાં જે ક્રિયા બતાવી છે, ત્યાં તો તમારે અધ્યવસાય વિના પણ માત્ર ક્રિયાના બળ પર જ કર્મબંધ માનવો પડશે.

ઉ. અહીં પણ વાસ્તવમાં તો પૂર્વભવીયશરીરાદિનો ત્યાગ ન કરવારૂપ જે અવિરતિ છે, તે જ મુખ્યતયા કર્મબંધમાં હેતુ છે. તે પૂર્વભવીયશરીરાદિથી થતી ક્રિયાઓમાં તો માત્ર ઉપચાર જ છે. નહિ કે બાહ્યની પ્રધાનતાથી ક્રિયામાં કર્મબંધની હેતુતા છે.

(તેથી જ એ શરીરવગેરેનો પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ ત્યાગ કર્યા પછી એ શરીરો વગેરેથી ગમે તેવી ક્રિયા થતી હોય, તો પણ કર્મબંધ થતો નથી. અહીં અવિરતિથી તે શરીરો પ્રત્યેનો સહજપ્રાપ્ત મમત્વભાવરૂપ સંબંધ ઇષ્ટ લાગે છે. એ શરીરાદિપ્રત્યેની વિરતિની પ્રતિજ્ઞાથી બાહ્ય કંઈ છોડવાનું નથી. પણ તે શરીરાદિ પ્રત્યેનો સહજસિદ્ધ મમત્વભાવ જ છોડવાનો છે. આમ અહીં પણ મમત્વભાવરૂપ આત્મપરિણામ જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.)

• માટે આ દૃષ્ટાંતના બળ પર બાહ્ય ક્રિયાનું કર્મબંધ પ્રત્યે મહત્ત્વ ન આંકો. નદીમાંથી માટી લઈ આવવા માત્રથી કંઈ ગધેડાને ઘડાનું કારણ કહેવાય નહિ.

[અવિરતિના પાપે]

પ્રજ્ઞાપના ઉપાંગના ટીકાકાર પોતે આ બાબતમાં શું કહે છે? તે સાંભળો–

પ્ર. નારકના જીવોને બેઇન્દ્રિય વગેરે જીવોને આશ્રયીને કાયિકી વગેરે ક્રિયા કેવી રીતે સંભવે? (કારણ કે નરકમાં વિકલેન્દ્રિયજીવો નથી.)

ઉ. નરકના જીવોની વિકલેન્દ્રિયવગેરેની અપેક્ષાએ જે કાયિકીઆદિ ક્રિયા બતાવી છે. તે આ ભવના શરીરની અપેક્ષાએ નહિ, પરંતુ પૂર્વભવના શરીરની અપેક્ષાએ બતાવી છે. નરકના જીવોને પ્રાયઃ વિવેક હોતો નથી. (અથવા નરકમાં ઉત્પન્ન થતા પહેલા પૂર્વભવના છેલ્લા સમયોમાં પણ તે જીવો તેવા પ્રકારના વિવેકના અભાવવાળા હોય છે.) આ વિવેકના અભાવમાં તેઓનો આ પ્રકારનો નારકભવ જ કારણ છે આ વિવેકના અભાવના કારણે તેઓ પૂર્વભવના શરીરને છોડવા છતાં, એ

व्याप्रियमाणत्वात्कायिकी, कायोऽधिकरणमपि भवतीत्युक्तं प्राक्, ततोऽधिकरणिकी । प्राद्वेषिक्यादयस्त्वेवं-यदा तमेव शरीरैकदेशमभिघातादिसमर्थमन्यः कश्चनापि प्राणातिपातोद्यतो दृष्ट्वा तस्मिन् घात्ये द्वीन्द्रियादौ समुत्पन्नक्रोधादिकारणोऽभिघातादिसमर्थमिदमिति चिन्तयन्नतीवक्रोधादिपरिणामं भजते, पीडां चोत्पादयति, जीविताच्च व्यपरोपयति, तदा तत्संबन्धिप्राद्वेषिक्यादिक्रियाकारणत्वान्नैगमनयाभिप्रायेण तस्यापि प्राद्वेषिकी, पारितापनिकी, प्राणातिपातक्रिया चेति । अत एव विरतिमान् जीवो जीवादैहिकामुष्मिकक्रियाभावेऽक्रियोऽप्युक्तः ।

પૂર્વભવના શરીરનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક વ્યુત્સર્ગ કરતા નથી. તેથી એ શરીર સાથેનો નરકના જીવોનો મમત્વભાવરૂપ સંબંધ ચાલુ જ રહે છે. વળી એ પૂર્વભવીય શરીર બનાવનાર પણ તેઓ પોતે જ હતા. તેથી એ પૂર્વભવીયશરીર જ્યાંસુધી શરીરપરિણામરૂપે રહે છે. ત્યાં સુધી પૂર્વભાવ પ્રજ્ઞાપનાથી નારકના તે જીવોના જ ગણાય છે, જેમકે પૂર્વે જેમાં ઘી ભરાતું હોય, તેવો ઘડો વર્તમાનમાં પણ ઘીનાં ઘડા તરીકે જ ઓળખાય છે, પછી ભલે વર્તમાનમાં તે ઘડામાં ઘી ભરાતું ન હોય. તેથી નરકના જીવે બનાવેલું પૂર્વભવનું શરીર નરકમાં ગયેલા જીવે છોડી દીધું હોવા છતાં, નરકના જીવનું જ ગણાય છે. તેથી જ તે શરીરના હાડકા આદિ એક દેશથી કોઈક બીજોજીવ હિંસા કરે, તો તે શરીર બનાવનાર નારકનો જીવ પણ કાયિકવગેરે ક્રિયાઓસાથે સંલગ્ન થાય છે.

પ્ર. પૂર્વભવીય શરીર તો નરકના જીવે છોડી દીધું છે. અને હવે તો પ્રાયઃ પોતાને એ શરીર યાદ પણ આવતું નથી. છતાં એ શરીરથી બીજા પાપ કરે તેમાં કર્મબંધની સજા આ નરકના જીવને થાય એ **'પાડાના વાંકે પખાલીને ડામ'** ની જેમ શી રીતે સંગત ઠરે?

ઉ. નરકના જીવને દંડ એમનેમ નથી. તેનો પણ વાંક છે.) નરકના જીવે 'પૂર્વભવના એ શરીર સાથે હવે પોતાને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી એવું ડીકલેરેશન (=જાહેરનામું) મનથી પણ કર્યું ન હોય ત્યાં સુધી નરકના જીવનો એ શરીર સાથે સંબંધ ચાલુ જ છે. (કોઈ વ્યક્તિ જૂના ઘરની માલિકી છોડયા વિના અન્યત્ર રહેવા જાય. અને બીજી ત્રાહિત વ્યક્તિ એ ઘરમાં ઘુસી અનાચાર સેવે, તો ઘરનો પેલો માલિક પણ તે અનાચાર માટે જવાબદાર બને છે.) પૂર્વોક્ત પાંચક્રિયાઓની સંકલના આ પ્રમાણે છે. એ ક્રિયા શરીરને વ્યાપીને હોવાથી કાયિકી ગણાય. આ શરીર પણ અધિકરણ (=સંસારનું કારણ) બની શકે છે. માટે શરીરગતક્રિયા આધિકરણિકી (અધિકરણથી કે અધિકરણમાં થતી ક્રિયા) પણ કહેવાય. બેઈન્દ્રિય વગેરે ઘાત્ય (જેઓની હિંસા થવાની છે તેઓ) જીવો પર ક્રોધ વગેરેને પામેલો બીજો કોઈ જીવ (નારકના જીવના પૂર્વભવીય) તે શરીરના પ્રહાર કરવા યોગ્ય એકાદ ભાગને જૂએ. અને 'ઘા કરવા માટે આ શસ્ત્ર સારું છે.' એમ વિચારતો ઘાત્યજીવ પર (૧) ક્રોધના ધમધમાટપરિણામવાળો થાય (૨) તેથી ઘા કરી ઘાત્યજીવને પીડા પહોંચાડે અને (૩) તીક્ષ્ણ ઘાવગેરેથી મારી નાખે, તો તે બીજો જીવ તો ક્રમશઃ (૧) પ્રાદ્વેષિકી, (૨) પારિતાપનિકી અને (૩) પ્રાણાતિપાત ક્રિયા કરે છે જ. પણ જેના શરીરના એક ભાગે આ ત્રણે ક્રિયામાં સહાયક શસ્ત્રની ભૂમિકા અદા કરી, તે જીવે પણ ત્રણે ક્રિયા કરી ગણાય. એમ નૈગમનયનો અભિપ્રાય છે.

(**પ્ર.** આ પ્રમાણે તો વિરતિધરને પણ પૂર્વભવના શરીરની અપેક્ષાએ આ બધી ક્રિયાઓ માનવી પડશે.

ઉ. ના, તેમ નહિ બને) વિરતિધર પોતે, આ ભવમાં જો ઉપરોક્ત ક્રિયાઓ કરે, તો જ તેને તેવી ક્રિયા સંભવે. ઉપરોક્ત ક્રિયાઓમાંથી એકપણ ક્રિયા વર્તમાનમાં ન કરનાર વિરતિધર તો અક્રિય=ક્રિયા વિનાનો જ છે. ઐહિક-પારલૌકિક ક્રિયાના અભાવમાં કેમકે તેણે તમામ પૂર્વભવોના શરીરવગેરે સાથેના મમતાનો છેડો સમજણપૂર્વક ફાડી નાખ્યો છે-પૂર્વભવોની અને આ ભવની પણ અવિરતિઅવસ્થાની તમામ સામગ્રીઓ વોસિરાવી દીધી છે. તેઓમાંથી પોતે વિરત થઈ ગયો

किञ्च प्रतिनियताः कायिक्यादय एवायोजनीयत्वेनोक्ता इति । देवपूजादिक्रिया संसार-विच्छेदिका, इत्यादेरेव । क्रियाशब्दमात्रेण च नोद्वेजितव्यं, सम्यग्दर्शनस्यापि क्रियात्वेनोक्तत्वात् । तथाच **स्थानाङ्गः** "जीवकिरिया दुविहा पण्णत्ता सम्मत्तकिरिया चेव, मिच्छत्तकिरिया चेवत्ति" । (२ स्था. उ. १ सू० ५९) सम्यक्त्वं=तत्त्वश्रद्धानं, तदेव जीवव्यापारत्वात्क्रिया सम्यक्त्वक्रिया । एवं मिथ्यात्वक्रियाऽपि, नवरं मिथ्यात्वम्=अतत्त्वश्रद्धानम् । तदपि जीवव्यापार एवेति । अथवा सम्यग्दर्शनमिथ्यात्वयोः सतोर्ये भवतः, ते सम्यक्त्वमिथ्यात्वक्रिये इति । द्वितीयपक्षे सम्यक्त्वे सति या च देवपूजादिक्रिया सा सम्यक्त्वक्रियैव । एतेनाध्यवसायमात्रेण हिंसाऽन्यथा-सिद्धिप्रतिपादने बौद्धमतप्रसङ्गः, इति यदनभिज्ञैरुच्यते तदपास्तम् । शुभयोगाध्यवसायसाम्येन शुभक्रियाभ्युपगमे परमतप्रवेशाभावात् ॥ अत एव परमतमुपन्यस्य एवं दूषितं **सूत्रकृते**-

છે. તેથી એ વ્યુત્સર્ગ કરેલી સામગ્રીથી બીજો કોઇ જીવ ક્રૂર કાળા કામ કરે, તો પણ આ જીવને જરા પણ લેપાવાનું નથી. **ટુંકમાં વિરતિપૂર્વેની અને પૂર્વભવોની સામગ્રીની મમતા સાથે છુટાછેડા લેનાર તે સામગ્રીથી થતી ક્રિયાઓના પાશથી મુક્ત છે. અને જેણે (તે સામગ્રીની) મમતા સાથે સગપણ રૂપ અવિરતિ ચાલુ રાખી છે તે જીવે વગર લેવાદેવાએ તે સામગ્રીથી થતી ક્રિયાઓની જાળમાં ફસાવાનું છે.**

પ્ર. જેમ આ અવિરતિના કારણે પૂર્વભવીય શરીરાદિથી થતી ક્રિયાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ એ શરીરાદિથી થતા શુભકાર્યોથી પુણ્યની કમાણી પણ થવી જોઇએ.

ઉ. ના. એ કમાણી એમનેમ નહિ થાય. પોતાની સામગ્રી સાથે મમતા કરવાનો જીવનો અનાદિસિદ્ધ સ્વભાવ છે. તેથી મમતાભાવ સતત જોડાયેલો જ રહે છે, તે જોડવા માટે ખાસ ઉપયોગની આવશ્યકતા નથી. જ્યારે શુભકાર્યો કરવા વગેરેનો ભાવ અનાદિસિદ્ધ નથી. પ્રાયઃ અચરમાવર્તકાળમાં શુભકાર્યો કરવાના નિર્મળ મનોરથો પોતાને થતા જ નથી. ચરમાવર્તમાં પણ યોગ્યતાનો વિકાસ થાય, તો જ તે સંભવે. મનોરથો પણ નવાનવા હોઇ, એ બાબતમાં ઘણો અભ્યાસ થાય ત્યારે તે મનોરથો સહજ બને. તેથી પોતાને જો, પોતાની સામગ્રીથી થતા શુભકાર્યની અનુમોદના કરવાનો વિશિષ્ટ ઉપયોગ હોય, તો જ પોતાની સામગ્રીથી થતા શુભકાર્યોનો લાભ મળે. અન્યથા નહિ. તેથી જે વ્યક્તિએ પૂર્વભવીયશરીર વગેરેનો વ્યુત્સર્ગ કર્યો નથી. તે વ્યક્તિને તે શરીરાદિ સાથે અનાદિસિદ્ધ મમતાભાવ હોવાથી તે શરીરાદિથી થતા પાપના પોટલા ઊંચકવા પડે. પરંતુ પુણ્ય અંગેની અનુમોદનાનો ભાવ ન હોવાથી પુણ્યનું પાથેય પ્રાપ્ત ન થાય. આમ કર્મબંધ=ક્રિયા સાથેના સંબંધમાં અવિરતિ જ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે)

('ક્રિયા' શબ્દની અનેકાર્થતા)

વળી ક્રિયાઓ અનેક પ્રકારની છે. આ બધી ક્રિયાઓમાંથી માત્ર કાયિકાદિ પ્રતિનિયત ક્રિયાઓને જ કર્મબંધમાં કારણ તરીકે લેખાવી છે. તેનાથી અર્થતઃ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રતિલેખનાદિઅન્યક્રિયાઓ કર્મબંધમાં કારણ નથી. **દેવપૂજા=જિનપૂજા પણ એ ક્રિયાઓમાંની જ એક છે. કેમકે તેનું, કાયિકીવગેરે ક્રિયાઓના કાળા ચોપડામાં નામ નથી. તેથી જિનપૂજા કર્મબંધ=સંસારનું કારણ નથી, પરંતુ સંસારના વિચ્છેદ=નાશનું જ કારણ છે. માટે જિનપૂજા આદેય=આદરવા યોગ્ય ક્રિયા છે. અને હા! 'ક્રિયા' શબ્દ સાંભળવા માત્રથી ભડકશો મા! કેમકે સમ્યગ્દર્શનને પણ ક્રિયા તરીકે ઓળખાવી છે. સ્થાનાંગમાં** કહ્યું જ છે કે—

जाणं काएणणाउट्टी, अबुहो जं च हिंसइ । पुट्ठो संवेदइ परं, अवियत्तं खु सावज्जं ।। जानन्=मनोव्यापारमात्रेणैव यः प्राणिनो हिनस्ति, कायेन परमनाकुट्टिः=अहिंसकः, अबुधो=मनोव्यापाररहितो यश्च हिनस्ति प्राणिनं कायव्यापारमात्रेणैव, तत्रोभयत्र न कर्मोपचीयते । एतेन परिज्ञोपचिताविज्ञोपचितभेदद्वयग्रहः, च शब्देनैर्यापथस्वप्नान्तिकभेदद्वयं गृह्यते । ईर्यापथप्रत्ययमैर्यापथं, तत्रानभिसन्धेर्यत्प्राणिव्यापादनं, ततो न कर्मोपचयः । स्वप्न एव लोकोक्त्या स्वप्नान्तः, स विद्यते यत्र तत् स्वप्नान्तिकं, तदपि न कर्मबन्धाया स्वप्ने भुजिक्रियातः तृप्तेरिव कर्मणोऽप्यभावात् । कथं तर्हि हिंसा संपद्यते ? कथं च तत्कर्मबन्धः इति चेत् ? "प्राणी प्राणिज्ञानं, घातकचित्तं च, तद्गता चेष्टा, प्राणैश्च विप्रयोगः पञ्चभिदा भिद्यते हिंसा ।। इत्युक्तपदानां संयोगेन

"જીવક્રિયા બે પ્રકારની છે. (૧) સમ્યક્ત્વક્રિયા (૨) મિથ્યાત્વક્રિયા." સમ્યક્ત્વ=તત્ત્વપર શ્રદ્ધા. આ શ્રદ્ધા પણ જીવનો વ્યાપાર છે માટે ક્રિયારૂપ છે. આ થઈ સમ્યક્ત્વક્રિયા. એ જ પ્રમાણે અતત્ત્વ પર શ્રદ્ધા એ મિથ્યાત્વ છે તે રૂપ જે ક્રિયા એ મિથ્યાત્વક્રિયા. કેમ કે અતત્ત્વ પર શ્રદ્ધા એ પણ જીવનો જ વ્યાપાર છે. અથવા સમ્યક્ત્વની હાજરીમાં થતી ક્રિયા સમ્યક્ત્વક્રિયા. અને મિથ્યાત્વની હાજરીમાં થતી ક્રિયા એ મિથ્યાત્વક્રિયા.

આ પક્ષે પણ, સમ્યક્ત્વની હાજરીમાં થતી જિનપૂજા સમ્યક્ત્વ ક્રિયા રૂપ જ ઠરે છે.

પૂર્વપક્ષ :– આટલો બધો વિસ્તાર કરીને તમારે એમ જ કહેવું છે ને કે, જેમાં હિંસાનો અધ્યવસાય ન હોય તે હિંસા નહિ, જેમકે જિનપૂજા. આમ અધ્યવસાય દ્વારા દેખીતી હિંસાનું કે અહિંસાનું અન્યથાસિદ્ધ=અકિંચિત્કરતરીકે પ્રતિપાદન કરવામાં તમે બૌદ્ધમતમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા છો. અર્થાત્ તમારું આ પ્રતિપાદન બૌદ્ધમતને સંગત છે. કેમકે બૌદ્ધો પણ હિંસાના અધ્યવસાયના અભાવમાં હિંસા માનતા નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– તમારો આ આક્ષેપ ધરાર ખોટો છે. 'શુભઅધ્યવસાયની સાથે સમાનતા ધરાવતી ક્રિયા શુભક્રિયા છે' એમ કહેવામાં અમે બૌદ્ધમતમાં પ્રવેશતા નથી. અમારો કહેવાનો આશય એ છે કે, જે ક્રિયા શુભભાવથી થતી હોય અને અથવા શુભભાવમાં કારણ હોય તે ક્રિયા શુભ છે. એટલે અમારા આશયમાં અને બૌદ્ધોના આશયમાં જમીન આસમાનનો તફાવત છે. માટે જ **સૂત્રકૃતાંગમાં** બૌદ્ધ મતની સ્થાપના કરવાપૂર્વક તેનું ખંડન કર્યું છે. જૂઓ આ રહ્યો સૂત્રકૃતાંગના મૂળ અને ટીકાનો પાઠ—

[બૌદ્ધમતે હિંસાનું સ્વરૂપ]

જાણતો કાયાથી અનાકુટ્ટી અને અબુધ જેની હિંસા કરે પરંતુ સ્પૃષ્ટ તે બંને અવ્યક્ત સાવદ્યનું સંવેદન કરે છે. ॥૧॥ જાણતો=મનના સંકલ્પમાત્રથી જ જે વ્યક્તિ જીવની હિંસા કરે છે, પરંતુ કાયાથી અનાકુટ્ટી=અહિંસક છે તથા જે વ્યક્તિ મનના સંકલ્પ વિના માત્ર કાયાની ચેષ્ટાથી જ જીવની હિંસા કરે છે. આ બંને વ્યક્તિ કર્મથી લેપાતી નથી. અહીં. 'પરિજ્ઞા ઉપચિત' અને 'અવિજ્ઞ ઉપચિત' એમ બે ભેદનો સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને 'ચ' શબ્દથી 'ઐર્યાપથ' અને 'સ્વપ્નાંતિક' આ બે ભેદોનું ગ્રહણ થાય છે. ઈર્યાપથ=માર્ગગમન. માર્ગગમનમાં થતી હિંસામાં મનનો આશય હોતો નથી. તેથી તેમાં કર્મબંધ નથી. 'સ્વપ્ન' ને જ લોકો 'સ્વપ્નાન્તઃ' કહે છે. જેમાં સ્વપ્નાન્ત(=સ્વપ્ન) હોય તે 'સ્વપ્નાન્તિક.' આ પણ કર્મબંધ માટે બને નહિ. જેમ સ્વપ્નની સુખડી ભૂખ ન ભાંગે તેમ સ્વપ્નની હિંસાની ચેષ્ટાથી કર્મ પણ બંધાય નહિ.

શંકા :–તો પછી કર્મબંધમાં કારણભૂત હિંસા કઈ ગણાય ?

द्वात्रिंशद्भङ्गेषु प्रथमभेदेन । प्रागुक्तभेदचतुष्टयात् किं सर्वथा कर्मबन्धाभावः ? 'न' इत्याह-'पुट्ठोत्ति' परं=केवलं स्पृष्टस्तेनाव्यक्तेन सावद्यं वेदयति, स्पर्शमात्राधिकं विपाकं नानुभवति, कुड्यापतितसिक्तामुष्टिवत् स्पर्शानन्तरमेव तत्कर्म परिशटतीत्यर्थः । कथं तर्हि कर्मोपचीयते ? इत्याह-'संतिमे तओ आयाणा, जेहिं कीरइ पावगं, अभिकम्माय पेसाय मणसा अणुजाणिया'' ॥ सन्त्यमूनि त्रीणि आदानानि=कारणानि यैः क्रियते पापं, तथाहि-अभिक्रम्य-आभिमुख्येन प्राणिनः क्रान्त्वा तदभिमुखं चित्तं विधाय यत्र स्वत एव प्राणिनं व्यापादयति तदेकं कर्मादानं, तथाऽपरं च प्राणिघाताय प्रेष्यं समादिश्य यत्प्राणिनो व्यापादनं तद् द्वितीयं, तथाऽपरं व्यापादयन्तमनुजानीते तत् तृतीयम् । परिज्ञोपचितादस्यायं भेदः, तत्र केवलं मनसा चिन्तनम्, इह परेण व्यापाद्यमाने प्राणिन्यनुमोदनमिति । तदेवं यत्र स्वयं कृतकारितानुमतयः प्राणिघाते क्रियमाणे विद्यन्ते क्लिष्टाध्यवसायश्च प्राणातिपातश्च, तत्रैव कर्मोपचयो नान्यत्रेति सिद्धम् । एतदेव दर्शयन् फलनिगमनमाह-"एएतु तओ आयाणा, जेहिं कीरइ पावगं । एवं भावविसोहीए निव्वाणमभिगच्छइ ॥'' एतान्येव पूर्वोक्तानि त्रीणि व्यस्तानि समस्तानि वाऽऽदानानि यैर्दुष्टाध्यवसायसव्यपेक्षैः पापकं कर्म क्रियते=उपचीयते । एवं स्थिते भावविशुद्ध्या । अरक्तद्विष्टमनसा प्रवर्तमानस्य सत्यपि प्राणातिपाते विशुद्धेर्न कर्मोपचयः, तदभावाच्च निर्वाणं=सर्वद्वन्द्वोपरतिः ।

સમાધાન :- (૧) પ્રાણી (૨) પ્રાણિજ્ઞાન (૩) ઘાતકચિત્ત (૪) ઘાતકની ચેષ્ટા અને (૫) પ્રાણ નાશ આ પાંચ ભેદથી હિંસા ભિન્ન છે. હિંસ્ય વસ્તુ પ્રાણી હોવી જોઈએ. તથા મારનારને ખ્યાલ હોવો જોઈએ કે, હું જેને મારું છું એ પ્રાણી છે. (=પ્રાણિજ્ઞાન.) તથા મારનારના મનમાં વિચાર હોવો જોઈએ કે 'આને હું હણું છું'' (ઘાતકચિત્ત) તથા પોતે મારવાની ચેષ્ટા કરે. (ઘાતકચેષ્ટા) અને એ ચેષ્ટાથી હિંસ્ય જીવ મરવો જોઈએ. (પ્રાણ નાશ) આ પાંચસ્વરૂપવાળા પહેલા ભાંગામાં જ હિંસા સંભવે છે, ઉપરોક્ત પાંચ ભેદના સંયોગથી બનતા બત્રીસ ભાંગામાંથી બાકીના એકત્રીશ ભાંગામાં કર્મબંધમાં કારણભૂત હિંસા થતી નથી. 'પરિજ્ઞોપચિત' વગેરે ઉપરોક્ત ચારનો પ્રથમ વિકલ્પમાં સમાવેશ થતો નથી. તેથી તેઓમાં હિંસાજન્ય કર્મબન્ધ નથી.

શંકા :-પરિજ્ઞોપચિત વગેરે ચારમાં શું કર્મબંધ સર્વથા થતો નથી ?

સમાધાન :-જીવને પરિજ્ઞોપચિતઆદિથી કર્મનો સ્પર્શમાત્ર થાય છે. જેમ ભીંત પર ફેંકેલી મુઠ્ઠીભર રેતી ભીંતનો સ્પર્શ કરી ખરી પડે છે, પરંતુ ટકતી નથી. તેમ 'પરિજ્ઞોપચિત' આદિથી જીવને કર્મનો સ્પર્શમાત્ર થાય છે. અને કર્મ નાશ પામે છે. તેથી જીવ માત્ર અવ્યક્ત સાવદ્યને અનુભવે છે.

શંકા :-તો પછી વ્યક્ત અનુભવવાળા કર્મનો ઉપચય શી રીતે થાય ?

સમાધાન :-"આ ત્રણ આદાન છે કે, જે દ્વારા પાપ કરાય છે, (૧) અભિક્રમ કરીને (૨) આદેશ કરીને અને (૩) મનથી અનુજ્ઞા કરીને" (ગા. ૨૬) આદાન=કારણો (૧) અભિક્રમ્ય=જીવને હણવાની બુદ્ધિથી જ્યાં જીવનો સ્વયં નાશ કરે. (૨) નોકરવગેરેને જીવહિંસાનો આદેશ કરે. અને (૩) પ્રાણીના વધની અનુમોદના-અનુજ્ઞા કરે. અહીં કરણ-કરાવણ-અને અનુમોદન આ ત્રણ આદાન બતાવ્યા.

શંકા :-મનથી હિંસાની અનુમોદના અને 'પરિજ્ઞોપચિત' આ બેમાં શો ફેર છે કે જેથી એકમાં પાપ લાગે અને બીજામાં ન લાગે ?

સમાધાન :-અહીં બીજો જીવઘાત કરે છે તેની અનુમોદના છે. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત પાંચ ભેદ હાજર છે. ચેષ્ટા પોતે કરતો નથી. પણ બીજો કરે છે એની અનુમોદના હાજર છે. 'જ્યારે પરિજ્ઞોપચિત'માં તો હણવાનો માત્ર વિચાર જ છે. સ્વગત કે પરગત (હણવાની) ચેષ્ટા નથી. તેથી પ્રથમમાં હિંસાની બધી શરત પૂર્ણ થતી હોવાથી હિંસાજનિત કર્મબંધ છે બીજામાં તે પ્રમાણે નથી. તેથી 'જ્યાં કરણ-કરાવણ કે અનુમોદન હોય, પ્રાણિઘાત હોય, ઘાતકચિત્ત=ક્લિષ્ટ અધ્યવસાય

भावविशुद्धया प्रवृत्तौ न बन्ध इत्यत्र दृष्टान्तमाह-"पुत्तं पिया समारब्भ आहरिज्ज असंजए । भुंजमाणो उ मेहावी, कम्मुणा नोवलिप्पई ॥" पुत्रं पिता समारभ्य=व्यापाद्य तथाविधापदि आहारेदरक्तद्विष्टोऽसंयतो गृहस्थस्तत् पिशितं भुञ्जानः 'तुः' अप्यर्थः । मेधावी अपि संयतोऽपीत्यर्थः । कर्मणा=पापेन नोपलिप्यते= नाश्लिष्यते । यथा पितुः पुत्रं व्यापादयतस्तत्रारक्तद्विष्टमनसो न कर्मबन्धस्तथाऽन्यत्रापि तादृशप्राणिवधे सत्यपि इति । एतद् दूषणायाह-"मणसा जे पउस्संति चित्तं तेसिं ण विज्जइ । अणवज्जं अतहं तेसिं ण ते संवुड-चारिणोत्ति ॥" ॥ ये कुतश्चित्कारणान्मनसा=अन्तःकरणेन प्रादुष्यन्ति=प्रद्वेषमुपयान्ति, तेषां वधपरिणतानां शुद्धं चित्तं न विद्यते । ततश्च केवलमनःप्रद्वेषे यत्तैरनवद्यमभिहितं तत्तेषामतथ्यं, यतो न ते संवृत्तचारिणो मनसोऽ-शुद्धत्वात् । तथाहि-कर्मोपचये मन एव प्रधानकारणं तैरभिहितं, केवलकायव्यापारेण कर्मोपचयाभावोक्तेः कायचेष्टारहितस्य तस्याकारणत्वोक्तिश्च भावविशुद्धया निर्वाणमभिगच्छतीति स्ववचनेनैव विरुद्धा, तत्र मनस एवैकस्य प्राधान्ये तात्पर्यात् । अन्यात्राप्युक्तं-" चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशवासितम् । तदेव तैर्विनि-र्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते ॥" (शास्त्रवार्त्तासमु० ४०४) ततो भवदभ्युगमेनैव क्लिष्टमनोव्यापारः कर्मबन्धा-

---

હોય અને પ્રાણાતિપાત હોય ત્યાં જ હિંસા હોય. અન્યત્ર નહિં તેમ સિદ્ધ થાય છે. આ વાતને પુષ્ટ કરતા અને નિષ્કર્ષ બતાવતા કહે છે, "આ ત્રણ આદાન છે કે જેના દ્વારા પાપ કરાય છે. આમ હોવાથી ભાવની વિશુદ્ધિથી જ નિર્વાણ=મોક્ષ પામે છે." [ગા. ૨૭] પૂર્વોક્ત ત્રણ ભેગા કે અલગ-અલગ આદાન છે. તેથી રાગદ્વેષ વિના હિંસાની પ્રવૃત્તિ કરનાર કદાચ હિંસા કરે તો પણ ભાવવિશુદ્ધિ હોવાથી કર્મોપચય થતો નથી. અને કર્મોપચય ન થવાથી સર્વદ્વન્દ્વોના અટકાવ રૂપ નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે. (રતિ-અરતિ, હર્ષ-શોક, વગેરે દ્વન્દ્વ=જોડકા છે. મોક્ષમાં આવા તમામ દ્વન્દ્વોનો અભાવ છે.) —'ભાવવિશુદ્ધિથી પ્રવૃત્તિ કરનારને કર્મબંધ નથી' એ બાબતમાં આ દષ્ટાંત છે. "અસંયત કે મેધાવી=સંયત પણ પિતા આહારને માટે પુત્રને મારી માંસ ખાય તો તે કર્મથી લેવાતો નથી." (ગા. ૨૮) આહારના પ્રયોજનથી મરાતા પુત્ર પર દ્વેષ નથી. અને પુત્રનું માંસ ખાવાનો પ્રસંગ હોવાથી માંસ પર રાગ નથી. આમ રાગદ્વેષ વિના અસંયત પિતા કે મેધાવી=સંયત પણ-મૂળમાં उ(=तु)નો અર્થ અપિ(=પણ કરવાનો છે.)-પુત્રને મારી માંસ ખાય તો પણ કર્મથી લેપાતા નથી. આ જ પ્રમાણે રાગદ્વેષવિના અન્યત્ર પણ તેવા પ્રકારની હિંસા થવા છતાં કર્મ બંધ ન થાય.

[બૌદ્ધમતનું ખંડન]

ઉત્તરપક્ષ :-'જેઓ મનથી પ્રદ્વેષ કરે છે તેઓને (શુદ્ધ) ચિત્ત નથી. તેથી તેઓનું અનવદ્ય અતથ્ય છે. કેમકે તેઓ સંવૃત્તચારી નથી." (ગા. ૨૯), કોઈપણ કારણથી જેઓનું મન બીજા પર પ્રદ્વેષથી વ્યાપ્ત થાય છે, તેઓ બીજાના વધથી પરિણત થાય છે. તેથી તેઓનું ચિત્ત શુદ્ધ હોતું નથી. માટે માત્ર મનના પ્રદ્વેષમાં (કાયિકચેષ્ટાઆદિના અભાવમાં) તેઓએ (=બૌદ્ધોએ) 'જે અનવદ્ય' (=પાપનો અભાવ) કહ્યું તે યોગ્ય નથી. કેમકે મન અશુદ્ધ હોવાથી તેઓ (મન પ્રદ્વેષવાળાઓ) સંવૃત્તચારી નથી. તે મનની અશુદ્ધિમાં તેઓની અસંવૃત્તચારિતા આ પ્રમાણે છે-તેઓનું કહેવું છે કે માત્ર કાયાની ચેષ્ટાથી કર્મનો ઉપચય થતો નથી. તેથી કર્મના ઉપચયમાં મન જ પ્રધાન કારણ છે.

પ્ર. એમ તો બૌદ્ધો કાયચેષ્ટા વિનાની માત્ર માનસિક વિચારણાને પણ કર્મોપચયમાં કારણ માનતા નથી. તેથી આ હિસાબે તો, કાયચેષ્ટા પણ કર્મોપચયમાં પ્રધાન કારણ બને છે.

ઉ. આમ કહેવામાં તેઓ પોતાના જ વચન સાથે વિરોધ ઉભો કરી રહ્યા છે. બૌદ્ધો જ એક બાજુ 'ભાવશુદ્ધિથી નિર્વાણ' એમ કહીને મનને જ મોક્ષ અને સંસાર પ્રત્યે પ્રધાન કારણ તરીકે દર્શાવે છે અને બીજી બાજુ કાયચેષ્ટાને પ્રધાન કારણ તરીકે દર્શાવવાની હિંમત કરે છે. અન્યત્ર પણ કહ્યું જ છે કે "રાગવગેરેથી વાસિત ચિત્ત જ સંસાર છે. (કેમકે સંસારનું મુખ્ય કારણ છે.) અને આ જ ચિત્ત જ્યારે રાગવગેરેથી રહિતનું થાય છે ત્યારે તેજ ભવાન્ત=મોક્ષ છે" (=કેમકે મોક્ષનું

येति । ईर्यापथेऽप्युपयुक्तस्याप्रमत्तत्वादबन्धकत्वम्, अनुपयुक्तस्य तु क्लिष्टचित्ततया बन्धकत्वमेव । स्वप्नान्तिकेऽप्यशुद्धचित्तसद्भावादीषद्बाधा भवत्येव । सा चाव्यक्तसावद्योक्ता त्वयाप्यभ्युपगता । तदेवमेकस्यापि क्लिष्टस्य मनसो भावे बन्धसद्भावाद् यदुक्तं-'प्राणी' त्यादि तत्सर्वं प्लवते । यदप्युक्तं "पुत्रं-पिता समारभ्ये"त्यादि तदप्यनालोचिताभिधानम् । मारयामीत्येवमध्यवसायं विना व्यापादनाऽसंभवात्तादृशचित्तपरिणतेश्च कथमसंक्लिष्टता ? सङ्क्लेशे चावश्यंभावी कर्मबन्ध इत्युभयसंमतमेव । यदपि परव्यापादितपिशितभक्षणे परहस्ताकृष्टाङ्गारदाहाभाववद् न दोष इति । तदप्युन्मत्तप्रलपितवद् अनाकर्णनीयं, परव्यापादितपिशितभक्षणेऽप्यनुमतेरप्रतिहतत्वात् । यच्च कृतकारितानुमतिरूपादानत्रयं तैरभिहितं तज्जिनेन्द्रमतलवास्वादनमेव तैरकारि इति ॥

अथ तथापि पुत्रं पितेत्याद्युक्तदिशा द्रव्यस्तवे पुष्पादिजीवोपमर्ददोषाभावाभिधाने परमतप्रवेशस्तदवस्थ एव, मारणाध्यवसायं विना व्यापादनेऽदोषोक्तेरुत्तरस्योभयत्र तुल्यत्वादिति (चेत् ?)[1]

પ્રબળ કારણ છે.) માટે 'મનના દુષ્ટ અધ્યવસાય કર્મબંધના કારણ છે' એ વાત તમને પણ(=બૌદ્ધોને) માન્ય છે. એટલે 'પરિજ્ઞોપચિત'માં કર્મનો ઉપચય થાય જ છે. ઈર્યાપથ=માર્ગમાં પણ જો ઉપયોગપૂર્વક ગમનક્રિયા થતી હોય તો તે કાળે અપ્રમત્તભાવ હોવાથી કર્મબંધ ન થાય. જો ઉપયોગવિના-ઈર્યાસમિતિના પાલન વિના ગમનક્રિયા થાય તો તે પ્રમાદરૂપ છે. અને પ્રમાદ પણ ક્લિષ્ટચિત્તતા રૂપ જ છે. અને તેથી ત્યાં પણ કર્મબંધ છે. હિંસાવગેરેના સ્વપ્નમાં પણ ચિત્ત તો અશુદ્ધ જ હોય છે-દુષ્ટ અધ્યવસાયોથી ભરેલું હોય છે, તેથી કર્મનો કંઈક બંધ તો ત્યાં પણ થાય છે. જેને તેઓએ પણ અવ્યક્ત સાવદ્યરૂપે સ્વીકારી છે. આમ એકમાત્ર મન પણ જો હોય તો કર્મબંધ થતો હોવાથી તમે 'પ્રાણી-પ્રાણિજ્ઞાન' ઇત્યાદિ જે કહ્યું, તે બધું અર્થહીન જ છે, કેમકે તેમાં પણ કર્મનો ઉપચય છે જ. માટે હિંસાના પાંચ ભેદોના બત્રીસ ભાંગામાંથી માત્ર પહેલા જ ભાંગામાં હિંસા છે એમ કહેવું વ્યાજબી નથી. વળી 'પુત્તં પિતા સમારબ્ભ' ઇત્યાદિમાં બૌદ્ધોએ 'રાગદ્વેષ વિના પિતા પુત્રને મારી તેનું માંસ ખાય' ઇત્યાદિ કહ્યું એ પણ બરાબર નથી. કેમકે 'હું મારું છું' એવા અધ્યવસાય વિના મારવાની ક્રિયા થઈ શકે નહિ. અને આવો અધ્યવસાય થવો એજ સંક્લેશ છે. અને સંક્લેશ હોય તો કર્મબંધ થાય જ. એ વાત બંને પક્ષને સંમત છે.

શંકા :- બીજાના હાથે ઊંચકાવેલા અંગારાથી દાઝવાનો ભય નથી. તેમ બીજાએ મારેલાનું માંસ ખાવામાં કર્મબંધનો ભય નથી. કેમકે મારવાનો અશુભ અધ્યવસાય પોતાને નથી.

સમાધાન :- આ વાત પણ વાહિયાત છે. બીજાએ મારેલા માંસને ખાવામાં મારવાનો અધ્યવસાય ભલે ન હોય- પણ બીજાએ કરેલી મારવાની ક્રિયાની અનુમતિનો અધ્યવસાય તો ઉભો જ છે. અને આ અધ્યવસાય પણ સંક્લેશ રૂપ છે. તેથી કર્મબંધ થવાનો જ.

શંકા :- હશે તેમની બીજી વાતો ભૂલ ભરેલી! પણ 'કૃત-કારિત અને અનુમોદના આ ત્રણથી પાપ થાય છે' એમ એ લોકોનું જે કહેવું છે. એ તો બરાબર છે ને?

સમાધાન :- એ બરાબર છે. પરંતુ એનાં દ્વારા તો તેઓએ જૈનમતનો કંઈક સ્વાદ ચાખવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો છે. અર્થાત્ આટલો અંશ પણ તેમને જૈનમતમાંથી જ મળ્યો છે. (અહીં સૂયગડાંગની ઉપરોક્ત ગાથાઓની ટીકા પૂર્ણ થઈ.) આમ બૌદ્ધોની કલ્પના અમારી પ્રરૂપણા કરતા ઘણી ભિન્ન છે.

(યતનાયુક્ત દ્રવ્યસ્તવ અધિકદોષનિવર્તક)

પૂર્વપક્ષ :- છતાં પણ, બૌદ્ધોએ 'પુત્ર પિતા' ઇત્યાદિ (પૂર્વોક્ત સૂયગડાંગ પાઠ ગા. ૨૮ માં) જે કહ્યું, તેને જ અનુરૂપ તમે દ્રવ્યસ્તવમાં પુષ્પ વગેરેના જીવોની હિંસામાં

---

१ अत्र टीकापाठः कथञ्चित् खण्डितो भासते । पूर्वपक्षसमाप्तिसूचकं 'चेत्' पदमत्र सम्यग् भाति ।

लोचानशनादेरेवा (रिवा ?)[1]धिकारिणो यतनाशुद्धभावेन संक्लेशरूपापनयने परिकर्मितवत्सनागादेरिव ततो बलवद्दोषाभावात् । स्वरूपतः सावद्यत्वाच्च यतेस्तत्र नाधिकार इति । ततः शुभयोगे द्रव्यस्तवे नारंभिकी क्रियाऽभिधेया। अभिधेया चेत्? शुभैव, हिंसा च यतनया तदधिकनिवृत्तिभावान्न भवति । तदाह–'यतनातो न च हिंसा यस्मादेषैव तन्निवृत्तिफला । तदधिकनिवृत्तिभावाद् विहितमतोऽदुष्टमेतद् [षोड. ५ श्लो. १६] इति मूल एव विस्तरेणाभिधास्यते चेदमुपरिष्टादित्यलं प्रसङ्गेन । इमं प्रोक्तं युक्तं य इह समयाद्वाचकवरैः, क्रियाया निष्कर्षं कलयति कृती शान्तमनसा । यशः श्रीस्तस्योच्चैस्त्यजति सविधं नैव गुणिनो गुणानां वाल्लभ्यात्परमरसिकेव प्रणयिनी ॥१॥ ॥३०॥

દોષનો અભાવ કહો છો. તેથી હજી બૌદ્ધમતમાં પ્રવેશના દોષની માથે લટકતી તલવાર અડીખમ ઉભીજ છે.

પ્ર. પુષ્પવગેરેના જીવોને મારવાના અધ્યવસાય વિના તે જીવોની હિંસા કરવામાં દોષ નથી.

ઉ. આ ઉત્તર તો બૌદ્ધ પણ આપી શકે તેમ છે. પુત્રને મારવાના આશયવિના પિતા પુત્રને મારીને માંસ ખાય તેમાં દોષ નથી એમ તો તેઓ પણ કહી શકે છે.

ઉત્તરપક્ષ :– એમ નથી. પુત્રનું માંસ પુત્રને માર્યાવિના મળે નહિ. તેથી પુત્રને મારતી વખતે મારવાનો આશય હોય જ. જિનપૂજામાં પુષ્પના જીવોને હણવાનો કોઈ આશય જ નથી. પરંતુ ભવતારિણી પરમાત્મભક્તિનો જ આશય હોય છે. તેના એક અનિવાર્યઅંગ તરીકે થઇ જતી પુષ્પાદિજીવોની હિંસા છે. વળી તે વખતે પણ તે સર્વ જીવોને શકય તેટલા અંશે બચાવવા, અલ્પ પીડા થાય ઇત્યાદિ આશયથી થતી જયણા પ્રધાનરૂપે હોય છે. તેથી દ્રવ્યસ્તવવગેરેમાં હિંસા હોવા છતાં હિંસાનો આશય નથી. પણ શુભ આશય છે. જેમ એકસાધુ બીજા સાધુના વાળનો લોચ કરે, ત્યારે બીજા સાધુને પીડા થવાનો સંભવ છે. અહીં લોચ એ અવશ્ય કર્ત્તવ્ય છે અને પીડા અનિવાર્ય અનિષ્ટ છે. છતાં લોચકરનાર સાધુ લોચકરાવનાર સાધુને ઓછામાં ઓછી પીડા થાય અને ચિત્તપ્રસન્ન રહે તે પ્રમાણે લોચ ક્રિયા કરે છે. આમ અહીં લોચક્રિયા જયણાપૂર્વક થતી હોવાથી લોચકરનારને પરપીડાનું પાપ નથી લાગતું, પણ સહાયકભાવ અને જયણાભાવ રૂપ શુભાશય હોવાથી અટ્ઠમતપના લાભ જેવો લાભ મળે છે. એજ પ્રમાણે મૃત્યુની સમીપે આવેલાવગેરે સાધુને જયારે ગુરૂભગવંતો અનશન કરાવે છે, ત્યરે તે સાધુને જલ્દી પરલોક ભેગો કરવાની ભાવના નથી, પરંતુ તે સાધુનું ચિત્ત સમાધિમાં રહે તે પ્રમાણે તેને આરાધના કરાવવાનો જ ભાવ હોય છે. તેથી અનશનકરાવનારને લાભ જ થાય છે. બસ, તે જ પ્રમાણે પૂજાનો અધિકારી શ્રાવક યતનાપૂર્વક જિનપૂજા કરે, તેમાં ભક્તિ અને જયણાના શુભભાવને કારણે તેને લાભ જ છે. પણ પુષ્પાદિની હિંસાનો અધ્યવસાય ન હોવાથી પાપ નથી. જેમ વત્સનાગ (=વચ્છનાગ–કડવું ઝેર ઔષધવિશેષ) વગેરેને પરિકર્મિત=સંસ્કારિત કર્યા પછી

१ 'इव' पदं सम्यग्भाति ।

द्रव्यस्तवे गुणानुपदर्शयति—

वैतृष्ण्यादपरिग्रहस्य दृढता, दानेन धर्मोन्नतिः;
सद्धर्मव्यवसायतश्च मलिनारंभानुबन्धच्छिदा ।
चैत्यानत्युपनम्रसाधुवचसामाकर्णनात् कर्णयो-
रक्ष्णोश्चामृतमज्जनं जिनमुखज्योत्स्ना समालोकनात् ॥३१॥

[दन्डान्वय :-(१) वैतृष्ण्यादपरिग्रहस्य दृढता (२) दानेन धर्मोन्नतिः (३) सद्धर्मव्यवसायतश्च मलिनारंभानुबन्धच्छिदा (४) चैत्यानत्युपनम्रसाधुवचसामाकर्णनात्कर्णयोः (५) जिनमुखज्योत्स्नासमालोकनादक्ष्णोश्चामृतमज्जनम् ।]

તેના દોષ હણાઈ જાય છે, અને તે ગુણકારી ઔષધ બની જાય છે. તેજ પ્રમાણે અહીં પણ સ્વરૂપસાવદ્યપૂજાવગેરેમાં સમજવું. કેમકે આ પૂજા કરવાથી ગુણ તો છે જ પણ સાથે બળવાન દોષનો અભાવ પણ છે.

શંકા :- જો જયણાભાવથી પૂજામાં રહેલી હિંસાનો બળવાન દોષ ટળી જતો હોય અને ગુણ જ થતો હોય તો સાધુઓ કેમ તેના અધિકારી નથી?

ઉત્તરપક્ષ :- ઉત્સર્ગમાર્ગથી સ્વરૂપથી પણ નિરવદ્ય જ પ્રવૃત્તિને આદરનારા સાધુઓને સ્વરૂપસાવદ્ય ક્રિયામાં અધિકાર ન હોવાથી જ સાધુઓ સ્વરૂપસાવદ્યપૂજામાં અધિકારી નથી. સાધુના અનધિકારની વાત પૂર્વે ચર્ચી ગયા છીએ. તેથી શુભયોગયુક્ત દ્રવ્યસ્તવમાં આરંભિકીક્રિયા કહેવી નહિ. અને જો તેમ કહેવાનો મોહ છૂટતો ન હોય, તો શુભઆરંભિકીક્રિયા જ કહેવી. કેમકે જિનપૂજાવગેરે ક્રિયાનું ફળ જ છે-'વધુ હિંસાથી અટકવું" આ ફળની ઇચ્છાથી કરાતી આ જિનપૂજાદિ ક્રિયામાં થતી અલ્પહિંસા વાસ્તવમાં હિંસા જ નથી, કેમકે યતનાપૂર્વકની છે. લાખો રૂપિયા કમાવી આપતા ધંધામાં પાંચ દસહજારનો ખર્ચ ખર્ચ નથી ગણાતો, પણ રોકાણ (ઇન્વેસ્ટમેન્ટ) ગણાય છે. તેથી જ કહ્યું છે "(જિનભવન કરાવવાવગેરેમાં) યતના હોવાથી હિંસા નથી. કેમકે અધિક હિંસાની નિવૃત્તિ હોવાથી આ (યતના) હિંસાનિવૃત્તિ ફળવાળી છે. તેથી શાસ્ત્રમાં વિહિત આ (જિનભવનકરાવવુંવગેરેરૂપ દ્રવ્યસ્તવ) અદુષ્ટ છે." આ વાત ષોડશક મૂળમાં કહી છે. અને આગળ ઉપર વિસ્તારથી ચર્ચાશે તેથી અહીં તે પ્રસંગથી સર્યું. "વાચકવરે આગમમાંથી ક્રિયાના બતાવેલા આ યુક્તિયુક્ત નિષ્કર્ષને જે પંડિત પુરુષ શાન્તમનથી સમજી શકે છે, તેના પડખાને પરમરસીક પ્રિયાની જેમ યશરૂપી લક્ષ્મી કયારેય છોડતી નથી. કેમકે આ લક્ષ્મીને ગુણીઓના ગુણો અત્યંત વલ્લભ=પ્રિય છે." ॥ ૩૦ ॥

દ્રવ્યસ્તવમાં રહેલા ગુણો દર્શાવે છે.

શ્લોકાર્થ :- (દ્રવ્યસ્તવ કરવાથી) (૧) (ધનાદિની) તૃષ્ણા વિલય પામે છે. તેથી અપરિગ્રહવ્રત દૃઢ બને છે. (૨) દાન દેવાથી ધર્મની ઉન્નતિ થાય છે. (૩) સદ્ધર્મના ઉદ્યમથી મલિનઆરંભના અનુબંધનો છેદ થાય છે. તથા (૪) ચૈત્યના નમનઅર્થે આવેલા સાધુઓના ઉપદેશવચનના શ્રવણથી કર્ણયુગલ અમૃતમગ્ન બને છે. અને (૫) પરમાત્માના વદનકમળના પ્રિયદર્શનથી નયનયુગલ સુધારસમાં મગ્ન બને છે.

'वैतृष्ण्याद्' इति (धनादि)–तृष्णाविच्छेदादपरिग्रहस्य=अपरिग्रहव्रतस्य दृढता भवति । तथा दानेन कृत्वा धर्मोन्नतिर्भवति । विहितं च तज्जिनभवनकारणे पूर्वाङ्गम्–"अत्रासन्नोऽपि जनोऽसंबन्ध्यपि दानमानसत्कारैः । कुशलाशयवान् कार्यो नियमाद्बोध्यंगमयमस्य" [षोडशके श्लो० ६।६] इत्यादिना । तथा "मलिनारंभानुबन्धस्य छिदा प्रासादाद्" इतिकर्तव्यताऽनुसन्धाने सदारंभाध्यवसायस्यैव प्राधान्यादितरस्यानुषङ्गिकत्वात्, तत्प्रवाहप्रवृत्त्यैव वंशतरणोपपत्तेः । आह च–"अक्षयनीव्या ह्येवं ज्ञेयमिदं वंशतरकाण्डम्" इति । [1](षोड. ६ श्लो०

[જિનપૂજા વગેરેના વિશિષ્ટ લાભો]

આલોકના કોઈ સુખની ઇચ્છા વિના ધનનો પરમાત્મભક્તિમાં વ્યયકરનારને ધનવગેરે કરતાં ધર્મવગેરેની, પૈસા કરતા પરમેશ્વરની મહત્તા વધુ દેખાય છે. 'ધન એ નાશ પામી જનારું અને છોડવા જેવું છે' એવી બુદ્ધિ પ્રગટે છે. તેથી ધનવગેરે પરની મમતા–આસક્તિ તૂટે છે. અને અનાસક્તિરૂપ અપરિગ્રહભાવ પ્રગટ થાય છે. આ ભાવ પ્રબળ બને એટલે કાં તો સર્વથા ધનનો ત્યાગ કરે અને કાં તો ધનના ભારને સાપનો ભારો માની પરિગ્રહપરિમાણ (=મર્યાદા) કરે. આમ દ્રવ્યસ્તવમાં ધનનો વ્યય અપરિગ્રહવ્રતને દૃઢ કરે છે. અથવા (૨) 'દાન એ ધર્મોન્નતિનું મહાન કારણ છે, એટલે જિનભવન=દેરાસર બંધાવનારે પહેલાં દાન દેવું જોઈએ' એવું શાસ્ત્રવિધાન છે–જૂઓ "એ જિનભુવનની જમીનની સમીપે રહેલા સ્વજન ન પણ હોય એવા લોકોને દાન–માન–સત્કાર દ્વારા શુભઆશયવાળા કરવા જોઇએ. કેમકે શુભઆશય અવશ્ય આ લોકોના બોધિલાભનો હેતુ બને છે.' (૬ ઠ્ઠા ષોડશકમાં છઠ્ઠો શ્લોક) તેથી જ જે ધર્મ-કાર્યની આગળ–પાછળ, અવસ્થાને અનુરૂપ દાન હોય તે ધર્મકાર્ય મહાપ્રભાવક બને છે. કેમકે મુગ્ધ લોકોને ધર્મતરફ આકર્ષવાનું મહાન સાધન દાન છે. જિનપૂજાવગેરે દ્રવ્યસ્તવમાં આ દાનધર્મનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેથી દ્રવ્યસ્તવ પ્રભાવના=ધર્મની ઉન્નતિનું સાધન બને છે. વળી (૩) જિનભવન બનાવડાવવાવગેરેમાં જિનભવનના બાંધકામવગેરે કર્ત્તવ્યો જ વારે ઘડીએ સાંભરી આવે છે. તેથી આવા સદ્આરંભ જ પ્રધાનપદને ભોગવે છે. બીજા સાંસારિકઆરંભો તો માત્ર આનુષંગિક=ગૌણ બની જાય છે, વળી જિનાલયના જીર્ણોદ્ધાર, નવા બાંધકામ ઇત્યાદિ કાર્યોની પરંપરાને કારણે આ દ્રવ્યસ્તવ વંશતરકાણ્ડ (વંશ=સંતાનપ્રવાહ. 'પોતાની વંશપરંપરાને પણ તરવાનું સાધન બને' એવો ભાવ છે.) તરીકે ઉપપન્ન બને છે. તેથી જ કહ્યુ છે કે 'અક્ષયનીધિથી (=નાશ ન પામે તેવા મૂળ ધનથી) જિનભવનની સારસંભાળથી આ (=જિનભવન બનાવવું વગેરે) વંશતરકાણ્ડ બને છે તેમ સમજવુ.' આમ દ્રવ્યસ્તવ મલિનારંભના અનુબંધને મોળો પાડી દે છે. તથા (૪) દેવાધિદેવના દર્શન માટે દેવાલયે આવેલા સાધુભગવંતો ત્યાં એક ભાગમાં આગમવાણી રેલાવી રહ્યા હોય, ત્યારે તે વાણીસુધારસનું કાનથી પાન કરવાનો દુર્લભ્ય મોકો પ્રાપ્ત થાય છે. આ જિનવાણીના શ્રવણથી ઘણા ભવ્યજીવો કલ્યાણના રાહે ચડી ગયા છે. દ્રવ્યસ્તવનો આ લાભ નગણ્ય નથી પણ અગણ્ય છે!

1. देयं तु न साधुभ्यस्तिष्ठन्ति यथा च ते तथा कार्यम् । इतिपूर्वार्द्धः ।

१५ उत्तरार्द्धः) तथा चैत्यानत्यर्थमुपनम्राः=उपनमनशीलाः ये साधवस्तेषामेकदेशे देशनोद्यतानां यानि वचांसि, तेषामाकर्णनात् कर्णयोरमृतमञ्जनम् । तथा जिनमुखस्य=भगवत्प्रतिमावदनेन्दो-र्ज्योत्स्नाया लावण्यस्य समालोकनादक्ष्णोः=नयनयोश्चामृतमञ्जनं विगलितवेद्यान्तरोभयानन्दात्मा शान्तरसोद्बोध इति यावत् ॥३१॥ तथा,

नानासङ्घसमागमात्सुकृतवत्सद्गन्धहस्तिव्रज-
स्वस्तिप्रश्नपरम्परापरिचयादप्यद्भुतोद्भावना ।
वीणावेणुमृदङ्गसंगमचमत्काराच्च नृत्योत्सवे,
स्फारार्हद्गुणलीनताऽभिनयनाद् भेदभ्रमप्लावना ॥ ३२ ॥

[दन्डान्वयः स्पष्टः ।]

તથા (૫) પરમકૃપાળુ પરમાત્માની સર્વ જીવો પ્રત્યે કરુણાનો ધોધ વહાવતી, બધા પ્રકારના પૌદ્ગલિકઆદિ ભાવો પ્રત્યે ઉદાસીનતા ભાવને છલકાવતી, કમળના પત્ર જેવી, અર્ધ બીડેલી-પરમધ્યાનસ્થદશાને સૂચવતી, દર્શન કરનારના હૃદય અને નેત્રને પરમાહ્લાદ પીરસતી નયનજોડીનું દિવ્યદર્શન, દયાસિન્ધુ દેવાધિદેવની સર્વજીવો પ્રત્યે પરમ મૈત્રી વગેરેભાવોનું સુરમ્ય સંગીત વહાવી રહેલી મુખમુદ્રાનું પાપનિકંદનદર્શન, દર્શન કરનારના પોતાના જ સુષુપ્ત પરમાત્મભાવને ઢંઢોળતી અને વારંવર પોતાના સ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવતી જિનપ્રતિમામાં સાક્ષાત્પરમાત્મ સ્વરૂપનું દર્શન...જોનારની આંખ માટે પિયૂષપાન બન્યા વગર રહે નહિ. કલ્યાણમંદિર જિનેન્દ્રની મુખમુદ્રાના નિરીક્ષણમાં આસક્ત બનેલાં નયનયુગલમાંથી ઉભરાતા હર્ષના અશ્રુબિંદુઓ અદર્શનીયના દર્શનરૂપ મલને દૂર કરી નાખે છે, અને અનાદિકાળથી કુદર્શનની પડી ગયેલી કુટેવ અને તેના કારણે આંખોમાં સળવળતા વિકારના-વાસનાઓના સાપોળિયાઓ વીતરાગની પાવનકારી મુખમુદ્રાના સુ-દર્શનથી વિલય પામી જાય છે.-એમ **વીતરાગસ્તોત્રમાં** કહ્યું છે... ખરેખર! જિનેન્દ્રના દર્શન ચક્ષુ માટે અમૃતકુંડમાં મગ્નતારૂપ બને છે. જિનેન્દ્રના દર્શનમાં જ્યારે એકાગ્રતા આવે છે ત્યારે બાકીનું બધું વિસરાઈ જાય છે. તથા ચક્ષુને ઉત્કૃષ્ટરૂપના દર્શનથી બાહ્યઆનંદ અને હૃદયને પરમાત્મસ્વરૂપમાં લય થવાથી આભ્યંતર આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બન્નેપ્રકારના પરમઆનંદના મહાસાગરમાં મસ્ત બનેલા આત્મામાં સરસશાન્તસુધારસનો આવિર્ભાવ થાય છે-આ બધા છે દ્રવ્યસ્તવના અર્ક્ષય લાભો. તમે તેમાંથી રખે રહી જતા!

દ્રવ્યસ્તવના બીજા લાભ બતાવે છે—

શ્લોકાર્થ : જુદા-જુદા સંઘોનો (ત્યાં=જિનાલયમાં) સમાગમ થાય છે. અને ત્યારે સુકૃતવાળા સજ્જનોરૂપ ગન્ધહસ્તીઓના સમુદાયમાં સ્વસ્તિપ્રશ્ન (=ક્ષેમકુશળપૃચ્છા) ની પરંપરાના પરિચયથી પણ અદ્ભુત ઉદ્ભાવના=આવિર્ભાવન થાય છે. તથા નૃત્યોત્સવમાં વીણા, વાંસળી, તબળા, વગેરેના સંગમથી જે ચમત્કાર સર્જાય (=જે સુગમ્ય સંગીત પ્રગટે) છે તેનાથી સ્ફાર=પ્રકૃષ્ટ અર્હદ્ગુણોમાં લીનતા અનુભવાય છે. અને તે લીનતા જ્યારે અભિનયદ્વારા પ્રગટ થાય છે ત્યારે ભેદનો ભ્રમ ભાંગી જાય છે.

'नाना' इति नाना प्रकारा=अनेकदेशीया ये सद्घारतेषां समागमात् सुकृतवन्तो ये सन्तस्त एव गन्धहस्तिनो गन्धमात्रेण परवादिगज(मद ?)भञ्जकत्वात् । तेषां व्रजः=समूहः तत्र या स्वस्तिप्रश्नस्य परम्परा तस्याः परिचयादद्भुतरसस्योद्भावना=उद्बोधः । ततश्च सद्योगावञ्चकादिक्रमेण परमः समाधिलाभ इति । च पुनः वीणावेणुमृदङ्गसङ्गमेन तौर्यत्रिकसम्पत्त्या यश्चमत्कारस्ततो नृत्योत्सवे स्फारा येऽर्हद्गुणास्तल्लीनताविभावानुभावीभूतं यदभिनयनं तस्माद्भेदभ्रमस्य=भेदविपर्ययस्य प्लावना=परिगलनम् । तथाच समापत्त्यादिभेदेनार्हद्दर्शनं स्यादिति भावः । समापत्तिलक्षणमिदं "मणेरिवाभिजातस्य क्षीणवृत्तेरसंशयम् । तात्स्थ्यात्तदञ्जनत्वाच्च समापत्तिः प्रकीर्तिता" ॥ इति (उपा० द्वात्रिं० २०/१०) आपत्तिः=तीर्थकृन्नामकर्मबन्धः । संपत्तिः= तद्भावाभिमुख्यमिति योगग्रन्थे प्रसिद्धम्[1] ॥३२॥

[સત્સંગથી અવંચકત્રયની પ્રાપ્તિ]

સુકૃતની કમાણી કરતા સન્તપુરુષો પોતાના નામરૂપગન્ધમાત્રથી પરવાદીરૂપ હાથીઓને ભગાડતા હોવાથી તે સન્તપુરુષો ગન્ધહસ્તી જેવા છે. પરસ્પરના શુભની પૃચ્છા અદ્ભુતરસની ઉદ્ભાવના કરે છે. આ પ્રગટ થયેલો અદ્ભુતરસ સત્યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, અને ફળાવંચકના ક્રમથી પરમસમાધિની પ્રાપ્તિમાં હેતુ બને છે. ગુણસભર અને વિશિષ્ટ પુણ્યશાળી સત્પુરુષો સાથેનો યોગ (વિપર્યયરહિતનો)-યોગાવંચક બને છે. તે પછી તે સત્પુરુષોને વિનયબહુમાનપુરસ્સર પ્રણામવગેરેક્રિયાનો નિયમ ક્રિયાવંચકયોગ બને છે. આ વિનયાદિથી પ્રસન્ન થયેલા સત્પુરૂષોના સદુપદેશવગેરેદ્વારા ધર્મસિદ્ધિના વિષયમાં સાનુબન્ધફળની જે પ્રાપ્તિ થાય છે તે ફળાવંચક છે. આ ત્રણે ક્રમશઃ શુભ, શુભતર, શુભતમ આશયવિશેષરૂપ-અવ્યક્તસમાધિરૂપ છે. ફળાવંચકયોગની પ્રાપ્તિ ઉત્તરોત્તર વધતા પરમસમાધિ પર લઈ જાય છે. સદ્ગુરુઓના સમાગમમાત્રથી દૃઢપ્રહારી જેવા લૂંટારા, અર્જુનમાળીજેવા હત્યારા, અને અવંતીસુકુમાર જેવા ભોગીઓ પણ પરમયોગી બની ગયાના ઢગલાબંધ દાખલાઓ છે. વળી વીણા, વેણુ અને મૃદંગ સંગીતના આ ત્રણ સાધન ભેગા થાય, ત્યારે તેમાંથી રેલાતા સંગીતના પ્રવાહથી ભાવોલ્લાસની વૃદ્ધિરૂપ ચમત્કાર સર્જાય છે. આ ભાવોલ્લાસ બાહ્યભાનને ભૂલાવે છે અને સર્જાવે છે નૃત્યની મંગલલીલા. નૃત્ય-કરતા કરતા અરિહંતના ગુણોમાં લીન બની જવાય છે. અને તેને અનુરૂપ અભિનયો સહજ પ્રગટવા માંડે છે. તેથી પરમાત્માસાથેના ભેદભાવનો ભ્રમ ભાંગી જાય છે. અભેદપ્રણિધાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને સમાપત્તિવગેરેથી અરિહંતનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. સમાપત્તિનું લક્ષણ આ છે-જ્યારે નિર્મલ સ્ફટિક મણિની જેમ રાજસ તામસવગેરેવૃત્તિઓથી રહિતનું ચિત્ત ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય આ ત્રણને વિષે રહે છે અને આ ત્રણથી ઉપરકત(=ત્રણની સમાનતાને ધારણ કરે છે.) બને છે ત્યારે સમાપત્તિ થાય છે. તે નિઃસંશય છે. (સમાપત્તિ=યોગદર્શનમતે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ. અધ્યાત્મસારમાં પરમાત્માની અભેદભાવે ઉપાસનાને સમાપત્તિ કહી છે.) તીર્થંકર નામકર્મનો બન્ધ **આપત્તિરૂપ** છે. અને તે ભાવ (=તીર્થંકર નામકર્મથી પ્રગટેલા ભાવ)તરફ

१. आपत्तिश्च ततः पुण्यं तीर्थकृत्कर्मबन्धतः । तद्भावाभिमुखत्वेन सम्पत्तिश्च क्रमाद् भवेत् ॥ ज्ञानसारे ३०/४

तथा–

पूजापूजकपूज्यसङ्गतगुणध्यानावधानक्षणे
मैत्री सत्त्वगुणेष्वनेन विधिना भव्यः सुखी स्तादिति ।
वैरव्याधिविरोधमत्सरमदक्रोधैश्च नोपप्लव–
स्तत्को नाम गुणो न दोषदलनो द्रव्यस्तवोपक्रमे ॥ ३३ ॥

[दंडान्वयः– पूजापूजकपूज्यसङ्गतगुणध्यानावधानक्षणे 'अनेन विधिना भव्यः सुखी स्तादिति' सत्त्वगुणेषु मैत्री भवति तथा वैरव्याधिविरोधमत्सरमदक्रोधैश्च नोपप्लवः । तत् द्रव्यस्तवोपक्रमे दोषदलनो को नाम गुणो न भवति ? (अपि तु भूयानेव भवतीति भावः)]

'पूजा' इति पूजापूजकपूज्यसङ्गतास्त्रयान्वयिनो ये गुणास्तेषां यद् दृग्दृश्य दृष्टि (द्रष्ट ?) समापत्तिसमाधिफलं ध्यानं, ततो यद् अवधानम्=अनुप्रेक्षा तत् क्षणे=अवसरे, अनेन द्रव्यस्तवविधिना भव्यः सर्वोऽपि सुखी स्तादिति । सत्त्वगुणेषु प्राणिसमूहेषु मैत्री भवति । अत

જવું એ **સંપત્તિ** છે. એમ યોગગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

વિશેષગુણો બતાવે છે.

શ્લોકાર્થ :– પૂજા, પૂજક અને પૂજ્યને સંગત એવા ગુણોના ધ્યાન પછી જે અનુપ્રેક્ષા છે તે વખતે 'આ વિધિથી (=દ્રવ્યસ્તવવિધિથી) સર્વ ભવ્ય જીવો સુખી થાવ' ઇત્યાદિરૂપ જીવસમુદાયપર મૈત્રી હોય છે. તથા વૈર, વ્યાધિ, વિરોધ, મત્સર, મદ અને ક્રોધનો ઉપદ્રવ થતો નથી. આ દ્રવ્યસ્તવના ઉપક્રમમાં દોષનાશક કયો ગુણ નથી ? અર્થાત્ ઘણા ગુણો છે.

(પૂજાથી મૈત્રીઆદિભાવની પ્રાપ્તિ અને ક્રોધાદિથી બચાવ)

ભક્તિના ભવનાશકભાવથી થતી પૂજા, આ પૂજાનું પરમસૌભાગ્ય પામેલો પૂજક અને પૂજાનું પરમપાત્ર પૂજ્ય=પરમાત્મા આ ત્રણેમાં જે ગુણો રહ્યા છે તે ગુણોનું દ્રષ્ટા જ્યારે ધ્યાન ધરે છે. ત્યારે ધ્યાનના ફળ તરીકે ચક્ષુ, તે પૂજાદિ દશ્ય અને દ્રષ્ટા (અથવા દર્શનક્રિયા) આ ત્રણની સમાપત્તિસમાધિ પ્રગટ થાય છે. અર્થાત્ દગ્દશ્ય અને દ્રષ્ટા (અથવાદષ્ટિ) આ ત્રણે પૂજ્યવગેરેના સંબંધમાં એકતાને પામે છે. ધ્યાનની આ પરમોચ્ચ દશાનો આનંદ અવર્ણ્ય–છે. 'જિનહી પાયા તિનહી છિપાયા, કહત નહિ કોઉ કાન મે'' હા. પામવાનો ઉપાય છે–'તાલી લાગી જબ અનુભવરસકી, સમજત તબકોઉ સાનમે". પણ, આ ધ્યાન સૂક્ષ્મવિષયક અને અત્યંત એકાગ્રઉપયોગરૂપ હોવાથી લાંબુ ટકી શકે નહિ. અંતર્મુહૂર્ત પછી ધ્યાન વિલય પામે છે. અને ત્યારે અનુપ્રેક્ષાની અવસ્થા આવે છે. અનુપ્રેક્ષામાં ચિત્ત કંઈક અસ્થિર હોય છે. અને એકાગ્રતા કંઇક મંદ હોય છે. આ અવસ્થા ચિંતનમય છે. અને મૈત્ર્યાદિભાવથી સુસંસ્કૃત હોય છે. આ અનુપ્રેક્ષાકાળે 'આ દ્રવ્યસ્તવવિધિથી (=આ વિધિથી પ્રાપ્ત થયેલા શુભઅધ્યવસાયની તાકાતથી, અથવા ઉત્પન્ન થયેલા પુણ્યથી અથવા આ ભાવસભરવિધિયુક્તક્રિયાની તાકાતથી) સર્વ જીવો સુખને પામો' એવું સર્વ જીવોપ્રત્યેનું મૈત્રીભાવનાનું પવિત્ર ઝરણું

एव "अल्पबाधया बहूपकारादनुकम्पोपपत्तिः ।" इति पञ्चलिङ्गीकारः । तथा वैरं च व्याधिश्च विरोधश्च, मत्सरश्च, मदश्च क्रोधश्चेति तैः कृतोपप्लवः=उपद्रवो न भवति । तत्=तस्मात्कारणात् द्रव्यस्तवोपक्रमे-उपक्रम्यमाणे द्रव्यस्तवे दोषदलनो=दोषोच्छेदकारी को नाम गुणो न भवति? अपि तु 'भूयानेव भवती'ति भावः ॥३३॥

उक्तशेषमाह—

सत्तन्त्रोक्तदशत्रिकादिकविधौ सूत्रार्थमुद्राक्रिया-
योगेषु प्रणिधानतो व्रतभृतां स्याद् भावयज्ञो ह्ययम् ।
भावापद्विनिवारणोचितगुणे ह्यप्यत्र हिंसामति-
मूढानां महती शिला खलु गले जन्मोदधौ मज्जताम् ॥ ३४ ॥

[दंडान्वयः-सत्तन्त्रोक्तदशत्रिकादिकविधौ सूत्रार्थमुद्राक्रियायोगेषु प्रणिधानतो व्रतभृतामयं भावयज्ञो हि स्यात् । भावापद्विनिवारणोचितगुणेऽपि हि अत्र मूढानां हिंसामतिः खलु जन्मोदधौ मज्जता गले महती शिला ।]

'सत्तन्त्रक्तो' इति सत्तन्त्रे=सच्छास्त्रे उक्तः पूजापूर्वापराङ्गीभूतो 'दहतिग अहिगम पणगं' [चैत्य. भा. गा. २] इत्यादिनाऽभिहितो दशत्रिकादिविधिः, तस्मिन् विषये, सूत्रं

ખળખળ વહેતું હોય છે. અને તેથી જ '(આ દ્રવ્યસ્તવમાં) અલ્પજીવોની બાધા=પીડા દ્વારા ઘણા જીવો પર ઉપકાર થાય છે તેથી અનુકંપાની ઉપપત્તિ થાય છે.' એમ **પંચલિંગીકાર** કહે છે. વળી દ્રવ્યસ્તવમાં વૈરવગેરેથી રહિત એવા વીતરાગની પૂજા સ્તુતિ વગેરે હોવાથી, અને ચિત્ત પણ વીતરાગમાં લીન હોવાથી પોતાનામાં રહેલા વૈર વગેરે ભાવો શાંત પડી જાય છે અને નવા પ્રગટતા નથી. **જેમની હાજરી માત્રથી સવાસો યોજનમાં વૈર વિરોધાદિ ભાવો રહેતા નથી તે પરમાત્માની પ્રતિમામાં સાક્ષાત્પરમાત્મસ્વરૂપની ઝાંખી કરી પરમાત્મચિંતનમાં લીન બની સ્વયં આગમથી ભાવનિક્ષેપાના પરમાત્મા બની જનારાના વૈરવિરોધાદિભાવો નષ્ટ થઈ જાય તેમાં વિસ્મયનું કોઇ કારણ નથી. એટલું નોંધી લો! કે, અચિન્ત્ય શક્તિસભર પરમાત્મા પરમકલ્યાણભૂત છે, અને પરમકલ્યાણનું પ્રધાન કારણ છે. પણ, સબૂર! આ પરમકલ્યાણની પ્રાપ્તિમાં બીજ તરીકે જિન-પ્રતિમાપૂજા પડી છે તે ભૂલશો નહિ. આ પૂજાને તરછોડશો મા!** ખરેખર! પૂજાવગેરેરૂપ દ્રવ્યસ્તવમાં દોષછેદક કયો ગુણ નથી? તે જ અણઉકેલ્યો પ્રશ્ન થઇને રહે છે.

દ્રવ્યસ્તવના અનન્યલાભો દર્શાવતા બાકી રહેલા લાભો હવે દર્શાવે છે.

શ્લોકાર્થ :– સત્શાસ્ત્રમાં કહેલી દશત્રિક વગેરે વિધિ વખતે સૂત્ર, અર્થ, મુદ્રા અને ક્રિયારૂપ યોગોમાં પ્રણિધાન રાખવાથી વ્રતધરો (=શ્રાવકો) માટે આ દ્રવ્યસ્તવ ચોક્કસ ભાવયજ્ઞ જ છે. ભાવઆપત્તિનું નિવારણ કરતું હોવાથી ઉચિતગુણવાળા આ દ્રવ્ય-સ્તવમાં પણ મૂઢપુરુષોની હિંસાની બુદ્ધિ જ જન્મસમુદ્રમાં (=સંસારસાગરમાં) ડૂબતા તેઓના (=પ્રતિમાલોપકોના) ગળે મોટી શિલા સમાન છે.

चार्थश्च मुद्रा च क्रिया च तल्लक्षणेषु योगेषु प्रणिधानतो=ध्यानतो हि=निश्चितमयं द्रव्यस्तवो भावयज्ञः स्यात्, अभ्युदयनिःश्रेयसहेतुयज्ञरूपत्वात् । यदाह–"एतदिह भावयज्ञः सद्गृहिणो जन्मफलमिदं परमम् । अभ्युदयाविच्छित्त्या नियमादपवर्गतरुबीजम्" ॥ [षोड० ६ श्लो० १४] इति । हि=निश्चितं, अत्र द्रव्यस्तवे जिनविरहप्रयुक्ततद्विनयासंपत्तिरूपा या भावापत् तद्विनिवारणोचितो गुणो यत्र, तादृशेऽपि या हिंसामतिः, सा खलु मूढानां=विपर्यस्तानां जन्मोदधौ=संसारसमुद्रे मज्जतां गले महती शिला । मज्जतां हि पापानां गले शिलारोप उ(प) चित एवेति **सममलङ्कारः** । 'समं योग्यतया योगो यदि सम्भावितः क्वचित्' इति **काव्यप्रकाशकारः** ॥

इदं पुनरत्र विचारणीयं–भावोपपदस्तवशब्द इव भावोपपदो यज्ञशब्दश्चारित्रमेवाचष्ट इति कथं द्रव्यस्तवे भावयज्ञपदप्रवृत्तिः? द्रव्यस्तवशब्दस्येव द्रव्ययज्ञपदस्यैव प्रवृत्तेरौचित्यात् । अथ यज्ञ शब्दो लौकिकयागे प्रसिद्ध इति तद्व्यावर्त्तनेन भावपदयोगः प्रकृते प्रवर्त्तयिष्यते । तर्हि स्तवशब्दोऽपि स्तुतिमात्रे प्रवृत्तो भावशब्दयोगेन प्रकृते प्रवर्त्त्यतां, "संतगुणुकित्तणा

[દ્રવ્યસ્તવની ભાવયજ્ઞતા]

'દશત્રિક અભિગમપંચક' ઈત્યાદિ શાસ્ત્રવચનથી સૂચિત **પૂજાની** આગળ-પાછળના **અંગભૂત** દશત્રિક **વગેરે વિધિ વખતે** બોલાતા સૂત્રોમાં, તેના અર્થોમાં, તે **વખતે રાખવાની મુદ્રામાં અને કરવાની ક્રિયામાં ધ્યાન રાખવાથી આ દ્રવ્યસ્તવ પણ ભાવયજ્ઞ બની જાય** છે. કેમકે તે અભ્યુદય અને મોક્ષમાં કારણભૂત યજ્ઞરૂપ બને છે. કહ્યું જ છે કે, 'સદ્ગૃહસ્થો માટે આ (=જિનભવન) જ ભાવયજ્ઞ (=ભાવપૂજા) છે. અને આ (=જિનભવન) જ જન્મનું શ્રેષ્ઠ ફળ છે. આ જ, અવશ્ય સ્વર્ગાદિ અભ્યુદયની અખંડિત પરંપરાથી મોક્ષનું બીજ=કારણ બને છે.' અત્યારના અહીં ભાવનિક્ષેપાના (=સાક્ષાત્) ભગવાનનો વિરહકાળ છે. તેથી તેમના વિનયનો લાભ મળતો નથી. ધર્મજ્ઞ માણસને મન જીવનમાં આ જ મોટામાં મોટી ખોટ–આપત્તિ છે.–ભાવઆપત્તિ છે. આ ભાવઆપત્તિને યત્કિંચિત્ અંશે દૂર કરવારૂપ ઉચિતગુણને ધરાવતા દ્રવ્યસ્તવમાં હિંસાની બુદ્ધિ ખરેખર ડૂબતાના ગળે શિલા સમાન છે. પિતાની ગેરહાજરીમાં પિતાની ભક્તિથી વંચિત રહી જવાનો થતો વસવસો કંઈક ઓછો કરવાની ભાવનાથી પિતાના ફોટાને ફૂલની માળા, ધૂપ વગેરેથી પૂજા કરતો છોકરો થાબડવા યોગ્ય છે કે, તેમાં ભૂલ કાઢી ઠપકાને પાત્ર છે? આજ બાબત, પરમપિતા પરમાત્મા અંગે શું ખોટી છે? આ કાવ્યમાં **'સમમ્' અલંકાર** છે. 'જો ક્યાંક સરખી યોગ્યતાથી યોગ સંભવિત=લોકસંમત હોય, (તો સમમ્ અલંકાર કહેવાય)' એમ **કાવ્યપ્રકાશકાર** કહે છે.

[ભાવયજ્ઞરૂપે દ્રવ્યસ્તવની સિદ્ધિ]

પૂર્વપક્ષ :– 'ભાવ'પદથીયુક્ત સ્તવ (=ભાવસ્તવ) શબ્દથી 'ચારિત્ર' અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. એ તમને પણ સંમત છે. એજ પ્રમાણે 'ભાવયજ્ઞ' શબ્દથી પણ 'ચારિત્ર' **અર્થ** જ નીકળે છે. એટલે 'ભાવયજ્ઞ' પદથી 'દ્રવ્યસ્તવ' અર્થ કરવો યુક્તિયુક્ત **નથી**. **દ્રવ્યસ્તવસ્થળે 'દ્રવ્યસ્તવ'પદની જેમ 'દ્રવ્યયજ્ઞ' પદનો પ્રયોગ** કરવો **વ્યાજબી છે.**

भावे" इति (आव०नि०भा० १९१) निर्युक्तिस्वरसाद् गुणवत्तया ज्ञानजनकव्यापारमात्रे शक्तं स्तवपदं भावपदयोगे–आज्ञाप्रतिपत्तिरूपे विशेषे एव पर्यवसायतीति तत्कारणे द्रव्यस्तवपदप्रवृत्तिरेव युक्तेति चेत्? तर्हि "महाजयं जयई जन्नमिट्ठं" [1](उत्तरा० अ. १२ गा० ४२) इत्याद्यागमाद्भावयज्ञपदस्यागमे चारित्र एव प्रसिद्धेर्द्रव्यस्तवे द्रव्ययज्ञपदप्रवृत्तेरेवौचित्यमिति चेत्? देवतोद्देश्यकत्यागे यागशब्दस्य प्रयोगप्राचुर्यात् भावपदोपसंदानेन वीतरागदेवतोपस्थिते वीतरागपूजादौ तत्प्रवृत्तिपर्यवसानमिति तु युक्तम्! आह च–"देवोद्देशेनैतद् गृहिणां कर्त्तव्यमित्यलं शुद्धः। अनिदानः खलु भावः स्वाशय इति गीयते तज्ज्ञैः। [षष्ठं षोड० श्लो० १२] देवतोद्देशेन त्यागश्च निश्चयत आत्मोद्देशेनैव, देवतात्वं वीतरागत्वमिति समापत्त्या तस्य स्वात्मन्युन्नयनात्।

શંકા :– 'યજ્ઞ' શબ્દ લૌકિકયજ્ઞ (=બ્રાહ્મણોના યજ્ઞ) અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ લૌકિક યજ્ઞો મોક્ષમાં કારણભૂત ન હોવાથી અપ્રધાન છે. તેથી દ્રવ્યરૂપ છે. એ દ્રવ્યયજ્ઞોથી અલગ કરવા દ્રવ્યસ્તવને ભાવયજ્ઞ કહેવો યુક્તિયુક્ત છે.

સમાધાન :– એમ તો સ્તવશબ્દ સ્તુતિઅર્થમાં જ પ્રસિદ્ધ છે, તેથી લૌકિક દેવો વગેરેની સ્તુતિ પણ સ્તવ કહેવાય છે. આ સ્તવ પણ મોક્ષમાં કારણ ન હોવાથી દ્રવ્યરૂપ છે. તેથી આ દ્રવ્યસ્તવથી અલગ કરવા વીતરાગની પૂજા આદિરૂપ સ્તવને માટે 'ભાવસ્તવ' એવો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

શંકા :– ભલે, તેમ હો. અમારે વિરોધ નથી.

સમાધાન :– કેમ વિરોધ નથી? ઉપરોક્ત ચર્ચાથી તો દ્રવ્યસ્તવથી લૌકિક દેવોની સ્તુતિવગેરે અર્થ થાય છે. તેથી દ્રવ્યસ્તવદ્વારા તમે વીતરાગની પૂજા વગેરેની જે વાતો કરો છો તેની સાથે આ અર્થને વિરોધ છે જ. તેથી તમારી વાત અમાન્ય છે.

શંકા :– નિર્યુક્તિકારે 'સંતગુણકિત્તણા ભાવે' (સદ્ભૂતગુણોનું ઉત્કીર્તન ભાવનિક્ષેપાથી સ્તવ છે.) ઇત્યાદિ કહ્યું છે. તેથી 'આ સ્તુત્યવ્યક્તિ ગુણવાન છે' એવું જ્ઞાન કરાવનારી બધી પ્રવૃત્તિઓમાં 'સ્તવ' શબ્દ શક્ત છે (=આ બધી પ્રવૃત્તિઓ માટે સ્તવ. શબ્દનો પ્રયોગ થઇ શકે છે.) તેથી 'ભાવ' શબ્દપૂર્વકનો 'સ્તવ' શબ્દ ભગવાનની આજ્ઞાના સ્વીકારરૂપ અર્થવિશેષમાં પર્યવસિત થાય છે. કેમકે 'જ્યારે શુદ્ધપદથી સામાન્ય અર્થ ઈષ્ટ હોય, ત્યારે વિશેષણપદ વિશિષ્ટઅર્થ માટે હોય છે.' આમ ભાવસ્તવપદથી 'ભગવાનની આજ્ઞાનો સ્વીકાર=ચારિત્ર' અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી દ્રવ્યપદયુક્ત સ્તવપદ= દ્રવ્યસ્તવપદ ભાવસ્તવના કારણમાં પ્રયુક્ત થાય તે યુક્તિયુક્ત છે.

સમાધાન :– એમ તો 'મહાજયં જયઇ જન્નસિટ્ઠં' (=મહાજયકારી શ્રેષ્ઠયજ્ઞ= સંયમ જય પામે છે–સાધુઓ આચરે છે.) એ પ્રમાણે **ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનું** વચન છે. આ વચનથી એવો પ્રકાશ થાય છે કે, 'ચારિત્ર' અર્થમાં જ ભાવયજ્ઞપદનો પ્રયોગ થાય

---

१. सुसंवुडा पंचहिं संवरेहिं इह जीविअं अणवकंखमाणा। वोसट्ठकाया सुइ चत्तदेहा महा जयं जयइ जण्णसिट्ठं ॥ इति।

यौगास्तु "देवतात्वं मन्त्रकरणकहविर्निष्ठफलभागित्वेनोद्देश्यत्वम्। अतश्चतुर्थीं विनापीन्द्रादेर्देवतात्वं, हविर्निष्ठफलं स्वत्वं, अतो न त्यागजन्यस्वर्गरूपफलाश्रयकर्त्तर्यतिव्याप्तिः। न च मन्त्रं विनेन्द्राय स्वाहेत्यनेन त्यागे देवतात्वं न स्यादिति वाच्यं, मन्त्रकरणकत्यागान्तरमादाय देवतात्वात्। स्वाहास्वधान्यतरस्यैव प्रकृते मन्त्रत्वाच्च। पित्रादीनां स्वधया त्यागे देवतात्वं

છે. તેથી તેના કારણમાં જ દ્રવ્યયજ્ઞપદનો પ્રયોગ સુસંગત છે. તેથી 'એતદ્ ઇહ ભાવયજ્ઞ' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કાં તો ભાવપદનો પ્રયોગ વ્યાજબી નથી, અને કાં તો ભાવયજ્ઞ=ચારિત્ર એવો અર્થ જ કરવો પડશે. તેથી દ્રવ્યસ્તવને ભાવયજ્ઞ કહી તેનો આદર કરવો યુક્તિ સંગત નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– વાસ્તવમાં નૈયાયિક વગેરે લોકો 'યાગ' શબ્દનો પ્રયોગ 'દેવતાને ઉદ્દેશીને કરાતા ત્યાગ' અર્થમાં જ બહોળા પ્રમાણમાં કરે છે. આ અર્થમાં યાગ અપ્રધાન હોઈ દ્રવ્યરૂપ છે. તેથી તે બધા યાગ દ્રવ્યયાગ છે. તેથી જ જ્યારે ભાવપદયુક્ત યાગ=યજ્ઞપદનો પ્રયોગ થાય છે. ત્યારે 'ભાવ' પદથી વીતરાગદેવ સ્મૃતિપથ પર ઉપસી આવે છે. અને તેથી ભાવયજ્ઞપદથી 'વીતરાગની પૂજા' એવો અર્થ જ હૃદયપટપર અંકિત થાય છે. 'યજ્ઞ' પદ દેવપૂજાબોધક છે. અને જ્યારે તે 'ભાવ'પદ યુક્ત બને છે ત્યારે વીતરાગદેવની પૂજાને જ યાદ કરાવે છે. 'સ્તવ'પદમાં ભાવસ્તવથી ચારિત્ર સ્મૃતિમાં આવે છે. અને દ્રવ્યસ્તવથી તેના કારણભૂત પૂજાદિનો ખ્યાલ આવે છે. તેથી દ્રવ્યસ્તવમાટે ભાવયજ્ઞપદનો પ્રયોગ અવિરુદ્ધ છે. તેથી જ કહ્યું કે 'દેવના ઉદ્દેશથી (જિનભક્તિના ઉદ્દેશથી) આ (જિનભવન કરાવવું વગેરે) ગૃહસ્થોનું કાર્ય છે એવો જે નિદાન રહિતનો વિશુદ્ધ ભાવ છે એજ સ્વાશય=સારોઆશય છે. એમ આ વિષયના જ્ઞાતાઓ કહે છે.' **તાત્પર્ય :–** જિનભક્તિનો ભાવ જ સ્વાશય અને ભાવયજ્ઞરૂપ છે. યાગનો અર્થ 'દેવતાને ઉદ્દેશીને કરાતો ત્યાગ' એવો કર્યો. નિશ્ચયનયથી વિચારીએ, તો આ ત્યાગ આત્માને=પોતાને ઉદ્દેશીને જ થાય છે. કેમકે 'દેવપણું' એટલે વીતરાગપણું. (કેમકે વીતરાગ સિવાય અન્યકોઇ વાસ્તવમાં પૂજાને લાયક દેવ નથી.) આમ વીતરાગ જ દેવ છે. અને દ્રવ્યસ્તવઆદિ યાગકાળે દેવતાને ઉદ્દેશીને ત્યાગ કરનાર વ્યક્તિ વીતરાગદેવના પરમસ્વરૂપમાં લય પામે છે અને સમાપત્તિ દ્વારા સ્વયંને જ વીતરાગ સ્વરૂપે નીરખે છે. આમ પોતાને જ દેવતાપદે સ્થાપતો હોવાથી દેવતાને ઉદ્દેશીને કરાતો ત્યાગ પણ સ્વને ઉદ્દેશીને જ થાય છે.

[નૈયાયિકમતે દેવતાનું સ્વરૂપ]

મંત્રરૂપકરણથી હવિ (=યજ્ઞમાં હોમાતા ઘી વગેરે)માં ઉત્પન્ન થતા ફળના સ્વામી તરીકે જેનો ઉદ્દેશ હોય તે દેવતા. આ પ્રમાણે દેવતાનું લક્ષણ બાંધવાથી ક્યાંક ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાને ચતુર્થી વિભક્તિ ન લાગી હોય, તો પણ તેઓ હવિના સ્વામી તરીકે ઉદ્દેશ્ય થતા હોવાથી દેવતા તરીકે સિદ્ધ થાય છે. અહીં હવિમાં ઉત્પન્ન થતા સ્વર્ગ વગેરે ફળના આશ્રય=સ્વામી યજ્ઞકર્તામાં અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે યજ્ઞકર્તા ત્યાગજન્યસ્વર્ગ ફળનો સ્વામી છે જ્યારે દેવતા તો મંત્રજન્યહવિનિષ્ઠસ્વત્વ ફળના સ્વામી છે.

न तु प्रेतस्य, नमःपदेनैव तदा त्यागात् । शूद्रादिपितुर्देवतात्वं च ब्राह्मणपठितमन्त्रत्वात् । "ब्राह्मणाय स्वाहा" इत्यनेन ब्राह्मणाय त्यागेऽपि स्वाहेत्यस्य न ब्राह्मणस्वत्वहेतुत्वं, तद्विनापि प्रतिग्रहमात्रादेव तत्स(स्व)त्वसंभवात् । अदृष्टजनकत्वेन वा त्यागो विशेषणीयः, स्वाहेत्यनेन ब्राह्मणाय त्यागो नादृष्टहेतुः । पामरेण मन्त्रं विनापीश्वराय त्यागे ईश्वरस्य देवतात्वं मन्त्रकरणकत्यागान्तरमादाय । उद्देश्यत्वं उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नोपलक्षकं केवलपत्न्या देवतात्ववारणाय विशिष्टत्वेनोद्देश्यत्वाद् विशिष्टस्यैव देवतात्वात्" इत्याहुः तद्बालचापलमात्रम् ।

શંકા :– જ્યાં મંત્રોચ્ચાર વિના માત્ર 'ઇન્દ્રાય સ્વાહા' એટલા જ ઉચ્ચારથી યજ્ઞમાં હવિ હોમાતું હોય, ત્યાં મંત્રના અભાવથી હવિમાં સ્વત્વફળ ઉત્પન્ન થશે નહિ. તેથી તેના સ્વામી તરીકે ઇન્દ્ર વગેરે સિદ્ધ નહિ થાય. અને તેથી ઇન્દ્ર વગેરે દેવતા તરીકે સિદ્ધ નહિ થાય.

સમાધાન :– એમ નથી. અન્યત્ર જ્યાં મંત્રોચ્ચારપૂર્વક હવિનો ત્યાગ થાય છે ત્યાં સ્વત્વફળના સ્વામી તરીકે અને દેવતા તરીકે ઇન્દ્રવગેરે સિદ્ધ છે. તેથી પ્રસ્તુતમાં પણ તેઓ દેવતા તરીકે માન્ય જ રહે છે. વળી 'સ્વાહા' અને સ્વધા' આ બેમાંથી એક પદ પોતેજ પ્રસ્તુતમાં મંત્રરૂપ છે. આ મંત્રથી હવિમાં સ્વત્વફળ પેદા થશે જ. અને તેના સ્વામી તરીકે ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓ સિદ્ધ થશે. પિતાવગેરે=દેવગતપૂર્વજોને 'સ્વધા' પદથી ત્યાગ કરાય છે માટે તેઓ દેવતારૂપ છે. પ્રેત વગેરેને માત્ર'નમ' પદથી ત્યાગ કરાય છે. માટે તેઓ દેવતારૂપ નથી. શૂદ્ર=હરિજનોના પૂર્વજો પણ દેવતા છે, કેમકે તેમના માટે કરાતા ત્યાગમાં બ્રાહ્મણો મંત્ર બોલે છે. જ્યાં 'બ્રાહ્મણાય સ્વાહા' એવા ઉચ્ચારપૂર્વક બ્રાહ્મણને ત્યાગ કરાય છે. ત્યાં 'સ્વાહા' પદ બ્રાહ્મણના સ્વત્વમાં હેતુ નથી. કેમકે સ્વાહા પદના પ્રયોગ વિના પણ બ્રાહ્મણ ગ્રહણ કરે તેટલા માત્રથી બ્રાહ્મણનું સ્વત્વ સંભવી શકે છે. અથવા તો જે ત્યાગ અદૃષ્ટજનક હોય, તે ત્યાગમાંજ હવિનિષ્ઠફળના ભાગી તરીકે જેનો ઉદ્દેશ હોય, તે દેવતા. એ પ્રમાણે ત્યાગનું 'અદૃષ્ટજનકત્વ' (='અદૃષ્ટજનક'પદ) વિશેષણ રાખવું. 'સ્વાહા'થી થતો બ્રાહ્મણ માટેનો ત્યાગ અદૃષ્ટનો હેતુ નથી. તેથી બ્રાહ્મણમાં દેવતાત્વ અસિદ્ધ છે. કોઈપામરજીવ=મન્ત્ર વગેરેને નહિ જાણતો અજ્ઞજીવ મન્ત્ર વિના પણ ઈશ્વરને અપેક્ષીને ત્યાગ કરે, તો પણ ઈશ્વરનું દેવતાત્વ અસિદ્ધ ઠરતું નથી. કેમકે અન્યત્ર મંત્રકરણત્યાગસ્થળે ઈશ્વરનું દેવતાપણું સિદ્ધ છે. ટીકામાં 'મંત્રકરણક...' ઇત્યાદિ જે કહ્યું છે ત્યાં 'ઉદ્દેશ્ય' પદથી ઉદ્દેશ્ય સામાન્યનું ગ્રહણ ન કરવું. કેમકે આ 'ઉદ્દેશ્ય' પદ ઉદ્દેશ્યતાઅવચ્છેદકથી અવિચ્છિન્ન ઉદ્દેશ્યનું ઉપલક્ષક છે. અર્થાત્ 'મંત્રકરણક' ઈત્યાદિ વિશેષણથી વિશિષ્ટ=અવચ્છિન્ન ઉદ્દેશ્યતા જેનામાં હોય તેવા જ ઉદ્દેશ્યનો અહીં સ્વીકાર કરવો. પાર્વણ આદિમાં સ્વત્વના ભાગી તરીકે (=ઉદ્દેશ્ય તરીકે) માત્ર પત્ની પણ સંમત છે. તેથી પત્નીમાં ઉપરોક્ત લક્ષણના બળે 'દેવતાત્વ' આવવાની જે આપત્તિ છે તે હવે નહિ રહે. કેમકે સકળ મંત્રકરણહવિમાં પત્ની ઉદ્દેશ્ય બનતી નથી, પણ અમુક ત્યાગ વિશેષમાં જ બને છે. તેથી એમાં રહેલી ઉદ્દેશ્યતા 'મંત્રકરણ...'ઈત્યાદિ વિશેષણથી

योगिनामुपासनीयाया वीतरागदेवताया एव प्रसिद्धेरहङ्कारममकारात्मकस्वत्वस्य तन्निरूपितस्य कुतोऽपि क्वचिदप्याधानासंभवात् । सरागेश्वरदेवतायाश्च रागविडंबितैरेवाभ्युपगन्तुमर्हत्वाद् । वीतरागोद्देशेन कृतात्समन्त्रात्कर्मणोऽध्यवसायानुरोधिफलाभ्युपगमे तु मन्त्रकरणकोपासनेतिकर्त्तव्यतालम्बनत्वमेव देवतात्वमिति युक्तम् । संसारिदेवत्वं च देवगतिनामकर्मोदयवत्त्वं, संसारिषु संसारगामिनामितरेषु चेतरेषां भक्तिः स्वरससिद्धेति योगतन्त्रप्रसिद्धम् । तदुक्तं योगदृष्टिसमुच्चये "संसारिषु हि देवेषु भक्तिस्तत्कायगामिनाम् । तदतीते पुनः तत्त्वे तदतीतार्थयायिनाम्" (श्लोक-१११) । इति । स्वाहास्वधान्यतरस्यैव मन्त्रत्वमित्ययमपि नैकान्तो, मन्त्रन्यासे नमःपदस्यापि तत्त्वश्रवणात् । तदुक्तम्-"मन्त्रन्यासश्च तथा प्रणवनमःपूर्वकं च तन्नाम । मन्त्रः परमो ज्ञेयो, मननत्राणे ह्यतो नियमात् । [षोडशक ७ श्लोक-११) इति ॥

વિશિષ્ટ=અવચ્છિન્ન નથી. 'મંત્રકરણક.' ઈત્યાદિ વિશેષણથી વિશિષ્ટ=અવચ્છિન્ન=સકળ મંત્રકરણકહવિમાં રહેલા સ્વત્વફળની ઉદ્દેશ્યતા માત્ર ઇન્દ્રાદિ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓમાં જ હોવાથી તેઓ જ દેવતા તરીકે ઈષ્ટ છે.

[નૈયાયિકમતનિરાસ]

નૈયાયિકોની ઉપરોક્ત ચર્ચા તથ્યહીન છે. કેમકે અધ્યાત્મયોગી પુરુષો તો વીતરાગને જ દેવ તરીકે પૂજે છે. અને વીતરાગદેવ રાગના અંશમાત્રથી પણ રહિત છે, તેથી તેઓને અહંકાર કે મમકાર વગેરે હોય નહિ. તેથી જગતમાં એવી કોઇ વસ્તુ જ નથી કે, જેના પર તેઓ 'હું અને મારુ' એવું ગણિત માંડે. જેઓ રાગથી પીડાતા હોય તેઓ જ ઈશ્વરને સરાગી કલ્પે. તેથી 'વીતરાગને ઉદ્દેશીને કરાતી મંત્રપૂર્વકની ક્રિયા પોતાના ભાવને અનુસારે ફલ આપે' એમ માનવું યુક્તિયુક્ત છે. વીતરાગને ઉદ્દેશીને કરાયેલી ક્રિયાથી વીતરાગ નથી પ્રસન્ન થવાના કે નથી કોઇ પ્રકારનું ફળ આપવાના. પરંતુ તે ક્રિયા વખતે પોતાના જ ચિત્તમાં જેવા પ્રકારના તીવ્ર મંદ અધ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય, તેવા પ્રકારનું ફળ પોતાને મળે છે એટલે ફળમાં કારણ, 'ભાવ' છે. આ ભાવને પ્રગટાવે છે ક્રિયા. અને ક્રિયામાં પ્રયોજક-આલંબન બને છે વીતરાગ. આમ મંત્રપૂર્વકની ઉપાસના રૂપ વિધિનું જે આલંબન બને એ દેવતા. અર્થાત્ જે વ્યક્તિને અવલંબીને મંત્ર યુક્ત ઉપાસનાની વિધિ થાય તે વીતરાગ જ દેવતા છે. અહંકાર અને મમકાર કરવાના સ્વભાવવાળા સંસારી દેવો દેવગતિ નામકર્મના ઉદયને કારણે દેવતરીકે છે. આ દેવો સરાગી છે. તેમની ઉપાસના સંસારમાં જ ભ્રમણ કરનારા સંસારરસિકજીવો સ્વશ્રદ્ધાથી કરે છે. અને મોક્ષને પામેલા વીતરાગદેવોની ભક્તિ સ્વશ્રદ્ધાથી મુમુક્ષુઓ કરે છે એમ યોગગ્રન્થોમાં પ્રસિદ્ધ છે યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં કહ્યું જ છે કે,

"તત્કાયગામીઓ (=સંસારી દેવકાય=દેવગતિમાં જનારાઓ)ની ભક્તિ સંસારી દેવો પર જ હોય છે. અને સંસારાતીત (=મોક્ષ) માર્ગે જવાવાળાઓની ભક્તિ સંસારથી અતીત થયેલાઓ (=મોક્ષ પામેલા) પર જ હોય છે."

વળી 'સ્વાહા' અને 'સ્વધા' આ બેમાંથી અન્યતર જ મંત્ર છે તેવો એકાંત નથી. કેમકે મંત્રન્યાસમાં 'નમઃ' પદને પણ મંત્ર તરીકે માન્ય રાખ્યું છે તેમ સંભળાય છે.

मीमांसकस्तु,-इन्द्रविश्वेतनस्य सतोऽपि न देवतात्वम्, तद्धि देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वम्। "ब्राह्मणाय दद्यात्" इत्यादौ ब्राह्मणादेर्देवतात्ववारणाय देशनादेशितेति। देशना=वेदः, तेन यत्र यागे हविषि वा चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यतया यो बोधितः, स तत्र 'देवता। ऐन्द्रं दधि भवति'' इत्यादौ देवतातद्धितविधानादिन्द्रोऽस्य देवतेत्यर्थो, देवतात्वमत्र चतुर्थ्यन्तपद-निर्देश्यत्वमेवेति नान्योन्याश्रयः। 'इन्द्राय स्वाहा' इत्यादौ चतुर्थ्या देशनादेशितचतुर्थ्य-न्तपदनिर्देश्यत्वमर्थः। इन्द्रपदं स्वपरं तादृशनिर्देश्यत्ववदिन्द्रपदकत्याग इति वाक्यार्थः। अत एव ब्राह्मणाय स्वाहेत्यादि न प्रयोगः, स्वाहादिपदयोगे देवताचतुर्थ्या एव साधुत्वेन ब्राह्मणादेर्निरुक्तदेवतात्वाभावात्। तत्र हि संप्रदानत्वबोधकचतुर्थ्येव। अत एव पृथक् सूत्रप्रणयनमपि। 'आकाशाय स्वाहा' इत्यादौ संप्रदानचतुर्थ्यभावेऽपि 'नमः स्वस्ति' इत्याद्युपपदचतुर्थीसंभवः। मन्त्रलिङ्गादिना च यत्र देवतात्वावगमस्तत्र ततस्तथा श्रुत्युन्नयनाद् देशनादेशितत्वम्। इत्थमेवेन्द्राय स्वाहेत्येव प्रयोग, न तु शक्राय स्वाहेति पर्यायान्तरेणापि इति अचेतनैव देवता। यद् 'अग्नये प्रजापतये च०' इत्यादा देवताद्वयकल्पने गौरवाद् वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च चकार-

---

(તેથી નૈયાયિકે કરેલા લક્ષણ મુજબ તો 'પ્રેત' પણ દેવતા બને, કેમકે પ્રેતને પણ નમઃ મંત્રપૂર્વક ત્યાગ કરાય છે.) કહ્યું જ છે કે

"(જિનબિંબમાં) મન્ત્રન્યાસ કરવો. પ્રણવ (ૐકાર) અને નમઃ પદ પૂર્વકનું તે ભગવાનનું નામ (જે ભગવાનનાબિંબ પર મંત્રન્યાસ કરાય તે ભગવાનનું નામ) મન્ત્રરૂપ છે. (દા. ત. ૐ નમઃ ઋષભાય) આ જ શ્રેષ્ઠ મન્ત્ર છે કેમકે નિશ્ચયથી આ જ (પ્રણવ અને નમઃ યુક્ત પરમાત્માનું નામ) મનન (=ચિંતન-જાપ) યોગ્ય છે અને આ જ ત્રાણ (=રક્ષક) છે."

(મનન કરાતું જે રક્ષણ કરે તે મન્ત્ર એવી વ્યુત્પત્તિ છે.)

(દેવતાનું સ્વરૂપ-મીમાંસકમતે)

(મીમાંસકો, યજ્ઞ, યાગાદિમાં હોમના ઉદ્દેશ્ય તરીકે જે જે દેવતાપદોનો ઉચ્ચાર થાય તે પદરૂપ શબ્દોને જ દેવતા તરીકે સ્વીકારે છે. આમ તેમના મતે અચેતન શબ્દમય જ દેવતાઓ છે.) ઈન્દ્રવિશ્વેતન વગેરે સત્=વિદ્યમાન હોવા છતાં પ્રસ્તુતમાં દેવતારૂપ નથી. 'દેશનાદ્વારા દર્શાવાયેલા ચતુર્થીવિભક્તિઅંતવાળા પદોથી જેઓ નિર્દેશ્ય બને-જેઓનો નિર્દેશ થાય તેઓ દેવતા છે.' દેવતાનું આ લક્ષણ છે. 'બ્રાહ્મણાય દદ્યાત્' વગેરે સ્થળોએ બ્રાહ્મણ વગેરેમાં 'દેવતાપણું' ટાળવા ઉપરોક્ત લક્ષણમાં દેશનાદેશિત (=દેશનાદ્વારા દર્શાવાયેલા) એમ કહ્યું. 'બ્રાહ્મણાય દદ્યાત્' આ સ્થળે 'બ્રાહ્મણાય' પદ ચતુર્થીવિભક્તિવાળું હોવા છતાં દેશનાદેશિત નથી. દેશના=વેદ. તે (=વેદ) જે યાગ કે હોમમાં ચતુર્થીવિભક્તિઅંતવાળા પદથી જેનો નિર્દેશ્ય તરીકે બોધ કરાવે છે. તે જ ત્યાં (યાગ કે હોમમાં) દેવતા છે. 'ઐન્દ્રં દધિ (=દહીં) ભવતિ (=થાય છે.)' અહીં ઈન્દ્રપદને ચતુર્થીવિભક્તિ નથી લાગી. છતાં પણ અહીં ('ઐન્દ્ર' પદમાં) દેવતાતદ્ધિત (વ્યાકરણના તદ્ધિતપ્રકરણમાં દેવતાઅર્થે તદ્ધિતપ્રત્યય લાગવાની જે પ્રક્રિયા બતાવી છે તે દેવતાતદ્ધિત કહેવાય છે.)નું વિધાન હોવાથી 'ઇન્દ્ર આનો દેવતા' એવો અર્થપ્રાપ્ત થાય છે.

बलाच्च विशिष्टस्यैव देवतात्वं, 'अग्निप्रजापतिभ्यां स्वाहा' इत्येव प्रयोगः । धृतिहोमे धृतित्वादे र्दैवतात्वरक्षार्थं चतुर्थ्यन्तमिति-चतुर्थ्यन्ततेत्यर्थकं, 'धृतिः स्वाहा' इत्यादौ प्रथमाया एव चतुर्थ्यर्थविधानात् । अथ देवतोद्देशेन हविस्त्यागो देवतानिष्ठकिञ्चिज्जनकः तत्स्वरूपाजनकत्वे सति तदुद्देशेन क्रियमाणत्वात्, ब्राह्मणोद्देश्यकत्यागवत् । घृतोद्देशेन क्रियमाणे वृह्नि व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । तच्च परिशेषात् स्वामित्वादि । इति सिद्धं देवताचैतन्यमिति चेत् ? न, अप्रयोजकत्वात्, तन्निष्ठकिञ्चिज्जननाय क्रियमाणत्वस्यौपाधिकत्वाच्च । न हि हविस्त्यागो देवतानिष्ठकिञ्चिदुद्देशेन क्रियते किन्तु स्वनिष्ठफलोद्देशेन, 'शिवाय गां दद्यात्' इत्यादौ तूद्देश्यत्वे भाक्ता चतुर्थी, ददातिस्त्यागमात्रपर इति नानुपपत्तिरि'त्याह । तदसत् चतुर्थ्यन्तपदस्य देवतात्वे मानाभावात्, चतुर्थीं विनापि 'इन्द्रो देवता' इति व्यवहारात् । 'अग्नये कव्यवाहाय.' इत्यादौ देवताद्वयप्रसङ्गात् । 'इन्द्रः सहस्राक्ष' इत्यर्थवादस्य इन्द्रमुपासीत' इति विधिशेषतया स्वर्गार्थिवादवत् प्रामाण्यात् । इन्द्रायेत्यादौ श्रुतपदेनैव त्यागस्य फलहेतुताया वचनसिद्धत्वात् । "तिर्यक्पङ्गुविच्यार्षेयदेवतानामधिकार" इति जैमिनीयसूत्रस्यैव देवता-

(પ્રસ્તુતમાં બે પ્રકારે અન્યોન્યાશ્રય દોષની કોઈ કલ્પના કરે (૧) 'ઇન્દ્રાય સ્વાહા' વગેરે સ્થળોએ 'ઇન્દ્રઆદિ દેશનાદેશિતચતુર્થીવિભક્તિઅંતવાળા પદોથી કેમ નિર્દેશ્ય છે? 'કેમ કે ઇન્દ્રો વગેરે દેવતા છે.' ઇન્દ્રો વગેરે દેવતા કેમ છે? 'કેમકે તેઓ દેશનાદેશિતચતુર્થીવિભક્તિઅંતવાળા પદથી નિર્દેશ્ય છે...' આ પ્રમાણે 'મગનલાલ કયાં રહે છે? "વડલાની બાજૂમાં." વડલો કયાં છે? 'મગનલાલની ઘરની બાજૂમાં.' આની જેમ અન્યોન્યાશ્રય દોષ છે. (૨) 'ઐન્દ્ર' પદમાં દેવતાતદ્ધિત જ છે તેવો નિર્ણય શી રીતે કર્યો? કેમ કે ઇન્દ્ર દેવતા છે. ઇન્દ્ર દેવતા કેમ છે? કેમ કે તેને દેવતાતદ્ધિત થયો છે. અહીં પણ અન્યોન્યાશ્રય છે. આ ઉભયસ્થળકલ્પિત અન્યોન્યાશ્રયદોષ દૂર કરવામાં 'દેશનાદેશિતચતુર્થ્યન્તપદથી નિર્દેશ્ય હોવુ' એજ નિયામક છે. દેશના=વેદ અનાદિસિદ્ધ છે. તેથી તેમાં રહેલા પદો પણ અનાદિસિદ્ધ છે. તે પદોની સિદ્ધિ ઇન્દ્રાદિના દેવતાપણાવગેરેપર અવલંબિત નથી. તેથી 'વેદમાં ઇન્દ્રવગેરે ચતુર્થીઅન્તપદથી નિર્દેશ્ય કેમ છે?' તેવો સવાલ જ સંભવતો નથી. અને અનાદિસિદ્ધિ વેદ ઇન્દ્રવગેરેને ચતુર્થ્યન્તપદથી નિર્દિષ્ટ કરે છે માટે તેઓનું દેવતાપણું પણ સિદ્ધ થાય છે. તે જ પ્રમાણે દેશનાદેશિત ચતુર્થ્યન્ત પદથી નિર્દેશ્ય હોવાથી ઇન્દ્ર દેવતા તરીકે સિદ્ધ થઈ ગયા પછી, 'ઐન્દ્ર'પદમાં દેવતાતદ્ધિત કેમ છે? તે પ્રશ્નને અવકાશ જ રહેતો નથી. માટે ત્યાં પણ અન્યોન્યાશ્રયદોષ નથી. આ આશયથી જ ટીકામાં 'દેવતાત્વમત્ર.' ઇત્યાદિ કહ્યું છે.)

તેથી પ્રસ્તુતમાં ચતુર્થ્યન્તપદથી નિર્દેશ્યતા જ દેવતાત્વ છે. માટે અન્યોન્યાશ્રયદોષ નથી. 'ઇન્દ્રાય સ્વાહા' વગેરે સ્થળે ચતુર્થીવિભક્તિનો 'વેદસૂચિતચતુર્થીવિભક્તિ-અંતવાળા પદથી નિર્દેશ્યપણુ" એવો અર્થ કરવાનો છે. 'ઇન્દ્ર'પદ સ્વપરક=તાદૃશ-નિર્દેશ્યરૂપ છે. તેથી "તાદૃશ=વેદસૂચિત. ઇત્યાદિરૂપનિર્દેશ્યતાવાળુ જે 'ઇન્દ્ર' પદ છે તે પદસંબંધી ત્યાગ" એવો વાકયાર્થ થયો. તેથી જ 'બ્રાહ્મણાય સ્વાહા' ઇત્યાદિ પ્રયોગ થતા નથી. કેમકે 'સ્વાહા' વગેરે પદના યોગમાં દેવતાસમ્બન્ધી ચતુર્થીવિભક્તિ જ યોગ્ય છે. અને બ્રાહ્મણવગેરે ઉપરોક્ત લક્ષણવાળા દેવતા નથી. તેથી 'બ્રાહ્મણાય' ઇત્યાદિ સ્થળે દેવતાચતુર્થી નથી પણ (સંપ્રદાનકારકના બોધ અર્થે) સંપ્રદાનત્વબોધક જ ચતુર્થી છે. તેથી જ વ્યાકરણમાં પણ દેવતાચતુર્થી, સંપ્રદાનચતુર્થી વગેરે અંગે

चैतन्यसाधकत्वाच्च, अचैतन्येऽधिकाराप्रसक्त्या तन्निषेधानौचित्यात् । सूत्रार्थश्चैवम्-तिरश्चां-विशिष्टान्तःसंज्ञाविरहात्, पङ्गोः-प्रचरणाभावात् तिस्रः- दृष्टिश्रुतिवाचः, आर्षेया-ऋत्विग्योग्याः विमुख्याः येषामन्धबधिरमूकानां, दर्शनश्रवणोच्चारासमर्थानामिति-वित्र्यार्षेयाणामिति । त्रिप्रवराणामेवाधिकारो नत्वेकद्विचतुःप्रवरादीनां देवतानाम्, अनधिकारश्चाभेदेन संप्रदानत्वायोगात् । एतेन देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वस्य तादृशपदबोध्यत्वरूपस्येन्द्रादिपदेऽसंभवात् तादृशपदविशिष्ट इन्द्रादिश्चेतन एव । देवताविशेषणस्येन्द्रादिपदस्याचेतनत्वाद्देवताया अचैतन्य-

---

અલગ સૂત્રો બનાવ્યા છે. 'આકાશાય સ્વાહા'-આ સ્થળે દેશનાદેશિતચતુર્થી ન હોવાથી-આકાશ દેવતા ન હોવાથી દેવતાચતુર્થી નથી. તેમજ આકાશવગેરેને સંપ્રદાન સંગત ન હોવાથી સંપ્રદાન ચતુર્થી પણ નથી. તેથી તેવા સ્થળોએ 'નમઃ સ્વસ્તિ' વગેરે સૂત્રથી ઉપપદચતુર્થી સમજવી. મંત્ર લિંગ વગેરેથી જ્યાં 'દેવતાત્વ'નો બોધ થયો હોય, ત્યાં મંત્રલિંગાદિથી તેવા પ્રકારની શ્રુતિ (=વેદવાણી)ની કલ્પના થતી હોવાથી ત્યાં દેશનાદેશિતચતુર્થી જ સમજવી. અને દેવતાત્વ પણ દેશનાદેશિત જ સમજવું. આમ હોવાથી જ, 'ઇન્દ્રાય સ્વાહા' તેવો જ પ્રયોગ થાય, પણ 'શક્રાય સ્વાહા' તેવો પ્રયોગ ન થાય, કેમકે શક્રપદ ઈન્દ્રપદનો પર્યાયવાચી હોવા છતાં ઇન્દ્રપદ સંબંધી જે શ્રુતિ છે, તેનું સ્મરણ શક્રપદથી થઈ શકતું નથી. આમ 'ઈન્દ્ર' પદ અને 'શક્ર' પદથી સૂચિત ઈન્દ્રવ્યક્તિ એક હોવા છતાં તે બે પદમાં તફાવતના કારણે 'ઈન્દ્રાયસ્વાહા' તેવો પ્રયોગ થાય અને 'શક્રાય સ્વાહા' તેવો પ્રયોગ ન થાય-આ વાત પદનું મહત્ત્વ સૂચવે છે. તેથી ફલિત થાય છે કે પ્રસ્તુતમાં ઇન્દ્રાદિ તે-તે અચેતનપદો જ દેવતા તરીકે અભીષ્ટ છે નહિકે ઇન્દ્રાદિ ચેતનવ્યક્તિ, 'અગ્નયે પ્રજાપતયે ચ' ઇત્યાદિ પ્રયોગમાં બે પદથી બે દેવતાની કલ્પના કરવામાં ગૌરવ છે, વળી બે દેવકલ્પવામાં બે માટે અલગ અલગ 'સ્વાહા' આદિની કલ્પના કરવાથી વાકયભેદનો પ્રસંગ છે. તથા 'ચ'કાર પદના બળથી વિશિષ્ટનું જ દેવતાપણું સૂચિત થતું હોવાથી 'અગ્નિપ્રજાપતિભ્યાં સ્વાહા' એવો પ્રયોગ જ સંગત છે. ધૃતિહોમ વગેરેમાં ધૃતિત્વ વગેરેને દેવતા તરીકે ઉપપન્ન કરવા 'ચતુર્થ્યન્ત' એ પદનો 'ચતુર્થ્યન્તના અર્થવાળાપણું' તેવો અર્થ કરવો. 'ધૃતિઃ સ્વાહા' વગેરે સ્થળે ધૃતિ વગેરે પ્રથમાન્તપદ હોવાથી ત્યાં પ્રથમવિભક્તિ ચતુર્થીવિભક્તિ અર્થે સમજવી અને 'ધૃતિ' વગેરે પદને દેશનાદેશિત દેવતા સમજવા. એવું તાત્પર્ય છે.

શંકા :- દેવતાના ઉદ્દેશથી કરાતો હવિ (=હોમ)નો ત્યાગ દેવતામાં કશુંક ઉત્પન્ન કરે છે. કેમકે આ ત્યાગ દેવતાના સ્વરૂપનો જનક ન હોવા છતાં દેવતાના ઉદ્દેશથી કરાતો હોય છે. જેમકે બ્રાહ્મણને ઉદ્દેશીને કરાતો ત્યાગ બ્રાહ્મણમાં ત્યાગેલી વસ્તુના સ્વામિપણાનો ભાવ ઊભો કરે છે. તેમ દેવના ઉદ્દેશથી કરાતો ત્યાગ દેવમાં ત્યાગેલી વસ્તુના સ્વામિપણાનો ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. 'સ્વામિપણાનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે' એ તાત્પર્ય પારિશેષન્યાયથી સિદ્ધ થાય છે. કેમકે બીજું કશું ઉત્પન્ન થવાની શક્યતા નથી. અહીં 'સ્વરૂપનો જનક ન હોવા છતાં' એમ એટલા માટે કહ્યું કે, ક્ષીના

व्यवहार इति मिश्रोक्तमीमांसकमतमप्यपास्तम् । विशेषस्यैव देवतात्वसंभवे विशेषणदेवतात्वे मानाभावात्, तत्तद्बीजाक्षराणामानन्त्येन तेषां चतुर्थ्यन्तत्वाभावेन च देवतात्वायोगात् । न च तत्रापि देवताशरीराणामानन्त्यं बाल्यादिना भिन्नशरीरेषु चैत्रत्वादिवदिति वाच्यम् ! देवता-चैतन्यसिद्धौ दवतात्वेन्द्रत्वचन्द्रत्वजातेरदृष्टविशेषोपगृहीतत्वस्य चानुगतत्वात् । ईश्वरे च देवतात्वे मानाभावात् ईशानादेः कर्मफलभोक्तुर्जीवभूतस्यैव देवतात्वात् । "ईश्वरीयाहुतिश्रुतेरपीशान-परत्वादाकाशाहुतिश्रुतिरपितदधिष्ठातृदेवपरा" इति न्यायमालायाम् ॥

ઉદ્દેશથી ત્યાગ કરાતા દહિંમાં વ્યભિચાર અટકાવવો છે. ઘીના ઉદ્દેશથી દહિંનો જે ત્યાગ કરાય છે તે તો, ઘીના સ્વરૂપનો જનક છે. તેથી તેનું અહીં ગ્રહણ નહિ થાય. આમ દેવતામાં હોમ વગેરેનું સ્વામિપણું સિદ્ધ થાય છે. અને આ સ્વામિપણું દેવતાને ચૈતન્યયુક્ત માનવાથી જ ઉપપન્ન બને છે.

સમાધાન :- સ્વામિતાની સિદ્ધિ દેવતાના ચૈતન્યની કલ્પના માટે પ્રયોજક નથી. =સમર્થ નથી. અર્થાત્ અચેતનમાં પણ સ્વામિતા હોય તેમ માનવામાં કોઈ બાધક નથી. અથવા 'દેવતાના ઉદ્દેશથી કરાતો ત્યાગ દેવતામાં કશુંક ઉત્પન્ન કરે જ' તેવો નિયમ નથી. ત્યાગ કરનારને ભલે ત્યાગનું ફળ મળે, પણ જેના ઉદ્દેશથી ત્યાગ કરાય, તેને તે મળે જ, તેનું તેમાં સ્વામિપણું ઉત્પન્ન થાય જ, એવો નિયમ નથી. કેમકે જેને ઉદ્દેશીને ત્યાગ કરાયો હોય, તેને એ ત્યાગનો ખ્યાલ ન હોય તો પોતાને તે ત્યાગેલી વસ્તુના સ્વામી તરીકે શી રીતે કલ્પી શકે? વળી આ ત્યાગમાં જેને ઉદ્દેશીને ત્યાગ કરાય છે 'તેનામાં આ ત્યાગથી કશુંક ઉત્પન્ન કરવા ત્યાગ કરાય' એ ઉપાધિ છે. અર્થાત્ ત્યાગ કરનાર, ત્યાગના ઉદ્દેશ્યમાં સ્વામિત્વ ઉત્પન્ન કરવાની બુદ્ધિથી ત્યાગ કરતો હોય, તો જ તે ત્યાગ તે ઉદ્દેશ્યમાં 'સ્વામિત્વ' ઉત્પન્ન કરી શકે, અન્યથા નહિ. અર્થાત્ બધાજ ત્યાગ ઉદ્દેશ્યમાં કંઈક ઉત્પન્ન કરવાની બુદ્ધિથી થાય છે તેવો નિયમ નથી. જે ત્યાગ ઉદ્દેશ્યમાં કંઈક ઉત્પન્ન કરવાની બુદ્ધિથી થાય, તે જ ત્યાગથી ઉદ્દેશ્યમાં 'સ્વામિત્વ' આદિ કંઈક ઉત્પન્ન થાય. યજ્ઞમાં હોમ કરનાર કંઈ, દેવતામાં ત્યાગનું ફળ ઉત્પન્ન કરવા ત્યાગ નથી કરતો, પરંતુ પોતાનામાં ફળ ઉત્પન્ન થાય તે માટે ત્યાગ કરે છે. માટે આ ત્યાગના બળ પર દેવતામાં સ્વામિત્વ, અને તેથી ચૈતન્ય સિદ્ધ થતું નથી. 'શિવાય ગાં દદ્યાત્' (=શિવને ગાય આપવી જોઈએ) ઈત્યાદિ સ્થળે અલબત્ત, શિવ વગેરેમાં ગાય વગેરેની સ્વામિતા ઉત્પન્ન કરવા ત્યાગ કરાય છે-પરંતુ ત્યાં દેશના-દેશિત ચતુર્થી નથી, પરંતુ ગૌણ ચતુર્થી છે. ('દા' ધાતુના ઉપપદથી પ્રાપ્ત ચતુર્થી છે.) અને અહીં 'દા' ધાતુ માત્ર ત્યાગઅર્થક જ છે. તેથી અનુપપત્તિ નથી.

[મીમાંસકમત નિરાસ]

મીમાંસકોની આ વાત પાયા વિનાની છે. કેમકે ચતુર્થીવિભક્તિવાળું પદ જ દેવતા હોય તેમ માનવામાં કોઇપ્રમાણ નથી. કેમકે ચતુર્થીવિભક્તિ વિના પણ 'ઈન્દ્રો દેવતા' ઈત્યાદિ વ્યવહાર થાય જ છે. વળી શબ્દમય દેવતા માનશો, તો 'અગ્નયે કવ્યવાહનાય' ઇત્યાદિ સ્થળે બે શબ્દ હોવાથી બે દેવતા માનવાનો પ્રસંગ આવશે. વાસ્તવમાં તો, ત્યાં

અગ્નિરૂપ એક દેવતા જ માન્ય છે. વળી 'ઇન્દ્રની ઉપાસના કરવી જોઈએ' એ વિધિના શેષ તરીકે 'સ્વર્ગના અર્થીએ' એવો અર્થવાદ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. અને તેથી 'સ્વર્ગના ઈચ્છુકે ઇન્દ્રની ઉપાસના કરવી જોઈએ' તેવા તાત્પર્યનો બોધ થાય છે. આ અર્થવાદ જેમ માન્ય છે તેમ 'ઈન્દ્ર સહસ્રાક્ષ છે' (=હજાર આંખવાળો) એવો અર્થવાદ પણ માન્ય છે. (અર્થવાદ–સ્તુતિ કે નિંદારૂપ હોય અને વિધિ કે નિષેધમાં પ્રયોજક બને.) આ અર્થવાદ તો જ સિદ્ધ થાય જો 'ઇન્દ્ર' અને 'સહસ્રાક્ષ' આ બે પદથી એક જ વાચ્ય બને. જો શબ્દમય જ દેવતા હોય, તો આ બન્ને પદથી બે ભિન્ન દેવતા જ સિદ્ધ થાય, અને તો ઉપરોક્ત અર્થવાદ અસંગત ઠરે વળી 'ઇન્દ્રાય' ઇત્યાદિ પ્રયોગમાં 'ઇન્દ્રાય' એવા શ્રુતિપદથી જ ઉદ્દેશ્યમાં સ્વામિત્વફળને ઉત્પન્ન કરવામાં ત્યાગ હેતુ છે તેમ સૂચિત થઈ જાય છે. તે વચનસિદ્ધ છે. (જૈમિનીએજ શ્રુતિ–લિંગ વગેરેમાં પૂર્વ પૂર્વને ઉત્તર, ઉત્તર કરતાં બળવત્તર બતાવ્યા છે.) તેથી મીમાંસકે સ્વામિત્વફળની ઉત્પત્તિમાં જે અપ્રયોજકત્વ અને ઉપાધિ બતાવી તે પણ અસંગત છે તથા 'તિર્યક્‌-પંગુ...' ઈત્યાદિ **જૈમિનીયસૂત્ર** પણ દેવતાના ચૈતન્યની જ સિદ્ધિ કરે છે. કેમકે આ સૂત્ર અમુક દેવનો અધિકાર બતાવે છે બીજાઓનો નિષેધ કરે છે. અચેતન વસ્તુને તો અધિકાર જેવું કશું હોતું જ નથી. તેથી આ સૂત્રથી જે નિષેધ થાય છે તે અચેતન અંગે તો ઉચિત ઠરે જ નહિ. અને અમુક પ્રકારના ચેતનના નિષેધથી તદ્‌ભિન્ન ચેતન દેવનો અધિકાર જ અર્થસિદ્ધ થાય છે. 'તિર્યક્‌પંગુ' ઇત્યાદિ સૂત્રનો અર્થ આવો છે– તિર્યક્‌=તિર્યંચ (વિશિષ્ટઆન્તર સંજ્ઞાનો અભાવ હોવાથી), પંગુ (=ફરતા ન હોવાથી) ત્રણ–દૃષ્ટિ, (=આંખ) શ્રુતિ (=કાન) અને વાચ (=મુખ) આ ત્રણ. આર્ષેય=ઋત્વિજ્‌યોગ્ય વિ=વિમુખ્ય, દૃષ્ટિવગેરે ત્રણ વિ=વિમુખ્યઋત્વિજયોગ્યવાળા જોવા, સાંભળવા અને બોલવા અસમર્થ–અંધ, બહેરા તથા મૂંગાના=આવા દેવોનો અધિકાર. આમ ત્રિપ્રવર (=આંખઆદિત્રણપ્રવરવાળા) દેવોનો જ અધિકાર છે, નહિ કે એક, બે કે ચાર પ્રવરોનો. આ દેવોનો અધિકાર એટલા માટે નથી કે, આ દેવોમાં અભેદથી સંપ્રદાનનો યોગ નથી.

(વાચસ્પતિમિશ્રના મતનું ખંડન)

મિશ્ર :–તેવાપ્રકારના પદથી બોધ્યપણારૂપ દેશનાદેશિતચતુર્થ્યન્તપદથીનિર્દેશ્યતા (દેશનાદેશિત ચતુર્થ્યન્તપદથી નિર્દેશ્ય એટલે તે પદથી બોધ્ય) ઇન્દ્રાદિપદમાં સંભવી શકે નહિ. તેથી તેવા પદથી વિશિષ્ટ (=વાચ્ય) ઈન્દ્રવગેરેને ચૈતન્યયુક્ત દેવતા માનવા જ સુસંગત છે. છતાં પણ ઈન્દ્રાદિ આ દેવતાઓના વિશેષણરૂપ 'ઈન્દ્ર' વગેરે પદો અચેતન હોવાથી દેવતામાં પણ અચેતનનો જ વ્યવહાર થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ (જૈન) :– જ્યારે 'ઇન્દ્ર' વગેરે ચૈતન્યયુક્ત વિશેષ્ય પોતે જ દેવતારૂપ હોય, ત્યારે તેઓના વિશેષણભૂત 'ઈન્દ્ર'વગેરેપદોને દેવતારૂપ કલ્પવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. વળી દેવતાઓના વિશેષણીભૂત તે તે 'બીજ' અક્ષરો અનંતા છે. અને તે બધાને કંઇ દેશનાદેશિતચતુર્થીવિભક્તિ લાગતી નથી, તેથી પણ એ બધાને દેવતા રૂપ માની શકાય નહિ. (દેવતાના વિશેષણીભૂત બીજાક્ષરો જો દેવતા તરીકે ઇષ્ટ ન હોય,

अदृष्टविशेषोपग्रहो देवगतिनामकर्मोदयो देवताव्यवहारप्रयोजकः । तीर्थकरनामकर्मोदयश्च देवाधिदेवव्यवहारप्रयोजकः, उपासनाफलप्रयोजकश्च । मन्त्रमयदेवतानयश्च समभिरूढनयभेदस्तदुपजीव्युपचारो वा, यमादाय संयतानामपि देवतानमस्कारौचित्यमित्ययं संप्रदायाविरुद्धोऽस्माकं मनीषोन्मेषः, तत्सिद्धमेतद् "वीतरागोद्देशेन द्रव्यस्तवोऽपि भावयज्ञ एव" इति ॥३४॥

તો 'ઇન્દ્ર' વગેરે પદોને પણ શા માટે દેવતા રૂપ કલ્પી શકાય-તેવો આશય લાગે છે.)

પૂર્વપક્ષ :- એમ તો તમારે પણ ચેતન દેવતા માનશો તો દેવતાઓના અનંત શરીર માનવારૂપ ગૌરવ છે જ. જેમકે બાળપણ વગેરેથી ભિન્ન થયેલા શરીરોમાં રહેલું ચૈત્રત્વ. (એકના એક 'ચૈત્ર' વ્યક્તિના બાળપણ આદિભેદથી અનેક શરીરો હોય છે. તેમ દેવતાને ચેતન માનવાથી તેઓના પણ અનંત શરીરો માનવારૂપ આપત્તિ છે. તેવો આશય છે)

ઉત્તરપક્ષ :- શરીરોનું અનંતપણું હોય, તો પણ એકવાર દેવોનું ચૈતન્યસિદ્ધ થઈ ગયા પછી, તે ગૌરવ ફળમુખ હોવાથી દોષરૂપ નથી. વળી 'દેવતાત્વ' ચન્દ્રત્વ, ઈન્દ્રત્વ વગેરે અદષ્ટ વિશેષથી ઉપકૃત જાતિઓ અનુગત હોવાથી ગૌરવ નહિ રહે. (શરીરો અનંત હોવા છતાં તે બધા શરીરોમાં એક રૂપે રહેલી જાતિઓની કલ્પનાથી ગૌરવ નથી-એવો ભાવ છે.) 'ઇશ્વર' નામના કોઇ દેવતા છે તેમાં પ્રમાણ નથી. કેમકે વેદ વગેરેમાં પણ જ્યાં 'ઇશાન' આદિ પદો છે. ત્યાં કર્મફળને ભોગવનાર જીવ રૂપ જ દેવતા ઇષ્ટ છે.-જીવાત્મારૂપ જ દેવતા ઈષ્ટ છે. તેથી **ન્યાયમાળામાં** કહ્યું છે કે 'ઈશ્વર સંબંધી આહુતિની શ્રુતિ ઈશાન (=કર્મફળ ભોક્તા જીવરૂપ દેવતા) પરક છે, અને આકાશ સંબંધી આહુતિની શ્રુતિ પણ આકાશના અધિષ્ઠાયક દેવ પરક જ છે.'

[દેવાધિદેવ ઉપાસનાફળપ્રયોજક]

દેવતાત્વ વગેરે અનુગતજાતિઓ અદૃષ્ટવિશેષથી ઉપકૃત છે, તેમ જે કહ્યું તેમાં દેવતા તરીકેના વ્યવહારમાં પ્રયોજક દેવગતિનામકર્મના ઉદયનેજ 'અદૃષ્ટવિશેષોપગ્રહ' તરીકે સમજવાનું છે. અને દેવાધિદેવવ્યવહારમાં પ્રયોજક તથા ઉપાસનાના ફળમાં પ્રયોજક તરીકે તીર્થંકરનામકર્મનો ઉદય માન્ય છે. અર્થાત્ તીર્થંકરનામકર્મના ઉદયવાળા જિનેશ્વરો 'દેવાધિદેવ' કહેવાય છે. અને તેઓ ઉપાસનાના ફળના પ્રયોજક છે. દેવાધિદેવને મન્ત્રમયદેવતા તરીકે સ્વીકારનાર નય સમભિરૂઢનયનો એક ભેદ છે, અથવા તેના પર અવલંબિત ઉપચારવિશેષ છે. (મનન કરાતા દેવાધિદેવ કુવાસના, કષાય, કર્મ અને કુગતિથી ત્રાતા=રક્ષણકરતા હોવાથી, અને સમભિરૂઢનય શબ્દની વ્યુત્પત્તિને પ્રધાન કરતો હોવાથી આ નયમતે દેવાધિદેવને મન્ત્રમય દેવતા ગણી શકાય.) આ નયનો સ્વીકાર કરીને સંયતો પણ દેવતાને નમસ્કાર કરે તે ઔચિત્યસભર જ છે. સંપ્રદાય (=સુવિહિત પરંપરા)ની સાથે વિરોધ ન આવે તે પ્રમાણેની આ વિચારણા અમારી પ્રતિભામાં સ્ફુરી છે તેમ પૂ. ઉપાધ્યાયજી મ. કહે છે. આમ સિદ્ધ થાય, છે કે, વીતરાગના ઉદ્દેશથી કરાતો દ્રવ્યસ્તવ પણ ભાવયજ્ઞ જ છે.

भावापद्विनिवारणगुणेन कृतां स्थापनामेव द्रढयति–

सम्यग्दृष्टिरयोगतो भगवतां सर्वत्र भावापदं
भेत्तुं तद्‌भवने तदर्चनविधिं कुर्वन्न दुष्टो भवेत् ।
वाहिन्युत्तरणोद्यतो मुनिरिव द्रव्यापदं निस्तरन्
वैषम्यं किमिहेति हेतुविकलः शून्यं परं पश्यतु ॥ ३५ ॥

[दंडान्वयः– सम्यग्दृष्टिर्भगवतामयोगतः सर्वत्र भावापदं भेत्तुं तद्‌भवने तदर्चनविधिं कुर्वन् द्रव्यापदं निस्तरन् वाहिन्युत्तरणोद्यतो मुनिरिव दुष्टो न भवेत् । इह किं वैषम्यम् ? इति हेतुविकलः परं शून्यं पश्यतु ।]

'सम्यग्दृष्टिः' इति–सम्यग्दृष्टिः भगवतां=तीर्थकृतामयोगतः=विरहात् सर्वत्र=सर्वस्थाने भावापदं भेत्तुं तद्‌भवने=भगवदायतने च तदर्चनविधिं=विहितां भगवत्पूजां कुर्वन् न दुष्टो=न दोषवान् भवेत् । क इव ? द्रव्यापदं अन्यतो विहारायोगरूपां निस्तरन्=निस्तरणकामः, वाहिन्याः=नद्याः उत्तरणे उद्यतः=कृतोद्यमो मुनिरिव । इह उक्तस्थानयोः किं वैषम्यम् ? अल्पव्यय-बहुलाभयोराज्ञायोगस्य, तत्तदधिकार्यौचित्यस्य च तुल्यत्वात् । एकत्र नित्यत्वं कारणनित्यत्वात्, अन्यत्र नैमित्तिकत्वं च निमित्तमात्रापेक्षणादित्यस्योपपत्तेरिति पर्यनुयोगे हेतुविकलः प्रत्युत्तरदानासमर्थः परं=केवलं शून्यं पश्यतु–दिग्मूढस्तिष्ठतु इत्यर्थः ॥३५॥

[જિનપૂજામાં ભાવાપત્તિનિવારણ ગુણ]

ભાવઆપત્તિ દૂર કરવાના ગુણ–ઉપકારને કારણે કરાયેલી સ્થાપનાને જ દૃઢ કરતા કવિ કહે છે—

શ્લોકાર્થ : ભગવાનના વિરહમાં સર્વત્ર ભાવઆપત્તિ છે. આ ભાવઆપત્તિને ભેદવા જ સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવ જિનપ્રતિમા પૂજા કરે છે માટે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ દુષ્ટ (–હિંસાદિદોષયુક્ત) ઠરતો નથી. દા. ત. દ્રવ્યાપત્તિને દૂર કરવા નદી ઉતરવા ઉદ્યત થયેલો સાધુ. અહીં (ભાવાપદ્‌નિવારકપૂજામાં અને દ્રવ્યાપદ્ નિવારક નદીઉત્તરણમાં) શું વિષમતા–તફાવત છે ? આ તફાવત દર્શાવવાના હેતુ–કારણોથી રહિત (ઉત્તર આપવામાં અસમર્થ) પ્રતિમાલોપક માત્ર શૂન્યને નીરખ્યા કરે, અર્થાત્ દિગ્મૂઢ બની ઊભો રહે.

પિતાની ગેરહાજરીમાં પિતાની છબીની પૂજા ભક્તિ કરતા પિતૃ-ભક્ત પુત્ર પ્રત્યે પ્રાજ્ઞ પુરૂષો પ્રશંસાના પુષ્પો પાથરે છે. તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવ પ્રભુની ગેરહાજરીમાં પ્રભુનું પ્રાસાદ બનાવી તેમાં પ્રભુની પ્રતિમા પધરાવી પૂજા કરવા દ્વારા પ્રભુના વિરહની પીડા હળવી બનાવે તેમાં ખોટું શું કરે છે ? ભગવાનના વિરહરૂપભાવઆપદાને ટાળવા આનાથી રૂડું બીજું કયું સાધન ગૃહસ્થ માટે હોઇ શકે ? અન્ય સ્થળથી વિહારનો અસંભવઆદિરૂપ દ્રવ્યઆપદાને ટાળવા નદી ઊતરતો સાધુ દોષપાત્ર નથી, એ તો પ્રતિમાલોપકને પણ સંમત છે. આમ દ્રવ્યાપદ્ દૂર કરવા સાધુ નદી ઉતરે છે, તો ભાવઆપદ્ દૂર કરવા ગૃહસ્થ જિનપૂજા કરે છે. બંને સ્થળે (૧) અલ્પવ્યય બહુલાભ (૨) આજ્ઞાયોગ અને (૩) તે–તે ક્રિયાના અધિકારીની ઉચિતતા તુલ્યરૂપે છે. જિનવિરહ-રૂપભાવઆપત્તિ નિત્ય હોવાથી પૂજાકૃત્ય નિત્ય છે. અન્યતઃવિહારના અસંભવરૂપ દ્રવ્ય-

वैषम्यहेतुमाशङ्क्य निराकरोति—

नो नद्युत्तरणे मुनेर्नियमनाद्वैषम्यमिष्टं यतः
पुष्टालम्बनकं न तन्नियमितं किन्तु श्रुते रागजम् ।
अस्मिन् सत्त्ववधे वदन्ति किल येऽशक्यप्रतीकारतां,
तैर्निन्दामि पिबामि चांभ इति हि न्यायः कृतार्थः कृतः ॥३६॥

[दंडान्वयः- मुने र्नद्युत्तरणे नियमनाद् वैषम्यमिष्टं इति नो, यतः श्रुतेः पुष्टालम्बनकं तन्न नियमितं किन्तु रागजम् । अस्मिन् सत्त्ववधे ये किलाशक्यप्रतीकारतां वदन्ति तैः 'अंभो निन्दामि पिबामि च' इति न्यायः कृतार्थः कृतः ।]

'नो नद्युत्तरणे' इति-मुनेः-नद्युत्तरणे नियमनात्=संख्यानियमाभिधानात्, श्राद्धस्य पूजायां तदभावाद् वैषम्यमिष्टं इति नो=नैव वाच्यम् । यतः तन्नद्युत्तरणं पुष्टालंबनकं ज्ञानादिलाभकारणं न नियमितं, किन्तु श्रुते=सिद्धान्ते रागजं=रागप्राप्तम् । इत्थमेव नखनिर्दलन प्राप्तोवघातनिषेधार्थं प्रोक्षणविधेरिव रागप्राप्तनद्युत्तरणनिषेधार्थं प्रकृतस्य नियमविधित्वोपपत्तेः । द्रव्यस्तवविधिस्तु गृहिणोऽपूर्वएवेति साम्यायोगात् । पुष्टालंबनं तु वर्षास्वपि ग्रामानुग्राम-

---

આપત્તિ ક્વચિત હોવાથી તન્નિમિત્તક નદીઉતરણ પણ કવચિત્ છે-તેથી વિષમતા નથી. તેથી આ બેમાં વિષમતા=ફેર શો છે? અહીં બન્ને વચ્ચે તફાવત બતાવવામાં અસમર્થ બનેલો પ્રતિમાલોપક દિગ્મૂઢ બન્યા વગર રહે નહિ.

[રાગપ્રાપ્ત નદીઉત્તરણમાં સંખ્યાનિયમ]

ભેદના હેતુઓની આશંકા કરી તે આશંકા દૂર કરે છે.

શ્લોકાર્થ :- 'મુનિને નદી ઉતરવામાં સંખ્યા નિયમ છે (જ્યારે શ્રાવકને પૂજા કરવામાં તેમ નથી તેથી બન્ને વચ્ચે) આ વિષમતા છે.' આમ કહેવું નહિ. કેમકે સિદ્ધાંતમાં (નદી ઉતરવા અંગે) પુષ્ટ આલંબને સંખ્યાનિયમ નથી કર્યો. પણ રાગથી નદી ઉતરવા અંગે જ સંખ્યાનિયમ કર્યો છે. 'નદી ઉતરવામાં જીવહિંસા અશકયપરિહારરૂપ છે' એમ કહેનારાઓએ 'પાણીને નિંદુ છું અને પીઉં છું' આ ન્યાયને સાર્થક કર્યો છે.

પ્રતિમાલોપક :- મુનિને શાસ્ત્રમાં કહેલી સંખ્યાથી વધુવાર નદી ઉતરવાનો નિષેધ છે. આમ નદી ઉતરવામાં સંખ્યાનિયમ છે. જ્યારે શ્રાવકને પૂજાઅંગે આવો સંખ્યાનિયમ દેખાડયો નથી. જો અપવાદપદે પણ પૂજા કરવાની હોત, તો અવશ્ય સંખ્યા નિયમ બતાવવાપૂર્વક તેનો નિર્દેશ કર્યો હોત. પણ તેવો નિર્દેશ જોવા મળતો નથી. આમ પૂજા નદીઉતરણની જેમ આપવાદિકઆચરણારૂપ પણ નથી. તેથી હેય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ તો તમે 'અર્ધજરતીય' ન્યાય લગાડયો. સિદ્ધાંતમાં નદી ઉત્તરણ અંગે જે સંખ્યાનિયમ દર્શાવ્યો છે, તે રાગથી નદી ઉતરવા અંગે છે. જેમ નખના નિર્દલન (=ઉખેડવા-તોડવા)માં રહેલા આત્મોપઘાતને રોકવા નખકાપવાની વિધિ શાસ્ત્રમાં બતાવી છે. તેમ રાગથી નદી ઉતરવાની ક્રિયા થયા ન કરે તે હેતુથી જ સિદ્ધાંતમાં નદી ઉતરવાઅંગે સંખ્યાનિયમની વિધિ છે. (અપવાદપદે પણ નદી

विहारकरणमप्यनुज्ञातमिति कस्तत्र सङ्ख्यानियमः? तथा च स्थानाङ्गसूत्रं "वासावासं पज्जोसवियाणं णो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथिणं वा गामाणुगामं दूइज्जित्तए। पंचहि ठाणेहिं कप्पइ, तं. णाणट्ठयाए, दंसणट्ठयाए, चरित्तट्ठयाए, आयरियउवज्झाए वा से वीसुंभेज्जा, आयरियउवज्झायाणं वा बहिया वेयावच्चकरणयाए" त्ति। तत्र च मालवादावेकदिनमध्येऽपि बहुशो नद्युत्तरणं संभवतीति। अशक्यपरिहारसमाधिमाश्रित्याह-'अस्मिन्-नद्युत्तरणे सत्त्ववधे जलादिजीवोपमर्दे येऽशक्यप्रतीकारतां वदन्ति, तैः 'अंभो=जलं निन्दामि पिबामि चे'ति न्यायः कृतार्थः कृतः। सत्त्ववधमात्रस्य निन्दनाद् नद्युत्तरणसंभविनश्च तस्याश्रयणात्। शक्यं हि एवं प्रतिमार्चनेऽपि वक्तुम्।

ઉતરવાની છૂટનો લાભ ઉઠાવી અપવાદના ઓઠા હેઠળ અલ્પ કારણે પણ સાધુ વારંવાર નદી ન ઉતરે તે હેતુથી જ નદી ઉત્તરણના અપવાદમાં પણ સંખ્યાનિયમદ્વારા વધુ નિયંત્રણ કરવું સંગત છે. અનુકૂળતાનો રાગ અનાદિસિદ્ધ છે. તેથી અનુકૂળતાના કારણે નદી ઉતરવી રાગ પ્રાપ્ત છે.) જિનપૂજા સહજ નથી=તથા અનુકૂળતાઆદિ રાગથી પ્રાપ્ત પણ નથી. અને ધર્મનાઆદિકાળ સુધી જીવને રુચતી પણ નથી. તેથી જ આ જિન-પૂજાદિ દ્રવ્યસ્તવ ગૃહસ્થ માટે અપૂર્વ છે, અને ઘણી પ્રેરણા પછી માંડ ગૃહસ્થ તે પૂજાને આદરે છે. તેથી પૂજાની બાબતમાં સંખ્યાનિયમને અવકાશ જ નથી. તેથી સંખ્યા-નિયમના બળ પર વૈષમ્ય બતાવવું યોગ્ય નથી. વળી રાગપ્રાપ્ત ન હોય, અને પુષ્ટ આલંબન હોય; તેવા પ્રસંગોએ તો, સાધુને ચોમાસામાં પણ વિહારની છૂટ આપી છે, પછી ત્યાં સંખ્યાનિયમને અવકાશ ક્યાં જ છે. આ અંગે **સ્થાનાંગમાં** આ સૂત્ર છે.

'વર્ષાવાસ(=ચોમાસુ) રહેલા સાધુ કે સાધ્વીને ગ્રામાનુગ્રામ(=એક ગામથી બીજે ગામ) વિહાર કરવો કલ્પે નહિ. પરંતુ આ પાંચ સ્થાનોથી કલ્પે છે. (૧) જ્ઞાન માટે (૨) દર્શન (=સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ વગેરે અર્થે) (૩) ચારિત્ર માટે (૪) પોતાના આચાર્ય કે ઉપાધ્યાય કાળ કરી જાય તો, તથા (૫) બહાર(=પોતાના સ્થાનથી અન્યત્ર) આચાર્ય કે ઉપાધ્યાયની વૈયાવચ્ચ કરવાનો પ્રસંગ હોય.'

આ પ્રમાણે વિહાર કરવામાં માળવાવગેરે દેશોમાં એક જ દિવસમાં ઘણીવાર નદી ઉતરવાનો પ્રસંગ આવે. આમ અહીં કોઇ સંખ્યાનિયમ રહેતો નથી.

[જિનપૂજામા જીવવધ અશકયપરિહારરૂપ]

પૂર્વપક્ષ :- સત્ત્વાનુકંપી સાધુને નદી ઉતરીને પાણીના જીવોની વિરાધના કરવાનું જરાપણ મન નથી. પણ શું થાય! અવશ્યપ્રાપ્ત નદીઉત્તરણમાં જીવવિરાધના અશકય પરિહારરૂપ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- વાહ! તમે તો 'જલં નિંદામિ.' આ ('એક બાજુ પાણીની નિંદા કરવી અને બીજીબાજુ પાણી પીવું') ન્યાય ચરિતાર્થ કર્યો છે. એક બાજુ જીવહિંસાના નામમાત્રથી નિંદા કરવા માંડો છે. સાચી વાતને સમજ્યા વિના જ 'એ હેય છે' એવી ઉદ્ઘોષણા કરવા મંડી પડો છો, અને બીજી બાજું નદી ઉતરતી વખતે થતી જીવ-વિરાધનાનો અશકયપરિહારના નામે બચાવ કરવા મંડી પડી પડો છો.

(**પૂર્વપક્ષઃ-** તો શું નદી ઉતરતી વખતની વિરાધનાની પણ નિંદા કરવા મંડી પડીએ? **ઉત્તરપક્ષઃ-** તમારે હિસાબે તો એમ જ થવું જોઇએને! **પૂર્વપક્ષઃ-** એમ શી રીતે થાય? અમે

भक्तिसाधनीभूतपुष्पादिसत्त्ववधस्य शक्यपरिहारत्वात्तदकरणे तत्परिहारः शक्य इति **चेत्?** **नद्युत्तरणे** तज्जीववधपरिहारः शक्य इति तुल्यम् । साधुना कुलाद्यप्रतिबद्धेन विहारस्तावदवश्यं कर्त्तव्यः स च नद्युत्तरणं विना न संभवतीत्यनन्यगत्या एव **नद्युत्तार इति चेत्?** साधुधर्माशक्तस्य श्राद्धस्यावश्यं कर्त्तव्या भगवद्भक्तिः प्रतिमार्चनं विना न संभवति इत्यत्रापि अनन्यगतिकत्वं तुल्यम् । एतेन एकत्र इर्याप्रतिक्रमणमन्यत्र न-इति वैषम्यमिति **निरस्तम्** नद्युत्तारानन्तरमीर्याप्रतिक्रमणस्य साधुकल्पत्वात् 'नईसंतरणे पडिक्कमइ'[1] इत्यागमेन तत्सिद्धेः ।

કંઇ એકાંતવાદી નથી કે જેથી અશકયપરિહારરૂપહિંસાની પણ નિંદા કરીએ. **ઉત્તરપક્ષઃ**- તેથી શું તમે એમ માનો છો કે અશકયપરિહારવાળીહિંસા નિન્દ્ય નથી? **પૂર્વપક્ષઃ**- હા! તેથીતો મુનિની નદી ઉતરણ વખતની હિંસાને નિંદવાને બદલે તેનો બચાવ કરીએ છીએ.)

ઉત્તરપક્ષ :- આ ઉત્તર તો પૂજાગત હિંસાઅંગે આપવો પણ શકય છે. કેમકે જિનપૂજાગતહિંસાને પણ અમે અશકયપરિહારરૂપ જ ગણીએ છીએ. તેથી જિનપૂજાને પણ વખોડવી બરાબર નથી.

પ્રતિમાલોપક :- પૂજામાં થતી હિંસાને અશકયપરિહારરૂપ કહેવી વ્યાજબી નથી. પ્રભુભક્તિના સાધન તરીકે ગણેલી પુષ્પપૂજા વગેરેને બંધ કરી દો. પછી જૂઓ! હિંસા અટકી જાય છે કે નહિ? તેથી પૂજામાં રહેલી હિંસા શકયપરિહારરૂપ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- એમ બોલવામાત્રથી જ સિદ્ધિ થતી હોય, તો અમે કહીએ છીએ કે નદી ઉતરવાનું બંધ કરવાથી તે વખતે થતી હિંસા પણ અટકી જશે. તેથી નદી ઉતરણ અંગેની હિંસા પણ શકય પરિહારરૂપ જ છે.

પૂર્વપક્ષ :-તમે તો ગળે પડો છો. ભલાદ'મી! એટલું તો વિચારો કે સાધુને કુળવગેરે પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધ થવાનું નથી=પોતાના ભક્તવગેરે ગૃહસ્થોપર મમતાનાં કૂંડાળા દોરવાના નથી. તેથી માસકલ્પઆદિ વિધિથી હંમેશા વિહાર કરવાનો છે, આ અવશ્યકર્ત્તવ્ય વિહાર જયારે નદી ઉતર્યા વિના અશકય હોય, ત્યારે અનન્યગત્યા=બીજો માર્ગ ન હોવાથી સાધુ નદી ઉતરે છે. અને તે વખતે હિંસા થાય છે. તેથી એ હિંસા અશકયપરિહારરૂપ જ છે. સાધુને નદી ઉતરવાનું બંધ કરાવી તમારે શું સાધુને તેના આવશ્યકર્તવ્યમાંથી ભ્રષ્ટ કરવો છે?

ઉત્તરપક્ષ :- ના અમારે એ પાપ નથી કરવું. પણ તમને હિંસાના નામપર શ્રાવકને તેના અવશ્યકર્ત્તવ્યરૂપ પરમાત્મભક્તિમાંથી ભ્રષ્ટ કરવાના પાપમાંથી બચાવવા છે. સાધુધર્મ પાળવા અસમર્થ-સર્વસાવદ્યયોગોનો ત્યાગ કરવા અસમર્થ શ્રાવકે ભગવાનની ભક્તિ અવશ્ય કરવાની છે. કેમકે આ ભક્તિનો ભાવ જ તેનામાં સર્વસાવદ્યના ત્યાગનું સામર્થ્ય પ્રગટાવવા સમર્થ છે. આ ભક્તિરૂપ આવશ્યકર્ત્તવ્ય જિનપ્રતિમાપૂજા વિના સંભવતું નથી. અને પૂજામાં હિંસા અશકયપરિહારરૂપ જ છે. આમ અવશ્યકર્તવ્ય ભક્તિ માટે પૂજા સમાન સમર્થ અન્ય સાધનોનો અભાવ હોવાથી પૂજા પણ અનન્યગતિરૂપ છે. **તેથી જિનપ્રતિમાપૂજા ન કરનારો શ્રાવક પોતાના અવશ્યકર્ત્તવ્ય જિનભક્તિકૃત્યમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે.**

---

1. नावानईसंतारे इरियावहिया पडिक्कमणं ॥ इति आव. नि. गा. १५३३

यदि चाधिकाराज्ञानिरपेक्षा ईर्यापथिक्येव नदीप्राणिवधशाधिकरी स्यात्, तदा साधुदानोद्यतः श्राद्धोऽनाभोगादिना सचित्तस्पर्शमात्रेणाशुद्धोऽपि तां प्रतिक्रम्य शुद्धः स्यात् । यया प्रत्याख्यातसर्वसावद्यानां साधूनां ज्ञात्वा नदीगतानेकजलादिजन्तुघातोत्पन्नं पातकमपाक्रियते, तया गृहिणोऽनाभोगतः सचित्तस्पर्शमात्रजन्यपातकापकरणमीषत्करमेवेति । सङ्ख्यानियमोऽपि कल्प एव । द्वित्रारादिनिषेधे एकश उत्तारविधावपि षड्जीववधपातकस्य तवापरिहार्यत्वाच्छबलत्वनिषेधाय तदादरणस्याप्याज्ञामात्रशरणत्वात् । सङ्ख्यानियमेनैव पातकित्वे च सांवत्सरिकप्रतिक्रमणेऽतिप्रसङ्गः । किञ्च लुम्पकाभिमते शास्त्रे क्वापि ईर्यापथिका नद्युत्तारे नोक्ता, किन्तु 'हत्थसयादागंतुम्' इत्यादि निर्युक्तिगाथायामिति किमनेनाभिधानेनालजालकल्पेन ।

[નદી ઉતરણ પછીની ઈર્યાવહિયા કલ્પરૂપ]

પૂર્વપક્ષ :– નદી ઉતર્યા પછી ઈર્યાવહિયા પ્રતિક્રમણ કરવાનું છે. જ્યારે પ્રતિમાની પૂજા કર્યા પછી ઈર્યાવહિયા કરવાનું વિધાન નથી. બન્ને વચ્ચે આ વિષમતા છે.

ઉત્તરપક્ષ :– નદી ઉતર્યા પછી સાધુ જે ઈર્યાવહિયા કરે છે, તે માત્ર પોતાના આચારના પાલન અર્થે જ કરે છે. આ આચાર 'નઈસંતરણે પડિક્કમઈ' (=નદી ઉતરણમાં પ્રતિક્રમણ=ઈર્યાવહિયા પ્રતિક્રમણ કરે) આ સિદ્ધાંતવચનથી સિદ્ધ છે. શ્રાવકનો આ આચાર નથી. તેથી શ્રાવક ઈર્યાવહિયા કરતો નથી. તેથી આ વિષમતા અકિંચિત્કર છે. સાધુ ઈર્યાવહિયા પણ આજ્ઞા અને અધિકારને અપેક્ષીને જ કરે છે. આ આજ્ઞા અને અધિકારને નિરપેક્ષ રહીને જ બસ 'ઈર્યાવહિયા' કરવા માત્રથી નદીમાં થયેલી જીવવિરાધનાના પાપોની શુદ્ધિ થઈ જતી હોય, તો સાધુને દાન દેવા તૈયાર થયેલો શ્રાવક અજાણતા સચિત્તને સ્પર્શ કરવાનો દોષ સેવ્યા પછી ઈર્યાવહિયા કરવા માત્રથી શુદ્ધ થઇ જાય. જે ઈર્યાવહિયા સમજીબૂઝીને નદીના જીવોની વિરાધના કરનાર, સર્વસાવદ્યના પચ્ચખ્ખાણપૂર્વકના ત્યાગી સાધુના દોષને શુદ્ધ કરવા સમર્થ બને, તે ઈર્યાવહિયા શું સર્વસાવદ્યનો જેને ત્યાગ નથી, તેવા ગૃહસ્થના અનાભોગથી સચિત્તને સ્પર્શરૂપ અલ્પદોષને શુદ્ધ ન કરી શકે?

પૂર્વપક્ષ :– એમ શુદ્ધિ માની લેવામાં તો મોટી હોનારત સર્જાઈ જાય. પછી તો ગોચરીના ૪૨ દોષ અંગે કોઈ વ્યવસ્થા જ ન રહે. તેથી શ્રાવક એમ ઈર્યાવહિયા કરે તેટલા માત્રથી કંઇ શુદ્ધ થતો નથી. અને તેના હાથની ગોચરી નિર્દોષ ઠરતી નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– તો પછી ઈર્યાવહિયામાત્રથી નદીઅંગેની વિરાધના શી રીતે શુદ્ધ થાય?

પૂર્વપક્ષ :–ઈર્યાવહિયા કરવા માત્રથી નદી સંબંધી વિરાધના દૂર થાય, એમ અમે કહેતા જ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :–તો પછી સાધુઓ નદી ઉતર્યા પછી શા માટે ઈર્યાવહિયા કરે છે?

પૂર્વપક્ષ :–ભગવાનની આજ્ઞા છે માટે.

ઉત્તરપક્ષ :–બસ, એજ અમારે કહેવું છે. નદી ઉતર્યા પછી ઈર્યાવહિયા કરવાનું

સાધુને ફરમાન છે, માટે સાધુ ઇર્યાવહિયા કરે છે. પૂજા કર્યા પછી ઇર્યાવહિયા કરવાનું શ્રાવકને ફરમાન નથી–માટે શ્રાવક ઇર્યાવહિયા નથી કરતો. તેથી આ ઇર્યાવહિયાના નામ પર પૂજા અને નદીઉતરણમાં તફાવતનો ઘોંઘાટ કરવો વ્યાજબી નથી

[સંખ્યાનિયમમાં આજ્ઞા હેતુ]

પૂર્વપક્ષઃ– આમ પૂજા અને નદી ઉતરણ તુલ્યરૂપ હોય, તો નદી ઉતરણમાં સંખ્યાનિયમ કેમ ?

ઉત્તરપક્ષઃ– નદીઉતરણ રાગપ્રાપ્ત છે, માટે ત્યાં સંખ્યાનિયમ છે તેમ આગળ બતાવી જ ગયા.

પૂર્વપક્ષઃ– ઊંચા સ્થાને પહોંચેલા સાધુઓને નદીઉતરણ રાગપ્રાપ્ત થતું હોય તેમ માનવાનું મન નથી થતું.

ઉત્તરપક્ષઃ– સાધુને પણ રાગાદિ સતાવી જાય તેમ સંભવે છે. તેથી તો શબળસ્થાનવગેરે બતાવ્યા છે. છતાં, એટલા માત્રથી સંતોષ ન થતો હોય, તો બીજું કારણ એ જ છે કે···

આ સંખ્યાનિયમ પણ સાધુઓના આચારરૂપ જ છે,

પૂર્વપક્ષ :–બીજું કોઇ કારણ **ન** જડે એટલે 'આચાર' કહીને બચાવ કરો, તે બરાબર નથી.

ઉત્તરપક્ષ :–તો પછી તમે જ નદીઉતરણના સંખ્યાનિયમ માટે કારણ બતાવો.

પૂર્વપક્ષ :–નદીઉતરણમાં જીવવિરાધના થતી હોવાથી જ તે બાબતમાં સંખ્યાનિયમ કર્યો હોય, તેમ લાગે છે. તેથી જ બે કે તેથી વધુ વાર નદી ઉતરવાનો નિષેધ છે.

ઉત્તરપક્ષ :–એમ તો એકવાર પણ નદી ઉતરો એટલે છ જીવકાયની વિરાધના થવાની જ. તેને કંઈ તમે થોડી અટકાવી શકવાના છો ?

પૂર્વપક્ષ :–અલબત્ત, એકવાર ઉતરવામાં પણ વિરાધના છે જ. પરંતુ વધુ વાર નદી ઉતરવાથી વારંવાર જીવવિરાધના થાય, અને ચારિત્ર શબળ (–કાબરચીતરું–મેલું) બને. તેથી જ વધુ વારનો નિષેધ છે.

ઉત્તરપક્ષ :– બેકે વધુ વાર નદીઉતરવાથી ચારિત્ર શબળ બને, અને એકવાર ઉતરવાથી તેમ ન થાય તેમ તમે કયા આધારે કહો છો ?

પૂર્વપક્ષ :– ભઈ ! અહીં બીજા પ્રમાણો કયાંથી લાવવા ? ભગવાને આવી આજ્ઞા કરી છે–માટે એવો અર્થ કર્યો.

ઉત્તરપક્ષ :– એનો અર્થ એજ થયોને, કે નદી ઉતરણમાં સંખ્યાનિયમ પણ ભગવાનની આજ્ઞાથી જ નિયંત્રિત હોવાથી આચારરૂપ જ છે. માટે ખોટું દ્રાવિડી પ્રાણાયામ છોડી સ્વીકારી લો કે, નદીઉતરણમાં સંખ્યાનિયમ પણ માત્ર આચારરૂપ જ છે. તેથી તેના આધારે તેનામાં પૂજાથી ભિન્નતા ઊભી કરવી યોગ્ય નથી.

પૂર્વપક્ષ :– જે હોય તે, પણ તેટલું તો માનવું જ જોઇએ, કે નદીઉતરણમાં સંખ્યાનિયમ છે, માટે નદીઉતરણ સારું તો નથી જ.

ઉત્તરપક્ષ :– સારું નથી તો કેવું છે ?

પૂર્વપક્ષ :– શું કામ વધુ બોલાવો છો. સમજી જાવને, કે પાપરૂપ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- એમ...સંખ્યાનિયમમાત્રથી તમે વસ્તુને પાપરૂપ માનવા તૈયાર થઈ ગયા છો. પણ આ ખોટી માન્યતા બાંધતા પહેલા એ વાત ભૂલી ગયા, કે

अथ भवतामेव नद्युत्तारे ईर्याप्रतिक्रान्तिः, न द्रव्यस्तव इत्यत्र को हेतु ? इति पृच्छामि इति चेत् ? यदि वक्रोऽसि, तर्हि व्रतभङ्गमहापातकशोधकस्याप्रतिपन्नव्रतशोधनेऽशक्तत्वान्महातरून्मूलकस्य तृणाग्रोन्मूलन इवेत्युत्तरमाकलय । वस्तुतः ईर्यां प्रतिकम्यैव यद्धर्मानुष्ठानं विधीयते तदीर्यानियतं, तच्च सामायिकपौषधचारित्राद्यनुष्ठानमेव, ईर्यां प्रतिक्रम्यैव तद्विधानात् । तत्र वर्त्तमानः श्रावकः साधुर्वा सचित्तादिसङ्घट्टे उच्चारेर्यातोऽतिरिक्तामीर्यां प्रतिक्रामति, द्विविधत्रिविधेन प्रत्याख्यानलक्षणस्य सामायिकपौषधादेः, त्रिविधंत्रिविधेन प्रत्याख्यानलक्षणस्य सामायिकच्छेदोपस्थानीयादिचारित्रस्यातिचारलक्षणं मालिन्यं माभूदित्यभिप्रायादित्यर्थः । तथाचैर्यापथिकास्थानं सामायिकादिव्रतान्येव, न पुनरानुषङ्गिकपृथिव्याद्यारंभवद्धर्मानुष्ठानमात्रम् । अन्यथाऽभिगमनादावपि तदभिधानप्रसङ्गात् । अत एव कृतसामायिको मुनिरिव श्रावकोऽपि पुष्पादिभिर्जिनपूजां न करोति इति जिनाज्ञा, न पुनरितरोऽपि, कृतसामायिकस्य तदवाप्तिपूर्तिकालं यावत्सचित्तादिस्पर्शरहितस्यैव व्रतपालकत्वात् । जिनपूजां चिकीर्षुस्तु सचित्तपुष्पादिवस्तूनि उपादायैव तां करोति, तद्विना पूजाया एवासंभवात्, प्रतिकार्यं कारणस्य भिन्नत्वादिति बोध्यम् । लोकेऽपिहि

સાંવત્સરિકપ્રતિક્રમણઅંગે પણ સંખ્યાનિયમ છે. આખાવર્ષમાં માત્ર એક જ વાર સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ કરવાનું છે. માટે સંખ્યાનિયમમાત્રથી વસ્તુને પાપરૂપ કે ખરાબ માનવાની મૂર્ખામી કરવી નહિ. અને નદીઉતરણને સંખ્યાનિયમના બળપર ખરાબ માની તેના આધારે પૂજાને પાપરૂપ માનવા જેટલું સાહસ કરશો મા! તેથી આવા સ્થળોએ 'બાબાવાક્ય પ્રમાણ' માની–આજ્ઞાને જ શરણીય કરી ચાલવામાં શ્રેયઃ છે. વળી, આ બધી ચર્ચા તો તમને સંતોષ થાય એટલા ખાતર કરી. બાકી તમને (=પ્રતિમાલોપકને) સમ્મત શાસ્ત્રોમાં તો કયાંય 'નદી ઉતર્યા પછી ઇર્યાવહિયા કરવી' આ વાત નજરે ચડતી નથી. બલ્કે અમને સંમત **નિર્યુક્તિગાથામાં** જ 'હત્થસયાદાગંતુમ' ઇત્યાદિ ગાથામાં નજરે ચડે છે. તેથી 'ઇર્યાવહિયા'ના નામ પર વિષમતા બતાવી ચર્ચા કરવાનો તમને અધિકાર જ નથી.

[ઇર્યાપથિકીના અનુષ્ઠાનો નિયત]

પૂર્વપક્ષઃ–અમને બતાવો, તમારા જ મતે 'નદી ઉતરવામાં ઇર્યાવહિયા કરવાની અને જિનપૂજાદિ દ્રવ્યસ્તવમાં ઇર્યાવહિયા ન કરવાની.' આવા ભેદભાવમાં કારણ શું છે?

ઉત્તરપક્ષઃ–જો તમે આ પ્રશ્ન વક્રતાથી પૂછતા હો, તો અમારો જવાબ એ જ છે કે, વ્રતના ભંગથી લાગતા મહાપાપને શુદ્ધ કરવા સમર્થ આ ઇર્યાવહિયા વ્રતને નહિ સ્વીકારનારના પાપને શુદ્ધ કરવા અશક્ત છે. દા. ત. મોટા મોટા વૃક્ષોને ઉખેડીને ફેંકી દેનારો વંટોળિયો તણખલાના અગ્ર ભાગને ઉખેડી દૂર કરવામાં અસમર્થ બને. પરમાર્થથી વિચારીએ, તો ઇર્યાવહિયાક્રિયા નિયત ધર્માનુષ્ઠાનોની જ અંગભૂત છે. સર્વત્ર નહિ. જે ક્રિયાઓ ઇર્યાવહિયાપૂર્વક કરવાની હોય છે, તે બધી ક્રિયાઓમાં ઇર્યાવહિયા નિયત છે. આવી ક્રિયાઓ સામાયિક, પૌષધ, ચારિત્ર વગેરે છે. આ સામાયિકઆદિમાં રહેલો શ્રાવક, કે સંયમમાં રહેલો સાધુ, ઠલ્લે–માત્રે જાય કે સચિત્ત વગેરેનો સંઘટ્ટો થાય, તો

यथा 'गृहप्रवेशेऽभ्युक्षणं नापणप्रवेशे' तथा लोकोत्तरेऽपि 'सामायिके यथेर्या न तथा मुनिदानादौ' इति भावः । "अपडिक्कंताए इरियावहियाए न कप्पइ चेव किंचि काउं" [महानि. अ. ३ सू. १९] इत्यत्र न किञ्चिदिति विशेषपरमेव । 'चिइवंदणसज्झाय' इत्यग्रिमपदेनैव तद्भिव्यक्तेरिति बोध्यम् ॥३६॥

શ્રાવક પોતાના દ્વિવિધત્રિવિધ પચ્ચક્ખાણરૂપ સામાયિક કે પૌષધને તથા સાધુ પોતાના ત્રિવિધ-ત્રિવિધ પચ્ચખ્ખાણરૂપ સામાયિક, છેદોપસ્થાનીયચારિત્રને અતિચાર કે મલિનતા ન લાગે તે આશયથી ફરીથી ઈર્યાવહિયા કરે છે. તેથી ઈર્યાવહિયાના સ્થાનો તરીકે સામાયિક વગેરે વ્રતો જ સમ્મત છે, નહિકે જેમાં ગૌણરૂપે પૃથ્વી વગેરેની હિંસા છે, તેવા પૂજાદિ બીજા ધર્મઅનુષ્ઠાનો. વિરાધનાના સંભવવાળા તમામ સ્થાનોમાં ઇર્યાવહિયાનું વિધાન હોત, તો 'મહેમાનસાધુને સામે લેવા જવુ" વગેરે ક્રિયાઓમાં પણ ઈર્યાવહિયાનું વિધાન મળત. અને સામાયિકવગેરેમાં સચિત્તના સંસર્ગ વગેરે સ્થળે પણ ઇર્યાવહિયા બતાવી હોવાથી જ 'સામાયિકઆદિમાં રહેલા શ્રાવકે પણ સાધુની જેમ પૂજા ન કરવી 'એવી ભગવાનની આજ્ઞા છે. કેમ કે સામાયિકઆદિ કરનારે તેના સમાપ્તિકાળ સુધી સચિત્તસંસર્ગઆદિ સાવદ્યનો ત્યાગ કર્યો છે. અને પૂજામાં આવશ્યક પુષ્પાદિનો સ્પર્શ કરવામાં આ વ્રતનું પાલન ન થાય.

[પુષ્પાદિસચિત્તસાધન પૂજામાં આવશ્યક]

શંકા :- સચિત્તના ઉપયોગ વિના પૂજા કરવામાં શો વાંધો છે ?

સમાધાન :- પુષ્પાદિસચિત્તના ઉપયોગ વિના પૂજા સંભવતી જ નથી. ભગવાને સામાયિકઆદિમાં રહેલા શ્રાવકને પૂજાનો નિષેધ કર્યો, તેના બે તાત્પર્ય મળી શકે (૧) સામાયિકઆદિમાં નહિ રહેલા શ્રાવકે અવશ્ય જિનપૂજા કરવી. અને (૨) જિનપૂજા પુષ્પાદિસચિત્તના ઉપયોગથી જ સંભવી શકે અન્યથા નહિ. જો પ્રથમ તાત્પર્ય ન હોત, તો તમામ શ્રાવકોને (સામાયિકમાં ન રહેલાં પણ) પૂજાનો નિષેધ કરત. બીજું તાત્પર્ય ન સ્વીકારીએ તો સામાયિકમાં પૂજાના નિષેધનો પણ અર્થ ન રહેત.

પૂર્વપક્ષ-સચિત્ત વસ્તુ વિના જો સામાયિક થઈ શકતું હોય તો, પૂજા કેમ ન થાય ? બન્ને ધર્માનુષ્ઠાન તરીકે તો સમાન જ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- વાહ ! તમારે હિસાબે તો ઘડારૂપે સમાન હોવાથી જેમ માટીનો ઘડો માટીમાંથી બને છે, તેમ સોનાનો ઘડો પણ માટીમાંથી બનવો જોઇએ. પણ અમે તેમ માનતા નથી. 'કાર્યત્વ' જાતિથી સમાન દેખાતા કાર્યો વ્યક્તિરૂપે ભિન્નભિન્ન પ્રકારના છે. તેમની આ ભિન્નતા કારણોની ભિન્નતા વિના સંભવે નહિ. સામાયિક એ ભિન્ન કાર્ય છે અને પૂજા એ ભિન્ન કાર્ય છે. તેથી બન્ને સમાનકારણવાળા જ હોય તેવો આગ્રહ યોગ્ય નથી. લોકોમાં કહેવત છે કે 'ઘરપ્રવેશ વખતે અભ્યુક્ષણ (=જળ છંટકાવ) હોય, નહિ કે દુકાનપ્રવેશ વખતે.' બસ આ જ પ્રમાણે લોકોત્તર ધર્મમાં પણ 'સામાયિક વગેરેમાં ઇર્યાવહિયા હોય, મુનિદાનવગેરેમાં ન હોય.' એ અસંગત નથી.

दृष्टान्तीकृते नद्युत्तरणेऽदुष्टत्वं न्यायेन साधयति—

यन्नद्युत्तरणं प्रवृत्तिविषयो ज्ञानादिलाभार्थिनां
दुष्टं तद् यदि तत्र कः खलु विधिव्यापारसारस्तदा ?
तस्मादीदृशकर्मणीहितगुणाधिक्येन निर्दोषतां,
ज्ञात्वापि प्रतिमार्चनात्पशुरिव त्रस्तोऽसि किं दुर्मते ? ॥३७॥

[दंडान्वयः—यद् ज्ञानादिलाभार्थिनां प्रवृत्तिविषयो नद्युत्तरणं तद् यदि दुष्टं, तदा तत्र खलु विधिव्यापारसारः कः ? तस्मादीदृशे कर्मणि ईहितगुणाधिक्येन निर्दोषतां ज्ञात्वाऽपि दुर्मते ! प्रतिमार्चनात्पशुरिव किं त्रस्तोऽसि ?]

'यन्नद्युत्तरणम्' इति—यद् ज्ञानादिलाभार्थिनां प्रवृत्तिविषयो नद्युत्तरणं, तद् यदि दुष्टं स्यात्, तदा तत्र 'खलु' इति निश्चये—विधिव्यापारस्य=विध्यर्थस्य सारः कः—तात्पर्यं किं ? विध्यर्थो हि 'बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति स्वकृतिसाध्यत्वम्' पापे च बलवति अनिष्टे जायमाने तत्र विध्यर्थबाध एव स्यादित्यर्थः । तस्मादीदृशेऽधिकार्युचिते नद्युत्तारादिकर्मणि ईहितस्य=इष्टस्य गुणस्याधिक्येन निर्दोषतां—स्वरूपतः सावद्यत्वेऽपि बलवदनिष्टाननुबन्धितां विहितत्वेनैव ज्ञात्वापि तद्दृष्टान्तेनैव चेतःशुद्धिसंभवात्, हे दुर्मते=दुष्टबुद्धे ! प्रतिमार्चनात् पशुरिव किमिति त्रस्तोऽसि ?=भयं प्राप्तोऽसि ? विशेषदर्शिनः त्रासप्रयोजककुमतिनिरासान्न स्यादयं त्रास इति भावः ।

પ્ર. **મહાનિશીથમાં** કહ્યું છે કે, 'ઇર્યાવહિયાપ્રતિક્રમણ કર્યા વિના કશું કરવું કલ્પે નહિ' પૂજાવગેરેમાં ઇર્યાવહિયા કરવાની નથી. તેથી પૂજા પણ અકલ્પ્ય કેમ ન બને?

ઉ. **મહાનિશીથના** આ પાઠમાં 'न किंचित्' (=કશું કરવું ન કલ્પે) એ વાત વિશેષસૂચક છે. કેમકે આ પાઠના અનુસંધાનમાં જ 'ચિઇવંદન સજ્જાઈ' (=ચૈત્યવંદન સ્વાધ્યાય) વગેરે વિશેષસ્થાનોનું સૂચન કર્યું છે. તેથી એ પાઠનું તાત્પર્ય એ છે, કે **'ચૈત્યવંદન, સ્વાધ્યાય વગેરેમાંથી કશું પણ ઈર્યાવહિયા કર્યા વગર કરવું કલ્પે નહિ.'** આમ ત્યાં ઇર્યાવહિયાના સ્થાનમાં જિનપૂજાનો સમાવેશ નથી તેથી જિનપૂજામાં ઇર્યાવહિયા ન હોવા માત્રથી કંઈ જિનપૂજા અકલ્પ્ય બનતી નથી. ॥૩૬॥

'દૃષ્ટાન્ત તરીકે દર્શાવેલી નદીઉતરણક્રિયા દુષ્ટ નથી' તેમ દર્શાવતા કવિવર કહે છે.

શ્લોકાર્થ :— જ્ઞાનાદિલાભના ઇચ્છુકોની પ્રવૃત્તિનો વિષય બનતી નદીઉતરવાની જે ક્રિયા છે, તે જો દુષ્ટ હોય તો પછી ત્યાં વિધ્યર્થનું તાત્પર્ય શું છે? તેથી 'આવા પ્રકારના કાર્યોમાં ઇષ્ટગુણની અધિકતા હોવાથી આ કાર્યો નિર્દોષ છે' એમ સમજવા છતાં હે દુર્મતિ! તું પ્રતિમાપૂજાથી પશુની જેમ ત્રાસ કેમ પામે છે?

[બળવત્તરગુણસાધકપ્રવૃત્તિઓમાં વિધ્યર્થ]

(૧) પરિણામે બળવત્તર અનિષ્ટનું કારણ બનતી ન હોય, વળી (૨) પોતાના ઇષ્ટનું કારણ બનતી હોય, અને (૩) પોતાના પ્રયત્નથી થઈ શકતી હોય, આવી પ્રવૃત્તિ કરવી એ જ વિધ્યર્થ છે. પાપજનક પ્રવૃત્તિઓ કદાચ ઇષ્ટનું કારણ હોય અને પ્રયત્ન-

उत्सर्गापवादसूत्रं चेदं नद्युत्तारे–णो कप्पइ णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा इमाओ उद्दिट्ठाओ गणियाओ वंजियाओ य पंच महण्णवाओ महाणईओ अंतोमासस्स दुक्खुत्तो वा तिखुत्तो वा उत्तरित्तए वा संतरित्तए वा । तंजहा, गंगा, जउणा सरऊ एरावती मही । पंचहिं ठाणेहिं कप्पंति–तं. भयंसि वा, दुब्भिक्खंसि वा, पव्वहेज्ज वा कोई, उदओघंसि वा एज्जमाणंसि वा महता वा अणारिएसुत्ति स्थानाङ्गे (पू. स्थाने द्वि. उद्देशके) वृत्येकदेशो यथा –'नो कप्पइ' न कल्पन्ते, न युज्यन्ते एकवचनस्य बहुवचनार्थत्वात् 'वत्थगंधम्.' इत्यादौ इवेति । निर्गता ग्रन्थादिति निर्ग्रन्थाः=साधवः तेषाम् । तथा निर्ग्रन्थीनां=साध्वीनां, इह प्रायस्तुल्यानुष्ठानत्वमुभयेषामपीति निदर्शनार्थौ वा शब्दौ, इमा इति वक्ष्यमाणनामतः प्रत्यक्षासन्ना उद्दिष्टाः सामान्यतोऽभिहिताः यथा महानद्य इति । गणिता यथा पञ्चेति व्यञ्जिता=व्यक्तीकृता, यथा गङ्गेत्यादि; विशेषणोपादानाद्वा यथा महार्णवा इति । तत्र महार्णवा इव या बहूदकत्वात् महार्णवगामिन्यो वा यास्ता महार्णवाः । महानद्यः=गुरुनिम्नगाः, अन्तर=मध्ये

સાધ્ય હોય, તો પણ પરિણામે અનિષ્ટ કરનારી હોય છે. તેથી એ પ્રવૃત્તિઓમાં વિધ્યર્થને સ્પષ્ટ બાધ છે. તેથી આ પ્રવૃત્તિઓ વિધિનો વિષય બની શકે નહિ. નદીઉતરણવગેરેક્રિયાઓ સ્વરૂપસાવદ્ય જરૂર છે. છતાં પણ શાસ્ત્રમાં જ્ઞાનાદિકારણે તેઓનું વિધાન છે. તેથી નિશ્ચિત થાય છે કે, નદીઉતરણવગેરેક્રિયાઓ બળવત્તરઅનિષ્ટનું કારણ નથી. કેમકે તેમાં, જ્ઞાનાદિગુણોની અધિકતારૂપ ઇષ્ટની જ બળવત્તા છે. આમ તે-તે અધિકારીને ઉચિત આ નદીઉતરણક્રિયા સ્વરૂપસાવદ્ય હોવા છતાં ગુણકારી હોવાથી નિર્દોષ છે, તે વાત પ્રતિમાલોપકોને પણ માન્ય છે. બસ આજ દૃષ્ટાન્તને નજરમાં રાખી 'સ્વરૂપસાવદ્ય જિનપૂજા તેના અધિકારી=શ્રાવકને ગુણકારી છે, તેથી બળવત્તર અનિષ્ટવિનાની છે. તેથી વિહિત છે. અને ઔચિત્યસભર છે' એમ વિચારવાથી ચિત્તશુદ્ધિ સંભવે છે. આમ સમજવા છતાં, જેઓ (પ્રતિમાલોપકો) પ્રતિમાપૂજાથી ત્રાસ પામે છે, તેઓ વ્યર્થ ભય પામે છે. જેઓ વિશેષજ્ઞ છે તેઓ તો ત્રાસમાં કારણભૂત દુર્બુદ્ધિ નીકળી જવાથી કદી ત્રાસ પામતા નથી.

ઉત્સર્ગ અને અપવાદસંબંધી સ્થાનાંગનું આ સૂત્ર છે.

[નદી ઉતરણ અંગે સ્થાનાંગનો પાઠ]

'નિર્ગ્રન્થોને કે નિર્ગ્રન્થીઓને ઉદ્દિષ્ટ, ગણિત અને વ્યંજિત આ પાંચ મહાર્ણવ મહાનદીઓ એક મહિનામાં બે કે ત્રણવાર ઉતરવી કે તરવી કલ્પે નહિ. (૧) ગંગા (૨) જમના (૩) સર્યૂ (૪) એરાવતી અને (૫) મહી. પાંચસ્થાનોએ (તરવી કે ઉતરવી) કલ્પે છે. (૧) ભયમાં (૨) દુર્ભિક્ષમાં (૩) પ્રવાહમાં કોઈ નાખે ત્યારે (૪) પૂર આવે ત્યારે અને (૫) અનાર્યોના વિષયમાં.'

આ સૂત્રની ટીકા આ પ્રમાણે છે 'નો કપ્પઈ'=કલ્પે નહિ. અહીં એકવચનનો પ્રયોગ બહુવચનના અર્થમાં છે. ગ્રન્થ(=મૂર્ચ્છા) વિનાના હોય, તે નિર્ગ્રન્થ. બે વાર 'વા' પદનો પ્રયોગ 'પ્રાયઃ સાધુ અને સાધ્વીના અનુષ્ઠાનો તુલ્ય હોય છે' તેમ સૂચવે છે. 'ઈમા'–નામરૂપે પ્રત્યક્ષ સમીપે રહેલી ઉદ્દિષ્ટા=સામાન્યતયા સૂચવેલી. ગણિતા=સંખ્યાથી પાંચ ગણાવેલી. વ્યંજિતા=સ્પષ્ટ કહેવાયેલી. દા.ત. 'ગંગા' ઈત્યાદિ. અથવા 'મહાર્ણવ' વગેરે વિશેષણો દ્વારા સ્પષ્ટ સૂચવાયેલી. મહાર્ણવ=ઘણું પાણી હોવાથી સમુદ્ર જેવી અથવા સમુદ્ર તરફ જતી. આવી ગંગા વગેરે પાંચ નદીઓ હાથ-પગ વડે ઉતરવી અને

मासस्य द्विकृत्वो वा–द्वौ वारौ वा, त्रिकृत्वो वा–त्रीन् वारान्, उत्तरितुं–लङ्घयितुं–बाहुजङ्घादिना, सन्तरितुं–साङ्गत्येन वा नावादिनेत्यर्थः । लङ्घयितुमेव सकृद्वोत्तरीतुमनेकशः सन्तरितुमिति अकल्प्यता च आत्मसंयमोपघातसंभवेन शबलचारित्रभावात् । यत आह–"मासब्भंतरतिन्निय दगलेवाओ करेमाणेत्ति" [   ] उदकलेपो–नाभिप्रमाणजलावतरणमिति । इह सूत्रे कल्पभाष्यगाथा–"इमाओत्ति सुत्तउत्ता, उद्दिट्ठणईओ गणिय पंचेव। गंगादिवंजियाओ, बहूदय महाण्णवाओअ । पंचण्ह गहणेणं, सेसाविउ सूइआ महासलिले ति" ।। प्रत्यपायाश्चेह–ओहारमग्गराइआ घोरातत्थउ सावया, सरीरोवहिमाईआ णावातेणं व कत्थइत्ति ।। अपवादमाह–पंचेत्यादि भये–राजप्रत्यनीकादेः सकाशात् उपध्याद्यपहारविषये सति १ दुर्भिक्षे वा–भिक्षाभावे सति २ 'पव्वाहेज्जत्ति' प्रव्यथते=बाध्यते, अन्तर्भूतकारितार्थत्वाद्वा प्रवाहयेत् क्वचित् प्रत्यनीकः तत्रैव गङ्गादौ प्रक्षिपेदित्यर्थः ३ 'उदओघंसिंत्ति' उदकौघं वा गङ्गादीनामुन्मार्गगामित्वेनागच्छति सति तेन प्लाव्यमानानामित्यर्थः । महता वाटोपेनेति शेषः ४ 'अणायरिएसु'त्ति विभक्तिव्यत्यात्–अनार्यैः=मलेच्छादिभिः जीवितचारित्रापहारिभिरभिभूतानामिति म्लेच्छेषु वागच्छत्सु इति शेषः ।।५।। एतानि तु पुष्टालम्बनानीत्युत्तरणेऽपि न दोष इति कल्प्यत्वव्यपदेशः ।।

अकारणेऽपि यतनापदेन पुनरेवं स कल्पे व्यवस्थितः 'णो कप्पइ णिग्गंथाणं वा णिग्गंथीण वा इमाओ उद्दिट्ठाओ पंच महाण्णवाओ महाणईओ गणियाओ वंजियाओ अंतो मासस्स दुक्खुत्तो वा तिक्खुत्तो वा उत्तरित्तए वा संतरित्तए वा (१) गंगा (२) जउणा (३) सरउ (४) कोसिया (५) मही, अह पुण एवं जाणिज्जा–एरावती कुणालाए जत्थ चक्किया एगं पायं जले

નાવ વગેરેથી તરવી કલ્પે નહિ. કેમ કે તેમાં આત્મઘાત(=શરીર નાશ) અને સંયમઘાત(=જીવવિરાધના) સંભવે છે. અને તેથી ચારિત્ર શબળ(=મલિન) થાય છે. કેમ કે ચારિત્રના શબળ થવાના કારણોમાં કહ્યું જ છે કે, 'મહિનાની અંદર ત્રણવાર પાણી લેપકરે' ઇત્યાદિ. (પાણીલેપ=નાભિ સુધીના પાણીમાં ઉતરવું.) આ અંગે **કલ્પભાષ્ય**ની આ ગાથા છે–'ઇમાઓ એટલે સૂત્રમાં કહેલી ઉદ્દિષ્ટ નદીઓ–'પાંચ' એમ ગણાયેલી અને 'ગંગા' વગેરેરૂપે વ્યંજિત થયેલી તથા બહુપાણીવાળી હોવાથી મહાર્ણવ છે. પાંચના ઉલ્લેખથી બાકીની મહાનદીઓનું સૂચન થયું છે.' આ નદીઓ ઓળંગવા જતા આવતી આફતો આ પ્રમાણે છે. '(૧) નદી વગેરેમાં ઓહાર મગર વગેરે ઘોર=હિંસક શ્વાપદ(પશુઓ) હોય છે (તેઓથી આત્મઘાત વગેરેનો ભય.) (૨) શરીરઅંગેના (કે/અને) ઉપધિવગેરેના નાવસ્તેન(=નૌકાયુક્ત) ચોરો પણ ક્યાંક હોય છે.' અપવાદપદે જે પાંચ કારણે નદી ઉતરવી કલ્પે છે તે પાંચ કારણો આ બતાવ્યા છે. (૧) રાજા કે વિરોધી તરફથી ઉપધિ વગેરે અંગે ભય ઊભો થાય. (૨) ભિક્ષા મળી શકતી ન હોય. (૩) કોઈક વિરોધી ગંગા વગેરે નદીમાં ફેંકી દે. (૪) ગંગા વગેરેમાં પૂર આવ્યા હોય અને તાણી જાય ત્યારે તથા (૫) મ્લેચ્છ વગેરે તરફથી જીવિત કે ચારિત્ર અંગે ભય ઉભો થયો હોય. આ પાંચ પુષ્ટકારણો છે. તેથી તે સંજોગોમાં આ નદીઓ ઉતરવામાં દોષ નથી. તેથી 'નદી ઉતરવી કલ્પે' તેમ કહ્યું.

કારણ વિના પણ (=પુષ્ટ કારણ વિના પણ) યતનાપૂર્વક નદી ઉતરવાની વિધિ બૃહત્કલ્પભાષ્યમાં આ પ્રમાણે છે.

'નિર્ગ્રન્થ કે નિર્ગ્રન્થીને ઉદ્દિષ્ટ, ગણાવેલી, સ્પષ્ટ કરાયેલી તથા મહાસમુદ્ર (જેવી) આ પાંચ મહાનદીઓ મહિનામાં બે કે ત્રણવાર ઉતરવી કે તરવી કલ્પે નહિ. તે આ પ્રમાણે (૧) ગંગા (૨) યમુના

किच्चा एगं पायं थले किच्चा, एवं णं कप्पइ अंतोमासस्स दुक्खुत्तो वा तिक्खुत्तो वा उत्तरित्तए वा संतरित्तए वा' [बृहत्कल्पे उ. ४ सू ३२] अत्र हि सङ्ख्यानियमोऽपोद्वलनस्य यतनया कल्प्यता शबलताऽप्रयोजकत्वमिति यावत् । परतस्त्वाज्ञाभङ्गानवस्थाभ्यां यतनयाऽपि न तथात्वम् इति बोध्यम् । तदेवं पुष्टालम्बनेन अपवादेऽपि न त्रासौचित्यमिति स्थितम् ॥३७॥

दृष्टान्तान्तरेण समर्थनमाह—

गर्तादङ्गविघर्षणैरपि सुतं मातुर्यथाहेर्मुखात्,
कर्षन्त्या नहि दूषणं ननु तथा दुःखानलार्चिर्भृतात् ।
संसारादपि कर्षतो बहुजनान् द्रव्यस्तवोद्योगिन-
स्तीर्थस्फातिकृतो न किञ्चन मतं हिंसांशतो दूषणम् ॥३८॥

[दंडान्वयः – यथा गर्त्तादङ्गविघर्षणैरपि अहेर्मुखात्सुतं कर्षन्त्या मातुः नहि दूषणम् । ननु तथा दुःखानलार्चिर्भृतात् संसारादपि बहुजनान् कर्षतः, तीर्थस्फातिकृतः द्रव्यस्तवोद्योगिनः हिंसांशतो न किञ्चन दूषणं मतम् ॥]

गर्ताद् इति–यथा–गर्ताद्–विवरादतित्वरयाऽङ्गस्य विघर्षणैरपि कृत्वाऽहेर्मुखात्–सर्पस्य वदनात् सुतं कर्षन्त्या मातुः नहि=नैव दूषणम् । ननु–निश्चये, तथा दुःखानलार्चिर्भृतात्=असुखाग्निज्वालापूरितात् संसारादपि बहुजनान् बीजाधानद्वारेण कर्षतो द्रव्यस्तवे उद्योगिनः=उद्यमवतः तीर्थस्फातिकृतः=जिनशासनोन्नतिकारिणः हिंसांशतः=हिंसांशेन न दूषणं मतं, स्वरूपहिंसायां दोषस्याबलवत्त्वाद् उद्देश्यफलसाधनतयाऽनुबन्धतोऽदोषत्वाद्वा ॥३८॥

---

(૩) સરયૂ (૪) કોશી અને (૫) મહી. છતાં એ સમજવું કે કુણાલ નગરીમાં ઐરવતી નદી કે જ્યાં એક પગ પાણીમાં અને બીજો પગ અદ્ધર કરવો શકય છે. તે નદી મહિનામાં બે કે ત્રણવાર ઉતરવી કે તરવી કલ્પે.'

અહીં સંખ્યાનિયમની અંદર યતનાથી કલ્પે છે. કલ્પ્યતા=ચારિત્રને શબળ ન બનાવે. આ સંખ્યાથી વધુવાર ઉલ્લંઘન કરવાથી આજ્ઞાભંગ અને અનવસ્થા દોષ છે. તેથી યતનાથી પણ ઉતરવી કલ્પે નહિ. આમ પુષ્ટ આલંબને સેવાતા અપવાદમાં સેવનનો પણ ત્રાસ પામવો ઉચિત નથી

[દ્રવ્યસ્તવમાં અંગઘર્ષણ ન્યાય]

દ્રવ્યસ્તવઅન્તર્ગત હિંસાની અદુષ્ટતાનું બીજા દૃષ્ટાંતથી સમર્થન કરે છે.

શ્લોકાર્થ :– જેમ એકદમ ઉતાવળથી સાપનાં મોંમાંથી બચાવવા ખાડામાંથી અંગ ઘસાઈ જાય (=ચામડી છોલાઈ જાય) એ પ્રમાણે દિકરાને ખેંચી કાઢતી મા દોષિત ઠરતી નથી. તેમ દુઃખરૂપ અગ્નિથી ભરેલા સંસારમાંથી ઘણા લોકોને ખેંચી કાઢતા અને તીર્થની ઉન્નતિ કરતા દ્રવ્યસ્તવમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષને હિંસાના અંશમાત્રથી કોઈ દૂષણ નથી.

પોતાનો નાનકડો બાળ રમતાં રમતાં ખાડામાં ઉતરી ગયો હોય...ખાડામાં સામેથી કાળોતરો સાપ ધસમસતો આવી દંશ દેવા ઉદ્યત થયો હોય, અને વાત્સલ્યમયી માની નજર પડી જાય. 'હાય! મારી આંખના રતનને આ સાપ દંશ દેશે'! આ

एतत्समर्थितदृष्टान्तरन्यायं प्रकृते योजयितुमाह–

एतेनैव समर्थिता जिनपतेः श्रीनाभिभूपान्वय–
व्योमेन्दोः सुतनीवृतां विभजना शिल्पादिशिक्षापि च ।
अंशोऽस्यां बहुदोषवारणमतिश्रेष्ठो हि नेष्टोऽपरो
न्यायोऽसावपि दुर्मतद्रुमवनप्रोद्दामदावानलः ॥३१॥

ભયથી વિહ્વળ બનેલી મા પાગલની જેમ દોટ મુકે–એક જ ઝાટકે પોતાના વહાલ-સોયા દીકરાને ઉપર ખેંચી લે...પણ તેમ કરવા જતાં ખાડાની ભીંત સાથે લાડીલા લાલના કૂમળા અંગ ઘસાય....અને ચામડી છોલાઈ જાય...બોલો આ મા દોષપાત્ર છે? શું આ માને એવો ઠપકો આપવો વ્યાજબી છે કે, 'અલી બાઈ! છોકરાને આ રીતે કઢાય? જરા ધીમેથી કાઢવો જોઈએ. આ તો બચારાને ઘાયલ કરી નાખ્યો. મા છો કે કોણ છો?'' વાસ્તવમાં મા એ જે કર્યું તે બરાબર જ છે. વાર લગાડવામાં દીકરાને મોતનો ભય છે. ભલે થોડો ઘસરકો પડયો. પણ જાન તો બચી. બસ, આ જ પ્રમાણે, દેવવિમાન તુલ્ય દેરાસર બનાવ્યું હોય–કે જેનાં દૂર સુદૂરથી થતાં દર્શન પણ આંખને ઠારી દે. અને હૃદયને હર્ષથી ભરી દે. વળી આ દેરાસરમાં પરમાત્માની નયનરમ્ય પ્રતિમાની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી હોય, અને એવી અદ્ભુત આંગી રચના કરી હોય કે, જોનારને 'જાણે સાક્ષાત્ મહારાજાધિરાજનો દરબાર ન જામ્યો હોય!' તેવો ભાસ થાય. પરમાત્માના આ અવિસ્મરણીય દર્શન કરીને કંઇ કેટલાય ભવ્યજીવોના દિલ ડોળી ઉઠે. મન મહોરી ઉઠે. અંગે અંગમાં છલકાઈ ગયેલો હર્ષ રોમરાજીને વિકસિત કરે... ઠનઠન નૃત્ય કરવા હૈયું તલસી ઉઠે. મુખથી અનાયાસે જ 'વાહ! અદ્ભુત! અલૌકિક! નયનરમ્ય!' એવા ઉદ્‌ગારો નીકળી પડે. સહજ કાવ્યો રચાવા મંડે...અને ફળરૂપે બોધિબીજને આત્મામાં વાવી મોક્ષની વાટે ચાલતી પકડે...પરમાત્માની અનુપમ ભક્તિથી આ પ્રમાણે દ્રવ્યસ્તવ કરનારો કંઈ કેટલાય ભવ્યાત્માઓને આ પ્રમાણે દુઃખના ભારેલા અગ્નિસમાન આ સંસાર ગર્તામાંથી ખેંચી કાઢે છે કંઈ કેટલાય આસન્નસિદ્ધિક ભવ્ય જીવોના અંતરમાં અનુમોદના વગેરે દ્વારા બોધિબીજને ધરબાવી દે છે. આમ અનેક–પ્રકારે શાસનની પ્રભાવના કરતો એ દ્રવ્યસ્તવ કરનારો કદાચ તેમ કરવામાં અજાણતા અને ઈચ્છા વિના પણ અલ્પ જીવોની વિરાધના કરવારૂપ અંગને ઘસરકો લગાડી દે. તો શું તેટલા માત્રથી દોષપાત્ર ઠરે છે? બિલકુલ નહિ. કેમકે સ્વરૂપહિંસારૂપ દોષ જરા પણ બળવાન નથી. અથવા, પરમાત્મારૂપ ઉદ્દેશ્ય (પરમાત્માને ઉદ્દેશીને દ્રવ્યસ્તવ કરાતું હોવાથી) અને ચારિત્રરૂપફળના સાધન તરીકે (અથવા, ઉદ્દેશ્ય=મોક્ષ–મોક્ષનો ઉદ્દેશ (=આશય) હોવાથી, અને ફળ=ચારિત્રાદિરૂપ સાક્ષાત્‌લાભ. આ બન્નેના સાધન તરીકે, અથવા 'ઉદ્દેશ્ય એવું ફળ' આ અર્થ કરીએ તો, ઉદ્દેશભૂત=પ્રયોજનભૂત જે ચારિત્રાદિફળ તેના સાધન તરીકે) દ્રવ્યસ્તવનો ઉપયોગ થાય છે. તેથી અનુબંધથી હિંસાનો અભાવ છે. તેથી દોષ નથી.

[दन्डान्वयः- एतेनैव श्रीनाभिभूपान्वयव्योमेन्दोर्जिनपतेः सुतनीवृत्तां विभजना शिल्पादि शिक्षापि च समर्थिता । अस्यां बहुदोषवारणमंशोऽतिश्रेष्ठो हि, अपरो नेष्टः । असावपि न्यायः दुर्मतद्रुमवनप्रोद्दामदावानलः ।]

'एतेनैव' इति-एतेनोपदर्शितेन सुतकर्षणदृष्टान्तेनैव श्रीनाभिभूपस्य योऽन्वयः=वंशः तदेव व्योम-अतिविशालत्वाद् तत्रेन्दुः-परमसौम्यलेश्यत्वाद् जगन्नेत्रासेचनकत्वाच्च, तस्य विशेषणेनैव झटित्युपस्थितेर्विशेष्यानुपादानान्न न्यूनत्वम्, जिनपतेः=तीर्थकरस्य श्रीऋषभदेवस्येत्यर्थः । सुतनीवृत्तां=सुतदेशानां विभजना=विभज्यदानं, शिल्पादीनां शिक्षापि च प्रजानामिति शेषः । समर्थिता-निर्दोषतयोपदर्शिता । नीवृदन्वितस्य सुतपदस्य शिक्षायां पृथगन्वये सुतेभ्य इत्यध्याहारावश्यकत्वे, अन्यथाविधेयाविमर्शदोषानुद्धारे सुष्ठु=शोभना ता=लक्ष्मीर्यत्रेति निवृत् इति समानाधिकरणविशेषणमेव व्याख्येयम् । अस्यां=सुतनीवृद्विभजनायां शिल्पादिशिक्षायां च बहुदोषस्येतरथा मात्स्यन्यायेनान्यायप्रवृत्तिलक्षणस्य वारणमतिश्रेष्ठोऽधिकारिणा-भगवताऽत्यन्तमभिप्रेतः । हि=निश्चितं अपरः=अन्यः अंशो अनुषङ्गहिंसारूपो नेष्टः=उपेक्षितः इति यावत्,

---

આ સમર્થિત કરેલા બીજા દૃષ્ટાંતરૂપ ન્યાયને પ્રકૃતમાં લગાડતા કવિવર કહે છે–

શ્લોકાર્થ :– આ ન્યાયથી જ 'શ્રીનાભિરાજાના કુળરૂપ આકાશમાં ચન્દ્ર સમાન ઋષભદેવ જિનપતિએ પુત્રોને રાજ્યના વિભાગો વહેંચી આપ્યા. અને શિલ્પની કળા શિખવાડી' એ સમર્થિત થાય છે. અહીં બહુદોષને અટકાવવાનો અંશ શ્રેષ્ઠ છે, બીજો અંશ (હિંસાદિ રૂપ) ઇષ્ટ નથી. આ ન્યાય પણ કુમતિરૂપી વૃક્ષના વન માટે પ્રબળ દાવાનળ સમાન છે.

[ઋષભદેવનું રાજ્યદાનાદિ અંગે દૃષ્ટાંત]

પુત્રને ખેંચવાનું દૃષ્ટાંત નાભિરાજના કુળ રૂપી આકાશ માટે ચન્દ્ર સમાન ઋષભદેવના પ્રસંગમાં પણ ઘટે છે. **નાભિરાજાનો** વંશ અતિવિશાળ હોવાથી આકાશ સમાન છે. અને **ઋષભદેવ પ્રભુ** પરમ સૌમ્ય લેશ્યાવાળા છે. તથા જગતની આંખોને પરમ આહ્લાદ ઉત્પન્ન કરનારા છે તેથી ચંદ્રસમાન છે.

શંકા:– કાવ્યમાં 'શ્રીનાભિભૂપ૦' ઇત્યાદિ અને 'જિનપતિ' આ બે વિશેષણો છે. પણ 'ઋષભદેવ' રૂપ વિશેષ્યનો ઉલ્લેખ નથી. આમ ન્યૂનતા દોષ છે.

સમાધાન:–કાવ્યમાં 'શ્રીનાભિભૂપ' આ વિશેષણપદ જ 'ઋષભદેવ' એવા વિશેષ્યપદનું અર્થતઃ બોધ કરાવવા સમર્થ છે. તેથી 'ઋષભદેવ' વિશેષ્યપદના અભાવમાં ન્યૂનતા દોષ નથી. બલ્કે, આ વિશેષ્યપદ મૂકવામાં આવતા પુનરુક્તિદોષનો અભાવ છે. સુતનીવૃત્ત=પુત્રોને દેશોનો વિભાગ. ભગવાને શિલ્પની શિક્ષા=કળા આપી. કોને! 'પ્રજાને' એટલો અર્થ અધ્યાહારગમ્ય છે. 'સુતનીવૃત્ત' શબ્દમાં રહેલા 'સુત' પદનો જ 'શિક્ષા' પદ સાથે અલગ અન્વય કરવો હોય, તો 'સુત' શબ્દથી 'સુતેભ્યઃ' (સુત=પુત્રોને)એવો અધ્યાહાર આવશ્યક બને. અન્યથા 'વિધેય' પદનો બોધ ન થવારૂપ દોષ આવે. તેથી આ સ્થળે તા=લક્ષ્મી...'સારી લક્ષ્મી છે જ્યાં' (=જે દેશમાં)=સુત એવી વ્યુત્પત્તિ કરવી. પછી આ પદને 'નિવૃત્ત' (–દેશ) પદનું વિશેષણ બનાવી કર્મધારય સમાસ કરવો.

तस्य स्वापेक्षया बलवद्दोषत्वाभावेन प्रवृत्त्यव्याघातकत्वादसावपि न्यायोऽतिदेशलक्षणः । दुर्मते द्रव्यस्तवानभ्युपगमरूपे द्रुमवने=वृक्षसमूहे प्रोद्दामः=प्रबलतरो दावानलः=दावाग्निः, एतन्न्यायोपस्थितौ प्रचितस्यापि दुर्मतस्य त्वरितमेव भस्मीभावात् । द्रव्यस्तवेऽप्यधिकारिणो गृहिणो भक्त्युद्रेकेण बोधिलाभहेतुत्वस्यैवांशस्येष्टत्वादितरस्योपेक्षणीयत्वादिति भावः ॥

अत्राष्टकं-"अन्यस्त्वाहास्य राज्यादिप्रदाने दोष एव नु । महाधिकरणत्वेन तत्त्वमार्गविचक्षणः ॥१॥ अन्यस्तु तत्त्वमार्गे वस्तुनि परिच्छेत्तव्येऽविचक्षणः=अपंडितः आह, 'विचक्षण' इति वक्ष्यमाणपर्यालोचनयोपहासवचनम् । अस्य जगद्गुरोः दोष एव अशुभकर्मार्जनमेव, महाधिकरणत्वेन-महारंभपरिग्रहपञ्चेन्द्रियवधादिनिमित्तत्वेन अग्निशस्त्रादिदानवदिति दृष्टान्तोऽभ्यूहः । उत्तरमाह-'अप्रदाने हि राज्यस्य नायकाभावतो जनाः । मिथो वै कालदोषेण मर्यादाभेदकारिणः ॥२॥ विनश्यन्त्यधिकं यस्मादिहलोके परत्र च । शक्तौ सत्यामुपेक्षा च, युज्यते न महात्मनः ॥३॥ तस्मात्तदुपकाराय, तत्प्रदानं गुणावहम् । परार्थं दीक्षितस्यास्य विशेषेण जगद्गुरोः ॥४॥ कालदोषेणावसर्पिण्या हीनहीनतरादिस्वभावेन मर्यादाभेदः=स्वपरधनादिव्यवस्थालोपः, नायकसद्भावेऽपि केचिद्विनश्यन्तो दृश्यन्ते । अत आह-अधिकम्=अत्यर्थम् इहलोके=मनुष्यजन्मनि प्राणादिक्षयात्, परत्र=परलोके हिंसाद्युद्रेकात् शक्तौ सत्यां-स्वकृतिसाध्यत्वज्ञाने

ટૂંકમાં ભગવાને પુત્રોને વહેંચી આપેલા રાજ્યો કે શિખવાડેલી શિલ્પકળાઓ આ બંને કાર્યો દુષ્ટ નથી. કેમ કે જો ભગવાને આ પ્રમાણે રાજ્યોની વહેંચણી કરી ન હોત, કે, શિલ્પ શીખવાડયું ન હોત, તો મત્સ્ય ગલાગલ ન્યાયથી કે 'ખેડે તેનું ખેતર' એ ન્યાયથી ભારે અન્યાયી પ્રવૃત્તિઓ થવારૂપ બહુ મોટા દોષો હતા. આ દોષોનુ વારણ રાજ્યના વિભાગ અને શિલ્પના જ્ઞાનદાનથી જ શકય હતું. તેથી જ આ બન્ને પ્રવૃત્તિ ભગવાનને અભિપ્રેત હતી. અને તે પ્રવૃત્તિ કરવા જતાં ગૌણભાવે રહેલી હિંસા જરાઈષ્ટ ન હતી. તેથી એ અંશે તો નરી ઉપેક્ષા જ હતી. ભગવાનની અપેક્ષાએ આ પ્રવૃત્તિઓમાં થતી હિંસા બળવત્તર ન હતી, અને તેથી એ હિંસાનો ભય પ્રભુની એ પ્રવૃત્તિમાં વ્યાઘાત કરનારો ન થયો. આ દૃષ્ટાંત, ગૌણહિંસાથી સભર પણ બળવત્તર લાભવાળી પ્રવૃત્તિને ન્યાયયુક્ત ઠેરવે છે. તેથી દ્રવ્યસ્તવના અસ્વીકારરૂપ જે દુર્મત છે. તે દુર્મતરૂપ વૃક્ષસમુદાય માટે આ દૃષ્ટાંત પ્રબળતર દાવાનલ સમાન છે. કેમ કે આ ન્યાય=દૃષ્ટાંતની હાજરીમાત્રથી પ્રચિત=અત્યંતપુષ્ટ એવો પણ દુર્મત ક્ષણવારમાં ભસ્મીભૂત થઇ જાય છે. કેમ કે દ્રવ્યસ્તવમાં પણ રહેલી અધિકારી ગૃહસ્થને ભક્તિના અતિશયથી બોધિલાભની પ્રાપ્તિમાં હેતુતા જ ઈષ્ટ બળવત્તર અંશ છે. હિંસાનો અંશ તો ઉપેક્ષણીય જ છે.

[હારિભદ્ર-'રાજ્યાદિદાનદૂષણનિવારણ' અષ્ટક]

અહીં હારિભદ્ર અષ્ટક (અઠ્ઠાવીસમું-રાજ્યાદિદાનનિવારણ નામક)ની સાક્ષી આપે છે.

તત્ત્વમાર્ગમાં વિચક્ષણ 'અન્ય તો કહે છે કે, રાજ્ય વગેરેના પ્રદાનમાં આને (=જગદ્ગુરુને) દોષ છે. (સાધ્ય.) કેમ કે તે (=રાજ્ય) મહાધિકરણભૂત છે. (હેતુ.) ॥૧॥ તત્ત્વના માર્ગમાં=વસ્તુના

उपकारः=अनर्थत्राणं तत्प्रदानं-राज्यप्रदानं परार्थं=परोपकाराय दीक्षितस्य=कृतनिश्चयस्य विशेषेण=सुतरां सामान्यराज्यदायकापेक्षया, जगद्गुरोः=भुवनभर्त्तुः तथा च महाधिकरणत्वहेतुरसिद्धः, अध्यवसायापेक्षत्वादधिकरणस्येति भावः। ततो राज्यादिदाने दोष एवेत्यपहस्तितम्। अथादिपदग्राह्यविवाहादिव्यवहारदर्शने प्रसञ्जितदोषस्य परिहारातिदेशमाह–"एवं विवाहधर्मादौ तथा शिल्पनिरूपणे। न दोषो ह्युत्तमं पुण्यमित्थमेव विपच्यते ॥५॥ विवाहधर्मः=परिणयनाचारः, आदिना राजकुलग्रामधर्मादिपरिग्रहः। शिल्पनिरूपणे–घटलोहचित्रवस्त्रनापितव्यवहारोपदेशे न दोषो भगवतः, यस्मादुत्तमं कर्म तीर्थकरनामकर्म इत्थमेव–विवाहशिल्पादिनिरूपणप्रकारेणैव विपच्यते। स्वफलं ददाति। विपाकप्राप्तेऽप्यशक्तत्वादनुचितप्रवृत्त्यभावान्न बन्ध इति नातिप्रसङ्गः। अभ्युच्चयमाह–"किञ्चेहाधिकदोषेभ्यः सत्त्वानां रक्षणं तु यत्। उपकारस्तदेवैषां प्रवृत्त्यङ्गं तथाऽस्य च ॥६॥ उपकारो–हितकरणं, एषां=सत्त्वानां, प्रवृत्तौ अङ्गम्=कारणम्, अस्य=जगद्गुरोः। आह च–"एत्तोच्चियणिद्दोषं सिप्पाइविहाणमो जिणिंदस्स। लेसेण सदोसंपि हु बहुदोसनिवारणत्तेणंत्ति" ॥ [पञ्चा० ७।३५] उक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयन्नाह–"नागादे रक्षणं यद्वद्गर्त्ताद्याकर्षणेन तु। कुर्वन्न दोषवांस्तद्वदन्यथाऽसंभवादयम् ॥ ७ ॥ तद्वद्-राज्यादि, यत्तु अयं जगद्गुरुः सर्वथा दोषाभावेन किमिति न रक्षणं करोतीत्यत्राह–

બોધના વિષયમાં અવિચક્ષણ=અપંડિત-મૂર્ખ. 'વિચક્ષણ' પદ ઉપહાસવચનરૂપ છે. તેથી તાત્પર્યથી તો 'અવિચક્ષણ' અર્થ જ ઈષ્ટ છે, અને તેની અવિચક્ષણતા અમે જે કહેવાના છીએ તેના પર્યાલોચનથી સિદ્ધ થઈ જશે. દોષ=અશુભકર્મની પ્રાપ્તિ=બંધ છે. રાજ્યદાન મહાધિકરણરૂપ છે કેમ કે રાજ્યનિમિત્તક મહારંભ, મહાપરિગ્રહ, પંચેન્દ્રિય જીવોનો વધ વગેરેમાં નિમિત્તભૂત છે. તેથી ઉપરોક્ત અનુમાનમાં 'અગ્નિ કે શસ્ત્રાદિનું દાન' દૃષ્ટાન્તરૂપ છે. અહીં ઉત્તર આપે છે. 'જો રાજ્યનું પ્રદાન કરવામાં ન આવે, તો નાયકના અભાવમાં કાલદોષથી મર્યાદાનો લોપ કરનારા લોકો આલોક અને પરલોકમાં વધુ નુકસાન કરે. અને છતી શક્તિએ ઉપેક્ષા કરવી મહાત્મા માટે બરાબર નથી. ॥૨-૩॥ તેથી લોકોના ઉપકાર માટે રાજ્યનું પ્રદાન ગુણકારી જ છે. તેમાં પણ પરોપકાર માટે જ દીક્ષિત થયેલા આ જગદ્ગુરુને માટે તો વિશેષ કરીને છે. ॥૪॥ કાલદોષ=અવસર્પિણીકાળનો હીનહીનતરઆદિ સ્વભાવ છે. અર્થાત્ આ કાળમાં બધી જ વસ્તુ હીનહીનતર થતી જાય છે. મર્યાદાભેદ=સ્વપરધન વગેરેની વ્યવસ્થાનો ભંગ. નાયકની હાજરીમાં પણ કેટલાક લોકો મર્યાદાભેદ કરીને વિનાશ પામતા દેખાય છે. તો નાયકની ગેરહાજરીમાં તો પૂછવું જ શું? તેથી શ્લોકમાં 'અધિક' પદ મુકયું છે. અધિક=અત્યંત. ઈહલોક=મનુષ્યજન્મમાં-પ્રાણનાશ વગેરેથી નુકસાન. અને પરત્ર=પરલોકમાં હિંસાના અતિશયથી નુકસાન. છતી શક્તિ='પોતાનાં પ્રયત્નથી સાધ્ય છે.' તેવું જ્ઞાન હોવા છતાં ઉપકાર=અનર્થથી રક્ષણ. દીક્ષિત=કૃતનિશ્ચય. વિશેષથી=સામાન્ય રાજ્યદાયકની અપેક્ષાએ વિશેષ કરીને. જગદ્ગુરુ=ત્રિભુવનસ્વામી (પરમાત્મા). આમ રાજ્યાદિપ્રદાન હિતકર હોવાના કારણે જ 'મહાધિકરણભૂત હોવાથી રાજ્યાદિ દાન દુષ્ટ છે.' એવી દલીલ વરાળ બની જાય છે. કેમ કે અધિકરણ અધ્યવસાય પર જ અવલંબિત છે. જો અશુભ આશયથી રાજ્યાદિનું પ્રદાન કર્યું હોત, તો જરૂર તે અધિકરણરૂપ બનત. પણ તેમ નથી. 'રાજ્યાદિ' પદમાં જે 'આદિ' પદ છે, તેનાથી 'વિવાહ' વગેરે સમજવાના છે. વિવાહ વગેરેની વ્યવસ્થા પણ ભગવાને જ બતાવી છે. છતાં પણ તે મહાધિકરણના પ્રસંગરૂપ દોષનો પરિહાર અતિદેશપૂર્વક કરતા કહે છે. 'આ પ્રમાણે વિવાહાર્થવગેરેમાં તથા શિલ્પના નિરૂપણમાં પણ ભગવાનને દોષ નથી, કેમ કે ઉત્તમપુણ્ય આ પ્રમાણે જ વિપાક દર્શાવે છે.' ॥૫॥ વિવાહધર્મ વગેરે-વગેરેથી રાજ્ય, કુળ, ગ્રામધર્મ વગેરે લેવા. શિલ્પ-કુંભાર, લુહાર, ચિત્રકાર, વણકર

अन्यथा-अल्पस्याप्यनर्थस्यानाश्रयणलक्षणप्रकारेणासंभवात् रक्षणस्येति शेषः । उक्तं च-'तत्थ पहाणो अंसो बहुदोसनिवारणाउ जगगुरुणो । नागाइरक्खणे जह कड्ढणदोसे वि सुहजोगो ॥१॥ खड्डातडंसि विसमे इट्ठ सुयं(सं)पेच्छिऊण कीलंतं । तप्पच्चवायभीआ तमाणणट्ठा गया जणणी ॥२॥ दिट्ठोअ तीए णागो तं पइ एंतो दुतो अ खड्डाए । तो कड्ढिओ तओ तह, पीडाएविसुद्धभावाए" त्ति ॥३॥ [पञ्चा० ७।३८, ३९, ४०] उक्तानभ्युपगमे बाधामाह-
"इत्थं चैतदिहैष्टव्यमन्यथा देशनाप्यलम् । कुधर्मादिनिमित्तत्वाद् दोषायैव प्रसज्यते ॥ ८ ॥
कुधर्माः=शाक्यादिकुप्रवचनानि आदि येषां-श्रुतचारित्रप्रत्यनीकत्वादिभावानां तेषां निमित्तत्वात्=हेतुत्वात् जिनदेशनापि हि नयशतसमाकुला । नयाश्च कुप्रवचनालंबनभूता दोषायैव ॥ ३९ ॥
महानिशीथाक्षराणि तत्प्रामाण्यज्ञापनपूर्वं दर्शयति-

किं योग्यत्वमकृत्स्नसंयमवतां पूजासु पूज्या जगुः,
श्राद्धानां न महानिशीथसमये भक्त्या त्रिलोकीगुरोः ।
नन्दीदर्शितसूत्रवृन्दविदितप्रामाण्यमुद्राभृतो
निद्राणेषु पतन्ति डिण्डिमडमत्कारा इवैता गिरः ॥४०॥

[दंडान्वयः- किं अकृत्स्नसंयमवतां श्राद्धानां भक्त्या त्रिलोकीगुरोः पूजासु योग्यत्वं पूज्या महानिशीथसमये न जगुः ? नन्दीदर्शितसूत्रवृन्दविदितप्रामाण्यमुद्राभृत एताः गिरः निद्राणेषु डिण्डिमडमत्कारा इव पतन्ति ।]

અને હજામ આ પાંચના શિલ્પ...ઉત્તમકર્મ...તીર્થંકર નામકર્મ આ વિવાહનિરૂપણુવગેરેદ્વારા જ પોતાનું ફળ આપે છે. તે વખતે અનુચિત પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી નવો બન્ધ થતો નથી. તેથી અતિપ્રસંગ નથી. (કર્મનું ફળ જો વિવાહ વગેરેનું નિરૂપણુ હોય તો વખતે અશુભયોગને આશ્રયી નવો કર્મબંધ થશે. તેથી ભગવાનની મુક્તિ થશે નહિ. ઇત્યાદિ રૂપ અતિપ્રસંગ સમજવો.) હવે સાર કહે છે-"વળી અહીં જીવોનું અધિક દોષોથી રક્ષણ હોવાથી આ જીવો પર ઉપકારરૂપ જ છે, અને આ (પ્રભુની) પ્રવૃત્તિનું અંગ (=કારણ) છે." ॥ ૬ ॥ કહ્યું જ છે કે, 'આ હેતુથી જ જિનેન્દ્રનું શિલ્પ વગેરે અંગેનું વિધાન નિર્દોષ છે. કેમકે અંશે સદોષ હોવા છતાં બહુ દોષોનું નિવારણ કરે છે.' આ અર્થમાં દૃષ્ટાંત બતાવે છે. 'ખાડામાંથી ખેંચી કાઢીને સાપ વગેરેથી રક્ષણ કરનાર જેમ દોષવાળો નથી, તેમ અન્યથા અસંભવિત હોવાથી આ (રાજ્યપ્રદાનવગેરે કરતા જિનેશ્વર) પણ દોષિત નથી.' ॥ ૭ ॥

શંકા :- ભગવાન થોડા દોષને સેવી રક્ષણ કરે, તેના કરતાં જરા પણ દોષ ન લાગે, એવી રીતે રક્ષણ કેમ કરતા નથી ?

સમાધાન :- 'અન્યથાઽસંભવાત્...'આ વચન સૂચવે છે કે, જરા પણ દોષ ન રહે અનર્થ ન થાય, એવા પ્રકારના રક્ષણનો માર્ગ અસંભવિત હોવાથી જ, ભગવાને 'અલ્પદોષ અને બહુલાભ' નો આ માર્ગ લીધો છે. કહ્યું જ કે "ત્યાં (રાજ્યપ્રદાનવગેરેમાં) જગદ્ગુરૂનો પ્રધાનઅંશ છે બહુદોષનું નિવારણ. જેમકે નાગવગેરેના રક્ષણમાં ખેંચવા વગેરેનો દોષ હોવા છતાં એ શુભયોગ છે. "ખાડાના વિષમ તટ પાસે પોતાના ઈષ્ટ પુત્રને રમતો જોઈ તેને અપાય થવાના ભયથી તેને લેવા માટે માતા ગઈ. ત્યાં તેણીએ ખાડામાં પુત્ર તરફ જલ્દીથી આવતો નાગ જોયો. તેથી ખાડામાંથી જલ્દીથી પુત્રને ખેંચ્યો. એમાં પીડા થવા છતાં ભાવ વિશુદ્ધ છે." (૧-૨-૩)

'किं योग्यत्वम्' इति–किं अकृत्स्नसंयमवतां=देशविरतानां श्राद्धानां भक्त्या=अतिशयित-रागेण त्रिलोकीगुरोः–त्रिभुवनधर्माचार्यस्य पूजासु–पुष्पादिनाऽर्चनेषु पूज्याः=गणधराः महानिशीथसमये=महानिशीथसिद्धान्ते योग्यत्वं न जगुः? अपि तु जगुरेव–"अकसिणपव्वत्तगाणं, विरयाविरयाण एस खलु जुत्तो। जे कसिण संजमविऊ पुप्फाइयं न कप्पइ। (३ अ.गा. ३८) तओ बुज्झ गोयमा णीसंसयं देसविरयाणं तु विणिओगं(उभयत्थवि)। (गा. ४४)उभयत्र–द्रव्यस्तवे भावस्तवे चेत्यर्थः। नन्द्यां=नन्दीसूत्रे दर्शितं यत्सूत्रवृन्दं, तन्मध्ये विदिता=प्रसिद्धा या प्रामाण्यमुद्रा–महानिशीथप्रामाण्यदाढ्यं, तद् बिभ्रति यास्तादृश्यः एताः संप्रदायसार्वभौमानां गिरः निद्राणेषु=सुप्तप्रमत्तेषु डिण्डिमस्य=पटहस्य डमत्कारा इव पतन्ति। यथा गाढसुप्ताः परिमोषिणः आकस्मिकभयङ्करभेरीभाङ्कारशब्दश्रवणेन सर्वस्वनाशोपस्थित्या कान्दिशीका भवन्ति, तथोक्त महानिशीथशब्दश्रवणेन लुंपका अपीति भावः। न च वाङ्मात्रेण महानिशीथमप्रमाणमित्यपि तैर्वक्तुं शक्यं, यत्र सूत्रे आचारादीनि प्रमाणतया दर्शितानि तत्रैव महानिशीथस्यापि दर्शनात्, अतो विरोधस्य च बहुषु स्थानेषु दर्शनाद् विवेकिनः समाधिसौकर्यस्य च सर्वत्र तुल्यत्वादिति ॥४०॥

જો આ વાત નહિ સ્વીકારો તો આ બાધા આવશે-"આ પ્રમાણે જ સ્વીકારવું જોઈએ, નહિતર તો દેશના (=ઉપદેશ) દેવાથી પણ સર્યું. કેમ કે કુધર્મ (શાક્ય વગેરે કુધર્મો. આદિ પદથી શ્રુત અને ચારિત્રના પ્રત્યનીક વગેરે સમજવા)માં હેતુ બનતી હોવાથી એ પણ દોષરૂપ માનવાનો પ્રસંગ છે. ॥૮॥ ભગવાનની દેશના સેંકડો નયોથી સભર છે, અને આ નયો જ કુદર્શનો માટે આલંબનભૂત બને છે. તેથી દોષનો સંભવ પાકો છે. પણ આ વાત ઇષ્ટ નથી. કેમકે ઘણા ભવ્ય જીવો પર ઉપકાર દેશનાથી જ થાય. તેથી ઉપરોક્ત દોષ ઉપેક્ષણીય છે. તેજ પ્રમાણે વિવાહ વગેરેમાં અને દ્રવ્યસ્તવ વગેરેમાં પણ સમજી લેવું. ॥૩૯॥

મહાનિશીથના અક્ષરો પ્રમાણભૂત છે, એમ બતાવવા પૂર્વક એ અક્ષરો બતાવે છે.–

શ્લોકાર્થ :– અકૃત્સ્નસંયમવાળા=દેશવિરત શ્રાવકો ભક્તિથી ત્રણલોકના ગુરુની પૂજાના વિષયમાં યોગ્ય=અધિકારી છે, એમ પૂજ્ય=ગણધરોએ **મહાનિશીથશાસ્ત્રમાં** શું કહ્યું નથી? (કહ્યું જ છે). નંદીસૂત્રમાં નિરૂપેલા સૂત્રસમુદાયમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી પ્રામાણ્ય મુદ્રાને ધારણ કરતી આ વાણી (ભાવથી) સૂતેલાઓ પર પટહના પડઘમની જેમ પડે છે.

[શાસ્ત્રમાં વિરોધનો સમ્યગ્પરિહાર સમાધિરૂપ]

મહાનિશીથ સૂત્રમાં કહ્યું જ છે.

અકૃત્સ્ન પ્રવર્તક વિરતાવિરતોને આ (પૂજા) યુક્ત છે. જે કૃત્સ્નસંયમવિદ્વાન છે. તેઓને પુષ્પ વગેરે કલ્પતા નથી. તેથી હે ગૌતમ બોધપામ! સંશય વિના (પાઠાંતરે નિશેષ) દેશવિરત અને અવિરતનો ઉભય સ્થળે (દ્રવ્યસ્તવ અને ભાવસ્તવમાં) વિનિયોગ છે."

નન્દીસૂત્રમાં ઉલ્લેખેલા જુદા–જુદા આગમસૂત્રોના સમુદાયમાં મહાનિશીથસૂત્ર પણ છે. તેથી 'મહાનિશીથ' પણ પ્રમાણભૂત છે. એટલે મહાનિશીથના પ્રામાણ્યથી દૃઢ થયેલી સંપ્રદાયવૃદ્ધોની વાણી અફર છે. ગાઢનિદ્રામાં સુતેલા ચોરો એકાએક ભયંકર નાદ સાંભળી સર્વનાશની આશંકાથી ભયવિહ્વલ બને છે. એમ આ પ્રામાણ્યભૂત વાણીના શ્રવણથી પ્રતિમાલોપકો ભય પામે છે.

શંકા :– મહાનિશીથ શાસ્ત્ર અપ્રમાણ છે.

अभ्युच्चयमाह–

यद्दानादिचतुष्कतुल्यफलतासङ्कीर्तनं या पुन–
द्वौ श्राद्धस्य परो मुनेः स्तव इति व्यक्ता विभागप्रथा ।
यच्च स्वर्णजिनौकसः समधिकौ प्रोक्तौ तपःसंयमौ,
तत्सर्वं प्रतिमार्चनस्य किमु न प्राग्धर्मताख्यापकम् ॥४१॥

[दंडान्वयः– यद्दानादिचतुष्कतुल्यफलतासङ्कीर्तनं या पुनः श्राद्धस्य द्वौ मुनेः परः स्तवः इति व्यक्ता विभागप्रथा । यच्च स्वर्णजिनौकसः समधिकौ प्रोक्तौ तपःसंयमौ तत्सर्वं किमु प्रतिमार्चनस्य प्राग्धर्मता ख्यापकम् न ।]

'यद्' इति–यत् दानादिचतुष्कस्य=दानादिचतुष्टयस्य तुल्यफलतायाः सङ्कीर्तनम् । या पुनः द्वौ द्रव्यस्तवभावस्तवौ श्राद्धस्योचितौ, परः=भावस्तव एक एव मुनेः=साधोरिति व्यक्ता विभागस्य प्रथा=विस्तारः । यच्च स्वर्णजिनौकसः=सुवर्णजिनभवनकारणोत्कृष्टद्रव्यस्तवादपि तप संयमौ समधिकौ प्रोक्तौ तत्सर्वं प्रतिमार्चनस्य किमु प्राग्धर्मतायाः–भावस्तवेनान्वाचीयमानधर्मतायाः ख्यापकं=सूचकं न ? अपि तु ख्यापकमेव–उत्कृष्टतमावधेरुत्कृष्टतरस्यैव युक्तत्वात् । हीनावधिकोत्कर्षोक्तेरस्तुतित्वात् । नहि सामान्यजनादाधिक्यवर्णनं चक्रवर्तिनः

સમાધાન :- બોલવા માત્રથી આ વાત સિદ્ધ નથી. જે નન્દીસૂત્રમાં **આચારંગ વગેરે સૂત્રો** પ્રમાણ તરીકે દર્શાવેલ છે, તે જ નન્દીસૂત્રમાં આચારાંગવગેરે સૂત્રોની મધ્યે મહાનિશીથ સૂત્રને પણ દર્શાવેલ છે. તેથી મહાનિશીથ પ્રમાણભૂત છે.

શંકા :- પણ મહાનિશીથની કેટલીક વાતોનો બીજા ગ્રંથો સાથે વિરોધ છે.

સમાધાન :- એમ દેખીતો વિરોધ તો ઘણા સ્થળોએ દેખાય છે. પણ વિવેકી પુરુષો તો આગમનીતિથી એ વિરોધનો પરિહાર કરીને સમાધિ ને સરળતાથી મેળવે છે. એ જ પ્રમાણે અહીં પણ દેખાતા વિરોધનો સમ્યગ્ પરિહાર કરી સમજુઓ સમાધિ જ મેળવે છે.

શ્લોકાર્થ :- 'દાનવગેરે ચાર તુલ્યફળવાળા છે' એવું જે કહ્યું છે, તથા "શ્રાવકને બે સ્તવ છે અને મુનિ ને પર(ભાવ)સ્તવ છે" એવો જે સ્પષ્ટ વિભાગ બતાવ્યો છે. તથા "સોનાના દેરાસર કરતા પણ તપ અને સંયમ અધિક ચડીયાતા છે" એવું જે કહ્યું છે, આ બધું પ્રતિમાપૂજન એ પૂર્વધર્મ છે એમ શું દર્શાવતું નથી.

[ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએજ ઉત્કૃષ્ટતરની પ્રશંસા યોગ્ય]

"સુવર્ણમયદેરાસર બનાવવુંવગેરેરૂપ ઉત્કૃષ્ટ દ્રવ્યસ્તવ કરતાં પણ તપઃસંયમ વગેરે ભાવસ્તવ કંઇક ગુણા ચડિયાતા છે." આ વચનથી એટલો ખ્યાલ તો સ્પષ્ટ આવે કે, દ્રવ્યસ્તવ ભાવસ્તવની અપેક્ષાએ ગૌણરૂપે પણ ધર્મ તો છે જ. કેમકે તપ-સંયમ વગેરે ભાવસ્તવને ઉત્કૃષ્ટતર બતાવવો હોય, તો બીજા ઉત્કૃષ્ટસ્તવની અપેક્ષાએ જ બતાવવો યોગ્ય છે. હીનવસ્તુની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટતર બતાવવામાં તો ફારસ જ થાય. કોઈ માણસ ચક્રવર્તીની સ્તુતિ કરતાં કહે કે "અમારા ચક્રવર્તીરાજા તો ભિખારી

स्तुतिः अपितु महानरपतेरिति। अक्षराणि च–"भावच्चणमुग्गविहारया य दव्वच्चणं तु जिणपूआ। पढमा जईण दुण्णिवि गिहीण पढमच्चिय पसत्था॥ कंचणमणिसोवाणे थंभसहस्सूसिए सुवन्नतले। जो कारवेज्ज जिणहरे, तओवि तवसंजमो अहिओ (अणंतगुणो)॥ तवसंजमेण बहुभवसमज्जिअं पावकम्ममलपवहं। निट्ठविऊणं अइरा सासयसुक्खं वए मुक्खं॥ काउंपि जिणायणेहिं मंडिअं सयलमेइणीवट्टं। दाणाइचउक्केणवि सुट्ठु, वि गच्छिज्ज अच्चुअयं॥ ण परओत्ति॥ न च प्रथमाया एव प्रशस्तत्वाभिधानेऽनाद्याया अप्रशस्तत्वादनादरणीयत्वं, एवं सति "सारो चरणस्स निव्वाणं"[1] [वि० आ० भा० ११२६] इत्यभिधानान्मोक्षस्यैव सारत्वाभिधानाच्चारित्रस्यापि अनादरणीयतापत्तेः, सारोपायत्वेन सारत्वं तत्राविरुद्धमिति चेत् ? प्रशस्तभावार्चोपायत्वेन द्रव्यार्चाया अपि प्राशस्त्यादादरणीयत्वाक्षतेः ॥४१॥

महानिशीथेऽस्मदुक्त्याऽप्रामाण्याभ्युपगमं कुमतिनो दूषयन्नाह—

प्रामाण्यं न महानिशीथसमये प्राचामपीत्यप्रियं,
यत्तुर्याध्ययने न तत्परिमितैः केषाञ्चिदालापकैः।
वृद्धास्तत्राहुरिदं न सातिशयमित्याशङ्कनीयं क्वचित्,
तत्किं पाप! तवापदः परगिरां प्रामाण्यतो नोदिताः॥४२॥

કરતાં પણ ચડિયાતા છે!!" તો સ્તુતિને બદલે નિંદા જ થાય અને બદલામાં ઇનામ તરીકે ફાંસી જ મળે... એને બદલે એમ સ્તુતિ કરે કે "દુનિયાના ભલભલા ચમરબંધી રાજાઓ કરતાં પણ અમારા ચક્રવર્તી રાજા 'ચાર ચાંદ ચડે' એવા છે." તો એ સ્તુતિ કહેવાય, અને પુરસ્કાર મળે. એમ જો 'સોનાનું દેરાસર બંધાવવું" વગેરે દ્રવ્યસ્તવ પાપરૂપ હોવાથી હીન હોય, તો તેના કરતાં તપસંયમને અધિક બતાવવામાં હકિકતમાં તો તપસંયમની હાંસી જ થાય. પણ ભગવાનને તપસંયમની હાંસી નથી ઊડાવવી, પણ મહાનતા બતાવવા દ્વારા પ્રશંસા કરવી છે. તેથી એમનું તાત્પર્ય એ જ છે— 'સોનાના દેરાસર બંધાવવા વગેરે રૂપ દ્રવ્યસ્તવ ઘણો સારો છે પણ તેના કરતાં પણ તપસંયમ ચડી જાય.' **મહાનિશીથના** ત્રીજા અધ્યયનના અક્ષરો આ પ્રમાણે છે—

ઉગ્ર વિહરતા સાધુને ભાવપૂજા છે અને ગૃહસ્થને બન્ને છે: પ્રથમ જ પ્રશસ્ત છે;" ॥૧॥ સોના રત્નના પગથીયાવાળા તથા હજારો સ્તંભવાળા, ઊંચા તથા સુવર્ણમય છતવાળા દેરાસરો કોઈ બનાવે, તેના કરતાં પણ તપસંયમ અધિક (અનંતગુણ–પાઠાંતરે) છે. ॥૨॥ તપ અને સંયમ દ્વારા બહુભવોથી ભેગા કરેલા પાપકર્મમળના લેપને (પાઠાંતરે 'પ્રવાહ'ને) ધોઈ નાખી શાશ્વત સુખવાળા (પાઠાં–અનંત સુખવાળા) મોક્ષમાં જાય છે." ॥૩॥ દેરાસરોથી આખી પૃથ્વીપટને શોભાવે, તથા દાન વગેરે ચાર ધર્મને પાળે, તો પણ (ગૃહસ્થ) અચ્યુત (=બારમા) દેવલોક સુધી જ જઈ શકે છે. આગળ નહિ. ॥૪॥

શંકા :- મહાનિશીથની આ લાઇનથી તો એજ સ્પષ્ટ થાય છે કે, **પ્રથમ** (=**ભાવસ્તવ**) જ પ્રશસ્ત છે. તેથી **દ્વિતીય** (=**દ્રવ્યસ્તવ**) પ્રશસ્ત નથી. તેથી **દ્રવ્યસ્તવ** **આદરણીય** નથી.

१. सामाइयमाइयं सुयनाणं जाव बिंदुसाराओ। तस्स वि सारो चरणं सारो चरणस्स निव्वाणं॥ इति संपूर्ण श्लोकः।

[दंडान्वय-महानिशीथसमये प्राचामपि न प्रामाण्यमिति वचनं अप्रियम् । यत् केषाञ्चित् तुर्याध्ययने परिमितैरालापकैस्तन्न । वृद्धास्त्वाहुः इदं सातिशयमिति क्वचित् नाशंकनीयम् । तत् किं पाप ! परगिरां प्रामाण्यतस्तवापदः नोदिताः ।]

व्याख्या-'प्रामाण्यम्' इति-महानिशीथसमये प्राचामपि=प्राचीनयुष्मत्सांप्रदायिकानामपि प्रामाण्यं न । इति वचोऽप्रियं=अरमणीयम् । यद्=यस्मात् तुर्याध्ययने=चतुर्थाध्ययने केषाञ्चिदार्याणां परिमितैर्द्वित्रैरालापकैस्तत्प्रामाण्यं नास्ति । वृद्धास्त्वाहुः-इदं महानिशीथं सातिशयं समहत्प्रभावमतिगंभीरार्थं चेति क्वचिदपि स्थले नाशङ्कनीयं । तत्=तस्मात् कारणात् हे पापे ! परगिराम्=उत्कृष्टवाचाम् अस्मत्संप्रदायशुद्धानां प्रामाण्यतः=प्रामाण्याभ्युपगमेन तवापदो नोदिताः ? अपि तूदिता एव, अभ्युपगमसिद्धान्तस्वीकारे स्वतन्त्रसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् , अजां निष्काशयतः क्रमेलकागमन्यायापातात् ।

સમાધાન :- અલબત્ત, મહાનિશીથનો પાઠ દ્રવ્યસ્તવને અપ્રશસ્ત બતાવે છે— પણ તે ભાવસ્તવની અપેક્ષાએજ, નહિ કે સર્વથા. શ્રેષ્ઠતમની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ હીન હોય, તેટલા માત્રથી કંઈ સર્વથા હીન ન કહેવાય. ઉત્તર ઉત્તરની પ્રાપ્તિની અપેક્ષાએ પૂર્વપૂર્વની પ્રાપ્તિ હીન હોવા છતાં સર્વથા અનાદેય નથી. નહિતરતો 'ચારિત્રનો સાર નિર્વાણ છે.' આ વચનથી નિર્વાણ=મોક્ષ જ સારભૂત હોવાથી ચારિત્ર અસાર અને અનાદેય બની જશે.

શંકા :- અહીં તો, મોક્ષરૂપી સાર માટે ચારિત્ર કારણ છે. તેથી ઉપચારથી ચારિત્રને પણ સાર કહી શકાય.

સમાધાન :- બસ, એજ પ્રમાણે પ્રશસ્તભાવસ્તવમાં દ્રવ્યસ્તવ કારણ છે. માટે દ્રવ્યસ્તવ પણ પ્રશસ્ત છે, અને આદરણીય છે.

અમારા જ કેટલાક આચાર્યોના વચનને આગળ કરી મહાનિશીથ ગ્રંથને અપ્રમાણભૂત તરીકે સ્વીકારતા પ્રતિમાલોપકોને દોષિત ઘોષિત કરતા કવિવર કહે છે—

શ્લોકાર્થ :- (તમારા) પૂર્વાચાર્યોને પણ મહાનિશીથશાસ્ત્ર પ્રમાણ તરીકે માન્ય નથી. એવું (પ્રતિમાલોપકનું) વચન સારું નથી. કેમકે કેટલાક આચાર્યોને જ ચોથા અધ્યયનના અમુક આલાપકો જ પ્રમાણ તરીકે માન્ય નથી. (અર્થાત્ બાકીના અધ્યયન અને આલાપકો તો માન્ય જ છે.) વળી જ્ઞાનવૃદ્ધો તો કહે છે. 'આ (મહાનિશીથ) અધ્યયન અતિશયવાળું છે. એટલે એના કોઇપણ સ્થળે આશંકા કરવી નહિ.' તેથી હે પાપી ! બીજાની વાણીને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારનાર તને શું આપત્તિ નથી આવતી ? અર્થાત્ અવશ્ય આવે છે.

[મહાનિશીથની સર્વથા પ્રમાણભૂતતા]

પૂર્વપક્ષ :-તમે મહાનિશીથના પાઠની શું સાક્ષી આપો છો ? આ ગ્રંથ તો તમારા પૂર્વાચાર્યોને પણ સંમત નથી.

ઉત્તરપક્ષ :-શું એટલા માત્રથી તમે પણ આ ગ્રંથને પ્રમાણભૂત માનતા નથી.

પૂર્વપક્ષ : હા. તમારા પૂર્વાચાર્યોની ઉક્તિને અનુસારે અમે પણ આ ગ્રંથને

तथोक्तं चतुर्थाध्ययने प्रान्ते—"अत्र चतुर्थाध्ययने बहवः सैद्धान्तिकाः केचिदालापकान्न सम्यक् श्रद्दधत्येव तैरश्रद्दधानैरस्माकमपि न सम्यक् श्रद्धानं इत्याह हरिभद्रसूरिः, न पुनः सर्वमेवेदं चतुर्थाध्ययनं, अन्यानि वा अध्ययनानि, अस्यैव कतिपयैः परिमितैरालापकैरश्रद्धानमित्यर्थः । यतः स्थानसमवायजीवाभिगमप्रज्ञापनादिषु न किञ्चिदेवमाख्यातं, यथा प्रतिसन्तापकस्थानमस्ति तद्गुहावासिनश्च मनुजाः । तत्र च परमाधार्मिकाणानां पुनः पुनः सप्ताष्टवारान् यावदुपपातः, तेषां च तैर्दारुणैर्वज्रशिलाघरट्टसंपुटगतगोलिकानां (संपुटैर्गिलितानां) परिपीडयमानानामपि संवत्सरं यावत् प्राणव्यापत्तिर्न भवति इति । वृद्धवादस्तु पुनर्यथा तावदिदमार्षं सूत्रं (विकृति) विघृत्ति र्न तावदत्र प्रविष्टा, प्रभूताश्चात्र श्रुतस्कंधेऽर्थाः सुष्ठ्वतिशयेन सातिशयानि गणधरोक्तानि चेह वचनानि तदेवं स्थिते न किञ्चिदाशंकनीयम् ॥११॥ इति"

विरोधभानं च वेदनीयस्य जघन्या स्थितिरन्तर्मुहूर्तमुत्तराध्ययनेषूक्ता, प्रज्ञापनायां तु द्वादशमुहूर्ता इत्यादौ संभवत्येव । [1]हेतूदाहरणासंभवेऽपीत्यादिना प्रामाण्याभ्युपगमोऽप्युभयत्र तुल्य इति दिग् ॥४२॥

પ્રમાણભૂત તરીકે સ્વીકારતા નથી.

ઉત્તરપક્ષ :–અહીં જ તમારે ફસાવાનું છે! અમારા જે પૂર્વાચાર્યોએ અપ્રમાણતા **માની છે**, તે પૂર્વાચાર્યોએ પણ માત્ર ચતુર્થ અધ્યયનના કેટલાક આલાપકો અંગે જ **પોતાની અશ્રદ્ધા** વ્યક્ત કરી છે. બાકીના આલાપકો અને અધ્યયનો તો એમને પણ માન્ય જ છે. વળી **વૃદ્ધ સંપ્રદાય** તો એવો જ છે કે, 'આ મહાનિશીથગ્રંથ મહાપ્રભાવિક છે. અને ગંભીર અર્થોથી સભર છે. તેથી આ ગ્રંથના કોઇ પણ શબ્દ પર અપ્રમાણ તરીકે આશંકા કરવી જોઈએ નહિ.' તેથી જો તમે અમારા પૂર્વાચાર્યોના વચનને આધારે **જ પ્રામાણ્ય–અપ્રામાણ્ય** નો સ્વીકાર કરતા હો, તો તમારે મહાનિશીથગ્રંથને પ્રમાણભૂત જ માનવો પડશે. અને તો, પૂર્વે દર્શાવ્યું તેમ, દ્રવ્યસ્તવ પર પણ આદર કરવો પડશે. આમ અભ્યુપગમ સિદ્ધાંત સ્વીકારવાથી તમારા સિદ્ધાંતને બાધ આવશે તેથી તમારે તો, 'બકરું કાઢતાં ઊંટ પેઠું" એ ઉક્તિ ચરિતાર્થ થાય છે.

(મહાનિશીથના ચતુર્થ અધ્યયનના વચનો)

મહાનિશીથના ચતુર્થઅધ્યયનને અંતે રહેલા શબ્દો—

"ઘણા સૈદ્ધાન્તિકો આ ચતુર્થ અધ્યયનના કેટલાક આલાપકોની સમ્યગ્શ્રદ્ધા કરતા નથી. તેઓની અશ્રદ્ધા હોવાથી અમારી પણ સમ્યક્શ્રદ્ધા નથી.' એમ **શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી** કહે છે, પરંતુ સમગ્ર ચતુર્થ અધ્યયન કે બીજા અધ્યયનો પર અશ્રદ્ધા નથી. (અર્થાત્ શ્રદ્ધા છે જ.) પણ આ (ચતુર્થ અધ્યયન)ના કેટલાક જ આલાપકો પર અશ્રદ્ધા છે. એવો ભાવ છે. (આ અશ્રદ્ધાનું કારણ) કેમ કે **સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ, જીવાભિગમ, પ્રજ્ઞાપના** વગેરે ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે (કે જે આ આલાપકોમાં કહ્યું છે.) કહ્યું નથી કે, **'પ્રતિસન્તાપક'** નામનું કોઈક સ્થાન છે. તેની ગુફાઓમાં મનુષ્યો **રહે છે. ત્યાં પરમાધાર્મિક દેવો** સતત સાત આઠ વાર ઉત્પન્ન થાય છે. તથા તેઓ 'રત્નદ્વીપના

---

१. हेऊदाहरणासंभवे य सइ सुट्ठु जं न बुज्झेज्जा । सव्वण्णुमयमवितहं तहवि तं चिंतए मइमं ।
(ध्यानशतक,,४८)

महानिशीथ एवान्यथावचनमाशङ्कते–

भ्रष्टैश्चैत्यकृतेऽर्थितः कुवलयाचार्यो जिनेन्द्रालये,
यद्यप्यस्ति तथाप्यदः सतम इत्युक्त्वा भवं तीर्णवान् ।
एतत्किं नवनीतसारवचनं नो मानमायुष्मतां
यत्कुर्वन्ति महानिशीथबलतो द्रव्यस्तवस्थापनम् ॥४३॥

[दंडान्वय :– भ्रष्टैश्चैत्यकृतेऽर्थितः कुवलयाचार्यो 'जिनेन्द्रालये यद्यप्यस्ति तथाप्यदः सतमः' इत्युक्त्वा भवं तीर्णवान् । एतत् नवनीतसारवचनमायुष्मतां किं नो मानं यत् महानिशीथबलतो द्रव्यस्तवस्थापनं कुर्वन्ति ।]

भ्रष्टैः इति–भ्रष्टैः=लिङ्गमात्रोपजीविभिः चैत्यकृते=स्वाभिमतचैत्यालयसंपादनाय । अर्थितः= प्रार्थितः कुवलयाचार्यः–पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् कुवलयप्रभाचार्यः । 'यद्यपि एतच्चैत्यालये वक्तव्यमस्ति तथापि सतमः=सपापम्' इत्युक्त्वा भवं=संसारार्णवं तीर्णवान् । एतत्किं ? नवनीतसाराध्ययनवचनं आयुष्मतां=प्रशस्तायुषां भवतां नो मानं=न प्रमाणं ? यन्महानिशीथबलतः= महानिशीथबलमवष्टभ्य द्रव्यस्तवस्थापनं कुर्वन्त्यायुष्मन्तः । यत्र हि वाङ्मात्रेणापि द्रव्यस्तवप्रशंसनं निषिद्धं, तत्र कथं तत्करणकारणादिविहितं भविष्यतीति ? ॥४३॥

વણિકો) વડે વજ્રમયશિલાની ઘંટીના પડમાં દળાતા આ રત્નગોળીધારક પરમાધામિંકો એક વર્ષ સુધી પીડાવા છતાં મોત પામતા નથી. અહીં વૃદ્ધવાદ આ પ્રમાણે છે, 'આ **મહાનિશીથગ્રંથ આર્ષ** (=પૂર્વધરરચિત) સૂત્ર છે. આ સૂત્ર પર વિવૃત્તિ=ટીકાઓ નથી. (કે આ સૂત્રમાં વિકૃતિ (=પાછળથી ઓછુંવત્તું) પેઠી નથી.) તથા આ શ્રુતસ્કન્ધમાં ઘણા અર્થો છુપાયા છે. અતિશયોથી સભર ગણધરવચનો આમાં રહેલા છે. તેથી આ ગ્રંથ પર જરા પણ આશંકા ન કરવી. ॥૧૧॥

વિરોધનું જ્ઞાન તો અહીંની જેમ અન્યત્ર પણ થાય છે– જેમ કે વેદનીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ **ઉત્તરાધ્યયન**માં અંતર્મુહૂર્ત બતાવી છે જ્યારે **પ્રજ્ઞાપનામાં** બાર મુહૂર્તની બતાવી છે.

શંકા–ઉત્તરાધ્યયનમાં કયા આશયથી અંતર્મુહૂર્ત બતાવી છે. ઈત્યાદિ બાબત સમજવા હાલમાં હેતુ–ઉદાહરણ વગેરે મળતાં નથી. છતાં સર્વજ્ઞવચન હોઈ પ્રમાણભૂત જ છે.

સમાધાન:–આ જ સમાધાન મહાનિશીથગ્રંથ અંગે પણ આપી શકાય. તેથી મહાનિશીથગ્રંથને પ્રમાણભૂત માનવો જ રહ્યો.

'**મહાનિશીથ**' માં જ દ્રવ્યસ્તવને બાધ આવે તેવા વચન છે,' એવી આશંકા પ્રતિમાલોપક કરે છે—

શ્લોકાર્થ : જ્યારે ભ્રષ્ટ=લિંગમાત્રજીવી ચૈત્યવાસી મુનિઓએ કુવલયાચાર્યને સ્વઅભિમત ચૈત્યાલય–જિનાલયના સંપાદન માટે પ્રાર્થના કરી. ત્યારે કુવલયપ્રભાચાર્ય 'જો કે જિનાલય અંગે છે, તો પણ તે પાપયુક્ત છે.' તેમ કહીને સંસારસાગર તર્યા. હે પ્રશસ્ત આયુષ્યવાળાઓ! (=પ્રતિમાસ્થાપકો) આ નવનીતતુલ્ય શ્રેષ્ઠવચન શું આપને માન્ય નથી? જેથી મહાનિશીથના જ બળ પર દ્રવ્યસ્તવની સ્થાપના કરો છો.

उत्तरयति—

भ्रान्त ! प्रान्तधिया किमेतदुदितं पूर्वापरानिश्चयात् ,
येन स्वश्रमक्लृप्तचैत्यममतामूढात्मनां लिङ्गिनाम् ।
उन्मार्गस्थिरता न्यषेधि न पुनश्चैत्यस्थितिः सूरिणा,
वाग्भङ्गी किमु यद्यपीति न मुखं वक्रं विधत्ते तव ॥४४॥

[दंडान्वय :– हे भ्रान्त ! पूर्वापरानिश्चयात् प्रान्तधिया (त्वया) किमेतदुदितं येन सूरिणा स्वश्रमक्लृप्तचैत्यममतामूढात्मनां लिङ्गिनामुन्मार्गस्थिरता न्यषेधि न पुनः चैत्यस्थितिः । ' यद्यपि ' इति वाग्भङ्गी किमु तव मुखं वक्रं न विधत्ते ।]

' भ्रान्त ' इति–हे भ्रान्त ! विपर्ययाभिभूत ! पूर्वापरग्रन्थतात्पर्यानिश्चयात् प्रान्तधिया= हीनबुद्धिना त्वयैतत्किमुदितं=कुत्सितमुक्तम् , येनोक्तवचनेन स्वश्रमक्लृप्तानि यानि चैत्यानि तेषु या ममता तया मूढ आत्मा येषां ते तथा, तादृशानां लिङ्गिनां सूरिणा=कुवलयाचार्येण मनसि मिश्रितचैत्यकर्त्तव्यतागोचरतत्प्रतिज्ञां गलहस्तयता उन्मार्गस्थिरता=अनायतनप्रवृत्तिदार्ढ्यं

(કુવલયપ્રભાચાર્યનું વચન ઉન્માર્ગનિષેધક)

પૂર્વપક્ષ :–'લિંગમાત્રજીવી ભ્રષ્ટાચારીઓએ પોતાને ઇષ્ટ દેરાસર બંધાવવાનો શ્રાવકોને ઉપદેશ આપવા અંગે **કુવલયપ્રભાચાર્ય**ને પ્રાર્થના કરી. ત્યારે **કુવલયપ્રભાચાર્યે** સ્પષ્ટ કહી દીધું કે, 'જો કે જિનાલય અંગે કહેવાનું છે, છતાં તે કહેવામાં પાપ છે.' આમ કહેવાથી તેમનો સંસાર એક ભવ જેટલો સીમિત થઈ ગયો.' આ **વચન મહાનિશીથમાં** છે. અહીં વચનમાત્રથી દ્રવ્યસ્તવની પ્રશંસા જેટલી વાતનો પણ નિષેધ કર્યો છે. **મહાનિશીથ**ના આ માખણતુલ્ય વચનો શું તમને પ્રમાણભૂત નથી ? કે જેથી તમે **મહાનિશીથ**ના બળ પર દ્રવ્યસ્તવની સ્થાપના કરો છો. જરા તો વિચારો, જે ગ્રંથમાં વચનમાત્રથી પણ દ્રવ્યસ્તવની પ્રશંસાનો નિષેધ કર્યો હોય, તે ગ્રંથમાં દ્રવ્યસ્તવ કરાવવાનું વિધાન શી રીતે સંભવી શકે ?

ઉત્તર આપે છે—

શ્લોકાર્થ :–હે ભ્રાન્ત (–પ્રતિમાલોપક) ! તુચ્છબુદ્ધિવાળા એવા તારાથી પૂર્વાપરનો નિશ્ચય કર્યા વિના આ દુષ્ટ વચન કેમ કહેવાયું ? કેમ કે કુવલયપ્રભાચાર્યે પૂર્વોક્ત વચનો દ્વારા પોતે શ્રમ કરી બનાવેલા ચૈત્યોની મમતાથી મૂઢ થયેલા લિંગમાત્રજીવીઓની ઉન્માર્ગમાં સ્થિરતાનો નિષેધ કર્યો છે. નહિ કે, સમ્યગ્ભાવિત ચૈત્યોની વ્યવસ્થાનો. આ સંબંધમાં 'જો કે' એવો વચનપ્રયોગ તારા મુખને શું વક્ર કરતો નથી ? અર્થાત્ કરે જ છે.

કુવલયપ્રભાચાર્યએ ભ્રષ્ટજીવીઓની પ્રાર્થનાના જવાબમાં જે વચન કહ્યું તે વચન મિશ્રચૈત્યકર્તવ્યતા સંબંધી લિંગજીવીઓની પ્રતિજ્ઞાને ઊંચકીને ફેંકી દેવા માટે જ હતું. અને તે દ્વારા અનાયતન પ્રવૃત્તિની દૃઢતાનો નિષેધ કરવાનો જ આચાર્યનો આશય હતો. નહિ કે, સમ્યગ્ભાવિતચૈત્યવ્યવસ્થાનો લોપ કરવાનો.

न्यषेधि न पुनश्चैत्यस्थितिः=सम्यगभावितचैत्यप्रवृत्तिव्यवस्था । इहार्थे यद्यपीति वाग्भङ्गी=वचनरचना किमु तव मुखं वक्रं न विधत्ते ? अपि तु विधत्त एव। अप्राकरणिकस्य संबोध्य मुखवक्रीकरणस्य कार्यस्याभिधानेन प्रकृतवक्रोक्त्यभिधानादप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । "अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया" इति लक्षणम् । [का. प्र. द. उ. सू १५१] 'जइ वि जिणालये तह वि सावज्जमिणं" न स्वभावतश्चैत्यस्थितेर्दुष्टत्वमाह, किंतु मठप्रवृत्त्युपाधिनेत्येव श्रद्धेयं। न हि 'यद्यपि पायसं तथापि न भक्ष्य'मिति वचनं विषमिश्रिताद्युपाधिसमावेशं विनोपपद्यते इति भावनीयं सूरिभिः ॥४४॥

एवं व्याख्यानेन एवान्यत्रापि सूत्रस्य निःशङ्कितत्वकरणेन प्रव्रज्यासार्थकतोपपत्तिरित्यनुशास्ति ।–

यत्कर्मापरदोषमिश्रिततया शास्त्रे विगीतं भवेत्,
स्वामीष्टार्थलवेन शुद्धमपि तल्लुम्पन्ति दुष्टाशयाः ।
मध्यस्थास्तु पदे पदे धृतधियः संबन्ध्य सर्वं बुधाः
शुद्धाशुद्धविवेकतः स्वसमयं निःशल्यमातन्वते ॥४५॥

[दंडान्वयः– अपरदोषमिश्रिततया यत्कर्म शास्त्रे विगीतं भवेत् तत् शुद्धमपि दुष्टाशयाः स्वाभीष्टार्थलवेन लुम्पन्ति। पदे पदे धृतधियः मध्यस्था बुधास्तु शुद्धाशुद्धविवेकतः सर्वं सम्बन्ध्य स्वसमयं निःशल्यमातन्वते]

શંકા :– આવો આશય તમે કયાંથી શોધ્યો ?

સમાધાન :– આચાર્ય 'જોકે જિનભવન અંગે કહેવાનું છે, તો પણ એ સાવદ્ય છે.' આવું વચન બોલ્યા. તેમાં જે આ 'જોકે' પદ છે, તેજ સૂચવે છે કે, જિનાલયવ્યવસ્થા મૂળથી દોષરૂપ નથી. પરંતુ જ્યારે એ વ્યવસ્થા 'મઠ' વગેરેરૂપ બની જાય છે, અને સાધુઓને મોહ અને મમતાનું સાધન બની જાય છે ત્યારે જ સાવદ્ય બને છે.

શંકા :–'જોકે' પદના પ્રયોગથી આવું તાત્પર્ય શી રીતે નીકળે ?

સમાધાન :- 'જોકે'નો પ્રયોગજ એવા તાત્પર્યઅર્થે હોય છે. જેમકે 'જોકે આ ખીર છે તો પણ ખાવા જેવી નથી.' અહીં તાત્પર્ય એવું જ નીકળે કે, "ખીર તરીકે તો આ અભક્ષ્ય નથી. પણ ઝેરમિશ્રિતઆદિ કારણે જ અભક્ષ્ય છે નહિતર 'ખાવા જેવી નથી' તેમ ન કહેવાય" બસ એજ પ્રમાણે આચાર્યના પૂર્વોક્તવચનઅંગે આચાર્યોએ અત્રે કહેલું તાત્પર્ય ભાવન કરવું જોઇએ. અપ્રાકરણિકને સંબોધી મુખવક્રીકરણકાર્ય કહેવાયું હોવાથી અહીં પ્રકૃતવક્રોક્તિઅભિધાન અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર છે. આ અલંકારનું લક્ષણ–'પ્રસ્તુતને આશ્રયી કરાતી અપ્રસ્તુત પ્રશંસા છે.' (અપ્રસ્તુતના કથનદ્વારા પ્રસ્તુતઅર્થને વ્યક્ત કરવું તે અપ્રસ્તુત પ્રશંસા છે.)

[સૂત્રને નિશંકિત બનાવવાથી જ દીક્ષાની સાર્થકતા]

અન્યત્ર પણ આ પ્રમાણે જ વ્યાખ્યાન કરવા દ્વારા સૂત્રને નિઃશંકિત કરવું જોઇએ. અને તો જ, દીક્ષાની સાર્થકતા ઉપપન્ન થાય છે' એવું અનુશાસન કરતા કવિવર કહે છે–

શ્લોકાર્થ :- સ્વરૂપશુદ્ધક્રિયા પણ જ્યારે બીજાદોષથી મિશ્ર થવાથી શાસ્ત્રમાં

'यत्कर्म' इति-यत्कर्म स्वरूपतः शुद्धमपि अपरदोषेण मिश्रिततया शास्त्रे विगीतं= निषिद्धं भवेत्, तत् स्वाभीष्टार्थलवेन=स्वाभिमतार्थलेशप्राप्त्या शुद्धमपि दुष्टाशया लुम्पन्ति छिद्रान्वेषिणामीदृशच्छलस्य सुलभत्वात्। यथा, खेदोद्वेगादिदोषमिश्रितमावश्यकादि निषिद्धमिति दुष्पाल्यत्वादावश्यकमेवैदंयुगीनानामकर्त्तव्यमित्याध्यात्मिकादयो वदन्ति-विधिभक्तिविकलो द्रव्यस्तवो निष्फलः। तदाह-'जं पुण एयवियुत्तं एगंतेणेव भावसुन्नंति। तं विसयम्मि वि ण तओ, भावत्थयाहेउओ णेयं" [पञ्चा० ६ गा० ९] यदनुष्ठानं एतद्-औचित्यं, भावो-बहुमानं, विषयेऽपि-वीतरागेऽपि विधीयमानं, तकः-द्रव्यस्तवः। तथा प्रकृतेऽपि मठमिश्रितदेवकुलादिकं नाचार्येणानुमतमित्यादिकं पुरस्कृत्य द्रव्यस्तव एव न कार्य इति लुंपका वदन्ति। मध्यस्थास्तु-गीतार्थाः पदे पदे-स्थाने स्थाने, धृतधियः-संमुखीकृतविमर्शाः, सर्वं ग्रन्थं शनैः शनैः-मन्दं मन्दं श्रोतृप्रज्ञानुसारेण संबन्ध्य शुद्धाशुद्धयोर्विवेकः-विनिश्चयः, ततः स्वसमयं-स्वसिद्धान्तं निःशल्यं-शल्यरहितमातन्वते-तात्पर्याविवेचनेन सूत्रं प्रमाणयन्ति न तु शङ्कोद्भावनेन मिथ्यात्वं वर्द्धयन्तीति भावः ॥४५॥

एतेन प्रदेशान्तरविरोधोऽपि परिहृत्याह-

तेनाकोविदकल्पितश्वरणभृद्यात्रानिषेधोद्यत-
श्रीवज्रार्यनिदर्शनेन सुमने यात्रानिषेधो हतः।
स्वाच्छन्द्येन निवारिता खलु यतश्चन्द्रप्रभस्यानतिः,
प्रत्यज्ञायि महोत्तरं पुनरियं सा तैःस्वशिष्यैः सह ॥४६॥

નિષિદ્ધ થાય છે, ત્યારે દુષ્ટબુદ્ધિવાળાઓ સ્વાભિષ્ટ અર્થનો લેશ પ્રાપ્ત થવાથી તે શુદ્ધક્રિયાઓને મૂળથી ઊડાડવા પ્રયત્ન કરે છે પણ ડગલે પગલે બુદ્ધિને ધારી રાખનારા મધ્યસ્થપ્રાજ્ઞ પુરુષો તો પૂર્વાપરનો સંબંધ જોડી શુદ્ધાશુદ્ધના વિવેકથી=નિશ્ચયથી પોતાના આગમને શલ્યરહિતનું બનાવે છે.

છિદ્રાન્વેષીઓને બીજાઓના છિદ્રો સુલભ હોય છે. આ છિદ્રના બળે તે વસ્તુને સર્વથા દુષ્ટ જાહેર કરવાનો તેઓનો સ્વભાવ હોય છે. દા. ત. ખેદ, ઉદ્વેગ વગેરે દોષોથી યુક્ત પ્રતિક્રમણાદિ આવશ્યક વગેરે ક્રિયા કરવાનો નિષેધ છે. બસ આ નિષેધવચનને પકડી આધ્યાત્મિકમતવાદીઓ કહેવા મંડી પડ્યા કે, 'આ કાળમાં ચારિત્રનું પાલન દુઃશકય છે. તેથી આજના લોકો માટે આવશ્યકક્રિયાઓ અકર્તવ્ય છે.' બસ તેજ રીતે શાસ્ત્રમાં કહ્યું હોય કે વિધિ અને ભક્તિ વિનાનો દ્રવ્યસ્તવ નિષ્ફળ છે. **પંચાશકમાં** કહ્યું જ છે કે, જે "(અનુષ્ઠાન) આનાથી(=ઔચિત્યથી) રહિત છે, તે એકાંતે ભાવ (=બહુમાન) શૂન્ય છે અને તે (=વીતરાગ) વિષયક હોવા છતાં તે (=દ્રવ્યસ્તવ) ભાવસ્તવમાં હેતુ નથી." તથા પ્રસ્તુતમાં=**મહાનિશીથમાં** પણ આચાર્યએ મઠવગેરેથી મિશ્રિત જિનાલયની અનુમતિ આપી નથી-બસ આટલું પકડી 'દ્રવ્યસ્તવ સર્વથા કરણીય નથી' એમ પોકારી દ્રવ્યસ્તવને પ્રતિમાલોપકો અત્યંત વખોડી નાખે છે. ભલા! ગૂમડાવાળું ગળું શોભે નહિ, પણ તેના ઉપાય તરીકે ગૂમડાનું ઓપરેશન કરો. પણ

[दंडान्वयः– तेन अकोविदकल्पितः 'चरणभृद्यात्रानिषेधोद्यतश्रीवज्रार्यनिदर्शनेन सुमुने र्यात्रानिषेधो हतः। यतःखलु स्वाच्छन्द्येन चन्द्रप्रभस्यानतिः निवारिता। सेयं महोत्तरं तैः स्वशिष्यैः सह प्रत्यज्ञायि ॥]

व्याख्या–'तेन' इति–तेनोक्तहेतुना अकोविदेन–अतात्पर्यज्ञेन कल्पितश्चरणभृतां यात्रानिषेधे उद्यता ये श्रीवज्रार्याः-श्रीवज्रसूरयस्तेषां निदर्शनेन–दृष्टान्तेन सुमुनेः–सुसाधोः, यात्रानिषेधो हतः–निराकृतः। यतस्तत्र ग्रन्थे स्वाच्छन्द्येन–आज्ञारहिततया गुरुभिः चन्द्रप्रभस्य–चन्द्रप्रभस्वामिनः आनतिः निषिद्धा, महोत्तरं सङ्घयात्रोत्सवनिवृत्त्यनन्तरं पुनरियं चन्द्रप्रभयात्रा तैराचार्यैः स्वशिष्यैः सह प्रत्यज्ञायि–कर्तव्येति प्रतिज्ञाविषयीकृता। अत्राप्यविधियात्रानिषेधमेवोपश्रुत्य यात्रामात्रं मूढैर्निषिद्धं, तद्दूषितं तात्पर्यज्ञैरिति बोध्यम् ॥

अत्र सावद्याचार्यवज्राचार्यसंबन्धौ श्रोतृणामुपकाराय महानिशीथगतौ अभिधीयते। तथाहि–

"से भयवं! कयरे णं से सावज्जायरिए? किं वा तेणं पावियं? गो०! णं इओ य उसमादितित्थकरचउवीसिगाए अणंतेणं कालेणं जा अतीता अन्ना चउवीसिगा, तीए जारिसो अहयं तारिसो चेव सत्तरयणीपमाणेणं जगच्छेरयभूओ देविंदविंदवंदिओ पवरवरधम्मसिरिनामं चरमधम्मतित्थंकरो अहेसि। तस्स य तित्थे सत्त अच्छेरगे भूए। अहऽन्नया परिनिव्वुडस्स णं तित्थंकरस्स कालक्कमेणं असंजयाणं सक्कारकारवणे णामऽच्छेरगे वहिउमारद्धे। तत्थ णं लोगाणुवत्तीए मिच्छत्तोवहयं असंजयपूयाणुरयं बहुजनसमूहंति वियाणिऊण

આમ ગળું જ કાં કાપવા બેઠા! મધ્યસ્થગીતાર્થો તો દરેક સ્થળે પોતાની બુદ્ધિને તત્ત્વસન્મુખ કરે છે. તથા શ્રોતાની પ્રજ્ઞાને અનુસારે ધીમે ધીમે ગ્રંથનો સંબંધ જોડી તથા શુદ્ધાશુદ્ધનો તત્ત્વનિર્ણય કરી સ્વમતના સિદ્ધાંતોને શલ્યરહિત બનાવે છે,–તાત્પર્યનું વિવેચન કરી સૂત્રને પ્રમાણતયા સિદ્ધ કરે છે. પરંતુ તેમાં શંકા ઉત્પન્ન કરાવી બીજાઓના મિથ્યાત્વમાં વધારવાનું ક્લિષ્ટપાપ આચરતા નથી.

આનાથી પ્રસ્તુતસૂત્રમાં (મહાનિશીથમાં અન્યસ્થળે પણ દેખાતા વિરોધનો પરિહાર કરીને કવિ કહે છે.

શ્લોકાર્થ :– ઉપરોક્તહેતુથી–'સાધુઓને યાત્રાનો નિષેધ કરવા તત્પર બનેલા શ્રીવજ્રઆર્યના દૃષ્ટાંતથી સાધુઓને યાત્રાનો નિષેધ છે' એવી અજ્ઞની કપોળકલ્પિત ઉક્તિ પણ હણાયેલી છે, કારણ કે શ્રીવજ્રે સ્વચ્છન્દતાથી જ ચંદ્રપ્રભસ્વામીના વંદનનો નિષેધ કર્યો હતો. અને પોતાના શિષ્યો સાથે મહોત્સવ પછી વંદન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી.

શ્રી વજ્રઆર્યએ જિનાજ્ઞાથી રહિતપણે **ચન્દ્રપ્રભસ્વામીની** યાત્રાનો જ નિષેધ કર્યો હતો, નહિકે સર્વથા. કેમકે તે જ વખતે પોતાના શિષ્યો સાથે સંઘયાત્રા મહોત્સવ પત્યા પછી ચંદ્રપ્રભસ્વામીની આ યાત્રા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, આ દૃષ્ટાન્તના શ્રવણથી તાત્પર્યને નહિ સમજનારા અજ્ઞો એમ કહેવા બેસે કે "શ્રી વજ્રઆર્યના દૃષ્ટાન્તથી મહાનિશીથમાં તીર્થયાત્રાનો સર્વથા નિષેધ છે." તો તેમને મૂઢ જ સમજવા, કેમકે તેઓ "માત્ર અવિધિથી થતી યાત્રાનો જ નિષેધ છે સર્વથા નહિ" એવા તાત્પર્યને સમજવામાં થાપ ખાઇ ગયા છે. તેથી તાત્પર્યને સમજનારા સુજ્ઞપુરુષો અજ્ઞોની આ પ્રરૂપણાને દોષયુક્ત જ જાહેર કરે છે.

तेणं कालेणं तेणं समएणं अमुणियसमयसब्भावेहिं तिगारवमइरामोहिएहिं णाममेत्तआयरियमहत्तरेहिं सड्ढाइणं सयासाओ दविणजायं पडिग्गहिए २ थंभसहस्सूसिए सकसके ममत्तिए चेइयालगे काराविऊणं ते चेव दुरंत-पंतलक्खणाहमाहमेहिं आसइएहिं ते चेव चेइयालगे नीसीय गोविऊणं च बलवीरियपुरिसकारपरक्कमे, संते बले, संते वीरिए, संते पुरिसकारपरक्कमे, चइउणं उग्गाभिग्गहे अणिययविहारं णीयावासमासइत्ताणं सिढिलीहोऊणं संजमाइसुट्ठिए पच्छा परिचिचा णं इहलोगपरलोगावायं अंगीकाऊण य सुदीहं संसारं तेसुं चेव मढदेवउलेसुं अच्चत्थं गंथिरे मुच्छिरे ममीकारहंकारेहिं णं अभिभूए सयमेव विचित्तमल्लदामाईहिं णं देवच्चणं काउ-मब्भुज्जए । जं पुण समयसारं परं इमं सव्वन्नुवयणं तं दूरसुदूरयरेणं उज्झियंति । तंजहा "सव्वेजीवा सव्वे पाणा सव्वे भूआ सव्वे सत्ता ण हंतव्वा ण अज्जावेयव्वा ण परियावेयव्वा ण परिघेतव्वा, ण विराहेयव्वा ण किलामेयव्वा ण उवद्दवेयव्वा । जे केई सुहुमा जे केइ बायरा, जे केइ तसा जे केई थावरा, जे केई पज्जत्ता

[સાવદ્યાચાર્યનું દૃષ્ટાન્ત]

પ્રસ્તુતમાં શ્રોતાઓના ઉપકારાર્થે **મહાનિશીથ**માંથી ઉદ્ધૃત કરી સાવદ્યાચાર્ય અને વજ્રઆર્યના દૃષ્ટાન્ત દર્શાવે છે. (ગુજરાતીમાં મૂળ શબ્દોને આશ્રયી ભાવાર્થ પ્રગટ કરાય છે.) પ્રથમ સાવદ્યાચાર્યનું હૃદયસ્પર્શી દૃષ્ટાન્ત રજુ કરે છે.

"હે ભદન્ત ! એ સાવદ્યાચાર્ય કોણ હતા ? તેણે શું પ્રાપ્ત કર્યું ?" હે ગૌતમ ! સાંભળ... **શ્રીઋષભદેવ**થી માંડીને પસાર થયેલી આ ચોવિસીની અનંતકાળ પૂર્વે આવી જ તીર્થંકર ચોવિસી થઈ હતી. તે ચોવિસીના ચરમ તીર્થપતિ હતા **શ્રીધર્મ-શ્રીભગવાન.** આ તીર્થંકર મારી (=શ્રીપ્રભુમહાવીરસ્વામી) જેમ સાત હાથ ઊંચા હતા. જગત માટે પરમઆશ્ચર્યના નિધાન હતા. દેવેન્દ્રોથી પૂજાયેલાં હતા. શ્રેષ્ઠતમ હતાં. આ પરમાત્માના શાસનમાં સાત અચ્છેરા (=આશ્ચર્યકારી ઘટના) થયા હતા. આ સર્વ-જીવવત્સલ પ્રભુ પરમપદને પામ્યા પછી કાળક્રમે અસંયતોની પૂજાસત્કારરૂપ અચ્છેરુ પ્રગટ થયું. તે વખતનો મોટો લોકસમુદાય લોકપ્રવાહમાં તણાયેલો હતો, મિથ્યાત્વથી હણાયેલો હતો, અસંયતોની પૂજાના ભાવથી રંગાયેલો હતો. આ ગાડરીયાપ્રવાહને જોઇ શાસ્ત્રસિદ્ધાંતના જ્ઞાનપ્રકાશથી વંચિત, ત્રણ ગારવ(ઋદ્ધિ-રસ-શાતા) રૂપી મદિરાથી મત્ત અને નામ માત્રથી આચાર્યમહત્તર બની બેઠેલા સંયતોની બુદ્ધિ બગડી. લોકસંજ્ઞાથી વાસિત તેઓએ શ્રાવકો પાસેથી દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરી હજારો થાંભલાઓવાળા અને દેવ-વિમાનસરિખા-જિનાલયો બંધાવવા માંડયા, પછી અધમતાનો આશરો લઈ તેઓ એજ દેરાસરોમાં અડ્ડો જમાવવા માંડયા. બસ પછી તો પોતાનું બળ, પોતાનો ઉત્સાહ, પોતાનું પરાક્રમ, પોતાનો પુરુષાર્થ-આ બધાને સંયમમાં વાપરવાને બદલે પાતાળમાં દાટી દીધા. અને બળ, વીર્ય, પરાક્રમ હાજર હોવા છતાં ઉગ્ર અભિગ્રહો ધારણ કરવાનું છોડી અને અનિયતાવાસને જલાંજળી બક્ષી તેઓએ નિત્યાવાસને સ્વીકારી લીધો. ચાલતા ભલા સાધુઓએ સ્થિરવાસની દુર્ગંધ સ્વીકારી લીધી. સંયમની સુવાસ લુપ્ત બની. શિથિલાચાર વ્યાપી ગયો. આલોકપરલોકના ભયંકર નુકશાનો આંખથી દૂર થયા. તેઓએ તો જાણે કર્મસત્તા પાસેથી દીર્ઘકાળ માટે સંસારમાં રહેવાની પરમીટ મેળવી લીધી હોય, તેમ પોતે બંધાવેલા તે તે જિનાલયો અંગે જ નિર્ગ્રન્થ હોવા છતાં ગ્રન્થિ(=મમત્વભાવ) જોડી દીધી. કહેવાતા અપરિગ્રહીઓએ જિનાલયોનો પરિગ્રહ ઊભો કર્યો. સમતારસમાં રહેવાનું

जे केई अपज्जत्ता, जे केई एगिंदिया, जे केई बेइंदिया, जे केई तेइंदिया, जे केई चउरिंदिया, जे केई पंचिंदिया, तिविहं तिविहेणं मणेणं वायाए, काएणं, जं पुण गो० ! मेहुणं तं एगंतेणं ३ णिच्छयओ ३ बाढं ३ तहा आउतेउ समारंभं च सव्वहा सव्वपयारेहिं सययं विवज्जेज्जा मुणी त्ति । एस धम्मे धुवे, सासए, णिइए, समिच्च लोगं खेयन्नेहिं पवेइए त्ति ॥ २६ ॥

से भयवं जे णं केइ साहू वा साहूणी वा निग्गंथे, अणगारे, दव्वथयं कुज्जा, से णं किमालवेज्जा ? गो ! जे णं केई साहू वा साहूणी वा णिग्गंथे अणगारे दव्वत्थयं कुज्जा से णं अजयइ वा असंजएइवा देवभोइए वा, देवच्चगेइ वा, जाव णं उम्मग्गपइट्ठिएइ वा दुरुज्झियसीलेइ वा, कुसीलेइ वा, सच्छंदयारिएइ वा आलवेज्जा ॥ सू. २७ ॥

एवं गो० ! तेसिं अणायारपवित्ताणं बहुणं आयरियमहत्तराईणं एगे मरगयच्छवी कुवलयप्पहाभिहाणे णाम अणगारे महातवस्सी अहेसी । तस्स णं महामहंते जीवाइपयत्थे सुत्तत्थपरिन्नाणे सुमहंते चेव संसारसागरे तासुं तासुं जोणीसुं संसरणभयं सव्वहा सव्वपयारेहिं णं अच्चंतं आसायणाभीरुअतणं । तक्कालं तारिसेऽवि असमंजसे अणायारे बहुसाहम्मियपवत्तिए, तहावि सो तित्थयराणमाणं णाइक्कमेइ ।

अहन्नया सो अणिगूहियबलवीरियपुरिसक्कारपरक्कमे सुसीसगणपरियरिओ सव्वन्नुपणीयागमसुत्तत्थोभयाणुसारेणं ववगयरागदोसमोहमिच्छत्तममकाराहंकारो सव्वत्थ अपडिबद्धो । किं बहुना ? सव्वगुणगणाहिट्ठिय सरीरो अणेगगामागरनगरखेडकव्वडमडंबदोणमुहाइसन्निवेसविसेसेसु अणेगेसु भव्वसत्ताणं संसारचारगविमोक्खणि सद्धम्मकहं परिकहेंतोविहरिंसु । एवं च वच्चंति दियहा । अण्णया णं सो महाणुभागो विहरमाणो आगओ गो० !

છોડી મમતાની મૂડી ઊભી કરી અને 'હું અને મારું'ની બાલિશ રમત રમવાની શરૂ કરી. પતનની ખીણમાં ઝડપથી સરકતા તેઓએ પ્રથમ મહાવ્રતને ભૂલી જાતે જ જાત જાતના પુષ્પો અને ભાતભાતની માળાઓથી દેરાસર અને પ્રતિમાઓને શણગારવા માંડી. 'ભવ્યઆંગી'ના નામે લોકોને આકર્ષી કમાણીનું મોટું સાધન ઉભું કર્યું, અને આબાદીનો આભાસ ઉભો કર્યો. તેઓએ સર્વશાસ્ત્રોના નિચોડભૂત પરમાત્માના તે વચનને તો યોજનો દૂર ફગાવી દીધું કે "બધા જીવ, ભૂત, પ્રાણ અને સત્ત્વોની હિંસા ન કરવી, પરિતાપના ન કરવી, તેઓને પકડવા નહિ, તેઓની વિરાધના ન કરવી. તેઓને પીડા ન આપવી, કે તેઓને મારી નાખવા નહિ. વળી સૂક્ષ્મ કે બાદર, ત્રસ કે સ્થાવર, પર્યાપ્ત કે અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિય સુધીમાં સમાવેશ પામેલા કોઈપણ જીવની મન, વચન, કાયાથી હિંસા વગેરે કરવી–કરાવવી–અનુમોદવી નહિ. તથા હે ગૌતમ ! **સાધુએ મૈથુનનો એકાંતે નિશ્ચયથી અને અત્યંત દૃઢતાથી ત્યાગ કરવો, અને પાણી તથા અગ્નિ સંબંધી તમામ પ્રકારના આરંભોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો.** આ જ ધર્મ ધ્રુવ છે, આજ ધર્મ શાશ્વત છે, આ જ ધર્મ નિત્ય છે, લોકસ્વરૂપનો પ્રકાશ મેળવી સર્વજ્ઞોએ આ જ ધર્મની પ્રરૂપણા કરી છે."

'હે પ્રભુ ! જે કોઈ નિર્ગ્રન્થ, અણગાર સાધુ કે સાધ્વી સ્વયં દ્રવ્યસ્તવ કરે, તેને કયા નામથી ઓળખવો ? હે ગૌતમ ! તે સાધુકે સાધ્વીને અસાધુ કહેવો, અસંયત ઓળખવો, દેવભોગી સમજવો, દેવાચાર્યગૃદ્ધ ગણવો, ઉન્માર્ગગામી જાણવો, શીલને દૂર તરછોડનાર કુશીલ તરીકે જોવો, અથવા તો તેને સ્વચ્છન્દાચારી તરીકે સ્વીકારવો.

હે ગૌતમ ! આ પ્રમાણે અનાચારમાં ડૂબેલા આવા ઘણા આચાર્ય–મહત્તરોથી ભરેલા તે કાળે ખારા સમુદ્રમાં મીઠાપાણીની વિરડી સમાન, રણપ્રદેશમાં કલ્પવૃક્ષ સમાન,

तेसिं णीअविहारिणमावासगे। तेहिं च महातवस्सीत्ति काऊण सम्माणिओ किइकम्मासणपदाणाईणा सुविणएणं, एवं च सुहनिसन्नो चिट्ठित्ता णं धम्मकहाइणा विणोएणं पुणो गंतुं पयत्तो। ताहे भणिओ सो महाणुभागो गो० ! तेहिं दुरंतपंतलक्खणेहिं लिंगोवजीवीहिं भट्ठायारुमग्गपवत्तगाभिग्गहियमिच्छादिट्ठीहिं, जहा णं भयवं ! जइ तुममिहइं एक्कं वासारत्तं चाउम्मासियं पउंजियंतो णमेत्थ एत्तिगे चेइयालगे भवंति णूणं तुज्झाणत्तीए। ता कीरउ अणुग्गहत्थमम्हाणं इहेव चाउम्मासियं। ताहे भणियं तेण महाणुभागेणं गो० ! जहा "भो भो पियंवए ! जइवि जिणालए तहवि सावज्जमिणं णाहं वयामित्तेणवि एयं आयरिज्जा !" एवं च समयसारं परंतत्तं जहट्ठियं अविवरीयं, णीसंकं भणमाणेणं तेसिं मिच्छादिट्ठीलिंगीणं साहुवेसधारीणं मज्झे गो० ! आसकलियं तित्थयरणामकम्मगोयं तेणं कुवलयप्पभेणं एगभवावसेसीकओ भवोयही। तत्थ य दिट्ठो अणुल्लविज्जणाम् संघमेलावगो अहेसि। तेसिं च बहूहिं पावमईहिं लिंगिलिंगिणियहिं परोप्परमेगगयं काउणं गो० !

કાગડાઓના ટોળામાં હંસસમાન, કાચના કટકાઓની વચ્ચે મરકતમણિ સમાન (મરકત મણિની કાંતિવાળા-તેવા વર્ણવાળા) **કુવલયપ્રભ** નામના આચાર્ય હતા. તપથી સૂકવી નાખેલી કાયાના તે ધણી હતા. જીવવગેરે પદાર્થોના તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વામી હતા. અતિ-વિશાળ અને ભારે ભયંકર સંસારસાગરમાં તે-તે યોનિમાં રખડવાથી તેઓ ભારે ડરતા હતા. અને તેથી ભારે આશાતનાભીરુ હતા. તે કાળે સાવ નીચલી કક્ષાને પામી ગયેલા આચાર્યોની વચ્ચે, અયુક્ત અનાચારની ગંદી ખાઇમાં ગળાડૂબ સાધર્મિકોની વચ્ચે પણ તે મહાત્મા ભગવાનની આજ્ઞાને સંપૂર્ણ વફાદાર હતા.

પોતાના બળ-વીર્ય-પુરુષાર્થ-પરાક્રમને જરા પણ છૂપાવ્યા વિના સર્વક્રિયામાં અપ્રમત્ત રહેતા એ આચાર્ય...સુંદર શિષ્યોના સમુદાયથી પરિવરેલા એ આચાર્ય... સર્વજ્ઞે પ્રકાશેલા આગમના સૂત્ર-અર્થ-તત્ત્વને અનુસારે સર્વત્ર પ્રતિબંધ વિનાના એ આચાર્ય...રાગદ્વેષ મોહમિથ્યાત્વ મમત્વ અને અહંકાર વગેરે ઉપદ્રવોથી રહિતના એ આચાર્ય...શું વધુ કહીએ ? સર્વગુણ—સમુદાયથી શોભતા શરીરવાળા એ આચાર્ય... અનેક ગામ, નગર, કસ્બા, બંદર, મહાનગર, છાવણીઓને પોતાના વિહાર દ્વારા પવિત્ર કરતા એ આચાર્ય...અનેક ભવ્ય જીવોને સંસાર કેદખાનામાંથી મુક્ત કરતી અને સંવેગ રંગના તરંગમાં હિળોલા લેવડાવતી સદ્ધર્મકથા દ્વારા અનુપકૃત-ઉપકારી એ આચાર્ય...પૃથ્વીતલ પર વિચરતા વિચરતા એક વાર આવી પહોંચ્યા એ નિત્યવાસી મુનિઓના ગામમાં-તેઓના ઉપાશ્રયમાં. 'અહો ! મહાતપસ્વી પધાર્યા !' એમ વિચારી તેઓએ પણ કૃતિ કર્મ, આસન આપવા વગેરે વિનય દ્વારા એ કુવલયપ્રભાચાર્યનો સત્કાર કર્યો. (પણ એટલું યાદ રાખજો ! **સંસારરસિકોના સન્માનની સુવાસ પાછળ ભયંકર સ્વાર્થની ભારે બદબુ છુપાએલી હોય છે** ના મોહી પડશો એ સન્માનના દેખાવમાં !) થોડીવાર ધર્મકથાવગેરેથી વિનોદ કર્યો. પણ એટલી વારમાં આચાર્યએ તે લોકોને પારખી લીધા. **પ્રાયઃવેશ, વર્તન અને વાણીમાં વિચારોનું પ્રતિબિંબ પડતું હોય છે. સમજી ગયા કુવલયપ્રભાચાર્ય, કે આ લોકો ભ્રષ્ટાચારી લિંગમાત્રજીવી છે.** આમ આ લિંગજીવીઓના સંગમાં તો ઠીક અરે પડછાયામાં તો ઠીક, પણ નામ શ્રવણમાં પણ પાપ છુપાયેલું છે. અને સંસારરસિક જીવોના સંગે જીવને સંસારનો સંગી બનાવી દીધો છે. 'સંગ તેવો રંગ' આ કહેવતને

ताल दाउणं विप्पलोइयं चेव तं तस्स महाणुभागस्स महातवस्सिणो कुवलयपहाभिहाणं, कयं च से सावज्जायरियाभिहाणं सद्दकरणं, गयं च पसिद्धिं । एवं सद्दिज्जमाणोऽवि सो तेणापसत्थसद्दकरणेणं तहावि गो० ! ईसिंपि ण कुप्पो । २८ ।

अहन्नया तेसिं दुराचाराणं सद्धम्मपरम्मुहाणं अगारधम्माणगारधम्मोभयभट्ठाणं लिंगमेत्तनामपव्वइयाणं, कालक्कमेण संजाओ परोप्परं आगमवियारो-जहा णं सड्ढगाणमसई संजया चेव मढदेउले पडिजागरेंति, खंडपडिए य समरावयंति । अन्नं च जावकरणिज्जं तं पइ समारंभे कज्जमाणे जइस्सवि णं णत्थि दोससंभवं । एवं च केई भणंति-सजमं मोक्खनेयारं । अन्ने भणंति-जहा णं पासायवडिंसए पूयासक्कारबलिविहाणाइसु णं तित्थुच्छप्पणा चेव मोक्खगमणं । एवं तेसिमविइयपरमत्थाणं पावकम्माणं जं जेण सिट्ठं सो तं चेवुद्दामुस्सिखलेणं मुहेण पलवति । ताहे समुट्ठियं वादसंघट्टं । णत्थि य कोइ तत्थ आगमकुसलो-तेसिं मज्झे जो तत्थ जुत्ताजुत्तं वियारेइ, जो य पमाणपुव्वमुवइसइ । तहा एगे भणंति-जहा अमुगो, अमुगगच्छामि चिट्ठे । अन्ने भणंति-अमुगो । अन्ने भणंति-किमित्थ बहुणा पलविएणं ? सव्वेसिमम्हाणं सावज्जायरिओ इत्थ पमाणंति । तेहिं भणियं जहा "एवं होउ" त्ति "हक्कारावेह लहुं" । तओ हक्काराविओ गो० ! सो तेहिं सावज्जायरिओ ।

બરાબર સમજતા આચાર્યએ તો વિહારની તૈયારી કરવા માંડી, એટલે તરત જ તે લિંગજીવી અને આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વી ચૈત્યવાસી યતિઓએ એ મહાત્માને મધ ઝરતી વાણીથી વિનંતિ કરી "હે કૃપાળુ ભગવન્! જો આપ એક ચાતુર્માસ અહીં કરો, તો આપની આજ્ઞાથી અહીં ભવ્ય જિનાલયો તૈયાર થઈ જાય. તેથી હે કૃપાસાગર! આપ અમારા પર કૃપાનો ધોધ વરસાવી અહીં ચાતુર્માસની 'જે' બોલાવી દો." ત્યારે આ લોકોની રગેરગને પીછાણતા એ પ્રભાવક આચાર્યે વાણીના મધમાં લપટાયા વિના અને ભોળા બન્યા વિના કહી દીધું. "હે મધુરભાષીઓ! **જો કે જિનાલય સંબંધી છે તો પણ આ સાવદ્ય, છે. તેથી વચનમાત્રથી પણ હું આ આચરીશ નહિ,"** આ પ્રમાણે શાસ્ત્રના નિચોડભૂત અને તત્ત્વના પરમસારભૂત આ વચનોને યથાર્થપણે નિશંકરીતે એ મિથ્યાત્વી લિંગમાત્રજીવો, સાધુવેશધારીઓ આગળ કડવી દવાની જેમ ફરમાવીને એ મહાત્માએ તીર્થંકરનામકર્મને (અનિકાચિત) ઉપાર્જી લીધું. પોતાના સંસારસાગરને એક ભવ જેટલો મર્યાદિત બનાવી દીધો. પણ સિંહની ગર્જના શિયાળીઆઓને ન ગમે એ સ્વાભાવિક છે. તે વખતે જેઓનું નામ લેવામાં પાપ છે. એવા ઘણા લિંગજીવી સાધુ-સાધ્વી વેશધારીઓ પરસ્પર ભેગા થયેલા હતા. તેઓએ રાસડા લીધા અને એકબીજાને તાળીઓ દઈ આચાર્યના વચનને વારંવાર દોહરાવી મશ્કરી કરવા માંડી, અને આચાર્યના મૂળ નામને ગોપવી નવું નામ પાડયું "સાવદ્યાચાર્ય" અને બધે વાયુવેગે આ નામ ફેલાઈ ગયું. તમાશાઘેલા લોકોને તમાશામાં જ રસ હોય, તત્ત્વની ચિંતા એમને હોતી નથી. આવા અપ્રશસ્ત નામથી પોતે ઓળખાઈ રહ્યા હોવા છતાં પોતાના અનામી-સિદ્ધસ્વરૂપનો જ વિચાર કરતા એ આચાર્યએ પોતાનો શાંતસુધારસ જરાય ગુમાવ્યો નહિ. કેમકે **દુર્જનોની દુર્જનતા સજ્જનોની સજ્જનતાની પીછાણ છે.**

તે પછી એકવાર ધર્મ સાથે જેઓને કંઈ લેવા દેવા નથી. જેઓ નથી સાધુ અને નથી શ્રાવક, અને વેશધારી નામમાત્રથી જેઓ સાધુ હતા, તેઓમાં આગમતત્ત્વની વિચારણા

आगओ दूरदेसाओ अप्पडिबद्धत्ताए विहरमाणो सत्तहिं मासेहिं। जाव णं दिट्ठो एगाए अज्जाए। सा य तं कट्ठुग्गतवचरणसोसियसरीरं चम्मट्ठिसेसतणुं अच्चंतं तवसिरीए अतीवदिप्पंतं सावज्जायरियं पेच्छिय सुविम्हियंतकरणा तक्खणा वियक्किउं पयत्ता-अहो! किं एस महाणुभागे णं सो अरहा किं वा णं धम्मो चेव मुत्तिमंतो? किं बहुणा? तियसिंदवंदाणंपि वंदणिज्जपायजुओ एस त्ति चिंतिऊण भत्तिभरनिब्भरा आयाहिणपयाहिणं काऊणं उत्तिमंगेगं संघट्टमाणी झटिति णिवडिया चलणेसु, गो०! तस्स णं सावज्जायरियस्स। दिट्ठो च सो तेहिं दुरायरेहिं पणमिज्जमाणो। अन्नया णं सो तेसिं तत्थ जहा जगगुरुहिं उवइट्ठं तहा चेव गुरूवएसाणुसारेणं आणुपुव्वीए जहट्ठियं सुत्तत्थं वागरेइ तेवि तहा चेव सद्दहंति।

શરૂ થઈ, કોઈક કહે છે "શ્રાવકોના અભાવમાં સાધુઓએ મઠ અને જિનાલયોની સાચવણી કરવી જોઈએ. તૂટેલા ભાગને સમરાવવો જોઈએ...જીર્ણોદ્ધાર કરવો જોઈએ. અને આવા પ્રકારનો બીજો પણ આરંભ કરવામાં સાધુને કોઇ દોષ નથી." વળી બીજો કહે છે. 'ભાઇ! સંયમ જ મોક્ષમાં લઇ જાય.' તો ત્રીજો પોકારી ઉઠયો..."ના ના તમને ખબર નથી. તીર્થની પ્રભાવનાથી મોક્ષ છે. અને દેરાસરમાં પૂજા-સત્કાર-બાલિવિધાન વગેરેથી જ શાસનપ્રભાવના થાય છે." શાસ્ત્રના સારને સમજ્યા વિના જેને જે યોગ્ય લાગ્યું, તેણે તે નિરંકુશપણે મર્યાદા મુકીને બોલવા માંડયું. પરિણામ શું આવ્યું? 'સો મૂર્ખા ભેગા થાય તો એકસો એક મત પડે!' બસ ભારે વાદવિવાદ સર્જાયો. અને ત્યાં કોઇ આગમકુશળ વ્યક્તિ તો હતી જ નહિ કે જે યુક્ત-અયુક્તનો વિચાર કરી પ્રમાણનો ઉપદેશ આપી શકે. તેથી કોઈ કહે છે-"અમુક ગચ્છના અમુકને 'જજ' બનાવીએ" બીજો કહે 'ના. ના. અમુક ને જ ન્યાયાધીશ બનાવીએ'...વળી કોને નિર્ણાયક બનાવવો એની ચર્ચા ચાલી. અંતે એકે કહ્યું..."મૂકોને બીજી પંચાત! આ બાબતમાં આપણને બધાને સાવદ્યાચાર્ય જ પ્રમાણ છે." બધાએ એકી અવાજે એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો. અને સાવદ્યાચાર્યને જલ્દી બોલાવવાનો નિર્ણય લઈ સભા બરખાસ્ત થઇ. પછી તો સાવદ્યાચાર્યને "આગમચર્ચાના વિવાદની લવાદી તમને સોંપવાનો અમે સર્વાનુમતે નિર્ણય કર્યો છે માટે જલ્દીથી પધારો" એવું કહેણ મોકલ્યું. અને સાવદ્યાચાર્યે એનો સહર્ષ સ્વીકાર કરવાની ભારે ભૂલ કરી નાખી. સાવધાન! **સંસારરસિકોની સભાના પ્રમુખ થવાની લાલચમાં જો લપટાશો, તો ખ્યાલ રાખજો! કાં તો સંસાર વધારશો. અને કાં તો તેઓના ઉપહાસને પાત્ર ઠરશો. પાગલોની પંચાતના પ્રમુખ થનારને કાં તો પાગલ બનવું પડે, કાં તો પાગલોનો માર ખાવો પડે.**

ધર્મભ્રષ્ટ સંસારરસિક લિંગજીવીઓની ચર્ચાના લવાદ થવાના લોભમાં સાવદ્યાચાર્યે પોતાના સર્વનાશને નોતરૂં આપી દીધું. સાત મહિનાનો ઉગ્ર વિહાર કરી દૂર દેશમાંથી તેઓ પધાર્યા. પધારી રહેલા તેમને સામે લેવા ઘણા સાધુ સાધ્વીઓ ગયા. દૂર દૂરથી આવી રહેલા એમની તપથી શુષ્ક બનેલી કાયામાં હાડકા અને ચામડા સિવાય બીજું કશું દેખાતું ન હતું...અને છતાં તપના તેજથી તેમની કાયા અત્યંત દેદીપ્યમાન દેખાતી હતી. એક સાધ્વી તો આમને આવા જોઇ વિસ્મિત થઈ ગઈ. વિચારે છે. "શું આ સાક્ષાત્ અરિહંત પધારી રહ્યા છે? કે પછી શું મૂર્તિમાન ધર્મ જ આવી રહ્યો છે? આમના પાદપદ્મ દેવેન્દ્રોના સમુદાયને પણ પૂજ્ય છે." આમ

अन्नया ताव वागरियं गो ! जाव णं एक्कारस्सण्हमंगाणं चोद्दसण्हं पुव्वाणं दुवालसंगस्स णं सुयना-णस्स णवणीयसारभूयं सयलपावपरिहारट्ठकम्मनिम्महणं आगयं इणमेव गच्छमेरापन्नवणं महानिसीथसुअखंधस्स पंचमं अज्झयणं। एत्थेव गो० ! ताव णं वक्खाणियं जाव णं आगया इमा गाहा "जत्थित्थीकरफरिसं अंतरियं कारणेवि उप्पन्ने। अरहाऽवि करेज्ज सयं तं गच्छं मूलगुणमुक्कं ॥१२७॥

तओ गो० ! अप्पसंकिएणं चेव चिंतियं तेणं सावज्जायरिएणं 'जइ इह एयं जहट्ठियं चेव पन्नवेमि, तओ जं मम वंदणगं दाउमाणीए तीए अज्जाए उत्तमंगेणं चलणे पुट्ठे तं सव्वेहिंपि दिट्ठमेएहिंत्ति। ता जहा मम सावज्जायरियाभिहाणं कयं तहा अन्नमवि किंचि एत्थ मुट्टंकं काहिंति जेण तु सव्वलोए अपुज्जो भविस्सं। ता अहमन्नहा सुत्तत्थं पन्नवेमि ? ता णं महती आसायणा। तो किं करियव्वमेत्थंति ? किं एयं गाहं पवढवयामि ? किं वा णं अण्णहा वा पन्नवेमि ? अहवा हा हा ! ण जुत्तमिणं उभयहावि अच्चंत-गरहियं आयहियट्ठीणमेयं। जओ एस सुआभिप्पाओ-जहा णं "जे भिक्खु दुवालसंगस्स णं सुयनाणस्स असईचुक्कखलियपमायासंकादीसभयत्तेणं पयक्खरमत्ताबिंदुमवि एक्कं पउविज्जा, अन्नहा वा पन्नवेज्जा, संदिद्धं वा सुत्तत्थं वक्खाणेज्जा, अविहीए अजोग्गस्स वा वक्खाणिज्जा से भिक्खू अणंतसंसारी भवेज्जा ! ता किं एत्थं जं होही तं भवउ, जहट्ठियं चेव गुरुवएसाणुसारेणं सुत्तत्थं पवक्खामित्ति चिंतिऊणं गो० !

વિચારે છે ત્યાં તો સાવદ્યાચાર્ય ખૂબ નજીક આવી ગયા, ભક્તિભરહૃદયવાળી...રોમાં-ચિત અંગવાળી...હર્ષાશ્રુથી વ્યાપ્ત નયનવાળી એ સાધ્વીએ તરત જ ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઈ સાવદ્યાચાર્યને વંદન કર્યું... પણ તેમ કરવા જતાં એ સાધ્વીના મસ્તકે સાવદ્યા-ચાર્યના ચરણનો સ્પર્શ કર્યો. અને લિંગજીવીઓ આ જોઈ ગયા. કોને ખબર હતી કે આ નાનકડો પ્રસંગ ભયંકર આગની ચિનગારી બનશે? કોને એવો ખ્યાલ હતો કે આ થોડામાંથી ભયંકર હોનારત સર્જાઈ જવાની છે? કોણે એવું વિચારેલું કે આટલો પ્રમાદનો પવન ઝંઝાવાત બની સાવદ્યાચાર્યની આરાધનાના વૃક્ષોને મૂળથી ઉખેડી કયાંય ફેંકી દેશે? સાધ્વી અડકી ત્યારે પગ ન સંકોચી લેવાનો નાનકડો પ્રમાદ—નાનકડી ગફલત સાવદ્યાચાર્યના ભાવપ્રાણ માટે જીવલેણ ફટકાસમાન બની જવાની છે. એ વિચાર સાવદ્યાચાર્યને પણ ન હતો. બસ પછી તો ચાલી આગમ વાચનાઓ. જગદ્‌ગુરૂ પરમાત્માએ જ્યાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે ત્યાં તેજ પ્રમાણે નિરૂપણ કરવા દ્વારા સાવદ્યાચાર્ય આગમોના પાઠ સમજાવે છે. પેલાઓ પણ સ્વીકાર કરે છે...

બસ વાચનાઓ ધમધોકાર ચાલે છે, એમાં ક્રમશઃ અગ્યારઅંગના ચૌદપૂર્વના એટલે કે બારે અંગરૂપ શ્રુતજ્ઞાનની મલાઈ સમાન અને મહાનિશીથશ્રુતસ્કન્ધમાં રહેલું ગચ્છમર્યાદા પ્રજ્ઞાપના નામના પાંચમા અધ્યયનની વાચના શરૂ થઈ. તેમાં પણ ક્રમશઃ આવા ભાવાર્થવાળી ગાથા આવી કે 'જે ગચ્છમાં કારણે પણ જો સ્ત્રીના હાથનો અંતરિત સ્પર્શ થાય, તો અરિહંતો તે ગચ્છને મૂળગુણથી મુક્ત-રહિત કરે છે—કહે છે" આ વખતે પોતાની જાતપર શંકા પામેલા સાવદ્યાચાર્ય ચિંતામાં પડી ગયા..."આ ગાથાની યથાર્થ પ્રરૂપણા કરવામાં મારે આપત્તિ છે. કેમ કે તે વખતે મને વંદન કરતી વખતે તે સાધ્વી મસ્તકથી મારા પગને અડકી હતી, અને આ દશ્ય આ લિંગજીવીઓએ જોયું હતું. હવે જો આ ગાથાની પ્રરૂપણા આ લોકો સાંભળશે, તો મારી ફજેતી કરશે, અને એક તો સાવદ્યાચાર્ય નામ પાડયું. હવે કંઈ બીજું એવું

पवक्खाया णिखिलावयवविसुद्धा सो तेण गाहा। एयावसरंमि चोइयो गो० ! सो तेंहिं दुरंतपंतलक्खणेहिं जहा–'जइ एवं, ता तुमंपि ताव मूलगुणहीणो, जाव णं संभरसु तं जं तद्दिवसं तीए अज्जाए तुज्झं वंदणगं दाउकामाए पाए उत्तमंगेणं पुट्ठे। ताहे इहलोइयायसभीरुखरमच्छरीहुओ, गो० ! सो सावज्जायरियो, विचिंतिओ, जहा जं मम सावज्जायरियाभिहाणं कयं इमेहिं, तहा तं किंपि संपयं काहिंति, जेणं तु सव्वलोए अपुज्जो भविस्सं। ता किमेत्थं परिहारगं दाहामित्ति चिंतमाणेणं संभरियं तित्थयरवयणं। जहा—

"णं जे केइ आयरिए वा मयहरए वा गच्छाहिवई सुयहरे भवेज्जा, से णं जं किंचि सव्वन्नूणंतनाणिहिं पावट्ठाणं पडिसेहियं, तं सव्वं सुयाणुसारेणं विन्नाय सव्वहा सव्वपयारेहिं णं णो समायरेज्जा नो णं समायराविज्जा, समायरंतं वा न समणुज्जाणिज्जा। से कोहेण वा माणेण वा मायाए वा, लोभेण वा भएण वा हासेण वा गारवेण वा दप्पेण वा पमाएण वा असईचुक्कखलिएण वा दिया वा राओ वा एगओ वा परिसागओ वा सुत्ते वा जागरमणे वा तिविहं तिविहेणं मणेणं वायाए काएणं एतेसिमेव पयाणं जे केई विराहगे भवेज्जा से णं भिक्खू भुज्जों २ निंदणिज्जे गरहणिज्जे खिंसणिज्जे दुगुंछणिज्जे, सव्वलोगपरिभूए बहुवाहिवेयणापरिगयसरीरे उक्कोसठिईए अणंतसंसारसागरं परिभमेज्जा, तत्थ णं परिभममाणे खणमेक्कंपि न कहिंचि कदाइ निव्वुइं संपावेज्जा॥"

નામ પાડશે કે મારે તો લોકોમાં ઉભા રહેવું ભારે પડી જશે બધાને અપૂજ્ય બની જઇશ. તો હવે શું કરૂં? શું સૂત્રના અર્થની અન્યથા પ્રરૂપણા કરું? ના ના... એમાં તો ભગવાનની મોટી આશાતના થાય. તો પછી મારે કરવું શું? શું આ ગાથાને ગપચાવી જાઉં? કે ગાથાને જ અન્યથારૂપે બોલું? અરેરે! આ બન્ને વાત તો ભારે ભયંકર છે, આત્માર્થી માટે અત્યંત ગર્હણીય છે. કેમ કે સૂત્રનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે...'પોતાની ભૂલચુક, સ્ખલના, પ્રમાદ કે આશંકા વગેરેના ભયથી ભિક્ષુક દ્વાદશાંગ શ્રુતજ્ઞાનના પદ–અક્ષર–માત્રા કે બિંદુને પણ છુપાવે છે, અન્યથા પ્રરૂપે છે, અથવા સૂત્ર અને અર્થની પ્રરૂપણા સંદિગ્ધ કરે છે. અવિધિથી કરે છે, કે અયોગ્ય આગળ કરે છે, તે ભિક્ષુક અનંતકાળ માટે સંસારમાં રખડે છે.' તેથી અહીં વિચારવાથી સર્યું. 'જે થવાનું હોય, તે થાઓ' ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણે યથાવસ્થિત સૂત્રાર્થની જ પ્રરૂપણા કરીશ. આ પ્રમાણે વિચાર કરી (એ ગાથાની) સર્વાંગ શુદ્ધ પ્રરૂપણા કરી. અને જાણે તકની જ રાહ જોતા હોય, તેમ તરત જ પેલા લિંગજીવીઓ કૂદી પડયા અને એકદમ બોલી ઉઠયા... "તો પછી તું પણ મૂળ ગુણથી રહિત છે...યાદકર... તે દિવસે તને વંદન કરવાની ઇચ્છાવાળી તે સાધ્વી તારા પગને મસ્તકથી અડી હતી." અને આલોકની બેઆબરૂના ભયથી એ સાવદ્યાચાર્ય ઠરઠરી ઉઠયા. મો ફિક્કું પડી ગયું. મનમાં અત્યંત મત્સરને ધારણ કર્યો. 'હવે અહીં આપત્તિનું નિવારણ શાનાથી કરું? આ લોકોએ બતાવેલા દોષોનો પરિહાર શી રીતે કરું?' ભારે વિમાસણમાં પડી ગયા. આત્મા અને મનનું રામ–રાવણ યુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું. આત્મા પરલોકની સલામતી ઝંખે છે. મનને આલોકની આબરૂની સલામતીની ચિંતા છે. ત્યાં આત્માના પેટાળમાં તીર્થંકરના આ વચનોનું સ્મરણ થઈ આવ્યું...

"અનંતજ્ઞાની સર્વજ્ઞ ભગવંતોએ જે પાપસ્થાનોનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. તે પાપ સ્થાનોનું જ્ઞાન આચાર્ય, મહત્તર, ગચ્છાધિપતિ કે શ્રુતધરે શ્રુતના અનુસારે મેળવી

तो पमायगोयरगयस्स णं मे पावाहमाहमहीणसत्तकाउरिसस्स इहइं चेव समुट्ठिया महंती अ.वई, जेण ण सक्को अहमेत्थ जुत्तिखमं किंचि पडिउत्तरं पयाउं, जे तहा परलोगे य अणंतभवपरंपरं भममाणो घोरदारुणाणंतसो य दुक्खस्स भागी भविस्सामिहं मंदभागोत्ति चिंतयंतोविलक्खिओ सो सावज्जायरिओ गो० ! तेहिं दुरायारपावकम्मदुट्ठसोयारेहिं जहा णं अलियखरमच्छरीभूओ एस। तओ संखुद्धमणं खरमच्छरीभूयं कलिउणं च भणियं तेहिं दुट्ठसोयारेहिं जहा–"जाव णं नो छिन्नमिणमो संसयं, ताव ण उड्ढवक्खाणं अत्थि। ता एत्थ तं परिहारगं वितरिज्जा जं पोढजुत्तिखमं कुग्गहणिम्महणं पच्चलंति। तओं तेण चिंतियं जहा णाहं अदिन्नेण परिहारगेणं चुक्किमो एसिं। ता किमित्थ परिहारगं दाहामि त्ति चिंतयंतो पुणोवि गो०! भणिओ सो तेहिं दुरायरेहिं जहा–किमट्ठं चिंतासागरे निमज्जिऊण ठिओ? सिग्घमेव किंचि परिहारगं वयाहि–णवरं तं परिहारगं भणिज्जा जं जहुत्तकिरियाए अव्वभिचारी। ताहे सुइरं परितप्पिऊण हियएणं भणियं सावज्जायरिएणं जहा "एएण अत्थेणं जगगुरूहिं वागरियं जं अओग्गस्स सुत्तत्थं न दायव्वं, जओ आमे घडे निहत्तं जहा जलं तं घडं विणासेइ। इय सिद्धंतरहस्सं अप्पाहारं विणासेइ" ॥१२८॥

લેવું. અને તે પાપસ્થાનોને સર્વથા કયારેય સ્વયં આચરવું નહિ, બીજા પાસે આચરાવવું નહિ, અને અન્ય આચરનારની અનુમોદના કરવી નહિ. જે ભિક્ષુક ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ભય, હાસ્ય, ગારવ, દર્પ પ્રમાદ અથવા વારંવાર ચૂક કે સ્ખલનાથી દિવસે કે રાતે, એકાંતમાં કે જાહેરમાં, સૂતેલા કે જાગૃત મન, વચન કે કાયાથી કરણ, કરાવણ કે અનુમોદન દ્વારા એ પાપસ્થાનોમાંથી કોઇ પણ પાપસ્થાનને સેવે છે, તે ભિક્ષુક વારંવાર નિંદનીય છે, ગર્હણીય છે, જુગુપ્સનીય છે, ઠપકાપાત્ર છે, આ ભિક્ષુક આખા જગતમાં બધેજ પરાભવ પામે છે, તથા બહુવ્યાધિ અને વેદનાથી ઘેરાયેલા શરીરવાળો થઈ ઉત્કૃષ્ટ કાળ માટે અનંતસંસારસાગરમાં રખડે છે. અને આ સંસાર સાગરમાં ભ્રમણ કરતા ક્ષણમાત્ર પણ સુખશાંતિને પામી શકતો નથી."

આ વચનનું સ્મરણ કરી, પોતાના પ્રમાદનો પશ્ચાત્તાપ કરતા સાવદ્યાચાર્ય આ પ્રમાણે મનોમન વિચાર કરે છે. "ધિગ્ ધિગ્! પ્રમાદના સેવનથી પાપી, અધમાધમ; અને હીનસત્ત્વ અને કાયર એવા મને તો આ જ ભવમાં મોટી આપત્તિ આવી પડી. કારણ કે બરાબર જાળમાં ફસાઇ ગયો છું. યુક્તિપૂર્ણ ઉત્તર આપી શકું તેમ નથી. અને આડું અવળું બોલવામાં પરલોકમાં અનંત ભવોની પરંપરામાં રખડી પડીશ. અને હા! હા! મંદભાગી મારે કેવા ભયંકર દુઃખો ભોગવવા પડશે? શું થશે. આમ ચિંતા કરી કરીને એ આચાર્ય વિલખા પડી ગયા. હાય! પ્રમાદની એ નાનકડી ક્ષણ આ ભવ માટે પણ કેવી ગોઝારી નીવડી શકે છે? અને કેવી ભયંકર અનર્થપરંપરા ઉભી કરી શકે છે? તે વખતે દુષ્ટઆચારવાળા પાપકર્મી કસાઈતુલ્ય તે લિંગજીવીઓએ તેમની અકળામણ જોઈ તેમને બરાબર ફસાવવા કહ્યુ–'જ્યાં સુધી આ સંશય છેદાય નહિ, ત્યાં સુધી આગળ આગમ વ્યાખ્યાન નહિ ચાલે. તેથી યુક્તિક્ષમ અને કુગ્રહનાશક પરિહાર બતાવો. અને હા! તે પરિહાર સંગત હોવો જોઈએ.' ત્યારે સાવદ્યાચાર્યે વિચાર્યું. આ લોકોને જવાબ આપ્યા વિના છટકી જવાશે નહિ. તેથી અહીં શો ઉત્તર આપવો? આમ વિચારતા હતા–ત્યાં જ જાળમાં ફસાયેલી માખીને જોઇ કરોળિયાની જેમ ખુશ થતા તે દુષ્ટ કસાઇઓએ પૂછ્યું–'કેમ ચિંતાસાગરમાં ડૂબેલા છો?

ताहे पुणोवि तेहिं भणियं, जहा-किमेयाइं अरुडबरडाइ असंबद्धाइं दुब्भासियाइं पलवसि ? जइ परिहारगं ण दाउं सक्के ता उप्पडसु आसणाओ। ओसर सिग्घं इमाओ ठाणाओ। किं देवस्स रूसेज्जा, जत्थ तुमंपि पमाणीकाउणं सव्वसंघेणं समयसब्भावं वायरिउं जे समाइट्ठो ? तओ पुणोवि सुइरं परितप्पिऊणं गो० ! अन्नं परिहारगमलभमाणेणं अंगीकाऊणं दीहसंसारं भणियं च सावज्जायरिएणं जहा "णं उस्सग्गाववायेहिं आगमो ठिओ। तुब्भे ण याणह, एगंतो मिच्छत्तं, जिणाणमाणामणेगंता।" एयं च वयणं गो० गिम्हायवसंताविएहिं सिहिउलेहिं व अहिणवपाउससजलघणो व सबहुमाणं समाइच्छियं तेहिं दुट्ठसोयारेहिं। तओ एगवयणदोसेणं गो० ! निबंधिऊणाणंतसंसारियत्तणं अपडिक्कमिऊणं च तस्स पावसमुदायमहाखंधमेलावगस्स, मरिऊण उववन्नो वाणमंतरेसु सो सावज्जायरिओ ॥

જવાબ આપો. પરંતુ તે યથોક્ત ક્રિયાને સંગત હોવો જોઇએ.' ત્યારે સાવદ્યાચાર્યે ખૂબ વિચાર કર્યો. હૃદયમાં ભારે પરિતાપ અનુભવ્યો. અને ખેદપૂર્વક રડતા હૃદયે બોલી ઉઠયા "આ જ કારણસર જગદ્‌ગુરુએ કહ્યું છે કે અયોગ્યને સૂત્ર-અર્થ આપવા નહિ." (અયોગ્ય જીવો તમે આપેલા જ્ઞાનથી તમારી જ ઉલટ તપાસ કરશે.) કેમ કે "જેમ કાચા ઘડામાં નાખેલું પાણી ઘડાનો વિનાશ કરે છે. એ જ પ્રમાણે સિદ્ધાંતરહસ્ય અલ્પ આધારનો-અયોગ્યનો વિનાશ કરે છે."

આ સાંભળીને તેઓ બરાડી ઊઠયા. 'અરે આ શું ગરબડ ગોટાળા વાળો છો ! આ સંબંધ વિનાની તુચ્છ ભાષા કેમ બોલો છો ? જો યોગ્ય જવાબ આપી શકો તેમ ન હો-તો ઉભા થઇ જાવ આસન પરથી. જલ્દીથી ચાલ્યા જાવ અહીંથી ઉઠો ! ઉભા થાવ ! ખરેખર શું ભાગ્ય જ કોપ્યું લાગે છે કે, સંઘે તમારા જેવાને પ્રમાણીભૂત કરીને આગમતત્ત્વનો ઉપદેશ દેવા તમને આદેશ કર્યો." આ સાંભળીને સાવદ્યાચાર્યને ખૂબ આઘાત લાગ્યો. હૃદયના ટુકડે ટુકડા થઇ જતા લાગ્યા મનમાં ભારે પીડા ઉભી થઇ. આ અવસરે એક મહત્ત્વની વાત સમજી લેવા જેવી છે. જો આપણે આપણી જાતને અહિંસક ગણતા હોઇએ... જો આપણને સજ્જનતાનું ગૌરવ હોય, જો બીજાના પતનનું ખરાબ નિમિત્ત બનવાની આપણી તૈયારી ન હોય, તો ખ્યાલ રાખજો । કયારેય પણ બીજાની ભૂલ કે નબળી કડીનો ખોટો લાભ ઉઠાવવા પ્રયત્ન ન કરશો, કયારેય તેની એ નબળી કડીને જાહેર કરી તેને માનભંગ કરવાની કુચેષ્ટા ન કરશો. વ્યવહારમાં કે ધર્મપ્રવૃત્તિમાં કોઈની થઇ ગયેલી ગફલતનો ખોટો લાભ ઉઠાવવામાં, એ પોઇન્ટને પકડી પેલાને પછાડવામાં ક્રૂરતાનું પોષણ છે. બીજાને આ રીતે પછાડી પોતાની જાતને મહાન જાહેર કરવાની વૃત્તિવાળા જેવા હિંસક ક્રૂર કસાઇ કે ઘાતકી સિંહ પણ નથી. આવી પ્રવૃત્તિઓ કરનારા કદી મહાન બની શકતા નથી. પેલા લિંગજીવીઓ સાવદ્યાચાર્યના પ્રમાદરૂપ નબળી કડીનો ગેરલાભ ઉઠાવવા અને સાવદ્યાચાર્યને કલંકિત કરવા તૈયાર થયા, તો શાસ્ત્રકાર તેમને'દુષ્ટ કસાઇ'ના વિશેષણથી નવાજે છે. મનુષ્યમાં સહેજે માન કષાયનું જોર છે, અને તેઓ અપયશના ભારે ભીરૂ હોય છે, આબરૂને ખાતર પ્રાણ આપનાર મનુષ્ય પોતાની નબળી કડી કદી ઉઘાડી પાડવા દે ખરો ? અને ભૂલે ચુકે ઉઘાડી પડી જાય, તો તેના પર ઢાંકપિછોડો કરવા કયા પગલા ન ભરે, તેજ પૂછવું રહ્યું પોતાની આબરુ બચાવવા એ જાતજાતના ઉપાયો અજમાવે, બહાના

तओ चुओ समाणो उववन्नो पवसियभत्ताराए पडिवासुदेवपुरोहियधूयाए कुच्छिसि। अहऽन्नया वियाणिउं तीए जणणीए पुरोहिअभज्जाए जहा णं "हा! हा! दिन्नं मसिकुच्चयं सव्वनियकुलस्स इमीए दुरायाराए मज्झ धूयाए" साहियं च पुरोहियस्स। तओ संतप्पिऊण सुइरं बहुं च हियएण साहारिउं णिव्विसया कया सा तेणं पुरोहिएणं महंताऽसज्झदुन्निवारायसभीरुणा। अहन्नया थेवकालंतरेणं कहिंवि ठाणमलभमाणी सीउण्हवाय-विज्झडिया सुजुक्खामकंठा दुक्खसंतत्ता दुब्भिक्खदोसेणं पविट्ठा दासत्ताए रसवाणियगस्स गेहे। तत्थ य बहूणं मज्जपाणगाणं संचियं साहरेइ, अणुसमयमुच्चिट्ठयंति। अन्नया अणुदिणं साहरमाणीए तमुच्चिट्ठगं दट्ठूणं च बहुलज्जपाणगे मज्जमापियमाणे पोग्गलं च समुद्दिसंते, ताहे व तीए मज्जमंसस्सोवरिं दोहलगं समुप्पन्नं जाव णं तं बहुमज्जपाणगं नडनट्टचारणभडोड्डचेडतक्करासारिसजातीमुस मुज्झियं खुरसीसपुच्छकन्नट्ठियगायं उच्चिट्ठं च विल्लूरखंडं, तं समुद्दिसिउं समारद्धा। ताहे तेसु चेव उच्चिट्ठकोडियगेसु जंकिंचि णाहीए मज्झं

અને આલંબનોનો આશરો લે... અને તેમ કરવા જતા સિદ્ધાંતનો પણ ભોગ આપી દે છે...ધર્મને બેવફા બની જાય છે...સિદ્ધાંતને ઢાળ બનાવવા ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા કરી બેસે છે, અને પરિણામે અનંતસંસાર વધારી દે છે. આ છે કોઈની નબળી કડીનો લાભ ઉઠાવવાની ચેષ્ટાનું છેવટનું પરિણામ! કેવી જાલિમ છે આ પ્રવૃત્તિ? આના જેવી કાતિલક્રૂરતા અને ઠંડા કલેજાની નિર્દયતા બીજી કઈ છે? પેલા લિંગજીવીઓની આ માનસિક ક્રૂરતાથી ત્રાસ પામેલા અને આલોકના તુચ્છ યશને બચાવવા પ્રયત્ન કરતા સાવદ્યાચાર્યએ પોતાની આરાધનાને બાળી નાખી, અને પોતાની આફતને ટાળવા પ્રભુના સિદ્ધાંતોને ઢાળ બનાવી પોતાના સંસારને દીર્ઘ કરવાની બાલિશ ચેષ્ટા આદરી બેઠા. બીજું કોઇ સમાધાન ન મળતા બોલી ઉઠયા. "તમે સમજતા નથી. ઉત્સર્ગ અને અપવાદ એ બે પગ પર આગમ નિર્ભર છે. જિનશાસનમાં એકાંતમાં મિથ્યાત્વ માનેલું છે. ભગવાનની આજ્ઞા અનેકાંતમય છે. તેથી ઉપરોક્ત ગાથાનો અર્થ અનેકાંતિક છે. (સાવદ્યાચાર્યનો અભિપ્રાય આવો હશે! સ્ત્રીના હાથનો સ્પર્શ કરનાર ગચ્છ મૂળગુણ રહિત છે–એ વાત અનેકાંતિક છે. અને તેથી સાધ્વીના મસ્તકનો ચરણથી સ્પર્શ કરનાર હું મૂળગુણરહિત નથી કેમકે આ પ્રવૃત્તિ આપવાદિક હતી.) જેમ ઉનાળાના શેકી નાખે એવા તાપથી ખિન્ન બનેલા મોરો વર્ષાઋતુના પાણીથી ભરેલા નવા વાદળોને કેકારવ કરીને આવકારે, તેમ આ લિંગજીવીઓએ સાવદ્યાચાર્યના આ વચનને હર્ષઘેલા બનીને સબહુમાન વધાવી લીધું. (પોતાની સંખ્યામાં વધારો જોઈને કયો પાગલ ખુશ ન થાય! "આવ ભાઇ હરખા! આપણે બે સરખા" એવો તાલ મળતો જોઇ લિંગજીવીઓ આનંદ પામે એ સહજ છે. પણ એમાં સાવદ્યાચાર્યની તો ઘોર ખોદાઇ ગઇ.) જિનનામકર્મના ભેગા કરેલા કર્મ પુદ્ગલો વિખરાઈ ગયા. એકભવમર્યાદિત સંસારખાબોચિયું ઘુંઘવાટ કરતા અફાટ અનંત સમુદ્ર બની ગયું. જન્મના એક ગુનાની સજા એક ફાંસી. (=મરણ) પણ જીવનના એક ગુનાની સજા અનંતી ફાંસી. તે પાપસ્થાનની આલોચના કર્યા વિના મૃત્યુ પામી એ સાવદ્યાચાર્ય વ્યંતર દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થયા.

હવે પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને સાવદ્યાચાર્યના સંસારમાં રખડપટ્ટીનું કાળજા કંપાવી નાખે એવું વર્ણન કરે છે,

विवक्कं तमेवासाइउमारद्धा । एचं च कइवयदिणाइक्कमेणं मज्जमंसस्सोवरिं दढं गेही संजाया । ताहे तस्सेव रसवाणिरगस्स गेहाओ परिमुसिऊण किंचि कंसदूसदविणजायं, अन्नत्थ विक्किणिऊणं मज्जमंसं परिभुंजइ । ताव णं विन्नायं तेण रसवाणिज्जगेण । साहियं च नरवइणो । तेणावि वज्झा समाइट्ठा । तत्थ य राउले एसो गो० ! कुलधम्मो जहा णं जा काइ आवन्नसत्ता नारी अवराहदोसे णं सा जाव णं नो पसूया ताव णं नो वावाएयव्वा, तेहिं विणिउत्तगणिभिंतगेहिं सगेहे नेऊण पसूइसमयं जाव णियंतिया रक्खेयव्वा । अह ऽन्नया णीया तेहिं हरिएसजाइहिंसगेहिं । कालक्कमेण पसूया य दारगं तं सावज्जायरियजीवं । तओ पसूयामेत्ता चेव तं बालकं उज्झिऊण पणट्ठा मरणभयाहित्था सा गो० ! दिसमेक्कं गंतूणं । वियाणियं च तेहिं पावेहिं जहा–पणट्ठा सा पावकम्मा । साहियं च नरवइणो सूणाहिवइणा जहा णं देव ! पणट्ठा सा दुरायारा कयलीगब्भोवमं

પછી ત્યાંથી ચ્યવીને સાવદ્યાચાર્યનો જીવ-જેનો પતિ પ્રવાસમાં છે એવી-પ્રતિવાસુદેવના પુરોહિતની પુત્રીની કુક્ષિમાં આવ્યો. ધીમે ધીમે એ કન્યાના શરીર પર ગર્ભધારણના લક્ષણો પ્રગટ થવા માંડયા...કન્યાની મા આ જોઈને ચોંકી ઉઠી. 'હા ! હા ! આ પાપી પુત્રીએ તો મારા આખા કૂળ પર કાળી મેંશ ચોપડી. ભ્રષ્ટ કરી નાખી મારી કુક્ષિને. પતિના વિરહમાં આ કુલટાએ દુરાચાર સેવ્યો લાગે છે.' દોડતી ગઈ પુરોહિત પાસે...રડતા રડતા બધી વાત વિસ્તારથી કહી. પુરોહિતને આંચકો લાગ્યો. તે ખૂબ સંતાપ પામ્યા. બહુ વિચારો કર્યા. અંતે નક્કી કર્યું 'જો કુળની આબરૂ બચાવવી હોય તો દીકરીને તગેડી મુકવી પડશે.' બસ ગર્ભવતી દીકરી પર જરાય દયા લાવ્યા વિના માત્ર ઘરમાંથી નહિ પણ રાજ્યમાંથી કાઢી મુકી. અને પોતાની જાતને મોટા અસાધ્ય અને દુર્વાર અયશના ગર્તામાંથી બચાવી લીધી. 'ખરેખર સંસારનું સાચું સ્વરૂપ આ છે.'

પેલી ગર્ભવતી બાળા આમ તેમ ભટકે છે, પણ કયાંય રહેવા ન મળ્યું. ઠંડી-ગરમી વગેરે પરિષહોથી ભારે પીડા પામી. દુર્ભિક્ષ કાળ હતો...પેટ ભરીને ખાવા પણ મળતું નથી. ભૂખ સહન થતી નથી. પેટની લાચારીથી અને જીવવાની પ્રબળ ઇચ્છાથી શરાબના પીઠામાં દાસી તરીકે રહી. બસ આખો દિવસ શરાબીઓને શરાબની પ્યાલીઓ પીવડાવવાનું કામ કરવાનું. પેલા શરાબીઓ શરાબ પીએ. અને તેની સાથે મજા માણવા માંસ ખાય. વારંવાર આ જોવાથી ગર્ભિણીને પણ માંસ-મદિરા ખાવા પીવાના દોહલા થયા. પેલા માંસ-મદિરાના વ્યસની-નટ-ચારણ-ભાટ-સૈનિક ચોર-દાસ વગેરે હલકી કોમના માણસોએ ખાધા પછી વધેલા ખુર-કાન ખોપરી વગેરેના હાડકામાં કંઇક ચોંટેલા છૂટા-છવાયા ટુકડાઓ ખાઇને ઇચ્છાને સંતોષવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ ઘી હોમવાથી અગ્નિ કદી શાંત થાય ખરો ? પછી તો પેલાઓએ જે વાસણોમાં માંસ ખાધું હોય એ એઠાં વાસણોમાંથી પણ શોધી શોધીને માંસ ખાવા લાગી. વાઘે લોહી ચાખ્યું. માંસ-મદિરા પર ગાઢ આસક્તિ ઉભી થઈ. પરિસ્થિતિ એ આવીને ઉભી રહી કે માંસ ખાધાવિના ચૈન પડતું નથી. તે સ્ત્રી માંસના સ્વાદની ગુલામડી બની ગઇ. પણ માંસ ખરીદવા પૈસા નથી. અંતે માંસની તીવ્ર તલપે ભાન ભૂલી પીઠાના એ માલિકને ત્યાં જ વાસણ-કપડાં વગેરે ધનની ચોરી કરે... અને એ બધાને વેચી માંસ-મદિરાની મોજ માણે છે. જોઈ લો પતનના પગથિયાઓ... વ્યસનોના ગુલામ બનવાની આ કેડીને બરાબર નિહાળો...એક પાપમાંથી અનેક પાપને સર્જવાની આ દુષ્ટ કાળને પારખી લો.

दारगं उज्झिऊणं । रन्नावि पडिभणियं–जइगाम सा गया ता गच्छउ । तं बालगं पडिवालेज्जासु सव्वहा तहा कायव्वं जहा तं बालगं णं वावज्जे । गिण्हेसु इमे पंच सहस्सा दविणजायस्स । तओ नरवइणो संदेसेण सुयमिव परिवालिओ सो पंसुलीतणओ । अन्नया कालक्कमेणं मओ सो पावकम्मो सूणाहिवई । तओ रन्ना समणुजाणिओ तस्सेव बालगस्स घरसारं कओ पंचण्हं सयाणं अहिवई । तत्थ य सूणाहिवइपए ठिओ समाणो ताइं तारिसाइं अकरणिज्जाइं समणुट्ठित्ताणं गओ सो गो० ! सत्तमाए पुढवीए अपइट्ठाणणामेनिरयावासे सावज्जायरियजीवो ।

एवं तं तत्थ तारिसं घोरपचंडरुद्दं मुदारुणं दुक्खं तेत्तीसं सागरोवमं जाव कहकहवि किलेसेणं समणुभविऊणं इहागओ समाणो उववन्नो अंतरदीवे एगोरुअजाई । तओ वि मरिऊणं उववन्नो तिरियजोणीए

પણ પાપ કયાં સુધી ઢંકાયેલું રહે ? અંતે એક વાર પકડાઇ ગઇ. લઇ ગયો પેલો માલિક એને રાજા પાસે. ફરીયાદ કરી. રાજાએ ફાંસીની સજા ફરમાવી દીધી. રે ! રે ! ઇન્દ્રિયોના વિષયો કેવા જાલિમ છે ! પોતાનામાં લટ્ટુ બનનારની આ જ ભવમાં કેવી વિટંબના એ કરે છે ? ચાંડાલો લઇ ગયા... પણ તે રાજ્યમાં રાજાનો કુળધર્મ હતો કે ગર્ભવતી સ્ત્રીને તત્કાળ ફાંસી ન આપવી. પ્રસૂતિ કરે પછી જ એ સ્ત્રીને ફાંસી આપવી ! ચાંડાળોના નાયકને ખબર પડી કે આ ગર્ભવતી છે. તેથી રાજાની આજ્ઞાથી ચાંડાળ નાયકે પ્રસૂતિ સુધી એ સ્ત્રીનું રક્ષણ કર્યું. પ્રસૂતિનો સમય નજીક આવ્યો. એકાંત સ્થળ હતું. પેલી કન્યાએ સાવદ્યાચાર્યના જીવને 'પુત્ર' તરીકે જન્મ આપ્યો. બિચારો એ જીવ ! પેલી કન્યા તો પુત્રનામુખ કમળના એક વાર દર્શન કરવા પણ ઉભી ન રહી. મરણના ભયે માનો વાત્સલ્યનો ઝરો સૂકવી નાખ્યો. એ કન્યા તો એકાંતનો લાભ ઉઠાવી તાજા જન્મેલા બાળકને ત્યાં જ તરછોડી...ભાગી ગઇ. ચંડાળનેતાને ખબર પડીઃ રાજાને સમાચાર આપ્યા કે "અત્યંત સુકોમળ બાળકને છોડી એ ભાગી ગઇ છે." રાજાએ પણ કહ્યું. "એ ભાગી તો ભલે ભાગી. હવે આ છોકરો મરી ન જાય એનું ધ્યાન રાખજો. અને પાળી પોષીને મોટો કરો. લો એના ખર્ચ પેટે પાંચ હજાર રૂપિયા." રાજાની આજ્ઞાથી ખુશ થયેલા ચાંડાળનાયકે તેને દીકરાની જેમ રાખ્યો. અને ઉછેરીને મોટો કર્યો. આયુષ્યની દોરી તૂટતાં એ ચાંડાળનાયક મૃત્યુ પામ્યો. રાજાએ પેલા બાળકને–સાવદ્યાચાર્યના જીવને એના ઘરનો માલિક બનાવ્યો. અને પાંચસો ચાંડાળોના નાયક તરીકે એની નિમણુંક કરી. પૂર્વના ત્રીજા ભવે, સાધુઓનો નેતા આ ભવે ચંડાળોનો નેતા બન્યો, એકેન્દ્રિયોની પણ રક્ષા કરનાર પંચેન્દ્રિય મનુષ્યોને ફાંસી આપનારો બન્યો. એક પ્રમાદના પાપે ! એક ઉત્સૂત્રના પાપે... સંયમથી ઉપાર્જેલા શુભ પુણ્યનો નાશ તો કર્યો, પણ થોડા ઘણા બચેલા પુણ્યને પણ એવું કાતિલ બનાવ્યું કે એ પુણ્યે એને ચાંડાળોનો નેતા બનાવ્યો. બસ ચાંડાળનેતા તરીકે કાળા કામો કરી, અંતે મરણ પામીને પહોંચી ગયો સાવદ્યાચાર્યનો જીવ સાતમી નરકમાં. ઉત્પન્ન થયો 'અ–પ્રતિષ્ઠાન' નામના ઘોર નરકાવાસમાં.

ત્યાં પણ અવર્ણનીય, ઘોર, ઉગ્ર, પ્રચંડ અને દારૂણ દુઃખોને ક્ષણે ક્ષણે અનુભવે છે. 'સુખ' શબ્દ સાંભળવામાં પણ નથી આવતો. આ પ્રમાણે બે...પાંચ મિનિટ... કલાક...દિવસ...અઠવાડિયા...મહિના વરસ...પૂર્વ...કે પલ્યોપમ નહિ, પરંતુ પૂરા

महिसत्ताए। तत्थ वि जाइं काइं वि णारगदुक्खाइं तेसिं णु सरिसणामाइं अणुभविऊणं छव्वीससंवच्छराणि तओ गो० ! मओ समाणो उववन्नो मणुएसुं तओ गओ वासुदेवत्ताए सो सावज्जायरियजीवो। तत्थवि अहाऊयं परिपालिऊणं अणेगसंगामारंभपरिग्गहदोसेण मरिऊण गओ सत्तमाए। तओवि उव्वट्टिऊण सुइरकालाओ उववन्नो गयकन्नो नाम मणुअजाई। तओ वि कुणिमाहारदोसेणं कुरज्झवसायमई गओ मरिऊणं पुणोवि सत्तमाए तहिं चेव अपइट्ठाणे णिरयावासे। तओ उव्वट्टिऊणं पुणोवि उववन्नो तिरिएसु महिसत्ताए। तत्थवि णं नरगोवमं दुक्खमणुभवित्ता णं मओ समाणो उववन्नो बालविधवाए पंसुलीए माहणधूआए कुच्छिसि। अहऽन्नया निउत्तपच्छन्नगब्भसाडणपाडणे खारचुण्णजोगदोसेण अणेगवाहिवेयणापरिगयसरीरो हलहलंतकुट्ठवाहीए परिगलमाणो सलसलंतकिमिजालेण खज्जंतो नीहरिओ निरओवमघोरदुक्खनिवासाओ गब्भवासाओ गो० ! सो सावज्जायरियजीवो। तओ सव्वलोगेहिं निंदिज्जमाणो गरहिणज्जमाणो दुगुंछिज्जमाणो खिंसिज्जमाणो सव्वलोगपरिभूओ, पाणखाणभोगोवभोगपरिवज्जिओ गब्भवासपभित्तीए चेव विचित्तसारीरमाणसिगघोरदुक्खसंतत्तो सत्तसंवच्छरसयाई दो मासे च चउरो दिणे य जाव जीविऊण मओ समाणो उववन्नो वाणमंतरेसुं। तओ चुओ उववन्नो मणुएसुं पुणोवि सूणाहिवइत्ताए। तओवि तक्कम्मदोसेणं सत्तमाए। तओवि उव्वट्टिऊणं उववन्नो तिरिएसुं चक्कियघरंसि गोणत्ताए। तत्थ य चक्कसगडलंगलायट्टणेणं अहन्निसं जुगारोवणेणं पच्चिऊण कुहियउव्वियं

તેત્રીશ સાગરોપમ સુધી ભારે કલેશવાળા નારકભવને અનુભવી એ પછી અંતર્દ્વીપમાં 'એકોરુક' જાતિવાળો મનુષ્ય થયો. (નરક અને આ ભવ વચ્ચે બીજા ઘણા ભવો સમજવા...અન્યથા સાતમી નરકમાંથી મનુષ્ય થાય એ સંભવે નહિ. આજ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ સમજવું) તે પછી મરીને (વચ્ચે બીજા ભવો કરીને) પાડા તરીકે થયો. ત્યાં પણ નરકને યાદ કરાવે એવા દુઃખોને છવ્વીસ વર્ષ સુધી અનુભવી (વચ્ચે બીજા ભવો કરી) વાસુદેવ થયો. વાસુદેવપણામાં ભયંકર યુદ્ધો અને અનેક આરંભ સમારંભો કરી ફરીથી સાતમી નરકે પહોંચી ગયો. એ પછી ઘણો કાળ ભમી 'ગજકર્ણ' જાતિવાળો મનુષ્ય થયો. તે પછી માંસાહારના ઉત્પન્ન થયેલા ક્રૂર અધ્યવસાયોએ તેને ફરીથી સાતમી નરકે ધકેલી દીધો. ત્યાંથી ફરીથી પાડો થયો. નરક તુલ્ય દુઃખોને અનુભવી કુલટા બાળવિધવાની કુક્ષિમાં આવ્યો. પોતાના પાપને છાવરવા અને પેટમાં રહેલા ગર્ભને પાડી નાખવા એ પાપી સ્ત્રીએ ગુપ્ત રીતે ખાર ચૂર્ણ વગેરેનું ખૂબ સેવન કર્યું, છતાં આયુષ્યની દોરી જોરદાર હોવાથી ગર્ભ પડયો નહિ. પરંતુ આ બધા ઝેરી રસાયણોએ ગર્ભના શરીરમાં અનેક વ્યાધિ અને વેદનાઓ ઉભી કરી. ગર્ભમાં જ કોઢ રોગ લાગુ પડી ગયો...અંગો ગળવા માંડયા. કૃમિઓના ટોળાઓ શરીરને ખાવા માંડયા...ગર્ભવાસના નવમહિનામાં તો નારકના દુઃખોને યાદ કરાવે એવા કષ્ટો સહન કરી પુત્ર તરીકે જનમ્યો. એક તો કુલટાનો પુત્ર, એમાં વળી અનેક રોગોથી ઘેરાયેલો અને ભારે દૌર્ભાગ્યનો ઉદય. તેથી બધા લોકો તેની નિંદા–ગર્હા–તિરસ્કાર–અપમાન–જુગુપ્સા કરે છે. ખોળામા લઈ રમાડવાની વાત તો દૂર રહી, આંખેથી જોવા પણ કોઈ તૈયાર નથી. ખાન–પાન અને ભોગોથી વંચિત એ પામર જીવ–ગર્ભકાળથી જ વિચિત્ર પ્રકારના શારીરિક અને માનસિક ત્રાસ–સંતાપથી કરૂણાપાત્ર બનેલો એ રાંક જીવ સાતસો વર્ષ બે મહિના અને ચાર દિવસનું આયુષ્ય ભોગવી વ્યંતર દેવ થયો. ત્યાંથી ફરીથી મનુષ્ય થયો. ફરીથી ચાંડાળનેતા બન્યો. ક્રૂર કર્મો કરી

खंधं । संमुच्छिए य किमी ताहे अक्खमीहूयं खंधं जूयधरणस्स विण्णाय पट्ठीए वाहिऊमारुद्धो तेणं चक्किएणं । अहऽन्नया कालक्कमेणं जहा खंधं तहा पच्चिऊण कुहिया पट्टी । तत्थ वि संमुच्छिए किमी । सडिऊण विगयं च पट्ठिचम्मं । ता अकिंचियरं निप्पओयणंति णाऊण मोक्कलिओ गो० ! तेणं चक्किएणं तं सलसलंतकिमिजालेहिं णं खज्जमाणं बइल्लं सावज्जायरियजीवं । तओ मोक्कलिओ समाणो परिसडियपट्ठिचम्मो बहुकायसाणकिमिकुलेहिं सवज्झब्भंतरे विलुप्पमाणो एकूणतीसं संवच्छराइं जाव आउयं परिवालेऊणं मओ समाणो उववण्णो अणेगवाहिवेयणापरिगयसरीरो मणुएसुं महाधणस्स णं इब्भस्स गेहे । तत्थ य वमणविरेयणखारकडुतित्तकसायतिलहलागुग्गलकाढगेहिं ओसहेहिं पीडियस्स सिरावेहाइहिं णिच्चं पत्तवसणस्स णिच्चविसोसणाहिं च अणज्झाणुवसम्मघोरदारुणदुक्खेहिं पज्जलिअस्स गो० ! गओ निप्फलो तस्स मणुयजम्मो । एवं च गो० ! सावज्जायरियजीवो चोद्दसरज्जुयलोगं जम्ममरणेहिं णं निरंतरं पडियरिऊणं सुदीहाणंतकालाओ समुप्पन्नो मणुयत्ताए अवरविदेहे । तत्थ य भागवसेणं लोगाणुवत्तीए गओ तित्थयरस्स वंदणवत्तियाए । पडिबुद्धो य पव्वइओ । सिद्धो अ इह तेवीसमतित्थयरपासणामस्स काले । एयं तं गो० ! सावज्जायरिएणं पावियं ।

से भयवं किं पच्चइयं तेणानुभूयं एरिसं दूसहं घोरदारूणं महादुक्खसंनिवायसंघट्टमित्तियकालंति ? गो० ! जं भणियं तक्कालसमये जहाणं "उस्सग्गाववाएहिं आगमो ठिओ, एगंतो मिच्छत्तं, जिणाणमाणा अणे-

---

ફરીથી સાતમી નરકની મુસાફરી કરી. ત્યાંથી કુંભારને ત્યાં બળદ તરીકે ઉત્પન્ન થયો. બિચારો આખો દિવસ ધૂરાને વહન કરે અને શક્તિ બહારનું કામ કરે. સમય જતાં સતત ધૂંસરીના ભારને કારણે તેની ખાંધ સડી ગઈ. પાકી ગઈ. એમાં જીવાતો ખદબદવા માંડી. 'હવે આની ખાંધ ધૂંસરી માટે અયોગ્ય છે' એમ વિચારી કુંભારે તેની પીઠ પાસેથી કામ લેવાનું શરૂ કર્યું. કાળક્રમે પીઠ પણ કહોવાઈ ગઇ. એમાં પણ કૃમિઓ સપરિવાર રહેવા આવી ગયા. 'હવે સાવ નકામો થઈ ગયો છે ભારરૂપ છે' એમ વિચારી કુંભારે તેને છુટો મૂકી દીધો. તેની સારસંભાળ છોડી દીધી. પીઠની ચામડી સડી ગઈ. કૃમિઓએ બહાર અને અંદર એના લોહી માંસની મિજબાની ઉડાવવા માડી. આ ત્રાસને સહન કરી ઓગણત્રીસ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી રિબાઇ રિબાઈને મર્યો. અને 'મહાધન' નામના શેઠને ત્યાં પુત્ર તરીકે જન્મ પામ્યો. પણ બિચારો જન્મથી જ અનેક રોગોથી ઘેરાયેલા શરીરવાળો હતો. વમન–વિરેચન વગેરે તથા ખાર–ક્ષાર કડવી તીખી–તૂરી ત્રિફળા વગેરે દવાઓ અને ઉકાળાઓના સહારે વ્યાધિના અગ્નિને ઠારવા પ્રયત્ન કરે છે પણ પીડાઓ ઘટવાને બદલે વધતી ગઇ. દવાઓ જ પીડાકારક બની ગઈ. શીરાવેધ વગેરે રોગોથી નિત્ય પીડિત અને અસાધ્ય ઘોર દારૂણ દુઃખોની જવાળાઓથી શેકાતો તે અંતે મર્યો. મળેલો મોંઘેરો મનુષ્ય ભવ પણ મુધા ગુમાવી દીધો. હે ગૌતમ ! આ પ્રમાણે જન્મ અને મરણ દ્વારા ચૌદ રાજલોકની સતત સ્પર્શના કરતાં, અને ચોર્યાસી લાખ યોનિમાં રખડતા એવા તે સાવદ્યાચાર્યના જીવે આ ઘોર સંસારમાં અત્યંતદીર્ઘ અનંતકાળ ભારે ત્રાસ–પીડા–રોગ–કષ્ટ દુઃખ અને પ્રતિકૂળતાઓમાં પૂર્ણ કર્યો.

એ પછી અપરવિદેહ=(પશ્ચિમ મહાવિદેમાં) મનુષ્ય થયો. સ્વભાવ વગેરે ચાર કારણો અનુકૂળ થયા. ભાગ્યોદય શરૂ થયો. લોકાનુવૃત્તિથી એકવાર પધારેલા તીર્થંકરના વંદને ગયો. પ્રભુની અમૃત ઝરતી વાણીનું પાન કર્યું. પાંચમું કારણ પુરુષાર્થ જાગૃત થયો. પાંચે કારણ ભેગા થયા. અને તેમાં પરમાત્મકૃપારૂપ છટ્ઠું અસાધારણ કારણ ઉમેરાયું.

गंतो'त्ति एयवयणपच्चइयं । [1]से भयवं । किं उस्सग्गाववाएहिं णं नो ठियं आगमं ? एगंतं च पन्नविज्जइ ? गो० ! उस्सग्गाववाएहिं चेवपवयणं ठियं, अणेगंतं च पन्नविज्जइ, णो णं एगंतं । णवरं आउक्कायपरिभोगं तेउक्कायसमारंभं मेहुणासेवणं च एते तओ ठाणंतरे एगंतेणं ३ णिच्छयओ ३ बाढं ३ सव्वहा सव्वपयारेहिं णं आयहियट्ठीणं निसिद्धंति । एत्थं च सुत्ताइक्कमे णं सम्मग्गविप्पणासणं उम्मग्गपयरिसणं । तओ य आणाभंगं । आणाभंगाओ अणंतसंसारी । से भयवं ! किं तेण सावज्जायरिएणं मेहुणं पडिसेवियं ? उदाहु अपडिसेवियं ? गो०। पडिसेवियापडिसेवियं । [2]णो पडिसेवियं णो अपडिसेवियं । से भयवं ! केणं अट्ठेणं एवं वुच्चइ ? गो० ? जं तीए अज्जाए तक्कालं उत्तिमंगेणं पाए फरिसिए । फरिसिज्जमाणो य णो तेण आउंटिय संवरिए । एएणं अट्ठेणं एवं गो० ! वुच्चइ । से भयवं एद्दहमेत्तस्सवि णं एरिसे घोरदुत्तिमोक्खे बद्धपुट्ठनिकाइए कम्मबंधे ? गो० ! एवमेयं ण अन्नहत्ति । से भयवं ! तेण तित्थयरणामकम्मगोयं आसकलियं, एगभवावसेसीकओ आसी भवोयहि, ता किमेयमणंतसंसाराहिंडयं ते ? गो० ! नियपमायदोसेणं । तम्हा एयं वियाणित्ता भवविरहमिच्छमाणेणं गो० ! सुदिट्ठसमयसारेणं गच्छाहिवइणा सव्वहा सव्वपयारेहिं णं सव्वत्थामेसु अच्चंतं अप्पमत्तेणं भवियव्वं त्तिबेमि ॥२९॥

સંવેગ–નિર્વેદના સ્વસ્તિકો રચાયા. વૈરાગ્ય પ્રબળ બન્યો...એકમાત્ર શરણ્ય પરમાત્માને જીવન સમર્પિત કર્યું. ઉગ્ર આરાધનાઓ કરી. અંતે પાર્શ્વનાથ ભગવાનના કાળમાં કર્મોની ચુંગાલને હટાવી... કર્મજનિત ઉપાધિઓના ભારને ઉતારી...સંસાર સાગરને તરી સિદ્ધ થયા. પરમસુખના હંમેશ માટેના ભોક્તા થયા. હે ગૌતમ! સાવદ્યાચાર્યએ આ પ્રાપ્ત કર્યું. હે ભગવન્! એ સાવદ્યાચાર્યના જીવે કયા કારણસર આવા પ્રકારના દુઃસહ; ઘોર, દારુણ મહાદુઃખોના સમુદાયને આટલા કાળ સુધી વેઠયો? ગૌતમ! તે વખતે સાવદ્યાચાર્ય બોલ્યા કે "આગમ ઉત્સર્ગ અને અપવાદ પર રચાયો છે. જિનશાસનમાં એકાંત એ મિથ્યાત્વરૂપ છે. અને ભગવાનની આજ્ઞા અનેકાંતમય છે." આ વચનને કારણે–આ ઉત્સૂત્રભાષણને કારણે આટલા દુઃખ સહન કર્યા. 'હે ભગવન્! તો શું આગમ ઉત્સર્ગ અને અપવાદ પર નિર્ભર નથી? એકાંતની પ્રરૂપણા કરવાની છે.?' 'ગૌતમ! પ્રવચન ઉત્સર્ગ અને અપવાદના પાયા પર જ સ્થિત છે. અને અનેકાંતની પ્રરૂપણા જ કરવાની છે, એકાંતની પ્રરૂપણા કરવાની નથી. પરંતુ (૧) અપ્કાયનો પરિભોગ, (૨) તેઉકાયનો સમારંભ અને (૩) મૈથુનનું આસેવન. આ ત્રણને છોડીને. આત્માર્થી માટે આ ત્રણનો તો એકાંતે નિશ્ચય અને દૃઢ રીતે નિષેધ અન્યત્ર કરેલ છે.' સાવદ્યાચાર્યે મૈથુનસ્થળે પણ અનેકાંતવાદ બતાવી સૂત્રનું ઉલ્લંઘન કર્યું. સૂત્રના ઉલ્લંઘનથી સન્માર્ગનો નાશ થાય છે. તેનાથી ઉન્માર્ગનું પોષણ થાય છે. ઉન્માર્ગને દૃઢ કરવાથી ભગવાનની આજ્ઞાનો ભંગ થાય છે. અને ભગવાનની આજ્ઞાનો ભંગ કરનાર અનંતસંસારી થાય છે.' 'હે ભગવન્! તો એ સાવદ્યાચાર્યે મૈથુનનું સેવન કર્યું હતું કે નહિ? ગૌતમ! તેણે મૈથુનનું પ્રતિસેવન કર્યું હતું એમ પણ નહિ, અને પ્રતિસેવન કર્યું ન હતું.' એમ પણ નહિ, પરંતુ પ્રતિસેવનાપ્રતિસેવન કર્યું હતું.' 'હે ભગવન્! એમ કેમ કહો છો કે તેણે પ્રતિસેવનાપ્રતિસેવન કર્યું હતું.' હે ગૌતમ! જ્યારે પેલી આર્યાએ મસ્તકથી પગનો સ્પર્શ કર્યો ત્યારે સાવદ્યાચાર્યે જાણીને પણ પગને સંકોચ્યો

---

१. अत्र 'काक्ववाक्यमि'ति प्रतान्तरे । २. द्रव्यतो भावतः इति प्रतान्तरे सूचितम् ।

से भयवं जइ णं गणिणो वि अच्चंतविसुद्धपरिणामस्सवि केइ दुस्सीले सच्छंदत्ताएइ वा गारवत्ताएइ वा जायाइमयत्ताएइ वा आणं अइक्कमेज्जा से णं किमाराहगे भवेज्जा ! गो० ! जेणं गुरू समसत्तुमित्तपक्खो गुरुगुणेसुं ट्ठिए सययं सुत्ताणुसारेणं चेव विसुद्धासए विहरेज्जा, तस्साणमइक्कंतेहिं णवणउएहिं चउहिं सएहिं साहूणं जहा विराहियं तहा चेव अणाराहगे हविज्जा ।

से भयवं कयरे ण ते पंचसए एक्कविवज्जिए साहूणं जेहिं च णं तारिसगुणोववेयस्स महाणुभागस्स गुरुणो आणं अइक्कमिउं णाराहियं ? गो०! णं इमाए चेव उसभाइचउवीसिगाए अतीताए तेवीसमाए चउवीसिगाए जाव णं परिणिव्वुडे चउवीसइमे अरहा ताव णं अइक्कंतेणं केवइएणं कालेणं गुणनिप्फन्ने कम्मसेलमुसुमूरणे महायसे **महासत्ते** महाणुभागे सुगहियनामधेज्जे वइरे णाम गच्छाहिवईभूए । तस्स णं पंचसयं गच्छं निग्गंथीहिंविणा, निग्गंथीहिं समं दो सहस्से य अहेसि । ता गो०! ताओ निग्गंथीओ अच्चंतपरलोगभीरुयाउ, सुविसुद्धनिम्मलंतकरणाओ, खंताओ दंताओ मुत्ताओ जिईंदिओ, अच्चंतमभणिरीओ नियसरीरस्स विय छक्कायवच्छलाओ, जहोवइट्ठअच्चंतघोरवीरतवचरणसोसियसरीराओ जहा णं तित्थयरेण पन्नवियं तह चेव अदीण माणसाओ मायामयहंकारममकाररतिहासखेड्डाकंदप्पणाहियवायविप्पमुक्काओ तस्सायरियस्स सगासे सामन्नमणुचरंति । ते अ साहुणो सव्वेवि गो०! न तारिसगुणा ।

નહિ, તેથી આમ કહ્યું. 'હે ભગવન્ ! શું માત્ર આટલી ભૂલથી આવા ઘોર નિકાચિત કર્મનો બંધ થયો ?' 'ગૌતમ ! એમ જ સમજ.' 'હે ભગવન્ તે સાવદ્યાચાર્યે તીર્થંકર નામકર્મ બાંધેલુ હતું અને સંસારને એક ભવ જેટલો સીમિત કર્યો હતો. તો પછી કેમ આમ અનંતકાળસુધી સંસારમાં રખડયા ?' હે ગૌતમ ! પોતાના પ્રમાદદોષના કારણે રખડયા. માટે હે ગૌતમ ! ભવવિરહ=સંસારના અભાવની ઈચ્છાવાળા તથા આગમના રહસ્યનો બરાબર બોધ કરનારા ગચ્છાધિપતિએ સર્વપ્રકારે સર્વથા સર્વ સ્થાનોમાં અત્યંત અપ્રમત્ત બનવું જોઈએ.' સાવદ્યાચાર્યનું દૃષ્ટાંત પૂર્ણ થયું.

હવે શ્રી વજ્રસૂરિના દૃષ્ટાંતને દર્શાવે છે. "હે ભગવન્ ! કોઇ દુષ્ટ શિષ્ય સ્વચ્છંદિપણાથી, અથવા ત્રણ ગારવમાં લુબ્ધ થઇને, અથવા જાતિ વગેરે મદથી મત્ત થઈને વિશુદ્ધ પરિણામવાળા આચાર્યની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે તો આરાધક બને ખરો ? હે ગૌતમ ! જે ગુરૂ શત્રુ અને મિત્રમાં સમાન છે, ગુરૂગુણથી યુક્ત છે, અને સૂત્રને અનુસારે વિશુદ્ધ આશયથી વિહરે છે. તેવા ગુરૂની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારા ચારસો નવાણું શિષ્યોની જેમ વિરાધક બને છે."

"હે ભગવન્ ! એ ચારસો નવાણું શિષ્યો કોણ હતા ? કે જેઓ તેવા પ્રકારના ગુણોથી યુક્ત મહાનુભાગ ગુરૂની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી અનારાધક બન્યા ? ગૌતમ ! ઋષભદેવ વગેરે આ ચોવિસીની પહેલાની ત્રેવીસમી ચોવિસીના ચોવીસે તીર્થંકર થઈ ગયા પછી, કેટલાક કાળ બાદ, ગુણસભર, કર્મપર્વતને છેદવાં વજ્રસમાન, મહાયશ, મહાપ્રભાવી, સુગૃહીતનામધેય, શ્રી વજ્ર નામના ગચ્છાધિપતિ થયા. તેમના ગચ્છમાં પાંચસો નિર્ગ્રન્થ સાધુ અને પંદરસો સાધ્વી હતી. આ બધી સાધ્વીઓ અત્યંત પરલોકભીરુ હતી, સુવિશુદ્ધનિર્મળહૃદયવાળી હતી, ક્ષમાયુક્ત હતી, દાન્ત હતી, લોભ, મૂર્ચ્છા અને આસક્તિ વિનાની હતી, ઇન્દ્રિયને જીતવાવાળી હતી, પોતાનો દેહ કરતાં પણ છ-કાય જીવો પર વધુ વાત્સલ્ય ધરાવતી હતી, આગમના અનુસારે અત્યંત ઘોર તપથી શુષ્કકાયાવાળી હતી. ભગવાને જે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે એ જ પ્રમાણે અદીનમનવાળી,

अहऽन्नया गोयमा ! ते साहुणो तं आयरियं भणंति जहा णं जइ भयवं ! तुमं आणवेहि तो णं अम्हे तित्थयरजत्तं करिय चंदप्पहसामियं वंदिय धम्मचक्कं गंतूणमागच्छामो । ताहे गो०! अदीणमणसा अणुत्ताल-गंभीरमहुराए भारतीए भणियं तेणायरियेणं जहा इच्छायारेण न कप्पइ तित्थयत्तं गतुं सुविहियाणं, तो जावणं वोलेइ जत्तं[1]ताव णं अहं तुम्हं चंदप्पहं वंदावेहामि। अन्नं च जत्ताए गएहिं असंजमे[2]पडिज्जइ । एएणं कारणेणं तित्थजत्ता पडिसेहिज्जइ। तओ तेहिं भणियं, जहा भयवं ! केरिसो उण तित्थयत्ताए गच्छमाणाणं असंजमो भवइ? सो पुणो इच्छायारेणं, बिइज्जवारं एरिसं उल्लाविज्जा बहुजणेणं वाउलग्गो भन्निहिसि ताहे गो०! चिंतियं तेणं आयरियेणं जहा-'णं ममं वइक्कमिय निच्छयओ एए गच्छिहिंति, तेणं तु मए समयं चडुत्तरेहिं वयंति । अहं अन्नया सुबहुं मणसा संधारेऊणं चेव भणियं तेण आयरियेणं जहा णं-तुब्भे किंचिवि सुत्तत्थं वियाणहच्चिय तो जारिसं तित्थजत्ताए गच्छमाणाणं असंजमं भवइ तारिसं सयमेव वियाणेह, किं एत्थ बहुपलविएण? अन्नं च विदिय तुम्हेहिं पि संसारसहावं जीवाइपयत्थं तत्तं च ।

માયા-મદ-અહંકાર-મમકાર-રતિ-હાસ્ય-ક્રીડા-કંદર્પ-તુચ્છચર્ચા-વિવાદોથી રહિત હતી. અને તે આચાર્યની નિશ્રામાં સુંદર રીતે સંયમ વહન કરતી હતી. હે ગૌતમ! પણ પેલા સાધુઓમાં આવા ગુણો હતા નહિ.

હે ગૌતમ! એકવાર તે સાધુઓ આચાર્યને કહે છે "હે ભગવન્! જો આપ આજ્ઞા આપો તો અમે તીર્થયાત્રા કરી ચંદ્રપ્રભસ્વામીને વંદી ધર્મચક્ર (કોઈ સ્થળ?) જઈ પાછા આવીએ" તે વખતે હે ગૌતમ! અદીનમનવાળા આચાર્યએ અત્યંતગંભીર અને મધુર વાણીથી કહ્યું- "સુવિહિત સાધુઓને ઈચ્છાચારથી તીર્થયાત્રાએ જવું કલ્પે નહિ. તેથી જાત્રા પૂર્ણ થશે (કઈ?) પછી હું તમને ચંદ્રપ્રભસ્વામીના વંદન કરાવીશ. વળી આમ જાત્રાએ જવામાં બહુ અસંયમ થાય છે. આ કારણથી તીર્થયાત્રાનો પ્રતિષેધ કર્યો છે." તે વખતે તેઓ બોલ્યા-"તીર્થયાત્રાએ જનારને વળી કેવો અસંયમ? અને તે પણ ઈચ્છાચારથી. બીજીવાર આ પ્રમાણે બોલશો તો લોકો 'પાગલ' જ ગણશે.' હે ગૌતમ! ત્યારે આચાર્યે વિચાર કર્યો. કે 'મારી આજ્ઞાને ઓળંગી આ બધા અવશ્ય જવાના અને એટલે જ મારી આગળ આવા ઉદ્ધત વચનો બોલે છે.' તે પછી એકવાર મનમાં ખૂબ વિચાર કરી આચાર્યે કહ્યું "જો તમે કંઈક પણ સૂત્ર-અર્થને જાણતા હશો, તો તીર્થયાત્રાએ જવામાં જે અસંયમ થાય છે તે તમે સ્વયં સમજતા જ હશો. આ બાબતમાં બહુ કહેવાથી શું? વળી તમને સંસારના સ્વભાવનો અને જીવાદિપદાર્થોના તત્ત્વને પ્રકાશ છે જ।

અનેક ઉપાયો દ્વારા અટકાવવા છતાં એકવાર આચાર્ય બહાર ગયા, ત્યારે લાગ જોઈને એ બધા ઉલ્લંઠ શિષ્યો કૃતાન્તભાગ્યના કોપથી તીર્થયાત્રાએ નીકળી પડ્યા. પણ તીર્થયાત્રાના લોભમાં ભારે અસંયમને સેવી બેઠા. ક્યાંક દોષિત ગોચરી વાપરે છે. તો ક્યાંક લીલી વનસ્પતિનો સંઘટ્ટો કરે છે તો ક્યાંક બીજ વગેરેનો સંઘટ્ટો કરે છે. ક્યાંક કીડી વગેરે ત્રસ જીવોનો સંઘટ્ટો કરે છે. ક્યાંક ત્રસ જીવોને પીડા ઉપજાવે છે તો ક્યાંક કચડીને પ્રાણ નાશ કરી નાખે છે, ક્યાંક બેઠા બેઠા જ પ્રતિક્રમણ કરે છે. તો

१. महासंघयात्रोत्सवोऽतिक्रमेत-निवर्त्तेतेति प्रतान्तरे टीप्पनकम् ।
२. जनसंमर्दएकेन्द्रियसंगट्टादिसंभवादिति-तत्रैव टीप्पनकम् ।

अहऽन्नया बहुउवाएहिं णं विणिवारंतस्सवि तस्सायरियस्स गए चेव ते साहुणो कुद्धेणं कयंतेण पेरिए तित्थयत्ताए। तेसिं च गच्छमाणाणं कत्थइ अणेसणं कत्थइ हरियकायसंघट्टणं कत्थइ बीयक्कमणं कत्थइ पिवीलियादीणं तसाणं संघट्टणपरितावणोवद्दवणाइ संभवं, कत्थइ बइट्ठपडिक्कमणं, कत्थइ ण कीरइ चेव चाउक्कालियं सज्झायं, कत्थइ ण संपडिलेहिज्जा मत्तभंडोवगरणस्स विहीए उभयकालं पेहपमज्जणपडिलेहणपक्खोडणं किं बहुणा ? गो! कित्तियं भन्निहिइ ? अट्ठारसण्हं सीलंगसहस्साणं सत्तरसविहस्स णं संजमस्स दुवालसविहस्स णं सब्भंतरबाहिरस्स तवस्स जाव णं खंताइअहिंसालक्खणस्सेव य दसविहस्स अणगारधम्मस्स जत्थेक्केक्कपयं चेव सुबहुएणंपि कालेणं थिरपरिचिएण दुवालसंगमहासुयक्खंधेणं बहुभंगसयसंघट्टणाए दुक्खनिरइयारं परिपालिऊणं जे एयं च सव्वं जहाभणियं निरइयारमणुटठेति । एवं संसरिउण चिंतियं तेण गच्छाहिवइणा-जहा णं विप्पमुक्के ते दुट्ठसीसे मज्झ अणाभोगपच्चएणं सुबहुं असंजमं काहिंति, तं च सव्वं मम संतियं होही। जओ णं अहं तेसिं गुरू। ताहं तेसिं पिट्ठीए गंतूणं पडिजागरामि, जेणाहमित्थ पए पायच्छित्तेणं णो संबज्झेज्जेति वियप्पिऊणं गओ सो आयरिओ तेसिं पिट्ठीए, जाव णं दिट्ठे तेणं असंजमेणं गच्छमाणे ॥

ताहे गो० ! सुमहुरमंजुलालावेणं भणियं तेणं गच्छाहिवइणा जहा–'भो भो ! उत्तमकुलनिम्मलवंसविभूसणा ! अमुगअमुगाइमहासत्ता ! साहुपहपडिवन्नाणं पंचमहव्वयाहिट्ठियतणूणं महाभागाणं साहुसाहुणीणं चउवीसं सहस्साई थंडिलाणं सव्वदंसीहिं पन्नत्ताइं। ते य सुउवउत्तेहिं विसोहिज्जंति ण उणं अन्नोवउत्तेहिं । ता किमेयं सुन्नासुन्नीए अणुवउत्तेहिं गम्मइ इच्छाकारेहिं णं उवओगं देह। अन्नं च इणमो-सुत्तत्थं किं तुम्हाणं

ક્યાંક અહોરાત્રમાં કરવાના ચારકાળના સ્વાધ્યાયને જતો કરે છે. ક્યારેક વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરેનું સર્વથા પડિલેહણ કરતા નથી, અથવા બરાબર પડિલેહણ કરતા નથી. પ્રેક્ષા, પ્રમાર્જન, પડિલેહણ, પ્રસ્ફોટન વગેરેમાં લોચા વાળે છે. હે ગૌતમ ! કેટલું કહેવું ? ટૂંકમાં, તેઓ ભારે અસંયમમાં પડી ગયા. "દ્વાદશાંગ મહાશ્રુતસ્કન્ધને દીર્ઘકાળથી સ્થિર પરિચિત કરનારે અઢારહજાર શીલાંગો, સત્તરપ્રકારના સંયમ, બાર પ્રકારના બાહ્ય-અભ્યંતર તપ, અને ક્ષમાથી માંડી અહિંસા સુધીના દસ યતિધર્મોના પ્રત્યેકપદનું તેઓના પદસંયોગથી થતાં સેંકડો ભાંગાઓ સહિત કષ્ટથી પણ નિરતિચાર પાલન કરવું જોઈએ." ઈત્યાદિ સૂત્રનું સ્મરણ કરી તે ગચ્છાધિપતિએ વિચાર્યું કે, "સ્વતંત્ર થઇ ગયેલા તે દુષ્ટશિષ્યો મારા અનાભોગને કારણે જે કંઇ ઘણી અસંયમચેષ્ટાઓ કરશે, તે બધાનું પાપ મને લાગશે. કેમકે હું તેઓનો ગુરુ છું. તેથી હું તેમની પાછળ જઇ તેઓનું અસંયમથી રક્ષણ કરું. જેથી મને પ્રાયશ્ચિત્ત ન આવે." આમ વિચારી તે આચાર્ય તેઓની પાછળ ગયાં. ત્યાં આચાર્યે તેઓને અસંયમ માર્ગે જતા જોયા...

ત્યારે હે ગૌતમ ! તે આચાર્યે સુમધુર મનોહરવાણીથી કહ્યું. 'હે ઉત્તમકુળ અને નિર્મળવંશના વિભૂષણો ! હે 'અમુક' 'અમુક' મહાસત્ત્વશાળી ભાગ્યશાળીઓ ! સાધુમાર્ગે ગમન કરતા પંચમહાવ્રતધારી મહાભાગ સાધુસાધ્વીઓને સર્વજ્ઞ ભગવંતે ચોવીસ હજાર સ્થંડિલો (=નિર્દોષ અચિત્ત ભૂમિ સંબંધી ચોવીસ હજાર વિકલ્પો) બતાવ્યા છે. બરાબર ઉપયોગ રાખનાર જ તે સ્થંડિલસ્થાનોનું બરાબર વિશોધન કરી શકે છે. અન્યત્ર ચિત્ત રાખનાર વિશોધન કરી શકે નહિ. તેથી આમ ઉપયોગશૂન્ય થઇ, અન્યત્ર ઉપયોગ રાખી ઇચ્છાકારથી કેમ જાવ છો ? વળી સર્વતત્ત્વોમાં સારભૂત આ સૂત્રાર્થને શું તમે ભૂલી ગયા છો ? કે "જે વ્યક્તિ પોતાના હાથ, પગ, કે બીજા સળી વગેરે અધિકરણભૂત

विसुमरियं भवेज्ज जं सारं सव्वपरमतत्ताणं । जहा "एगिदिबेइंदिए पाणी एगं सयमेव हत्थेण पाएण वा अन्नयरेण वा सलागाइअहिगरणभूओवगरणजाएणं जे णं केइ संघट्टेज्जा वा संघट्टावेज्जा वा एवं संघट्टियं वा परेहिं समणुजाणेज्जा से णं तं कम्मं जया उदिन्नं भवेज्जा तया जहा उच्छुखंडाइं जंते तहा निप्पीलिज्जमाणा छम्मासेणं खवेज्जा । एवं गाढे दुवालसेहिं संवच्छरेहिं तं कम्मं वेदेज्जा । एवं अगाढपरियावणे वाससहस्सं गाढपरियावणे दसवाससहस्से । एवं अगाढकिलामणे वासलक्खं । गाढकिलामणे दसवासलक्खाइं । उद्दवणे वासकोडी, एवं तेइंदियाइसुवि णेयं । ता एवं च वियाणमाणा मा तुम्हे मुज्झहत्ति । " एवं च गो० ! सुत्ताणुसारेणं सारयंतस्सवि तस्सायरियस्स ते महापावकम्मे गमगमहल्लफलेणं हल्लोहल्लीभूएणं तं आयरियाणं वयणं असेसपावकम्मट्ठदुक्खविमोयगं णो बहुं मन्नंत्ति ॥

ताहे गोयमा ! मुणियं तेणायरियेण जहा निच्छयओ उम्मग्गपट्ठिए सव्वपगारेहिं चेव इमे पावमई दुट्ठसीसे । ता किमट्ठमहमिमेसिं पिट्ठीए लल्लीवागरणं करेमाणोऽणुगच्छमाणो य सुक्खाए गयजलाए णदीए उवुज्झं (उच्छुज्झं) । एए गच्छंतु दसदुवारेहिं अहयं तु तावायहियमेवाणुचिट्ठामि । किं मज्झं सुमहंतेणावि पुण्णपब्भारेणं थेवमवि किंची परित्ताणं भविज्जा ? सपरक्कमेणं चेव मे आगमुत्ततवसंजमाणुट्ठाणेण भवोयही तरिअव्वो । एस पुण तित्थयरादेसो जहा-अप्पहियं कायव्वं जइ सक्का परहियंऽपि करेज्जा । अत्तहिय परहियाणं, अत्तहियं चेव कायव्वं ॥१२२॥ अन्नं च जइ-एते तवसंजमकिरियं अणुपालिहिंति, तओ एएसिं चेव सेयं होही जइ ण करेहिंति तओ एएसिं चेव दुग्गइगमणमणुत्तरं हवेज्जा । णवरं तहावि मम गच्छो समप्पिओ ।

સાધનોથી એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય જીવનો એકવાર સ્વયં સંઘટ્ટો કરે, અથવા બીજા પાસે સંઘટ્ટો કરાવે, અથવા સંઘટ્ટો કરનારને અનુમોદે, તે વ્યક્તિ તે કર્મના ઉદયથી પીલાતા શેરડીના ટૂકડાની જેમ છ મહીના સુધી પીડા પામે છે. જો ગાઢ સંઘટ્ટો કરે, કરાવે, અનુમોદે તો બાર વર્ષ પીડા પામે. અગાઢ પરિતાપના કરે, કરાવે, અનુમોદે તો એક હજારવર્ષ સુધી પીડા પામે. ગાઢ પરિતાપનાથી દસહજારવર્ષ સુધી પીડા પામે. અગાઢ કીલામણાથી એકલાખવર્ષ પીડા પામે, ગાઢ કીલામણાથી દસલાખવર્ષસુધી પીડા પામે. અને જો હત્યા કરે, તો એ કર્મના ઉદયે એકકરોડ વર્ષ સુધી પીડા પામે. આ જ પ્રમાણે તેઈન્દ્રિય વગેરે અંગે ઉત્તરોત્તર સમજવું." તેથી હે પુણ્યશાળીઓ ! આ સૂત્રાર્થને સમજનારા તમે મોહ પામો નહિ.' હે ગૌતમ! સૂત્રાનુસારે આ પ્રમાણે આચાર્યએ તેઓની સારણા (અથવા સ્મારણા-સ્મરણ કરાવવું) કરી. પણ જવામાં ઉત્સુક બનેલા, અને હોહા મચાવતા તે મહાપાપી શિષ્યોએ આચાર્યની આ સર્વપાપકર્મના ચુગાલમાંથી મુક્ત કરાવતી વાણીનું બહુમાન કર્યું નહિ.

ત્યારે હે ગૌતમ! તે આચાર્યને ખ્યાલ આવી ગયો કે "આ પાપી શિષ્યો સર્વપ્રકારે ઉન્માર્ગે દોડી રહ્યા છે. તો પછી શા માટે હું ફોગટની બુમો પાડતો પાડતો આ લોકોની પાછળ દોડું? અને પાણી વિનાની શુષ્ક નદીમાંથી પાણી મેળવવાની વ્યર્થ મહેનત કરું. ભલે તેઓ જતાં દશે દ્વારોથી. હું તો મારા આત્મહિતને આચરી લઉં. બહુ મોટા પુણ્યના સમુદાયથી પણ મારું રક્ષણ થોડું થવાનું છે? આગમમાં કહેલાં તત્ત્વ અને સંયમઅનુષ્ઠાનોને સ્વપુરુષાર્થથી આચરીને જ મારે સંસારસાગર તરવાનો છે. આ બધા કંઈ તરી આપવાના નથી. તીર્થંકરનો આ જ આદેશ છે— "આત્મહિત અવશ્ય કરવું, જો શક્ય હોય તો પરહિત કરવું.-આત્મહિત-પરહિતના પ્રસંગોમાં આત્મહિત જ કરવું" (અર્થાત્ આત્મહિત ઘવાતું હોય એ રીતે પરહિત

गच्छाहिवई अहयं भणामि। अन्नं च-'जे तित्थयरेहिं भगवंतेहिं छत्तीसं आयरियगुणे समाइट्ठे, तेसिं तु अहयं एक्कमवि णाइक्कमामि, जइवि पाणोवरमं हविज्जा। जं चागमे इहपरलोगविरुद्धं तं णाचरामि ण कारयामि, ण कज्जमाणं समणुजाणामि। ता एरिसगुणजुत्तस्सवि जइभणियं न करेंति ताऽहमिमेसिं वेसग्गहणं उद्दालेमि। एवं च समए पन्नतीतं जहा-"जे केइ साहू वा साहुणी वा वायामित्तेगवि असंजममणुचिट्ठेज्जा, से णं सारेज्जा, वारेज्जा, चोएज्जा, पडिचोएज्जा। से णं सारेज्जंते वा वारेज्जंते वा चोएज्जंते वा पडिचोइज्जंते वा, जे णं तं वयणमवमन्निय अलसायमाणे वा अभिनिविट्ठेइ वा ण तहत्ति पडिवज्जइ, इच्छं पउंजित्ताणं तत्थ णो पडिक्कमेज्जा से णं तस्स वेसग्गहणं उद्दालेज्जा।"

एवं तु आगमुत्तगाएणं गोयमा! जाव तेणायरिएणं एगस्स सेहस्स वेसग्गहणं उद्दालियं ताव णं अवसेसे दिसोदिसं पणट्ठे। ताहे गो० ! सो य आयरियो सणियं तेसिं पिट्ठीए जाउमारुद्धो णो णं तुरियं २। 'से भयवं ! किमट्ठं तुरियं २ णो पयाइ ? गो० ! खाराए भूमीए, जे महुरं संकमेज्जा महुराए खारं,

---

કરવું નહિ). વળી જો આ લોકો તપસંયમ ક્રિયા કરશે તો તેઓનું જ કલ્યાણ થશે. અને તપ-સંયમ ક્રિયા નહિ કરે તો તેઓ જ ભયંકર દુર્ગતિમાં જશે. છતાં પણ ગુરુએ આ ગચ્છ મને સોંપ્યો છે. અને હું આ લોકોના ગચ્છાધિપતિ તરીકે ઓળખાઉં છું. વળી તીર્થંકર ભગવન્તોએ આચાર્યના જે છત્રીશ ગુણો બતાવ્યા છે, તેમાંથી મેં એકપણ ગુણનો અતિક્રમ કર્યો નથી. બલ્કે પ્રાણના ભોગે પણ સાચવ્યો છે. વળી આગમમાં જે, જે આલોક, પરલોક વિરુદ્ધ તરીકે પ્રખ્યાત છે, તેમાંથી મેં કશાનું આચરણ કર્યું નથી, બીજા પાસે કરાવ્યું નથી, કરનારની અનુમોદના કરી નથી. હું આવા ગુણોથી સભર હોવા છતાં આ પાપીઓ મારું કહેલું કરતા નથી. તેથી તેઓને આપેલો વેશ પાછો લઈ લઉં, કેમકે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, "જે કોઇ સાધુ કે સાધ્વી વચનમાત્રથી પણ અસંયમને સેવે, તેની સારણા, વારણા, ચોયણા, પ્રતિચોયણા કરવી જોઇએ. સારણાદિ કરવા છતાં જો તે સાધુ કે સાધ્વી આળસ કે અભિનિવેશથી વચનનો અનાદર કરે, 'તહત્તિ' કહી સ્વીકાર ન કરે, અને ઇચ્છાકારથી પ્રતિક્રમણ ન કરે, તો તે સાધુ કે સાધ્વીને આપેલો વેશ પાછો લઇ લેવો જોઇએ."

હે ગૌતમ! આ પ્રમાણે આગમમાં કહેલા ન્યાયને અનુસારે આચાર્યે એક શિષ્યનો વેશ ઝુંટવી લીધો. પણ ત્યાં સુધીમાં બાકીના ચારસો નવ્વાણું શિષ્યો ચારેદિશામાં ભાગી ગયા. ત્યારે ગૌતમ! આચાર્ય પણ ધીમે ધીમે એ લોકો તરફ જવા માંડ્યા. પણ જલ્દી જલ્દી ન ગયા. હે ભગવન્! આચાર્ય જલ્દી જલ્દી જવાને બદલે ધીમાધીમા કેમ ગયા? હે ગૌતમ! ખારવાળી ભૂમિ પરથી મધુર-મીઠાશવાળી ભૂમિપર જતા, કે મધુરભૂમિપરથી ખારવાળી ભૂમિપર જતા, કાળી ભૂમિ પરથી પીળી ભૂમિ પર અને પીળી ભૂમિ પરથી કાળી ભૂમિ પર જતા, પાણીમાંથી ભૂમિ કે પર ભૂમિ પરથી પાણીમાં જતા પહેલા વિધિપૂર્વક પગનું પ્રમાર્જન કરવું જોઇએ. જો પ્રમાર્જન ન કરે તો બાર વર્ષનું પ્રાયશ્ચિત્ત આવે. ગૌતમ! આ હેતુથી તે આચાર્ય જલ્દી જવાને બદલે ધીમેધીમે ગયા. આ પ્રમાણે સૂત્રોક્ત વિધિથી શુદ્ધ-પ્રાસુક ભૂમિઓ પર સંક્રમણ કરતા આચાર્યની સામે ઘણા દિવસની ભૂખથી પીડાતા શરીરવાળો તીક્ષ્ણ દાઢાથી ભયંકર અને પ્રલયકાળ જેવા ઘોરરૂપવાળો સિંહ આવ્યો. તે મહાત્મા ગચ્છાધિપતિએ વિચાર કર્યો

किण्हाए पीयं, पीयाओ किण्हं, जलाओ थलं, थलाओ जलं, संकमेज्जा, ते णं विहीए पाए पमज्जिय २ संकमेयव्वं, णो पमज्जेज्जा तओ दुवालससंवच्छरियं पच्छित्तं भवेज्जा, एएणट्ठेण गोयमा ! सो आयरिओ ण तुरियं २ गच्छे। अहऽन्नया सुयाउत्तविहीए थंडिलसंकमणं करेमाणस्स णं गो ! तस्सायरियस्स आगओ बहुवासरखुहापरिगयसरीरो वियडदाढाकरालकयंतभासुरो पलयकालमिव घोररुवो केसरी। मुणियं च तेण महाणुभागेणं गच्छाहिवइणा जहा—दुयं गच्छेज्जइ ता चुकिज्जइ इमस्स। णवरं दुयं गच्छमाणाणं असंजमं, ता वरं सरीरवोच्छेयं ण असंजमपवत्तणंति चिंतिऊण विहीए उवट्ठियस्स सेहस्स जमुद्दालियं वेसग्गहणं तं दाऊण ठिओ निप्पडिक्कम्मपायवोवगमणाणसणेणं। सोऽवि सेहो तहेव। अहऽन्नया अच्चंतविसुद्धंतकरणे पंचमंगलपरे सुहज्झवसायत्ताए दुण्णिवि गोयमा ! वावाइए तेण सीहेण अंतगडे केवली जाए अट्ठप्पयारमलकलंकमुक्के सिद्धे य। ते पुण गोयमा ! एकूणे पंचसए साहूणं तक्कम्मदोसेण जं दुक्खमणुभवमाणे चिट्ठंति जं चाणुभूयं, जं चाणुभविहिंति अणंतसंसारसागरं परिभमंते तं को अणंतेणवि कालेणं भणिउं समत्थो ? एए ते गोयमा ! एगूणे पंचसए साहूणं जेहिं च णं तारिसगुणोववेयस्स णं महाणुभागस्स गुरुणो आणं अइक्कमियं णो आराहियं अणंतसंसारिए जाए॥ ११ ॥

कुवलयप्रभवज्रमुनीशयोश्चरितयुग्ममिदं विनिशम्य भोः। कुमतिभिर्जनितं मतिविभ्रमं त्यजत युक्तिमदुक्तविभावकाः[1] ॥१॥ प्रथमे ह्यनधिकारिकर्तृकत्वविशिष्टचैत्यप्रवृत्त्यननुमोदने तात्पर्यं।

કે "જો દોડતો જાઉં તો સિંહથી બચી શકું તેમ છું. પરંતુ તેમ કરવામાં અસંયમ છે. **અસંયમમાં પ્રવૃત્તિ કરવા કરતા તો શરીરનો નાશ થાય એ વધુ સુયોગ્ય છે."** આમ વિચારી વિધિપૂર્વક ઉપસ્થિત થયેલા પેલા શિષ્યને ફરીથી વેશ આપી પોતે જેમાં કોઈ પ્રતિકર્મ કરવાનું નથી, એવા 'પાદપોપગમન' નામના અનશનને સ્વીકાર્યું. શિષ્યે પણ તે મુજબ જ કર્યું. અત્યંત વિશુદ્ધ હૃદયવાળા, નમસ્કાર મહામંત્રના ધ્યાનમાં લીન અને શુભઅધ્યવસાયમાં રહેલા આ બન્નેને સિંહે મારી નાખ્યા. પણ તે વખતે શુકલ-ધ્યાન અને ક્ષપકશ્રેણિ દ્વારા ઘાતિકર્મોના ચૂરેચૂરા કરી તે બન્ને મહાત્માઓ અંતઃકૃત કેવલી બન્યા. અને આઠે પ્રકારના કર્મમળના કલંકથી મુક્ત બન્યા, સિદ્ધ થયા. હે ગૌતમ ! પેલા બાકીના ચારસો નવ્વાણું શિષ્યો પોતાની દુષ્ચેષ્ટાના દોષથી જે દુઃખને અનુભવી રહ્યા છે– જે દુઃખને અનુભવ્યું અને અનંત સંસારસાગરમાં રખડતા જે દુઃખને અનુભવશે, તેનું અનંતકાળે પણ વર્ણન કરવા કોણ સમર્થ છે ? હે ગૌતમ ! આ ચારસો નવ્વાણું શિષ્યો પોતાના ગુણસંપન્ન અને મહાનુભાગ ગુરૂની આજ્ઞાનો ભંગ કરી વિરાધક થયા અને અનંતસંસારી બન્યા.

"હે યુક્તિ સભરવચનોના વિભાવકો ! (અથવા યુક્ત અને અયુક્તના વિભાવકો) કુવલયપ્રભસૂરિ અને વજ્રાચાર્ય એ બન્નેના આ ચરિત્રોને સાંભળીને કુમતિઓ દ્વારા પેદા કરાયેલા મતિભ્રમને છોડો." ॥૧॥

સાવદ્યાચાર્યે જિનાલય અંગે અસાવદ્ય વચન બોલવાની ના પાડી. એમાં 'જિનાલય સાવદ્ય છે' એ આશય ન હતો, પરંતુ 'અનધિકૃત વ્યક્તિઓ દ્વારા કરાતી ચૈત્ય પ્રવૃત્તિની અનુમોદના ન કરવી' એવો આશય હતો. દેરાસર બંધાવવું–સમરાવવું વગેરે કાર્યોના અધિકારી ગૃહસ્થ છે. અને ચૈત્યનો જ 'મઠ' તરીકે ઉપયોગ કરવો તો અત્યંત અનુચિત છે. તેથી સાધુના વેશમાં આ કાર્યો કરવા એ ઉન્માર્ગરૂપ છે. તેથી આ અનુચિત

---

१. युक्तमयुक्तं विभावकाः इति पाठान्तरः।

द्वितीये चाविधियात्रानिषेध इति । न च यात्रायामेवासंयमाभिधानात् तन्मात्रनिषेधः, स्वस्थानावधिकतीर्थप्राप्तिफलकव्यापाररूपायास्तस्या निषेधे संयतसार्थेन तन्निषेधापत्त्या असंयतसार्थेन तन्निषेधस्य फलितत्वात् । अत एव साधूनामवधानतां (साधुनामवतां ?) कदालंबनीभूतैव चैत्यभक्तिश्चैत्यवासिनामावश्यकेऽपि निषिद्धा–

"नीयावासविहारं चेइयभत्तिं च अज्जियालाभं विगईसु अ पडिबंधं निद्दोसं चोइयाविंति ।। चेइयकुलगणसंघं अन्नं वा किंचि काऊनिस्साणं । अहवावि अज्जवइरं तो सेवंती अकरणिज्जं ।।

[आव निर्यु. ११८७।११९१] इत्यादिना । तस्मादावश्यकमहानिशीथाद्येकवाक्यतया साधुलिङ्गस्यैव चैत्यभक्तिर्निषिद्धा, श्राद्धानां तु शतशो विहितैवेति श्रद्धेयम् ।।४६।।

ચેષ્ટાને પોષણ ન મળે એ હેતુથી સાવદ્યાચાર્યે જિનાલય અંગે એક વચન બોલવાનો પણ નિષેધ કર્યો. પણ એટલા માત્રથી જિનાલય કે દ્રવ્યસ્તવ સાવદ્ય તરીકે સિદ્ધ થતા નથી. એ જ પ્રમાણે બીજા ચરિત્રમાં શ્રી વજ્રસૂરિએ તીર્થયાત્રાનો નિષેધ કર્યો, એમાં અવિધિથી અસંયમ જ કરનારી તીર્થયાત્રાના નિષેધનું જ તાત્પર્ય હતું.

પૂર્વપક્ષ :– વજ્રસૂરિના ચરિત્રમાં 'યાત્રામાં જ અસંયમનું અભિધાન કર્યું છે' અર્થાત્ 'યાત્રા જ અસંયમરૂપ છે.' એમ કહ્યું છે તેથી ત્યાં 'અવિધિથી યાત્રા કરવામાં અસંયમ છે. વિધિથી કરવામાં નહિ' એવા વિકલ્પોને અવકાશ જ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– યાત્રા એટલે પોતાના સ્થાનથી આરંભાયેલી તીર્થની પ્રાપ્તિ કરાવનારી ચેષ્ટા અર્થાત્ ગમન વગેરે ક્રિયા. આ ચેષ્ટામાં જ જો અસંયમ હોય તો તે સંયતોના સમુદાય સાથે ન કરી શકાય. કેમકે તેઓ સંયમ જાળવવા પૂર્વક ગતિવગેરે ચેષ્ટા કરે તો પણ તેમને અસંયમનો દંડ આવે. જ્યારે અસંયતને તો એનો (=અસંયમનો) ભય નથી. તેથી તેઓ અસંયમમાર્ગે જાય તો પણ દંડ નહિ. પણ આ વાત બરાબર નથી. અવિધિથી યાત્રા કરવા જતાં માર્ગમાં અસંયમનું સેવન થવાનો સંભવ છે, તેથી અવિધિથી યાત્રાનો નિષેધ કર્યો એમ માનવું જ ઉચિત છે. સંયમપૂર્વકની યાત્રા વિધિયાત્રા છે. અસંયમપૂર્વકની યાત્રા અવિધિયાત્રા છે. યાત્રામાં જ અસંયમ હોય, તો ફલતઃ સંયમ ચેષ્ટામાં 'અસંયમ'ની કલ્પના આવે. તેથી સંયમપૂર્વકની યાત્રાના નિષેધની આપત્તિ આવે તેથી અસંયમપૂર્વકની યાત્રાના નિષેધમાં જ આચાર્યના વચનનું તાત્પર્ય છે. તેથી જ સાધુ નામધારી ચૈત્યવાસી મુનિઓ ચૈત્યભક્તિનું જે કદાલંબન લે છે, તે વ્યાજબી નથી. **આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં** "નિત્ય આવાસ, ચૈત્યભક્તિ, સાધ્વીથી લાભ, વિગઈમાં ગૃદ્ધિ, આ બધાને ઉદ્યતવિહારીથી પૂછાયેલા શિથિલવિહારીઓ નિર્દોષ તરીકે પ્રરૂપે છે. ।।૧।। ચૈત્ય, કુલ, ગણ, સંઘ કે બીજા કોઈકની પણ નિશ્રા લઈ અથવા આર્યવજ્રસ્વામીનું આલંબન લઈ અકરણીયનું સેવન કરે છે. ।।૨।।" ઇત્યાદિ વચનોથી નિષેધ કર્યો છે. આ આવશ્યકનિર્યુક્તિનું વચન પણ સાધુલિંગધારી અંગે જ છે. તેથી ફલતઃ 'શ્રાવકો ચૈત્યભક્તિ કરે તે નિર્યુક્તિકારને માન્ય છે' તેમજ સૂચિત થાય છે. આમ આવશ્યકનિર્યુક્તિ અને મહાનિશીથ વગેરે ગ્રંથોની આ બાબતમાં એકવાકયતા છે કે "સાધુઓથી જ ચૈત્યભક્તિ ન થાય" બાકી આ બધા

सिंहावलोकितन्यायेन बिम्बनमनानुकूलव्यापारे यात्रापदार्थबाधमाशङ्क्य परिहरति—

नो यात्रा प्रतिमानतिर्व्रतभृतां साक्षादनादेशनात्,
तत्प्रश्नोत्तरवाक्य इत्यपि वचो मोहज्वरावेशजम् ।
मुख्यार्थैः प्रथिता यतो व्यवहृतिः शेषान् गुणान् लक्षयेत्
सामग्र्येण हि यावताऽस्ति यतना यात्रा स्मृता तावता ॥४७॥

[दंडान्वयः- प्रश्नोत्तरवाक्ये साक्षादनादेशनाद् व्रतभृतां प्रतिमानति र्नो यात्रा इत्यपि वचो मोहज्वरावेशजम् । यतो मुख्यार्थैः प्रथिता व्यवहृतिः शेषान् गुणान् लक्षयेत् । हि यावता सामग्र्येण यतनाऽस्ति तावता यात्रा स्मृता ।]

व्याख्या-'नो' इति-प्रतिमानतिः यात्रा न भवति, केषां व्रतभृतां=चारित्रिणां, कुतः ? तत्प्रश्नोत्तरवाक्ये शुकसोमिलादिकृतयात्रापदार्थप्रश्नानां च थावच्चापुत्रभगवदाद्युत्तरवाक्ये साक्षात्= कण्ठपाठेनानादेशनाद्=बिंबप्रणतेरनुपदेशात्, इत्यपि वचः कुमतीनां मोहरूपो यो ज्वरस्तदावेशः

ગ્રન્થોમાં સેંકડોવાર શ્રાવકનો "ચૈત્યભક્તિ"નો અધિકાર બતાવ્યો છે.

પ્રતિમાલોપક:- 'પ્રતિમાનમનમાં કારણભૂત ચેષ્ટા' આ અર્થમાં 'યાત્રા' પદનો અર્થ સંભવતો નથી. સિંહાવલોકિત ન્યાયથી (પૂર્વચર્ચિતવિષય પર ફરીથી દૃષ્ટિપાત કરવામાં આ ન્યાય ઉપયુક્ત છે.) આવી આશંકા દર્શાવી તેનું નિરાકરણ કરતા કવિ કહે છે—

શ્લોકાર્થ:- "સૂત્રમાં પ્રશ્ન કે ઉત્તરના વાકયમાં પ્રતિમાનમન અંગે સાક્ષાત્ નિર્દેશ નથી. તેથી પ્રતિમાનમન સાધુઓની યાત્રા રૂપ નથી." પ્રતિમાલોપકોનું આ વચન મોહરૂપતાવની પીડાથી બોલાયેલું છે, કેમકે મુખ્યાર્થથી પ્રસિદ્ધ થયેલો વ્યવહાર શેષ-ગુણોને પણ સૂચવે છે. કારણકે જેટલી સામગ્રીથી યતના થાય, તેટલી સામગ્રીથી યાત્રા સૂચવી છે. (યતનામાં કારણભૂત સામગ્રી સાધુઓ માટે સંયમયાત્રા રૂપ છે.)

[ઉચિતયોગોમાં યતના 'યાત્રા' પદાર્થ રૂપ]

પૂર્વપક્ષ:- **શુકપરિવ્રાજકે થાવચ્ચાપુત્રને અને સોમિલે ભગવાન મહાવીરસ્વામીને** 'યાત્રા' પદના અર્થ અંગે પ્રશ્નો પૂછયા. તે વખતે થાવચ્ચાપુત્રે કે ભગવાને ઉત્તરમાં 'યાત્રા' પદના અર્થમાં પ્રતિમાનમનનો ઉપદેશ આપ્યો નથી. તેથી સાધુઓની યાત્રામાં પ્રતિમાનમન સમાવેશ પામતું નથી.

ઉત્તરપક્ષ:- આટલો તો તમને ખ્યાલ હશે જ, કે મુખ્યાર્થને આશ્રયી કરાયેલો શબ્દપ્રયોગ શેષગુણોનો પણ પ્રકાશ કરે જ છે. (મુખ્યાર્થવાચી શબ્દ ગૌણાર્થનું પણ અભિધાન કરે છે.) 'યાત્રા' પદ યતનાની સામગ્રીમાં વપરાય છે. ત્યાં તપ, સંયમ આદિનો મુખ્યાર્થરૂપે કરેલો નિર્દેશ વાસ્તવમાં યતનાની તમામ સામગ્રી 'યાત્રા' રૂપ છે તે સૂચવવા જ છે, તેથી 'પ્રતિમાનમન' આદિ શેષ=અનુલ્લિખિત અર્થો પણ 'યાત્રા' પદના અર્થ તરીકે સમાવેશ પામે છે. **ભગવતીસૂત્રનો** પાઠ આ પ્રમાણે છે—"હે ભદન્ત! આપની યાત્રા શું છે? હે સોમિલ! તપ, નિયમ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, આવશ્યક

तत्पारवश्यप्रलापः, तज्जं=तज्जनितम् । यतः मुख्यार्थैः प्रथिता=प्रसिद्धा व्यवहृतिः शब्दप्रयोगरूपा, शेषान्=उक्तावशिष्टान् गुणान् लक्षयेत् । हि=यतः यावता सामग्र्येण=यावत्या सामग्र्या यतना भवति, तावता यात्रा स्मृता । तथा च-"किं ते भंते! जत्ता? सोमिला! जं मे तवणियमसंजमसज्झायज्झाणावस्सयमाईसु जोएसु जयणा" [से तं जत्ता] इत्यत्रादिपदस्वरसात् यत्याश्रमोचितयोगमात्रयतनायां यात्रापदार्थः लभ्यते, यथा परेषां 'यज्ञेन' इत्यादि सूत्रं शतपथविहितकर्मवृन्दोपलक्षकम् । अत एव सोमिलप्रश्नोत्तरे यथाश्रुतार्थबाधे फलोपलक्षकत्वं व्याख्यातं तथा च अत्र भगवतीवृत्तिः "एतेषु च यद्यपि भगवतो न किञ्चित्तदानीं समस्ति तथापि तत्फलसद्भावात् तदस्तीत्यवगन्तव्यमिति । [भगवतीसूत्रम् श० १८ उ० १० सू ६४७] अयं च एवंभूतनयार्थः, प्रागुक्तस्तु शब्दसमभिरूढयोरिति विवेचकाः ॥४७॥

साक्षादादेशगतिमप्याह—

वैयावृत्त्यतया तपो भगवतां भक्तिः समग्रापि वा,
वैयावृत्त्यमुदाहृतं हि दशमे चैत्यार्थमङ्गे स्फुटम् ।
नैतत्स्यादशनादिनैव भजनाद्द्वारापि किन्त्वन्यथा,
सङ्घादेस्तदुदीरणे बत कथं न व्याकुलः स्यात्परः ॥४८॥

આદિ યોગોમાં મારી યતના જ મારી યાત્રા રૂપ છે." ઈત્યાદિ. (અહીં તપવગેરેનો નિર્દેશ કર્યા પછી 'આદિ' પદ મૂકયું છે, આ પદ ઉક્તયોગો સિવાયના અન્ય પણ યતનાના યોગોના સમાવેશનું સૂચન કરે છે. જો ઉક્તયોગો સિવાય અન્ય કોઈ યોગ યતના કે યાત્રારૂપ ન હોત, તો 'આદિ' પદનો પ્રયોગ વ્યર્થ માનવાની આપત્તિ આવત. અને પરમાત્માની ૩૫ ગુણયુક્તવાણીમાં આવી આપત્તિની કલ્પના પણ અસહ્ય છે.) આમ 'આદિ' પદના સ્વરસથી "સાધુના યતનાથી યુક્ત તમામ યોગો યાત્રારૂપ છે." એમ સ્પષ્ટ ઉપસી આવે છે. જેમકે=ઈતરદર્શનમાં 'યજ્ઞેન' ઈત્યાદિ સૂત્ર શતપથવિહિત તમામક્રિયાસમુદાયનું ઉપલક્ષક બને છે, તેમ અહીં પણ ઉપરોક્ત સૂત્ર સાધુઓની બધી ઉચિત ક્રિયાઓનું ઉપલક્ષક બને છે.

શંકા :– સોમિલે જ્યારે પ્રશ્ન પૂછયો, ત્યારે ભગવાન્ કેવળજ્ઞાન પામી ચૂકેલા હતા. તેથી ભગવાન્‌ને તપ વગેરેનો સંભવ નથી. તો શી રીતે તે બધામાં યતનારૂપ યાત્રા સંભવે.

સમાધાન :– સૂત્રના માત્ર શબ્દાર્થને પકડવામાં તમે કહ્યો તેવો બાધ છે, પરંતુ પ્રસ્તુતમાં ફળતઃ નિર્દેશ છે. ટીકાકારે આ કથનને ફળના ઉપલક્ષક તરીકે જ વર્ણવ્યું છે. આ રહ્યો તે ટીકાપાઠ 'પ્રશ્નકાળે ભગવાન ઉપરોક્ત તપવગેરેમાંથી એકપણ યોગમાં વર્તતા ન હતા. [(૧) કૃતકૃત્ય હોવાથી (૨) પ્રયોજનનો અભાવ હોવાથી અને (૩) સંભવ ન હોવાથી યોગોનો અભાવ હતો.] છતાં પણ છદ્મસ્થ કાળે આચરેલા આ યોગોનું ફળ (=કેવળજ્ઞાન વગેરે) હોવાથી પ્રશ્નકાળે એ યોગોની હાજરી સમજવી. કાર્યક્ષણે કારણને સ્વીકારનાર એવંભૂતનયને આ અર્થ સંમત છે. કેવળજ્ઞાનાદિફળના અભાવકાળે

[दंडान्वयः– वा भगवतां समग्रापि भक्तिः वैयावृत्त्यतया तपः। हि दशमेऽङ्गे स्फुटं चैत्यार्थं वैयावृत्त्यमुदाहृतम्। एतद् अशनादिनैव स्यादिति न, किन्तु भजनाद्वारापि, अन्यथा सङ्घादेस्तदुदीरणे कथं बत परः व्याकुलो न स्यात्।]

व्याख्या–"वैयावृत्त्यतया" इति, वा–अथवा समग्रापि–सर्वापि भगवतां भक्तिः कृतकारितानुमतिरूपा स्वस्वाधिकारौचित्येन तप एव। तथा च तपःपदेन यात्रायाः साक्षादुपदेश एव इति भावः। वैयावृत्त्यत्वमस्याः कुतः सिद्धमत आह–हि–निश्चितं। दशमेऽङ्गे–प्रश्नव्याकरणाख्ये स्फुटं–प्रकटं चैत्यार्थं वैयावृत्त्यमुदाहृतम्। तथा च तत्पाठः—

"अह केरिसए पुण आइआराहए वयमिणं ? जे से उवहिभत्तपाणदाणसंगहणकुसले अच्चंतबालदुब्बलगिलाणवुड्ढखवगपवत्तिआयरियउवज्झाए सेहे साहिम्मिए तवस्सीकुलगणसंघचेइयट्ठेयणिज्जरट्ठी वेयावच्चं अणिस्सियं दसविहं बहुविहं पकरेत्ति (८ अध्य.) अह केरिसएत्ति अथ परिप्रश्नार्थः। कीदृशः पुनः 'आइत्ति' अलङ्कारे, आराधयति व्रतमिदं! इह प्रश्ने उत्तरमाह–'जेसे' इत्यादि णोऽसावुपधिभक्तपानानां दानं च सङ्ग्रहणं च तयोः कुशलः=विधिज्ञः यः स तथा। तथा बालश्चदुर्बलश्चेत्यादेः समाहारद्वन्द्वः ततोऽत्यन्तं यद्बालदुर्बलग्लानवृद्धक्षपकं तत्तथा। तत्र विषये वैयावृत्त्यं करोतीति योगः। तथा प्रवृत्याचार्योपाध्याये इह द्वन्द्वैकत्वात्प्रवृत्त्यादिषु। तत्र प्रवृत्तिलक्षणमिदं "तवसंजमजोगेसु जो जोगो तत्थ तं पवत्तेइ। असहुं च णियत्तेइ गणत-

---

યોગોમાં યતનામાં 'યાત્રા' તરીકેની માન્યતા શબ્દ અને સમભિરૂઢ નયની છે. એમ વિવેચકોનું મંતવ્ય છે.

સૂત્રમાં પ્રતિમાનમનનો સાક્ષાદ્ આદેશ પણ કર્યો છે, તે દર્શાવતા કવિવર કહે છે–

શ્લોકાર્થ :– અથવા તો, ભગવાનની તમામ પ્રકારની ભક્તિ વૈયાવચ્ચરૂપ હોવાથી તપરૂપ છે. પ્રશ્નવ્યાકરણનામના દશમા અંગમાં ચૈત્ય અર્થે વૈયાવચ્ચ કરવાનું સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યું છે. અહીં એમ ન કહેવું કે "વૈયાવચ્ચ તો આહાર આદિથી જ થાય' કેમકે ભક્તિ દ્વારા પણ વૈયાવચ્ચ થઈ શકે છે. અન્યથા સંઘવગેરેની વૈયાવચ્ચના કથનને સાંભળીને પ્રતિમાલોપક કેમ આકુળ નહિ થાય? અર્થાત્ અવશ્ય આકુળ થશે.

(ભક્તિનો વૈયાવચ્ચરૂપ તપમાં સમાવેશ)

પોતપોતાના અધિકારને ઉચિત અને કરણ, કરાવણ, અનુમોદન ભેદવાળી તમામ ભક્તિ વૈયાવચ્ચરૂપ અભ્યંતર તપરૂપ છે. અને ભગવાને પોતાની યાત્રામાં તપનો સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પ્રતિમાલોપક :– તમે ભક્તિને વૈયાવચ્ચરૂપ કયા આધારે કહો છો?

ઉત્તરપક્ષ :– **પ્રશ્નવ્યાકરણ** નામના દસમા અંગના આધારે. જૂઓ એ અંગનો આ પાઠ–"કેવો પુરુષ આ વ્રતને (=અદત્તાદાનવિરમણવ્રતને) આરાધે છે? ઉ. જે વ્યક્તિ ઉપધિ તથા આહારપાણીના દાન અને સંગ્રહમાં કુશળ હોય, અત્યન્તબાળ, દુર્બળ, ગ્લાન, વૃદ્ધ, વિકૃષ્ટ ઉપવાસી, પ્રવર્તક, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, શૈક્ષ, સાધર્મિક, તપસ્વી, કુલ, ગણ, સંઘ અને ચૈત્ય અર્થે નિર્જરાની ઈચ્છાથી અનિશ્રિત દસવિધ બહુવિધ વૈયાવચ્ચ કરતો હોય." ટીકા આ પ્રમાણે છે–'અથ' પદ પ્રશ્નસૂચક છે. 'આઈ' પદ અલંકારઅર્થે છે. કુશળ=વિધિનો જ્ઞાતા. 'બાળ' વગેરે પદોનો સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. તેથી અત્યન્ત બાળ, વૃદ્ધ વગેરે સમજવા. આ બધાને અંગે વૈયાવચ્ચ કરવી જોઈએ. પ્રવૃત્તિ=પ્રવર્ત્તકનું લક્ષણ–'જે તપ, સંયમ વગેરે યોગોમાંથી જે વ્યક્તિ જે યોગ માટે યોગ્ય હોય, તેને તે યોગમાં પ્રવર્ત્તાવે, અને અયોગ્યને તેમાંથી નિવૃત્ત કરે તથા ગણની સારસંભાળમાં જે તત્પર હોય,

त्तिल्लो पवित्तीओ ॥" इतरौ प्रतीतौ, तथा 'सेहे' शैक्षे=अभिनवप्रव्रजिते, साधर्मिके=समानधार्मिके, लिङ्गप्रवचनाभ्यां, तपस्विनि=चतुर्थभक्तादिकारिणि। तथा कुले-एकाचार्यपरिवाररूपं चान्द्रादिकं, गणः=कुलसमुदायः कौटिकादिकः। सङ्घः-तत्समुदायरूपः। चैत्यानि=जिनप्रतिमाः, एतासां योऽर्थः=प्रयोजनं स तथा। तत्र निर्जरार्थी=कर्मक्षयकामः, वैयावृत्त्यं व्यापृतकर्मरूपमुपष्टंभनमित्यर्थः, अनिश्रितं=कीर्त्यादिनिरपेक्षं दशविधं=दशप्रकारम्। आह "वैयावच्चं वावडभावो, इह धम्मसाहणणिमित्तं। अन्नाइआण विहिणा संपायणमेस भावत्थो॥" आयरिय उवज्झाए थेरतवस्सी गिलाणसेहाणं। साहम्मियकुलगणसंघसंगयंतमिह कायव्वं, ( ) बहुविधं भक्तपानादिदानभेदेनानेकप्रकारं करोतीति वृत्तिः॥

ननु चैत्यानि-जिनप्रतिमा इत्यत्र वृत्तिकृतोक्तं। परं विचार्यमाणं न युक्तं, अशनादिसंपादनस्यैव वैयावृत्त्यस्योक्तत्वेन प्रतिमासु तदर्थस्यायोग्यत्वात्। अत आह-एतद्वैयावृत्त्यं अशनादिनैव-अशनादिसंपादनेनैव स्यादिति न, किन्तु भजनाद्वारापि-भक्तिद्वारेणापि, प्रत्यनीकनिवारणरूपे भक्तिव्यापारेऽपि 'जक्खा हु वेयावडियं करेंति, तम्हा उ एए निहया कुमारा"

તે પ્રવૃત્તિ (=પ્રવર્તક) કહેવાય. ॥૧॥ શૈક્ષ=નૂતન દીક્ષિત. સાધર્મિક=લિંગ અને પ્રવચનથી સમાન ધર્મવાળો. તપસ્વી=ઉપવાસ આદિ કરનાર. કુળ=એક આચાર્યનો પરિવાર. જેમકે ચાન્દ્રકુળ ગણ=ઘણા કુળોનો સમુદાય. જેમકે કૌટિકગણ. સંઘ=ગણનો સમુદાય. ચૈત્ય=જિનપ્રતિમા. અર્થ=પ્રયોજન. નિર્જરાર્થી=કર્મક્ષયની ઈચ્છાવાળો. વૈયાવૃત્ય=વ્યાપૃતકર્મ...ઉપષ્ટંભન=સહાય. અનિશ્રિત=કીર્તિ વગેરેની આશંસા વિના. દસવિધ=દસપ્રકાર. કહ્યું જ છે કે "અહીં વૈયાવચ્ચ (૧) વ્યાપૃતભાવ (૨) ધર્મસાધનનું નિમિત્ત (૩) અન્ન વગેરેનું વિધિથી સંપાદાન. આ ભાવાર્થ છે. ॥૧॥ અને આ વૈયાવચ્ચ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, તપસ્વી, ગ્લાન, શૈક્ષ, સાધર્મિક, કુળ, ગણ અને સંઘ આ દસ સંબંધી કરવાની છે. ॥૨॥ બહુવિધ=ભોજન, પાન વગેરે દાનભેદથી અનેકપ્રકારે છે.

પૂર્વપક્ષ :– વૃત્તિકારે ચૈત્યનો અર્થ જિનપ્રતિમા કર્યો છે. પણ વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે, આ અર્થ વ્યાજબી નથી, કેમકે "આહાર વગેરે આપવાથી જ વૈયાવચ્ચ થાય" તેમ સૂત્રમાં કહ્યું છે. અને પ્રતિમાની આહાર આદિથી વૈયાવચ્ચ સંભવતી નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– આહાર વગેરેથી જ વૈયાવચ્ચ થાય, તેવું નથી. ભક્તિ વગેરે દ્વારા પણ વૈયાવચ્ચ સંભવે છે. કેમકે સૂત્રમાં શાસનવિરોધીને અટકાવવાની પ્રવૃત્તિ વગેરેરૂપ ભક્તિને પણ વૈયાવચ્ચ તરીકે ગણાવી છે. ઉત્તરાધ્યયનમાં કહ્યું છે કે "યક્ષો (હરિકેશીમુનિની) વૈયાવચ્ચ કરે છે, તેથી આ કુમારો હણાયા." 'અશનાદિ' પદમાં આદિપદથી માત્ર પાન' વગેરેનું જ ગ્રહણ નથી, પરંતુ ભક્તિ વગેરેનું પણ ગ્રહણ કરવાનું છે. ('અશન' પદના ઉપલક્ષણથી ચારે આહાર અને 'આદિ' પદથી ભક્તિ વગેરે સૂચિત થઈ શકે.) વળી જો, માત્ર આહાર, પાણીથી જ વૈયાવચ્ચ થઇ શકતી હોય, તો ઉપવાસીની વૈયાવચ્ચ થઇ ન શકે. કેમકે તેને આહાર આદિથી પ્રયોજન નથી.

શંકા :– તો તપસ્વીની વૈયાવચ્ચ શી રીતે સંભવશે?

સમાધાન :– 'તેની ઉપધિનું પડિલેહણ કરી આપવું" વગેરે દ્વારા તેને ઉચિત નિત્ય યોગોમાં સહાયભૂત થવાથી તેની વૈયાવચ્ચ થઇ શકે. આ જ આશયથી તપસ્વી વગેરે પદોનો સૂત્રમાં 'બાળ' વગેરે પદો સાથે સમાસ ન કરતા 'કુળ' વગેરે પદો સાથે સમાસ કર્યો.

¹[उत्तरा. अ. १२ श्लो. ३२] इत्यादौ वैयावृत्त्यशब्दप्रयोगस्य सूत्रे दर्शनात् । न च आदिपद-ग्राह्यं पानादिकमेव किन्तु भक्त्यादिकमपि । अत एव तपस्व्यादीनां तपोयोगप्रभृतिकालेऽशना-दिसंपादनस्यायोगात् भक्त्याद्युचितनित्यव्यापारसंपादनसंभवाभिप्रायेण योगविभागात्समासः । बालादीनां शैक्षसाधर्मिकयोश्च कथञ्चित्तुल्यतयेति भावनीयं । एतदेवाह–अन्यथोक्तवैपरीत्ये सङ्घादेस्तदुदीरणे=वैयावृत्त्योच्चारे परः–कुमतिः कथं न व्याकुलो–व्यग्रः स्यात् । कुलगण-सङ्घानां सर्वेण सर्वदा सामग्र्येणाशनादिसंपादनस्य कर्तुमशक्यत्वात्, यावद्बाधं प्रामाण्यं तूभयत्र वक्तुं शक्यमिति दिक् ॥४८॥

अर्थान्तरवादमधिकृत्याह—

ज्ञानं चैत्यपदार्थमत्र वदतः प्रत्यक्षबाधैकतो
धर्मिद्वारतयामुनावधिकृते त्वाधिक्यधीरन्यतो ।
दोषायेति परः परःशतगुणप्रच्छादनात्पातकी
दग्धां गच्छतु पृष्ठतश्च पुरतः कां कांदिशीको दिशम् ॥४९॥

शंका :– 'शैक्ष' અને 'સાધર્મિક'ની આહાર પાણીથી ભક્તિ થઇ શકે છે, છતાં 'બાળ' વગેરે પદો સાથે સમાસ કેમ ન કર્યો ?

સમાધાન :–આ બન્નેની બાળ આદિ સાથે કથંચિત્ તુલ્યતા દર્શાવવા જ તે બન્ને પદોને અલગ રાખ્યા છે. આમ આહારઆદિવિના ભક્તિથી પણ વૈયાવચ્ચ સંભવે છે. જો 'આહાર આદિથી જ વૈયાવચ્ચ થાય' તેવો આગ્રહ પકડી રાખશો, તો સંઘની વૈયાવચ્ચ શી રીતે કરશો ? વૈયાવચ્ચ નિત્યકરણીય યોગ છે. બોલો ! છે તૈયારી, રોજ સંઘના તમામ સભ્યોને સ્વગૃહે જમાડવાની. હંમેશા સામગ્રી દ્વારા કુલ, ગણ, અને સંઘને આહારવગેરે લાવી આપવા શું દરેકને માટે શક્ય છે ? અને 'જે આ કાર્ય કરે નહિ– કરી શકે નહિ– તે કુલ વગેરેની વૈયાવચ્ચ કરતો નથી' એમ બોલી શકાય ?

પૂર્વપક્ષ :– 'યાવદ્ બાધં તાવત્ પ્રમાણમ્' (બાધ ન આવે ત્યાં સુધી પ્રમાણ) આ ન્યાયથી 'કુલ' વગેરેની આહારઆદિથી વૈયાવચ્ચમાં બાધ હોવાથી, ત્યાં આહાર આદિથી વૈયાવચ્ચને બદલે અન્યપ્રવૃત્તિથી વૈયાવચ્ચ સમજવી

ઉત્તરપક્ષ :– તમે છો તો હોંશિયાર ! હવે આ જ ન્યાય ચૈત્ય=પ્રતિમા અંગે પણ લગાવી દો... એટલે તકલીફ દૂર...વિવાદ સમાપ્ત...તેથી ચૈત્યનો અર્થ પ્રતિમા કરવાથી કંઈ વૈયાવચ્ચનો અસંભવ નથી.

'ચૈત્ય'પદના અન્ય અર્થ અંગેના વાદને આગળ કરી કહે છે—

શ્લોકાર્થ :– અહીં 'ચૈત્ય' પદનો અર્થ 'જ્ઞાન' કરનારને એક બાજુ પ્રત્યક્ષબાધ છે. 'જ્ઞાન' ધર્મના ધર્મી તરીકે જો મુનિ અધિકૃત હોય તો બીજી બાજુ આધિક્ય બુદ્ધિ દોષ માટે થાય છે. આમ રહેલા સેંકડો ગુણોને છાવરવાથી દુર્ભાગી બનેલો પર= પ્રતિમાલોપક ભયથી ભરાયેલો છે. પણ આગળની અને પાછળની બન્ને દિશા સળગેલી છે. તેથી કઇ દિશામાં ભાગી શકશે ?

[दंडान्वयः-अत्र ज्ञानं चैत्यपदार्थं वदतः एकतो प्रत्यक्षबाधा। धर्मिद्वारतया मुनावधिकृते त्वन्यत आधिक्यधीः दोषायेति परःशतगुणप्रच्छादनात् पातकी परः कांदिशीकः (सन्) पृष्ठतः पुरतश्च दग्धां कां दिशं गच्छतु ?]

'ज्ञानम्' इति-अत्र प्रश्नव्याकरणप्रतीके चैत्यपदार्थं ज्ञानं वदतो लुंपकस्यैकतः-एकस्मिन् पक्षे प्रत्यक्षबाधा-प्रत्यक्षप्रमाणबाधः परिदृष्टः विश्रामणादिवैयावृत्त्यस्य ज्ञानेऽनुपपत्तेः। धर्मिद्वारतया धर्मिणि धर्मोपचाराभिप्रायेण मुनौ-साधौ अधिकृते-अधिकारवशाद् गृहीते तु अन्यतः-पक्षान्तरे आधिक्यधीः दोषाय, मुनेः बालादिपदैर्गृहीतत्वाच्चैत्यपदस्य पौनरुक्त्यमित्यर्थः। चैत्यपदेनोक्तातिरिक्तमुनिग्रहान्नानुपपत्तिरिति चेत् ? न, चैत्यपदस्य ज्ञानार्थताया अप्रसिद्धत्वेनोपचारस्याप्ययोगात्। एवं सति चैत्यार्थपदस्य चैत्यप्रयोजनमुनावर्थान्तरसंक्रामितवाच्यताया एव युक्तत्वात्-चेइयकुलगणसंघे आयरियाणं च पवयणसुए अ। सव्वेसुवि तेण कयं तवसंजममुज्जमंतेणं॥ (आ.

['ચૈત્ય'ના જ્ઞાન અર્થમાં વૈયાવચ્ચ અસંભવ]

પ્રશ્ન વ્યાકરણ અંગના સૂત્રમાં આવેલા 'ચૈત્ય' પદનો 'જ્ઞાન' અર્થ કરવામાં પ્રતિમાલોપકને પ્રત્યક્ષબાધ છે, કેમકે જ્ઞાનની 'પગ દબાવવા' વગેરે રૂપ વૈયાવચ્ચ સંભવતી નથી. ('જ્ઞાન' ગુણ છે. 'વૈયાવચ્ચ' ક્રિયા છે. ગુણમાં ક્રિયા સંભવતી નથી. ગુણ અને ક્રિયા બન્ને માત્ર દ્રવ્યને આશ્રયીને જ રહેલા છે.)

પૂર્વપક્ષ :- અલબત્ત, તમે કહ્યું તેમ જ્ઞાનની વૈયાવચ્ચ સંભવતી નથી. પણ અહીં 'જ્ઞાન' એ ધર્મ છે. આ ધર્મ જેમાં રહ્યો છે એવા ધર્મીમાં અર્થાત્ જ્ઞાનીમાં આ ધર્મનો ઉપચાર કરી વાસ્તવમાં તો 'જ્ઞાન' પદથી જ્ઞાની મુનિજ સમજવાના છે.

ઉત્તરપક્ષ :- એવો ઉપચાર કરવામાં પણ તમારે તો ફસાવાનું જ છે. કેમકે 'બાળ' વગેરે પદોથી મુનિનું ગ્રહણ થઇ જ ગયું છે. હવે કયા મુનિરાજ બાકી રહી ગયા કે જેમનો સમાવેશ કરવા આ પદનો ઉલ્લેખ કર્યો ? એટલે આવો ઉપચાર કરવામાં પુનરુક્તિ દોષ મોં ફાડીને ઉભો જ છે.

પૂર્વપક્ષ :- 'ચૈત્ય' પદથી 'બાળ'વગેરે પદોથી ગ્રહણ ન થયેલા વિશિષ્ટજ્ઞાની મુનિ લેવાના છે. તેથી પુનરુક્તિ દોષ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- આ ઇમારત ખોટા પાયે છે. (૧) 'ચત્ય' પદનો જ્ઞાન અર્થ ક્યાંય પ્રસિદ્ધ નથી. આમ અપ્રસિદ્ધ અર્થને સ્વીકારી તમે પાયામાં ભૂલો છો. વળી એ જ્ઞાનમાં જ્ઞાનીનો ઉપચાર કરવો, અને તેમાં પણ 'બાળ' વગેરે પદોથી ગ્રહણ નહિ થયેલા જ્ઞાનીનો ઉપચાર કરવો, આ બધું 'આંધળાના ગોળીબાર' સમાન છે. વળી (૨) આવા વક્ર ઉપચારથી વિશિષ્ટ મુનિને સૂચવવા તેના કરતા 'ચૈત્યાર્થ' પદને જ 'અર્થાન્તર-સંક્રામિત વાચ્ય' તરીકે લેવું યોગ્ય છે. ચૈત્યનું અર્થ (=પ્રયોજન) છે જેને=ચૈત્યાર્થ=ચૈત્યપ્રયોજનવાળો=મુનિ આવો અર્થ કરવો સરળ છે. અહીં અર્થાન્તર સંક્રમ દ્વારા મુનિ અર્થની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. 'મુનિને ચૈત્યનું પ્રયોજન છે' તે અસિદ્ધ નથી. "તપ અને સંયમમાં પ્રયત્ન કરનાર સાધુએ ચૈત્ય, કુલ, ગણ, સંઘ, આચાર્ય, પ્રવચન, શ્રુત વગેરે બધામાં પ્રવૃત્તિ કરી છે," આ વચન 'તપ અને સંયમ ચૈત્યપ્રયોજનના પ્રયોજક છે'

नि. ११०१) इत्यादिना तपःसंयमयोः चैत्यप्रयोजनप्रयोजकत्वस्य सिद्धांतसिद्धत्वात् बालादिपदैक-वाक्यतया चैत्यपदस्यैककार्यत्वसङ्गत्यैव ग्रहणौचित्यात्। उपसंहरति-इत्येवं परः-कुमतिःपरःशतानां गुणानां चैत्यशब्दनिर्देशप्रयुक्तानां प्रच्छादनाद् निह्नवात् पातकी-दुरितवान् कांदिशीको-भयद्रुतः सन् पृष्ठतः पुरतश्च दग्धां कांकां दिशं गच्छतु ? मिथ्याभिशङ्की न कुत्रापि गन्तुं समर्थ इति भावः अत्र दग्धदिक्त्वेन पूर्वोत्तरपक्षद्वयाध्यवसानादतिशयोक्तिः ॥४९॥

निश्चितार्थेऽनुपपत्तिमाशङ्क्य निराकरोति—

वैयावृत्त्यमथैवमापतति वस्तुर्ये गुणस्थानके
यस्माद्भक्तिरभङ्गुरा भगवतां तत्रापि पूजाविधौ।
सत्यं दर्शनलक्षणेऽत्र विदितेऽनन्तानुबन्धिव्ययान्-
नो हानिं त्वयि निर्मलां धियमिव प्रेक्षामहे कामपि ॥५०॥

તેમ સિદ્ધ કરે છે. અને તેની અન્તર્ગતતયા 'સાધુને ચૈત્યનું પ્રયોજન છે' તેમ પણ સિદ્ધ કરે છે. વળી, 'બાળ' આદિ પદોની સાથે એકવાક્યતયા ચૈત્યપદનું ઉપાદાન છે. તેથી બાળઆદિની વૈયાવચ્ચ જે કાર્યનું નિષ્પાદક હોય, તે જ કાર્યનું નિષ્પાદક ચૈત્યપદની વૈયાવચ્ચ હોય-બાળઆદિની વૈયાવચ્ચ એક કાર્યકારક હોય, તો જ 'ચૈત્ય' પદનું ગ્રહણ ઉચિત ઠરે. તેથી 'ચૈત્ય'નો પ્રતિમા અર્થ જ સંગત છે. (કેમકે (૧) 'બાળ' આદિ પદોમાં ક્યાંય ઉપચારથી કે અર્થાન્તર સંક્રમ દ્વારા અર્થનું સૂચન કર્યું નથી. વળી (૨) 'ચૈત્ય'પદને 'બાલ' આદિ પદો સાથે ન રાખતા 'તપસ્વી' વગેરે પદો સાથે મૂક્યું છે. તેથી ફલિત થાય છે કે તપસ્વી વગેરેની જેમ ચૈત્યની પણ ભક્તિ દ્વારા વૈયાવચ્ચ કરવાની છે. જ્ઞાની સાધુની તો 'બાળ' વગેરેની જેમ વૈયાવચ્ચ થઈ શકતી હોવાથી, તે અર્થક પદનો તો 'બાળ' આદિ પદો સાથે સંબંધ જ યોગ્ય થાત. ઇત્યાદિ કારણોથી 'ચૈત્ય' પદનો 'જ્ઞાન' અર્થ કરવા કરતાં 'પ્રતિમા' અર્થ કરવો જ વ્યાજબી છે. આમ પ્રતિમાલોપકો 'ચૈત્ય' શબ્દના નિર્દેશથી પ્રયુક્ત થતા સેંકડો ગુણોને ('ચૈત્ય' શબ્દનો વિપરીત અર્થ કરવા દ્વારા) છાવરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ તેમાં અસફળ થવાથી ભય પામેલા તેની બન્ને-આગળ અને પાછળની દિશા સળગેલી છે. તેથી બચારો ક્યાં જાય ? ટૂંકમાં નકામી શંકાઓ કરનાર ક્યાંય જઈ શકતો નથી, કશું પામી શકતો નથી. પ્રસ્તુતમાં 'દગ્ધદિકૃત્વ' પદથી પૂર્વ અને ઉત્તર એમ બન્ને-પક્ષનું જ્ઞાન થતું હોવાથી **અતિશયોક્તિ અલંકાર** છે.

(ચતુર્થગુણસ્થાનકે વૈયાવચ્ચની સંભાવના)

'ભક્તિ વૈયાવચ્ચરૂપ છે' એમ નિશ્ચિત થયેલા અર્થમાં સ્તુતિકાર સ્વયં આશંકા ઉભી કરી તેનું નિરાકરણ કરે છે—

શ્લોકાર્થ :- આમ તો ચતુર્થ ગુણસ્થાનકે પણ વૈયાવચ્ચ માનવાનો પ્રસંગ છે. કેમકે તે ગુણસ્થાનકે પણ પૂજાની વિધિમાં ભગવાનની અખંડ ભક્તિ રહેલી છે. સત્યમ્ ચતુર્થગુણસ્થાનકે પણ અનન્તાનુબંધીકર્મના ક્ષયથી સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણભૂત વૈયાવચ્ચ

[दंडान्वयः– अथैवं वः तुर्ये गुणस्थानके वैयावृत्त्यमापतति यस्माद् तत्रापि पूजाविधौ भगवतामभङ्गुरा भक्तिः (वर्तते) । सत्यमत्र दर्शनलक्षणे विदितेऽनन्तानुबन्धिव्ययात् त्वयि निर्मलां धियमिव कामपि हानिं नो प्रेक्षामहे ।]

व्याख्या–'वैयावृत्त्य' मिति । अथैवं चैत्यभक्ते वैयावृत्त्यत्वे वः-युष्माकं, तुर्ये-चतुर्थे, गुणस्थानके वैयावृत्त्यमापतति-प्रसज्यते, यस्मात् तत्र भगवतां-अर्हतां पूजाविधौ-विहितार्चने अभङ्गुरा-अभङ्गव्याप्या भक्ति वर्तते । 'सत्यम्' इत्यर्धाङ्गीकारे । अत्र-चतुर्थगुणस्थानके दर्शन-लक्षणे-सम्यक्त्वलक्षणीभूते वैयावृत्त्ये विदिते–"सुस्सूसधम्मराओ गुरुदेवाणं जहा समाहीए । वेयावच्चे णियमो वयपडिवत्ति अ भयणाओ । [प्र. पञ्चा० गा. ४] इत्यादिना प्रसिद्धेऽ-नन्तानुबन्धिनां व्ययात्-क्षयोपशमात् न कामपि हानिं प्रेक्षामहे । कुत्र कामिव ? त्वयि निर्मलां–निःशङ्कितां धियमिव । यथा त्वयि निर्मलां धियं न प्रेक्षामहे तथाऽस्मदुक्तार्थे न हानिं । प्रेक्षामहे इत्युपमा । चारित्रमोहनीयभेदानन्तानुबन्धिव्यये जायमानस्य वैयावृत्यगुणस्याविरतसम्यग्दृशामपि संभवे बाधकाभावादित्यर्थः ॥५०॥

હોવામાં અમને કોઇ હાનિ દેખાતી નથી. જેમકે પ્રતિમાલોપકોમાં નિર્મળ બુદ્ધિ દેખાતી નથી.

પૂર્વપક્ષ :– ભક્તિ પણ જો વૈયાવચ્ચરૂપ હોય, તો ચોથે ગુણસ્થાનકે પણ વૈયાવચ્ચ નામનો તપનો ભેદ સ્વીકારવો પડશે. કેમકે આ ગુણસ્થાનકે રહેલાઓમાં પૂજા વગેરે અનુષ્ઠાનો વખતે ભગવાન પ્રત્યે અખંડ ભક્તિ રહેલી દેખાય છે, અને વાસ્તવમાં ચારિત્રીને જ તપધર્મ બતાવ્યો છે. તેથી અહીં તમારે પરસ્પર બાધ છે.

ઉત્તરપક્ષ :– સમ્યક્ત્વના લક્ષણ તરીકે વૈયાવચ્ચગુણ બતાવ્યો છે. **પંચાશકમાં** સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ બતાવતા કહ્યું છે "(૧) શુશ્રુષા–ધર્મશ્રવણની તીવ્રઅભિલાષા (૨) ધર્મરાગ અને (૩) ગુરુ તથા દેવની યથાસમાધિ વૈયાવચ્ચનો નિયમ. તથા વ્રતના સ્વીકારમાં ભજના (=વિકલ્પ)" આમ સમ્યગ્દર્શનની હાજરીમાત્રથી વૈયાવચ્ચગુણ પ્રગટે. આ ગુણ માટે ચારિત્રધર્મની હાજરી આવશ્યક નથી. અને ચતુર્થગુણસ્થાને વૈયાવચ્ચગુણ હોવામાં પણ કોઈ દોષ નથી, કેમકે આ ગુણસ્થાને પણ ચારિત્રમોહનીયના એકભેદ-રૂપ અનંતાનુબંધીકષાયનો ક્ષયોપશમ તો છે જ– પ્રસ્તુત કાવ્યમાં હાનિ ન જોવામાં 'પ્રતિમાલોપકોમાં જેમ નિર્મળ બુદ્ધિ નથી દેખાતી' એવી ઉપમા આપી હોવાથી **ઉપમા અલંકાર** છે.

[ચતુર્થગુણસ્થાને તપ ગૌણરૂપ]

પૂર્વપક્ષ :– આમ ચતુર્થગુણસ્થાને વૈયાવચ્ચનો સ્વીકાર કરવામાં ત્યાં ચારિત્રનો અંશ પણ સ્વીકારવો પડશે અને તો ચતુર્થગુણસ્થાન જ નહિ રહે, કેમકે ચારિત્રના અંશની પણ હાજરીમાં સર્વથા અવિરતપણું સંભવી ન શકે. આમ તમારે તો, વ્યાજ લેવા જતા મૂડી ખોવા જેવું થશે. તેથી વૈયાવચ્ચગુણની હાજરીમાં સર્વથાઅવિરતપણાની અસંગતતા જ અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિને વૈયાવચ્ચગુણ હોવામાં બાધક છે.

'तथासति तेषां चारित्रलेशसंभवेऽविरतत्वानुपपत्तिरेव बाधिका' इत्यत्राह—

श्राद्धानां तपसः परं गुणतया सम्यक्त्वमुख्यत्वतः,
सम्यक्त्वाङ्गमियं तपस्विनि मुनौ प्राधान्यमेषाऽश्नुते ।
धीर्लीलाङ्गतयोपसर्जनविधां धत्ते यथा शैशवे
तारुण्ये व्यवसायसंभृततया सा मुख्यतामञ्चति ॥५१॥

[दंडान्वयः-श्राद्धानां परं तपसो गुणतया, सम्यक्त्वमुख्यत्वतः इयं (भक्तिः) सम्यक्त्वाङ्गम्, तपस्विनि मुनौ (तु) एषा प्राधान्यमश्नुते । यथा शैशवे धीर्लीलाङ्गतयोपसर्जनविधां धत्ते, सा तारुण्ये व्यवसायसंभृततया मुख्यतामञ्चति ॥]

श्राद्धानामिति श्राद्धानां-दर्शनश्रावकानां परं-केवलं, तपसो गुणतया-अमुख्यतया इयं भक्तिः सम्यक्त्वाङ्गं-सम्यक्त्वस्य प्रधानस्याङ्गीभूता सम्यक्त्वफलेनैव फलवतीत्यर्थः । 'फलवत् सन्निधावफलं तदङ्गम्' इति न्यायात् । तथा च तावता नाविरतत्वहानिः । 'न हि कार्षापणमात्रधनेन धनवान्, एकगोमात्रेण गोमान्' इति पञ्चाशकवृत्तावभयदेवसूरयः । कषायविशेषव्यय

આ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરતા કવિવર કહે છે.

શ્લોકાર્થ :– દર્શન શ્રાવકોને તપ ગૌણભાવે છે અને સમ્યક્ત્વ મુખ્ય છે. તેથી ભક્તિ સમ્યક્ત્વનું અંગ છે અને તપસ્વી મુનિઓમાં ભક્તિ પ્રધાનપણાને ધારણ કરે છે. જેમકે બાળપણમાં ક્રીડાનું અંગ હોવાથી બુદ્ધિ ગૌણભાવને ધારણ કરે છે અને તેજ બુદ્ધિ યુવાનીમાં વ્યવસાયવાળી હોવાથી મુખ્યતાને ધારણ કરે છે.

દર્શન શ્રાવકોને=અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિને તપ ગૌણ છે અને સમ્યક્ત્વ મુખ્યરૂપે છે. તેથી ગૌણ બનેલી ભક્તિ પ્રધાનભૂત એવા સમ્યક્ત્વના જ એક અંગરૂપ બને છે. તેથી સમ્યક્ત્વના ફળમાં જ તેના ફળનો અંતર્ભાવ થાય છે. કેમકે ન્યાય છે કે 'ફળસભર સાધનની ઉપસ્થતિમાં સાધનનું અંગ ફળસભર હોતું નથી.' તેથી આ ભક્તિ–વૈયાવચ્ચરૂપ તપનો અંશ ચતુર્થગુણસ્થાને રહેલાના અવિરતપણાને બાધક બનતો નથી. **તાત્પર્ય** :– ચતુર્થગુણસ્થાને રહેલામાં જે ભક્તિ વગેરે દેખાય છે, તેમાં વિરતિનો અંશ જવાબદાર નથી, પણ સમ્યક્ત્વ જ કારણભૂત છે. અને કદાચ આટલા અંશે ભક્તિના કારણે વિરતિ હોય, તો પણ તે દર્શનશ્રાવક વિરતિધર બની જતો નથી– એક રૂપિયો હોવાથી ધનવાન બનાતું નથી, અને એક ગાયની હાજરીથી કંઈ ગોવાળ બનાતું નથી. આ પ્રમાણે **પંચાશકગ્રંથની ટીકામાં શ્રી અભયદેવસૂરિએ** કહ્યું છે. અહીં એવો નિષ્કર્ષ છે કે– કષાયવિશેષનો ક્ષય જ અવિરતિની હાનિનો પ્રયોજક છે, નહિ કે, પ્રથમકષાય=અનંતાનુબંધીકષાયનો અનુદય માત્ર (કેમકે "सम्मत्तम्मि उ लद्धे, पलियपुहुत्तेण सावगो होज्जा । चरणोवसम-खयाणं, सागरसंखंतरा होंति ॥ (બૃહત્કલ્પભાષ્ય ગા. ૧૦૬)=સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી કર્મસ્થિતિનો પલ્યોપમ પૃથક્ત્વ જેટલો હ્રાસ થયા બાદ દેશવિરતિ ધર્મપ્રાપ્ત થાય છે. તે પછી સંખ્યાત સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિક્ષયે ચારિત્ર મળે. તે પછી સંખ્યાતસાગરોપમ જેટલી સ્થિતિક્ષયે ઉપશમશ્રેણિ પ્રાપ્ત થાય અને તે પછી સંખ્યાત સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિના ક્ષય બાદ ક્ષપક શ્રેણિ પ્રાપ્ત થાય.) આ વચનથી સિદ્ધ થાય છે કે અવિરતિની હાનિમાં કષાયનો ક્ષય અપેક્ષિત છે.]

एव अविरतत्वहानिप्रयोजको न तु प्रथमानुदयमात्रं तेनापेक्षिकोपशमादीनां सम्यक्त्वगुणानामेव जनकत्वादिति निष्कर्षः । आह च "पढमाणुदयाभावो एअस्स जओ भवे कसायाणं । ता कहं एसो एवं भन्नइ तव्विसयवेक्खाए" त्ति [विंशिकाप्रक. ६।१६] प्रधानीभूतास्तूपशमादयोऽपि चारित्रिण एव घटन्ते, तदाह "णिच्छयसम्मत्तं वाहिकिच्च सुत्तभणियनिउणरुवं तु । एवंविहो णिओगो होई इमो हंत वत्थुत्ति" ॥ [६/१७] त्ति विंशिकायाम् । एतदेवाभिप्रेत्याह– तपस्विनि–प्रधानतपोयुक्ते मुनौ–चारित्रिणि एषा भक्तिः प्राधान्यमश्नुते–प्रधानभावं प्राप्नोति । अत्र दृष्टान्तमाह–यथा शैशवे–बाल्ये धीः–बुद्धिः । लीलाया –प्रधानीभूतायाः क्रीडायाः अङ्गतया उपसर्जनविधां–गौणभावं धत्ते । तारुण्ये च–यौवनकाले च सा बुद्धिः व्यवसायसंभृततया–बलपराक्रमसध्रीचीनतया मुख्यतां=मुख्यभावमञ्चति–प्राप्नोति ॥५१॥

अत्र सूत्रनीत्या हिंसामाशङ्क्योद्वेगमभिनयति परः—

अर्थं काममपेक्ष्य धर्ममथवा निघ्नन्ति ये प्राणिनः,
प्रश्नव्याकरणे हि मन्दमतयस्ते दर्शितास्तत्कथम् ।
पुष्पांभोदहनादिजीववधतो निष्पाद्यमानां सुरै(जनैः?)
पूजां धर्मतया प्रसह्य वदतां जिह्वा न नः कंपताम् ॥ ५२ ॥

અનંતાનુબંધી કષાયના અનુદયથી તો સમ્યક્ત્વના આપેક્ષિક ઉપશમઆદિ (નહિ કે વિશિષ્ટ ઉપશમઆદિ) ગુણો જ પ્રાપ્ત થાય છે. **વિંશિકા પ્રકરણ**માં કહ્યુ જ છે કે 'પ્ર. સમ્યક્ત્વમાં (માત્ર) પ્રથમકષાયો (=અનંતાનુબંધી ક્રોધાદિ ચાર)નો જ અનુદય છે. (પરંતુ બીજા કષાયોનો ઉદય ચાલુ છે) તો પછી આને (સમ્યક્ત્વીને) આવો (પૂર્વગાથામાં નિર્દેશ કરેલા પ્રશમાદિગુણવાળો) કેમ કહો છો. ? ઉ. તેના વિષયની અપેક્ષાએ.' (=અનંતાનુબંધીના અનુદયથી જેટલી માત્રામાં પ્રશમઆદિ પ્રગટ થાય તેની જ વિવક્ષા સમજવી, સંયમની ભૂમિકાના કે વીતરાગભાવના પ્રશમાદિ અહીં વિવક્ષિત નથી.)

શંકા :– જો ઉપશમ વગેરે ગુણો સમ્યક્ત્વનું લિંગ હોવા છતાં અવિરતસમ્યક્ત્વીને માત્ર આપેક્ષિકરૂપે જ હોય, તો તે ગુણો પ્રધાનરૂપે કોને હોય?

સમાધાન :– ઉપશમવગેરેગુણો પણ પ્રધાનરૂપે તો ચારિત્રીને જ સંભવી શકે છે. **વિંશિકા પ્રકરણમાં કહ્યુ** છે કે "અથવા તો, સૂત્રમાં કહેલા નિપુણ રૂપવાળા નિશ્ચયસમ્યક્ત્વને ઉદ્દેશીને આ પ્રકારનો નિયોગ હોઈ શકે છે. આવો વસ્તુ=પદાર્થ છે. [અર્થાત્ સૂત્રોક્ત પ્રશમાદિગુણો નિશ્ચયનયથી સમ્યક્ત્વી=અપ્રમત્તસંયતને જ હોય છે. 'વ્યવહારસમ્યક્ત્વ' તેમાં હેતુ હોવાથી તે સમ્યક્ત્વકાળે પણ પ્રશમાદિગુણો આંશિક હોય તેમાં વિરોધ નથી.)

મુનિઓમાં તપ ગુણ પ્રધાનભાવે છે. તેથી ભક્તિ પણ પ્રધાનપણે છે. અહીં દૃષ્ટાન્ત આ છે. બાળપણમાં રમતગમત પ્રધાનપણે હોય છે, અને બુદ્ધિ એ રમતગમતનું એક અંગ હોવાથી ગૌણરૂપે છે (પણ તેનો સર્વથા અભાવ નથી.) યુવાનવયમાં આ જ બુદ્ધિ બળ, અને પરાક્રમથી યુક્ત હોવાથી પ્રધાનભાવને ધારણ કરે છે. આજ પ્રમાણે ક્રમશઃ સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર અવસ્થામાં ભક્તિરૂપ વૈયાવચ્ચ નામના તપ અંગે સમજવું.

સૂત્રના આધારે દ્રવ્યસ્તવમાં હિંસાની આશંકા કરી આ હિંસાથી અત્યંત ઉદ્વિગ્ન

[दंडान्वयः-अर्थं काममथवा धर्ममपेक्ष्य ये प्राणिनः निघ्नन्ति ते प्रश्नव्याकरणे हि मन्दमतयो दर्शिताः। तत्पुष्पांभोदहनादिजीववधतो सुरैः (जनैः?) निष्पाद्यमानां पूजां प्रसह्य धर्मतया वदतां नः जिह्वा कथं न कंपताम्।

'अर्थमिति-अर्थं काममथवा धर्ममपेक्ष्य ये प्राणिनो घ्नन्ति ते प्रश्नव्याकरणे हि=निश्चितं। मन्दमतयो दर्शिताः तत्-तस्मात् पुष्पांभोदहनादिजीवानां यो वधस्ततो जनैः-लोकैः अतत्त्वज्ञैरित्यर्थः निष्पाद्यमानां-कार्यमाणां पूजां प्रसह्य-हठाद् धर्मत्वेन वदतां नः-अस्माकं जिह्वा कथं न कंपतां? अपि तु कम्पतां, धर्मिणां जिह्वैव मृषा भाषितुं कंपत इत्युक्तिः ॥५२॥

अत्रोत्तरदातुः स्वस्य वैद्यताऽभिनयाभिव्यक्तये भेषजमुपदर्शयति,

भोः! पापा! भवतां भविष्यति जगद्वैद्योक्तिशङ्काभृतां,
किं मिथ्यात्वमरुत्प्रकोपवशतः सर्वाङ्गकंपोऽपि न।
यो धर्माङ्गतया वधः कुसमये दृष्टोऽत्र धर्मार्थिका,
सा हिंसा न तु सत्क्रियास्थितिरिति श्रद्धैव सद्भेषजम् ॥ ५३ ॥

[दंडान्वयः- भोः पापा। जगद्वैद्योक्तिशङ्काभृतां भवतां मिथ्यात्वमरुत्प्रकोपवशतः सर्वाङ्गकंपोऽपि किं न भविष्यति। यो वधः कुसमये धर्माङ्गतया दृष्टोऽत्र सा धर्मार्थिका हिंसा, न तु सत्क्रियास्थितिरिति श्रद्धैव सद्भेषजम्।

થવાનો અભિનય કરતો પ્રતિમાલોપક કહે છે.

શ્લોકાર્થ :- પૂર્વપક્ષ :- ધર્મ, અર્થ કે કામને ખાતર જેઓ જીવહિંસા કરે છે, તેઓને **'પ્રશ્નવ્યાકરણ'** નામના અંગમાં મન્દબુદ્ધિવાળા કહ્યા છે. તેથી તત્ત્વને નહિ સમજનારા લોકોથી પુષ્પ, પાણી અને અગ્નિના જીવોની હિંસા દ્વારા કરાતી પૂજાને બળાત્કારે ધર્મ તરીકે ગણાવતા અમારી જીભ કેમ કંપે નહિ? આવી પૂજા કરનારા લોકો તો તત્ત્વના સ્વરૂપને સમજતા નથી- માટે ભલે તે પૂજાને ધર્મરૂપ માને. પણ તત્ત્વને સમજનારા અમે ધર્મના અહિંસકસ્વરૂપનું જ્ઞાન મળ્યા બાદ શી રીતે હિંસક પૂજાને ધર્મ ગણવાના હળાહળ જૂઠને ઉચ્ચારી શકીએ?

[કુશાસ્ત્રીય હિંસા ધર્માર્થહિંસા]

અહીં ઉત્તરદાતા કવિ પોતાના વૈદ્ય તરીકેના અભિનયને પ્રગટ કરવાના આશયથી પ્રતિમાલોપકની કંપતી જીભની દવા દર્શાવે છે—

શ્લોકાર્થ :- હે પાપીઓ=પાપગવેષક કુમતિઓ! જગત આખા માટે ધન્વતરિ વૈદ્ય સમાન ભગવાનના વચનમાં પણ તમે શંકા રાખો છો, તેથી તમારા આખા શરીરમાં મિથ્યાત્વ વાયુના પ્રકોપથી કંપ કેમ નહિ થાય? (માત્ર જીભના કંપથી સરતું નથી. પણ મહામિથ્યાત્વના સેવનથી તો તમને તેથી પણ વધુ કષ્ટ થવાનો સંભવ છે. અને જો તમારે તે કષ્ટથી બચવું હોય, તો) 'કુશાસ્ત્રોમાં જે વધ ધર્મના અંગ=કારણ તરીકે બતાવ્યો છે તે વધ જ ધર્માર્થ હિંસારૂપ છે. નહિ કે સત્ક્રિયાનો આચાર.' આ શ્રદ્ધા જ સારામાં સારું ઔષધ છે.

'भोः पापाः' इति। भोः पापाः!-पापान्वेषिणः-कुमतयः! भवतां जगद्वैद्यस्य भगवतः उक्तौ शङ्काभृतां मिथ्यात्वरूपो यो मरुद्-वायुः तस्य प्रकोपवशतः किं सर्वाङ्गकंपोऽपि न भविष्यति? तत्र वयं के प्रतिकर्तारः, वैद्यवचनविचिकित्सकस्य रोगिणो ब्रह्मणापि प्रतिकर्तुमशक्यत्वात्। न सुवैद्योक्तिविचिकित्सावन्तो भविष्यामः, उक्तरोगौषधमुपदिश्यतामिति विवक्षायामाहयो वचः कुसमये-कुशास्त्रे धर्माङ्गतया-धर्मकारणतया दृष्टः, अत्र-परीक्षकलोके सा धर्मार्थिका हिंसा, न तु सत्क्रियास्थितिः अप्रमत्तयोगेन हिंसाया अनभ्युपगमाद् (उपरमात्?) इतीयं श्रद्धैव सत्-समीचीनं भेषजं, अन्यथा सद्भूतभावाभिगमनायैकोनपञ्चाशता दिनैः परिखोदकं परिशोध्योदकरत्नं कृतवांस्तथा राज्ञा कारितश्च सुबुद्धिः महाहिंसको मन्दबुद्धिश्च स्यात्॥

तथा च सूत्रं—

तए णं सुबुद्धिस्स इमेयारूवे अब्भत्थिए जाव मणोसंकप्पे समुप्पज्जित्था-अहो णं जितसत्तु संते, तच्चे, तहिए, अवितहे, सब्भूते जिणपण्णते भावे णो उवलभति, तं सेयं खलु मम जितसत्तुस्स रण्णो संताणं तच्चाणं,

વૈદ્યના વચનમાં શંકા કરનાર રોગીને બ્રહ્મા પણ સારો કરી શકતો નથી. તેમ ભગવાનના વચનમાં પણ ખોટી શંકા રાખનારનું મિથ્યાત્વ કોઈ દૂર કરી શકે નહિ.

પ્રતિમાલોપક:- અમે ભગવાનરૂપવૈદ્યના વચનોમાં શંકા નહિ કરીએ. હવે તમે વૈદ્ય બનીને એ બતાવો કે, આગમમાં જે ધર્માર્થ હિંસા બતાવી છે, તે જિનપૂજાને લાગુ પડતી નથી. તમારૂં એ વચન અમારા માટે ઔષધરૂપ બનશે, જેથી પૂજાને ધર્મરૂપ કહેવામાં અમારી જીભ કંપે નહિ, અને મિથ્યાત્વરૂપ વાયુના પ્રકોપથી અમારું શરીર પણ કંપે નહિ.

ઉત્તરપક્ષ:- જો તમે આવી તૈયારીવાળા છો, તો સાંભળો! 'આગમમાં જ્યાં જ્યાં ધર્માર્થ હિંસાની વાત આવે, ત્યાં ત્યાં તે હિંસાથી પરદર્શનકારોએ ધર્મના કારણ તરીકે બતાવેલી હિંસા જ સમજવાની છે. જેઓ જિનપૂજા વગેરે સત્ક્રિયાઆચારનું અપ્રમત્તપણે પાલન કરે છે, તેઓનું તે આચારપાલન અપ્રમત્તયોગરૂપ છે. તેથી હિંસા તરીકે માન્ય નથી. કેમકે પ્રમાદયોગથી થતી પ્રવૃત્તિ જ હિંસા તરીકે પ્રમાણમાન્ય છે.)' આવી સાચી શ્રદ્ધાનું વારંવાર સેવન જ તમારા મિથ્યાત્વરોગને દૂર કરનારો અકસીર ઇલાજ છે. જો આ પ્રમાણે શ્રદ્ધા નહિ કરો, અને હિંસામાત્રને અધર્મની કોટીમાં મુકવાની મૂર્ખામી કરશો, તો તમારે **સુબુદ્ધિમંત્રીને** પણ મહાહિંસક અને મંદબુદ્ધિવાળો માનવાની આપત્તિ આવશે. સુબુદ્ધિમંત્રીએ રાજાને પુદ્ગળના સાચાસ્વરૂપનો ખ્યાલ આપવા ૪૯ દિવસની મહેનત દ્વારા ખાઈના પાણીને શ્રેષ્ઠ પાણી બનાવ્યું હતું. અને રાજા પાસે કરાવાયું હતું. આમ સુબુદ્ધિમંત્રીએ પણ ધર્મ માટે આરંભ=હિંસા કરી હતી.

[સુબુદ્ધિમંત્રીનું દૃષ્ટાન્ત]

સુબુદ્ધિમંત્રીના પ્રસંગનું આલેખન કરતું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે.

(જિતશત્રુરાજા વગેરે સુંદર ભોજનના વખાણ અને ખાઈના ગંદા પાણીની નિંદા કરે છે ત્યારે તત્ત્વજ્ઞ સુબુદ્ધિમંત્રી સર્વત્ર 'પુદ્ગળકા ખેલ-પુદ્ગળનું સ્વરૂપ' જ આગળ કરે છે. આ વાત રાજાને

तहियाणं अवितहाणं, सब्भूताणं जिणपण्णत्ताणं भावाणं अभिगमणट्ठयाए एयमट्ठं उवाइणावेत्तए । एवं संपेहेति २ पच्चातिएहिं पुरुसेहिं सद्धिं अंतरावणाओ नवए घडयपडए पगेण्हति २ संझाकालसमयंसि पविरलमणुस्संसि णिसंतपडिनिसंतंसि जेणेव फरिहोदए तेणेव उवागए २ तं फरिहोदगं गेण्हावेति २ णवएसु घडएसु गालावेति २ णवएसु घडएसु पक्खिवावेत्ति २ लंछियमुद्दित्ते करावेत्ति २ सत्तरत्तं परिवसावेत्ति २ दोच्चंपि नवएसु घडएसु गालावेति नवएसु घडएसु पक्खिवावेत्ति २, सज्जक्खारं पक्खिवावेइ, लंछिय मुद्दिते कारवेत्ति २ सत्तरत्तं परिवसावेत्ति २, तच्चंपि णवएसु घडएसु जाव संवसावेत्ति । एवं खलु एएणं उवाएणं अंतरा पक्खिवावेमाणे अंतरा य विपरिवसावेमाणे २ सत्त २ रातिंदिया विपरिवसावेत्ति। तते णं से फरिहोदए सत्तम सत्तयंसि परिणममाणंसि उदगरयणे जाए यावि होत्था ।। 'अभिगमणट्ठयाए'त्ति अवगमलक्षणार्थायेत्यर्थः । 'एयमट्ठं'ति एवं पुद्गलानामपरापरपरिणामलक्षणमर्थं । 'उवायणावित्तए'त्ति उपादापयितुं, ग्राहयितुमित्यर्थः । अंतरावणाओ'त्ति परिखोदकमार्गान्तरालवर्त्तिनो हृदात् कुंभकारसंबन्धिन इत्यर्थः। 'सज्जखार'त्ति सद्यो भस्म । (ज्ञाताधर्मकथा अ० १२ सू० ९२)

अत्र हि जितशत्रोश्चेतसि तत्त्वज्ञानपरिणमनाय इयानारंभः सुबुद्धिना कृतः। स चाध्यवसायानुरोधादेव चेन्न हिंसा ? प्रकृतेऽपि किमपराद्धम् ? हिंसा चेत् ? अभिगमस्य धर्मत्वाद् धर्मार्था एव साऽऽयाता, इति कस्त्वदन्य एवं वक्तुं प्रगल्भते ? किं बहुना ? एवं हि तव धर्मोपदेशाय पुस्तकपत्रादिं वाचयतो धर्मार्था हिंसैव प्रसज्यते वेषधारिणः, तदा वायुकायादिविराधनाया अवर्जनीयत्वादकरणपरिहारस्य च त्वदुक्तरीत्यैव संभवात् । एतेन एवमादि–

પસંદ પડતી નથી. તેથી રાજાને બોધ પમાડવા સુબુદ્ધિ મંત્રી યુક્તિ લડાવે છે.) "તે વખતે સુબુદ્ધિમંત્રીને આવા પ્રકારનો સંકલ્પ થયો, 'અહો ! આ જિતશત્રુરાજાને જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલા વિદ્યમાન, તત્ત્વરૂપ, તથ્ય–સત્યરૂપ, અવિતથ અને સદ્ભૂત ભાવોનો સમ્યગ્બોધ નથી. તેથી તેમને વિદ્યમાન તત્ત્વરૂપ, તથ્ય, અવિતથ અને સદ્ભૂત જિનપ્રજ્ઞપ્તભાવોનું જ્ઞાન કરાવવું જોઈએ. તથા પુદ્ગળના વારંવાર બદલાતા પરિણામોનો પ્રકાશ પાથરવો જોઈએ. આ માટે ઉપાય કરવો મારા માટે કલ્યાણકર છે.' આમ વિચાર કરી વિશ્વાસુ પુરુષો સાથે ખાઈના પાણી પાસે જાય છે. વચ્ચે માર્ગમાં કુંભારની દુકાનમાંથી નવા નવ ઘડા ખરીદે છે. સુબુદ્ધિમંત્રી પુરુષો સાથે ઘણા ઓછા લોકો અવરજવર કરતા હતા ત્યારે સંધ્યાકાળે ખાઈ પાસે આવે છે. અને માણસો પાસે ખાઈનું=ગટરનું ગંદુ પાણી ગ્રહણ કરાવે છે. પછી એ પાણીને નવ ઘડામાં ગળાવે છે અને નવ ઘડામાં રખાવી તે નવે ઘડાને લાંછન યુક્ત કરી મુદ્રિત કરાવે છે. અને સાત દિવસ–રાત સુધી એમને એમ રાખી મુકાવે છે. પછી બીજી વાર નવ ઘડાઓમાં ગળાવી, અને નવ ઘડામાં રખાવી તે પાણીમાં ઉગ્ર ભસ્મ મિશ્ર કરાવે છે. ફરીથી લાંછિત મુદ્રિત કરી સાત રાત સુધી સ્થપાવી રાખે છે. આ જ પ્રમાણેની ક્રિયા ત્રીજી વાર કરાવે છે. આમ સાત વાર ગાળણ–પ્રક્ષેપ–ભસ્મ મિશ્રણ–સાત રાત સુધી સ્થાપન વગેરે ક્રિયા કરાવે છે. આમ ઓગણપચાશ દિવસ પૂરા થયા બાદ ખાઈનું તે પાણી શ્રેષ્ઠ કક્ષાનું જળ બની જાય છે." (જ્ઞાતાધર્મકથા).

[મન્દબુદ્ધિકૃત હિંસા દુરન્તફળા]

પ્રસ્તુતમાં જિતશત્રુરાજાના ચિત્તમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો પરિણામ ઉત્પન્ન કરવા સુબુદ્ધિમંત્રીએ આટલો આરંભ કર્યો.

પૂર્વપક્ષ :– શુભ અધ્યવસાયથી થયેલો આ આરંભ હિંસારૂપ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :–આ જ પ્રમાણે ભગવાનની ભક્તિ પણ શુભઅધ્યવસાયપૂર્વક હોવાથી હિંસારૂપ કહેવી વ્યાજબી નથી.

"सत्ते सत्तपरिवज्जिया उवहणंति, दढमूढदारुणमई कोहमाणमायालोभहस्सरतीसोयवेदत्थजीयधम्मत्थकामहेउं सवसा, अवसा, अट्ठा, अणट्ठाय तसपाणे थावरे य हिंसंति। मंदबुद्धो सवसा हणंति, अवसा हणंति, सवसा अवसा दुहओ हणंति। अट्ठा हणंति, अणट्ठा हणंति, अट्ठा अणट्ठा दुहओ हणंति, हस्सा हणंति, वेरा हणंति, रतिए हणंति, हस्सावेरारतिए हणंति। कुद्धा हणंति। मुद्धा हणंति, लुद्धाहणंति, कुद्धामुद्धा लुद्धा हणंति। अत्था हणंति, धम्मा हणंति, कामा हणति, अत्थाधम्माकामा हणंति। इति **प्रश्नसूत्रमपि** व्याख्यातम्। क्रोधादिकारणै र्हन्तृणां स्ववशाद्यर्थैः प्रपञ्चितानां मन्दबुद्धितयोक्तत्वेऽपि स्वाम्यधिकारे–"कयरे ते जे सोयअरिआ मच्छबंधा, साउणिया, वाहा, कुरकम्मा" इत्याद्युपक्रम्य "सण्णीय असण्णिणो पज्जत्ते अपज्जत्ते य असुभलेस्सापरिणामा एते अन्नेय एवमादी करेति पाणाइवायकरणं" (प्रश्न व्या० अ० १ सू० ३)

પ્રતિમાલોપક :–સુબુદ્ધિએ કરેલો આરંભ હિંસામય છે. તેનો નિષેધ શી રીતે થઇ શકે ?

ઉત્તરપક્ષ :– રાજાને તત્ત્વબોધ થાય, એ ધર્મરૂપ છે કે અધર્મરૂપ ?

પ્રતિમાલોપક :– બેશક, ધર્મરૂપ છે.

ઉત્તરપક્ષ :– તેથી 'સુબુદ્ધિએ કરેલી હિંસા ધર્માર્થ (=ધર્મ માટે) હતી' તેમ કહેવાનો તમારો આશય છે. તેથી તમારા મતે આવી ધર્માર્થ હિંસા કરનાર સુબુદ્ધિ મન્દબુદ્ધિવાળો છે. ખરેખર ! આવું પ્રતિપાદન કરવાની તમારી હિંમતની બરાબરી કરે તેવો કોઇ 'માડીનો જાયો' અમે જોયો નથી. વધુ શું કહીએ ? આવા પ્રતિપાદનો કરી તમે તમારા પગે કુહાડી મારો છો ! બોલો સાધુવેશધારી તમે ધર્મોપદેશ આપવા માટે પુસ્તકના પાના વગેરે ફેરવો છો, ત્યારે વાયુકાયની વિરાધના થાય છે કે નહિ ?

પ્રતિમાલોપક :– અલબત્ત અવર્જનીયરૂપે થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :–તમે આ વાયુકાયની હિંસા ધર્મોપદેશરૂપ ધર્મ માટે કરો છો. તેથી તમારી આ હિંસા પણ ધર્માર્થ થઈ. તેથી તમારી કલ્પના મુજબ તમે પણ મન્દબુદ્ધિવાળા થયા.

પ્રતિમાલોપક :– આ હિંસા અવર્જનીયરૂપ છે.

ઉત્તરપક્ષ :– ભક્તિમાં થતી હિંસા પણ તેવી જ છે.

પ્રતિમાલોપક :– પૂજાદિ ન કરવાથી એ હિંસાનો પરિહાર સંભવે છે.

ઉત્તરપક્ષ :– વ્યાખ્યાનઆદિ ન કરવાથી અને પુસ્તક આદિના પાના વાંચવા માટે ન ફેરવવાથી ત્યાં પણ હિંસાનો પરિહાર શકય છે.

પ્રતિમાલોપક :– જૈનશાસનની પરંપરા ચલાવવા ઉપદેશ વગેરે આવશ્યક છે.

ઉત્તરપક્ષ :– એજ પ્રમાણે સ્વ અને પરમાં શાસનની પ્રતિષ્ઠા કરવા અને પરંપરા ચલાવવા પૂજા આદિ ભક્તિ આવશ્યક છે. ટૂંકમાં, તમે ધર્મોપદેશના બચાવમાં જે કહેશો, તે ભક્તિની સિદ્ધિમાં સાધનરૂપ બનશે. આમ ભગવાનની ભક્તિમાં હિંસા હોવા છતાં તે ધર્માર્થરૂપ નથી, અને તે ભક્તિ કરનાર મન્દબુદ્ધિવાળો પણ નથી.

પૂર્વપક્ષ :– તો પછી '**પ્રશ્નવ્યાકરણ**' અંગના આ સૂત્રની વ્યાખ્યાનું શું ?– "સત્ત્વથી રહિતના જીવો હિંસા કરે છે. જેઓ અત્યંત મૂઢ છે. તથા ભયંકર આશયવાળા છે તેઓ ક્રોધથી, માનથી, માયાથી, લોભથી, હાસ્યથી, રતિથી, અરતિથી, શોકથી, વેદાર્થ=વેદોક્ત અનુષ્ઠાન આચરવા

इत्यतिदेशाभिधानेनाशुभलेश्यानामेव प्राणातिपातकर्तृत्वोपदेशाद् भक्तिरागोपबृंहितसम्यग्दर्शनोल्लासेन प्रशस्तलेश्याकानां देवपूजाकर्तॄणां हिंसालेशस्याप्यनुपदेशात् कथं च शृंगग्राहिकयाऽतिदेशेन चैतेषां हिंसकत्वानुक्तावपि तथाप्रलापकारिणां नानन्तसंसारित्वम् ? शासनोच्छेदकारिणीमनन्तानुबन्धिनीमायां [1]विनेदृशप्रलापस्यासंभवात् । तदुक्तं "जइ वि य णिगिणे" (सूत्रकृ. अ २ उ १ गा. ९) । इत्यादि । किञ्च 'येऽर्थाय, कामाय, धर्माय घ्नन्ति ते मन्दबुद्धय' इति पराभिमत उद्देश्यविधेयभावोऽप्ययुक्तः, अर्थाय घ्नतामानन्दादीनामपि मन्दबुद्धित्वप्रसङ्गात् ।

ધર્મ માટે, અર્થમાટે, કામને માટે સ્વાધીનપણે, પરાધીનપણે પ્રયોજનથી કે પ્રયોજનવિના જ ત્રસજીવોની અને સ્થાવરજીવોની હિંસા કરે છે. મંદબુદ્ધિવાળાઓ સ્વવશ હણે છે, પરવશ હણે છે સ્વવશપરવશ ઉભયથી હણે છે, અર્થ માટે હણે છે, અર્થ વિના હણે છે. અર્થ અને અનર્થ ઉભયથી હણે છે. હાસ્યથી હણે છે. વૈરથી હણે છે. રતિથી હણે છે–હાસ્ય, વૈર અને રતિથી હણે છે. ક્રુદ્ધ હણે છે. લુબ્ધ હણે છે. મુગ્ધ હણે છે. ક્રુદ્ધ, લુબ્ધ અને મુગ્ધ હણે છે. ધર્મ માટે હણે છે. અર્થ માટે હણે છે. કામ માટે હણે છે. ધર્મ અર્થ અને કામ માટે હણે છે"

(પ્ર. વ્યા. અ. ૧ સૂ. ૩) અહીં ધર્મમાટે કરાતી હિંસાને ધર્માર્થ હિંસા કહી વગોવી છે. અને આ ધર્માર્થ હિંસા કરનારને મંદબુદ્ધિવાળા કહ્યા છે.

ઉત્તરપક્ષ:– આ સૂત્રની વ્યાખ્યાપણ પૂર્વોક્ત વચનને અનુસારે જ કરણીય છે. અલબત્ત, ક્રોધાદિ કારણોથી હિંસાકરનારા અને 'સ્વવશ' આદિ અર્થોથી સૂચવાયેલા હિંસકોને મન્દબુદ્ધિવાળા કહ્યા છે. છતાં પણ 'એવા મન્દબુદ્ધિવાળા કોણ છે?' એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે બતાવેલા સ્વામી અધિકારમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

"તેઓ કોણ છે? (કે જેઓ આ પ્રમાણે કૃષિ વગેરે હેતુથી હિંસા કરે છે. આના ઉત્તરમાં) જેઓ (ભૂંડ વગેરેની હિંસા કરે છે તેઓ) શૌકરિક, માછીમારો, પારધીઓ, શિકારીઓ, ક્રૂરકર્મવાળાઓ" ઈત્યાદિ દર્શાવ્યું. તે પછી "સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત અશુભલેશ્યાવાળા પૂર્વે કહેલા અને બીજાઓ આવી બધી જીવવધક્રિયા કરે છે."

આ અતિદેશ દ્વારા અશુભલેશ્યામાં વર્તતા જીવોને જ જીવવધકરનારા દર્શાવ્યા છે. ભક્તિના રાગથી પુષ્ટ થયેલા સમ્યગ્દર્શનના તરંગથી પ્રશસ્તલેશ્યામાં હિલોળા લેતા જિનપૂજા કરનારાઓને તો હિંસાનો અંશ પણ કહ્યો નથી. વળી સ્વામિતા અધિકારમાં શૃંગગ્રાહિકા=સ્પષ્ટનામોલ્લેખપૂર્વક મન્દબુદ્ધિવાળા હિંસકોનો નિર્દેશ કર્યો છે. ત્યાં પણ જિનપૂજા કરનારાઓનો ઉલ્લેખ નથી. છતાં પણ જિનપૂજા કરનારાઓ 'હિંસક છે' તેવી બુમરાણ મચાવવામાં શું અનંતસંસાર વધી ન જાય? કેમકે આવી ખોટી બુમરાણ શાસનનાશક અનંતાનુબંધી માયા વિના સંભવે નહિ. અને આવી માયા કરનારાઓ અનંતવાર ગર્ભઆદિમાં=સંસારમાં જન્મ પામે છે, એમ સૂત્રકૃતાંગમાં 'જઈવિયણિગિણે' ઈત્યાદિ સૂત્રથી કહ્યુ છે.

વળી પ્રતિમાલોપકે એમ કહ્યુ કે 'જેઓ અર્થ, કામ અને ધર્મ માટે હિંસા કરે છે, તેઓ મન્દબુદ્ધિવાળા છે.' અહીં હિંસાકરનારાઓ ઉદ્દેશ્ય છે અને તેઓમાં મન્દ-

१. जइविय णिगिणे कीसे चरे, जइ विय भुंजिय मासमंतसो । जे इह मायादिमिज्जई आगंता गब्भादणंतसो ॥ इति पूर्णः श्लोकः ।

किन्तु ये मन्दबुद्धय उक्तकारणै र्घ्नन्ति ते प्राणातिपातफलं दुरन्तं प्राप्नुवन्तीति मन्दबुद्धित्व-मुद्दिश्यतावच्छेदककोटौ प्रविश्यैव प्रयोगो युक्त इति विवेके नचाशङ्का नचोत्तरमिति श्रद्धेयम् ॥ ५३ ॥

'यो धर्माङ्गतये'त्याद्युक्तमेवोपपादयति–

यागीयो वध एव धर्मजनकः प्रोक्तः परैः स्वागमे
नास्मिन्नौघनिषेधदर्शितफलं कार्यान्तरार्थाश्रिते ।
दाहे क्वापि यथा सुवैद्यकबुधैरुत्सर्गतो वारिते
धर्मत्वेन धृतोऽप्यधर्मफलको धर्मार्थकोऽयं वधः ॥५४॥

[दन्डान्वयः–परैः स्वागमे यागीयो वध एव धर्मजनकः प्रोक्तः, कार्यान्तरार्थाश्रितेऽस्मिन् ओघनिषेधदर्शितफलं न (इति) न। यथा सुवैद्यकबुधैरुत्सर्गतो वारिते क्वापि दाहे। धर्मार्थ-कोऽयं वधो धर्मत्वेन धृतोऽपि अधर्मफलकः ॥]

બુદ્ધિ વિધેય છે. પણ આવો ઉદ્દેશ્યવિધેયભાવ બરાબર નથી. કેમકે અહીં તમામ હિંસા-કરનારાઓ મન્દબુદ્ધિવાળા તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

પ્રતિમાલોપક :– એમ સિદ્ધ થાય તેમાં શો વાંધો છે?

ઉત્તરપક્ષ :–મોટો વાંધો છે. કેમકે એમ કહેવાથી તો આનંદ વગેરે સમ્યક્ત્વી અને દેશવિરતિધરોને પણ મન્દબુદ્ધિવાળા કહેવા પડે. કેમકે તેઓ પણ આરંભ આદિમાં પ્રવૃત્ત હોવાથી હિંસા કરે છે.

પ્રશ્ન :–તેઓને પણ મન્દબુદ્ધિવાળા માનવામાં શો વાંધો છે?

ઉત્તર :– તેઓને મંદબુદ્ધિવાળા માનવામાં તેઓ પણ પ્રાણાતિપાતના દુરન્તફળને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ માનવું પડે–પણ વાસ્તવમાં તેમ નથી. તેથી મન્દબુદ્ધિવાળા તરીકે પ્રસ્તુતમાં મિથ્યાત્વીઓ સંમત છે. તેથી આનંદ આદિને મન્દબુદ્ધિવાળા માની શકાય નહિ. તેથી પ્રસ્તુતમાં મન્દબુદ્ધિત્વને ઉદ્દેશ્યતાઅવચ્છેદક બનાવવાનું છે.–'મંદબુદ્ધિવાળા' પદને ઉદ્દેશ્યરૂપે લેવાનું છે. તેથી 'જે મન્દબુદ્ધિવાળા સૂત્રમાં કહેલા કારણોથી હિંસા કરે છે, તેઓ પ્રાણાતિપાતના દુરન્ત ફળને પ્રાપ્ત કરે છે.' તેવો પ્રયોગ કરવો જોઇએ. આમ કરવાથી સમ્યક્ત્વી આનંદ વગેરે ઉદ્દેશ્ય બનતા નથી. અને તેઓની હિંસા દુરન્તફળા બનતી નથી. તમામ મિથ્યાત્વીઓની ધર્માદિ તમામ હેતુક હિંસા દુરન્તફળવાળી બને છે. આમ વિધાન કરવાથી કોઇ આશંકા રહેતી નથી, અને તેથી કોઇ ઉત્તરની અપેક્ષા પણ રહેતી નથી. અને સમ્યક્ત્વીઓની જિનપૂજા પણ દુરન્તફળવાળી હિંસારૂપ બનતી નથી.

[યાગીય ધર્માર્થકવધ અધર્મરૂપ]

૫૩ માં કાવ્યમાં 'યો ધર્માઙ્ગતયા.' ઈત્યાદિ જે કહ્યું, તેને યુક્તિસંગત ઠેરવતા કવિ કહે છે–

શ્લોકાર્થ :– પરદર્શનકારોએ પોતાના આગમમાં યજ્ઞમાં કરાતી હિંસાને જ ધર્મજનક ગણાવી છે. જેમ સારા વૈદ્યપ્રાજ્ઞે દાહને દુઃખકારક કહી છે. અને તેનો નિષેધ કર્યો છે. તેથી અન્ય કાર્ય માટે પણ કરાતા દાહથી દુઃખ તો થાય જ છે. તેમ

'यागीय' इति-यागीयः=यागस्थलीयो वध एव हि परैः=वैदिकैः स्वागमे धर्मजनकः प्रोक्तः, 'भूतिकामः पशुमालभेत' इत्यादिवचनात् । अस्मिन् ओघनिषेधेन दर्शितफलं निषेध्य-प्रयोजनं दुर्गतिगमनलक्षणं नेति न । कीदृशेऽस्मिन् ? कार्यान्तरमोघनिषेधनिर्वाह्यमुक्तिरूपफल-भिन्नं कार्यं भूतिप्राप्तिलक्षणम्, तदर्थमाश्रिते । दृष्टान्तमाह-यथा सुवैद्यकबुधैः=सद्वैद्यपण्डितैः दुःखहेतुत्वाद्दाहो न कार्य इति उत्सर्गतो वारिते कार्यान्तरार्थं रागादि (गण्डादि?) रोगोच्छेदार्थ-माश्रिते दाहे उत्सर्गनिषेधानुगुणं दुःखरूपं फलं न भवतीति न । अयं धर्मार्थिको वधो धर्मत्वेन धृतोऽपि=भ्रान्तिविषयीकृतोऽपि अधर्मफलकः=अधर्महेतुः । आह च-"मिथ्यादृष्टिभिराम्नातो हिंसाद्यैः कलुषीकृतः । स धर्म इति वित्तोऽपि भवभ्रमणकारणम् ॥" (योगशास्त्रे द्वि. प्र. श्लो० १३) तस्माद् धर्मार्थी हिंसा यागादावेव न तु जिनपूजायामिति श्रद्धेयम् ॥ ५४ ॥

આ યાગીય હિંસા પણ (ભૌતિક આબાદી આદિરૂપ) અન્ય હેતુક છે. તેથી સામાન્યથી =ઉત્સર્ગથી હિંસાના નિષેધ દ્વારા જે નરકાદિફળ બતાવ્યું છે. 'તે ફળ આ યાગીય હિંસામાં નથી' એમ કહી શકાય નહિ-અર્થાત્ એ નરકાદિફળ યાગીય હિંસામાં છે જ. તેથી યાગીય વધ ધર્મરૂપ ગણાયો હોવા છતાં વાસ્તવમાં અધર્મફળક જ છે.

પરદર્શનકારોએ ઉત્સર્ગથી હિંસાનો નિષેધ કર્યો છે. હિંસાથી પરભવમાં નરકાદિ-દારુણફળો મળતા હોય, તો જ હિંસાનો ઉત્સર્ગથી કરેલો નિષેધ સાર્થક થાય. તેથી આ ઔત્સર્ગિક નિષેધ પરભવમાં હિંસાના નરકાદિદારુણફળના સૂચક છે. તેમના જ આગમમાં 'ભૂતિ (=આ ભવમાં આબાદિ)ની ઇચ્છાવાળાએ પશુનો યજ્ઞ કરવો' એવું વચન છે. આ વચનથી સૂચવાયેલી હિંસા આભવના સુખ અંગે છે. તેથી પરભવના દુષ્ટફળના આશયથી જે ઔત્સર્ગિક નિષેધ કરાયો છે, તેના અપવાદરૂપ આભવ-હેતુક યજ્ઞસંબંધી હિંસા બની ન શકે. તેથી આભવના હેતુથી કરાયેલી એ યજ્ઞીય હિંસા પરભવમાં નરકાદિફળ આપનારી બને જ. (જે આશયથી ઔત્સર્ગિક વિધાન-નિષેધ હોય, તે જ આશયથી દ્રવ્યાદિ કારણસર કરાયેલો નિષેધ/વિધાન અપવાદરૂપ બની શકે) અહીં ઔત્સર્ગિક હિંસાનિષેધમાં મોક્ષફળનો આશય છે. અને યજ્ઞીયહિંસા આભવની આબાદિ હેતુથી સૂચિત છે. આમ બન્ને સ્થળે આશયભેદ અને ફળભેદ હોવાથી પરસ્પર ઉત્સર્ગ-અપવાદભાવ ધારણ કરતા નથી. તેથી યજ્ઞીયવધ વખતે 'આ વધ ધર્માર્થક છે' તેવી ભ્રાન્તિ હોય તો પણ વાસ્તવમાં તે અધર્મફળક જ છે. 'દાહ દુઃખદ છે' એ આશયથી વૈદ્ય દાહનો નિષેધ કરે છે. પછી કદાચ ગૂમડા વગેરે રોગના સારવાર માટે દાહ આપવામાં આવે-તો પણ તે દાહથી દુઃખ તો થાય જ છે. કેમકે રોગની સારવાર માટે અપાયેલો દાહ કંઇ દુઃખરૂપઉત્સર્ગનો બાધક નથી. તેથી જ આમ ભિન્ન આશયથી અપાયેલો દાહ ઔત્સર્ગિક દાહનિષેધના અપવાદરૂપ નથી. આ જ દૃષ્ટાન્ત યજ્ઞીયહિંસા માટે લાગુ પડે છે. તેથી જ યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે 'મિથ્યાદૃષ્ટિઓ દ્વારા સર્જાયેલો તથા હિંસા વગેરેથી કલુષિતકરાયેલો ધર્મ 'ધર્મ' તરીકે માન્યો હોય, તો પણ સંસારભ્રમણનું કારણ બને છે." આ ચર્ચાથી 'ધર્માર્થહિંસા'નું લેબલ યાગ વગેરેને જ લાગી શકે છે. પણ જિનપૂજાને નહિ' આટલી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ.

ननु भवतामपि सामान्यतो निषिद्धाया हिंसायाः फलं कथं न पूजास्थलीयहिंसायाम्? अत आह—

अस्माकं त्वपवादमाकलयतां दोषोऽपि दोषान्तरो ।
च्छेदीतुच्छफलेच्छया विरहितश्चोत्सर्गरक्षाकृते ।
यागादावपि सत्त्वशुद्धिफलतो नेयंस्थितिर्दुष्टतः
श्येनादेरिव सत्त्वशुद्ध्यनुदयात्तत्संभवादन्यतः ॥५५॥

[दन्डान्वयः-अपवादमाकलयतामस्माकं तु दोषोऽपि दोषान्तरोच्छेदी तुच्छफलेच्छया विरहितश्च उत्सर्गरक्षाकृते (प्रवर्तते)। यागादावपि श्येनादेरिव दुष्टतः सत्त्वशुद्ध्यनुदयादन्यतश्च तत्संभवात् सत्त्वशुद्धिफलत इयं स्थितिः न।]

अस्माकमिति। अस्माकं त्वपवादमाकलयतां=उत्सर्गैकाधिकारिकमपवादं निम्नोन्नतन्यायेन[1] तुल्यसङ्ख्याकमभ्युपगच्छतामित्यर्थः। दोषोऽपि द्रव्यस्तवेऽधिकारिविशेषणीभूतो मलिनारंभस्त त्कालीनः सदारंभो वा दोषान्तरस्यानुबन्धहिंसारूपस्योच्छेदी। तुच्छफलस्य भूत्यादिलक्षणस्येच्छया विरहितश्चोत्सर्गरक्षाकृत एव—उत्सर्गरक्षार्थमेव प्रवर्त्तत इत्यविरोधः। परेषां तु सामान्यनिषेध-

[જિનપૂજાસ્થિતહિંસા દોષાન્તરોચ્છેદક)

પૂર્વપક્ષ :-જિનપૂજા વગેરે અનુષ્ઠાનોમાં તમે ઉત્સર્ગથી નિષિદ્ધ કરેલી હિંસા સેવો છો. તેથી જિનપૂજા વગેરેમાં ઉત્સર્ગથી નિષેધ કરેલી હિંસાનું નરકાદિફળ કેમ ન હોય? અર્થાત્ હોય જ.

પૂર્વપક્ષની આ દલીલને બુઠ્ઠી કરતા કવિ કહે છે—

શ્લોકાર્થ :-(જિનપૂજાદિકાળે) અમે અપવાદનું સંવેદન કરીએ છીએ. તેથી અમારો (હિંસાદિ) દોષ પણ અન્ય દોષોનો ઉચ્છેદક બને છે. અને આ અપવાદ સેવન તુચ્છફળની ઇચ્છાથી રહિત છે. તેથી ઉત્સર્ગની રક્ષામાં જ પ્રવૃત્ત થયો છે. શ્યેનયાગની જેમ યજ્ઞ દુષ્ટ છે તેથી તેનાથી સત્ત્વની શુદ્ધિ થતી નથી વળી બીજા સાધનોથી સત્ત્વશુદ્ધિનો સંભવ છે. તેથી સત્ત્વશુદ્ધિફળની અપેક્ષાએ તેઓની આવી (=અમારા જેવી) સ્થિતિ નથી.

"ઉત્સર્ગનો અધિકારી જ અપવાદનો અધિકારી હોય છે. તેથી '**નિમ્નોન્નત**' ન્યાયથી ઉત્સર્ગ અને અપવાદ સમાન સંખ્યાવાળા હોય છે' 'આવો અમારો સિદ્ધાંત છે. 'મોક્ષાર્થીએ હિંસા ન કરવી' એ ઉત્સર્ગ છે અને 'મલિનારંભીરૂપ અધિકારી વિશેષ, જિનપૂજાઆદિઅનુષ્ઠાનવિશેષ સ્વરૂપહિંસાથી યુક્ત હોવા છતાં મોક્ષના આશયથી કરી શકે' આ અપવાદ છે. આમ જિનપૂજાદિ દ્રવ્યસ્તવ અહિંસા રૂપ ઉત્સર્ગના સમાન આશયવાળો હોવાથી અપવાદરૂપ છે. તેથી દ્રવ્યસ્તવના અધિકારીવિશેષમાં વિશેષણરૂપ મલિનારંભ દોષાત્મક હોવા છતાં-

(અહીં કદાચ પ્રતિમાલોપક એમ કહેવાની ચેષ્ટા કરે કે 'અમે દ્રવ્યસ્તવના અધિકારીમાં કયો દોષ છે. તેની ચર્ચા નથી કરતા, પણ દ્રવ્યસ્તવમાં જે હિંસારૂપ દોષ છે તેની સામે વિરોધ દર્શાવીએ

१. "यथोन्नतमपेक्ष्य निम्नस्य प्रसिद्धिः, निम्नाच्चोन्नतस्य प्रसिद्धिः एवमुत्सर्गादपवादोऽपवादादुत्सर्गः प्रसिद्ध इति द्वावपि उत्सर्गापवादौ तुल्यौ" इति बृहत्कल्पभाष्ये ॥

उत्सर्गो मुमुक्षोः, अपवादश्च यागीयहिंसाविधिलक्षणो भूतिकामस्येति भिन्नविषयत्वादुत्सर्गापवादभावानुपपत्तिरेव। तदुक्तं हेमसूरिभिः[२] "नोत्सृष्टमन्यार्थमपोद्यते चे'ति। (अन्ययोगव्यवच्छेदकाव्य-११) ननु यागादौ प्रतिपदोक्तफलकामनया माभूदेवमुत्सर्गापवादभावः, 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेने' त्यादि श्रुतेः, प्रतिपदोक्तफलत्यागेन शतपथविहितकर्मवृन्दस्य विविदिषायां सत्त्वशुद्धिद्वारा संभविसमुच्चयेनोपयोगो भविष्यतीत्यत आह- यागादावपीति- यागादावपि सत्त्वशुद्धिफलमाश्रित्य नेयमस्मदुक्तजातीया स्थितिः=मर्यादा, कुतः ? दुष्टतः-स्वरूपतो दुष्टात् श्येनादेरिव-श्येनयागादेरिव, सत्त्वशुद्ध्यनुदयान्मनःशुद्धेः कर्त्तुमशक्यत्वात्। ये हि प्रतिपदोक्तफलत्यागेन वेदोक्तमितिकृत्वा ज्योतिष्टोमादि सत्त्वशुद्ध्यर्थमाद्रियन्ते, तैः श्येन-

છીએ' તેથી એ વાતને મનમાં ધારી, તથા જિનપૂજાગત હિંસાને દોષરૂપ ન માનતા હોવાથી ટીકાકાર 'સદારંભ' શબ્દથી બીજો વિકલ્પ સૂચવે છે.)

અથવા **પૂજા** આદિ દ્રવ્યસ્તવ વખતે થતો સદ્‌આરંભ; અનુબન્ધહિંસારૂપ અન્યદોષનો ઉચ્છેદક બને છે. વળી **પૂજા** ભૌતિકઆબાદીરૂપ તુચ્છફળની ઇચ્છા વિના થાય છે. તેથી આ આપવાદિક આચરણાહિંસાયુક્ત હોવા છતાં ઉત્સર્ગની રક્ષાર્થે જ પ્રવર્તે છે. તેથી તેમાં કોઈ દોષ કે વિરોધ નથી વેદદર્શનમાં, તો હિંસાનાનિષેધરૂપ ઉત્સર્ગ મોક્ષાર્થી માટે છે, અને યજ્ઞીયહિંસાનાં વિધાનરૂપ અપવાદ ભૌતિક ઇચ્છાવાળા માટે છે. આમ બન્નેના વિષય=આશય=પ્રયોજન ભિન્ન છે, તેથી એ બન્ને વચ્ચે પરસ્પર ઉત્સર્ગ-અપવાદભાવ નથી. **શ્રી હેમચંદ્રસૂરિમહારાજે** આ જ વાત **અન્યયોગ વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકામાં** કરતા કહ્યુ છે 'અન્યાર્થક ઉત્સર્ગનો અન્યાર્થક અપવાદ હોઈ શકે નહિ.'

પૂર્વપક્ષ :-યાગ વગેરેમાં તે-તે યજ્ઞ વગેરેના જે જે ફળો નામ લઈને બતાવ્યા છે, તે-તે ભૌતિકફળોની આશંસાથી કરાયેલી યજ્ઞીયહિંસા હિંસાનિષેધરૂપ ઉત્સર્ગ માટે અપવાદભૂત ભલે ન બને. પરંતુ 'તમેતં=આત્માને વેદાનુવચનેન-વેદના નિત્ય સ્વાધ્યાય દ્વારા બ્રાહ્મણો યજ્ઞથી વિવિદિષન્તિ-જાણવા ઇચ્છે છે.' આવી શ્રુતિના બળ પર યજ્ઞના પ્રતિપદોક્ત (-નામ લઇને કહેલા) ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને શતપથમાં વિહિત કરેલી ક્રિયાસમુદાયની વિવિદિષામાં સત્વશુદ્ધિ થાય છે. તેથી શુભ અદૃષ્ટનો સમુચ્ચય સંભવે છે. આમ ફળની ઇચ્છા વિના કરેલા યજ્ઞોનો પરંપરાએ મોક્ષાર્થક ઉપયોગ હોવાથી તેમાં થયેલી હિંસા ઔત્સર્ગિક નિષેધનો અપવાદ બની શકે છે.

ઉત્તરપક્ષ :-આ સત્ત્વશુદ્ધિફળને આશ્રયીને પણ યજ્ઞવગેરેમાં અમારા જેવી મર્યાદા નથી. અહીં શ્યેનયાગનું દૃષ્ટાંત છે.

(શ્યેનયાગ અભિચાર=વૈરીને મારવાની ઇચ્છાથી થાય છે. બ્રાહ્મણોએ પણ આ યજ્ઞને દુષ્ટ તથા નરકના હેતુ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. આ યજ્ઞ તેઓ અભિચારફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી સત્ત્વશુદ્ધિ અર્થે પણ કરતા નથી. કેમકે તેમના મતે આ યજ્ઞ કરનારે અવશ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું પડે છે. તેથી આ યજ્ઞથી સત્ત્વશુદ્ધિ થતી નથી. તેથી મનશુદ્ધિ પણ થતી નથી.) **જેમ શ્યેનયાગથી સત્ત્વશુદ્ધિ સંભવતી નથી અને મનઃ શુદ્ધિ થતી નથી, તેમ બીજા યજ્ઞોથી પણ સત્ત્વશુદ્ધિ અને મનઃશુદ્ધિ**

२. "न धर्महेतुर्विहितापि हिंसा नोत्सृष्टमन्यार्थमपोद्यते च। स्वपुत्रघातात् नृपतित्वलिप्सा, सब्रह्मचारि स्फुरितं परेषाम्॥ इति पूर्णः श्लोकः॥

यागोप्यभिचारफलत्यागेन सत्त्वशुद्धयर्थमादरणीय इति भावः। अवदाम च ज्ञानसारप्रकरणे–'वेदोक्तत्वान्मनःशुद्धया, कर्मयज्ञोऽपि योगिनः। ब्रह्मयज्ञ इतीच्छन्तः श्येनयागं त्यजन्ति किम्॥' (नियागाष्टके श्लोक ३) इति। तथान्यतो गायत्रीजपादेस्तत्संभवात्=सत्त्वशुद्धिसंभवान्नेयं स्थितिरित्यपि बोध्यम्। अस्माकं त्वनन्यगत्या–आयव्ययतुलनयाऽपवादाश्रयणे सत्त्वशुद्धेर्नासंभवः ॥५५॥

अनन्यगतिकत्वे पूजादावन्यथासिद्धिं शङ्कते—

नन्वेवं किमु पूजयापि भवतां सिद्धयत्यवद्योज्झिताद्
भावापद्विनिवारणोचितगुणः सामायिकादेरपि।
सत्यं योऽधिकरोति दर्शनगुणोल्लासाय वित्तव्यये,
तस्येयं महते गुणाय विफलो हेतु र्न हेत्वन्तरात् ॥५६॥

[दंडान्वयः–ननु एवं भवतां पूजयाऽपि किमु? अवद्योज्झितात्सामायिकादेरपि भावापद्विनिवारणोचितगुणः सिद्धयति। सत्यं, दर्शनगुणोल्लासाययो वित्तव्ययेऽधिकरोति तस्य महते गुणायेयम्। हेतुः हेत्वन्तरात् न विफलः]

नन्वेवमिति-ननु एवं सत्त्वशुद्धेरन्यतः संभवे भवतां स्वरूपतः सावद्यया पूजयापि किं? जिनविरहप्रयुक्तभावापद्विनिवारणे जिन उचितो गुणोऽवद्योज्झितात्=पापरहितात् सामायिकादेरपि

સંભવે નહિ. અને જેઓ પ્રતિપદોક્તફળની ઇચ્છાના ત્યાગથી માત્ર વેદમાં કહ્યા હોવાથી જ્યોતિષ્ટોમ વગેરે યજ્ઞો સત્ત્વશુદ્ધિ માટે આદરે છે. તેઓએ તો અભિચારફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી શ્યેનયાગ પણ આચરવો જોઇએ. કેમકે ફળેચ્છાનો અભાવ ઉભયત્ર સમાન છે. અને યજ્ઞકાલીન હિંસા પણ બંને સ્થળે સમાનરૂપે છે–આ જ વાત અમે (પૂ. યશોવિ. મહારાજે) **જ્ઞાનસાર**માં બતાવી છે "યોગીઓ માટે વેદમાં કહ્યું હોવાથી મનઃશુદ્ધિ દ્વારા કર્મયજ્ઞ પણ બ્રહ્મયજ્ઞ બને છે–એવું ઇચ્છનારાઓ શ્યેનયજ્ઞને કેમ છોડે છે?" (બ્રહ્મયજ્ઞ તરીકે કેમ સ્વીકારતા નથી?) વળી જો એ યજ્ઞોનું પ્રયોજન માત્ર સત્ત્વશુદ્ધિ જ હોય, તો એ સત્ત્વશુદ્ધિ તો ગાયત્રીજાપ વગેરે અહિંસક હેતુઓ દ્વારા પણ શક્ય છે. આમ યજ્ઞીયહિંસા સત્ત્વશુદ્ધિના નામ પર પણ અપવાદની મર્યાદાને પામી શકતી નથી. જ્યારે અમારે તો અન્ય વિકલ્પ ન હોવાથી અને આયવ્યયની તુલના હોવાથી દ્રવ્યસ્તવરૂપ અપવાદના આશ્રયમાં સત્ત્વશુદ્ધિ સંભવે જ છે.

પૂજા વગેરેની અનન્યગતિકતા (અન્યવિકલ્પના અભાવયુક્તતા) અંગે અન્યથાસિદ્ધિની શંકા પૂર્વપક્ષ કરે છે–

શ્લોકાર્થ :–'આમ તો તમારે પૂજાથી સર્યું? કેમ કે નિર્દોષ(–પાપરહિત) સામાયિક વગેરેમાં પણ ભાવ આપત્તિનું નિવારણ કરવામાં સમર્થ ઉચિત ગુણ રહેલો છે–તે સિદ્ધ છે.: (પ્રતિમાલોપકના આ તર્કનો પ્રત્યુત્તર આપતા કહે છે) સત્ય, છતાં પણ દર્શન (–સમ્યગ્દર્શન) ગુણની વૃદ્ધિ માટે જેઓ ધનવ્યય કરવાના અધિકારી છે, તેઓને આ પૂજા મોટા ઉપકાર માટે થાય છે અને સામાયિકથી ભિન્ન હોવાથી આ (પૂજારૂપ) હેતુ નિષ્ફળ નથી.

सिद्ध्यति, तस्य पारमार्थिकविनयरूपत्वात् । आह च 'पुष्पामिषस्तुतिप्रतिपत्तीनां यथोत्तरं प्रामाण्यमि'ति । उत्तरमाह–'सत्यमि'ति–सत्यमित्यर्द्धाङ्गीकारे, यो दर्शनगुणोल्लासाय सम्यक्त्वगुणवृद्ध्यर्थं वित्तव्यये क्षेत्रे धनवापायाधिकरोति–अधिकारभाग्भवति, तस्येयं पूजा महते गुणाय भवति, अधिकारिविशेषेण कारणविशेषात्फलविशेषस्य न्याय्यत्वाद्भूम्ना तत्प्रवृत्तेश्चात एव द्रव्यस्तवः श्राद्धानां हस्तिशरीरतुल्यो, भावस्तवश्च तेषां किञ्चित्कालीनसामायिकादिरूपस्तदक्षितुल्य इति तत्र तत्र स्थितम् । तुल्यफलत्वेऽप्याह–हेत्वंतरात्–हेतुर्विफलो न । तथा च, दानादीनां सामायिकादीनां देवपूजायाश्च श्राद्धोचितफले तृणारणिमणिन्यायेन कारणत्वान्न दोषोऽत एव श्रमणमधिकृत्याप्युक्तं–" संवरनिर्जरारूपो बहुप्रकारस्तपोविधिः सूत्रे । रोगचिकित्साविधिरिव कस्यापि कथञ्चिदुपकारी" ॥ इति ॥ ५६ ॥

[ધનવ્યયના અધિકારીને પૂજા મહાલાભરૂપ]

પૂર્વપક્ષ :–આમ તો, સ્વપક્ષે પણ સત્ત્વશુદ્ધિ અન્ય અહિંસક સાધનોથી શકય છે. તેથી સ્વરૂપહિંસક પૂજાથી સર્યું. જિનેશ્વરનો વિરહ ભાવઆપત્તિરૂપ છે.

(નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ આ ચારનિક્ષેપાથી આપત્તિનો વિચાર કરીએ, તો બાહ્ય ધનાદિના અભાવમાં જે આપત્તિ છે તે દ્રવ્યઆપત્તિ છે અને જિન, કેવલી વગેરેનો વિરહ ભાવઆપત્તિરૂપ છે.) આ ભાવઆપત્તિનું નિવારણ પરમાત્માના ઉચિત વિનયથી શકય છે. (કેમ કે જિનની હાજરીથી જે સંપત્તિ છે–જે શુભ ભાવની પ્રાપ્તિ છે–તે પ્રાપ્તિ તેમની ગેરહાજરીમાં પણ તેમના વિનયથી શકય છે.) અને જિનેશ્વરનો આ ઉચિતવિનયગુણ પાપરહિત સામાયિક વગેરે સેવનથી પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે. કેમ કે આ સામાયિક જ પારમાર્થિક વિનયરૂપ છે. કહ્યું છે કે 'પુષ્પ, નૈવેદ્ય, સ્તુતિ અને આજ્ઞાનો સ્વીકાર આ ચાર ભગવાનની પૂજામાં ઉત્તરોત્તર વધુ પ્રમાણભૂત છે"

ઉત્તરપક્ષ :–'સત્ય" ('સત્ય" અવ્યય અર્ધસ્વીકારમાં છે–સામાયિક આદિથી જિનેશ્વરનો વિનય થાય અને આપદ્નું નિવારણ થાય તે માન્ય છે. પણ 'તેથી પૂજા નિરર્થક છે' તેમ માન્ય નથી–એવું તાત્પર્ય છે.) પણ જેઓને સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ માટે યોગ્યક્ષેત્રમાં ધનવ્યય–ધનને વાવવાનો અધિકાર મળ્યો છે. તેઓને માટે ધનવ્યયનું શ્રેષ્ઠ ક્ષેત્ર રત્નપાત્ર તુલ્ય પરમાત્મા જ છે. **તેથી પોતાના દ્રવ્યનો સદ્વ્યય કરી જે શ્રાવકો પૂજા કરે છે–તેમને તે પૂજા મોટા કલ્યાણ માટે થાય છે.** (કેમ કે આ પૂજા દ્વારા સ્વપરના બોધિનું નિમિત્ત બનવાનું થાય છે.)

(**શંકા** :– શું સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ સામાયિકથી શકય નથી? **સમાધાન** :–શક્તિસંપન્ન શ્રાવક ઉચિતધનવ્યય ન કરે, અને માત્ર સામાયિકનું જ શરણું લેવા બેસી જાય, તો (૧) ધન પ્રત્યેની તેની મૂર્છાને જરા પણ ધક્કો ન પહોંચે તેવું બની શકે. (૨) ધનની ત્રણ અવસ્થા દાન, ભોગ અને નાશ. એમાથી જો દાનનો અંશ ઉડી જાય, ધર્મમાર્ગે સદ્વ્યય ન થાય, તો, એની સંપત્તિ સંસારમાર્ગે વપરાઈ જાય. (૩) ગૃહસ્થને દાન, શીલ, તપ અને ભાવ, આ ચાર ધર્મો છે. તેમાં પ્રથમધર્મનો લોપ થઈ જાય. દાન ઉદારતાનું સૂચક છે. અને ઉદારતા મુક્તિનું મંગલ દ્વાર છે. ગુણપ્રાપ્તિનું પ્રથમ પગથીયું છે. (૪) લોકોમાં તે શ્રાવકની અને ધર્મની નિંદા થાય. **શંકા** :– અમે ધનવ્યયનો નિષેધ નથી કરતા. ઉપાશ્રય આદિસ્થાનોમાં વ્યય કરે તેનો વિરોધ નથી. **સમાધાન** :–

आरंभशङ्कायामत्र दोषानाह—

अन्यारंभवतो जिनार्चनविधावारंभशङ्काभृतो
मोहः शासननिन्दनं च विलयो बोधेश्च दोषाः स्मृताः ।
सङ्काशादिवदिष्यते गुणनिधिर्धर्मार्थमृद्ध्यर्जनं,
शुद्धालंबनपक्षपातनिरतः कुर्वन्नुपेत्यापि हि ॥ ५७ ॥

[दंडान्वयः–अन्यारंभवतो जिनार्चनविधौ आरंभशङ्काभृतो मोहः । शासननिन्दनं च बोधेर्विलयश्च दोषाः स्मृताः । सङ्काशादिवद् धर्मार्थमृद्ध्यर्जनमुपेत्य कुर्वन्नपि हि शुद्धालंबनपक्षपातनिरतो गुणनिधिरिष्यते ।]

આ બધા સ્થળે ધનવ્યય કરવામાં સ્વરૂપહિંસા શું નથી થતી? **શં.** થાય છે. પણ આશય શુદ્ધ છે. **સમા.** તો પછી પરમાત્માએ શું તમારો ગુનો કર્યો કે તેના નામ પર શુભાશયથી શ્રાવક ધનવ્યય કરે, તેમાં હિંસાની બુમ પાડો છો? એમ નહિ કહેશો કે, 'સ્થાનક આદિ માટેનો ધનવ્યય પણ સ્વરૂપસાવદ્ય હોવાથી ધર્મરૂપ નથી, પરંતુ તે અપરિહાર્ય અનિષ્ટરૂપ છે' કેમકે આમ કહેવામાં દાન ધર્મનો તો લોપ થાય છે જ, ઉપરાંત સાધુ વગેરેને ધર્મઆરાધનામાં સહાયક થવાનો જે ધર્મ છે, તે છૂપાવવાથી મિથ્યાત્વનું સેવન પણ થાય છે. 'અહીં આરંભ અધર્મરૂપ છે અને સહાયનો શુભભાવ ધર્મરૂપ છે' એવી દલીલ પણ સાવ વાહિયાત છે તે વાત આગળ પાર્શ્વચંદ્રના મિશ્રમતના ખંડન વખતે સ્પષ્ટ થશે. તેથી સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ–વૃદ્ધિ માટે પૂજા વગેરેમાં કરેલો સદ્વ્યય શ્રેષ્ઠ સાધન છે. સામાયિક આદિની અપેક્ષાએ પૂજાના ફળમાં જે વિશેષતા આવે છે. તેનું કારણ બતાવતા કહે છે.)

ગૃહસ્થરૂપ અધિકારી વિશેષ અને પરમાત્મારૂપ શ્રેષ્ઠપાત્રની પૂજારૂપ સાધન વિશેષને કારણે સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ–વૃદ્ધિરૂપ ફળમાં વિશેષતા આવે તે ન્યાયસંગત જ છે. તેથી જ શ્રાવકોની દ્રવ્યસ્તવમાં મોટા પાયે પ્રવૃત્તિ હોવાથી શ્રાવકોને દ્રવ્યસ્તવ હાથી તુલ્ય છે, અને અમુક કાળની મર્યાદાવાળા સામાયિકઆદિરૂપ ભાવસ્તવ તેની આંખ તુલ્ય છે, એમ તે–તે શાસ્ત્રોમાં નિર્ણીત કરાયું છે. સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ–વૃદ્ધિ અને પૂજામાં ફળની વિશેષતા છે એમ આગળ કરીને આ વાત કરી. ('ભગવાને બતાવેલા આરાધનાના યોગોમાં તરતમભાવ બતાવવો યોગ્ય નથી' ઇત્યાદિ આશંકાના સંદર્ભમાં કહે છે.) જો સામાયિક અને પૂજા આ બંને સમાનફળવાળા હોય, તો પણ પૂજા સામાયિક આદિથી ભિન્ન હેતુ હોવાથી નિષ્ફળ નથી. જેમ ઘાસ, અરણિકાષ્ઠ અને મણિ આ ત્રણેમાંથી સમાનરૂપે અગ્નિ પ્રગટ થાય છે. છતાં એ ત્રણે કારણો પરસ્પર ભિન્ન હોવાથી એક કારણ બીજા કારણને અન્યથાસિદ્ધ ઠેરવી શકે નહિ. આ જ ન્યાયથી શ્રાવકના દાનાદિધર્મો, સામાયિક–આદિ ધર્મો અને જિનપૂજા ઉચિતફળ અંગે સમાનતયા કારણો છે. તેમાં એકથી બીજાને અન્યથાસિદ્ધ (નકામો) ઠેરવી શકાય નહિ. આજ ન્યાય શ્રમણસંઘને આશ્રયીને પણ બતાવ્યો છે–"સૂત્રમાં સંવરનિર્જરારૂપ અનેક પ્રકારની તપવિધિ બતાવી છે. રોગની ચિકિત્સાવિધિની જેમ તે કોઇકને કોઈકપ્રકારે ઉપકારી થાય છે." (અર્થાત્ એકને અમુકતપ હિતકારી થાય, અન્યને અન્યતપ.) ॥૫૬॥

[પૂજામાં આરંભની શંકામાં દોષો]

બધા જીવોને હિતકર પૂજામાં આરંભની શંકા કરવામાં આવતા દોષો બતાવે છે.

'अन्यारंभवत' इति। अन्यारंभः=जिनगृहातिरिक्तारंभः, तद्वतो जिनार्चनविधौ=विहितजिनपूजायामारंभशङ्कां बिभर्त्तीत्यारंभशङ्काभृत्, तस्य मोहः=अनाभोगः स्वेष्टार्थभ्रंशात्। शासननिन्दनं च–कीदृश एतेषां शासने धर्मो ये स्वेष्टदैवतमपि शङ्कितकलुषिता नाराधयन्तीति। ततो बोधेर्विलयश्च, अनुचितप्रवृत्त्या शासनमालिन्यापादनस्य तत्फलत्वात्। आह च–'यः शासनस्य मालिन्येऽनाभोगेनापि वर्त्तते। बध्नाति स तु मिथ्यात्वं महानर्थनिबन्धनम्' । इति। (द्वात्रिंशिका ९/३०) एते दोषाः स्मृताः। ननु एवमन्यारंभप्रवृत्तः पूजार्थमारंभे प्रवर्त्ततामित्यागतम्। तथा च–'धर्मार्थं यस्य वित्तेहा तस्यानीहा गरीयसी। प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्॥ [अग्निकारिकाष्टकश्लो. ६] इत्यनेन विरोध इति चेत्? न, सर्वविरतापेक्षयास्य श्लोकस्याधीतत्वेनाविरोधात्। गृहस्थापेक्षया तु सावद्यप्रवृत्तिविशेषस्य कूपदृष्टान्तेनानुज्ञातत्वान्न केवलं तस्य पूजाङ्गीभूतपुष्पावचयाद्यारंभे प्रवृत्तिरिष्टा, अपि तु वाणिज्यादिसावद्यप्रवृत्तिरपि, काचित्कस्यचिद्विषयविशेषपक्षपातरूपत्वेन पापक्षयगुणबीजलाभहेतुत्वात्। तदिदमाह सङ्काशादिवत्=सङ्काशश्रावकादिरिव धर्मार्थमृद्धयर्जनं=वित्तोपार्जनमुपेत्यापि=अङ्गीकृत्यापि, हि=निश्चितं, कुर्वन् शुद्धालंबने यः पक्षपातस्तत्र निरत इति हेतोर्गुणनिधिः=गुणनिधानमिष्यते॥

શ્લોકાર્થ :–અન્યત્ર આરંભ કરનાર અને જિનપૂજામાં જ આરંભની શંકા કરનાર (૧) અવિવેક (૨) શાસનની નિંદા અને (૩) બોધિનાશ–આ ત્રણ મોટા દોષોથી ઘેરાય છે. સંકાશશ્રાવક આદિની જેમ શુદ્ધ આલંબનના પક્ષપાતમાં રત વ્યક્તિ ધર્મ માટે જાણીને પણ ધનનું ઉપાર્જન કરે, તો પણ ગુણવાન તરીકે અભિમત છે.

જિનગૃહથી ભિન્ન (–સાંસારિક) કાર્યોમાં આરંભ કરનાર વ્યક્તિ શાસ્ત્રવિહિત જિનપૂજામાં આરંભની શંકા કરી જિનપૂજા નહિ કરે, તો (૧) પોતાના મહાન લાભથી ભ્રષ્ટ થતો હોવાથી પોતાના અવિવેકને છતો કરે છે. (૨) બીજા લોકો ટીકા કરે કે 'આ લોકોના શાસનમાં ધર્મ કેવો છે કે જેથી આ લોકો શંકાથી કલુષિત બની પોતાના અભિષ્ટ દેવતાને પણ પૂજતા નથી?' આ પ્રમાણે બીજાઓથી કરાતી શાસનનિંદામાં નિમિત્ત બનવાનું પાપ વહોરે છે. અને (૩) પોતાની અનુચિત–પ્રવૃત્તિ દ્વારા શાસનની હીલના કરવાના ફળરૂપે પોતાના સમ્યગ્દર્શનને હણી નાખે છે. કહ્યું જ છે કે, "જે અનાભોગથી પણ શાસનના માલિન્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે મહા અનર્થમાં કારણભૂત મિથ્યાત્વને બાંધે છે." જિનપૂજામાં આરંભની શંકા કરનારને આટલા દોષો ચોંટે છે.

(ધર્માર્થ આરંભનો નિષેધ સર્વવિરતને અપેક્ષીને]

પૂર્વપક્ષ :–આ પ્રમાણે તો, 'અન્ય આરંભમાં પ્રવૃત્ત થયેલાએ પૂજા માટે આરંભ કરવો' એમ સિદ્ધ થાય છે. અને તેમ સ્વીકારવામાં હારિભદ્રાષ્ટકના 'ધર્મખાતર જે ધનને ઇચ્છે, તેને ઇચ્છા ન કરવી જ બહેતર છે, કાદવથી ખરડાયેલા શરીરનું પ્રક્ષાલન કરવા કરતાં કાદવથી દૂર રહેવું જ વધુ યોગ્ય છે.' એવા વચનની સાથે વિરોધ આવશે. કેમ કે આ વચન ધર્મ માટે ધનઅર્જન આદિ આરંભનો નિષેધ કરે છે.

ઉત્તરપક્ષ :–એમ નથી. અષ્ટકનું તમે બતાવેલું ઉપરોક્ત વચન સર્વઆરંભથી નિવૃત્ત થયેલા સાધુની અપેક્ષાએ કહેવાયું છે. 'સર્વસાવદ્યના ત્યાગીએ ધર્મના નામે

सङ्काशश्रावको हि प्रमादाद्भक्षितचैत्यद्रव्यो निबद्धलाभान्तरायादिक्लिष्टकर्मा, चिरं पर्यटितदुरन्तसंसारकान्तारोऽनन्तकालाल्लब्धमनुष्यभवो दुर्गतनरशिरःशेखररूपः पारगतसमीपोपलब्धस्वकीयपूर्वभववृत्तान्तः, पारगतोपदेशतो दुर्गतत्वादिनिबन्धनकर्मक्षपणाय 'यदहमुपार्जयिष्यामि द्रव्यं तद् ग्रासाच्छादनवर्जं सर्वं जिनायतनादिषु नियोक्ष्ये' इत्यभिग्रहवान् तथाप्रवर्त्तते स्म कालेन च निर्वाणमवाप्तवानिति । अथ एतदित्थं संकाशस्यैव युक्तं, तथैव तत्कर्मक्षयोपपत्तेर्न पुनरन्यस्येत्यादिग्रहणमफलमन्यथा 'शुद्धागमैर्यथालाभ[1]' मित्याद्यभिधानानुपपत्तेरिति चेत् ? न व्युत्पन्नाव्युत्पन्नाशयविशेषभेदेनान्यस्याप्यादिना ग्रहणौचित्यात्, अन्यथा 'सुव्वइ दुग्गइ-

સાવદ્યને સેવવા કરતાં સર્વથા નિરવદ્ય અવસ્થામાં રહેવું જ વધુ ઉચિત છે' એવો આ શ્લોકનો આશય છે. તેથી આ શ્લોક અન્ય સાવદ્યપ્રવૃત્તિમાં પડેલા ગૃહસ્થને લાગુ ન પડે. ગૃહસ્થને તો કૂવાના દૃષ્ટાંતથી સાવદ્યવિશેષમાં પ્રવૃત્તિની અનુજ્ઞા આપેલી જ છે. તેથી જ ગૃહસ્થની પૂજાના અંગભૂત પુષ્પોને ભેગા કરવારૂપ આરંભમાં પ્રવૃત્તિ તો સંમત છે જ, પણ વેપારઆદિસાવદ્યપ્રવૃત્તિ પણ સંમત છે. કેમકે એવી કોઇક સાવદ્યપ્રવૃત્તિ કોઈક વ્યક્તિવિશેષની વિષયવિશેષના પક્ષપાતરૂપે હોવાથી પાપના ક્ષયમાં અને ગુણના બીજના લાભમાં હેતુ બનતી હોય છે. તેથી જ કહ્યું કે **'સંકાશશ્રાવકની** જેમ ધર્મ માટે ધનોપાર્જનની પ્રવૃત્તિનો અંગીકાર કરનારપણશુદ્ધાલંબનના પક્ષપાતમાં રત હોવાથી ગુણવાન તરીકે જ સંમત છે.'

[સંકાશશ્રાવકનું દૃષ્ટાન્ત]

સંકાશશ્રાવકે પૂર્વભવમાં પ્રમાદથી દેવદ્રવ્યનું ભક્ષણ કર્યું. આ પ્રમાદથી તેણે લાભાંતરાયવગેરે ક્લિષ્ટ કર્મો બાંધ્યા. 'ઉત્કૃષ્ટપાત્રની આરાધનાથી ઉત્કૃષ્ટ લાભ અને વિરાધનાથી ઉત્કૃષ્ટ નુકશાન' આ ન્યાયે પોતાની આ ભૂલ બદલ સંકાશે ત્રાસદાયક સંસારસાગરમાં અનંતકાળભ્રમણ કર્યું. ત્યાર બાદ મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કર્યો, પણ કાતિલ કર્મે છાલ ન છોડી. અને દુર્ભગશિરોમણિ બનાવ્યો. પણ અકામનિર્જરાથી કર્મનો પાવર કંઇક મંદ પડચો હતો. તેથી પારગત (=કેવળી ? કે કોઇક કેવળીનું નામવિશેષ) નો સમાગમ થયો. તેમની પાસેથી પોતાની ભૂલ, અને પરિણામે પૂર્વભવોમાં થયેલા હાલહવાલનો ચિતાર પ્રાપ્ત થયો. કાળજું કંપી ગયું. પ્રમાદનું પરિણામ દિલ થડકાવી ગયું. દેવદ્રવ્યના ભક્ષણ, અરક્ષણ અને દુરુપયોગના દારુણવિપાકોનો પોતાને થઇ ગયેલો અનુભવ નજરમાં આવ્યો. ભૂતકાલની ભૂલના પરિણામને નજર સમક્ષ રાખી વર્તમાન અને ભવિષ્યને સુધારવા મથે–તે સુજ્ઞ. સંકાશ પણ સુજ્ઞ હતો. પોતાના દૌભાગ્યને દૂર કરવા પ્રતિજ્ઞા કરી 'હું જેટલું ધન કમાઉં, તેમાંથી આહાર–વસ્ત્રાદિ આવશ્યક ખર્ચ બાદ કરી બાકીનું તમામ ધન જિનાલયઆદિમાં વાપરીશ.' પ્રતિજ્ઞાના બળે અને ભાવનાના ઔષધે દૌર્ભાગ્યકર્મને મંદ પાડયું. અને ખરેખર ! વેપારઆદિ પ્રવૃત્તિથી પ્રાપ્ત થયેલા ધનને જિનાલયાદિમાં વાપર્યા–અને ક્રમશઃ પ્રગતિ સાધી નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કર્યું. આમ ધર્મહેતુક વ્યાપારાદિસાવદ્યનું સેવન કરવા છતાં તેનું કલ્યાણ થઈ ગયું.

१. प्रत्यग्रैः शुचिभाजनैः । स्तोकैर्वा बहुभिर्वापि पुष्पैर्जात्यादिसंभवैः ।। इति शेषपादत्रयम् । (अष्टकप्रकरणे ३/२)

नारी'[2] इत्यादिवचनव्याघातापत्तेः, न हि तया यथालाभं न्यायोपात्तवित्तेन वा तानि गृहीतानि। तथा चैत्यसम्बन्धितया ग्रामादिप्रतिपादनानुपपत्तेश्च। दृश्यते च तत्प्रतिपादनं कल्पभाष्यादौ–

'चोएइ चेइयाणं रूप्पसुवण्णाइ गामगावाइं। लग्गंतस्स हु मुणिणो तिगरणसुद्धी कहं णु भवे। भण्णइ एत्थ विभासा, जो एयाइं सयं विमग्गिज्जा। न हु तस्स हुज्ज सुद्धी, अह कोइ हरेज्ज एयाइं ॥ २॥ सव्वत्थामेणं तहिं संघेणं होइ लग्गियव्वं तु। सचरित्तचरित्तीणं एयं सव्वेसिं कज्जं तु ॥ ३॥

शुद्धागमैर्यथालाभमित्यादि तु न स्वयं पुष्पत्रोटननिषेधपरं किन्तु पूजाकालोपस्थिते मालिके दर्शनप्रभावनाहेतोर्वणिक्कला न प्रयोक्तव्येत्यस्यार्थस्य ख्यापनपरमित्यदोष इति ॥५७॥

પૂર્વપક્ષ :– સંકાશશ્રાવકે દેવદ્રવ્યના ભક્ષણથી કર્મ ઉપાર્જ્યુ, તેથી તે કર્મના ક્ષય માટે દેવદ્રવ્યમાં સદ્વ્યય આવશ્યક હતો. આમ તેના તે કર્મનો ક્ષય આ રીતે વેપારઆદિથી પ્રાપ્ત થયેલા ધનનો દેવદ્રવ્યમાં વ્યય કરવાથી જ શક્ય હતો. તેથી તે એ પ્રમાણે કરે, તે સમજ્યા. પણ તેના દૃષ્ટાન્તથી બીજાઓને કંઈ જિનપૂજાદિના નામે સાવદ્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની છૂટ મળતી નથી. જો બધાને જ સાવદ્યમાં પ્રવૃત્તિનો અધિકાર મળતો હોત, તો હારિભદ્રઅષ્ટકમાં 'શુદ્ધાગમૈર્યથાલાભમ્' ઇત્યાદિ કહેવાની આવશ્યકતા ઉભી ન થાત. આ વચન જ દર્શાવે છે કે, શુદ્ધઆગમ જેની પ્રાપ્તિ શુદ્ધ છે(–ત્રોટન-વગેરે સાવદ્યથી રહિત છે.) તેવા અને તેથી જ લાભને અનુરૂપ પુષ્પાદિથી જિનપૂજા કરવી... આ વચનથી પુષ્પોને ચૂંટવાનો અને દેવસમ્બન્ધી (=ચૈત્યસમ્બન્ધી) બગીચાનો નિષેધ જ સૂચિત થાય છે. આમ પૂજાનાઅંગભૂત પુષ્પાદિઅંગે પણ જ્યાં આરંભનો નિષેધ છે. ત્યાં બીજા આરંભોને તો અવકાશ જ ક્યાં છે? તેથી સંકાશશ્રાવકનું દૃષ્ટાન્ત અન્યત્ર લાગુ પડતું નથી. તેથી 'સંકાશાદિ' શબ્દમાં 'આદિ' પદનું ગ્રહણ નિરર્થક છે.

ઉત્તરપક્ષ :– વ્યુત્પન્ન (=પરિણત) અને અવ્યુત્પન્ન (=અપરિણત) જીવોના આશયવિશેષોમાં ભેદ સંભવે છે. તેથી સંકાશતુલ્ય બીજાઓનો સમાવેશ કરવા દ્વારા 'આદિ' પદ સુસંગત બને છે, અન્યથા 'સુરયઈ દુગ્ગઈનારી' ઈત્યાદિવચનને વ્યાઘાત આવે. આ સ્થળે 'ન્યાયથી પ્રાપ્ત નહિ થયેલા કે લાભને અનુરૂપ નહિ એવા પુષ્પોથી **પ્રભુમહાવીર સ્વામીની** પૂજાના પ્રણિધાનમાત્રથી **દુર્ગતનારીએ** દેવલોકને પ્રાપ્ત કર્યો' એવું વિધાન છે. તમારે હિસાબે, તો આ સાવદ્યપ્રવૃત્તિથી પૂજા કરવામાં શુભભાવ આવે જ નહિ...તેથી સદ્ગતિ સંભવે જ નહિ. જ્યારે અહીં તો તેવી પ્રવૃત્તિમાં પણ પૂજાના શુભભાવથી સદ્ગતિ સૂચવી છે. આમ નિર્મળ શુભાશયથી અને ભક્તિના ભાવથી અન્ય સાવદ્યનું સેવન પણ ગૃહસ્થને દોષરૂપ નથી. વળી દેરાસરસંબંધી ગામ આદિનું **કલ્પભાષ્યવગેરેમાં** ઉપલબ્ધ થતું વિધાન પણ તમારી કલ્પનાના સ્વીકારમાં અસંગત ઠરે. ઉપલબ્ધ થતા વચનો આ પ્રમાણે છે.

શંકા :– ચૈત્યઅર્થે ગામ, ગાય વગેરે અંગે લાગેલા મુનિને ત્રિકરણ શુદ્ધિ શી રીતે સંભવે? (કેમકે આ કાર્ય સાવદ્ય છે) ॥૧॥ **સમાધાન :–**અહીં વિકલ્પ (=સ્યાદ્વાદ) છે. જે (સાધુ) સ્વયં આની (સોનાવગેરેની) પાછળ લાગે છે, તેને શુદ્ધિ નથી જ. પરંતુ (ચૈત્યસમ્બન્ધી) આ બધાની (સોનાવગેરેની) કોઈ ચોરી કરે ॥૨॥ ત્યારે સકળ સંઘે પોતાની બધી શક્તિથી તેની શોધમાં લાગવું જોઈએ. ચારિત્રી

---

२. जगगुरुणो सिंदुवारकुसुमेहिं। पूआपणिहाणेणं उववन्ना तियसलोअंमि ॥१॥ इतिशेषपादत्रयम् ॥ (पञ्चा. ४ गा. ४९)

नन्वेवं मलिनारंभो नाधिकारिविशेषणं किन्तु सदारंभेच्छैवेति यतेरप्यधिकार स्यादत आह—

यः श्राद्धोऽपि यतिक्रियारतमतिः सावद्यसंक्षेपकृत्,
भीरुः स्थावरमर्दनाच्च यतनायुक्तः प्रकृत्यैव च ।
तस्यात्रानधिकारितां वयमपि ब्रूमो वरं दूरतः
पङ्कास्पर्शनमेव तत्कृतमलप्रक्षालनापेक्षया ॥५८॥

[दन्डान्वयः- यः श्राद्धोऽपि यतिक्रियारतमतिः सावद्यसंक्षेपकृत् स्थावरमर्दनाच्च भीरुः, प्रकृत्यैव च यतनायुक्तस्तस्य वयमप्यत्रानधिकारितां ब्रूमः (यतः) तत्कृतमलप्रक्षालनापेक्षया दूरतः पङ्कास्पर्शनमेव वरम् ।]

'यः श्राद्धोऽपि' इत्यादि । यः श्राद्धोऽपि यतिक्रियायां रता=कर्त्तव्यत्वेनोत्सुका मतिर्यस्य स तथा, सावद्यसंक्षेपकृत्-सर्वसावद्यवर्जनार्थं (उद्यतः । सावद्यमर्दनाच्च=[१]) स्थावराणां=पृथिव्यादीनां मर्दनाद् भीरुः । प्रकृत्यैव=स्वभावेनैव च यतनायुक्तः, तस्यात्र=पूजायामनधिकारितां

અને અચારિત્રી દરેકનું આ કર્તવ્ય છે. ॥૩॥

'શુદ્ધાગમૈર્યથાલાભમ્' આ વચન કંઇ સ્વયં પુષ્પચૂંટવાની ક્રિયાનું નિષેધક નથી, પરંતુ 'પૂજાકાળે હાજર થયેલા માળી આગલ વણિક્કળાનો પ્રયોગ ન કરવો, પણ સમ્યગ્દર્શનની પ્રભાવના અર્થે ઉદારતા દાખવવી' એ અર્થનું સૂચક છે. તેથી એ વચનથી પણ કોઇ દોષ નથી. ॥૫૭॥

[સાવદ્યભીરુ શ્રાવક પૂજાનો અનધિકારી]

પૂર્વપક્ષ :- આ પ્રમાણે જોતા તો એમ લાગે છે, કે પૂજાના અધિકારીના વિશેષણ તરીકે 'મલિનારંભ' કરતાં 'સદ્આરંભની ઇચ્છા' જ વધુ યોગ્ય છે. અર્થાત્ 'જે મલિનારંભવાળો છે, તે પૂજાનો અધિકારી, એમ નહિ પણ જે સદ્આરંભની ઇચ્છાવાળો હોય, તે પૂજાનો અધિકારી.' એવું કહેવું બરાબર છે. અને સાધુ પણ સદારંભની ઇચ્છાવાળા હોઈ શકે છે, તેથી સાધુનો પણ પૂજા અંગે અધિકાર હોવો જોઈએ.

પૂર્વપક્ષની આ દલીલ અંગે કવિ કહે છે—

શ્લોકાર્થ :- "જે શ્રાવક પણ (૧) સાધુક્રિયામાં ઉત્સુક છે, (૨) સાવદ્યક્રિયાનો સંક્ષેપ કરે છે. (૩) સ્થાવરજીવોની હિંસાથી ડરેલો છે. તથા સ્વભાવથી જ જયણાયુક્ત છે, તે શ્રાવક પણ પ્રસ્તુતમાં (=પૂજાઅંગે) અધિકારી નથી, કેમકે કાદવે લગાડેલા મળને ધોવા કરતા કાદવથી દૂર રહેવામાં જ સાર છે." એમ અમે પણ કહીએ છીએ.

જે શ્રાવક (૧) સાધુક્રિયાને જ અત્યંત કર્ત્તવ્ય તરીકે સ્વીકારી તે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો હોય, (૨) સર્વસાવદ્યયોગોનું વર્જન કરવા સાવદ્યક્રિયાઓને ઘટાડતો જતો હોય, તથા (૩) પૃથ્વીવગેરે એકેન્દ્રિયજીવોની હિંસાથી પણ કંપ પામતો હોય, તથા સ્વભાવથી જ જયણાયુક્ત હોય તે શ્રાવક પૂજાનો અધિકારી તરીકે અમને સંમત નથી, કેમકે પૂજાથી તેને વિશેષલાભ નથી. કેમકે જે મલિનારંભથી છૂટવા પૂજા કરવાની છે, તે મલિનારંભ તો તે શ્રાવકને છેજ નહિ [શંકા :- પૂજા જેમ મલિનારંભના ત્યાગ

१. अयं पाठः न क्वापि दृष्टस्तथापि गलिताशङ्कया कल्पितो दत्तः ।

[=महते गुणाय न भवतीति] वयमपि ब्रूमः । मलिनारंभस्य नाशनीयस्याभावादनारंभफलस्य च चारित्रेच्छायोगत एवोपपत्तेः । तत्कृतः=पङ्कस्पर्शकृतो यो मलस्तस्य प्रक्षालनापेक्षया हि दूरतः पङ्कास्पर्शनमेव वरम् । तस्मात्सदारंभेच्छा, मलिनारंभश्चेत्युभयमेवाधिकारिविशेषणं श्रद्धेयमित्यर्थः । उक्तं च द्वितीयाष्टकवृत्तौ–गृहिणोऽपि प्रकृत्या पृथिव्याद्युपमर्दनभीरोर्यतनावतः, सावद्यसंक्षेपरुचेर्यतिक्रियानुरागिणो न धर्मार्थं सावद्यारंभप्रवृत्तिर्युक्तेति । हन्तैवं यतिक्रियाभ्यासेन श्रमणोपासकत्वमिदानीन्तनानां कुमतीनामनुमतं स्यात्, न स्यात्, तस्य स्वमतिविकल्पितत्वेनात्रहुमतत्वात् । निरपेक्षस्य संयतस्यैव भवितुमुचितत्वात् । तदाह 'णिरविक्खस्स उ जुत्तो संपुन्नो संजमो चेवत्ति ।'[1] द्रव्यस्तवभावस्तवोभयभ्रष्टस्य च दुर्लभबोधित्वात्; तदुक्तं धर्मदासगणिक्षमाश्रमणैः 'जो पुण णिरच्चणोच्चिअसरीरसुहकज्जमित्ततल्लिच्छो । तस्स न बोहिलाभो न सुग्गई

માટે છે, તેમ અનારંભ=ચારિત્રની પ્રાપ્તિઅર્થે પણ છેજ. તેથી મલિનારંભના અભાવમાં પણ ચારિત્રરૂપ અનારંભની પ્રાપ્તિ માટે તો તે શ્રાવકે પૂજા કરવી જ પડશેને! **સમાધાન :–**] માત્ર અનારંભરૂપ ફળ માટે પૂજા આવશ્યક નથી. કેમકે ચારિત્રની પ્રબળ ઇચ્છાના યોગથી જ તે અનારંભફળ પ્રાપ્ત થઈ જશે. તેથી જ પ્રસ્તુતસ્થળે 'કાદવનામળને ધોવા કરતાં કાદવથી દૂર રહેવું સારુ" એ ન્યાય લાગુ પડે છે. આમ માત્ર સદારંભની ઇચ્છાકે મલિનારંભ પૂજાના અધિકારમાં કારણભૂતવિશેષણ નથી–પરંતુ ઉભય છે. અર્થાત્ **સદ્આરંભની ઇચ્છાવાળો મલિનારંભી પૂજાનો અધિકારી છે'** એ નિષ્કર્ષ છે. **બીજા અષ્ટક** (હારિભદ્ર)ની ટીકામાં કહ્યું છે કે (૧) "સ્વભાવથી જ પૃથ્વીવગેરે જીવોની હિંસાથી ડર (૨) જયણા (૩) સાવદ્યના સંક્ષેપની રુચિ, અને (૪) સાધુનીક્રિયામાં અનુરાગ આ ચારગુણસંપન્ન ગૃહસ્થની પણ સાવદ્યઆરંભવાળી પ્રવૃત્તિ યોગ્ય નથી."

શંકા :– આમ કહીને તમે હાલના કેટલાક તુચ્છબુદ્ધિવાળાઓના "જેઓ સાધુની-ક્રિયાનો અભ્યાસ કરતા હોય–અર્થાત્ પૂજાદિસાવદ્યમાં પ્રવૃત્તિ ન કરતા હોય–તેઓ જ શ્રમણોપાસક=શ્રાવક છે" એવા મતને અનુમતિ આપી રહ્યા છે.

સમાધાન :– આ સ્વકલ્પનાના ઘોડાઓથી ફાવતા મત સ્થાપનારાઓને અમારો કયારેય ટેકો નથી. અમને આ મત જરાપણ બહુમાન્ય નથી. કેમકે "જે વ્યક્તિ ગૃહસ્થને ઉચિત પૂજાદિ સ્વરૂપસાવદ્યધર્મથી નિરપેક્ષ છે એ વ્યક્તિએ તો સાધુ જ થઈ જવું જોઈએ." એવો અમારો સિદ્ધાંત છે. કહ્યું જ છે કે 'જે (ગૃહસ્થધર્મથી) નિરપેક્ષ છે તેને માટે તો સંપૂર્ણ સંયમ જ યોગ્ય છે.' જે ગૃહસ્થ હોવાથી ભાવસ્તવ પામ્યો નથી–અને સ્વયોગ્ય દ્રવ્સ્તવને સાવદ્યાદિકારણસર સેવતો નથી, તે દુર્લભબોધિ છે. કેમકે તે ત્રિશંકુવત્ ઉભયભ્રષ્ટ છે. **શ્રીધર્મદાસગણિક્ષમાશ્રમણે** કહ્યું જ છે, "પરંતુ શરીરસુખના કાર્યોમાં ગાઢલંપટ દ્રવ્યભાવઅર્ચન (=સાધુક્રિયા અને જિનપૂજા)થી રહિત છે (પરભવમાં) તેને બોધિનો લાભ થતો નથી. તથા તેને સુગતિ=મોક્ષ કે પરલોક=સુદેવવગેરેપણું પ્રાપ્ત થતું નથી."

१. वित्तीवोच्छेयम्मि य गिहिणो सीयंति सव्वकिरियाओ । इति पूर्वार्द्धः ।। पञ्चा. ४ गा. ७ ।।

नेय परलोगो ॥ (उपदेशमाला=४९३) त्ति । कस्तर्हि सावद्यसंक्षेपाच्छ्राद्धः प्राचीनैरत्रानधिकार्युक्तः ? इति चेत् ? सचित्तारंभादिवर्जनपरोपरितनप्रतिमाप्रतिपत्त्यनन्तरं यावज्जीवं तथाभिग्रहपरः । "एवंविहं जं चित्तो सावगधम्मो बहुप्पगारो" इत्यादिवचनादित्येव हि । इच्छया तु धर्मसंकरे क्रियमाणे न किञ्चित्फलमित्युक्तमेव ॥ ५८ ॥

सिंहावलोकितेन हिंसांशमतिमेव द्रव्यस्तवे निरस्यति—

धर्मार्थं सृजतां क्रियां बहुविधां हिंसा न धर्मार्थिका,
हिंसांशे न यतः सदाशयभृतां वाञ्छा क्रियांशे परम् ।
न द्रव्याश्रवतश्च बाधनमपि स्वाध्यात्मभावोन्नते,—
रारंभादिकमिष्यते हि समये योगस्थितिव्यापकम् ॥५९॥

[दंडान्वयः– धर्मार्थं बहुविधां क्रियां सृजतां हिंसा न धर्मार्थिका । यतः सदाशयभृतां न हिंसांशे वाञ्छा परं क्रियांशे । स्वाध्यात्मभावोन्नतेः द्रव्याश्रवतः बाधनमपि च न । हि समये आरंभादिकं योगस्थितिव्यापकमिष्यते ।]

धर्मार्थमिति–धर्मार्थं बहुविधां=बहुप्रकारां क्रियां पूजादिरूपां सृजतां धर्मार्थिका–धर्मार्था हिंसा न, यतः सदाशयभृतां=शुभभाववतां हिंसांशे वाञ्छा न परं=केवलं क्रियांशे वाञ्छा । तथा चानुबन्धहिंसानिरासः । सदाशयश्च यतनोपबृंहितो ग्राह्यः, इति हेतुहिंसापि निरस्तैव ।

શંકા :–પૂર્વાચાર્યોએ તો પછી સાવદ્યમાં સંક્ષેપ કરનાર કયા શ્રાવકને પૂજામાં અનધિકારી બતાવ્યો છે ?

સમાધાન :– પૂર્વાચાર્યોએ જે શ્રાવકને પૂજાના અનધિકારી કહ્યો છે. તે શ્રાવક તરીકે બધા શ્રાવક સમજવાના નથી. પરંતુ જે શ્રાવક સચિત્તઆદિના અને આરંભઆદિના ત્યાગમાં તત્પર છે, તથા શ્રાવકની ઉપરિતનપ્રતિમા (=અગ્યારમી)ના સ્વીકાર પછી યાવજ્જીવમાટે તેવા પ્રકારના અભિગ્રહવાળો છે–તે શ્રાવક જ જિનપૂજાદિમાં અનધિકારી તરીકે સમ્મત છે.

શંકા :– શ્રાવક તરીકે સમાન હોવા છતાં એકને અધિકારી અને બીજાને અનધિકારી કહેવા શું યોગ્ય છે ?

સમાધાન :– 'શ્રાવક ધર્મ અનેક પ્રકારવાળો છે' આવું વચન હોવાથી શ્રાવક ધર્મમાં રહેલાઓમાં પણ અધિકાર અને અનધિકારનો ભેદ પડે તે દોષયુક્ત નથી. પરંતુ આ અધિકારઅનધિકારની પૂર્વોક્ત નિશ્ચિત શાસ્ત્રીયમર્યાદા છે. પણ પોતાની કલ્પના અને ઇચ્છાથી એકના ધર્મને બીજાના ધર્મતરીકે સ્વીકારી ધર્મસંકર કરવામાં તો કશો લાભ નથી. એ વાત કરી જ છે. ।।૫૮।।

સિંહાવલોકિત-ન્યાયથી દ્રવ્યસ્તવમાં હિંસાના અંશની બુદ્ધિનું ખંડન કરે છે.

શ્લોકાર્થ :– ધર્મમાટે અનેકપ્રકારની ક્રિયા કરનારને ધર્માર્થિકા ક્રિયા (નો દોષ) નથી. કેમકે શુભાશયવાળા તેઓને હિંસાના અંશે ઇચ્છા નથી, પરંતુ ક્રિયાના અંશે છે. તથા સ્વાધ્યાત્મભાવની ઉન્નતિ હોવાથી દ્રવ્યાશ્રવથી બાધ પણ નથી. કેમકે સિદ્ધાંતમાં આરંભવગેરે યોગસ્થિતિના વ્યાપક તરીકે ઇષ્ટ છે.

तथा च, स्वरूपहिंसैवास्ति । तत्राह–द्रव्याश्रवतश्च स्वस्य योऽध्यात्मभावस्तदुन्नते बाधनमपि न– "अज्झत्थे चेव बन्धप्पमोक्खे" इत्याचारवचनात् । इदमेव कथम् ? अत्राह–हि=यतः समये= सिद्धान्ते योगस्थितिव्यापकं—यावद्योगास्तिष्ठन्ति तावदित्यर्थः, इष्यते=मन्यते, "जावं च णं एस जीवे एयइ वेयइ तावं च णं आरंभइ सारंभइ समारंभइ" इत्यादिवचनादारंभाद्यन्यतरत्वेन योगव्यापकतालाभात् । यदि च द्रव्याश्रवमात्राद्बन्धः स्यात्तदा त्रयोदशगुणस्थानेऽपि स्यात्, नचैवमस्ति, समितगुप्तस्य द्रव्याश्रवसत्त्वेऽप्युपादानकारणानुसारितयैव बन्धवैचित्र्यस्याचारवृत्तिचूर्ण्यादौ व्यवस्थितत्वात् । न च द्रव्यतया परिणतिरपि सूक्ष्मैकेन्द्रियादेरिव सूक्ष्मबन्धजननीति-धर्मार्णवमतमपि युक्तं, एकेन्द्रियादीनामपि सूक्ष्मबन्धस्योपादानसूक्ष्मतापेक्षित्वात्, अप्रमत्तसाधोर्द्रव्याश्रवसंपत्तौ तन्निमित्तस्य परमाणुमात्रस्यापि बन्धस्य निषेधात्; "णहु तस्स तण्णिमित्तो बंधो सुहुमोवि देसिओ समए" इत्यागमात् । प्रपञ्चितं चेदं धर्मपरीक्षायां महता ग्रन्थेन ॥५९॥

(અધ્યાત્મભાવથી દ્રવ્યાશ્રવ નિર્બાધક)

ધર્મ અંગે પૂજા વગેરે પ્રવૃત્તિ કરનારને ક્રિયા અંશ જ ઇષ્ટ હોય છે નહિ કે હિંસા અંશ પણ,–આ વચનથી અનુબંધહિંસાનો નિષેધ કર્યો. તથા તે વખતે તેઓ શુભઆશયવાળા હોય છે. એટલે કે તે વખતે જયણાથી સભર હોય છે. આ વચનથી હેતુહિંસાનો પણ નિષેધ થયો. એટલે એ પૂજાવગેરે પ્રવૃત્તિમાં માત્ર સ્વરૂપહિંસા જ રહે છે. આ સ્વરૂપહિંસા=દ્રવ્યઆશ્રવ પણ બાધક નથી. કેમકે તે વખતે પોતાનો શુભ અધ્યાત્મભાવ વૃદ્ધિને પામી રહ્યો હોય છે. **આચારાંગમાં** કહ્યું જ છે કે "અધ્યાત્મથી (અધ્યવસાય) જ બંધ અને પ્રમોક્ષ છે." એટલે કે સ્વરૂપહિંસા વગેરે દ્રવ્યઆશ્રવો કર્મબંધમાં હેતુ નથી. કેમકે 'જ્યાં સુધી યોગ છે ત્યાં સુધી આરંભ વગેરે સ્વરૂપહિંસા હોય' એમ આગમમાં કહ્યું છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું જ છે કે "જ્યાં સુધી (આત્મા) કંપન કરે છે–ધ્રુજે છે ત્યાં સુધી આરંભ સંરંભ સમારંભ છે..."ઇત્યાદિ. આમ આગમના બળ પર કહી શકાય કે–જ્યાં સુધી યોગ હોય ત્યાં સુધી આરંભવગેરેત્રણમાંથી કોઈને કોઇ તો હોય જ. (=આરંભવગેરેમાંથી અન્યતરની સત્તા' યોગને વ્યાપક છે.) અને જો આરંભવગેરેરૂપ દ્રવ્યાશ્રવમાત્રથી પણ કર્મબંધ હોય, તો તેરમે ગુણસ્થાનકે પણ યોગ હોવાથી આરંભ છે. તેથી દ્રવ્યઆશ્રવ છે. સ્વરૂપથી આશ્રવને દ્રવ્યાશ્રવ કહ્યો છે. તેથી ત્યાં પણ કર્મબંધ માનવો પડે. પરંતુ તેમ નથી, કેમકે **આચારાંગસૂત્રવૃત્તિ**, ચૂર્ણિવગેરેગ્રંથોમાં ઉપાદાનકારણના અનુસારે જ કર્મબંધની વિચિત્રતા બતાવી છે. તેથી સમિતિનું અને ગુપ્તિનું પાલનકરનારને દ્રવ્યાશ્રવ હોય તો પણ કર્મબંધ નથી બતાવ્યો. **ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય** :– સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય વગેરે જીવો આશ્રવની ભાવપરિણતિવાળા ન હોવા છતાં, તેઓને જેમ દ્રવ્યપરિણતિમાત્રથી સૂક્ષ્મ બંધ છે. તેમ અન્યને પણ દ્રવ્યપરિણતિ સૂક્ષ્મબંધમાં કારણ બને છે.

ઉત્તરપક્ષ :– આ તર્ક બરાબર નથી. સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયને થતા સૂક્ષ્મકર્મબન્ધમાં ઉપાદાનની=ભાવપરિણતિરૂપ ઉપાદાનની સૂક્ષ્મતા જ કારણ છે. જ્યારે અપ્રમત્તસંયતને તો દ્રવ્યાશ્રવની હાજરીમાં પણ એ આશ્રવનિમિત્તક એકપરમાણુ જેટલો પણ કર્મબંધ નથી. કેમકે કર્મબંધને યોગ્ય ઉપાદાન હાજર નથી. કહ્યું છે કે "તેને તે નિમિત્તે સૂક્ષ્મપણ બંધ આગમમાં કહ્યો નથી." આ અંગેની વિસ્તૃતચર્ચા **ધર્મપરીક્ષા** ગ્રંથમાં અમે કરી છે.

एवं व्यवस्थिते कूपनिदर्शनचिन्त्यतामाविर्भावयति—

पूजायां खलु भावकारणतया हिंसा न बन्धावहा
गौणीत्थं व्यवहारपद्धतिरियं हिंसा वृथा निश्चये ।
भावः केवलमेक एव फलदो बन्धोऽविरत्यंशज-
स्त्वन्यः कूपनिदर्शनं तत इहाशङ्कापदं कस्यचित् ॥६०॥

[दंडान्वय :–पूजायां खलु भावकारणतया हिंसा न बंधावहा, इत्थं व्यवहारपद्धतिः गौणी । निश्चये इयं हिंसा वृथा । केवलमेक एव भावः फलदः । अविरत्यंशजो बन्धस्तु अन्यः । तत इह कूपनिदर्शनं कस्यचिदाशङ्कापदम् ।]

पूजायामिति । पूजायां 'खलु' इति निश्चये । भावस्य द्रव्यस्तवकारणाध्यवसायरूपस्य कारणतया हिंसा बन्धावहा न भवति । एषा पद्धतिर्हि स्नानादिसामग्री द्रव्यस्तवेऽधिकारिणं (णां ?) न च स हिंसाकर्मणा बध्यते दुर्गत्तनार्या देवलोकगमनानुपपत्तेः, बन्धावहा चेत् ?

[કૂપદૃષ્ટાન્ત વિવરણ]

આમ દ્રવ્યસ્તવમાં અંશમાત્ર પણ હિંસા નથી, તેવો નિર્ણય થયો, અહીં શંકા થાય કે 'તો પછી ગૃહસ્થના દ્રવ્યસ્તવમાં દર્શાવેલ કૂપદૃષ્ટાન્ત શી રીતે યોગ્ય ઠરે' આ શંકાને દૂર કરવા કવિવર કૂપદૃષ્ટાન્તની ચર્ચા કરે છે.

શ્લોકાર્થ :– ભાવનું કારણ હોવાથી પૂજામાં રહેલી હિંસા કર્મ બંધ કરનારી નથી. વ્યવહારનયની આવા પ્રકારની વિચારસરણી ગૌણ છે. અને નિશ્ચયનયમતે તો હિંસા વૃથા (બંધમાં અહેતુ) છે. કેમકે એકમાત્ર ભાવ જ ફળદાયક છે. અને ત્યારે થતો અન્ય બંધ અવિરતિ ને કારણે હોય છે. તેથી અહીં 'કૂવાનું દૃષ્ટાંત' કેટલાકને આશંકા જન્માવે છે.

[વ્યવહારથી પૂજાનું ફળ]

પૂજામાં રહેલી હિંસા દ્રવ્યસ્તવમાં કારણભૂત અધ્યવસાયનું કારણ બનતી હોવાથી કર્મબન્ધજનક નથી. તેથી દ્રવ્યસ્તવમાં અધિકારીને સ્નાનાદિસામગ્રી પદ્ધતિરૂપ છે, અને તે (=દ્રવ્યસ્તવ કરનારા) હિંસાકર્મથી બંધાતા નથી, કેમકે અન્યથા **દુર્ગતનારી** દ્રવ્યસ્તવનાભાવથી દેવલોકમાં ગઇ–તે સંગત ન ઠરે. અને જો દ્રવ્યસ્તવીયહિંસાને કર્મબન્ધમાં કારણ તરીકે સ્વીકારવી જ હોય, તો તેને શુભકર્મબંધના કારણ તરીકે જ સ્વીકારવી જોઇએ, કેમકે પૂર્વોક્તભાવથી એ દ્રવ્યસ્તવીયહિંસા પ્રશસ્તરાગની જેમ પ્રશસ્ત કરાયેલી છે.

શંકા :– આગમમાં પૂજાવગેરેમાં પુષ્પાદિસંઘટ્ટનાત્મક અસંયમને બંધમાં કારણ તરીકે બતાવ્યો છે.

સમાધાન :– અહીં 'અસંયમ' સ્થળે 'અ' (=નિષેધ)પ્રસજ્યનિષેધસૂચક નથી, (=માત્ર સંયમાભાવ સૂચક નથી) પરંતુ પર્યુદાસનિષેધરૂપ છે. અર્થાત્ સંયમયોગથી વિરુદ્ધ યોગનો સૂચક છે. અર્થાત્ 'પૂજામાં પુષ્પાદિના સંઘટ્ટા વગેરે હોવાથી તે સંયમીઓના યોગરૂપ નથી, પરંતુ અસંયતોના યોગરૂપ છે' એમ ફલિત થાય છે, અને

पुण्यबन्धावहैव, उक्तभावेन प्रशस्तीकरणात् प्रशस्तरागवत् । पुष्पादिसङ्घट्टनादिरूपोऽसंयमस्तत्र हेतुरुक्त इति चेत्? सोऽपि पर्युदासेन संयमयोगविरुद्धयोगरूप एव स्यात्, तस्यापि च भावेन प्रशस्तीकरणे किं हीयते ? उत्तरकालिक एव भावोऽप्रशस्तं प्रशस्तीकर्त्तुं समर्थो न पौर्वकालिक इति चेत्? न दुर्गतनारीदृष्टान्तेन विहितोत्तरत्वात्, कश्चायं मन्त्रो यः पूर्वापरभावेन न्यूनाधिकभावं नियमयतीति । एवं सूक्ष्मेक्षिकायां प्रशस्तहिंसा पुण्यावहापि न स्यादिति चेत्? इदमित्थमेवेत्याह–इत्थमियं व्यवहारपद्धतिः=व्यवहारनयसरणिर्गौणी प्रशस्तहिंसायाः पुण्यबन्धहेतुत्वस्यापि 'घृतं दहति' इति न्यायेनैवेष्टत्वात् । निश्चये=निश्चयनये तु विचार्यमाणे हिंसा वृथैव । अन्यतरबन्धस्याप्यहेतुत्वात्, केवलं एक एव भावः फलदः प्रशस्तोऽप्रशस्तो वा प्रशस्तमप्रशस्तं फलं जनयितुं समर्थ इत्यर्थः ॥

આ અસંયતયોગ શુભ ભાવથી પ્રશસ્તકરાય તેમાં વાંધો કયાં છે? અર્થાત્ ગૃહસ્થોના અસંયમયોગો પણ જો શુભાધ્યવસાયરૂપ કસ્તુરીથી સુવાસિત હોય, તો પ્રશસ્ત બની શકે છે.

પૂર્વપક્ષ :– ક્રિયાના ઉત્તરકાલે પ્રગટેલા શુભભાવો અપ્રશસ્તને પ્રશસ્ત બનાવી શકે. પણ પૂર્વકાલે રહેલા શુભભાવો શી રીતે પ્રશસ્ત બનાવી શકે? (અનુમોદના કે પશ્ચાત્તાપ ક્રિયાની ઉત્તરે હોય છે–અને તેના કારણે ક્રિયા શુભતા કે અશુભતામાં પરિણામ પામી શકે)

ઉત્તરપક્ષ :– દુર્ગતનારીના દૃષ્ટાન્તથી આનો ઉત્તર અપાઇ ગયો જ છે. દુર્ગતનારીને દ્રવ્યસ્તવક્રિયાની પૂર્વે રહેલા શુભભાવથી જ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થઈ છે. વળી એવો કયો મંત્ર છે કે જે પૂર્વાપરભાવથી ન્યૂનતા કે અધિકતા ઉભી કરી શકે? અર્થાત્ પૂર્વકાલીનભાવમાં એટલી ન્યૂનતા કે જેથી તે ઉત્તરકાલીનક્રિયાને પ્રશસ્ત ન બનાવી શકે, અને ઉત્તરકાલીન ભાવમાં એટલી અધિકતા કે જે પૂર્વકાલીન ક્રિયાને પ્રશસ્ત બનાવી શકે–એવું માનવામાં કોઈ નિયામક નથી. ('સ્પર્દ્ધે પરમ્' એ ન્યાયથી અલબત્ત, જો ઉત્તરકાળે બળવત્તર વિપરીતભાવઉભો થાય, તો તે ભાવ પૂર્વકાલીન ભાવથી રંગાયેલી ક્રિયામાં પણ અન્યથાપણું આપદિત કરી શકે, જેમાં મમ્મણશેઠના પૂર્વભવની દાનક્રિયા દૃષ્ટાન્તરૂપ છે. પરંતુ જો ઉત્તરકાળે તે ક્રિયાયોગને અંગે બળવત્તર વિપરીતભાવ ઉભો ન થાય, તો પૂર્વકાલીનભાવ નિઃશંકપણે ક્રિયાને સ્વસ્વરૂપથી રંગી શકે છે–એમ ભાસે છે.)

[નિશ્ચયથી પૂજા બંધમાં અકારણ]

શંકા :– આમ જો બહુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચારણા કરશો, તો પ્રશસ્તહિંસાને પુણ્યમાં પણ કારણ માની શકાશે નહિ, કેમકે સર્વત્ર ભાવ જ પ્રધાન બનશે.

સમાધાન :– એમ જ છે. અમે જે વાત કરી એ વ્યવહારનયની પદ્ધતિને આગળ કરી, કરી. કેમકે 'ઘી બાળે છે' એ ન્યાયથી જ પ્રશસ્તહિંસાને પુણ્યબંધના હેતુ તરીકે ગણાવી શકાય. અર્થાત કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને જ હિંસાક્રિયાને કર્મબન્ધમાં હેતુ દર્શાવી શકાય....પણ આ ઔપચારિક હોવાથી ગૌણ છે. કેમકે ભાવથી મળતા ફળનો ક્રિયામાં ઉપચાર કરીને ક્રિયાને ફળદ સ્વીકારી છે. નિશ્ચયનયથી વિચારવામાં આવે, તો હિંસાક્રિયા તો વૃથા=અવર્જનીય જ છે. માત્ર ભાવ જ ફળદાતા છે. પ્રશસ્તભાવ પ્રશસ્તફળ આપે, અપ્રશસ્તભાવ અપ્રશસ્ત ફળ આપે.

अत एव कामभोगानाश्रित्योत्तराध्ययनेऽप्युक्तं-"न कामभोगा समयं उवेंति, ण यावि भोगा विगयं उवेंति। जो तप्पओसे य परिग्गहे य समो जो तेसु स वीअरागो ॥' (अध्य० ३२ गा० १०१) अत एव च विषयेष्वपि स्वतत्त्वचिन्तयाऽभिसमन्वागमनं बन्धकारणमुक्तमाचारे। एवंविधः समाधिः, पूर्वभूमिकायां न भवत्येवेति चेत्? न,सर्वथाऽभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्। सम्यग्दर्शन-सिद्धियोगकाल एव प्रशमलक्षणलिङ्गसिद्धेऽनुकंपादीनामिच्छाद्यनुभावत्वात्, तदुक्तं विंशिकायां "अणुकंपा णिव्वेओ संवेगो तह य होइ पसमुत्ति। एएसिं अणुभावा ईच्छाईणं जहासंखं" त्ति।

अनुभावाः=कार्याणि। इच्छादीनां=इच्छाप्रवृत्तिस्थिरसिद्धियोगानाम्। समाधिजनितश्च भावा ह्युत्थानकालेऽपि संस्कारशेषतया मैत्र्याद्युपबृंहितोऽनुवर्त्तत एवान्यथा क्रियासाफल्यासिद्धेः,

---

તેથી જ, કામભોગને આશ્રયી **ઉત્તરાધ્યયનમાં** પણ કહ્યું છે—'કામભોગો નથી સમતા લાવતા કે નથી વિકૃતિ પેદા કરતા જે વ્યક્તિ પોતે તેમાં (=કામભોગોમાં) પ્રદ્વેષ અને પરિગ્રહ (=મૂર્ચ્છા) અંગે સમાન છે (અર્થાત્ દ્વેષ કે રાગ કરતો નથી.) તે જ વીતરાગ છે.' તેથી જ **આચારાંગમાં** પણ કહ્યું છે કે 'વિષયોમાં સ્વતત્ત્વચિંતન દ્વારા ચારે બાજુથી પ્રવર્ત્તન જ કર્મબન્ધનું કારણ છે.'

શંકા :– નિશ્ચયનયની આ વાતો ઊંચી ભૂમિકાવાળા માટે બરાબર છે. પણ પૂર્વભૂમિકામાં રહેલા માટે આવી સમાધિ (=વિષયોમાં સમભાવે પ્રવર્ત્તવું વગેરેરૂપ) સંભવે નહિ.

સમાધાન :– એમ સાવ એકડો કાઢી નાખો નહિ. કેમકે પૂર્વભૂમિકામાં સર્વથા અભાવનું પ્રતિપાદન કરવું શકય નથી. કેમકે સમ્યગદર્શનના સિદ્ધિયોગકાલે જ પ્રશમરૂપલિંગ સિદ્ધ થાય છે, કારણકે સમ્યગ્દર્શનના ઇચ્છાદિયોગોના અનુકંપા વગેરે લિંગો કાર્યરૂપ છે. **વિંશિકામાં કહ્યું જ છે કે** 'આ ઇચ્છાવગેરેના યથાસંખ્ય=ક્રમશઃ અનુકંપા, નિર્વેદ, સંવેગ અને પ્રશમ આ ચાર અનુભાવ છે.' (અનુભાવ=કાર્યો. ઇચ્છા વગેરે–ઇચ્છાયોગ પ્રવૃત્તિયોગ સ્થિરતાયોગ અને સિદ્ધિયોગ. ઇચ્છાયોગનું કાર્ય અનુકંપા, પ્રવૃત્તિયોગનું કાર્ય નિર્વેદ, સ્થિરતા યોગનું કાર્ય સંવેગ અને સિદ્ધિયોગનું કાર્ય પ્રશમ.) આમ ઇચ્છાયોગઆદિ પૂર્વભૂમિકાકાળે પણ અનુકંપા આદિ પ્રશસ્તભાવ છે. અને ચારિત્રરૂપ ઉંચા સ્થાનની વાત દૂર રહો પણ સમ્યગ્દર્શનની સિદ્ધિકાળે પણ કષાય અને વિષયના ઉપશમરૂપ પ્રશમભાવની પ્રાપ્તિ હોય છે. આમ આ વ્યક્તિ પણ રાગદ્વેષના સ્થાને માધ્યસ્થ્યભાવ રાખી શકે છે.

શંકા :– સિદ્ધિયોગથી પ્રાપ્ત થયેલો પ્રશમભાવ સમાધિકાળ સુધી જ રહેશે. (=સમ્યગ્દર્શનના સિદ્ધિયોગકાળે મનઃસ્થૈર્યાદિરૂપ સમાધિકાળે પ્રશમભાવ રહેશે) પણ આ સમાધિ કંઈ સતત રહેતી નથી. તેથી ઉત્થાન (=પ્રશાન્તવાહિતાનો અભાવ–ઉત્થાન) કાળે, પ્રશમાદિ સંભવશે નહિ.

સમાધાન :– ઉત્થાનકાળે પણ સમાધિજનિત અને મૈત્ર્યાદિ ભાવનાથી પોષણ પામેલો પ્રશમાદિભાવ સંસ્કારરૂપે રહેશે જ. નહિતર તો ક્રિયાની સફળતા જ અસિદ્ધ થશે. કેમકે કહ્યું જ છે કે 'આ જ (પ્રણિધાનાદિ પાંચ આશયો) ભાવ છે. આના વિનાની ચેષ્ટા દ્રવ્યક્રિયારૂપ છે અને તુચ્છ છે.' આમ વ્યવહારકાળે પણ સમ્યગ્દષ્ટિની

'भावोऽयमनेन विना चेष्टा द्रव्यक्रिया तुच्छेति[1] वचनात् । एवं विविक्तविवेकेऽविरतसम्यग्दृष्टेरपि पूजायां न बन्धोऽविरत्यंशजस्तु बन्धोऽन्यः पूजायोगाप्रयुक्तः, अन्यथा जिनवन्दनादावपि तदापत्तेस्तत इह कूपनिदर्शनं=कूपज्ञातं कस्यचित् यथाश्रुतज्ञस्याशङ्कापदं=आशङ्कास्थानम् ॥

एवं हि तदावश्यके द्रव्यस्तवीयप्रसङ्गसमाधानस्थले व्यवस्थितम्—

"नामठ्ठवणादविए भावे अ थयस्स होइ निक्खेवो । दव्वथवो पुप्फाई संतगुणुक्कित्तना भावे" इति । व्याख्या-तत्र नामेति नामस्तवः, स्थापनेति स्थापना, द्रव्य इति द्रव्यविषयो द्रव्यस्तवः, भावेति भावविषयश्च भावस्तव इत्यर्थः । इत्थं स्तवस्य भवति निक्षेपो=न्यासः । तत्र क्षुण्णत्वान्नामस्थापने अनादृत्य द्रव्यस्तवभावस्तवस्वरूपमेवाह-द्रव्यस्तवः पुष्पादिरिति, आदिशब्दाद्गन्धधूपादिपरिग्रहः, कारणे कार्योपचाराच्चैवमाह, अन्यथा द्रव्यस्तवः पुष्पादिभिः समभ्यर्चनमिति । तथा सद्गुणोत्कीर्त्तना भाव इति । सन्तश्च ते गुणाश्च सद्गुणाः अनेनासद्गुणोत्कीर्त्तनानिषेधमाह, करणे च मृषावाद इति । सद्गुणानामुत्कीर्त्तना-उत्-प्राबल्येन परया भक्त्या कीर्त्तना=संशब्दना । यथा-"प्रकाशितं यथैकेन त्वया सम्यग् जगत्त्रयम् । समग्रैरपि नो नाथ ! परतीर्थाधिपैस्तथा । विद्योतयति वा लोकं यथैकोऽपि निशाकरः । समुद्गतः समग्रोऽपि किं तथा तारकगणः ॥२॥" इत्यादिलक्षणो, 'भाव' इति द्वारपरामर्शो भावस्तव इति गाथार्थः ॥ इह चालितप्रतिष्ठापितोऽर्थः सम्यग्ज्ञानायालमिति, चालनां च कदाचिद्विनेयः करोति, कदाचित्स्वयमेव गुरुरिति, उक्तं च 'कत्थइ पुच्छइ सीसो कहिंचिऽपुट्ठा कहेंति

ક્રિયાને સફળ ગણવી હોય, તો સમાધિજનિતભાવને સંસ્કારરૂપે પણ હાજર રહેલા માનવા પડશે. **આમ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ વ્યવસ્થિતવિભાગનો વિવેક રાખી વિચારવામાં આવે, તો સમજી શકાય છે કે 'અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિને પણ પૂજામાં અલ્પ પણ બન્ધ નથી. અને પૂજાકાળે પણ જે બંધ છે, તે પૂજાયોગથી પ્રયુક્ત નથી, પણ અવિરતિના અંશથી જ પ્રયુક્ત છે.'** આવો વિવેક કર્યા વિના અવિરતિઅંશથી થતાં કર્મબન્ધને પૂજાના ખાતામાં ખતવવામાં જિનવન્દનાદિમાં પણ આપત્તિ છે. કેમકે તે વખતે પણ અવિરતિના કારણે કર્મબન્ધ ચાલુ છે. **આમ સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવની સ્વરૂપ સાવદ્યક્રિયા પણ જો, હેતુ અને અનુબન્ધથી નિરવદ્ય હોય, તો અલ્પ પણ કર્મબન્ધમાં કારણ નથી.** આવો નિષ્કર્ષ સાંભળી માત્ર શ્રુતજ્ઞાનીને કૂવાના દૃષ્ટાન્ત અંગે આશંકા ઉભી થવાનો સંભવ છે.

(દ્રવ્યસ્તવ કરતાં ભાવસ્તવની શ્રેષ્ઠતા)

દ્રવ્યસ્તવ સંબંધી પ્રસંગના સમાધાન સ્થળે **આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં** આ પ્રમાણે કહ્યુ છે.

સ્તવના નિક્ષેપા નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અને ભાવથી છે. દ્રવ્યસ્તવ પુષ્પ વગેરે છે. અને સદ્ગુણોત્કીર્તન ભાવસ્તવ છે. નામસ્તવ, સ્થાપનાસ્તવ, દ્રવ્યવિષયકસ્તવ અને ભાવવિષયકસ્તવ આ ચાર નિક્ષેપામાં નામ અને સ્થાપના સુગમ છે. દ્રવ્યસ્તવમાં પુષ્પવગેરે (વગેરેથી ધૂપવગેરે) સમજવા. અહીં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને પુષ્પવગેરેને દ્રવ્યસ્તવ કહ્યો. વાસ્તવમાં પુષ્પ વગેરેથી થતુ પૂજન દ્રવ્યસ્તવ છે. વિદ્યમાન ગુણોનાં ઉત્કીર્તનને જ ભાવસ્તવ કહેવાથી અવિદ્યમાન ગુણોના ઉત્કીર્તનનો નિષેધ કર્યો. કેમકે એમ કરવામાં 'મૃષાવાદ' લાગે છે. ઉત્કીર્તના=ઉત્=પ્રબળતાથી-પરમભક્તિથી કીર્તન=સારી રીતે ગાવું. જેમકે "હે નાથ! તેં એકલાએ જે પ્રમાણે ત્રણે જગત્‌ને પ્રકાશિત કર્યું છે, બધા જ પરતીર્થના સ્થાપકોએ ભેગા મળીને પણ એ પ્રમાણે જગત્‌ને પ્રકાશિત કર્યું નથી. અથવા તો સમગ્રલોકને એકલો ચંદ્ર જે પ્રમાણે પ્રકાશિત કરે છે, તે પ્રમાણે પ્રકાશિત કરવા બધા તારાઓ ભેગા મળીને પણ સમર્થ થતા નથી." આ પ્રમાણે પરમભક્તિથી પ્રભુગુણોનું ગૂંજન કરવું

---

१. आशयभेदा एते सर्वेऽपि हि तत्त्वतोऽवगन्तव्याः । इति पूर्वार्द्धः । (षोडशक ३/१२)

आयरिया' इत्यादि (दस वै. नि. ३८) यतश्चात्र वित्तपरित्यागादिना द्रव्यस्तव एव ज्यायान् भविष्यतीत्यल्पबुद्धीनामाशङ्कासम्भव इत्यतस्तद्व्युदासार्थं तदनुवादपुरस्सरमाह-**'दव्वथओ भावथओ, दव्वथओ बहुगुणत्ति बुद्धि सिआ । अनिउणमइवयणमिणं छज्जीवहिअं जिणा बिंति ॥** व्याख्या-द्रव्यस्तवो भावस्तव इत्यत्र द्रव्यस्तवो 'बहुगुणः' प्रभूततरगुण इति-एवं बुद्धिः स्याद् । एवं चेत् मन्यसे इत्यर्थः । तथाहि-किलास्मिन् क्रियमाणे वित्तपरित्यागाच्छुभ एवाध्यवसायस्तीर्थस्य चोन्नतिकरणं दृष्ट्वा च तं क्रियमाणमन्येऽपि प्रतिबुद्ध्यन्त इति स्वपरानुग्रहः सर्वमिदं सप्रतिपक्षमिति चेतसि निधाय 'द्रव्यस्तवो बहुगुण' इत्यस्यासारतां ख्यापनायाह— 'अनिपुणमतिवचनमिदमि'ति । अनिपुणमतेर्वचनमनिपुणमतिवचनम्, 'इद' मिति द्रव्यस्तवो बहुगुण इति । किमित्यत आह-'षड्जीवहितं जिना ब्रुवते' षण्णां-पृथिवीकायादीनां हितं जिनाः-तीर्थकरा ब्रुवते प्रधानं मोक्षसाधनमिति गम्यते । किञ्च, षड्जीवहितमित्यत आह-**'छज्जीवकायसंजमु दव्वथए सो विरुज्झई कसिणो । तो कसिणसंजमविऊ, पुप्फाईअं न इच्छंति** ॥ व्याख्या-'षड्जीवकायसंयम' इति षण्णां जीवनिकायानां पृथिव्यादिलक्षणानां संयमः-सङ्घट्टनादिपरित्यागः षड्जीवकायसंयमः, असौ हितं । यदि नामैवं ततः किमित्यत आह-'द्रव्यस्तवे' पुष्पादिसंलुञ्चनसङ्घट्टनादिना कृत्स्नसंयमानुपपत्तेः, यतश्चैवं ततः-तस्मात् 'कृत्स्नसंयमविद्वांस' इति कृत्स्नसंयमप्रधाना विद्वांसस्तत्त्वतः साधव उच्यन्ते कृत्स्नसंयमग्रहणमकृत्स्नसंयमविदुषां श्रावकाणां व्यपोहार्थं, ते किम् ? अत आह-'पुष्पादिकं' द्रव्यस्तवं 'नेच्छन्ति' न बहुमन्यन्ते । यच्चोक्तं 'द्रव्यस्तवे क्रियमाणे वित्तपरित्यागाच्छुभ एवाध्यवसाय' इत्यादि, तदपि यत्किञ्चिद्, व्यभिचारात् कस्यचिदल्पसत्त्वस्याविवेकिनो वा शुभाध्यवसायानुपपत्तेः, दृश्यते च कीर्त्याद्यर्थमपि सत्त्वानां द्रव्यस्तवे प्रवृत्तिरिति, शुभाध्यवसायभावेऽपि तस्यैव

એ ભાવસ્તવ છે. ઉઠેલી શંકાના સમાધાનથી નિશ્ચયરૂપે પ્રાપ્ત થયેલો અર્થ સમ્યગ્જ્ઞાનની જ્યોત પ્રગટાવે છે. તેથી શંકા-સમાધાન પણ વ્યાખ્યાનનું એક અંગ છે. તેથી હવે ચાલના=શંકા બતાવે છે. ક્યારેક શિષ્ય સ્વયં શંકા કરે, તો ક્યારેક શિષ્યના જ્ઞાનમાં વધારો કરવા ગુરુ પોતે શંકા ઉઠાવે-કહ્યું જ છે કે 'ક્યાંક શિષ્ય જ પૂછે છે, તો ક્યાંક શિષ્ય ન પૂછે, તો પણ આચાર્ય બતાવે છે.' પ્રસ્તુતમાં 'દ્રવ્યસ્તવમાં ધનનો ત્યાગવગેરે છે, જ્યારે ભાવસ્તવમાં જરા પણ ઘસાવાનું નથી, તેથી દ્રવ્યસ્તવ ભાવસ્તવ કરતા ચડીયાતો છે' એવી આશંકા અલ્પબુદ્ધિવાળા જીવોને થવાનો સંભવ છે. તેથી એ આશંકા દર્શાવી તેને દૂર કરતા કહે છે- "દ્રવ્યસ્તવ અને ભાવસ્તવમાં દ્રવ્યસ્તવ બહુગુણવાળો છે આ વચન અનિપુણમતિવાળાનું છે કેમકે જિનો છજીવકાયના હિતને (મોક્ષનું મુખ્ય સાધન) કહે છે." દ્રવ્યસ્તવ અને ભાવસ્તવ બહુગુણકર છે કેમકે (૧) દ્રવ્યસ્તવ કરવામાં ધનનો ત્યાગ હોવાથી શુભ જ અધ્યવસાય હોય છે. વળી (૨) તીર્થની ઉન્નતિ થાય છે. તથા (૩) એક વ્યક્તિને દ્રવ્યસ્તવ કરતી જોઈ બીજા પણ પ્રતિબોધ પામે છે. આમ સ્વપરઅનુગ્રહ થાય છે. આવી કદાચ બુદ્ધિ થાય. આ બધી વાત પ્રતિપક્ષપૂર્વક હૃદયમાં સ્થાપી 'દ્રવ્યસ્તવ બહુગુણવાળો છે' એ વચનની તુચ્છતા બતાવવા કહે છે. દ્રવ્યસ્તવને બહુગુણવાળું દર્શાવતું વચન અનિપુણબુદ્ધિવાળાનું છે કેમકે તીર્થંકરો પૃથ્વીવગેરે છકાયજીવના હિતને મોક્ષનું પ્રધાન કારણ (આટલું અધ્યાહારથી લેવું.) કહે છે. છજીવકાયનું હિત શું છે? તે દર્શાવે છે 'છજીવકાયસંયમ. સંપૂર્ણ તે દ્રવ્યસ્તવમાં વિરોધ પામે છે તેથી કૃત્સ્નસંયમવિદ્ પુષ્પાદિ ઇચ્છતા નથી.' પૃથ્વીવગેરે છજીવનિકાયના સંઘટ્ટનાદિનાત્યાગરૂપ સંયમ જ હિતરૂપ છે. આ કહેવાનું તાત્પર્ય બતાવે છે. 'દ્રવ્યસ્તવે'-પુષ્પાદિથીઅર્ચના રૂપ દ્રવ્યસ્તવમાં સંપૂર્ણ છજીવકાયસંયમ પાળી શકાતો નથી. કેમકે ફૂલોને ચૂંટવા સંઘટ્ટો કરવોવગેરેથી સંપૂર્ણસંયમ અનુપપન્ન છે. તેથી કૃત્સ્નસંયમવિદ્વાન=મુખ્યરૂપે કૃત્સ્નસંયમવાળા વિદ્વાનો (નિશ્ચયથી આવા વિશેષણવાળા સાધુઓ જ હોય.) પુષ્પાદિ દ્રવ્યસ્તવનું બહુમાન કરતા નથી. 'દ્રવ્યસ્તવ કરવામાં ધનનો ત્યાગ હોવાથી શુભ જ અધ્યવસાય હોય' એવું જે અલ્પબુદ્ધિવાળાએ કહ્યું, તે પણ બરાબર નથી. કેમકે તે અનૈકાંતિક છે. કોઈક અલ્પસત્ત્વવાળાને કે અવિવેકીને ધનનો ત્યાગ કરીને દ્રવ્યસ્તવ કરવા છતાં શુભઅધ્યવસાય

भावस्तवत्वादितरस्य च तत्कारणत्वेनाप्रधानत्वमेव **'फलप्रधानास्समारंभा' इति न्यायात्**, भावस्तव एव च सति तत्त्वतस्तीर्थस्योन्नतिकरणं, भावस्तववत एव तस्य सम्यगमरादिभिरपि पूज्यत्वात्तमेव च दृष्ट्वा क्रियमाणमन्येऽपि सुतरां प्रतिबुध्यन्ते शिष्टा इति स्वपरानुग्रहोऽपीहैवेति गाथार्थः ॥ आह-यद्येवं किमयं द्रव्यस्तव एकान्तत एव हेयो वर्त्तते ? आहोस्विदुपादेयोऽपि ? उच्यते, साधूनां हेय एव, श्रावकाणामुपादेयोऽपि, तथाचाह भाष्यकारः **'अकसिणपवत्तगाणं विरयाविरयाण एस खलु जुत्तो । संसारपयणुकरणो दव्वथए कुवदिट्ठंतो ॥** व्याख्या-अकृत्स्नं प्रवर्त्तयतीति संयममिति सामर्थ्याद्गम्यते । अकृत्स्नप्रवर्त्तकास्तेषां, 'विरताविरतानामि'ति श्रावकाणा 'मेष खलु युक्तः' एषः-द्रव्यस्तवः, खलुशब्दस्यावधारणार्थत्वात् युक्त एव, किम्भूतोऽयमित्याह-'संसारप्रतनुकरणः' संसारक्षयकारक इत्यर्थः द्रव्यस्तवः । आह-यः प्रकृत्यैवासुन्दरः स कथं श्रावकाणामपि युक्त इत्यत्र **कूपदृष्टान्त** इति-जहा णवणयराइसन्निवेसे केइ पभूयजलाभावओ तण्हाइपरिगया तदपनोदार्थं कूपं खणंति, तेसिं च जइवि तण्हादिया वड्ढंति मट्टिकाकद्दमाईहि य मलिणिज्जन्ति, तहावि तदुब्भवेण चेव पाणिएणं तेसिं ते तण्हाइया सो य मलो पुव्वओ य फिट्टइ, सेसकालं च ते तदण्णे य लोगा सुहभागिणो **हवंति** । एवं दव्वथए जइवि असंजमो तहावि तओ चेव सा परिणामसुद्धी हवइ जाए असंजमोवज्जियं अण्णं च णिरवसेसं खवेइत्ति । तम्हा विरयाविरएहिं एस दव्वत्थओ कायव्वो, सुभाणुबंधी पभूयतरणिज्जराफलो यत्ति काऊणमिति गाथार्थः (आव० नि० भो० गा० १९१-९२-९३-९४ सवृत्तिः)

ઉત્પન્ન થતો નથી. દેખાય જ છે કે, કેટલાક જીવો કીર્તિઆદિ ખાતર પણ દ્રવ્યસ્તવ કરે છે. અને દ્રવ્યસ્તવમાં શુભઅધ્યવસાય હોય, તો પણ જે આ શુભઅધ્યવસાય છે તે જ ભાવસ્તવરૂપ છે અને દ્રવ્યસ્તવક્રિયા તો તેમાં કારણભૂત હોઈ ગૌણ છે. કેમકે 'સમારંભો=પ્રવૃત્તિઓ ફળપ્રધાન જ હોય છે' એવો ન્યાય છે. વળી ભાવસ્તવની હાજરીમાં જ વાસ્તવિકતીર્થોન્નતિ થાય છે. કેમકે ભાવસ્તવથી યુક્ત વ્યક્તિ દેવોને પણ સમ્યગ્પૂજ્ય બને છે. અને એકને ભાવસ્તવમાં આરૂઢ થયેલો જોઈને જ બીજા શિષ્ટપુરુષો પ્રતિબોધ પામે છે. તેથી સ્વપરનો અનુગ્રહપણ ભાવસ્તવથી જ છે.

શંકા :- જો આમ જ હોય તો શું આ દ્રવ્યસ્તવ એકાન્તે હેય છે? કે **પછી** ઉપાદેય પણ છે?

સમાધાન :- સાધુને એકાન્તે હેય છે. શ્રાવકોને ઉપાદેય પણ છે. આ જ વાત **ભાષ્યકાર** કરે છે 'આ સંસારપ્રતનુકારી દ્રવ્યસ્તવ અકૃત્સ્ન પ્રવર્ત્તક વિરતાવિરતોને યુક્ત જ છે. અહીં કૂવાનું દૃષ્ટાન્ત છે.' જેઓ સંયમને (અધ્યાહારથી) અસંપૂર્ણપણે પ્રવર્ત્તાવે છે. અર્થાત્ જેઓ આંશિકસંયમ વાળા છે, તેવા શ્રાવકોને આ દ્રવ્યસ્તવ યોગ્ય જ ('ખલુ' શબ્દ 'જ' કારાર્થક છે.) છે. કેમકે આ દ્રવ્યસ્તવ સંસારનો ક્ષય કરે છે.

શંકા :- સ્વભાવથી જ અસુંદર દ્રવ્યસ્તવ શ્રાવકોને પણ યોગ્ય શી રીતે બને છે?

સમાધાન :-કૂવાના દૃષ્ટાન્તથી. કૂવાનું દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે છે. નવું નગર વસ્યું. ત્યાં લોકોને પૂરતું પાણી મળતું ન હતું, કેમકે બહુ પાણીનો અભાવ હતો. તેથી તૃષ્ણાદિથી પીડાયેલા કેટલાક લોકોએ તરસ છીપાવવા કૂવો ખોદવા માંડયો. જો કે આ કૂવો ખોદતી વખતે પરિશ્રમને કારણે તરસ વધવાની છે. અને ખોદેલી માટી વગેરેથી કપડા અને શરીર પણ મેલા થવાના છે. છતાં પણ કૂવામાંથી નીકળેલાં પાણીથી જ તેઓની તરસ છીપાશે અને મેલ પણ દૂર થઈ શકશે. વળી તે પછી હંમેશા તેઓ અને બીજાઓ પણ સુખના ભાજન થશે. (કેમકે પાણી સુલભ થશે.) આ જ પ્રમાણે દ્રવ્યસ્તવમાં પણ જોકે અસંયમ છે, તો પણ તેનાથી જ (=દ્રવ્યસ્તવથી જ) પરિણામની શુદ્ધિ થાય છે. અને ઉત્પન્ન થયેલી આ પરિણામશુદ્ધિ દ્રવ્યસ્તવના અસંયમથી અને બીજા પણ અસંયમથી ઉપાર્જેલા સઘળા કર્મોનો નાશ કરે છે. તેથી આ દ્રવ્યસ્તવ શુભ(=પુણ્ય)ના અનુબંધવાળો તથા ઘણીનિર્જરાનું કારણ છે. એમ સમજી શ્રાવકોએ દ્રવ્યસ્તવ આદરવો જોઈએ.

अत्र कीर्त्याद्यर्थमपि द्रव्यस्तवे प्रवृत्त्या शुभाध्यवसायव्यभिचारश्चारित्रक्रियायामपि तुल्यः । शुभाध्यवसायस्यैव भावस्तवत्वात् तत्कारणत्वेन पुष्पाद्यभ्यर्चनक्रियाया अप्रधानत्वे च चारित्रभावेन तत्क्रियायास्तथात्वापत्तिः । भावानैकान्तं, नित्यस्मृत्यादिना भावनवोत्पादाप्रतिपातगुणवृद्ध्यादिकमपि व्रतग्रहणादिक्रियया तुल्यम् । 'एसा ठिईओ एत्थं ण उ गहणादेव जायई णियमा । गहणोवरिंपि जायइ जाओवि अवेइ कम्मुदया ॥ तम्हा णिच्चसइए'[1] [विंशिका प्रक ९/६-८] इत्यादि वचनात् उपरितनानुपादेयत्वमपि तथैव, प्रमत्तस्थविरकल्पिकादिक्रियाया अप्रमत्तजिनकल्पिका-

[દ્રવ્યસ્તવ-ચારિત્રક્રિયાની ભાવ પ્રત્યે તુલ્યતા]

હવે દ્રવ્યસ્તવ અને ચારિત્રક્રિયાની તુલ્યતાનું આપાદન કરવા દ્વારા 'દ્રવ્યસ્તવ પણ મહાન્ છે' એ સિદ્ધ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ :- દ્રવ્યસ્તવમાં કરેલી પ્રવૃત્તિ એકાંતે શુભભાવ જન્માવી શકતી નથી. કેમકે દ્રવ્યસ્તવમાં પ્રવૃત્તિ તો કીર્તિ વગેરે–અશુભ–આશયથી પણ થાય છે. તેથી ચારિત્રક્રિયા ચડીયાતી છે.

ઉત્તરપક્ષ :- ભાઈ ! આ વાત તો ચારિત્રક્રિયામાં પણ લાગુ પડે છે. 'અભવ્યો વગેરે કયા આશયથી ચારિત્રને ગ્રહણ કરે છે !' એ તો સુજ્ઞાત જ છે.

પૂર્વપક્ષ :- 'શુભઅધ્યવસાય' જ ભાવસ્તવ છે. પુષ્પ–વગેરેથી પૂજનક્રિયા તો તે અધ્યવસાયનું કારણ હોવાથી ગૌણ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- બસ, એ જ પ્રમાણે ચારિત્રનીક્રિયા ચારિત્રભાવમાં=ચારિત્રના શુભભાવમાં કારણ હોવાથી ગૌણ છે.

પૂર્વપક્ષ :- દ્રવ્યસ્તવનો શુભભાવ સાથે એકાંતેસંબંધ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- ચારિત્રક્રિયાનો પણ એકાંતસંબંધ નથી.

પૂર્વપક્ષ :- ચારિત્રક્રિયા નિત્યસ્મૃતિ વગેરે દ્વારા નવા–નવા ભાવને પ્રગટ કરે છે અને પતન ન પામે એ પ્રમાણે ગુણોની વૃદ્ધિ કરે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- દ્રવ્યસ્તવ પણ રોજ નવીનવી અંગરચનાવગેરેરૂપ પૂજા–આંગી દ્વારા નવા નવા શુભભાવોને પ્રગટાવે છે અને અપ્રતિપાત, ગુણવૃદ્ધિ વગેરેમાં કારણ બને છે. કહ્યું જ છે કે,

"અહીં એવી સ્થિતિ (=મર્યાદા) છે. વ્રતના ગ્રહણમાત્રથી વ્રતનો ભાવ અવશ્ય થાય જ છે એવો નિયમ નથી. ઘણીવાર વ્રતના ગ્રહણ પછી વ્રતનો ભાવ થાય, અને ઘણીવાર રહેલો ભાવ પણ કર્મોદયથી ચાલ્યો જાય.' તેથી નિત્યસ્મૃતિ વગેરેથી (ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે ઈત્યાદિ)."

પૂર્વપક્ષ :- દ્રવ્યસ્તવ છઠ્ઠા ગુણસ્થાને રહેલા અર્થાત્ સાધુઓને ઉપાદેય નથી. જ્યારે ચારિત્રક્રિયા તો એમને પણ ઉપાદેય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- નીચલી કક્ષામાં રહેલાનો ધર્મ ઊંચી કક્ષાવાળાને ગ્રાહ્ય ન બને, એટલા માત્રથી હેય બનતો નથી. અન્યથા તો પ્રમત્તસાધુની અને સ્થવિરકલ્પી સાધુની ક્રિયા ક્રમશઃ અપ્રમત્ત સાધુ અને જિનકલ્પીને ઉપાદેય નથી, એટલા માત્રથી એ ક્રિયાને પણ હેય માનવી પડશે.

---

१. बहुमाणेणं च अहिगयगुणंमि । पडिवक्खदुगुंछाए प[रि]णइयालोयणेणं च ॥ इति पूर्तिः ।

दीनामनुपादेयत्वात्, द्रव्यस्तवजनितपरिणामशुद्धया द्रव्यस्तवस्थलीयासंयमोपार्जितस्यान्यस्य च निरवशेषस्य कर्मणः क्षपणाभिधानमपि चारित्रक्रियाजनितपरिणामशुद्धया तदतिचारजनितान्यनिरवशेषकर्मक्षपणाभिधानतुल्यं, सर्वस्या अपि प्रव्रज्याया भवद्वयकृतकर्मप्रायश्चित्तरूपतायास्तत्र तत्र व्यवस्थितत्वात् जिनशासनविहितेऽन्यत्राऽपि शुभयोगे तदतिदेशात् ''जोगे जोगे' जिणसासणंमि दुक्खक्खया पउजंता । इक्किक्कंमि अणंता वट्टंता केवली जाया ॥'' इत्योघवचनात् [गा. २/७८] द्रव्यस्तवे क्रियमाण एव च भावशुद्धया नागकेतुप्रभृतीनां केवलोत्पादश्रवणात् शुभानुबन्धिप्रभूततरनिर्जराफलत्वोपदर्शनमेव; द्रव्यस्तवेऽल्पस्यापि पापस्य संभवं न सहते । इति शुद्धभावस्य निर्विषयः कूपदृष्टान्तः ॥

પૂર્વપક્ષ :- ચારિત્રક્રિયા તો એવા શુભ ભાવોને પેદા કરે છે, કે જેનાથી ચારિત્ર ક્રિયાવખતે સેવેલા અતિચારથી લાગેલા કર્મ અને બીજા પણ સઘળા કર્મો નાશ પામી જાય.

ઉત્તરપક્ષ :- બરાબર છે, દ્રવ્યસ્તવથી ઉત્પન્ન થતા શુભભાવો ક્રમશઃ એવા પ્રકર્ષને પામે છે કે એ ભાવો દ્રવ્યસ્તવકાળે સેવેલા અસંયમથી લાગેલા કર્મો તથા અન્ય સઘળા કર્મોને ખપાવી નાખે છે. કેમકે આગમમાં ઠેર ઠેર કહ્યું છે કે **'બધી દીક્ષા આ ભવ અને પૂર્વભવમાં કરેલા કર્મોનું પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ છે.'** અને જિનશાસનના પ્રત્યેક યોગ એવા જ છે, એવો અતિદેશ કરેલો છે. કહ્યું જ કે, **જિનશાસનમાં પ્રવૃત્ત કરાયેલા દરેક યોગ દુઃખક્ષય માટે થાય છે. એક-એક યોગમાં વર્તતા અનંતા મહાત્માઓ કેવલી થયા છે.'** તથા દ્રવ્ય સ્તવરૂપ પૂજા કરતાં કરતાં જ ભાવશુદ્ધિ અત્યંત પ્રબળ થવાથી **નાગકેતુ** વગેરે કેવલજ્ઞાન પામી ગયા. એવા ઘણા દૃષ્ટાંતો દેખાય છે... વળી પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રવચનમાં દ્રવ્યસ્તવને શુભાનુબંધી અને ઘણી નિર્જરામાં કારણ તરીકે દર્શાવ્યો છે. એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે પૂર્વાચાર્યો દ્રવ્યસ્તવમાં અલ્પ પણ પાપનો સંભવ સ્વીકારવા તૈયાર નથી. અને શુદ્ધભાવને કૂવાનાં દૃષ્ટાંત સાથે સંબંધ જ નથી. તેથી પુષ્પપૂજન વગેરે વખતે શુભભાવરૂપ શુદ્ધભાવ જ હોવાથી કૂવાનું દૃષ્ટાંત અપ્રયોજક છે.

[શ્રી અભયદેવસૂરિમતે કૂપદૃષ્ટાન્તની સાર્થકતા]

શંકા :- પુષ્પ વગેરેથી પૂજા કરતી વખતે શુભ ભાવ સંભવે છે. તેથી નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તે શુભભાવ અને વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ તે ભાવથી યુક્ત ક્રિયા ઘણી નિર્જરાવગેરેરૂપ વિશિષ્ટફળમાં હેતુ બને છે, તેથી ત્યાં ભલે કૂવાનું દૃષ્ટાંત ન ઘટે. પરંતુ તે પૂજાક્રિયાની પહેલાની સ્નાનાદિક્રિયાકાળે તો કૂવાનું દૃષ્ટાંત ઘટી શકશે. કેમકે તે વખતે પૂજાનો અધ્યવસાય કે પૂજાક્રિયા નથી. સ્નાન વગેરે આરંભથી જનિત કર્મનો ક્ષય વગેરે પૂજાક્રિયા અને ભાવથી થવાનો હોઈ કૂવાનું દૃષ્ટાંત સંબદ્ધ થઈ શકશે.

ઉત્તરપક્ષ :- 'પ્રસ્થક' ન્યાયથી નૈગમનયના અભિપ્રાયથી તો પૂજાની પૂર્વ-પૂર્વ ક્રિયાઓમાં પણ પૂજાના શુભભાવનો અન્વય છે. તેથી એ ક્રિયાઓમાં પણ પૂજાના અધ્યવસાયનું કે એ અધ્યવસાયવાળી ક્રિયાઓનું ફળ ઉપપન્ન જ છે. તેથી જ પૂજાના આશયથી કરાતી સ્નાનવગેરેક્રિયા પણ જયણાયુક્ત હોવાથી અને અધિકારવાળી હોવાથી શુભભાવથી સંગત જ હોય છે. આ બાબત **ચોથા પંચાશકમાં** દર્શાવેલી છે, તે આ પ્રમાણે—

न च पुष्पाद्यभ्यर्चनवेलायां शुभभावसंभवेन निश्चयनयेन तस्य व्यवहारनयेन च तदन्वितत्क्रियाया विशिष्टफलहेतुत्वेऽपि ततः पूर्वं तद्विषयसंभव इति वाच्यम् । प्रस्थकन्यायेन पूर्वपूर्वतरक्रियायामपि शुभभावान्वयतत्फलोपपत्तेर्नैगमनयाभिप्रायेण । अत एव पूजार्थं स्नानादिक्रियायामपि यतनयाधिकारसंपत्त्या शुभभावान्वयउपदर्शितश्चतुर्थपञ्चाशके तथाहि–

'ण्हाणाइवि जयणाए, आरंभवओ गुणाय णियमेण सुहभावहेउओ खलु विण्णेयं कूवनाएणं' त्ति । (पञ्चा० ४/१०) व्याख्या–स्नानाद्यपि–देहशौचप्रभृतिकमपि, आस्तां तद्वर्जनं पूजा वा, आदिशब्दाद् विलेपनादिग्रहः, गुणायेति योगः । यतनया–रक्षितुं शक्यया जीवरक्षणरूपया । 'तत्किं साधोरपि ?' इत्याशङ्क्याह– आरंभवतः स्वजनधनगेहादिनिमित्तं कृष्यादिकर्मभिः पृथिव्यादिजीवोपमर्दयुक्तस्य गृहिण इत्यर्थो, न पुनः साधोः तस्य सर्वसावद्ययोगविरतत्वाद् भावस्तवारूढत्वाच्च । भावस्तवारूढस्य हि स्नानादिपूर्वकद्रव्यस्तवोऽनादेय एव । भावस्तवार्थमेव तस्याश्रयणीयत्वात्, तस्य च स्वत एव सिद्धत्वात् । इमं चार्थं प्रकरणान्तरे स्वयमेव वक्ष्यतीति । गुणाय–पुण्यबन्धलक्षणोपकाराय नियमेन अवश्यंभावेन । अथ कथं स्वरूपेण सदोषमप्यारंभिणो गुणाय ?

"આરંભવાળાને(=ગૃહસ્થને) શુભભાવના કારણે કૂવાના દૃષ્ટાન્તથી જયણાથી સ્નાન વગેરે પણ અવશ્ય ગુણકારી થાય છે. એમ સમજવું." વ્યાખ્યા– 'સ્નાનાદિ' પદમાં આદિપદથી વિલેપનવગેરે સમજવા. 'પણ' શબ્દનું તાત્પર્ય આ છે–"સ્નાનનું વર્જન કે પૂજા તો ગુણકારી છે જ. પણ સ્નાનપણ ગુણકારી છે." અહીં રક્ષણીયજીવોની શક્ય રક્ષાનો પ્રયત્ન જયણારૂપ છે. 'શું સાધુને પણ આ સ્નાનાદિ ગુણકારી ખરા?' એવી આશંકા ટાળવા કહે છે—આરંભવાળાને જ ગુણકારી છે. અર્થાત્ જેઓ સ્વજન, ધન ઘરઆદિના નિમિત્તે ખેતીવગેરે પ્રવૃત્તિથી પૃથ્વીવગેરે જીવોની હિંસામાં પ્રવૃત્ત છે. તેવા ગૃહસ્થોને જ આ જયણાપૂર્વકના શુભાશયથી થતા સ્નાનાદિ ગુણકારી છે, સાધુને નહિ. કેમકે સાધુએ સર્વસાવદ્યનો ત્યાગ કર્યો છે. અને તેઓ ભાવસ્તવમાં આરુઢ થયા છે. ભાવસ્તવની પ્રાપ્તિ માટે દ્રવ્યસ્તવ સાધન છે. અને સાધુને ભાવસ્તવ સ્વતઃ પ્રાપ્ત છે. તેથી ભાવસ્તવમાં લીન થયેલા સાધુઓને સ્નાનાદિપૂર્વકનો દ્રવ્યસ્તવ અનાદેય જ છે. આ જ અર્થ ગ્રંથકાર શ્રીહરિભદ્રસૂરિમહારાજા અન્ય પ્રકારે આગળ દર્શાવશે. સ્નાનાદિથી પુણ્યબન્ધરૂપ ગુણ=ઉપકાર અવશ્ય થાય છે.

શંકા :– સ્વરૂપસાવદ્ય સ્નાનાદિ આરંભવાળા ગૃહસ્થને ગુણકારી શી રીતે બને?

સમાધાન :– કેમકે તેમાં જિનપૂજાનો શુભાશય ભળેલો છે. પૂજાના શુભભાવમાં કારણ હોવાથી સ્નાનાદિ ગુણકારી છે. સ્નાનાદિપૂર્વક પૂજા કરનારા કેટલાક ભાગ્યશાળીઓને શુભાશયનો અનુભવ થાય જ છે. (મૂળમાંખલુપદ અલંકારાર્થે છે.) અહીં કૂવાનું દૃષ્ટાન્ત છે. અને અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે.–સ્નાનાદિ સદોષ વસ્તુ (=દ્રવ્ય, ગુણ કે ક્રિયા) પણ અધિકારીને ગુણકારી બને છે, કેમકે વિશિષ્ટ શુભાશયમાં કારણ બને છે, જે–જે વિશિષ્ટશુભાશયમાં કારણ હોય, તે તે ગુણકારી છે જેમકે કૂવો ખોદવાની ક્રિયા. જયણાથી થતી સ્નાનાદિક્રિયા પણ વિશિષ્ટશુભભાવમાં કારણ છે. તેથી ગુણકારી છે. કૂવો ખોદવાના પક્ષે શુભભાવ=તૃષ્ણાવગેરેના નાશથી આનંદવગેરેની પ્રાપ્તિ. તાત્પર્ય: જેમ કૂવો ખોદવામાં પરિશ્રમ, તૃષ્ણાવૃદ્ધિ, કાદવથી ખરડાવાનું વગેરે ઘણા દોષો છે. છતાં પાણીની પ્રાપ્તિ થયા બાદ તે બધા દોષો દૂર થાય છે, તથા સ્વ અને પર ઉપર

इत्याह–"सुहभावहेउओ" त्ति लुप्तभावप्रत्ययत्वेन निर्देशस्य, शुभभावहेतुत्वात्–प्रशस्तभावनिबन्धनत्वाज्जिनपूजार्थ-स्नानादेः। अनुभवन्ति च केचित् स्नानपूर्वकं जिनार्चनं विदधाना शुभभावमिति। खलु वाक्यालङ्कारे विज्ञेयम् ज्ञातव्यम्। अथ गुणकरत्वमस्य शुभभावहेतुत्वात्कथमिव ज्ञेयम्? इत्याह–कूपज्ञातेन अवटोदाहरणेन, इह चैवं साधन-प्रयोगः, गुणकरमधिकारिणः, किञ्चित्सदोषमपि स्नानादि, विशिष्टशुभभावहेतुत्वात्, विशिष्टशुभभावहेतुभूतं यत्तद्गुणकरं दृष्टं, यथा कूपखननं, विशिष्टशुभभावहेतुश्च यतनया स्नानादि, ततो गुणकरमिति। कूपखनन-पक्षे शुभभावः तृष्णादिव्युदासेनानन्दाद्यवाप्तिरिति। इदमुक्तं भवति। यथा कूपखननं श्रमतृष्णाकर्दमोपलेपादि-दोषदुष्टमपि जलोत्पत्तावनन्तरोक्तदोषानपोह्य स्वोपकाराय परोपकाराय च किल भवतीत्येवं स्नानादिकमप्यारंभदोष-मपोह्य शुभाध्यवसायस्योत्पादनेन विशिष्टाशुभकर्मनिर्जरणपुण्यबन्धकारणं भवतीति। इह केचिन्मन्यन्ते पूजार्थं स्नानादिकर्म(रण)कालेऽपि निर्मलजलकल्पशुभाध्यवसायस्य विद्यमानत्वेन कर्दमलेपादिकल्पपापाभावाद्विषममिदमित्थ मुदाहरणं, तत्किलेदमित्थं योजनीयं–यथा कूपखननं स्वपरोपकाराय भवत्येवं स्नानपूजादिकं करणानुमोदनद्वारेण स्वपरयोः पुण्यकारणं स्यादिति। नचैतदागमानुपाति यतो धर्मार्थप्रवृत्तावप्यारंभजनितस्याल्पस्य पापस्येष्टत्वात्, कथमन्यथा **भगवत्या**मुक्तं–'तहारूवं समणं वा माहणं वा पडिहयपच्चक्खायपावकम्मं अफासुएणं अणेसणिज्जं असण ४ पडिलाभेमाणे भंते! किं कज्जइ? गो! अप्पे पावे कम्मे बहुतरिया से णिज्जरा कज्जइ" तथा ग्लानप्रतिचरणानन्तरं पञ्चकल्याणकप्रायश्चित्तप्रतिपत्तिरपि कथं स्यात्? इत्यलं प्रसङ्गेनेति गाथार्थः। यतनया विहितस्य स्नानादेः शुभभावहेतुत्वं प्रागुक्तम्। अथ यतनां स्नानगतां शुभभावहेतुतां च यतनाकृतां स्नानस्य दर्शयन्नाह–' भूमीप्पेहणजलछाणणाइ जयणाउ होइ ण्हाणाओ। एत्तो विसुद्धभावो अणुहवसिद्धो च्चिय बुहाणं॥

ઉપકાર થાય છે. તેમ સ્નાનવગેરે પણ આરંભાદિદોષો દૂર કરી શુભઅધ્યવસાય પ્રગટાવવા દ્વારા અશુભકર્મોની વિશિષ્ટનિર્જરા અને પુણ્યબંધમાં કારણ બને છે

અહીં કેટલાકનો મત– પૂજા માટે કરાતા સ્નાનાદિવખતે પણ નિર્મળજળ તુલ્ય અધ્યવસાય (='આ પાણી જેમ દેહના મળને દૂર કરે છે તેમ જિનપૂજા મારા અંતરમળને દૂર કરશે' ઈત્યાદિરૂપશુભાશય) રહ્યો છે. તેથી સ્નાનાદિ વખતે પણ કાદવથી ખરડાવા તુલ્ય પાપનો અભાવ છે, તેથી ઉપરોક્તરીતે કૂવાનું દૃષ્ટાન્ત ઘટાવવામાં વિષમતા આવશે. કેમકે એ પ્રમાણે કૂવાના દૃષ્ટાન્તને વિચારવામાં આ સ્નાનાદિમાં પણ અલ્પપાપનો સ્વીકાર કરવો પડે. પણ વાસ્તવમાં તો પૂજાનો શુભાશય હોવાથી જયણાપૂર્વકના સ્નાનાદિમાં અલ્પપણ પાપનો બંધ નથી. કેમકે સર્વત્ર બંધમાં ભાવ કારણ છે. તેથી કૂપદૃષ્ટાન્તને ઉપરોક્ત પ્રમાણે ન ઘટાવતા આ પ્રમાણે ઘટાવવું જોઈએ– જેમ કૂવો ખોદવાથી સ્વ અને પર ઉપર ઉપકાર થાય છે, તેમ સ્નાનપૂજાવગેરે પણ કરણ, અનુમોદન દ્વારા સ્વ અને પર ઉપર ઉપકાર કરે છે.

પૂ. અભયદેવસૂરિજી–આ માન્યતા આગમાનુસારી નથી. કેમ કે ધર્મહેતુક પ્રવૃત્તિ પણ જો આરંભયુક્ત હોય, તો તે આરંભના કારણે અલ્પપાપનો બંધ આગમ-માન્ય છે. જો આમ ન હોત, તો **ભગવતીસૂત્રમાં** બતાવેલી અશુદ્ધદાનથી અલ્પબંધ અને બહુતરનિર્જરા સંગત ન ઠરત **ભગવતીસૂત્ર** નો પાઠ આ પ્રમાણે છે 'હે ભદન્ત! પ્રતિહતપ્રત્યાખ્યાતપાપકર્મ (=પૂર્વકૃતપાપનો નિંદાદિથી નાશ કરનાર અને ભવિષ્યના પાપો અંગે પ્રત્યાખ્યાન કરનાર) તેવા પ્રકારના શ્રમણ કે (બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતા હોવાથી) બ્રાહ્મણને અપ્રાસુક (=સચિત્તાદિ) અનેષણીય (=૪૨ દોષયુક્ત) અશનઆદિચાર વહોરાવનાર શું કરે છે!' 'ગૌતમ! અલ્પપાપનો બંધ અને બહુતર પાપોની નિર્જરા કરે છે.' અહીં

व्याख्या–भूमेः प्रेक्षणं च स्नानभुवः प्राणिरक्षार्थं चक्षुषा निरीक्षणं, जलछाणणं च पूतरकपरिहारार्थं नीरगालनम्, आदि–प्रमुखं यस्य व्यापारवृन्दस्य तद्भूमिप्रेक्षणजलछाणणादि। आदिशब्दान्मक्षिकारक्षणादिग्रहः। तत्किमित्याह यतना–प्रयत्नविशेषः तुशब्दः पुनरर्थः, तद्भावना चैवं स्नानादि यतनया गुणकरं भवति, यतना पुनर्भूमिप्रेक्षणजलछाणनादिः, भवति–वर्त्तते, क्वेत्याह–स्नानादावधिकृते देहशौचविलेपनजिनार्चनप्रभृतीनि च, इह च प्राकृते औकारश्रुतेरभावात् 'ण्हाणाओ' इत्येवं पठ्यत इति। एत्तो त्ति इतः पुनर्यतनाविहितस्नानादेर्विशुद्धभावः शुभाध्यवसायोऽनुभवसिद्ध एव स्वसंवेदनप्रतिष्ठित एव, बुधानां–बुद्धिमतां अनेन च शुभभावहेतुत्वादित्यस्य पूर्वोक्तहेतोरसिद्धताशङ्का परिहृता। इति गाथार्थः॥

अत्राभयदेवसूरिव्याख्याने धर्मार्थप्रवृत्तावप्यारंभजनितदोषस्याल्पस्य यदिष्टत्वमुक्तं, **तद्ग्रन्थकर्त्तुः क्व स्वरससिद्धम्? षोडशके** 'यतनातो न च हिंसा' इत्याद्येवाभिधानात्, **यतनाभावशुद्धिमतः** पूजायां कायवधासंभवस्यैव दर्शितत्वात्। **पूजापञ्चाशकेऽपि** 'कायवधात् कथं पूजा परिशुद्धा?' इति प्रश्नोत्तरे 'भण्णइ जिणपूयाए कायवहो जइ वि होइ उ कहिंचि। तहवि

દાન આરંભયુક્ત હોવાથી તેમાં અલ્પપાપનો બંધ દર્શાવ્યો. તેજ પ્રમાણે ગ્લાનની સેવા કરનાર વૈયાવચ્ચીને સેવાકાર્યની સમાપ્તિબાદ પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિમાં 'પંચકલ્યાણક' નામનું પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવ્યું છે. ગ્લાનની સેવા શુભ હોવા છતાં, તેમાં સેવાતા અનિવાર્ય દોષો અંગે આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. આરંભયુક્ત ધર્મમાં અલ્પપણ પાપનો બંધ ન હોય, તો આ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ પણ અસંગત ઠરે. તેથી સ્વરૂપસાવદ્ય ધર્મપ્રવૃત્તિમાં આરંભનિમિત્તક અલ્પપાપનો બંધ થાય છે. તેથી અમે કૂપદૃષ્ટાન્તની જે વિચારણા કરી તે જ બરાબર છે. તેથી વિસ્તારથી સર્યું" (ગા. ૧૦નો અર્થ થયો.) (ગા ૧૧મીનો અર્થ અવતરણિકા) પૂર્વેની ગાથામાં 'જયણાથી થતા સ્નાનાદિ શુભભાવના હેતુ છે' એમ દર્શાવ્યું. હવે સ્નાનકરતી વખતની જયણા અને જયણાને કારણે સ્નાનની શુભભાવમાં હેતુતા દર્શાવતા કહે છે. 'ભૂમિનું પ્રેક્ષણ, પાણીગાળવું વગેરે જયણાને કારણે સ્નાનવગેરેથી થતો વિશુદ્ધભાવ પ્રજ્ઞોને અનુભવસિદ્ધ છે.' (ગા. ૧૧) ભૂમિપ્રેક્ષણ=જીવોની રક્ષા માટે સ્નાનની જગ્યાનું આંખથી નિરીક્ષણ કરવું. પૂતરક વગેરેના પરિહાર માટે પાણી ગાળવું. આદિપદથી માખીનું રક્ષણ વગેરે પ્રવૃત્તિસમુદાયનું ગ્રહણ કરવું. યતના–પ્રયત્નવિશેષ ('તુ'પદ 'પુનઃ' ના અર્થમાં છે.) તેથી અર્થ આ થયો–યતનાથી થતા સ્નાન વગેરે ગુણકર છે અને ભૂમિનિરીક્ષણ, પાણીગાલન વગેરે યતના છે. ક્યાં? અધિકૃત સ્નાન વગેરેમાં–સ્નાનવિલેપન પૂજા વગેરેમાં. ('પ્રાકૃતમાં 'ઔ'કાર નથી. તેથી ણ્હાણાઓ' એવું વચન છે.) જયણાથી થતા સ્નાનાદિથી પ્રગટતો વિશુદ્ધભાવ બુદ્ધિશાળીઓને સ્વસંવેદનસિદ્ધ છે. આમ કહેવાથી અમે કરેલા પૂર્વના અનુમાનમાં દર્શાવેલ 'કેમકે શુભભાવનું કારણ છે' એવા હેતુ અંગે અસિદ્ધદોષની આશંકા દૂર થાય છે. (ગા. ૧૧ નો અર્થ).

[વિધિયતના યુક્ત દ્રવ્યસ્તવ સર્વથા નિર્દોષ-અન્યમત]

શ્રી પંચાશકગ્રંથની ઉપરોક્ત વૃત્તિમાં **શ્રી અભયદેવસૂરિજીએ** પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો. આ અભિપ્રાયને માન્ય ન રાખતા બીજા કેટલાકોનો મત પણ **ઉપાધ્યાયજી મહારાજા** દર્શાવે છે–**શ્રી અભયદેવસૂરિએ** પોતાના વ્યાખ્યાનમાં ધર્મહેતુકપ્રવૃત્તિમાં પણ આરંભજનિત અલ્પદોષ સ્વીકાર્યો છે. તે બરાબર નથી. (૧) **પંચાશક-**

तई परिसुद्धा गिहीण कूवाहरणजोगा' (गा. ४२) इत्यत्र कथञ्चित्केनचित्प्रकारेण । यतनाविशेषेण प्रवर्त्तमानस्य सर्वथापि न भवतीति प्रदर्शनार्थं कथञ्चिद्ग्रहणमिति तपस्विना स्वयमेव व्याख्यानात्:, 'देहादिणिमित्तं पि हु जे कायवहम्मि तह पयट्टंति । जिणपूयाकायवहम्मि तेसिमपवत्तणं मोहो ॥' (गा. ४५) इति ग्रन्थेनाग्रे ग्रन्थकृतैवाधिकारिणो जिनपूजाकायवधमुपेत्य प्रवृत्तेर्दर्शिते तत्र हिंसास्वरूपस्य यतनयैव त्याजनाभिप्रायात्, प्रमादयोगेनेत्यादिलक्षणासिद्धेः । न च पुण्यजनकाध्यवसायेन योगेन वाल्पस्यापि पापस्य बन्धसंभवः, अध्यवसायानां योगानां वा शुभाशुभैकरूपाणामेवोक्तत्वात्तृतीयराशेरागमेऽप्रसिद्धेः, एतच्चोपपादयिष्यत उपरिष्टात् भाष्यसंमत्या । भगवत्यां सुपात्रेऽशुद्धदानेऽल्पपापबहुतरनिर्जराभिधानं च निर्जराविशेषमुपलक्षयति । स च शुद्धदानफलावधिकापकर्षात्मकः, प्रकृते च चारित्रफलावधिकापकर्षात्मको दानादिचतुष्कफलसमशीलः सोऽधिक्रियत इति कथङ्कारमशुद्धदानेन शुद्धपूजायां तुल्यत्व-

---

ગ્રંથકારયોગાચાર્યશ્રીહરિભદ્રસૂરિમહારાજાને આ વાત માન્ય નથી. સ્વરચિત **ષોડશકગ્રંથમાં** એમણે જ 'યતનાથી હિંસા નથી' ઇત્યાદિ કહ્યું છે, અને ત્યાં યતના અને ભાવ શુદ્ધિવાળાએ કરેલી પૂજામાં કાયવધનો અભાવ જ બતાવ્યો છે. અર્થાત્ આરંભજનિત અલ્પ પણ પાપ કે દોષનો સ્વીકાર કર્યો નથી. (૨) અને **પૂજા પંચાશકમાં** "કાયનો વધ હોવાથી પૂજાને શુદ્ધ કેવી રીતે કહી શકાય ?" એવા ઉદ્ભવેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં "ઉત્તર અપાય છે. જોકે જિનપૂજામાં કથંચિત કાયવધ છે તો પણ કૂવાનાદૃષ્ટાંતના યોગથી ગૃહસ્થને તે (પૂજા) પરિશુદ્ધ છે." [ચોથું પંચા. ગા. ૪૨] આ ગાથા છે. આ ગાથાની ટીકામાં **શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ** પોતે પણ યતનાવિશેષમાં પ્રવૃત્ત થયેલાને સર્વથા પણ હિંસા થતી નથી, તે દર્શાવવા જ 'કથંચિત્' પદ છે. એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ કોઈક પ્રકારની હિંસા હોય તો પણ તે સર્વથા હિંસા નથી, એટલેકે હિંસાજનિત પાપમાં હેતુ નથી. એવું તાત્પર્ય બતાવ્યું છે. (૩) વળી "જેઓ દેહ વગેરેના નિમિત્તે પણ તેવા પ્રકારના (ખેતી વગેરે) કાયવધમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તેઓ જિનપૂજારૂપ કાયવધમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી એ તેઓનો મૂઢભાવ છે." (૪ થુ પંચા. ગા. ૪૫) અહીં ગ્રન્થકારે પોતે 'જિનપૂજામાં કાયવધ છે' એમ સ્વીકારીને પણ અધિકારીની જિનપૂજામાં પ્રવૃત્તિ બતાવી છે.

(સર્વ સાવદ્યના ત્યાગી સાધુ સાક્ષાત્કાયવધનો ઉપદેશ આપે નહિ–અન્યથા પ્રથમ મહાવ્રત દૂષિત થાય. અને છતાં ગ્રન્થકારે જિનપૂજામાં કાયવધ છે એમ પ્રતિપાદન કરવાપૂર્વક અધિકારીએ એ જિનપૂજામાં પ્રવૃત્તિ કરવાનું વિધાન કર્યું છે. તેથી એ વિધાન પાછળ કોઈ આશય હોવો જોઈએ. અને પૂર્વાપરનો વિચાર કરતા લાગે છે કે.)

અહીં ગૃહસ્થને પૂજામાં પ્રવૃત્તિ દર્શાવવા પાછળ ગ્રન્થકારનો પૂજામાં જયણાથી હિંસાસ્વરૂપનો ત્યાગ કરાવવાનો આશય હોવો જોઈએ. કેમકે જયણાથી થતી પૂજામાં 'પ્રમાદયોગથી જીવવધ હિંસા' એવું હિંસાનું લક્ષણ રહેતું નથી. તેથી જિનપૂજામાં સ્વરૂપહિંસા હોવા છતાં કર્મબંધમાં કારણભૂતહિંસા નથી. વળી (૪) પુણ્યજનકઅધ્યવસાયથી અથવા પુણ્યજનકયોગથી અલ્પ પણ પાપનો બંધ સંભવતો નથી, કારણ કે અધ્યવસાયો અને યોગોના બેજ ભેદ પાડ્યા છે. (૧) શુભ અને (૨) અશુભ. અર્થાત્ દરેક અધ્યવસાય કે યોગ કાંતો શુભ જ હોય, કાંતો અશુભ જ હોય, પણ શુભાશુભરૂપ

मुपनीयमानं तपस्विभिश्चमत्कारसारं चेतो रचयितुं प्रत्यलं, अशुद्धदानं हि अतिथिसंविभागव्रतस्यातिचारभूतं, शुद्धपूजा च समग्रश्राद्धधर्मस्य तिलकीभूतोत्तरगुणरूपेति । तथाचाह वाचकचक्रवर्त्ती "चैत्यायतनप्रस्थापनानि कृत्वा च शक्तितः प्रयतः । पूजाश्च गन्धमाल्याधिवासधूपप्रदीपाद्याः ॥" इत्यादि । (प्रशमरति गा. ३०५) अथ शुद्धदानविधिरुत्सर्गोऽशुद्धदानविधिश्चापवादः, उत्सर्गापवादौ च स्वस्थाने द्वावपि बलवन्ताविति अपवादविधिविषयीभूताशुद्धदानतुल्यत्वं देवपूजायामुच्यमानं न दोषायेत्यभिप्रायः । तर्हि अशुद्धदानपदं कस्य बिभीषिकार्थं ? स्वरूपतोऽशुद्धतायाः स्वरूपत आरंभवत्तायाश्चानतिदोषत्वात् । वस्तुतोऽप्रासुकदानदृष्टान्तो लुब्धकदृष्टान्तभावितदात्रपेक्षयैव भावितो भगवतीवृत्ताविति । विधिपरव्युत्पन्नकृतपूजायां विपरीतव्युत्पन्नकृतदानतुल्यत्वमभिधीयमानं कथं घटेत ? ग्लानप्रतिचरणान्तरं पञ्चकल्याणकप्रायश्चित्तप्रतिपत्तिरपि गीतार्थाद्यन्यतरपदवैकल्य एवेति सर्वपदसाकल्ये प्रायश्चित्तकरणं कल्पमात्रं स्वरूपतः सदोषतया ।

મિશ્ર ન હોય. કારણકે આ મિશ્રરૂપ ત્રીજોવિકલ્પ આગમમાં અપ્રસિદ્ધ છે. આ અંગે **વિસ્તૃતચર્ચા ભાષ્યની** સમ્મતિપૂર્વક આગળ કરાશે તથા (૫) **શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ** પોતાની ટીકામાં ભગવતીસૂત્રનો પાઠ દર્શાવ્યો એમાં સુપાત્રને અશુદ્ધદાન દેવામાં અલ્પપાપ અને બહુતરનિર્જરા બતાવી છે. અહીં 'અલ્પપાપબહુતરનિર્જરા'પદ નિર્જરાવિશેષનું સૂચન કરે છે. આ નિર્જરા શુદ્ધદાનથી થતી નિર્જરા કરતા અપકૃષ્ટ છે.-એમ સૂચવવા 'અલ્પપાપ' પદ છે. આમ આ અશુદ્ધદાન પણ શુભાશુભમિશ્રરૂપ નથી, પરંતુ શુદ્ધદાન કરતાં હીન કોટિનું શુભ છે. પ્રસ્તુતમાં ચારિત્રના ફળની અપેક્ષાએ હીનકક્ષાની તથા દાનવગેરે (=દાન, શીલ, તપ અને ભાવ) ચારધર્મના સમાનફળવાળી શુદ્ધપૂજાનો વિચાર છે, તેથી શુદ્ધપૂજાને અશુદ્ધદાનની સમાનકક્ષાએ મુકવી યોગ્ય નથી. કેમકે અશુદ્ધદાન શ્રાવકના બારમા અતિથિસંવિભાગવ્રતમાં અતિચાર લગાડે છે, જ્યારે **શુદ્ધપૂજા તો શ્રાવકના સમગ્ર ધર્મોમાં તિલકસમાન ઉત્તરગુણ છે.** તેથી જ **વાચકચક્રવર્તી** (પૂ ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ) કહે છે. 'પવિત્ર (થઈને) શક્તિમુજબ જિનમંદિર=જિનપ્રતિમાની સ્થાપના કરીને ગન્ધ, ફૂલમાળા, અધિવાસ, ધૂપ, પ્રદીપ વગેરે પૂજા વિશેષપ્રયત્નપૂર્વક યથાશક્તિ કરીને' (શ્રાવક ચારિત્ર માટે તૈયાર થાય) આમ **શુદ્ધપૂજા સુપાત્રમાં શુદ્ધદાનની જેમ એકાંતે શુભ છે, અને નિર્જરારૂપ જ છે.**

પૂર્વપક્ષ :- શુદ્ધદાનવિધિ ઉત્સર્ગ છે. અશુદ્ધદાનવિધિ અપવાદ છે. ઉત્સર્ગ અને અપવાદ પોતપોતાના સ્થાને બળવાન છે. તેથી અપવાદપદે અપાયેલા અશુદ્ધદાનની સાથે જિનપૂજાને સરખાવવામાં દોષ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :-આમ જો જિનપૂજાને આપવાદિક અશુદ્ધદાન સાથે જ સરખાવવાનો આશય હોય, તો 'અશુદ્ધદાન' પદ મૂકી શા માટે ભય પેદા કરો છો ? કેમકે આપવાદિકદાનને અશુદ્ધ કહી શકાય નહિ.

શંકા :- આપવાદિકદાનમાં સ્વરૂપથી અશુદ્ધિ તો છે જ, તેમજ પૂજામાં પણ સ્વરૂપથી આરંભ છે જ. તેથી બન્નેની સરખામણી કરવી યોગ્ય છે અને સ્વરૂપઅશુદ્ધિને આગળ કરી જ 'અશુદ્ધદાન' એમ કહ્યું છે.

एतद्दृष्टान्तावष्टंभे च जिनपूजा कृत्वापि प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं स्यात् । तच्च नेर्यापथिकामात्रमप्युक्तम्, अशुद्धदानेऽपि च श्राद्धजीतकल्पादावुक्तमिति वृथा वल्गनमेतदस्मिन्नसूत्राभिमानिनां, अतिचारजनकक्लिष्टभावशोधनमपि तुल्याधिकशुद्धाध्यवसायेनैवान्यथा ब्राह्मादीनां स्वल्पमायाया अत्यशुभविपाके प्रमत्तसाधूनामिदानीं चारित्रं कथं निर्वहेदित्यर्थपदं भावेन प्रपञ्चितं पञ्चवस्तुक एवेति यतनाभावशुद्धस्याधिकारिणः क इवात्रोपलेपः ? इति केषाञ्चिन्मतं नानागमिकमाभाति । पूजेतिकर्त्तव्यतासंपत्तिरेव च तन्मते कूपोत्पत्तिः, तत्प्राक्कालीन एव चारंभः प्रतिपन्नगृहस्थधर्मप्राणप्रदद्रव्यस्तवस्य कूपखननस्थानीयस्तत्कालोपार्जितद्रव्येनैवद्रव्यस्तवसंभवात् त्रिवर्गाविरोधिनस्ततः प्रथमवर्गेऽस्यापि सिद्धिः, तदारंभार्जितकर्मनिर्जरणमेव च द्रव्यस्तवसंभविना भावेनेति न किञ्चिदनुपपन्नं नैगमनयभेदाश्रयणेन ॥६०॥

સમાધાન :- સ્વરૂપથી અશુદ્ધિ કે આરંભ બહુદોષયુક્ત નથી. તેથી તેનાથી 'અલ્પતરપાપ બહુતરનિર્જરાનું' વિધાન સંગત ન ઠરે. તેથી જ વાસ્તવમાં **ભગવતીસૂત્રનો અશુદ્ધદાન અંગેનો આલાપક આપવાદિકદાન અંગે નથી, પરંતુ** લુબ્ધકદૃષ્ટાન્તથી ભાવિત **થયેલા ગૃહસ્થના દાન અંગે છે.** (લુબ્ધક=પારધી. જેમ પારધી મૃગલાની પાછળ દોડે. ગમે તેમ કરી મૃગલાને પકડવા મથે, અને મૃગલું બચવા મથે. તેમ શ્રાવકે નિર્દોષ-દોષિતનો વિચાર કર્યા વિના બસ, સાધુ-મહાત્માઓના પાત્રા ભરવાનો જ પ્રયાસ કરવો. દોષિતથી બચવાનો પ્રયત્ન સાધુ પોતે કરશે. આ પ્રમાણે પાસત્થા-શિથીલ સાધુઓ ભોળા શ્રાવકને ભરમાવે, આ ભ્રમથી મુગ્ધશ્રાવક સુપાત્રને અશુદ્ધદાન વહોરાવે તો શ્રાવકને શો લાભ થાય, તે સૂચવવા ભગવતીસૂત્રનો આ આલાપક છે.) આ પ્રમાણે વિપરીત ભાવિતશ્રાવકે દીધેલા **અશુદ્ધદાનની સાથે વિધિમાં રત અને સુભાવિતશ્રાવકે કરેલી શુદ્ધપૂજાની તુલના યોગ્ય નથી.** (૬) ગ્લાનની વૈયાવચ્ચ કર્યા પછી પંચકલ્યાણક પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ગીતાર્થઆદિ પદોમાંથી એકાદ પદ વિનાના સાધુની અપેક્ષાએ છે, જ્યારે બધાપદોથી યુક્ત સાધુને વૈયાવચ્ચ પછી જે પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે, એ તો આચારમાત્ર રૂપ છે. (અને તેમાં 'બીજાઓ કારણે-અકારણે દોષ સેવી અનવસ્થા ઉભી ન કરે' ઈત્યાદિ આશય હોય છે.)

તેથી આ દૃષ્ટાન્તનું આલંબન લેવામાં તો જિનપૂજા કર્યા પછી શ્રાવકને પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો પ્રસંગ આવે. પણ આગમમાં તો એ માટે ઈર્યાવહિયા જેટલું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી દર્શાવ્યું. જ્યારે શ્રાવકના અશુદ્ધદાન અંગે **શ્રાદ્ધજીતકલ્પમાં** પ્રાયશ્ચિત્તનું સ્પષ્ટવિધાન છે. વળી અતિચારજનકઅશુભઅધ્યવસાયની વિશોધિ પણ તે અશુભઅધ્યવસાયને તુલ્ય કે તેનાથી અધિક શુદ્ધઅધ્યવસાયથી જ સંભવે છે, નહિતરતો **પીઠ અને મહાપીઠના** ભવમાં કરેલી અલ્પમાયાનું ફળ **બ્રાહ્મી, સુંદરીના** ભવમાં આટલું જોરદાર આવ્યું, તો વર્તમાળકાળના પ્રમત્તસાધુ પોતાના ચારિત્રનો નિર્વાહ શી રીતે કરી શકે? [અત્યારના હીનધૃતિ, સંહનનવાળા સાધુઓ બાહ્યક્રિયાવગેરેની અપેક્ષાએ ઘણા પ્રમાદયુક્ત છે. એ પ્રમાદની શુદ્ધિ જો બાહ્યક્રિયાથી જ થતી હોય, તો અત્યારનો સાધુ જીંદગીભર પ્રાયશ્ચિત્તનું વહન કરે તો પણ પ્રમાદથી સેવાયેલા દોષોમાંથી સંપૂર્ણ શુદ્ધ થાય કે કેમ એ સવાલ છે? તેથી ત્યાં જે અશુભભાવથી પ્રમાદ આદિનું સેવન થાય છે, તેનાથી વધુ શુભભાવોથી એ પ્રમાદનું શુદ્ધીકરણ થાય છે. અને તેથી વર્તમાનમાં પણ નિઃશલ્યચારિત્ર સંભવે છે તેમ સ્વીકારવું રહ્યું.] આ વાત પંચ-

व्यवहारनयाश्रयणेऽपि स्वोत्प्रेक्षितं समाधानमाह—

अत्रास्माकमिदं हृदि स्फुरति यद्द्रव्यस्तवे दूषणं,
वैगुण्येन विधेस्तदप्युपहतं भक्त्येति हि ज्ञापनम् ।
कूपज्ञातफलं यतोऽविधियुताप्युक्तक्रिया मोक्षदा,
भक्त्यैव व्यवधानतः श्रुतधराः शिष्टाः प्रमाणं पुनः ॥६१॥

[दंडान्वयः—अत्रास्माकं हृदि इदं स्फुरति यद् द्रव्यस्तवे विधेः वैगुण्येन दूषणं, तदपि भक्त्या उपहतमिति ज्ञापनं हि कूपज्ञातफलं यतोऽविधियुताऽपि उक्तक्रिया व्यवधानतो भक्त्यैव मोक्षदा । प्रमाणं पुनः श्रुतधराः शिष्टाः ।]

अत्रास्माकमिति—अत्रोक्तपूर्वपक्षेऽस्माकं हृदि स्फुरति, यत् द्रव्यस्तवे दूषणं तद्विधेर्वैगुण्येन-भक्तिमात्रैकतानतासंभविविधिवैकल्येन प्राक्कालसम्भव्यारंभदोषस्य फले समारोपे गृहस्थाश्रमसंभविदोषस्य चारित्रकाले समारोपेण तत्शोधने तत्रापि कूपदृष्टान्ताभिधानापत्तिरिति प्राचीन-

---

વસ્તુમાં અર્થતઃ સિદ્ધ છે. તે જ રીતે અધિકારી શ્રાવક પણ સ્વરૂપસાવદ્ય પૂજાદિમાં યતનાભાવની શુદ્ધિના કારણે સાવદ્યજનિતકર્મબંધથી લેપાતો નથી. એમ સ્વીકારવામાં કોઈ દોષ નથી.

આ પ્રમાણે **બીજા કેટલાકનો મત** છે. આ મત અનાગમિક હોય, એમ લાગતું નથી. આ મતે પૂજાવિધિનું સંપાદન કૂવાની ઉત્પત્તિસમાન છે. અને તે પૂર્વેનો ધનકમાવાવગેરેરૂપ આરંભ સ્વીકારેલા ગૃહસ્થધર્મના પ્રાણભૂત દ્રવ્યસ્તવરૂપકૂવાને ખોદવાની ક્રિયા સમાન છે. કેમ કે આરંભકાળે કમાયેલા ધનથી જ દ્રવ્યસ્તવ સંભવે છે. આમ ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપત્રિવર્ગને બાધ ન આવે, એ પ્રમાણે ઉપાર્જેલા દ્રવ્યથી કરાયેલો દ્રવ્યસ્તવ પણ ધર્મરૂપ પ્રથમવર્ગમાં સિદ્ધ છે—અર્થાત્ ધર્મરૂપ છે. અને દ્રવ્યકમાવવા કરેલા આરંભથી લાગેલા કર્મોની નિર્જરા દ્રવ્યસ્તવકાલીન ભાવથી સંભવે છે. આમ, નૈગમનયના પ્રકારવિશેષને આગળ કરી આ પ્રમાણે પણ કૂવાના દૃષ્ટાન્તને ઘટાવવો અયોગ્ય નથી.

વ્યવહારનયનો આશ્રય કરવામાં પણ પોતે ઉત્પ્રેક્ષા કરેલું સમાધાન બતાવે છે—

શ્લોકાર્થ:– અહીં અમારા હૃદયમાં આ પ્રમાણે સ્ફુરણા થાય છે. 'દ્રવ્યસ્તવમાં વિધિની વિકલતાને કારણે જે દૂષણ લાગે છે, તે પણ ભક્તિથી નાશ પામે છે. એમ દર્શાવવું" એ જ કૂવાના દૃષ્ટાંતનું ફળ=પ્રયોજન છે. કેમકે અવિધિવાળી પણ ઉક્તક્રિયા પરંપરાએ ભક્તિ દ્વારા જ મોક્ષ દેનારી છે. આ વિષયમાં પ્રમાણ તો શ્રુતધર શિષ્ટ પુરુષો જ છે.

[ઉપાધ્યાયજીની સ્ફુરણા-ભક્તિમાં શક્તિ]

અહીં પૂર્વોક્ત પૂર્વપક્ષમાં અમારા હૃદયમાં આવી સ્ફુરણા થાય છે. દ્રવ્યસ્તવમાં જે દૂષણ છે, એ ભક્તિમાત્રમાં એકતાન થવાના કારણે સંભવિતવિધિવિકલતાના કારણે છે. આમ તત્કાલીન વિધિવિકલતા વગેરે જ દૂષણરૂપ છે. પૂજાના પૂર્વકાળે થતાં આરંભ

पक्षेऽस्वरसः, स्नानादावारंभश्चित्ते लगतीत्याभिमानिक आरंभदोषस्त्वन(? त्वधि)धिकारिणो न सङ्गतः, अभिमानस्य भावदोषत्वादल्पदोषस्य च द्रव्यरूपस्यैवेष्टत्वादभिमानस्य विपर्ययरूपदोषस्याल्पस्य वक्तुमशक्यत्वादुपरितनानां तत्र दोषत्वाभिमानस्तु न विपर्ययः, स्याद्वादमार्गे वस्तुत आपेक्षिकत्वात्, स्थविरकल्पिकस्य यो मार्गः स जिनकल्पिकापेक्षया न मार्ग इतिवदुपपत्तेः । तदपि–विधिवैकल्यप्रयुक्तं द्रव्यस्तवदूषणमपि भक्त्या–अधिकतरभक्तिभावेनोपहतं भवतीति हि ज्ञापनं कूपज्ञातस्य फलं कूपज्ञातेनैतद् ज्ञाप्यत इत्यर्थः । पूजाविधिवैगुण्यस्थलीयेऽप्युपलेपे भक्तिप्राबल्यस्य प्रतिबन्धकत्वं कूपे खन्यमाने कर्दमोपलेपादाविव मन्त्रविशेषस्येति भावः । यतोऽविधियुतापि क्रिया व्यवधानेन–अतिपारंपर्येण भक्त्यैव कृत्वा मोक्षदोक्ता । शिष्टाः पुनरत्रार्थे प्रमाणं शिष्टैकवाक्यतया माभूदत्र स्वकपोलकल्पितत्वमात्रमिति भावः । इत्थं चाभयदेवसूरिवचनानामुक्तानां शेषाणां च भक्तिमात्रप्रयुक्तपूजैव विषय इति सर्वोऽपि प्राचीननवीनवर्त्मा परिष्कृतो भवति ।

વગેરે દોષોનો ફળ (=પૂજા)માં સમારોપ કરવામાં તો ગૃહસ્થઅવસ્થામાં સંભવતા દોષોનો ચારિત્રકાળમાં સમારોપ કરવાનો અવસર આવે. અને ચારિત્રક્રિયા દ્વારા એ દોષોની શુદ્ધિ કરવા અંગે કૂવાનું દૃષ્ટાન્ત બતાવવાની આપત્તિ આવે. તેથી આ અંશે પ્રાચીનપક્ષમાં અસ્વરસ રહે. 'સ્નાન વગેરેમાં આરંભ જ મનમાં આવે છે.' એવો આભિમાનિક (=સ્વભ્રમણાથી જન્મેલો) આરંભદોષ સ્નાનાદિમાં અનધિકારી (અધિકારી ?)ને સંભવતો નથી. કેમકે આ અભિમાન વિપર્યયદોષરૂપ ભાવદોષ છે (કારણ કે યતનાવિહિત સ્નાનાદિમાં આરંભદોષ શાસ્ત્રસંમત નથી) આ વિપર્યયદોષને નાનોદોષ કહી શકાય નહિ. (કેમ કે શાસ્ત્રથી વિપર્યાસરૂપ છે.) અને દ્રવ્યસ્તવમાં દ્રવ્યરૂપ અલ્પદોષ જ ઈષ્ટ છે, નહિતર તો 'ઘાટ કરતા ઘડામણ ભારી' ન્યાયથી પૂજાથી પ્રાપ્ત લાભ કરતા આ માનસિક ભાવદોષનો ભાર વધી જાય, અને કૂપદૃષ્ટાન્ત અસંગત ઠરે.

શંકા :– જો સ્નાનાદિમાં આરંભદોષની કલ્પના વિપર્યયરૂપ હોય, તો સાધુ વગેરેને પણ તેવી કલ્પના થવી ન જોઇએ. તેથી સાધુ પણ સ્નાનાદિનો અધિકારી બનવો જોઈએ.

સમાધાન :– સ્યાદ્વાદમાર્ગે વસ્તુ વિચારતા આવડે, તો આવી શંકા ન થાય, કેમકે સ્યાદ્વાદસિદ્ધાંત આપેક્ષિકવાદને સ્વીકારે છે. સ્નાનાદિના અધિકારીને માટે યતનાવિહિતસ્નાનાદિમાં આરંભની કલ્પના વિપર્યયરૂપ છે, નહિ કે બધા માટે. સર્વસાવદ્યના ત્યાગી સાધુને સ્નાનાદિમાં આરંભની કલ્પના થાય, એ વિપર્યયરૂપ નથી, પણ વ્યાજબી છે. જેમકે સ્થવિરકલ્પિક માટે જે માર્ગરૂપ છે, તે જ જિનકલ્પિકની અપેક્ષાએ માર્ગરૂપ નથી.

આમ પૂજાકાલીન વિધિની વિકલતા જ દૂષણરૂપ છે. અને 'વિધિની વિકલતારૂપ દૂષણ તેનાથી બળવાન્ એવા ભક્તિભાવથી નાશ પામે છે' એમ સૂચવવા દ્વારા જ કૂપદૃષ્ટાન્ત સાર્થક બને છે. કહેવાનો ભાવ આ છે.–જેમ કૂવો ખોદાતો હોય, ત્યારે મન્ત્રવિશેષ કાદવથી ખરડાવાનો પ્રતિબન્ધક (=નિવારક) બને છે, તેમ પૂજાવિધિથી વિકલ દ્રવ્યસ્તવસ્થળે પણ કર્મના બન્ધની સામે ભક્તિનો ભાવ પ્રતિબન્ધક બને છે,

इत्थं विवेचका एव सुज्ञानाः=सुप्ररूपकाः । शङ्कितार्थे पुनः सूत्रे व्याख्याते भक्तिरेव का ? उक्तं च **सम्मतौ गन्धहस्तिना**–'ण हु सासणभत्तीमित्तएण सिद्धंतजाणगो होइ । ण वि जाणगोवि समए पन्नवणानिच्छिओ णेयो ॥ त्ति ॥ (काण्ड-३ गा. ६३) ॥ न परीक्षां विना स्थेयं प्राचीनप्रणयात्परम् । अविमृश्य रुचिस्तत्र निरस्ता गन्धहस्तिना ॥ तथा–''जनोऽयमन्यस्य मृतः पुरातनः पुरातनैरेव समो भविष्यति । पुरातनेष्वित्यनवस्थितेषु कः पुरातनोक्तान्यपरीक्ष्य रोचयेत् ॥ (सिद्धसेनीय-द्वात्रिंशिका-६/५) । प्राचीनत्वं नवीनत्वमप्यनेकान्तगर्भितं तत्तत्तात्पर्यभेदेन तन्त्रे नातिप्रसङ्गकं; कूपदृष्टान्तविशदीकरणेऽधिकमादरात् प्रपञ्चेनोक्तमस्माभिस्ततस्तदवधार्यताम् ॥६१॥

पूजायां हिंसासंभवोक्तिं विकल्प्य दूषयन्नाह—

धर्मार्थः प्रतिमार्चनं यदि वधः स्यादर्थदण्डस्तदा
तत्किं सूत्रकृतेन तत्र पठितो भूताहियक्षार्थवत् ।
या हिंसा खलु जैनमार्गविदिता सा स्यान्निषेध्या स्फुटं
नाधाकर्मिकवन्निहन्तुमिह किं दोषप्रसङ्गोद्भवम् ॥६२॥

કેમકે અવિધિયુક્તક્રિયા પણ આવી લાંબીપરંપરાએ મોક્ષ દેનારી જે કહેવાઈ છે. તે ભક્તિને આગળ કરીને જ કહેવાઈ છે. આ બાબતમાં અમારી કલ્પના માત્ર સ્વકપોલકલ્પિત ન બની રહે પણ શિષ્ટોની સાથે એકવાકયતા પામે, એ હેતુથી અમે અહીં શિષ્ટપુરુષોને પ્રમાણ તરીકે સ્થાપીએ છીએ. આ પ્રમાણે શ્રી **અભયદેવસૂરિના** કહેવાયેલા વચનો અને નહિ કહેવાયેલા વચનોનો 'ભક્તિમાત્રથી કરાયેલી પૂજા જ વિષય બને છે. આમ સઘળોય જૂનો અને નવો માર્ગ પરિષ્કાર પામે છે. આ પ્રમાણે વિવેચન કરનારાઓજ સુજ્ઞાત અને સુપ્રરૂપક છે. કેમકે સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં અર્થની શંકા રહેતી હોય, તો ભક્તિમાત્રથી કંઇ પ્રમાણભૂત ન બને. અથવા શંક્તિાર્થ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવામાં ભક્તિ શું છે ? સમ્મતિતર્કગ્રંથમાં **શ્રીગન્ધહસ્તી** (=શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ)એ કહ્યું જ છે કે, 'શાસન પરની ભક્તિમાત્રથી સિદ્ધાંતના જ્ઞાતા થવાતું નથી. તથા જ્ઞાતા (=જીવાદિતત્ત્વોના એક દેશનો જ્ઞાતા) પણ અવશ્ય પ્રજ્ઞાપનામાં (=અનેકાન્ત પ્રરૂપણામાં) નિશ્ચિત હોય જ એવું પણ નથી.' તથા 'પ્રાચીન પરના પ્રેમમાત્રથી પરીક્ષા કર્યા વિના રહેવું જોઈએ નહિ. કેમકે ત્યાં (પ્રાચીન પર) વિચાર્યા વિનાની રુચિનું ગન્ધહસ્તીએ ખંડન કર્યું છે.' વળી 'આ મરેલો માણસ અન્યની (નવા જન્મેલાની) અપેક્ષાએ પુરાતન (=પૂર્વકાલીન) છે તેથી મરેલાની અપેક્ષાએ પણ જેઓ પુરાતન છે તેઓના જેવો હોવો જોઈએ. આમ પુરાતનપુરુષો અનવસ્થિત છે (પુરાતનપણામાં કોઈ મર્યાદા નથી. ઉત્તર ઉત્તરની અપેક્ષાએ પૂર્વપૂર્વના પુરાતન છે, તેથી પ્રાચીન અને અર્વાચીન અંગેની વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી). તેથી 'આ વચનો પુરાતનના છે' એટલા માત્રથી વિચાર્યા વિના કોણ રુચિ કરે ?' આમ પ્રાચીનપણું અને અર્વાચીનપણું પણ અનેકાંતથી યુક્ત છે. તેથી તે-તે તાત્પર્યના ભેદથી સિદ્ધાંતમાં પ્રાચીન-અર્વાચીન વિભાગથી કોઈ અતિપ્રસંગ આવતો નથી. '**કૂપદૃષ્ટાંતવિશદીકરણ**' ગ્રંથમાં અધિકચર્ચા પ્રયત્નપૂર્વક વિસ્તારથી અમે કરેલી છે. તેથી તે ત્યાંથી જ સમજી લેવી.

પૂજામાં હિંસાસંભવના વચનનું વિકલ્પ કરી ખંડન કરતા કહે છે.

શ્લોકાર્થ :– પ્રતિમાપૂજન જો ધર્માર્થ વધ હોય, તો તે અર્થદંડ છે. અને જો

[दंडान्वय :-यदि प्रतिमार्चनं धर्मार्थः वधः स्यात्, तदा अर्थदण्डः । तत्किं तत्र सूत्रकृते भूताहियक्षार्थवत् न पठितः, इह या खलु जैनमार्गविदिता हिंसा, सा किं आधाकर्मिकवद् प्रसङ्गोद्भवं दोषं निहन्तुं स्फुटं न निषेध्या ? (निषेध्यैव)]

'धर्मार्थः' इति यदि पूजायां हिंसा कुमतिना भाव्या, तदा सा किमनर्थदण्डरूपा वा स्यादर्थदण्डरूपा वा ? नाद्यः पक्षः क्षोदक्षमः प्रयोजनराहित्यासिद्धेः, अन्त्येत्वाह-यदि प्रतिमार्चनं धर्मार्थो वधः स्यात्तदार्थदण्डः स्यादर्थदण्डत्वेन व्यवहार्यः स्यात् । इष्टापत्तावाह-तदर्थदण्डश्चेत् ? तदा सूत्रकृतेऽर्थदण्डाधिकारे किं न पठितः ? किंवत् ? भूताहियक्षार्थो यथा दण्डः पठितस्तद्वत् । इदं हि तत्सूत्रं—'पढमे दंडसमादाणे अट्ठा दंडवत्तिएत्ति आहिज्जइ, से जहाणामए केइ पुरिसे आयहेउं वा, णाइहेउं वा, अगारहेउं वा परिवारहेउं वा, मित्तहेउं वा णागहेउं वा, जक्खहेउं वा, तं दंडं तसथावरेहिं पाणेहिं सयमेव णिसिरइ अण्णेहिं वा निसिरावेइ, अण्णं वा णिसिरंतं समणुजाणाइ, एवं खलु तस्स तप्पत्तियंसावज्जंति आहिज्जइ" इति ।। यदि हि जिनप्रतिमा-पूजार्थोऽपि वधोऽत्राधिकः स्यात्, तदा—'जिणपडिमाहेउं जिणहेउं वा' इत्यप्यभणिष्यत् सूत्रकारः ।।

એ અર્થદંડ હોય તો સૂત્રકૃત્માં ભૂત-સાપયક્ષાર્થ દંડની જેમ કેમ બતાવ્યો નથી ? જે જૈનમાર્ગવિહિત હિંસા હોય તે હિંસા આધાકર્મિકની જેમ પ્રસંગથી ઉત્પન્ન થતાં દોષને દૂર કરવા શું સ્પષ્ટ નિષેધ્ય નથી ? અર્થાત્ નિષેધ્ય જ છે.

(જિનપૂજા અર્થદંડ તરીકે અસિદ્ધ)

જો કુમતિઓને પૂજામાં હિંસા જ નજરે ચડતી હોય તો, અમારે પૂછવું છે કે આ હિંસા કેવી છે ? શું એ અનર્થદંડ રૂપ છે. અર્થાત્ પ્રયોજન વિના કરાતી હિંસા છે ? કે પછી અર્થદંડ રૂપ છે અર્થાત્ પ્રયોજનપૂર્વકની છે ? પ્રથમ પક્ષ તો અમાન્ય જ છે. કેમકે ધર્મ વગેરે પ્રયોજનથી જ આ (પૂજારૂપ) હિંસા થાય છે. તેથી આ હિંસા પ્રયોજન વિનાની છે એ તો અસિદ્ધ જ છે. હવે જો પ્રતિમાપૂજન ધર્માર્થ હિંસા તરીકે માન્ય હોય તો તે હિંસાને અર્થદંડ તરીકે જ સ્વીકારવી જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ :-બરાબર છે ! બરાબર છે ! પ્રતિમાપૂજન એ અર્થદંડરૂપ છે. અને સાવદ્ય જ છે.

ઉત્તરપક્ષ :-એમ ! તમને પ્રતિમાપૂજન અર્થદંડ તરીકે સ્વીકૃત છે. તો અમારો તમને પ્રશ્ન છે કે **સૂત્રકૃતાંગમાં અર્થદંડના** અધિકારમાં જેમ ભૂતાર્થદંડ, સાપાર્થદંડ, અને યક્ષાર્થદંડ વગેરે બતાવ્યા છે તેમ આ પ્રતિમાપૂજન રૂપ ધર્માર્થદંડનો ઉલ્લેખ કેમ કર્યો નથી ? જૂઓ, આ રહ્યું એ સૂત્ર "પ્રથમ દંડસમાદાનમાં આઠ દંડપ્રત્યય (=હેતુ) કહેવાયા છે. તે આ પ્રમાણે-કોઈ પુરુષ (૧) આત્મહેતુક (=પોતાના માટે) (૨) જ્ઞાતિહેતુક (૩) અગાર (ઘર) હેતુક (૪) પરિવારહેતુક (૫) મિત્રહેતુક (૬) નાગહેતુક (૭) ભૂતહેતુક કે (૮) યક્ષહેતુક ત્રસ અને સ્થાવર જીવો પર તે દંડ પોતે સ્વયં કરે. અથવા બીજા પાસે કરાવે. અથવા અન્ય-કરતાને સમનુજ્ઞા આપે. એમ કરવાદ્વારા તેને તે દંડને આશ્રયી સાવદ્ય (=પાપ લાગે છે.) છે એમ કહ્યું છે." જો જિનપ્રતિમાપૂજન માટે થતો વધ પણ અર્થદંડ રૂપ હોત, તો સૂત્રકાર એવો ઉલ્લેખ પણ કરત કે "જિન પ્રતિમાહેતુક કે જિનહેતુક."

न च सर्वोऽप्यर्थदण्डो गृहस्थानामगारार्थ इत्यगारविषयकेच्छाप्रयोज्येच्छाया हेतोरुक्तशेषे संभवान्न नयूनत्वमिति रामदासादिपामरोक्तं श्रद्धेयम् । एवं सति 'परिवारहेउं' इत्यादेराधिकयापत्तेः, परिवाराद्यर्थस्यापि तत्त्वतो गृहार्थत्वादिति यत्किञ्चिदेतत् । अथ विवक्षात एव तदपाठ इत्यत आह-या खलु जैनमार्गविदिता हिंसा सा किं प्रसङ्गोद्भवं दोषं निहन्तुं-वारयितुं स्फुटं नामग्राहं निषेध्या न स्यात् ? अपि तु स्यादेव, किंवत् ? अधाकर्मिकवत्, ननु प्रतिलोममेतत्, एवं सत्यर्थदन्डाधिकारे पूजार्थवधस्याधार्मिकस्येवापाठोपपत्तेरिति चेत् ? सत्यं, तर्हि भगवत्यादावधार्मिकस्यैव तस्य स्फुटं निषेधौचित्यमन्यत्र प्रपञ्चेन निरूपितस्यैवात्रोपलक्षणत्वसम्भवादित्यत्र तात्पर्यात् । नन्वेतदशिक्षितोपालम्भमात्रं- 'तत्थ खलु भगवया परिण्णा

રામદાસ વગેરે પ્રતિમાલોપકોનો પૂર્વપક્ષ :–ગૃહસ્થ જે કંઇ પણ આરંભ કરે છે, એ બધો આરંભ ઘર માટે જ હોય છે, તેથી સર્વત્ર અગારાર્થ જ પ્રધાનપણે હોય છે. એ અગાર=ઘરસંબંધી ઇચ્છાથી જ પ્રગટતી બીજી ઇચ્છાઓનો સમાવેશ અગારાર્થમાં જ આવી જાય છે. જિનપૂજા પણ તેવા પ્રકારની ઇચ્છા હોવાથી તેનો સમાવેશ પણ અગારાર્થ=અગારહેતુક દંડમાં આવી જ જાય છે, તેથી પૂજાર્થદંડ–હેતુનો અલગ ઉલ્લેખ ન કરે, એટલામાત્રથી સૂત્રમાં ન્યૂનતાદોષ નથી, અને પૂજા અર્થદંડ તરીકે અસિદ્ધ પણ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :–બુદ્ધિમાન્‌ને તમારી આ દલીલ શ્રદ્ધાપાત્ર બનતી નથી. કેમકે તમે બતાવેલા આશયથી જ સૂત્રકારે જો ધર્માર્થદંડનો ઉલ્લેખ કર્યો ન હોય તો...એજ કારણસર 'परिवारहेउ' (=પરિવાર હેતુક) ઇત્યાદિ પદો પણ રાખવાની જરૂર નહોતી. કેમકે પરિવારવગેરે માટેનો દંડ પણ તત્ત્વથી તો અગારહેતુક જ છે. તેથી આ સૂત્ર અધિકતા દોષની કાતિલ નજરમાં સપડાઈ જશે. એટલે તમારે તો 'ત્રણ સાંધતા તેર તૂટે' એવી હાલત છે.

(દુષ્ટનો નિષેધ-જિનશાસનપદ્ધતિ)

પૂર્વપક્ષ :–સૂત્રકારમહર્ષિઓની સૂત્રરચના વિચિત્ર હોય છે, અને વિવક્ષાને આધીન હોય છે. પ્રસ્તુતમાં સૂત્રકારે 'जिनपडिमाहेउ' ઇત્યાદિ અર્થદંડ ન બતાવ્યા, તેમાં 'જિનપ્રતિમાર્થક પૂજા વગેરે આરંભ અર્થદંડ નથી' એ હેતુ નથી. પરંતુ 'સૂત્રકારે જિનપૂજાર્થક અલગ અર્થદંડની વિવક્ષા નથી કરી' એજ હેતુ છે.

ઉત્તરપક્ષ :–આ બરાબર નથી. કારણ કે સર્વશ્રેષ્ઠ અહિંસાને વરેલું જૈનશાસન અધાર્મિક વગેરે જેમાં પણ હિંસા જૂએ છે, તે દરેકનો સ્પષ્ટ=નામલેવાપૂર્વક નિષેધ કર્યા વિના રહેતું નથી, અને હિંસાના પ્રસંગથી થતાં દોષોને વારે છે. તેથી જો પૂજા હિંસાત્મક હોત, તો તેનો અધાર્મિકદાનની જેમ સ્પષ્ટ નિષેધ કરત.

પૂર્વપક્ષ :–તમે અહીં 'અધાર્મિક'નું વિપરીત દૃષ્ટાંત આપીને તમારા જ પગે કુહાડી મારી છે. અધાર્મિક દાન અર્થદંડ તરીકે ઉભયપક્ષને માન્ય છે. અને છતાં અર્થદંડના અધિકારમાં જેમ તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી તેમ પૂજારૂપઅર્થદંડનો પણ ઉલ્લેખ નથી કર્યો, એમ સરળતાથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. તેથી અર્થદંડના પાઠમાં ન હોવા માત્રથી કંઇ પૂજા અર્થદંડ તરીકે મટી જતી નથી. નહિતર તો અધાર્મિકને પણ

पवेइया, इमस्स चेव जीवियस्स परिवंदणमाणणपूयणाए, जाईमरणमोअणाए दुक्खपडिघातहेउं' इत्याचारे प्रथमाध्ययने (प्र. उ.) जातिमरणमोचनार्थं प्राणातिपातस्य दर्शितत्वात्तस्य च कटुतरविपाकोपदर्शनाज्जिनपूजादेरपि भवदभ्युपगमेन मुक्त्यर्थं प्रसिद्धेरर्थदण्डतया साक्षान्निषेधादिति चेत् ? न । एतद्व्याख्यापर्यालोचनायां त्वन्मनोरथस्य लेशेनाप्यसिद्धेः । तथाहि—

तत्र कर्मणि भगवता 'परिज्ञा' ज्ञपरिज्ञा, प्रत्याख्यानपरिज्ञा च प्रवेदिता । अथ किमर्थमसौ कटुकविपाकेषु कर्माश्रवभूतेषु क्रियाविशेषेषु प्रवर्त्तते ? इत्याह–'इमस्स' इत्यादि । तत्र जीवितमिति जीवत्यनेनायुष्यकर्मणेति जीवितं–प्राणधारणम्, एतच्च प्रतिप्राणिस्वसंविदितमितिकृत्वा प्रत्यक्षासन्नवाचिनेदमा निर्दिशति । च शब्दो वक्ष्यमाणजात्यादिसमुच्चयार्थः, एवकारोऽवधारणे । अस्यैव जीवितस्यार्थे परिफल्गुसारस्य तडिल्लताविलसितचञ्चलस्य बह्वपायस्यादीर्घसुखार्थक्रियासु प्रवर्त्तते । तथाहि–जीविष्याम्यहमरोगः सुखेन भोगान् भोक्ष्ये, ततो व्याध्यपनयनार्थं स्नेहपानलावकपिशितभक्षणादिषु क्रियासु प्रवर्त्तते । तथाऽस्य सुखस्य कृतेऽभिमानग्रहाकुलितचेता बह्वारंभपरिग्रहाद् बह्वशुभं कर्मादत्ते ।

અર્થદંડ માની શકાશે નહિ.

ઉત્તરપક્ષ :–તમારી વાત દેખાવમાં બરાબર છે. પણ અધાર્મિકદાનનો **ભગવતી સૂત્રમાં** સ્પષ્ટ નિષેધ મળે છે. તેથી તેનો અહીં અર્થદંડ તરીકે શબ્દથી ઉલ્લેખ ન હોવા છતાં ઉપલક્ષણથી સમાવેશ થાય છે. જ્યારે પૂજાનો આગમમાં ક્યાંય નિષેધ દેખાતો નથી. તેથી અર્થદંડ તરીકે ઉપલક્ષણથી પણ પૂજાનો સમાવેશ થઇ ન શકે. કારણકે બીજા ગ્રંથોમાં જેનું નિરૂપણ વિસ્તારથી કર્યું હોય, તેનો જ અહીં ઉપલક્ષણથી સમાવેશ કરવો ઉચિત છે. જેનો બીજા કોઈ ગ્રંથમાં નિષેધ ન મળતો હોય, એનો અહીં શબ્દથી ઉલ્લેખ ન હોવા છતાં ઉપલક્ષણમાત્રથી સમાવેશ કરી લેવો એ કેટલું વ્યાજબી છે? એ તમે જ વિચારો.

પૂર્વપક્ષ :–અભણને આ પ્રમાણે ઠપકો આપજો. બાકી **આચારાંગમાં** અર્થ દંડ હોવાથી પૂજા વગેરેનો સ્પષ્ટ નિષેધ કર્યો છે. જૂઓ **આચારાંગનો** પાઠ "ત્યાં ખરેખર! ભગવાને પરિજ્ઞાનું પ્રવેદન કર્યું છે. આ જ જીવિતના પરિવંદન–માનન–પૂજન માટે જાતિ–મરણના મોચન માટે, અને દુઃખના પ્રતિઘાત માટે" ઈત્યાદિ. અહીં 'જીવન અને મરણથી મુક્ત થવા માટે લોકો જીવોની હિંસા કરે છે.' એમ બતાવ્યું છે. અને પછી ઉમેર્યું છે કે 'આ કારણથી પણ હિંસા કરનારાઓ વધુ ખતરનાક પરિણામો ભોગવે છે.' તમે પણ જિનપૂજાને મોક્ષ માટે સ્વીકારો છો, તથા પૂજામાં જીવહિંસા સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેથી આ પૂજા પણ મોક્ષાર્થક અર્થદંડમાં સમાવેશ પામે છે. તેથી અને ભારેફળ આપનારી હોવાથી નિષિદ્ધ છે.

[આચારાંગના પરિવન્દનાદિસૂત્રનો ટીકાર્થ]

ઉત્તરપક્ષ :– આ સૂત્રની ટીકા પર જો નજર નાખવામાં આવે, તો તમારા મનોરથો પાણીના પરપોટાની જેમ વિલય પામ્યા વિના રહે નહિ. ટીકાર્થ આ પ્રમાણે છે.

"ત્યાં કર્મ (=ક્રિયા)માં ભગવાને બે પરિજ્ઞા બતાવી છે. (૧) જ્ઞપરિજ્ઞા અને (૨) પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા. (અહીં જ્ઞપરિજ્ઞા='સાવદ્ય પ્રવૃત્તિથી કર્મ બંધ થાય' એવા પ્રકારનું જ્ઞાન. અને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા–બંધમાં કારણભૂત સાવદ્યયોગોનું પચ્ચક્ખાણ કરવું.) **પ્રશ્ન** :–દારૂણ પરિણામ દેનારી તથા કર્મને લાવનારી

उक्तं च,–द्वे वाससी प्रवरयोषिदपायशुद्धा शय्यासनं करिवरस्तुरगो रथो वा । काले भिषग् नियमिताशनपान-मात्राद्राज्ञः पराक्रममिव सर्वमवेहि शेषम् । पुष्ट्यर्थमन्नमिह यत्प्रणिधिप्रयोगैः सन्त्रासदोषकलुषो नृपतिस्तु भुङ्क्ते । यन्निर्भयः प्रशमसौख्यरतिश्च भैक्षं तत्स्वादुतां भृशमुपैति न पार्थिवान्नम् ॥ भृत्येषु मंत्रिषु सुतेषु मनोरमेषु कान्तासु वा मधुमदाङ्कुरितेक्षणासु । विश्रम्भमेति न कदाचिदपि क्षितीशः सर्वाभिशङ्कितमतेः कतरन्नु सौख्यम् ॥ तदेवमनवबुध्य तरुणकिसलयपलाशचञ्चलर्जवितरतयः कर्माश्रवेषु जीवितोपमर्दादिरूपेषु प्रवर्त्तन्ते । तथास्यैव जीवितस्य परिवन्दनमाननपूजनार्थं हिंसादिषु प्रवर्तन्ते । तत्र परिवन्दनं=संस्तवः=प्रशंसा तदर्थमाचेष्टते । तथाहि–अहं मयूरादिपिशिताशनाद् बली तेजसा देदीप्यमानो देवकुमार इव लोकानां प्रशंसास्पदं भविष्यामीति। मानन-मभ्युत्थानासनदानाञ्जलिप्रग्रहादिरूपं तदर्थं वा चेष्टमानः कर्मोपचिनोति ! तथा पूजनं द्रविणवस्त्रान्नपानसत्कार-प्रणामसेवाविशेषरूपं, तदर्थं च प्रवर्त्तमानः क्रियासु कर्माश्रवैरात्मानं संभावयति । तथा 'वीरभोग्या वसुंधरा' इति मत्वा पराक्रमते, दण्डभयाच्च सर्वाः प्रजा बिभ्यतीति दण्डयतीति । एवं राज्ञामन्येषामपि यथासंभवमायो-जनीयम् । अत्र च वन्दनादीनां द्वन्द्वसमासं कृत्वा तादर्थ्ये चतुर्थी विधेया । परिवन्दनमाननपूजनाय जीवितस्य कर्माश्रवेषु प्रवर्त्तत इति समुदायार्थः । न केवलं परिवन्दनाद्यर्थमेव कर्मादत्तेऽन्यार्थमप्यादत्त इति दर्शयति–जातिश्च मरणं च मोचनं चेति जातिमरणमोचनम्, समाहारद्वन्द्वात्तादर्थ्ये चतुर्थी । एतदर्थं च प्राणिनः क्रियासु

ક્રિયાઓમાં જીવ શા માટે પ્રવર્તતો હશે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે, 'ઈમસ્સ' વગેરે...વ્યાખ્યા... જીવિત=જીવને તે-તે ભવમાં જકડી રાખનાર-જીવતો રાખનાર આયુષ્યકર્મ. અર્થાત્ પ્રાણોને ધારી રાખવા એજ જીવિત છે. આ જીવિતનું દરેક જીવને સાક્ષાત્ સંવેદન હોય છે. તેથી જીવિત દરેક જીવને સમીપવર્તી પ્રત્યક્ષ છે. તેથી અહીં સૂત્રમાં 'ઈમસ્સ' 'ઈદમ્'નું રૂપ વાપર્યું છે. કેમકે નજીકના પ્રત્યક્ષમાં રહેલી વસ્તુ માટે 'ઈદમ્' (=આ) સર્વનામ વપરાય છે. 'ચ' શબ્દ હવે પછી બતાવાતી જાતિ વગેરેનો સંગ્રહ કરે છે. एव='જ'કાર. એટલે કે વિજળીના ચમકારા જેવા ચંચળ અને અનેક વિઘ્નોથી ભરેલા આ તુચ્છ જીવિતના અદીર્ઘસુખની ઈચ્છાથી જીવ તે-તે ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તે છે. તે આ પ્રમાણે-"રોગ વિનાનો હું લાંબુ જીવી શકીશ અને મોજથી ભોગોને ભોગવી શકીશ." આ વિચારીને જીવ રોગોને દૂર કરવા માટે સ્નિગ્ધ પદાર્થો, પશુ-પક્ષીના માંસ ભક્ષણ વગેરે ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અને અભિમાનથી ઉભરાતા ચિત્તવાળો તે અલ્પ સુખને ખાતર મોટા આરંભો કરે છે. પરિગ્રહો વધાર્યે જ જાય છે. અને પરિણામે જથ્થાબંધ ચીકણા અશુભકર્મોને ગ્રહણ કરે છે. કહ્યું જ છે કે "બે વસ્ત્ર, શ્રેષ્ઠરાણી, નિર્દોષ શય્યા, આસન, શ્રેષ્ઠ હાથી, ઘોડો કે રથ, અવસરે સારો વૈદ્ય, નિયમિત આહાર-પાણીનું પ્રમાણ...આટલાને છોડી રાજાની બાકીની બધી સામગ્રી બીજાઓ માટે છે એમ તું સમજ. ॥૧॥ પ્રણિધિપ્રયોગોથી પુષ્ટિ માટે અન્નને ભયવિહ્વલ રાજા આરોગે છે. અને પ્રશમ સુખમાં રત (મુનિઓ) નિર્ભય થઈને ભિક્ષાને (પુષ્ટિદાયક ન પણ હોય તેવી) આરોગે છે. ખરેખર! આ ભિક્ષાથી પ્રાપ્ત થયેલા અન્નના સ્વાદનો અંશ પણ રાજાના અન્નમાં હોતો નથી. ॥૨॥ આ રાજાઓ પોતાના નોકરો પર, મંત્રીઓ પર, સુંદર પુત્રો પર કે મધ ઝરતી અને મદથી ઉભરાતી આંખોવાળી પ્રિયરાણીઓ પર પણ કયારેય વિશ્વાસ રાખી શકતા નથી. અને બધા પર શંકા કરનારને કયું સુખ હોય? ॥૩॥ આ બધાનો બોધ કર્યા વિના નવા કોમળ પાંદડાના જેવા ચંચળ જીવિતપર રાગાન્ધથયેલા જીવો હિંસા વગેરે કર્મબંધના કારણોમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે. વળી આ જ જીવિતના પરિવંદન-માનન અને પૂજન માટે પણ જીવો હિંસામાં ડૂબેલા રહે છે. પરિવંદન=પ્રશંસા. પ્રશંસાને ખાતર પણ વિચિત્ર ચેષ્ટાઓ કરનારા પાગલો જગતમાં ઓછા નથી. તે આ પ્રમાણે-મોર વગેરેનું માંસ ખાઈને બળવાન્ બનેલો હું તેજથી દેદીપ્યમાન દેવકુમાર જેવો દેખાઈશ... અને લોકો મારી પેટ ભરીને પ્રશંસા કરશે. માનન=ઉભા થવું આસન આપવું. હાથજોડવા વગેરે રૂપ સત્કાર કરશે, ઈત્યાદિ ખાતર ચેષ્ટાઓ કરીને કર્મોના ઢગલાને ભેગા કરનારાઓ પણ ઓછા નથી. તથા

प्रवर्त्तमानाः कर्मादद्ते, तत्र जात्यर्थं क्रौञ्चारिविन्दनादिकाः क्रिया विधत्ते, तथा यान् यान् कामान् ब्राह्मणादिभ्यो ददाति, तांस्तानन्यजन्मनि पुनर्जातौ भोक्ष्यते । तथा मनुनाप्युक्तं "वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नदः । तिलप्रदः प्रजामिष्टामायुष्कमभयप्रदः ॥" अत्रैकमेव सुभाषितमभयप्रदानमिति तुषमध्ये कणिकावदित्येवमादिकुमार्गोपदेशाद्धि हिंसादौ प्रवृत्तिं विदधाति । तथा मरणार्थमपि पितृपिण्डदानादिषु क्रियासु प्रवर्त्तते । यदिवा ममानेन सम्बन्धी व्यापादितस्तस्य वैरनिर्यातनार्थं वधबन्धादौ प्रवर्त्तते । यदि वा मरणनिवृत्त्यर्थमात्मनो दुर्गाद्युपयाचितमजादिना बलिं विधत्ते **यशोधर** इव पिष्टमयकुक्कुटेन, तथा मुक्त्यर्थमज्ञानावृत्तचेतसः पञ्चाग्नितपोऽनुष्ठानादिषु प्राण्युपमर्दकादिषु प्रवर्त्तमानाः कर्माददते । यदिवा जातिमरणयोर्विमोचनाय हिंसादिकाः क्रियाः कुर्वते । "जाइ-जरामरणभोअणाए" इति पाठान्तरं तत्र भोजनार्थं कृष्यादिकर्मसु प्रवर्तमाना वसुधाजलज्वलनपवनवनस्पतिद्वित्रिचतुष्कपञ्चेन्द्रियव्यापत्तये व्याप्रियन्त इति । तथा दुःखप्रतिघातमुररीकृत्यात्मपरार्थमारंभमासेवन्ते, तथा हि– व्याधिवेदनार्त्ता लावकपिशितमदिराद्यासेवन्ते, तथा–वनस्पतिमूलत्वक्पत्रनिर्यासादिसिद्धशतपाकादितैलार्थमग्न्यादिसमारंभेण पापं कुर्वन्ति स्वतः, कारयन्त्यन्यैः, कुर्वतोऽन्यान् समनुजानते, इत्येवमतीतानागतकालयोरपि मनोवाक्काययोगैः कर्मादानं विदधतीत्यायोजनीयमित्यादि ।

દ્રવ્ય, વસ્ત્ર, અન્ન, પાન, સત્કાર, પ્રણામ, વિશિષ્ટ સેવા વગેરેરૂપ પૂજાને પાત્ર થવા પણ જાતજાતની પ્રવૃત્તિઓ કરી જીવ કર્મસમુદાયને સ્વીકારે છે. જેમકે 'વીરભોગ્યા વસુંધરા' એમ વિચારી પરાક્રમ ફોરવે. આકરો દંડ કરીશ તો બધા લોકો ભય પામશે એ હેતુથી ઉગ્ર દંડ કરે. આ પ્રમાણે રાજાઓ અને બીજાઓ અંગે યથાયોગ્ય સમજવું. અહીં (સૂત્રમાં) વંદન વગેરે પદોનો દ્વન્દ્વ સમાસ છે. અને પછી તાદર્થ્ય (તેને માટેના અર્થ)માં ચોથી વિભક્તિ છે. એટલે 'જીવિતના પરિવંદન,–માનન અને પૂજન માટે કર્મબંધના કારણોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.' એવો વાક્યાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. માત્ર પરિવંદનવગેરે હેતુથી જ પ્રવૃત્ત થાય છે એમ નથી, પરંતુ બીજા પ્રયોજનથી પણ કર્મનું ગ્રહણ કરે છે. એમ દર્શાવતા કહે છે. 'પરિવંદન' ઈત્યાદિ. આ બીજા પ્રયોજનો છે (૧) જન્મ (૨) મરણ અને (૩) મુક્તિ. અહીં (સૂત્રમાં) સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસ થઈ તાદર્થ્યમાં ચોથીવિભક્તિ છે. આ ત્રણ પ્રયોજનોથી ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તતા અજ્ઞજીવો કર્મ બાંધે છે તેમાં પ્રથમ જાતિ=જન્મ માટે જીવો શું કરે છે? તે બતાવે છે-પરભવમાં સારો જન્મ મળે વગેરેહેતુથી 'કાર્તિકેય સ્વામી' નામના દેવને વંદનવગેરે કરે. તથા બ્રાહ્મણોને જે–જે કામભોગો આપવામાં આવે તે–તે કામભોગોની પ્રાપ્તિ પરભવમાં સુલભ બની જાય... એવી માન્યતાથી બ્રાહ્મણોને કામભોગો ધરે. **મનુએ** પણ કહ્યું છે. "પાણી આપનારો તૃપ્તિ પામે છે. અન્ન આપનારો અક્ષયસુખને પામે છે. 'તલ' દેનારો ઈષ્ટસંતતિ પામે છે. અને અભયને આપનારો આયુષ્ય પામે છે." ॥૧॥ અહીં (મનુસ્મૃતિમાં) આ એક જ સુભાષિત અભયદાનની વાત કરે છે. આ વાત ફોતરાના ઢગલા વચ્ચે ધાન્યના એકકણ જેવી છે. આવા પ્રકારના ખોટા રસ્તાના રવાડે ચડાવી દેનારા ઉપદેશોથી બચારો અજ્ઞજીવ! હિંસાવગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરવા મંડી પડે છે. એ જ પ્રમાણે મરણને અપેક્ષીને પણ જીવો મૃતપિતાને પિણ્ડદાન, શ્રાદ્ધવગેરે અજ્ઞાનમૂલક ચેષ્ટાઓ કર્યા કરે છે. અથવા તો મારા સંબંધીને આ વ્યક્તિએ મારી નાખ્યો છે. તેથી હું પણ આને મારી નાંખી કે જેલભેગો કરી વૈરનો બદલો લઉં...એમ વિચારી વધવગેરેમાં પ્રવર્તે છે. અથવા તો પોતાનું મરણ અટકાવવા દુર્ગાવગેરે દેવ–દેવીઓ આગળ બકરાવગેરેને બલી તરીકે ધરે છે. અથવા તો **સમરાદિત્ય કથામાં** આવતા **યશોધરચરિત્રના** નાયક **યશોધરની** જેમ લોટના મરઘા વગેરેથી બલિ ધરે છે. એ જ પ્રમાણે મુક્તિને માટે પણ અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલા મનવાળા જીવો પંચાગ્નિતપવગેરે સાધનાઓરૂપ જીવહિંસાની ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. બિચારા! મુક્ત થવા ક્રિયા કરે અને નવા નવા કર્મોથી બંધાતા જાય... દિલ્હી જવા દોડે છે. અને મદ્રાસ પહોંચી જાય છે...

અથવા, જન્મ–મરણથી મુક્ત થવા તેઓ હિંસાવગેરે ક્રિયા કરે... છે. અથવા 'જાઈ–મરણ ભોઅણાએ' આવો પાઠાંતર છે. અહીં "ભોઅણ" ભોજન–આહાર. અનેક જીવો ભોજન માટે ખેતી-

अत्र हि जातिमरणमोचनार्थं कुमार्गोपदिष्टमेव विवृत्तं न जिनपूजादीति किं दुर्व्यसनं तव तदाशातनायाः ? अन्यथा मुक्त्यर्थमनशनलोचाद्यपि हिंसा स्यादनुबन्धतोऽहिंसात्वं तु तुल्य-मित्याम्रेडितमेव । एतेन—

"से अप्पबले, से णाइबले, से मित्तबले, से पेच्चबले, से देवबले, से रायबले, से चोरबले, से अतिहिबले से किविणबले, से समणबले, इच्चेतेहिं विरूवरूवेहिं कज्जेहिं दंडसमादाणं संपेहाए भया कज्जति पावमोक्खोत्ति मण्णमाणे अदुवा आसंसाए तं परिण्णाय मेहावी णेव सयं एतेहिं कज्जेहिं दंडं समारंभेज्जा, णेवण्णेहिं एतेहिं कज्जेहिं दंडं समारंभाविज्जा, णेवण्णेहि एतेहिं कज्जेहिं दंडं समारंभंतं समणुजाणिज्जा"

વગેરે કાર્યો કરી પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, પવન, વનસ્પતિ, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, તથા પંચેન્દ્રિય જીવોના વધમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તથા દુઃખના પ્રતિકારનો નિશ્ચય કરી જીવો પોતાના માટે કે બીજાના માટે આરંભોને આદરે છે. જેમકે રોગ, પીડાવગેરેથી પીડિત થયેલા તેઓ પક્ષીના માંસ-વગેરેનું ભક્ષણ કરે છે. તથા જૂદી જૂદી વનસ્પતિઓના મૂળ, છાલ, પાંદડા, રસ વગેરેમાંથી શતપાક તેલ વગેરે બનાવવા અગ્નિવગેરેના આરંભો કરી, કરાવી, અને કરનારની અનુમોદના કરી ચીકણા કર્મો બાંધે છે. આજ પ્રમાણે, ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળમાં પણ મન, વચન, કાયાના યોગોથી કર્મ-બંધની પ્રવૃત્તિઓ કર્યા કરે છે. એમ સંબંધ જોડવો વગેરે.

આમ કુમાર્ગમાં જે ઉપદેશ આપ્યો છે, તે જ જાતિમરણમોચનમાટે છે. તેનું વિવરણ કર્યું છે. અર્થાત્ કુમાર્ગમાં દર્શાવેલા જાતિમરણના મોચનમાટેના ઉપાયો અર્થ-દંડરૂપ હોઇ હેય છે–તેવો જ ટીકાકારનો આશય છે. તેથી આ સૂત્રના બળ પર જિન-પૂજાનો નિષેધ કરી જિન, જિનબિંબ, સંઘ અને આગમની આશાતના કરવાની ટેવ પાડવી લાભદાયી નથી.

પૂર્વપક્ષ :–જિનપૂજામાં ફૂલવગેરેજીવોની હિંસા મુક્તિ અર્થે છે. તેથી 'આ પૂજા પણ મુક્તિ માટે કરવા યોગ્ય નથી' એવો પણ ટીકાકારનો આશય અર્થતઃ સિદ્ધ છે.

ઉત્તરપક્ષ :– મુક્તિઅર્થક હિંસામાત્ર જો હેય હોય, તો મુક્તિઅર્થક અનશન, લોચ વગેરેને પણ હેય સ્વીકારવા પડે, કેમકે તેમાં પણ સ્વપરજીવોની હિંસા સ્પષ્ટ છે જ.

શંકા :–અનશન કે લોચ પણ કરવા જેવા નથી. વગર કારણે શરીરની પીડા ઉભી કરી સંક્લેશો પેદા કરવામાં ડહાપણ નથી જ. **સમાધાન :**–આમ ન બોલશો. કારણ કે અરિહંતો પણ અનશન અને લોચ કરે છે. અને તીર્થંકરોની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ ઉચિત અને સહેતુક જ હોય. લોચ અનશન વગેરે પણ સત્ત્વશુદ્ધિ-વૃદ્ધિ વગેરે દ્વારા નિર્જરાના કારણ બનતા હોવાથી કરણીય તરીકે ભગવાને નિર્દેશેલા છે.

પૂર્વપક્ષ :–લોચ અને અનશનઆદિમાં શુભાશયના કારણે અનુબંધહિંસા નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– આ જ વાત જિનપૂજાને પણ લાગુ પડે છે. શુભાશયના કારણે જિનપૂજા પણ અનુબંધહિંસા વિનાની છે. આ વાત વારંવાર કહેલી જ છે.

[આત્મબળાદિહેતુક દંડસમાદાનમાં પૂજા અસમાવિષ્ટ]

પૂર્વપક્ષ :– આચારાંગસૂત્રમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે 'આત્મબળ, જ્ઞાતિબળ, મિત્રબળ, પ્રેત્ય (=પરલોક) બળ, દેવબળ, રાજબળ, ચોરબળ, અતિથિબળ, કૃપણબળ, શ્રમણબળ ઇત્યાદિ વિચિત્ર કાર્યોથી જીવો દંડનું સમાદાન વિચારીને અથવા ભયથી કરે છે. અથવા પાપમાંથી મુક્તિની કલ્પના કરીને આશંસાથી (જીવ) આ બધા દંડોનું સમાદાન કરે છે. આનો બોધ કરી મેધાવીએ

इति लोकविजयद्वितीयोद्देशकवचनमपि व्याख्यातम् । देवबलेन पापमोक्षालम्बनेन वा देवपूजाया दण्डसमादानत्वाभावादन्यथानशनादेरपि तथात्वापत्तेः । इहपरलोकविरुद्धान्येव च दण्डसमादानानीह गृहीतानीति नैतत्सूत्रविगीतत्वं देवतार्चनस्य । तथा च वृत्तिः

"से अप्पबले" आत्मनो बलं शक्त्युपचय आत्मबलं, तन्मे भावीति कृत्वा नानाविधैरुपायैरात्मपुष्ट्ये तास्ताः क्रिया ऐहिकामुष्मिकोपघातकारिणीर्विधत्ते, तथाहि-'मांसेन पुष्यते मांस' इति कृत्वा पञ्चेन्द्रियघातादावपि प्रवर्त्तते-ऽपराश्चालुंपनादिकाः सूत्रेणैवाभिहिताः । एवं ज्ञातिबलं-स्वजनबलं मे भावीति । तथा तन्मित्रबलं मे भविष्यति येनाहमापदं सुखेनैव निस्तरिष्यामि । तत्प्रेत्यबलं मे भविष्यतीति बस्त्यादिकमुपहन्ति । तथा देवबलं मे भावीति पचनपाचनादिकाः क्रिया विधत्ते । राजबलं मे भविष्यतीति राजानमुपचरति । चौरा भागं दास्यन्तीति चौरानुपचरति । अतिथिबलं वा मे भविष्यतीति अतिथिमुपचरति । अतिथिर्हि निःस्पृहोऽभिधीयत इति । उक्तं च-"तिथिः पर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना । अतिथिं तं विजानीयाच्छेषमभ्यागतं विदुः" इति । एतदुक्तं भवति तद्बलार्थमपि प्राणिषु दण्डो न निःक्षेप्तव्यः । एवं कृपणश्रमणार्थमपि वाच्यमित्येवं पूर्वोक्तैर्विरूपरूपैर्नानाप्रकारैः पिण्डदानादिभिः कार्यैर्दण्डसमादानमिति । दण्डयन्ते=व्यापाद्यन्ते प्राणिनो येन स दण्डस्तस्य सम्यगा-

---

પોતે આ કાર્યોના હેતુથી દંડનો સમારંભ કરવો નહિ. બીજા પાસે સમારંભ કરાવવો નહિ. અને કરતાને સમનુજ્ઞા કરવી નહિ." આ પ્રમાણે **'લોકવિજય' નામના બીજા અધ્યયનના બીજા ઉદ્દેશામાં કહ્યુ છે. અહીં દેવબળના હેતુથી કે પાપમુક્તિના ઉપાયતરીકે પણ જીવોની હિંસારૂપ દંડનો સમારંભ કરવાની ના પાડી છે. જિનપૂજા પણ દેવબળના કે પાપ-મોક્ષના આશયથી કરાય છે. અને તે પૂજામાં જીવવધ છે જ. તેથી આ જિનપૂજા પણ દંડરૂપ હોઈ ત્યાજય છે.**

ઉત્તરપક્ષ :–દેવબળથી કે પાપમુક્તિના આલંબનથી કરાતી જિનપૂજા પણ દંડ સમાદાન=દંડના ગ્રહણ–સેવન રૂપ નથી. કેમકે અહીં પણ અનશન વગેરેને 'દંડ' રૂપ માનવાનો પ્રસંગ ઉભો જ છે. વળી જે આલોક અને પરલોકને વિરુદ્ધ હોય, તેવા જ આરંભો દંડસમાદાન તરીકે માન્ય છે. જિનપૂજા તો ઉભયલોકને અવિરૂદ્ધ છે, તેથી દંડરૂપ નથી. આમ આ સૂત્રથી પણ જિનપૂજા વિગીત=નિંદનીય સિદ્ધ થતી નથી. આ બાબતમાં આ સૂત્રની ટીકા સાક્ષીરૂપ છે.

આત્મબળ-પોતાની શક્તિનો સંચય. 'પોતાની શક્તિનો સંચય થાય' એમ વિચારી પોતાને આનંદ અને શક્તિ દેનારા અનેક સાધનોદ્વારા આલોકમાં અને પરલોકમાં નુકશાન કરનારી ક્રિયાઓ કરે છે. જેમ કે "માંસ ખાવાથી શરીરમાં માંસ વધે" એમ વિચારી પશુ–પંખાવગેરે પંચેન્દ્રિયજીવોની હિંસામાં પ્રવૃત્ત થાય. બીજી ચોરી–લૂંટ–વગેરે કરાતી એ (આ જ હેતુથી) ક્રિયાઓ સૂત્રમાં જ દર્શાવી છે. આજ પ્રમાણે પોતાનું જ્ઞાતિ–સ્વજન બળ થાય... અર્થાત પોતે શક્તિસંપન્ન સ્વજનવાળો બને. એમ વિચારી તથા પોતે મિત્રબળવાળો થાય, જેથી પોતે સુખેથી આપત્તિઓને પાર પામી જાય ઇત્યાદિ વિચારથી પણ પૂર્વોક્ત ક્રિયાઓ કરે. તથા પરલોકમાં બળની આશંસાથી બસ્તિ વગેરેનો ઉપઘાત કરે. તથા દેવબળની આકાંક્ષાથી 'રાંધવું રંધાવવું' વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે. તથા રાજબળ–રાજસહાયની અપેક્ષાથી રાજાની સેવા વગેરે કરે છે. 'ચોરો ચોરીનો ભાગ આપે' એવી વાંછાથી ચોરોની સેવા કરે છે. અતિથિબળની કામનાથી અતિથિઓને સત્કારે છે. જે નિસ્પૃહ હોય તેજ અતિથિ કહેવાય. કહ્યું જ છે કે "બધી તિથિ તથા પર્વ–ઉત્સવોનો જે મહાત્માએ ત્યાગ કર્યો છે. તેને જ અતિથિ માનવો. બીજા બધાને અભ્યાગત(–પરોણા–મહેમાન) સમજવા." ।।૧।। આ બધા કારણે પણ

दानं ग्रहणं-समादानं । तदात्मबलादिकं मम नामविष्यद्यहमेतन्नाकरिष्यमित्येवं संप्रेक्षया=पर्यालोचनया, एवं संप्रेक्ष्य वा भयात् क्रियते । एवं तावदिहभवमाश्रित्य दण्डसमादानकारणमुपन्यस्तमामुष्मिकार्थमपि परमार्थमजाना-नैर्दण्डसमादानं क्रियत इति दर्शयति–'पावमोक्खोत्ति' इत्यादि । पातयति पाशयति वेति पापं, तस्मान्मोक्षः पाप-मोक्षः 'इति' हेतौ यस्मान्मम स भविष्यतीति मन्यमानो दण्डसमादानाय प्रवर्त्तत इति । तथाहि हुतभुजि षड्-जीवोपघातकारिणि शस्त्रे नानाविधोपायप्राण्युपघातकृतपापविध्वंसाय पिप्पलशमीसमित्तिलाज्यादिकं शठ्युद्ग्राहित-मतयो जुह्वति । तथा पितृपिण्डादौ बस्तादिमांसोपसंस्कृतभोजनादि द्विजातिभ्य उपकल्पयन्ति । तद्भुक्तशेषानुज्ञातं स्वतोऽपि भुञ्जते । तदेवं नानाविधैरुपायैरज्ञानोपहतबुद्धयः पापमोक्षार्थं दण्डोपादानेन तास्ताः क्रियाः प्राण्युप-घातकारिणीः समारभमाणा अनेकभवशतकोटिषु दुर्मोचमघमेवोपाददते । किञ्च, 'अदुवा' इति पापमोक्ष इति मन्यमानो दण्डमादत्त इत्युक्तं, अथवाऽऽशंसनमाशंसाऽप्राप्तप्रापणाभिलाषस्तदर्थं दण्डसमादानमादत्ते । तथा हि ममैतत्परुत् परारि प्रेत्य वोपस्थास्यतीति आशंसया क्रियासु प्रवर्त्तते, राजानं वाऽर्थाशाविमोहितमना अवलगतीत्यादि ।

नह्येतदुक्तं किमपि देवार्चन इति वृथा तदाश्वासः कुमतीनाम् ॥६२॥

सूत्रान्तरवचनान्याह–

आनन्दस्य हि सप्तमाङ्गवचसा हित्वा परिव्राड्वर-
श्राद्धस्य प्रथितौपपातिकगिरा चैत्यान्तरोपासनम् ।
अर्हच्चैत्यनतिं विशिष्य विहितां श्रुत्वा न यो दुर्मतिं,
स्वान्तान्मुञ्चति नाश्रयप्रियतया कर्माणि मुञ्चन्ति तम् ॥ ६३ ॥

દંડનું સેવન કરવું જોઈએ નહિ. તથા કૃપણ(-ભિખારી) અને શ્રમણ વગેરે માટે પણ પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ વાળી જુદા-જુદા પ્રકારની પિણ્ડદાન વગેરે ક્રિયાઓ દ્વારા દંડનું સેવન થાય છે. અર્થાત્ આ બધી ક્રિયાઓ પણ દંડરૂપ છે. માટે અનાચરણીય છે. જે ક્રિયાથી જીવોની હિંસા થાય તે 'દંડ' કહેવાય–સમાદાન દંડનું સારી રીતે ગ્રહણ. 'જો હું આ ક્રિયા ન કરું તો ઉપરોક્ત આત્મબળ વગેરે બળો મારા થશે નહિ.' આવી વિચારણાથી અથવા (૨) ભયથી પણ આ 'દંડ' ને સ્વીકારે છે. દંડ સમા-દાનના આ બે કારણ બતાવ્યા. પરમાર્થને નહી સમજનારા અજ્ઞાનીઓ પરલોક સુધારવા પણ આવા દંડોનું સમાદાન કરે છે. તે દર્શાવવા 'પાવમોક્ખો' ઇત્યાદિ કહે છે. પતન પમાડે અથવા કર્મના પાશમાં બાંધે તે પાપ. 'પાપથી પોતાનો મોક્ષ(=છુટકારો) થશે' એવી ભાવનાથી જીવ દંડ ગ્રહણ કરે છે. જેમ કે, જુદા જુદા સાધનોથી કરેલી જીવહિંસાદિ પાપોનો નાશ કરવા, શઠોએ ભરમાવેલી બુદ્ધિવાળા જીવો છજીવનિકાયની હિંસામાં કારણભૂત અગ્નિશસ્ત્ર પ્રગટાવે છે. અને તેમાં પીપળા, શમી વગેરે વૃક્ષોની ડાળી વગેરે તથા લાજ (ધાન્યવિશેષ) અથવા તલ અને ઘી વગેરે હોમે છે; તથા દેવગત પૂર્વજોને પિણ્ડદાન દેવાના પ્રસંગે બ્રાહ્મણોને બકરા વગેરેના માંસ વગેરેથી સંસ્કારિત કરેલા ભોજનનું દાન કરે છે. અને બ્રાહ્મણોએ આરોગ્યા પછી બચેલું ભોજન તેમની અનુજ્ઞાથી પોતે પણ આરોગે છે. અજ્ઞાનથી મુરઝાઈ ગયેલી બુદ્ધિવાળા અજ્ઞજીવો પાપથી છૂટવા આવા અનેક પ્રકારના ઉપાયોથી દંડનું ઉપાદાન કરે છે. અને અનેક જીવોના જીવનને ખતમ કરનારી ક્રિયાઓ કરી અબજો ભવોમાં પણ છૂટકારો ન થાય તેવા પાપના પોટલાનો ભાર ઉપાડે છે. આમ પાપમોક્ષની માન્યતાથી જીવો દંડને સેવે છે તેમ બતાવ્યું. આજ પ્રમાણે નહી મળેલી વસ્તુને મેળવવાની ઈચ્છારૂપ આશંસાથી પણ જીવો દંડને સેવે છે. મને આ આત્મબળ વગેરે કાલે-પરમે કે તે પછી અથવા પરલોકમાં પ્રાપ્ત થશે એવી આશંસાથી ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તે છે-અથવા ધનલોલુપ જીવો રાજાની પણ સેવા કરે છે. ઈત્યાદિ

આ ટીકાના પાઠમાં ક્યાંય પણ જિનપૂજા અંગે આમાનું કશું કહ્યું નથી. તેથી આ સૂત્રના વિશ્વાસપર જિનપૂજાને 'દંડ' લેખાવવાની પ્રતિમાલોપકોની પ્રવૃત્તિ પાયા વિનાની છે.

[दंडान्वय–हि आनन्दस्य सप्तमाङ्गवचसा परिव्राड्वरस्य च प्रथितौपपातिकगिरा चैत्यान्तरोपासनं हित्वा अर्हच्चैत्यनतिं विशिष्य विहितां श्रुत्वा यः स्वान्ताद् दुर्मतिं न मुञ्चति तमाश्रयप्रियतया कर्माणि न मुञ्चन्ति ॥]

'आनन्दस्य हि' इति–हि=निश्चितं आनन्दस्य=आनन्दश्रमणोपासकस्य सप्तमाङ्गवचसा उपासकदशाङ्गवचनेन तथा परिव्राट्सु वरः=प्रधानो यः श्राद्धः=अंबडश्रमणोपासकः, तस्य । प्रथिता=प्रसिद्धा औपपातिकगीः=औपपातिकोपाङ्गवाक् तया चैत्यान्तरोपासनां–अन्यतीर्थिकचैत्यतत्परिगृहीतार्हच्चैत्योपासनां हित्वा त्यक्त्वा स्थितस्येति शेषः । 'मत्प्रसूतिमनाराध्ये' त्यत्रे (रघुवंशे श्लोक ७७) वान्यथा भिन्नकर्तृकक्त्वाप्रत्ययानुपपत्तेः । अथवाऽन्तर्भूतण्यर्थत्वाद् हित्वेत्यस्य हापयित्वेत्यर्थः । एवं ह्यभिमतानभिमतविधानहापनयोरेककर्तृकत्वेन क्त्वाप्रत्ययोपपत्तेः, अर्हच्चैत्यानां=अर्हत्प्रतिमानां नतिं विशिष्य–नामग्राहविहितां कर्त्तव्यत्वेनोक्तां श्रुत्वा यो दुर्मतिं 'प्रतिमा नाराध्ये'तिं दुष्टमतिं न त्यजति तमाश्रितस्य प्रियतया=अत्यन्ताभीष्टतयेवेत्यस्य गम्यमानत्वाद्गम्योत्प्रेक्षेयं । आश्रिताः प्रिया यस्य तत्तयेति व्याख्याने गुणप्रिय इत्यादाविव विशेषणपरनिपातः, कर्माणि–ज्ञानावरणीयादीनि न मुञ्चन्ति । तत्र सप्तमाङ्गालापको यथा—

પ્રસ્તુતમાં અન્ય આગમોના વચનોની સાક્ષી બતાવે છે.

શ્લોકાર્થ :– સાતમા 'ઉપાસક દશા' નામના અંગના વચનથી આનંદે અને **'ઔપપાતિક' ઉપાંગની પ્રસિદ્ધ વાણીથી** શ્રેષ્ઠ પરિવ્રાજક શ્રાવકે (અંબડ શ્રાવક) અન્ય **ધર્મની પ્રતિમાઓનો** ત્યાગ કરી અરિહંતની પ્રતિમાને નામ ગ્રહણ કરવા પૂર્વક નમન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી, એમ સાંભળવા છતાં જે વ્યક્તિ પોતાની વિપરીત બુદ્ધિને છોડવા તૈયાર નથી. આશ્રયપ્રિય હોવાથી (જ્ઞાનાવરણીયવગેરે) કર્મો તે વ્યક્તિને છોડતાં નથી.

[જિન પ્રતિમાના વન્દનાદિની સિદ્ધિ–ઉપાસકદશાની સાક્ષી]

ઉપાસકદશાના વચનથી, આનંદ શ્રાવકે અને ઔપપાતિક ઉપાંગના વચનથી અંબડપરિવ્રાજકે અન્યતીર્થિકોની પ્રતિમા અથવા તેઓથી ગૃહીતજિનપ્રતિમાની ઉપાસના છોડી જિનપ્રતિમાની ઉપાસના કરેલી સ્પષ્ટ નામગ્રહણ કરવા પૂર્વક સાંભળવા મળે છે. કાવ્યમાં 'ચૈત્યાન્તર' પદથી અન્ય તીર્થિકોના દેવની પ્રતિમા અને અન્યતીર્થિકોએ ગ્રહણ કરેલી જિનપ્રતિમા–આ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. 'હિત્વા' પદ સંબંધકભૂતકૃદંત છે. સામાન્યથી એક કર્તૃક પૂર્વોત્તરકાલીન બેક્રિયાના નિર્દેશ વખતે પૂર્વકાલીનક્રિયાઅર્થકધાતુને 'ત્વા' પ્રત્યય લગાડી સમ્બન્ધકભૂતકૃદન્ત બનાવે છે. છતાં રઘુવંશકાવ્યના મત્પ્રસૂતિમનારાધ્ય પ્રયોગને અનુસારે ઘણીવાર પૂર્વોત્તરકાલીન ક્રિયાના કર્તા ભિન્ન હોય તો પણ પૂર્વકાલીનક્રિયાર્થક ધાતુથી 'ત્વા' પ્રત્યયલાગી સંબંધકભૂતકૃદન્તનો પ્રયોગ થાય છે. એજ પ્રમાણે 'હિત્વા' (=છોડીને)માં કર્ત્તા તરીકે આનંદ કે અંબડ ઈષ્ટ છે. જ્યારે 'વિહિતા' પદમાં વિધાનક્રિયાના કર્તા તરીકે ભગવાન ઈષ્ટ છે. આમ ભિન્નકર્તૃક બે ક્રિયા હોવા છતાં સંબંધકભૂતકૃદંતનો પ્રયોગ દુષ્ટ નથી. અથવા 'હિત્વા' પદમાં પ્રેરક અર્થ અન્તર્ગત સમાયેલો છે. તેથી હિત્વા='છોડીને' એમ

'तेणं से आणंदे गाहावई समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतिए पंचाणुव्वइअं सत्तसिक्खाव्वइयं दुवालसविहं सावयधम्मं पडिवज्जइ २ समणं भगवं महावीरं वंदइ णमंसइ २ एवं वयासि—णो खलु मे भंते ! कप्पइ अज्जप्पभिइ अण्णउत्थिये वा अण्णउत्थियदेवयाणि वा अण्णउत्थियपरिग्गहिआइं वा अरिहंतचेइयाइं वा वंदित्तए वा णमंसित्तए वा पुव्विं अणालत्तेणं आलवित्तए वा, संलवित्तए वा तेसिं असणं वा ४ दाउं वा णणत्थ रायाभिओगेणं, गणाभिओगेणं, बलाभिओगेणं, देवयाभिओगेणं गुरुनिग्गहेणं वित्तीकंतारेणं। कप्पइ मे समणे निग्गंथे फासुएणं एसणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइमेणं वत्थपडिग्गहकंबलपायपुंछणेणं पीठफलगसिज्जासंथारएणं ओसहभेसज्जेण य पडिलाभेमाणस्स विहरित्तएत्तिकट्टु। इमं एयारूवं अभिग्गहं अभिगिण्हइ २ पसिणाइं पुच्छइ २ अट्ठाइं आदियइ" त्ति॥ **एतद्वृत्तिर्यथा**-'णो खलु' इत्यादि-नो खलु मम भदंत-भगवन् ! कल्प्यते=युज्यते, अद्यप्रभृति-इतः सम्यक्त्वप्रतिपत्तिदिनादारभ्य निरतिचारसम्यक्त्वपरिपालनार्थं तद्यतनामाश्रित्य-'अन्नउत्थिए'त्ति-जैनयूथाद्यदन्यद्यूथं सङ्घान्तरं तीर्थान्तरमित्यर्थः, तदस्ति येषां तेऽन्ययूथिकाश्चरकादिकुतीर्थिकास्तान्, अन्ययूथिकदैवतानि वा हरिहरादीनि, अन्ययूथिकपरिगृहीतानि वा चैत्यान्यर्हत्प्रतिमालक्षणानि। यथा भौतपरिगृहीतानि वीरभद्रमहाकालादीनि, वन्दितुं वा-अभिवादनं कर्त्तुं, नमस्यितुं वा-प्रणामपूर्वकं प्रशस्तध्वनिभिर्गुणोत्कीर्त्तनं कर्त्तुं तद्भक्तानां मिथ्यात्वस्थिरीकरणादिदोषप्रसङ्गादित्याशयः। तथा पूर्वं=प्रथममनालप्तेन सताऽन्यतीर्थिकैस्तानेवालापितुं वा-सकृत्संभाषितुं, संलपितुं-वा-पुनः पुनः संलापं कर्त्तुं,

---

નહિ પણ 'છોડાવી' એવો અર્થ કરવો. તેથી બન્ને સ્થળે ભગવાનરૂપ એક કર્તા સંભવી શકે. જેઓ અર્હત્પ્રતિમા-નમન અંગેના આગમવચનને સાંભળવા છતાં 'પ્રતિમા પૂજ્ય નથી.' એવો દુરાગ્રહ છોડવા તૈયાર નથી, તેઓને આશ્રયીને રહેલા કર્મો તેમને છોડવા તૈયાર નથી, કારણ કે આશ્રિત કર્મોને તે દુરાગ્રહીઓ અત્યંત પ્રિય છે. અહીં 'જાણે કે અત્યંત પ્રિય ન હોય' એવા અર્થનું સૂચક 'ઈવ' પદ અધ્યાહાર=ગમ્ય છે, તેથી ગમ્ય-ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે. 'આશ્રિત છે પ્રિય જેને' એવી વ્યુત્પત્તિ કરવામાં ગુણપ્રિયવગેરે સમાસની જેમ વિશેષણપદ ઉત્તરપદમાં આવશે.

ઉપાસકદશાનો પાઠ આ પ્રમાણે છે—

"તે વખતે આનંદગાથાપતિ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પાસે પાંચ અણુવ્રત અને સાત-શિક્ષાવ્રતરૂપ બાર પ્રકારનો શ્રાવકધર્મ સ્વીકારે છે. પછી તે આનંદ શ્રમણભગવાન મહાવીરસ્વામીને વંદન નમસ્કાર કરી આ પ્રમાણે કહે છે-'હે ભદન્ત ! આજથી માંડીને મને (૧) અન્યતીર્થિકોને કે અન્યતીર્થિકોના દેવોને કે અન્યતીર્થિકોની માલિકીમાં રહેલા અરિહંતપ્રતિમાને વંદન-નમસ્કાર કરવા, તથા (૨) પહેલા નહિ બોલાવતા એવા તેઓને એકવાર કે વારંવાર બોલાવવા તથા (૩) તેઓને અશન-પાન-ખાદિમ-સ્વાદિમ આપવા કલ્પતા નથી. પરંતુ આ ૭ આગારને છોડીને (૧) રાજાભિયોગ (૨) ગણાભિયોગ (૩) બળાભિયોગ (૪) દેવતા અભિયોગ (૫) ગુરૂનિગ્રહ અને (૬) વૃત્તિકાંતાર, મને પ્રાસુક-એષણીય અશન-પાન-ખાદિમ-સ્વાદિમ તથા વસ્ત્ર-પાત્ર, કામળી, રજોહરણ, તથા પીઠ, ફલક, શય્યા, સંસ્તારક, તથા ઔષધ-દવા વગેરેથી શ્રમણનિર્ગ્રંથોને પ્રતિલાભવા કલ્પે છે. આવા પ્રકારના અભિગ્રહને ગ્રહણ કરી પ્રશ્નોને પૂછી અર્થોને સ્વીકારે છે."

હવે સૂત્રની ટીકા બતાવે છે.

હે ભગવન્ ! આજથી માંડીને=સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિના દિનથી આરંભીને નિરતિચારસમ્યક્ત્વનું પાલન કરવા માટે સમ્યક્ત્વની જયણાઓને આશ્રયી આ બધું મને કલ્પે નહિ-અન્યતીર્થિક-જૈન સમુદાય, સંઘ કે તીર્થથી ભિન્ન સમુદાય, તીર્થ કે સંઘ. અન્યતીર્થમાં રહેલાને અન્યતીર્થિક=કુતીર્થિક કહે છે. ચરક-પરિવ્રાજક વગેરે કુતીર્થિકો, કે તેમના હરિહરવગેરે દેવો, અથવા તેઓના કબજામાં

यतस्ते तप्ततरायोगोलककल्पाः खल्वासनादिक्रियायां नियुक्ता भवन्ति, तत्प्रत्ययश्च कर्मबन्धः स्यात् । तथालापादेः सकाशात् परिचयेन तस्यैव तत्परिजनस्य वा मिथ्यात्वप्राप्तिरिति । प्रथमालप्तेन त्वसंभ्रमं लोकापवादभयात् 'कीदृशस्त्वमि'त्यादि वाच्यम् । तथा तेभ्यः=अन्ययूथिकेभ्योऽशनादि दातुं वा सकृत्, अनुप्रदातुं वा पुनः पुनरित्यर्थः अयं च निषेधो धर्मबुद्ध्यैव, करुणया तु दद्यादपि । किं सर्वथा न कल्पते ? इत्याह-'नन्नत्थ रायाभिओगेणं' इत्यादि-न-इति-न कल्पत इति योऽयं निषेधः सोऽन्यत्र राजाभियोगात् तृतीयायाः पञ्चम्यर्थत्वात् राजाभियोगं वर्जयित्वेत्यर्थः । राजाभियोगस्तु राजपरतन्त्रता । गणः=समुदायस्तदभियोगो-पारवश्यता गणाभियोगस्तस्मात् । बलाभियोगो नाम राजगणव्यतिरिक्तस्य बलवतः पारतन्त्र्यं, देवताभियोगो-देवपरतन्त्रता, गुरुनिग्रहो-मातापितृपारवश्यं, गुरूणां वा चैत्यसाधूनां निग्रहः प्रत्यनीककृतोपद्रवो गुरुनिग्रहस्तत्रोपस्थिते, तद्रक्षार्थमन्ययूथिकादिभ्यो ददद्पि नातिक्रामति सम्यक्त्वमिति । 'वित्तीकंतारेणं' वृत्तिः=आजीविका तस्याः कान्तारमरण्यं तदिव कान्तारं क्षेत्रं कालो वा वृत्तिकान्तारं निर्वाहाभाव इत्यर्थः । तस्मादन्यत्र निषेधो दानप्रणामादेरिति प्रकृतमिति । 'पडिग्गहं' ति पात्रं 'पीढं'ति-पट्टादिकं, 'फलगं'त्ति-अवष्टंभादिफलकं 'भेसज्ज'त्ति-पथ्यम् । 'अट्ठाइं' उत्तरभूतानर्थानाददातीति ।'

રહેલી જિનપ્રતિમાઓ વંદન કે નમસ્કારને પાત્ર નથી. ભૌત તીર્થિક પરિગૃહીત વીરભદ્ર મહાકાળી વગેરે, પરિગૃહીત દેવ-દેવીઓ છે. વંદન=અભિવાદન. નમસ્કાર=પ્રણામપૂર્વક પ્રશસ્તઅવાજે ગુણ ગાવા. આ વંદન અને નમસ્કારથી એ તીર્થિકોના ભક્તોનું મિથ્યાત્વ વધુ મજબૂત થવું વગેરે તથા અનવસ્થા-આજ્ઞાભંગ વગેરે દોષોનો પ્રસંગ છે. તથા એ અન્યતીર્થિક બોલાવે નહિ તો પોતે સામેથી એ તીર્થિકને બોલાવે નહિ. એજ પ્રમાણે વારંવાર સંલાપ પણ ન કરે. કેમકે આ પરતીર્થિકો બેસવાવગેરેની ક્રિયામાં તપેલા લોખંડના ગોળા જેવા હોય છે. અર્થાત્ તેઓને જયણા કે જીવદયાનો ભાવ ન હોવાથી પ્રત્યેક ક્રિયામાં ઘણા જીવોની વિરાધના કરે છે એ તીર્થિકો સાથે વાર્તાલાપ કરવામાં એ લોકો આવી પ્રવૃત્તિથી જીવોની હિંસા કરે તે સંબંધી કર્મબંધ પોતાને લાગે છે. વળી કુતીર્થિકો સાથે વાર્તાલાપ કરવાથી પરિચય વધે. અને કાંતો પોતે મિથ્યાત્વી બની જાય. કાંતો પોતાના પરિવારના સદસ્યો મિથ્યાત્વી બની જાય એવો સંભવ છે. પૂર્વના પરિચયને કારણે પેલો કુતીર્થિક કદાચ સામેથી બોલાવે તો પોતે જરા પણ અહોભાવ બતાવ્યા વિના અને ઉદાસીનભાવે માત્ર લોકનિંદાના ભયથી જ 'કેમ છો ?' ઈત્યાદિ કહે. તથા કુતીર્થિકોને આહાર વગેરેનું દાન (એકવાર આપવારૂપ) કે અનુપ્રદાન (વારંવાર આપવારૂપ) ન કરે. ("આ તાપસ વગેરે મહાત્મા છે. આમને દાન આપવાથી મને મહાન્ ધર્મ થશે. આવી ધર્મ બુદ્ધિથી દાન આપવાથી મને મહાન્ ધર્મ થશે." આવી ધર્મ બુદ્ધિથી દાન આપવાનો જ અહીં નિષેધ છે, કરુણા બુદ્ધિથી-અનુકંપાથી દાન આપી શકાય.) 'શું સર્વથા દાન આપવું કલ્પતું નથી ?' આ શંકાના સમાધાનમાં છ આગાર બતાવ્યા છે. આ જે નિષેધ બતાવ્યો છે તે રાજઅભિયોગવગેરે છકારણોને છોડી સમજવાનો છે. રાજઅભિયોગ=રાજાને પરતંત્રપણું. ૨, ગણ અભિયોગ. ગણ=સમુદાય તેની પરવશતા, ૩, બળાભિયોગ-બળ-રાજા અને ગણથી ભિન્ન બળવાન્ વ્યક્તિ. તેની પરાધીનતા, ૪, દેવતા અભિયોગ=દેવને આધીનતા. ૫, ગુરુનિગ્રહ-માતાપિતાની પરતંત્રતા અથવા ગુરુ=પ્રતિમા અને સાધુ, શાસન વિરોધી વ્યક્તિ જ્યારે આ બન્નેનો નિગ્રહ કરતી હોય અર્થાત્ આ બન્નેને ઉપદ્રવ કરતી હોય, અને આ બન્નેના રક્ષણ માટે અન્યતીર્થિકોના સહાયની જરૂર પડે-ત્યારે આ સહાયતા મેળવવાના આશયથી અન્યતીર્થિકોને અન્ન વગેરે આપવા છતાં દોષ લાગતો નથી-અને સમ્યકત્વવ્રતમાં અતિક્રમ થતો નથી. ૬, વૃત્તિકાન્તાર=નિર્વાહનો અભાવ. વૃત્તિ=આજીવિકા, તેના અંગે જંગલ જેવું ક્ષેત્ર કે કાળ, અર્થાત્ આજીવિકા દુર્લભ હોય એવા સ્થાનમાં કે એવા કાળમાં આજીવિકાના હેતુથી દાન કે પ્રણામ કરવા છતાં દોષ નથી. પ્રતિગ્રહ=પાત્ર, 'પીઢ'=પાટ વગેરે. 'फलग'=ટેકા માટેનું પાટીયું. 'भेसज्ज'=પથ્ય ઔષધ...'अट्ठाइं'=પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે અપાયેલા પદાર્થો.

अत्रान्यतीर्थिकपरिगृहीतचैत्यनिषेधेऽनिश्रितार्हच्चैत्यवन्दनादिविधिः स्फुट एव । न चात्र चैत्यशब्दार्थो 'ज्ञानं' मूर्खोक्तं घटतेऽर्हद्ज्ञानस्यान्यतीर्थिकपरिगृहीतत्वानुपपत्ते र्नापि साधु, श्रुतवत्त्वस्यान्यपरिगृहीतत्वासिद्धेः, सिद्धौ वान्यतीर्थिक एव सोऽन्यागमस्यान्यपरिग्रहेणैव व्यवस्थितत्वात्, 'नृशंसदुर्बुद्धिपरिग्रहाच्च ब्रूमस्त्वदन्यागममप्रमाणं"[1] इति वचनात् ॥

अथ "अण्णउत्थिआ वा" इत्यादिपदत्रयमेकार्थमेव–'समणं वा माहणं वा' इति पदद्वयवत्, अन्यथा 'तेसिं असणं' वेत्याद्यनुपपत्तेस्तत्पदस्याऽव्यवहितपूर्वोक्तपदार्थपरामर्शकत्वात्, चैत्यानामेव चाव्यवहितपूर्वोक्तत्वात्तेषां दानाद्यप्रसङ्गेन तन्निषेधानुपपत्तेरिति **चेत्**? न, प्रसक्-

અહીં અન્યતીર્થિકોએ કબજામાં રાખેલા ચૈત્યને વંદનનો નિષેધ કર્યો. એનાથી સ્પષ્ટપણે સૂચિત થાય છે કે અનિશ્રિત (=પરવાદીઓના કબજામાં ન હોય તેવું) અરિહંતચૈત્ય વંદનવગેરે વિધિદ્વારા અવશ્ય ઉપાસ્ય છે, કેમકે 'વિશેષનો નિષેધ તત્સામાન્યનું વિધાન કરે છે' એવો ન્યાય છે.

પૂર્વપક્ષ :– પ્રસ્તુતમાં ચૈત્યપદ જ્ઞાનાર્થક છે.

ઉત્તરપક્ષ :– આવો અર્થ સુજ્ઞ વ્યક્તિ ન કરે. કેમકે અરિહંતનું જ્ઞાન અન્યતીર્થિકોના કબજામાં હોય તેમ સંભવે નહિ.

પૂર્વપક્ષ :–અરિહંતે પીરસેલું શ્રુતજ્ઞાન જો અન્યતીર્થિકો પાસે હોય તો વંદનીય આદિરૂપ બને નહિ તેવો તાત્પર્ય બોધ છે.

ઉત્તરપક્ષ :– આ પણ બરાબર નથી. કેમકે જૈનઆગમ (=શ્રુતજ્ઞાન) અન્ય પાસે હોય તે સંભવતું નથી, અને જો જૈનાગમ અન્યતીર્થિકો પાસે હોય, અર્થાત્ જૈનાગમની જે વાતો અન્યતીર્થિકોએ પોતાના મતની પુષ્ટિમાટે સ્વીકારી હોય, તે બધું શ્રુતજ્ઞાન રૂપ કે આગમરૂપ રહેતું નથી. પણ અન્યતીર્થિકોના હાથમાં હોવાથી અન્યતીર્થિકોના આગમરૂપ–મિથ્યાશ્રુત–શ્રુતજ્ઞાનરૂપ જ બને છે. કેમકે આગમનું મિથ્યા–સમ્યક્સ્વરૂપ તેના સ્વામીની અપેક્ષાએ જ નક્કી થાય છે. 'અન્યથી પરિગ્રહીત હોવાથી જ અન્યાગમ ગણાય' એવો નિર્ણય છે. કહ્યું જ છે કે 'નૃશંસ અને દુર્બુદ્ધિ એ પરિગ્રહણ કર્યા હોવાથી જ તારાથી અન્યના આગમો અપ્રમાણ છે તેમ કહીએ છીએ."

[અન્યતીર્થિક આદિ પદો ભિન્નાર્થવાચક]

પૂર્વપક્ષ :–સૂત્રની શૈલીની વિચિત્રતાના કારણે અહીં अन्नउत्थिएवा अन्नउत्थियदेवयाणि वा अन्नउत्थियपरिग्गहाइ अरिहंतचेइयाइंवा આ ત્રણ પદો અન્યતીર્થિક તાપસાદિ એક અર્થવાળા જ છે. જેમકે 'समणं वा माहणं वा' આ બન્નેપદ શ્રમણરૂપ એક અર્થ વાચક છે. જો અન્યતીર્થિકદેવતાદિનો ભિન્ન અર્થ કરવામાં આવે, તો 'તેઓને આહારઆદિ આપવા ન કલ્પે' ઈત્યાદિવચન પૂર્વાપરઅસંબદ્ધ બને, કેમકે 'તેસિં' પદથી તરત પૂર્વમાં રહેલ અરિહંત ચૈત્ય' પદનો જ પરામર્શ થાય, અને ચૈત્ય=પ્રતિમા અર્થ કરવામાં અશનાદિ આપવાનો પ્રશ્ન જ સંભવતો નથી કે જેથી તેના નિષેધની આવશ્યકતા ઉભી થાય.

१. हिंसाद्यसत्कर्मपथोपदेशादसर्वविन्मूलतया प्रवृत्तेः । इति पूर्वार्द्धः । [अयोगव्य. श्लो० १०]

त्तानां त्रयाणां नत्यादेरवश्यनिषेध्यत्वात्पदत्रयस्यैकार्थताया वक्तुमशक्यत्वाद्नीप्सितेन तदा याव-दुक्तापरामर्शे एकतरपरामर्शतात्पर्यगृहे संप्रदानप्रसङ्गेन मुख्यतयाऽन्यतीर्थिकपरामर्शस्यैव युक्तत्वाच्च । वस्तुतोऽव्यवहितपूर्वोक्तत्वं मौनिश्लोकानुरोधेनाव्यवहितप्राक्कालीनशाब्दबोधानु-कूलव्यापारविषयत्वं वाच्यम् । तथा च पूर्वमनालत्तेनेत्यत्रान्यतीर्थिकैरित्यस्याध्याहारस्यावश्यक-त्वात्तेषामिति तत्पदेनाव्यवहितपूर्वोक्तान्यतीर्थिकपरामर्शो युक्त इति मदुत्प्रेक्षां प्रमाणयन्तु प्रामाणिकाः । औपपातिकालापको यथा -

अम्मडस्स णं णो कप्पइ अण्णउत्थिए वा अण्णउत्थियदेवयाणि वा अण्णउत्थियपरिग्गहिआणि अरिहंत-चेइयाणि वा वंदित्तए वा, णमंसित्तए वा, जाव पज्जुवासित्तए वा, णण्णत्थ अरहंते वा अरहंतचेइयाणि व त्ति

ઉત્તરપક્ષ :– પ્રસ્તુતમાં અન્યતીર્થિકો, તેમના દેવતા અને તેમની પાસે રહેલો જિનપ્રતિમા આ ત્રણને સામાન્યથી વંદન આદિ થવાનો સંભવ છે, તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવ આ ત્રણને વંદન કરી સમ્યક્ત્વને મલિન ન કરે, એ હેતુથી એ ત્રણના વંદનનો નિષેધ આવશ્યક છે. સૂત્રમાં આ આશય જ પ્રધાનરૂપે છે. અને વંદનાદિનો નિષેધ પણ તેથી જ પ્રથમ સૂચવ્યો છે. હવે જો આ ત્રણે પદને એકાર્થ માનવામાં આવે તો, માત્ર અન્યતીર્થિકને જ વંદનનો નિષેધ થાય, અને તો; અર્થતઃ અન્ય બેના વંદનની અનુજ્ઞા કલ્પવાની અનિષ્ટાપત્તિ આવે. તેથી અનિચ્છાએ પણ આ ત્રણે પદને ભિન્નાર્થક કલ્પવા જ યોગ્ય છે. તમે જે 'અરિહંતચૈત્યાદિને અશનાદિ આપવાનો પ્રશ્ન જ નથી' ઇત્યાદિ કહ્યું. તે અંગે પણ કહેવાનું છે કે એવો ન્યાય છે કે 'જેટલા પદોનો નિર્દેશ કર્યો તે બધા પદમાં અમુક વિધિ કે નિષેધ સંભવતા ન હોય, તો તેમાંથી સંભવતા પદમાં જ વિધિ કે નિષેધના તાત્પર્યનો પરામર્શ કરવો' દાનની વિધિ અને નિષેધ અન્યતીર્થિક દેવતા વગેરેમાં સંભવતા નથી. તેથી તે અંગેનો નિષેધ માત્ર અન્યતીર્થિક તાપસાદિ અંગે જ સમજવો, પણ તેટલામાત્રથી ત્રણે પદોને એકાર્થક માનવા યોગ્ય નથી.

વળી વસ્તુતઃ વિચારીએ તો, 'તેસિં' (તદ્) પદથી કરાયેલું કથન અવ્યવહિતપૂર્વ પદ સાથે સમ્બન્ધિત થાય' એવો ન્યાય નજર સમક્ષ રાખવામાં આવે, તો અહીં કયું પદ અવ્યવહિત પૂર્વમાં છે? (અરિહંતચૈત્ય પદથી પ્રતિમા અર્થ લેવામાં સમ્બન્ધ ન જોડાય અને જ્ઞાન અર્થ તો મૂળથી જ અસંગત છે. તેથી અવ્યવહિતપૂર્વપદ તરીકે અરિહંત-ચૈત્યપદ આવી ન શકે. તેથી) મૌનિશ્લોક (=ભગવાનના સુવચન)ના અનુરોધથી જે પદ તરતપૂર્વમાં થયેલા શાબ્દબોધનો વિષય બને અર્થાત્ જે પદનું શાબ્દજ્ઞાન અવ્યવહિત પૂર્વમાં થાય, તે જ પદ અવ્યવહિતપૂર્વ સમજવું. 'પૂવ્વિં અનાલત્તેણ' ઈત્યાદિ વચનોની તરતપૂર્વમાં અન્યતીર્થિકોનો જ પરામર્શ=શાબ્દબોધ થાય છે. તેથી એ પદોની પૂર્વે શબ્દથી 'અન્યતીર્થિક' પદનો ઉલ્લેખ ન હોવા છતાં તેનો અધ્યાહાર કરવો આવશ્યક છે. પછી 'તેસિં' પદની પણ નજીકતમપૂર્વમાં આ પદ હોવાથી, 'તેસિં' પદથી પણ અન્યતીર્થિકોનો જ પરામર્શ થઈ શકશે. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ 'પોતે કરેલી આ ઉત્પ્રેક્ષાને પ્રમાણિકપુરુષો પ્રમાણ તરીકે ઠેરવે' એવી અપીલ કરે છે. **ઔપપાતિક સૂત્રનો** આલાપક આ પ્રમાણે છે.

(સૂ૦ ૪૦) एतद्वृत्तिर्यथा-'अण्णउत्थिए वा' त्ति अन्ययूथिकाः=आर्हतसङ्घापेक्षयाऽन्ये शाक्यादयः 'चेइयाइं' इति अर्हच्चैत्यानि जिनप्रतिमा इत्यर्थः। 'नण्णत्थ अरिहंते व'त्ति न कल्पते इह योऽयं नेति प्रतिषेधः, सोऽन्यत्रार्हद्भ्यः अर्हतो वर्जयित्वेत्यर्थः। स हि किल परिव्राजकवेषधारकोऽतोऽन्ययूथिकदेवतावन्दनादिनिषेधेऽर्हतामपि निषेधो मा भूदिति कृत्वा 'नन्नत्थ' इत्याद्यधीतमिति ॥

अत्रार्हच्चैत्यनतिरम्बडस्य कण्ठत एव विहितेति न्यायाद्यनभिज्ञस्यापि सुज्ञानमित्थं च सम्यक्त्वालापक एवार्हच्चैत्यानां वन्दननमस्करणयोर्विहितत्वात्पूजाद्यप्यधिकारिणां सिद्धमिति, सिद्धान्ते स्फुटमर्हच्चैत्यपूजाविधानं न पश्यामः सम्यक्त्वपराक्रमाध्ययने स्फुटं फलानभिधानादिति लुम्पकमतं निरस्तम्, 'न पश्याम' इत्यस्य स्वापराधत्वात्, 'नह्ययं स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति' इति। सम्यक्त्वालापक एव सूक्ष्मदृष्ट्या दर्शनात्। सम्यक्त्वपराक्रमाध्ययनेऽपि (उत्तरा अ. २९ आ. ४) गुरुसाधर्मिकशुश्रूषाफलाभिधानेनैव पूजाफलाभिधानादिति विभावनीयं सूरिभिः ॥६३॥

[ઔપપાતિક ઉપાંગનો સાક્ષીપાઠ]

હવે, અમ્બડપરિવ્રાજકસમ્બન્ધી ઔપપાતિકસૂત્રનો આલાપક અને ટીકા સાક્ષી તરીકે દર્શાવે છે. 'અમ્બડને અરિહંત અને અરિહંતચૈત્ય છોડી અન્યતીર્થિકો અને તેમના દેવતાઓને અથવા તેઓએ કબજે રાખેલા અરિહંતચૈત્યોને વંદન કરવા કલ્પતા નથી.' આ સૂત્રની ટીકા-અન્યતીર્થિક-જૈન સંઘથી ભિન્ન બૌદ્ધ વગેરે અન્યયૂથિકો. ચૈત્ય-જિન પ્રતિમા. 'નનત્થ અરિહંતે વા' સૂત્રમાં જે નિષેધ છે તે અરિહંત અને અરિહંતચૈત્યને છોડી અન્યસંબંધી છે. અંબડ શ્રાવક પરિવ્રાજકનો વેશ પહેરતો હતો, તેથી 'અન્યતીર્થિકદેવતાઓના વંદનાદિના નિષેધમાં જિનઆદિ સંબંધી પણ વંદનનો નિષેધ ન થાય,' એ હેતુથી 'નન્નત્થ' ઈત્યાદિ પદોનો પાઠ છે.

અહીં 'અંબડને જિનપ્રતિમાને વંદન કરવાનું વિધાન સ્પષ્ટ શબ્દોમાં છે' એ વાત ન્યાય નહિ ભણેલો પણ સમજી શકે તેમ છે. આમ સમ્યક્ત્વના આલાપકમાં જ જિનપ્રતિમાને વંદન નમસ્કારનું વિધાન હોવાથી 'અધિકારી જિનપૂજા કરી શકે' તેમ પણ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષ :-અમને સિદ્ધાન્તમાં ક્યાંય જિનપ્રતિમાની પૂજાનું સ્પષ્ટવિધાન નજરે ચડતું નથી, કેમકે સમ્યક્ત્વપરાક્રમઅધ્યયનમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પૂજાના ફળનો નિર્દેશ દેખાતો નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- તમને નજરે ન ચડે, તેમાં વાંક સિદ્ધાંતનો નથી. 'અંધપુરુષ ઠૂંઠાને જોઈ ન શકે તેમાં ઠૂંઠાનો વાંક નથી.' સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જો જોશો, તો સમ્યક્ત્વના આલાપકમાં જ જિનપૂજાનું વિધાન પડેલું જોઈ શકશો (ઉપર બતાવ્યું તેમ). સમ્યક્ત્વ-પરાક્રમઅધ્યયનમાં પણ ગુરૂ અને સાધર્મિકની શુશ્રૂષાના ફળના કથનમાં જ પૂજાના ફળનું કથન કર્યું છે એમ આચાર્યોએ વિભાવન કરવું.

સમ્યક્ત્વ આલાપકમાં પ્રતિમાને વંદનીય-નમનીય બતાવી. આનાથી પ્રતિમાની પૂજ્યતા સિદ્ધ થાય છે. અને પૂજ્યતા પૂજા વિના સંભવે નહિ-તેથી પૂજા પણ સિદ્ધ થાય છે. સમ્યક્ત્વપરાક્રમમાં ગુરૂ અને સાધર્મિકની શુશ્રૂષાના ફળ બતાવ્યા, તેમાં દેવાધિદેવનો ઉલ્લેખ નથી-છતાં પણ (૧) દેવાધિદેવ પરમગુરૂ છે. (પંચસૂત્રના ચોથા સૂત્રમાં 'પરમગુરૂ' પદથી ભગવાનને ઓળખાવ્યા છે.) અથવા (૨) ઉપલક્ષણથી લેવાના છે. અથવા (૩) ગુરૂ અને સાધર્મિકથી પણ પૂજ્યતમ દેવાધિદેવ છે તેથી આ

प्रश्नव्याकरणे सुवर्णगुलिकासम्बन्धनिर्धारणे,
शस्ते कर्मणि दिग्द्वयग्रहरहः ख्यातौ तृतीयाङ्गतः ।
सम्यग्भावितचैत्यसाक्षिकमपि स्वालोचनाज्ञाश्रुतौ,
सूत्राच्च व्यवहारतो भवति नः प्रीतिर्जिनेन्द्रे स्थिरा ॥ ६४ ॥

[दंडान्वयः- प्रश्नव्याकरणे सुवर्णगुलिकासंबन्धनिर्धारणे, तृतीयांगतः शस्ते कर्मणि दिग्द्वयग्रहरहः ख्यातौ, व्यवहारतः सूत्राच्च सम्यग्भावितचैत्यसाक्षिकमपि स्वालोचनाज्ञाश्रुतौ (सति) जिनेन्द्रे नः प्रीतिः स्थिरा भवति ॥]

'प्रश्नव्याकरणे'-इति-प्रश्नव्याकरणे सुवर्णगुलिकायाः सम्बन्धनिर्धारणे सत्यसम्बन्धस्यानभिधेयत्वात्सम्बन्धाभिधानस्यावश्यकत्वे वृत्तिस्थस्य तस्य सौत्रत्वादिति भावः । तथा तृतीयाङ्गतः =स्थानाङ्गतः शस्ते=प्रशस्ते कर्मणि दिग्द्वयस्य पूर्वोत्तरादिग्रूपस्य यो ग्रहः=पुरस्कारः तस्य या रहःख्यातिः=तात्पर्यप्रतिपत्तिः तस्यां च=पुनः व्यवहारतः सूत्रात् सम्यग्भावितानि अनायतनरूपवर्जनया सद्भावं प्रापितानि यानि चैत्यानि साक्षीणि यत्र=यस्यां क्रियायां तथा, स्वालोचना सुष्ठु=समीचीना यालोचना तस्याः श्रुतौ-विधिश्रवणे सति नः=अस्माकं प्रीतिः जिनेन्द्रे=स्थापनाजिने स्थिरा=अप्रतिपातिनी भवति । स्थापनाजिनस्य जिनेन्द्रत्वं भावजिनेन्द्रवत्सद्यः समुपासनाफलदानसमर्थतयाऽव्यभिचारेणाध्यात्मिकभावाक्षेपकत्वाच्चावसेयम् ।

એની શુશ્રૂષા ફળદાયક હોય, તો દેવાધિદેવની શુશ્રૂષા તો સુતરામ ફળદાયક હોય, તેમ સિદ્ધ થઈ શકે. આમ દેવાધિદેવની શુશ્રૂષા પણ વિશિષ્ટ ફળદાયક સિદ્ધ થાય છે. અને સાક્ષાત્ પરમાત્માના અભાવમાં, અને તેમની સંપૂર્ણ આજ્ઞાપાલનના સામર્થ્યના અભાવમાં પ્રતિમામાં તેમની સ્થાપના કરી તેમની ભક્તિ કરવી એજ તેમની શુશ્રૂષા તરીકે બાકી રહે છે.)

શ્લોકાર્થ :- 'પ્રશ્ન વ્યાકરણ' અંગમાં સુવર્ણગુલિકાનો સંબંધ નિર્ધારિત કરવાથી તથા (૨) 'સ્થાનાંગ' નામના ત્રીજા અંગથી પ્રશસ્ત કાર્યોમાં બે દિશા(પૂર્વ અને ઉત્તર)નો પુરસ્કાર કરવામાં રહેલા તાત્પર્યની ખ્યાતિથી તથા (૩) વ્યવહાર સૂત્રમાંથી સમ્યગ્ ભાવિતચૈત્યની સાક્ષીએ પણ સુંદર આલોચનાનું શ્રવણ કરવાથી જિનેન્દ્ર પર (=સ્થાપનાજિન પર) અમારી પ્રીતિ સ્થિર થાય છે.

[પ્રતિમાની સિદ્ધિઅર્થે અન્ય સાક્ષીપાઠો]

'પ્રશ્નવ્યાકરણ' અંગમાં 'સુવર્ણગુલિકા' ની વાત આવે છે. પરંતુ તેના સ્વરૂપનો **સંબંધ** સૂત્રમાં બતાવ્યો ન હોવાથી ટીકાકારે બતાવ્યો છે. સંબંધનો આ આવશ્યક ઉલ્લેખ ટીકામાં હોવા છતાં સૂત્રની પૂર્તિરૂપ હોવાથી સૂત્રસ્વરૂપ જ છે. એ જ પ્રમાણે **સ્થાનાંગમાં** એવો નિર્દેશ કર્યો છે કે, "સર્વ પ્રશસ્ત કાર્યો પૂર્વ કે ઉત્તરદિશાની સન્મુખ રહી કરવા." આ બે દિશાને આમ પ્રધાનતા આપવામાં આવી છે. તથા **વ્યવહારસૂત્રમાં** કહ્યું છે કે "આચાર્ય વગેરેના અભાવમાં સમ્યગ્ભાવિતચૈત્ય આગળ પણ આલોચના લેવાથી શુદ્ધિ થઈ શકે છે." સમ્યગ્ભાવિત=અનાયતનના વર્જન દ્વારા સદ્ભાવને પ્રાપ્ત કરેલા. અહીં સ્થાપનાજિનને જિનેન્દ્ર કહેવામાં આ આશય છે. **સ્થાપનાજિન** પણ (૧) ભાવજિનની જેમ જ ઉપાસનાના ફળને દેવામાં સમર્થ છે.

तत्र तुर्याश्रवद्वारे 'सुवन्नगुलिआए' त्ति प्रतीके वृत्तिर्यथा–सुवर्णगुलिकायाः कृते सङ्ग्रामोऽभूत् । तथा हि–

सिन्धुसौवीरेषु जनपदेषु **विदर्भकनगरे उदायनस्य** राज्ञः **प्रभावत्या** देव्याः सत्का **देवदत्ताऽ**भिधाना दासत्वभूत । सा च देवनिर्मिता गोशीर्षचन्दनमयीं **श्रीमन्महावीरप्रतिमां** राजमन्दिरान्तर्वर्त्तिचैत्यभवनव्यवस्थितां प्रतिचरति स्म । तद्वन्दनार्थं च श्रावकः कोऽपि देशात्सञ्चरन् समायातः, तत्र चागतोऽसौ रोगेणापट्टशरीरो जातस्तया च सम्यक्प्रतिचरितः । तुष्टेन च तेन सर्वकामितमाराधितदेवतावितीर्णगुटिकाशतमदायि । तथा च तया 'अहं कुब्जा, विरूपा सुरूपा भूयासम्' इति मनसि विभाव्यैकागुटिका भक्षिता, तत्प्रभावाच्च सा सुवर्णगुलिका नाम्ना प्रसिद्धिमुपगता । ततोऽसौ चिन्तितवती–'जाता मे रूपसंपद्, एतया च किं भर्तृविहीनया । तत्र तावदयं राजा पितृतुल्यो न कामयितव्यः शेषास्तु पुरुषमात्रमतः किं तैः ? तत उज्जयिन्याः पतिं **चण्डप्रद्योतराजं** मनस्याधाय गुटिका भक्षिता । ततोऽसौ देवतानुभावात्तां विज्ञाय तदानयनाय हस्तिरत्नमारुह्य तत्रायातः आकारिता च तेन सा । तयोक्तं 'आगच्छामि यदि प्रतिमां नयसि' तेनोक्तम्–'तामहं श्वो नेष्यामि' । ततोऽसौ स्वनगरे गत्वा देवतानिर्मितप्रतिमारूपं कारयित्वा तथैव रात्रावायातः, स्वकीयप्रतिमां देवतानिर्मितप्रतिमास्थाने विमुच्य तां सुवर्णगुलिकां च गृहीत्वा गतः प्रभाते च चण्डप्रद्योतः । गन्धहस्तिविमुक्तमूत्रपुरीषगन्धेन विमदान् स्वहस्तिनो विज्ञाय ज्ञातचण्डप्रद्योतावगमोऽवगतप्रतिमासुवर्णगुलिकानयनोऽसावुदायनराजः परं कोपमुपगतो दशभिर्महाबलै राजभिः सहोज्जयिनीं प्रति प्रस्थितः । अन्तरा पिपासाबाधितसैन्यस्त्रिपुष्करकरणेन देवतया निस्तारितसैन्योऽक्षेपेणोज्जयिन्या बहिः प्राप्तः । रथारूढश्च धनुर्वेदकुशलतया सन्नद्धहस्तिरत्नारूढं चण्डप्रद्योतं प्रजिहीर्षुर्मण्डल्या भ्रमतश्चरणतलशरव्याविद्धहस्तिनो भुवि निपातनेन वशीकृतवान् । 'दासीपतिः' इति ललाटपट्टे मयूरपिच्छेनाङ्कितवान् इति ॥

તથા (૨) આધ્યાત્મિક ભાવ (=આત્મામાં પ્રગટ થતાં શુભ સંવેદન)ને પ્રગટ કરવામાં અનેકાંતિક નથી. અર્થાત્ અવશ્ય શુભ ભાવ પ્રગટાવે છે.

[પ્રશ્નવ્યાકરણ અન્તર્ગત સુવર્ણગુલિકાનું દૃષ્ટાન્ત]

'પ્રશ્નવ્યાકરણ' અંગમાં 'સુવન્નગુલિઆએ' આટલો ઉલ્લેખ આવે છે. તે સંબંધી ટીકા આ પ્રમાણે છે—

સુવર્ણગુલિકાના કારણે સંગ્રામ થયો. તે આ પ્રમાણે–'**સિંધુસૌવીર** રાજ્ય'ની રાજધાની વિદર્ભક નગરમાં તે રાજ્યના રાજા ઉદાયનને પ્રભાવતી નામની પટ્ટરાણી હતી. આ પટ્ટરાણીને દેવદત્તાનામની દાસી હતી. આત્મહિતાર્થે દેવે બનાવેલી ગોશીર્ષચંદનમયી શ્રીમહાવીર જિનપ્રતિમા આ પ્રભાવતી રાણીને પ્રાપ્ત થઈ હતી. અને રાજમહેલમાં રહેલા ચૈત્યાલયમાં પધરાવી હતી. પ્રભાવતી રાણીએ દીક્ષા લીધા બાદ આ પ્રતિમાની પૂજાઆદિ ક્રિયા દેવદત્તાદાસી કરતી હતી. જિનાલયોના વન્દનાર્થે દેશાન્તરોમાં ભમતો એક શ્રાવક એકવાર ત્યાં જિનપ્રતિમાને વાંદવા આવ્યો. પણ ભક્તિમાં ભંગ પડયો–તે શ્રાવક માંદો પડયો. પોતે સ્વજન ન હોવા છતાં દેવદત્તાએ સાધર્મિકબંધુના નાતે નિરાશંસભાવે આ શ્રાવકની સંભાળ લઈ તેને સ્વસ્થ બનાવ્યો. તેથી ખુશ થયેલા શ્રાવકે દેવતાની આરાધનાથી પ્રાપ્ત થયેલી સર્વકામિત ગુટિકા (-સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ કરનારી ગોળીઓ) આ દેવદત્તાને આપી. આ ગુટિકાઓ મળવાથી (દેવદત્તાને) આ સંકલ્પ થયો કે "કુબ્જ અને વિરૂપ એવી હું સર્વાંગ સુંદર બની જાઉં". મનમાં ઉઠેલા આ સંકલ્પને સિદ્ધ કરવા એક ગુટિકાનું ભક્ષણ કર્યું. અને દિવ્ય પ્રભાવી તે ગુટિકાના પ્રભાવથી તે દેવદત્તા સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળી અતિસુંદર સ્ત્રી બની ગઈ. અને '**સુવર્ણ ગુલિકા**' નામે પ્રસિદ્ધ થઈ. ('પૂર્ણ થયેલી ઇચ્છા નવી ઇચ્છાની માતા છે' એ ન્યાયથી) સુવર્ણ ગુલિકાના મનમાં નવી ઇચ્છા જન્મી–વિચાર ઉદ્ભવ્યો 'રૂપ સંપત્તિ તો પ્રાપ્ત

दिग्द्वयाभिग्रहे स्थानांगालापको द्वितीयस्थाने प्रथमोद्देशके यथा-(सू. ७६) 'दो दिसाओ अभिगिज्झ कप्पइ णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा पव्वावित्तए-पाईणं चेव उदीणं चेव । एवं मुंडावित्तए, सिक्खावित्तए, उवट्ठावित्तए, संभुजित्तए, संवासित्तए, सज्झायं उद्दिसित्तए, सज्झायं समुद्दिसित्तए, सज्झायं अणुजाणित्तए, आलोइत्तए, पडिक्कमित्तए, णिंदित्तए, गरहित्तए, विउट्टित्तए, विसोहित्तए, अकरणयाए अब्भुट्ठित्तए, आहारिहं पायच्छित्तं तवोकम्मं पडिवज्जित्तए । दो दिसाओ अभिगिज्झ कप्पइ णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा अपच्छिममारणंतियसंलेहणाजूसणाजूसियाणं भत्तपाणपडिआइक्खियाणं पाओवगयाणं कालं अणवकंखमाणाणं विहरित्तए, तं. पाईणं चेव उदीणं चेव त्ति ।'

થઈ. પણ પતિ વિના રૂપની કિંમત શી ? તેથી રૂપને અનુરૂપ પતિ મળવો જોઈએ. ઉદાયનરાજા પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ છે, પણ મારૂં ભરણપોષણ કરતા હોવાથી પિતા સમાન છે. તેથી તેઓ પતિ તરીકે ઇચ્છનીય નથી. જગતમાં દેખાતા બીજા બધા પુરુષો નામમાત્રથી પુરૂષ છે. તેથી તેઓથી સર્યું. ઉજ્જયિની નગરીના રાજા 'ચંડ પ્રદ્યોત' જ મારા રૂપને યોગ્ય પુરૂષ છે. તેથી પતિ તરીકે તેમની ઇચ્છા કરૂં" આમ વિચારી બીજી ગોળી ખાધી. અને દેવતાના પ્રભાવથી 'સુવર્ણગુલિકા રૂપસુંદરી છે' એમ ખબર પડવાથી કામાસક્ત ચંડપ્રદ્યોત રાજાએ તે સુવર્ણગુલિકાને મેળવવા બીડું ઝડપ્યું. (ખરેખર ! સંસાર એટલા માટે જ ખતરનાક છે કે 'સર્વ સંસાર રસિક જીવો સંસારની સારી દેખાતી બધી ચીજોના અધિકારી તરીકે માત્ર પોતાની જાતને જ જુએ છે.) સુવર્ણગુલિકા પોતાની થાય એ ખાતર ચંડપ્રદ્યોતરાજા પોતાના શ્રેષ્ઠ હાથી પર બેસી વિદર્ભક નગર આવ્યો. પેલીને પોતાની પાસે બોલાવી પોતાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. પેલીને માટે તો "ભાવતું" તું અને વેદે કહ્યું" જેવી વાત હતી. પરંતુ સુવર્ણગુલિકાએ શરત મુકી-જો તમે આ પ્રતિમાને પણ સાથે લેતા હો, તો જ તમારી સાથે હું આવીશ. વિવેકભ્રષ્ટ ચંડપ્રદ્યોતે કહ્યું-ભલે ! તે પ્રતિમા અને તને હું કાલે લઈ જઈશ.' પછી ચંડપ્રદ્યોતે પોતાના નગરમાં જઈ તાબડતોબ દેવતાએ બનાવેલી પ્રતિમા જેવી જ બીજી પ્રતિમા બનાવડાવી. (પછી એ) પ્રતિમા લઈને રાત્રે ફરીથી વિદર્ભક નગરમાં ગયો. દેવતાએ બનાવેલી પ્રતિમાના સ્થાને પોતે લાવેલી પ્રતિમાને ગોઠવી. દેવતાનિર્મિતપ્રતિમા અને સુવર્ણગુલિકાને લઈ ચંડપ્રદ્યોત રાજા પોતાની નગરી તરફ રવાના થઈ ગયો. આ બાજુ ચંડપ્રદ્યોત રાજાના ગંધહસ્તીએ છોડેલા મળ મૂત્રના ગંધથી ઉદાયન રાજાના હાથીઓના મદ ગળી ગયા. તેથી બીજે દિવસે સવારે ઉદાયન રાજાને ખબર પડી ગઈ કે રાતના ચંડપ્રદ્યોત પોતાના ગંધહસ્તી પર આવ્યો હતો. વિશેષ તપાસ કરતાં માહિતી મળી કે ચંડપ્રદ્યોત રાજા રાતના અહીં આવી દેવનિર્મિત પ્રતિમા અને 'સુવર્ણગુલિકા' દાસીને ઉપાડી ગયો છે. આ સમાચારથી અત્યંત ગુસ્સે થયેલા રાજાએ બીજા દસ મહાબળવાન રાજાઓની સાથે લશ્કર લઈને ઉજ્જયિની તરફ પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં તૃષાથી પીડાતા તેના સૈનિકોની તૃષા દૂર કરવા દેવતાએ આંતરે-આંતરે ત્રણ વાવડીઓ વિકુર્વી. પછી તૃષા વગેરે સમાવી શીઘ્રગતિએ તેઓ ઉજ્જયિની આવી પહોંચ્યા અને બહારથી ઉજ્જયિનીને ઘેરો ઘાલ્યો. ત્યારબાદ ત્યાં ઉદાયન અને ચંડપ્રદ્યોત વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. ગંધહસ્તી પર બેઠેલા બખ્તરધારી ચંડપ્રદ્યોતને પછાડવા ઉદાયન પોતાનો રથ ગંધહસ્તી પાસે લઈ ગયો. કુશળ સારથિએ રથને હાથીની ચારે બાજુ ઝડપથી ગોળ-ગોળ ઘુમાવવા માંડયો. રથમાં બેઠેલા ધનુર્વિદ્યામાં અત્યંત નિપુણ ઉદાયને સેંકડો બાણો છોડી હાથીના ચારે પગને ઘાયલ કરી નાખ્યા. જેવો ગંધહસ્તી ભૂમિ પર પછડાઈ પડયો, તેવો જ ઉદાયને રથમાંથી કૂદકો મારી ચંડપ્રદ્યોત પર હુમલો કર્યો પછી ચંડપ્રદ્યોતને પછાડી જીવતો પકડી લીધો. અને ચંડપ્રદ્યોતના કપાળપર' મોર પીંછીથી 'દાસી પતિ' એ પ્રમાણે લખાવ્યું.

एतद्वृत्ति–'दो दिसाओ' इत्यादि–द्वे दिशौ=काष्ठे अभिगृह्य=अङ्गीकृत्य–तदभिमुखीभूयेत्यर्थः। कल्पते=युज्यते। निर्गता ग्रन्थाद् धनादेरिति निर्ग्रन्थाः=साधवस्तेषां, निर्ग्रन्थ्यः=साध्व्यस्तासां, प्रव्राजयितुं–रजोहरणादिदानेन। प्राची=पूर्वामित्यर्थः। उक्तं च–पुव्वाभिमुहो उत्तरमुहो व दिज्जाऽहवा पडिच्छेज्जा। जाए जिणादओ वा दिसाइ (हवेज्ज) जिणचेइयाइं वा॥ (वि. आ. भा. ३४०६) एवमिति। यथा प्रव्राजनसूत्रं दिग्द्वयाभिलापेनाधीतमेवं मुण्डनादिसूत्राण्यपि षोडशाध्येतव्यानीति। तत्र मुण्डयितुं शिरोलोचनेन १, शिक्षयितुं ग्रहणशिक्षापेक्षया सूत्रार्थौ ग्राहयितुमासेवनशिक्षापेक्षया तु प्रत्युपेक्षणादि शिक्षयितुमिति २ उपस्थापयितुं महाव्रतेषु व्यवस्थापयितुं ३, संभोजयितुं–भोजनमण्डल्यां निवेशयितुं ४, संवासयितुं–संस्तारकमण्डल्यां निवेशयितुं ५, सुष्ठुआ–मर्यादया अधीयत इति स्वाध्यायः–अङ्गादिः, तमुद्देष्टुं–'योगविधिक्रमेण सम्यग्योगेनाधीष्वेदमि'ति एवमुपदेष्टुमिति ६, । समुद्देष्टु–'योगसामाचार्यैव स्थिरपरिचितं कुर्विदमि'ति वक्तुमिति। ७। अनुज्ञातुं–'तथैव सम्यगेतद् धारयाऽन्येषां च प्रवेदये'त्येवमभिधातुमिति ८। आलोचयितुं–गुरवेऽपराधान्निवेदयितुमिति ।९। प्रतिक्रमितुंप्रतिक्रमणं कर्त्तुमि-

[પ્રશસ્ત કાર્યોમાં દિગ્દ્વયના સ્વીકારમાં હેતુ]

પ્રશસ્ત કાર્યોમાં બે દિશાનો સ્વીકાર કરવા અંગે **સ્થાનાંગ દ્વિતીય સ્થાનના પ્રથમ ઉદ્દેશનો** પાઠ આ પ્રમાણે છે. પૂર્વ અને ઉત્તર આ બે દિશામાં રહીને "નિર્ગ્રન્થ અને નિર્ગ્રન્થી= સાધ્વીને (૧) દીક્ષા આપવી (૨) મુંડન કરાવવું (૩) શિક્ષા આપવી (૪) ઉપસ્થાપના કરવી (૫) સંભોજન (૬) સંવાસ કરવો (૭, ૮, ૯) સ્વાધ્યાયનો ઉદ્દેશ કરાવવો–સમુદ્દેશ કરાવવો અને અનુજ્ઞા કરવી (૧૦) આલોચના કરવી ૧૧, પ્રતિક્રમણ કરવું ૧૨, નિંદા કરવી ૧૩, ગર્હા કરવી ૧૪, વ્યાવૃત્ત થવું ૧૫, વિશોધન કરવું ૧૬, અકરણ તરીકે સ્વીકારવું તથા ૧૭ યથા યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત તપકર્મ સ્વીકારવું કલ્પે છે. તથા બે દિશાનો અંગીકાર કરી અપશ્ચિમ મારણાંતિક સંલેખનાની જોષણાથી જોષિત નિર્ગ્રંથ અને સાધ્વીને ભોજન–પાનનું પચ્ચખ્ખાણ કરી પાદપોપગમન અનશન સ્વીકારી કાલ (=મૃત્યુ)ની ઇચ્છા રાખ્યા વિના વિહાર કરવો કલ્પે છે. તે બે દિશા આ છે (૧) પૂર્વ અને (૨) ઉત્તર.

સૂત્રની ટીકા આ પ્રમાણે છે. 'દો દિસાઓ' ઇત્યાદિ. ધન વગેરેના પરિગ્રહાદિ ગ્રન્થ વિનાના સાધુ અને સાધ્વીને પૂર્વ અને ઉત્તર દિશાનો અંગીકાર કરી (=આ બે દિશાઓ સન્મુખ રહી) ઓઘો આપવા આદિ દ્વારા દીક્ષા આપવી કલ્પે. કહ્યું જ છે કે 'પૂર્વાભિમુખ કે ઉત્તરાભિમુખ રહીને અથવા તો જે દિશામાં જિન વગેરે કે જિનચૈત્ય રહ્યા હોય, તે દિશામાં રહીને દીક્ષા આપવી કે લેવી જોઇએ.' આજ પ્રમાણે મુણ્ડનવગેરે સોળ સૂત્રો અંગે સમજવું. પ્રસ્તુતમાં વિશેષ અર્થો બતાવે છે (૧) મુણ્ડન=માથાના વાળોનો લોચ. (૨) શિક્ષા બે પ્રકારની છે. (૧) ગ્રહણ શિક્ષા=નૂતન દીક્ષિતને સૂત્ર અને અર્થ ગ્રહણ કરાવવા (૨) આસેવન શિક્ષા=નૂતન દીક્ષિતને પડિલેહણ વગેરે ક્રિયા અંગેનું જ્ઞાન આપવું. (૨) ઉપસ્થાપના=દીક્ષાવાળા સાધુને મહાવ્રતોમાં, સ્થાપવારૂપ વડી દીક્ષા આપવી. (૩) સંભોજન=વડી દીક્ષા પામેલા સાધુને સાત આંબેલવગેરેવિધિ કરાવી ભોજન માંડલીમાં પ્રવેશ આપવો. (૪) સંવાસ=એ જ પ્રમાણે સંસ્તારક માંડલીમાં પ્રવેશ આપવો (૫) સ્વાધ્યાય= સુંદર મર્યાદાપૂર્વક આગમ વગેરે ગ્રન્થોનું અધ્યયન. (૬) ઉદ્દેશ=સમ્યગ્ યોગ વિધિના ક્રમથી ભણવાનો ઉપદેશ આપવો, (૭) સમુદ્દેશ=યોગસામાચારી પૂર્વક જ ઉદ્દિષ્ટ અધ્યયનને સ્થિર અને પરિચિત કરવાનું કહેવું, (૮) અનુજ્ઞા, યોગસામાચારી પૂર્વક જ સમુદ્દિષ્ટ અધ્યયનને સારી રીતે ધારી રાખવાનું પ્રરૂપણ કરવાનું કહેવું. (૯) આલોચના=પોતાના અપરાધોનો ગુરૂ ભગવંત આગળ ખુલ્લા મનથી એકરાર કરવો. (૧૦) પ્રતિક્રમણ કરવું. (૧૧) નિંદા=પોતાના અતિચારોની આત્મસાક્ષીએ જુગુપ્સા કરવી.

ति । १० । निन्दितुम्-अतिचारान् स्वसमक्षं जुगुप्सितुं, आह च 'सचरित्तपच्छायावो निंद'त्ति । ११, गर्हितुं-गुरुसमक्षं तानेव जुगुप्सितुं । आह च-'गरहावि तहाजातीयमेव णवरं परप्पयासणए'त्ति १२ विउट्टित्तए'-व्यतिवर्तयितुं-वित्रोटयितुं-विकुट्टयितुं वा-अतिचारानुबन्धं विच्छेदयितुमित्यर्थः ।१३। विशोधयितुं-अतिचारपङ्कापेक्षयाऽऽत्मानं विमलीकर्तुमिति १४। अकरणतया पुनर्न करिष्यामीत्येवमभ्युत्थातुमभ्युपगन्तुमिति १५, यथार्हमतिचाराद्यपेक्षया यथोचितं पापच्छेदकत्वात् प्रायश्चित्तविशोधकत्वाद्वा प्रायश्चित्तम् । उक्तं च-'पावं छिंदइ जम्हा पायच्छित्तं तु भण्णए तम्हा । पाएण वा वि चित्तं विसोहए तेण पच्छित्तं त्ति ।। तपःकर्म निर्विकृतिकादिकं प्रतिपत्तुमभ्युपगन्तुमिति १६ । सप्तदशं सूत्रं साक्षादेवाह-'दो दिसि' इत्यादि । पश्चिमैवामङ्गलपरिहारार्थमपश्चिमा सा चासौ मरणमेव योऽन्तस्तत्र भवा मारणान्तिकी च सा चासौ संलिख्यतेऽनया शरीरकषायादीति संलेखना तपोविशेषः सा चेति अपश्चिममारणान्तिकसंलेखना तस्याः 'जूसणंत्ति-जोषणा-सेवा तया जोषणलक्षणधर्मेणेत्यर्थः । 'जूसियाणंत्ति । सेवितानां-तद्युक्तानामित्यर्थः, तया वा जोषितानां-क्षपितदेहानामित्यर्थः । तथा भक्तपाने प्रत्याख्याते यैस्ते तथा, तेषां पादपवदुपगतानामचेष्टतया स्थितानामनशनविशेषं प्रतिपन्नानामित्यर्थः । कालं-मरणकालमनवकांक्षतां, तत्रानुत्सुकानां विहर्तुं-स्थातुमिति । १७।। एवमेतानि दिक्सूत्राण्यादितोऽष्टादश । सर्वत्र यन्न व्याख्यातं तत्सुगमत्वादिति । अत्र हि दिग्द्वयाभिमुखीकरणमर्हच्चैत्यानां भूम्नाऽभिमुखीकरणायैवेति । तद्विनयस्य सर्वप्रशस्तकर्मपूर्वाङ्गत्वाद् गृहस्थस्याधिकारिणो लोकोपचारतद्विनयात्मकपूजायाः प्राधान्यमुचितमेवेति तात्पर्यम् ।।

કહ્યું જ છે કે "સ્વઆચરણનો પશ્ચાત્તાપ, નિંદા છે. (૧૨) ગર્હા=પોતાના અતિચારોની ગુરૂ ભગવંત આગળ જુગુપ્સા કરવી. કહ્યું જ છે કે-આ જ પ્રમાણે (=નિંદા પ્રમાણે જ) ગર્હા છે. પરંતુ તે (-ગર્હા) બીજા આગળ પ્રકાશ કરવા રૂપ છે. (૧૩) વિઉટ્ટિત્તએ-વ્યાવૃત્ત થવું, અથવા વિત્રોટન કરવું. અર્થાત્ અતિચારના અનુબંધોને છેદી નાખવા. (૧૪) વિશોધન=અતિચારરૂપ કાદવના મળને ધોઈ આત્માને વિમળ કરવો. (૧૫) અકરણતા=ફરીથી ન કરવાનો દૃઢ નિર્ધાર કરવો. (૧૬) અતિચારોને અનુરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. પ્રાયશ્ચિત્ત=પાપ છેદક અથવા પ્રાયઃ ચિત્તનું વિશોધક. કહ્યું-જ છે કે "પાપનું છેદક હોવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય અથવા પ્રાયઃ ચિત્તને વિશુદ્ધ કરતું હોવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય. આ પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે નીવિ વગેરે તપ અનુષ્ઠાનોને સ્વીકારવા. 'દોદિસિ' ઇત્યાદિ દ્વારા સત્તરમું સૂત્ર સાક્ષાત્ દર્શાવે છે. અપશ્ચિમ મરણ=પશ્ચિમ-છેલ્લું. અહીં અમંગલને દૂર કરવા 'અ' વર્ણનો આગળ નિર્દેશ કર્યો છે. તેથી પશ્ચિમ-અપશ્ચિમ-છેલ્લી. છેલ્લી સંલેખના. આ સંલેખનાને અંતે મૃત્યુ હોવાથી આ સંલેખનાને 'મારણાન્તિકી' સંલેખના કહેવાય છે. સંલેખના-શરીર અને ક્રોધ વગેરે કષાય જેનાથી ઘસારો પામે તે તપ વગેરે ક્રિયા. જોષણા-સેવા-આચરણ.-જોષિત તે આચરણથી યુક્ત. અર્થાત્ છેલ્લી મારણાન્તિક સંલેખનાના સેવનથી શરીરને ક્ષીણ કરનાર સાધુ કે સાધ્વી. તેઓએ આ સંલેખના કર્યા બાદ ભોજન અને પાન અર્થાત્ ચારે પ્રકારના આહારનું પચ્ચખ્ખાણ કરી પાદપોપગમન અનશન સ્વીકાર્યું હોય તો મરણના અવસરની રાહ જોયા વિના કે મરણ માટે ઉત્સુક થયા વિના રહેવું. પાદપોપગમન-વૃક્ષની જેમ કોઈપણ પ્રકારની ચેષ્ટા કર્યા વિના રહેવું. ત્રણ પ્રકારના અનશનમાં આ ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાનું પ્રથમ અનશન છે. આવા પ્રકારનું અનશન પણ પૂર્વ કે ઉત્તર દિશાને સન્મુખ રહી સ્વીકારવું. આમ દીક્ષાથી માંડી અઢાર સૂત્રો દિશા સંબંધી છે. અહીં સુગમ હોવાથી સર્વત્ર દિશા અંગે વ્યાખ્યા કરી નથી."

व्यवहारालापको यथा

"भिक्खु य अण्णयरं अकिच्चट्ठाणं सेवित्ता इच्छेज्जा आलोइत्तए, जत्थेवऽप्पणो आयरिउवज्झाए पासेज्जा, तस्संतियं आलोएज्जा पडिक्कमिज्जा जाव पायच्छित्तं पडिवज्जिज्जा। णो चेव अप्पणो आयरियउवज्झाए पासेज्जा, जत्थेव संभोइयं साहम्मियं पासेज्जा बहुस्सुयं बब्भागमं तस्संतियं आलोएज्जा जाव पडिवज्जेजा। णो चेव संभोइयं साहम्मियं, जत्थेव अन्नसंभोइयं साहम्मियं पासेज्जा, बहुस्सुयं बब्भागमं, तस्संतियं आलोएज्जा जाव पडिवज्जेज्जा। णो चेव अन्नसंभोइयं, जत्थेव सारूवियं पासेज्जा बहुस्सुयं बब्भागमं, तस्संतियं आलोएज्जा जाव पडिवज्जेज्जा। णो चेव णं सारुवियं पासेज्जा बहुस्सुयं बब्भागमं, जत्थेव पच्छाकडं पासेज्जा, बहुस्सुयं बब्भागमं, कप्पइसे तस्संन्तिए आलोएत्तए जाव पडिवज्जित्तए। णो चेव पच्छाकडं पासेज्जा बहुस्सुयं बब्भागमं, जत्थेव सम्मं भावियाइं चेइयाइं पासेज्जा, कप्पइ से तस्संतिए आलोएत्तए वा पडिक्कमेत्तए वा जाव पायच्छित्तं पडिवज्जेत्तए। नो चेव सम्मं भावियाइं चेइयाइं पासेज्जा, बहिया गामस्स वा, नयरस्स वा निगमस्स वा रायहाणीए वा, खेडस्स वा, कब्बडस्स वा मंडबस्स वा, पट्टणस्स वा, दोणमुहस्स वा, आसमस्स वा संवाहस्स वा, सन्निवेसस्स वा पाईणाभिमुहे वा, उदीणाभिमुहे वा करयलपरिग्गहियं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्टु एवं वएज्जा-"एवइया मे अवराहा, एवइ-खुत्तो अहं अवरद्धो" अरिहंताणं सिद्धाणं अन्तिए आलोएज्जा जाव पडिवज्जिज्जासि त्तिबेमि (उ १. सू. ३३) अस्यार्थलेशो यथा-

---

આ સૂત્રોમાં આ બે દિશાને જ સન્મુખ રાખવામાં એ કારણ છે કે આ બે દિશામાં વધુ જિનાલયો આવેલા છે. આ જિનાલયોને પીઠ કરવાને બદલે સન્મુખ કરવામાં એ જિનાલયોનો વિનય કરવાનો આશય છે. જિનાલયોનો આ પ્રમાણે વિનય એટલા માટે કરવાનો છે કે 'તેઓનો વિનય સર્વ પ્રશસ્ત કાર્યોમાં પ્રથમ અંગ (=કારણ) છે.' આમ જો સાધુઓએ પણ જિનાલય અને જિનબિંબોનો આટલો બધો વિનય કરવાનો છે તો અધિકારી ગૃહસ્થોએ તો પૂજાવગેરે કરવાદ્વારા જિનપ્રતિમાવગેરેનો અવશ્ય લોકોપચારવિનય કરવો જ જોઈએ. અને તેઓ માટે જિનપ્રતિમાપૂજા જ પ્રધાનપણે લોકોપચારવિનય તરીકે ઉચિત છે.

[આલોચનાઅર્હનો ક્રમ]

વ્યવહારસૂત્રનો આલાપક દર્શાવે છે. અન્યતર અકૃત્યસ્થાનનું સેવન કર્યા બાદ ભિક્ષુક આલોચના કરવાનું ઈચ્છે. તો જ્યાં પોતાના આચાર્ય-ઉપાધ્યાય દેખાય, ત્યાં જઈ તેમની પાસે આલોચના, પ્રતિક્રમણ, નિંદા, ગર્હા, વિકુટ્ટન, વિશોધન, અકરણરૂપે અભ્યુત્થાન અને યથાર્હ તપઃકર્મ પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરવું જોઈએ. જો પોતાના આચાર્ય ઉપાધ્યાય દેખાય નહિ, તો જ્યાં બહુશ્રુત, બહુઆગમજ્ઞ સાંભોગિક સાધર્મિક દેખાય, ત્યાં તેની પાસે આલોચના કરવી યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરવું. જો સાંભોગિક પણ ન દેખાય, તો જ્યાં બહુશ્રુત, બહુઆગમજ્ઞ, અન્યસાંભોગિક સાધર્મિક દેખાય ત્યાં તેની પાસે આલોચના કરવી, યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરવું. જો અન્યસાંભોગિકના પણ દર્શન ન થાય, તો જ્યાં બહુશ્રુત, બહુઆગમજ્ઞ સારૂપિક નજરે ચડે, ત્યાં તેની પાસે આલોચના કરવી યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરવું. જો બહુશ્રુત બહુ આગમજ્ઞ સારુપિક પણ જોવા ન મળે, તો જ્યાં બહુશ્રુત બહુઆગમજ્ઞ પશ્ચાત્કૃત દેખાય, ત્યાં જઈ તેની પાસે આલોચના કરવી યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરવું. કલ્પે. જો બહુશ્રુત બહુઆગમજ્ઞ પશ્ચાત્કૃત પણ નજરે ન ચડે, તો જ્યાં સમ્યગ્ભાવિતચૈત્ય દેખાય, ત્યાં તેની પાસે આલોચન કરવી યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું કલ્પે. જો સમ્યગ્ભાવિતચૈત્ય પણ ઉપલબ્ધ ન થાય, તો ગામ, નગર, નિગમ, રાજધાની, ખેટક, કર્બટ, મંડબ, પટ્ટન, દ્રોણમુખ, આશ્રમ, સંવાહ અથવા સંનિવેશની બહાર પૂર્વાભિમુખ કે ઉત્તરાભિમુખ બે હાથ જોડી, મસ્તકે આવર્ત્તકરી, મસ્તકે અંજલિ કરી આ

भिक्षुरन्यतरदकृत्यस्थानं सेवित्वा इच्छेदालोचयितुं स चालोचयितुमिच्छुः यत्रैवात्मन आचार्योपाध्यायान् पश्येत्, तत्रैव गत्वा तेषामन्तिके-समीपे आलोचयेत्-अतिचारजातं वचसा प्रकटीकुर्यात्। प्रतिक्रामेत्-तद्विषये मिथ्यादुष्कृतं दद्यात्। यावत्करणात्-निंदेज्जा गरहेज्जा, विउट्टेज्जा विसोहेज्जा, अकरणयाए अब्भुट्ठेज्जा, अहारिहं तवोकम्मं पायच्छित्तं पडिवज्जेज्जा" इति परिग्रहः। तत्र निन्द्यात्-आत्मसाक्षिकं जुगुप्सेत्। गर्हेत्-गुरुसाक्षिकं। इह निन्दनगर्हणमपि तात्त्विकं तदा भवति यदा तत्करणतः प्रतिनिवर्त्तते। तत आह-'विउट्टेज्जा' इति। तस्मादकृत्यप्रतिसेवनाद्व्यावर्त्तेतनिवर्त्तेत। व्यावृत्तावपि कृतात्पापात्तदा विमुच्यते, यदाऽऽत्मनो विशोधिर्भवति, तत आह-आत्मानं विशोधयेत्-पापमलस्फेटनतो निर्मलीकुर्यात्। सा च विशुद्धिरपुनःकरणतायामुपपद्यते, ततस्तामेवापुनःकरणतमाह-अकरणतया पुनरभ्युत्तिष्ठेत्॥ पुनरकरणतया अभ्युत्थानेऽपि विशुद्धिः प्रायश्चित्तप्रतिपत्त्या भवति, तत आह-यथार्हं-यथायोग्यं तपःकर्म, तपोग्रहणमुपलक्षणं छेदादिकं प्रायश्चित्तं प्रतिपद्येत। यदि पुनरात्मीयेष्वाचार्योपाध्यायेषु सत्स्वन्येषामन्तिके आलोचयति, ततःप्रायच्छित्तं तस्य चतुर्गुरु आह-ननु पूर्वमेकाकिविहारे दोषाः प्रतिपादितास्तदनन्तरं पार्श्वस्थादिविहारोऽपि निषिद्धस्ततो नियमाद्गच्छे वस्तव्यमिति नियमितम्। एवं च नियमिते कथमेकाकी जातो येनोच्यते यत्रैवात्मन आचार्योपाध्यायान् पश्येत्तत्रैव गत्वा तेषामन्तिके आलोचयेदिति। अत्रोच्यतेऽशिवादिकारणे एकाकित्वभावे कारणिकमिदं सूत्रमित्यदोषः, कारणाभावे तु पश्चाऽन्यतराभाववति वासे सशल्यस्य जीवनाशे चारित्रगात्रनाशतः शुभगतिविनाश एव। न चालोचनापरिणतोऽसंपत्तावपि शुद्ध इत्यनेन विरोधः, सूत्रप्रामाण्ये निगूहितशक्तेः परिणामस्याप्रामाण्यात्। आह च-"एवं होइ विरोहो आलोअणपरिणओ शुद्धो आ एगंतेण पमाणं परिणामोवि न खलु अम्हंति। तथा-"तत्थ न कप्पइ वासो गुणागरा जत्थ नत्थि पंच इमे। आयरियउवज्झाए पवत्तिथेरे य गीयत्थे॥ सुत्तत्थतदुभएहिं उवउत्ता नाणदंसणचरित्ते। गणतत्तिविप्पमुक्का एरिसया हुंति आयरिया। गणस्य तप्तिश्चिन्ता तया विप्रमुक्ताः गणावच्छेदिप्रभृतीनां तत्तप्तेः समर्पितत्वात्। उपलक्षणमेतत्, शुभलक्षणोपेताश्च ये एतादृशास्ते भवन्त्याचार्याः। ते चार्थमेव भाषन्ते न सूत्रं, तत्र कारणानि-'एगग्गया य झाणे वुड्ढी तित्थयरअणुगिई गुरुआ।

પ્રમાણે કહેવું જોઈએ 'મારા આટલા અપરાધ છે- મેં આટલીવાર અપરાધ કર્યા છે.' (આમ) અરિહન્તસિદ્ધોની સાક્ષીએ આલોચના કરવી યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરવું- એમ હું કહું છું."

અન્યતર અકૃત્ય સ્થાનનું-પ્રમાદવગેરેનું સેવન કર્યા બાદ એ અકૃત્ય સ્થાનની આલોચના કરવા ઇચ્છા કરતા ભિક્ષુકે જ્યાં પોતાના આચાર્ય-ઉપાધ્યાય હોય, ત્યાં તેમની પાસે જઈ અતિચારની આલોચના કરવી. અને તેનું 'મિચ્છામિ દુક્કડમ્' દેવારૂપ પ્રતિક્રમણ કરવું. અહીં યાવત્' શબ્દથી નિંદા, ગર્હા, વ્યાવર્તન, વિશોધન, અકરણરૂપે અભ્યુત્થાન, તથા યથાર્હ તપકર્મ પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણનો સમાવેશ થાય છે. નિંદા-સ્વસાક્ષીએ જુગુપ્સા. ગર્હા-ગુરૂની સાક્ષીએ નિંદા, નિંદા અને ગર્હા પણ હૃદયપૂર્વકની તો જ બને જો તે અકૃત્યના સેવનમાંથી પોતે નિવૃત્ત થાય. તેથી નિંદા ગર્હા પછી વિઉટ્ટેજ્જા એમ કહ્યું. વ્યાવૃત્ત-તે અકૃત્ય સ્થાનમાંથી પાછા ફરવા છતાં કરેલા પાપમાંથી તો જ મુક્ત થવાય જો પોતે કરેલા પાપની વિશોધિ કરવામાં આવે તેથી જ પાપમળને દૂર કરવા દ્વારા આત્માને નિર્મળ કરવા રૂપ વિશુદ્ધિ કરે. આ વિશુદ્ધિ પણ વાસ્તવિક તો જ બને જો પોતે એ અકૃત્ય સ્થાનને ભાવીમાં ન સેવવાનો નિર્ધાર કરે. તેથી 'અકરણરૂપે અભ્યુત્થાન'નું સૂચન કર્યું. અકરણ તરીકેનો સ્વીકાર પણ સાચો તો જ ગણાય જો પોતે પ્રાયશ્ચિત્તના સ્વીકાર દ્વારા વિશુદ્ધિ કરે. તેથી જ કહ્યું કે યથાયોગ્ય તપકર્મરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તને સ્વીકારે. અહીં 'તપ'ના ઉપલક્ષણથી છેદ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ઉપલક્ષિત થાય છે. પોતાના આચાર્ય વગેરે હોવા છતાં તેમને છોડી બીજાઓ પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવા જાય તો ચતુર્ગુરૂ' (પ્રાયશ્ચિત્તની ગૂઢ સંજ્ઞા) પ્રાયશ્ચિત આવે.

શંકા : અહીં ગ્રંથમાં પૂર્વે એકાકી વિહાર કરવામાં આવતા દોષો બતાવ્યા પછી-પાર્શ્વસ્થ (શિથિલાચારી)ઓની સાથેના વિહારનો પણ નિષેધ કર્યો. તેથી પરિશેષ ન્યાયથી સિદ્ધ થાય છે કે સાધુએ

आणायेज्जमिति गुरु कयरिणमुक्खो ण वाएइ ॥" एकाग्रता ध्यानेऽर्थचिन्तनात्मके सूत्रस्यापि वाचने बहुव्ययत्वात्, सा न स्यात्। एकाग्रतायां को गुणोऽत आह–वृद्धिः सूक्ष्मार्थोन्मीलनादर्थस्य स्यात्, तथा तीर्थकृतामनुकृतिः– ते हि केवलमर्थं भाषन्ते, गणतप्तिं च न कुर्वन्ति एवमाचार्या अपि तथा वर्त्तमानास्तीर्थंकरानुकारिणो भवन्ति। अधस्तनपदवर्त्तिभिरप्यधिकृतायाः सूत्रवाचनाया दाने तु लाघवं स्याद्। एवं च तेषां तथावर्त्तमानानां लोके राज्ञ इव महती गुरुता स्यात्, तथा च प्रवचनप्रभावना, तथाज्ञायां स्थैर्यं कृतं भवति, इयं हि तीर्थकृताज्ञा 'यथोक्तप्रकारेण ममानुकारिणाचार्येण भवितव्यमि'ति। तत एतस्माद्धेतुकलापात्कृतऋणमोक्ष इति च सूत्रं नवाचयत्याचार्यः। सामान्यावस्थायामनेके साधवः सूत्रमध्यापिता इति ऋणमोक्षः कृतः। "सुत्तत्थतदुभयविऊ उज्जुत्तो नाणदंसणचरित्ते। णिप्फायगसीसाणं एरिसया हुंति उवज्झाया ॥" एतेषां सूत्रवाचनादाने गुणानुपदर्शयति "सुत्तत्थेसु थिरत्तं रिणमोक्खो आयती अपडिबन्धो। पाडिच्छे मोहजओ तम्हा वाएइ उवज्झाओ ॥" उपाध्यायः शिष्येभ्यः सूत्रवाचनां प्रयच्छन् स्वयमर्थमपि परिभावयति, सूत्रेऽर्थे च तस्य स्थिरत्वमुपजायते। तथाऽन्यस्य सूत्रवाचनाप्रदाने सूत्रलक्षणस्य ऋणस्य मोक्षः कृतो भवति। तथाऽऽयत्यामाचार्यपदाध्यासेऽप्रतिबन्धः। अनुवर्त्तनं दृढाभ्यासात्तथा सूत्रस्य स्यात्। 'पाडिच्छे'त्ति। प्रतीच्छका गच्छान्तरादागत्य सूत्रोपसंपदं प्रतिपद्यमाना अनुगृह्णीयेरन्निति शेषः। तथा मोहजयः कृतो भवति, सूत्रवाचनादानमग्नस्य प्रायश्चित्तविस्रोतसिकाया अभावात्, अतः

નિયમથી ગચ્છમાં જ રહેવું જોઈએ.' અને જો સાધુને માથે આવું નિયંત્રણ હોય તો સાધુને એકલા થવાનો સંભવ જ કેવી રીતે બને? અને સાધુને એકલા પડવાનો સંભવ જ ન હોય, તો 'જ્યાં પોતાના આચાર્યઉપાધ્યાય હોય ત્યાં જાય' વગેરે કહેવાનો અવકાશ જ ક્યાં છે?

સમાધાન : અશિવવગેરે કારણસર એકાકી બનેલા સાધુને અપેક્ષીને હોવાથી આ સૂત્ર કારણિક (=આપવાદિક) છે. તેથી અહીં દોષ નથી. કારણવિના પણ જો સાધુ આચાર્યવગેરે પાંચમાંથી કોઈક એકના અભાવવાળા સ્થાનમાં રહે અને સશલ્ય (=અતિચારની આલોચના કર્યા વિના) મૃત્યુ પામે તો શલ્યને કારણે સંયમાત્મક શરીરનો નાશ થઈ ગયો હોવાથી તે સાધુને સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ થાય નહિ.

શંકા :– જો 'સશલ્ય મૃત્યુ પામે તો સદ્ગતિ થાય જ નહિ.' એવો એકાંત નિયમ બાંધશો તો 'જે સાધુ આલોચના કરવાના પરિણામવાળો છે. પણ આલોચના કરવા પોતાના આચાર્યવગેરે પાસે પહોંચે તે પહેલા જ મૃત્યુ પામે. અને આલોચના કરી ન શકે તે સાધુ પણ આલોચનાની ભાવનાવાળો હોવાથી શુદ્ધ જ છે. અને સદ્ગતિનો અધિકારી છે" એ વચન સાથે વિરોધ આવશે.

સમાધાન :– સૂત્ર પ્રમાણભૂત છે. તેથી જે સાધુ પોતાની શક્તિને ગોપવે છે– પોતે આચાર્ય વગેરે પાંચવાળા ગચ્છમાં રહી યથાશક્તિ આરાધના કરવામાં સ્વચ્છંદમતિ વગેરે કારણે પ્રમાદ કરે છે તે સાધુના પરિણામની કિંમત નથી. એ સારા દેખાતા પરિણામ પણ પ્રમાણભૂત નથી. અન્યથા 'અમન–ચમન કરો અને ધ્યાન ધરો' ના જેવી હાલત થઈ જશે. કહ્યું જ છે કે (**શંકા :–**)"આમ તો 'આલોચનાના પરિણામવાળો શુદ્ધ છે' એની સાથે વિરોધ આવશે. (**સમાધાન :–**)અમે પરિણામને પણ એકાંતે પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા નથી!' તથા–'આચાર્યઉપાધ્યાય પ્રવૃત્તિ (=પ્રવર્તક) સ્થવિર અને ગીતાર્થ–ગુણની ખાણ સમાન આ પાંચ જ્યાં નથી એવા સ્થાનમાં (ગચ્છમાં) રહેવું કલ્પતું નથી. સૂત્ર–અર્થ અને તદુભયથી જ્ઞાનદર્શનચારિત્રમાં પરોવાયેલા હોય, અને ગણતપ્તિથી વિમુક્ત હોય– આચાર્ય આવા હોય છે. તપ્તિ=ચિંતા, ગણની ચિંતા ગણાવચ્છેદકવગેરેને સોંપી હોવાથી આચાર્ય પોતે એ ચિંતાથી મુક્ત હોય છે. આના ઉપલક્ષણથી શુભલક્ષણોવાળા જેઓ આવા પ્રકારના હોય છે, તેઓ આચાર્ય પદને શોભાવે છે. આ આચાર્યો આગમના અર્થનું જ વિવેચન કરતાં હોય છે– પણ સૂત્રની વાચના આપતા નથી. "(૧) ધ્યાનમાં એકાગ્રતા (૨) વૃદ્ધિ (૩) તીર્થંકરનું અનુકરણ (૪) ગૌરવ (૫) આજ્ઞામાં સ્થિરતા અને (૬) કૃત ઋણમોક્ષ આ ૭ કારણથી આચાર્ય સૂત્રવાચના

सूत्रं वाचयेदुपाध्यायः । 'तवणियमविणयगुणणिहि पवत्तया नाणदंसणचरित्ते । संगहुवग्गह-कुसला पवत्ति एयारिसा हुंति ।।' सङ्ग्रहः शिष्याणां सङ्ग्रहणमुपग्रहस्तेषामेव ज्ञानादिषु सीदतामुपष्टंभकरणं-"संजमतवजोगेसु (नियमेसु ?) जो जोग्गो तत्थ तं पयट्टेइ । असहुं च णियंतती गणतत्तिल्लो पवित्तीओ" ॥ तथा च यथोचितं प्रशस्तयोगेषु साधून् प्रवर्त्तयन्तीत्येवंशीलाः प्रवर्तिन इति व्युत्पत्त्यर्थोऽनुगृहीतो भवति । संविग्गो मद्दविओ पियधम्मो नाण-दंसणचरित्ते । जे अट्ठे परिहायइ सारेंतो तो हवइ थेरो । त्ति ।। यो यानर्थान् परिहापयति, तांस्तं स्मारयन् भवति स्थविरः स्थिरीकरोति (इति) स्थविर इति व्युत्पत्तेः । तथा चाह-"थिरंकरणा पुण थेरो पवत्तिवावारिएसु अत्थेसु । जो जत्थ सीयइ जई संतबलो तं पचोएइ ।।" प्रचोदयति-प्रकर्षेण शिक्षयति । "उद्धावणापहावणखेत्तो-वहिमग्गणासु अविसादी । सुत्तत्थतदुभयविऊ गीअत्था एरिसा हुंति ।।" उत्=प्राबल्येन धावनमुद्धावनम् ,-गच्छकार्यकरणाभ्युपगमः स्त्रीत्वं प्राकृतत्वात् । शीघ्रं तस्य कार्यस्य निष्पादनं प्रधावनं, क्षेत्रमार्गणा-क्षेत्रप्रत्युपेक्षणा उपधिमार्गणा-उपध्युत्पादना एतास्वविषादिनः सूत्रार्थतदुभयविद एतादृशा गीतार्था गणावच्छेदिनो भवन्ति । एवंविधपञ्चकविरहिते गच्छे चेत्प्रायश्चित्तमापन्नः साधुः कारणेन तदा निजाचार्यादीनामन्तिके आलोचनामलभमानः सूत्रोक्तरीत्या परंपरमन्यसांभोगिकादिकं तावद्व्रजति यावत् सिद्धान् गच्छति । तत्राचार्याद्यभावे उपाध्यायादिरा-श्रयणीयः क्रमोल्लङ्घने चतुर्लघु । अथाग्रे सूत्रव्याख्या-यदि पुनरात्मन आचार्योपाध्यायान्न पश्येदभावाद्दूरव्य-वधानतो वा ततो यत्रैव सांभोगिकं साधर्मिकं विशिष्टसामाचारीनिष्पन्नं, बहुश्रुतं-छेदग्रन्थादिकुशलं, उद्भ्रामकं मुद्यतविहारिणं, पाठान्तरे-बह्वागममर्थतः प्रभूतागमं पश्येत् तस्यान्तिके आलोचयेत् । अत्रापि यावत्करणात्

આપતા નથી." આચાર્ય જો સૂત્રની પણ વાચના આપવા બેસે, તો વારંવાર ખલેલ પહોંચવાથી અર્થના ચિંતનરૂપ ધ્યાનમાં એકાગ્રતા બરાબર આવી શકે નહિ. એકાગ્રતા આવે તો સૂક્ષ્મ અર્થોની સ્ફૂરણા થવાથી અર્થની વૃદ્ધિ થાય. તીર્થંકરો માત્ર અર્થની જ દેશના આપે છે અને ગણની ચિંતા કરતાં નથી. આચાર્યે પણ તે પ્રમાણે જ વર્તવું જોઈએ, કેમકે "તીર્થંકર સમો સૂરિ". આચાર્ય તીર્થંકરોનું અનુકરણ કરનારા હોય છે. વળી આચાર્ય કરતા નીચા સ્થાને રહેલા ઉપાધ્યાય વગેરે પણ સૂત્રની વાચના દેવાના અધિકારી છે-અને તેઓ સૂત્રની વાચના દે છે. તેથી આચાર્ય પણ જો તેમના સમાન પાટલે બેસી સૂત્રની વાચના દેવા બેસે, તો તે આચાર્યની લઘુતા થાય. અને જો આચાર્ય પોતાનો મોભો જાળવી માત્ર અર્થની વચના આપે તો લોકોમાં પણ તેમનું મોટા રાજાની જેમ ગૌરવ થાય. અને આચાર્યના ગૌરવમાં શાસનનું ગૌરવ છે. આચાર્યની શોભામાં શાસનની શોભા છે. તેથી શાસનની પણ પ્રભાવના થાય. વળી માત્ર અર્થની જ વાચના દેવાથી આજ્ઞામાં સ્થિરતા આવે છે. ભગવાનની એવી આજ્ઞા છે કે 'આચાર્યોએ ઉપરોક્ત પ્રકારે મારા અનુકરણ કરનારા થવું.' વળી આચાર્યએ સાધુ-વગેરે સામાન્ય અવસ્થામાં અનેક સાધુઓને સૂત્રની વાચના આપી હોવાથી પોતે સૂત્ર સંબંધી ઋણમાંથી મુક્ત થયા હોય છે. અન્ય પાસેથી સૂત્ર કે અર્થનું ગ્રહણ કરવાથી સૂત્ર કે અર્થ સંબંધી (શાસનનું) ઋણ ઉભુ થાય છે. બીજા સાધુઓને સૂત્ર કે અર્થની વાચના દેવાદ્વારા એ ઋણમાંથી મુક્તિ મળે છે. સામાન્ય અવસ્થામાં સૂત્રવાચના અનેક સાધુઓને આપી હોવાથી આચાર્ય સૂત્ર સંબંધી ઋણમાંથી મુક્ત થયા હોય છે. આ બધા કારણસર આચાર્ય સૂત્રની વાચના આપે નહિ "સૂત્ર અર્થ અને તદુભયના જ્ઞાતા, જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્રમાં ઉપયુક્ત અને શિષ્યોના નિષ્પાદક (=નવા શિષ્યો કરનાર અને થયેલા શિષ્યોને જ્ઞાન વગેરેથી તૈયાર કરનારા) ઉપાધ્યાયો હોય છે. આ ઉપાધ્યાયો સૂત્રની વાચના આપે છે. ઉપાધ્યાયો સૂત્રની વાચના આપે એમાં આટલા કારણ છે (૧) સૂત્ર અને અર્થમાં પોતે સ્થિર થાય. (૨) ઋણમુક્તિ થાય. (૩) ભવિષ્યમાં અપ્રતિબન્ધ, (૪) પ્રતીચ્છક અનુગ્રહ તથા (૫) મોહ જય. શિષ્યને સૂત્રની વાચના આપતી વખતે ઉપાધ્યાય સ્વયં સૂત્રના અર્થનું પરિભાવન કરે છે. તેથી સૂત્ર અને અર્થમાં પોતે સ્થિર બને છે. અર્થાત્ સૂત્રની કે અર્થની વિસ્મૃતિ થતી નથી, અને તેમાં શંકા પડતી નથી. વળી બીજા સાધુઓને સૂત્ર ભણાવવાથી સૂત્રસંબંધી પોતાનું ઋણ પણ

'पडिकम्मेज्ज' इत्यादिपदकदंबकपरिग्रहः । यदि पुनस्तस्य भावेऽन्यसकाशे आलोचयति तदा चतुर्लघु । तस्या-प्यभावेऽसांभोगिकसाधर्मिकबहुश्रुतसंविग्नस्यान्तिके, तस्याप्यभावे सारूपिकस्य बहुश्रुतस्यान्तिके । तस्याप्यभावे पश्चात्कृतस्य गीतार्थस्य । अत्रायं विधिः-'संविग्गे गीयत्थे सरूविपच्छाकडे य गीयत्थे । पडिक्कंते अब्भुट्ठिय, असती अन्नत्थ तत्थेवा ।'' संविग्नेऽन्यसांभोगिकलक्षणेऽसति-अविद्यमाने पार्श्वस्थस्य गीतार्थस्य समीपे आलो-चयितव्यं, तस्मिन्नपि गीतार्थे पार्श्वस्थेऽसति सारूपिकस्य वक्ष्यमाणस्वरूपस्य गीतार्थस्य समीपे, तस्मिन्नपि सारूपिके-ऽसति पश्चात्कृतस्य गीतार्थस्य समीपे आलोचयितव्यमेतेषां च मध्ये यस्य पुरत आलोचनादातुमिष्यते तमभ्यु-त्थाप्य तदनन्तरं तस्य पुरत आलोचयितव्यम् । अभ्युत्थापनं नाम वन्दनकप्रतीच्छनादिकं प्रत्यभ्युपगमकारापणा, तदाह-अभ्युत्थिते वन्दनकप्रतीच्छनादिकं प्रति कृताभ्युपगमे प्रतिक्रान्तो भूयात् । असति अविद्यमानेऽभ्युत्थाने पार्श्वस्थादीनां निषद्यामारचय्य प्रणाममात्रं कृत्वाऽऽलोचनीयं, पश्चात्कृतस्येत्वरसामायिकारोपणं लिङ्गप्रदानं च कृत्वा यथाविधि तदन्तिके आलोचनीयम् । 'अन्नत्थतत्थेव'त्ति । यदि पार्श्वस्थादिरभ्युत्तिष्ठति तदा प्रवचनलाघव-भिया तेनाऽन्यत्र गत्वापन्नप्रायश्चित्तं शुद्धतपो वा वहनीयं, मासादिकमुत्कर्षतः षण्मासान्तं यदि वा परिहार-तपः । अथ स नाभ्युत्तिष्ठति शुद्धं च तस्तेन प्रायश्चित्तं दत्तम्, ततश्च तत्रैव तपो वहति । एतदेव व्याचष्टे—

ફેડાય છે, અને ભવિષ્યમાં આચાર્યપદની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધ આવતો નથી. અને સૂત્રનો દૃઢ અભ્યાસ થવાથી આચાર્ય થયા પછી પણ સૂત્રનું અનુવર્તન રહે છે. વળી બીજા ગચ્છમાંથી સૂત્ર ભણવા માટે આવેલા સાધુઓ પર પણ સૂત્રવાચનાદ્વારા અનુગ્રહ થાય છે. વળી સૂત્રની વાચના દેવામાં મગ્ન બનેલાનું ચિત્ત આડુઅવળું દોડતું નથી. આમ પ્રાયઃ ચિત્તવિસ્રોતસિકાના અભાવમાં મોહનીયકર્મ પણ જોર કરી શકે નહિ, કેમકે 'જેનું ચિત્ત ચંચળ છે તેને જ મોહ પીડે છે.' આમ સૂત્રવાચનાદ્વારા 'મોહ' પર વિજય મેળવી શકે છે. આટલા કારણોથી ઉપાધ્યાય સૂત્રની વાચના આપે છે. "તપ, નિયમ, વિનયવગેરે ગુણોના ભંડાર, તથા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર, અને સંગ્રહ ઉપગ્રહમાં કુશળ-પ્રવર્તી (=પ્રવર્તક) આવા પ્રકારના હોય છે." સંગ્રહ=શિષ્યોને સમ્યગ્ રીતે ગ્રહણ કરવા (=અનુગ્રહવગેરેથી ગચ્છમાં સ્થિર કરવા.) ઉપગ્રહ=જ્ઞાનવગેરેમાં સીદાતા-પ્રમાદ કરતા શિષ્યોને જ્ઞાન વગેરેમાં સ્થિર કરવા યોગ્ય આલંબન આપવું. સંયમ અને તપના યોગોનો જે જ્યાં યોગ્ય હોય તેને ત્યાં પ્રવૃત્ત કરનાર અને જે અસમર્થ હોય તેને તે યોગમાંથી નિવૃત્ત કરનાર તથા સમુદાયની ચિંતા કરનારો પ્રવર્તી (=પ્રવર્તક) હોય છે. તે પ્રવર્તી આવી 'યથાયોગ્ય પ્રશસ્તયોગોમાં સાધુને પ્રવૃત્ત કરવાનો સ્વભાવ છે જેનો એ પ્રવર્તી" વ્યુત્પત્તિ અર્થને સંગત બને. "સંવિગ્ન, માર્દવયુક્ત, ધર્મપ્રિય તથા જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર અંગેના અર્થોની પરિહાનિમાં જે સ્મરણ કરાવે, તે સ્થવિર." જે સાધુ જે અર્થોને (યોગોને) હાનિ પહોંચાડતો હોય, તે યોગો અંગે તે સાધુને સ્મારણા (=પ્રેરણા) કરનાર સ્થવિર કહેવાય. કેમકે "સ્થિર કરે તે સ્થવિર" એવી વ્યુત્પત્તિ છે. કહ્યું જ છે કે "પ્રવર્તકે જે યોગમાં જે સાધુને જોડયો હોય, તે યોગોમાંથી જે યોગમાં જે સાધુ છતી શક્તિએ સીદાતો હોય તે સાધુને તે યોગ અંગે અત્યંત શિક્ષણ આપવા દ્વારા સ્થિર કરતો હોવાથી સ્થવિર (કહેવાય.)" "ઉદ્ધાવન, પ્રધાવન, ક્ષેત્ર અને ઉપધિની માર્ગણાઓમાં અવિષાદી હોય. અને સૂત્ર અર્થ અને તદુભયનો જ્ઞાતા હોય ગીતાર્થો આવા પ્રકારના હોય છે." ઉત્=પ્રબળતાથી ધાવન=ગચ્છના કાર્યો કરવાની તૈયારી. સૂત્રમાં 'ઉદ્ધાવના' ઈત્યાદિ જે સ્ત્રીલિંગ નિર્દેશ કર્યો છે તે પ્રાકૃતભાષાને કારણે છે. પ્રધાવન=કાર્ય ઝડપથી પૂર્ણ કરવું. ક્ષેત્રમાર્ગણા= ક્ષેત્રપ્રત્યુપેક્ષા. (=માસકલ્પવગેરે માટે યોગ્ય નવા ક્ષેત્રની તપાસ કરવી) ઉપધિમાર્ગણા= વસ્ત્રવગેરે ગચ્છોપયોગી ઉપધિ પ્રાપ્ત કરવી. આ બધા કાર્યોમાં વિષાદ કરવાવાળો ન હોય, પણ સદા ઉમંગી હોય. તથા સૂત્ર અર્થ અને તદુભયના જ્ઞાતા ગીતાર્થ=ગણાવચ્છેદક હોય છે. આમ (૧) આચાર્ય (૨) ઉપાધ્યાય (૩) પ્રવર્તક (૪) સ્થવિર અને (૫) ગણાવચ્છેદક આ પાંચ પદવાળા મુનિઓ વિનાના ગચ્છમાં રહેતો સાધુ અતિચાર વગેરેના કારણથી પ્રાયશ્ચિત્તભાગી

असतीए लिंगकरणं सामाइअ इतरं च कितिकम्मं । तत्थेव य सुद्धतवो गवेसणा जाव सुहदुक्खे ॥" असत्य-विद्यमाने पश्चात्कृतस्याभ्युत्थाने गृहस्थत्वाल्लिङ्गकरणं इत्वरकालं लिङ्गसमर्पणं । तथा इत्वरम्-इत्वरकालं सामयिकमारोपणीयं, ततस्तस्यापि निषद्यामारचय्य कृतिकर्म वन्दनकं कृत्वा तत्पुरत आलोचयितव्यं तदेवमसतीति व्याख्यातम् । अधुना तत्रैवेति व्याख्यायते-पार्श्वस्थादिको नाभ्युत्तिष्ठति शुद्धं च तपस्तेन प्रायश्चित्ततया दत्तं ततस्तत्रैव स तच्छुद्धं तपो वहति । यावत्तपो वहति तावत्तस्यालोचनाप्रदायिनः सुखदुःखे गवेषयति-सर्वमुदन्तं वहतीत्यर्थः । पश्चात्कृतविधिमाह-"लिंगकरणं णिसेज्जा कितिकम्ममणिच्छतो पणामो अ । एमेव देवयाए णवरं सामाइयं मोत्तुं ॥" पश्चात्कृतस्येत्वरकालसामायिकारोपणपुरस्सरमित्वरकालं लिङ्गकरणं रजोहरणसमर्पणं, तदनन्तरं निषद्याकरणं, ततः कृतिकर्म वन्दनकं दातव्यम् । अथ स वन्दनकं नेच्छति ततस्तस्य प्रणामो वाचा कायेन च प्रणाममात्रं कर्त्तव्यं, पार्श्वस्थादेरपि कृतिकर्म वन्दनकं दातव्यम् । अथ स वन्दनकं नेच्छति ततस्तस्य

બને, ત્યારે પોતાના આચાર્યવગેરે પાંચનો અભાવ હોવાથી એ સાધુએ સૂત્રમાં દર્શાવેલ ક્રમથી અન્ય સાંભોગિક વગેરે પાસે જવું, યાવત્ (માનસિક કલ્પનાથી) પરંપરાએ સિદ્ધો પાસે જઈ તેમની પાસે આલોચના કરવી, ક્રમ આ પ્રમાણે છે. આચાર્યના અભાવમાં ઉપાધ્યાય પાસે જવું. અહીં ક્રમને ઓળંગી બીજા પાસે જાય, તો 'ચતુર્લઘુ' પ્રાયશ્ચિત આવે. હવે સૂત્રની આગળ વ્યાખ્યા કરે છે. જો પોતાના આચાર્ય-ઉપાધ્યાય અતિ દૂર હોય, અથવા હોય જ નહિ, તો જ્યાં વિશિષ્ટ સામાચારીમાં નિપુણ, બહુશ્રુત=છેદવગેરે ગ્રંથોમાં કુશળ તથા ઉદ્ભ્રામક=ઉદ્યતવિહારી અથવા પાઠાંતરથી બહુઆગમ=અર્થથી ઘણા આગમોના જ્ઞાતા હોય, તેવા સાંભોગિકસાધર્મિક પાસે જવું જોઈએ. અને તેની પાસે આલોચના કરવી જોઈએ. અહીં પણ 'યાવત્' પદથી પ્રતિક્રમણવગેરે પદસમુદાય સમજી લેવા. હવે ઉપરોક્ત લક્ષણવાળા સાંભોગિકસાધર્મિક હોવા છતાં પણ બીજાની પાસે આલોચના કરવામાં 'ચતુર્લઘુ' પ્રાયશ્ચિત્ત આવે. સાંભોગિકસાધર્મિકના અભાવમાં બહુશ્રુત અન્યસાંભોગિક સંવિગ્ન સાધર્મિક પાસે આલોચના કરવી, તેના પણ અભાવમાં બહુશ્રુત સારૂપિકની પાસે આલોચના કરવી. તેના પણ અભાવમાં ગીતાર્થ પશ્ચાત્કૃત પાસે આલોચના કરવી. આ બાબતમાં આ પ્રકારની વિધિ છે. "સંવિગ્ન, ગીતાર્થ, સારૂપિક અને પશ્ચાત્કૃત, ગીતાર્થ પાસે અનુક્રમે પૂર્વપૂર્વના અભાવમાં અભ્યુત્થાન કરી ત્યાં જ કે અન્યત્ર પ્રતિક્રમણ કરે" અન્યસાંભોગિક સંવિગ્નના અભાવમાં ગીતાર્થ પાર્શ્વસ્થ પાસે આલોચના કરવી, તેના પણ અભાવમાં સારૂપિક (આગળ ઉપર આનું સ્વરૂપ બતાવાશે) પાસે આલોચના કરવી, તેના પણ અભાવમાં ગીતાર્થ પશ્ચાત્કૃત પાસે આલોચના કરવી. આ બધામાંથી જેનીપાસે આલોચના કરવાની હોય, તેનું અભ્યુત્થાન કરવું. અભ્યુત્થાન એટલે વંદન, પ્રતીચ્છન વગેરેનો સ્વીકાર કરાવવો. કહ્યું જ છે કે અભ્યુત્થિત કર્યા બાદ અર્થાત્ વંદનપ્રતીચ્છનાદિ પ્રત્યે અભ્યુપગમ કરાવ્યાબાદ (=અન્યસાંભોગિકવગેરે વંદન સ્વીકારે તે પછી) આલોચના પ્રતિક્રમણ કરવું. જો પાર્શ્વસ્થાવગેરે પોતાની હીનગુણતાને કારણે વંદન વગેરેરૂપ અભ્યુત્થાન સ્વીકારે નહિ, અને તેથી અભ્યુત્થાનનો અભાવ હોય, તો તે પાર્શ્વસ્થાવગેરેનું આસન સ્થાપી, અને માત્ર પ્રણામ કરી આલોચના કરવી. પશ્ચાત્કૃત (દીક્ષાને છોડી ગૃહસ્થ બનેલા) પાસે આલોચના લેવાની હોય, તો તે પશ્ચાત્કૃતને અલ્પકાલીન સામાયિકમાં રાખી અને અલ્પકાલીન લિંગ આપી તેની પાસે વિધિસર આલોચના કરવી. "અન્નત્થ તત્થેવ વા' જો પાર્શ્વસ્થ વગેરે અભ્યુત્થાન કરતા હોય તો શાસન-હીલનાના ભયથી તે સાધુએ બીજે જઈને મળેલા પ્રાયશ્ચિત્તને કે મહિનાથી માંડી છ મહિના સુધીના શુદ્ધતપને અથવા પરિહાર તપને વહન કરવું જોઈએ. જો એ પાર્શ્વસ્થ વગેરે અભ્યુત્થાન કરતા ન હોય, અને તે પાર્શ્વસ્થ વગેરેએ શુદ્ધ તપ આપ્યો હોય, તો ત્યાં જ તે તપને વહન કરે. આ જ વાત બતાવે છે. અભાવમાં=પશ્ચાત્કૃતના અભ્યુત્થાનનો અભાવ હોય તો (=પશ્ચાત્કૃત અભ્યુત્થાન કરતો ન હોય તો) ગૃહસ્થ હોવાથી તે પશ્ચાત્કૃતને અલ્પકાળ માટે લિંગ આપવું. તથા

प्रणामो वाचा कायेन च प्रणाममात्रं कर्त्तव्यं, पार्श्वस्थादेरपि कृतिकर्मानिच्छायां प्रणामः कर्त्तव्यः। एवमेवानेनैव प्रकारेण देवताया अपि सम्यग्भावितायाः पुरत आलोचयति नवरं सामायिकारोपणं लिङ्गसमर्पणं च न कर्त्तव्यमविरतत्वेन तस्यास्तद्योग्यताया अभावात्। यदुक्तं गवेषणाजावसुहदुक्खे-तद् व्याख्यानयति-"आहारउवहिसेज्जाएसणमाइसु होइ जइअव्वं। अणुमोयणकारावणसिक्खत्ति पयम्मितो सुद्धो॥" आहारः=पिण्डः, उपधिः=पात्रनिर्योगादिः, शय्या=वसतिः, एषणाशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। आहाराद्येषणात्रये आदिना तद्विनयवैयावृत्त्यादिषु च भवति तेन यतितव्यमनुमोदनेन कारापणेन च, किमुक्तं भवति? यदि तस्यालोचनार्हस्य कश्चिदाहारादीनुत्पादयति ततस्तस्यानुमोदनाकरणतः प्रोत्साहने यतते। अथान्यः कश्चिन्नोत्पादयति ततः स्वयमालोचक आहारादीन् शुद्धानुत्पादयति, अथ शुद्धं नोत्पाद्यते ततः श्राद्धान् प्रोत्साह्याकल्पिकानप्याहारादीन् यतनयोत्पादयतीति। अथाकल्पिकाहारादीनुत्पादयतस्तस्य मलीनतोपजायते, अथ च स शुद्धिकरणार्थं तदन्तिकमागतस्ततः परस्परविरोधः। अत्राह-"सिक्खत्ति पयम्मि तो सुद्धो" यद्यपि नाम तस्यालोचनार्हस्यार्थायाकल्पिकानप्याहारादीनुत्पादयति तथाप्यासेवनाशिक्षा तस्यान्तिके क्रियत इति द्वितीयपदेऽपवादपदे वर्त्तमानः शुद्धः एव। इदमेव भावयति-"चोयइसे परिवारं अकरेमाणे भणेइ वा सड्ढे। अव्वुच्छित्तिकरस्स उ सुयभत्तीए कुणह पूयं"॥

તેનામાં અલ્પકાળનું સામાયિક આરોપવું. પછી તેના આસનને રચી કૃતિકર્મ=વંદન કરવું. તે પછી તેની આગળ આલોચના કરવી." (આ પ્રમાણે 'અસતિ' પદની વ્યાખ્યા થઈ. હવે તત્થ=તત્ર પદની વ્યાખ્યા કરે છે.) જો એ પાર્શ્વસ્થ વગેરે અભ્યુત્થાન કરતા ન હોય, અને તેઓએ પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે શુદ્ધ તપ આપ્યો હોય, તો તે સાધુ તે શુદ્ધતપને ત્યાં જ વહન કરે. અને પોતે જ્યાં સુધી તપને વહન કરે ત્યાં સુધી આલોચના પ્રદાતાના (=પાર્શ્વસ્થ વગેરેના) સુખ દુઃખની ગવેષણા=ખબર રાખે-કાળજી રાખે. પશ્ચાત્કૃત્ અંગે વિધિ બતાવે છે. "લિંગ કરવું, નિષદ્યા રચવી, કૃતિકર્મ કરવું, અનિચ્છા રાખે તો પ્રણામ કરવા, સામાયિક ને છોડી આ જ પ્રમાણે દેવતા અંગે કરવું." પશ્ચાત્કૃતને ઈત્વરસામાયિકપૂર્વક લિંગ આપી તેનું આસન રચી વંદન કરવું. જો પશ્ચાત્કૃત વંદનની ના પાડે, તો તેને વચન અને કાયાથી પ્રણામ કરવા. પાર્શ્વસ્થવગેરે પણ વંદન ન ઈચ્છે તો માત્ર પ્રણામ જ કરવા. આ જ પ્રમાણે સમ્યગ્ભાવિતદેવતા આગળ પણ આલોચના કરવી. પરંતુ તે દેવતાને સામાયિકનું આરોપણ અને લિંગ અર્પણ ન કરવું કેમકે અવિરત હોવાથી દેવતામાં સામાયિકની યોગ્યતા જ નથી. (સમ્યગ્દૃષ્ટિદેવ પણ ચોથા ગુણસ્થાનકને જ પામી શકે. તેથી ઈત્વરસામાયિક પણ તેને સંભવી ન શકે). હવે "ગવેસણા જાવ સુહ દુક્ખે" પદની વ્યાખ્યા કરે છે. 'આહાર, ઉપધિ તથા શય્યા અંગેના એષણામાં કરાવણ અને અનુમોદનાથી ઉદ્યમ કરવો. 'શિક્ષા' અપવાદપદે શુદ્ધ છે." આહાર, તથા પાત્રા વગેરે ઉપધિ અને ઉપાશ્રયરૂપ શય્યા આ ત્રણેની સાથે 'એષણા' શબ્દને સંબંધ છે. એટલે કે પાર્શ્વસ્થ વગેરે માટે આહાર વગેરે ત્રણની એષણામાં તથા 'આદિ' પદથી તે પાર્શ્વસ્થ વગેરેના વિનયવૈયાવચ્ચવગેરેઅંગે અનુમોદના અને કરાવણદ્વારા ઉદ્યમ કરવો. અર્થાત્ જો તે આલોચનાને યોગ્ય (=જેની પાસે આલોચના કરવાની હોય તે) વ્યક્તિ માટે આહારવગેરેની વ્યવસ્થા કોઈ બીજી વ્યક્તિ કરતી હોય, તો તેની અનુમોદના કરવા દ્વારા તે બીજી વ્યક્તિને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. અને જો બીજો કોઈ આહારવગેરેની વ્યવસ્થા કરનાર ન હોય, તો આલોચના કરનાર સાધુએ પોતે એ પાર્શ્વસ્થા વગેરેને શુદ્ધ આહારઆદિ લાવી આપવા જોઈએ. જો શુદ્ધઆહાર મળી શકે તેમ ન હોય તો, શ્રાવકવગેરેને પ્રોત્સાહિત કરી અકલ્પ્ય=એષણાવગેરે દોષોથી અશુદ્ધ આહાર પણ યતનાથી લાવે.

શંકા :–આ પ્રમાણે અશુદ્ધઆહાર લાવવામાં તો સાધુને અતિચાર લાગશે. અને અતિચારની શુદ્ધિ કરવા તો તે પાર્શ્વસ્થાવગેરે પાસે આવ્યો છે. આમ અતિચારની આલોચના કરવા માટે આવેલો સાધુ અતિચાર લગાડવાની ક્રિયા કરે એમાં પરસ્પરવિરોધ આવશે.

प्रथमं स तस्यालोचनार्हस्य परिवारं वैयावृत्त्यादिकमकुर्वन्तं चोदयति=शिक्षयति । तथा 'ग्रहणासेवनशिक्षानिष्णात एषः, तत एतस्य विनयवैयावृत्त्यादिकं क्रियमाणं महानिर्जराहेतुरिति ।' एवमपि शिक्ष्यमाणो यदि न करोति ततस्तस्मिन्नकुर्वाणे स्वयमाहारादीनुत्पादयति । अथ स्वयं शुद्धं प्रायोग्यमाहारादिकं न लभते ततः श्राद्धान् भणति=प्रज्ञापयति प्रज्ञाप्य च तेभ्योऽकल्पिकमपि यतनया संपादयति । न च वाच्यं तस्यैवं कुर्वतः कथं न दोषो, यत आह-'अवोच्छित्ती' त्यादि-अव्यवच्छित्तिकरस्य पार्श्वस्थादेः श्रुतभक्त्या हेतुभूतयाऽकल्पिकेनाप्याहारादिना कुरुत पूजां यूयं, न च तत्र दोषः । इयमत्र भावना-यथा कारणे पार्श्वस्थादीनां समीपे सूत्रमर्थं गृह्णानोऽकल्पिकमप्याहारादिकं यतनया तदर्थं प्रतिसेवमानः शुद्धो ग्रहणशिक्षायाः क्रियमाणत्वात् , एवमालोचनार्हस्यापि निमित्तं प्रतिसेवमानः आसेवनशिक्षायास्तत्समीपे क्रियमाणत्वात् । एतदेव स्पष्टतरं भावयन्नाह-"दुविहासतीए तेसिं आहारादि करेइ सव्वेसिं । पणहाणीए जयंतो अत्तट्ठाएवि एमेव ॥" दुविहासइत्ति' तेषां पार्श्वस्थादीनां कार्याकरणतः स्वरूपतश्च द्विविधे परिवाराभावे सति, 'से'-तस्यालोचनार्हस्याहारादिकं सर्वं कल्पिकमकल्पिकं वा यतनया करोत्युत्पादयति पञ्चकहान्या उपलक्षणाद्दशादिहान्यापि यतमानो न केवलमालोचनार्हार्थं, कारणे समुत्पन्ने

સમાધાન :- અહીં સૂત્રમાં 'सिक्खत्ति पयम्मि तो सुद्धो' એમ કહ્યું છે. સાધુ પાર્શ્વસ્થ માટે અકલ્પિક આહાર લાવતો હોવા છતાં, પાર્શ્વસ્થ પાસે આલોચનાકરવારૂપ આસેવનશિક્ષા લઈ રહ્યો છે. તેથી અપવાદપદમાં વર્તતો તે સાધુ શુદ્ધ જ છે. આ જ વાતને સૂત્રમાં બતાવે છે-"નહિ કરતા પરિવારને પ્રેરણા કરે અથવા શ્રાવકને કહે. શ્રુતભક્તિથી પૂજા કરવી જોઈએ." સો પ્રથમ એ આલોચનાર્હ (=જેની પાસે આલોચના કરવાની છે તે પાર્શ્વસ્થ વગેરે)ની વૈયાવચ્ચ ન કરનાર તેના=આલોચનાર્હના પરિવારને પ્રેરણા આપે કે આ વ્યક્તિ ગ્રહણશિક્ષા અને આસેવનશિક્ષામાં નિષ્ણાત છે. તેથી 'આના વિનય-વૈયાવચ્ચવગેરે કરવાથી ઘણી નિર્જરા થાય છે.' આ પ્રમાણે સમજાવવા છતાં તેનો પરિવાર વૈયાવચ્ચવગેરે કરવામાં ઉદ્યમ ન કરે, તો આલોચક સાધુ પોતે એ આલોચનાર્હ પાર્શ્વસ્થ વગેરે માટે આહારવગેરે લઈ આવે. હવે જો તે પાર્શ્વસ્થ વગેરેને યોગ્ય શુદ્ધ આહાર પોતે મેળવી ન શકે, તો તે સાધુ શ્રાવકોને સમજાવી તે શ્રાવકો પાસેથી અકલ્પ્યઆહારને પણ યતનાથી લાવી પાર્શ્વસ્થ વગેરેને આપે. 'આમ અશુદ્ધઆહાર લાવવામાં સાધુને દોષ લાગશે' એમ ન કહેવું. કેમકે 'અવોચ્છિત્તિ' શ્રુતભક્તિના હેતુથી અવ્યવચ્છેદકરનાર પાર્શ્વસ્થાની અકલ્પ્ય આહારથી પણ તમે પૂજા કરો, તેમાં દોષ નથી.' એમ કહ્યું છે. અહીં આ તાત્પર્ય છે- જેમ કારણવિશેષથી પાર્શ્વસ્થવગેરે પાસે રહી સૂત્ર કે અર્થ ગ્રહણ કરતો સાધુ, તે અર્થે યતનાથી અશુદ્ધઆહારવગેરેનું પ્રતિસેવન કરવા છતાં ગ્રહણશિક્ષા કરતો હોવાથી શુદ્ધ છે. તેમ આલોચનાર્હ પાર્શ્વસ્થવગેરેના નિમિત્તે અકર્તવ્યઆહારાદિનું પ્રતિસેવન કરનાર સાધુ પણ તે પાર્શ્વસ્થાવગેરે પાસે આસેવનશિક્ષા કરી રહ્યો હોવાથી શુદ્ધ જ છે. આ જ વાતને વધુ સ્પષ્ટ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે- "બે પ્રકારના અભાવમાં તે સર્વેના આહારવગેરેને પંચકહાનિથી યતના કરતો સાધુ મેળવે. તે પ્રમાણે પોતાના અંગે પણ." 'દુવિહાસઈ'=તે પાર્શ્વસ્થવગેરેના પરિવારનો બે પ્રકારે અભાવ હોય. (૧) પરિવાર હોવા છતાં વૈયાવચ્ચ વગેરે ન કરવાથી કાર્યઅકરણરૂપે અભાવ. અને (૨) સ્વરૂપથી જ પરિવારનો અભાવ હોય. તો સાધુ પોતે પાર્શ્વસ્થવગેરેનો કલ્પિક કે અકલ્પિક આહારઆદિ પંચક હાનિથી (ઉપલક્ષણથી દશક હાનિ વગેરે-આ પ્રાયશ્ચિત્તના ગૂઢ સંકેત છે.) જયણાપૂર્વક લાવે. માત્ર પાર્શ્વસ્થવગેરેના આહારને નહિ પણ, કારણવિશેષ ઉત્પન્ન થાય તો પોતાના માટે પણ ઉપરોક્ત જયણાથી અશુદ્ધઆહાર લાવે તો સાધુને દોષ લાગતો નથી. (પંચકહાનિ=ઓછા-ઓછા દોષવાળા આહાર આદિને મેળવવા પ્રયત્ન કરવો. પહેલા જઘન્ય દોષવાળા આહાર માટે ઉદ્યમ કરવો. તે ન મળે તો તેના કરતાં કંઈક વધુ અશુદ્ધ દોષવાળા આહાર અંગે પ્રયત્ન કરવો ઈત્યાદિ તાત્પર્યાર્થ છે.) આ પ્રમાણે પાર્શ્વસ્થવગેરે પાસે આલોચના કરવાની હોય તો તે કરવાની વિધિ બતાવી. હવે જો બહુશ્રુત પાર્શ્વસ્થવગેરેનો પણ અભાવ હોય, તો જ્યાં સમ્યગ્ભાવિત=જિનવચનથી પરિણતચિત્તવાળા દેવતા હોય ત્યાં જઈ તેમની પાસે આલોચના કરવી.

आत्मार्थमप्येवमेव यतमानः शुद्धः । अथाग्रे तस्याप्यभावे यत्रैव सम्यग्भावितानि जिनवचनवासितान्तःकरणानि दैवतानि पश्यति तत्र गत्वा तेषामन्तिके आलोचयेत् । दैवतानि हि भृगुकच्छगुणशिलादौ भगवत्समवसरणेऽनेकशो विधीयमानानि शोधिकारणानि दृष्ट्वा विशोधिदानसमर्थानि भवन्ति महाविदेहेषु गत्वा तीर्थकरानापृच्छय वाऽष्टमेनाकम्प्य तत्पुरत आलोचयेत् । तासामपि देवतानामभावेऽर्हत्प्रतिमानां पुरतः स्वप्रायश्चित्तदानकुशल आलोचयति । ततः स्वयमेव प्रतिपद्यते प्रायश्चित्तं, तासामप्यभावे ग्रामादेर्बहिः प्राचीनादिदिगभिमुखः करतलाभ्यां प्रगृहीतस्तं तथा, शिरसावर्त्तो यस्य तमलुक्समासः । अञ्जलिं कृत्वा एवं वदेत् 'एतावन्तो मेऽपराधा एतावत्कृत्वोऽहमपराद्धः' एवमर्हतां सिद्धानामन्तिके आलोचयेत् । प्रायश्चित्तदानविधिविद्वानालोच्य च स्वयमेव प्रतिपद्यते प्रायश्चित्तं, स च तथा प्रतिपद्यमानः शुद्ध एव सूत्रोक्तविधिना प्रवृत्तेः । यदपि च विराधितं तत्रापि शुद्धः प्रायश्चित्तप्रतिपत्तेरिति ॥

(**શંકા :–** સમ્યગ્ભાવિત હોવા છતાં દેવતાને પ્રાયશ્ચિત્ત સંબંધીના છેદસૂત્રોનું જ્ઞાન કયાંથી હોય કે જેથી તેમની આગળ આલોચના કરી શકાય ? અને પ્રાયશ્ચિત્ત સંબંધી જ્ઞાન વિનાના પાસે છેવટે આલોચના કરી શકાતી હોય તો પછી દેવતાને બદલે અગીતાર્થ સંયત પાસે આલોચના કરવી વધુ સારી છે કેમકે દેવતારૂપ અસંયતનુ અભ્યુત્થાન કરવા કરતાં સંયતનું અભ્યુત્થાન કરવું વધુ સારું છે.

સમાધાન :– છેદગ્રંથોને નહિ ભણેલા અગીતાર્થ પાસે આલોચના કરવાનો સ્પષ્ટ નિષેધ છે. કેમકે તેમાં બન્ને પક્ષે ઘણા દોષો રહેલા છે. તેથી એ હેતુથી જ છેવટે આત્મસાક્ષિકઆલોચના કરવાનું કહ્યું છે, પણ અગીતાર્થપાસે આલોચના કરવાનું કહ્યું નથી. દેવતા પાસે શા માટે આલોચના કરવાની છે ? તેનો હેતુ ટીકામાં બતાવે છે-) ભરૂચ, ગુણશિલચૈત્યવગેરે સ્થળે રહેલા દેવોની હાજરીમાં ત્યાં સમવસરેલા ભગવાન પાસે અનેકવાર ઘણા સાધુભગવંતો વડે કરાતી આલોચના અને ભગવાન્ વડે બતાવાયેલા તે-તે અતિચારની શુદ્ધિ કરનારા પ્રાયશ્ચિત્તોને જોઈ તેનાથી ભાવિત થયેલા દેવો અતિચારની વિશુદ્ધિ કરનારા પ્રાયશ્ચિત્ત દેવામાં સમર્થ બને છે. અથવા તો દેવ મહાવિદેહમાં જઈ વિચરતા તીર્થંકરોને પૂછી પ્રાયશ્ચિત્ત આપી શકે. તેથી 'અટ્ઠમ' તપ કરી દેવને સાક્ષાત્કરી તેની આગળ આલોચના કરવી. આવા દેવોના અભાવમાં સ્વયં પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાની વિધિના જ્ઞાનમાં કુશળ સાધુએ **જિનપ્રતિમા આગળ આલોચના કરવી.** અને પછી માયાવિનાના ભાવથી પોતાની મેળે જ પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ લેવું. જિનપ્રતિમાના પણ અભાવમાં ગામ વગેરેની બહાર પૂર્વ વગેરે દિશાની સન્મુખ ઉભા રહી બે હાથ જોડી, શિરસાવર્ત અંજલિ કરી આ પ્રમાણે કહેવું-આટઆટલા મારા અપરાધો છે-હું આટલી વાર અપરાધી છું આ પ્રમાણે અરિહંત-સિદ્ધોની આગળ આલોચના કરી પ્રાયશ્ચિત્તદાનની વિધિમાં વિદ્વાન સાધુએ સ્વયં પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરી લેવું. આ પ્રમાણે આલોચના કરનાર સાધુ સૂત્રમાં કહેલી વિધિને અનુસર્યો હોવાથી શુદ્ધ જ છે. પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાથી અતિચારો અંગે પણ શુદ્ધ છે. (શિરસાવર્ત' શબ્દમાં અલુક્ સમાસ છે.)

"अहं च भोगरायस्स" આ ગાથા રાજીમતી રથનેમિને કહી રહી હોવાથી અહીં 'પુત્રી' પદનો અધ્યાહારથી આક્ષેપ થાય છે એમ વક્તા અને વાકયના સંબંધ પરથી જ્ઞાત થાય છે. તે જ પ્રમાણે 'सम्मं भाविआइं' આ પદ વિશેષણ છે. તેથી વિશેષ્ય-તરીકે 'દેવતા' અને ચૈત્ય' એમ બેની ઉપસ્થિતિ થાય છે. અર્થાત્ આ બન્ને પદો સમ્યગ્ભાવિત' પદના વિશેષ્યો છે. તેથી સમ્યગ્ભાવિત પદનો 'દેવતા' પદ સાથે સમ્બન્ધ જોડયા બાદ, ચૈત્યપદ સાથે સમ્બન્ધ જોડવા ફરીથી એ પદને ગ્રહણ કરવું. તેથી 'સમ્યગ્ભાવિત જિનપ્રતિમા આગળ આલોચના કરવી' એવો તાત્પર્યાર્થ છે. અહીં આલોચના-કરણ વખતે મનઃશુદ્ધિમાં વિશેષતા લાવવા જ બે દિશાના ઉપાદાનની જેમ સમ્યગ્ભા-

अत्र 'सम्मंभाविआइं'त्ति विशेषणेनैव देवतानां, चैत्याणां च 'अहं च भोगरायस्स' (दसवै. अ. २ गा. ८) इत्यत्र पुत्र्या इवाक्षेपात् विशेषद्वयानुरोधेनावृत्तिं कृत्वा व्याख्येयम् । सम्यग्भावितप्रतिमापुरस्कारश्च मनःशुद्धेर्विशेषायैव दिग्द्वयपरिग्रह इवेति न्यायोपेतमेव । यत्तूच्यते कुमतिना सम्यग्भावितपदेनाविरतसम्यग्दृष्टेरेव पारिशेष्येण ग्रहान्न प्रतिमास्पृश इति तदस्पृश्या-स्पर्शस्य भूषणत्वान्न दूषणमालोचनादानार्हस्य गीतार्थस्यासंभवेऽध्यात्मशुद्धये प्रतिमाश्रयणस्यैव

વિતજિનપ્રતિમાનો પુરસ્કાર કર્યો છે. તેથી આ પુરસ્કાર ન્યાયસંપન્ન જ છે. (સ્વાભાવિક છે કે શ્રદ્ધાસંપન્ન નયજ્ઞ, ગીતાર્થ સાધુને પ્રતિમામાં પરમાત્માનો વાસ દેખાય, અને પ્રતિમામાં પરમાત્માની જ કલ્પના કરે. અને પોતાને પરમાત્મા સમક્ષ ઉપસ્થિત થયેલો સમજી વિશેષસંવેગથી અને માયાશલ્યથી રહિત થઈ આલોચના કરે આ યોગ્ય જ છે.)

[ક્રમપ્રાપ્તપ્રતિમાસમક્ષ આલોચનાદાનની શાસ્ત્રાર્થતા]

પ્રતિમાલોપક :– અહીં આલોચનાઅર્હ તરીકે આચાર્યના ક્રમથી છેવટે પશ્ચાત્કૃત સુધી નામોલ્લેખપૂર્વક બતાવ્યા. આ ક્રમમાં સમ્યક્ત્વના સાધર્મ્યથી–અથવા શાસનના સાધર્મ્યથી છેલ્લે અવિરતસમ્યક્ત્વી આવે છે. તેથી પારિશેષ્યન્યાયથી 'સમ્યગ્ભાવિત' પદથી અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ મનુષ્ય જ આલોચનાર્હ તરીકે સૂચિત થાય છે. વળી સમ્યગ્ભાવિત દેવતાઓને પણ આલોચનાર્હ તરીકે દર્શાવ્યા છે. તેથી સમ્યગ્ભાવિત પદથી અવિરતસમ્યક્ત્વીનું જ સૂચન થાય છે. આમ પ્રતિમાનો તો આલોચનાર્હ તરીકે સ્પર્શ કર્યો જ નથી

ઉત્તરપક્ષ :– અસ્પૃશ્ય વ્યક્તિ પ્રતિમાનો સ્પર્શ ન કરે, તે પ્રતિમા માટે દૂષણરૂપ નથી પણ ભૂષણરૂપ જ છે. બાકી શાસ્ત્રાર્થ તો એવો જ છે કે, આલોચનાદાનયોગ્ય ગીતાર્થ પ્રાપ્ત ન થાય, તો પ્રતિમાનો જ આશરો લેવો

(પણ અગીતાર્થની સમક્ષ આલોચના ન કરવી. વળી અવિરતસમ્યક્ત્વી જ જો સમ્યગ્ભાવિત પદથી ઈષ્ટ હોત, તો અવશ્ય પશ્ચાત્કૃતાદિની જેમ તેને અંગે પણ બહુશ્રુતાદિ વિશેષણો વાપર્યા હોત. દેવતા પણ પૂર્વદૃષ્ટના કારણે અથવા સાક્ષાત્ તીર્થંકર પાસેથી જાણી લઈ યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત દેવામાં સમર્થ હોવાથી જ આલોચનાર્હ તરીકે સૂચવ્યા છે–તે ટીકાથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. જો અગીતાર્થ પાસે પણ આલોચના કરી શકાતી હોત, તો અગીતાર્થ સંયતને પણ આલોચનાર્હ તરીકે બતાવ્યા હોત. અને અવિરતના અભ્યુત્થાનાદિ વિનય કરવા કરતાં અગીતાર્થ સંયતના અભ્યુત્થાનાદિ જ વધુ યોગ્ય ઠરત. વળી પશ્ચાત્કૃતનો નિર્દેશ છે, પણ જેણે એકવાર પણ સંયમ ગ્રહણ નથી કર્યું–તેવા શ્રાવકનો નિર્દેશ નથી. આ જ સૂચવે છે કે ગૃહસ્થને છેદસૂત્ર ભણવાનો અધિકાર નથી–અને તેથી તેના જ્ઞાન વિના પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાનો અધિકાર પણ નથી. પશ્ચાત્કૃત વગેરે પણ પૂર્વે ચારિત્ર અવસ્થામાં આ ગ્રન્થોના અભ્યાસ આદિથી પ્રાયશ્ચિત્ત આદિમાં કુશળ હોવાથી જ છેવટના અધિકારી તરીકે નિર્દિષ્ટ છે. ઈત્યાદિ અનેક દૃષ્ટિથી વિચારતા દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાત ઉપલબ્ધ થાય છે કે (૧) ગૃહસ્થને છેદસૂત્રો ભણવાનો અધિકાર નથી. (૨) પશ્ચાત્કૃતાદિને છોડી ગૃહસ્થ પાસે આલોચના કરી શકાય નહિ કે તેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત આપી શકે નહિ. (૩) અગીતાર્થ સાધુ પાસે પણ આલોચના કરવી નહિ. કેમકે આ ત્રણે સ્થળે લાભને બદલે નુકશાન છે. તેથી જ ગીતાર્થના અભાવમાં આલોચનાર્હ તરીકે પ્રતિમા હજી માન્ય છે પણ અગીતાર્થ તો નહિ જ...આ શાસ્ત્રાર્થ છે.)

शास्त्रार्थत्वाद् अर्हत्सिद्धपुरस्कारस्य कथमिदमुत्सर्गतामवलम्बतामिति चेत्? पश्चात्कृताद्याश्रयणमपि कथमिति स्वयमेव विभावय। वक्तृविशेषत्वादिति चेत्? सद्भावासद्भावाभ्यामत्रापि विशेषं विभावय। एतेन 'पर्यन्तोऽप्यत्राऽर्हदादिग्रहणं प्रतिमाश्रयणमि'त्यपि दुर्वचनं निरस्तम्। ततोऽप्यग्रेऽर्हत्सिद्धपुरस्कारस्योक्तेरिति किमतिपल्लवितेन? ॥६४॥

तीर्थेशप्रतिमार्चनं कृतवती सूर्याभवद्भक्तितो,
यत्कृष्णा परदर्पमाथि तदिदं षष्ठाङ्गविस्फूर्जितम्।
सच्चक्रे खलु या न नारदमृषिं मत्वा व्रतासंयतं,
मूढानामुपजायते कथमसौ न श्राविकेति भ्रमः ॥६५॥

પ્રતિમાલોપક :– જો અરિહંત-સિદ્ધની માનસિક કલ્પના કરી તેઓ આગળ આલોચના કરી શકાતી હોય, તો પ્રતિમાનો આશ્રય કરવામાં પણ આ ઉત્સર્ગ–શાઆર્થ શી રીતે યોગ્ય ઠરશે? કેમકે પ્રતિમાના આશ્રયથી પણ અંતે તો અરિહંતની જ કલ્પના કરવાની છે ને!

ઉત્તરપક્ષ :– એમ, તો પશ્ચાત્કૃત વગેરે પાસે પણ આલોચના કરવી યોગ્ય નહિ ઠરે. કેમકે તે બધા અવિરતો આગળ આલોચના કરવા કરતાં અરિહંત આગળ આલોચના કરવામાં જ વધુ ડહાપણ છે.

પ્રતિમાલોપક :– બાળક જેવા જીદ્દી તમે ખોટી દલીલ કરો છો. અરિહંતની તો માત્ર કલ્પના છે. ત્યાં પ્રાયશ્ચિત્ત દેનાર કોઇ વક્તા નથી. સ્વયં પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનું છે. જ્યારે પશ્ચાત્કૃત વગેરેમાં તો સામે પ્રાયશ્ચિત્ત દેનાર વક્તા હાજર છે. તેથી શુદ્ધિનો વધુ સંભવ છે. માટે જ તેઓ આશ્રયણીય છે.

ઉત્તરપક્ષ :– સત્યાર્થગવેષક અમે જીદ નથી કરતા, પણ તમને અજ્ઞાનઅંધકારમાં અથડાવાથી બચાવવા માંગીએ છીએ. જૂઓ જેમ વક્તા વિશેષની હાજરી શુદ્ધિવિશેષમાં કારણ હોવાથી આશ્રયણીય બને છે. તેમ સદ્ભાવસ્થાપના પણ શુદ્ધિવિશેષમાં કારણ હોવાથી જ આશ્રયણીય છે. પ્રતિમા પરમાત્માની સદ્ભાવસ્થાપનારૂપ છે. તેના અભાવમાં પરમાત્માને માત્ર મનથી ધારી લેવામાં સદ્ભાવસ્થાપના નથી પણ પરમાત્માની અસદ્ભાવ-સ્થાપના છે. અને એ સહજ છે કે સદ્ભાવસ્થાપનાના દર્શનથી સ્મૃતિ જેટલી જોરદાર બને, અને ભાવમાં જેટલી તરતમતા આવે, તેટલી જોરદાર સ્મૃતિ કે ભાવમાં તેટલી તરતમતા અસદ્ભાવસ્થાપનાથી ન આવે. **તાત્પર્ય :–** પ્રતિમાના આલંબનથી પરમાત્માની સ્મૃતિ થવી કે તે સ્મૃતિ દ્વારા ભાવમાં વૃદ્ધિ થવી જેટલી સહજ છે, તેટલી સ્મૃતિ કે ભાવવૃદ્ધિની સહજતા આલંબનના અભાવમાં નથી. તેથી જ પશ્ચાત્કૃતઆદિની જેમ પ્રતિમા પણ શરણીય છે.

પ્રતિમાલોપક :– આમ પ્રતિમાને આલોચનાર્હ સિદ્ધ કરવાના ઉત્સાહમાં તમે વિવેકભ્રષ્ટ થયા છો. કેમકે આમ કરીને તમે જ પશ્ચાત્કૃતાદિની પછી પ્રતિમાનો નંબર ગોઠવી તેનું અવમૂલ્યાંકન કર્યું છે. આલોચના માટે પશ્ચાત્કૃતાદિની પણ પછી પ્રતિમાને આશ્રયણીય બતાવી તમે તેની પશ્ચાત્કૃતાદિ કરતા પણ જઘન્યતા સિદ્ધ કરી દેખાડી!

[दंडान्वय :—यत्कृष्णा सूर्याभवद् भक्तितः तीर्थेशप्रतिमार्चनं कृतवती, तदिदं षष्ठांगविस्फूर्जितं परदर्पमाथि । या नारदमृषिं व्रतासंयतं मत्वा न खलु सच्चक्रे, 'असौ न श्राविके'ति भ्रमः मूढानां कथमुपजायते ?]

'तीर्थेश' इति, यत् कृष्णा=द्रौपदी, सूर्याभवत्–राजप्रश्नीयोपाङ्गाभिहितव्यतिकरसूर्याभदेववत्, भक्तितो=भक्त्या, तीर्थेशानां=भगवतां प्रतिमानामर्चनं=पूजनं कृतवती । तदिदं तदेतदर्थाभिधायकं न परं (अपरं ?) षष्ठाङ्गस्य ज्ञाताधर्मकथाऽध्ययननाम्नोऽङ्गस्य विस्फूर्जितं=सम्यग्व्याख्यानविलसितं परेषां=कुवादिनां दर्पं=अहङ्कारं मथ्नातीत्येवंशीलं । ते हि वदन्ति–पञ्चमगुणस्थानभृता पूजाकृतेति सूत्रे कुत्रापि व्यक्ताक्षरं नोपलभ्यते । अतिप्रसिद्धे षष्ठाङ्ग एव च

ઉત્તરપક્ષ :– બોલના તોલને સમજેલાઓ આમ વિચાર વિનાનું બોલે નહિ. જો આલોચનાર્હ તરીકે 'પશ્ચાત્કૃતઆદિની પછી પ્રતિમાનો નંબર હોવામાત્રથી પ્રતિમા જઘન્ય બની જતી હોય, તો સૌથી છેલ્લો નંબર અરિહંત–સિદ્ધોનો છે–તેથી તમે તેમને કેવા ગણશો ? એની તો કલ્પના પણ કંપાવનારી છે. વાસ્તવમાં તો આલોચનાર્હ તરીકેનો આ ક્રમ પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત દા. ત. અંગેના અધિકારઆદિને જ કેન્દ્રમાં રાખી દર્શાવ્યો હોઈ, આ ક્રમ જોવા માત્રથી ઉત્કૃષ્ટતા–જઘન્યતાનું માપ કાઢવાની ચેષ્ટા તદ્દન અસ્થાને છે.

[દ્રૌપદીનું કથાનક]

શ્લોકાર્થ :– દ્રૌપદીએ સૂર્યાભદેવની જેમ ભક્તિથી જિનેશ્વરની પ્રતિમાનું પૂજન કર્યું હતું. એવું જે **'જ્ઞાતાધર્મકથા'** નામના છઠ્ઠા અંગમાં દર્શાવ્યું છે તે વચન પર (=પ્રતિમાલોપકો)ના અભિમાનના ચૂરેચૂરા કરી નાખનારું છે. જે દ્રૌપદીએ નારદ ઋષિને વ્રત અને સંયમ વિનાના માની નારદનો સત્કાર ન કર્યો. 'એ દ્રૌપદી શ્રાવિકા ન હતી.' એવા પ્રકારનો ભ્રમ મૂઢ પુરુષોને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થતો હશે ?

પૂર્વપક્ષ :– 'પાંચમા ગુણસ્થાને રહેલાએ જિનપૂજા કરી હોય' એવા સ્પષ્ટ અક્ષરો સૂત્રમાં ક્યાંય જડતા નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– રાજપ્રશ્નીયઉપાંગમાં જેનો પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે, તે સૂર્યાભદેવની જેમ દ્રૌપદીએ ભક્તિપૂર્વક જિનપ્રતિમાપૂજા કરી છે– એવા અર્થવાળા **જ્ઞાતાધર્મકથા** અંગના શબ્દો તમારા આ મિથ્યાભિમાનને ઓગાળી નાખવા સમર્થ છે અતિપ્રસિદ્ધ એવા છઠ્ઠાઅંગમાં આ શબ્દો સ્પષ્ટ ઉપલબ્ધ થતા હોવા છતાં સ્થૂળબુદ્ધિથી કેમ ખોટો ગર્વ ધારણ કરો છો ?

પૂર્વપક્ષ :– 'દ્રૌપદીએ પ્રતિમાપૂજા કરી' એમ છઠ્ઠાઅંગમાં કહ્યું છે એ વાતને અમે છૂપાવવા નથી માંગતાં. અમારે તો એટલું જ કહેવું છે કે 'દ્રૌપદી પાંચમા ગુણસ્થાનકે (=શ્રાવિકા) ન હતી.'

ઉત્તરપક્ષ :– 'જે દ્રૌપદીએ નારદઋષિને અસંયત સમજી તેનો સત્કાર ન કર્યો' એ દ્રૌપદીને શ્રાવિકા ન માનવાનો ભ્રમ કાઢી નાખવા જેવો છે. કેમકે 'અસંયતનું

तदक्षरोपलब्धिरिति कथं नोत्तानदृशो दर्पप्रतिघातः ? ननु द्रौपद्याऽर्हत्प्रतिमापूजा कृतेति षष्ठाङ्गेऽभिहितमिति वयमपि नापह्नुमस्तस्याः पञ्चमगुणस्थानं नास्तीत्येवं तु ब्रूम इति चेत् ? अत्राह– 'या नारदमृषिमव्रतासंयतं मत्वा न तं सच्चक्रे–न सत्कृतवती, असौ श्राविका नेति भ्रमः कथमुपजायते ? न युक्तोऽयं भ्रम इत्यर्थः । एवमापद्याचाम्लान्तरितषष्ठादिककरणमपि श्राविकात्वमेवार्थापयतीति द्रष्टव्यम् । अत्रालापकाः—

'तए णं सा दोवई रायवरकन्नगा जेणेव मज्जणघरे तेणेव उवागच्छइ २ ण्हाया कयबलिकम्मा, कयकोउअमंगलपायच्छित्ता सुद्धप्पावेसाइं मंगल्लाइं वत्थाइं पवरपरिहिया मज्जणघराओ पडिनिक्खमइ २ जेणेव जिणघरे तेणेव उवागच्छइ २ जिणघरं अणुपविसइ २ जिणपडिमाणं आलोए पणामं करेइ २ लोमहत्थयं परामुसइ, एवं जहा सूरियाभो जिणपडिमाओ अच्चेइ २ तहेव भाणियव्वं, जाव धूवं डहइ २ वामं जाणुं अच्चेइ दाहिणं जाणुं धरणियलंसि णिवेसेति २ तिक्खुत्तो मुद्धाणं धरणियलंसि नमेइ २ ईसिं पच्चुण्णमति करयलजाव कट्टु एवं वयासी–णमोऽत्थुणं अरिहंताणं भगवंताणं जाव संपत्ताणं । वंदइ नमंसइ २ जिणघराओ पडिनिक्खमति २ जेणेव अंतेउरे तेणेव उवागच्छइ । (सू.–१२५ प्र. श्रु. स्क. अ. १६)

अत्र यावत्करणात् अर्थत इदं दृश्यं, लोमहस्तकेन जिनप्रतिमाः प्रमार्ष्टि, सुरभिणा गन्धोदकेन स्नपयति, गोशीर्षचन्दनेनानुलिम्पति, वस्त्राणि निवासयति, ततः पुष्पाणां माल्यानां ग्रथितानामित्यर्थः, गन्धानां चूर्णानां वस्त्राणामाभरणानां चारोपणं करोति स्म । मालाकलापालंबनं पुष्पप्रकरं तन्दुलैर्दर्पणाद्यष्टमङ्गलकालेखनं च करोति । 'वामं जाणुं अच्चेइ' त्ति–उत्क्षिपतीत्यर्थः । 'दाहिणं जाणुं धरणितलंसि निहट्टु'–निहत्य–स्थापयित्वेत्यर्थः ।

બહુમાન ન કરવું" એવું જ્ઞાન જૈનશાસનના હાર્દને પામેલા સિવાય અન્યને ન સંભવે, એ તો તમને પણ માન્ય છે. કેમકે અસંયતના સત્કારમાં અવિરતિના પોષણનો દોષ બીજાઓ સમજી શકે નહિ. તથા "દ્રૌપદીએ આવી પડેલી આપત્તિમાં છઠ્ઠના પારણે છઠ્ઠ કર્યા અને પારણામાં આંબેલ કર્યા" આ મુદ્દો પણ "દ્રૌપદી જૈનશાસનની પરમશ્રાવિકા હતી" એવી જ ખાતરી કરાવે છે. સાંભળો ! જ્ઞાતાધર્મકથાના એ આલાપકોનો કર્ણમધુર ધ્વનિ...

તે વખતે તે શ્રેષ્ઠરાજકન્યા દ્રૌપદી સ્નાનઘર પાસે આવે છે. પછી સ્નાનગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી સ્નાન કરી બલિકર્મ કરીને તથા કૌતુક, મંગલ તથા પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને શુદ્ધ, મંગલ, અને મૂલ્યવાન્ અલ્પવસ્ત્રોને ધારણ કરી સ્નાનગૃહમાંથી બહાર નીકળી જિનાલય તરફ ગઈ. પછી જિનાલયમાં પ્રવેશ કરી જિનપ્રતિમાના દર્શન માત્રથી પ્રણામ કરી, મોરપિચ્છને ગ્રહણ કર્યું. ઈત્યાદિ ધૂપ કરવા સુધીની બધી વિધિ સૂર્યાભે કરેલી જિનપૂજાવિધિની તુલ્ય સમજી લેવી. તે પછી ડાબાપગને ઉંચો કરી અને જમણા પગને પૃથ્વીપર સ્થાપી મસ્તકને ત્રણ વાર ભૂમિપર અડાડે છે. પછી મસ્તકને કંઈક ઉંચુ કરી બે હાથ જોડી ઈત્યાદિ કરી આ પ્રમાણે બોલે છે. 'णमुत्थुणं अरिहंताणं भगवंताणं...जाव संपत्ताणं...' પછી વંદન–નમસ્કાર કરી જિનાલયમાંથી નીકળી અંતઃપુરમાં જાય છે...યાવત્ ધૂપ કરે છે."–હવે આ આલાપકની ટીકા બતાવે છે. 'અહીં 'યાવત્' કહ્યું છે. તેથી અર્થથી આ પ્રમાણેની વિધિનું સૂચન થાય છે–પ્રથમ મોરપીંછ વડે જિનપ્રતિમાનું પ્રમાર્જન કર્યું. ત્યારબાદ સુગંધિ દ્રવ્યયુક્ત પાણીવડે પ્રતિમાને સ્નાન કરાવ્યું. તે પછી તે પ્રતિમાપર ગોશીર્ષ ચંદનનો લેપ કરી વસ્ત્ર પહેરાવ્યા. તે પછી પુષ્પમાળા, સુગંધિ ચૂર્ણ, વસ્ત્ર, અને આભરણ ચડાવ્યા, તથા પુષ્પના ઢગળાને ચડાવી ચોખાથી દર્પણવગેરે આઠ મંગલોનું આલેખન કર્યું. પછી ડાબો પગ ઉભો કરી જમણો પગ પૃથ્વીપર સ્થાપી મસ્તકને ત્રણવાર ભૂમિપર સ્થાપ્યાં. પછી 'નમુત્થુણું' સૂત્રનો ઉચ્ચાર કર્યો. પછી

'तिक्खुत्तो मुद्धाणं धरणितलंसि णिवेसेइ'त्ति निवेशयतीत्यर्थः । इसिं पच्चुन्नमति २ करतलपरिग्गहिअं अंजलिं मत्थए कट्टु एवं वयासी-'णमोत्थु णं अरहंताणं जाव संपत्ताणं', वंदति णमंसति २ जिणघराओ पडिणिक्खमइ' त्ति ॥ तत्र वन्दते चैत्यवन्दनविधिना प्रसिद्धेन, नमस्यति पश्चात् प्रणिधानयोगेनेति **वृद्धाः । न च** द्रौपद्याः प्रणिपातदण्डकमात्रं चैत्यवन्दनमभिहितं सूत्रे इति सूत्रप्रामाण्यादन्यस्यापि श्रावकादेस्तावदेव तदिति मन्तव्यं चरितानुवादत्वादस्य । **न च चरितानुवादवचनानि विधिनिषेधसाधकानि भवन्ति,** अन्यथा सूर्याभादिदेववक्तव्यतायां बहूनां शस्त्रादिवस्तूनामर्चनं श्रूयत इति तदपि विधेयं स्यात् । किञ्चाविरतानां प्रणिपातदण्डमात्रमपि चैत्यवन्दनं संभाव्यते, यतो वन्दते नमस्यतीति पदद्वयस्य वृद्धान्तरव्याख्यानमेवमुपदर्शितं **जीवाभिगमवृत्तिकृता**-विरतिमतामेव प्रसिद्धचैत्यवन्दनविधिर्भवति, अन्येषां तथाभ्युपगमपुरस्सरं कायोत्सर्गासिद्धेस्ततो वन्दते-सामान्येन, नमस्करोति-आशयवृद्धेः प्रीत्युत्थानरूपनमस्कारेणेति । किञ्च-"समणेण य सावएण च अवस्सं कायव्वं हवइ जम्हा । अंतो अहोणिसिस्स य तम्हा आवस्सयं णाम ॥" तथा-"जं णं समणो वा समणी वा सावयो वा साविया वा तच्चित्ते, तम्मणे, तल्लेस्से उभओ कालं आवस्सये चिट्ठति तत्तं लोउत्तरियं भावास्सयं" इत्यादे**रनुयोगद्वारवचनात्** । तथा "सम्यग्दर्शनसम्पन्नः प्रवचनभक्तिमान् षड्विधावश्यकनिरतः षट्स्थानकयुक्तश्च श्रावको भवति" **इत्युमास्वातिवाचक**वचनाच्च श्रावकस्य षड्विधावश्यकस्य सिद्धावावश्यकान्तर्गतं प्रसिद्धं चैत्यवन्दनं सिद्धमेव भवतीति **वृत्तौ** ।

વંદન નમસ્કાર કર્યા. પ્રસિદ્ધ ચૈત્યવંદન વિધિથી વંદન કરે. અને પછી પ્રણિધાન યોગથી **નમસ્કાર** કરે. આ પ્રમાણે વૃદ્ધો વંદન-અને નમસ્કાર પદનો અર્થ કરે છે.

શંકા :- અહીં સૂત્રમાં દ્રૌપદીના ચૈત્યવંદનને **પ્રણિપાતદંડક'** સુધી જ બતાવ્યું છે. તેથી આ સૂત્રના પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે, શ્રાવકોની ચૈત્યવંદનવિધિ આટલી જ છે.

(શ્રાવકને કાઉસ્સગપર્યંત ચૈત્યવંદન કરણીય)

સમાધાન :- આ ચૈત્યવંદનવિધિસૂચક સૂત્રરૂપ નથી, પરંતુ દ્રૌપદીચરિત્રનું અનુવાદસૂત્ર છે.

શંકા :- ભલેને ચરિત્રાનુવાદપરક આ સૂત્ર હોય, તો પણ તેમાં કરેલા વિધાનથી વિધિ કે-નિષેધનું સૂચન તો થઈ શકે છે.

સમાધાન :- ચરિત્રાનુવાદપરકસૂત્રો વિધિનિષેધની દિશા દેખાડવા સમર્થ નથી. જો ચરિત્રાનુવાદસૂત્રોના આધારે વિધિનિષેધ નક્કી કરવા જશો, તો-સૂર્યાભદેવવગેરેના ચરિત્રાનુવાદોમાં તો સૂર્યાભવગેરેએ શસ્ત્રવગેરે ઘણાની પૂજા કરેલી સંભળાય છે-આ બધી પૂજાઓ પણ વિધિરૂપ સમજી લેવાની આપત્તિ આવશે. વળી, અવિરતજીવો માટેની ચૈત્યવંદનવિધિ પ્રણિપાતદંડક સુધી જ હોય, તેમ સંભવી શકે છે. કેમકે જીવાભિગમસૂત્રના ટીકાકારે 'વંદન અને નમસ્કાર' પદનો વૃદ્ધોએ કરેલો પૂર્વોક્ત અર્થ બતાવ્યા પછી અન્યવૃદ્ધકૃત વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે—માત્ર વિરતિધરને જ પ્રસિદ્ધ ચૈત્યવંદનવિધિ હોય છે. બીજાઓને (=અવિરતિધરોને) તેવા પ્રકારની સ્વીકૃતિપૂર્વક કાઉસ્સગ્ગ સંભવે નહિ. તેથી તેઓને ત્યાં સુધીનું પ્રસિદ્ધ ચૈત્યવંદન સંભવે નહિ. તેથી પ્રસ્તુતમાં 'વંદન' પદનો અર્થ 'સામાન્યનમસ્કાર' કરવો. અને તે નમસ્કારથી શુભભાવની વૃદ્ધિ થવાથી જે પ્રીતિઉત્થાન થાય છે તે 'નમસ્કાર' પદના અર્થરૂપ છે. આમ અવિરતને માત્ર પ્રણિપાતદંડક સુધી જ ચૈત્યવંદન હોય, તેમ સંભવી શકે, પણ શ્રાવક દેશવિરત હોવાથી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કાઉસ્સગ્ગ કરવા સમર્થ છે. વળી, "સાધુ અને શ્રાવકે અહોરાત્રમાં (અર્થાત્ દરરોજ) અવશ્ય કરણીય હોવાથી તેનું 'આવશ્યક' નામ છે." આમ સાધુના ભેગા શ્રાવકને પણ ૭ આવશ્યક આવશ્યકરણીય બતાવ્યા. તથા "સાધુ સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા તે-તે આવશ્યકમાં જ ચિત્તપરોવી, મનને સ્થાપી, લેશ્યાને રાખી ઉભયકાળ (સવાર-સાંજ) જે આવશ્યકમાં રહ્યા હોય, તે આવશ્યક લોકોત્તર ભાવ આવશ્યક છે." ઈત્યાદિ **અનુયોગદ્વારના** વચનો પણ શ્રાવકને ષડાવશ્યકના અધિકારી તરીકે સૂચવે છે. તથા "શ્રાવક સમ્યગ્દર્શનસંપન્ન પ્રવચનપર ભક્તિવાળો, ૭ પ્રકારના આવશ્યકના આચરણમાં નિરત તથા ૭ સ્થાનથી યુક્ત હોય છે."

यच्च-'जिणपडिमाणं अच्चणं करेइ'त्ति एकस्यां वाचनायामेतावदेव दृश्यत इति वृत्तावेव प्रागुक्तं, तत्रापि वृद्धाशयात्संपूर्णो विधिरिष्यत एव । जिनप्रतिमार्चनस्य प्रणिधानान्तभावस्तवेनैव विरतिमतां निर्वाहात् । यदपि 'जावसंपत्ताणं'त्ति संमुग्धदण्डकदर्शनादनाश्वास (दर्शनाश्वास इति प्रतान्तरे) इति प्रतिमारिणोच्यते, तदपि स्तम्भनतीर्थचिरकालीनताडपत्रीयपुस्तके सम्पूर्णदण्डक-पाठप्रदर्शनेन बहुशो निराकृतमस्माभिः । सम्पूर्णचैत्यवन्दनविधौ वाऽपुनर्बन्धकादयोऽधिकारिणः स्थानोर्णार्थालम्बनतदन्ययोगपरा इति सिद्धमेव योगग्रन्थे । श्राविका तु द्रौपदी आनन्दादिवत् प्रत्याख्यातान्यतीर्थिकादिवन्दनादिरूपत्वादेव सिद्धा । तथा हि—

એમ **ઉમાસ્વાતિજીનું** વચન છે. આ બધા વચનો શ્રાવકને છ આવસ્યકના અધિકારી સિદ્ધ કરે છે. આ સિદ્ધિથી 'શ્રાવક કાઉસ્સગ્ગ કરવા સમર્થ છે' એ વાતનું સમર્થન થાય છે. સાથે સાથે આવશ્યકાદિ અન્તર્ગત પ્રસિદ્ધ ચૈત્યવંદનના અધિકારી તરીકે પણ સમર્થન થાય છે.

તથા, "એકવાચનામાં 'જિનપ્રતિમાનું અર્ચન કરે છે' એટલો જ પાઠ દેખાય છે" એમ **વૃત્તિકારે** પૂર્વે જે કહ્યું છે, ત્યાં પણ જ્ઞાનવૃદ્ધોના આશયથી તો સંપૂર્ણવિધિ જ ઇષ્ટ છે, કેમકે વિરતિધરોને તો પ્રતિમાઅર્ચનનું કાર્ય પ્રણિધાનસુધીના ભાવસ્તવથી જ સંપાદિત થાય છે. (સાધુઓની જિનપૂજા ભાવસ્તવથી નિર્વાહ પામે છે, તો દ્રવ્ય-સ્તવથી આરંભાતી શ્રાવકોની જિનપૂજા પણ ભાવસ્તવથી જ પૂર્ણ થાય તે યોગ્ય છે, કેમકે તેઓ પણ કથંચિદ્ વિરતિધર છે.)

પ્રતિમાલોપક :–અમને તો 'જાવસંપત્તાણં' ત્યાં સુધીનો જ દણ્ડક પાઠ ઉપલબ્ધ થાય છે. તેથી તેના પર જ આશ્વાસ=વિશ્વાસ છે. (આ દ્વારા તેઓ કાઉસ્સગ્ગ પર્યન્ત કે પ્રણિધાન પર્યન્તના પ્રસિદ્ધચૈત્યવંદન વિધિનો છેદ ઉડાડવા અને તે દ્વારા કાઉસ્સ-ગ્ગાદિના અભાવથી દ્રૌપદી શ્રાવિકા નથી તેમ સિદ્ધ કરવા માંગતા હોય તેમ લાગે છે)

ઉત્તરપક્ષ :–સ્તંભનતીર્થ (=ખંભાતમાં)માં રહેલી પ્રાચીન તાડપત્રીપુસ્તકમાં રહેલો સંપૂર્ણદંડકપાઠ દર્શાવવા દ્વારા અમે તમારા આ વિશ્વાસને ઘણીવાર દૂર કર્યો જ છે. અથવા તો, અપુનર્બંધકવગેરે–અપુનર્બંધકથી આરંભીને અવિરતસમ્યક્ત્વી વગેરે સંપૂર્ણ-ચૈત્યવંદન વિધિના અધિકારી છે. હા! તેઓ સ્થાન, ઉર્ણ, અર્થ, આલંબન અને નિરાલંબન–આ પાંચયોગમાં તત્પર હોવા જોઈએ. આ વાત યોગગ્રન્થોમાં સુપ્રસિદ્ધ જ છે. (સ્થાન=કાઉસ્સગ્ગવગેરેના વિહિતઆસનવિશેષ. ઉર્ણ=સૂત્રના પદો. (૩) **અર્થ** :– એ પદોથી અભિધેય પદાર્થપર ઉપયોગ. (૪) આલંબન=સામે રહેલી જિનપ્રતિમા વગેરે વિષયકધ્યાન. અને તદન્ય=નિરાલંબન–પ્રતિમાવગેરે બાહ્ય રૂપીદ્રવ્યના આલંબનવિના ચિન્માત્રસમાધિરૂપ ધ્યાન– આ અંગે યોગવિંશિકાઆદિગ્રન્થો દર્શનીય છે.)

શંકા :– તો તો દ્રૌપદીએ પ્રસિદ્ધચૈત્યવંદનવિધિ આદરી હોય, તો પણ શ્રાવિકા તરીકે સિદ્ધ થતી નથી.

સમાધાન :– 'દ્રૌપદી શ્રાવિકા હતી.' એ વાત તો 'દ્રૌપદીએ **આનન્દઆદિ** શ્રાવકોની જેમ અન્યતીર્થિકવગેરેને વંદન આદિ કરવા અંગે પચ્ચખ્ખાણ કર્યા હતા (=ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી)' તેનાથી જ સિદ્ધ થાય છે. જુઓ દ્રૌપદીએ નારદને અસંયત સમજી અભ્યુત્થાનઆદિ ન કર્યાનો આગમપાઠ આ રહ્યો–

तए णं ते पंच पंडवा दोवइए देवीए सद्धिं कल्लाकल्लिं वारंवारेण उरालाइं भोगभोगाइं जाव विहरंति त तेणं से पंडुराया अण्णया कयाई पंचहिं पंडवेहिं कोंतीए देवीए दोवतीए देवीए य सद्धिं अंतो अंतेउरपरियालसद्धिं संपरिवुडे सीहासणवरगते यावि विहरति, इमं च णं कच्छुल्लणारए दंसणेण अइभद्दए विणीए अंतो २ य कलुसहियए मज्झत्थोवत्थिए य अल्लीणसोमपियदंसणे सुरूवे अमइलसगलपरिहिए कालमियचम्मउत्तरासंगरइयवत्थे, दण्डकमण्डलुहत्थे जडामउडदित्तसिरए, जन्नोवइयगणेत्तिय मुंजमेहलवागलधरे हत्थकयकच्छपीए, पियगंधव्वे धरणीगोयरपहाणे संचरणावरणओवयणउप्पयणिलेसणीसु य संकामणि अभिओगपण्णत्तिगमणीथंभणीसु य बहुसु विज्जाहरीसु विज्जासु विस्सुयजसे इट्ठे रामस्स य केसवस्स य पज्जुन्नपईवसंब अनिरुद्धणिसढउम्मुयसारणगयसुमुहदुम्मुहाईण जायवाणं अद्धुट्ठाणं कुमारकोडीणं हिययदइए संथवए कलहजुद्धकोलाहलप्पिए, भंडणाभिलासी बहुसु य समरसयसंपराएसु दंसणरए समंतओ कलहसदक्खिणं अणुगवेसमाणे असमाहिकरे दसारवरवीरपुरिसतिलोक्कबलवगाणं आमंतेऊण तं भगवतीं पक्कमणिं गगणगमणदच्छं उप्पइओ गगणमभिलंघयंतो गामागारनगरखेडकब्बडमडंबदोणमुहपट्टणसंवाहसहस्समंडियं थिमियमेइणीतलं णिब्भरजनपदं वसुहं ओलोइंतो रम्मं हत्थिणाउरं उवागए पंडुरायभवणंसि अइवेगेण समोवइए। तए णं से पंडुराया कच्छुल्लनारयं एज्जमाणं पासति २ पंचहिं पंडवेहिं कुंतीए य देवीए सद्धिं आसणातो अब्भुट्ठेति २ कच्छुल्लनारयं सत्तट्ठपयाइं पच्चुग्गच्छइ २ तिक्खुत्तो आयाहिणपयाहिणं करेति २ वंदति णमंसति महरिहेण आसणेणं उवणिमंतेति। तए णं से कच्छुल्लनारए उदगपरिफोसियाए दब्भोवरिपच्चत्थुयाए भिसियाए णिसीयति २ पंडुरायं रज्जे जाव अंतेउरे य कुसलोदंतं पुच्छइ, तए णं से पंडुराया कोंतीदेवी पंच पंडवाय कच्छुल्लणारयं आढंति जाव पज्जुवासंति। तए णं सा दोवई कच्छुल्लनारयं असंजयं अविरयं अपडिहयपच्चक्खायपावकम्मंत्ति कट्टु नो आढाति नो परियाणइ, णो अब्भुट्ठेति णो पज्जुवासति ॥ (प्र. श्रु. अ. १६ सू. १२८) वृत्तिलेशो यथा-इमं चणं'ति इतश्च 'कच्छुल्लनारए'त्ति एतन्नामा तापसः दंसणेणं अइभद्दए-भद्रदर्शन इत्यर्थः, अंतो अंतो य

[નારદ-દ્રૌપદીનો પ્રસંગ]

અહીં તે અંગેનો 'જ્ઞાતાધર્મકથા' અંગનો પાઠ ટીકાના અંશ સાથે બતાવે છે. તે વખતે પાંચ પાંડવો દ્રૌપદીદેવી સાથે રોજના વારાના ક્રમથી ઉત્તમભોગો ભોગવતા હતા. અન્યદા, ક્યારેક પાંચ પાંડવો, કુંતી, દ્રૌપદી અને અંતઃપુરના પરિવારથી પરિવરેલા **પાંડુરાજા** શ્રેષ્ઠ સિંહાસનપર બિરાજમાન હતા. તે વખતે કલ્યાણકારી દર્શનવાળો, વિનીત-પણ કેલિપ્રિય હોવાના કારણે ક્યારેક ક્યારેક કલુષિતચિત્તવાળો, મધ્યસ્થતા (=બ્રહ્મચર્યવ્રતના ગ્રહણથી સમતા) પામેલો, આશ્રિતોને માટે સૌમ્ય, પ્રિયદર્શન, સુરૂપવાન, ઉજ્જવળ વલ્કલવસ્ત્રધારી, કૃષ્ણમૃગચર્મના ઉત્તરાસંગવાળો, હાથમાં દંડ તથા કમંડલને ધારણ કરેલો, જટારૂપમુગટથી શોભતા મસ્તકવાળો, જનોઈ ગણેત્રિકા (રૂદ્રાક્ષની માળાવિશેષ) તથા મુંજમયકંદોરાને ધારણ કરેલો, હાથમાં કચ્છુપિકા(ઉપકરણવિશેષ=વીણાવિશેષ)ને રાખતો, ગીતપ્રિય, તથા આકાશગામી હોવાથી પૃથ્વીપર અલ્પપરિભ્રમણ કરનાર, સંચરણી, આવરણી, અવસરણી, ઉત્પતની, શ્લેષણી, સંક્રામણી, અભિયોગિની, પ્રજ્ઞપ્તિ, ગમની સ્તંભિની વગેરે અનેક વિદ્યાધરવિદ્યાઓમાં પ્રસિદ્ધયશવાળો રામ (=બલરામ) તથા કેશવ (=કૃષ્ણ)ને પ્રિય, તથા પ્રદ્યુમ્ન, પ્રદીપ, શાંબ, અનિરુદ્ધ, નિસઢ, સારણ, સુમુખ, દુર્મુખવગેરે સવાકરોડ યાદવકુમારોને હૃદયવલ્લભ, કલહ (=વાગ્યુદ્ધ) યુદ્ધ (=શસ્ત્રયુદ્ધ) અને કોલાહલ (=ઘણાલોકોનો ઘોંઘાટ) પ્રિય, ભાંડનપ્રિય, ઘણા યુદ્ધો જોવામાં રસિક, બીજાઓને કલહ કરાવી અસમાધિ કરાવતો-ઈત્યાદિ અનેક ગુણ-વિશેષણોથી યુક્ત કચ્છુલ્લ નારદ (=નારદનામનો તાપસ) દશાર્હવર, વીરપુરુષ ત્રૈલોક્યબળ વર્ગ ઈત્યાદિ... (વિશેષણોથીવિશિષ્ટ કૃષ્ણવગેરેની) સાથે આમંત્રણ કરી (=મંત્રણા કરી ?) તે ભગવતી પક્કમણી (?) આકાશગમનમાં દક્ષ, તે આકાશતલને ઓળંગતો તે નારદ હજારો ગામ, નગર, આકર, ખેટ, કર્બટ, મડંબ, દ્રોણમુખ, પટ્ટણ, સંબાહ (રચનાવિશેષ, સ્થાનવિશેષ અને વસતિવગેરે કારણે જુદા-જુદા

कलुसहियए-अन्तरान्तरा दुष्टचित्तः केलीप्रियत्वादित्यर्थः, 'मज्झत्थउवत्थिए य' माध्यस्थ्यं-समतामभ्युपगतो व्रतग्रहणत इति भावः, अल्लीणसोमपियदंसणे-आलीनानां=आश्रितानां सौम्यं=अरौद्रं प्रियं च दर्शनं यस्य स, तथा। अमइलसगलपरिहिए-अमलिनं सकलं-अखण्डं शकलं वा खण्डं वल्कवास इति गम्यते। परिहितं=निवसितं येन स तथा कालमियचम्मउत्तरासंगरइयवत्थे-कालमृगचर्मउत्तरासङ्गेन रचितं वक्षसि येन स तथा। जन्नोवइयगणेत्तियमुंजमेहलावागलधरे-गणेत्रिका-रुद्राक्षकृतंकलाचिकाभरणं मुञ्जमेखला मुञ्जमयः कटीदवरकः, वल्कलं-तरुत्वक्, हत्थकयकच्छपीए कच्छपिका तदुपकरणविशेषः पियगंधव्वे-गीतप्रियः, धरणिगोयरप्पहाणे-आकाशगामित्वात्। 'संचरणा...' इत्यादि-इह सञ्चरण्यादिविद्यानामर्थः शब्दानुसारेण वाच्यः। विज्जाहरिसु विद्याधरसम्बन्धिनीषु, विश्रुतयशा=ख्यातकीर्तिः। हिययदइए-वल्लभ इत्यर्थः। संथवे-एतेषां संस्तावकः! कलहजुद्धकोलाहलप्पिए-कलहो-वाग्युद्धं, युद्धं तु-आयुधयुद्धं, कोलाहलो-बहुजनमहाध्वनिः, भंडणाभिलासी-भंडनं-पिष्टातकादिभिः। समरसंपराएसु-समरसङ्ग्रामेषु इत्यर्थः। सदक्खिणं-सदानमित्यर्थः। असंयतः संयम-रहितत्वात्। अविरतः-विशेषतस्तपस्यरतत्वात् न प्रतिहतानि-न प्रतिषेधितानि अतीतकालकृतानि निन्दनतः, न प्रत्याख्यातानि च भविष्यत्कालभावीनि पापकर्माणि-प्राणातिपातादिक्रिया येन अथवा न प्रतिहतानि सागरोपम-कोटीकोटयन्तः प्रवेशनेन सम्यक्त्वलाभतः, न च प्रत्याख्यातानि सागरोपमकोटीकोटयाः सङ्ख्यातसागरोपमैर्न्यूनता-करणेन सर्वविरतिलाभतः पापकर्माणि-ज्ञानावरणीयादीनि येन स तथेति पदत्रयस्य कर्मधारयः।

आचामाम्लान्तरित षष्ठतपः करणेनापि तस्याः श्राविकात्वमप्रतिहतम्। तथाहि—

'तं मा णं तुमं देवाणुप्पिए! ओहयमणसंकप्पा जाव झियाहि, तुमंणं मए सद्धिं विपुलाइं भोगभोगाइं जाव विहराहि, तए णं सा दोवती देवी पउमणाभं एवं वयासी-एवं खलु देवा०! जंबूद्दीवे भारहे वासे

નામથી ઓળખાતા આ બધા રહેવાના સ્થાનો છે) થી શોભતી સ્તિમિત તથા નિરંતર જનપદવાળી ભૂમિતલવાળી પૃથ્વીને ઓળંગતો સુરમ્ય હસ્તિનાપુર નગરમાં આવ્યો. અને અત્યંતવેગથી પાંડુરાજાના રાજમહેલમાં પ્રવેશ્યો. નારદઋષિને આવતા જોઈ પાંચપાંડવો અને કુંતીની સાથે પાંડુરાજા આસન પરથી ઉભા થઈ ગયા. સાત-આઠ ડગલા સામે જઈ આવકાર્યા. ત્રણપ્રદક્ષિણા વંદન-નમસ્કાર આદિ કરી બહુમૂલ્ય આસનપર બેસવા વિનંતી કરી. ત્યારે નારદે ભૂમિપર પાણી છાંટી, ઘાસ પાથરી તેના પર આસન પાથરી બેઠા. પછી નારદે પાંડુરાજાને રાજ્યથી માંડી અંતઃપુર સુધીની બધાની કુશળતા પૂછી. તે વખતે પાંચપાંડવ અને કુંતીની સાથે પાંડુરાજાએ નારદની પર્યુપાસના કરી. પણ દ્રૌપદીએ નારદને (સંયમ રહિત હોવાથી) અસંયત (વિશેષ તપ ન કરતો હોવાથી) અવિરત તથા અપ્રતિહત-અપ્રત્યાખ્યાત પાપકર્મવાળો સમજી તેનો આદર કર્યો નહિ પરિજ્ઞા કરી નહિ, તેનું અભ્યુત્થાન કર્યું નહિ, અને તેની પર્યુપાસના કરી નહિ." અહીં ટીકાનો વિશેષ અંશ આ પ્રમાણે છે. અપ્રતિહત-પ્રત્યાખ્યાત પાપકર્મ-ભૂતકાલીન પાપની નિંદા કરવા દ્વારા પ્રતિહત, અને ભાવિકાલના પાપકર્મોનાં પચ્ચખાણ દ્વારા પ્રત્યાખ્યાત કર્યા નથી પાપકર્મ જેને તે. અર્થાત્ ભૂતકાલીનપાપની નિંદા ન કરનાર અને ભવિષ્યના પાપનું પચ્ચખાણ ન કરનાર. અથવા જ્ઞાનાવરણીય વગેરે પાપકર્મોની સ્થિતિને અંતઃકોટાકોટી સાગરોપમ જેટલી કરવા દ્વારા સમ્યક્ત્વના લાભથી પાપકર્મ પ્રતિહત થયા કહેવાય. અને એ અંતઃકોટાકોટી સ્થિતિમાંથી પણ સંખ્યાતાસાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ ઓછી કરવા દ્વારા સર્વ-વિરતિના લાભથી એ પાપકર્મ પ્રત્યાખ્યાત થયા કહેવાય. આ પ્રમાણે પાપકર્મને પ્રતિહત અને પ્રત્યાખ્યાત ન કરનાર=અપ્રતિહતપ્રત્યાખ્યાતપાપકર્મ. પછી 'અસંયત,' 'અવિરત' અને 'અપ્રતિહત-પ્રત્યાખ્યાતપાપકર્મ' આ ત્રણ પદનો કર્મધારય સમાસ થયો.

[આપત્તિમાં દ્રૌપદીકૃત ષષ્ઠાદિતપ]

તથા છટ્ઠના પારણે છટ્ઠ અને પારણે આંબેલના કરેલા તપથી પણ દ્રૌપદી શ્રાવિકા સિદ્ધ થાય છે. તે અંગેનો પાઠ આ રહ્યો.

बारवतिए णयरीए कण्हे णामं वासुदेवे ममप्पियभाउए परिवसति, तं जति णं से छण्हं मासाणं मम कूवं नो हव्वमागच्छइ तए णं अहं देवा० ! जं तुमं वदसि तस्स आणाओवायवयणणिद्देसे चिट्ठिस्सामि । तए णं से पउमे दोवतीए एयमट्ठं पडिसुणेत्ता दोवइं देविं कण्णंतेउरे ठावेति, तए णं सा दोवती देवी छट्ठंछट्ठेणं अनिक्खित्तेणं आयंबिलपरिग्गहिएणं तवोकम्मेणं अप्पाणं भावेमाणी विहरति (प्र. श्रु. अ. १६ सू. १२९)

तपःपूजाप्रभृतिकं तस्या इहलोकार्थमेव भविष्यति, इति चेत् ? न, सूत्रानुक्तत्वेन तवेदृशशङ्काया अनर्थमूलत्वाद् । गृहीतसामायिकप्रतिक्रमणाद्यभिग्रहस्यऽऽपत्कृताहारत्यागाभिग्रहस्य वा

(ધાતકીખંડના ભરતક્ષેત્રના અપરકંકાનગરીનો **પદ્મનાભ** નામનો એક રાજા **નારદે** વર્ણવેલા દ્રૌપદીના રૂપને સાંભળી દ્રૌપદીપર આસક્ત થઈ ગયો. પછી દેવતાની સહાયથી **દ્રૌપદીને** હસ્તિનાપુરમાંથી ઉપાડી પોતાના રાજ્યમાં લઈ જઈ પોતાની સાથે ભોગ ભોગવવાની વિનંતિ કરે છે) 'હે દેવાનુપ્રિયા ! તું ચિંતા ન કર ! તું મારી સાથે વિપુલ ભોગોને ભોગવ.' ત્યારે તે **દ્રૌપદીદેવી પદ્મનાભને** કહે છે- હે દેવાનુપ્રિય ! જંબૂદ્વીપના ભરતવર્ષની દ્વારકાનગરીમાં **કૃષ્ણ વાસુદેવ** નામનો મારો પ્રિયભાઈ વસે છે. જો તે ભાઇ છ મહીનામાં મારી પાસે ન આવે તો તું કહેશે તેવી તારી આજ્ઞા, ઉપાય, વચન અને નિર્દેશ મુજબ હું વર્તીશ. ત્યારે **પદ્મનાભે દ્રૌપદીના** આ વચનનો સ્વીકાર કરી **દ્રૌપદીને** પોતાના કન્યા અંતઃપુરમાં રાખી. ત્યાં તે દ્રૌપદી સતત છટ્ઠના પારણે છટ્ઠ તપ અને પારણે આંબેલતપ કરવાદ્વારા પોતાને ભાવિત કરતી રહી."

[દ્રૌપદીને ગુણપ્રાપ્તિમાં નિદાન અપ્રતિબન્ધક]

પ્રતિમાલોપક :- દ્રૌપદીએ આ તપ કે પૂર્વની પૂજા વગેરે આલોકની જ કોઈક ઇચ્છાથી કર્યા હશે ?

ઉત્તરપક્ષ :- તમારી કલ્પના પુષ્ટ થાય તેવી વાત સૂત્રમાં બતાવી ન હોવાથી તમારી આ કલ્પના અર્થહીન છે.

પ્રતિમાલોપક :- પૂજાના પ્રસંગ બાદ વિવાહમાં પાંડવો વર તરીકે પ્રાપ્ત થયા, અને છટ્ઠ આદિ તપ બાદ કૃષ્ણે આપત્તિમાંથી ઉગારી-દ્રૌપદીને પૂજાદિ પછી પ્રાપ્ત થયેલા આ ઈહલૌકિકફળો તેના પૂજાદિ ઈહલૌકિક હેતુ માટે હતા. તેમ સિદ્ધ નથી કરતા ?

ઉત્તરપક્ષ :- સામાયિક, પ્રતિક્રમણ વગેરેનો અભિગ્રહ કરનાર કે આપત્તિકાળે આપત્તિકાળની મર્યાદાવાળું સાગારિકઅનશન કરી આહારત્યાગનો અભિગ્રહ કરનાર કપરાસંજોગોમાં પણ પોતાના અભિગ્રહનો નિર્વાહ કરે, પરિપૂર્ણ પાલન કરે અને અનુષંગરૂપે તેના આલોકના કાર્યો પાર પડી જાય, તો તેમાં અભિગ્રહને પાળનાર દૂષિત નથી ઠરતો. કેમકે તે વખતે તેની નજર કાર્યસિદ્ધિ કરતા પણ અભિગ્રહપૂર્ત્તિ પર જ મુખ્યતયા હોય છે. તેથી જ એની અભિગ્રહપૂર્ત્તિ ઇહલૌકિક હેતુક તરીકે કલ્પી નિંદનીય પણ બનતી નથી. તેજ પ્રમાણે **દ્રૌપદીએ** પૂજા કરી કે તપ કર્યો, તે અભિગ્રહના નિર્વાહરૂપ હતો. અને પોતાના આલોકના કાર્ય પૂર્ણ થયા, એ આનુષંગિકફળમાત્ર હતા. તેથી તેના પૂજાદિકૃત્યો દોષરૂપ બનતા નથી.

પ્રતિમાલોપક :- શું એમ બન્યું ન હોય, કે **દ્રૌપદીને** પૂજાઆદિ કર્યા બાદ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હોય ?

तन्निर्वाहेणैहिककार्यकरण इव दोषाभावात् । 'पूजाद्यनन्तरमेव तया सम्यक्त्वं लब्धमि' त्यपि सूत्राक्षरदर्शनं विना ध्यान्ध्यकरणमात्रं । नच निदानफलभोगान्तरमेव तस्या देशविरतिसंभव इत्यपि सुवचनं, तत्प्रतिबन्धकत्वे तस्य पार्यन्तिकफलं विना कृष्णादेरिव तज्जन्मन्येव विरतिलाभासम्भवादिति यत्किञ्चिदेतत् ॥६५॥

प्रतिबन्द्या ऐहिकार्थत्वं द्रौपदीकृतपूजाया निरस्यति—

तत्पाणिग्रहणोत्सवे कृतमिति प्रौढ्या प्रमाणं न चेत् ,
स्वःसन्निर्मितवन्दनादिकमपि स्थित्युत्सवे किं तथा ।
क्लिष्टेच्छाविरहो द्वयोरपि समस्तुल्यश्च भक्तेर्गुणो,
नागादिप्रतिमार्चनादिह खलु व्यक्ता विशेषप्रथा ॥६६॥

ઉત્તરપક્ષ :– સૂત્રના સાક્ષાત્ અક્ષર વિના કરેલી આવી યથેચ્છ કલ્પનાઓથી માત્ર 'બુદ્ધિ બહેર મારી જાય.' એ સિવાય અન્ય કંઇ ન થાય.

પ્રતિમાલોપક :– **દ્રૌપદીએ** પૂર્વભવમાં 'પાંચ પતિ મળે' એવા અર્થવાળું નિદાન કર્યું હતું. જ્યાં સુધી આ નિદાનનું ફળ ન મળે ત્યાં સુધી તે દેશવિરતિને પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, કેમકે ગુણપ્રાપ્તિમાં નિદાન પ્રતિબંધક છે. તેથી સ્વયંવરમાં **પાંચપાંડવો** પતિ તરીકે પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ **દ્રૌપદીને** દેશવિરતિની પ્રાપ્તિ થઈ હોવી જોઈએ કેમકે તે પહેલા નિદાનનું ફળ મળ્યું નથી. તેથી **દ્રૌપદીએ** વિવાહની પૂર્વે કરેલી પૂજા શ્રાવિકાઅવસ્થાની પૂજારૂપ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– જો નિદાન વિશિષ્ટગુણની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબન્ધક હોત, તો જ્યાં સુધી એ નિદાનનું છેવટનું ફળ ન મળે, ત્યાં સુધી **દ્રૌપદી** વિરતિની પ્રાપ્તિ કરી શકત નહિ. **કૃષ્ણ મહારાજાએ** નિદાન કર્યું હતું, અને એ નિદાન પ્રતિબન્ધક હતું, તો વાસુદેવપણાના પ્રથમ ફળ પછી પણ તે ભવમાં તેમને વિરતિની પ્રાપ્તિ ન થઇ. પરંતુ એ નિદાનના નારકઆદિ છેવટના ફળને ભોગવ્યા પછી જ વિરતિવગેરેને પ્રાપ્ત કરી શકશે. જ્યારે **દ્રૌપદીને** તો નિદાનના નારકાદિપાર્યન્તિક ફળ ભોગવ્યા વિનાજ તે જ ભવમાં સર્વવિરતિ ચારિત્રધર્મની પણ પ્રાપ્તિ થઇ ગઇ. આમ નક્કી થાય છે કે **દ્રૌપદીને** વિરતિધર્મની પ્રાપ્તિમાં નિદાન પ્રતિબન્ધક ન હતું. તેથી વિવાહની પૂર્વઅવસ્થામાં પણ તેને શ્રાવિકા તરીકે સ્વીકારમાં કોઇ દોષ નથી. આમ '**દ્રૌપદીએ** શ્રાવિકાઅવસ્થામાં જિનપ્રતિમાપૂજા કરેલી' તેમ સિદ્ધ થાય છે.

'**દ્રૌપદીએ** કરેલી પૂજા આલોકના હેતુથી હતી' એવી પૂર્વપક્ષની આશંકાને પ્રતિબન્દી તર્ક દ્વારા નિર્મૂળ કરે છે.

[દ્રૌપદીકૃતપૂજા નિરાશંસભાવની]

શ્લોકાર્થ :–**દ્રૌપદીએ** જિનપ્રતિમાની **પૂજા** પાણિગ્રહણના ઉત્સવમાં ઉત્સુકતાથી કરી હતી, તેથી જો એ પ્રમાણ નથી, તો કલ્પ–ઉત્સવવગેરે વખતે **સૂર્યાભ** વગેરે **દેવોએ કરેલા વંદન** વગેરે પણ અપ્રમાણભૂત કેમ નહિ ? ક્લિષ્ટ ઇચ્છા (=કામભોગોની

[दंडान्वयः–तत् पाणिग्रहणोत्सवे प्रौढ्या कृतमिति चेत् न प्रमाणम्, (तदा) स्थित्युत्सवे स्वःसद्निर्मितं वन्दनादिकमपि किं तथा । द्वयोरपि क्लिष्टेच्छाविरहः समः, भक्तेर्गुणश्च तुल्यः (यतः) नागादिप्रतिमार्चनादिह खलु विशेषप्रथा व्यक्ता ॥]

'तत्पाणि' इत्यादि–तत्=तीर्थेशप्रतिमार्चनं, पाणिग्रहणोत्सवे द्रौपद्या प्रौढ्या=औत्सुक्येन कृतमिति न चेत् प्रमाणं, तदा स्वःसदा सूर्याभादिना निर्मितं वन्दनादिकमपि स्थित्युत्सवे=इन्द्रमहोत्सवस्थितिकाले प्रौढ्यैवेति किं तथा=किंप्रमाणं तव ? क्लिष्टेच्छा=कामभोगादीच्छा, तद्विरहो द्वयोरपि द्रौपदीसूर्याभयोः समः=तुल्यः । भक्तेर्गुणोऽपि द्वयोस्तुल्य एव । कथम् ? इति चेत् ? नागादिप्रतिमार्चनात्तदपेक्षयेह द्रौपद्या जिनार्चने खलु निश्चितं विशेषप्रथा=विशेषदृष्टिः व्यक्ता=प्रकटा । नागादिप्रतिमार्चने हि भद्रया सार्थवाह्या पुत्रप्रार्थनादिकृतं श्रूयते । तथाहि—

ઇચ્છા)નો અભાવ બન્નેનો (દ્રૌપદી અને સૂર્યાભ) સરખો જ હતો, તથા બન્નેનો ભક્તિનો ગુણ પણ તુલ્ય જ હતો, કેમકે નાગવગેરેની પૂજા કરતા અહીં (દ્રૌપદીકૃતજિનપ્રતિમાપૂજાસ્થળે) વિશેષદૃષ્ટિની ઉપસ્થિતિ સ્પષ્ટ જ છે.

પ્રતિમાલોપક :– વિવાહઅવસરે શ્રેષ્ઠવરને વરવાની ઉત્સુકતાવાળી **દ્રૌપદી** જિનપ્રતિમા પૂજન કરે એટલામાત્રથી પ્રતિમા પૂજનીય તરીકે પ્રમાણિત જાહેર થતી નથી. કોણ જાણે કેવા કોડ અને અભિલાષાઓથી એ પૂજા **દ્રૌપદીએ** કરી હશે ? અથવા તો એક કુલાચાર તરીકે પણ પૂજા કરી હોય.

ઉત્તરપક્ષ :– વિવાહના ઉત્સવ વખતે આ પૂજા થઈ હોવા માત્રથી તમે જો આ પૂજાને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા ન હો તો ઇન્દ્રમહોત્સવ કલ્પકાળે **સૂર્યાભ** વગેરે દેવોએ જિનેશ્વરોને કરેલા વંદન વગેરે પણ પ્રમાણ તરીકે નહિ સ્વીકારી શકાય. (**સૂર્યાભ**વગેરે દેવો વિમાનના અધિપતિદેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે અધિપતિદેવોનો ઈન્દ્રઅભિષેકકરવાનો દેવોનો કલ્પ છે આ કલ્પને ઈન્દ્રમહોત્સવ કહેવાય છે.)

પૂર્વપક્ષ :– અલબત્ત, **સૂર્યાભ**વગેરે દેવોએ કરેલા તે વંદન મહોત્સવકાળને આશ્રયીને હતા. છતાં પણ એ વંદન વગેરે વખતે તે વંદનઆદિના ફળ તરીકે સૂર્યાભવગેરેદેવોને કામભોગવગેરેની ઈચ્છા ન હતી. તેથી તેઓની નિરાશંસભાવની વંદનવગેરેક્રિયા પ્રમાણભૂત છે.

ઉત્તરપક્ષ :– બસ, આ જ પ્રમાણે દ્રૌપદીની જિનપૂજા વિવાહોત્સવવખતે હોવાછતાં વિષયેચ્છારૂપ દુષ્ટઆશયથી મિશ્રિત ન હોવાથી પ્રમાણભૂત જ છે.

પૂર્વપક્ષ :– સૂર્યાભ આ મહોત્સવકાળે પણ ભગવાનને વંદન વગેરે કરવાનું ચૂક્યો નહિ. એમાં તેની જિનભક્તિ સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

ઉત્તરપક્ષ :– એ જ પ્રમાણે વિવાહરૂપ જીવનના મહત્ત્વના પ્રસંગે પણ વિધિસરની જિનપૂજાને ન છોડવાદ્વારા દ્રૌપદીએ પોતાની પરમાત્મભક્તિ જ છતી કરી છે. વળી 'સારા પતિ મેળવવાની ઇચ્છાથી કે કુળાચારના નામપર દ્રૌપદીએ યાગવગેરે તથા મિથ્યાત્વી દેવોની પૂજા કરવાનું છોડી પરમાત્મપૂજા કરી' એ જ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે 'જિનપૂજા કરવામાં દ્રૌપદીપાસે ચોક્કસ વિશેષદૃષ્ટિ હતી.' અને પરમાત્મા પ્રત્યે નિર્મળ ભક્તિ જ હતી.

ततेणं सा भद्दा सत्थवाही धण्णेणं सत्थवाहेणं अब्भणुन्नाता समाणी हट्ठतुट्ठ जाव हयहियया विपुलं असणपाणखातिमसातिमं उवक्खडावेति २ त्ता, सुबहुं पुप्फगंधवत्थमल्लालंकारं गेण्हति २ सयाओ गिहाओ निग्गच्छति २ रायगिहं नंगरं मज्झंमज्झेणं निग्गच्छति २ त्ता जेणेव पोक्खरिणी तेणेव उवागच्छति २ पुक्खरिणीए तीरे सुबहुं पुप्फजाव मल्लालकारं ठवेइ २ पुक्खरिणीं ओगाहइ २ जलमज्जणं करेति २ ण्हाया कयबलिकम्मा उल्लपडसाडिगाजाइं तत्थ उप्पलाइं जाव सहस्सपत्ताइं ताइं गिण्हइ २ पुक्खरिणीओ पच्चोरुहइ २ तं सुबहुं पुप्फगंधमल्लं गेण्हति २ जेणामेव णागघरए य जाव वेसमणघरए य तेणेव उवागच्छति २ तत्थ णं नागपडिमाण य जाव वेसमणपडिमाण य आलोए पणामं करेइ। ईसिं पच्चुन्नमइ २ लोमहत्थगं परामुसइ-२ नागपडिमाओ य जाव वेसमणपडिमाओ य लोमहत्थेणं पमज्जति २ उदगधाराए अब्भुक्खेत्ति २ पम्हलसुकुमालाए गंधकासाईए गायाइं लूहेइ २ महरिहं वत्थारुहणं च मल्लरुहणं च गंधारुहणं च चुन्नारुहणं च वन्नारुहणं च करेइ २ जाव धूवं डहति २ जानुपायवडिया पंजलिउडा एवं वदासी-जइणं अहं दारगं वा दारिगं वा पायायामि तो णं अहं जायं च जाव अणुवड्ढेमित्ति कट्टु उवातियं करेति २ जेणेव पोक्खरिणी तेणेव उवागच्छति २ विपुलं असणं ४ आसाएमाणी जाव विहरति॥ (ज्ञाता धर्मकथा अ. २ सू. ३६) **न चैवं द्रौपद्या जिनप्रतिमा अर्चित्वा वरोपयाचितं कृतं श्रूयते। प्रत्युत-** "जिणाणं जावयाणं" इत्यादिना भगवद्गुणप्रणिधानमेव कृतमस्तीति कथं न पश्यति सचेताः?

[ભદ્રાસાર્થવાહીનું દૃષ્ટાન્ત]

'ભદ્રા સાર્થવાહી (સાર્થવાહપત્ની) **એ નાગવગેરેની પૂજા કરી પુત્રની પ્રાર્થના વગેરે કર્યું હતું' એમ આગમમાં સંભળાય છે. તે પાઠ આ પ્રમાણે છે.**

તે વખતે **ભદ્રા સાર્થવાહીએ ધન સાર્થવાહની** રજા મળવાથી ખુશ થઈને મોટા પ્રમાણમાં આહાર-પાન-ખાદિમ-સ્વાદિમ સામગ્રીઓ બનાવડાવી. આહારઆદિ સામગ્રી અને ઘણા પુષ્પ-વસ્ત્ર-ગંધચૂર્ણ-પુષ્પમાળા તથા અલંકારોને ગ્રહણ કરી ઘરેથી નીકળી રાજગૃહી નગરીના મધ્ય ભાગમાંથી નીકળી વાવડી પાસે આવી. વાવડીના કિનારે પુષ્પવગેરે સામગ્રીને મૂકી. તે ભદ્રાએ વાવડીમાં ઉતરી સ્નાન કર્યું. જલક્રીડા અને સ્નાનને પતાવી બલિકર્મ વગેરે કરી વસ્ત્ર વગેરે ધારણ કરી તે વાવડીમાં ઉગેલા ઉત્પળ, શતપત્ર, સહસ્રપત્ર વગેરે કમળોને ગ્રહણ કર્યા. પછી વાવડીમાંથી બહાર નીકળી, તે ભદ્રા સાર્થવાહી ત્યાં રાખેલા પુષ્પવગેરેને ગ્રહણ કરી ત્યાં રહેલા નાગગૃહ યાવત્ વૈશ્રમણગૃહમાં ગઈ. ત્યાં જઈ નાગની પ્રતિમા યાવત્ વૈશ્રમણની પ્રતિમાવગેરે પ્રતિમાના દર્શન માત્રથી પ્રણામ કર્યા. પછી ઉભા થઈ મોરપીંછ લઈ નાગવગેરેની પ્રતિમાઓનું પ્રમાર્જન કર્યું. પછી એ પ્રતિમાઓને પાણીથી સ્નાન કરાવ્યું. ત્યારબાદ રૂંવાટાવાળા કોમળ સુગંધિ વસ્ત્રથી પ્રતિમાના અંગોને લૂછી નાખ્યા. પછી તે ભદ્રાએ પ્રતિમા પર મહામૂલ્યવાળા વસ્ત્ર, માળા, ગંધ ચૂર્ણ, પંચવર્ણના પુષ્પ વગેરે ચડાવી ધૂપ કર્યો. પછી ઘૂંટણીયે પડી હાથ જોડી પ્રાર્થના કરી "જો મને પુત્ર કે પુત્રી થાય, તો યાગ=પૂજા વગેરે યાવત્ દેવકુલનો ઉદ્ધાર કરીશ." આ પ્રમાણે ઉપયાચના=પ્રાર્થના કરી વાવડી પાસે આવી-વિપુલઆહારવગેરેનું ભોજન કર્યું.

[પ્રણિધાનયુક્ત પૂજા જ મહાપૂજા]

દ્રૌપદીને પણ જો આવી કો'ક શ્રેષ્ઠવરપ્રાપ્ત્યાદિરૂપ આલૌકિક ઇચ્છા હોત, તો તે પણ લોકને અનુસારે કામદેવવગેરેની પૂજા કરત. અથવા જિનપ્રતિમાપર શ્રદ્ધા બળવત્તર હોઈ, પ્રતિમાપૂજા કરી-પછી આવી કો'ક શ્રેષ્ઠવરપ્રદાનની પ્રાર્થના કરી હોત. પણ દ્રૌપદીએ જિનપ્રતિમાની પૂજા કર્યા પછી આવી કોઈ યાચના કરી સંભળાતી નથી.

इत्थं प्रणिधानेनैव च महापूजाऽन्यथा तु पूजामात्रमिति शास्त्रगर्भार्थः । तदाह–'देवगुणप्रणिधानात्तद्भावानुगतमुत्तमविधिना । स्यादादरादियुक्तं यत्तद्देवार्चनं चेष्टम् ॥ इति । (षोड. ६ गा. ९४) ॥६६॥

[1]अतिदेशशेषमाह—

एतेनैव समर्थिताऽभ्युदयिकी धर्म्या च कल्पोदिता
श्रीसिद्धार्थनृपस्य यागकरणप्रौढिर्दशाहोत्सवे ।
श्राद्धः खल्वयमादिमाङ्गविदितो यागं जिनार्चां विना
कुर्यान्नान्यमुदाहृता व्रतभृतां त्याज्या कुशास्त्रस्थितिः ॥६७॥

[दन्डान्वय :–एतेनैव श्रीसिद्धार्थनृपस्य दशाहोत्सवे कल्पोदिता अभ्युदयिकी धर्म्या च यागकरणप्रौढिः समर्थिता । आदिमाङ्गविदितोऽयं श्राद्धः खलु जिनार्चां विनाऽन्यं यागं न कुर्यात्, (यतः) व्रतभृतां कुशास्त्रस्थितिस्त्याज्योदाहृता ।

(મિથ્યાત્વીદેવને તો પૂજ્યા જ નથી.) વળી ભગવાનની ભક્તિ કર્યા પછી શક્રસ્તવના 'જિણાણું જાવયાણું' વગેરે સૂત્રપાઠોથી હકિકતમાં તો દ્રૌપદી ભગવાનના અલૌકિકગુણોના પ્રણિધાનપુષ્પોથી જ હ્રદયસિંહાસનને સુરમ્ય બનાવે છે. અને જેના હ્રદયમાં ભગવાનૂના સંસારતારકગુણોનું પ્રણિધાન હોય, તે સંસારમાં ડૂબવાના પ્રથમ પગથીયારૂપ ભોગસુખના સાધનની માંગણી ન કરે. આ બધી બાબતોથી 'ભદ્રાવગેરેએ આલોકના હેતુથી મિથ્યાત્વીદેવોની કરેલી પૂજાથી દ્રૌપદીએ સુપ્રણિધાનથી નિરાશંસભાવે વીતરાગદેવની કરેલી પૂજામાં ઘણો ભેદ છે. ઘણી વિશિષ્ટતા છે' એ વાત કયા સુજ્ઞના લક્ષમાં ન આવે ? પરમાર્થથી તો દ્રૌપદીની પૂજા માત્ર પૂજા ન હતી. પણ મહાપૂજા હતી...કેમકે ભગવદ્ગુણોના પ્રણિધાનથી સભર હતી. શાસ્ત્રરૂપ દહિંના મથનથી પ્રાપ્ત થયેલું નવનીત આ છે–**ભગવદ્ગુણના પ્રણિધાનથી જ પૂજા મહાપૂજા બને છે. એવા પ્રણિધાન વિનાની પૂજા માત્ર પૂજારૂપ છે.** (વિશેષ કંઈ નથી.) કહ્યું જ છે કે–'દેવ (=વીતરાગપરમાત્મા)ના ગુણોના પ્રણિધાનથી તે ભાવથી યુક્ત, વિધિથી આદરપૂર્વક થતી જે ઉત્તમ દેવપૂજા (જિનપૂજા) છે તેજ ઇષ્ટ છે.' (મહોદયદાયી તરીકે અભિષ્ટ છે) ॥૬૬॥

[શ્રી સિદ્ધાર્થરાજાકૃત જિનાર્ચા]

હવે અતિદેશ શેષ દર્શાવે છે. (એક સ્થાને દર્શાવેલી વાતનો અન્યત્ર સમ્બન્ધ જોડવો–અતિદેશ.)

શ્લોકાર્થ :– શ્રી સિદ્ધાર્થરાજાએ કરેલા દશાહ્નિકામહોત્સવ અંગે કલ્પસૂત્રમાં દર્શાવેલ ધર્મમય અને અભ્યુદયકારી યાગની પ્રૌઢતાનું આનાથી જ (દ્રૌપદીના ચરિત્રના સમર્થનથી જ) સમર્થન (=ઉપપત્તિ) થાય છે. 'આચાર' નામક પ્રથમ અંગથી જેનો શ્રાવક તરીકે પરિચય મળે છે, તે સિદ્ધાર્થરાજા જિનપૂજારૂપ યાગને છોડી બીજા કોઈ

१. एकत्र श्रुतस्यान्यत्र संबंधः । सचातिदेशः षोढा–शास्त्रातिदेशः निमित्तातिदेशः व्यपदेशातिदेशः तादात्म्यातिदेशः रूपातिदेशश्च ॥

'एतेनैव' इति–एतेनैव–द्रौपदीचरित्रसमर्थनेनैवाभ्युदयिकी=अभ्युदयनिर्वृत्ता धर्म्या च धर्मादनपेता कल्पोदिता कल्पसूत्रप्रोक्ता श्रीसिद्धार्थनृपस्य=सिद्धार्थनाम्नो राज्ञो=भगवत्पितुः दशाहोत्सवे=दशदिवसमहे यागकरणस्य प्रौढिः=प्रौढता समर्थिता=उपपादिता । तत्र यागशब्दार्थोऽन्यः स्यादित्यतआह–खलु=निश्चितमयं सिद्धार्थराजः आदिमाङ्गविदितः=आचाराङ्गप्रसिद्धः श्राद्धः श्रीपार्श्वापत्यीयः श्रमणोपासकः जिनार्चां विनाऽन्यं लोकप्रसिद्धं यागं न कुर्यात्, यतः व्रतभृतां कुशास्त्रस्थितिस्त्याज्या अन्यश्च यागः कुशास्त्रीय इति ॥

कल्पसूत्रपाठो यथा–'तए णं सिद्धत्थे राया दसाहिआए ठिइवडियाए वट्टमाणीए सइएअ साहस्सिएअ, सयसाहस्सिएअ जाए अ दाए अ भाए अ दलमाणे य दवावेमाणे अ सइए साहस्सिए अ लंभेमाणे अ पडिच्छमाणे अ पडिच्छावेमाणे य एवं च णं विहरइ । व्याख्या– दशाहिकायां=दशदिवसमानायां स्थितौ=कुलमर्यादायां पतितायां=गतायां पुत्रजन्मोत्सवप्रक्रियायां तस्यां वर्त्तमानायां शतिकान्=शतपरिमाणान् साहस्रिकान्=सहस्रपरिमाणान्, शतसाहस्रिकान्=

પણ પ્રકારનો (અન્યતીર્થિકમાન્ય) યાગ કરે નહિ, કેમકે વ્રતધારીઓને કુશાસ્ત્રના આચારો ત્યાજ્ય કહ્યા છે.

કલ્પસૂત્રમાં એવો નિર્દેશ છે કે '**વીરવિભુના** ત્રૈલોક્યસુખદાયક **જન્મ વખતે શ્રી સિદ્ધાર્થરાજાએ** દશદિવસનો મહોત્સવ કર્યો હતો. આ મહોસત્વમાં તેમણે ધર્મસભર અને અભ્યુદયકારી યાગો પણ કર્યા–કરાવ્યા હતા.' દ્રૌપદીના ચરિત્રથી જિનપ્રતિમાપૂજાને સમર્થન મળતું હોવાથી આ યાગો પણ જિનપ્રતિમાપૂજારૂપ સમજવાનો જ અવકાશ છે.

પ્રતિમાલોપક:– 'यज्' ધાતુપરથી 'યાગ' શબ્દ બન્યો છે. અને 'यज्' ધાતુ 'પૂજા' અર્થની જેમ યજ્ઞના અર્થમાં પણ વપરાય છે. તેથી શું એમ ન બની શકે કે **સિદ્ધાર્થરાજાએ** કરેલા આ યાગો કાંતો બ્રાહ્મણોને માન્ય યજ્ઞરૂપ હોય, કાં તો કુલના આચારને અનુરૂપ ગોત્રદેવતાની પૂજારૂપ હોય ?

ઉત્તરપક્ષ :– આવી વિપરીતકલ્પના કરવાનો ત્યારે તો કોઇ અવકાશ જ નથી–જ્યારે **આચારાંગસૂત્રમાં શ્રીસિદ્ધાર્થરાજાનો** શ્રાવક તરીકે ઉલ્લેખ મળતો હોય. આચારાંગસૂત્રમાં શ્રી સિદ્ધાર્થરાજાનો પાર્શ્વનાથભગવાનની શાસનપરંપરાના શ્રાવક તરીકે નિર્દેશ છે. અને વ્રતધર શ્રાવક લોકમાન્ય ગોત્રદેવતાની પૂજારૂપ યાગ કે બ્રાહ્મણોના કુશાસ્ત્રના આચારરૂપ યજ્ઞયાગ કરે નહિ તથા શ્રાવકઅવસ્થામાં જિનપ્રતિમાપૂજારૂપ યાગ કરણીય તરીકે દ્રૌપદીના દૃષ્ટાન્તથી સુસિદ્ધ છે. આમ **દ્રૌપદીના** દૃષ્ટાન્તથી અને પારિશેષ ન્યાયથી સિદ્ધ થાય છે કે **સિદ્ધાર્થરાજાએ** કરેલા યાગો જિનપ્રતિમાપૂજારૂપ જ હતા. આ બાબતમાં કલ્પસૂત્રનો પાઠ આ પ્રમાણે છે—

"ત્યારે દશદિવસના પ્રમાણવાળી (પુત્રજન્મ મહોત્સવ સંબંધી) થઇ રહેલી કુલમર્યાદાના કાળે તે સિદ્ધાર્થરાજાએ સેંકડો, હજારો અને લાખોના પ્રમાણમાં યાગ (=જિનપ્રતિમાનીપૂજા)ને કરાવી રહ્યા હતા. તથા (પર્વદિવસવગેરે વખતે) યાચકોને દાન તથા મળેલા દ્રવ્યના ભાગ પોતે આપતા હતા. અને બીજાઓ પાસે અપાવતા હતા. તથા (ભેટણાં વગેરેરૂપ) મળતા લાભોને ગ્રહણ કરતાં હતાં અને

लक्षप्रमाणान् यागान्=देवपूजाः दायान्–पर्वदिवसादौ दानादीन् लब्धद्रविणभागान् ददत्, दापयन्, लाभान् प्रतीच्छन्=गृह्णन्, प्रतिग्राहयन् विहरन्नास्ते । एवं श्रीसिद्धार्थनृपेण परमश्राद्धेन देवपूजा कृता चेदन्येषां कथं न कर्त्तव्या ? तस्य श्रमणोपासकत्वे आचारालापकश्चायं (द्वि. श्रु. चू ३ सू. १७८) ''समणस्सणं भगवओ महावीरस्स अम्मापिउरो पासावच्चिज्जा समणोवासगा आवि होत्था । ते णं बहुइं वासाइं समणोवासगपरियागं पालयित्ता छण्णं जीवनिकायाणं सारक्खणनिमित्तं आलोइत्ता, णिंदित्ता, गरिहित्ता, पडिक्कमित्ता, अहारिहं उत्तरगुणं पायच्छित्तं पडिवज्जित्ता कुस-संथारं दुरूहित्ता भत्तं पच्चक्खायंति, २ अपच्छिमाए मारणंतियाए सरीरसंलेहणाए झुसीयसरीरा कालमासे णं कालं किच्चा, तं तं सरीरं विपज्जहित्ता अच्चुए कप्पे देवत्ताए उववन्ना । तओ णं आउक्खएणं भवक्खएणं ठिइक्खएण चुते (ता) चइत्ता महाविदेहे वासे चरिमेणं ऊसासेणं सिज्झिस्संति (जाव) परिणिव्वाइस्संति, सव्वदुक्खाणमंतं करिस्संति ॥'' त्ति । यथा च सिद्धार्थराजव्यतिकरे यागशब्देन 'पूजा कृतेति समर्थितं, तथा महाबलादि व्यतिकरेऽपि दृश्यम् ॥ अपि च शाश्वताशाश्वततीर्थान्याचार्यादींश्च प्रत्यभिगमनसंपूजनादिना सम्यक्त्वनैर्मल्यं स्यादित्युक्तमाचारनिर्युक्तौ । तथाहि—

બીજા પાસે ગ્રહણ કરાવતા હતા.'' આમ જો પરમ શ્રાવક **શ્રીસિદ્ધાર્થ રાજાએ** જિનપ્રતિમાપૂજન કર્યું હોય તો બીજાઓએ શા માટે જિનપૂજા કરવી ન જોઈએ ? **શ્રી સિદ્ધાર્થ-રાજા શ્રાવક હતા તે દર્શાવતો આચારાંગનો** આલાપક આ પ્રમાણે છે.

"શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરના માતાપિતા **શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનના** સંતાનીય શ્રાવકો હતા. તે બન્નેએ ઘણા વર્ષો સુધી શ્રાવકપર્યાયનું પાલન કરી છજીવનિકાયના સંરક્ષણનિમિત્તક પાપની આલોચના, નિંદા, ગર્હા, પ્રતિક્રમણ કરી તથા યથાયોગ્ય ઉત્તરગુણપ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકારી ઘાસના સંથારા પર બેસી 'ભક્તપ્રત્યાખ્યાન' અનશન કર્યું. છેલ્લી મારણાંતિકી શરીરસંલેખનાથી ક્ષીણશરીરવાળા તે બન્ને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન કર્યા બાદ મરણકાળે મૃત્યુ પામી અને તે શરીરને છોડી અચ્યુત (=બારમા) દેવલોકમાં દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થયા. ત્યાંથી આયુષ્યનો ક્ષય થયે, દેવભવનો ક્ષય થયે, દેવભવની સ્થિતિનો ક્ષય થયે, ચ્યવીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ચરમ ઉચ્છ્વાસે સિદ્ધ થશે, બુદ્ધ થશે, પરિનિર્વાણ પામશે અને સર્વદુઃખોનો અંત કરશે.'

અહીં જેમ સિદ્ધાર્થ રાજાના પ્રસંગમાં **'યાગ'** પદથી **'પૂજા કરી' એવા અર્થનું સમર્થન** કર્યું તેમ **મહાબળવગેરેના** પ્રસંગમાં **પણ સમજી** લેવું.

[તીર્થપૂજનઆદિથી સમ્યક્ત્વશુદ્ધિ]

વળી **આચારાંગનિર્યુક્તિમાં** બતાવ્યું છે કે **'શાસ્વતતીર્થ, અશાશ્વતતીર્થ અને અન્ય આચાર્યવગેરેની સામે જવું, તેઓનું સંપૂજન કરવું વગેરે દ્વારા સમ્યક્ત્વ નિર્મળ થાય છે.'** તે અંગેનો પાઠ આ પ્રમાણે છે.

''તીર્થંકર ભગવંતો, પ્રવચન, પ્રાવચનિક, અતિશયઋદ્ધિવાળા મુનિઓ આટલાનું અભિગમન, નમસ્કાર, દર્શન, કીર્તન, સંપૂજના તથા સ્તવના (કરું છું) તથા જન્મ, અભિષેક, નિષ્ક્રમણ, ચરણ, જ્ઞાનોત્પાદ અને નિર્વાણભૂમિઓમાં તથા દેવલોક, ભવન, મંદર, નંદીશ્વર, ભૌમનગર વગેરેમાં તથા અષ્ટાપદ, ઉજ્જયંત, ગજાગ્રપદ, ધર્મચક્ર, પાર્શ્વ, રથાવર્ત, ચમરોત્પાતને વંદન કરું છું.'' (નિ. ગાથા–૩૩૦-૩૩૧-૩૩૨)આ ત્રણે ગાથાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે–"દર્શનભાવના માટે કહે છે–'તિત્થયર'ત્તિ

'तित्थयराण' भगवओ पवयणपावयणिअइसयड्ढीण' । अहिगमननमंसणदरिसणकित्तणसंपूअणा थुणणा ॥१॥ जम्माभिसेगनिक्खमणचरणनाणुप्पत्तियनिव्वाणे । दियलोयभवणमंदरनंदीसरभोमनगरेसु ॥ २ ॥ अट्ठावयमुज्जिंते, गयग्गपयगे य धम्मचक्के य । पासरहवत्तणंचमरुप्पाय' वंदामि ॥३॥ **वृत्तिर्**यथा–दर्शनभावनार्थमाह–'**तित्थयरे'** त्ति गाहा । तीर्थकृतां=भगवतां प्रवचनस्य=द्वादशाङ्गस्य गणिपिटकस्य तथा प्रावचनिनां=आचार्यादीनां युगप्रधानानां, तथाऽतिशयिनां=ऋद्धिमतां केवलिमनःपर्यायावधिमच्चतुर्दशपूर्वविदां तथाऽऽमर्षौषध्यादिप्राप्तर्द्धीनां यदभिमुखगमन', गत्वा च नमन' नत्वा च दर्शन', तथा गुणोत्कीर्त्तन' संपूजन'–गन्धादिना, स्तोत्रैः स्तवनमित्यादिका दर्शनभावना । अनया हि दर्शनभावनया निरन्तर' भाव्यमानया दर्शनशुद्धिर्भवतीति । किञ्च, 'जम्माभिसेये'ति गाहा, 'अट्ठावये'ति गाहा–तीर्थकृतां जन्मभूमिषु तथा निष्क्रमणचरणज्ञानोत्पत्तिनिर्वाणभूमिषु, तथा देवलोकभवनेषु, मन्दरेषु, तथा नन्दीश्वरद्वीपादौ भौमेषु च=पातालभवनेषु यानि शाश्वतानि चैत्यानि तानि वन्देऽहमिति द्वितीयगाथान्ते क्रिया । एवमष्टापदे तथा श्रीमदुज्जयन्तगिरौ, गजाग्रपदे दशार्णकूटवर्तिनि, तथा तक्षशिलायां धर्मचक्रे, तथाऽ**हिच्छत्रायां श्रीपार्श्वनाथस्य** धरणेन्द्रकृतमहिमास्थाने, एवं रथावर्त्तपर्वते–वैरस्वामिना यत्र पादपोपगमन' कृत', यत्र च श्री**वर्द्धमान**स्वामिनमाश्रित्य चमरेन्द्रेणोत्पतनकृतम् । एतेषु च स्थानेषु यथासंभवमभिगमनवन्दनपूजनोत्कीर्तनादिकाः क्रियाः कुर्वतो दर्शनशुद्धि र्भवतीति । (नि. गा. ३३०।३१।३२)

तथा "अरिहंतसिद्धचेइयगुरुसुअधम्मे य साहुवग्गे य । आयरिय उवज्झाए पवयणे सव्वसंघे य ॥१॥ एएसु भत्तिजुत्ता पूअंता अहारिहमणन्नमणा । सामन्नमणुसरंता परित्तसंसारिआ भणिआ ॥२॥ इति मरणसमाधिप्रकीर्णके ॥ [ ] तथा भावनमस्कार'

ગાથા–તીર્થંકરભગવાન, દ્વાદશાંગગણિપિટકરૂપ પ્રવચન તથા યુગપ્રધાન આચાર્યોરૂપ પ્રાવચનિક તથા કેવળજ્ઞાની, મનઃ પર્યાયજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, ચૌદપૂર્વી તથા આમર્ષૌષધિ વગેરે અતિશય ઋદ્ધિને પામેલાઓ આ બધાની સામે જવું, તેઓને નમસ્કાર કરવો, તેમના દર્શન કરવા, તેમના ગુણોને ગાવા તથા ગન્ધ ચૂર્ણ (વાસક્ષેપ વગેરે)થી તેમની પૂજા કરવી, તથા સ્તોત્રો વડે સ્તવના કરવી. વગેરે દર્શનભાવના છે. સતત ભાવિત કરાતી આ દર્શનભાવનાથી દર્શનશુદ્ધિ થાય છે. વળી 'જન્માભિસેયે' અને 'અટ્ઠાવયે' આ બે ગાથા. તીર્થંકરોની જન્મભૂમિ; તથા દીક્ષાભૂમિ, ચારિત્ર પછીની વિહારભૂમિ, કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિની ભૂમિ આ બધે સ્થળે રહેલા, તથા દેવલોકમાં ભવનપતિના ભવનોમાં, પર્વતો પર તથા નંદીશ્વર વગેરે દ્વીપોમાં રહેલા, ભૌમ–પાતાલ ભવનોમાં રહેલા શાશ્વત ચૈત્યોને હું વંદુ છું. અહીં 'વંદામિ ક્રિયાપદ બીજી ગાથાને અંતે રહેલું છે. તથા અષ્ટાપદ પર તથા ઉજ્જયન્તગિરિ (ગિરનાર) પર, ગજાગ્રપદ– દશાર્ણકૂટ પર રહેલા તથા તક્ષશિલામાં ધર્મચક્રમાં, અહિચ્છત્રાનગરીમાં શ્રી પાર્શ્વનાથનો ધરણેન્દ્ર વડે મહિમા કરાયેલા સ્થાને, એ જ પ્રમાણે જ્યાં વજ્રસ્વામીએ 'પાદપોપગમન' અનશન કરેલ તે રથાવર્ત પર્વત પર તથા જ્યાં મહાવીર સ્વામીને આશ્રયીને ચમરેન્દ્ર વડે ઉત્પાત કરાયેલો તે સ્થાને યથાસંભવ અભિગમન, વંદન, પૂજન, ઉત્કીર્તન વગેરે ક્રિયા કરવાથી સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ થાય છે."

(સમ્યગ્ભાવિતજિનપ્રતિમા ભાવગ્રામ)

તથા મરણસમાધિ પ્રકીર્ણકમાં કહ્યું છે કે—"અરિહંત, સિદ્ધ, ચૈત્ય, ગુરુ, શ્રુત, ધર્મ, સાધુવર્ગ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવચન, સર્વ સંઘ આ બધાના પર ભક્તિવાળા, તથા આ બધાને પૂજવાવાળા, તથા યથાર્હ અનન્યમનવાળાથઈને શ્રામણ્યને અનુસરનારા પરીત્ત–સંસારી (=મર્યાદિત સંસાર ભ્રમણવાળા) કહ્યા છે.

१. तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्व' द्वारत्व' (=व्यापारत्वम्)

प्रतिपद्यमानो दर्शनमोहनीयादिक्षयोपशमेन, (१) अर्हत् (२) अर्हत्प्रतिमा (३) अर्हन्तः (४) अर्हत्प्रतिमाः (५) साधुरर्हत्प्रतिमा चेति युगपद्द्वयं (६) साधुर्जिनप्रतिमाश्च (७) साधवो जिनप्रतिमा च, (८) साधवो जिनप्रतिमाश्चेति अष्टस्वपि भङ्गेषु लभ्यत इत्युक्तं, 'नाणावरणिज्जस्स उ दंसणमोहस्स तह खयोवसमे। जीवमजीवे अट्ठसु भंगेसु अ होइ सव्वस्स" इति गाथया नमस्कारनिर्युक्तौ (आव. नि. ८९३) 'तित्थयरा जिण चउदस, भिन्ने संविग्ग तह असंविग्गे। सारूविय वय दंसण पडिमाओ भावगामोउ" इति कल्पभाष्ये (गा ११११४)। न च जिनप्रतिमादर्शनाद्यभावेऽपि केषाञ्चित्सम्यक्त्वलाभदर्शनाद् व्यभिचार इति शङ्कनीयं, चित्रभव्यत्वपरिपाकयोग्यतया प्रतिभव्यं सम्यक्त्वहेतूनां वैचित्र्यात्, तथात्वे च कस्यचित् तीर्थकृत्, कस्यचित् गणधरः, कस्यचित् साधुः, कस्यचिज्जिनप्रतिमादिकमित्येव नैयत्यात् स्वजन्यभव्यत्व-

તથા દર્શનમોહનીય વગેરે કર્મના ક્ષયોપશમથી ભાવનમસ્કારને કરતો જીવ (૧) અરિહંતને (૨) અરિહંતની પ્રતિમાને (૩) અરિહંતોને (૪) અરિહંતની પ્રતિમાઓને (૫) સાધુને અને અરિહંતની પ્રતિમાને એક સાથે તથા (૬) સાધુ અને જિનપ્રતિમાઓ એક સાથે (૭) સાધુઓ અને જિનપ્રતિમા તથા (૮) સાધુઓ અને જિનપ્રતિમાઓને એકસાથે આમ આઠે ભાંગામાં ભાવનમસ્કાર કરતો મળી શકે. **નમસ્કારનિર્યુક્તિમાં** કહ્યું જ છે કે 'જ્ઞાનાવરણીયના અને દર્શનમોહનીયના ક્ષયોપશમથી (=સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિથી) જીવ–અને અજીવને આશ્રયી આઠે ભાંગામાં સર્વને હોય. અહીં જીવ પદથી અરિહંત કે સાધુ સમજવાના અને 'અજીવ' પદથી જિનપ્રતિમા લેવાની છે. અહીં એક વાત સિદ્ધ થાય છે કે **જે જીવ સમ્યક્ત્વી હોય તે અવશ્ય જિનપ્રતિમાને ઉપયોગપૂર્વક નમસ્કાર કરે જ.** તથા **કલ્પભાષ્યમાં** કહ્યું છે કે "તીર્થંકર, જિન, (ચૌદપૂર્વી, દસપૂર્વી, સામાન્યકેવળી અથવા મનઃપર્યાયઅવધિજ્ઞાની) ભિન્નદસપૂર્વી (=કંઈક-ન્યૂનદસપૂર્વી) સંવિગ્ન (=ઉદ્યતવિહારી) અસંવિગ્ન (=અનુદ્યતવિહારી) સારૂપિક (=શ્વેતવસ્ત્રધારી, અસ્ત્રમૂંડિતમસ્તકવાળો, ભિક્ષાજીવી ત્યક્તચારિત્રી) વ્રત (=વ્રતધારી શ્રાવક) દર્શન (=અવિરતસમ્યક્ત્વી) તથા પ્રતિમા (=જિનબિંબ) આ ભાવગ્રામ (=જ્ઞાનાદિત્રણના કારણો) બને.

પૂર્વપક્ષ :– કેટલાક જીવો જિનપ્રતિમાના દર્શનાદિવિના પણ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરતા દેખાય છે તેથી જિનપ્રતિમા 'ભાવગ્રામ' તરીકે અનૈકાંતિક છે.

ઉત્તરપક્ષ :– દરેક ભવ્યજીવોનું તથાભવ્યત્વ અલગ અલગ પ્રકારનું હોય છે. આ ભવ્યત્વના પરિપાકની યોગ્યતા પણ અલગ અલગ હોય છે. તેથી ભવ્યજીવોના સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિના હેતુઓ પણ અલગ અલગ હોય છે. જે ભવ્યજીવનાં ભવ્યત્વનો પરિપાક જે હેતુથી થાય, તે હેતુ તેના સમ્યક્ત્વના લાભમાં કારણ બને. તેથી જ કેટલાકના સમ્યક્ત્વમાં તીર્થંકર, બીજા કેટલાકના સમ્યક્ત્વમાં ગણધરો, કોઈકના સમ્યક્ત્વમાં સાધુ, તો કેટલાકના સમ્યક્ત્વમાં જિનપ્રતિમા વગેરે કારણ બને છે. આ પ્રમાણે નિયતભાવ હોવાથી પ્રતિમા કેટલાકના સમ્યક્ત્વમાં કારણ ન બને તેટલા માત્રથી અનૈકાંતિક ન ગણાય. કેમકે આ દરેક કારણો સ્વજન્યભવ્યત્વપરિપાક દ્વારા સ્વજન્યસમ્યક્ત્વમાં

परिपाकद्वारेण व्यभिचाराभावात्, अन्यथा तीर्थकृतोऽपि सम्यक्त्वहेतवो न भवेयुस्तीर्थकर-मन्तरेणापि गौतमादिबोधितानां बहूनां सम्यक्त्वलाभप्रतीतेरन्वयव्यतिरेकसिद्धश्चायमर्थोऽत एव सम्यग्दृष्टिपरिगृहीतानां तासां कार्ये कारणोपचारेण भावग्रामत्वमिष्यते। तदुक्तं तत्रैव-"जा सम्मभावियाओ पडिमा इयरा न भावगामोउ। भावो जइ नत्थि तहिं, न णु कारणे कज्ज-उवयारो॥" व्याख्या-याः सम्यग्भाविताः=सम्यग्दृष्टिपरिगृहीतप्रतिमास्ता भावग्राम उच्यते, नेतरा मिथ्यादृष्टिपरिगृहीताः। आह-सम्यग्भाविता अपि प्रतिमास्तावज्ज्ञानादिभावशून्याः, ततो यदि दर्शनज्ञानादिरूपो भावः, स तत्र नास्तीति कथं ता भावग्रामो भवितुमर्हन्ति? उच्यते-ता अपि दृष्ट्वा भव्यजीवस्यार्द्रकुमारादेरिव सम्यग्दर्शनाद्युदीयमानमुपलभ्यते, ततः ननु कारणे कार्योपचार इतिकृत्वा ता अपि भावग्रामो भण्यन्त इति॥

કારણ બને જ છે. સ્વ=તે-તે કારણવિશેષ. સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં ભવ્યત્વના પરિપાક દ્વાર (=વ્યાપાર) છે. તે-તે ભાવગ્રામની હાજરીથી તેના-તેનાથી પરિપાકપામવાની યોગ્યતાવાળું ભવ્યત્વ પરિપાક પામે છે. અને ભવ્યત્વનો પરિપાક થવાથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

(જ્યાં એક કાર્ય પ્રત્યે અનેક સ્વતંત્ર કારણો ઉપલબ્ધ થતા હોય, ત્યાં તે કાર્યકારણભાવ સામાન્ય મળી શકે નહિ. તેથી ત્યાં તૃણારણિમણિન્યાયથી તે-તે કારણોને અપેક્ષીને કાર્યકારણ ભાવ વિશેષની કલ્પના કરાય છે. જેમ કે પ્રસ્તુતમાં જ, તીર્થંકરના ઉપદેશથી પ્રગટતું સમ્યક્ત્વ અલગ કાર્ય ગણાય, અને પ્રતિમાદર્શનથી પ્રગટતું સમ્યક્ત્વ અલગકાર્ય ગણાય (સમ્યક્ત્વરૂપે કાર્ય સમાન હોવા છતાં). પ્રથમ સ્થળે તીર્થંકરોપદેશ અને તજ્જન્ય સમ્યક્ત્વ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ છે. દ્વિતીયસ્થળે પ્રતિમાદર્શન અને તજ્જન્ય સમ્યક્ત્વ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ છે. તેથી જ જૈનશાસનના પ્રત્યેક યોગ કેવળજ્ઞાનમાં કારણ છે, અને પ્રત્યેક યોગમાં વર્તતા અનંતાજીવો કેવળજ્ઞાન પામ્યા વગેરે વાતો યુક્તિસંગત બની શકે છે.)

જો આમ ન માનો, તો તીર્થંકરોને પણ સમ્યક્ત્વના હેતુ તરીકે સ્વીકારી શકો નહિ. કેમકે એવા કેટલાય જીવો છે કે જેઓ તીર્થંકર વિના પણ ગૌતમઆદિ ગણધરોથી બોધ પામીને સમ્યક્ત્વ પામ્યા છે. આ કાર્યકારણભાવઅર્થ અન્વયવ્યતિરેકથી સિદ્ધ છે. (જે હેતુથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવાનું હોય, સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિકાળે તે હેતુ હાજર હોય જ. અને તે હેતુના અભાવમાં બીજા હેતુઓની હાજરીમાં પણ સમ્યક્ત્વ પ્રગટે નહિ. પ્રથમસ્થળે પ્રતિમાદર્શનથી આર્દ્રકુમારને પ્રાપ્ત થયેલું સમ્યક્ત્વ અને દ્વિતીય સ્થળે ભગવાન સાક્ષાત્હાજર હોવા છતાં ખેડૂતને ગૌતમસ્વામીના ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થયેલું સમ્યક્ત્વ દૃષ્ટાન્તભૂત છે.) તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિના પરિગ્રહ (=અધિકાર)માં રહેલી જિનપ્રતિમાઓ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને ભાવગ્રામ તરીકે માન્ય બને છે. બૃહત્કલ્પભાષ્યમાં તે જ સ્થાને કહ્યું છે "સમ્યગ્ભાવિત પ્રતિમા જ ભાવગ્રામ છે. બીજી નહિ. જો ત્યાં (=પ્રતિમામાં) ભાવ નથી, છતાં પણ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર છે." સમ્યગ્ભાવિત=સમ્યગ્દૃષ્ટિપાસેરહેલી. આવી પ્રતિમા ભાવગ્રામ છે. ઇતર=મિથ્યાત્વીપાસે રહેલી પ્રતિમા ભાવગ્રામ નથી.

શંકા :- સમ્યગ્ભાવિત પ્રતિમા પણ છે તો જ્ઞાનાદિભાવથી શૂન્ય જ. તેથી જો પ્રસ્તુતમાં દર્શનજ્ઞાનઆદિ ભાવ ઇષ્ટ હોય, તો તેના અભાવવાળી પ્રતિમા ભાવગ્રામ શી રીતે બની શકે?

तथा षडावश्यकान्तर्गतश्रावकप्रतिक्रमणसूत्रे साक्षादेव चैत्याराधनमुक्तम् —

"जावंति चेइयाइं उड्ढे अ अहे य तिरिअलोए अ। सव्वाइं ताइं वंदे इह संतो तत्थ संताइं ॥" त्ति

चतुश्चत्वारिंशत्तमगाथामेतच्चूर्णिर्यथा— 'एवं च उवासाए जिणाणं वंदणं काउं, संपइ सम्मत्तविसुद्धिनिमित्तं तिलोअगयाणं सासयाऽसासयाणं वंदणं भणइ 'जावंति.' इत्थ लोओ तिविहो उड्ढलोओ, अहोलोओ, तिरियलोओ अ, तत्थ उड्ढलोगो सोहम्मीसाणाइआ दुवालसदेवलोगा, हिट्ठिमाइया नवगेविज्जा विजयाईणि पंचाणुत्तरमाईणि, एएसु विमाणाणि पत्तेयं 'बत्तीसट्ठावीसाबारसअट्ठचउरो सयसहस्सा। आरेण बंभलोआ विमाणसंखा भवे एसा ।१। पंचासचत्तछच्चेव सहस्सा लंतसुक्कसहस्सारे। सयचउरो आणयपाणएसु-तिन्नेवारणच्चुए ॥२॥ इक्कारसुत्तरं हिट्ठिमेसु सत्तुत्तरं च मज्झिमए। सयमेगं उवरिमए पंचेव य अणुत्तरविमाणा ॥३॥' सव्वग्ग. चुलसीइसयसहस्सा सत्ताणउईभवे सहस्साइं। तेवीसं च विमाणा-विमाणसंखा भवे एसा ॥४॥ तहा अहोलोए

समाधान :– અલબત્ત, સમ્યગ્ભાવિતપ્રતિમા પણ જ્ઞાનાદિભાવથીશૂન્ય છે, છતાં પણ તેના દર્શનથી આર્દ્રકુમાર વગેરેની જેમ સમ્યગ્દર્શનાદિનો ઉદય થતો દેખાય છે, તેથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી પ્રતિમાને ભાવગ્રામ ગણી શકાય.

(શાશ્વતજિનચૈત્યવંદના)

વળી આવશ્યકઅન્તર્ગત શ્રાવકપ્રતિક્રમણ (=વંદિત્તા સૂત્ર)માં ચૈત્યઆરાધના સાક્ષાત્ દર્શાવી છે. તે આ પ્રમાણે–

"ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તીર્છાલોકમાં જેટલા પણ ચૈત્યો છે, ત્યાં રહેલા તે ચૈત્યોને અહીં રહેલો હું વંદુ છું." (ગા. ૪૪) આ ગાથાની **ચૂર્ણિ** આ પ્રમાણે છે. "આ પ્રમાણે શ્રાવકે જિનોને વંદન કર્યા બાદ (પૂર્વની ગાથામાં વંદામિ જિણે ચઉવીસં"=ચોવીસેજિનોને વંદુ છું, એવો પાઠ છે.) હવે સમ્યક્ત્વની વિશુદ્ધિ માટે ત્રણે લોકમાં રહેલા શાશ્વત–અશાશ્વત જિનચૈત્યોના વંદનને કહે છે. 'જાવંતિ.' ઈત્યાદિ, અહીં ત્રિવિધ લોક છે. (૧) ઉર્ધ્વલોક (૨) અધોલોક અને (૩) તીર્છાલોક. ઉર્ધ્વલોકમાં, સૌધર્મ-ઈશાનવગેરે બારદેવલોક, 'હિટ્ઠિમ'વગેરે, નવગ્રૈવેયક અને 'વિજય'વગેરે પાંચ અનુત્તરવિમાનો આવેલા છે. આ દરેકમાં રહેલા વિમાનો અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે. ૧ લા દેવલોકમાં– બત્રીશ લાખ. બીજા દેવલોકમાં–અટ્ઠાવીશ લાખ. ત્રીજા દેવલોકમાં–બાર લાખ, ચોથા દેવલોકમાં–આઠ લાખ. પાંચમાં દેવલોકમાં ચાર લાખ. છઠ્ઠા દેવલોકમાં–પચાસ હજાર. સાતમા દેવલોકમાં–ચાલીશ હજાર. આઠમા દેવલોકમાં છ હજાર. નવમા–દસમા (ભેગા) દેવલોકમાં ચારસો, અગ્યારમા–બારમા (ભેગા) ત્રણસો ચાર. નીચલા ત્રણ ગ્રૈવેયકમાં (ભેગા) એકસો અગ્યાર. મધ્યમ ત્રણ ગ્રૈવેયકમાં (ભેગા) એકસો સાત. તથા ઉપલા ત્રણ ગ્રૈવેયકમાં (ભેગા) એકસો. અને પાંચ અનુત્તરના પાંચ. કુલ વિમાન સંખ્યા–ચોર્યાસી લાખ, સત્તાણુ હજાર અને ત્રેવીશ. (૮૪,૯૭,૦૨૩) તથા અધોલોકમાં મેરુ પર્વતની ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં ભવનપતિના અસુર નિકાયવગેરે દસનિકાય છે. તે બધાના ભવનોની કુલસંખ્યા સાતકરોડ અને બહોંતેર લાખ છે. (૭,૭૨,૦૦,૦૦૦) જેટલા પણ વિમાન અને ભવનો છે તેટલા સિદ્ધાયતનો=જિનાલયો છે. (કેમકે દરેક વિમાનમાં અને ભુવનમાં એક એક ચૈત્યાલય છે.) તથા સમતલ પૃથ્વીથી ઉપર નવસો યોજન સુધી અને નીચે નવસો યોજન સુધી, એમ કુલ અઢારસો યોજનની ઊંચાઈ વાળો તીર્છાલોક છે. આ તીર્છાલોકમાં શાશ્વત દેરાસરો–નંદીશ્વર દ્વીપમાં બાવન છે. તથા મેરૂપર્વતોપર એંસી છે. તથા કુંડલ પર્વત અને માનુષોત્તરપર્વત પર તથા રુચક વલયમાં ચાર–ચાર છે. ઈક્ષુકારપર્વતોપર પણ ચાર છે. વક્ષસ્કારપર્વતોપર એંસી છે. વૈતાઢ્યપર્વતપર એકસોસીતેર, વર્ષધરપર્વતો પર ત્રીસ છે. ગજદંતપર્વતોપર વીસ છે. ઉત્તરકુરુ અને દેવકુરુઓમાં દસ. આમ તીર્છાલોકમાં કુલ ચારસો ને અઠ્ઠાવન ચૈત્યો છે. (અહીં ઋષભકૂટપર, નદીઓ દ્વીપ વગેરેમાં રહેલા ચૈત્યોની વિવક્ષા નથી કરી. અન્યથા અન્યત્ર તીર્છાલોકમાં ત્રણ હજાર બસો ઓગણસાઠ શાશ્વત ચૈત્યો બતાવ્યા છે. ત્રણે લોકના શાશ્વતજિનાલયોનો કોઠો–

मेरुस्स उत्तरदाहिणओ असुराइआ दस दसनिकाया । तेसु कि भवणसंखा—सत्तय कोडीओ हुंति बावत्तरीसयसहस्सं । जावंती विमाणाइं सिद्धायणाइं तावंति ॥५॥ तहा तिरियलोगो समधरणियलाओ उड्ढं नवजोयणसयाइं हेट्ठावि अहोगामिसु नवजोयणसयाइं एवं अट्ठारसजोयणसयाइं । एवं अट्ठारसजोअणमाणो तिरियलोगो । तत्थ जिनायतनानि—नंदीसरम्मि बावन्ना जिणहरा सुरगिरीसु तह असीइं । कुंडलनगमाणुसुत्तररुअगवलएसु चउचउरो ॥६॥ उसुयारेसु चत्तारिअसीइ वक्खारपव्वएसु तहा । वेयड्ढे सत्तरसयं तीस वासहरसेलेसु ॥७॥ वीसं गयदंतेसु दस जिणभवणाइं कुरुनगवरेसु । एवं च तिरियलोए अडवन्ना हुंति सय चउरो ॥८॥ वंतरजोइसिआणं असंखसंखाजिणालया निच्चा । गामागरनगनगराइ एसु कयगा बहू संति ॥९॥ एव च—सासयासासयाइं वंदामि चेइआइं इति । इत्थ पदेसम्मि एठिओ संतो तत्थ पदेसम्मि ॥१०॥ इति समस्तद्रव्यार्हद्वन्दनानिवेदक गाथासमासार्थः ॥

अत्र जिनप्रतिमानां यद्द्रव्यार्हत्त्वमुक्तं तद्भावार्हत्परिज्ञानहेतुत्वमधिकृत्य, अन्यथा तासां स्थापनाजिनत्वात् । कश्चिदाह—"एतत् श्रावकप्रतिक्रमणसूत्रं न गणधरकृतं, किन्तु श्रावककृतं,

ઉર્ધ્વ લોક.	જિનાલય સંખ્યા	અધોલોક.	જિનાલય સંખ્યા
સૌધર્મ દેવ	૩૨, લાખ	ભવનપતિના–	૭કરોડ,૭૨લાખ.
ઈશાન ,,	૨૮ ,,	તીર્ચ્છાલોક	
સનત્કુમાર	૧૨ ,,	નંદીશ્વર દ્વીપમાં	૫૨
માહેન્દ્ર	૮ ,,	મેરૂપર્વતો–પર.	૮૦
બ્રહ્મ દેવ.	૪ ,,	(૧) કુંડલ, પર્વત, (૨)	
લાંતક ,,	૫૦ હજાર	માનુષોત્તર પર્વત, (૩)	
મહાશુક્ર દેવ.	૪૦ ,,	રૂચક, વલય, તથા (૪)	
સહસ્રાર ,,	૬ ,,	ઈક્ષુકારપર્વત દરેકમાં	
આનત-પ્રાણત	૪૦૦	ચાર ચાર (૪ × ૪)	૧૬
આરણ–અચ્યુત	૩૦૪	વક્ષસ્કાર પર્વતો પર	૮૦
નવ ગ્રૈવેયક	૩૧૮	વૈતાઢ્ય પર્વતો પર	૧૭૦
પાંચ અનુત્તર	૫	વર્ષધર પર્વતો પર	૩૦
		ગજદંત પર્વતો પર	૨૦
કુલ	૮૪૯૭૦૨૩	દેવકુરુ–ઉત્તરકુરુમાં	૧૦
		કુલ	૪૫૮

વ્યંતર અને જ્યોતિષમાં અસંખ્ય-અસંખ્ય શાશ્વત જિનાલયો છે. એ જ પ્રમાણે ગામ-નગરો વગેરેમાં બનાવેલા ઘણા જિનાલયો છે. ત્યાં-ત્યાં રહેલા એ તમામ શાશ્વત અને અશાશ્વત જિનાલયોને અહીં રહેલો હું વંદન કરું છું. આ પ્રમાણે સર્વદ્રવ્યજિનને વંદન સૂચવતી ગાથાનો સંક્ષેપ અર્થ બતાવ્યો.

[અજ્ઞાતકર્તૃક સર્વસંમત સૂત્રના કર્તા સુધર્માસ્વામીજી]

અહીં ચૂર્ણિકારનો જિનપ્રતિમાઓનો દ્રવ્યજિન તરીકે વિવક્ષા કરવામાં આશય આ છે–આ પ્રતિમાઓ ભાવજિનનો બોધ કરાવવામાં કારણ બને છે અને ભાવના કારણને દ્રવ્ય કહેવાય. તેથી વાસ્તવમાં ભાવજિનની સ્થાપનારૂપ હોવાથી સ્થાપનાજિન હોવા છતાં પ્રતિમાઓને દ્રવ્યજિન કહેવામાં દોષ નથી.

तत्रापि 'तस्स धम्मस्स' इत्यादि गाथादशकं (=अष्टकं ?) केनचिदर्वाचीनेन क्षिप्तमि" त्यादि। स क्षिप्तसारबीजजः (क्षिप्तजारबीजः ?) सहसाऽज्ञातकथने तीर्थकरादीनां महाशातनाप्रसङ्गात्। न हि क्वाप्येतत्सूचकं प्रवचनमुपलभामहे, नवाऽच्छिन्नपरंपरागतवृद्धवचनमीदृक् केनचित् श्रुतं, किन्तु यस्य सूत्रादेः कर्त्ता नामग्राहं न ज्ञायते प्रवचने च सर्वसंमतं यत्, तत्कर्त्ता सुधर्मास्वाम्येवेति वृद्धवादः भणितं च तथा विचारामृतसङ्ग्रहेऽपि।[1]

नियदव्वमउव्वजिणिंदभवण जिणबिंबवरपइट्ठासु। वियरइपसत्थपुत्थय सुतित्थतित्थयरपूआसु॥ इति भक्तप्रकीर्णके (गा. ३१) 'संवच्छरचाउम्मासिएसु अट्ठाहिआसु य तिहीसु। सव्वायरेण लग्गइ जिणिंदपूआतवगुणेसु'॥ (गा. २४१) इत्याद्युपदेशमालायाम्। किं बहुना? काव्यम्- 'वाक्यानवगृहीतसङ्गतिमृणां वाच्यार्थवैशिष्ट्यतः, सद्बोधं प्रतिमाः सृजन्ति तदिमा ज्ञेयाः प्रमाणं स्वतः। तत्तत्कर्मनियोगभृत्परिकरैः सेव्या वरोपस्कारैरेता एव हि राजलक्षणभृतो राजन्ति नाकेष्वपि ॥१॥

પ્રતિમાલોપક:– આ વંદિત્તાસૂત્રની રચના ગણધરોએ કરી નથી, પરંતુ શ્રાવકે કરી છે, તેમાં પણ 'તસ્સધમ્મસ્સ' ઈત્યાદિ છેલ્લી દશ (કે આઠ?) ગાથા કોઈક આધુનિક શ્રાવકે ઉમેરેલી છે; તેથી આ સૂત્ર, તેમાં પણ છેલ્લી ગાથાઓ પ્રમાણભૂત નથી.

ઉત્તરપક્ષ:– અજ્ઞાતવિષયમાં આમ ઉતાવળા નિર્ણય બાંધવામાં તીર્થંકરવગેરેની આશાતના થઈ રહી છે તેનો વિવેક રાખવો જોઇતો હતો. આગમમાં કે અન્યત્ર ક્યાંય તમે કહેલી વાતને પુષ્ટ કરે તેવું પ્રવચન મળતું નથી. કે અવિચ્છિન્ન શ્રુતવૃદ્ધપુરૂષોની પરંપરામાં પણ ક્યાંય તમારા કથનને અનુરૂપ વાત સંભળાતી નથી. બલ્કે વૃદ્ધસંપ્રદાય તો એવો છે કે, **"જે કોઇ સૂત્રવગેરેના કર્તાનું સ્પષ્ટનામ મળતું ન હોય, અને એ સૂત્ર સંઘમાં સર્વમાન્ય હોય, તો તે સૂત્રના કર્તા તરીકે સુધર્મા-સ્વામીને જ સ્વીકારવા."** આજ વાતની પુષ્ટિ **વિચારામૃતસંગ્રહમાં** કરી છે. તેથી સર્વમાન્ય અજ્ઞાતકર્તૃક વંદિત્તાસૂત્રના કર્તા સુધર્માસ્વામી છે. તેથી આ સૂત્ર પ્રમાણભૂત છે.

ભક્તપ્રકીર્ણકમાં પણ કહ્યું છે–"નવા જિનેન્દ્રભવન તથા જિનબિંબોની શ્રેષ્ઠ પ્રતિષ્ઠામાં તથા પ્રશસ્તપુસ્તક (=શ્રુતજ્ઞાનલખાવવા વગેરેમાં) તથા સુતીર્થ અને તીર્થંકરની પૂજામાં (શ્રાવક) પોતાના દ્રવ્યને વાપરે." તથા **ઉપદેશમાળામાં** પણ કહ્યું છે કે, "સાંવત્સરિક, ચાતુર્માસિક પર્વોમાં, ચૈત્રીઆદિ અટ્ઠાઈઓમાં, પર્વતીથિઓમાં (શ્રાવક) જિનેશ્વરભગવાનનીપૂજા, ઉપવાસવગેરે તપમાં અને જ્ઞાનાદિગુણોની પ્રાપ્તિમાં હૈયાના પૂર્ણ આદરબહુમાનથી લાગી જાય." પ્રતિમાને પૂજ્ય તરીકે પ્રમાણિત કરાવવા બીજા કેટલા પ્રમાણ બતાવવા? **કાવ્ય**– વાકય (થી કેની) સંગતિનું જ્ઞાન મેળવવામાં નિષ્ફળ ગયેલા જીવોને પ્રતિમા વાચ્યાર્થની વિશિષ્ટતાનો પ્રકાશ પાથરવા દ્વારા સદ્બોધ પમાડે છે. તેથી પ્રતિમાઓ સ્વતઃ પ્રમાણભૂત છે. (અર્થાત્ તેમને પ્રમાણિત ઠેરવવા અન્યપ્રમાણો

---

१ एवं तेषामेव श्राद्धप्रतिक्रमणसूत्रादीनामपि निर्यूहकश्रुतस्थविरनामापरिज्ञानेऽप्यागमत्वं प्रमाणत्वं चाविकलमेवोभयत्रापि समानत्वात्। एवं च गणधरकृतमुपजीव्य श्रुतस्थविरैर्विरचितत्वादावश्यकादिसकलानंग प्रविष्टश्रुतस्य स्थविरकृतत्वमपि सिद्धान्तेऽभ्यधायीति तात्पर्यार्थः। इति विचारामृतसङ्ग्रहे पाठः॥

तथा च जीवाभिगमे तद्द्विवर्णनम्—

'तत्थ णं देवच्छंदए अट्ठसयं जिणपडिमाणं जिणुस्सेहप्पमाणमित्ताणं संनिक्खित्तं चिट्ठति । तासिं णं जिणपडिमाणं अयमेतारूवे वण्णावासे पण्णत्ते, तं.--तवणिज्जमया हत्थतला पायतला, अंकमयाइं णखाइं, अंतो लोहियक्खपरिसेयाइं, कणगमया पाया, कणगमया गोप्फा, कणगमईओ जंघाओ, कणगमया जाणू, कणगमया उरू कणगमयाओ गायलट्ठीओ, तवणिज्जमईओ नाभीओ, रिट्ठामईओ रोमराजीओ, तवणिज्जमया चुच्चुआ, तवणिज्जमया सिरिवच्छा, कणगमयाओ बाहाओ, कणगमईओ पासाओ, कणगमईओ गीवाओ, रिट्ठामए मंसू, सिलप्पवालमया ओट्ठा, फलिहमया दंता, तवणिज्जमईओ जीहाओ, तवणिज्जमया तालुआ कणगमईओ णासाओ, अंतोलोहियक्खपरिसेयाओ अंकमयाइं अच्छीणि, अंतो लोहियक्खपरिसेइआइं; पुलगमईओ दिट्ठीओ, रिट्ठामतीओ तारगाओ, रिट्ठामयाइं अच्छिपत्ताइं, रिट्ठामईओ भमुहाओ, कणगमया कवोला, कणगमया सवणा, कणगमया णिडालावट्टा. वइरमईओसीसघडीओ, तवणीयमईओ केसंतकेसभूमीओ, रिट्ठामया उवरिमुद्धजा। तासिं णं जिणपडिमाणं पुरओ पिट्ठओ पत्तेयं २ छत्तधारगपडिमाओ पण्णत्ताओ, ताओ णं छत्तधारगपडिमाओ हिमरययकुंदिंदुसप्पगासाइं सकोरींटमल्लदामधवलाइं आतपत्ताइं सलीलं ओहारेमाणीओ चिट्ठंति । तासिं णं जिणपडिमाणं उभओ पासिं पत्तेयं २ चामरधारपडिमाओ पण्णत्ताओ, ताओ णं चामरधारपडिमाओ चंदप्पहवइरवेरुलियनाणामणिकणगरयणविमलमहरिहतवणिज्जुज्जलविचित्तदंडाओ चिल्लिआओ संखकुंददगरययमतमथितफेणपुंजसन्निकासाओ, सुहुमरययदीहवालाओ, धवलाओ चामराओ सलीलं ओहारेमाणीओ चिट्ठंति । तासिं णं जिणपडिमाणं पुरओ दोदो नागपडिमाओ, दो २ जक्खपडिमाओ, दोदो भूयपडिमाओ, दो दो कुंडधारगपडिमाओ, विणओणयाओ, पायवडिआओ, पंजलिउडाओ संणिक्खित्ताओ चिट्ठंति । सव्वरयणामईओ अच्छाओ सण्हाओ, लण्हाओ, घट्ठाओ, मट्ठाओ, नीरयाओ, निप्पंकाओ, जावपडिरूवाओ । तासि णं जिणपडिमाणं पुरओ अट्ठसयं घंटाणं, अट्ठसयं चंदणकलसाणं, एवं अट्ठसयं भिंगाराणं, आयंसगाणं थालाणं, पातीणं सुपइट्ठगाणं मणगुलियाणं, वातकरगाणं, चित्ताणं रयणकरंडगाणं हयकंठगाणं जाव उसमकंठगाणं, पुप्फचंगेरीणं, जाव लोमहत्थ चंगेरीणं पुप्फपडलगाणं अट्ठसयं तेल्लसमुग्गाणं जावधूवकडच्छुयाणं संणिक्खित्तं चिट्ठइ ॥ एतद्वृत्तिर्यथा—

આવશ્યક નથી.) તે–તે ક્રિયાઓમાં જોડાયેલા પરિકરોરૂપ શ્રેષ્ઠ ઉપકરણોથી સેવ્ય રાજાના લક્ષણને ધારણ કરતી આ જિનપ્રતિમાઓ જ સ્વર્ગમાં શોભી રહી છે. (અથવા–પરિકરોથી રાજાના લક્ષણોને ધારણ કરતી અને શ્રેષ્ઠ સામગ્રીથી સેવનીય આ જિનપ્રતિમાઓ જ સ્વર્ગોમાં પણ શોભી રહી છે.)" જૂઓ **જીવાભિગમસૂત્રમાં** કરેલું પ્રતિમાનું સૂક્ષ્મ નિરુપણ—

"ત્યાં દેવચ્છંદા પર જિનેશ્વરની ઉંચાઇ જેટલી ઊંચાઈ વાળી (અર્થાત્ પાંચસો ધનુષ્યની ઊંચાઈ વાળી) એકસો આઠ જિનપ્રતિમાઓ રહેલી છે. તે જિનપ્રતિમાઓના આવા પ્રકારના વર્ણ સમુદાય બતાવ્યા છે. હાથ અને પગના તળીયા તપનીયમય છે. મધ્યમાં લોહિતાક્ષરત્નપ્રતિસેકવાળા અને અંકરત્નમય નખો છે. પગ, ગુલ્ફ, (ઘૂંટી!) જંઘા, જાનુ, ઊરુ, તથા ગાત્રયષ્ટિ આ બધા સુવર્ણમય છે. નાભિ તપનીયમય છે રોમરાજી રિષ્ટરત્નમય છે. ચિબુક=સ્તનનો અગ્ર ભાગ, અને શ્રીવત્સ તપનીમય છે. હાથ, પાર્શ્વ ભાગ તથા ડોક સુવર્ણમય છે. શિલાપ્રવાળ=વિદ્રુમમય ઓષ્ઠ છે. દાઢીરિષ્ટ રત્નમય છે. દાંતો સ્ફટિકમય છે. જીભ અને તાલુ તપનીયમય છે. મધ્યમાં લોહિતાક્ષપ્રતિષેક વાળી નાસિકા (=નાક) સુવર્ણમય છે. મધ્યમાં લોહિતાક્ષપ્રતિસેકવાળી આંખો અંક રત્નમય છે. પુલકરત્નમય દૃષ્ટિ છે. અને કીકી રિષ્ટરત્નમય છે. આંખની પાંપણ અને ભ્રમર રિષ્ટરત્નમય છે. કાન, કપોળ અને લલાટ સુવર્ણમય છે શીર્ષઘટિકા તપનીયમય છે કેશની અંતભૂમિ અને કેશભૂમિ તપનીયમય છે. ઉપરિમુર્દ્ધજા=વાળો રિષ્ટરત્નમય છે. તે દરેક જિનપ્રતિમાની પાછળ એક એક છત્રધારકપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાઓ સુવર્ણરજત, કુન્દ (પુષ્પવિશેષ) ચંદ્રપ્રકાશ, કોરંટ (પુષ્પ)ની માળા વગેરે જેવા શ્વેત વર્ણવાળા છત્રને લીલાપૂર્વક ધારણ કરીને રહેલી છે. તે દરેક પ્રતિમાઓના બન્ને પડખે એક-

'तत्थ णं' इत्यादि । तत्र देवच्छन्दकेऽष्टशतं-अष्टाधिकं शतं जिनप्रतिमानां जिनोत्सेधप्रमाणमात्राणां=पञ्चधनुःशतप्रमाणानामिति भावः । संनिक्षिप्तं तिष्ठति । 'तासि णं जिनपडिमाणम्' इत्यादि । तासां जिनप्रतिमानामयमेतद्रूपो वर्णावासः=वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तपनीयमयानि हस्ततलपादतलानि, अङ्कमया=अङ्करत्नमया अन्तः=मध्ये लोहिताक्षरत्नप्रतिषेका नखाः, कनकमयाः पादाः, कनकमयाः गुल्फाः, कनकमय्यो जङ्घाः, कनकमयानि जानूनि, कनकमया ऊरवः, कनकमय्यो गात्रयष्टयः, तपनीयमय्या नाभयः, रिष्टरत्नमय्यो रोमराजयः, तपनीयमयाश्चिबुकाः=स्तनाग्रभागाः, तपनीयमयाः श्रीवत्साः, शिलाप्रवालमया विद्रुममया ओष्ठाः, स्फटिकमया दन्ताः, तपनीयमय्यो जिह्वाः, तपनीयमयानि तालुकानि, कनकमय्यो नासिकाः अन्तर्लोहिताक्षरत्नप्रतिषेकाः, अङ्कमयान्यक्षीणि, अन्तर्लोहिताक्षप्रतिषेकाणि, रिष्टरत्नमय्योऽक्षिमध्यगततारिकाः, रिष्टरत्नमयान्यक्षिपत्राणि, रिष्टरत्नमय्यो भ्रुवः, कनकमयाः कपोलाः, कनकमयाः श्रवणाः, कनकमय्यो ललाटपट्टिकाः वज्रमय्यः शीर्षघटिकाः, तपनीयमय्यः केशान्तकेशभूमयः केशानामन्तभूमयः केशभूमयश्चेति भावः । रिष्टमया उपरिमूर्द्धजाः केशाः । तासां जिनप्रतिमानां पृष्ठत एकैकाः छत्रधारप्रतिमाः, हेमरजकुन्देन्दुप्रकाशं सकोरंटमाल्यदामधवलमातपत्रं सलीलं धरन्त्यस्तिष्ठन्ति । 'तासि णं जिनपडिमाणं' इत्यादि—तासां जिनप्रतिमानां प्रत्येकमुभयोः पार्श्वयोः द्वे द्वे चामरधारप्रतिमे प्रज्ञप्ते, 'चंदप्पभं' इत्यादि 'चंदप्पभः=चन्द्रकान्तमणिः, वज्रं वैडूर्यं च प्रतीते, चन्द्रप्रभवज्रवैडूर्याणि शेषाणि च नानामणिरत्नानि खचितानि येषु दण्डेषु ते, तथा, एवंरूपाश्चित्राः=नानाप्रकारा दण्डा येषु तानि तथा, स्त्रीत्वं प्राकृतत्वात्, 'सुहुम'त्ति सूक्ष्माः=श्लक्ष्णा रजतमया वाला येषां तानि, तथा, 'संख'त्ति प्रतीतं, चामराणि गृहीत्वा सलीलं वीजयन्त्यस्तिष्ठन्तीति । 'तासि णं' इत्यादि—तासां जिनप्रतिमानां पुरतो द्वे द्वे नागप्रतिमे, द्वे द्वे यक्षप्रतिमे, द्वे द्वे भूतप्रतिमे, द्वे द्वे कुण्डधारप्रतिमे, संनिक्षिप्ते तिष्ठतः, ताश्च 'सव्वरयणामईओ' इत्यादि प्राग्वत् । 'तत्थणं' इत्यादि—तस्मिन् देवच्छन्दके जिनप्रतिमानां पुरतोऽष्टशतं घण्टानां, अष्टशतं चन्दनकलशानामष्टशतं भृङ्गाराणां, अष्टशतमादर्शानां, अष्टशतं स्थालानां, अष्टशतं पात्रीणां, अष्टशतं सुप्रतिष्ठानां, अष्टशतं मनोगुलिकानां—पीठिकाविशेषरूपाणां, अष्टशतं वातकरकाणां, अष्टशतं चित्राणां रत्नकरण्डकाणां, अष्टशतं हयकण्ठानां, अष्टशतं गजकण्ठानां, अष्टशतं नरकण्ठानां, अष्टशतं किंनरकण्ठानाम्, अष्टशतं किंपुरुषकण्ठानां, अष्टशतं महोरगकण्ठानां, अष्टशतं गंधर्वकण्ठानां, अष्टशतमृषभकण्ठानां, अष्टशतं पुष्पचङ्गेरीणां, अष्टशतं माल्यचङ्गेरीणां, अष्टशतं चूर्णचङ्गेरीणां, अष्टशतं गंधचङ्गेरीणां, अष्टशतं वस्त्रचङ्गेरीणां, अष्टशतमाभरणचङ्गेरीणां, अष्टशतं लोमहस्तचङ्गेरीणां, लोमहस्तकः=मयूरपिच्छपुंजनिका, अष्टशतं माल्यपटलकानां, मुत्कलानि पुष्पाणि, ग्रथितानि

એક-કુલ બબ્બે ચામરધારક પ્રતિમાઓ રહેલી છે. તે ચામરધારક પ્રતિમાઓ ચંદ્રપ્રભ=ચંદ્રકાંત મણિ, વજ્રમણિ વૈડૂર્યમણિ તથા બીજા જુદા જુદા રત્નોથી જડેલા જુદા જુદા દાંડાઓવાળા તથા સૂક્ષ્મ અને કોમળ રજતમય વાળ યુક્ત તથા શંખ, કકુદ, રજત, પાણીના ફીણના પૂંજ વગેરે સમાન ઉજ્જ્વળ ચામરોને લીલાપૂર્વક ધારણ કરીને રહેલી છે. તે જિનપ્રતિમાની સામે નાગની, યક્ષની, ભૂતની અને કુંડધારકની દરેકની વિનયથી નમેલી અને પગે પડેલી તથા હાથ જોડીને રહેલી બબ્બે પ્રતિમાઓ છે. આ બધી પ્રતિમા સર્વરત્નમય તથા સ્વચ્છ, કોમળ, મૃદુ ઘૃષ્ટ (વારંવાર ઘસાવાથી જાણે ચમકતી ન હોય તેવી) મૃષ્ટ (જાણે અત્યંત પોલીસ કરાયેલી) ધૂળવિનાની અને કાદવવિનાની છે. આ પ્રત્યેક જિનપ્રતિમાઓની આગળ ઘંટ, ચંદનકળશ, ભૃંગાર, અરીસા, થાળ, પાત્રી સુપ્રતિષ્ઠ, મનોગુલિકા (=પીઠિકાવિશેષ) વાટકા, વિચિત્ર રત્નોના કરંડીયા, હયકંઠ (ઘોડાના કંઠ જેવા...) ગજકંઠ, નરકંઠ, કિંનરકંઠ, કિંપુરુષકંઠ, મહોરગકંઠ, ગંધર્વકંઠ વૃષભકંઠ, પુષ્પચંગેરી, વાસણવિશેષ, માળાચંગેરી, વસ્ત્રચંગેરી, આભરણ ચંગેરી, મોરપીંછાની ચંગેરી, પુષ્પ પટલક, માળા પટલક (છૂટા છૂટા 'પુષ્પ' અને ગુંથેલા હોય તે માળા,) ચૂર્ણ પટળક, તથા ગંધવસ્ત્ર આભરણ સિદ્ધાર્થ (ધાન્યવિશેષ) મોરપીંછ વગેરેના પટલક, તથા સિંહાસન, છત્ર, ચામર, તેલસમુદ્ગક (=ડાબડા) કોષ્ઠ સમુદ્ગક, ચોયક સમુદ્ગક, તગરસમુદ્ગક, એલા સમુદ્ગક, હરિતાલસમુદ્ગક, હિંગુલસમુદ્ગક, મનઃશિલસમુદ્ગક, અંજનસમુદ્ગક, (તેલ વગેરે આ બધા પરમ સુગન્ધવાળા છે.) વગેરે તમામ વસ્તુઓ દરેક એકસોઆઠ રહેલા છે.

माल्यानि । अष्टशतं चूर्णपटलकानां, एवं मत्थवत्थाभरणसिद्धार्थलोमहस्तकपटलकानामपि प्रत्येकं प्रत्येकमष्टशतं द्रष्टव्यम् ।, अष्टशतं सिंहासनानां, अष्टशतं छत्राणां, अष्टशतं चामराणां, अष्टशतं तैलसमुद्गकानां, अष्टशतं कोष्ठसमुद्गकानां, अष्टशतं चोयकसमुद्गकानां, अष्टशतं तगरसमुद्गकानां, अष्टशतमेलासमुद्गकानां अष्टशतं हरितालसमुद्गकानां, अष्टशतं हिंगुलसमुद्गकानां, अष्टशतं मनःशिलसमुद्गकानां, अष्टशतमञ्जनसमुद्गकानां, सर्वाण्येतानि तैलादीनि परमसुगन्धोपेतानि द्रष्टव्यानि, अष्टशतं ध्वजानामित्यादि ॥

एवंविधराजचिह्नयुक्ता यथोचितव्यापारनियुक्तनागादिप्रतिमासेव्यमानाश्चङ्गेर्यादिपूजोपकरणसमन्विताश्च प्रतिमाः शाश्वतभावेन स्वत एवात्मनो जगत्पूज्यत्वं ख्यापयन्ति, अन्यथा तथाविधचिह्नाद्युपेतत्वासंभवात् । एवंविधव्यतिकरमाकर्ण्यापि ये जिनप्रतिमामाराध्यत्वेन नाङ्गीकुर्वते ते क्लिष्टकर्मोदयिनो मन्तव्याः । नचैवं परिवारोपेताः शाश्वतप्रतिमा एव भवन्ति नान्या इति

[જિનપ્રતિમાની સ્વતઃ જગત્પૂજ્યતા]

આ પ્રમાણે રાજાના ચિહ્નોથી યુક્ત હોવાથી, પોતપોતાને યોગ્ય કાર્યમાં જોડાયેલા નાગ વગેરેની પ્રતિમાઓથી સેવાતી હોવાથી અને ચંગેરી વગેરે પૂજાની સામગ્રીથી પરિવરેલી હોવાથી જિનપ્રતિમાઓ શાશ્વતકાળથી સ્વયં જ 'પોતે જગત્પૂજ્ય છે' એવી ખ્યાતિ ફેલાવી રહી છે. જો જિન પ્રતિમાઓ આમ શાશ્વતજગત્પૂજ્ય ન હોત, તો આવા ચિહ્ન વગેરેથી યુક્ત પણ ન હોત. આવા પ્રકારના વ્યતિકરને શ્રવણપથ પર લાવવા છતાં જેઓ જિનપ્રતિમાને આરાધ્યરૂપે સ્વીકારવા તૈયાર નથી, તેઓને ચીકણામોહનીયકર્મના ઉદયવાળા સમજવા–તેમની દયા જ ચિંતવવી રહી. તારનારા લાકડાના પાટીયાને કદાગ્રહથી ડૂબાડનારા માની તેને તરછોડી દરીયામાં ડૂબનારાઓ માટે તો દયાના આંસુ સારવા સિવાય બીજું શું કરી શકાય?

પૂર્વપક્ષ :– આવા પ્રકારના પરિવારથી યુક્ત તો શાશ્વતી જ પ્રતિમા હોય છે, અશાશ્વતીપ્રતિમા હોતી નથી. તેથી તેઓ શી રીતે જગત્પૂજ્ય બને?

ઉત્તરપક્ષ :– ભરતચક્રવર્તીએ અષ્ટાપદપર્વતપર ભરાવેલી ઋષભદેવથી માંડી શ્રી વર્ધમાનજિનસુધીના ચોવીસજિનોની પ્રતિમાઓ પણ તેવા પ્રકારના પરિવારવાળી હતી. કેમકે 'એ પ્રતિમાઓ જીવાભિગમસૂત્રમાં કહેલા પરિવારથી યુક્ત હતી' તેવું વચન છે. તેથી અશાશ્વતી પ્રતિમાઓ પણ પરિવારયુક્તરૂપે અને પૂજ્યરૂપે સિદ્ધ થાય છે.

વાસ્તવમાં તો 'પરિવારયુક્ત પ્રતિમા પૂજ્ય અને પરિવારહીન પ્રતિમા અપૂજ્ય' એવો નિયમ વ્યાજબી નથી. કેમકે પરિવારયુક્તતા પૂજ્યતાનું લિંગ બની શકે પણ આવશ્યકઅંગ ન બની શકે. અન્યથા ક્ષેત્રદેવતા આદિ કે અષ્ટપ્રાતિહાર્ય આદિ શોભાવિનાની છદ્મસ્થઅવસ્થામાં રહેલા જિનને અપૂજ્ય માનવાની આપત્તિ આવે.–અને પરિવારયુક્તત્વ આદિલિંગના અભાવમાં પણ પૂજ્યત્વાદિ લિંગીની હાજરી હોય શકે–એ ન્યાયજ્ઞ સુજ્ઞ સમજી શકે છે. વળી, દેવલોકવગેરેમાં પણ 'જેણેવ દેવચ્છંદએ' ઇત્યાદિ આગમવચનોમાં આગમને 'દેવ' પદના વાચ્ય તરીકે શાશ્વતી જિનપ્રતિમા જ ઇષ્ટ છે.

પ્રશ્ન :– આગમકારને 'દેવ' પદથી શાશ્વતી જિનપ્રતિમા જ અભિપ્રેત છે, અને અન્યતીર્થિકોને અભિમત નાગપ્રતિમા, વિષ્ણુપ્રતિમા વગેરે શબ્દથી વાચ્ય નાગઆદિપ્રતિમાઓ 'દેવ' પદથી વાચ્ય તરીકે અભિમત નથી, એવો નિર્ણય શાથી કર્યો?

સમાધાન :– અન્યતીર્થિકમાન્ય દેવો અનિયત હોવાથી તેમની પ્રતિમા આગમસંમત 'દેવ' પદથી વાચ્ય ન બને (આગમને 'દેવ' પદથી શાશ્વતીપ્રતિમા અભિમત છે

वाच्यं, अष्टापदाद्रौ भरतकारितानां ऋषभादिवर्द्धमानान्तानां चतुर्विंशतेरपि जिनप्रतिमानां तथापरिवारोपेतत्वात् 'जीवाभिगमोक्तपरिवारयुक्ता' इति वचनात्। किञ्च देवलोकादावपि 'जेणे व देवच्छंदए' इत्यागमवचनाज्जिनप्रतिमा एव शाश्वतभावेन देवशब्दवाच्याः सन्ति, न तथाऽन्यतीर्थिकाभिमतशब्दवाच्याः, तेषां देवानामनैयत्यात्। देवाधिदेवप्रतिमाः प्रभुत्वं स्वतः प्रतिष्ठोपगताः श्रयन्ति। संक्रामति स्थाप्यगतो विशेषः, न स्थापनायाः किमु निर्विपक्षः॥

એ નિર્વિવાદ વાત છે. (૧) પરતીર્થિકોએ કલ્પેલા દેવો નિયત નથી–તેંત્રીસ કરોડ દેવમાંથી કયા દેવની પ્રતિમા હોઈ શકે? (૨) દેવોનું સ્વરૂપ નિયત નથી–કોઇ દેવ રાગયુક્ત છે–કોઇદ્વેષયુક્ત છે. કોઈક સર્જક તરીકે, કોઈક સ્થાપક તરીકે તો કોઈક વિનાશક તરીકે અભિષ્ટ છે. (૩) વળી દેવોની પ્રતિમાયોગ્યમુદ્રા નિયત નથી. જિનપ્રતિમાની મુદ્રા નિયત છે–કાંતો પદ્માસનસ્થ (કયાંક અર્ધપદ્માસનસ્થ) હોય, કાંતો કાયોત્સર્ગ મુદ્રા હોય. તથા (૪) દેવોની અવસ્થા નિયત નથી. ઈશ્વર નિત્ય છે, પણ અશરીરી છે–અને જે અવતારો કલ્પ્યા છે–તેમાં કેટલાક તો પશુરૂપ છે. આમ નૈયત્ય ન હોવાથી તેઓની શાશ્વતકાળથી એક મુદ્રામાં રહેલી પ્રતિમા મળી ન શકે).

પ્રશ્ન :– જેમ અન્યતીર્થિકોના દેવો નિયત નથી. તેમ તમે સ્વીકારેલા જિનો પણ નિયત આયુષ્યવાળા જ છે. અને જિનો બદલાયા જ કરે છે. તેથી કયા જિનની તે શાશ્વતી પ્રતિમામાં પ્રતિષ્ઠા થઈ છે? **ઉત્તર :–**અમે શાશ્વતી પ્રતિમામાં કોઈક નિયત જિનની પ્રતિષ્ઠા થયેલી માનતા જ નથી. કેમકે શાશ્વતી જિનપ્રતિમાઓ સ્વતઃ પ્રતિષ્ઠિત છે, તેથી સ્વતઃ દેવત્વને ધારણ કરે છે. **પ્રશ્ન :–** જો આમ, પ્રતિમાને સ્વતઃપ્રતિષ્ઠિત અને દેવતારૂપ માનતા હો, તો એવી કલ્પના કરોને કે એ સ્વતઃ દેવતરીકે પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાઓ જેની હોય છે તે દેવ. અને આમ તો અન્યતીર્થિકમાન્ય દેવની પણ કલ્પના થઈ શકે.

સમાધાન :– આમ કહીને તમારે એમ કહેવું છે કે, પ્રતિમામાં (=સ્થાપનામાં) રહેલ 'દેવત્વ' કે 'પૂજ્યત્વ'રૂપ વિશેષનું સ્થાપ્યમાં સંક્રમણ થાય છે તેથી સ્થાપ્ય 'દેવ' તરીકે સિદ્ધ થાય છે. ધન્ય છે તમારી બુદ્ધિપ્રતિભાને! પણ ખ્યાલ રાખજો! કે હંમેશા સ્થાપ્યગત વિશેષ જ સ્થાપનામાં સંક્રમિત થાય છે નહિ કે સ્થાપનાગત વિશેષ સ્થાપ્યમાં. વળી, જો સ્થાપ્યમાં દેવત્વાદિવિશેષ સ્થાપનાના વિશેષને અવલંબિત હોય, તો એનો અર્થ એમ થયો કે સ્થાપનામાં જે વિશેષ છે તે કોઈ સ્થાપ્યને આધારે નથી, તો, તો સ્થાપનાગત વિશેષને નિરાધાર જ માનવો રહ્યો.

પ્રશ્ન :– તમે શાશ્વતીજિનપ્રતિમામાં સ્વતઃ પ્રતિષ્ઠતા અને પ્રભુતા માની છે–ત્યાં આ આપત્તિ નહિ આવે?

ઉત્તરપક્ષ :– ના, નહિ આવે. કેમકે અમે પ્રતિમાને ભલે સ્વતઃ પ્રતિષ્ઠિત માની છે–પણ નિરાધાર નથી માની. ભાવજિનરૂપસ્થાપ્યને અવલંબીને જ તેમની પ્રતિમાને પ્રતિષ્ઠિત અને પૂજ્ય માની છે. અલબત્ત, ભાવજિનો વ્યક્તિરૂપે અનિત્ય હોવા છતાં પ્રવાહથી નિત્ય છે. પ્રવાહથી આર્હન્ત્યના આધારરૂપે અનાદિસિદ્ધ જિનરૂપ સ્થાપ્યની પ્રતીતિ કરાવતી શાશ્વતી જિનપ્રતિમામાં જિનરૂપસ્થાપ્યને અપેક્ષીને રહેલું સ્વતઃસિદ્ધ પ્રભુત્વ અસિદ્ધ નથી.

अथ स्तवपरिज्ञया प्रथमदेशनादेश्यया गुरोर्गरिमसारया स्तवविधिः परिस्तूयते। इयं खलु समुद्धृता सरसदृष्टिवादादितः श्रुतं निरघमुत्तमं समयवेदिभिर्भण्यते। अथ **स्तवपरिज्ञाऽ**त्यन्तोपयोगिनीति, यथा पञ्चवस्तुके दृष्टा तथालिख्यते। तथाहि-'**एयमिहमुत्तमं सुअं आई-सद्दाई थयपरिण्णाई। वण्णिज्जइ जीए थओ दुविहो वि गुणाइभावेण ॥१॥**' एतदिहोत्तमश्रुत-मुत्तमार्थाभिधानात्, आदिशब्दाद् द्वारगाथोक्ताः स्तवपरिज्ञादयः प्राभृतविशेषा गृह्यन्ते। तत्र का स्तवपरिज्ञा? इति प्रश्नवाक्यमाश्रित्याह यस्यां ग्रन्थपद्धतौ स्तवो द्विविधोऽपि द्रव्यभावोप-पदस्तववाच्यो वर्ण्यते गुणादिभावेन-गुणप्रधानरूपतया, सा स्तवपरिज्ञेत्युत्तरवाक्यं दृश्यम् ॥१॥ उक्तमेवोद्दिशति-'**दव्वे भावे य थओ दव्वे भावथयरागओ विहिणा। जिणभवणाइ विहाणं भावथओ संजमो सुद्धो ॥२॥** द्रव्य इति द्रव्यविषयः, भाव इति भावविषयः स्तवो भवति। तत्र द्रव्ये-द्रव्यविषयः स्तवो भावस्तवरागतो विधिना जिनभवनादिविधानं, आदिना जिनबिम्बपूजादिग्रहः, भावस्तवेच्छाप्रयोज्यप्रवृत्तिविषयो जिनभवनादिविधानं द्रव्यस्तवत्वेन व्य-वहार्यमित्यर्थः। भावस्तवः पुनःसंयमः साधुक्रियारूपः शुद्धो-निरतिचारः ॥२॥ तत्र '**जिणभवण-कारणविही-सुद्धा भूमी दलं च कट्ठाइ। भियगाणइसंधाणं सासयवुड्ढी समासेणं ॥ ३ ॥** 'जिनभवनकारणविधिरयं दृष्टव्यो यदुत शुद्धा भूमि वक्ष्यमाणया शुद्ध्या, दलं च काष्ठादि, तथा भृतकानां=कर्मकराणामनतिसन्धानम्-अव्याजेन वर्त्तनम्, स्वाशयस्य=शुभभावस्य वृद्धिः, समासेन=संक्षेपेणैष विधिः ॥३॥ शुद्धिमेवाह-'**दव्वे भावे अ तहा सुद्धा भूमी पएसऽकीला य। दव्वेऽपत्तिगरहिया अन्नेसिं होइ भावे तु ॥४॥**' द्रव्ये भावे च तथा शुद्धा भूमिर्यथा-

---

[જિનભવનવિધિ-ભૂમિશુદ્ધિ-પરઅપ્રીતિનો પરિહાર]

"ગંભીરઅર્થોથી સારભૂતબનેલી અને પરમગુરુની પ્રથમ દેશનાતુલ્ય સ્તવપરિજ્ઞાગ્રંથ-દ્વારા સ્તવવિધિનો આરંભ કરાય છે. આ ગ્રંથ શ્રેષ્ઠદૃષ્ટિવાદવગેરે આગમોમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલો છે. શાસ્ત્રજ્ઞ મહાત્માઓ આ શ્રુતને નિષ્પાપ અને ઉત્તમ કહે છે." **સ્તવપરિજ્ઞા** પ્રસ્તુતમાં અત્યન્ત ઉપયોગી હોવાથી તેનું **પંચવસ્તુકગ્રંથ**માં જે પ્રમાણે **નિરૂપણ** છે, તે પ્રમાણે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે- આ પ્રસ્તુતમાં (ઉત્તમાર્થનું અભિધાન કરતું હોવાથી) ઉત્તમશ્રુત છે. 'આદિ' શબ્દથી (દ્વારાગાથામાં સૂચવેલા) સ્તવ-પરિજ્ઞા વગેરે (પ્રાભૃતવિશેષો)નું ગ્રહણ થાય છે. (આ સ્તવપરિજ્ઞા શું છે? તેવા પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે કહે છે.) જેમાં (સ્તવપરિજ્ઞા ગ્રન્થરચનામાં દ્રવ્ય અને ભાવઆત્મક) ઉભયસ્તવ ગૌણમુખ્યભાવે વર્ણાયા છે. ('તે સ્તવપરિજ્ઞા છે' અધ્યાહારથી આટલું લેવું-આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ વાક્ય છે.) ॥૧॥ હવે સૂચવેલા દ્રવ્ય અને ભાવસ્તવને ઉદ્દેશી કહે છે-'સ્તવ દ્રવ્ય અંગે અને ભાવઅંગે હોય છે તેમાં ભાવસ્તવનારાગથી વિધિપૂર્વક જિનભવનાદિમાં પ્રવૃત્તિ દ્રવ્યસ્તવ છે, શુદ્ધસંયમ ભાવસ્તવ છે. ॥૨॥ દ્રવ્યસ્તવ= ભાવસ્તવપ્રત્યેના રાગ સાથે જિનભવનવગેરે (વગેરેથી જિનબિંબવગેરે સમજવા) વિધિપૂર્વક કરાવવા. ભાવ-સ્તવની ઈચ્છાથી જેમાં પ્રવૃત્તિ થાય, તે જિનભવનકારાપણવગેરે દ્રવ્યસ્તવરૂપે વ્યવહારપામે છે- દ્રવ્યસ્તવરૂપે ઓળખાય છે. શુદ્ધ અને નિરતિચાર સાધુક્રિયારૂપસંયમ ભાવસ્તવ

संख्यं स्वरूपमाह–प्रदेशे–तपस्विजनोचितेऽकीला वाऽस्थ्यादिरहिता, द्रव्य इति द्रव्यशुद्धा, अप्रीतिरहिता चान्येषां प्राणिनामासन्नानामसमाधिकारणपरिहारवतीत्यर्थः भावे तु–भावशुद्धा ॥४॥ एतदेव समर्थयति–'धम्मत्थमुज्जएणं सव्वस्सापत्तियं न कायव्वं । इय संजमोवि सेओ एत्थ य भयवं उदाहरणं ॥५॥ धर्मार्थमुद्यतेन प्राणिना सर्वस्य जन्तोरप्रीतिर्न कार्या सर्वथा, 'इय' एवं पराप्रीत्यकरणेन संयमोऽपि श्रेयान् नान्यथा, अत्रार्थे–भगवानुदाहरणं स्वयमेव च वर्धमानस्वामीति ॥५॥ कथमित्याह–'सो तावसासमाओ तेसिं अप्पत्तियं मुणेऊण । परमं अबोहिबीअं तओ गओ हन्तऽकाले वि ॥६॥' स भगवान् तापसाश्रमात्–पितृव्यभूतकुलपतिसम्बन्धिनः तेषां तापसानामप्रीतिमप्रणिधानं मत्वा–मनःपर्यायेण, किं भूतं ? परमं प्रधानमबोधिबीजं गुणद्वेषेण, ततस्तापसाश्रमाद्गतः, 'हंते' ति 'उपदर्शने'। अकालेऽपि=प्रावृष्यपि ॥ ६ ॥ 'इय सव्वेणं वि सम्मं सक्कं अप्पत्तियं सइ जणस्स । णियमा परिहरिअव्वं इयरम्मि सतत्तचिंताओ' ॥७॥ 'इय' एवं सर्वेणापि-परलोकार्थिना सम्यगुपायतः शक्यमप्रणिधानं सदा=सर्वकालं जनस्य=प्राणिनिवहस्य नियमाद्=अवश्यतया परिहर्त्तव्यं=न कार्यम् । इतरस्मिन्–अशक्येऽप्रणिधाने स्वतत्त्वचिन्तैव कर्त्तव्या='ममैवायं दोष' इति बहिर्मुखत्वेऽन्तर्मुखत्वे चौदासीन्यम् ॥ ॥७॥ उक्ता भूमिशुद्धिः—

છે. ॥૨॥ તેમાં પણ "જિનભવન કરાવવાની વિધિસંક્ષેપથી આ છે– (૧) શુદ્ધ ભૂમિ. (૨) લાકડાવગેરે દલ. (૩) મજૂરવગેરેનું અનતિસંધાન અને (૪) સ્વાશયવૃદ્ધિ." ભૂમિ શુદ્ધિવગેરે આગળ બતાવશે. અનતિસંધાન=કપટવિનાનું વર્તન. સ્વાશય=શુભભાવ ॥૩॥ ભૂમિશુદ્ધિ બતાવે છે.– "ભૂમિશુદ્ધિ દ્રવ્ય અને ભાવથી છે. તેમાં (૧) પ્રદેશ અને (૨) અકીલા દ્રવ્યશુદ્ધિ છે, તથા બીજાઓની અપ્રીતિથીરહિત ભાવશુદ્ધિ છે." ભૂમિશુદ્ધિ દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં દ્રવ્યશુદ્ધિ બે પ્રકારે (૧) તપસ્વીલોકોને યોગ્યસ્થળે ભૂમિ હોવી. (૨) હાડકાવગેરેથી રહિત હોવી. ભાવશુદ્ધિ જિનભવનની ભૂમિ સમીપે રહેલા લોકોને અસમાધિ કરનારી ન હોવી જોઇએ. ॥૪॥ આજ વાતનુ સમર્થન કરે છે– "ધર્મ માટે ઉદ્યમ કરનારાએ કોઇને પણ અપ્રીતિકર કાર્ય ન કરવું. અને તો જ સંયમ પણ શ્રેયસ્કર છે. અહીં ભગવાન્ (મહાવીરસ્વામી)નું ઉદાહરણ છે." જે ધર્મ સર્વના હિતને માટે છે. એ જ ધર્મનો આરંભ કે ઉદ્યમ બીજાની અપ્રીતિનું કારણ બની જાય તો એ મહા અપમંગલભૂત બને છે. તેથી ધર્મના ઇચ્છુકે ખાસ ખ્યાલ રાખવો કે, પોતાનો ધર્મ કોઇને પણ અપ્રીતિકર ન બને. સંયમજેવો મહાનધર્મ પણ આ આશય અને આ અંગે પ્રયત્ન હોય, તો જ કલ્યાણકારી બને છે. અહીં ખુદ ભગવાન્ વર્ધમાનસ્વામી દૃષ્ટાંતભૂત છે. ॥૫॥ 'ભગવાન્ કેવી રીતે દૃષ્ટાંતભૂત છે?' આ આશંકાને દૂર કરવા કહે છે "તેઓની અબોધિના ઉત્કૃષ્ટ બીજભૂત અપ્રીતિને સમજીને જ તે (ભગવાન્) તાપસઆશ્રમમાંથી અકાળે પણ ગયા." પ્રભુ વર્ધમાનસ્વામી દીક્ષા પછી પોતાના કાકાતુલ્ય (પિતાના મિત્ર હોવાથી) કુલપતિની વિનંતિથી કુલપતિના આશ્રમમાં પ્રથમ ચોમાસું કરવા ગયા. ત્યાં મનઃપર્યાયજ્ઞાનથી તાપસોની પોતાના પ્રત્યેની અપ્રીતિનો બોધ થવાથી પ્રભુ વર્ષાકાળમાં પણ ત્યાંથી નીકળી ગયા. કેમકે ભગવાન

काष्ठादि शुद्धिमाह—"कट्ठादि वि दलं इह सुद्धं जं देवताऽऽदुपवणाओ। नो अविहिणोपणीयं सयं च काराविय जन्नो ॥ ८॥" काष्ठाद्यपि दलं कारणमत्र विधाने शुद्धमिति विधेयनिर्देशः। यद्देवताद्युपवनादादिना भिन्नक्रमेण श्मशानग्रहः, नाऽविधिना बलीवर्दादिमारणेनोपनीतम्=आनीतं, स्वयं च नो कारितं यदिष्टकादि, तत्कारिवर्गतः क्रीतमुचितक्रयेणेत्युक्तेः, ॥८॥ 'तस्सवि य इमो णेओ सुद्धासुद्धपरिजाणणोवाओ। तक्कहगहणाओ सो जो सउणेयरसन्निवाओ उ ॥९॥ तस्यापि चायं वक्ष्यमाणो ज्ञेयः शुद्धाशुद्धप्राप्तिपरिज्ञानोपायः काष्ठादेः, क इत्याह—तत्कथाग्रहणादौ प्रस्तुते यः शकुनेतरयोः=शकुनापशकुनयोः सन्निपातः=मीलनम् ॥९॥ कः सः ? इत्याह—नंदाइ सुहो सद्दो, भरिओ कलसोऽथ सुन्दरा पुरिसा। सुहजोगाइ य सउणो कंदियसद्दाइ इयरो उ ॥१०॥ नान्द्यादिशुभशब्द आनन्दकृत्तथा भृतः कलशः शुभोदकादेः, अथ सुन्दराः पुरुषाः=धर्मचारिणः, शुभयोगादिश्च व्यवहारलग्नादिः शकुनो वर्त्तते।

સમજતા હતા કે, "ધર્મ, ધર્મની સામગ્રી, અને ધર્મી પ્રત્યેની અપ્રીતિ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપ બોધિના અભાવ માટે પરમ કારણ બને છે." કારણકે આ અપ્રીતિ ગુણપ્રત્યેના દ્વેષથી જન્મેલી છે ॥૬॥ તેથી બધાએ (પરલોકમાં હિતની કાંક્ષાવાળા બધાએ) સમ્યગ્ ઉપાયોથી શક્ય હોય ત્યાં સુધી બધા જીવોની અપ્રીતિથી અવશ્ય દૂર રહેવું. ઈતરમાં= અશક્યમાં સ્વતત્ત્વ ચિંતન કરવું." જે ગુણદ્વેષીવગેરેની અપ્રીતિ દૂર કરવી અશક્ય હોય, તેઓના અંગે તો સ્વતત્ત્વ વિચારણા જ કરવી (૧) બાહ્યભાવે-'પોતાનો જ આ દોષ છે' એવો વિચાર કરવો, તથા (૨) અંતર્મુખતાથી તો ઔદાસીન્ય-નિર્લેપભાવ જ રાખવો. (અહીં વિચારણીય મુદ્દા- (૧) ધર્મકાર્યમા સહજ ઘણાને અપ્રીતિનો સંભવ (૨) થોડોક ભોગ, ઉદારતા અને સૌજન્યતાથી મોટાભાગનાની અપ્રીતિ ટાળી શકાય. (૩) કેટલાક ભારે કર્મીને ધર્મ સાથે જ વિરોધ હોય છે. તેઓને ધર્મ ન કરો તો જ પ્રીતિ હોય અન્યથા અપ્રીતિ હોય... (૪) આવી વ્યક્તિઓની અપ્રીતિ દૂર કરવા ધર્મ ન મુકવો. (૫) તેમજ તેમનાપર દ્વેષ પણ કરવો પરંતુ (૬) તેઓ પ્રત્યે ઉપેક્ષા-ઔદાસીન્યભાવ રાખવા ત્યાં તેમના દોષોને વિચારવા કરતાં પોતાના પુણ્ય કે પોતાના પરભવીય પુરુષાર્થને દોષિત તરીકે વિચારવા વધુ યોગ્ય છે. કેમકે (૭) આમ કરવાથી તેઓપર પણ પોતાનો મૈત્રી અને કરૂણાભાવ ટકી શકે.) આ પ્રમાણે ભૂમિની શુદ્ધિ બતાવી. આ દ્વારપૂર્ણ થયું.

[કાષ્ઠશુદ્ધિ દ્વાર]

હવે લાકડા વગેરેની શુદ્ધિ બતાવે છે. "લાકડા વગેરે દળો=સામગ્રી પણ તે જ શુદ્ધ સમજવી કે જે (૧) દેવતા વગેરેના બાગ વગેરેમાંથી (વગેરેથી-સ્મશાન વગેરેમાંથી) ન લવાયા હોય તથા (૨) અવિધિથી (બળદવગેરેને કષ્ટપહોંચાડવા દ્વારા) લવાયા ન હોય. અને (૩) પોતે કરાવ્યા ન હોય. પોતે જ ઈંટવગેરે પકાવીને બનાવવા નહિ, કેમકે તેમાં મહારંભ છે. તેથી બીજાએ બનાવેલા તૈયાર હોય તે જ ઈંટવગેરેને ઉચિત મૂલ્ય આપી ખરીદી લેવા. ॥૮॥ તેની પણ (લાકડા વગેરેની) શુદ્ધ કે અશુદ્ધ પ્રાપ્તિને જાણવાનો ઉપાય આ છે-"તેની કથા (=લાકડા વગેરેની ખરીદી અંગેનો વાર્તાલાપ)

आक्रन्दितशब्दादिश्चेतरोऽपशकुनः ॥१०॥ उक्ता दलशुद्धिः, विधिशेषमाह–' सुद्धस्सवि गहियस्स पसत्थदिअहम्मि सुहमुहुत्तेण । संकामणमिवि पुणो विन्नेआ सउणमाईया ॥ ११ ॥ दारं (द्वारम्) शुद्धस्यापि गृहीतस्य काष्ठादेः प्रशस्ते दिवसे शुक्लपञ्चम्यादो शुभमुहूर्ते केनचित्संक्रामणेऽपि पुनस्तस्य काष्ठादेर्विज्ञेयाः शकुनादय आदेयहेयतयेति ॥११॥ कारवणेऽवि य तस्सिह भयगाणतिसंधण न कायव्वं । अवियाहियप्पयाण दिट्ठादिट्ठप्फल एयं ॥ १२ ॥ कारणेऽपि च तस्य जिनभवनस्येह भृतकानां–कर्मकराणामतिन्धानं न कर्त्तव्यमपि चाधिकप्रदानं कर्त्तव्यं, दृष्टादृष्टफलमेतदधिकं दानमधिककार्यकरणाशयवैपुल्याभ्याम् ॥१२॥ एतदेवाह– ते तुच्छया बराया अहिएण दढं उवेंति परितोसं । तुट्ठा य तत्थ कम्मं तत्तो अहियं पकुव्वंति ॥१३॥ ते भृतकास्तुच्छा वराका अधिकेन प्रदानेन दृढमुपयान्ति परितोषं, तुष्टाश्च ते तत्र प्रक्रान्ते कर्मणि ततः प्राक्तनात्कर्मणोऽधिकं प्रकुर्वन्ति । दृष्टफलमेतत् ॥१३॥ धम्मपसंसाए तह केइ निबंधंति बोहिबीआइं । अन्ने य लहुयकम्मा एत्तोच्चिय संपबुज्झंति ॥ १४ ॥ धर्मप्रशंसया तथोर्जिताचारत्वेन केऽपि भृतका निबध्नन्ति बोधिबीजानि कुशलभावात्, अन्ये तु लघुकर्माणो भृतका अत एवौदार्यपक्षपातात् संप्रबुध्यन्ते=मार्गमेव प्रपद्यन्ते ॥१४॥ लोगे अ साहुवाओ अतुच्छभावेन सोहणो धम्मो । पुरिसुत्तमप्पणीओ पभावणा एवं तित्थस्स ॥ १५ ॥ लोके च साधुवादो भवत्यतुच्छभावेनाकार्पण्येन शोभनो धर्म इत्येवंभूतः, तथा पुरुषोत्तमप्रणीतः सर्वत्र दयाप्रवृत्तेः, प्रभावनैवं तीर्थस्य भवति । अदृष्टफलमेतत् ॥१५॥ दारं ॥ उक्तं फलवद्भृतकानतिसन्धानम् ।

અને તે લાકડા વગેરેના ગ્રહણ વખતે શુભ–અશુભ શુકનો થવા." લાકડા લેતીવખતે વાતચીતથી વેંચનારના બોલવાવગેરેથી એ લાકડા વગેરે ઉપરોક્તલક્ષણથી શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ તેની ખબર પડી જાય. અથવા તે ખરીદવા અંગે વાતચીત કરતી વખતે કે ખરીદતી વખતે થતા સારા–નરસા શુકનથી પણ તે લાકડાવગેરેની શુદ્ધિ–અશુદ્ધિનો ખ્યાલ આવી જાય. ॥૯॥ શુભશુકનો કયા? અને અશુભ શુકનો કયા? તે બતાવે છે– (૧) નાન્દી વગેરે (મંગલવાજીંત્ર)ના આનન્દકારી શુભ અવાજ (૨) શુભપાણીથી પૂર્ણ ભરેલો ઘડો. (૩) સુંદર પુરુષો=ધર્મિષ્ઠપુરૂષોના દર્શન તથા (૪) શુભ લગ્ન, મુહૂર્તવગેરે શુભ વ્યવહારોનો યોગ આ બધા શુકન છે. રડવાનો અવાજવગેરે અપશુકન છે. ॥૧૦॥ આ પ્રમાણે દળશુદ્ધિ બતાવી. હવે વિશેષવાત કરે છે–"શુદ્ધ ગ્રહણકરેલા લાકડાવગેરેનો પણ સુદ પાંચમ વગેરે શુભદિવસે કે શુભમુહૂર્તે ઉપયોગ કે પ્રવેશ કરાવવો અને ત્યારે પણ ગ્રાહ્ય અને અગ્રાહ્ય શુકનવગેરે જોવા. ॥૧૧॥ આ દ્વાર પૂર્ણ

"તે જ પ્રમાણે દેરાસર કરાવતી વખતે તે દેરાસરના કર્મકરોને તંગ ન કરવા. પરંતુ અધિકપગારવગેરે આપવો. કેમકે અધિક દાનમાં અધિક કાર્ય કરણ અને આશયની વિશાળતાથી દૃષ્ટાદૃષ્ટ ફળ મળે છે. ॥૧૨॥' આ જ મુદ્દાને પુષ્ટ કરે છે– "તુચ્છ અને વરાક કર્મકરો અધિકદાનથી ખૂબ સંતોષ પામે છે અને તુષ્ટ થયેલા તેઓ પ્રસ્તુતકાર્યમાં અધિક ઉદ્યમ કરે છે. ॥૧૩॥" આ દૃષ્ટફળ બતાવ્યું (સ્વભાવવગેરેથી ક્ષુદ્ર હોવાથી તેઓ જેમ થોડુ વધુ આપવામાં ખૂબ ખુશ થાય છે. તેમ થોડું પણ ઓછુ આપવામાં તેઓ ખૂબ નાખુશ પણ થાય છે. અને વખતે કામ પણ બગાડી નાખે છે.

अथ स्वाशयवृद्धिमाह—'सासयवुड्ढीवि इहं भुवनगुरुजिणिंदगुणपरिण्णाए। तब्बिंबठावणत्थं सुद्धपवित्तीइ णियमेणं ॥१६॥ स्वाशयवृद्धिरप्यत्र प्रक्रमे भुवनगुरुजिनेन्द्रगुणपरिज्ञया हेतुभूतया 'भवांभोधिनिमग्नसत्त्वानामालम्बनभूतोऽयमि'त्येतद्बिम्बस्थापनार्थं=जिनबिम्बस्थापनायैव प्रवृत्तेः कारणाद् नियमेन=अवश्यंतया ॥१६॥ पेच्छिस्सं एत्थ अहं वंदणगनिमित्तमागए साहू। कयपुन्ने भगवंते गुणरयणनिही महासत्ते ॥१७॥ द्रक्ष्याम्यत्र भवनेऽहं वन्दननिमित्तमागतान् साधून् मोक्षमार्गसाधकान् कृतपुण्यान् भगवतो गुणरत्ननिधीन् महासत्त्वान् द्रष्टव्यान् ॥१७॥ पडिबुज्झिस्संति इहं दट्ठूणं जिणिंदबिंबमकलंकं। अण्णे वि भव्वसत्ता काहिंति ततो परं धम्मं ॥१८॥ प्रतिभोत्स्यंते=प्रतिबोधं यास्यन्ति, इह=जिनभवने दृष्ट्वा जिनेन्द्रबिम्बं मोहतिमिरापनयनहेतुमकलङ्कं=कलङ्करहितमन्येऽपि भव्यसत्त्वा लघुकर्माणः करिष्यन्ति, ततः परं धर्मं=संयमरूपम् ॥१८॥ ता एवं मे वित्तं जमित्थ विणिओगमेति अणवरयं। इय चिंताऽपरिवडिया सासयवुड्ढी उ मोक्खफला ॥१९॥ तत् तस्मादेतन्मम वित्तं श्लाघ्यं, यदत्र जिनभवने उपयोगमेति=गच्छत्यनवरतं—सदा इयमेव चिन्ताऽप्रतिपतिता स्वाशयवृद्धिरुच्यते, मोक्षफलेयम् ॥१९॥ जिनभवनकारणविधिरुक्तः।

આ વાતનો પણ ખ્યાલ રાખવો) (તેવા પ્રકારના આચારના કારણે) "ધર્મની પ્રશંસા કરવાથી કેટલાક કર્મકરો (શુભભાવથી) બોધિબીજ પ્રાપ્ત કરે છે તથા બીજા કેટલાક લઘુકર્મીજીવો આનાથી જ (=ઉદારતાના પક્ષપાતથી જ) સંપ્રબોધ=મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત કરી લે છે." ॥૧૪॥ તથા "લોકોમાં પણ અતુચ્છતા (=ઉદારતા) ના કારણે 'પુરુષોત્તમે (=તીર્થંકરે) કહેલો ધર્મજ શ્રેષ્ઠ છે, (કેમકે આ ધર્મના અનુયાયીઓ સર્વત્ર દયાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે)' એમ પ્રશંસા થાય છે. આમ તીર્થની પ્રભાવના થાય છે." (આ અદૃષ્ટફળ દર્શાવ્યું) ॥૧૫॥ આમ કર્મકરોને તંગ ન કરવાનું ફળ દર્શાવ્યું—આ દ્વાર પૂર્ણ થયું.

[સ્વાશયશુદ્ધિ]

હવે પોતાના આશયની શુદ્ધિ દ્વાર બતાવે છે. "ત્રણ ભુવનના ગુરૂ (પરમાત્મા) રૂપ જિનેન્દ્રના ગુણના જ્ઞાનપૂર્વક તેમના બિંબની સ્થાપના માટે જ આ પ્રવૃત્તિ હોવાથી અવશ્ય પોતાના શુભઆશયની વૃદ્ધિ થાય છે." ભગવાનના "જે પરમાત્માની પ્રતિમાની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવા આ જિનભવન કરાવી રહ્યો છું તે આ પરમાત્મા સંસારસાગરમાં ડૂબેલા જીવોના ઉદ્ધારક છે." ઈત્યાદિ ગુણનું ચિંતન કરવાથી ભાવશુદ્ધિ થાય છે. ॥૧૬॥ "આ જિનભવનમાં હું જિનપ્રતિમાને વંદન કરવા આવેલા મોક્ષમાર્ગસાધક, પુણ્યનિધાન, ભગવાન, ગુણરૂપી રત્નોનાભંડાર, અને મહાસત્ત્વવાળા દર્શનીય સાધુઓના દર્શન કરીશ ॥૧૭॥ તથા આ જિનભવનમાં મોહાંધકારનો નાશ કરનારા અને કલંક વિનાના પરમાત્મપ્રતિમાના દર્શન કરીને બીજા પણ ભવ્ય જીવો પ્રતિબોધ પામશે, અને પછી (સંયમરૂપ) ધર્મને આચરશે. ॥૧૮॥ તેથી આ જિનભવનમાં મારું જે ધન વપરાય છે, તે જ ધન છે. (અર્થાત્ એજ ધન શ્લાઘ્ય છે.) આ પ્રમાણેની સતત—અપ્રતિપતિતવિચારણા જ 'સ્વાશયની વૃદ્ધિ' તરીકે ઈષ્ટ છે. આ સ્વાશયવૃદ્ધિ પરંપરાએ

अनन्तरकरणीयमाह–'निप्फाइयजयणाए जिनभवणं सुंदरं तहिं बिंबं। विहिकारियमह विहिणा पइट्ठविज्जा असंभंतो ॥२०॥ निष्पाद्य यतनया परिणतोदकादिग्रहणरूपया जिनभवनं=जिनायतनं सुन्दरं, तत्र भवने बिम्बं भगवतः विधिकारितं सदेव विधिना वक्ष्यमाणेन प्रतिष्ठापयेदसंभ्रान्तः=अनाकुलः सन् ॥२०॥ विधिकारितमित्युक्तं तमाह–'जिनबिम्बकारणविही काले संपूइऊण कत्तारं। विहवोचियमुल्लप्पणमणघस्स सुहेण भावेण ॥२१॥ जिनबिम्बकारणविधिरयं द्रष्टव्यो यदुत काले शुभे संपूज्य कर्त्तारं वासचन्दनादिभिर्विभवोचितमूल्यार्पणं सगौरवमस्यानघस्य अपापस्य शुभेन भावेन मनःप्रणिधानेन ॥२१॥ अपवादमाह–'तारिसस्साभावे तस्सेव हियत्थमुज्जओ नवरं। णियमेइ बिंबमोल्लं जहोचियं कालमासज्ज ॥२२॥ तादृशस्यानघस्य कर्त्तुरभावे तस्यैव कर्तुर्हितार्थमुद्यतोऽनर्थपरिजिहीर्षया नवरं नियमयति सङ्ख्यादिना बिम्बमूल्यं द्रम्मादि यथोचितं कालमाश्रित्य ॥२२॥ 'णिप्फन्नस्स य सम्मं तस्स पइट्ठावणे विहि एसो। सट्ठाणे सुहजोगे अहिवासणमुचियपूयाए ॥२३॥ निष्पन्नस्य च सम्यक् शुभभाववृद्ध्या तस्य प्रतिष्ठापनविधिरेष वक्ष्यमाणलक्षणः स्वस्थाने यत्र तद्भविष्यति शुभयोगे कालमधिकृत्याभिवासना क्रियते, उचितपूजया विभवानुसारतः ॥२३॥ 'चिइवंदण थुइवुड्ढी उस्सग्गो साहुसासणसुरीए थयसरणपुयकाले ठवणा मंगलपुव्वा तु ॥२४॥ दारगाहा, चैत्यवन्दना, सम्यक् स्तुतिवृद्धिः तत्र,

---

મોક્ષદેનારી બને છે. ॥૧૯॥ આમ સ્વાશયવૃદ્ધિ દર્શાવી. આમ જિનભવન કરાવવાની વિધિ પણ બતાવાઈ ગઈ.

[જિનબિંબઅંગેની વિધિ]

હવે–જિન ભવન તૈયાર થઇ ગયા બાદની વિધિ બતાવે છે "આ પ્રમાણે (અચિત્તજળવાપરવું, ગાળીને વાપરવું વગેરે ૩૫) જયણાથી સુંદર જિનાલય તૈયાર કરાવ્યા બાદ તે જિનાલયમાં વિધિપૂર્વક તૈયાર કરાવેલા જિનબિંબની વિધિથી ચિત્તની સ્વસ્થતા સાથે પ્રતિષ્ઠા કરવી ॥૨૦॥"–બિંબ તૈયાર કરાવવાની વિધિ કઇ છે? તે બતાવે છે–"જિનબિંબ કરાવવાની વિધિ આ છે.–શુભ અવસરે બિંબ બનાવનારનું (વાસક્ષેપચંદન વગેરેથી) સંપૂજન કરવું. પછી જો તે શિલ્પી નિષ્પાપ (=કુટેવો વિનાનો) હોય, તો તેને ગૌરવપૂર્વક, પોતાના વિભવને અનુસારે મનના શુભભાવપૂર્વક ઉચિત મૂલ્ય અર્પણ કરવું. ॥૨૧॥ મૂલ્યઅર્પણવિધિમાં અપવાદ બતાવે છે–"જો તેવા પ્રકારનો નિષ્પાપ શિલ્પી ન મળે, તો (=શિલ્પી કુટેવવાળો હોય તો) તે શિલ્પીના હિતમાં ઉદ્યત થવું (=વધુ ધન મળવાથી કુટેવના પોષણથી તેનું મોટું અહિત ન થાય તેવા આશયયુક્ત થવું.) અને વિધિપૂર્વક, કાળઆદિને અનુસારે પ્રથમથી જ બિંબ તૈયાર કરવાનું મૂલ્ય નિશ્ચિત કરવું (અને આપવુ) ॥૨૨॥" તૈયાર થઈ ગયેલા જિનબિંબની જિનાલયમાં પ્રતિષ્ઠા કરવાની વિધિ આ છે–"બિંબને જ્યાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાના હોય તેની (બિંબના સ્વસ્થાનની) શુભ મુહૂર્ત આદિ શુભયોગમાં વિભવના અનુસારે ઉચિતપૂજાથી અધિવાસના કરવી ॥૨૩॥" "ચૈત્યવંદન, સ્તુતિવૃદ્ધિ ઉત્સર્ગ, સાધુ શાસનદેવતાના સ્તવ–સ્મરણ, પૂજા, કાળે (=અવસરે) મંગલપૂર્વક સ્થાપના." આ દ્વારગાથા છે સમ્યગ્ ચૈત્યવંદન કરવું, સ્તુતિવૃદ્ધિકરવી તથા શાસનદેવતા અને શ્રુતદેવતાનો અસંમૂઢ કાઉસ્સગ્ગ

कायोत्सर्गः साधुरित्यसम्मूढः, शासनदेवतायाः, श्रुतदेवतायाश्च, स्मरणं चतुर्विंशतिस्तवस्य, पूजेति जातिपुष्पादिना, स्थापना उचितसमये, मङ्गलपूर्वा=नमस्कारपूर्वा ॥२४॥

'सत्तीए संघपुआ विसेसपुआउ बहुगुणा एसा । जं एस सुए भणिओ तित्थयराणंतरो संघो ॥२५॥

शक्त्या संघपूजा विभवोचितया, विशेषपूजाया दिगादिगतायाः सकाशात् बहुगुणा एषा संघपूजा विषयमहत्त्वात्, व्यापकविषयत्वादित्यर्थः । व्याप्याद् व्यापकस्य महत्त्वे उपपत्तिमाह– यद्–यस्माद्भणितत्वादागमे तीर्थकरानन्तरः संघ इत्यतो महानेष इति ॥२५॥ एतदेवाह–

गुणसमुदाओ संघो पवयणतित्थंति होइ एगट्ठा । तित्थयरो वि य एवं णमइ गुरुभावओ चेव ॥२६॥

गुणसमुदायः संघोऽनेकप्राणिस्थसम्यग्दर्शनाद्यात्मकत्वात् ; प्रवचनं तीर्थं इति भवन्त्येकार्थिकाः=एवमादयोऽस्य शब्दा इति। तीर्थकरोऽपि चैनं संघं तीर्थसंज्ञित नमति धर्मकथादौ गुरुभावत एव 'नमस्तीर्थाय' इति वचनादेतदेवमिति ॥२६॥ अत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह–

'तप्पुव्विया अरहया, पुइअपुआ य विणयकम्मं च। कयकिच्चो वि जह कहं कहेइ णमए तहा तित्थं ॥२७॥

तत्पूर्विकाऽर्हत्ता तदुक्तानुष्ठानफलत्वात्, पूजितपूजा चेति, भगवता पूजितस्य पूजा भवति, पूजितपूजकत्वाल्लोकस्य, विनयकर्म च कृतज्ञताधर्मगर्भं कृतं भवति, यद्वा किमन्येन? कृतकृत्योऽपि स भगवान् यथा कथां कथयति धर्मसंबद्धां, तथा नमति तीर्थं,

---

કરવો. પછી લોગસ્સ સૂત્રપાઠ કહેવો. પુષ્પવગેરેથી પૂજા કરવી ઉચિતસમયે નવકાર ગણવારૂપ મંગલપૂર્વક સ્થાપના કરવી. ॥૨૪॥

[સંઘપૂજાનું મહત્ત્વ]

હવે આ મંગલમહોત્સવ વખતે સંઘપૂજા કરવી જોઈએ, તેથી તેનું વિધાન કરે છે– "વિભવને ઉચિતશક્તિથી શકય હોય તે પ્રમાણે સંઘપૂજા કરવી. કેમકે આ વિશેષપૂજાથી બહુગુણવાળી છે. કેમકે શ્રુતમાં એમ કહ્યુ છે કે તીર્થંકરની અનંતર સંઘ છે." દિગાદિગત (?) વિશેષપૂજાની અપેક્ષાએ વિષયની મહત્તાને કારણે વ્યાપક–વિસ્તૃતવિષયવાળી હોવાથી સંઘપૂજા વધુગુણવાળી છે. દિગાદિપૂજા વ્યાપ્ય છે જ્યારે સંઘપૂજા વ્યાપક છે. વ્યાપ્યની અપેક્ષાએ વ્યાપકની મહત્તામાં કારણ આપે છે–આગમમાં તીર્થંકર પછી (=મહાનપણાની અપેક્ષાએ) સંઘની ગણના થાય છે તેથી સંઘ મહાન છે ॥૨૫॥ આજ મુદ્દાનું સમર્થન કરે છે– "ગુણસમુદાય, સંઘ, પ્રવચન, તીર્થ આ એકાર્થ છે. તીર્થંકર પણ આ સંઘને ગુરુભાવથી નમે છે– સંઘ અનેકજીવોમાં રહેલા સમ્યક્ત્વાદિ ગુણમય હોવાથી ગુણસમુદાયરૂપ છે. 'પ્રવચન' અને 'તીર્થ' એના પર્યાયવાચી શબ્દો છે. (અથવા ગુણસમુદાય, સંઘ પ્રવચન, તીર્થ આ બધા પર્યાયવાચી શબ્દો છે. સંઘ આ બધા શબ્દોથી ઓળખાય છે.) 'નમો તિત્થસ્સ' (=તીર્થને નમસ્કાર) આ વચનથી ધર્મકથાના આરંભે તીર્થંકરો ગૌરવપૂર્વક 'તીર્થ' પદથી સૂચિત સંઘને નમે છે. ॥૨૬॥ 'તીર્થંકરો સંઘને નમે છે' એ બાબતમાં યુક્તિ બતાવે છે– "તેના પૂર્વક અરિહંતપણું છે, પૂજિતપૂજા તથા વિનયકર્મ અથવા કૃતકૃત્ય પણ જેમ ધર્મકથા કરે છે. તેમ તીર્થને નમે છે." (અરિહંતપણું) સંઘે કહેલા (સંઘના આચાર્યઆદિ એકઅંશે બતાવેલા) અનુષ્ઠાનનું ફળ છે. તેથી અરિહંતપણું સંઘપૂર્વક છે. લોકો પૂજિતપૂજક છે. (=નાયકથી

तीर्थकरनामकर्मोदयादेवौचित्यप्रवृत्तेरिति ॥२७॥ **एयम्मि पुईअंमि णत्थि तयं जं न पुइअं होइ। भुवणेवि पुअणिज्जं ण (अत्थि? गुणत्थाणं तओ अण्णं** ॥२८॥ एतस्मिन् पूजिते नास्ति तद् यत् पूजितं न भवति, भुवनेऽपि पूज्यं नास्त्यन्यत्ततः गुण स्थानं ॥२८॥ **तत्पूआपरिणामो हन्दि महाविसयमो मुणेयव्वो। तद्देसपुयओवि हु देवयपुआइणायणं** ॥२९॥ तत्पूजापरिणामः=संघपूजा परिणामः 'हंदि' महाविषय एव मन्तव्यः सङ्घस्य महत्त्वात्, तद्देशे पूजयतोऽपि एकत्वेन सर्वपूजाऽभावे देवतापूजादिज्ञातेन=देवतादेशपादादिपूजोदाहरणेन देशगतक्रियायामपि देशिपरिणामवद् व्यक्तिगतक्रियायो सामान्यविषयकप्रत्यासत्तिविशेषात् सामान्यावच्छादितयावद्व्यक्तिविषयको परिणामो महान् न दुरुपपाद इति निष्कर्षः ॥२९॥

પૂજાયેલી વસ્તુના પૂજક છે.) તેથી ધર્મઅગ્રણી–ભગવાનથી સંઘને પૂજાયેલો જોઈ લોકો પણ સંઘની પૂજા કરે. વળી કૃતજ્ઞતાધર્મ (અરિહંતના કૈવલ્ય કે/અને તીર્થંકરપણામાં સંઘનો ઉપકાર છે.)થી યુક્ત વિનયધર્મનું પાલન થતું હોવાથી પણ તીર્થંકરો સંઘને નમે છે. (તેથી બીજાઓને પણ આ પ્રમાણે કૃતજ્ઞતા અને વિનયની મહત્તા સમજાય.) અથવા તો બીજી બધી વાતોથી સર્યું. કૃતકૃત્યભગવાન જેમ ધર્મદેશના કરે છે, તેમ તીર્થને નમે છે તીર્થંકરનામકર્મના ઉદયથી જ ધર્મદેશના તીર્થનમનઆદિ ઔચિત્યસભરપ્રવૃત્તિઓ થાય છે. (અર્થાત્ એ પ્રવૃત્તિઓમાં તીર્થંકરનામકર્મનો ઉદય જ પ્રબળ હેતુ છે.) ॥૨૭॥ આ (=સંઘની) પૂજા કર્યા પછી જગતમાં અન્ય કોઇ વસ્તુ અપૂજિત રહેતી નથી. કેમકે સંઘને છોડી બીજું કોઈ પૂજનીયસ્થાન નથી. ॥૨૮॥ "દેવતાના એકદેશની પૂજામાં પણ દેવતાપૂજાદિદૃષ્ટાન્તથી તેની (=સંઘની) પૂજાનો પરિણામ મહાવિષયવાળો સમજવો." સંઘ મહાન હોવાથી સંઘપૂજાનો પરિણામ પણ મહાન છે.

(શંકા :– સમગ્રસંઘની પૂજા પ્રાયઃ અશક્ય છે. સંઘના એકદેશભૂત તે–તે ગામઆદિમાં રહેલા ચતુર્વિધઆદિ સંઘની પૂજા જ શક્ય છે. આમ સમગ્રસંઘની પૂજા અશક્ય કાર્ય હોઇ તે અંગેનો ભાવ પણ 'આકાશના તારા તોડી લાવવાની ઈચ્છાની જેમ અશક્યવસ્તુસમ્બન્ધી હોવાથી તુચ્છ છે– મહાન નથી –આ સંભવિતશંકાના સમાધાનમાં કહે છે–) સંઘનો દેશ સંઘથી કથંચિદ્ અભિન્ન છે. તેથી સંઘના એકદેશની પૂજામાં પણ સમગ્ર સંઘની પૂજા સમાએલી છે. અહીં દૃષ્ટાન્ત બતાવે છે દેવતાના ચરણરૂપ એકદેશમાં કરેલી પૂજા સંપૂર્ણ દેવતાની પૂજા ગણાય છે. તેમ સંઘના એકદેશની કરેલી પૂજા સમગ્રસંઘની પૂજારૂપ છે. આમ દેશગતક્રિયામાં, દેશીનો પરિણામ હોય છે, તેમ વ્યક્તિસમ્બન્ધી ક્રિયામાં પણ સામાન્યવિષયક સમ્બન્ધવિશેષથી તે સામાન્યમાં સમાવેશ પામેલી તમામવ્યક્તિવિશેષો અંગેનો પરિણામ ઉદ્ભવી શકે છે.–સંઘની જ એકાદ કે કેટલીકવ્યક્તિની પૂજા વખતે 'હું સંઘની પૂજા કરું છું.' એ પરિણામ હોવાથી એ પૂજા સંઘસામાન્યની બની રહે છે. તેથી સંઘમાં સમાવેશપામેલા ચતુર્વિધ સંઘની પ્રત્યેક વ્યક્તિની પૂજાના પરિણામરૂપ રહે છે.

નૈયાયિકવૈશેષિકોઓ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં (૧) લૌકિક અને (૨) અલૌકિક એમ બે પ્રકારના સન્નિકર્ષને કારણમાન્યા છે. તેમાં અલૌકિકસંનિકર્ષ ૩ પ્રકારના છે. (૧) સામાન્યલક્ષણ (૨) જ્ઞાનલક્ષણ અને

विधिशेषमाह–''तत्तो य पइदिणं सो करिज्ज पूअं जिणिंदठवणाए। विभवाणुसारं गुरुइं काले णियय विहाणेणं ॥३०॥ ततः प्रतिष्ठानन्तरं प्रतिदिनमसौ श्रावकः कुर्यात् पूजामभ्यर्चनरूपां जिनेन्द्रस्थापनायाः प्रतिमाया इत्यर्थः, विभवानुसारगुर्वीमुचितवित्तत्यागेन काल उचित एव नियतां भोजमादिवद्विधानेन शुचित्वादिनात्यर्थः ॥३०॥ एतदेवाह– 'जिणपुआइविहाणं सुइभूओ तीइए चेव उवउत्तो। अण्णंगमच्छिवंतो करेइ जं पवरवत्थूहि ॥ ३१ ॥ जिनपूजाया विधानमेतत् शुचिभूतः सन् स्नानादिना तस्यां पूजायामुपयुक्तः प्रणिधानवानन्यदङ्गं–शिरःप्रभृत्यस्पृशन् करोति यत्प्रवरवस्तुभिः–सुगन्धिपुष्पादिभिः ॥ ३१ ॥ अत्रैव विधिशेषमाह 'सुहगन्धधूवपाणिय सव्वोसहिमाइएहिंतो ण्हवणं। कुंकुमगाइविलेवणमइसुरहिं मणहरं मल्लं ॥ ३१ ॥ शुभगन्धधूपपानीयसर्वौषध्यादिभिस्तावत् स्नपनं प्रथममेव भूयः कुङ्कुमादिविलेपनं तदतिसुरभिगन्धेन मनोहारिदर्शनेन च माल्यमिति ॥ ३२ ॥ विविहनिवेअणमारत्तिगाइ धूवथयवंदणं विहिणा। जहसत्ति गीतवाइअणच्चणदाणाइयं चेव ॥३३॥ विविधं निवेदनमिति–चित्रनैवेद्यं, आरात्रिकादि तदनु धूपस्तथा स्तवस्तदनु वन्दनं विधिना विश्रब्धादिना तथा यथाशक्ति गीतवादित्रनर्त्तनदानादि चैवादिशब्दादुचितस्मरणमिति ॥३३॥ 'विहियाणुट्ठाणमिणंति एवमेयं सया करिंताणं। होइ चरणस्स हेउ णो इहलोगादवेक्खाए ॥३४॥' विहितानुष्ठानमिदमित्येवं चेतस्याधाय सदा कुर्वतां चरणस्य हेतुरेतदेव नेहलोकाद्यपेक्षयाऽऽदिशब्दात्कीर्त्यादिपरिग्रहः,

(૩) યોગજ. તેમાં જ્યારે એક ઘડાનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. ત્યારે તેમાં પ્રકાર=વિશેષણ તરીકે 'ઘટત્વ' જાતિ=સામાન્ય ભાસે છે. આ સામાન્ય પોતે ઘટના પ્રત્યક્ષવખતે 'ઘટત્વ' જાતિથી યુક્ત તમામ ઘડાઓના જ્ઞાનમાં કારણ બને છે. આમ 'ઘટ'ના પ્રત્યક્ષવખતે ઘટત્વ સામાન્યપ્રત્યાસત્તિ=સમ્બન્ધથી સઘળા ઘડાનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ સંઘની અમુકવ્યક્તિની સંઘપૂજાના આશયથી પૂજા કરવામાં આવે છે. ત્યારે સંઘત્વ સામાન્ય પ્રત્યાસત્તિથી એ સંઘત્વ સામાન્યથી યુક્તસંઘમાં સમાવેશ પામતી–'સંઘ' પદથી વાચ્ય=ઓળખાતી તમામ વ્યક્તિઓનું જ્ઞાન થાય છે.

આમ અમુક વ્યક્તિની પૂજા થતી હોવા છતાં આ સામાન્યપ્રત્યાસત્તિથી સમગ્રસંઘની પૂજાનો મહાન ભાવ દુસંગત નથી)

(જિનપૂજાના વિધિ અને ફળ)

હવે પ્રતિમાપૂજનઅંગે શેષવિધિ બતાવે છે— "બિંબની પ્રતિષ્ઠા કર્યા બાદ જિનેન્દ્રસ્થાપનાની ઉચિતકાળે વિધાનપૂર્વક નિયત વિભવાનુસાર શ્રેષ્ઠ પૂજા કરવી." જિનપ્રતિમાને પ્રતિષ્ઠિત કર્યા બાદ દરરોજ જિનેન્દ્રસ્થાપના=જિનપ્રતિમાની અભ્યર્ચના કરવી જોઇએ. વિભાવનુસાર=દ્રવ્યના ઉચિતત્યાગપૂર્વક કાલે=ઉચિત સમયે. નિયત=જેમ ભોજનવગેરે નિત્ય–નિયતકર્મ છે, તેમ પૂજા પણ નિત્યકર્મ બનવી જોઇએ વિધાન=પવિત્ર વગેરે થઇને. ॥૩૦॥ પવિત્રતા અંગે કહે છે– "જિનપૂજાની આ વિધિ છે– સ્નાનવગેરેથી પવિત્ર થઇને (=દ્રવ્યથી પવિત્રતા) તથા પૂજામાં જ ઉપયોગ રાખવાપૂર્વક (=ભાવથી પવિત્રતા) પ્રતિમાના મસ્તકવગેરે અન્યઅંગોને સ્પર્શ્યાવગર સુગન્ધિપુષ્પવગેરે શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓથી પૂજા કરવી." ॥૩૧॥ પૂજાઅંગે બાકીની વિધિ બતાવે છે "શુભગંધ (=વાસક્ષેપ) ધૂપ (વગેરેથી પૂજા કરી) પાણી, અને સર્વૌષધિથી પ્રથમ જિનબિંબને સ્નાન કરાવવું. તે પછી કુંકુમઆદિથી વિલેપન કરવું. ત્યારબાદ સુરભિગન્ધવાળી અને મનોહરદર્શનવાળી

यावज्जीवमाराधनाऽदृष्टविशेषे निर्जराविशेषे च हेतुरिति गर्भार्थः ॥३४॥ एवं च्चिय भावथए आणाराहणा उ रागोवि । जं पुण इय विवरियं तं दव्वथओ वि णो होइ ॥३५॥ एवमेवानेनैवविधिना कुर्वतामेतद्भावस्तवे वक्ष्यमाणलक्षणे आज्ञाराधनात्कारणाद्रागोऽपि, तद्रागाच्च द्रव्यस्तवत्वं तच्छरीरघटकविशेषणसंपत्तेः, यत्पुनर्जिनभवनाद्येवं=विपरीतं यादृच्छिकं तद् द्रव्यस्तवोऽपि न भवत्युत्सूत्रत्वात् सूत्राज्ञाविशिष्टपूजात्वादिनैव भावस्तवहेतुत्वादिति तार्किकाः ॥ ३५ ॥

अभ्युपगमे दोषमाह–'भावे अइप्पसंगो आणाविवरीयमेव जं किंचि । इह चित्ताणुट्ठाणं तं दव्वथओ भवे सव्वं ॥ ३६ ॥ भावे=द्रव्यस्तवभावे च तस्यातिप्रसङ्गः=अतिव्याप्तिः कथमित्याह–आज्ञाविपरीतमेव=आगमविरूद्धमेव यत्किञ्चिदिह=लोके चित्रानुष्ठानं गृहकरणादि तत्सर्वं

પુષ્પમાળા ચડાવવી ।।૩૨।।" પછી કુંકુમ (કેસર) વગેરેથી વિલેપન કરવું. તે પછી અતિસુગંધિ અને મનોરમ્ય પુષ્પમાળા ચડાવવી. ।।૩૨।। તે પછી "વિવિધ પ્રકારના નૈવેદ્ય ચડાવવા, આરતી વગેરે ઉતારવી, તે પછી ધૂપપૂજા કરવી તે પછી સ્તવના કરવી. પછી વિધિપૂર્વક ચૈત્યવંદનકરી યથાશક્તિ ગીત વાજીંત્ર, નૃત્ય વગેરે કરવું. (તથા આદિપદથી પૂજાવિધિ વખતે ઉચિત વ્યક્તિવગેરેને યાદ કરવા.) ।।૩૩।। "આ પૂજા શાસ્ત્રમાં વિહિત કરેલું અનુષ્ઠાન છે" આ પ્રમાણે ચિત્તમાં પ્રણિધાનકરીને હંમેશા પૂજા કરનારને આ પૂજા જ ચારિત્રનો હેતુ બને છે. પણ આલોકવગેરેની (વગેરેથી કીર્તિ વગેરેની) અપેક્ષાએ પૂજા કરે તો ચારિત્રનો હેતુ ન બને. ।।૩૪।।" પૂજા વગેરે ધર્મની યાવજ્જીવ આરાધના વિશિષ્ટ પુણ્ય અને વિશિષ્ટનિર્જરાનું કારણ બને છે. આવો ભાવાર્થ છે. (પુણ્યથી ધર્મ સામગ્રી મળે અને નિર્જરા. ચારિત્રમોહનીયનો ક્ષયોપશમ. તેથી પરભવમાં પણ ચારિત્રના સંજોગો અને ચારિત્રનો ઉદ્યમ સુલભ બને.) ।।૩૪।। આમ આ વિધિથી દ્રવ્યસ્તવ કરનારાને જ આજ્ઞાની આરાધના હોવાથી ભાવસ્તવ પ્રત્યે રાગ છે. અને જે (જિનભવનકરાવવુંવગેરે) આનાથી વિપરીત છે, તે દ્રવ્યસ્તવ પણ નથી.

[આજ્ઞાવિહિતદ્રવ્યસ્તવ જ ભાવસ્તવનું કારણ]

'જિનભવનકરાવવું" વગેરેમાં યથાર્થ દ્રવ્યસ્તવપણું તો જ આવે, જો તેમાં ભાવસ્તવનો રાગ ઉભો હોય. ભાવસ્તવનારાગથી 'દ્રવ્યસ્તવ'ના સ્વરૂપમાં પ્રધાનદ્રવ્યરૂપ 'દ્રવ્યત્વ' વિશેષણ સંગત બને છે. (જિનાજ્ઞામુજબ આરાધના ભાવસ્તવનું કારણ બને. તેથી જે જિનાજ્ઞામુજબ દ્રવ્યસ્તવ આદરે છે, તે પ્રાયઃ ભાવસ્તવના રાગવાળો છે તેમ કહી શકાય. આમ જિનાજ્ઞામુજબ જિનાલય કરાવવું વગેરેથી જિનાજ્ઞાનુંપાલન થાય છે– આજ્ઞાપાલન ભાવસ્તવનારાગદ્વારા ભાવસ્તવનું કારણ બને–અને ભાવના કારણને દ્રવ્ય કહેવાય– આમ આજ્ઞાવિહિત દ્રવ્યસ્તવપ્રવૃત્તિ જ વાસ્તવિકદ્રવ્યસ્તવ બને.) જે જિનભવનબનાવવાદિપ્રવૃત્તિઓ આજ્ઞાથી વિપરીત–સ્વચ્છન્દતાથી હોય છે, તે દ્રવ્યસ્તવ ન બની શકે. કેમકે તેમાં સૂત્રઆજ્ઞાવિહિતપૂજાદિરૂપતા નથી. અને સૂત્રઆજ્ઞાવિહિતપૂજાવગેરે જ ભાવસ્તવના હેતુ છે–આમ તાર્કિકોનું કથન છે. (જે વ્યક્તિ દ્રવ્ય સ્તવરૂપ મંદસૂત્રાજ્ઞાને પણ પાળવા સમર્થ ન બને, તે ભાવસ્તવરૂપ ઉગ્ર સૂત્રાજ્ઞાને પાળવા શી રીતે સમર્થ બને ?)

द्रव्यस्तवो भवेन्निमित्ताविशेषादिति ॥३६॥ व्यावर्त्तक[1]माशङ्कयाह–'**जं वीयरागगामि अह तं नणु सिट्ठणादि वि स एव। सिय उचियमेव जं तं आणाराहणा एवं** ॥३७॥ यद्वीतरागगाम्यनुष्ठानं तद् द्रव्यस्तवोऽथेति चेत् ? अत्राह–'ननु' इति 'अक्षमायाम्' शिष्टनाद्यपि=आक्रोशनाद्यपि वीतरागगाम्येवं सद् द्रव्यस्तवः स्यात्, तस्मादुचितमेव वीतरागगामि यत् तद् द्रव्यस्तवः, इत्थमुक्तौ दोषाभाव इति चेत् ? एवमाज्ञाराधनावश्यं वक्तव्या, प्राय आज्ञाशुद्धस्यैवोचितत्वादिति भावः ॥३७॥ एवं चाज्ञाशुद्धं वीतरागगामि भावस्तवहेतुरनुष्ठानं द्रव्यस्तव इति निर्व्यूढं, तत्र भावस्तवेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यं, अत्र विशेषणद्वयं भावस्तवहेतुतावच्छेदकपरिचायकमिति भावस्तवहेतुत्वमेव लक्षणं सिध्यति ; तत्राह–'**जं पुण एयविउत्तं एगंतेणेव भावसुण्णंति । तं विसयम्मि वि ण तओ भावथयाहेउओ उचिओ** ॥३८॥ यत्पुनरनुष्ठानमेतद्वियुक्तम्=औचित्यान्वेषणादिशून्यं तदनुष्ठानमेकान्तेनैव भावशून्यमिति विषयेऽपि वीतरागादौ न

શંકા :– 'આજ્ઞાવિરૂદ્ધના અનુષ્ઠાનને પણ દ્રવ્યસ્તવ માનવામાં શો દોષ છે?' આ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે. "જો આજ્ઞાવિરૂદ્ધનું અનુષ્ઠાન દ્રવ્યસ્તવ હોય, તો અતિપ્રસંગ દોષ છે. (=અતિ વ્યાપ્તિ છે.) કેમકે ઘરબનાવવુંવગેરે જે કંઇ આજ્ઞાવિરૂદ્ધ આચરણ છે તે બધું પણ દ્રવ્યસ્તવ તરીકે સમ્મત બની જશે." આજ્ઞાવિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ જો દ્રવ્યસ્તવ બનવાયોગ્ય હોય, તો જે જે આજ્ઞાવિરુદ્ધ હોય, તે બધું દ્રવ્યસ્તવબની જાય, કેમકે આજ્ઞાવિરુદ્ધતા હેતુ અવિશેષરૂપે છે. ॥૩૬॥ અતિવ્યાપ્તિનિવારક વિશેષણની આશંકા કરી સમાધાન આપે છે. 'જે વીતરાગગામી હોય, તે જ (દ્રવ્યસ્તવ). એમ તો આક્રોશ વગેરે પણ દ્રવ્યસ્તવ ઠરશે. ઉચિત વીતરાગગામી જ (દ્રવ્યસ્તવ બને). આમ તો આજ્ઞાઆરાધના જ ઔચિત્યરૂપ છે."

શંકા :– વીતરાગગામી=વીતરાગને ઉદ્દેશીને થતું અનુષ્ઠાન જ દ્રવ્યસ્તવ તરીકે સંમત છે. ગૃહકરણવગેરે તેવા નથી. તેથી ત્યાં દ્રવ્યસ્તવમાનવારૂપ અતિવ્યાપ્તિ નથી.

સમાધાન :– ('નનુ' પદ અક્ષમાઅર્થક છે.) 'જે વીતરાગગામી હોય, તે દ્રવ્યસ્તવ હોય, જેમકે જિનભવનકરાવણ' આવી તમારી માન્યતામાં પણ અતિવ્યાપ્તિ છે જ, કેમકે 'વીતરાગની નિંદા કે વીતરાગને ગાળ દેવી' વગેરે અનુષ્ઠાનો પણ વીતરાગગામી જ છે. આમ વીતરાગગામી હોવામાત્રથી દ્રવ્યસ્તવરૂપ માનવામાં વીતરાગને ગાળ વગેરે પણ દ્રવ્યસ્તવ બની જાય.

શંકા :– વીતરાગગામી પણ ઉચિત અનુષ્ઠાન જ દ્રવ્યસ્તવ બને, આમ ઉચિત વીતરાગગામી અનુષ્ઠાનને દ્રવ્યસ્તવ સ્વીકારવામાં અતિવ્યાપ્તિનું વારણ થાય છે, કેમકે વીતરાગને ગાળ વગેરે ઉચિત નથી.

સમાધાન :– અનુષ્ઠાનનાં ઔચિત્ય, અનૌચિત્યના નિયામક કોણ? અહીં ન છૂટકે પણ આજ્ઞા–આગમને નિયામક તરીકે સ્વીકારવા પડશે જે આજ્ઞાથી વિહિત હોય-શુદ્ધ હોય, તે જ અનુષ્ઠાન ઉચિત અનુષ્ઠાન બને. આમ તમે મોટું ચક્કર મારીને

---

१. आश्रयाणां परस्परभेदानुमिति जनकं व्यावर्त्तकम् ।

तको द्रव्यस्तवः, 'भावथयाहेउओ' त्ति धर्मपरकनिर्देशाद् भावस्तवाहेतुत्वादित्यर्थः, उचितो भावस्तवाङ्गं न । अप्रधानस्तु भवत्येव, हेतुसाध्याविशेषपरिहारायाप्रधानव्यावृत्तद्रव्यस्तवत्वेन व्यपदेश्यो नेति साध्यं व्याख्येयम्, अत्र यद्यपि विशुद्धतत्तद्द्रव्यस्तवव्यक्तीनामाज्ञाविशिष्टानां वा न भावस्तवत्वावच्छिन्ने हेतुत्वं व्यभिचाराद्[1]ननुगमाच्च, नापि भावस्तवकारणत्वेन घटकारणत्वेन दण्डादेरिवात्माश्रयात्,[2] तथाप्यप्रधानव्यावृत्तेन द्रव्यस्तवत्वेनाखण्डोपाधिना[3] तत्त्वं गडुच्यादीनां ज्वरहरणशक्त्येव शक्तिविशेषेणैव वा, विशेषणद्वयं तु परिचायकमुचिताप्रधानयो द्रव्यव्यवहारभेद (अभेदः ?)स्तु द्रव्यशब्दस्य नानार्थत्वादिति युक्तं पश्यामः ॥३८॥

ભૂળસ્થાને આવી ગયા કે આજ્ઞાવિહિત અનુષ્ઠાન જ દ્રવ્યસ્તવ બને. ॥૩૭॥ તમારી ચર્ચાથી આ નિષ્કર્ષ આવ્યો 'આજ્ઞાશુદ્ધ, વીતરાગગામી અને ભાવસ્તવમાં કારણ બનતું અનુષ્ઠાન દ્રવ્યસ્તવ છે.' અહીં 'ભાવસ્તવમાં કારણ બનતું અનુષ્ઠાન' આ વિશેષ્યપદ છે. 'દ્રવ્યસ્તવ' પદ વિધેય છે. વિશેષ્યપદનું ઉપાદાન ભાવસ્તવમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ અર્થે છે. અન્યથા દ્રવ્ય–ભાવ બન્નેમાં લક્ષણ હોવાથી બન્ને એક થવાની આપત્તિ આવે વળી ભાવસ્તવમાં કારણભૂત બનતું અનુષ્ઠાન આજ્ઞાશુદ્ધ અને વીતરાગગામી હોવાનું જ. તેથી 'ભાવસ્તવની કારણતા જેમાં હોય, તે દ્રવ્યસ્તવ' આમ સ્વીકારવામાં કયાંય અવ્યાપ્તિવગેરે દોષ નથી. તેથી ઉપરોક્ત બે વિશેષણો દ્રવ્યસ્તવના 'ભાવસ્તવની કારણતા' રૂપ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ વગેરે દોષો દૂર કરવા દ્વારા સાર્થક બની શકતા નથી. 'सति संभवे व्यभिचारे च.' ઇત્યાદિન્યાયથી આ વિશેષણો નિરર્થક સિદ્ધ છે. અલબત્ત, 'ભાવસ્તવમાં કારણભૂત દ્રવ્યસ્તવ કેવું હોય ?' તેવી જિજ્ઞાસાનું દ્રવ્યસ્તવનું સ્વરૂપ દર્શાવવાદ્વારા સમાધાન કરવા 'આજ્ઞાશુદ્ધ' અને 'વીતરાગગામી' આ બે વિશેષણો ઉપયોગી બને છે, (આમ માત્ર સ્વરૂપનો પરિચય કરાવવા ઉપયોગી છે–સ્વરૂપવિશેષણ છે.) પરંતુ દ્રવ્યસ્તવના લક્ષણ તરીકે ઉપયોગી નથી, (કેમકે અવચ્છેદક વિશેષણરૂપ નથી.) તેથી દ્રવ્યસ્તવનું અવ્યાપ્તિ વગેરે દૂષણોથી રહિતનું 'ભાવસ્તવહેતુત્વ' આજ લક્ષણ યોગ્ય છે. અહીં વિશેષ કહે છે–"જે અનુષ્ઠાન આનાથી (=ઔચિત્યગવેષણા આદિથી,) શૂન્ય હોય તે અનુષ્ઠાન એકાન્તે ભાવશૂન્ય છે. તેથી તદ્ (=વીતરાગઆદિ) વિષયક હોવા છતાં ભાવસ્તવનું કારણ ન બનવાથી તે ઉચિત દ્રવ્યસ્તવ નથી." 'ઉચિત દ્રવ્યસ્તવ નથી' એમ કહેવાથી એમ ફલિત થાય છે કે જે દ્રવ્યસ્તવ ભાવસ્તવમાં કારણ બને, તે ઉચિત પ્રધાન દ્રવ્યસ્તવ, બાકીના અપ્રધાનદ્રવ્યસ્તવ.

શંકા :– અમુક અનુષ્ઠાન ઉચિતદ્રવ્યસ્તવ નથી તેની સિદ્ધિમાં જો 'આ અનુષ્ઠાન (પક્ષ) ઉચિતદ્રવ્યસ્તવ નથી (સાધ્ય) કેમકે ભાવસ્તવનું કારણ નથી. (હેતુ)' આવું અનુમાન કરશો, તો હેતુ અને સાધ્ય એકરૂપ થશે. માત્ર નામભેદ રહેશે, કેમકે ભાવસ્તવના કારણતાનો અભાવ અને 'ઉચિતદ્રવ્યસ્તવત્વનો અભાવ' આ બેમાં વિશેષ નથી.

---

१. व्यभिचारः एकत्राव्यवस्था । यद्वा कार्यकारणभावभङ्गः । स द्विधा–तत्र–कारणसत्त्वे कार्याभावः अन्वयव्यभिचारः । कार्यसत्त्वे कारणाभावश्च व्यतिरेकव्यभिचारः । (२) स्वस्य स्वापेक्षित्वमात्माश्रयस्तत्रचानिष्टप्रसङ्गरूपो दोषः । (३) जातिभिन्ना' निर्वचनीयो धर्मः अखण्डोपाधिः ।

आनुषङ्गिकफलमात्रानौचित्यमित्यनुशास्ति–"भोगाइफलविसेसोऽत्थि एत्तो वि विसय-भेएणं। तुच्छो य तओ जम्हा हवइ पगारंतरेणावि ॥३९॥ भोगादिफलविशेषस्तु सांसारिक एवास्त्यतोऽपि द्रव्यस्तवात्, विषयभेदेन–वीतरागविषयविशेषेण। तुच्छस्त्वसौ भोगादिफलविशेषः यस्मात्प्रकारान्तरेणापि अकामनिर्जरादिना भवति ॥३९॥ उचितानुष्ठानत्वे को विशेषो भावस्त-वादित्यत्राह–'उचियाणुट्ठाणाओ विचित्तजइजोगतुल्लमो एस। जं ता कह दव्वथओ तद्दारेणप्पभा-वाओ ॥४०॥ अथोचितानुष्ठानात्कारणाद्विचित्रयतियोगतुल्य एवैष यद्=यस्मात् तत्=तस्मात् कथं द्रव्यस्तवः ? भावस्तव एवास्ति । अत्रोत्तरं–तद्द्वारेण=द्रव्यद्वारेणाल्पभावात्–स्तोकभावो-पपतेः ॥४०॥ अधिकारिविशेषादत्राल्पभाव इत्याह–जिणभवणाईविहाणद्दारेण एस होइ सुह-जोगो। उचियाणुट्ठाणं पिय तुच्छो जइजोगओ णवरं ॥४१॥ जिनभवनादिविधानद्वारेण द्रव्यानुष्ठानलक्षणेनैष भवति शुभयोगः=शुभव्यापारः, ततश्चोचितानुष्ठानमपि सदेष तुच्छो यति-योगतः सकाशात् नवरं मलिनारंभ्यधिकारिकशुभयोगत्वेन यतियोगादल्पत्वं तुल्यत्वं च प्रायः साधर्म्येणेति भावः ॥४१॥ तथा चाह–'सव्वत्थणिरंभिसंगत्तणेण जइजोगमो महं होइ। एसो

તેથી કાંતો હેતુ સાધ્યરૂપ થવાથી હેતુ અસિદ્ધ છે. કાંતો સાધ્ય હેતુરૂપ થવાથી સિદ્ધસાધન દોષ છે.

સમાધાન :– ઉપરોક્ત અનુમાનસ્થળે 'અપ્રધાનદ્રવ્યસ્તવથી ભિન્નદ્રવ્યસ્તવ તરીકે વ્યપદેશને યોગ્ય નથી' એવું સાધ્ય ઈષ્ટ છે. કેમકે 'ભાવસ્તવમાં અકારણતા' અને 'અપ્રધાનદ્રવ્યસ્તવથી અભિન્નપણું' આ બન્ને એકરૂપ નથી. તેથી પૂર્વોક્તદોષ નથી.

શંકા :– પ્રસ્તુતમાં ભાવસ્તવત્વથી અવચ્છિન્ન (=ભાવસ્તવ) પ્રત્યે કોને કારણ માનો છો? શું તે–તે વિશુદ્ધદ્રવ્યસ્તવવ્યક્તિઓ તે–તે ભાવસ્તવમાટે સ્વતંત્ર કારણો છે? કે આજ્ઞાયુક્ત તે–તે દ્રવ્યસ્તવો પ્રત્યેક સ્વતંત્ર કારણો છે? આ બન્ને સ્થળે અનૈકાન્તિક દોષ છે (=કાર્યકારણભાવભંજક દોષ છે.) કેમકે એક દ્રવ્યસ્તવજન્ય ભાવસ્તવપ્રત્યે અન્ય દ્રવ્યસ્તવ કારણ ન બને. આમ પરસ્પરજન્ય ભાવસ્તવ પ્રત્યે કારણતા ન હોવાથી દરેક દ્રવ્યસ્તવ ચાલનીયન્યાયથી અનૈકાન્તિક સિદ્ધ થાય વળી દ્રવ્યસ્તવવ્યક્તિવિશેષ તો અનેકભેદયુક્ત છે. તેથી નિર્ણય ન થઇ શકે કે ભાવસ્તવપ્રત્યે આ દ્રવ્યસ્તવ કારણ છે. (બધા જ દ્રવ્યસ્તવતો આદરવા શકય જ નથી.) આમ ભાવસ્તવની કારણતા તરીકે ચોક્કસ નિર્ણય ન થવાથી દ્રવ્યસ્તવમાં ઉદ્યમ પણ નહિ થાય. (—આ અનનુગમ દોષ) હવે, 'દ્રવ્યસ્તવ ભાવસ્તવનું' કારણ છે' એમ કહેવામાં તો 'દંડ ઘટનું કારણ હોવાથી ઘટનું કારણ છે' એવા વચનની જેમ આત્માશ્રયદોષ છે (સ્વની સિદ્ધિમાં સ્વની અપેક્ષા–આત્માશ્રય)

સમાધાન :– અહીં ઉચિતદ્રવ્યસ્તવમાં અપ્રધાનદ્રવ્યસ્તવથી ભિન્નદ્રવ્યસ્તવપણું રૂપ અખણ્ડઉપાધિ (=જાતિભિન્ન અવર્ણનીય ધર્મ)' હોવાથી તે ભાવસ્તવનું કારણ છે. અથવા તો, જેમ ગડુચી (?) વગેરેમાં તાવ દૂર કરવાની શક્તિ હોવાથી તેઓ તાવદૂર કરવાની દવા છે. તેમ ઉચિતદ્રવ્યસ્તવમાં ભાવસ્તવજનક શક્તિ વિશેષ હોવાથી જ તે ભાવસ્તવનું કારણ છે. (પ્રથમ સમાધાનમાં વિસ્તૃત વ્યાખ્યા. (=ગૌરવ) થતી હોવાથી, વળી અપ્રધાનદ્રવ્યસ્તવની વ્યાખ્યા કરવા જતાં જે ભાવસ્તવમાં કારણ ન હોય, તે

य अभिस्संगा कत्थवि तुच्छे वि तुच्छो उ ॥४२॥ सर्वत्र निरभिष्वङ्गत्वेन हेतुना यतियोग एव महान् भवत्यतः सकाशादेष तु द्रव्यस्तवोऽभिष्वङ्गात्क्वचित्तुच्छेऽपि वस्तुनि तुच्छ एव ॥४२॥ जम्हा उ अभिस्संगो जीवं दूसेइ णियमओ चेव । तद्दूसियस्स जोगो विसघारिय जोगतुल्लत्ति ॥४३॥ यस्मात्त्वभिष्वङ्गः प्रकृत्यैव जीवं दूषयति नियमत एव, तथा दूषितस्य योगः सर्व एव तत्त्वतो विषघारितयोगतुल्योऽशुद्ध इति ॥४३ 'जइणो अदूसियस्स हेयाओ सव्वहा णियत्त-स्स । सुद्धो उ उवादेए अकलंको सव्वहा सो उ ॥४४॥ यतेरदूषितस्य सामायिकभावेन हेयात्सर्वथा निवृत्तस्य शुद्धश्चोपादेये वस्तुन्याज्ञाप्रवृत्त्याऽतोऽकलङ्कः सर्वथा स एव यतियोगः शुभयोगसामान्यजन्यतावच्छेदकफलवृत्तिजातिव्याप्यजात्यवच्छिन्नं प्रत्येव साभिष्वङ्गनिरभिष्वङ्ग-शुभयोगानां हेतुत्वादेतदुपपत्तिरिति न्यायमार्गः ॥४४॥ उदाहरणेनोक्तस्वरूपव्यक्तिमाह— 'असुहतरंडुत्तरणप्पाओ दव्वत्थवोऽसमत्थो उ । णईमाइसु इयरो पुण समत्थबाहुत्तरणकप्पो ॥४५॥ अशुभतरण्डोत्तरणप्रायः कण्टकानुगतशाल्मलीतरण्डोत्तरणतुल्यो द्रव्यस्तवः सावद्यत्वादसमर्थश्चः, तत एव सिद्ध्यसिद्धे नद्यादिषु स्थानेषु इतरः पुनर्भावस्तवः समर्थबाहूत्तरणकल्पस्तत एव मुक्तेः ॥४५॥ कडुओसहाइजोगा मंथररोगसमसंणिहो वावि । पढमो विणोसहेणं तक्खयतुल्लो अ बीओ उ

અપ્રધાન' ઈત્યાદિ કહેવામાં અન્યોન્યાશ્રયદોષ વગેરેનો સંભવ હોવાથી ઈત્યાદિ હેતુથી બીજું સમાધાન આપ્યું હોય, તેમ લાગે છે.) અસ્તુ પણ ઉચિતદ્રવ્યસ્તવના લક્ષણ તરીકે તો 'ભાવસ્તવની કારણતા' જ કાફી છે. 'આજ્ઞાશુદ્ધપણું' અને 'વીતરાગગામિતા' તો માત્ર સ્વરૂપનિર્દેશક જ છે.

શંકા :– ઉચિતદ્રવ્યસ્તવ પણ 'દ્રવ્ય' પદથી વ્યપદેશ્ય બને, અને અપ્રધાનભૂત અનુષ્ઠાન પણ 'દ્રવ્ય'પદથી વ્યપદેશ્ય બને, આમ એક જ પદનો બે ભિન્ન અર્થમાં વ્યવહારમાં કેમ થાય છે? અથવા-'આમ બે ભિન્ન અર્થમાં 'દ્રવ્ય' પદના પ્રયોગરૂપ વ્યવહારઅભેદ-'દ્રવ્ય'રૂપે સમાન વ્યવહાર કેમ થાય છે.?'

સમાધાન :– આમ થવામાં 'દ્રવ્ય'પદના અનેક અર્થો જ કારણભૂત છે. એમ માનવું યોગ્ય લાગે છે.

[ભાવસ્તવ દ્રવ્યસ્તવમાં ભેદ]

અપ્રધાનદ્રવ્યસ્તવ માત્ર આનુષાંગિકફળવાળું જ હોવાથી અનુચિત છે, તેવી સલાહ આપતા કહે છે–'આનાથી (=અપ્રધાનદ્રવ્યસ્તવથી) ભોગાદિસાંસારિકફળવિશેષ જ છે, કેમકે તેમાં વીતરાગરૂપવિષયવિશેષ છે. (અપ્રધાનદ્રવ્યસ્તવ અન્યદેવનીપૂજાની જેમ સાવ નિષ્ફળ ન જતાં જે સાંસારિકભોગરૂપફળ આપે છે, તેમાં પણ વીતરાગરૂપવિષયની જ મહત્તા છે–એવો આશય છે?) પણ તે (=ભોગાદિફળવિશેષ) તુચ્છ છે, કેમકે તે તો પ્રકાશાન્તરે (અકામનિર્જરાવગેરેથી) પણ સંભવે છે." ॥૩૯॥

શંકા : – જો દ્રવ્યસ્તવપણ ઉચિત અનુષ્ઠાનરૂપ હોય, તો તેમાં ભાવસ્તવથી શું ભેદ છે? આ અંગે કહે છે "દ્રવ્યસ્તવ આમ ઉચિત અનુષ્ઠાન હોવાથી વિચિત્રયતિયોગ (=ભાવસ્તવ)ને તુલ્ય છે, તેથી તેને દ્રવ્યસ્તવ કેમ કહેવાય? તેને (ભાવસ્તવ જ ગણવો જોઈએ.) **સમાધાન :–** 'દ્રવ્યસ્તવમાં દ્રવ્યના દ્વારથી ભાવ પ્રગટતો હોવાથી તેમાં

॥४६॥ कटुकौषधादियोगात् मन्थररोगशमसंनिभो वाऽपि=विलंबितरोगोपशमतुल्यो वापि प्रथमो द्रव्यस्तवः, विनौषधेन स्वत एव तत्क्षयतुल्यश्च=रोगक्षयकल्पश्च द्वितीयो-भावस्तव इति ॥४६॥ अनयोः फलमाह-पढमाउ कुसलबंधो तस्स विवागेण सुगइमाईया । तत्तो परंपराए बिइओ विय होइ कालेणं ॥४७॥ प्रथमाद् द्रव्यस्तवात् कुशलबन्धो भवति सरागयोगात् । तस्य कुशल बन्धस्य विपाकेन-हेतुना सुगत्यादयः=सुगतिसंपद् विवेकप्रभृतयः ततो द्रव्यस्तवात्परंपरया द्वितीयोऽपि भावस्तवो भवति, कालेनाभ्यासतः ॥४७॥ विशेषत इदमेवाह-"जिणबिंबपइट्ठावणभावज्जिअकम्मपरिणइवसेणं । सुगइपइट्ठावणमणघं सइ अप्पणो जम्हा ॥४८॥" जिन· बिम्बप्रतिष्ठापनभावार्जितकर्मपरिणतिवशेन स्वेतरसकलकारणमेलनसामर्थ्येन सुगतौ प्रतिष्ठापन-

---

અલ્પભાવ રહ્યો છે' તેથી તેને ઘણાભાવથી યુક્ત ભાવસ્તવ કરતા ભિન્ન ગણવો યોગ્ય જ છે." ॥૪૦॥ દ્રવ્યસ્તવમાં અલ્પભાવ અધિકારીવિશેષના કારણે છે, તેમ દર્શાવે છે- "આ દ્રવ્યસ્તવ જિનભવનકરાવવા આદિ દ્રવ્યઅનુષ્ઠાનથી શુભયોગ બને છે. તેથી ઉચિત અનુષ્ઠાન હોવા છતાં આ અનુષ્ઠાન સાધુનાયોગ (=ભાવસ્તવ)ની અપેક્ષાએ તુચ્છ છે." દ્રવ્યસ્તવના અધિકારી મલિનારંભીઓ છે. જ્યારે ભાવસ્તવના અધિકારી અનારંભી છે, તેથી દ્રવ્યસ્તવ શુભયોગ હોવાછતાં ભાવસ્તવથી અલ્પ છે. અને શુભયોગના સાધર્મ્યથી તુલ્ય છે. ॥૪૧॥ સર્વત્ર નિરભિષ્વંગ (=રાગવિનાના) હોવાથી સાધુના યોગો જ મહાન્ છે. અને અભિષ્વંગ હોવાના કારણે જ દ્રવ્યસ્તવતો કેટલીકવાર તુચ્છ પણ છે. ॥૪૨॥ અભિષ્વંગ નિયમથી જીવને દૂષિત કરે છે. અને એ અભિષ્વંગથી દૂષિત થયેલાના બધા યોગો ઝેરથી વઘારકરેલા જેવા અર્થાત્ વિષમિશ્રિત જેવા હોવાથી અશુદ્ધ હોય છે. ॥૪૩॥ "સામાયિકના કારણે સર્વહેય યોગોથી નિવૃત્ત થયેલા સાધુના યોગો ઉપાદેય વસ્તુમાં આજ્ઞાપૂર્વકની પ્રવૃત્તિથી શુદ્ધ અને અકલંકિત છે.

શંકા :-જો નિરભિષ્વંગ યોગ શુભ ગણાતો હોય, તો સાભિષ્વંગયોગ શુભ શી રીતે ગણાશે ? કેમકે બન્ને પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે. તેથી દ્રવ્યસ્તવને શુભયોગ શી રીતે માની શકાય ? અને જો અભિષ્વંગ હોય તોપણ શુભયોગ સંભવી શકતો હોય, તો અભિષ્વંગ અકિંચિત્કર છે. અને શુભયોગના સાભિષ્વંગ અને નિરભિષ્વંગ એમ ભેદ પાડવાની કોઈ જરૂર નથી.

સમાધાન :- અભિષ્વંગની હાજરીમાં પણ શુભયોગ સંભવતો હોવાથી દ્રવ્યસ્તવ નિરર્થક નથી. અને અભિષ્વંગ પણ અકિંચિત્કર નથી. કેમકે શુભયોગથી પ્રાપ્ત થતાં ફળમાં પણ જે વિચિત્રતા દેખાય છે-સાધુના શુભયોગો પ્રાયઃ પ્રધાનપણે નિર્જરાફળ દેનારા છે અને શ્રાવકના દ્રવ્યસ્તવ જનિત શુભયોગો પ્રાયઃ પ્રધાનપણે પુણ્યફળ દેનારા છે. આવો જે તફાવત દેખાય છે, તેમાં ક્રમશઃ અભિષ્વંગનો અભાવ અને અભિષ્વંગયુક્તતા કારણ છે. 'શુભયોગસામાન્ય...' ઈત્યાદિ- નિર્જરા કે પુણ્ય વગેરે તમામ શુભફળો શુભયોગથી જન્ય=ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં 'શુભફળત્વ' જાતિ વ્યાપક છે, 'નિર્જરાત્વ' અને 'શુભઆશ્રવત્વ' (=પુણ્યત્વ) વ્યાપ્ય જાતિઓ છે (=શુભફળના પેટા ભેદ છે.) એમાં નિર્જરાત્વજાતિથી અવચ્છિન્ન (=નિર્જરાત્વજાતિવાળું) ફળ છે નિર્જરા. અને તેના પ્રત્યે

मनघं सदात्मनो यस्मात्कारणात् ॥ ४८ ॥ तथाचाह–"तत्थवि य साहुदंसणभावज्जियकम्मओ उ गुणरागो । काले य साहुदंसणंजहक्कमेणं गुणकरं तु ॥४९॥" तत्रापि च सुगतौ साधुदर्शनभावार्जितकर्मणस्तु सकाशाद्गुणरागो भवति, काले च साधुदर्शनं जायते यथाक्रमेण गुणकरं तत एव ॥४९॥ पडिबुज्झिस्संतऽण्णे भावज्जियकम्मओ उ पडिवत्ती । भावचरणस्स जायइ एगं चिय संजमो सुद्धो ॥५०॥" प्रतिभोत्स्यन्तेऽन्ये प्राणिन इति भावार्जितकर्मणस्तु सकाशात्प्रतिपत्तिर्भावचरणस्य मोक्षैकहेतोरुपजायते । तदेवं भावचरणं संयमः शुद्धः इति ॥५०॥

भावत्थओ अ एसो थोअव्वोचिय पवित्तिओ णेओ । निरविक्खाणाकरणं कयकिच्चे हंदि उचियं तु ॥५१॥ भावस्तवश्चैव शुद्धसंयमः स्तोतव्योचितप्रवृत्तेः कारणात् ज्ञेयः, तथाहि–निरपेक्षाज्ञाकरणमेव कृतकृत्ये स्तोतव्ये हंदि ! उचितं नान्यन्निरपेक्षत्वात् ॥५१॥ "एअं च भावसाहुं विहाय नण्णो चएइ काउं जे । सम्मं तग्गुणनाणाभावा तह कम्मदोसा य ॥५२॥" एतच्चैवमाज्ञाकरणं भावसाधुंविहाय=त्यक्त्वा नान्यः क्षुद्रः शक्नोति कर्तुं सम्यक्तद्गुणज्ञाना-

---

નિરભિષ્વંગ શુભયોગ કારણ છે. તથા પુણ્યત્વજાતિથી અવચ્છિન્ન ફળ છે પુણ્ય આ પુણ્યફળ પ્રત્યે સાભિષ્વંગ શુભયોગ કારણ છે. આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત કથન યુક્તિયુક્ત બનાવી શકાય છે આ ન્યાયમાર્ગ છે. ॥૪૪॥ આ સ્વરૂપને ઉદાહરણદ્વારા સ્પષ્ટ કરે છે– જેમ કાંટાથીયુક્તશાલ્મલીના લાકડામાંથી બનાવેલ તરાપો અપાયયુક્ત છે અને નદી તરવામાં સમર્થ નથી. બસ દ્રવ્યસ્તવ પણ આ તરાપા જેવો છે. (કેમકે તેનાથી મોક્ષ અસિદ્ધ છે.) જ્યારે નદીવગેરેને સમર્થ બાહુથી તરવાસમાન ભાવસ્તવ છે કેમકે ભાવસ્તવથી જ મુક્તિ છે. ॥૪૫॥ બીજું ઉદાહરણ દર્શાવે છે– અથવા કડવાઔષધવગેરેના યોગથી લાંબાકાળે રોગની ઉપશાંતિતુલ્ય દ્રવ્યસ્તવ છે, અને ઔષધ વિના સ્વતઃ જ રોગક્ષય તુલ્ય ભાવસ્તવ છે. ॥૪૬॥ અહીં દ્રવ્યસ્તવ અને ભાવસ્તવથી મળતા ફળમાં કાળભેદ બતાવ્યો.

[દ્રવ્યસ્તવથી ભાવસ્તવ પામવાની પ્રક્રિયા]

હવે બન્નેના ફળ બતાવે છે– પ્રથમ (દ્રવ્યસ્તવ) થી કુશળ (=શુભકર્મ) નો બંધ થાય છે. (કેમકે આ સરાગશુભયોગ છે.) આ કુશળકર્મના વિપાકથી સુગતિ વગેરે (વગેરેથીસંપત્તિ, વિવેકવગેરે)ની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે પછી તે દ્રવ્યસ્તવથી પરંપરાએ કાળે (=દ્રવ્યસ્તવના વારંવારના અભ્યાસથી) ભાવસ્તવ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૪૭॥ આ જ વાતને વિશેષથી બતાવે છે– "જિનબિંબની પ્રતિષ્ઠા કરવાના શુભભાવથી પ્રાપ્ત થયેલા અને સર્વકારણસામગ્રીઓ ભેગી કરવામાં સમર્થ એવા શુભકર્મના કારણે જીવ પોતાને સતત પવિત્ર સદ્ગતિઓમાં સ્થાપી રાખે છે. ॥૪૮॥ તે સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ પછી શું ? તે બતાવે છે– "તે સદ્ગતિઓમાં પણ સાધુદર્શનના ભાવથી બંધાયેલા શુભભાવથી ગુણાનુરાગ પ્રગટે છે. અને અવસરે સાધુનું દર્શન થાય છે. અને તેનાથી તે જ ક્રમશઃ ઉત્તરોત્તર ગુણ કરનાર બને છે. ॥૪૯॥ (તથા આ પ્રતિમાના દર્શનઆદિથી) બીજાપણ પ્રાણીઓ પ્રતિબોધ પામશે. એવા શુભભાવથી ઉપાર્જેલા શુભકર્મના બળપર મોક્ષના એકમાત્ર કારણભૂત ભાવચરણની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને આ ભાવચરણ જ શુદ્ધ સંયમ છે. ॥૫૦॥

भावात् । इत्थमाज्ञाकरणगुणज्ञानाभावात्करणस्यापि रत्नपरीक्षान्यायेन बुद्ध्युपायत्वात् कर्मदोषाच्च=चारित्रमोहनीयकर्मापराधाच्च ॥५२॥ दुष्करत्वे कारणमाह–"जं एयं अट्ठारससीलंगसहस्सपालणं णेयं । अच्चंत भावसारं ताइं पुण हुंति एयाइं" ॥५३॥ यद्=यस्मादेतद्–अधिकृताज्ञाकरणमष्टादशशीलाङ्गसहस्रपालनं ज्ञेयमत्यन्तभावसारं तानि पुनःशीलाङ्गानि भवन्त्येतानि वक्ष्यमाणलक्षणानि ॥५३॥ "जोए करणे सण्णाइंदियभोमाइसमणधम्मे य । सीलंगसहस्साणं अट्ठारसगस्स णिप्फत्ती" ॥५४॥ योगा मनोव्यापारादयः, करणानि मनःप्रभृतीनि, संज्ञा आहाराभिलाषाद्याः, इन्द्रियाणि स्पर्शनादीनि, भूम्यादयः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिद्वित्रिचतुः पञ्चेन्द्रियाजीवाः, श्रमणधर्मः क्षान्त्यादिः । अस्मात्कदम्बकात् शीलाङ्गसहस्राणां चारित्रहेतुभेदानामष्टादशकस्य निष्पत्तिर्भवतीति गाथार्थः ॥५४॥ "करणाइतिन्नि जोगा, मणमाईणि उ हुंति करणाइ । आहाराई सन्ना चउ, सवणाई इंदिया पंच ॥५५॥ भोमाइ नव जीवा, अजीवकाओ अ समणधम्मो अ । खंताइ दसपगारो (अ पुच्छपणगं च । खंताइ सम्मणधम्मो–मुद्रितपाठः) एवं ठिए भावणा एसा ॥५६॥ स्पष्टे । भावनामेवाह–'ण करेइ मणेणाहारसन्नविप्पजढओ उ णियमेण सोइंदियसंवुडो पुढविकायआरंभं खंतिजुओ ॥ ५७ ॥ न करोति मनसाहारसंज्ञाविप्रमुक्तस्तु नियमेन श्रोत्रेन्द्रियसंवृत्तः पृथिवीकायारंभं क्षान्तियुतः ॥५७॥ इयमद्दवाइजोगा पुहविकायम्मि हुंति दसभेदा । आउक्कायाइसुवि इय एए पिंडियं तु सयं ॥५८॥ एवं मार्दवादियोगात्–मार्दवयुक्त आर्जवयुक्त इति श्रुत्या पृथिवीकाये भवन्ति दशभेदाः, यतो दश क्षान्त्यादिपदानि अप्कायादिष्वप्येवं प्रत्येकं दशैव । एते सर्वे एव पिण्डितं तु शतं यतो दश पृथिव्यादयः ॥५८॥ 'सोइंदिएण एयं सेसेहिं वि जे इमं तओ पंच । आहारसण्णजोगा इय सेसाहिं सहस्सदुगं" ॥५९॥

[શિલાંગોનું સ્વરૂપ]

"શુદ્ધસંયમ જ ભાવસ્તવ છે કેમકે તેજ સ્તોતવ્યને ઉચિતપ્રવૃત્તિ છે. સ્તોતવ્ય પોતે નિરપેક્ષ હોવાથી નિરપેક્ષઆજ્ઞાકરણ જ કૃતકૃત્ય સ્તોતવ્યઅંગે ઉચિત છે. ॥૫૧॥ અને આ નિરપેક્ષઆજ્ઞાકરણ કરવામાટે ભાવસાધુને છોડી બીજો કોઈ ક્ષુદ્ર જીવ સમર્થ નથી. કેમકે તે ક્ષુદ્ર બીજાઓમાં સમ્યગ્ ગુણના જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે, અને તેઓના કર્મનો દોષ હોય છે. ॥૫૨॥ રત્નના ગુણવગેરેની પરખ જેને હોય, તેજ રત્નની પરીક્ષા કરી શકે. તેમ આજ્ઞાનું પાલન તેજ કરી શકે, જેને આજ્ઞાપાલનના ગુણવગેરેનું યથાર્થ જ્ઞાન હોય. આ જ્ઞાન વિનાના અને ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયવાળાઓ આજ્ઞાનું પાલન કરી શકતા નથી. આ આજ્ઞાપાલનની દુષ્કરતામાં કારણ બતાવે છે "આ આજ્ઞાકરણ (=આજ્ઞાપાલન)માં અઢારહજારશીલાંગોનું પાલન કરવાનું હોય છે. આ અઢારહજારશીલાંગો અત્યંત ભાવસાર ॥૫૩॥" અઢારહજારશીલાંગોનું સ્વરૂપ– યોગ, કરણ, સંજ્ઞા, ઇંદ્રિય પૃથ્વીવગેરે તથા શ્રમણધર્મ–આ છપદથી અઢારહજાર શીલાંગોની નિષ્પત્તિ થાય છે. ॥૫૪॥ યોગ–મનના વ્યાપાર વગેરે–(૩), કરણ, કરાવણ, અનુમોદન–(૩), સંજ્ઞા–આહાર વગેરેની અભિલાષારૂપ–આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ– (૪) ઇન્દ્રિય–સ્પર્શ વગેરે (૫), ભૂમિવગેરે–પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ, બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉઇન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, તથા અજીવ (૧૦) તથા ક્ષમાવગેરે દસ યતિધર્મ (૧૦) કુલ (૩ × ૩ × ૪ × ૫ × ૧૦ × ૧૦ =) ૧૮૦૦૦. "કરણવગેરે ત્રણ) મન વગેરેત્રણ કરણો (=સાધનો)

श्रोत्रेन्द्रियेणैतल्लब्धं—शेषैरपीन्द्रियैर्यदिदं शतमेव लभ्यते, ततः पञ्चशतानि पञ्चत्वादिन्द्रियाणामाहारसंज्ञायोगादेतानि पञ्चशतानि, एवं शेषाभिरपि भयसंज्ञाद्याभिः पञ्च, पञ्चेति सहस्रद्वयं निरवशेषं यतश्चतस्रः संज्ञा इति ॥५९॥ "एवं मणेण वयमाइएसु एयंति छसहस्साइं। ण करण. सेसेहिं पि य एएसव्वेवि अट्ठारा ॥६०॥ एतन्मनसा सहस्रद्वयं लब्धं, वागादिनैतत्सहस्रद्वयमिति षट्सहस्राणि, त्रीणि करणानि, इति न करोतीत्यनेन योगेनैतानि शेषेणापि योगेनैतानि षडिति सर्वाण्यष्टादश, त्रयोयोगा इति कृत्वा ॥६०॥ "एत्थमियं विण्णेयं अइअंपज्जं तु बुद्धिमंतेहिं। एक्कम्मि सुपरिसुद्धं सीलंगं सेससब्भावे" ॥ ६१ ॥ अत्र शीलाङ्गाधिकारे इदं विज्ञेयमैदंपर्यं—भावार्थगर्भरूपं बुद्धिमद्भिः पुरुषैर्यदुतैकमपि सुपरिशुद्धं यथाख्यातं शीलाङ्गं शेषशीलाङ्ग-शेषशीलाङ्गसद्भावे तन्नियतं भवति ॥६१॥ तत्र निदर्शनमाह—"एको वाऽयपएसोऽसंखेज्जपएससंगओ जहउ। एयंपि तहा णेयं, सत्तत्तचाओ इयरहा उ" ॥६२॥ एकोऽत्यात्मप्रदेशोऽत्यन्तसूक्ष्मोऽसंख्येयप्रदेशसङ्गतस्तदन्याविनाभूतो यथैव, केवलस्यासंभवात्, एवमेतदपि शीलाङ्गं तथाज्ञेयमन्याविनाभूतमेवेतरथा तु—केवलत्वे स्वतत्त्वत्यागः, आत्मप्रदेशत्वमपि न स्यात्तद्वच्छीलाङ्गत्वमपि च न स्यात् समुदायनियतत्वात्समुदायिन इति ॥६२॥ एतदेव भावयति—"जम्हा समग्गमेयंपि सव्वसावज्जजोगविरईओ। तत्तेणेगसरूवं न खंडरूवत्तणमुवेइ" ॥६३॥ यस्मात्समग्रमेतदपि शीलाङ्गं सर्वसावद्ययोगाद्विरतिरेवाखंडत्वेनैकस्वरूपं वर्त्तते, न खण्डरूपत्वमुपैत्यतः केवलाङ्गाभाव इति ॥६३॥ नन्वुत्तारादौ प्रत्यक्षतोऽखण्डरूपबाध इत्यत्राह "एयं च एत्थ एवं विरइभावं पडुच्च दट्ठव्वं। ण उ बज्झंपि पवित्तिं जं सा भावं विणावि भवे" ॥६४॥ एतच्च

યોગ, આહારઆદિ ચાર સંજ્ઞા, અને શ્રોત્રેન્દ્રિયવગેરે પાંચઈંદ્રિયો, તથા પૃથ્વીવગેરે નવજીવો, અને (પાંચપ્રકારના પુસ્તકો) અજીવ, તથા ક્ષમાવગેરે દસયતિ ધર્મ આની ભાવના આ પ્રમાણે છે- ॥૫૫-૫૬॥ ભાવના બતાવે છે- આહારસંજ્ઞાથી રહિતનો, શ્રવણેન્દ્રિયના વિષયમાં સંવૃત્ત થયેલો, તથા ક્ષાન્તિધર્મથીયુક્ત થઇને મનથી પૃથ્વીકાયનો આરંભ ન કરે ॥૫૭॥ આ જ પ્રમાણે માર્દવવગેરે દસયતિધર્મથી ક્રમશઃ પૃથ્વીકાયસંબંધી આરંભ ન કરે, તેના દસભેદ થયા. (યતિધર્મ ક્રમશઃ બદલવાથી દસ ભેદ થયા.) એ જ પ્રમાણે અપ્કાયવગેરેના આરંભઅંગે સમજવું. આમ (૧૦ × ૧૦) કુલ સોભેદ થયા. ॥૫૮॥ શ્રોત્રેન્દ્રિયસંબંધી આ સો ભેદ થયા. આજપ્રમાણે બીજી ચાર ઈંદ્રિયઅંગે પણ પ્રત્યેકના સો-સો ભેદ થવાથી કુલ પાંચસોભેદ થયા. આહારસંજ્ઞામાં આટલા ભેદ થયા. આજપ્રમાણે બીજી ત્રણ સંજ્ઞાઅંગે સમજવું. તેથી કુલ બેહજારભેદ થયા. (૧૦ × ૧૦ × ૫ × ૪) ॥૫૯॥ આ બધા ભેદો મનોયોગના છે. આજપ્રમાણે વચન, કાયાના પણ થવાથી કુલ છહજાર થયા. આ ભેદો કરણના મળ્યા. આજપ્રમાણે કરાવણ, અનુમતિના પણ છ-છહજાર થવાથી કુલ અઢારહજાર ભેદ થશે. (૨૦૦૦ × ૩ × ૩) ॥૬૦॥

[સર્વશીલાંગધારક જ વંદનીય]

આ શીલાંગના અધિકારમાં બુદ્ધિમાન્‌પુરુષે ભાવાર્થથી ભરેલો આ ઐદંપર્ય સમજવાનો છે, કે એક પણ પરિશુદ્ધ શીલાંગ સર્વશીલાંગોની હાજરીમાં જ હોય ॥૬૧॥ અર્થાત્ બાકીના શીલાંગોની ગેરહાજરીમાં એકાદ પરિશુદ્ધ શીલાંગ હોય તેમ વાસ્તવમાં બનતું નથી. અહીં દૃષ્ટાંત રજુ કરે છે- "અસંખ્ય આત્મપ્રદેશોની હાજરીમાં અત્યંતસૂક્ષ્મ એક આત્મપ્રદેશ

शीलमत्रैव सर्वसावद्यनिवृत्त्यात्मकं विरतिभावमान्तरं प्रतीत्य द्रष्टव्यं न तु बाह्यामपि प्रवृत्तिं प्रतीत्य, यत्सा बाह्या प्रवृत्तिर्भावं विनापि भवेत् , तथाच नद्युत्तारादौ द्रव्यतोऽप्कायारंभसंभवेऽपि प्रमादाभावान्न भावतः स इति न शीलाङ्गभंगः ॥६४॥ तदाह– जह उस्सग्गंमि ठिओ खित्तो उदगंमि केणइ तवस्सी । तव्वहपवित्तकायो अचलिअभावोऽपवत्तो अ'' ॥६५॥ यथोत्सर्गे-कायोत्सर्गे स्थितः क्षिप्त उदके केनचित् तपस्वी मोहात् स उदकवधप्रवृत्तकायोऽपि महात्माऽचलित-भावोऽप्रवृत्त एव, माध्यस्थ्याद्, बुद्धिपूर्वकप्रवृत्तेरेव प्रवृत्तित्वादाध्यात्मिकनिवृत्तौ बाह्यप्रवृत्तेरविरोधि-त्वाच्च । यत्तु तत्र मध्यस्थस्य योगो न हेतुः किन्तु वध्यस्यैवेति वृषोदन्वतो मतं, तत्तुच्छ-मतिप्रसङ्गात् , ''एगया गुणसमीयस्स रीअतो कायसंफासमणुचिण्णा एगइया पाणा उद्दायंति'' (आचा. श्रु. १ अ. ५ उ. ४) त्ति आगमविरोधाच्च, योगवतः कायसंस्पर्शस्यैककायव्यापार-त्वादित्यन्यत्र विस्तरः ॥६६॥ अबुद्धिपूर्वप्रवृत्तिदृष्टान्ते बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिस्थलेऽपि माध्यस्थ्यहेत्वैक्येन

પણ સંભવે છે કેમકે આત્મા અખંડ અસંખ્યપ્રદેશી હોઈ, એકમાત્ર અલગ આત્મપ્રદેશ સંભવતો જ નથી. આજ પ્રમાણે બાકીના તમામ શીલાંગની હાજરીમાં જ એક શીલાંગ હોય છે, કેમકે તે બધા શીલાંગો એકબીજાને અવિનાભૂત છે. તેથી જેમ અન્યઆત્મ-પ્રદેશોના અભાવમાં એકમાં આત્મપ્રદેશપણું નથી, તેમ અન્ય શીલાંગોના અભાવમાં એકમાં શીલાંગપણું પણ નથી. કેમકે સમુદાયી સમુદાયને નિયત હોય છે. (સમુદાયી =સમુદાયમાં રહેવાવાળા શીલાંગો કે આત્મપ્રદેશો. વગેરે) ॥૬૨॥ આ જ અર્થને વધુ ભાવિત કરે છે. આ સમગ્ર શીલાંગસમુદાય સર્વસાવદ્યયોગથી વિરતિરૂપ છે. અને તેથી અખંડ એકસ્વરૂપ હોવાથી ખંડ=ટૂકડારૂપે રહી શકતું નથી. તેથી માત્ર અવયવ (=ખંડ) નો અભાવ છે. અવયવીથી યુક્ત જ અવયવ મળે એમ છે. ॥૬૩॥ 'નદી ઉત્તરણ વગેરે વખતે સ્પષ્ટરૂપે શીલાંગના અખંડરૂપમાં પ્રત્યક્ષબાધ દેખાય છે. કેમકે તે વખતે કાયાથી અપ્કાયવગેરેનો આરંભ થતો હોય છે.' આ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે આ સર્વ-સાવદ્યનિવૃત્તિરૂપ શીલ અહીં આંતરિકવિરતિભાવને આશ્રયીને જ છે, નહિ કે બાહ્ય-પ્રવૃત્તિને અપેક્ષીને પણ. કારણ કે બાહ્યપ્રવૃત્તિ તો ભાવ વિનાપણ થઈ શકે છે. ॥૬૪॥ નદીઉતરતી વખતે દ્રવ્યથી (=બાહ્યપ્રવૃત્તિ રૂપે) અપ્કાયનો આરંભ સંભવતો હોવાછતાં, તે વખતે પ્રમાદ ન હોવાથી શીલાંગભંગ નથી. આ જ વાત બતાવે છે– ''જેમકે કાયોત્સર્ગમાં રહેલો મુનિ કોઇકનાદ્વારા પાણીમાં ફેંકાયો. અહીં તે મુનિની કાયા પાણીના જીવોના વધમાં પ્રવૃત્ત થઈ છે, છતાં અવિચલિત ભાવવાળો તે (મધ્ય-સ્થભાવ હોવાથી) પાણીના જીવોના વધમાં પ્રવૃત્ત નથી. ॥૬૫॥ બુદ્ધિપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ જ વાસ્તવમાં પ્રવૃત્તિરૂપ છે. વળી આત્મિક ભાવની તે પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિમાં બાહ્ય પ્રવૃત્તિ વિરોધી બનતી નથી. અર્થાત્ કોઈ કાર્યમાં બાહ્ય પ્રવૃત્તિ થવા છતાં જો આત્માના ભાવો તે કાર્યમાંથી નિવૃત્ત હોય, તો પરમાર્થથી નિવૃત્તિ જ છે, અને તેના ફળમાં બાહ્યપ્રવૃત્તિ અવરોધ ઉભી કરતી નથી.

ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય :– ઉપરોક્તહિંસાસ્થળે મધ્યસ્થ મુનિનો કાયયોગ કારણ નથી, પરંતુ જેની હિંસા થાય છે તે પાણીવગેરેનાજીવોનો યોગ જ કારણભૂત છે,

योजयति–"एवंविय मज्झत्थो आणाइ उ कत्थई पयट्टंतो । सेहगिलाणादिट्ठा अपवत्तो चेव णायव्वो" ॥६६॥ एवमेव मध्यस्थः सन्नाऽऽज्ञातः क्वचित्प्रवर्तमानो वस्तुनि शैक्षग्लानाद्यर्थं पुष्टालम्बनतोऽप्रवृत्त एव ज्ञातव्यो ज्ञानाद्यर्थं प्रवृत्तावाश्रवस्यापि परिश्रवत्वादिति ॥६६॥ आणापरतंतो सो सा पुण सव्वन्नुवयणओ चेव । एगंतहिया वेज्जगणाएणं सव्वजीवाणं ॥६७॥ आज्ञा-परतन्त्रोऽसौ प्रवर्त्तकः, सा पुनः सर्वज्ञवचनत एवाज्ञा एकान्तहिता वर्त्तते, वैद्यकज्ञातेन हितमेतदपि सर्वजीवानां दृष्टादृष्टोपकारादिति ॥६७॥ "भावं विणावि एवं होइ पवित्ती ण बाहए एसा । सव्वत्थ अणभिसंगा विरइभावं सुसाहुस्स" ॥६८॥ भावं–विरूद्धभावं विनाप्येवं प्रवृत्तिः क्वचिन्न बाधते चैषा सर्वत्रानभिष्वङ्गाद् विरतिभावं सुसाधोरुपेयोपायेच्छाव्यतिरिक्तभावस्यैवा-भिष्वङ्गत्वान्निरभिष्वङ्गकर्मणश्चाबन्धकत्वादिति भावः ॥६८॥

उस्सुत्ता पुण बाहइ समइविगप्पसुद्धावि णियमेणं । गीयत्थणिसिद्धिपवज्जणरूवा णवरं णिरणुबंधा ॥६९॥ उत्सूत्रा पुनः प्रवृत्तिर्बाधते विरतिभावं स्वमतिविकल्पशुद्धापि तत्त्वतोऽशुद्ध-त्वात् 'सुंदरबुद्धीए कयं बहुयंपि न सुंदरं होइ' इति वचनात् । नियमेन गीतार्थनिषिद्धप्रति-पत्तिरूपा–गीतार्थेन निषिद्धे सति प्रतिपत्तिः=अकरणाभ्युपगमस्तया रूप्यते या सा नवरं प्रवृत्ति-रनभिनिवेशाद्धेतोर्निरनुबन्धाऽनुबन्धकर्मरहिता भवति–अपुनःकरणात्प्रज्ञापनीयप्रकृतित्वाच्च ॥६९॥

શ્રીધર્મસાગરઉપાધ્યાયનો આ મત બરાબર નથી, કેમકે તેમાં અતિપ્રસંગ-દોષ છે. (કેમકે આમ તો સર્વત્ર આ પ્રમાણે માનવાનો પ્રસંગ છે, અને હિંસા જનિત કર્મ-બંધનો અભાવ આવવાનો પ્રસંગ છે) વળી **આચારાંગમાં** કહ્યું જ છે, કે "કોઇ વખતે ગુણયુક્ત (=અપ્રમત્તભાવમાં રહેલો) સાધુ સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનમાં ઉપયોગયુક્ત હોય, ત્યારે કયારેક તેમની કાયાસાથે સ્પર્શ કરતા કેટલાક જીવો મૃત્યુ પામે છે"....ઇત્યાદિ. આ સૂત્ર સાથે વિરોધ આવશે. કેમકે આ સૂત્રની ટીકામાં આ પ્રસંગે અન્ય, અન્ય ગુણ-સ્થાને રહેલાને કેવો, કેવો કર્મબંધ હોય છે, તે દર્શાવ્યો છે. અયોગીને છોડી બાકીના સયોગીઓને તો તે જીવનો આ સંસ્પર્શ પણ એક પ્રકારનો કાયવ્યાપાર જ છે. તેથી કર્મબંધ સંભવે છે. ॥૬૫॥ અબુદ્ધિ પૂર્વકની પ્રવૃત્તિના (=ઇરાદાવિનાની પ્રવૃત્તિના) દષ્ટાંતમાં અને બુદ્ધિ પૂર્વકની પ્રવૃત્તિના સ્થળે પણ, માધ્યસ્થ્યરૂપ હેતુની સમાનતાથી બન્નેની તુલ્યતા સિદ્ધ કરતા કહે છે. "આજ પ્રમાણે મધ્યસ્થભાવમાં રહેલો સાધુ આજ્ઞાને અવલંબી શૈક્ષ (=નૂતનદીક્ષિત) ગ્લાનવગેરે અંગે પુષ્ટાલંબનથી સાવદ્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે તો પણ અપ્રવૃત્ત જ સમજવો. કેમકે જ્ઞાનાદિપ્રયોજનથી થતી પ્રવૃત્તિમાં આશ્રવ પણ પરિશ્રવ (સંવર-નિર્જરા)નું કારણ બને છે. ॥૬૬॥ આમ પ્રવૃત્તિકરનાર મુનિ આજ્ઞાને પરાધીન છે, અને આજ્ઞા સર્વજ્ઞના વચનરૂપ હોઇ સર્વજીવોનું (એકાંતે) હિતકરનારી છે. અહીં વૈદ્યનું દૃષ્ટાન્ત છે". ॥૬૭॥ સર્વજ્ઞની આજ્ઞા દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ–એમ બન્ને પ્રકારનો ઉપકાર કરે છે. "આ પ્રમાણે ભાવવિના પણ (સાવદ્ય) પ્રવૃત્તિ સંભવે છે. પરંતુ સર્વત્ર અભિષ્વંગનો અભાવ હોવાથી આ પ્રવૃત્તિ સુસાધુના વિરતિભાવને બાધક નથી. ॥૬૮॥". અહીં એટલો ખ્યાલ રાખવો કે મોક્ષની કે મોક્ષના સાધનભૂત ચારિત્ર વગેરેની ઇચ્છા અભિષ્વંગમાં સમાવેશ પામતી નથી. આ બે સિવાયના ભાવનો જ અભિષ્વંગમાં સમાવેશ છે, આવા અભિષ્વંગ વિનાની ક્રિયાથી કર્મબન્ધ નથી. ॥

"इयरा उ अभिणिवेसा इयरा ण य मूलछेज्जविरहेणं । होएसा एत्तोच्चिय पुव्वायरिया इममाहु" ॥७०॥ इतरा तु गीतार्थनिषिद्धाप्रतिपत्तिरूपा प्रवृत्तिरभिनिवेशात्=मिथ्याभिनिवेशेनेतरा सानुबन्धा । नच मूलच्छेद्यविरहेण चारित्राभावमन्तरेणेत्यर्थः, एषा-सानुबन्धा प्रवृत्तिः, अत एव कारणात्पूर्वाचार्या इदमाहुर्वक्ष्यमाणम् ॥७०॥ "गीयत्थो उ विहारो बीओ गीयत्थमिसीओ भणिओ । इत्तो तइयविहारो णाणुण्णाओ जिणवरेहिं ॥७१॥ गीतार्थश्च विहारस्तदभेदोपचारादेकः, द्वितीयो गीतार्थमिश्रितो भणितो विहार एव । अतो विहारद्वयात्तृतीयविहारः साधुविहरणरूपो नानुज्ञातो जिनवरैः=भगवद्भिः ॥७१॥ अस्य भावार्थमाह-"गीयस्स ण उस्सुत्ता तज्जुत्तस्सेयरस्स वि तहेव । णियमेणं चरणवं जं न जाउ आणं विलंघेइ ॥७२॥" गीतार्थस्य नोत्सूत्रा प्रवृत्तिः, तद्युक्तस्य-गीतार्थयुक्तस्येतरस्याप्यगीतार्थस्य तथैव नोत्सूत्रेत्यर्थः । कुतः ? नियमेन=अवश्यभावेन चरणवान् यद्=यस्मात्कारणान्न जातु कदाचिदाज्ञां विलङ्घयति=उत्क्रामति-अज्ञानप्रमादाभावादित्यर्थः ॥७२॥ "णय गीयत्थो अण्णं ण णिवारेइ जोग्गयं मुणेऊणं । एवं दोण्हवि चरणं परिसुद्धं अण्णहा णेव ॥७३॥" न च गीतार्थः सन्नन्यमगीतार्थं न निवारयत्यहितप्रवृत्तं योग्यतां मत्वा निवारणीयस्यैवं द्वयोरपि गीतार्थागीतार्थयोश्चरणं शुद्धं वारणप्रतिपत्तिभ्यामन्यथा नैवोभयोरपि ॥७३॥

પોતાની બુદ્ધિકલ્પનાથી શુદ્ધમાનેલી પણ ઉત્સૂત્રપ્રવૃત્તિ અવશ્ય વિરતિભાવને બાધક બને છે, કેમકે તે પ્રવૃત્તિ વાસ્તવમાં 'સુંદર બુદ્ધિથી (='શુભ છે' એવી મતિથી) કરેલું પણ ઘણું સુંદર નથી હોતું" એ વચનથી આજ્ઞારહિત હોવાથી અશુદ્ધ જ છે. એ પ્રવૃત્તિનો ગીતાર્થ નિષેધ કરે, અને પ્રવૃત્તિકરનાર તે નિષેધને સ્વીકારી પ્રવૃત્તિ કરતો અટકી જાય. ઉત્સૂત્રપ્રવૃત્તિનું જો આવું સ્વરૂપ હોય, તો તેનો વિરતિબાધકભાવ સાનુબન્ધ નથી બનતો પણ નિરનુબન્ધ (=પરંપરા વિનાનો) બને છે.

તાત્પર્ય :- અભિનિવેશ વિના થતી ઉત્સૂત્રપ્રવૃત્તિ વિરતિભાવની બાધક હોવા છતાં તે સાનુબન્ધ બાધકને બદલે નિરનુબન્ધ બાધક બને છે. કેમકે ગીતાર્થના નિષેધ પછી તે વ્યક્તિ એ પ્રવૃત્તિ ફરીથી કરવાનો નથી, કેમકે તે વ્યક્તિમાં પ્રજ્ઞાપનીયસ્વભાવ રહેલો છે. ॥ ૬૯ ॥ ગીતાર્થે નિષેધ કરવા છતાં કરાતી પ્રવૃત્તિ ખોટીપકડપૂર્વકની હોવાથી સાનુબંધ બને છે (પરંપરાથી પણ વિરતિભાવને બાધક બને છે.) આ ખોટી પકડવાળી સાનુબંધ પ્રવૃત્તિ મૂળચ્છેદ્ય=(ચારિત્રના અભાવ) વિના સંભવતી નથી. તેથી જ પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે કે ॥૭૦॥ એક ગીતાર્થવિહાર છે. (અહીં ગીતાર્થ અને વિહાર વચ્ચે અભેદનો ઉપચાર કર્યો છે.) અને બીજો વિહાર ગીતાર્થમિશ્રિત કહ્યો છે. આ બે થી અલગ ત્રીજા સાધુવિહારની જિનેશ્વરોએ અનુજ્ઞા કરી નથી ॥૭૧॥ આમ કહેવાનું તાત્પર્ય બતાવે છે. "ગીતાર્થની પ્રવૃત્તિ ઉત્સૂત્ર હોતી નથી. તેમજ ગીતાર્થથી યુક્ત અગીતાર્થની પ્રવૃત્તિ પણ ઉત્સૂત્ર હોતી નથી. કેમકે અવશ્ય ચારિત્રવાન્ કયારેય પણ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી. કેમકે તેઓમાં આજ્ઞાભંગમાં કારણભૂત અજ્ઞાન અને પ્રમાદ હોતા નથી ॥૭૨॥ **શંકા :-** ગીતાર્થ ભલે ઉત્સૂત્રપ્રવૃત્તિ ન કરે. પણ ગીતાર્થની નિશ્રામાં રહેલો અગીતાર્થ શું કામ ઉત્સૂત્રપ્રવૃત્તિ ન કરે ? કેમકે એ તો અજ્ઞાની છે. આ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે ગીતાર્થ બીજાને (=અગીતાર્થને) યોગ્ય (=ઉત્સૂત્રપ્ર-

ता एवं विरइभावो संपुण्णो एत्थ होइ णायव्वो । णियमेणं अट्ठारससीलंगसहस्सरूवो उ ॥७४॥
तत्=तस्मादेवमुक्तवद् विरतिभावः संपूर्णः=समग्रोऽत्र व्यतिकरे भवति ज्ञातव्य इति नियमेन= अवश्यंतया अष्टादशशीलाङ्गसहस्ररूप एव, सर्वत्र पापविरतेरेकत्वादिति भावः ॥ ७४ ॥

ऊणत्तं न कयाइवि इमाणं संखं इमं तु अहिगिच्च । जं एयधरा सुत्ते णिद्दिट्ठा वंदणिज्जाओ ॥७५॥
ऊनत्वं न कदाचिदप्येतेषां शीलाङ्गानां संख्यामेवाधिकृत्य=आश्रित्य, यस्मादेतद्धरा=अष्टादशशीलाङ्गसहस्रधारिणः सूत्रे प्रतिक्रमणाख्ये निर्दिष्टा वन्दनीया नान्ये 'अट्ठारससहस्ससीलंगधारा' इत्यादि वचनप्रामाण्यात् । इदं तु बोध्यम्—यत्किञ्चिदेकाद्युत्तरगुणहीनत्वेऽपि मूलगुणस्थैर्येण चारित्रवतां योग्यतया शीलाङ्गसङ्ख्या पूरणीया, प्रतिज्ञाकालीनसंयमस्थानान्यसंयमस्थानानां षट्स्थानपतितानां चोक्तवदेव तुल्यत्वोपपत्तेः "संजमठाणठियाणं किइकम्मं बाहिराण भइअव्वं" इत्याद्युक्तस्योपपत्तेश्चेत्यधिकमस्मत्कृतगुरुतत्त्वविनिश्चये । उत्सर्गविषयो वाऽयम् ॥ ७५ ॥ तदाह—

વૃત્તિ કરતા અટકાવી શકાય તેવો) જાણવા છતાં ઉત્સૂત્રપ્રવૃત્તિમાંથી અટકાવે નહિ તેવું કદી બને નહિ. કેમકે આ પ્રમાણે જ બન્નેનું (=આમનિવારવાથી ગીતાર્થનું અને આ નિષેધને સ્વીકારવાથી અગીતાર્થનું) ચારિત્ર પરિશુદ્ધ બને છે. અન્યથા નહિ, ॥૭૩॥ (ગીતાર્થ જો અટકાવે નહિ અને અટકાવવા છતાં પેલો અગીતાર્થ જો સ્વીકારે નહિ તો બન્નેનું ચારિત્ર અશુદ્ધ બને છે.) તેથી પૂર્વોક્ત વિરતિભાવ પ્રસ્તુતમાં અવશ્ય અઢારહજાર શીલાંગરૂપ જ સમજવાનો છે. (કારણકે સર્વત્ર પાપમાંથી વિરતિ એકરૂપ જ છે. અને તે અઢારે હજાર શીલાંગની હાજરીમાં જ સંભવે છે) ॥૭૪॥ શીલાંગની આ સંખ્યામાં કયારેય પણ ઓછાપણું સંભવતું નથી. કેમ કે પ્રતિક્રમણસૂત્રમાં અઢારહજાર શીલાંગધારક સાધુ જ વંદનીય તરીકે નિર્દિષ્ટ છે. કેમકે 'અડ્ઢાઈજ્જેસુ' સૂત્રમાં વંદનીય સાધુના વિશેષણ તરીકે 'અટ્ઠારસસહસ્સસીલંગધરા' (=અઢારહજારશીલાંગધારક) પદ મુકયું છે. (તો શું ઉત્તરગુણ હીનતાને કારણે અઢારહજાર શીલાંગના અધારક વર્તમાનકાલીન ઘણા સાધુઓ અવંદનીય છે? ઈત્યાદિ સંભવિત આશંકાના સમાધાન તરીકે કહે છે.) આટલો ખ્યાલ રાખવો કે એકાદઉત્તરગુણથી હીન પણ મૂળગુણમાં સ્થિર સાધુઓમાં ઉત્તરગુણની યોગ્યતા છે. તેથી એ યોગ્યતાને આગળ કરી શીલાંગની સંખ્યા પૂર્ણ કરી તેમને વંદનીય તરીકે સ્વીકારવા કેમકે સર્વવિરતિની પ્રતિજ્ઞાકાલે જે સંયમસ્થાન હોય છે, તે જ હંમેશા રહેતું નથી. પણ અન્ય-અન્ય સંયમસ્થાનો પ્રાપ્ત થયા કરે છે. આ સંયમસ્થાનો વિશુદ્ધિની અપેક્ષાએ પરસ્પર ષટ્સ્થાન પતિત છે. (અનંતભાગ, અસંખ્યભાગ, સંખ્યાતભાગ, સંખ્યાતગુણ, અસંખ્યગુણ અને અનંતગુણ વૃદ્ધિહાનિ ષટ્સ્થાનપતિત છે.) અને આ સર્વ સંયમસ્થાનોમાં રહેલા સાધુઓ સમાનતયા વંદનીય છે—અર્થાત્ અઢારહજારશીલાંગધારક છે. તેઓની આ સમાનતા સ્વીકારવા યોગ્યતાને પણ આગળ કરવી જ પડે. બધા સંયમસ્થાનોમાં રહેલા વંદનીય છે તે બાબતમાં 'સંયમસ્થાનોમાં રહેલાનું કૃતિકર્મ (=વંદન) કરવાનું છે, સંયમસ્થાનોની બહાર રહેલા (=સંયમસ્થાનોમાં નહિ રહેલા) ના કૃતિકર્મ-અંગે વિકલ્પ છે.' એ વચનથી સિદ્ધ છે. આ વચન પણ ઉપરોક્તમુદ્દાને સ્વીકારવાથી જ યુક્તિસંગત ઠરે છે. આ બાબતમાં વિસ્તારની ઈચ્છાવાળાએ ઉપાધ્યાયજીમહારાજે

"ता संसारविरत्तो अणंतमरणाइरूवमेयं तु । णाउं एयविउत्तं मोक्खं च गुरूवएसेणं ॥७६॥ यतो दुष्करमेतच्छीलं संपूर्णं, तत्–तस्मात्संसाराद्विरक्तः सन् अनन्तमरणादिरूपमादिना जन्मजरादिग्रहः, एतमेव संसारं ज्ञात्वा, एतद्वियुक्तं मरणादिवियुक्तं मोक्षं च ज्ञात्वा गुरूपदेशेन–शास्त्रानुसारेणेति गाथार्थः ॥७६॥ "परम गुरुणो य आणं आणाइगुणे तहेव दोसे य। मोक्खत्थी पडिवज्जिय भावेण इमं विसुद्धेणं ॥ ७७ ॥ परमगुरोश्च भगवत आज्ञामाज्ञाया गुणान् ज्ञात्वा, तथैव दोषांश्च विराधनाया मोक्षार्थी संप्रतिपद्य च भावेनेदं शीलं विशुद्धेनेति गाथार्थः ॥ ७७ ॥ विहियाणुट्ठाणपरो सत्तणुरूवमियरंपि संधंतो । अण्णत्थ अणुवओगा खवयंतो कम्मदोसेवि ॥ ७८ ॥ विहितानुष्ठानपरः शक्त्यनुरूपं–यथाशक्ति इतरदशक्यमपि सन्धयन् भावप्रतिपत्त्याऽन्यत्र विहितानुष्ठानादनुपयोगादशक्तेः–क्षपयन् कर्मदोषानपि प्रतिबन्धकान् ॥७८॥

"सव्वत्थ णिरभिसंगो आणामित्तंमि सव्वहा जुत्तो। एगग्गमणो धणियं तम्मि तहाऽमूढलक्खो य ॥ ७९ ॥ सर्वत्र वस्तुनि निरभिष्वङ्गो=मध्यस्थ आज्ञामात्रे भगवतः सर्वथा युक्तः–आराधनैकनिष्ठ इत्यर्थः, एकाग्रमना अन्यविश्रोतसिकारहितस्तस्यामाज्ञायां तथाऽमूढलक्षश्च सन् ॥ ७९ ॥ " तह तिल्लपत्तिधारगणायगओ राहावेहगगओ वा । एयं च एइ काउं ण उ अण्णो खुद्दचित्तोत्ति ॥ ८० ॥ तथा तैलपात्रीधारकज्ञातगतोऽपायावगमादप्रमत्तो राधावेधकगतो वा, कथानके सुप्रतीते, एतच्छीलं शक्नोति कर्तुं=पालयितुं नत्वन्यः क्षुद्रचित्तोऽनधिकारित्वादिति गाथार्थः ॥ ८० ॥ उपचयमाह–"एत्तो चिय णिद्दिट्ठो पूव्वायरिएहिं भावसाहुत्ति । हंदि पमाणठियत्थो, तं च पमाणं इमं होइ ॥ ८१ ॥ अत एवास्य दुरनुचरत्वात्कारणान्निर्दिष्टः कथितः पूर्वाचार्यैः=भद्रबाहुप्रभृतिभिः भावसाधुः पारमार्थिकयतिः ' हंदि ' इत्युपदर्शने प्रमाणेनैव स्थितार्थो नान्यथा, तच्च प्रमाणं साधुव्यवस्थापकमिदं भवति वक्ष्यमाणम् ॥ ८१ ॥

રચેલા 'ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય' ગ્રન્થને જોવો. (એમ યોગ્યતામાત્રથી વંદનીય માનવામાં નજીકમાં દીક્ષા લેનારો દીક્ષાના તીવ્રભાવવાળો પણ વંદનીય કેમ ન મનાય ? ઇત્યાદિ સંભવિત આપત્તિઓના સમાધાન તરીકે અન્ય વિકલ્પ બતાવે છે.) અથવા તો 'અઢારહજારશીલાંગધારક સાધુ વંદનીય છે' ઇત્યાદિવચનો ઉત્સર્ગરૂપ છે. (કોઇકઉત્તરગુણમાં હીન પણ મૂળ ગુણમાં સ્થિર અઢારહજારશીલાંગનો ધારક ન હોય તો પણ વંદનીય છે કેમકે સંયમસ્થાનમાં રહેલો છે–શું અહીં ઉત્સર્ગ શબ્દ દ્વારા આવો અપવાદ ઇષ્ટ છે ?) ॥૭૬॥ આમ સંપૂર્ણશીલ ધારણ કરવું દુષ્કર હોવાથી જ (૧) 'આ સંસાર અનન્ત મરણઆદિ (આદિથી જન્મ, ઘડપણ વગેરે સમજવા)થી ભરેલો છે' એવું જ્ઞાન કરી (૨) સંસારથી વૈરાગ્ય પામેલાએ, અને (૩) 'મોક્ષ મરણઆદિથી રહિત છે' એવા જ્ઞાનથી (૪) ગુરુના ઉપદેશને (=શાસ્ત્રને) અનુસારે ॥૭૬॥ વળી (૫) પરમગુરુ (=ભગવાન)ની આજ્ઞા તથા (૬) આજ્ઞાની આરાધનાનોલાભ અને વિરાધનાથી નુકશાન જાણીને (૭) મોક્ષેચ્છુ થઇને તથા (૮) ભાવથી આ વિશુદ્ધ શીલને સ્વીકારી ॥૭૭॥ વિહિત અનુષ્ઠાનોમાંથી (૯) શકય અનુષ્ઠાનોને યથાશક્તિ આચરતો તથા (૧૦) અશકય અનુષ્ઠાનોને ભાવથી (આદરણીય તરીકે સ્વીકારતો તથા (૧૦) વિહિત અનુષ્ઠાનથી ભિન્નમાં અનુપયોગથી (=ઉપયોગ ન રાખવા દ્વારા) અશક્તિમાં કારણભૂત અને આરાધનામાં પ્રતિબંધક કર્મદોષોને ખપાવતો ॥૭૮॥

"सत्थुत्थगुणो साहु ण सेस इति णे पइण्णा इह हेऊ । अगुणत्ता इति णेओ दिट्ठंतो पुणसुवण्णं च ॥८२॥ शास्त्रोक्तगुणवान् साधुः न शेषाः शास्त्रबाह्या इति नोऽस्माकं प्रतिज्ञा=पक्षः । इह न शेषा इत्यत्र हेतुः साधकः 'न गुणत्वा'दिति विज्ञेयः, तद्गुणरहितत्वादित्यर्थः, दृष्टान्तः–'सुवर्णमिवा'त्र व्यतिरेक इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ सुवर्णगुणानाह–विसघाइरसायणमंगलत्थविणए पयाहिणावत्ते । गुरुए अडज्झऽकुत्थे अट्ठ सुवण्णे गुणा हुंति ॥८३॥ विषघाति सुवर्णं, तथा रसायणं–वयःस्तंभनं, मङ्गलार्थं–मङ्गलप्रयोजनं, विनीतं–कटकादियोग्यतया, प्रदक्षिणावर्त्तमग्नितप्तं, प्रकृत्या, गुरु सारतयाऽदाह्यं, सारतयैव । कुथनीयमतएव, एवमष्टौ सुवर्णगुणा भवन्त्यसाधारणा इति गाथार्थः ॥८३॥ दार्ष्टान्तिकमधिकृत्याह " इह मोहविसं घायइ सिवोपएसा रसायणं होइ । गुणओ अ मंगलत्थं कुणइ विणीओ अ जोग्गत्ति ॥ ८४ ॥ मग्गणुसारि पयाहिण गंभीरो गरुओ तहा होइ । कोहग्गिणाऽडज्झो अकुत्थो सइ सीलभावेण" ॥८५॥ इह मोहविषं घातयति केषाञ्चिच्छिवोपदेशात्तथा रसायनं भवत्यत एव परिणतान्मुख्यं गुणतश्च मङ्गलार्थं करोति प्रकृत्या विनीतश्च योग्य इति कृत्वा ॥८४॥ मार्गानुसारिता सर्वत्र प्रदक्षिणावर्त्तता गंभीरश्चेतसा

વળી (૧૧) સર્વત્ર નિરભિષ્વંગ (=મધ્યસ્થ) તથા (૧૨) માત્ર ભગવાન્‌ની આજ્ઞામાંજ યુક્ત (=આજ્ઞાની આરાધનામાં જ પ્રવૃત્ત) (૧૩) અને બીજામાં વિશ્રોતસિકા (બીજામાં ચિત્તલઈ જવું-વિશ્રોતસિકા)થી રહિત એકાગ્ર મનવાળો તથા (૧૪) ભગવાન્‌ની આજ્ઞામાં અમૂઢ લક્ષવાળો (=સંમોહનહિપામેલો) ॥૭૯॥ તથા (૧૪) તેલપાત્રધર અને રાધાવેધ સાધક (=બન્ને દૃષ્ટાન્ત પ્રસિદ્ધ છે.)ની જેમ પ્રમાદ–વિરાધનાના નુકશાનના જ્ઞાનથી અપ્રમત્તબનેલો જ આ શીલને પાળવા સમર્થ છે. નહિકે અન્ય ક્ષુદ્રચિત્તવાળો જીવ. કેમકે સત્ત્વહીન ક્ષુદ્રજીવ આજ્ઞાપાલનનો અધિકારી જ નથી. ॥૮૦॥ નિષ્કર્ષ કહે છે="આમ શીલપાલન દુષ્કર હોવાથી જ **ભદ્રબાહુસ્વામી** વગેરે પૂર્વાચાર્યોએ પ્રમાણથી નિશ્ચિત્ત થયેલા અર્થવાળાને જ પારમાર્થિક સાધુ કહ્યા છે. ભાવસાધુનો નિશ્ચયકરાવનારું પ્રમાણ આ છે—॥૭૧॥"

[સુવર્ણ દૃષ્ટાન્તથી સુસાધુનાસ્વરૂપમાં સુવર્ણનું દૃષ્ટાન્ત]

શાસ્ત્રોક્ત ગુણવાન જ સાધુ છે. શેષ (શાસ્ત્રબાહ્ય) (પક્ષ) સાધુ નથી, (સાધ્ય)–આ અમારી પ્રતિજ્ઞા છે, અહીં સાધક હેતુ 'ગુણોનો અભાવ' છે (શાસ્ત્રબાહ્ય વેષધારીઓ સાધુ નથી, કેમકે શાસ્ત્રોક્તગુણવાળા નથી) અહીં વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત (=પ્રસ્તુતમાં અભિપ્રેતધર્મીમાં શાસ્ત્રે સૂચવેલા ગુણો હોય, તેમ સૂચવતું દૃષ્ટાન્ત) સુવર્ણનું છે. ॥૮૨॥ સુવર્ણના આઠ અસાધારણ ગુણો બતાવે છે. (૧) વિષઘાતી–વિષનુંમારણકરે (૨) રસાયણ–યુવાની તથા આરોગ્યને જાળવી રાખે. (૩) માંગલિકરૂપ છે. (૪) વિનીત છે–કુંડળઆદિ આકાર યથેચ્છ અપી શકાય (૫) અગ્નિથી તપેલું તે પ્રદક્ષિણાવર્ત ફરે છે (૬) સ્વભાવથી જ ભારે છે. (૭) (સારભૂત હોવાથી) અદાહ્ય છે–ક્યારેય અગ્નિથી બળી જઈ રાખ ન થાય. (૮) અને સારભૂત હોવાથી જ ક્યારે સડતું નથી–ક્યારેય કાટ લાગતો નથી–સુવર્ણના આ આઠ ગુણો છે" ॥૮૩॥ દાર્ષ્ટાન્તિક=સાધુને આશ્રયી કહે છે–(૧) મોક્ષમાર્ગનાઉપદેશથી કેટલાકના મોહઝેરને દૂર કરે છે તથા (૨) તે ઉપદેશદ્વારા પરિણતોને માટે મોક્ષઆરોગ્યઆદિમાટે રસાયણભૂત બને છે. (૩) મુખ્યતયા અને ગૌણભાવે અન્યમાટે

गुरुस्तथा भवति क्रोधाग्निनाऽदाह्यो, ज्ञेयोऽकुथनीयः सदोचितेन शीलभावेन ।। ८५ ।। एवं दिट्ठंत गुणा सज्झंमि वि एत्थ होंति णायव्वा । णहि साहम्माभावे पायं जं होइ दिट्ठंतो ।। ८६ ।। एवं दृष्टान्तगुणा विषघातित्वादयः साध्येऽपि अत्र साधौ भवन्ति ज्ञातव्याः, नहि साधर्म्याभावे एकान्तेनैव प्रायो यद्=यस्माद् भवति दृष्टान्तः ।। ८६ ।। 'चउकारणपरिसुद्धं कसछेयतावताडणाए य । जं जं विसघाइरसायणाइ गुणसंजुयं होइ ॥८७॥ इतरम्मि कसाईआ विसिट्ठलेस्सा तहेगसारत्तं । अवगारिणी अणुकंपा वसणे अइणिच्चलं चित्तं ॥८८॥" चतुष्कारणपरिशुद्धं चैतद्भवति, कषेण, छेदेन, तापेन ताडनया चेति । यदेवंभूतं तद्विषघातिरसायनादिगुणयुक्तं भवति, नान्यत्परीक्षेयम् ॥८७॥ इतरस्मिन् साधौ कषादयो यथासङ्ख्यमेते यदुत विशिष्टा लेश्याः कषः, तथैकसारत्वं छेदः, अपकारिण्यनुकंपा तापः, व्यसनेऽतिनिश्चलं चित्तं ताडना एषा परीक्षा ॥८८॥ "तं कसिणगुणोवेयं होइ सुवण्णं न सेसयं जुत्ती । णय णामरूवमित्तेण एवमगुणो हवइ साहू ॥ ८९ ॥" तत्कृत्स्नगुणोपेतं सत्सुवर्णं तात्त्विकं न शेषकं युक्तिरिति । युक्तिसुवर्णं नापि नामरूपमात्रेण बाह्येन एवमगुणः सन् भवति साधुः ।। ८९ ।। जुत्तीसुवन्नयं पुण सुवन्नवण्णं तु जइवि कीरिज्जा । णहु होइ तं सुवन्नं सेसेहिं गुणेहिंऽसंतेहिं ॥९०॥" युक्तिसुवर्णं पुनरतात्त्विकं सुवर्णवर्णमेव यद्यपि क्रियेत कथञ्चित्तथापि न भवति तत्सुवर्णं शेषैर्गुणैर्विषघातित्वादिभिरसद्भिरिति गाथार्थः ।। ९० ।। प्रस्तुतमधिकृत्याह-"जे इह सुत्ते भणिआ साहुगुणा

મંગલ કરનારા બને છે (૪) તથા યોગ્ય હોવાથી સ્વભાવતઃ જ વિનીત=વિનયશીલ-નમ્ર હોય છે. ॥૮૪॥ માર્ગાનુસારી વર્તનવાળો હોવાથી તેનામાં પ્રદક્ષિણાવર્તપણું છે. પ્રદક્ષિણાવર્ત=ગુર્વાદિને અનુકૂળ વર્તન કરવું. અથવા સન્માર્ગે ચાલવું. (૬) તથા ગંભીરચિત્તવાળો હોવાથી ગુરૂ છે.=ગૌરવયુક્ત છે. (૭) ક્રોધ અગ્નિથી ક્યારેય બળતો નથી કેમકે પોતે 'ક્ષમાશ્રમણ' છે. તથા (૮) હંમેશા ઉચિતશીલને ધારણ કરતો હોવાથી બગડતો નથી. ॥૮૫॥ આ પ્રમાણે સુવર્ણદૃષ્ટાંતમાં બતાવેલા વિષઘાતિપણું વગેરે ગુણ સાધ્ય=સાધુમાં હોય છે. કેમકે સાધ્ય સાથે સર્વથા સાધર્મ્યનો અભાવ હોય તો દૃષ્ટાંત દૃષ્ટાંતરૂપ બની ન શકે. ॥૮૬॥ જે સુવર્ણ કષ, છેદ, તાપ અને તાડનારૂપ ચાર કારણોથી શુદ્ધ હોય તેજ સુવર્ણમાં વિષઘાતિપણું રસાયણવગેરે ગુણો હોય છે, તેથી કષવગેરે ચાર રીતે સુવર્ણની પરીક્ષા છે. ॥૮૭॥ એજ પ્રમાણે (૧) સાધુમાં વિશિષ્ટલેશ્યા કષપરીક્ષા છે. (કસોટીપથ્થરપર ઘસારો-કષપરીક્ષા) શુભભાવમાં રહેવું એ સાધુની કષ પરીક્ષા છે. (૨) છેદ-કાપમુકવો એકસારપણામાં રહેવું એ છેદ પરીક્ષા છે. (૩) અપકારી પર પણ અનુકંપા કરવી એ તાપપરીક્ષા છે (તાપ=અગ્નિમાં તપાવવુ) અને (૪) ભારે સંકટમાં પણ અતિનિશ્ચળ, સ્થિરરહેવું એ તાડના (એરણ પર હથોડીદ્વારા ટીપાવું) પરીક્ષા છે. આ ચારપરીક્ષા છે. ॥૮૮॥ સર્વગુણોથી યુક્ત હોય તે જ સાચું સુવર્ણ છે. અન્યધાતુના મિશ્રણથી બનાવેલ યુક્તિ સુર્વણ સાચું સુવર્ણ નથી. તેમ નામમાત્રથી અને બાહ્યવેશ માત્રથી પણ વાસ્તવમાં ગુણહીન હોય તે સાધુ નથી. ॥૮૯॥ અલબત્ત બનાવટી સુવર્ણને પણ સાચા સુવર્ણ જેવા રંગવાળો બનાવવામાં આવે છે, પરંતુ તેનામાં બીજા વિષઘાતિ વગેરે સુવર્ણગુણો ન હોવાથી તે સાચું સુવર્ણ નથી. ॥૯૦॥ પ્રસ્તુતને

तेहिं होइ सो साहू । वण्णेणं जच्चसुवण्णयं व संते गुणणिहिम्मि ॥९१॥" य इह शास्त्रे भणिता मूलगुणास्तैर्भवत्यसौ साधुः, वर्णेन सता जात्यसुवर्णवत् सति गुणनिधौ विषघातित्वादि-रूपे ॥९१॥ **"जो साहू गुणरहिओ भिक्खं हिंडइ कहं णु होइ सो साहू । वण्णेणं जुत्तिसुवण्णयं वाऽसंते गुणनिहिम्मि ॥९२॥"** यः साधुगुणैरहितः सन् भिक्षामटतिः न भवत्यसौ साधुरेतावता वर्णेन सता केवलेन युक्तिसुवर्णवदसति गुणनिधौ विषघातित्वादिरूपे ॥ ९२ ॥ **उद्दिट्ठकडं भुंजइ, छक्कायपमद्दणो घरं कुणइ । पच्चक्खं च जलगए जो पिवइ कहं णु सो साहू ? ॥ ९३ ॥** उद्दिश्य कृतं भुङ्क्ते, आकुट्टिकया षट्कायप्रमर्द्दनो, निरपेक्षतया गृहं करोति देवव्याजेन, प्रत्यक्षं च जलगतान्प्राणिनो यः पिबत्याकुट्टिकयैव कथं त्वसौ साधुर्भवति ? नैवेति गाथार्थः ॥ ९३ ॥ **अण्णे उ कसाईया किरए एत्थ हुंति णायव्वा । एयाहिं परिक्खाहिं साहू परिक्खेह कायव्वा ॥ ९४ ॥"** अन्ये त्वाचार्या इत्थममिदधति, कषादयः प्रागुक्ताः किलोद्दिष्टभोक्तृत्वादयोऽत्र साध्वधिकारे भवन्ति ज्ञातव्याः यथाक्रमं एताभिः परीक्षाभिर्निश्चय-प्रकारैः साधुपरीक्षेह कर्त्तव्या, समानधर्मदर्शनजनितसाधुत्वसंशयनिरासाय सद्वृत्तेन साधुत्व-संभावनयाऽभ्युत्थानस्य कर्त्तव्यत्वेऽप्यौत्तरकालिकं यथोचितं परीक्ष्यैव साध्यमिति अस्य शास्त्रा-र्थत्वादिति दिक् ॥९९॥ निगमयन्नाह–**"तम्हा जे इह सत्थे साहुगुणा तेहिं होइ सो साहू । अच्चंतसुपरिसुद्धेहि मोक्खसिद्धत्ति काऊणं ॥ ९५ ॥"** तस्माद् ये इह साधुगुणाः शास्त्रे भणिताः प्रतिदिनक्रियादयस्तैः करणभूतैर्भवत्यसौ भावसाधुर्नान्यथाऽत्यन्तं सुपरिशुद्धैस्तैरपि न द्रव्य-मात्ररूपैर्मोक्षसिद्धिरिति कृत्वा भावमन्तरेण तदनुपपत्तेरिति गाथार्थः ॥९५॥

ઉદ્દેશીને આ જ મુદ્દો દર્શાવે છે "શાસ્ત્રમાં સાધુના જે મૂળગુણો બતાવ્યા છે, તે ગુણોથી યુક્ત સાધુના વર્ણવાળો સાધુ છે. જેમકે વિષઘાતિ વગેરે ૩૫ ગુણસમુદાય સહિતનું જાત્ય સુવર્ણ ॥૯૧॥ વિપર્યય દર્શાવે છે. ભિક્ષા માટે ફરતી સાધુગુણથી રહિત વ્યક્તિ સાધુ ન કહેવાય. જાત્યસુવર્ણના રૂપવાળા પણ વિષઘાતિપણું વગેરે ગુણ વિનાના કૃત્રિમસુવર્ણને સાચું સુવર્ણ શી રીતે કહી શકાય ? ॥૯૨॥ ઔદ્દેશિક (સાધુ વગેરેના ઉદ્દેશથી બનાવેલાનું) જાણી બુઝીને ભોજન કરે. નિરપેક્ષપણે (નિર્ઘૃણ થઇ) છકાયજીવનો વધ કરે, દેવના બહાને પોતાનું ઘર (મઠ) બનાવે, અને ઈરાદાપૂર્વક પ્રત્યક્ષ જીવયુક્ત પાણી (=સચિત્તજળ) પીએ–આવાને સાધુ શી રીતે સમજી શકાય ? અર્થાત્ સાધુ માની શકાય નહિ. ॥૯૩॥ કેટલાક આચાર્યોના મતે સાધુના અધિકારમાં ઔદ્દેશિક ભોજન વગેરે કષઆદિપરીક્ષારૂપ છે. આ પરીક્ષા (=સમ્યગ્નિશ્ચયના સાધન)થી સાધુની પરીક્ષા કરવી. જાણીને ઉદ્દિષ્ટ ભોજન કષપરીક્ષા. નિરપેક્ષ ષટ્કાયમર્દન–છેદપરીક્ષા, દેવનાબહાને પોતાનું ઘર–તાપપરીક્ષા, અને સચિત્તજળસેવન તાડનપરીક્ષા, અહીં પરીક્ષા નિષેધાત્મક છે. અર્થાત્ ઉદ્દિષ્ટ ભોજન આદિના ત્યાગથી સાધુ કષઆદિ પરીક્ષામાં શુદ્ધ નીવડે છે. બાહ્ય-સમાનધર્મના દર્શનથી સંશય પ્રગટે કે, 'આ સાધુ હશે કે અસાધુ ?' ત્યારે તે સંશયને દૂર કરવા પ્રથમ નજરે દેખાતા શુદ્ધ આચાર વગેરેથી સાધુ તરીકેની જ કલ્પના કરી અભ્યુત્થાન, વંદન વગેરે કરવા. પણ પછી તો યથાયોગ્ય પરીક્ષા કર્યા બાદ જ સાધુતા વગેરેનો નિશ્ચય કરી વંદન વગેરે કરવા કે ન કરવા. આ શાસ્ત્રાર્થ છે ॥૯૪॥ ઉપસંહાર

प्रकृतयोजनामाह–"अलमेत्थ पसंगेणं एवं खलु होइ भावचरणं तु। पडिबुज्झिस्संतण्णे भावज्जियकम्मजोएणं ॥ ९६ ॥अलमत्र प्रसङ्गेन–प्रमाणाभिधानादिना । एवं खलु भवति भावचरणमुक्तस्वरूपं । कुतः ? प्रतिभोत्स्यन्तेऽन्ये प्राणिन इति भावार्जितकर्मयोगेन जिनायतनविषयेणेति गाथार्थः ॥ ९६ ॥ "अपडिवडियसुहचिंताभावज्जियकम्मपरिणईओ । एअस्स जाइ अंतं, तओ स आराहणं लहइ ॥९७॥ अप्रतिपतितशुभचिन्ताभावार्जितकर्मपरिणतेस्तु सकाशाज्जिनायतनविषयाया एतस्य चरणस्य यात्यन्तं–पारं, ततः स आराधनां लभते शुद्धाम् ॥ ९७ ॥ णिच्छयणया जमेसा, चरणपडिवत्तिसमयओ पभिई । आमरणंतमजस्सं संजमपालणं विहिणा ॥९८॥ निश्चयमताद् यदेषाऽऽराधना चरणप्रतिपत्तिसमयतः प्रभृति आमरणान्तमजस्रमनवरतं संयमपरिपालनं विधिनेति गाथार्थः ॥९८॥ "आराहगो य जीवो सत्तट्ठभवेहिं सिज्झए णियमा । संपाविऊण परमं हंदि अहक्खायचरित्तं ॥ ९९ ॥ आराधकश्च जीवः परमार्थतः सप्ताष्टभिर्भवैः=जन्मभिः सिद्धयति नियमात् । कथं ? संप्राप्य परमं=प्रधानं, हंदि यथाख्यातचारित्रमकषायमिति ॥ ९९ ॥ दव्वथयभावत्थयरूवं एयमिह होइ दट्ठव्वं । अण्णुण्णसमणुविद्धं, णिच्छयओ भणियविसयं तु ॥१००॥ द्रव्यस्तवभावस्तवरूपमेतदनन्तरोक्तमिह भवति द्रष्टव्यमन्योन्यसमनुविद्धं, गुणप्रधानान्यतरप्रत्यासत्त्या मिथो व्याप्तं–निश्चयतो भणितविषयमेवार्हद्गोचरमेवैकविषयाणां पुष्पामिषस्तुतिप्रतिपत्तीनां यथोत्तरं प्राधान्यात् ॥१००॥

કરતા કહે છે. તેથી પ્રતિદિનક્રિયા વગેરે જે સાધુગુણો છે, તે સાધુગુણ જેનામાં હોય, તે ભાવસાધુ કહેવાય, બીજા નહિ. કારણ કે મોક્ષપ્રાપ્તિ ભાવની અત્યંત(=નિઃશલ્ય) પરિશુદ્ધિથી જ સંભવે છે. નહિ કે તેવા ભાવવિનાના માત્ર દ્રવ્યરૂપથી પણ. દ્રવ્યરૂપથી પણ જો મોક્ષ થતો હોત તો વિનયરત્નનો કે અભવ્ય દીક્ષિતનો પણ મોક્ષ થાત. ॥૯૫॥

(દ્રવ્ય-ભાવ સ્તવનો પરસ્પર મેળાપ)

પ્રસ્તુતવિચારણા બતાવે છે "અહીં પ્રમાણ બતાવવું વગેરે વિસ્તૃત પ્રસંગોથી સર્યું". ટૂંકમાં "આનાથી બીજા જીવો પણ પ્રતિબોધ પામશે" એવી દેરાસર અંગેની શુભભાવનાથી ઉપાર્જેલા શુભકર્મના બળપર ઉપરોકત સ્વરૂપવાળું ભાવચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૯૬॥ જિનાલય સંબંધીની અખંડિત–સતત શુભવિચારણારૂપ ભાવથી પ્રાપ્ત-થયેલી કર્મની પરિણતિના બળ પર આ ભાવચારિત્રનો પાર પામી શુદ્ધ આરાધના (=મોક્ષ) મેળવી શકાય છે. ॥૯૭॥ –આમ જિનાલયવગેરેરૂપ દ્રવ્યસ્તવ ભાવસ્તવ દ્વારા મોક્ષે પહોંચાડે છે ॥૯૭॥ નિશ્ચયનયના મતે સંયમના સ્વીકારની ક્ષણથી માંડી મરણ સુધી સતત વિધિપૂર્વક સંયમનું પાલન કરવું એ જ આરાધના છે. ॥૯૮॥ આવો આરાધકજીવ સાત–આઠ ભવોમાં જ છેવટે કષાયવિનાના શ્રેષ્ઠ યથાખ્યાતચારિત્રને પામી અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે. ॥૯૯॥ આ પ્રમાણે ઉપર દર્શાવેલ દ્રવ્યસ્તવ અને ભાવ-સ્તવનું સ્વરૂપ આપ્રકારનું છે-દ્રવ્યસ્તવ અને ભાવસ્તવ ગુણ કે પ્રધાન સંબંધથી પરસ્પરમાં અત્યંત ભળેલા છે. અર્થાત્ શ્રાવક આદિને દ્રવ્યસ્તવ પ્રધાન હોય છે તો (તે દ્રવ્યસ્તવની સાથે) ગૌણભાવે ભાવસ્તવ રહેલો હોય છે. અને સાધુ વગેરેના પ્રધાન ભાવસ્તવ સ્થળે દ્રવ્યસ્તવ ગૌણભાવે રહેલો હોય છે. કેમકે નિશ્ચયથી તો બન્નેના વિષય પરમાત્મા–અરિહંત જ છે.

जइणोवि हु दव्वथयभेओ अणुमोअणेण अत्थित्ति । एयं च एत्थ णेयं इय सिद्धं तंतजुत्तीए ॥ १०१ ॥ यतेरपि द्रव्यस्तवभेदा द्रव्यस्तवलेशानुवेधोऽनुमोदनेनास्त्येव, एतच्चात्र ज्ञेयमनुमोदनमेवं सिद्धं तन्त्रयुक्त्या वक्ष्यमाणया ॥१०१॥ तंतंमि वंदणाए पूअणसक्कारहेउउसग्गो। जइणोवि हु णिद्दिट्ठो, ते पुण दव्वत्थयसरूवे ॥ १०२ ॥ तन्त्रे-सिद्धान्ते वन्दनायां पूजनसत्कारहेतुरेतदर्थमित्यर्थः उत्सर्गः कायोत्सर्गो यतेरपि निर्दिष्टः 'पूअणवत्तिआए सक्कारवत्तिआए' इतिवचनात्, तौ पुनः पूजासत्कारौ द्रव्यस्तवरूपौ नान्यरूपाविति गाथार्थः ॥ १०२ ॥ "मल्लाइएहिं पूआसक्कारो पवरवत्थमाईहिं। अण्णे विवज्जओ इह दुहावि दव्वत्थओ इत्थ ॥१०३॥" माल्यादिभिः पूजा तथा सत्कारः प्रवरवस्त्रालङ्कारादिभिरन्ये विपर्ययं इह वचने वस्त्रादिभिः पूजा माल्यादिभिः सत्कार इति व्याचक्षते, सर्वथा-द्विधापि यथातथास्तु द्रव्यस्तवोऽत्राभिधेय इति ध्येयम् ॥१०३॥ तन्त्र एव युक्त्यन्तरमाह "ओसरणे बलिमाई ण चेव जं भगवयावि पडिसिद्धं । ता एस अणुण्णाओ उचिआणं गम्मइ तेण ॥ १०४ ॥" समवसरणे बल्यादिद्रव्यस्तवाङ्गं न चेह यद्भगवतापि-तीर्थकरेण प्रतिषिद्धं, तदेषोऽत्र द्रव्यस्तवोऽनुज्ञातस्तेन

શંકા : દ્રવ્યસ્તવ અને ભાવસ્તવ બન્ને અરિહંતને આશ્રયીને જ હોય તો બંનેમાં એક નીચલી કક્ષાનું અને બીજુ ઊંચી કક્ષાનું આવો ભેદ કેમ?

સમાધાન : બન્ને સ્તવ ભગવાનને આશ્રયી હોવા છતાં પુષ્પપૂજા (=અંગપૂજા) આમિષ (=નૈવેદ્ય=અગ્રપૂજા) પૂજા, સ્તુતિ (=ચૈત્યવંદનવગેરે) ભાવપૂજા અને પ્રતિપત્તિ (=ભગવાનની આજ્ઞાના સ્વીકારરૂપ ચારિત્ર) ઉત્તરોત્તર વધુશ્રેષ્ઠ છે. આ ચારેય પૂજારૂપે સમાન છે. ચારમાં પ્રથમ ત્રણ દ્રવ્યસ્તવમાં સમાવેશ પામે છે. અને છેલ્લી પૂજા ભાવસ્તવમાં સમાવેશ પામે છે. તેથી ભગવાનને આશ્રયી હોવા છતાં દ્રવ્યસ્તવ કરતાં ભાવસ્તવને વધુ શ્રેષ્ઠ કહી શકાય છે. અથવા તો બન્ને સ્તવ અરિહંતવિષયક હોવા છતાં ઉપર પ્રમાણે શ્રેષ્ઠતાને આધારે બંનેમાં ભેદ સંભવી શકે છે. આ તાત્પર્ય છે-સમાન વિષયક હોવાના નાતે બંને સ્તવ અભિન્ન છે. અને ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠતા -પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ બન્નેમાં ભેદ છે.

(સાધુને દ્રવ્યસ્તવ)

શંકા :-ભાવસ્તવસ્વીકારનાર સાધુને દ્રવ્યસ્તવ કેવી રીતે હોઇ શકે? આના સમાધાનમાં કહે છે- 'સાધુને પણ અનુમોદનાદ્વારા દ્રવ્યસ્તવભેદનો અંશ હોય છે. સાધુની આ દ્રવ્યસ્તવઅનુમોદના હવે બતાવાતી શાસ્ત્ર યુક્તિઓદ્વારા શુદ્ધ તરીકે સિદ્ધ થાય છે. ॥૧૦૧॥ શાસ્ત્રમાં=સિદ્ધાંતમાં ચૈત્યવંદનમાં પૂજન અને સત્કારના હેતુથી કાયોત્સર્ગકરવાનો નિર્દેશ સાધુને પણ કર્યો છે. અરિહંત ચેઇયાણંસૂત્રમાં 'पूअणवत्तिआए सक्कारवत्तिआए' પાઠ છે જ. અને આ બન્ને (=પૂજન અને સત્કાર) દ્રવ્યસ્તવરૂપ જ છે ભાવસ્તવરૂપ નથી. ॥૧૦૨॥ કેમકે ત્યાં પૂજા પુષ્પમાળાવગેરેથી અને સત્કાર શ્રેષ્ઠવસ્ત્રવગેરેથી થાય છે. અન્ય મતે વસ્ત્રવગેરેથી પૂજા અને પુષ્પમાળા વગેરેથી સત્કાર થાય છે. બેમાંથી જે મત હોય તે, પણબન્ને મતે આ બન્ને (પૂજા-સત્કાર) દ્રવ્યસ્તવરૂપ જ છે. ॥૧૦૩॥ દ્રવ્યસ્તવની અનુમોદના અંગે જ બીજી યુક્તિ બતાવે છે. "સમવસરણવખતે દ્રવ્યસ્તવના બલિવગેરે અંગનો ભગવાને પણ પ્રતિષેધ કર્યો નથી. આના દ્વારા ભગવાને

तीर्थकरेणोचितेभ्यः प्राणिभ्यो गम्यते चेष्टासमानशीलेन मौनेन व्यञ्जकेन ॥१०४॥ **'णय भगवं अणुजाणइ जोगं मुक्खविगुणं कयाचिदवि । णयतयणुगुणोवि तओ, ण बहुमओ होइ अण्णेसिं ॥१०५॥** न च भगवाननुजानाति योगं=व्यापारं मोक्षविगुणं कदाचिदपि मोहाभावात्, न च तदनुगुणोऽप्यसौ योगो न बहुमतो भवत्यन्येषां किन्तु बहुमत एवेत्यर्थतः सोऽपि द्रव्यस्तवानुमतिक्रोडीकृतो भवतीति ॥१०५॥ भाव एव भगवतोऽनुमोद्यो न द्रव्यमित्याशङ्कां सत्कार्यनयेन[1] द्रव्ये भावसत्ताभ्युपगम्येन निरस्यन्नाह– "जो चेव भावलेसो सो चेव उ **भगवओ बहुमओ । ण तओ विणेयरेणं ति अत्थओ सोवि एमेव ॥१०६॥'** य एव भावलेशः स एव भगवतो बहुमतोऽपुनर्बन्धकादिचतुर्दशगुणस्थानान्तभावतस्तदाज्ञाविषयत्वात्, तत्रेष्टसाधनताव्यञ्जकव्यापारस्यैव तदनुमतित्वाद्धीनभावत्वेनाननुमोद्यत्वेऽतिप्रसङ्गात् । अवदाम **चोपदेशरहस्ये**– 'जइहीणं दव्वत्थयं, अणुमणेज्जा ण संजउत्ति मई । ता कस्स वि सुहजोगं तित्थयरो नाणुमणिज्जत्ति" न तको भावलेशो विनेतरेण द्रव्येनेत्यर्थः सोऽपि द्रव्यस्तवोऽप्येवमेवानुमत एव ॥१०६॥ एतदेव स्पष्टयति–"कज्जं इच्छंतेणं अणंतरं कारणंपि इट्ठंति । जह आहारजतित्ति इच्छंतेणेह आहारो ॥१०७॥" कार्यमिच्छताऽनन्तरमक्षेपकफलकारिकारणमपीष्टमेव भवति, कथमित्याह–यथाऽऽहारजां तृप्तिमिच्छतेह लोके आहार इष्ट इति गाथार्थः ॥ अ(उ)पार्द्धपुद्गलपरावर्त्तव्यव-

પણ યોગ્ય જીવોને(=દ્રવ્યસ્તવના અધિકારીઓને) દ્રવ્યસ્તવની અનુજ્ઞા આપી છે, તે, વાત ચેષ્ટાને સમાન સ્વભાવવાળા મૌનથી વ્યક્ત થાય છે. અનુમતિવગેરેદર્શક ચેષ્ટાથી જેમ અનુમતિવગેરેનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ મૌનથી પણ અનુમતિવગેરેનું જ્ઞાન થઇ શકે છે. ॥૧૦૪॥ અને ભગવાન ક્યારેય પણ મોક્ષથી વિરૂદ્ધયોગની અનુજ્ઞા આપતા નથી, (કેમકે ભગવાન્‌ને મોહનો સર્વથા અભાવ છે.) અને ભગવાને અનુજ્ઞાત કરેલો યોગ મોક્ષને અનુકૂળ તરીકે સિદ્ધ થઇ ગયા પછી, બીજાઓને પણ શું કામ અમાન્ય બને ? અર્થાત્ બીજાઓને પણ બહુમાન્ય જ બને છે. આમ અર્થથી દ્રવ્યસ્તવની અનુમતિથી દ્રવ્યસ્તવ પણ સ્વીકાર્ય બને છે. ॥૧૦૫॥ **શંકા** :– ભગવાન તો ભાવની જ અનુમોદના કરે દ્રવ્યની તો કરે જ નહિ. (કેમકે ભાવ વિનાનું દ્રવ્ય તો તુચ્છ છે.) **સમાધાન** :– અહીં સત્કાર્યનયથી દ્રવ્યમાં ભાવની હાજરી સ્વીકૃત છે. (સત્કાર્યવાદ:– કારણનું જ કાર્યરૂપે પરિણમન. કાર્યની નવી ઉત્પત્તિ નહિ. અથવા કારણનું જ કાર્યરૂપે ભાસવું. કારણમાં કાર્યની હાજરી સ્વીકારનાર નય.) આ નયને આગળ કરી શંકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે —"ભાવનો જે અંશ છે, તેજ ભગવાનને બહુમત છે, પરંતુ તે ભાવઅંશ દ્રવ્યવિના સંભવે નહિ, તેથી અર્થતઃ દ્રવ્યસ્તવ પણ અનુમત જ છે." ॥૧૦૬॥ અપુનર્બંધકઅવસ્થાથી માંડી ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધીની અવસ્થામાં ક્રમશઃ દ્રવ્યઅંશ ઘટતો જાય છે અને ભાવઅંશ વધતો જાય છે. અને ભગવાનની આજ્ઞા (–અપ્રમાદભાવની આજ્ઞા) અપુનર્બંધકથી માંડી ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધીના ભાવોને વ્યાપી રહેલી છે. (અર્થાત્

[1] सत्कार्यनयः–सत्कार्यवादापरपर्यायः–कार्यस्य सत्त्वनिर्णायकः कथाविशेषः । स च द्विविधः परिणामवादः विवर्तवादश्चतत्र परिणामवादः सांख्यानाम् । तन्मते कारणमेव कार्यरूपेण परिणमत इति कार्यकारणयोरनन्यत्वं सत्यत्वं च । यथा दुग्धं सदेव दधिरूपेण परिणमते इति दधि कार्यान्तरं दुग्धाद्भिन्नं च न भवतीति । विवर्तवादो मायावादिनाम् । तन्मते कारणमेव कार्यस्वरूपेण भासत इति कारणस्यैव सत्यत्वं न **कार्यस्य** । आर्हतमतस्त्वत्र स्याद्वादः । तन्मते कार्यंकथञ्चिद् असत् कथञ्चिच सदेवोत्पद्यत इत्यादि ।

धानेनापि भावस्तवे द्रव्यस्तवस्य हेतुत्वात्कथमनन्तरं कारणत्वमिति चेत् ? ऋजुसूत्रादिनयेन, कथञ्चित्तन्नये तत्स्थलीयानन्तरभावस्यैव पुरस्काराद्, व्यवहारनयेन तु द्वारेण द्वारिणोऽन्यथासिद्धयभावादनन्तरकारणत्वमविरुद्धमेवेति व्युत्पादितमध्यात्ममतपरीक्षादौ ॥१०७॥ भवनादावपि विधिमाह–"**जिणभवनकारणाइवि भरहाईणं न निवारियं तेण । जह तेसिं चिय कामा सल्लविसाईहिं णाएहिं ॥१०८॥**" जिनभवनकारणाद्यपि द्रव्यस्तवरूपं–भरतादिश्रावकाणां न निवारितं तेन भगवता यथा तेषामेव भरतादीनां कामा शल्यविषादिभिर्वचनैर्निवारिताः 'सल्लं कामा विसं कामा' इत्यादिप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ १०८ ॥ "**ता तं पि अणुमयं चिय अप्पडिसेहाउ तंतजुत्तीए । इय सेसाणवि इत्थं अणुमोअणमाइ अविरुद्धं ॥१०९॥**" तत्तदपि जिनभवनकारणाद्यपि अनुमतमेवाप्रतिषेधात्कारणात्, तन्त्रयुक्त्या 'अनिषिद्धमनुमतमि'ति तन्त्रयुक्तिः । 'इय' एवं भगवदनुज्ञानाच्छेषाणामपि साधूनामत्र द्रव्यस्तवेऽनुमोदनाद्यविरुद्धम्–आदिशब्दात्कारणोपदेशादिग्रहः ॥१०९॥

ભગવાન તે–તે અવસ્થાને ઉચિત તે–તે ભાવોને તે–તે અવસ્થાના અપ્રમાદ તરીકે સ્વીકારે છે. તેથી સ્વ-સ્વઅવસ્થાને ઉચિત–અવસ્થાને અનુરૂપ ભાવ પ્રગટ કરવા–ભાવમાં રમવાં–ઉદ્યમશીલ રહેવાની ભગવાનની આજ્ઞા છે.) આવી આજ્ઞા કરનાર ભગવાનને તે–તે ભાવોના ઇષ્ટસાધનભૂત–અથવા તે–તે ભાવોના વ્યંજક (=આવિર્ભાવક)માં થતી પ્રવૃત્તિ અનુમત છે તે અસંશયસિદ્ધ છે. **શંકા** :– અપુનર્બંધકવગેરે અવસ્થાના ભાવો અત્યંતનિમ્નકોટિના હોવાથી તે ભાવો અને તે ભાવજનક સાધનો શી રીતે અનુમોદ્ય બને ? **સમાધાન** :– તે ભાવો નિમ્નકોટિના હોવા છતાં ભાવત્વરૂપે સમાન હોઈ અનુમોદ્ય છે. હીનકોટીના હોવામાત્રથી અનનુમોદ્ય માનવામાં અતિપ્રસંગ છે. ઉપદેશ-રહસ્યમાં કહ્યું છે કે "સંયત પોતાની અપેક્ષાએ હીન એવા દ્રવ્યસ્તવની અનુમોદના કરે નહિ' એવી જો તમારી (પૂર્વપક્ષવાળાની) બુદ્ધિ હોય તો (તમારામતે) તીર્થંકર કોઈના પણ શુભયોગની અનુમોદના નહિ કરે !" (કેમ કે બધા શુભયોગીઓ તીર્થંકર કરતાં હીનકક્ષાના છે. પણ આ વાત ઈષ્ટ નથી. ભગવાને ધન્ના વગેરેના શુભયોગની અનુમોદના કરી હતી તે વાત શાસ્ત્રોમાં ઘણે સ્થળે આવે છે. તેથી હીનકક્ષાએ રહેલાના શુભયોગો પણ અનુમોદનીય જ છે.) આ જ વાતને વધુ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે. "કાર્યની ઇચ્છા રાખનારે કાર્યના અનંતર કારણ (શીઘ્રફળદાયક કારણ)ની પણ ઈચ્છા રાખવી જ જોઈએ. આ લોકમાં પણ દેખાય છે કે આહારથી પ્રાપ્ત થતી તૃપ્તિની ઈચ્છા કરનાર આહારની પણ ઇચ્છા રાખે છે. ॥૧૦૭॥ **શંકા** :– અનંતર કારણ ભલે ઈષ્ટ હોય, પણ અપાર્ધપુદ્ગળપરાવર્ત જેટલા કાળના આંતરા પછી ભાવસ્તવનું કારણ બનતો દ્રવ્યસ્તવ અનન્તરકારણ શી રીતે બની શકે ?

સમાધાન :– ઋજુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યસ્તવ અનન્તર કારણ બની શકે છે. આ નય તત્કાલિનભાવને જ આગળ કરે છે. તેથી દ્રવ્યસ્તવસ્થળે દ્રવ્યસ્તવની તરત ઉત્તરમાં પ્રગટતાં ભાવને જ આગળ કરીને આ નયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યસ્તવ અનન્તરકારણ બને છે. અને વ્યવહારનયના મતે તો દ્વાર (જન્યવ્યાપાર) દ્વારીને (જનકને)

युक्त्यन्तरमाह– " "जं च चउद्धा भणिओ, विणयो उवयारिओ उ जो तत्थ। सो तित्थयरे णियमा ण होइ दव्वथयादण्णो ॥११०॥ यच्चतुर्धा भणितो विनयो ज्ञानदर्शनचारित्रलोकोपचारिकभेदात्, औपचारिकविनयस्तु यस्तत्रविनयमध्ये स तीर्थकरे नियमादवश्यंतया न भवति" द्रव्यस्तवादन्यःकिन्तु द्रव्यस्तव एव ॥११०॥ "एयस्स उ संपाडणहेउं तह हंदि वंदणाएवि। पूअणमादुच्चारणमुववन्नं होइ जइणोवि ॥१११॥ एतस्य लोकोपचारविनयैकरूपद्रव्यस्तवस्य संपादनहेतोः–संपादनार्थं तथा हंदीत्युपदर्शने वन्दनायामपि सूत्ररूपायां पूजनाद्युच्चारणं 'पूअणवत्तिआए' उपपन्नं भवति यतेरपि ॥१११॥ इहरा अणत्थगं तं ण य तयणुच्चारेण सा भणिआ। ता अभिसंधारणतो संपाडणमिट्ठमेयस्स ॥११२॥" इतरथात्वनर्थकं तदुच्चारणं, नच तदनुच्चारणेन सा वन्दना भणिता, तत्तस्मादभिसन्धारणेन–विशिष्टेच्छारूपेण संपादनमिष्टमेतस्य द्रव्यस्तवस्येति गाथार्थः ॥११२॥ "सक्खाउ कसिणसंजमदव्वाभावेहिं णो

અન્યથાસિદ્ધ ઠેરવી શકતો નથી. દા.ત. દંડ ચક્રને ભમાવવા દ્વારા ઘટમાં કારણ છે. અહિં ચક્રભ્રમણરૂપ દ્વાર પોતાના દ્વારી દંડને ઘટરૂપકાર્ય માટે અન્યથાસિદ્ધ ઠેરવી ન શકે. આમ વ્યવહારનયે કાળથી દૂર દેખાતું કારણ પણ પોતાના દ્વારદ્વારા અનન્તર કારણ બની શકે છે. તેથી અપાર્દ્ધપુદ્ગલપરાવર્ત જેટલા કાળના આંતરાવાળો દ્રવ્યસ્તવ સંસ્કાર–બીજ આદિરૂપ પોતાના દ્વારદ્વારા ભાવનું અનન્તરકારણ બની શકે છે. [અધ્યાત્મમતપરીક્ષાવગેરેમાં આ વાતનું સમર્થન કર્યું છે] ॥૧૦૭॥ જિનભવન વગેરે અંગે પણ વિધિ બતાવે છે. આ જ હેતુથી ભરતવગેરે શ્રાવકોને 'જિનભવન કરાવવું'વગેરે દ્રવ્યસ્તવનો નિષેધ કર્યો નથી. જ્યારે તેઓને 'કામ શલ્યરૂપ છે અને વિષરૂપ છે' આદિ દૃષ્ટાંતોથી કામ (ઈન્દ્રિયના વિષયો)નો સ્પષ્ટ નિષેધ કર્યો છે. ॥૧૦૮॥ તેથી પ્રતિષેધ ન કરવાથી 'અનિષિદ્ધમનુમતમ્' એવી તન્ત્રયુક્તિથી જિનભવન વગેરે પણ ભગવાનને અનુમત જ છે. તેથી બાકીના સાધુઓને પણ દ્રવ્યસ્તવનીઅનુમોદના વગેરે (વગેરેથી જિનભવનઆદિ અંગેના ઉપદેશ આદિરૂપ કરાવણ પણ) અવિરૂદ્ધ જ છે ॥૧૦૯॥

[દ્રવ્યસ્તવ લોકોપચાર વિનયરૂપ]

અન્ય યુક્તિ દર્શાવે છે. "વિનય ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે. [(૧) જ્ઞાન (૨) દર્શન (૩) ચારિત્ર અને (૪) લોકોપચાર.] આ ચાર વિનયમાં તીર્થંકર સંબંધી ઔપચારિકવિનય દ્રવ્યસ્તવને છોડી અન્યપ્રકારે સંભવતો નથી. (અર્થાત્ દ્રવ્યસ્તવથી જ તીર્થંકરનો લોકોપચારવિનય સંભવે છે.) ॥૧૧૦॥ સાધુને પણ લોકોપચારવિનયએકરૂપ આ દ્રવ્યસ્તવનું સંપાદન કરવા માટે (દ્રવ્યસ્તવ આદરવા) અરિહંતચૈત્યવંદનસૂત્ર 'પૂઅણવત્તિઆએ' પદથી પૂજનઆદિનું ઉચ્ચારણ યુક્તિસંગત ઠરે છે. અર્થાત્ 'પૂઅણવત્તિઆએ' વગેરે પદોના ઉચ્ચારણદ્વારા દ્રવ્યસ્તવની અનુમોદના કરી સાધુઓ પણ તીર્થંકરનો લોકોપચારવિનય કરી શકે છે. ॥૧૧૧॥ જો આમ દ્રવ્યસ્તવનું સંપાદન ઇષ્ટ ન હોય, તો સાધુને માટે 'પૂઅણવત્તિઆએ' વગેરે પદોનો ઉચ્ચાર અર્થહીન બની જાય, (કેમકે પૂજનઆદિથી ઈષ્ટ દ્રવ્યસ્તવ અનુમોદનીય તરીકે પણ માન્ય નથી.) અને એવું પણ નથી કે સાધુએ 'પૂઅણવત્તિઆએ' વગેરે પદો વંદનાસૂત્રમાં બોલવાના નથી, તેથી સાધુએ

अयमिट्ठो । गम्मइतंतट्ठिइए, भावप्पहाणा हि मुणओत्ति ॥११३॥" साक्षात्स्वरूपेणैव कृत्स्नसंयमद्रव्यभावाभ्यां कारणाभ्यां नायमिष्टो द्रव्यस्तव इति गम्यते, तन्त्रस्थित्या पूर्वापरनिरूपणेन गर्भार्थमाह-"भावप्रधाना हि मुनय" इति कृत्वोपसर्जनमयमिति गाथार्थः ॥११३॥ "एएहिंतो अण्णे धम्माहिगारीहिं जे उ तेसिं तु । सक्खं चिय विण्णेओ भावंगतया जओ भणियं ॥११४॥" एतेभ्यो मुनिभ्योऽन्ये धर्माधिकारिण इह ये श्रावकास्तेषां तु विज्ञेयः साक्षादेव स्वरूपेणैव भावाङ्गतया हेतुभूतया यतो भणितम् ॥११४॥ "अकसिणपवत्तगाणं विरयाविरयाण एस खलु जुत्तो । संसारपयणुकरणो दव्वत्थए कूवदिट्ठंतो ॥ ११५ ॥" अकृत्स्नप्रवर्त्तकानां संयममधिकृत्य विरताविरतानां प्राणिनामेष खलु युक्तः स्वरूपेणैव संसारप्रतनुकरणः शुभानुबन्धाद् द्रव्यस्तवः, तस्मिन् द्रव्यस्तवे कूपदृष्टान्तः प्रसिद्धकथानकगम्यः ॥११५॥ आक्षिप्य समाधत्ते-"सो खलु पुप्फाईओ तत्थुत्तो ण जिणभवणमाईवि । आइसद्दावुत्तो, तयभावे कस्स पुप्फाइ" ॥११६॥ स खलु द्रव्यस्तवः पुष्पादिरतत्रोक्तः 'पुप्फाइ ण इच्छंतित्ति' प्रतिषेधः प्रत्यासन्नः, न जिनभवनादेरनधिकारात्, तत्राह-'आदि' शब्दादुक्तो जिनभवनादिरपि, तद्भावे=जिनभवनाद्यभावे कस्य पुष्पादिरिति गाथार्थः ॥११६॥ "नणु तत्थेव य मुणिणो पुप्फाइ

'પૂઅણુવત્તિઆએ' પદ સાર્થકરૂપે બોલવાના છે તેમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી તે પદો બોલતી વખતે, સાધુ (ગૃહસ્થોએ કરેલા પૂજાવગેરેથી મળતા શુભફળવગેરે રૂપ) વિશિષ્ટ ઈચ્છાનું પ્રણિધાન કરે છે. આમ દ્રવ્યસ્તવનું સંપાદન સાધુઓને પણ ઈષ્ટ છે ॥૧૧૨॥

શંકા :– જો સાધુએ પણ દ્રવ્યસ્તવ દ્વારા ઉપચારવિનય કરવાનો હોય તો સાધુએ સાક્ષાત્ દ્રવ્યસ્તવ પણ કરવો જોઇએ ! આ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે. સાધુને કૃત્સ્નસંયમ (=અખંડસંયમ–ષટ્કાયજીવની સંપૂર્ણ જયણારૂપ) હોય છે. અને દ્રવ્યનો અભાવ હોય છે. તેથી સાધુને દ્રવ્યસ્તવ ઈષ્ટ નથી. સિદ્ધાંતના પૂર્વાપરનો વિચાર કરતાં એવું રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે કે "સાધુઓ ભાવપ્રધાન જ હોય છે." આમ તેમને દ્રવ્યસ્તવ ગૌણ હોવાથી સાક્ષાત્ કરવાનું વિધાન નથી.

[દ્રવ્યસ્તવ અંગે સાધુનો અધિકાર]

આ સંયતોથી ભિન્ન–અસંયત ધર્માધિકારીઓ=શ્રાવકોને જ આ દ્રવ્યસ્તવ સાક્ષાત્કરવાનો છે, કેમકે તે ભાવસ્તવનું કારણ બને છે. કારણ કે આગમમાં કહ્યું જ છે કે–॥૧૧૪॥ અકૃત્સ્નપ્રવર્તક=સંયમને આશ્રયી જેઓ વિરતાવિરત=દેશવિરત છે તેઓને જ સ્વરૂપથી જ શુભાનુબંધદ્વારા સંસારનો સંક્ષેપકરનાર દ્રવ્યસ્તવ યોગ્ય છે. આ દ્રવ્યસ્તવ અંગે કૂપદૃષ્ટાન્ત પ્રસિદ્ધ છે. ॥૧૧૫॥ આક્ષેપકરીને સમાધાન બતાવે છે. "આક્ષેપ :–આગમમાં 'કૃત્સ્નસંયમીઓ 'પુષ્પાદિ ઇચ્છતા નથી' આમ કહ્યું છે. આ પ્રતિષેધપ્રત્યાસન્નન્યાયથી 'પુષ્પાદિરૂપ દ્રવ્યસ્તવને ઈચ્છતા નથી' એમ તાત્પર્ય મળે છે. અર્થાત્ દ્રવ્યસ્તવ પુષ્પપૂજા આદિરૂપ જ છે. અને આ જ અકૃત્સ્નસંયમીઓને આદરણીય છે, કૃત્સ્નસંયમીઓને અનાદરણીય છે. આમ અહીં જિનભવન આદિનો અધિકાર જ ન હોવાથી તે દ્રવ્યસ્તવરૂપ નથી.

निवारणं फुडं अत्थि । अत्थि तयं सयकरणं पडुच्च नऽणुमोअणाइवि ॥११७॥" ननु तत्रैव स्तवाधिकारे मुनेः पुष्पादिनिवारणं स्फुटमस्ति 'नो कसिणसंजमे' त्यादिवचनादेतदाशङ्क्याह :- अस्ति तत्सत्यं, किंतु स्वयं करणं प्रतीत्य निवारणं नत्वनुमोदनाद्यपि प्रतीत्येति गाथार्थः ॥११७॥ एतदेव समर्थयति-"सुव्वइ अ वयररिसिणा कारवणंपि अ अणुट्ठियमिमस्स । वायगगंथेसु तहा एयगया देसणा चेव ॥११८॥" श्रूयते च वज्रर्षिणा पूर्वधरेण कारणमपि तत्त्वतोऽनुष्ठितमेतस्य-द्रव्यस्तवस्य 'माहेसरीउ'[1] इत्यादिवचनात्, तथा वाचकग्रन्थेष्वेतद्देशनापि दृश्यते । 'यस्तृणमयीमपि'[2] इत्यादि वचनात् ॥११८॥

"आहेवं हिंसावि हु धम्माय ण दोसयारिणीत्ति ठियं । एवं च वेयविहिया णिच्छिज्जइ सेह वामोहो ॥११९॥"आहैवं द्रव्यस्तवविधाने हिंसापि धर्माय, न दोषकारिणीति स्थितं, एवं च वेदविहिता सा हिंसेह विचारे नेष्यते स व्यामोहो भवतां तुल्ययोगक्षेमत्वात् ।११९।

સમાધાન :- 'પુષ્પાદિ' પદમાં રહેલા 'આદિ' પદથી જિનભવન-વગેરે સમાવેશ પામે છે. કેમકે જિનભવન જ જો ન હોય, તો જિનપ્રતિમાનો પણ અભાવ આવવાથી પુષ્પાદિપૂજા કોની થાય ? અર્થાત્ પુષ્પાદિપૂજા પણ અસિદ્ધ થાય, અને તો, તેનો નિષેધ પણ નિરર્થક બને. ॥૧૧૬॥ **શંકા** :- ત્યાં જ (સ્તવના અધિકારમાં) 'નો કસિણસંજમે' વચનથી મુનિઓને પુષ્પાદિપૂજાનો સ્પષ્ટ નિષેધ કર્યો છે. **સમાધાન** :- એવો નિષેધ ત્યાં કર્યો છે, પણ તે સ્વયંકરવાની અપેક્ષાએ જ છે નહિ કે અનુમોદનાઆદિની અપેક્ષાએ પણ. ॥૧૧૭॥ આ જ વાતનું સમર્થન કરે છે-"વળી આગમમાં એવું સંભળાય પણ છે, કે **પૂર્વધરશ્રીવજ્રસ્વામીએ** (વાસ્તવમાં) પુષ્પાદિપૂજા કરાવી પણ હતી. (અનુમોદનાની વાતતો દૂર રહો,) કેમકે આગમમાં આ પ્રસંગ સૂચવતા 'માહેસરીએ' ઈત્યાદિ વચનો મળે છે. વળી **વાચકવર** (શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજા)ના ગ્રન્થોમાં પણ દ્રવ્યસ્તવઅંગેની દેશના 'યસ્તૃણમયી' ઈત્યાદિવચનથી ઉપલબ્ધ થાય છે. (આમ સાધુને દ્રવ્યસ્તવનો ઉપદેશ અને અનુમોદનાનો અધિકાર છે જ પણ અવસરે કરાવવાનો પણ અધિકાર છે-તેમ સિદ્ધ થાય છે.) ॥૧૧૮॥

[વેદવિહિતહિંસા ધર્મરૂપ-પૂર્વપક્ષ]

જિનપૂજાની જેમ વેદવિહિતહિંસાને પણ નિર્દોષ ઠેરવવા પ્રયત્ન કરતો વૈદિક પૂર્વપક્ષ-'આ પ્રમાણે દ્રવ્યસ્તવ કરતા થતી હિંસા ધર્મ માટે છે, દોષકારક નથી' એવો તમે (-જૈનોએ) નિશ્ચય કર્યો. અને તમેજ દ્રવ્યસ્તવસંબંધી હિંસાની સમાન પરિસ્થિતિ અને પરિણામવાળી વેદવિહિતહિંસાને ધર્મ તરીકે સ્વીકારતા નથી. ખરેખર ! આ તમારો વ્યામોહ-દૃષ્ટિરાગ છે. ॥૧૧૯॥ **શંકા**-(A) વેદવિહિતહિંસા જીવોને પીડાકારી છે. **સમાધાન** :-દ્રવ્યસ્તવીયહિંસામાં ક્યાં પીડાનો અભાવ છે ? વળી એવું એકાન્તે નથી કે જેનાથી બીજાને પીડા થાય, તે બધું અધર્મરૂપ જ હોય, કેમ કે ચિકિત્સા અર્થે વૈદ દર્દીને પીડા આપે તો પણ તે અધર્મરૂપ ઠરે નહિ. તેથી પરપીડામાં અધર્મ

१. माहेसरिए सैसा-पुरियं नीआ हुआसण-गिहाओ गयण-तलमइवइत्ता वइरेण महाणुभावेण ॥ त्ति पूर्णगाथा । आ. नि. ७७२ २. यस्तृणमयीमपि कुटीं कुर्याद् दद्यात्तथैकं पुष्पमपि भक्त्या परमगुरुभ्यः पुण्योन्मानं कुतस्तस्य ? ॥ पूजाप्रकरणे

"पीडाकरीत्ति अह सा तुल्लमिणं हंदि अहिगयाएवि । णय पीडाउ अधम्मो णियमा वेज्जेण वभियारा ॥१२०॥ 'पीडाकारिणीत्यथ सा 'वेदविहिता हिंसा' एतदाशङ्कयाह तुल्यमिदं हंदि ! अधिकृतायामपि जिनभवनादिहिंसायाम् । उपपत्त्यन्तरमाह—न च पीडातोऽधर्मो नियमादेकान्तेनैव वैद्येन व्यभिचारात्, हितकृतस्तस्यौषधात्पीडोत्पत्तावप्यधर्मानुत्पत्तेः ॥ १२० ॥ "अह तेसिं परिणामे सुहं नु तेसिंपि सुव्वइ एवं । तज्जणणे वि ण धम्मो भणिओ परदारगाईणं ॥१२१॥" अथ तेषां जिनभवनादौ हिंस्यमानानां परिणामे सुखमेवेत्यदोषः, एतदाशङ्कयाह—तेषामपि यागे हिंस्यमानानां श्रूयते, एतत्स्वर्गपाठात्, उपपत्त्यन्तरमाह—तज्जननेऽपि—सुखजननेऽपि न धर्मो भणितः पारदारिकादीनां, तस्मादेतदपि व्यभिचारीति गाथार्थः ॥१२१॥ "सिय तत्थ सुहो भावो तं कुणमाणस्स तुल्लमेयंपि । इयरस्स वि सुहोच्चिय णेयो इयरं कुणंतस्स ॥१२२॥" स्यात्तत्र जिनभवनादौ शुभो भावस्तां हिंसां कुर्वत इत्येतदाशंक्याह तुल्यमेतदपि कथमित्याह—इतरस्यापि वेदविहितहिंसाकर्तुः शुभ एव ज्ञेयो भाव इतरां—वेदविहितां हिंसां कुर्वतो यागविधानेन ॥१२२॥ "एगिंदियाइ अह ते इयरे थोवत्ति ता किमेएणं धम्मत्थं सव्वं च्चिय वयणा एसा न दुट्ठत्ति ॥१२३॥" एकेन्द्रियादयो अथ ते जिनभवनादौ हिंस्यन्त इत्याशंक्याह—इतरे स्तोका इति वेदाद् यागे हिंस्यन्ते तत्किमेतेन भेदाभिनिवेशेन धर्मार्थं सर्वैव सामान्येन वचनादेषा हिंसा न दुष्टेति गाथार्थः ॥१२३॥

एवं पूर्वपक्षे प्रवृत्ते सति आह—"एयंपि न जुत्तिखमं वयणमित्तं ण होइ एवमियं । संसारमोअगाणवि धम्मादोसप्पसंगाओ ॥१२४॥ एतदपि न युक्तिक्षमं यदुक्तं परेण, कुत

અનૈકાન્તિક છે. ॥૧૨૦॥ **શંકા :–** (B) જિનભવન વગેરેમાં જેઓની હિંસા થાય છે, તેઓને તે વધ પરિણામે સુખકારક થાય છે. આમ 'તે વધ બીજાને સુખકર હોવાથી ધર્મરૂપ છે.' આ સિદ્ધાન્ત છે. **સમાધાન :–**એમ તો 'યજ્ઞમાં વધકરાતા પ્રાણીઓને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે' એમ કહ્યું છે. વળી તમારો સિદ્ધાંત અનૈકાન્તિક છે, કેમ કે 'પરસ્ત્રીગમન' કરનાર તે સ્ત્રીને સુખ આપતો હોવા છતાં ધર્મ કરતો નથી. ॥૧૨૧॥ **શંકા :–** (C) જિનભવનાદિહેતુક હિંસા કરનારને તે વખતે શુભભાવ હોય છે. **સમાધાન:–**એ વાત તો યજ્ઞમાટે પણ તુલ્ય જ છે. યજ્ઞકરનારને પણ વેદવિહિત હિંસા કરતી વખતે શુભભાવ જ હોય છે. ॥૧૨૨॥

શંકા:–(D) જિનભવન વગેરેમાં થતી હિંસામાં એકેન્દ્રિયજીવોની હિંસા છે, જ્યારે વેદવિહિતહિંસામાં પંચેન્દ્રિય જીવોનો વધ છે. **સમાધાન :–** સાથે સાથે એમ પણ કેમ કહેતા નથી, કે જિનભવનવગેરેમાં અસંખ્યજીવોનો વધ છે, જ્યારે વેદવિહિતહિંસામાં તો થોડાકનો જ વધ છે. અમારે ત્યાં પંચેન્દ્રિયનો વધ છે. પણ તે અલ્પનો છે, તમારે એકેન્દ્રિયનો વધ છે, પણ તે ઘણાનો–અસંખ્યનો. તેથી જિનભવનઆદિની હિંસા નિર્દોષ છે અને વેદવિહિતહિંસા દોષિત છે આવો કદાગ્રહ છોડી દો. આ બધી હિંસા ધર્માર્થ જ છે–અને ધર્માર્થહિંસા દુષ્ટ નથી–એવું સામાન્ય જ વચન છે. 'કોઈક વિશેષ ધર્મની હિંસા દુષ્ટ નથી' એવું વિશેષ વચન નથી. તેથી વેદવિહિતહિંસા પણ નિર્દોષ જ છે. ॥૧૨૩॥

इत्याह–न वचनमात्रादनुपपत्तिकाद् भवत्येवमेतत्सर्वं, कुतः ? इत्याह—संसारमोचकानामपि वचनाद्धिंसाकारिणां धर्मस्य 'दुःखिनो हन्तव्या' इत्यस्याशेषप्रसङ्गाददुष्टत्वापत्तेरित्यर्थः ॥१२४॥ 'सिय तं ण सम्मवयणं इयरं सम्मवयणं ति किं माणं । अह लोगो च्चियणेयं न तहा ऽपाठा विगाणा य ॥१२५॥ स्यात् तत्, संसारमोचकवचनं न सम्यग्वचनमित्याशंक्याह, इतरद्–वैदिकं सम्यग्वचनमिति अत्र किं मानम् ? अथ लोक एव मानमित्याशंक्याह नैतत्तथा, लोकस्य प्रमाणतयाऽपाठादन्यथा प्रमाणस्य षट्संख्याविरोधात्[1], तथा विगानाच्च, न हि वेदवचनं प्रमाणमित्येकवाक्यता लोकानामिति ॥१२५॥ अह पाठोभिमउच्चिय, विगाणमवि एत्थथोवगाणं नु । एत्थंपि णप्पमाणं सव्वेसिं च दंसणाओउ ॥ १२६ ॥' अथ पाठोऽभिमत एव लोकस्य प्रमाणमध्ये षण्णामुपलक्षणत्वाद्, विगानमयत्र वेदवचनाप्रामाण्ये स्तोकानामेव लोकानामित्येतदाशंक्याहात्रापि कल्पनायां न प्रमाणं सर्वेषां लोकानामदर्शनादल्पबहुत्वनिश्चयाभावादित्यर्थः ॥१२६॥ 'किं तेसिं दंसणेणं अप्पबहुत्वं जहित्थ तह चेव । सव्वत्थ

[વચનમાત્રથી હિંસાની ધર્મરૂપતા અસિદ્ધ–ઉત્તરપક્ષ]

આ પૂર્વપક્ષની સામે જૈનમત ઉત્તરપક્ષ સ્થાપે છે. પરવાદીનું આ કથન યુક્તિસંગત નથી. અહીં સૌ પ્રથમ પૂર્વપક્ષે સ્થાપેલા પાંચમા (E) મુદ્દાનું ખંડન કરે છે. 'ધર્માર્થ હિંસા અદુષ્ટ છે' એટલા વચન માત્રથી હિંસા ધર્મરૂપ અને અદુષ્ટ બનતી નથી કેમકે અસંગતવચનમાત્રથી વાસ્તવમાં વસ્તુ તે પ્રમાણે થઇ જતી નથી. અન્યથા સંસારમોચક (મતવિશેષ) નો ધર્મ પણ અદુષ્ટ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. 'દુઃખી જીવોને હણવામાં ધર્મ છે' એવા પ્રકારનું આ મતવાળાઓનું વચન છે. અને વચનમાત્રથી ધર્મ બની જતો હોય, તો આ વચનને અનુસારે હિંસા કરનારનો ધર્મ પણ અદુષ્ટ બની જવાનો પ્રસંગ છે. ॥૧૨૪॥ **શંકા :–** સંસારમોચકોનું વચન બરાબર નથી. **સમાધાનઃ–** વૈદિક વચન બરાબર છે એમાં પ્રમાણ શું ? **શંકા :–**લોકો જ અહીં પ્રમાણભૂત છે. **સમાધાન :–**તમે લોકોને પ્રમાણ તરીકે ગણ્યા નથી. તેથી જો લોકોને પણ અલગ પ્રમાણ તરીકે માનશો, તો તમે માનેલી પ્રમાણની છ સંખ્યાને બાધ આવશે. (ભટ્ટવેદાન્તીઓએ (૧) પ્રત્યક્ષ (૨) અનુમાન (૩) ઉપમાન (૪) શબ્દ–આગમ (૫) અર્થાપત્તિ અને (૬) અનુપલબ્ધિ આ છ પ્રમાણ માન્યા છે.) તથા વેદવાક્ય પ્રમાણભૂત છે એવી એકવાક્યતા નથી. અર્થાત્ બધા લોકો વેદને પ્રમાણ માનતા નથી. ॥૧૨૫॥ **શંકા :–**પ્રમાણના પાઠમાં લોકોનો પણ સમાવેશ ઇષ્ટ જ છે, કેમ કે પ્રમાણની છ સંખ્યા ઉપલક્ષણમાત્ર છે. અને અલ્પ લોકો જ વેદને પ્રમાણભૂત માનતા નથી, બહુમતિ લોકો તો અવિગાન=વિરોધ વિના વેદને પ્રમાણ માને છે. **સમાધાન :–**'અલ્પ લોકો જ વેદ વિરોધી છે બહુમતિ લોકો વેદને પ્રમાણ તરીકે માને છે' એવી તમારી માન્યતા પ્રમાણભૂત નથી. કેમ કે બધા લોકોનું તો દર્શન થતું નથી, કે જેથી તે બધાને પૂછીને નિર્ણય કરી શકાય કે અલ્પ લોકો વેદને પ્રમાણ તરીકે માને છે કે વધારે લોકો ॥૧૨૬॥ **શંકા :–**બધા

---

१. प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धय इति षट् प्रमाणानि भट्टवेदान्तिमते ।

समवसेयं णेवं वभिचारभावओ ॥१२७॥' किं तेषां सर्वेषां लोकानां दर्शनेन ? अल्पबहुत्वं यथेह मध्यदेशादौ वेदवचनप्रमाणं प्रति, तथैव सर्वत्र क्षेत्रान्तरेष्वपि समवसेयं लोकत्वादिहेतुभ्य इत्यत्राह–नैवं, व्यभिचारभावात्कारणात् ॥ १२७ ॥ एतदेवाह–"अग्गाहारे बहुगा दिसंति दिया तहा ण सुद्दत्ति । ण य तद्दंसणओच्चिय सव्वत्थ इयं हवइ एवं ॥ १२८ ॥" अग्राहारे बहवो दृश्यन्ते द्विजाः=ब्राह्मणास्तथा न शूद्रा इति ब्राह्मणवद्बहवो दृश्यन्ते । न च तद्दर्शनादेवाग्राहारे बहुद्विजदर्शनादेव सर्वत्र भिल्लपल्ल्यादावप्येतद्भवत्येव द्विजबहुत्वमितिगाथार्थः ॥१२८॥ उपपत्त्यन्तरमाह–"णय बहुआणवि इत्थं अविगाणं सोहणंति णियमोऽयं । णय णो थोवाणंपि हु मूढेयरभावजोएण ॥१२९॥ न च बहूनामप्यत्र लोकेऽविगानमेकवाक्यतारूपं शोभनमिति नियमः, न च स्तोकानामपि न शोभनं, मूढेतरभावयोगेन मूढानां बहूनामपि न शोभनममूढस्य त्वेकस्यैवेति भावः ॥१२९॥ 'णय रागाइ विरहिओ कोइवि माया विसेसकारिति । जं सव्वे विय पुरिसा रागाइजुआउ परपक्खे ॥१३०॥' न च रागादिविरहितः कोऽपि माता=प्रमाता विशेषकारी विशेषकृत् यत्सर्वेऽपि पुरुषा रागादियुताः परपक्षे मीमांसकस्य सर्वज्ञाऽनभ्युपगन्तृत्वात् ॥१३०॥

લોકોને પૂછીને અલ્પબહુત્વનો નિર્ણય કરવાથી સર્યું; જુઓ ! આ મધ્યદેશવગેરેમાં વેદને પ્રમાણતરીકે માનતા લોકો જ બહુમતિમાં દેખાય છે. બસ આના જ આધારે 'બધા ક્ષેત્રોમાં વેદને પ્રમાણ માનનારાઓની સંખ્યા જ બહુમતિમાં છે' એમ નિર્ણય કરી શકાય છે. અનુમાનપ્રયોગ "બધા ક્ષેત્રમાં વેદને પ્રમાણ માનનારા લોકો વધારે છે. કેમકે તેઓ લોકો છે જેમ કે અહીંના લોકો" **સમાધાન** :–તમારું આ અનુમાન બરાબર નથી. પરંતુ અનૈકાંતિક દોષથી કલંકિત છે. કેમ કે અહીં જેવા લોકો છે તેવા લોકો બધે હોય તેવો નિયમ નથી. ॥૧૨૭॥ આ જ વાત કહે છે "બ્રાહ્મણોના જમણમાં બ્રાહ્મણો વધારે દેખાય છે, અને શુદ્રો થોડા જ દેખાય છે. પણ આ જમણમાં બ્રાહ્મણો વધારે દેખાતા હોવાથી સર્વત્ર જમણમાં બ્રાહ્મણો જ વધારે હોય તેવો નિયમ ન બાંધી શકાય. કેમ કે ભિલ્લોની પલ્લીવગેરેમાં બ્રાહ્મણની બહુમતિને સ્પષ્ટ બાધ છે." ॥૧૨૮॥ બીજી યુક્તિ બતાવે છે, કે એવો નિયમ પણ નથી કે 'બહુ લોકો એકી અવાજે જેનો સ્વીકાર કરે તે સુંદર જ હોય અને અલ્પ લોકોને જે સંમત હોય તે ખરાબ જ હોય.' પણ મૂઢેત્તરભાવયોગથી જ નિયમ છે. અર્થાત્ મૂઢો ઘણા હોય, તો પણ તેઓની એકવાકયતા સારી નથી. અમૂઢ એક જ હોય, તો પણ તેની વાત સુંદર જ હોય. મૂઢભાવ=મિથ્યાત્વ, કષાય, નોકષાયવગેરે મોહનીયકર્મના તીવ્ર ઉદયો. તેમાં વર્તતા અવિવેકી જીવો મૂઢ કહેવાય અમૂઢઃ મોહનીયની મંદતાવાળા અપુનર્બંધક આદિ જીવો. તીર્થંકર વગેરે ઉત્કૃષ્ટઅમૂઢ છે 'સો મૂર્ખો કરતાં એક પંડિત સારો' ॥૧૨૯॥ વળી તમારા મતે રાગ વગેરેથી રહિત કોઇ પ્રમાતા (સર્વજ્ઞ) જ નથી જે વિશેષ કરી શકે. અર્થાત્ 'વેદવચન જ પ્રમાણભૂત છે, અને અન્યના વચનો પ્રમાણભૂત નથી' એવો નિર્ણય કરાવી શકે, એવો કોઈ સર્વજ્ઞ નથી. કેમ કે પરમતે (મીમાંસક મતે) બધા જ પુરૂષો રાગ વગેરે દોષોથી યુક્ત હોવાથી, કોઇ સર્વજ્ઞ નથી. ॥૧૩૦॥

दोषान्तरमाह–'एवं च वयणमित्ता धम्मादोसाइमिच्छगाणं पि। घायंताणं दियवरं पुरओ नणु चंडिगाईणं ॥१३१॥ एवं च प्रमाणविशेषापरिज्ञाने सति वचनमात्रात्सकाशाद् धर्मादोषौ प्राप्नुतो म्लेच्छादीनामपि भिल्लादीनामपि घातयतां द्विजवरं=ब्राह्मणमुख्यं पुरतो ननु चण्डिकादीनां देवताविशेषाणाम् ॥१३१॥ णय तेसिंपि ण वयणं इत्थ णिमित्तंति जं न सव्वे उ। ते तह घातंति सया अस्सुअतच्चोअणावक्का ॥१३२॥ न च तेषामपि म्लेच्छानां न वचनमत्र निमित्तमिह द्विजघाते किन्तु वचनमेव, कुतः? इत्याह–यन्न सर्व एव म्लेच्छास्तं द्विजवरं घातयन्ति, अश्रुतं तच्चोदनावाक्यं[१] द्विजवरघातविधिवचनं यैस्ते तथा ॥ १३२ ॥ "अह तं ण एत्थ रूढं, एयंपि ण तत्थ तुल्लमेवेयं। अह तं थोवमणुच्चियं इमंपि एयारिसं तेसिं ॥१३३॥ अथ तन्म्लेच्छप्रवर्तकवचनं नात्र रूढं लोक इत्याशंक्याह–'इय' एतदपि वैदिकं न तत्र भिल्लमतेरूढमिति तुल्यमन्यतरारूढत्वम्। अथ तन्मलेच्छप्रवर्त्तकं वचनं स्तोकमनुचितमसंस्कृतमित्याशंक्याह–इदमप्येतादृशं तेषां (अत्रावचूरिस्त्रुटिता भासते–एतादृशः पाठः स्यात्–'म्लेच्छादीनामाशयभेदादिति' ॥ १३३ ॥ पञ्चवस्तुगतावतरणिका–'अथ तद्वेदाङ्गं खलु

વચનમાત્રથી ધર્મ અને અદોષ માનવામાં બીજા દોષ બતાવે છે. "પ્રમાણવિશેષના નિશ્ચય વિના વચનમાત્રથી અનુષ્ઠાનવગેરેને ધર્મરૂપ અને નિર્દોષ માની લેવામાં તો ચંડિકાવગેરે દેવતાઓ આગળ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણનો વધ કરવાની ભીલોની ક્રિયા પણ ધર્મ-રૂપ અને નિર્દોષ માનવાની આપત્તિ છે. ॥૧૩૧॥ એમ ન કહેશો કે તે મ્લેચ્છો પાસે બ્રાહ્મણનો ઘાત કરવાનું વચન નથી. કેમકે તેઓના ધર્મમાં આ પ્રમાણે વચન છે.

શંકા :–તમે કેવી રીતે કહો છો કે એમના ધર્મમાં બ્રાહ્મણને હણવાનું વચન છે? **સમાધાન** :–બધા મ્લેચ્છો આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોનો વધ કરતા નથી. તેના પરથી જ નિશ્ચિત થાય છે કે બ્રાહ્મણના વધની વિધિનું વચન હોવું જોઈએ. જેઓએ આ વધ-પ્રેરક વચન સાંભળ્યું નથી, તેઓ આ વધમાં પ્રવર્તતા નથી. (માત્ર હિંસક સ્વભાવથી જ તેઓ વધ કરતા હોય તો મનુષ્યમાત્રનો વધ કરે. અને ગમે ત્યારે કરે....આ તો ચંડિકાવગેરે દેવતા આગળ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણની બલિ તરીકેની હિંસા કરે છે.' તેથી આ હિંસા પ્રવૃત્તિને તેઓ ધર્મરૂપ જ માનતા હોવા જોઇએ. અને તે ધર્મ પણ માત્ર સ્વકલ્પનામાત્રથી નહિ. કેમકે ઘણા મ્લેચ્છો સમાનરૂપે આ વધ કરે છે. તેથી કહી શકાય કે તેમના ધર્મમાં આ વધપ્રેરક વચન હોવું જોઇએ.) ॥૧૩૨॥ **શંકા** :–મ્લેચ્છોને એવી હિંસામાં પ્રવૃત્ત કરાવતું વચન અહીં રૂઢ નથી = પ્રસિદ્ધ નથી. **સમાધાન** :–આ જ પ્રમાણે તમારા વૈદિકવચનો એ મ્લેચ્છોમાં રૂઢ નથી. તેથી બંને વચન અપ્રમાણ ઠરશે. **શંકા** :–એ મ્લેચ્છવચનો અલ્પ છે, અને અનુચિત છે. સંસ્કારી નથી. **સમાધાન** :–'તમને પ્રાપ્ત થયેલા વચન પણ તેવા જ છે' તેમ મ્લેચ્છો માનતા હશે. કેમકે આશયભેદથી માન્યતાભેદ સંભવે છે. (અહીં ગા. ૧૩૩ ના ઉત્તરાર્દ્ધની થોડીક અવચૂરિ તૂટી ગઈ લાગે છે. આ જ પ્રમાણે ગા. ૧૩૪/૧૩૫ ની

१. चोदना–विधिवाक्यम्। प्रवर्तकःशब्दश्चोदना इति जैमिनीयसूत्रे

द्विजप्रवर्त्तकमित्याशंक्याह)-"अह तं ण वेइयं खलु, न, तंपि एमेव इत्थ वि ण माणं। अह तत्थासवणमिदं हविज्ज उच्छिन्नसाहत्ता ॥१३४॥ ण य तव्विवज्जणाओ उचिय (तव्वयणाओ-चिचय-पञ्चवस्तुके) तदुभयभावोत्ति तुल्लभणिईओ। अण्णावि कप्पणेवं साहम्मविहम्मओ दुट्ठा ॥१३५॥ (अत्र १३४।३५ गाथाद्वयस्य त्रुटितावचूरिः पञ्चवस्तुकसाहाय्येनैवं मया साधिता— अथ तं-म्लेच्छप्रवर्त्तकवचनं न वैदिकमित्यत्राह न, तदपि-द्विजप्रवर्तकवचनमपि, एवमेव-न वैदिकमित्यत्रापि न मानं-प्रमाणं निर्णायकमिति। अथ तत्र वेदे तदश्रवणं-म्लेच्छप्रवर्त्तक-वचनं न श्रूयत इत्यस्ति प्रमाणमित्याशङ्क्याह-इदं भवेत्) म्लेच्छप्रवर्त्तकमेव वचनं वेदेऽस्ति न द्विजप्रवर्त्तकं श्रवणमात्रस्यातन्त्रत्वादश्रवणस्योच्छिन्नशाखत्वेनोपपत्तेरिति तैरपि वक्तुं शक्य-त्वादिति ॥१३४॥ (न च तद्वचनादेव वेदवचनादेव तदुभयभावः धर्मदोषाभावः द्विजप्रवृत्तौ इति गम्यते। तुल्यभणितेः, वेदवचनादेव म्लेच्छप्रवृत्तौ धर्मदोषाभाव इति वचनस्य तुल्यत्वात्) अन्यापि कल्पना-ब्राह्मणपरिगृहीतत्वादिरूपा (साधर्म्यवैधर्म्यतः) भिल्लपरिगृहीतत्वादितुल्यत्वेन दुष्टेति ॥१३५॥ यस्मादेवं-"तम्हा ण वयणमित्तं सव्वत्थऽविसेसओ बुहजणेण। पत्थ पवित्तिणिमित्तं एवं दट्ठव्वं होइ॥" ॥१३६॥ तस्मान्न वचनमात्रमुपपत्तिशून्यं सर्वत्राविशेषतः कारणाद् बुधजनेन=विद्वज्जनेनात्र लोके प्रवृत्तिनिमित्तमेव द्रष्टव्यं भवति ॥१३६॥ "किं पुण विसी-

---

પણ ખંડિત અવચૂરિ જ ઉપલબ્ધ થાય છે. તે પણ ગા. ૧૩૩ ની અવચૂરિ રૂપે.- પંચવસ્તુકગ્રન્થની સહાયથી ખંડિત અવચૂરિને સાધવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો છે. અને તે મુજબ ગા. ૧૩૪ અને ગા. ૧૩૫ નો ભાવાર્થ આવો હોઇ શકે-) **શંકા :-** તે મ્લેચ્છપ્રવર્ત્તકવચન વૈદિક નથી. **સમાધાન :-** એમ તો મ્લેચ્છો પણ કહી શકે, કે 'બ્રાહ્મણપ્રવર્તકવચન' વૈદિક નથી.' આમ અહીં સમ્યગ્નિર્ણય કરાવનાર નિયામકપ્રમાણનો અભાવ છે. **શંકા :-**'વેદમાં મ્લેચ્છપ્રવર્તકવચન સંભળાતું નથી' આ જ 'મ્લેચ્છપ્રવર્ત્તક-વચન વૈદિક નથી' તેવો પૂરાવો આપતું પ્રમાણ છે. **સમાધાન :-** મ્લેચ્છોનું કહેવું છે કે 'વેદમાં મ્લેચ્છપ્રવર્તકવચન જ છે, બ્રાહ્મણપ્રવર્ત્તકવચન નથી. જે અમને ઉપલબ્ધ થયું છે.' બ્રાહ્મણોને એ વચન નથી સંભળાતું તેમાં, તો તેઓ પાસેના વેદમાં એ વચનો સૂચવતી શાખા ઉચ્છિન્ન=વિચ્છેદ પામી, તે હેતુ છે. આમ અશ્રવણ કંઈ પ્રમાણભૂત નથી. ॥૧૩૪॥ વળી વેદવચન હોવાથી જ બ્રાહ્મણની પ્રવૃત્તિમાં ધર્મ અને અદોષ છે તેમ કહેવું વ્યાજબી નથી, કેમકે મ્લેચ્છ પણ એમ જ કહી શકે કે, 'અમે અમારા વેદને અનુસારે પ્રવૃત્તિ કરતા હોવાથી અમારી પ્રવૃત્તિમાં ધર્મ અને અદોષ જ છે.' આ જ પ્રમાણે વેદ બ્રાહ્મણોથી પરિગૃહીત હોવાથી પ્રમાણ છે, ઇત્યાદિ કલ્પનાઓ 'વેદ ભીલપરિગ્રહીત હોવાથી પ્રમાણ છે' ઇત્યાદિ ઉત્તરોથી સાધર્મ્યવૈધર્મ્યના કારણે તુલ્યરૂપ જ છે. અને દુષ્ટ છે. ॥૧૩૫॥] આ પ્રમાણે મ્લેચ્છપ્રવર્ત્તકવચનની પ્રતિબંદી હોવાથી વેદવચનમાત્રથી ધર્મ અને અદોષ સિદ્ધ થતા નથી. તેથી યુક્તિરહિતના વચનમાત્ર તો સર્વત્ર સમાનરૂપે હોવાથી ડાહ્યા માણસોએ વચનમાત્રને પોતાની પ્રવૃત્તિમાં કારણતરીકે આગળ કરવું જોઇએ નહિ. ॥૧૩૬॥ પરંતુ વિશિષ્ટવચનને જ

ट्ठगं चिय जं दिट्ठेट्ठाहिं णो खलु विरुद्ध । तह संभवं सरूवं वियारिउं सुद्धबुद्धीए ॥१३७॥" किं पुनर्विशिष्टमेव वचनं प्रवृत्तिनिमित्तमिह द्रष्टव्यं, किं भूतं ? यद् दृष्टेष्टाभ्यां न खलु विरुद्धं तृतीयस्थानसंक्रान्तमित्यर्थः । तथा संभवत्स्वरूपं यन्न पुनरत्यन्तासंभवीति विचार्य शुद्धबुद्ध्या मध्यस्थयेति गाथार्थः ॥१३७॥ जहेह दव्वथया भावावयकप्पगुणजुया उ जयणाए । पीडुवगारो जिणभवणकारणादिति न विरुद्धं ॥१३८॥ यथेह प्रवचने द्रव्यस्तवाद् भावापत्कल्पगुणयुक्ताद् यतनया–यत्नेन पीडोपकारः पीडयोपकारो बहुगुणभावाज्जिनभवनकारणादेरिति न विरुद्धं ॥१३८॥

एतदेव स्पष्टयति-"सइ सव्वत्थाभावे, जिणाण भावावईइ जीवाणं । तेसिं नित्थरणगुणं णियमेण इहं तदायतणं ॥१३९॥ सदा सर्वत्र क्षेत्रेऽभावे जिनानां भावापदि जीवानां तेषां निस्तरणगुणं नियमेनेह लोके तदायतनं–जिनायतनम् ॥१३९॥ "तब्बिंबस्स पइट्ठा साहुणिवासो अ देसणाइ अ । इक्किक्कं भावावइनित्थरणगुणं तु भव्वाणं ॥१४०॥" तद्बिम्बस्य-जिनबिम्बस्य प्रतिष्ठा तत्र तथाविधसाधुनिवासश्च, विभागतो देशनादयश्चैकैकं तद्बिम्बप्रतिष्ठायत्र भावापन्निस्तरणगुणमेव भव्यानां प्राणिनाम् ॥१४०॥ "पीडागरीवि एवं एत्थं पुढवाइहिंसाजुत्ताओ । अण्णेसिं गुणसाहणजोगाओ दीसइ इहं तु ॥१४१॥" पीडाकारिण्यप्येवमत्र जिनभवने पृथिव्यादिहिंसा युक्तैवान्येषां प्राणिनां गुणसाधनयोगाद् दृश्यते एतच्च गुणसाधनमिहैवेति गाथार्थः ॥ १४१ ॥ "आरंभवओ वि इमा आरंभतरनिव्वित्तिदा पायं । एवंपि हु अणियाणा इट्ठा एसा वि हु मुक्खफला ॥ १४२ ॥ आरंभवतश्चेयं विहिताऽरंभान्तरनिवृत्तिदा

પ્રવૃત્તિના કારણ તરીકે સ્વીકારવું. આ વિશિષ્ટવચન દૃષ્ટ અને ઇષ્ટની વિરૂદ્ધ ન હોવું જોઈએ અર્થાત્ આ બે (દૃષ્ટ-ઇષ્ટ)ને છોડી અન્યરૂપ ન હોવું જોઈ એ. તથા મધ્યસ્થબુદ્ધિથી વિચારીએ તો સંભવિતસ્વરૂપવાળું હોવું જોઈએ નહિ કે અત્યન્ત અસંભવિતસ્વરૂપવાળું. ॥૧૩૭॥ દૃષ્ટાન્ત આપે છે,–જેમકે આ જૈનપ્રવચનમાં (=શાસનમાં) 'જિનભવન કરાવવું" વગેરે રૂપ અને ભાવઆપત્તિનિવારકગુણયુક્ત યતનાથી થતા દ્રવ્યસ્તવથી થતો અલ્પપીડા દ્વારા ઉપકાર (=બહુગુણ) વિરૂદ્ધ નથી ॥૧૩૮॥

[દ્રવ્યસ્તવ ગુણાન્તરમાં કારણભૂત]

આ જ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે. હંમેશા અને સર્વત્ર ભાવજિનની હાજરી હોતી નથી. ભાવજિનનો આ અભાવ જીવોને માટે ભાવઆપત્તિરૂપ છે. આ ભાવઆપત્તિમાંથી નિસ્તાર કરવાનો ગુણ આ લોકમાં નિશ્ચયથી તેમના આયતન (=જિનાલય) માં જ છે ॥૧૩૯॥ આ વાતની ગડ બરાબર બેસાડતા કહે છે. આ જિનાલયમાં જિનબિંબની પ્રતિષ્ઠા, ત્યાં (નજીકમાં) એક વિભાગમાં, ઉત્તમ મુનિવરોનો નિવાસ, અને દેશનાવગેરે, આ પ્રત્યેક વસ્તુ ભવ્યજીવોની ભાવઆપત્તિને નિવારવાના ગુણવાળી છે. ॥૧૪૦॥ તેથી જિનભવનને આશ્રયી થતી પૃથ્વીવગેરેજીવોની હિંસા પીડાકારક હોવા છતાં પણ યુક્તિયુક્ત છે. કેમકે બીજા અનેક પ્રાણીઓ પર ઉપકાર કરનારી બને છે. અહીં પણ આ ઉપકાર થતો સ્પષ્ટ દેખાય જ છે. ॥૧૪૧॥ પ્રાયઃ વિધિપૂર્વક કરાતી હોવાથી અને આરંભમાંથી નિવૃત્તિરૂપફળ આપનારી હોવાથી આ હિંસા અનિદાન (=વિહિત) છે અને બીજાઓને પણ આવી

प्रायः विधिना कारणादेवमपि चानिदाना विहिता परस्येष्टा चैषापि पीडा मोक्षफलाऽभ्युदयायैवेति गाथार्थः ॥१४२॥ **ता एयंपि अहम्मो णो इह जुत्तंपि वेज्जनायमिणं । हंदि गुणंतरभावा, इहरा वेज्जस्स वि अहम्मो ॥१४३॥** तत्–तस्मादस्यां पीडायामधर्मो न, गुणभावेनेति, इह युक्तमपि वैद्यज्ञातमिदं प्रागुक्तं हंदि गुणान्तरभावाद्दर्शितं चैतदितरथा विधिना गुणान्तराभावे वैद्यस्याप्यधर्म एव पीडायां स्यादिति ॥१४३॥

ण य वेअगया चेवं सम्मं आवईगुणन्निया एसा । ण य दिट्ठगुणा तज्जुय तदंतरनिविती नेव ॥१४४॥ न च वेदगताप्येवं जिनभवनादिगतहिंसावत्सम्यगापद्गुणान्विता एषा हिंसा, तामन्तरेणापि जीवानां भावापदभावात्, न च दृष्टगुणा साधुनिवासादिवत्, तथानुपलब्धेस्तद्युक्तत‌दन्तरनिवृत्तिदा हिंसायुक्तक्रियान्तरनिवृत्तिदा, नैव=नहि प्राक्तने वधप्रवृत्ता याज्ञिका ॥१४४॥ "**ण य फलुद्देसपवित्तितो इय मोक्खसाहगावित्ति । मोक्खफलं च सुवयणं, सेस अत्थाइवयणसमं ॥ १४५ ॥**" न च फलोद्देशप्रवृत्तित इयं हिंसा मोक्षसाधिकापि, 'श्वेतवायव्यमजामालभेत भूतिकाम' इति श्रुतेः मोक्षफलं च सुवचनं=स्वागमः, शेषमर्थादिवचनसमं, फलभावेऽप्यर्थशास्त्रादितुल्यमिति गाथार्थः ॥१४५॥ इहैवागमविरोधमाह– '**अग्गी मा एआओ एणाओ मुंचउत्तिय सुईवि । तप्पावफला अंधे तमम्मि इच्चाइयसईवि**

(મોક્ષ=અભ્યુદય કરનારી) હોવાથી આ હિંસા ઈષ્ટ છે. ॥૧૪૨॥ તેથી આ પીડામાં ગુણ હોવાથી અધર્મ નથી. અહીં પૂર્વપક્ષે (A) મુદ્દામાં આપેલ વૈદ્યદૃષ્ટાન્ત યોગ્ય જ છે. કેમ કે ત્યાં પણ (=વૈદ્યસ્થળે પણ) ગુણાન્તરની હાજરી હોવાથી જ પીડા અધર્મરૂપ નથી. નહિતરતો વિધિપૂર્વક થતી વૈદ્યક્રિયા પણ જો ગુણાન્તરમાં કારણ ન બનતી હોય, તો તે પીડામાં વૈદ્યને અધર્મ જ થાય.

[વેદહિંસામાં ભાવઆપત્તિનો અભાવ]

વેદમાં બતાવેલી હિંસા જિનભવનાદિમાં સૂચવેલી હિંસાની કોટિને આંબી શકે તેમ નથી. કારણકે ભાવઆપત્તિનિવારક–ગુણવાળી નથી. કારણકે એવી કોઈ ભાવઆપત્તિ જ નથી કે જે દૂર કરવા વૈદિકહિંસા કરવી પડે. વળી આ વૈદિકહિંસામાં સાધુજનનિવાસવગેરે દૃષ્ટગુણો પણ નજરે ચડતા નથી. તેમજ એ હિંસા હિંસાયુક્ત અન્યક્રિયામાંથી નિવૃત્તિમાં કારણ પણ બનતી નથી. અર્થાત્ પૂર્વમાં પ્રવૃત્ત થયેલી યજ્ઞીયહિંસા ઉત્તરકાલીન હિંસાને અટકાવનારી બનતી નથી. ॥૧૪૪॥ વળી આ હિંસા તે–તે સાંસારિક ફળના ઉદ્દેશથી થતી પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી પણ મોક્ષસાધક બનતી નથી. જેમકે 'આબાદીની ઇચ્છાવાળાએ શ્વેત વાયવ્યઅજ (=બકરા)ને હોમવો' વગેરે વેદવચનો યાજ્ઞિકહિંસા સાંસારિક ફળ માટે જ દર્શાવે છે. વાસ્તવમાં તો જે વચન મોક્ષફળક પ્રવૃત્તિ દર્શાવે તેજ વચન સુવચન=સુંદર આગમરૂપ છે. બાકીના સાંસારિક લાભની પ્રવૃત્તિ દર્શાવનારા વચનોથી તે–તે લાભ મળે, તો પણ તે વચનો સુવચન=આગમરૂપ નથી. પણ અર્થશાસ્ત્રના વચનતુલ્ય છે. ॥૧૪૫॥ વેદવિહિતહિંસાને ધર્મરૂપ માનવામાં તેમના જ આગમસાથે વિરોધ આવતો દર્શાવે છે. 'અગ્નિ મને આ હિંસાથી કરાયેલા પાપથી છોડાવે. (અહીં છાન્દસપ્રયોગ હોવાથી मोचयतु (=છોડાવે) અર્થમાં 'मुञ्चतु'

॥१४६॥ 'अग्निर्माभेतस्माद्धिंसाकृतादेनसः=पापान्मुञ्चतु' इति छान्दसत्वान्मोचयत्विति श्रुतिरपि विद्यते–वेदवागित्यर्थः, तत्पापफलात्तदुक्तहिंसाफलात्, तमसीत्यादि च स्मृतिरपि विद्यते 'अन्धे तमसि मज्जामः पशुभिर्ये यजामहे । हिंसा नाम भवेद्धर्मो न भूतो न भविष्यती'ति वचनादिति गाथार्थः ॥१४६॥ 'अत्थि जओ ण य एसा, अण्णत्था तीरई इहं भणिउं । अविणिच्छया ण एवं इह सुव्वइ पाववयणं तु ॥१४७॥ अस्ति यतः श्रुतिः स्मृतिश्च न चैषाऽन्यार्था–अविधिदोष-निष्पन्नपापार्था शक्यते इह वक्तुं, कुतः ? इत्याह–अविनिश्चयात्,–प्रमाणाभावादित्यर्थः । न चैवमिह जिनभवनादौ श्रूयते पापवचनं प्रवचन इति गाथार्थः ॥१४७॥ "पारिणामियं सुहं नो तेसिं इच्छिज्ज णय सुहंपि । मंदापत्थकयसमं ता तमुवण्णासमित्तं तु ॥१४८॥ परिणामसुखं च न तेषां जिनभवनादौ हिंस्यमानानामिष्यते तन्निमित्तं जैनै नंच सुखमपि मन्दापथ्यकृतसमं विपाकदारुणमिष्यते । यस्मादेवं तस्मात्तदुपन्यासमात्रमेव ॥१४८॥ 'इय दिट्ठेट्ठ विरुद्धं जं वयणं परिसा पवत्तस्स । मिच्छाइभावतुल्लो सुहभावो हंदि विण्णेओ ॥१४९॥ एवं दृष्टेष्टविरुद्धं यद्वचनमीदृशात्प्रवृत्तस्य सतः म्लेच्छादिभावतुल्यः शुभभावो हंदि विज्ञेयो मोहादिति गाथार्थः ॥ १४९ ॥

પદનો પ્રયોગ છે.) એવા વેદવચન છે. વળી 'હિંસાથી થતા પાપના ફળથી અંધકારમાં ડૂબી રહ્યા છીએ' એવા અર્થવાળી સ્મૃતિ પણ છે. 'જે અમે પશુઓથી યજ્ઞ કરીએ છીએ. તે અમે બધા ભયંકર અંધકારમાં ડૂબી રહ્યા છીએ. (અર્થાત્ આ પાપના ફળથી ભાવી-ખુબ ભયંકર છે) કેમકે હિંસા ધર્મરૂપ બને તેવી વાત કદી બની નથી અને બનશે નહિ.' ॥૧૪૬॥ આમ વેદવિહિતહિંસાને અધર્મ તરીકે ઠેરવતી શ્રુતિ અને સ્મૃતિ છે. **શંકા :–** આ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ વેદવિહિતહિંસામાં થતી અવિધિના દોષથી ઉત્પન્ન થતા પાપ અંગે છે. **સમાધાન :–**આમ વિશેષઅર્થ કરવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. તેથી તે હિંસા અધર્મ-રૂપ જ છે. જ્યારે આ પ્રમાણે જિનભવન વગેરેઅંગેની હિંસાને પાપ ઠેરવતા કોઈ વચન અમારા આગમમાં નથી. ॥૧૪૬॥ (હવે પૂર્વપક્ષના 'B' મુદ્દાનો જવાબ આપે છે.) વળી આ યજ્ઞમાં હોમાતા જીવોને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી તે જીવોને માટે પોતાનો આ વધ પરિણામે સુખકર બને છે' એવી છેતરામણી માન્યતા જિનભવનવગેરે દ્રવ્યસ્તવકરતા જૈનો રાખતા નથી. જૈનો એવો ભૂલભરેલો દાવો કરતા નથી કે 'આ જિનભવન-આદિદ્રવ્યસ્તવમાં હણાતા જીવોને આ વધ પરિણામે સુખકર થાય છે.' વળી યજ્ઞીયહિંસાથી તમને જે સુખ અભિષ્ટ છે. જૈનોને દ્રવ્યસ્તવથી તેવા સુખની ઝંખના પણ નથી, કેમકે 'આ સુખો મન્દાપથ્યતુલ્ય હોઈ પરિણામે ભયંકર છે' એમ જૈનોને હાડોહાડ લાગેલું હોય છે. (શીઘ્ર અહિતકર બનતા ઝેરવગેરે ઉગ્ર અપથ્ય છે. લાંબાકાળે અહિતકરબનતા પદાર્થો મંદઅપથ્ય છે. નારકાદિભવો ઉગ્ર અપથ્ય છે તો સંક્લિષ્ટભોગો મંદાપથ્ય છે.) તેથી તમારી સુખની વાત માત્ર રજુઆત પૂરતી જ છે. તથ્યવાળી નથી. ॥૧૪૮॥ (પૂર્વપક્ષના 'C' મુદ્દાનો પ્રત્યુત્તર બતાવે છે.) આ પ્રમાણે દૃષ્ટ અને ઈષ્ટથીવિરુદ્ધ વચનોથી પ્રવૃત્ત થનારનો શુભભાવ બ્રાહ્મણઆદિની હત્યા કરનાર મ્લેચ્છના શુભભાવ જેવો છે, અનેમોહથી (=અવિવેકથી) કલ્પના કરાયેલો છે. ॥૧૪૯॥

'एगिंदियाइ अह' इत्यादि यदुक्तं तत्परिहारार्थमाह—"एगिंदियाइभेओऽवितथं नणु पावभेयहेउ-त्ति। इट्ठो तएवि समए, तहसुद्ददियाइभेएणं ॥१५०॥ एकेन्द्रियादिभेदोऽप्यत्र व्यतिकरे ननु पापभेदहेतुरित्येवमिष्टस्तवापि स्वमते तथा–तेनप्रकारेण शूद्रद्विजादिभेदेनेति गाथार्थः ॥१५०॥ एतदेवाह 'सुद्दाण सहस्सेणवि ण बंभवज्झेह घाइएणंति। जह तह अप्पबहुत्तं, एत्थवि गुणदोसचिंताए ॥१५१॥ शूद्राणां सहस्रेणापि न ब्रह्महत्येह घातितेनेति यथा भवतां तथाऽल्पबहुत्वमत्रापि गुणदोषचिन्तायां ज्ञेयमिति गाथार्थः ॥१५१॥ "अप्पा च होइ एसा एत्थ जयणाइ वट्टमाणस्स। जयणाउ धम्मसारो विन्नेया सव्वकज्जेसु ॥ १५२ ॥ अल्पा च भवत्येषा हिंसात्र यतनया प्रवर्त्तमानस्य जिनभवनादौ, यतना च धर्मसारो विज्ञेया सर्वकार्येषु ग्लानादिषु यतनाभावशुद्धिभ्यां हेत्वनुबन्धहिंसाऽभावे स्वरूपतः पर्यवसानमेवाल्पत्वं न चाल्पोऽपि ततो बन्धो 'इत्था एसावि मोक्खफलं'त्ति प्रागेवोक्तत्वादिति प्रामाणिकाः, 'अणुमित्तोवि न कस्सइ बंधो परवत्थु-

---

[યતનાયુક્ત દ્રવ્યસ્તવ તત્ત્વથી અહિંસારૂપ]

હવે એકેન્દ્રિયની હિંસા વગેરે અંગેના પૂર્વપક્ષના 'D' મુદ્દાનો સણસણતો ઉત્તર આપે છે. અને તેમણે દર્શાવેલી પ્રતિબન્દીને ઉખેડી નાખે છે. "એકેન્દ્રિય વગેરેની હિંસા અહીં (પૂજા વગેરેના સંબંધમાં) પાપના ભેદમાં હેતુ બને છે તે શૂદ્ર અને બ્રાહ્મણના દૃષ્ટાંતથી તમને પણ સંમત છે જ. 'એકેન્દ્રિયની હિંસાથી પંચેન્દ્રિયની હિંસા જેટલું પાપ લાગતું નથી' આ અમારો મત છે. ॥૧૫૦॥ તમે કહો છો કે 'હજાર શૂદ્રોને હણવા છતાં એક બ્રાહ્મણની હત્યા જેટલું પાપ લાગતું નથી.' આમ હિંસાના ગુણદોષના વિચારમાં તમે શૂદ્ર અને બ્રાહ્મણની હિંસાથી થતા પાપમાં ભેદ બતાવ્યો (જો કે અમને આ સંમત નથી.) તેમ અમે એકેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયની હિંસાથી થતાં પાપમાં ભેદ માનીએ છીએ (જે અત્યંત સંગત છે.) તેથી આ દોષ બતાવી કાચના ઘરમાં રહીને બીજાના ઘર પર પથરા નાખવા સારા નથી. ॥૧૫૧॥ વળી અમને તો એકેન્દ્રિયની હિંસા પણ પસંદ તો નથી જ, તેથી જિનભવનવગેરે દ્રવ્યસ્તવમાં ખૂબ જયણાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરીને આ હિંસા પણ બને એટલી અલ્પ થાય તેવો જ આશય રાખીએ છીએ. તેથી જ ગ્લાનની વૈયાવચ્ચ વગેરે સર્વકાર્યોમાં ધર્મના સાર તરીકે જયણાને જ સ્વીકારીએ છીએ. આમ જિનભવનવગેરે દ્રવ્યસ્તવમાં જયણાને કારણે હેતુહિંસાનો અને શુદ્ધ ભાવને કારણે અનુબંધહિંસાનો અભાવ હોય છે. અને માત્ર સ્વરૂપહિંસા જ રહે છે, જે અત્યંત અલ્પ છે. અહીં 'અલ્પત્વ' માત્ર સ્વરૂપહિંસાની હાજરીને અપેક્ષીને જ કહ્યું છે. કર્મબંધની અપેક્ષાએ નહિ. કેમકે જયણાપૂર્વકની દ્રવ્યસ્તવાદિ પ્રવૃત્તિઓ 'આ પણ મોક્ષફળદેનારી તરીકે ઇષ્ટ છે' ઈત્યાદિ પૂર્વે દર્શાવેલા વચનોથી અલ્પપણ કર્મબંધમાં કારણ બનતી નથી.—આમ પ્રામાણિકોનું મંતવ્ય છે. સિદ્ધાન્તવાદીઓનો અભિપ્રાય આ છે.–કોઇને પણ પર વસ્તુને આશ્રયી અલ્પપણ બંધ થતો નથી (અર્થાત્ સર્વત્ર સ્વશુભાશુભ ભાવ જ બંધઆદિ પ્રત્યે કારણ છે, અનુબંધાદિહિંસાના અભાવ સ્થળે શુભભાવને કારણે કર્મબન્ધ નથી. સ્વરૂપહિંસા તો પરવસ્તુરૂપ હોઈ કર્મબન્ધ પ્રત્યે કારણ જ નથી.–આમ બન્ને અભિપ્રાયથી જયણાશુદ્ધક્રિયામાં કર્મબન્ધનો અભાવ સિદ્ધ છે.) ॥૧૫૨॥ અહીં

पच्चया भणिओ'त्ति सैद्धान्तिकाः ॥१५२॥ "जयणेह धम्मजणणी जयणा धम्मस्स पालणी चेव । तव्वुड्ढिकरी जयणा एगंत सुहावहा जयणा ॥१५३॥" यतनेह धर्मजननी ततः प्रसूतेः, यतना धर्मस्य पालनी चैव प्रसूतरक्षणात्, तद्वृद्धिकारिणी यतना, इत्थं तद्वृद्धेः । एकान्तसुखावहा यतना सर्वतोभद्रत्वादितिगाथार्थः ॥१५३॥ "जयणाए वट्टमाणो जीवो सम्मत्तणाणचरणाणं । सद्धाबोहासेवणभावेणाराहगो भणिओ ॥१५४॥" यतनया वर्त्तमानो जीवः परमार्थेन सम्यक्त्वज्ञानचरणानां त्रयाणामपि श्रद्धाबोधासेवनभावेन हेतुनाऽऽराधको भणितस्तथा प्रवृत्तेरिति गाथार्थः ॥१५४॥ "एसा य होइ णियमा तयहिगदोसणिवारिणी जेण । तेण णिवित्तिपहाणा विन्नेया बुद्धिमंतेणं" ॥१५५॥ एषा च भवति नियमाद् यतना तदधिकदोषविनिवारिणी येनानुबन्धेन तेन निवृत्तिप्रधाना तत्त्वतो विज्ञेया बुद्धिमता सत्वेन ॥१५५॥ 'सा इह परिणयजलदलविसुद्धरुवाउ होइ विण्णेया । अत्थव्वओ महंतो सव्वो सो धम्महेउत्ति ॥१५६॥' सा यतनेह जिनभवनादौ परिणतजलदलविशुद्धिरूपैव भवति प्रासुकग्रहणेनार्थव्ययो यद्यपि महान् भवति, तथापि सर्वोऽसौ धर्महेतुः स्थाननियोगादिति गाथार्थः ॥ १५६ ॥ प्रसंगमाह 'एत्तोच्चिय णिद्दोसं सिप्पाइविहाणमो जिणिंदस्स । लेसेण सदोसं पिहु बहुदोसणिवारणत्तेणं ॥१५७॥ वरबोहिलाभओ सो सव्वुत्तमपुण्णसंजुओ भयवं । एगंतपरहिअरओ, विसुद्धजोगो महासत्तो ॥१५८॥ जं बहुगुणं पयाणं तं णाउण तहेव देसेइ । ते रक्खंतस्स तओ जहोचियं

(જિનશાસનમાં અથવા દ્રવ્યસ્તવાદિ અનુષ્ઠાનોમાં) જયણા ધર્મની માતા છે (કેમકે જયણાના ભાવથી જ ધર્મ પ્રગટે છે.) વળી જયણા જ ધર્મનું પાલન કરે છે. (કેમકે ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મનું રક્ષણ કરે છે.) તથા જયણા જ ધર્મમાં વૃદ્ધિ કરે છે. (કેમકે જયણાના ભાવથી જ ધર્મનો આશય પુષ્ટ બને છે.) આમ જયણા જ સર્વતોભદ્ર હોવાથી એકાન્તે સુખાવહા (=સુખ લાવનારી) છે. ॥૧૫૩॥ યતનાથી પ્રવર્તતો જીવ જ પરમાર્થથી શ્રદ્ધા, બોધ અને આસેવન દ્વારા ક્રમશઃ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રનો આરાધક થાય છે. કેમકે તેજપ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરે છે. (જયણાનો પરિણામ ભગવાને પ્રરૂપેલા જીવભેદો પ્રત્યેની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે, નિર્ધ્વંસપરિણામ શ્રદ્ધાનો અભાવ સૂચવે છે. વળી આશ્રવ અને સંવરનું સાચું જ્ઞાન તો જ કહેવાય જો જયણાપૂર્વક અપ્રમત્તપણે પ્રવૃત્તિ કરતો હોય....અને સંવરરૂપ ચારિત્રની હાજરી જયણાપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ વિના સંભવે જ શી રીતે?) ॥૧૫૪॥ આ જયણા અનુબંધથી અધિક દોષોમાંથી અવશ્ય નિવૃત્તિ કરાવનારી હોવાથી નિવૃત્તિપ્રધાન (જયણાપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ પણ વાસ્તવમાં દોષમાંથી નિવૃત્તિરૂપ) છે. એમ બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ સમજવું. ॥૧૫૫॥ જિનભવનઆદિઅંગે આ જયણા પ્રાસુકજળ અને દળવિશુદ્ધિરૂપ જ સમજવી. અર્થાત્ પ્રાસુક (=અચિત્ત–ગાળેલું) પાણીવગેરેના ઉપયોગથી જિનભવન બનાવવામાં જયણાનું પાલન છે. અલબત્ત પ્રાસુકજળના ઉપયોગમાં ખર્ચ ઘણો વધી જવાનો સંભવ છે. છતાંપણ આ ખર્ચવગેરે સુસ્થાનેજ થતો હોવાથી ધર્મમાં જ કારણભૂત બને છે. ॥૧૫૬॥ પ્રસંગને અનુલક્ષી બીજી વાત કરે છે. જયણાગુણ હોવાને કારણે જ આદ્ય જિનેશ્વર=ઋષભદેવ ભગવાને બતાવેલી શિલ્પ વગેરે કળા અંશે સદોષ હોવા છતાં બહુદોષનિવારક બનીને અનુબં-

कह भवे दोसो ॥१५९॥ तत्थ पहाणो अंसो बहुदोसनिवारणे हि जगगुरुणो। णागाइ रक्खणे जह कड्ढणदोसेवि सुहजोगो ॥ १६० ॥ एवं णिवित्तिपहाणा विण्णेया तत्तओ अहिंसेयं। जयणावओ उ विहिणा पूयाइगयावि एमेव ॥१६१॥' आसां व्याख्या–अतएव यतनागुणान्निर्दोषं शिल्पादिविधानं जिनेन्द्रस्याद्यस्य लेशेन सदोषमपि सद् बहुदोषनिवारणत्वेनानुबन्धत इति गाथार्थः ॥१५७॥ एतदेवाह–वरबोधिलाभतः सकाशात् स जिनेन्द्रः सर्वोत्तमपुण्यसंयुक्तो भगवान् एकान्तपरहितरतस्तत्स्वभावत्वाद्विशुद्धयोगो महासत्त्व इति गाथार्थः ॥१५८॥ यद्बहुगुणं प्रजानां–प्राणिनां तज्ज्ञात्वा तथैव देशयति भगवांस्तावत्ततो (तान् रक्षतः ?) यथोचितमनुबन्धतः कथं भवेद्दोषो नैवेति गाथार्थः ॥१५९॥ एतदेव स्पष्टयति–तत्र शिल्पादिविधाने प्रधानोंऽशो बहुदोषनिवारणे हि जगद्गुरोस्ततश्च नागादिरक्षणे यथा जीवितरक्षणेनाकर्षणाद्दोषेऽपि कण्टकादेः शुभयोगो भवतीति गाथार्थः ॥१६०॥ एवं निवृत्तिप्रधानानुबन्धमधिकृत्य विज्ञेया तत्त्वतोऽहिंसा, इयं जिनभवनादिहिंसा, यतनावतस्तु विधिना क्रियमाणा पूजादिगताप्येवमेव तत्त्वतोऽहिंसेति गाथार्थः ॥१६१॥

प्रसङ्गमाह–'सिय पूआओवगारो ण होइ कोवि पुज्जणिज्जाणं। कयकज्जत्तणओ तह जायइ आसायणा चेव ॥१६२॥ स्यात्, पूजयोपकारस्तुष्टयादिरूपो न भवति कश्चिदिह पूज्यानां तीर्थकृतां कृतकृत्यत्वादिति युक्तिः, तथा जायते आशातना चैवमकृतकृत्यत्वापादनेनेति गाथार्थः ॥१६२॥ ता अहिगणिवत्तीए गुणंतरं णत्थि एत्थनियमेणं। इय एयगया हिंसा सदोसमो

धथी શુદ્ધ ઠરે છે. ।।૧૫૭।। તે જિનેશ્વર શ્રેષ્ઠ બોધિલાભના કારણે સર્વ શ્રેષ્ઠ પુણ્યના સ્વામી હતા, ભગવાન્ ('ભગ'પદના ઐશ્વર્યવગેરે અર્થોથી યુક્ત) હતા, સ્વભાવથી જ એકાન્તે પરકલ્યાણમાં રત હતા, વિશુદ્ધયોગોવાળા હતા, અને મહાસત્ત્વવાળા હતા. ।।૧૫૮।। આ પરમાત્મા જ્ઞાનોપયોગદ્વારા પ્રજાને જે અને જેટલું હિતકર હોય તેનો બોધ મેળવી લોકોને તે અને તેટલું જ દેખાડે છે. ઉપદેશે છે. ભગવાન્ આમ યથોચિત જ પ્રવૃત્તિ કરતા હોવાથી તેમાં અનુબંધથી દોષનો સંભવ છે જ નહિ. ।।૧૫૯।। આ જ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે. ભગવાને શિલ્પ વગેરેનું જ્ઞાન લોકોને આપ્યું, તેમાં ભગવાનનો મુખ્ય આશય બહુદોષનિવારણનો જ હતો. જેમકે સાપ વગેરેથી બાળકનું જીવન રક્ષવા માટે ખેંચવા જતાં કાંટાવગેરે વાગી જવાનો દોષ હોવા છતાં એ શુભયોગ જ ગણાય છે. ।।૧૬૦।। આમ નિવૃત્તિપ્રધાન અનુબંધને કારણે જ જિનભવનવગેરેમાં થતી હિંસા પણ તત્ત્વથી તો અહિંસા જ છે. એ જ પ્રમાણે જયણાપૂર્વક વિધિ મુજબ કરાતી પૂજામાં થતી હિંસા પણ તત્ત્વથી તો અહિંસા જ છે. ।।૧૬૧।।

[વીતરાગ કૃતકૃત્ય હોવાથી પૂજ્ય]

પૂર્વપક્ષ :–જિનપૂજાનાં દોષ ઉદ્ભાવિત કરતા પ્રસંગ બતાવે છે. "તીર્થંકરો કૃતકૃત્ય છે. વીતરાગી છે. તેથી આ પૂજાથી તેમના પર કોઇ ઉપકાર થવાનો નથી. અને તેઓ આ પૂજાથી પ્રસન્ન પણ થવાના નથી. કેમકે તેઓ વીતરાગ છે, તેથી તેમની પૂજા કરવામાં તો તેઓ 'હજી કૃતકૃત્ય નથી. તેઓને પૂજાઆદિનું પ્રયોજન બાકી છે.' એવી આપત્તિ છે, જે તેમની મહા આશાતનારૂપ છે. ।।૧૬૨।। તથા 'પૂજા અધિક હિંસાની

होइ णायव्वा ॥१६३॥ तदधिकनिवृत्त्या हेतुभूतया गुणान्तरं नास्त्यत्र नियमेन पूजादौ इयमेतद्गता हिंसा सदोषैव भवति ज्ञातव्या कस्यचिदनुपकारादिति गाथार्थः ॥१६३॥ अत्रोत्तरं 'उवगाराभावे वि हु चिंतामणिजलणचंदणाईण । विहिसेवगस्स जायइ तेहिंतो सो पसिद्धमिणं ॥१६४॥ उपकाराभावेऽपि चिन्तामणिज्वलनचन्दनादिभ्यः सकाशाद्विधिसेवकस्य पुंसो जायते तेभ्य एव स उपकारः, प्रसिद्धमेतल्लोक इति ॥१६४॥ 'इय कयकिच्चेहिंतो तब्भावे णत्थि कोइवि विरोहो। एत्तोच्चिय ते पुज्जा का खलु आसायणा तीए ॥ १६५ ॥ एवं कृतकृत्येभ्यः पूज्येभ्यः सकाशात्तद्भावे–उपकारभावे नास्ति कश्चिद्विरोध इति । अतएव कृतकृत्यत्वाद् गुणात्ते भगवन्तः पूज्या एव, का खल्वाशातना तया पूजयेति गाथार्थः ॥१६५॥ 'अहिगणिवित्तिवि इहं भावेणाहिगरणाणिवित्तीओ। तद्दंसणसुहजोगा गुणंतरं तीइ परिसुद्धं ॥१६६॥ अधिकनिवृत्तिरप्यत्र पूजादौ भावेनाधिकरणान्निवृत्तेः कारणात्, तद्दर्शनशुभयोगाद् गुणान्तरं तस्यां पूजायामिति गाथार्थः ॥१६६॥ 'ता एयगया चेवं हिंसा गुणकारिणित्ति विन्नेया। तह भणियणायओच्चिय एसा अप्पेह जयणाए ॥१६७॥ तत्–तस्मादेतद्गतापि–पूजागताप्येवं हिंसा गुणकारिणीति विज्ञेया, तथा भणितन्यायत एवाधिकनिवृत्त्या एषा हिंसाऽल्पेह यतनयेति गाथार्थः ॥ १६७ ॥ 'तह संभवंतरूवं सव्वं सव्वण्णुवयणओ एयं । तं णिच्छियं हि आगमपउत्तगुरुसंपदाएहिं

નિવૃત્તિ દ્વારા ગુણાંતરમાં કારણ બને છે' એ વાત ગલત છે. કેમકે પૂજાથી બીજો કોઇ વિશેષ લાભ દેખાતો જ નથી. કેમકે પૂજ્ય કૃતકૃત્ય હોવાથી તમે પૂજા કરો તો પણ તે તમારા પર ખુશ થઈ તમને કંઈ આપવાનો નથી. અને ન કરો તો કંઈ લઇ લેવાનો નથી. તેથી પૂજામાં રહેલી હિંસા સદોષ જ છે ॥૧૬૩॥ પૂર્વપક્ષની આ દોષ સ્થાપનાનું નિરાકરણ બતાવે છે. પૂજાથી પૂજ્ય ઉપર ઉપકાર થતો ન હોવાછતાં લાભ છે ચિંતામણિરત્ન અગ્નિ, ચંદન વગેરેની વિધિપૂર્વક પૂજાઆદિ સેવા કરનારને લાભ થાય છે. આ લાભ ચિંતામણિવગેરે તરફથી મળ્યો એમ જ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. (વિધિથી પૂજાયેલું ચિંતામણિ રત્ન વાંછિતદાતા બને છે. વિધિપૂર્વક અગ્નિના સેવનથી ઠંડી ઊડે છે અને ચંદનથી શીતળતા મળે છે. આ ત્રણેને તમારી વિધિથી કોઈ લાભ નથી છતાં તમને ફળ મળે જ છે.) ॥૧૬૪॥ બસ આજ પ્રમાણે કૃતકૃત્યપરમાત્મા તરફથી કોઇ લાભ થતો ન હોવાછતાં પૂજા નિષ્ફળ નથી, તેથી કૃતકૃત્ય પરમાત્માની પૂજા કરવામાં વિરોધ પણ નથી. બલ્કે તેઓ કૃતકૃત્ય છે, માટે જ પૂજનીય છે. પૂજા કરવાથી તેમના આ કૃતકૃત્યત્વગુણ પ્રત્યેનો આદરભાવ વ્યક્ત થાય છે અને તેમાં ક્રમે કરીને તે ગુણ પ્રાપ્ત થવાનો મહાન લાભ છુપાયેલો છે. બોલો ! હવે એ કૃતકૃત્યની પૂજા કરવામાં એમની શી આશાતના થશે ? ॥૧૬૫॥ પૂજામાં ભાવથી અધિકરણની નિવૃત્તિનો આશય હોવાથી પૂજા હિંસાદિઅધિકદોષની નિવૃત્તિમાં કારણ બને છે જ. તથા પૂજાના દર્શન–પૂજ્યના દર્શનવગેરેથી પ્રગટતા શુભયોગો દ્વારા પૂજાથી ગુણાન્તરની પ્રાપ્તિ પણ શક્ય છે. ॥૧૬૬॥ તેથી કૃતકૃત્ય પૂજ્યની પૂજામાં થતી હિંસા પણ ગુણકારી જ છે. અને અધિકહિંસાની નિવૃત્તિ માટે હોવાથી અને જયણાપૂર્વક હોવાથી જ આ હિંસા અલ્પ છે. ॥૧૬૭॥ **શંકા :–**તમે વાતો તો સુફિયાણી કરી, પણ

॥१६८॥ तथा संभवद्रूपं सर्वं सर्वज्ञवचनत एतत् । तन्निश्चितं हितागमप्रयुक्तगुरुसंप्रदायेभ्यः ॥१६८॥ **वेयवचनं तु णेवं अपोरुसेयं तु तयं मयं जेण । इणमच्चंतविरुद्धं, वयणं चापोरुसेयं च ॥१६९॥** वेदवचनं तु नैवं संभवत्स्वरूपं अपौरुषेयमेव तन्मतं येन कारणेनेदमत्यन्तविरुद्धं वर्त्तते, यदुत वचनं चापौरुषेयं चेति गाथार्थः ॥१६९॥ एतद्भावनायाह–'**जं वुच्चइत्ति वयणं पुरिसाभावे उ णेवमेयंति । ता तस्सेवाभावो णियमेण अपोरुसेयत्ते ॥१७०॥** यद्–यस्मादुच्यत इति वचनमित्यन्वर्थसंज्ञा पुरुषाभावे तु नैवमेतद्, नोच्यत इत्यर्थः । तत्, तस्यैव वचनस्याभावो नियमेनापौरुषेयत्वे सत्यापद्यते ॥१७०॥ **तव्वावारविरहियं णय कत्थइ सुव्वइ इहं वयणं । सवणेविय णासंका अदिस्सकत्तुब्भवाऽवेइ ॥१७१॥** तद्व्यापारविरहितं न च कदाचित् श्रूयते, इह च लोके श्रवणेऽपि च नाशङ्काऽदृश्यकर्त्रुद्भवाऽपैति प्रमाणाभावादिति गाथार्थः ॥ १७१ ॥ "**अद्दिस्सकत्तिगं णो, अण्णं सुव्वइ कहं णु आसंका । सुव्वइ पिसायवयणं कयाइ एयं तु ण**

તે પ્રમાણે સંભવે તેની ખાતરી શી? **સમાધાન :–** પૂજાવગેરેનું ઉપરોક્ત સ્વરૂપ સંભવિત જ છે, કેમકે આ બધું સ્વરૂપ સર્વજ્ઞના વચનથી સિદ્ધ છે. **શંકા :–**સર્વજ્ઞનું વચન આ જ પ્રમાણે છે એવો પ્રકાશ તમને કયાંથી થયો? **સમાધાન :–**આ સર્વજ્ઞના વચનની પ્રાપ્તિ અમને હિતકારી આગમપ્રયુક્ત ગુરુસંપ્રદાયથી થઈ છે. અર્થાત્ હિતકારી આગમને અનુસરતા, અને તેને અપ્રતિકૂળ એવા ગુરુસંપ્રદાય (=સંવિગ્ન, અભ્રાન્ત ગીતાર્થ ગુરૂવરોની પરંપરા)થી અમને પૂજાના આ સ્વરૂપનું જ્ઞાન મળ્યું છે. તેથી તે સત્ય અને પ્રમાણભૂત જ છે. જેમ આગમ એ માર્ગ છે તેમ સંવિગ્ન અભ્રાંત ગીતાર્થોનું આચરણ પણ માર્ગ જ છે. લોકોમાં પણ બાપદાદાના ક્રમથી ચાલી આવતી વાતો અને અનુભવોને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે, તો લોકોત્તરશાસનમાં ભવભીરુ ગીતાર્થ ગુરૂવરોની પરંપરા શા માટે અમાન્ય બની શકે? આ ગીતાર્થ ગુરૂવરોની પરંપર પર શંકા કરી તેમના ગ્રંથોને અપ્રમાણિક ઠેરવી અને સ્વેચ્છાથી તેમની વાણી સાથે ચેડા કરી, પૂજા વગેરેને અપ્રમાણિત દોષિત કરવાથી વાસ્તવમાં શાસ્ત્ર અને પરમાત્માની જ આશાતના થઈ રહી છે તેમ નથી લાગતું? ॥૧૬૮॥

[વેદવચનોની અપૌરુષેયતા અસિદ્ધ]

'યજ્ઞવગેરે અંગેના વેદવચનો સંભવતા સ્વરૂપવાળા નથી. કેમકે અપૌરુષેય તરીકે માન્ય છે. અને વચન અપૌરુષેય તરીકે અત્યંત વિરૂદ્ધ છે.' (અપૌરુષેય = કોઇ મનુષ્ય કે દેવ વગેરેથી નહિ બોલાયેલા) ॥૧૬૯॥ આ વિરોધદોષ બતાવે છે–"જે બોલાય' તે વચન છે. વચનની આ અન્વર્થસંજ્ઞા છે. (અર્થયુક્ત સંજ્ઞા છે.) અને પુરુષના અભાવમાં વચનોચ્ચાર થાય કેવી રીતે? અર્થાત્ વચન બોલનાર કોઈક તો હોવો જોઇએ. તેથી વચન બોલનારના અભાવમાં (=વચનને અપૌરુષેય માનવામાં) વચનના જ અભાવની આપત્તિ છે. ॥૧૭૦॥ વચનોચ્ચારની ચેષ્ટા વિના કયારેય આ લોકમાં વચનનું શ્રવણ થતું નથી. કયારેક વચનોચ્ચારની ચેષ્ટા દેખાતી ન હોય ત્યાં વચનોચ્ચાર કરનાર કોઈક અદૃષ્ટ વકતાની જ આશંકા થાય છે. કેમકે વચનોચ્ચારની ચેષ્ટા વિના વચનની ઉત્પત્તિ અને શ્રુતિ થવામાં કોઇ પ્રમાણ નથી. ॥૧૭૧॥ **પૂર્વપક્ષ :–**જે વચનના કર્તા

सदैव ॥१७२॥" अदृश्यकर्तृकं नो–नैवान्यत् श्रूयते कथञ्चाशंका विपक्षाद्दष्टेरित्यर्थः। अत्राह श्रूयते पिशाचवचनं कथञ्चन कदाचिल्लौकिकमेतत् तु वैदिकमपौरुषेयं न सदैव श्रूयते ॥१७२॥ यथाभ्युपगमदूषणमाह–"**वण्णायपोरूसेयं लोइअवयणाणवीह सव्वेसिं। वेयंमि को विसेसो, जेण तहिं एस ऽसग्गाहो** ॥१७३॥" वर्णाद्यपौरुषेयं लौकिकवचनानामपीह सर्वेषां वर्णत्वादिवाचकत्वादेः पुरुषैरकरणाद् वेदे को विशेषो येन तत्रैषोऽसद्ग्रहोऽपौरुषेयत्वासद्ग्रह इति ॥१७३॥ '**णय णिच्छओवि हु तओ जुज्जइ पायं कहिंचि सण्णाया । जं तस्सत्थपगासणविसयह अइंदियासत्ती** ॥१७४॥ न च निश्चयोऽपि ततो वेदवाक्याद् युज्यते प्रायः क्वचिद्वस्तुनि सन्न्यायात्, यद्–यस्मात्तस्य वेदवचनस्यार्थप्रकाशनविषये इह प्रक्रमेऽतीन्द्रिया शक्तिरिति गाथार्थः ॥१७४॥ "**णो पुरिसमित्तगम्मा तइतिसओ वि ण बहुमओ तुम्ह । लोइयवयणेहिंतो दिट्ठं च कहंवि वेहम्मं** ॥१७५॥ न पुरुषमात्रगम्या एषा तदतिशयोऽपि न बहुमतो युष्माकमतीन्द्रियदर्शी लौकिकवचनेभ्यः सकाशाद् दृष्टं च कथंचिद्वैधर्म्यं वेदवचनानामिति गाथार्थः ॥ १७५ ॥

દેખાતો ન હોય, તેવા બીજા કોઈ વચન સંભળાતા (=વેદવચનને છોડી) જ નથી. કે જેના દૃષ્ટાન્તથી) વિપક્ષની–અદૃષ્ટ કર્તાની આ શંકા સંભવી શકે. **ઉત્તરપક્ષ** :–પિશાચ વગેરેના વચનો સંભળાય છે, ત્યાં કર્તા અદૃષ્ટ છે. તેથી પિશાચ આદિના વચનોના શ્રવણવખતે પિચાશઆદિ અદષ્ટકર્તાની કલ્પના થાય છે. **પૂર્વપક્ષ** :–જેમ પિશાચવગેરેના વચનનું શ્રવણ વચનોચ્ચારની ચેષ્ટાના દર્શન વિના થાય છે. તેમ વૈદિકવચનના પણ કર્તા ઉપલબ્ધ ન થાય, છતાં તેનું શ્રવણ થાય, તેમ માની શકાય. **ઉત્તરપક્ષ** :–પિશાચના જે વચન સંભળાય છે, તે તો તદ્દન લૌકિક છે, જ્યારે આ તો વૈદિકવચન છે. આ વૈદિકવચનો તો હંમેશા સંભળાતા નથી. અર્થાત્ અદૃષ્ટકર્તૃક વચનો સામાન્યથી સંભળાતા નથી. કયારેક જે સંભળાય છે–તે તો લૌકિક જ હોય છે. અને ત્યાં પિશાચઆદિ કર્તાની જ આશંકા થાય છે. તેથી અપૌરૂષેયની કલ્પના ખોટી છે. ॥૧૭૨॥ **શંકા** :– વેદવચનોમાં વપરાયેલા વર્ણો અપૌરુષેય છે. અથવા વેદવચનોમાં રહેલી વાચકતા અપૌરુષેય છે. તેથી વેદવચનો અપૌરુષેય છે. **સમાધાન** :– આ વાતતો લૌકિકવચનોઅંગે પણ સમાન છે. 'ક' આદિવર્ણોની રચના કે સંકેત કોઈ પુરુષવિશેષે કર્યા નથી. તેમજ 'ઘટ' આદિપદો 'કમ્બુગ્રીવાદિમાન' વગેરે પદાર્થના જ વાચક બને ઈત્યાદિરૂપ વાચ્યવાચકભાવ પણ કોઈ પુરુષવિશેષને આધીન નથી. તેથી એ રૂપે તો લૌકિકવચનોપણ અપૌરુષેય જ છે. તેથી વેદવચનોમાં કોઈ વિશેષ ન હોવાથી અપૌરુષેયપણાની પકડ યોગ્ય નથી. ॥૧૭૩॥ વળી સન્યાયથી (=મધ્યસ્થભાવે) વિચારીએ તો ખ્યાલ આવશે કે, જો વેદવચનો અપૌરુષેય હોય, તો તેનાથી પ્રાયઃ કોઈપણ વસ્તુમાં નિશ્ચય થઈ શકે નહિ. કેમકે તે–તે વેદવચનની શક્તિ (=અર્થબોધકરાવવાનું સામર્થ્ય) કયા વસ્તુઅંગે છે તેનો નિર્ણય–અર્થાત્ 'આ શબ્દથી આ અર્થ છે' ઇત્યાદિ અર્થપ્રકાશનશક્તિનું જ્ઞાન અતીન્દ્રિય છે. (ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી.) અને તમારા મતે અતીન્દ્રિયજ્ઞાની વ્યક્તિ સંભવતી નથી. આમ વેદપદોના વાચ્યઅંગે સમ્યગ્બોધ સંભવે નહિ ॥૧૭૪॥ આ વેદવચનોની અર્થપ્રકાશનશક્તિ બધા જ પાસે છે. અર્થાત્ સઘળા પુરુષોને વેદવચનોનો અર્થ ગમ્ય છે=જ્ઞાત છે. એમ તો તમને પણ ઈષ્ટ

"ताणीह पोरुसेयाणि अपोरुसेयाणि वेयवयणाणि । सग्गुव्वसिपमुहाणं दिट्ठो तह अत्थभेओवि ॥१७६॥ तानीह पौरुषेयाणि लौकिकानि अपौरुषेयाणि वेदवचनानि इति वैधर्म्यं स्वर्गोर्वशीप्रमुखानां शब्दानां दृष्टस्तथार्थभेदोऽपि । एवं च यएव लौकिकास्तएव वैदिकाः स एवैषामर्थ इति यत्किञ्चिदेतत् ॥ १७६ ॥ 'ण य तं सहावओच्चिय सत्थपगासणपरं पईवोव्व। समयविभेया जोगा मिच्छत्तपगासजोगा य ॥१७७॥' न च तद्वेदवचनं स्वभावत एव स्वार्थप्रकाशनपरं प्रदीपवत्, कुतः? इत्याह–समयविभेदायोगात्–सङ्केतभेदाभावात्, मिथ्यात्वप्रकाशयोगाच्च, क्वचिदेतदापत्तेरिति भावः ॥१७७॥ तदाह–'इंदीवरम्मि दीवो पगासइ रत्तयं असंतंपि । चंदोवि पीयवत्थं धवलंति ण णिच्छओ ततो ॥१७८॥' इन्दीवरे दीपः प्रकाशयति रक्तामसतीमपि, चन्द्रोऽपि पीतवस्त्रं धवलमिति प्रकाशयति न निश्चयस्ततो वेदवचनाद्व्यभिचारिण इति गाथार्थः ॥१७८॥ 'एवं णो कहियागमपओगगुरूसंपयायभावोवि । जुज्जइ सुहो

નથી. કેમકે પ્રત્યક્ષબાધઆદિ દોષો છે. તથા તમને એ અર્થોના બોધમાં કારણભૂત અતીન્દ્રિયદર્શી અતિશય પણ બહુમત નથી, કેમકે તમારા મતે કોઈ વ્યક્તિ અતીન્દ્રિયદર્શી સંભવે નહિ. **શંકા :**– માત્ર વેદવચનો જ અપૌરુષેય છે. તે વચનોના અર્થ તો લોકમાન્ય અર્થને સમાન જ છે. **સમાધાન :**– 'સ્વર્ગ' 'ઉર્વશી' વગેરે શબ્દો લૌકિક હોવા છતાં, તેમાં તમે અપૌરુષેયત્વ અને પૌરુષેયત્વરૂપ વૈધર્મ્યને ઇચ્છો છો. લૌકિક વચનો પૌરુષેય છે અને વૈદિકવચનો અપૌરુષેય છે– આવું કંઇક વૈધર્મ્ય તમને ઇષ્ટ છે. જો આમ સમાન દેખાતા શબ્દોમાં પણ તમને વૈધર્મ્ય ઇષ્ટ છે–તો તે શબ્દોના અર્થોમાં પણ વૈધર્મ્ય=ભેદ ઇષ્ટ હોવો જોઇએ. તેથી લોકમાં સ્વર્ગાદિશબ્દથી જે અર્થનો સંકેત થતો હોય, તેના કરતા વેદમાં આવતા સ્વર્ગાદિશબ્દથી ભિન્ન અર્થ થવો જોઇએ. અન્યથા વેદવચનોને અપૌરુષેય માનવાથી કોઈ હેતુ નહિ સરે અને લૌકિકવચનોથી વદિકવચનના ભિન્ન અર્થનો નિર્ણય અતીન્દ્રિયજ્ઞાન વિના સંભવે નહિ, તેથી અર્થભેદનો નિર્ણય થતો નથી. વળી તમે પણ વેદવચનોના લોકમાન્ય અર્થ જ કરો છો. આમ વેદવચનોમાં લૌકિકવચનોથી અર્થભેદ સંભવતો નથી. તેથી જ પૌરુષેયત્વ અપૌરુષેયત્વરૂપ વૈધર્મ્ય પણ સંભવતું નથી. ॥૧૭૫–૧૭૬॥ વૈદિકવચનો સ્વભાવથી જ દીવાવગેરેની જેમ સ્વતઃ પોતાના અર્થનું પ્રકાશન કરે છે. તેથી દોષ નથી **સમાધાન :**–લૌકિક વચનો અને વૈદિક વચનોના સંકેતમાં ભેદ દેખાતો નથી. અર્થાત્ લૌકિક શબ્દોના સંકેત અને વૈદિક વચનોના સંકેત અલગ અલગ નથી. લૌકિક 'સ્વર્ગ' વગેરે શબ્દનો જે અર્થમાં સંકેત છે, તે જ અર્થમાં વૈદિક 'સ્વર્ગ' વગેરે શબ્દોનો સંકેત ઉપલબ્ધ થાય છે. વળી જો વૈદિક શબ્દો દીવાની જેમ સ્વતઃ અર્થનો પ્રકાશ કરતા હોય, તો કયારેક મિથ્યા અર્થનો પણ પ્રકાશ કરતા હોવાની આપત્તિ છે ॥૧૭૭॥ આ જ વાત બતાવે છે–જેમકે ઇન્દીવર કમળના પાંદડાં લાલરંગના ન હોય તો પણ દીવાના પ્રકાશમાં લાલ દેખાય છે. તેમ રાત્રે ચંદ્રનો પ્રકાશ પણ પીળા વસ્ત્રને સફેદ રંગવાળું બતાવે છે. આ જ પ્રમાણે સ્વતઃ અર્થ પ્રકાશવા જતાં વેદવચન કયારેક વિપરીત અર્થને પણ બતાવી શકે. આમ અર્થનિર્ણય માટે વેદવચન અનૈકાંતિક ઠરે છે. અને વેદવચન કયારે કયા અર્થમાં વિપરીતપણું દેખાડે તેનો નિર્ણય થઇ શકતો ન હોવાથી બધાજ વેદવચનો

इअं खलु नाएण छिन्नमूलत्ता ॥१७९॥' एवं न कथितागमप्रयोगगुरुसंप्रदायभावोऽपि प्रवृत्त्यङ्ग- भूतो युज्यते, यत इह खलु वेदवचने न्यायेन छिन्नमूलत्वात्, तथाविधवचनासंभवादिति गाथार्थः ॥१७९॥ 'ण कयाइ इओ कस्सइ इहणिच्छयमो कहंचि वत्थुम्मि। जाओ त्ति कहइ एवं जं सो तत्तं सो वामोहो ॥१८०॥' न कदाचिदतो वेदवचनात्कस्यचिदिह निश्चय एव क्व चिद्वस्तुनि जात इति कथयत्येवंसति यदसौ वैदिकस्तत्त्वं स व्यामोहः स्वतोऽप्यज्ञात्वा कथ- नात् ॥१८०॥' तत्तो अ आगमो जो विणेयसत्ताण सो वि एमेव। तस्स पओगो एवं अणि- वारणगं च नियमेण ॥१८१॥ ततश्च वैदिकादर्थादागमो यो व्याख्यारूपो विनेयसत्त्वानां सम्बन्धी सोऽप्येवमेव व्यामोह एव, तस्यागमार्थस्य प्रयोगोऽप्येवमेव व्यमोह एवं, अनिवारणं च नियमेन व्यामोह एवेति गाथार्थः ॥१८१॥ णेवं परंपराए माणं एत्थ गुरुसंपयाओवि। रूवविसेसट्ठवणे जह जच्चंधाण सव्वेसिं ॥१८२॥ नैवं परंपरायां मानमत्र च व्यतिकरे गुरुसंप्रदायोऽपि निदर्शनमाह–सितेतरादिरूपविशेषस्थापने यथा जात्यन्धानां सर्वेषामनादिमतां ॥१८२॥ पराभिप्रायमाह–'भवतोऽपि य सव्वन्नू सव्वो आगमपुरस्सरो जेणं। ता सो अपोरुसेओ इयरो वा णागमा जो सो ॥१८३॥ भवतोऽपि च सर्वज्ञः सर्व आगमपुरस्सरः, येन कारणेन स्वर्गकेवलार्थिना तपोध्यानादि कर्त्तव्यमित्यागमः। अतः प्रवृत्तेरिति, तदसावपौरुषेयः, इतरः= अनादिमत्सर्वज्ञः, नागमादेव, कस्यचित् तमन्तरेणापि भावादिति गाथार्थः ॥ १८३ ॥

પ્રમાણભૂત બનતા નથી. તેથી તેના આધારે નિર્ણય થઈ ન શકે. ॥૧૭૮॥ વળી, વેદ- વચનો અંગેની પ્રવૃત્તિમાં પૌરષેયઆગમ (સ્મૃતિવગેરે) કે ગુરુઓની પરંપરાનો ક્રમપણ કારણ–પ્રયોજક બની ન શકે. કારણકે પૌરુષેયઆગમ કે ગુરુપરંપરા પાસે વેદવચનોનો નિશ્ચિતઅર્થ કરવાઅંગે કોઇ મૂળઆધાર નથી. અર્થાત્ તેઓ છિન્નમૂળ છે. કારણકે વેદવચનો કે વેદવચનોના નિશ્ચિતઅર્થસૂચવતા વચનો સંભવતા જ નથી. ॥૧૭૯॥ આમ આ વેદવચનોથી ક્યારેય, કોઇને પણ, કોઇપણ વસ્તુઅંગેનો નિર્ણય થયો નથી– થઇ શકતો નથી. તેથી એમ કહેવું કે 'આ વૈદિક તત્ત્વ છે' એ માત્ર વ્યામોહ જ છે. કેમકે પોતે પણ વૈદિકતત્ત્વને સમજ્યાવગર જ કથન કરે છે. ॥૧૮૦॥ તેથી વૈદિકઅર્થને અવલંબી જે વ્યાખ્યારૂપ આગમો શિષ્યોના હિત માટે હોવાનો દાવો છે. તે પણ પોકળ છે, અને માત્ર બુદ્ધિનો વ્યામોહ છે. તેથી તે આગમાર્થનો પ્રયોગ પણ વ્યામોહ છે–અને તેને અનુસારે યજ્ઞીયહિંસાદિમાં પ્રવૃત્ત થતાને અટકાવાતા નથી એ પણ અવશ્ય વ્યામોહ જ છે. ॥૧૮૧॥ તેથી આ વિષયમાં અને પરંપરામાં ગુરુસંપ્રદાયક્રમ પણ પ્રમાણભૂત નથી. જેમકે શ્વેત કે રક્તઆદિરૂપના સ્વરૂપના નિર્ણયમાં અનાદિકાળથી ચાલી આવતી જન્મા- ન્ધોની પરંપરા પ્રમાણભૂત નથી. (વેદવચનોના પરમાર્થના જ્ઞાતા અતીન્દ્રિયદર્શી કોઇ વ્યકિત ન હોય, તો બાકીના બધાએ તો કરેલો અર્થનો નિર્ણય આંધળાના ગોળીબાર જેવો જ છે....અને તેવાઓની ચાલેલી પરંપરા કંઈ પ્રમાણભૂત ન બને.) ॥૧૮૨॥

[વચનરૂપ આગમ અને સર્વજ્ઞ વચ્ચે બીજાંકુરભાવ]

પૂર્વપક્ષ :– તમારા મતે જેઓ સર્વજ્ઞ છે તે બધા જ આગમપૂર્વક છે કે ?

णोभयमवि जमणाइं, बीयंकुरजीवकम्मजोगसमं । अहवत्थतो उ एवं ण वयणओ वत्तहीणं तं ॥१८४॥ अत्रोत्तरम्-नो=नैतदेवम्, उभयमपि=आगमः=सर्वज्ञश्च, यद्=यस्मात्, अनादिबीजाङ्कुरजीवकर्मयोगसमं न हि अत्र 'इदं पूर्वमिदं न' इति व्यवस्था । ततश्च यथोक्तदोषाभावः अथवा अर्थत एव बीजाङ्कुरादिन्यायः सर्वएव कथञ्चिदागममासाद्य सर्वज्ञो जातः, तदर्थश्च तत्साधक इति न वचनतो=न वचनमेवाश्रित्य मरुदेव्यादीनां प्रकारान्तरेणापि भावात् । तद् वचनं वक्त्रधीनं, नत्वनाद्यपि वक्तारमन्तरेण वचनप्रवृत्तेरयोगात् तदर्थप्रतिपत्तिस्तु क्षयोपशमादेरविरुद्धा तथादर्शनात् । एतत् सूक्ष्मधिया भावनीयम् ॥१८४॥ वेदवयणम्मि सव्वं णाएणासंभवंतरूवं जं । ता इयरवयणसिद्धं वत्थु कहं सिज्झई तत्तो ॥१८५॥ वेदवचने सर्वमागमादिन्यायेन असंभवद्रूपं यद्=यस्माद् । तत्=तस्मादितरवचनासिद्धं सद्रूपवचनसिद्धं वस्तु हिंसादोषादि कथं सिध्यति, ततो वेदवचनादिति गाथार्थः ॥१८५॥ 'ण हि रयणगुणा रयणे कदाचिदवि

કે કોઈક સર્વજ્ઞ આગમ વિના પણ છે? પ્રથમ પક્ષ-"સ્વર્ગ અને કેવલજ્ઞાનના ઇચ્છુકે તપ અને ધ્યાન વગેરે કરવુ" એ વચનને અનુસરી પ્રવૃત્તિ કરવાથી જ બધા સર્વજ્ઞ થાય છે. તેથી બધા સર્વજ્ઞો આગમપૂર્વક જ છે, એમ કહેશો તો 'સર્વજ્ઞની પહેલા પણ આગમ હતુ" એ સિદ્ધ થાય છે. અને એ આગમની રચના કરનાર કોઈ અસર્વજ્ઞ પુરુષ તો સંભવી ન શકે. કેમકે સ્વયં અસર્વજ્ઞ, સર્વજ્ઞ થવાનો વ્યવસ્થિતમાર્ગ બતાવે તે અસંભવિત અને અજુગતું છે. આમ સર્વજ્ઞની પૂર્વમાં સિદ્ધ આગમના કર્તા તરીકે કોઇ પુરૂષનો નંબર લાગતો નથી. અને આગમપૂર્વક જ જ્ઞાનાદિમાં પ્રવૃત્તિ છે. તેથી આગમ અપૌરુષેય સિદ્ધ થાય છે. બીજો પક્ષ-હવે જો આગમની પૂર્વે પણ સર્વજ્ઞ માન્ય હોય, તો તે અનાદિકાળથી જ સર્વજ્ઞ હશે. અન્યથા તેની પૂર્વે પણ આગમ માનવા પડે. આ અનવસ્થાને તોડવા કોઇકને અનાદિકાલીન સર્વજ્ઞ માનવો જ રહ્યો. આ સર્વજ્ઞ આગમ વિના હોવાથી 'આગમપૂર્વક જ સર્વજ્ઞ હોય' તેવો નિયમ રહેતો નથી. ॥૧૮૩॥

ઉત્તરપક્ષ:- તમારો તર્ક બરાબર નથી. કેમકે આગમ અને સર્વજ્ઞ વચ્ચે બીજાંકુર ન્યાય પ્રવર્તે છે. તેથી 'આગમ પ્રથમ, સર્વજ્ઞ પછી' ઈત્યાદિ વ્યવસ્થાને અવકાશ જ નથી. તેથી કોઈ દોષ નથી. અથવા (આગમ સૂત્રરૂપ અને અર્થરૂપ છે. તેમાં સૂત્રાત્મક આગમ સર્વજ્ઞતા માટે અનૈકાન્તિક છે. તેથી અર્થથી બીજાંકુર ભાવ દર્શાવે છે.) આગમ અને સર્વજ્ઞ વચ્ચે અર્થને આશ્રયી બીજાંકુર ભાવ છે. જે કોઇ સર્વજ્ઞ થાય, તે અર્થથી આગમને પામીને જ સર્વજ્ઞ થાય છે. અને આગમના અર્થોના સાધક હોય છે. તાત્પર્ય=સ્વમતે આગમ અર્થથી અનાદિ છે. અને વચનને અપેક્ષીને તીર્થંકરો આગમ-અર્થને પ્રકાશતા હોવાથી દરેક તીર્થની અપેક્ષાએ આદિવાળું છે. પ્રત્યેક તીર્થંકર પૂર્વના તીર્થંકરે વચનથી બતાવેલા અને અર્થથી અનાદિ એવા આગમના આધારે સર્વજ્ઞ થાય છે. અને પછી અર્થથી અનાદિ એ આગમને પોતાના વચનથી પ્રકાશે છે. જેમ તે-તે બીજ તેનાથી પ્રગટતાં અંકૂરની અપેક્ષાએ પૂર્વકાલિન છે. અને પોતાને માટે કારણભૂત તે-તે અંકૂરની અપેક્ષાએ ઉત્તરકાલીન છે. તેમ તે-તે સર્વજ્ઞ પોતાનાથી પ્રકાશિત થતા આગમવચનની

होंति उवलसाहम्मा । एवं वयणंतरगुणा ण होंति सामण्णवयणंमि ॥१८६॥ नहि रत्नगुणाः शिरःशूलशमनादयोऽरत्ने घर्घरघट्टादौ कदाचिदपि भवन्त्युपलसाधर्म्यात् । एवं वचनान्तरगुणा हिंसादोषादयो न भवन्ति सामान्यवचने ॥ १८६ ॥ 'ता एव' सण्णाओ (ण) बुहेण अट्ठाण-ठावणाए उ। सया लहुओ कायव्वो[1] वासण्णव्वासणाएणं ॥१८७॥ तदेवं सन्न्यायो न बुधेना-स्थानस्थापनया सदा लघुः कर्त्तव्यः(चाशपञ्चाशन्यायेन ?) असंभविनोऽसंभवप्रदर्शनगत्या ॥१८७॥ तत्र युक्तिमाह-"तह वेदेच्चिय भणियं सामण्णेणं जहा ण हिंसिज्जा । भूयाणि फलुद्देसा पुणो य हिंसिज्ज तत्थेव ॥ १८८ ॥ तथा वेद एव भणितं सामान्येनोत्सर्गेण यथा-'न हिंस्याद् भूतानि' फलोद्देशात् पुनश्च हिंस्यात्' तत्रैव भणितं "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इति ॥ १८८ ॥ इत्यर्थः । 'ता तस्स पमाणत्तेवि एत्थ णियमेण होइ दोसुत्ति । फलसिद्धिए वि सामण्णदोसविणिवारणाभावा'' ॥ १८९ ॥ तत् तस्य प्रमाणत्वेऽपि वेदस्य, नियमेन चोदनायां भवति दोष इति फलसिद्धावपि सत्यां कुत इत्याह-सामान्यदोषनिवारणाभावादौत्सर्गिकवाक्यार्थ-दोषप्राप्तेरेवेति गाथार्थः ॥१८९॥ इहैव निदर्शनमाह-"जह वेज्जगम्मि दाहं ओहेण निसेहिउं पुणो भणियं । गंडाइ खयणिमित्तं, करेज्ज विहिणा तयं चेव ॥१९०॥" यथा वैद्यके दाहमग्नि-विकारमोघेन=उत्सर्गतो निषिध्य दुःखकरत्वेन पुनः भणितं, तत्रैव फलोद्देशेन गण्डादिक्षयनिमित्तं व्याध्यपेक्षयेत्यर्थः कुर्याद् विधिना तमेव दाहमिति गाथार्थः ॥१९०॥

અપેક્ષાએ પૂર્વકાલિન છે. અને પોતાની પહેલાના તીર્થંકરના આગમવચનની અપેક્ષાએ ઉત્તરકાલિન છે. આમ આગમને અર્થથી અનાદિ અને વચનથી આદિ માનવાથી તથા બીજા કુરન્યાયથી અમને દોષ નથી. વળી એવો એકાંત નિયમ નથી કે આગમના વચનને પામીને જ સર્વજ્ઞ થવાય. મરૂદેવીમાતા વગેરે જીવો આગમના વચનને પામ્યા વિના અન્યપ્રકારથી પણ કેવળજ્ઞાન પામી ગયાના દૃષ્ટાંતો અમારે ત્યાં છે. આમ આગમવચન વક્તાને આધીન જ છે, પણ અનાદિ નથી. કેમકે વક્તાના અભાવમાં વચનપ્રવૃત્તિ સંભવે નહિ. આગમાર્થનો બોધ વચનશ્રવણ પર આધારિત નથી. પણ ક્ષયોપશમવગેરે પર જ અવલંબિત છે. વચનશ્રવણ તો ક્ષયોપશમવગેરેમાં નિમિત્ત બનવા દ્વારા જ બોધમાં પ્રયોજક બને છે. આમ કયારેક આગમવચનના શ્રવણથી અને કયારેક તે વિના પણ આગમાર્થબોધ થવામાં વિરોધ નથી. (તેથી જ સમ્યક્ત્વ પણ (૧) નિસર્ગથી અને (૨) અધિગમથી–એમ બે પ્રકારે ઉત્પન્ન થતું સ્વીકાર્યું છે.) અને આ પ્રમાણે જ આગમમાં (અથવા વ્યવહારમાં) દેખાય છે. આ વાત સૂક્ષ્મ-બુદ્ધિથી વિચારવી.

[વૈદિકહિંસામાં અપવાદરૂપતાનો અભાવ]

પૂર્વોક્ત ન્યાયથી વેદવચનમાં બધું અસંભવિત સ્વરૂપવાળું છે. તેથી બીજા સદ્-વચનોથી હિંસામાં દોષ વગેરેરૂપે સિદ્ધ થયેલી વસ્તુ વેદના વચનથી 'હિંસામાં અદોષ' 'વગેરે રૂપે' સિદ્ધ શી રીતે થઇ શકે ? અર્થાત્ ન જ થઈ શકે. ॥૧૮૫॥ જેમ 'માથાનો દુખાવો દૂર કરવો' વગેરે રત્નના ગુણો પથ્થર તરીકે સમાન હોવામાત્રથી રત્નસિવાયના

1. 'चासपंचास नाएण' इति पाठान्तरः ।

तत्तो वि कीरमाणे ओहणिसेहुब्भवो तहिं दोसो। जायइ फलसिद्धिएवि एव इत्थंपि विण्णेयं ॥१९१॥ ततोपि वचनात्क्रियमाणेऽपि दाहे ओघनिषेधाद्भवत्यौत्सर्गिकनिषेधविषयस्तत्र दोषो दुःखकरत्वलक्षणो जायते फलसिद्धावपि गण्डक्षयादिरूपायां सत्यामेवमत्रापि वेदे विज्ञेयं चोदनातोऽपि प्रवृत्तस्य फलभावेऽप्युत्सर्गनिषेधविषयो दोष इति गाथार्थः ॥ १९१ ॥ कयमित्थ पसंगेणं 'जहोचिया चेव दव्वभावत्थया। अण्णोण्ण समणुविद्धा णियमेणं हौंति णायव्वा ॥१९२॥ अत्र स्तवविचारे कृतं प्रसङ्गेन यथोचितावेव द्रव्यभावस्तवौ अन्योन्यसमनुविद्धौ प्रधानगुण-भावेन ॥१९२॥ "अप्पविरियस्स पढमो, सहकारिविसेसभूयमो सेओ। इयरस्स बज्झचाया इयरोच्चिय एस परमत्थो ॥१९३॥" अल्पवीर्यस्य प्राणिनः प्रथमो द्रव्यस्तवः सहकारिविशेष-भूतोऽतः श्रेयान्। इतरस्य बहुवीर्यस्य साधोर्बाह्यत्यागात्=बाह्यद्रव्यस्तवत्यागेन इतरः=भावस्तव एव श्रेयान् इत्येष परमार्थोऽत्र क्रममाश्रित्य द्रष्टव्यः ॥१९३॥ विपर्यये दोषमाह-"दव्वथयंपि काउं न तरइ जो अप्पवीरियत्तेणं। परिसुद्धं भावथयं काही सोऽसंभवो एसो ॥१९४॥" द्रव्यस्तव-मपि कर्तुमौचित्येन न शक्नोति योऽल्पवीर्यत्वादेः स परिशुद्धं भावस्तवं करिष्यतीत्यसंभव एव दलाभावात् ॥१९४॥ तदाह-"जं सो उक्किट्ठठयरं अविक्खई वीरियं इह णियमा। णहि पलसयंपि वोढुं असमत्थो पव्वयं वहई" ॥१९५॥ (यदसौ भावस्तव उत्कृष्टतरमपेक्षते वीर्यं शुभपरिणामरूपमिह नियमादतोऽल्पवीर्यः कथं करोत्येनं नहि पलशतमपि वोढुमसमर्थः

પથ્થરોમાં ઉપલબ્ધ થતાં નથી તેમ વચન તરીકે સમાન હોવામાત્રથી કંઈ વચનાન્તરમાં રહેલા 'હિંસા અદોષ' વગેરે ગુણો સામાન્યવચનમાં સંભવી ન શકે. તાત્પર્ય "જૈનવચને પૂજાગત હિંસાને અદોષ કહી તેથી વૈદિકવચન યજ્ઞગતહિંસાને અદોષ કહે તે પણ બરાબર છે કેમકે બન્ને વચનરૂપેસમાન છે." એમ કહેવું વ્યાજબી નથી. કેમકે બન્ને વચનરૂપ હેવા છતાં વચન વચનમાં ફેર છે. જેમકે રત્ન અને પથ્થરમાં ।।૧૮૬।।. તેથી આ સદ્ન્યાયને પ્રાજ્ઞપુરુષે અસ્થાન સ્થાપનાથી હંમેશા લઘુ કરવો નહિ, કેવી રીતે? ચાસપંચાસન્યાયથી-અસંભવિતને અસંભવિત (સંભવિત!) બતાવવા દ્વારા. ।।૧૮૭।।. અહીં યુક્તિ બતાવે છે. "વેદમાં સામાન્યથી=ઉત્સર્ગથી બતાવ્યું છે કે 'ન હિંસ્યાદ્ભૂતાનિ=જીવોની હિંસા કરવી નહિ' પછી તે-તે ફળના ઉદ્દેશથી હિંસા કરવાનું ત્યાં જ બતાવ્યું છે. જુઓ 'સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ અગ્નિહોત્ર યજ્ઞ કરવો' ઇત્યાદિ વેદવચનો છે. ।।૧૮૮।।. આ વેદવચન પ્રમાણભૂત હોય તો પણ (એ પ્રમાણે યજ્ઞ કરવાથી ફળ મળે તો પણ) એવી પ્રેરણા (ચોદના) કરવામાં દોષ તો છે જ. કેમકે યજ્ઞની એ હિંસામાં ઔત્સર્ગિકવાક્યના અર્થથી પ્રાપ્ત થતો દોષ તો કાયમ જ રહે છે. ।।૧૮૯।। આ બાબતમાં દૃષ્ટાંત બતાવે છે. "વૈદ્યશાસ્ત્રમાં ઓઘથી=સામાન્યથી દાહની (શરીર પર અગ્નિ ચાંપવાની) ના પાડી છે. કેમકે તે દુઃખકર છે પછી ત્યાંજ (=વૈદ્યશાસ્ત્રમાં) ગુંમડાં વગેરે વ્યાધિના ક્ષયરૂપ ફળના નિમિત્તે (=તે-તે રોગની અપેક્ષાએ) વિધિપૂર્વક દાહ (અગ્નિના ડામ)નું વિધાન કર્યું છે ।।૧૯૦।।. આ (ગુમડાં વગેરે) હેતુથી કરાતો દાહ પણ ઓઘથી કરાયેલા નિષેધનો વિષય તો બને જ છે. અર્થાત્ દુઃખદાયક ગુમડાના નાશ રૂપ ફળની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં દાહજનિત દુઃખ તો પેદા થાય જ છે. કેમકે ઉત્સર્ગનો વિષય

पर्वतं वहतीति पञ्चवस्तुके) भावस्तवोचितवीर्यप्राप्त्युपायोऽपि द्रव्यस्तव एव। न च प्रतिमापालनवदनियमः, 'जुत्तो पुण एस कमो' इत्यादिना द्रव्यादिविशेषेण नियमनाद् गुणस्थानक्रमाव्यभिचाराच्चेति दिग्। अत्र पलशततुल्यो द्रव्यस्तवः पर्वततुल्यश्च भावस्तव इति रहस्यम् ॥१९५॥ उक्तमेव स्पष्टयति–"जो बज्झचाएणं णोइत्तरियंपि णिग्गहं कुणइ। इह अप्पणो सया से सव्वचाएण कहं कुज्जा ॥१९६॥" यो बाह्यत्यागेन=बाह्यवित्तव्ययेनेत्वरमपि निग्रहं न करोति वन्दनादाविहात्मनः क्षुद्रः सदासौ यावज्जीवं सर्वत्यागेन कथं कुर्यादात्मनो निग्रहमिति गाथार्थः ॥१९६॥ अनयोरेव गुरुलाघवविधिमाह–"आरंभच्चाएणं नाणाइगुणेसु वड्ढमाणेसु। दव्वथयपरिहाणीवि ण होइ दोसाय परिसुद्धा ॥१९७॥ आरंभत्यागेन हेतुना ज्ञानादिगुणेषु वर्द्धमानेषु सत्सु द्रव्यस्तवहानिरपि तत्कर्तुर्दोषाय न भवति परिशुद्धा=सानुबन्धा, इति गाथार्थः ॥१९७॥ इहैव तन्त्रयुक्तिमाह–"एत्तोच्चिय णिदिट्ठो धम्मम्मि चउव्विहम्मिवि कमोय।

અલગ છે. અને અપવાદનો વિષય અલગ છે. એ જ પ્રમાણે વેદના વિધિવચનથી યજ્ઞઆદિગત હિંસામાં પ્રવૃત્ત થવાથી ફળ મળે તો પણ ઔત્સર્ગિક નિષેધનું ફળ બાધિત થતું નથી. કેમકે ઉત્સર્ગનો વિષય અલગ છે અને યજ્ઞની હિંસાનો વિષય અલગ છે ઉત્સર્ગથી મુમુક્ષુને હિંસાની ના પાડી છે, કેમકે હિંસા નરકનું કારણ છે અને યજ્ઞમાં જે હિંસા બતાવી છે તે સંસારના અર્થની સિદ્ધિ માટે છે. તેથી આ હિંસા ઉત્સર્ગનો અપવાદ બની શકે નહિ. અને ઔત્સર્ગિક નિષેધના ફળને બાધિત કરી શકે નહિ. આ અંગેની ચર્ચા પૂર્વે થઈ ચૂકી છે. ॥૧૯૧॥

(દ્રવ્યસ્તવભાવસ્તવવચ્ચે ગાઢ સાંકળ)

આ સ્તવના વિચારમાં પ્રસંગથી સર્યું. યથોચિત જ દ્રવ્યસ્તવ અને ભાવસ્તવ પ્રધાન અને ગૌણભાવે પરસ્પર ગાઢ સંકળાયેલા છે. ॥૧૯૨॥ અલ્પવીર્યવાળી વ્યક્તિ માટે પ્રથમ (=દ્રવ્યસ્તવ) જ હિતકર છે. કેમકે તે ભાવસ્તવમાં કારણભૂત કર્મક્ષયોપશમવગેરેમાં સહકારી નિમિત્તવિશેષ બને છે. અને બહુવીર્યવાળા સાધુ માટે બાહ્યદ્રવ્યસ્તવના ત્યાગપૂર્વક ભાવસ્તવ જ શ્રેયસ્કર છે. ક્રમને આશ્રયી આ પરમાર્થ છે. ॥૧૯૪॥ વિપર્યાસ કરવામાં દોષ બતાવે છે. 'ભાવસ્તવ અવશ્ય ઉત્કૃષ્ટતરવીર્ય (બળવાન શુભ પરિણામ)ની જ અપેક્ષા રાખે છે. તેથી અલ્પવીર્યવાળી વ્યક્તિ શી રીતે ભાવસ્તવ આદરી શકે....? જે સો પળ જેટલો પણ ભાર વેંઢારવા સમર્થ નથી તે પર્વતને શી રીતે વહન કરી શકે? તેથી અલ્પવીર્યવાળી વ્યક્તિએ દ્રવ્યસ્તવ આદરવો. કેમકે ભાવસ્તવને યોગ્ય બહુવીર્ય પામવાનો રાજમાર્ગ દ્રવ્યસ્તવ જ છે. આ બાબતમાં પ્રતિમાપાલનની જેમ અનિયમ નથી. અર્થાત્ દ્રવ્યસ્તવથી ક્રમશઃ ભાવસ્તવને યોગ્ય શક્તિ અવશ્ય આવે જ છે. (અહીં જેઓ દ્રવ્યસ્તવનો તિરસ્કાર કરે છે અને ચારિત્ર પામવાના આશયથી શ્રાવકોની પ્રાતિમાનું પાલન કરે છે. તેવાઓ પર કટાક્ષ કર્યો લાગે છે,) કેમકે જુત્તો पुण एस कमो' (આ ક્રમ જ યોગ્ય છે.) આ વચનમાં દ્રવ્યઆદિ વિશેષથી અર્થાત્ દ્રવ્યસ્તવને આગળ કરી જ નિયમ બાંધ્યો છે, પ્રતિમાપાલન આદિને આગળ કરીને નહિ. વળી દ્રવ્યસ્તવ અને ભાવસ્તવનો આ ક્રમ (=કાર્યકારણભાવ) ગુણસ્થાનકના ક્રમને વ્યભિચારી

इह दाणसीलतवभावणामए अण्णहाऽजोगा ॥१९८॥ अत एव द्रव्यस्तवादिभावान्निर्दिष्टो भगवद्भिः धर्मे चतुर्विधेऽपि क्रमोऽयं वक्ष्यमाणः । इह=प्रवचने दानशीलतपोभावनामये धर्मे, अन्यथाऽयोगादस्य धर्मस्येति गाथार्थः ॥१९८॥ एतदेवाह-"संतंपि बज्झमणिच्चं ठाणे दाणंपि जो न वियरेइ । इह खुद्दओ कहं सो सीलं अइदुद्धरं धरइ ॥ १९९ ॥ अस्सीलो ण य जायइ सुद्धस्स तवस्स हंदि विसओवि । जहसत्तीएऽतवस्सी भावइ कहं भावणाजालं ॥ २०० ॥ सद्=विद्यमानं, बाह्यं=आत्मनो भिन्नं, अनित्यं=अशाश्वतं स्थाने=पात्रादौ, दानमपि पिण्डादि, यो न वितरति=न ददाति क्षौद्र्यात्, 'इय=एवं क्षुद्रो=वराकः कथमसौ शीलं महापुरुषासेवितमतिदुर्द्धरं धारयति ? नैवेति गाथार्थः ॥१९९॥ अशीलश्च न जायते शुद्धस्य तपसो मोक्षाङ्गभूतस्य, हंदि विषयोऽपि । यथाशक्ति बाऽतपस्वी मोहपरतया भावयति कथं भावनाजालं ? तत्त्वतो नैवेति गाथार्थः ॥२००॥ "एत्थकमे दाणधम्मो दव्वथयरूवओ गहेयव्वो । सेसाउ सुपरिसुद्धा णेया भावत्थय सरूवा" ॥२०१॥ अत्र क्रमे दानधर्मो द्रव्यस्तवरूप एव ग्राह्योऽप्रधानत्वात् । शेषास्तु सुपरिशुद्धाः शीलधर्मादयो ज्ञेयाः भावस्तवरूपाः प्रधानत्वात् ॥ २०१ ॥ इहैवातिदेशमाह-"इय आगमजुत्तीहिय तं तं सुत्तमहिगिच्च धीरेहिं । दव्वथयाइरूवं विवेइयव्वं सुबुद्धीए ॥२०२॥ 'इय' एवमागमयुक्तिभिस्तत्तत्सूत्रमधिकृत्य धीरैः=बुद्धिमद्भिः द्रव्यस्तवादिरूपं सम्यगालोच्य विवेक्तव्यं स्वबुद्धया । इति गाथार्थः ॥ २०२ ॥ उपसंहारमाह-'एसेह थयपरिण्णा समासओ वण्णिया मए तुब्भं । वित्थरतो भावत्थो इमीए सुत्ताउ णायव्वो

નથી. પણ સંવાદક જ છે. (અપુનર્બંધકઆદિ દશામાં પ્રધાનભૂત માત્ર દ્રવ્યસ્તવ હોય, અવિરતસમ્યક્ત્વદશામાં સમ્યક્ત્વરૂપ ભાવઅંશથી ભળેલો દ્રવ્યસ્તવ હોય, દેશવિરતિ અવસ્થામાં આંશિકવિરતિ વધારામાં હોય, અને સર્વવિરતિ અવસ્થામાં સંપૂર્ણ વિરતિ હોવાથી માત્ર ભાવ જ રહ્યો હોય, બાહ્યદ્રવ્યનો અભાવ હોય.) પ્રસ્તુતમાં 'દ્રવ્યસ્તવ સો પળ તુલ્ય અને ભાવસ્તવ પર્વત તુલ્ય છે.' એવો ગર્ભાર્થ છે. ।।૧૯૫।। આ જ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે. જે વ્યક્તિ બાહ્ય-ધનત્યાગઆદિ દ્વારા ચૈત્યવંદનઆદિ વખતે અલ્પકાળ માટે પણ પોતાનો (=પોતાના સંક્લિષ્ટ મનનો) નિગ્રહ કરતો નથી, તે વ્યક્તિ યાવજ્જીવ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી શી રીતે આત્માનો નિગ્રહ કરી શકે? અર્થાત્ ન જ કરી શકે. ('પાણી જેવી છાસને પણ માંડ પચાવી શકનાર ચોખ્ખા ઘીથી પેટ ભરવાની મહેચ્છા રાખે' તે હાસ્યાસ્પદ છે. દ્રવ્યસ્તવઆદિથી વંદનાદિવખતે અલ્પ અલ્પ નિગ્રહ કરીને સમર્થ બનેલો પછી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી આત્માનો સર્વથા નિગ્રહ કરી શકે.) ।।૧૯૬।। દ્રવ્યસ્તવ અને ભાવસ્તવના ગૌરવ-લાઘવની વિધિ કહે છે. (અન્ય અન્ય) આરંભોના ત્યાગથી જ્ઞાનાદિગુણો વૃદ્ધિ પામ્યા પછી દ્રવ્યસ્તવમાં કરાતો ઘટાડો તે દ્રવ્યસ્તવના કર્તામાટે દોષરૂપ બનતો નથી. પરંતુ ભાવસ્તવના અનુબંધથી યુક્ત હોવાથી પરિશુદ્ધ જ છે. ।।૧૯૭।। પ્રસ્તુતમાં સિદ્ધાન્તની યુક્તિ બતાવે છે. દ્રવ્યસ્તવઆદિનો ક્રમ હોવાથી જ ભગવાને (શાસનમાં) દાન, શીલ, તપ અને ભાવના રૂપ ચાર પ્રકારના ધર્મમાં નીચે બતાવેલો ક્રમ કહ્યો છે, કેમ કે આ ક્રમ વિના ધર્મ સંભવી ન શકે. ।।૧૯૮।। આ જ ક્રમ દર્શાવે છે.-ધનવગેરે બાહ્ય ચીજો પોતાનાથી

॥२०३॥ एषेह स्तवपरिज्ञापद्धतिः समासतो वर्णिता मया युष्माकम् । विस्तरतो भावार्थोऽस्याः स्तवपरिज्ञायाः सूत्रात् ज्ञातव्य इति । शिवं ॥२०३॥ जयइ थयपरिण्णा सारनिट्ठा सुवन्ना, सुगुरुकयऽणुन्ना दाणवक्खाणगुन्ना । नयनिउणपइन्ना हेउदिट्ठंतपुन्ना, गुणगणपरिकिन्ना सव्वदोसेहिं सुन्ना ॥ १ ॥ इति स्तवपरिज्ञया किमपि तत्त्वमुच्चैस्तरां यशोविजयवाचकैर्यदुद्भावि भावार्जितं । ततः कुमतवासनाविषविकारवान्तैर्बुधाः । सुधारसपानतो भवत तृप्तिभाजः सदा ॥ २ ॥ तन्त्रैः किमन्यै र्भग्नैव भ्रान्तिः स्तवपरिज्ञया । ध्वस्ता पान्थतृषा नद्याः कूपाः सन्तु सहस्रशः ॥ ३ ॥ ६७ ॥

ભિન્ન છે અને અનિત્ય છે. આવી બાહ્યવસ્તુ પાસે હોવા છતાં ક્ષુદ્રતાથી પાત્રમાં આહારઆદિનો નિયોગ ન કરનાર રાંક દાનધર્મ પણ પાળી શકતો નથી તો તે રાંકડો મહાપુરૂષોએ સેવેલા શીલને શી રીતે ધારી શકે ? ॥૧૯૯॥ અને જે શીલને પાળી નથી શકતો તે મોક્ષના અંગભૂત શુદ્ધતપને કેવી રીતે આચરી શકે ? જે યથાશકિત તપ કરવા તૈયાર નથી, તે મોહાધીન માનવ ભાવનાઓના સમુદાયને શી રીતે ભાવી શકશે ? ॥૨૦૦॥ (ધન–ઇન્દ્રિય–શરીર અને મન આ ચારમાં પૂર્વ–પૂર્વના વધુ બાહ્ય–દૂર છે અને તેથી પૂર્વ–પૂર્વના અંગે આત્માનો નિગ્રહ કરવામાં અશકત વ્યકિત ઉત્તર–ઉત્તર અંગે આત્માનો નિગ્રહ કરવામાં સમર્થ ન બની શકે, તેથી, ક્રમશઃ તે ચારને આશ્રયી આત્મનિગ્રહ કરવા દાન–શીલ–તપ અને ભાવ ધર્મ છે, ઇત્યાદિ સૂક્ષ્મવિચારણા કરવા જેવી છે.) ॥૨૦૦॥ અહીં ક્રમમાં દાનધર્મ દ્રવ્યસ્તવરૂપ સમજવો કેમકે તે ઉત્તરના ત્રણની અપેક્ષાએ અપ્રધાન છે. બાકીના સુપરિશુદ્ધ શીલ વગેરે ત્રણ ધર્મો પ્રધાન હોવાથી ભાવસ્તવસ્વરૂપ છે. ॥૨૦૧॥. આ બાબતમાં અતિદેશ બતાવે છે–"આ પ્રમાણે આગમયુક્તિઓ દ્વારા તે–તે સૂત્રને ઉદ્દેશીને ધીરપુરુષોએ દ્રવ્યસ્તવ વગેરેનું સ્વરૂપ બરાબર વિચારીને સ્વબુદ્ધિથી જ વિવેક કરવો. અને આ દ્રવ્યસ્તવરૂપ છે કે ભાવસ્તવરૂપ છે' ઇત્યાદિ વિભાગ કરવો. ॥૨૦૨॥ ઉપસંહાર કરતાં કહે છે– આ પ્રમાણે મેં તમને સંક્ષેપથી સ્તવપરિજ્ઞાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. આ સ્તવપરિજ્ઞાનો વિસ્તારથી ભાવાર્થ સૂત્રમાંથી સમજી લેવો. 'इति शिवम् ॥' સારનિષ્ઠ, સુ–વર્ણવાળી (સારા વર્ણાક્ષરોથી સભર), સુગુરૂએ અનુજ્ઞાત કરેલી, દાનવ્યાખ્યાનગુણવાળી, નયનિપુણોથી (અવશ્ય કર્તવ્ય તરીકે) પ્રતિજ્ઞા કરાયેલી, હેતુ અને દૃષ્ટાંતથી પૂર્ણ, ગુણ સમુદાયથી ઉભરાતી, સર્વદોષોથી રહિત એવી આ સ્તવપરિજ્ઞા જય પામે છે. (અહીં સ્તવપરિજ્ઞાને સુવર્ણની ઉપમા આવી છે. તેથી સ્તવપરિજ્ઞાના વિશેષણો સુવર્ણમાં પણ યથાયોગ્ય ઘટાવવા. જેમકે સાર–નિષ્ઠ :– સુવર્ણ બધા ધાતુઓમાં સૌથી વધુ સારભૂત છે તેમ સ્તવપરિજ્ઞા પણ સર્વ પરિજ્ઞામાં સૌથી વધુ સારભૂત છે. ઇત્યાદિ) (આ ગાથા અવચૂરિકાર મહો. યશોવિજયજીએ બનાવી છે ?) ॥૧॥ આ પ્રમાણે શ્રી યશોવિજયવાચકવડે સ્તવપરિજ્ઞા દ્વારા કાંઇક, (અવર્ણનીય) શ્રેષ્ઠ અને ભાવથી સભર જે તત્ત્વ પ્રગટ કરાયું. કુમતરૂપ વાસનાના ઝેરના વિકારને વમી નાખતા તે તત્ત્વરૂપ સુધારસના પાનથી હે પ્રાજ્ઞો ! તમે હંમેશા તૃપ્ત રહો ॥૨॥ (જો) સ્તવપરિજ્ઞાથી જ ભ્રમ ભાંગી જાય છે તો અન્ય તન્ત્રો (=સિદ્ધાન્તો કે યુક્તિઓ) થી સર્યું. નદીથી જ મુસાફરની તૃષા દૂર

सर्वलुम्पकमतमुपसंहरन्नाह—

इत्येवं शुचिसूत्रवृन्दविदिता निर्युक्तिभाष्यादिभिः
सन्न्यायेन समर्थिता च भगवन्मूर्तिः प्रमाणं सताम् ।
युक्तिस्त्वन्धपरंपराश्रयहता मा जाघटीद्दुर्धिया-
मेतद्दर्शन वञ्चिता दृगपि किं शून्येव न भ्राम्यति ॥६८॥

[दंडान्वयः—इत्येवं शुचिसूत्रवृन्दविदिता निर्युक्तिभाष्यादिभिश्च सन्न्यायेन समर्थिता भगवन्मूर्तिः सतां प्रमाणम् । दुर्धियामन्धपरंपराश्रयहता युक्तिस्तु मा जाघटीत् । एतद्दर्शनवञ्चिता दृगपि किं शून्येव न भ्राम्यति ॥]

'इत्येवं' इति उक्तरीत्या शुचिना=निर्दोषेण सूत्रवृन्देन विदिता निर्युक्तिभाष्यादिभिः, आदिना चूर्णिवृत्तिसर्वोत्तमप्रकरणपरिग्रहः । सन्न्यायेन=सद्युक्त्या च समर्थिता=निष्कलङ्कनिश्चयविषयीकृता भगवन्मूर्तिः सतां=शिष्टानां प्रमाणमाराध्यत्वादिना युक्तिस्तु दुर्धियां=दुष्टबुद्धीनामन्धपरंपराश्रयणीयेत्यभ्युपगमरूपा, तया हता सती मा जाघटीत् मा सुतरां घटिष्ट युक्तिनिरासपरंपरायां युक्तिग्रहणस्यानुपपन्नत्वात् । एतद्दर्शनेन=भगवन्मूर्तिदर्शनेन वञ्चिता दृगपि=दृष्टि-

થતી હોય, તો ભલે હજારો કૂવાઓ રહો. (અર્થાત્ તેઓથી કોઇ પ્રયોજન નથી.) ઇતિ ॥૩॥ (આ સ્તવપરિજ્ઞાના ગુર્જરાનુવાદથી પ્રાપ્ત થયેલું સુકૃત સર્વના શ્રેયઃ માટે થાઓ. સૂત્રકાર અને અવચૂરિકારના આશયવિરુદ્ધ કે વીતરાગની આજ્ઞાવિરુદ્ધ જે કંઈ કથન મતિમંદતાથી થયું હોય. તે બદલ મિચ્છામિ દુક્કડમ્) ॥૬૭॥

પ્રતિમાલોપકના આ સઘળી માન્યતાનો ઉપસંહાર કરતા કહે છે,

શ્લોકાર્થ : ઉપર બતાવ્યું તેમ નિર્દોષસૂત્રસમુદાયદ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલી અને નિર્યુક્તિભાષ્યવગેરે (વગેરેથી ચૂર્ણિ, વૃત્તિવગેરે શ્રેષ્ઠ પ્રકરણો) થી સારી યુક્તિથી સમર્થિત (=નિષ્કલંક તરીકે નિશ્ચિત કરાયેલી) જિનપ્રતિમા સજ્જનોને આરાધ્ય વગેરેરૂપે પ્રમાણ છે. અંધ પરંપરાનો આશ્રય કરવાથી હણાયેલી દુર્જનોની યુક્તિ તો સુતરાં ન ઘટો, પણ જિનપ્રતિમાના દર્શનથી વંચિત રહેલી તેઓની આંખ પણ જાણે શૂન્ય થઈને શું ભમતી નથી ? અર્થાત્ અવશ્ય ભમે છે.

પ્રતિમાલોપકોની 'અંધપરંપરા આશ્રયણીય છે' એવી સ્વીકૃતિરૂપ યુક્તિ તો અભ્યુપગમથી જ હણાયેલી છે. કેમ કે યુક્તિઓને દૂર કરવાની પરંપરામાં ઉત્પન્ન થયેલાઓ યુક્તિગ્રહણ કરે તેજ અસંગત છે,

'તિલકથી સભર લલાટથી શોભતા અને સ્ફાર અગુરૂ અને પુષ્પમાળા વગેરેની સુરભિમય ઉદ્ગારથી શ્રેષ્ઠ બનેલા તથા જિનપૂજા કરેલા દેવતુલ્ય મોટા શ્રેષ્ઠીઓ (લલાટમાં રહેલા તિલકના બ્હાને) લોકોને જાણે કે સારી રીતે ઉદય પામેલા પોતાના ભાગ્યના અંકુરને જ બતાવી રહ્યા છે. ॥૧॥ આંતરિક વિશાળ આનંદને બહાર પ્રગટ કરતી, તથા રોમાંચિત થયેલા શરીરની સ્પૃહા સહ ઉલ્લાસ પામતી નિભૃત આંખો પુરૂષોની પ્રતિમા અર્ચનથી પ્રગટેલા પુણ્યરૂપી લક્ષ્મીની સમાધિના સૌભાગ્યને પ્રકાશિત કરે છે. ॥૨॥ શબના પવિત્રતા

रपि किं शून्येव न भ्राम्यति ? अपि तु भ्राम्यत्येव । "तिलकयुतललाटभ्राजमानाः स्वभाग्या-ङ्कुरमिव समुदीतं दर्शयन्ते जनानाम् । स्फुरदगुरुसुमालीसौरभोद्गारसाराः कृतजिनवरपूजा देवरूपा महेभ्याः ॥ १ ॥ आनन्दमान्तरमुदाहरन्ती रोमाञ्चिते वपुषि सस्पृहमुल्लसन्ती । पुंसां प्रकाशयति पुण्यरमा समाधिसौभाग्यमर्चनकृतां निभृता दृगेव ॥२॥ स्पृशति तिलकशून्यं नैव लक्ष्मी र्ललाटं मृतसुकृतमिव श्रीः शौचसंस्कारहीनम् । अकलितभजनानां वल्कलान्येव वस्त्राण्यपि च शिरसि शुक्लं छत्रमप्युग्रभारः ॥३॥ अकृतार्हत्पूजस्य तस्करस्येव लोचने । शौचनेनैव संस्पृष्टे गुप्तपातकशङ्किते ॥ ४ ॥ ६८ ॥

प्राप्या नूनमुपक्रिया प्रतिमया नो कापि पूजाकृतां ।
चैतन्येन विहीनया तत इयं व्यर्थेति मिथ्या मतिः ।
पूजाभावत एव देवमणिवत्सा पूजिता शर्मदे-
त्येतत्तन्मतगर्वपर्वतभिदावज्रं बुधानां वचः ॥६९॥

[दंडान्वय–नूनं चैतन्येन विहीनया प्रतिमया नो कापि पूजाकृता उपक्रिया प्राप्या । तत इयं व्यर्थेति मतिः मिथ्या । पूजिता सा देवमणिवत् पूजाभावत एव शर्मदा इत्येतत् बुधानां वचस्तन्मतगर्वपर्वतभिदावज्रम् ।]

'प्राप्य नूनमुपक्रिया' इत्यादि वृत्तमवगतार्थम् ।

एवं युक्त्या शंभोर्भक्त्या सूत्रव्यक्त्या लुंपाकाश्चित्तोद्रिक्ता मायासिक्ताः कलृप्ता रिक्ताः किंपाकाः । एतत्पुण्यं शिष्टैर्गुण्यं, निर्वैगुण्यं सद्बोधैस्तत्त्वं बोध्यं नीत्या शोध्यं नैवा-

---

અને સંસ્કારથી રહિત શણગારને શોભા સ્પર્શતી નથી. (અર્થાત્ શબને શણગાર શોભતો નથી) તેમ જેઓને પરમાત્મભક્તિનો પ્રકાશ નથી (=અકલિત ભજન) તેઓના તિલક વિનાના લલાટને લક્ષ્મી સ્પર્શતી નથી. (અર્થાત્ એ લલાટ શોભતું નથી અથવા એ લલાટમાં લક્ષ્મી લખાયેલી નથી.) ઝાડની છાલ જ વસ્ત્રો હોય અને માથે સફેદ છત્ર હોય, તો તે છત્ર માત્ર ભારરૂપ જ છે શોભારૂપ નહિ. ॥૩॥ અરિહંતની પૂજા નહિ કરનારની ગુપ્ત પાપથી શંકિત બનેલી આંખો ચોરની આંખોની જેમ માત્ર શોકથી જ સ્પર્શાયેલી હોય છે. ॥૪॥ ॥૬૮॥

શ્લોકાર્થ : ચૈતન્ય વિનાની (જડ) પ્રતિમાથી પૂજા કરવા છતાં કોઈપણ પ્રકારનો ઉપકાર પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી આ પ્રતિમા વ્યર્થ છે એવી બુદ્ધિ ખોટી છે. ચિંતામણિ રત્નની જેમ પૂજાયેલી પ્રતિમા પૂજા અંગેની ભાવનાથી જ સુખ દેનારી બને છે. પ્રાજ્ઞ પુરૂષોના આ વચન પ્રતિમાલોપકના પૂર્વોક્ત મતના ગર્વપર્વતને ભેદી નાખવા વજ્ર સમાન છે.

[પ્રતિમા ચિંતામણિતુલ્ય]

આ કાવ્યનો અર્થ સુગમ છે પ્રતિમા પોતે ભલે ફળ ન આપે, પણ પરમાત્માનું સ્મરણ વગેરે કરાવવાદ્વારા શુભભાવમાં આલંબનભૂત બને છે. અને પોતાના આ શુભભાવો અન્તરાયવગેરે કર્મોનો ક્ષયોપશમવગેરે કરવા દ્વારા ફળ દેનારા બને છે.

योध्यं निष्क्रोधैः ॥१॥ आत्मारामे शुक्लाश्यामे हृद्विश्रामे विश्रान्तास्त्रुट्यद्बन्धाः श्रेयः सन्धाश्चित्संबन्धादभ्रान्ताः । अर्हद्भक्ताः युक्तौ रक्ता विद्यासक्ता येऽधीता निष्ठा तेषामुच्चैरेषा तर्कोल्लेखा निर्णीता ॥२॥ ॥६९॥

सर्वमपि लुम्पकमतं निराकृतम् ॥

वृषोदनुसारिणो मतमुपन्यस्य दूषयति ।

वन्द्याऽस्तु प्रतिमा तथापि विधिना सा कारिता मृग्यते,
स प्रायो विरलस्तथा च सकलं स्यादिन्द्रजालोपमम् ।
हन्तैवं यतिधर्मपौषधमुखश्राद्धक्रियादे विंधे-
र्दौर्लभ्येन तदस्ति किं तव न यत् स्यादिन्द्रजालोपमम् ॥७०॥

માટે વિવેકી આત્માએ અવશ્ય પ્રતિમા=સ્થાપનાનિક્ષેપાના પરમાત્માનું શરણું સ્વીકારવું જ જોઈએ, તેમાં પણ દ્રવ્ય-ભાવ પરમાત્માની ગેરહાજરીમાં તો આ સ્થાપનાના પરમાત્મા જ મુખ્ય શરણ્ય છે. અત્યારના આ સ્થાપનાનિક્ષેપાના પરમાત્માને પરમાત્મબુદ્ધિથી પૂજવાથી સંસ્કારની એક મૂડી ઉભી થાય છે. અને પરભવમાં સાક્ષાત્ પરમાત્મા કે પરમાત્માની સ્થાપના નજરે ચડી જાય, ત્યારે એ સંસ્કારો જાગૃત થઈને જાતિસ્મરણવગેરે કરાવવા દ્વારા આરાધનાના તૂટી ગયેલા દોરને ફરીથી સાંધી આપે છે. અને ખ્યાલ રાખજો! માત્ર મનના ભાવો કરતાં ભાવપૂર્વકની ક્રિયાઓ વધુ દૃઢ સંસ્કાર ઉભા કરે છે. અને મોટે ભાગે માત્ર મનના ભાવો જાતિસ્મરણમાં ભાગ ભજવતા નથી, જ્યારે કેટલીકવાર ભાવ વિના કરેલી ક્રિયા પણ જાતિસ્મરણ કરાવી દે છે. આમ બાહ્યસાધનો પરભવમાં જાતિસ્મરણ વગેરે કરાવવામાં ખૂબ સહાયક બને છે. માટે પણ પ્રતિમા સ્વીકરણીય છે. "આ પ્રમાણે શંભુ (=પરમાત્મા–અરિહંત)ની ભક્તિથી રચેલી અને સૂત્રથી વ્યક્ત થતી યુક્તિથી ચિત્તમાં ઉદ્રિક્ત (=મોહથી ભરેલા ચિત્તવાળા) થયેલા તથા કિંપાક સમાન અને માયાથી સિંચાયેલા પ્રતિમાલોપકો સર્વથા ખાલી છે. (અર્થાત્ યુક્તિ વિનાના છે.) સદ્બોધવાળા, ક્રોધ વિનાના (=ઉપશાંત) શિષ્ટ પુરૂષોએ આ પવિત્ર તત્ત્વને ગુણકારી અને દોષ વિનાનું સમજવું તથા તેમાં રહેલી ક્ષતિને દૂર કરી નીતિથી પરિશુદ્ધ કરવું પણ યુદ્ધ ન કરવું (અર્થાત્ એમાં વિરોધ દર્શાવવાદ્વારા સામા ન પડવું) ॥૧॥ શ્યામલતા (કપટ) વિનાના ઉજ્જવળ (નિર્મળ) અને મનોહર વિશ્રામવાળા આત્મારામમાં (આત્મારૂપ બગીચામાં) વિશ્રામ (=આરામ) કરેલા, તથા તૂટતાં બંધવાળા (અર્થાત્ તૂટી રહેતા કર્મબંધવાળા) તથા શ્રેયઃ (કલ્યાણ અથવા મોક્ષ)ની પ્રતિજ્ઞાવાળા જ્ઞાનના સંબંધને કારણે (જ્ઞાની હોવાથી) અભ્રાન્ત, યુક્તિમાં રત (=યુક્તિપ્રિય) અને વિદ્યામાં આસક્ત એવા જે અરિહંતભક્તો છે તેઓએ આ નિર્ણીત થયેલા તર્કોના ઉલ્લેખો અત્યંત ભણેલા છે (=તેઓને આ તર્કો અત્યંત પરિચિત છે.) ॥૨॥ ॥૬૯॥ આ પ્રમાણે પ્રતિમાલોપકોની બધી માન્યતાઓનું નિરાકરણ કર્યું.–શુભમ્ ।

હવે ઉપાધ્યાય ધર્મસાગરના મતનો ઉપન્યાસ કરી તેમાં દોષ દર્શાવે છે.

શ્લોકાર્થ :–'પ્રતિમા ભલે વંદનીય હો! પણ વિધિથી કરાયેલી પ્રતિમાની જ

[दंडान्वयः–प्रतिमा वन्द्याऽस्तु तथापि सा विधिना कारिता मृग्यते, स च प्रायो विरलः तथा च सकलमिन्द्रजालोपमं स्यात् । हन्त ! एवं यतिधर्मपौषधमुखश्राद्धक्रियादेर्विधे दौर्लभ्येन किं तदस्ति तव यन्नेन्द्रजालोपमं स्याद् ॥]

वन्द्यास्तु–इत्यादिना–ननु प्रतिमा वन्द्याऽस्तु उक्ताक्षरशतैस्तथाव्यवस्थितेः । तथापि सा विधिना कारिता मृग्यते, सम्यग्भावितानामेव प्रतिमानां भावग्रामत्वेनाभिधानात् । स विधिः प्रायो विरलः, ऐदंयुगीनानां प्रायोऽविधिप्रवृत्तत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तथा च सकलं प्रतिमागतं पूजाप्रतिष्ठावन्दनादिकमिन्द्रजालोपमं स्यात् महतोऽप्याडंबरस्यासत्यालंबनत्वात् । हंतेति प्रत्यवधारणे । एवं=प्रतिमावदेव, यतिधर्मः=चारित्राचारः । पौषधः=श्राद्धानां पर्वदिनानुष्ठानम् । तन्मुखा=तदादिर्या श्राद्धक्रिया, तदादिर्यो विधिः, आदिनाऽपुनर्बन्धकाद्युचिताचारपरिग्रहः । तस्य दुष्षमायां दुर्लभत्वेन तत्किमस्ति यत् तवेन्द्रजालोपमं न स्यात्, न्यायस्य समानत्वात् । नचेयं प्रतिबन्दिः, सा चानुत्तरमिति वाच्यम्, तत्समाधानेन समानसौलभ्यस्य विवक्षितत्वात् ॥७०॥

માર્ગણા–ગવેષણા કરવી, પણ અત્યારના કાળમાં તો એ વિધિ અત્યંત વિરલ છે. તેથી પૂજા વગેરે બધું જ ઇન્દ્રજાલ તુલ્ય છે.' જો એમ હોય, તો–સાધુ ધર્મની અને શ્રાવકની પૌષધક્રિયા વગેરેની વિધિ પણ અત્યારના દુર્લભ છે. તેથી એવું શું છે ? કે જેથી તારા માટે બધી ક્રિયાઓ ઇન્દ્રજાલ સમાન નથી.

[વર્તમાનમાં વિધિની પ્રાપ્તિ દુર્લભ]

ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય:–ઉપરોક્ત સેંકડો સાક્ષી અને યુક્તિઓથી પ્રતિમા પૂજનીય તરીકે સિદ્ધ થાય છે, તેથી પ્રતિમા પૂજનીય જ છે તેમાં કોઈ વિવાદ નથી. પરંતુ જે તે પ્રતિમાને વંદન ન કરવું જોઇએ, પરંતુ જે પ્રતિમા વિધિમુજબ કરાયેલી હોય અને જેની પ્રતિષ્ઠા વગેરે પણ વિધિસર હોય, એજ પ્રતિમા વંદનીય છે. કેમ કે શાસ્ત્રમાં સમ્યગ્ભાવિત પ્રતિમાને જ ભાવ ગ્રામ તરીકે ઓળખાવી છે. પ્રતિમા અંગેની આ વિધિ પ્રાયઃ વિરલ છે. કેમકે આધુનિક લોકો પ્રાયઃ કરીને અવિધિમાં જ પ્રવૃત્ત થયેલા પ્રત્યક્ષથી દેખાય છે. તેથી પ્રતિમાને આશ્રયીને થતો પૂજાપ્રતિષ્ઠાવગેરે મોટો પણ આડંબર અસત્યને અવલંબીને હોવાથી ઇન્દ્રજાલ જેવો છે–અર્થાત્ નિરર્થક છે, પ્રતિમા પોતે જ અવિધિથી હોવાથી અસત્ હોય, પછી તેને અવલંબીને થતી પૂજા વગેરે કેવી રીતે સત્યરૂપ બની શકે ?

ઉત્તરપક્ષ:– આ જ પ્રમાણે ચારિત્રાચાર તથા શ્રાવકે ચૌદશવગેરે પર્વ તીથિએ આચરણીય પૌષધવગેરે તથા અપુનર્બંધક વગેરેને ઉચિત આચારો–આ બધામાં વિધિમુજબ પ્રવૃત્તિ આ પાંચમા આરામાં અતિદુર્લભ છે તેથી પ્રતિમાની જેમ આ બધી ક્રિયા પણ અસત્ છે, તેથી તમે આ બધા આચારોનો જે આડંબર કરો છો, એ પણ ઇન્દ્રજાલની જેમ વ્યર્થ જ સિદ્ધ થશે. કેમકે બન્ને સ્થળે ન્યાય તુલ્ય છે.

ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય–આ તો તમે પ્રતિબન્દિ બતાવી. અને પ્રતિબન્દીનો

तदाह—

योगाराधनशंसनैरथ विधे र्दोषः क्रियायां न चेत् ?
तत्किं न प्रतिमास्थलेऽपि सदृशं प्रत्यक्षमुद्वीक्षते ।
किं चोक्ता गुरुकारितादिविषयं त्यक्त्वाग्रहं भक्तितः
सर्वत्राप्यविशेषतः कृतिवरैः पूज्याकृतेः पूज्यता ॥७१॥

[दंडान्वय :–अथ विधेः योगाराधनशंसनैः क्रियायां न दोषः इति चेत् ? तत्किं प्रतिमास्थलेऽपि प्रत्यक्षं सदृशं नोद्वीक्षते ? किञ्च कृतिवरैः गुरुकारितादिविषयमाग्रहं त्यक्त्वा भक्तितः सर्वत्रापि अविशेषतः पूज्याकृतेः पूज्यतोक्ता ।]

योग इत्यादि–योगो विधिकर्त्रनुकूलपरिवारसंपत्तिः आराधनम्=आत्मनैव निर्वाहः । शंसनं च–बहुमानः । तैरूपलक्षणाद् अद्वेषश्च तैर्विधेरथ क्रियायां चेद् न दोषः ? तत्किं विधियोगादिनाऽदुष्टत्वं प्रतिमास्थलेऽपि सदृशं नोद्वीक्ष्यते ? उद्वीक्षणीयमिदमपि । तदुक्तं–

"विहिसारं चिय सेवइ सद्धालू सत्तिमं अणुट्ठाणं । दव्वाइ दोसनिहओवि पक्खवायं वहइ तम्मि ॥१॥
धन्नाणं विहिजोगो विहिपक्खाराहगा सया धन्ना । विहिबहुमाणा धन्ना, विहिपक्खअदूसगा धन्ना ॥ २ ॥
आसन्नसिद्धिआणं विहिपरिणामो हु होइ सयकालं । विहिचाओ अविहिभत्ती, अभव्वजीअदूरभव्वाणं ॥ ३ ॥
सर्वत्र सम्यग्विधिर्ज्ञेयः कार्यश्च सर्वशक्त्या पूजादिपुण्यक्रियायां, प्रान्ते च सर्वत्राविध्याशातनानिमित्तं मिथ्यादुष्कृतं

ઉત્તર આપી શકાય નહિ.

ઉત્તરપક્ષ :– એમ આકળા ન થાવ. તમે તમારા આચારોને 'યથાશક્તિ' 'ભાવશુદ્ધિ' વગેરે જે કારણોથી સાચા ઠેરવશો. એજ ઉત્તર પ્રતિમાની પૂજાવગેરેઅંગે આપી શકાય છે. આમ બન્ને સ્થળે ઉત્તર આપવા સુલભ જ છે. એમ જ અમારે બતાવવું છે. ॥૨૪૪॥

કારણો બતાવે છે

શ્લોકાર્થ :– જો, 'યોગ, આરાધના અને શંસન (=બહુમાન) આ બધા કારણથી કરાતી વિધિની ક્રિયામાં દોષ નથી' એમ કહેશો, તો પ્રતિમાના વિષયમાં રહેલી સાક્ષાત્ સદૃશતાને તમે કેમ જોતા નથી ? વળી શાસ્ત્રજ્ઞપુરુષોએ તો 'ગુરૂ વડે કરાવાઈ છે કે નહિ' ઈત્યાદિ અંગેનો આગ્રહ છોડીને ભક્તિપૂર્વક સર્વત્ર અવિશેષપણે પૂજ્યાકૃતિ=પૂજ્યની પ્રતિમા પૂજ્ય છે. તેમ કહ્યું છે.

[અવિધિયુક્ત ક્રિયા ક્યારે ગુણકારી ?]

ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય : યોગ=વિધિકર્તાને અનુકૂળ પરિવારની પ્રાપ્તિ. આરાધના=પોતે વિધિક્રિયા કરે અને શંસન=વિધિક્રિયાની કે તેના કરનારની પ્રશંસા અને ઉપલક્ષણથી વિધિક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થયેલા પર અથવા વિધિક્રિયા પર અદ્વેષ. અર્થાત્ વિધિનો યોગ, વિધિની આરાધના, વિધિનું બહુમાન અને વિધિપરઅદ્વેષ આ ચાર હેતુઓથી ચારિત્રાચારવગેરે ક્રિયામાં દોષ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– વિધિયોગાદિના કારણે પ્રતિમાસ્થળે પણ દોષનો અભાવ જ છે.... તેથી તેની પણ ઉપેક્ષા ન કરવી જોઇએ, શ્રાદ્ધવિધિમાં કહ્યું જ છે કે,

दातव्यमिति **श्राद्धविधौ** । विधिभक्त्युपयोगादिसाचिव्ये देवपूजादिकममृतानुष्ठानमेव, अन्ततो विध्यद्वेषस्यापि सत्त्वे प्रथमयोगाङ्गसंपत्त्याऽनुबन्धतो विधिरागसाम्राज्ये 'एतद्रागादिदं हेतुः श्रेष्ठो योगविदो विदुः' इति वचनात् तद्धेत्वनुष्ठानरूपं, तद्द्वयमपि चादेयं भवति, विषगरानुष्ठानानामेव[1] हेयत्वादित्यध्यात्मचिन्तात्मकाः । अतएवाभोगानाभोगाभ्यां द्रव्यस्तवस्य यद् द्वैविध्यमुक्तं ग्रान्थिकैस्तदुपपद्यते । तदाहुः—

'देवगुणपरिन्नाणा तब्भावाणुगयमुत्तमं विहिणा । आचारसारं जिणपूअणेण आभोगदव्वथओ ॥ १ ॥ एत्तो चरित्तलाभो होइ लहु सयलकम्मणिद्दलणो । ता एत्थ सम्ममेव हि पयट्टिअव्वं सुदिट्ठीहिं ॥२॥ पूआविहिविरहाओ अपरिन्नाणाउ जिणगयगुणाणं । सुहपरिणामकयत्ता एसोऽणाभोगदव्वथओ ॥३॥ गुणठाणठाणगत्ताएसो, एवंपि गुणकरो चेव । सुहसुहयरभावविसुद्धिहेउओ बोहिलाभाओ ॥४॥ असुहक्खएण धणियं धन्नाणं आगमेसिभद्दाणं । अमुणियगुणेवि नूणं विसए पीई समुच्छलइ ॥५॥ यथा **शुकमिथुनस्यार्हद्बिम्बे** । होइ पओसो विसए, गुरुकम्माणं भवाभिणंदीणं । पत्थंमि आउराणव उवट्ठिए निच्छिए मरणे ॥६॥ एत्तोच्चिय तत्तन्नू जिणबिंबे जिणवरिंदधम्मे वा । असुहब्भासभयाओ पओसलेसंपि वज्जंति ॥७॥ परकृतजिनार्चाद्वेषे **कुन्तलाज्ञातम्** ॥

अभ्युच्चयमाह, किञ्च, गुरुकारितादिविषयमाग्रहं त्यक्त्वा भक्तितो=भक्तिमात्रेण सर्वत्रापि चैत्येऽविशेषतो=विशेषौदासीन्येन कृतिवरैः=मुख्यपंडितैः, पूज्याकृते=भगवत्प्रतिमायाः पूज्यता उक्ता कालाद्यालंबनेनेत्थमेव बोधिसौलभ्योपपत्तेः । तथाच

શ્રદ્ધાળુ જીવ વિધિથી સારભૂત બનેલા અનુષ્ઠાનને જ આદરે છે. દ્રવ્યક્ષેત્રવગેરેદોષોથી ઘેરાયેલો જીવ પણ વિધિનો પક્ષપાત તો રાખે જ છે. (કદાચ ઉપરોક્ત દોષોથી અશક્ત હોય તો પણ) ॥૧॥ ધન્યોને જ વિધિનો યોગ થાય છે અને ધન્યપુરુષો જ હંમેશાં વિધિપક્ષના આરાધક હોય છે. તથા વિધિપ્રત્યે બહુમાન રાખનાર પણ ધન્ય છે, અને વિધિપક્ષને દૂષિત ન કરનાર પણ ધન્ય ધન્ય છે. ॥૨॥ આસન્નભવ્યસિદ્ધિક (=નજીકમાં મોક્ષવાળા) જીવને હંમેશા વિધિનો જ પરિણામ (=ભાવ) હોય છે, અને અભવ્ય તથા દૂરભવ્યોને વિધિનો ત્યાગ અને અવિધિની ભક્તિ સહજ છે. ॥૩॥ તેથી સર્વત્ર અનુષ્ઠાનોમાં સમ્યગ્વિધિનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. અને પોતાની સર્વશક્તિથી પૂજાવગેરે પવિત્ર ક્રિયામાં વિધિ આદરવી જોઈએ. અને દરેકક્રિયાને અંતે અવિધિ અને આશાતનાનિમિત્તે 'મિચ્છામિ દુક્કડમ્' આપવું. આમ વિધિ, ભક્તિ અને ઉપયોગની હાજરીમાં અનુષ્ઠાનો અમૃત અનુષ્ઠાન છે. અને વિધિપ્રત્યેના અદ્વેષથી થતું અનુષ્ઠાનપણ અનુબન્ધથી વિધિપ્રત્યેના રાગને ખેંચી લાવનારું હોવાથી પરિણામથી તો વિધિના રાગથી સભર જ છે. કેમકે વિધિના અદ્વેષની હાજરી યોગના (=મોક્ષસાધક પ્રવૃત્તિનાં) પ્રથમ અંગની સંપ્રાપ્તિરૂપ છે. આ પ્રથમયોગાંગની પ્રાપ્તિ વિધિના રાગને ખેંચી લાવે છે. અને વિધિરાગની હાજરીમાં તદ્દહેતુઅનુષ્ઠાન બને છે. કેમકે 'આનો (=અમૃતઅનુષ્ઠાન પ્રત્યેનો) રાગ હોવાથી આ (=ધર્મના આદિકાળમાં રહેલાનું ધર્માનુષ્ઠાન) શ્રેષ્ઠ છે એમ યોગજ્ઞો જાણે છે.' એવું વચન છે. આમ વિધિપ્રત્યેના અદ્વેષથી થતું અનુષ્ઠાન પણ ફલતઃ તદ્દહેતુઅનુષ્ઠાન છે. અમૃતઅનુષ્ઠાન અને તદ્દહેતુઅનુષ્ઠાન આ બે અનુષ્ઠાન આદેય છે. વિષ, ગરલ અને અનનુષ્ઠાન આ ત્રણ અનુષ્ઠાન હેય છે. એમ અધ્યાત્મચિન્તકોનું મન્તવ્ય છે. ઉપરોક્ત

---

१. विषं लब्ध्याद्यपेक्षातः इदं सच्चित्तमारणात् । महतोऽल्पार्थनाज्ज्ञेयं लघुत्वापादनात्तथा ॥ १ ॥ दिव्यभोगाभिलाषेण, गरमाहुर्मनीषिणः । एतद्विहितनीत्यैव, कालान्तरनिपातनात् ॥ २ ॥ अनाभोगवतश्चैतदननुष्ठानमुच्यते । संप्रमुग्धं मनोऽस्येति, ततश्चैतद्यथोदितम् ॥३॥ एतद्रागादिदं हेतुः श्रेष्ठो योगविदो विदुः । सदनुष्ठानभावस्य, शुभभावांशयोगतः ॥४॥ जिनोदितमिति त्वाहुर्भावसारमदः पुनः । संवेगगर्भमत्यन्तममृतं मुनिपुङ्गवाः ॥५॥ इति विषाद्यनुष्ठानलक्षणदर्शकश्लोकाः योगबिंदौ १५६–६०.

श्राद्धविधिपाठः "प्रतिमाश्च विविधास्तत्पूजाविधौ **सम्यक्त्वप्रकरणे** इत्युक्तं-'गुरुकारियाइं केइ अन्ने सयकारियाइ तं बिंति। विहिकारियाइ अन्ने पडिमाए पूअणविहाणं ॥' व्याख्या-गुरवो मातृपितृपितामहादयस्तैः कारितायाः केचिदन्ये स्वयंकारिताया विधिकारितायास्त्वन्ये प्रतिमायास्तत्पूर्वाभिहितं पूजाविधानं ब्रुवन्ति कर्त्तव्यमिति शेषः। अत्रस्थितपक्षस्तु गुर्वादिकृतत्वस्यानुपयोगित्वान्ममत्वाग्रहरहितेन सर्वप्रतिमा अविशेषेण पूजनीयाः, सर्वत्र तीर्थकृदाकारोपलम्भेन तद्बुद्धेरुपजायमानत्वाद्, अन्यथा हि स्वाग्रहवशादर्हद्बिम्बेऽप्यवज्ञामाचरतो दुरन्तसंसारपरिभ्रमणलक्षणो बलाद्दण्डः समाढौकते। नचैवमविधिकृतामपि पूजयतस्तदनुमतिद्वारेणाज्ञाभङ्गलक्षणदोषापत्तिरागमप्रामाण्यात्, तथाहि-श्री **कल्पभाष्ये**-'निस्सकडमणिस्सकडे अ चेइए सव्वहिं थुई तिन्नि। वेलं व चेइआणि य णाउं इक्किक्कया वा वि ॥'' ॥१॥ निश्राकृते-गच्छप्रतिबद्धेऽनिश्राकृते च तद्विपरीते चैत्ये सर्वत्र तिस्रःस्तुतयो दीयन्तेऽथप्रतिचैत्यं स्तुतित्रये दीयमाने वेलाया अतिक्रमो भवति, भूयांसि वा तत्र चैत्यानि ततो वेलां चैत्यानि वा ज्ञात्वा प्रतिचैत्यमैकैकापि स्तुतिर्दातव्येति।

બે અનુષ્ઠાનો આદેય હોવાથી જ ગ્રન્થકારોએ દ્રવ્યસ્તવના આભોગ અને અનાભોગ એમ જે બે ભેદ પાડ્યા છે તે યુક્તિસંગત ઠરે છે. **શ્રાદ્ધવિધિમાં** આ પ્રમાણે કહ્યું જ છે કે—જિનપૂજાવગેરે દેવના ગુણોના જ્ઞાનથી અને તે ભાવથી સભર તથા વિધિથી ઉત્તમ (બનેલું) આચારપ્રધાન જિન પૂજન આભોગ દ્રવ્યસ્તવ છે ॥૧॥ આ દ્રવ્યસ્તવથી જલ્દીથી સઘળાય કર્મોનો ભૂક્કો બોલાવી નાખનાર ચારિત્રનો લાભ થાય છે. તેથી આમાં (=આભોગ દ્રવ્યસ્તવમાં) સુદૃષ્ટિ=સમજુ જીવોએ સારી રીતે પ્રવૃત્ત થવું. ॥૨॥ પૂજાની વિધિના અભાવથી થતું તથા જિનમાં રહેલા ગુણોઅંગેના અજ્ઞાનથી થતું પણ શુભપરિણામ પેદા કરતું અનુષ્ઠાન અનાભોગદ્રવ્યસ્તવ છે. ॥૩॥ ગુણ સ્થાનસ્થાનમાં (=ગુણનાનિવાસભૂતજિનેશ્વરરૂપ સ્થાન=પાત્ર અંગે) હોવાથી, અથવા ગુણસ્થાનનું સ્થાન(=કારણ હોવાથી) આવો (=અનાભોગ) પણ આ (=દ્રવ્યસ્તવ) ગુણકર જ છે કેમ કે (૧) શુભ, શુભતરભાવવિશુદ્ધિમાં હેતુરૂપ છે અને તેથી (૨) બોધિના લાભમાં કારણભૂત છે. ॥૪॥ ઘણા અશુભકર્મના ક્ષયથી ભવિષ્યમાં કલ્યાણ પામનારાઓને જ દ્રવ્યસ્તવનું કે જિનના ગુણ=લાભનું જ્ઞાન ન હોય તો પણ તે (જિનપ્રતિમારૂપ) વિષયમાં પ્રેમનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. ॥૫॥ અહીં પોપટયુગલ દૃષ્ટાન્તરૂપ છે. ભવાભિનંદી ભારે કર્મા જીવોને જ જિનબિંબ, દ્રવ્યસ્તવઆદિ વિષયમાં પ્રદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે મરણ નિશ્ચિત ઉપસ્થિત થાય ત્યારે રોગીને પથ્ય આહાર પર જ અરુચિ જાગે છે. તેથી જ તત્ત્વજ્ઞપુરુષો અશુભઅભ્યાસના ભયથી જિનપ્રતિમા કે જિનધર્મ પરનાં દ્વેષનું વર્જન કરે છે ॥૬॥ બીજાએ કરેલી જિનપૂજા પરના દ્વેષ પર કુંતલારાણીનું દૃષ્ટાન્ત છે. (જિનભક્ત કુંતલારાણીએ પોતાનાથી જ જિનભક્તિનો પ્રકાશ મેળવનારી બીજીરાણીઓએ કરેલી સુંદર જિનપૂજા પર ઈર્ષ્યાથી દ્વેષ કર્યો-તો બીજા ભવમાં કુતરીનો અવતાર પામી.)

[વિધિકારિતઆદિ પ્રતિમાઓની પૂજ્યતા]

નિષ્કર્ષ બતાવે છે. પ્રતિમાને પૂજતી વખતે 'પ્રતિમા ગુરુએ (=વડીલોએ) પ્રતિષ્ઠિત કરી છે' ઈત્યાદિ વિષયક આગ્રહ રાખવો નહિ. પરંતુ વિશેષ (ગુરુકારિતઆદિ) પ્રત્યે ઉદાસીનભાવ રાખી દરેક જિનપ્રતિમાઅંગે સમાનરૂપે ભક્તિભાવ રાખવો. અને સુજ્ઞપુરુષોએ એ તમામ જિનપ્રતિમાને પૂજ્ય તરીકે સ્વીકારવી. કેમકે કાળ (વર્તમાનમાં જિનાગમ અને જિનબિંબ જ તારણહાર છે-વિધિ પ્રાયઃ દુર્લભ છે ઈત્યાદિ) આલંબન લઈને દરેક જિનપ્રતિમા પ્રત્યે પૂજ્યભાવ અને ભક્તિભાવ રાખવાથી જ બોધિની સુલભતા યુક્તિસંગત ઠરે છે. [વર્તમાનસામગ્રીની ઉપેક્ષા કરી વધુ સારી સામગ્રીની ઈચ્છા કરવામાં બાવાના બેય બગડે છે જે મળ્યું છે તેની યથાશક્તિ આરાધનાથી જ

अत्रावस्थितपक्षो यद्यप्युत्सर्गतो विधिकारितत्वमेव गुरुकारितत्वस्वयंकारितत्वयोरपि तद्विशेषरूपयोरेवोपन्यासाद्त एव, विषयविशेषपक्षपातोल्लसद्वीर्यवृद्धिहेतुभूततया तदन्यथात्वे (न ?) च त्रयाणामपि पक्षाणां भजनीयत्वमुक्तं विंशिकाप्रकरणे हरिभद्रसूरिभिः । तथाहि– विहिकारिगाइ । (उवयारंगा इह) सोवओगसाहरणाण इट्ठफला । किंचि विसेसेण तओ सव्वे ते विभइयव्वत्ति ॥" (८/१५) विधिकारितासंपत्तावपवादस्त्वाकारसौष्ठवमवलम्ब्य मनःप्रसत्तिरापादनीया । न चैवमविध्यनुमतिरपवादालंबनेन तन्निरासात्क्रमदेशनायां स्थावरहिंसाननुमतिवद् भक्तिव्यापारप्रदर्शनेन दोषोपस्थितिप्रतिरोधाद्वा काव्य इव व्यक्तिप्रदर्शनेनेति शास्त्रस्थितिः । अत एवोक्तं व्यवहारभाष्ये–लक्खणजुत्ता पडिमापासाईआ सम्मत्तलंकारा । पल्हायइ जह व मणं तह णिज्जरमोवि आणाहित्ति ॥७१॥

પરભવમાં સુંદર સામગ્રીનો યોગ સંભવે છે, અન્યથા તો મળેલી સામગ્રીનો–બોધિનો દ્રોહ થાય છે અને પરભવમાં બોધિ પ્રાપ્તિ માટેનું પુણ્ય રહેતું નથી–ઉપદેશમાળામાં **लद्धिल्लियं च बोहिं, अकरिंतोऽणागयं च पत्थिंतो, अन्नं दाइं बोहिं, लब्भिहिसि कयरेण मुल्लेणं ॥ (=પ્રાપ્ત બોધિ નહિ આરાધતો, અને ભવિષ્યની બોધિની કાંક્ષા કરતો તું અન્ય–ભવિષ્યકાલની બોધિને કયા મૂલ્ય પર મેળવીશ ?) ઇત્યાદિ કહ્યું છે. એ પણ આવા જ આશયથી સંભવી શકે છે.] આ બાબતમાં શ્રાદ્ધવિધિનો પાઠ આ પ્રમાણે છે.**

'પ્રતિમાઓ અનેક પ્રકારની છે. સમ્યક્ત્વપ્રકરણમાં પ્રતિમા પૂજનવિધિસ્થળે આ પ્રમાણે કહ્યું છે. "કેટલાક કહે છે–'ગુરૂકારિત' તો બીજા કહે છે, 'સ્વયંકારિત' તો અન્ય કહે છે કે 'વિધિકારિત' પ્રતિમાનું પૂજન કરવું જોઈએ." આની વ્યાખ્યા ગુરૂ=માતા, પિતા, દાદા વગેરે વડીલો. તેઓએ ભરાવેલી પ્રતિમાનું પૂજન કરવું, એમ કેટલાક કહે છે, તો બીજા કહે છે કે 'પોતે ભરાવેલી પ્રતિમાનું જ પૂજન થાય' અન્ય કહે છે કે 'વિધિથી ભરાવેલી પ્રતિમાનું જ પૂજન થાય.' અહીં અવસ્થિત પક્ષ=મધ્યસ્થ પક્ષ આ છે. 'ગુરૂએ ભરાવેલી છે.' ઈત્યાદિ આગ્રહ પ્રતિમાપૂજન માટે ઉપયોગી નથી. તેથી મમત્વ કે આગ્રહને છોડી બધી જ પ્રતિમાઓને ભેદભાવ વિના પૂજવી જોઈએ. કેમકે દરેક પ્રતિમામાં તીર્થંકરનો આકાર જ નજરે પડે છે, તેથી દરેક પ્રતિમામાં 'આ તીર્થંકર છે' એવી બુદ્ધિ જ થાય છે. નહિ તો પોતાના કદાગ્રહથી એક પ્રતિમાને પૂજનાર અને બીજી પ્રતિમાની અવજ્ઞા કરનાર પર ભયંકર સંસારમાં રખડાટનો મોટો દંડ ઠોકાયેલો છે. **શંકા :–** આમ અવિધિથી કરાયેલી પ્રતિમાની પૂજા કરવાથી અવિધિની અનુમતિ–અનુમોદના થઈ રહી છે. અને તેથી આજ્ઞાભંગનો દોષ ઉભો જ છે. શું આ દોષ સંસારમાં ભ્રમણ કરાવનાર નથી ?

સમાધાન :–અવિધિથી કરાયેલી પ્રતિમાની પૂજ્યતામાં આગમ પ્રમાણ છે. **કલ્પભાષ્યમાં** કહ્યું છે કે "નિશ્રાકૃત=કોઈક અમુક ગચ્છને પ્રતિબદ્ધ તથા અનિશ્રાકૃત=કોઈપણ ગચ્છ સાથે પ્રતિબદ્ધ નહિ એવા દરેક ચૈત્યમાં ત્રણ ત્રણ સ્તુતિઓ કહેવી. દરેક ચૈત્યમાં ત્રણ સ્તુતિ દેવા જેટલો સમય ન હોય અથવા ઘણા દેરાસરો હોય તો કાળ અને ચૈત્યો વગેરેનો વિચાર કરી દરેક ચૈત્યમાં એક એક સ્તુતિ કહેવી." સંભવિત છે કે એક ગચ્છની વિધિ બીજા ગચ્છ માટે અવિધિ બનતી હોય, છતાં સર્વગચ્છના ચૈત્યો અને ગચ્છ સાથે સંબંધ ન ધરાવતા ચૈત્યોને વંદન કરવાનું બતાવ્યું. વળી અવિધિકારિત ચૈત્યોનો નિષેધ પણ બતાવ્યો નહિ. તેથી એ પ્રતિમાના વંદનમાં પણ દોષ નથી.

एतत्सर्वं मनसिकृत्याह-

चैत्यानां खलु निश्रितेतरतया भेदेऽपि तन्त्रे स्मृतः
प्रत्येकं लघुवृद्धवन्दनविधिः साम्ये तु यत्सांप्रतम् ।
इच्छाकल्पितदूषणेन भजनासङ्कोचनं सर्वतः,
स्वाभीष्टस्य च वन्दनं तदपि किं शास्त्रार्थबोधोचितम् ॥७२॥

[दंडान्वयः-चैत्यानां खलु निश्रितेतरतया भेदेऽपि तन्त्रे प्रत्येकं लघुवृद्धवन्दनविधिः स्मृतः । साम्ये तु यत्सांप्रतं इच्छाकल्पितदूषणेन सर्वतः भजनासङ्कोचनं स्वाभीष्टस्य च वंदनं तदपि किं शास्त्रार्थबोधोचितम् ॥]

અહીં સિદ્ધાંતપક્ષ આ પ્રમાણે છે-ઉત્સર્ગથી તો વિધિથી કરાયેલી પ્રતિમા જ **વંદનીય** છે. 'ગુરુકારિત' અને 'સ્વયંકારિત' આ બે પ્રકાર પણ વિધિકારિત પ્રતિમાના જ વિશેષભેદ રૂપે દર્શાવ્યા છે. "આ મારા પ્રભુ છે." "આ મારા પિતાજીના ભગવાન છે" ઇત્યાદિ વિષયવિશેષ પ્રત્યેના પક્ષપાતથી વીર્ય-શુભભાવની વૃદ્ધિ ઉલ્લસે છે.

[પોતે ભરાવેલી પ્રતિમાની પૂજા કરતી વખતે પોતાનો પ્રતિમા દ્વારા પરમાત્મા સાથે રાગ વધતો હોવાથી વધુ શુભભાવ આવે એ પ્રારંભિકઅવસ્થામાં સહજ છે. અને તેથી બીજા ભગવાનોને છોડી પોતાના પ્રતિમાની પૂજા પહેલી કરે, અથવા વધુ આડંબરથી કરે એ પણ સહજ છે. આ ભવમાં જિનબિંબ ભરાવનારનો પરભવમાં સાક્ષાત્પરમાત્મા સાથે મેળાપ થવાની વાત સંભળાય છે, ત્યાં મને મનમાં આવી કલ્પના ઉદ્ભવે છે-'જીવનો પોતીકી વસ્તુપર મમત્વ કરવાનો સ્વભાવ અનાદિસિદ્ધ છે. સાંસારિક ચીજોપર મમત્વ કરી સંસારમાં ભટકયો. હવે એ મમત્વ છોડાવવા બાળકનો હાથ વિષ્ઠામાંથી કાઢવા રમકડું ધરવાના ન્યાયથી ભગવાન વગેરે પ્રશસ્ત વસ્તુપર મમત્વ પેદા કરાવવું આવશ્યક છે. પરમાત્માની ગેરહાજરીમાં પ્રતિમા માધ્યમ બને છે. પોતે ભરાવેલી પ્રતિમા પર મમત્વભાવ પેદા થાય, અને તે શુભસાંકળ બની પરમાત્માપરના મમત્વભાવમાં ટ્રાન્સફર થાય, તો એ જ મમત્વભાવ પ્રબળપુણ્યનું સાધન બની શકે, અને આ પુણ્યની મૂડી પરભવમાં સાક્ષાત્પરમાત્માનો મેળાપ કરાવી દે. એક ઘોડાના પ્રતિબોધ ખાતર શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીએ એક રાતમાં સાઈઠ યોજનનો કરેલા વિહાર પાછળ શું આવું જ કો'ક રહસ્ય છુપાયું હશે?' આમ સ્વયંકારિતઆદિ પ્રતિમાના પૂજનઆદિમાં વિશિષ્ટ શુભઅધ્યવસાય સંભવિત છે. પણ તેથી અન્ય જિનપ્રતિમાની ઉપેક્ષા, અવજ્ઞા કે અપ્રીતિ ન થાય, તેની કાળજી આવશ્યક છે, અન્યથા પૂર્વોક્ત સંસારભ્રમણદંડ અનિવાર્ય છે.)

તેથી જ સ્વયંકારિત આદિના પક્ષપાતથી ઉઠતા શુભ અધ્યવસાયની વૃદ્ધિમાં કારણ બનવા અને ન બનવા રૂપ વિકલ્પ ત્રણે પક્ષમાં (-વિધિકારિત પક્ષ, ગુરુકારિત પક્ષ અને સ્વયંકારિત પક્ષ) સંભવે છે, એમ **વિંશિકા પ્રકરણ**માં પૂ. **હરિભદ્રસૂરિજીએ** કહ્યું છે. જુઓ આ રહ્યો તે પાઠ--(વિધિકારિત વગેરે) કંઈક વિશેષદ્વારા ઉપયોગયુક્તને અને સાધારણ (-તેવા ઉપયોગ વિનાનાને) (અથવા ઉપયોગસાધારણયુક્તને ?) ઉપકારના કારણ બને છે અને ઇષ્ટફળ દે છે તેથી તે બધા જ (-ત્રણે પક્ષ) વિભજનીય (વૈકલ્પિક) છે. ॥૧॥ (તાત્પર્ય વિધિકારિત આદિ ત્રણે પક્ષ તેવા ઉપયોગવાળાને શુભ અધ્યવસાયમાં વિશેષતયા કારણ બને-તેવા ઉપયોગ વિનાનાને વિશેષતયા અધ્યવસાયનાં કારણ ન બને-આ વિકલ્પ ત્રણે પક્ષે છે.) વિધિથી કરાયેલી પ્રતિમાની પ્રાપ્તિ ન થતી હોય તો અવિધિકારિત

'चैत्यानाम्' इति । 'खलु' इति निश्चये । चैत्यानां निश्रितेतरतया=निश्रितानिश्रिततया भेदेऽपि, तन्त्रे=शास्त्रे, प्रत्येकं लघुवृद्धवन्दनविधिः स्मृतः । साम्ये तु=प्रायस्तुल्यत्वे तु यत् सांप्रतं=विषमदुःषमाकाले, इच्छाकल्पितं यद्यद्दूषणमन्यगच्छीयत्वादिकं तेन भजनायाः=सेवायाः सङ्कोचनं=संक्षेपणं बहुभिर्शैर्लुम्पकसमानतापर्यवसायिस्वाभीष्टस्य=स्वेच्छामात्रविषयस्य च वन्दनं, तदपि किं शास्त्रार्थबोधस्योचितम् ? नैवोचितं, कतिपयमुग्धवणिगधंधनमात्रफलत्वादिति भावः ॥ ७२ ॥

उक्तार्थे काकुव्यङ्गमेव कण्ठेन स्पष्टीकर्तुमाह–

चैत्यानां नहि लिङ्गिनामिव नतिर्गच्छान्तरस्योचिते–
त्येतावद्वचसैव मोहयति यो मुग्धान् जनानाग्रही ।
तेनावश्यकमेव किं न ददृशे वैषम्यनिर्णायकं,
लिङ्गे च प्रतिमासु दोषगुणयोः सत्त्वादसत्त्वात्तथा ॥७३॥

પ્રતિમામાં પણ રહેલા સુંદરઆકાર વગેરેને અવલંબીને પરમાત્માની જ ઝાંખી કરવા દ્વારા મનની પ્રસન્નતા પ્રગટાવવી. પણ પ્રતિમાના આલંબન વિનાના રહેવું નહિ.

શંકા :–આ પ્રમાણે કરવામાં પણ અવિધિની અનુમતિનો દોષ તો ઉભો છે.

સમાધાન :–અપવાદમાર્ગે આ પ્રમાણે કરાતું હોવાથી અવિધિની અનુમતિનો પ્રશ્ન જ નથી. જેમ કે સર્વવિરતિના ક્રમથી દેશના આપતા ક્રમપ્રાપ્ત દેશવિરતિની દેશના દેવામાં સ્થાવરજીવોની હિંસાની અનુમોદનાનો દોષ નથી. અથવા ભક્તિની પ્રવૃત્તિના સહજ પ્રદર્શનથી અવિધિઆદિદોષોની સ્મૃતિ વિસારે પડે છે–જેમ કે કાવ્યમાં વ્યક્તિપ્રદર્શનથી દોષોપસ્થિતિ ગણાતી નથી. આવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. વ્યવહાર ભાષ્યમાં કહ્યું જ છે કે 'લક્ષણયુક્ત અને સમ્યગ્ અલંકારયુક્ત પ્રતિમા, પ્રાસાદ વગેરે જેમ જેમ મનને પ્રસન્ન કરે, તેમ તેમ નિર્જરા થાય છે. તેમ સમજવું.'

આ બધી વાત દિલમાં ધારી કહે છે—

શ્લોકાર્થ :–ચૈત્યોના નિશ્રિત અને અનિશ્રિત રૂપ ભેદ હોવાછતાં શાસ્ત્રમાં પ્રત્યેક ચૈત્યના સમાનરૂપે નાના મોટા વંદનની વિધિ બતાવી છે. વર્તમાનકાળમાં પ્રાયઃ સરખાપણું હોવા છતાં સ્વઇચ્છાથી કલ્પેલા દૂષણદ્વારા સર્વતઃ ભક્તિમાં સંકોચ કરવો અને પોતાને ઇષ્ટ પ્રતિમાને જ વંદન કરવું શું આ શાસ્ત્રાર્થ બોધને ઉચિત છે?

[હમણાં સર્વત્ર પ્રાયઃ તુલ્યતા]

આ વિષમ દુઃષમાકાળમાં સર્વત્ર પ્રાયઃ સરખાપણું છે. છતાં આ ચૈત્ય પરગચ્છનું છે' ઇત્યાદિ દૂષણોનું ઉદ્ભાવન કરી પ્રભુસેવામાં કાપ મુકવો, અને માત્ર પોતાની સ્વેચ્છાનો વિષય બનતી પ્રતિમાને જ વંદન કરવું. આવો ભાવ શાસ્ત્રાર્થબોધને ઉચિત નથી. વાસ્તવમાં આ ભાવ ઘણે અંશે પ્રતિમાલોપકના મતને જ મળતો આવે છે. તેથી આ કલ્પના થોડા મુગ્ધવાણિયાઓને ખુશ કરવાના ધંધાથી વિશેષફળદાયક લાગતી નથી.

ઉપર કહેલા અર્થમાં કાકુવ્યંગને જ સાક્ષાત્સ્પષ્ટ કરવા કહે છે.

[दंडान्वय :-'गच्छान्तरस्य लिङ्गिनामिव चैत्यानां नतिर्नहि उचिता' इत्येतावद् वचसैव य आग्रही मुग्धान् मोहयति । तेन लिङ्गे प्रतिमासु च दोषगुणयोः सत्त्वात्तथाऽसत्त्वाद् वैषम्यनिर्णायकमावश्यकमेव किं न ददृशे ?]

'चैत्यानां नहि' इति गच्छान्तरस्य चैत्यानां नतिर्नहि उचिता केषामिव ? लिङ्गिनामिव, गच्छान्तरस्येति संबध्यतेऽवयवद्वयप्रदर्शनादत्र पञ्चावयवप्रयोग एवं कर्तव्यः "गच्छांतरीया प्रतिमा न वन्दनीया गच्छान्तरपरिगृहीतत्वात्, यो यो गच्छान्तरपरिगृहीतः स सोऽवन्दनीयः, यथा अन्यगच्छसाधुः" इतिः एतावद्वचसैव यो मुग्धान् जनान् मोहयति=विपर्यासयति 'प्रमाणपाठिभिरस्मद्गुरुभिर्यदुक्तं तत् सत्यम्' इति । यः कीदृशः ? आग्रही=अभिनिवेशमिथ्यात्ववान् । तेन किं ? आवश्यकमेव=आवश्यकनिर्युक्त्याख्यं शास्त्रमेव न ददृशे=न दृष्टम्, कीदृशं तत् ? लिङ्गे च दोषगुणयोः सत्त्वात्, तथा प्रतिमासु तयोरसत्त्वाद् वैषम्यनिर्णायकं=वैसदृश्यनिर्णयकारिलिङ्गे इत्यत्र व्यञ्जकत्वाख्यविषयत्वे सप्तमी ।

अत्रायमाक्षेपसमाधानग्रन्थः **आवश्यके**

एवमुद्यतेतरविहारिगते विधौ प्रतिपादिते सति आह-चोदकः किं नोऽनेन पर्यायाद्यान्वेषणेन ? सर्वथा भावशुद्ध्या कर्मापनयनाय जिनप्रणीतलिङ्गनमनमेव युक्तं तद्गतगुणविचारस्य निष्फलत्वात्, नहि तद्गतगुणप्रभवा नमस्कर्त्तुर्निर्जराऽपि त्वात्मीयाध्यात्मशुद्धिप्रभवा । तथाहि-'तित्थयरगुणा पडिमासु नत्थि निस्संसयं वियाणंतो । तित्थयरत्ति णमंतो सो पावइ णिज्जरं विउलं ॥१॥ व्याख्या-तीर्थकरस्य गुणा ज्ञानादयस्तीर्थकरगुणास्ते प्रतिमासु-बिम्बलक्षणासु 'नत्थि' न सन्ति, निस्संशयं-संशयरहितं विजानन्-अवबुध्यमानः तथापि 'तीर्थकरोऽयमि'त्येवं भावशुद्ध्या नमन्-प्रणमन् स प्रणामकर्त्ता प्राप्नोति-आसादयति निर्जरां कर्मक्षयलक्षणां विपुलां-विस्तीर्णामिति गाथार्थः ॥

શ્લોકાર્થ :-'બીજા ગચ્છના સાધુઓની જેમ ચૈત્યોને વંદન ઉચિત નથી.' એવા વચનથી જે કદાગ્રહી વ્યક્તિ મુગ્ધ લોકોને ભરમાવે છે. તેણે લિંગમાં દોષ હોવાથી અને પ્રતિમામાં ગુણ-દોષ ન હોવાથી લિંગ અને પ્રતિમા વચ્ચે ભિન્નપણાનો નિર્ણય કરાવતા **આવશ્યક નિર્યુક્તિ** ગ્રંથને કેમ જોયો નહિ ?

[પ્રતિમા અને દ્રવ્યલિંગીમાં તફાવત]

કાવ્યમાં અનુમાન પ્રયોગના બે અવયવ (૧) પ્રતિજ્ઞા અને (૨) દૃષ્ટાંત છે, તેથી અહીં અનુમાનના પાંચે અવયવપૂર્વકનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. "અન્યગચ્છની પ્રતિમા વંદનીય નથી કેમ કે તે પ્રતિમા અન્યગચ્છની છે. જે જે વસ્તુ અન્યગચ્છની હોય તે તે વસ્તુ અવંદનીય છે, જેમ કે અન્યગચ્છનો સાધુ." તેથી 'અન્યગચ્છની પ્રતિમા વંદનીય નથી. એમ સિદ્ધ થાય છે. આ વચનો સાંભળી મુગ્ધ માનવ ભરમાઈ જાય છે કે 'અહો ! અમારા ગુરૂદેવે પ્રમાણસિદ્ધ વાત કરી છે, તેથી એ વાત સાચી જ છે.' પણ આ વચન બોલનાર વાસ્તવમાં આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વથી ઘેરાયેલો છે. નહિતર પ્રતિમા અને લિંગમાં રહેલા તફાવતને સ્પષ્ટ દેખાડતાં **આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગ્રંથમાંથી** જ્ઞાન મેળવ્યા વિના આમ બોલત નહિ 'લિંગમાં દોષ અને ગુણ બન્ને છે, જ્યારે પ્રતિમામાં તે બન્નેનો અભાવ છે લિંગ અને પ્રતિમા વચ્ચે આટલો ભેદ છે,' અહીં કાવ્યમાં 'લિંગ' અને 'પ્રતિમા' શબ્દને વ્યંજકત્વ નામની વિષયતાને કારણે સાતમી વિભક્તિ લાગી છે.

અહીં **આવશ્યક નિર્યુક્તિ** ગ્રંથમાં પ્રશ્નોત્તરકર્ણિકા આ પ્રમાણે છે.

एष दृष्टान्तोऽयमर्थोपनयः-'लिंगं जिणपन्नत्तं एवं नमंतस्स णिज्जरा विउला। जइवि गुणविप्पहीणं वंदइ अज्झप्पसोहीए ॥' व्याख्या-लिङ्ग्यते साधुरनेनेति लिङ्गं रजोहरणादिधरणलक्षणं जिनैरर्हद्भिः प्रज्ञप्तं-प्रणीतं, एवं यथा प्रतिमा इति नमस्कुर्वतो निर्जरा विपुला यद्यपि गुणैर्मूलोत्तरगुणैर्विविधमनेकधा प्रकर्षेण हीनं-रहितं गुण-विप्रहीनं वन्दते-नमस्करोति अध्यात्मशुद्ध्या-चेतःशुद्ध्येति गाथार्थः ॥ इत्थं चोदकेनोक्ते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो वैषम्यमुपदर्शयन्नाचार्याह-'संता तित्थयरगुणा तित्थयरे तेसिमं तु अज्झप्पं। नय सावज्जा किरिया इयरेसु धुवा समणुमन्ना ॥' व्याख्या-सन्तो विद्यमानाः शोभना वा तीर्थकरस्य गुणा ज्ञानादयः, क्व? तीर्थकरेऽर्हति भगवति। इयं च प्रतिमा तस्य भगवतः, तेषां नमस्कुर्वतामिदमध्यात्मं-इदं चेतः, तथा न च तासु सावद्या सपापा क्रिया चेष्टा, तासु-प्रतिमासु इतरेषु-पार्श्वस्थादिषु ध्रुवाऽवश्यं भाविनी सावद्या क्रिया, प्रणमतस्तत्र किम्? इत्यत आह-'समणुमन्ना' समनुज्ञा सावद्यक्रियायुक्तपार्श्वस्थादिप्रणमनात् सावद्यक्रियानुमतिरिति हृदयं। अथवा सन्तस्तीर्थकरगुणास्तीर्थकरे, तान् वयं प्रणमामः, तेषामिदमध्यात्मं-इदं चेतः, ततोऽर्हद्गुणाध्यारोपेण चेष्टा प्रतिमा प्रणमनान्नमस्कर्तुर्नच सावद्या क्रिया परिस्पन्दनलक्षणा, इतरेषु पार्श्वस्थादिषु पूज्यमानेष्वशुभक्रियोपेतत्वात् तेषां नमस्कर्तुर्ध्रुवा समनुज्ञेति गाथार्थः ॥ पुनरप्याह चोदकः "जह सावज्जा किरिया नत्थि पडिमासु एवमियराविं। तय भावे णत्थि फलं अह होइ अहेउगं होइ।" व्याख्या-यथा सावद्या क्रिया सपापा क्रिया नास्त्येव-न विद्यत एव प्रतिमासु, एवमितरापि निरवद्यापि नास्त्येव। तदभावे सावद्यासावद्यक्रियाभावे (निरवद्यक्रियाऽभावे?) नास्ति फलं पुण्यलक्षणं, अथ भवति, अहेतुकं भवति-निष्कारणं च भवति प्रणम्यवस्तुगतक्रियाहेतुकत्वात्फ-लस्येत्यभिप्रायः, अहेतुकत्वे चाकस्मिककर्मसंभवान्मोक्षाद्यभाव इति गाथार्थः। इत्थं चोदकेनोक्ते सत्याहाचार्यः-'कामं उभयाभावो तहवि फलं अत्थि मणविसुद्धिओ। तीए पुण मणविसुद्धीए कारणं होंति पडिमाओ ॥"

"આ પ્રમાણે ઉદ્યતવિહારી=સંવિગ્ન સંયમી અને અનુદ્યતવિહારી=શિથિલસંયમી આ બે અંગેની વિધિ બતાવ્યા પછી શિષ્ય શંકા કરે છે. શંકાઃ=આ પ્રમાણે પર્યાયની શોધ ચલાવવાથી સર્યું. સર્વથા ભાવ શુદ્ધિ દ્વારા કર્મને દૂર કરવા ભગવાને બતાવેલા સંયમલિંગને અર્થાત્ સંયમીના બાહ્યવેશવગેરેને નમન કરવું જ સારું છે. એ લિંગને ધારણ કરનારમાં વેશને વફાદાર ગુણ છે કે નહિ એવો વિચાર કરવો વ્યર્થ છે. એ વેશધારી સાધુમાં ગમે તેટલા ગુણ હોય પણ તેટલા માત્રથી કંઈ નમસ્કાર કરનારને નિર્જરા થતી નથી. નમસ્કાર કરનારને તો પોતાના જ શુદ્ધ ભાવોથી કર્મનિર્જરા છે. દૃષ્ટાંત તરીકે જૂઓ "ભાવ તીર્થંકરમાં રહેલા જ્ઞાન વગેરે ગુણો તેમની પ્રતિમામાં નથી એ સંશય વિનાની વાત છે. છતાં પણ આ તીર્થંકર છે' એવું સંવેદન કરવાપુર્વક એ પ્રતિમાને ભાવશુદ્ધિથી પ્રણામ કરનાર વિપુલ કર્મક્ષયરૂપનિર્જરાનો લાભ મેળવે જ છે." આ દૃષ્ટાંત બતાવ્યું, હવે તે દૃષ્ટાંતને પ્રસ્તુતમાં ઘટાવતાં કહે છે. 'આમ જેમ પ્રતિમાને નમસ્કાર કરનારને નિર્જરા થાય છે, તેમ વિવિધ મૂલોત્તરગુણોથી અત્યંત રહિત સાધુના જિનપ્રણીતલિંગને અધ્યાત્મશુદ્ધિથી વંદન કરનાર પણ વિપુલ નિર્જરા કરે છે' લિંગ=જેનાથી સાધુ ઓળખાય તે ઓઘો ધારણ કરવો વગેરે લિંગ છે. અધ્યાત્મ શુદ્ધિથી=મનની શુદ્ધિથી. આ પ્રમાણે શિષ્યે શંકા કરી.

સમાધાન :- તમારા દૃષ્ટાન્ત (પ્રતિમા) અને દાર્ષ્ટાંતિક (જેને અંગે દૃષ્ટાંત છે તે) સાધુમાં ભારે ભેદભાવ છે. જૂઓ- 'તીર્થંકરના ગુણો તીર્થંકરમાં છે જ અથવા તીર્થંકરના સુંદરગુણો છે. અને તે ભગવાનની આ પ્રતિમા છે! નમસ્કાર કરનારના મનમાં આ ભાવ રમી રહ્યો હોય છે. વળી તે પ્રતિમામાં કોઈપણ પ્રકારની સાવદ્ય ક્રિયા નથી. જ્યારે ઇતર=પાર્શ્વસ્થ વગેરે સાધુમાં અવશ્ય સાવદ્યક્રિયા છે. (તેથી ત્યાં પ્રણામ કરવાથી શું થાય? આવી સંભવિત આશંકાનું સમાધાન કરે છે.) તેથી તેની સમનુજ્ઞા=અનુમતિ અનુમોદના થાય છે. તાત્પર્ય-સાવદ્યક્રિયાથી સભર પાર્શ્વસ્થ વગેરે શિથિલ સંયમીઓને પ્રણામ કરવાથી તેઓની સાવદ્યક્રિયાને અનુમતિ મળે છે. અથવા 'તીર્થંકરમાં રહેલા તીર્થંકરગુણોને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ.' એમ પ્રણામ કરનારાઓનો

व्याख्या—काममनुमतमिदं यदुत 'उभयाभावः' सावद्येतरक्रियाभावः प्रतिमासु, तथापि फलं पुण्यलक्षणमस्ति-विद्यते मनसो विशुद्धिः मनोविशुद्धिस्तस्या मनोविशुद्धेः सकाशात्, तथाहि—स्वगता मनोविशुद्धिरेव नमस्कर्तुः पुण्यकारणं, न नमस्करणीयवस्तुगताक्रियाऽऽत्मान्तरे फलाभावात्। यद्येवं, किं प्रतिमाभिः? इत्युच्यते,—तस्याः पुन र्मनोविशुद्धेः कारणं निमित्तं भवति प्रतिमा तद्द्वारेण तस्याः संभूतिदर्शनादिति गाथार्थः। आह, एवं लिङ्गमपि प्रतिमावन्मनोविशुद्धिकारणं भवत्येव, उच्यते—'जइवि अ पडिमाओ जहा मुणिगुणसंकप्पकारणं लिंगं। उभयमवि अत्थि लिंगे णय पडिमासूभयं अत्थि॥' व्याख्या—यद्यपि प्रतिमा यथा मुनीनां गुणा मुनिगुणा व्रतादयस्तेषु सङ्कल्पोऽध्यवसायः मुनिगुणसङ्कल्पः, तस्य कारणं-निमित्तं मुनिगुणसङ्कल्पकारणं लिङ्गं—द्रव्यलिङ्गं, तथापि प्रतिमाभिः सह वैधर्म्यमेव, यत उभयमप्यस्ति लिङ्गे—सावद्यकर्म निरवद्यकर्म च। तत्र निरवद्यकर्मयुक्त एव यो मुनिगुणसङ्कल्पः स सम्यक्संकल्प स एव पुण्यफलः, यः पुनः सावद्यकर्मयुक्तेऽपि मुनिगुणसङ्कल्पः स विपर्यास-सङ्कल्पः क्लेशफलश्चासौ विपर्यासरूपत्वादेव, न च प्रतिमासूभयमस्ति चेष्टारहितत्वात्, ततश्च तासु जिनगुण-विषयस्य संकलेशफलस्य विपर्याससङ्कल्पस्याभावः सावद्यकर्मरहितत्वात् प्रतिमानाम्। आह—इत्थं निरवद्यकर्म-रहितत्वात्, सम्यक् सङ्कल्पस्यापि पुण्यफलस्याभाव एव प्राप्त इत्युच्यते तस्य तीर्थकरगुणाध्यारोपेण प्रवृत्तेर्ना-भाव इति। तथाचाह—'नियमा जिणेसु उ गुणा पडिमाउ दिस्स जे मणे कुणइ। अगुणेउ वियाणंतो पासत्थे (?) कं णमउ मणे गुणं काउं॥' व्याख्या—नियमादिति--नियमेनावश्यतया जिनेषु तीर्थकरेष्वेव तु शब्दस्यावधारणा-र्थत्वात् गुणा ज्ञानादयः न प्रतिमासु प्रतिमा दृष्ट्वा तास्वध्यारोपद्वारेण यान् मनसि करोति चेतसि स्थापयति पुनर्नमस्करोति अत एवासौ तासु शुभः पुण्यफलो जिनगुणसङ्कल्पः सावद्यकर्मरहितत्वात्, न चायं तासु निरवद्यकर्माभावमात्राद्विपर्याससंकल्पः सावद्यकर्मोपेतवस्तुविषयत्वात् तस्य, ततश्चोभयविकल एवाकारामात्रतुल्ये कतिपय गुणान्विते चाध्यारोपोऽपि युक्तियुक्तः, अगुणेत्वित्यादि अगुणानेव तुशब्दस्यावधारणार्थत्वादविद्यमान-गुणानेव विजानन्नवबुद्ध्यमानः पार्श्वस्थादीन् 'कं णमउ गुणं काउं' कं मनसि कृत्वा गुणं नमस्करोतु तानि

અધ્યાત્મભાવ આ છે, કે તેવા પ્રકારના અરિહંતના ગુણોનો પ્રતિમામાં આધ્યારોપ હોવાથી જ પ્રણામ કરનારને પ્રતિમા ઈષ્ટ છે અર્થાત્ પ્રતિમામાં તીર્થંકરોના ગુણોનો અધ્યારોપ કરી તે ગુણોને જ વંદન કરવામાં આવે છે, પ્રતિમા તે અધ્યારોપનું સાધન હોવાથી જ ઈષ્ટ છે. અને પ્રતિમામાં પરિસ્પન્દન (હલન–ચલન) વગેરે સાવદ્ય ક્રિયા નથી. જ્યારે પાર્શ્વસ્થ વગેરે શિથિલ સંયમીઓ તો અશુભસાવદ્ય ક્રિયાથી સભર છે. તેથી તેમને પૂજવાથી તેઓને નમસ્કાર કરનારને અવશ્ય સાવદ્યની અનુજ્ઞાનો દોષ લાગે છે. શિષ્ય ફરીથી શંકા કરે છે– પ્રતિમામાં જેમ સાવદ્ય ક્રિયા નથી, તેમ ઈતર= નિરવદ્યક્રિયા પણ નથી. આમ સાવદ્ય અને નિરવદ્ય બન્ને પ્રકારની ક્રિયાના અભાવમાં પ્રતિમાને નમવાથી પુણ્યાત્મક ફળ નહિ પ્રાપ્ત થાય. અને છતાં પુણ્યફળ માનશો તો તે ફળ અહેતુક (=કારણ વિના) માનવું પડશે, કેમકે તમારા મતે પ્રણામ કરાતી વસ્તુમાં રહેલી ક્રિયારૂપ કારણ દ્વારા પ્રણામ કરનારને ફળ મળે છે. (અને પ્રતિમા નિરવદ્યક્રિયાથી રહિત છે. અને જો કારણ વિના પણ ફળ મળતું હોય, તો તેવી જ રીતે અકસ્માત્ જ કર્મ પણ બંધાઇ જશે, અને મુક્ત જીવો પણ કારણના અભાવમાં પણ કર્મથી બંધાઈ જશે. આમ મોક્ષવગેરેનો અભાવ આવી જશે...) આ શંકાના સમાધાનમાં આચાર્ય કહે છે. "પ્રતિમામાં ઉભયાભાવ (સાવદ્ય અને નિરવદ્ય ક્રિયાનો અભાવ) અમને ઈષ્ટ જ છે. પણ પુણ્યરૂપ ફળ નમસ્કારકરનારની જ મનની વિશુદ્ધિથી મળે છે. અને તે મનવિશુદ્ધિનું કારણ પ્રતિમા છે" એકમાં રહેલી ક્રિયાથી બીજાને ફળ મળતું નથી. તેથી 'પ્રણામ કરાતી વસ્તુમાં રહેલી ક્રિયાથી પ્રણામ કરનારને ફળ મળે' એમ અમને સંમત નથી. અમે તો 'પોતાના મનની શુદ્ધિથી જ નમસ્કારકરનારને ફળ મળે છે' એમ કહીએ છીએ શંકા :–તેથી એ ફળ અંગે પ્રતિમાતો નિરર્થક જ છે ને? **સમાધાન** :–મનની આ વિશુદ્ધિ પણ પ્રતિમાની શોભાવગેરે જોવાથી પ્રગટે છે. આમ પ્રતિમા એ વિશુદ્ધિની નિમિત્ત બને છે. તેથી પ્રતિમા નિરર્થક નથી. **શંકા** :–બરાબર છે! બસ, આ પ્રમાણે પ્રતિમાની જેમ લિંગ પણ મનની

ति। स्यादेतदन्यसाधुसंबन्धिन तेष्वध्यारोपमुखेन मनसि कृत्वा नमस्करोतु,तद्। न तेषां सावद्यकर्मयुक्ततया अध्यारोपविषयलक्षणविकलत्वादविषये, चाध्यारोपमपि कृत्वा नमस्कुर्वतो दोषदर्शनात्, आह च-"जह वेलंबगलिंगं जाण तस्स णमओ हवइ दोसो। णिद्धंधसतिय णाऊण वंदमाणे धुवो दोसो ॥" व्याख्या-यथा विडंबकलिङ्गं भाण्डादिकृतं जानतोऽवबुद्धयमानस्य नमतो नमस्कुर्वतः सतोऽस्य भवति दोषः प्रवचनहीलनादिलक्षणः निद्धंधसं प्रवचनोपघातनिरपेक्षं पार्श्वस्थादिकं 'इय' एवं ज्ञात्वाऽवगम्य "वंदमाणे धुवो दोसो" वन्दमाने नमस्कुर्वति सति नमस्कर्त्तरि ध्रुवोऽवश्यंभावी दोषः आज्ञाविराधनादिलक्षणः। पाठान्तरं वा "णिद्धंधसंपि नाऊण वंदमाणस्स दोसोउ" इद प्रकटार्थमेवेति गाथार्थ इति ॥

વિશુદ્ધિનું કારણ બને છે. માટે તે પણ વંદનીય છે. **સમાધાન :-** "અલબત્ત, પ્રતિમાની જેમ દ્રવ્યલિંગ પણ મુનિઓનાં વ્રતવગેરે ગુણોના અધ્યવસાયનું નિમિત્ત-કારણ બને છે. છતાં તે લિંગને પ્રતિમા સાથે વૈધર્મ્ય (ભેદ) છે જ. કેમકે લિંગમાં ઉભય (સાવદ્ય અને નિરવદ્યક્રિયા) છે, જ્યારે પ્રતિમામાં ઉભય નથી." નિરવદ્ય ક્રિયાથી યુક્ત લિંગમાં (સર્વત્ર લિંગધારક મુનિગત ક્રિયાનો તેના લિંગમાં ઉપચાર કર્યો છે.) કરેલો મુનિના ગુણનો સંકલ્પ જ શુભ છે. અને સાવદ્યક્રિયાથી યુક્ત લિંગમાં કરેલો મુનિગુણસંકલ્પ વિપરીત પ્રકારનો છે. અને કલેશદાયક જ છે. પ્રતિમામાં બન્ને ક્રિયાનો અભાવ હોવાથી, તેમાં ભગવાનના ગુણોથી જ શુભ સંકલ્પ સંભવે છે. પણ સંકલેશદાયક વિપરીતસંકલ્પ સંભવતો જ નથી. કેમકે (પ્રતિમામાં) વિપરીત સંકલ્પમાં કારણભૂત સાવદ્ય ચેષ્ટા થોડી પણ નથી **શંકા :-**એમ તો પ્રતિમામાં નિરવદ્ય ચેષ્ટા પણ ન હોવાથી પુણ્યદાયક ગુણસંકલ્પ પણ સંભવતો નથી.

[પ્રતિમામાં તીર્થંકરગુણનો આરોપ શકય]

સમાધાન :-બરાબર છે. 'પ્રતિમાગતચેષ્ટાને કારણે શુભ-કે અશુભ સંકલ્પ પ્રગટતાં નથી' એ અમને પણ ઈષ્ટ છે. છતાં પ્રતિમામાં તીર્થંકરના ગુણનો અધ્યારોપ કરવા દ્વારા શુભસંકલ્પ થતો હોવાથી પુણ્યનોઅભાવ નથી. આજ વાત કરે છે "જિનોમાં જ અવશ્ય રહેલા (-નહિ કે પ્રતિમામાં રહેલા-) જ્ઞાન વગેરે ગુણોનો-પ્રતિમાને જોઇને-પ્રતિમામાં અધ્યારોપ કરવા દ્વારા ચિત્તમાં સ્થાપીને નમસ્કાર કરે છે. પાર્શ્વસ્થવગેરેને ગુણ વિનાનો સમજતો માણસ કયા ગુણને આગળ કરી તે પાશ્વર્સ્થને નમે ? 'તુ' શબ્દ 'જ' કાર અર્થક છે. પ્રતિમા સાવદ્યકર્મરહિત હોવાથી તેમાં જિનગુણોનો પુણ્યદાયક શુભસંકલ્પ કરી શકાય છે કારણ કે નિરવદ્યકર્મના અભાવમાત્રથી કંઈ વિપરીત સંકલ્પ થતો નથી, કેમકે વિપરીત સંકલ્પ માત્ર સાવદ્યક્રિયાથી સભર વસ્તુ અંગે જ હોય છે. આમ ઉભયથી વિકલ પ્રતિમા પરમાત્મા સાથે આકૃતિથી સમાન છે. અને કેટલાક ગુણોથી ભરેલી છે તેથી તેમાં પરમાત્મગુણોનો અધ્યારોપ થઈ શકે છે. **શંકા :** પાર્શ્વસ્થો પોતે ભલે ગુણી ન હોય, પણ તેનામાં અન્ય સાધુગતગુણોનો મનથી અધ્યારોપ કરીને તેને નમસ્કાર કરવામાં શો વાંધો છે? **સમાધાન :** આ પ્રમાણે અધ્યારોપ થઈ શકે નહિ. કેમકે પાર્શ્વસ્થાઓ સાવદ્યક્રિયાથી યુક્ત હોવાથી તેઓ અધ્યારોપના વિષયરૂપ લક્ષણથી રહિત છે. અને અધ્યારોપના વિષય નહિ બની શકતા તેઓમાં અન્ય સાધુના ગુણોને આધ્યારોપ કરીને પણ નમસ્કાર કરવામાં સ્પષ્ટદોષ દેખાય છે. કહ્યું જ છે કે "જેમ ભાંડવગેરેએ ધારણ કરેલ વિડંબકલિંગને જાણીને નમન કરવામાં શાસનહીલનાવગેરે દોષો છે, તેમ 'આ પાર્શ્વસ્થો નિદ્ધંધસ=શાસનને થતા ઉપઘાત (=નુકસાન)થી નિરપેક્ષ છે' એમ સમજવા છતાં તેને વંદન કરનારને અવશ્ય આજ્ઞાવિરાધનાવગેરે દોષો લાગે છે. અહીં 'णिद्धधसंपि वंदमाणस्स दोसोउ' (નિદ્ધંધસ જાણીને વંદન કરનારને દોષ છે) એવો પાઠાંતર છે. તેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. **તાત્પર્ય :-**એક વસ્તુમાં આકાર આદિથી તુલ્ય, બીજી વસ્તુના ગુણોનો અધ્યારોપ તો જ થઈ શકે, જો પહેલી વસ્તુમાં એ ગુણોનું જ્ઞાન કરવામાં બાધક બનતાં અવગુણો ન હોય. પાર્શ્વસ્થમાં લિંગથી સમાન બીજા

अत्राकारमात्रतुल्ये कतिपयगुणयुक्ते वा अध्यारोपोऽप्युचित इति वचनादन्यत्रेष्टसाधनत्वज्ञानाभावादाहार्यारोपो[1]ऽप्यनुपपन्न इति गच्छान्तरीयसाधौ अध्यारोपेणाप्यवन्द्यत्वं तादृशप्रतिमायां तु आरोपविषयत्वाद् वन्द्यत्वमेव इति उक्तानुमाने साधनावच्छिन्न[2]साध्यव्यापकम् उद्भूतदोषवत्त्वम् [3]उपाधिरिति यत्किञ्चिदेतत् ॥७३॥

उक्तमेव विवेचयन् वादिनो मुग्धतां दर्शयति—

लिङ्गे स्वप्रतिबद्धधर्मकलनाद् भाज्या भवेद् वन्द्यता,
सैकान्तात् प्रतिमासु भावभगवद्भूयोगुणोद्बोधनात् ।
तुल्ये वस्तुनि पापकर्मरहिते भावोऽपि चारोप्यते,
कूटद्रव्यतया धृतेऽत्र न पुनर्मोहस्ततः कः सताम् ॥७४॥

[दंडान्वय :- लिङ्गे स्वप्रतिबद्धधर्मकलनाद् वन्द्यता भाज्या भवेद् । प्रतिमासु भावभगवद्भूयोगुणोद्बोधनादेकान्तात् सा । पापकर्मरहिते तुल्ये वस्तुनि भावोऽपि चारोप्यते, कूटद्रव्यतया धृतेऽत्र पुनर्न । ततः सतां को मोहः ?]

સુસાધુના ગુણોનો અધ્યારોપ કરવામાં તે પાર્શ્વસ્થમાં રહેલા તે ગુણોના વિરોધી અવગુણો બાધક બને છે. જેમકે સુસાધુ નિરવદ્યક્રિયાવાળો હોય છે, અને પાર્શ્વસ્થાની ક્રિયાઓ સાવદ્ય છે, તેથી સુસાધુના ગુણોનો અધ્યારોપ પાર્શ્વસ્થ વગેરેમાં થઈ ન શકે, માટે તે વંદનીય ન બને. કોરા કાગલને સ્વકલ્પનાથી ભરી શકાય, જે તે લખેલા કાગલ ને નહિ.

[અવંદનીયતામાં પ્રગટદોષદર્શન હેતુ]

અહીં 'માત્ર આકારથી તુલ્ય હોય તેમાં, અથવા કેટલાક ગુણવાળી વસ્તુમાં જ અધ્યારોપ કરવો ઉચિત છે' એમ કહ્યું. તેથી તે સિવાયની બીજી વસ્તુમાં ઇષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન થતું ન હોવાથી આહાર્યઆરોપ પણ યોગ્ય નથી (ઇષ્ટ સાધનતાજ્ઞાન–આને નમસ્કાર કરવાથી મને પુણ્ય બંધાશે એવા પ્રકારનું જ્ઞાન). તેથી ગચ્છાન્તરીય સાધુ સાધુગુણનો અધ્યારોપ કરીને પણ વંદનપાત્ર ઠરતો નથી. (આહાર્યઆરોપ=ઇષ્ટ ધર્મ જ્યાં બાધિત તરીકે જ્ઞાત હોય, ત્યાં તે ધર્મની ઇચ્છાના બળપર કલ્પના કરવી. સાધુધર્મ પાર્શ્વસ્થાઆદિમાં પ્રત્યક્ષબાધિત જ્ઞાત હોય, તો પણ તેમાં તે ધર્મની કલ્પના આહાર્યઆરોપથી કરી શકાય એવી શંકાના સમાધાનમાં કહ્યું કે એવો આહાર્ય આરોપ પણ યોગ્ય નથી કેમકે તેનાથી કંઇ શુભભાવરૂપ ઇષ્ટફળની સિદ્ધિ થવાની નથી.) ભગવદ્ ગુણનો અધ્યારોપ શક્ય હોવાથી જ પ્રતિમા વંદનીય બની શકે છે. તેથી તમે દર્શાવેલ 'ગચ્છાન્તરીય પ્રતિમા અવંદનીય છે, કેમકે અન્યગચ્છની છે, જેમકે અન્યગચ્છનો સાધુ' એ અનુમાનનો હેતુ અનૈકાન્તિક છે કેમકે 'પ્રગટ દોષવાળાપણુ' ઉપાધિ છે. આ ઉપાધિ સાધ્યને વ્યાપક છે અને સાધનને વ્યાપક નથી. (વ્યાપક–વધુદેશમાં વૃત્તિ વ્યાપ્ય=અલ્પદેશમાં વૃત્તિ, સાધ્ય–વ્યાપક હોય, સાધન, વ્યાપ્ય હોય. સાધ્યને વ્યાપક ઉપાધિ

---

१. बाधज्ञानेऽपि इच्छारोपः । २. व्यापकत्वं, सामानाधिकरण्यं, विशिष्टत्वं, अनुकूलत्वं, सीमाकरणमित्यादयोऽर्थाः अवच्छिन्नत्वस्य । अत्र व्यापकत्वमर्थः । ३. साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं उपाधिरित्युदयनाचार्यः ।

'लिङ्ग' इति–लिङ्गे स्वप्रतिबद्धः=स्वसंबन्धी यो धर्मः सन्नसत्त्वात् तत्कलनात्=तत्स्मरणाद् एकसम्बन्धिज्ञानेऽपरसम्बन्धिस्मृतिन्यायाद् वन्द्यता भाज्या भजनीया भवेत् । लिङ्गात्स्वप्रतिबद्धसद्धर्मोपस्थितौ च तदालंबनतया तस्य वन्द्यताऽसद्धर्मोपस्थितौ च तदालंबनतया निन्द्यतेत्यर्थः । प्रतिमासु सा वन्द्यतैकान्तात्, कस्मात्? भावभगवत्सम्बन्धिनो ये भूयांसो गुणास्तेषामुद्बोधनात् । एकेन्द्रियदलनिष्पन्नत्वादेश्च वन्द्यगतस्य भगवत्कायगतौदारिकवर्गणानिष्पन्नत्वादेरिवानुद्भूतदोषस्याप्रयोजकत्वाद् । गच्छान्तरीयसाधुवत् तादृशप्रतिमाया अवन्द्यत्वमित्यप्ययुक्तं, तत्राध्यारोपविषयसद्भावात् । तदाह तुल्ये वस्तुन्युभयाभावे नाकारसाम्यवति पापकर्मरहिते सावद्यचेष्टारहिते भावोऽपि च गुणोऽपि त्वारोप्यतेऽत्र वस्तुनि कूटद्रव्यतया धृते च नारोप्यतेऽङ्गारमर्दक इव भावाचार्यगुणस्ततः कः सतां शिष्टानां मोहो यदुत स्वगच्छीयैव प्रतिमा वन्द्यते नान्या साधुवत् इति, द्रव्ये हि कतिपयगुणवत्यपि संपूर्णगुणवद्ध्यारोपो युक्तः प्रतिमायां त्वाकारसाम्ये नेत्यागोपालाङ्गनाप्रतीतत्वात् ॥ ७४ ॥

સિદ્ધ થાય, તો સાધ્ય સાધનને વ્યાપક નથી તેમ સિદ્ધ થાય છે, કેમકે સાધ્યને વ્યાપક ઉપાધિ સાધનને વ્યાપક નથી. અને સાધન પોતાને અવ્યાપક સાધ્યનું અનુમાન કરાવી શકે નહિ) તેથી અન્યગચ્છીયરૂપ હેતુ હોય, તો પણ જો પ્રગટદોષથી યુક્ત ન હોય, તો અવંદનીય બને નહિ. પ્રગટદોષયુક્ત જ અન્યગચ્છીય વસ્તુ અવંદનીય છે. (સાધનાવચ્છિન્ન....ઈત્યાદિ સંસ્કૃત લાઇનનો ગુજરાતી અર્થ આ છે. સાધન=હેતુ. અહીં અવચ્છિન્ન=વ્યાપક. તેથી હેતુના વ્યાપક એવા સાધ્યને વ્યાપક ઉદ્ભૂતદોષવત્તા' ઉપાધિરૂપ છે.)

આ જ વાતનો વિસ્તાર કરતાં અને વાદી (ઉપા. ધર્મસાગર)ના મુગ્ધપણાનું પ્રદર્શન કરતાં કહે છે.

શ્લોકાર્થ :– લિંગમાં સ્વપ્રતિબદ્ધ=પોતાના સંબંધી ધર્મના જ્ઞાનથી વંદ્યપણું વિકલ્પે છે. જ્યારે પ્રતિમામાં ભાવભગવાનના ઘણા ગુણોનું સ્મરણ થતું હોવાથી તેમાં (પ્રતિમામાં) એકાંતથી વંદનીયપણું છે. પાપકર્મથી રહિત તુલ્ય વસ્તુમાં ભાવનો આરોપ થઇ શકે છે પણ કૂટદ્રવ્યમાં (અપ્રધાન દ્રવ્યમાં) ભાવનો આરોપ થઇ શકતો નથી. તેથી આ બાબતમાં સજ્જનોને મોહ=અજ્ઞાન ક્યાંથી હોય ?

[વંદનીયતામાં અપ્રગટદોષો અબાધક]

સાધુના લિંગના દર્શન વખતે લિંગના જ્ઞાનની સાથે લિંગની સાથે જોડાયેલા સદ્ધર્મનું સ્મરણ થાય, તો તે સદ્ધર્મના આલંબનથી તે સાધુ અને તે લિંગ વંદનીય બને છે. જો એ લિંગના દર્શન વખતે તે લિંગને ધારણ કરનારમાં રહેલા અસદ્ધર્મોનું સ્મરણ થાય તો તે લિંગ વંદનીય બની શકતુ નથી. (પરંતુ નિંદનીય બને છે.) લિંગના દર્શન વખતે તેની સાથે સંકળાયેલા ધર્મોનું સ્મરણ 'એક સંબંધીના જ્ઞાનમાં બીજા સંબંધીનું સ્મરણ થાય છે.' (અથવા એક સંબંધી જ્ઞાન બીજા સંબંધીનું સ્મરણ કરાવે છે.) આ ન્યાયથી થાય છે. પ્રતિમામાં તો ભગવાનમાં રહેલા ઘણા ગુણોનું સ્મરણ થાય છે. તેથી પ્રતિમા એકાંતે વંદનીય છે.

एवं सति प्रतिष्ठावैयर्थ्यमित्याशङ्क्य समाधत्ते—

नन्वेवं प्रतिमैकतां प्रवदतामिष्टा प्रतिष्ठाऽपि का,
सत्यं सात्मगतैव देवविषयोद्देशेन मुख्योदिता ।
यस्याः सा वचनानलेन परमा स्थाप्ये समापत्तितो,
दग्धे कर्ममले भवेत्कनकता जीवायसः सिद्धता ॥७५॥

[दंडान्वयः— ननु एवं प्रतिमैकतां प्रवदतां का प्रतिष्ठाऽपीष्टा ! सत्यं देवविषयोद्देशेन आत्मगतैव सा मुख्या उदिता । यस्याः वचनानलेन स्थाप्ये समापत्तितो कर्ममले दग्धे जीवायसः सिद्धता कनकता परमा ।]

શંકા :– 'પૃથ્વીકાયરૂપ એકેન્દ્રિય જીવોના શરીરથી બનેલી (=પથ્થરમાંથી બનેલી) આ પ્રતિમા છે.' આવું સ્મરણ સાકારરૂપે પંચેન્દ્રિય પરમાત્માના ગુણોના સ્મરણમાં બાધક બનશે.

સમાધાન :– ભાવ ભગવાનનું શરીર પણ આપણા જેવું જ છે, કેમકે એ પણ ઔદારિક વર્ગણામાંથી જ બનેલું છે. છતાં સાક્ષાત્ પરમાત્માના દર્શન વખતે ઔદારિક શરીરનું સ્મરણ થતું નથી. અને ભાવોલ્લાસ પ્રગટે જ છે કેમકે પ્રગટ વિશિષ્ટગુણો આગળ આ ક્ષુલ્લકદોષ ઢંકાઇ જાય છે. અને ભાવોલ્લાસને અટકાવવામાં સમર્થ બની શકતો નથી. બસ, તે જ પ્રમાણે પ્રતિમામાં પરમાત્માના વિશિષ્ટગુણોનો જ પ્રગટભાસ થતો હોવાથી, 'પ્રતિમા એકેન્દ્રિયોના શરીરમાંથી બનેલી છે' એવું જ્ઞાન ઢંકાઇ જાય છે. અર્થાત્ 'એકેન્દ્રિયના શરીરમાંથી સર્જન' એ પ્રતિમાનો અપ્રગટદોષ છે. અને પરમાત્માના ગુણોના સ્મરણમાં બાધક બનતો નથી. તેથી "બીજા ગચ્છના સાધુની જેમ બીજા ગચ્છની પ્રતિમા અવંદનીય છે." એમ કહેવુ બરાબર નથી. કેમકે પ્રતિમામાં અધ્યારોપ કરવાને અવકાશ છે. આ પ્રતિમામાં સાવદ્ય અને નિરવદ્ય ક્રિયાનો અભાવ હોવાથી પ્રતિમા પોતે પાપકર્મથી રહિત છે. વળી પરમાત્માના આકાર સાથે સામ્ય ધરાવે છે. તેથી નિરવદ્ય ક્રિયાવાળા પરમાત્માના ગુણોનો અધ્યારોપ તેમાં થઈ શકે છે પરંતુ **અંગારમર્દક** જેવા અપ્રધાન દ્રવ્યઆચાર્યો (=વિપરીત ગુણોને કારણે જેનામાં ભાવઆચાર્યપણું આવવાનું નથી) કે જેઓ શુભભાવરૂપ નથી અને શુભભાવના કારણ નથી, તેઓમાં ભાવનો આરોપ થઈ ન શકે. કેમકે તેઓ શુભની વિરૂદ્ધ અશુભભાવરૂપ છે. તેઓનો આ અશુભભાવ તેઓમાં શુભભાવનો આરોપ કરવામાં બાધક બને છે. આબાળગોપાળ બધાને આટલો ખ્યાલ છે, કે કેટલાક ગુણ ધરાવતા દ્રવ્યમાં જ સંપૂર્ણ ગુણવાન્ ભાવનો આરોપ કરાય છે અને પ્રતિમામાં આકારની સમાનતાથી જ ભાવનો આરોપ કરાય છે. રાજાના ચિત્રને 'આ રાજા છે....' એમ કહેવાય છે, પણ રસ્તામાં હાલતા ચાલતા માણસને 'આ રાજા છે' એમ કહી શકાતું નથી.

શંકા :– જો માત્ર આકારની સમાનતાથી જ પ્રતિમામાં પ્રભુના ગુણોનો અધ્યાસ થઈ શકતો હોય, અને તેથી પ્રતિમા પૂજનીય બની જતી હોય, તો પછી દરેક પ્રતિમા

'नन्वेव' इत्यादि–नन्वेवं आकारमात्रेण प्रतिमाया एकतां वन्द्यताप्रयोजिकां प्रवदतां युष्माकं प्रतिष्ठाऽपि का इष्टा ? न काचिदिति तद्विधिवैयर्थ्यं स्यादिति । अत्रोत्तरं–सत्यं, सा प्रतिष्ठा देवविषयोद्देशेनात्मन्यधिगतैव आत्मनिष्ठैव मुख्या, प्रतिष्ठाविधिना जनितस्यात्मगतातिशयस्याद्दष्टाख्यस्य पूजाफलप्रयोजकत्वात् । प्रतिष्ठाध्वंसेनैव तदन्यथासिद्धौ संस्कारध्वंसेनानुभवस्य दानादिध्वंसेन चादृष्टस्य तदापत्तेर्देवतासांनिध्यमपि निष्फलमहङ्कारममकारान्यतररूपस्य सांनिध्यस्य वीतरागदेवताऽनाप्तेः संभवात् । नच चाण्डालादिस्पर्शनाश्या-प्रतिष्ठाजनिता प्रतिमागता शक्तिरेव कल्पनीयेति, आत्मनिष्ठफलोद्देशेन क्रियमाणस्यात्मगतकिञ्चिदतिशयजनकत्वकल्पनाया एवौचित्यात् । अतएवात्मगतातिशयस्य समानाधिकरणपार्यान्तिकमुक्तिफलकत्वमप्युपपद्यते । तदाह–यस्याः प्रतिष्ठायाः सकाशात् सा परमा प्रतिष्ठा भवेत्

શિલ્પી ઘડે ત્યારથી જ સમાનરૂપે પૂજનીય બની જશે. તેથી 'પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરવાની વિધિનો આ બધો આડંબર ફોગટનો છે.' એવી આપત્તિ આવશે.

આ શંકા બતાવી તેનું સમાધાન કરતા કહે છે—

શ્લોકાર્થ : શંકા– આમ 'આકારમાત્રથી પ્રતિમા એકસરખી વંદનીય બને' એમ કહેનારાઓને પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા ઇષ્ટ હશે ? અર્થાત્ કોઇ પણ પ્રતિષ્ઠા ઇષ્ટ નહિ હોય,' સમાધાન–સત્યં, દેવ (=અરિહંત)ને ઉદ્દેશીને આત્મામાં થતી પ્રતિષ્ઠાને જ મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા ગણી છે. આ પ્રતિષ્ઠાથી સ્થાપ્યમાં સમાપત્તિને પ્રાપ્ત કરી વચનઅગ્નિથી કર્મમળ બળી જવાથી જીવરૂપ લોખંડનું સિદ્ધપણાંરૂપ સુવર્ણપણાંને પામવા રૂપ શ્રેષ્ઠ પ્રતિષ્ઠા થાય છે.

[પ્રતિષ્ઠાફળવિષયક પરમત નિરાકરણ]

શંકા :– પ્રતિમાનો આકાર જ જો વંદનમાં પ્રયોજક હોય, તો પ્રતિષ્ઠાવિધિ વ્યર્થ ઠરશે. કેમકે પ્રતિષ્ઠા વિના પણ પ્રતિમા વંદનીય બની જ ચૂકી છે.

સમાધાન :– પ્રતિષ્ઠાવિધિથી મુખ્યવૃત્તિથી તો પરમાત્મતત્ત્વની આત્મામાં જ પ્રતિષ્ઠા કરવાની છે. કેમ કે પ્રતિષ્ઠાવિધિથી આત્મામાં પ્રગટેલો 'અદૃષ્ટ'(પુણ્ય) નામનો અતિશયવિશેષ જ પૂજાના ફળમાં પ્રયોજક છે.

શંકા :– પ્રતિષ્ઠાવિધિથી પ્રગટેલા અદૃષ્ટરૂપ અતિશયવિશેષને પૂજાના ફળનો પ્રયોજક માનવા કરતાં પ્રતિષ્ઠાધ્વંસ (=પ્રતિષ્ઠા ક્રિયાની પૂર્ણાહુતિ)ને પ્રયોજક માનવો બહેત્તર છે, કેમકે આ ધ્વંસ અવશ્યકલ્પ્ય છે.

સમાધાન :– પ્રતિષ્ઠાવિધિ પરમાત્મા પ્રત્યેની ભક્તિને પ્રગટાવવા દ્વારા જ સફળ બને છે. આ ભક્તિથી જ અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે અદૃષ્ટ ફળપ્રયોજક બને છે. પ્રતિષ્ઠા પતાવી દેવા માત્રથી ફળ મળતું નથી. તેથી કેટલીવાર પ્રતિષ્ઠાવિધિની પૂર્ણાહુતિ ન થાય તો પણ ફળ મળે છે. અને જો પોતાની હાજરીમાત્રથી પ્રતિષ્ઠાધ્વંસ અદૃષ્ટને અન્યથાસિદ્ધ બનાવી દેતો હોય, તો સંસ્કારધ્વંસ દ્વારા અનુભવ અને દાનવગેરેધ્વંસદ્વારા અદૃષ્ટને અન્યથાસિદ્ધ જાહેર કરવો પડે. ટૂંકમાં તમે કલ્પેલા 'અદૃષ્ટ'

स्यात् । किं स्वरूपा ? जीवायसो=जीवरूपलोहस्य सिद्धतारूपा कनकता, कस्याः ? स्थाप्ये-परमात्मनि समापत्तितः=समापत्तिमासाद्य, कस्मिन् सति ? कर्ममले दग्धे सति, केन ? वचनानलेन=नियोगवाक्याग्निना ॥७५॥

ननु, एवमात्मनः प्रतिष्ठितत्वेऽपि प्रतिमाया अप्रतिष्ठितत्वं स्यात्, प्रतिष्ठाकर्तृगताद्दृष्टक्षये प्रतिमायाः पूज्यताऽनापत्तिश्चेत्यत आह—

ગુણને જ અન્યથા સિદ્ધ કહી દેવો પડે. અને સર્વત્ર તે–તે ધ્વંસને જ કારણ માનવો પડશે. જે દૃષ્ટ કે ઈષ્ટ નથી.

શંકા :– પ્રતિષ્ઠાવિધિથી પ્રતિમામાં તે–તે દેવતાનું સાન્નિધ્ય આવે છે, અર્થાત્ જે દેવની પ્રતિમા હોય તે દેવ તે પ્રતિમામાં અધિષ્ઠિત થાય છે. અને તે દેવ જ પોતાની પ્રતિમાની પૂજા કરનારને ફળ આપે છે.

સમાધાન :– આ વાત પણ સાવ હંબગ છે. આમ કહેવાથી તો એમ સિદ્ધ થયું કે અધિષ્ઠિત થયેલો દેવ અહંકાર અને મમકારથી યુક્ત છે. તે કાં તો પ્રતિમાને 'હું' સ્વરૂપે જૂએ છે અને કાં તો 'મારી પ્રતિમા' એમ 'મારું' એ રૂપે જૂએ છે... તથા 'આ મારી પૂજા કરે છે માટે આનું કલ્યાણ કરું.' એવી બુદ્ધિ ધરાવતો એ દેવ વીતરાગ નથી. એમ નક્કી થાય છે, તેથી એ દેવ આપ્ત નથી. એમ માનવાની આપત્તિ આવશે. તેથી વીતરાગની પ્રતિમા અંગે આવી કલ્પના કરવી પણ ઉચિત નથી કેમ કે વીતરાગ 'હું અને મારું'ની કલ્પનામાં પડતો નથી.

શંકા :– ચંડાળ વગેરેએ અડકેલી પ્રતિમાની પૂજા ફળદાયક બનતી નથી. તેથી એ પ્રતિમા અપૂજનીય બની જાય છે. એ સિવાયની પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમા પોતે જ પૂજકને ફળ દેનારી બને છે. એટલે પ્રતિમામાં જ ફળ દેવાની શક્તિ છે અને તેનામાં આ શક્તિ પ્રતિષ્ઠાવિધિથી આવે છે.

સમાધાન :– પૂજા વગેરેનું ફળ આત્માને મળવાનું છે, અર્થાત્ પૂજાવગેરેના ફળના આધાર તરીકે આત્મા ઈષ્ટ છે. આવા ઉદ્દેશથી જ પ્રતિષ્ઠાવિધિ કરાય છે પ્રતિષ્ઠાવિધિથી ઉત્પન્ન થતો અતિશયનો આધાર પણ આત્મા જ હોય તે ઉચિત છે. પ્રતિષ્ઠાવિધિથી ઉત્પન્ન થતો અતિશય પૂજાના ફળનો પ્રયોજક છે એ આપણને બન્નેને સંમત છે. આ અતિશયને પ્રતિમામાં રહેલો માનવામાં દોષ એ છે કે 'અતિશયરૂપ કારણ ભિન્ન આધારમાં (=પ્રતિમામાં) રહેલું છે, અને પૂજાનું ફળરૂપ કાર્ય ભિન્ન અધિકરણમાં (=આત્મામાં) ઉત્પન્ન થાય છે.' આમ તમારા મતે કાર્ય અને કારણ ભિન્ન આધારમાં રહેલા માનવા પડશે. જે તમને જ પસંદ નથી. કેમકે તમે કાર્ય અને કારણને એક જ આધારમાં રહેલા માનો છો. (=કાર્ય અને કારણનું એકાધિકરણ્ય માનો છો.) તેથી પૂજાના ફળરૂપ કાર્ય અને તેમાં પ્રયોજક અતિશય બન્નેને આત્મનિષ્ઠ (આત્મામાં રહેલા) માનવા વધુ યોગ્ય છે. અને આમ માનવાથી જ 'આત્મામાં રહેલો આ અતિશય પોતાને સમાનાધિકરણ (સમાન અધિકરણ=આધારવાળો) મોક્ષરૂપ અંતિમ ફળને દેનારો બને છે.' તેમ કહેવું સંગત બનશે. અર્થાત 'પ્રતિષ્ઠાવિધિથી

बिम्बेऽसावुपचारतो निजहृदो भावस्य सङ्कीर्त्यते,
पूजा स्याद् विहिता विशिष्टफलदा द्राक् प्रत्यभिज्ञाय याम् ।
तेनास्यामधिकारिता गुणवतां शुद्धाशयस्फूर्त्तये,
वैगुण्ये तु ततः स्वतोऽप्युपनतादिष्टं प्रतिष्ठाफलम् ॥७६॥

[दंडान्वयः—बिम्बे असौ निजहृदो भावस्य उपचारतो सङ्कीर्त्यते । यां द्राक् प्रत्यभिज्ञाय विहिता पूजा विशिष्टफलदा स्यात् । तेन अस्यां गुणवतां शुद्धाशयस्फूर्त्तये अधिकारिता । वैगुण्ये तु ततः स्वतोऽप्युपनतात्प्रतिष्ठाफलमिष्टम् ।]

व्याख्या—'बिंब' इति—बिंबेऽसौ प्रतिष्ठा निजहृदो निजहृदयसंबन्धिनो भावस्याध्यवसायस्योपचारात् सङ्कीर्त्यते प्रतिष्ठाजनितात्मगता समापत्तिरेव स्वनिरूपकस्थाप्यालंबनत्वसंबन्धेन प्रतिष्ठितत्वव्यवहारजननीत्यर्थः, यां द्राक् शीघ्रं प्रत्यभिज्ञाय पूजा कृता विशिष्टफलदा स्यात्,

---

આત્મામાં પ્રગટેલો ગુણવિશેષ પોતાના અંતિમ ફળ તરીકે મોક્ષ દેનારો બને છે.' એ વાત સાર્થક બનશે. આત્મામાં થયેલી પરમાત્માની આ પ્રતિષ્ઠાથી સ્થાપ્ય=પરમાત્મા સાથે આત્માની સમાપત્તિ (=આત્મામાં પરમાત્માના તુલ્ય સ્વરૂપની આપત્તિ) થાય છે અને તેના કારણે કર્મરૂપી બળતણ ખાખ થઈ જાય છે, અને જીવ સિદ્ધસ્વરૂપને પામે છે. પ્રતિષ્ઠાવિધિ વખતે બોલાતા આગમોક્તવિધિવચનો કર્મવનને બાળવા માટે અગ્નિની ગરજ સારે છે.

[પ્રતિમામાં ઉપચારથી પ્રતિષ્ઠા]

શંકા :– આમ ભલે, આત્મામાં પરમાત્માની પ્રતિષ્ઠા થતી હોય, તો પણ પ્રતિમા તો અપ્રતિષ્ઠિત જ રહી તેથી પૂજનીય કેવી રીતે બને? એમ ન કહેશો કે, "પ્રતિષ્ઠા કરનાર આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલ અદૃષ્ટનો પ્રતિમામાં ઉપચાર કરવામાં આવે છે. આ અદૃષ્ટના બળ પર–જે વ્યક્તિ એ પ્રતિમાને પૂજે છે. તે વ્યક્તિને ફળ મળે છે એટલે પ્રતિમા પૂજનીય બની શકશે," કેમકે એમ કહેવામાં પ્રતિષ્ઠા પછી તે પ્રતિષ્ઠા કરનાર આત્મા મોક્ષે જાય, અથવા અદૃષ્ટના ફળને ભોગવી લે અથવા મિથ્યાત્વ વગેરે ભાવથી અદૃષ્ટને હણી નાખે ઇત્યાદિ કારણથી એ પ્રતિષ્ઠા કરનારમાં રહેલું અદૃષ્ટ નાશ પામી જાય પછી પ્રતિમા અપૂજ્ય બની જશે, કેમકે હવે આત્મગત અદૃષ્ટ નાશ પામી ગયું હોવાથી પ્રતિમામાં ઉપચાર પણ સંભવતો નથી. કેમકે મુખ્યના અભાવમાં ઉપચાર પણ ન સંભવે. તથા એ અદૃષ્ટના બળ પર મળતું પૂજાનું ફળ પણ બંધ થઈ જાય. આ આપત્તિ છે.

આ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે—

શ્લોકાર્થ :– પોતાના હૃદયના ભાવના ઉપચારથી પ્રતિમામાં એ પ્રતિષ્ઠા કહેલી છે. આ પ્રતિષ્ઠાની શીઘ્ર પ્રત્યભિજ્ઞા કરીને કરેલી પૂજા વિશિષ્ટફળ દેનારી બને છે. તેથી શુદ્ધ આશયની સ્મૃતિ માટે ગુણવાનો પ્રતિષ્ઠાના અધિકારી છે. વૈગુણ્યમાં (પ્રતિષ્ઠા વિધિની સામગ્રીના અભાવમાં) તે જ પ્રત્યભિજ્ઞાનથી જ સ્વતઃ ઉપસ્થિત થયેલા મનથી અર્થાત્ સ્વતઃ જ પ્રગટેલા ભાવથી પ્રતિષ્ઠાનું ફળ ઇષ્ટ છે.

विशिष्टं फलमाकारमात्रालंबनाध्यवसायफलातिशायि, तथा च प्रतिष्ठितविषयकं यथार्थं प्रत्यभिज्ञानमेव पूजाफलप्रयोजकमिति तेनास्यां प्रतिष्ठायां गुणवतां प्रशस्तगुणानां कर्तृणां अधिकारिता शुद्धस्य विशिष्टस्याशयस्य स्फूर्त्तये विशिष्टगुणवत्प्रतिष्ठितेयमिति प्रत्यभिज्ञाने विशिष्टाध्यवसायस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, वैगुण्ये तु प्रतिष्ठाविधिसामग्र्यसंपत्तौ तु ततः प्रत्यभिज्ञानात्स्वतोऽपि उपनतादबाह्यसामग्रीं विना मनसोऽप्युपस्थितात् प्रतिष्ठाफलमिष्टम्। तदुक्तं विंशिकायां "थंडिल्लेवि हु एसा मणठवणाए पसत्थिगा चेव । आगासगोमयाईहि इत्थमुल्लेवणाईहिं ॥" मानसी स्थापना-मनसा स्थापनं, यदुक्तं न्याससमये तु सम्यक् सिद्धानुस्मरणपूर्वकमसङ्गं मुक्तौ तत्स्थापनमिव कर्त्तव्यं स्थापनं मनसेति। इत्थं च बाह्यकारणासंपत्तौ

[પૂજાફળમાં પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રયોજક]

આત્મામાં કરેલી પરમાત્મારૂપ સ્થાપ્યની પ્રતિષ્ઠાવિધિ આત્મામાં પરમાત્માની સમાપત્તિ જગાવે છે. પ્રતિમા આ સમાપત્તિ થવામાં આલંબન બને છે. તેથી આ સમાપત્તિ જ પ્રતિમામાં પ્રતિષ્ઠિતપણાના વ્યવહારની જનની બને છે. (स्वनिरुपक. ઇત્યાદિનું પદકૃત્ય સ્વ=સમાપત્તિ. તેનો નિરુપક=ઓળખાવનાર=સંબંધી જે સ્થાપ્ય= ઋષભદેવઆદિ તીર્થંકર. તેની સ્મૃતિવગેરેમાં આલંબન બનતી પ્રતિમામાં સમાપત્તિ પ્રતિષ્ઠિતપણાના વ્યવહારને ઉત્પન્ન કરે છે.) આમ અરિહંતની પોતાનામાં થતી ભાવ-સમાપત્તિમાં આલંબન બનતી પ્રતિમામાં એવો ઉપચાર કરી પ્રતિમાને પ્રતિષ્ઠિત ગણવાની છે. પ્રતિમામાં કરેલી આ પ્રતિષ્ઠાનું શીઘ્ર પ્રત્યભિજ્ઞાન કરીને કરાયેલી પૂજા વિશિષ્ટફળ આપનારી બને છે. અહીં પ્રતિમામાં પરમાત્માના આકારમાત્રની તુલ્યતાને આગળ કરી ઉભા થયેલા અધ્યવસાયો સામાન્યકોટિના છે. જ્યારે 'આ પ્રતિષ્ઠિતપ્રતિમા ભાવ-સમાપત્તિમાં આલંબન છે,' અથવા પરમાત્માથી પ્રતિષ્ઠિત છે' ઇત્યાદિ પ્રત્યભિજ્ઞાથી પ્રગટતા અધ્યવસાયો પ્રબળતર બને છે. આ અધ્યવસાયની પ્રબળતરતા સુંદરતર ફળ દેનારી બને છે. આમ પ્રતિષ્ઠિત પરમાત્મા અંગે થતી પ્રત્યભિજ્ઞા જ પૂજાના ફળમાં નિયામક છે. તેથી પ્રશસ્તગુણોથી છલકાતી વ્યક્તિ પ્રતિષ્ઠાવિધિનો અધિકારી છે. કેમકે ગુણવાન વ્યક્તિને જ વિશિષ્ટ અધ્યવસાયો પ્રગટે છે. અને ગુણવાન વ્યક્તિએ કરેલી પ્રતિષ્ઠા પવિત્ર હોવાથી અન્યમાં પણ શુભભાવ પેદા કરવા સમર્થ બને છે.

શંકા :- પરમાત્માની પ્રત્યભિજ્ઞામાત્રથી વિશિષ્ટભાવ અને ફળ કહેવામાં કોઈ કારણ ?

સમાધાન :- 'આ પ્રતિમા અરિહંતસ્વરૂપ છે' ઇત્યાદિ પ્રત્યભિજ્ઞાન થવાથી વધુ શુભ અધ્યવસાય પ્રગટે એ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. 'આ પરમાત્માનો આકાર છે' એ અને 'આ પરમાત્મમય છે' આ બે જ્ઞાનમાં ઘણો મોટો તફાવત છે. એકમાં પરમાત્માનો પરોક્ષ-બોધ છે, બીજામાં પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર છે. અને સ્વાભાવિક છે કે પરમાત્માના સાક્ષાત્કારમાં વધુ ઉંચા અધ્યવસાયો જાગે. તથા વધુ ઉંચા અધ્યવસાયો વધુ શ્રેષ્ઠફળ આપે એ પણ સર્વમાન્ય વાત છે. આમ પ્રત્યભિજ્ઞાન પૂજાના ફળમાં પ્રયોજક બને છે. આ પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં પરમાત્માની પ્રતિમામાં કરેલી પ્રતિષ્ઠા પ્રયોજક છે. તેથી પ્રતિમામાં

प्रतिष्ठाकर्तृगुणानां प्रायो दुर्लभत्वे वा कटुकदिगम्बरप्रतिष्ठितद्रव्यलिङ्गिद्रव्यनिष्पन्नव्यतिरिक्ताः सर्वा अपि प्रतिमा वन्दनीया इति वचनप्रतिष्ठापि फलावहेत्याम्नायविदः, त्रयानादरोऽपि कर्तृगतोत्कटदोषज्ञानाच्छुद्धाऽशयापरिस्फूर्तेरत एव साधुवासक्षेपाद्वंदनीयास्तिस्रोऽपि वन्दनीयतां नातिक्रामन्तीति सूरिचक्रवर्त्तिनां श्री हीरनामधेयानामाज्ञा, ततः शुद्धाशयस्फूर्त्तेरप्रतिहतत्वादिति दिग् ॥ ७६ ॥

एतेन शङ्काशेषोऽपि सुनिरस्य एवेत्याह–

चैत्येऽनायतनत्वमुक्तमथ यत्तीर्थान्तरीयग्रहात्
तत्किं तन्ननु दुर्मतिग्रहवशाद् दुष्टं श्रयामीति चेत् ?
साम्राज्ये घटमानमेतदखिलं चारित्रभाजां भवेत्
पार्श्वस्थस्त्वसतीचरितवन्नो वक्तुमेतत्प्रभुः ॥७७॥

પણ પ્રતિષ્ઠા ઇષ્ટ છે. અને પરમાત્માને આત્મભવનમાં હૃદયસિંહાસન પર પ્રતિષ્ઠિત કરતી વખતે જ વચનોચ્ચારઆદિ વિધિથી પ્રતિમામાં પણ તે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે. પ્રતિષ્ઠાવિધિવગેરે બાહ્યસામગ્રીથી અસંપન્ન પ્રતિમામાં મનથી પણ પ્રતિષ્ઠાઆદિનું સ્મરણ થઇ શકે છે. અર્થાત્ અયથાર્થ પ્રતિષ્ઠાવિધિસ્થળે કે અવિધિસ્થળે પણ શુદ્ધ પ્રતિષ્ઠાવિધિ આદિની માનસિક કલ્પના કરી પ્રત્યભિજ્ઞા કરી શકાય છે. અને તેના દ્વારા પ્રતિષ્ઠાફળની પ્રાપ્તિ ઇષ્ટ છે. **વિંશિકામાં** કહ્યું જ છે કે (પૂર્વે જિનપૂજાની પ્રતિજ્ઞા કરનારા રાજાવગેરે જંગલઆદિમાં પ્રતિજ્ઞાભંગને ટાળવા વેળુ-રેતી વગેરેમાંથી પ્રતિમા બનાવી પૂજતા હતા–એવા કેટલાક શાસ્ત્રીયદૃષ્ટાન્તોને નજરમાં લઈ–કહે છે, 'અવકાશમાં ખાલી જગ્યામાં થંડિલ=શુદ્ધ સ્થળે છાણવગેરેથી ઉપલેપન કરેલી પ્રતિમાઓ પણ માનસિક સ્થાપના દ્વારા પ્રશસ્ત જ બને છે.'

આમ જ્યારે પ્રતિષ્ઠાવિધિ અંગેના બાહ્ય કારણની અસંપ્રાપ્તિ (–અભાવ) હોય, અથવા પ્રતિષ્ઠા કરનાર યોગ્ય ગુણોવાળી વ્યક્તિ પ્રાયઃ દુર્લભ હોય, (સર્વથા અભાવ કહી ન શકાય) તો (૧) કટુકે (કડવામતવાળાએ) અને (૨) દિગંબરે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી પ્રતિમા તથા (૩) દ્રવ્યલિંગી વેષધારીના પૈસાથી બનેલી પ્રતિમા–આ ત્રણને છોડી બાકીની બધી પ્રતિમા વંદનીય બને છે. તેથી વચનપ્રતિષ્ઠા પણ ફળદાયક છે. એમ સંપ્રદાયજ્ઞોનો મત છે. ઉપરોક્ત ત્રણનો અનાદર એટલા માટે જ છે કે, તેઓની પ્રતિમાના દર્શન વખતે તે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરનારમાં રહેલા ઉત્કટ દોષોનું જ્ઞાન થવાથી તે પ્રતિમામાં પરમાત્માના સ્વરૂપની ઝાંખી થતી નથી. અને શુભ અધ્યવસાયો પ્રગટી શકતા નથી. તેથી જ અવંદનીય એવી પણ આ ત્રણે પ્રતિમા સાધુના વાસક્ષેપથી અભિમંત્રિત થયા પછી વંદનીય બની જાય છે, કેમ કે આ નવી પ્રતિષ્ઠાથી પૂર્વના પ્રતિષ્ઠાકર્તાની સ્મૃતિ પર પડદો પડે છે. 'સ્પર્દ્ધે પરમ' ન્યાયથી ઉત્તરકાલીન પ્રતિષ્ઠા બળવત્તર હોઇ, તેની જ સ્મૃતિ થાય છે. તેથી વિશુદ્ધ આશયો અડચણ વિના પ્રગટે છે. **આ પ્રમાણે સૂરિચક્રવર્તી જગદ્‌ગુરુ શ્રીહીરસૂરિ મહારાજની આજ્ઞા છે. ॥૭૬॥**

[दंडान्वयः—अथ यत् तीर्थान्तरीयग्रहात् चैत्येऽनायतनत्वमुक्तं तद् ननु दुर्मतिग्रहवशाद् दुष्टं तत्किं श्रयामि इति चेत्? एतदखिलं चारित्रभाजां साम्राज्ये घटमानं भवेद् असती-सतीचरितवत्पार्श्वस्थस्तु एतद् वक्तुं नो प्रभुः ।]

'चैत्य' इति अथ यद्=यस्मात् कारणात् तीर्थान्तरीयस्य ग्रहः=परिग्रहः तस्मादनायतन-त्वमुक्तम्-'णो कप्पइ अण्णउत्थियपरिग्गहाइं अरहंतचेइयाइं वा'। इत्यादिना तत्=तर्हि 'ननु' इत्याक्षेपे दुर्मतीनां=दुर्बुद्धीनां पार्श्वस्थादीनां यो ग्रहः=परिग्रहः तद्वशाद् दुष्टं=दोषवत् तच्चैत्यं किं श्रयामि? अन्यतीर्थिकपरिग्रहवद् भ्रष्टाचारपरिग्रहस्याप्यनायतनत्वहेतु-त्वादिति भावः इति चेत्? एतदखिलं त्वयोच्यमानं चारित्रभाजां साम्राज्ये=सम्राड्भावे प्रवर्त्तमाने घटमानं युक्तं भवेत्। तदोद्यतविहारिभिः निर्जितसकलभयैः आचार्यादिधीरपुरुषैः शुद्धाशुद्ध-विवेके क्रियमाणे विधिगुणपक्षपातस्य सर्वेषां सुकरत्वेन भावोल्लासस्यावश्यकत्वाद्। आह—जो उत्तमेहिं मग्गो पहओ सो दुक्करो न सेसाणं। आयरियम्मि जयंते तयणुचरा के णु सीअंति ॥ [ ] इत्यादि, पार्श्वस्थस्तु भवान् पार्श्वस्थमध्यवर्ती एतद् निर्दिष्टं असती सती चरितवत्=सतीचरित्रं नो वक्तुं प्रभुः। अशक्यस्य स्वकृतिसाध्यत्वोक्तौ उपहसनीयत्वप्रसङ्गात्, प्रायस्तुल्यत्वे एकतरपक्षपातेनेतरभक्तिसङ्कोचप्रद्वेषादिना महापातकप्रसङ्गाच्च ॥७७॥

આ ચર્ચાથી બાકીની શંકા પણ સહેલાઇથી દૂર થઇ શકે તેવી છે તેમ દર્શાવતાં કહે છે કે—

[પાર્શ્વસ્થપ્રધાન વર્તમાનકાળ]

શ્લોકાર્થ :– **શંકા :–** અન્યતીર્થિકના તાબામાં રહેલા ચૈત્યને અનાયતન કહ્યું છે. તેથી દુર્મતિ (=પાર્શ્વસ્થ વગેરે) ના કબજામાં રહેલા ચૈત્યનો શું કામ આશ્રય કરું?

સમાધાન :– આ બધી વાત ચારિત્રસંપન્ન સાધુઓની હયાતીમાં ઘટી શકે તેવી છે. પણ જેમ સતીના ચરિત્રને વર્ણવવાનો અધિકાર અસતીને નથી, તેમ પાર્શ્વસ્થ પોતે ઉપરોક્ત કહેવા માટે સમર્થ નથી.

ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય :– "અન્યતીર્થિકના કબજામાં રહેલા અરિહંત ચૈત્યને વંદન આદિ કરવા કલ્પતા નથી"....ઇત્યાદિ વચન હોવાથી અન્ય તીર્થિકની માલિકીમાં રહેલા ચૈત્યો અનાયતન=અસેવનીય છે. પાર્શ્વસ્થવગેરે સાધુઓ પણ પરતીર્થિકની જેમ ભ્રષ્ટઆચારવાળા છે, તેથી તેમના તાબામાં રહેલા ચૈત્યો પણ અનાયતન જ છે. તેથી તે દુર્મતિવાળા પાર્શ્વસ્થવગેરેના દોષયુક્ત ચૈત્યોને અમે શું કામ સ્વીકારીએ? (મૂળમાં 'નનુ' પદ આક્ષેપ અર્થમાં છે.)

સમાધાન :– જે કાળે ઉદ્યતવિહારીઓનું સામ્રાજ્ય હતું. તથા જે કાળે નિષ્કલંક ચારિત્રવાળા આચાર્ય વગેરે ધીરપુરુષો નિર્ભયપણે શુદ્ધ અને અશુદ્ધનો વિવેક કરતાં હતાં. તેથી જે કાળે સર્વત્ર સંઘમાં વિધિ અને ગુણનો પક્ષપાત બધાને અત્યંત સુકર –સુલભ હતો અને ભાવોલ્લાસરૂપે આવશ્યક હતો, તે કાળે તમે કહેલી બધી વાતો ઘટી શકતી હતી. કહ્યું જ છે કે "ઉત્તમ પુરુષોથી જે માર્ગ ખેડાયેલો હોય છે, તે માર્ગ બીજાઓને માટે દુષ્કર નથી. આચાર્ય જયણાશીલ હોય–(ઉદ્યતહોય) તો તેના

उपसंहरति—

सर्वासु प्रतिमासु नाग्रहकृतं वैषम्यमीक्षामहे
पूर्वाचार्यपरंपरागतगिरा शास्त्रीययुक्त्यापि च ।
इत्थं चाविधिदोषतापदलने शक्ता विधातुं विधि-
स्वैरोज्जागररागसागरविधुज्योत्स्नेव भक्तिप्रथा ॥७८॥

[दंडान्वय :-सर्वासु प्रतिमासु पूर्वाचार्यपरंपरागतगिरा शास्त्रीययुक्त्याऽपि चाग्रहकृतं वैषम्यं नेक्षामहे । इत्थं च विधिस्वैरोज्जागररागसागरविधुज्योत्स्नेव भक्तिप्रथा अविधिदोषतापदलनं विधातुं शक्ता ।]

'सर्वासु' इति सर्वासु=निश्रितानिश्रितादिभेदभिन्नासु प्रतिमासु आग्रहकृतं=स्वमत्योत्प्रेक्षितं वैषम्यं=विषमत्वं न ईक्षामहे=प्रमाणयामः तथा च सर्वत्र साम्यमेव प्रमाणयाम इति पर्यायोक्तम्, कया ? पूर्वाचार्यपरंपरया आगता या गीः तया, परंपरागमेनेत्यर्थः । शास्त्रीया या युक्तिः तयापि 'च' शब्दोपजीविनाऽनुमानादिप्रमाणेन चेत्यर्थः । भक्त्युल्लासप्राधान्येन चात्र

કયા અનુચરો (=શિષ્યો) સીદાય ?" જ્યારે તમે તો પાર્શ્વસ્થાઓની વચ્ચે રહેલા છો, તેથી પાર્શ્વસ્થતુલ્ય જ છો. (આ કાળ પાર્શ્વસ્થપ્રચુર છે તેથી શુદ્ધ ચારિત્રવાળી વ્યક્તિ પ્રાયઃ દુર્લભ છે). તેથી તમારી ઈચ્છા સતીના ચરિત્રને જ કહેવાનો આગ્રહ રાખતી અસતી જેવી છે. અર્થાત્ અત્યારના કાળમાં આવી ઇચ્છા કરવી યોગ્ય નથી. આકાશના તારા તોડી લાવવા જેવી અશક્ય વસ્તુ પોતે કરી શકે છે.' એમ કહીને હાસ્યાસ્પદ બનવાની જરૂર નથી. અને તેથી પ્રાયઃ સરખાપણું હોવા છતાં એકમાં પક્ષપાત રાખી અને બીજાનો ત્યાગ કરી ભક્તિમાં સંક્ષેપ કરવો અને દ્વેષ કરવો સારો નથી. કેમકે તેમ કરવામાં મહાપાપ લાગવાની આપત્તિ છે. ॥૭૭॥

ઉપસંહાર કરે છે

શ્લોકાર્થ :- અમે પૂર્વાચાર્યોની પરંપરાની વાણીથી તથા શાસ્ત્રીયયુક્તિથી પણ બધી પ્રતિમાઓમાં આગ્રહથી ઉભી કરાયેલી વિષમતા જોતાં નથી. આ પ્રમાણે વિધિના વિધાનમાં યથેચ્છ વૃદ્ધિ પામતા રાગ રૂપ સાગર માટે ચાંદની જેવી ભક્તિપ્રથા અવિધિના દોષના તાપને દળી નાખવા સમર્થ છે.

[પ્રતિમાની પૂજ્યતામાં નિશ્રિતાદિભેદ અપ્રયોજક]

અમે નિશ્રિત-અનિશ્રિત વગેરે ભેદોવાળી પ્રતિમામાં સ્વમતિકલ્પિત ભેદને પ્રમાણભૂત ગણતાં નથી. પણ અભેદને=સમાનપણાને જ પ્રમાણભૂત માનીએ છીએ. કેમકે તે બાબતમાં અમને ગીતાર્થપરંપરાનું અને શાસ્ત્રીય યુક્તિ=શબ્દ પ્રમાણ (=આગમ પ્રમાણ)નું તથા અનુમાન પ્રમાણ વગેરેનું આલંબન છે. અહીં ભક્તિનો ઉલ્લાસ જ પ્રધાનપણે છે. આ ભક્તિનો ઉલ્લાસ અવિધિની અનુમતિના દોષને હણી નાખે છે. તેથી વિધિ અંગેના રાગની યથેચ્છ વૃદ્ધિ માટે-સાગરને હિલોળે ચડાવતી ચાંદની જેવી-ભક્તિ-પ્રવૃત્તિ, સેંકડો અવિધિના દોષરૂપ તાપને દેનારી અને પરિતાપને કરવાવાળી અવિધિની

अविध्यनुमतिरनुत्थानोपहतेत्याह । इत्थं च=एवं व्यवस्थिते चाविधिशतदोषतावस्य परितापकारिणोऽविध्यनुमोदनप्रसङ्गस्य दलनं विधातुं=कर्तुं विधौ=विधाने स्वैरोज्जागरो=यथेच्छं प्रवृद्धिमान् राग एव सागरस्तत्र विधुज्योत्स्नेव=चन्द्रचन्द्रिकेव भक्तिप्रथा=प्रथमाना भक्तिः, शक्ता=समर्था ।।७८।।

।। इति धर्मसागरीयमतं निराकृतम् ।।

उपस्थितया भक्त्या प्रणुन्न इव भगवत्प्रतिमामेवाभिष्टौति—

उत्फुल्लामिव मालतीं मधुकरो रेवामिवेभः प्रियां,
माकन्दद्रुममञ्जरीमिव पिकः सौन्दर्यभाजं मधौ ।
नन्दच्चन्दनचारुनन्दनवनीभूमिमिव द्योः पति-
स्तीर्थेशप्रतिमां नहि क्षणमपि स्वान्ताद् विमुञ्चाम्यहम् ।।७९।।

[दंडान्वयः—मधुकर उत्फुल्लां मालतीमिव इभः प्रियां रेवामिव, मधौ पिकः सौन्दर्यभाजं माकन्दद्रुममञ्जरीमिव, द्योःपति र्नन्दच्चन्दनचारुनन्दनवनीभूमिमिव अहं तीर्थेशप्रतिमां क्षणमपि स्वान्ताद् नहि विमुञ्चामि ।]

'उत्फुल्लामिव'—इति अहं तीर्थेशप्रतिमां क्षणमपि स्वान्तात्=चित्ताद् न विमुञ्चामि=न त्यजामि । किन्तु विषयान्तरसञ्चारविरहेण सदा ध्यायामीति ध्वन्यते । कां क इव ? उत्फुल्लां मालतीं मधुकर इव=भ्रमर इव । स हि मालतीगुणज्ञस्तदसंपत्तौ अपि तत्पक्षपातं न परित्यजति । तथा प्रियां=मनोहारिणीं रेवामिव इभः=हस्ती तस्य तद्वहनक्रीडयैव रत्युत्पत्तेः ।

અનુમોદનાના પ્રસંગને ચગડી નાખવા સમર્થ છે. તાત્પર્ય-વિધિ પ્રત્યેના રાગને વધારનારી ભક્તિ થઇ જતી અવિધિના દોષને દૂર કરે છે. તેથી 'બધી પ્રતિમાઓ સમાનપણે પૂજ્ય છે, એ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે ઉપા૦ ધર્મસાગરમ. ના મતનું નિરાકરણ કર્યું.

[પ્રતિમાની હાર્દિક સ્તવના]

હવે ઉપસ્થિત થયેલી ભક્તિથી જાણે કે પ્રેરાયા ન હોય તેમ ભગવાનની પ્રતિમાની સ્તવના કરે છે–

શ્લોકાર્થ :– જેમ ભમરો વિકસિત માલતીને એક ક્ષણ પણ છોડતો નથી, જેમ ગજરાજ પ્રિય રેવાનદીને પળવાર પણ ત્યજતો નથી, જેમ કોયળ વસંતઋતુમાં સૌંદર્ય પામતી આમ્રવૃક્ષની મંજરીઓને ઘડીભર પણ મુકવા તૈયાર નથી, અને જેમ ઇન્દ્ર આનંદદાયક ચંદનોથી મનોહર બનેલી નંદનવનની ભૂમિને ક્ષણવાર પણ દૂર કરી શકતો નથી, તેમ હું પણ તીર્થંકરની પ્રતિમાને મારા હૃદયસિંહાસન પરથી એક ક્ષણ માટે પણ ઉઠાડી શકતો નથી.

હું અન્ય વિષયોમાં મનને ભટકાવવાનું છોડી સતત તીર્થેશપ્રતિમાનું જ ધ્યાન ધરુ છું, કાવ્યનો આ ધ્વનિ છે. કવિએ આ બાબતમાં ચાર ઉપમા આવી છે. (૧) ભમરાને માલતીના ગુણોનો ખ્યાલ હોવાથી તે કદી પણ માલતીને છોડતો નથી. અને કદાચ કયારેક માલતીપુષ્પનો સંગ ન થાય તો પણ તેના પ્રત્યેનો પોતાના પક્ષપાત (=અવિહડ સ્નેહ) ને તો છોડતો જ નથી. એમ હું પણ પ્રભુની પ્રતિમાના ગુણ–લાભ–ઉપકારને

तथा माकन्दद्रुममञ्जरीं=सहकारतरुमञ्जरीं कीदृशीं मधौ=वसन्ते सौन्दर्यं भजतीत्येवंशीला तां पिक इव=कोकिल इव, स हि सहकारमञ्जरीकषायकण्ठः कलकाकलीकलकलैर्मदयति च यूनां मन इति। तथा द्योः पतिः=इन्द्रः नन्ददूभिः चन्दनैः चार्वी या नन्दनवनीभूमिस्तामिव, स हि प्रियाविरहतापमपि तच्चारुभावचारिमचमत्कारदर्शनाद् विस्मरतीति। अत्र रसनोपमाऽलङ्कारः॥७९॥

मोहोद्दामदवानलप्रशमने पाथोदवृष्टिः शम-
श्रोतोनिर्झरिणी समीहितविधौ कल्पद्रुवल्लिः सताम्।
संसारप्रबलान्धकारमथने मार्त्तण्डचण्डद्युति-
र्जैनी मूर्त्तिरुपास्यतां शिवसुखे भव्याः पिपासाऽस्ति चेत् ॥८०॥

[दंडान्वयः–हे भव्याः! चेत् शिवसुखे (वः) पिपासाऽस्ति(तर्हि)सतां मोहोद्दामदवानलप्रशमने पाथोदवृष्टिः, शमश्रोतोनिर्झरिणी, समीहितविधौ कल्पद्रुवल्लिः, संसारप्रबलान्धकारमथने मार्त्तण्डचण्डद्युतिः जैनी मूर्त्तिरुपास्यताम्।]

સમજતો હોવાથી પળભર માટે પણ તે પ્રતિમાથી અલગ થવા ઇચ્છતો નથી. સાધુક્રિયા વગેરે અન્ય યોગો અને કારણોથી કદાચ પ્રતિમાના બાહ્યદર્શનથી વંચિત રહેવાનું થાય, તો પણ વીતરાગની પ્રતિમા પ્રત્યેની તીવ્રઆસક્તિને કારણે સતત તેનું જ ધ્યાન ધરું છું. (૨) હાથીને રેવાના ઊંડા જળમાં પેસી ક્રીડા કરવાથી જ આનંદ થાય છે તેથી તે રેવા (=નર્મદા) ને કદી વિસરી શકતો નથી, તેમ મને પણ કરુણાભંડાર પ્રભુની કરુણામય મૂર્તિના સ્વરૂપના ચિંતનરૂપ પાણીમાં ડૂબકી લગાવવાથી જ પરમ આહ્લાદનો અનુભવ થાય છે, તેથી પ્રતિમા વિના મને ઘડીભર પણ ગોઠતું નથી—(૩) વસન્તઋતુમાં શોભાયમાન થયેલી આમ્રમંજરીથી આકર્ષાયેલી કોયલ ખુલ્લા કંઠે કલકલ મધુર, અવ્યક્ત શ્રોત્રપેય ટહુકાઓ સતત કરે છે, અને યુવાનોને મદહોશ બનાવે છે. એ જ પ્રમાણે હું પણ પરમ ઔદાસીન્યભાવમાં રમતાં જિનબિંબના સૌંદર્યથી આકર્ષાઈને સતત તેના ગુણગાન કરતા થાકતો નથી. અને મારા કંઠમાંથી નીકળેલા આ પરમાત્માના ગુણગાનને સાંભળી ધર્મની યુવાનીને પામેલા શ્રદ્ધાળુઓ આનંદવિભોર બની નાચી ઊઠે છે. (૪) તથા ઇન્દ્રાણી વગેરે પ્રિયાઓના વિરહમાં પણ ઇન્દ્ર સુંદર ચંદનથી શોભતા નંદનવનની ભૂમિ પર બિરાજતાં સુંદર ભાવોના મનોરમ્ય ચમત્કારોના દર્શનથી પોતાની પ્રિયાના વિરહના સંતાપને પણ ભૂલી જાય છે. તેમ હું પણ આ માધ્યસ્થ્યમયી પ્રતિમામાં પળે પળે પલટાતાં મનોરમ્ય ભાવોનું પાન કરવામાં એવો મશગુલ બની જાઉં છું કે ઘડીભર તો પરમાત્માના વિરહના સંતાપને પણ વિસરી જાઉં છું

આ પ્રમાણે કવિએ ચાર ઉપમા આપી પોતાના મનની ચાર વાત કહી નાખી. પ્રતિમાની ચાર વિશિષ્ટતા દર્શાવી દીધી. અહીં રસના–ઉપમા અલંકાર છે.

શ્લોકાર્થ :– હે ભવ્યો! જો તમને શિવસુખની તૃષ્ણા હોય, તો શિષ્ટ પુરુષોના (૧) મોહરૂપી દાવાનલને ઠારવા મેઘવૃષ્ટિ સમાન (૨) શમરૂપી પ્રવાહને માટે નદી સમાન (૩) વાંછિતની પૂર્તિ કરવા કલ્પવેલડી સમાન અને (૪) સંસારરૂપી પ્રબળ

'मोहोद्दाम' इति । मोह एव य उद्दामो दवानलः सकलशमवनप्लोषकत्वात् तस्य प्रशमने पाथोदवृष्टिः=मेघवृष्टिः तथा शमश्रोतसो निर्झरिणी=नदी, तत्प्रवाहत्वात्, समीहितस्य=वाञ्छितस्य विधौ=विधाने सतां=शिष्टानां कल्पद्रुवल्लिः=सुरतरुलता अविलंबेन सर्वसिद्धिकरत्वात्, तथा संसार एव यः प्रबलान्धकारः=उत्कटं तमः तस्य मथने=अपनयने मार्त्तण्डस्य=सूर्यस्य चण्डद्युतिः=तीव्रप्रभा, विवेकवासरतारुण्ये मोहच्छायाया अपि अनुपलंभात्, एतादृशी जैनी=जिनसंबन्धिनी मूर्त्तिः उपास्यतां=सेव्यतां भो भव्याः ! शिवसुखे=मुक्तिशर्मणि यदि वः=युष्माकं पिपासा=उत्कटेच्छाऽस्ति । रूपकमलङ्कारः ॥८०॥

अथ पाशचंद्रमतं निराकरोति—

एवं वृत्तद्वयेन भगवन्मूर्तिं स्तुत्वा वादान्तरमारभते ।

श्राद्धेन स्वजनुःफले जिनमतात्सारं गृहीत्वाखिलं,
त्रैलोक्याधिपपूजने कलुषता मोक्षार्थिना मुच्यताम् ।
धृत्वा धर्मधियं विशुद्धमनसा द्रव्यस्तवे त्यज्यतां
मिश्रोऽसाविति लम्बितः पथि परैः पाशोऽपि चाशोभनः ॥८१॥

[दंडान्वयः-मोक्षार्थिना श्राद्धेन जिनमताद् अखिलं सारं गृहीत्वा स्वजनुफले त्रैलोक्याधिपपूजने कलुषता मुच्यताम् । (तथा) द्रव्यस्तवे विशुद्धमनसा धर्मधियं धृत्वा 'असौ मिश्र' इति परैः पथि लम्बितः अशोभनः पाशोऽपि च त्यज्यताम् ॥]

અંધકારને દૂર કરવા માટે સૂર્યની પ્રચંડ પ્રભા સમાન જિનમૂર્તિની તમે ઉપાસના કરો.

શમરૂપ વનને ભસ્મીભૂત કરતો હોવાથી મોહને દાવાનળ કહ્યો છે. પ્રતિમા પોતાના દર્શન દ્વારા આ મોહદાવાનળને બૂઝવી નાખે છે. અને શમરસના પ્રવાહરૂપ હોવાથી પ્રતિમાને શમપ્રવાહની નદી કહી. પ્રતિમા શીઘ્ર બધી ઇચ્છાની પૂર્તિ કરતી હોવાથી કલ્પવેલડી સમાન છે. અને સંસારરૂપી અંધકારનો ઉચ્છેદ કરવા માટે સૂર્યના ઉગ્ર કિરણ સમાન છે. જેમ સૂર્યના પ્રબળ કિરણોની હાજરીમાં છાયામાત્ર પણ અંધકાર રહેતો નથી. તેમ પ્રતિમાની હાજરીમાં વિવેકરૂપી દિવસનો મધ્યભાગ હોય છે. અર્થાત્ પ્રતિમાના કારણે પ્રબળ વિવેક પ્રગટ થવાથી મોહની છાયા પણ દેખાતી નથી. અહીં રૂપક અલંકાર છે. મોક્ષની ઉત્કટ ઇચ્છાવાળાએ પ્રતિમાનો સહારો લેવો જ રહ્યો.

હવે પાર્શ્વચંદ્રમતનું ખંડન કરે છે–

આ પ્રમાણે બે કાવ્યથી ભગવાનની મૂર્તિની સ્તુતિ કરી નવા વાદનો આરંભ કરે છે.

[પાર્શ્વચંદ્ર મતનિરાસ]

શ્લોકાર્થ :– મોક્ષાર્થી શ્રાવકે જૈનસિદ્ધાંતમાંથી સંપૂર્ણ સારને સ્વીકારી પોતાના મનુષ્યજન્મના ફળરૂપ ત્રિલોકનાથની પૂજા પ્રત્યેનો મલિનભાવ છોડી દેવો જોઈએ. તથા વિશુદ્ધ મનથી દ્રવ્યસ્તવમાં ધર્મબુદ્ધિને ધારણ કરી. 'આ દ્રવ્યસ્તવ મિશ્ર' છે (=ધર્મ-અધર્મ ઉભયરૂપ છે) એવા પ્રકારના બીજાઓએ (પાર્શ્વચંદ્ર વગેરેએ) મોક્ષમાર્ગમાં પાથરેલા અશુભ પાશ (=જાળ) નો ત્યાગ કરવો જોઇએ.

'श्राद्धेन' इति । श्राद्धेन=श्रद्धावतोपासकेन जिनमतात्=जैनप्रवचनात् सारं=तात्पर्यम् अखिलं गृहीत्वा, त्रैलोक्याधिपस्य=त्रिजगतोऽधिकं रक्षितुः, अतएव सर्वाराध्यस्य पूजने कीदृशे ? स्वजनुषो मनुजावतारस्य फले मोक्षार्थिना सता कलुषता=सशङ्कता मुच्यताम्=त्यज्यताम् । तथा द्रव्यस्तवे धर्मधियं=धर्मत्वबुद्धिं धृत्वा विशुद्धेन मनसा मिश्रो=धर्माधर्मोभयरूपोऽसौ द्रव्यस्तव इति परैः=कुमतिभिः पथि=मार्गे लंबितोऽशोभनः पाशोऽपि त्यज्यताम् । पाशचन्द्राभ्युपगमस्य पाशत्वेनाऽध्यवसानं मुग्धजनमृगपातनध्रौव्यमभिव्यनक्ति ॥८१॥

उक्तं मिश्रत्वमेव पक्षचतुष्टयेन विकल्प्य खण्डयितुमुपक्रमते—

भावेन क्रियया तयो र्ननु तयोर्मिश्रत्ववादे चतु-
र्भङ्ग्यां नादिम एकदाऽनभिमतं येनोपयोगद्वयम् ।
भावो धर्मगतः क्रियेतरगतेत्यल्पो द्वितीयः पुन-
र्भावादेव शुभात् क्रियागतरजोहेतुस्वरूपक्षयात् ॥८२॥

[दंडान्वयः—ननु भावेन क्रियया तयोः (भावक्रिययोः) तयोः (धर्माधर्मयोः) मिश्रत्ववादे चतुर्भङ्ग्यां न आदिमः येन एकदा उपयोगद्वयमनभिमतम् । भावो धर्मगतः क्रिया इतरगता इति द्वितीयः पुनः अल्पः शुभाद् भावादेव क्रियागतरजोहेतुस्वरूपक्षयात् ॥]

વીતરાગ પરમાત્મા પોતે ત્રણે જગતનું સૌથી શ્રેષ્ઠ રક્ષણ કરતા હોવાથી (કેમકે તીર્થની સ્થાપના દ્વારા અન્ય ભવ્ય જીવો પાસે પણ ત્રણ જગતના જીવોનું રક્ષણ કરાવે છે.) ત્રૈલોક્યાધિપ છે. તેમની પ્રતિમા પણ પરમાત્મસ્વરૂપ હોઇ 'ત્રૈલોક્યાધિપ' છે. અને ત્રૈલોક્યાધિપ હોવાથી જ પરમાત્મા અને પ્રતિમા જગતમાં શ્રેષ્ઠ શરણ્ય અને શ્રેષ્ઠતમ પૂજ્ય છે. તેથી તેમની પૂજા જ મળેલા મનુષ્યજન્મનું એકમાત્ર ફળ છે, એક માત્ર કર્તવ્ય છે અને એકમાત્ર લક્ષ્ય છે. પાર્શ્વચંદ્રે દ્રવ્યસ્તવને ધર્મ—અધર્મ ઉભયરૂપ =મિશ્રધર્મરૂપ માન્યો છે. તેમની આ માન્યતાની જાળ દેખાવમાં એવી સોહામણી છે, કે અજ્ઞલોકોરૂપ મૃગલાઓ તેમાં ફસાયા વિના રહે નહિ. તેથી પાશચંદ્રનો મત 'પાશ' (=જાળ) તરીકે જ અધ્યવસિત થાય છે. કાવ્યમાં પણ એ મતનો 'પાશ' તરીકે અધ્યવસાય કરી આ જ અર્થને અભિવ્યક્ત કર્યો છે.

[મિશ્રત્વસાધક પક્ષચતુષ્ટયનું ખંડન]

ચાર વિકલ્પો રજુ કરી ઉપરોક્ત મિશ્રપક્ષના ખંડનનો આરંભ કરે છે—

શ્લોકાર્થ :— 'ભાવ' અને 'ક્રિયા' આ બે પદથી આ બન્નેના (ધર્મ અને અધર્મના) મિશ્રત્વવાદમાં ચાર ભાંગા બને છે (૧) ભાવ શુભ અને અશુભ (૨) ભાવ શુભ અને ક્રિયા અશુભ (૩) ભાવ અશુભ અને ક્રિયા શુભ અને (૪) ક્રિયા જ શુભ અને અશુભ આમાં પ્રથમ ભાંગો ઘટતો નથી કેમકે એકકાળે બે ઉપયોગ અભિમત નથી. તથા ભાવ ધર્મગત (=શુભ) અને ક્રિયા અધર્મગત (=અશુભ) એવો બીજો વિકલ્પ પણ વજન વિનાનો છે. કેમકે શુભભાવથી જ ક્રિયામાં રહેલા કર્મબંધનું સ્વરૂપ નષ્ટ થાય છે. !

'भावेन' इत्यादि । 'ननु' इति पूर्वपक्षाक्षेपे । भावेन क्रियया च तयोः भावक्रिययोः द्रव्यस्तवे तयोः=धर्माधर्मयोर्मिश्रत्ववादे चतुर्भङ्ग्यां=भङ्गचतुष्टये आदिमः पक्षो भावेन भावस्य मिश्रत्वमित्याकारो न घटते । कुतः ? येन एकदा उपयोगद्वयं अनभिमतम्=अनिष्टम् । द्रव्यस्तवारंभोपयोगयोर्यौगपद्याभावाद् न भावयोर्मिश्रत्वम् । अनारंभे हि यत्नवान् न आरंभे उपयुज्यते, स्थैर्येऽतिचारभियोऽप्यभावाद् इति सूक्ष्मदृष्ट्या भावनीयम् । भावो धर्मगतः क्रिया इतरगता आरंभाख्या अधर्मगता इत्ययं द्वितीयः पुनः भङ्गोऽल्पः=अक्षोदक्षमः इत्यर्थः । कुतः ? शुभाद्भावादेव क्रियागतं यद्रजोहेतुस्वरूपमशुभभावद्वारकत्वं तस्य क्षयात्, क्रिया ह्यशुभभावद्वाराऽधर्मस्य शुभभावद्वारा च धर्मस्य कारणं न स्वरूपतः ॥८२॥

द्वितीयपक्षाभ्युपगम एव वादिनोऽनिष्टापत्तिमाह—

वाह्न्युत्तरणादिके परपदे चारित्रिणामन्यथा
स्यान्मिश्रत्वमपापभावमिलितां पापक्रियां तन्वताम् ।
किञ्चाऽऽकेवलिनं विचार्य समये द्रव्याश्रवं भाषितं
शुद्धं धर्ममपश्यतस्तनुधियः शोकः कथं गच्छति ॥८३॥

[શુભાશુભભાવમિશ્રતા વિકલ્પ અસિદ્ધ]

પૂર્વપક્ષ "દ્રવ્યસ્તવ ધર્માધર્મઉભયરૂપ હોવાથી મિશ્રરૂપ છે" એવું કોના આધારે કહે છે ? શું તે દ્રવ્યસ્તવ કરતી વખતે એકી સાથે દ્રવ્યસ્તવમાં અને તે વખતે થતા આરંભમાં ઉપયોગરૂપ શુભ અને અશુભ ભાવને કારણે દ્રવ્યસ્તવ મિશ્રધર્મરૂપ છે ? જો આમ કહેતા હો, તો તે બરાબર નથી. કેમકે એક સાથે બે ઉપયોગ સંભવતા નથી. દ્રવ્યસ્તવકાળે આરંભમાં પ્રયત્ન કરી રહેલા શ્રાવકનો આરંભમાં ઉપયોગ હોતો નથી. તથા જ્યારે પૂજાવગેરેમાં ઇચ્છાયોગ અને પ્રવૃત્તિ–યોગથી આગળ વધી સ્થિરતા-યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે અતિચારઆદિ બાધકોનો ભય પણ રહેતો નથી. કેમકે પૂજાઆદિવિધિના વારંવાર આસેવનથી આત્મામાં એક પ્રકારના શુભસંસ્કારની મૂડી ઉભી થઇ હોય છે. (જગતમાં પણ દેખાય જ છે કે, અનુભવ અને અભ્યાસથી કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરનાર પછી બેધડક પ્રવૃત્તિ કરતો હોય છે. અને ક્યાંય ભૂલચૂક ન થવાની ખાતરી ધરાવતો હોય છે.) આમ અન્ય ઉપયોગનો અભાવ હોવાથી એકમાત્ર શુભયોગ ઉપયોગ જ વર્તતો હોય છે. આ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારવું.

પૂર્વપક્ષ :– આમ પૂજામાં શુભભાવની હાજરી માન્ય છે. પણ પુષ્પવગેરેને કારણે પૂજા સાવદ્યક્રિયારૂપ અને કર્મબંધમાં કારણભૂત બને છે. આમ શુભભાવ અને અશુભ-ક્રિયા આ બે રૂપ બીજા વિકલ્પથી દ્રવ્યસ્તવ મિશ્રધર્મરૂપ છે.

ઉત્તરપક્ષ :– આ વિકલ્પ પણ કસ વિનાનો છે. ક્રિયા સ્વતઃ શુભ કે અશુભ નથી. પરંતુ ભાવદ્વારા જ શુભ કે અશુભ છે. તેથી અશુભભાવયુક્ત ક્રિયા જ અશુભ બને છે. અને કર્મબંધમાં કારણ બને છે. શુભભાવયુક્તક્રિયા ધર્મરૂપ બને છે અને કર્મબંધમાં કારણ બનતી નથી. પુષ્પપૂજાવગેરે ક્રિયાઓ શુભભાવપૂર્વક હોવાથી તે ક્રિયાઓમાં અશુભભાવ દ્વારા સંભવતી કર્મબંધની કારણતા નાશ પામે છે. કેમકે એક જ ક્રિયામાં

[दंडान्वय–अन्यथा वाहिन्युत्तरणादिके परपदे अपापभावमिलितां पापक्रियां तन्वतां चारित्रिणां मिश्रत्वं स्यात् । किञ्च समये आकेवलिनं द्रव्याश्रवं भाषितं विचार्य शुद्धं धर्ममपश्यतस्तनुधियः शोकः कथं गच्छति ?]

'वाहिनी' इत्यादि–अन्यथा–उक्तानभ्युपगमे स्वरूपत एवाश्रवत्वाभिमतस्याधर्मत्वोक्तौ वाहिन्युत्तरणादिके नद्युत्तारप्रमुखे परपदे–अपवादमार्गे चारित्रिणां–भावसाधूनामपापो धर्मैकस्वभावो यो भावः पुष्टालंबनाध्यवसायस्तन्मिलितां पापक्रियां नद्युत्तारादिरूपां कुर्वतां मिश्रत्वं मिश्रपक्षाश्रयणं स्यात्, नचैतदिष्टं परस्यापि साधूनां धर्मैकपक्षाभ्युपगमात् । तस्मान्न धर्मभावे स्वरूपतः सावद्यक्रियाया मिश्रणं द्रव्यस्तव इति गर्भार्थः । अभ्युच्चयमाह–किञ्च, आकेवलिनं–केवलिपर्यन्तं समये सिद्धान्ते "जावं च णं एस जीवे एयइ वेयइ तावं च णं आरंभइ" इत्यादिना द्रव्याश्रवं भाषितं विचार्य तावदेव शुद्धं धर्ममपश्यतस्तनुधिय ऐदंपर्यापर्यालोचनेन तुच्छबुद्धेः

એકીસાથે શુભ અને અશુભ આ બે ભાવ સંભવતા નથી, એ પૂર્વે જ સિદ્ધ કર્યું છે.

[શુભભાવ અશુભક્રિયામિશ્રણ નિરાસ]

ઉપરોક્ત બીજા વિકલ્પના સ્વીકારમાં પૂર્વપક્ષને આવતી અનિષ્ટાપત્તિ બતાવે છે.

શ્લોકાર્થ :– અમારો ઉપરોક્ત મત સ્વીકારવામાં ન આવે તો, 'નદી ઉતરવી' વગેરે અપવાદમાં અપાપભાવ (=શુદ્ધ ધર્મભાવ)થી યુક્ત પાપ ક્રિયા (=નદી ઉતરવી વગેરે સાવદ્યક્રિયા) કરતા સાધુને પણ મિશ્રધર્મનો તમારે સ્વીકાર કરવો પડશે. વળી 'આગમમાં કેવળી સુધી દ્રવ્યાશ્રવ બતાવ્યો છે' તે વચનને વિચારી ક્યાંય શુદ્ધધર્મને ન દેખી શકતા આ અલ્પબુદ્ધિવાળાઓનો શોક શી રીતે દૂર થશે ?

સ્વરૂપથી જ આશ્રવ તરીકે અભિમત વસ્તુ જો અધર્મરૂપ જ હોય, તો અપવાદપદે નદી ઉતરતા ભાવસાધુને પણ મિશ્રધર્મની આપત્તિ છે. કેમકે તે વખતે તે સાધુને માત્ર ધર્મરૂપ પુષ્ટાલંબનનો જ અધ્યવસાય છે. 'પુષ્ટાલંબન હોવાથી મારે આ અપવાદનું સેવન કરવાનું છે.' ઇત્યાદિ અધ્યવસાય ધર્મરૂપ જ છે. આમ ભાવ શુભ છે અને નદી-ઉતરણક્રિયા હિંસાત્મક હોઇ, સ્વરૂપથી સાવદ્ય–આશ્રવરૂપ છે. તેથી અહીં પણ શુભ-ભાવથી મિશ્રિત સ્વરૂપથી પાપક્રિયા હોવાથી મિશ્રધર્મ છે. પણ તમને તે ઇષ્ટ નથી. કેમકે તમે પણ સાધુને એકમાત્ર ધર્મપક્ષ જ હોય તેમ સ્વીકાર કર્યો છે. તેથી પ્રસ્તુતમાં સાધુને મિશ્રપક્ષનું દૂષણ ટાળવા, અને ધર્મપક્ષ સ્થાપવા જે હેતુ આગળ કરશો, તે દ્રવ્યસ્તવસ્થળે પણ લાગુ પડશે. તેથી ધર્મ–શુભભાવની ઉપસ્થિતિમાં દ્રવ્ય-સ્તવમાં સ્વરૂપસાવદ્યક્રિયાના સંયોગથી મિશ્રતા ઉભી થતી નથી–એવો રહસ્યાર્થ સમજવો પડશે. અભ્યુચ્ચય–"આગમમાં 'જ્યાં સુધી આ જીવ કંપન, વેજન કરે છે ત્યાં સુધી આરંભ કરે છે' ઇત્યાદિવચનથી કેવલી સુધી દ્રવ્યાશ્રવ કહ્યો છે." આ વચનનો તાત્પર્યાર્થ વિચાર્યા વિના જ જેઓ કેવલી સુધી શુદ્ધ ધર્મનો અભાવ છે એમ વિચારે છે. તેઓને ધર્મપક્ષનો ઉચ્છેદ જોઇને થતો શોક શી રીતે દૂર થઇ શકે ? અર્થાત્ દૂર ન જ થાય. તેથી જ 'અયોગી કેવલીઓને જ સર્વતઃ સંવર હોય' આ વચનને આગળ કરી સુન્દરઋષિ (સાધુવિશેષ) સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી (કટાક્ષમાં) કેવલી અવસ્થાસુધી દેશવિરતિની જ

शोको धर्मपक्षस्थानोच्छेदजनितवैक्लव्यलक्षणः कथं गच्छतु ? न कथञ्चित्, अतएव सुन्दरर्षिर योगिकेवलिष्वेव 'सर्वतः संवरो मतः' इति सूक्ष्माघ्राणेनाकेवलं देशविरतिमेव संभावयति, नतु जानीते फलतः सर्वसंवरस्तदा, (अ ?) विवक्षितभेदसर्वसंवरस्त्वन्यदापीति । एवं द्रव्यभावमिश्रतां केवलिन्यपि संहानः पाशोऽपि सोरस्ताडं शोचन् केन वार्यताम् इति ॥८३॥

वादि(दी ?) प्रसङ्गं समाधत्ते–

वाहिन्युत्तरणादिकेऽपि यतनाभागे विधि र्न क्रिया–
भागेऽप्राप्तविधेयता हि गदिता तन्त्रेऽखिलैस्तान्त्रिकैः ।
हिंसा न व्यवहारतश्च गृहिवत् साधोरितीष्टं तु नो
मिश्रत्वं ननु नो मते किमिह तद्दोषस्य सङ्कीर्त्तनम् ॥८४॥

[दंडान्वयः– वाहिन्युत्तरणादिकेऽपि यतनाभागे विधिः, न क्रियाभागे । अखिलैस्तान्त्रिकैस्तन्त्रेऽप्राप्तविधेयता हि गदिता । गृहिवत् च साधोः न व्यवहारतो हिंसा, न तु मिश्रत्वमिष्टम्, इति ननु नो मते इह किं तद्दोषस्य सङ्कीर्तनम् ? ॥]

'वाहिनी' इति वाहिन्युत्तरणादिकेऽपि-नद्युत्तरणादिकेऽपि कर्मणि यतनाभागे विधिरप्राप्तत्वान्नतु क्रियाभागे, हि यतरखिलैस्तान्त्रिकैरप्राप्तविधेयता गदिता 'अप्राप्तप्रापणं विधिरनधिगताधिगन्तृत्वप्रमाणमित्यनादिमीमांसाव्यवस्थितेः' अयं चेह न्यायोऽस्माभिराश्रीयते, यतना च भाव इति न तेन मिश्रताऽन्येनैव मिश्रणसंभवात् ! तर्हि नद्युत्तारादिक्रिययैव मिश्रता स्यात् ?

સંભાવના કરે છે. પણ એમ સમજવા તૈયાર નથી કે 'પરિણામથી–ફલતઃ સર્વસંવર અયોગી અવસ્થામાં હોવા છતાં તે સંવરથી ભિન્નરૂપે વિવક્ષિત સર્વસંવર (સર્વસાવદ્યયોગના ત્યાગઆદિરૂપ) તો અન્યદા (=અયોગી સિવાયની અવસ્થામાં પણ) સંભવી શકે છે. આમ સયોગી કેવલીમાં પણ દ્રવ્યભાવની મિશ્રતાને જોતા પાશને (=પાર્શ્વચંદ્રને) અત્યંત શોક કરતા કોણ અટકાવી શકે ?

પૂર્વપક્ષકાર ઉપરોક્ત પ્રસંગનું સમાધાન આપવાની કોશીશ કરે છે.

શ્લોકાર્થ :- 'નદી ઉતરવી' વગેરે અપવાદપદે પણ યતનાઅંશે જ વિધિ છે, નહિ કે ક્રિયાના અંશે કેમકે બધાજ સિદ્ધાન્તસ્થાપકોએ સિદ્ધાન્તમાં અપ્રાપ્તપ્રાપક જ વિધિ બતાવી છે. તથા વ્યવહારનયથી ગૃહસ્થની જેમ સાધુને હિંસા નથી. આમ અમને પણ ત્યાં મિશ્રપક્ષ ઇષ્ટ નથી તેથી અહીં અમારા મતમાં શા માટે દોષનો ઉલ્લેખ કરો છો ?

[જયણાશુદ્ધ નદીઉત્તરણ શુદ્ધધર્મ–પૂર્વપક્ષ]

પાર્શ્વચંદ્રનો પૂર્વપક્ષ :- અપવાદપદે થતી નદીઉત્તરણવગેરે ક્રિયાઓમાં પણ સિદ્ધાન્તવિદોનું વચન યતનાઅંશે જ હોય છે–ક્રિયાઅંશે નહિ કેમકે તે–તે ક્રિયા તો અશક્યપરિહારઆદિકારણોથી સહજપ્રાપ્ત હોય છે. જ્યારે તે ક્રિયાઓ વખતે રાખવાયોગ્ય યતના સહજપ્રાપ્ત હોતી નથી. અને શાસ્ત્રકારોની હંમેશા–અનાદિસિદ્ધ એવી જ મીમાંસા છે કે 'અપ્રાપ્તને પ્રાપ્ત કરાવે તે જ વિધિ છે.' જેમકે 'અન્ય-

तत्राह–गृहिवत् साधोर्व्यवहारतो व्यवहारनयाच्च नद्युत्तारादिक्रिया हिंसा न, गृहिसाध्वोर्यतनयतनाभ्यामेव व्यवहारविशेषादिति, ततो हिंसामिश्रणाभावन्नो तु–नैव मिश्रत्वमिष्टं, 'ननु' इति आक्षेपे, नोऽस्माकं किमिह तद्दोषस्य सङ्कीर्त्तनं भवतां द्रव्यस्तवे तु साधूचितयतनाभावादवर्जनीयैव हिंसेति मिश्रपक्षो दुष्परिहार इति भावः ॥८४॥

एतद् दूषयति–

हिंसा सद्व्यवहारतो विधिकृतः श्राद्धस्य साधोश्च नो
सा लोकव्यवहारतस्तु विदिता बाधाकरी नोभयोः ।
इच्छाकल्पनयाऽभ्युपेत्य विहिते तथ्या तदुत्पादनो–
त्पत्तिभ्यां तु भिदा न कापि नियतव्यापारके कर्मणि ॥८५॥

[दंडान्वयः– विधिकृतः श्राद्धस्य साधोश्च सद्व्यवहारतो हिंसा नो, लोकव्यवहारतस्तु विदिता सा उभयो र्न बाधाकरी इच्छाकल्पनया अभ्युपेत्य विहिते नियतव्यापारके कर्मणि तदुत्पादनोत्पत्तिभ्यां तु न कापि तथ्या भिदा ।]

व्याख्या–'हिंसा' इति–विधिकृतः श्राद्धस्य साधोश्च सद्व्यवहारतः सिद्धान्तव्युत्पन्नजनव्यवहारतः हिंसा नो नैव भवति, प्रमत्तयोगेन प्राणव्यपरोपणस्यैव तन्मते हिंसात्वात्,

---

પ્રમાણથી અજ્ઞાત વિષયનો બોધ કરાવે તે જ પ્રમાણ છે. આ જ ન્યાયને અમે પણ નદીઉતરણ વગેરે અપવાદપદે સેવ્ય ક્રિયાઓ વખતે સ્વીકારીએ છીએ. તેથી તે ક્રિયાઓ વખતે આદરવાયોગ્ય યતનાઅંશ જ વિધિરૂપ છે. અને યતના પોતે ભાવરૂપ છે. તેથી એ યતનાને કારણે મિશ્રતા નથી. કેમકે શુભભાવમાં મિશ્રતા–ક્રિયાથી જ સંભવે છે.

શંકા :– તો પણ, તે વખતે થતી સ્વરૂપસાવદ્ય નદીઉતરણ ક્રિયાથી તો મિશ્રતા આવશે જ ને.

સમાધાન :– ના, નહિ આવે. કેમકે વ્યવહારનયથી પણ સાધુને ગૃહસ્થની જેમ નદીક્રિયા હિંસારૂપ બનતી નથી. કેમકે ગૃહસ્થની તે ક્રિયા યતનાવિનાની છે સાધુની તે ક્રિયા યતનાપૂર્વકની છે. આમ યતના અને અયતનાથી જ સાધુ અને ગૃહસ્થના વ્યવહારમાં ભેદ પડે છે. આમ હિંસાના મિશ્રણનો અભાવ હોવાથી સાધુની નદીઉતરણ-આદિક્રિયામાં મિશ્રતા નથી. તેથી અમને અહીં દોષ બતાવવો ન જોઇએ. તમારે તો દ્રવ્યસ્તવમાં ગૃહસ્થ સાધુને ઉચિત (=સાધુ જેવી) યતના ન રાખતો હોવાથી હિંસાનો અંશ અનિવાર્યરૂપે હાજર છે. તેથી મિશ્રપક્ષનો પરિહાર દુઃશકય છે. ॥૮૪॥

પૂર્વપક્ષના આ મુદ્દામાં કલંક દેખાડતા કહે છે—

[જયણાયુક્ત શ્રાદ્ધક્રિયા સાધુક્રિયા તુલ્ય]

શ્લોકાર્થ :– વિધિ કરનાર શ્રાવક અને સાધુને સદ્વ્યવહારથી હિંસા નથી. લોકવ્યવહારથી પ્રસિદ્ધ તે હિંસા શ્રાવક અને સાધુને બાધક બનતી નથી. યથેચ્છ કલ્પનાથી હિંસા સ્વીકારીને તો વિહિત નિયતવ્યાપારવાળી (=અવર્જનીયહિંસાયુક્ત) ક્રિયામાં તદુત્પાદન–તદુત્પત્તિ બન્ને પ્રકારથી કોઇ તાત્ત્વિક ભેદ નથી.

स्वगुणस्थानोचितयतनया प्रमादपरिहारस्य चोभयोरविशेषात्, उपरितनेनाधस्तनप्रमादपर्यवसायकतायाश्चातिप्रसञ्जकत्वात्, अधिकारभेदेन न्यूनाधिकभावस्याप्यामुक्तिसंभवात्, अन्यथा संपूर्णाचारश्चतुर्दशोपकरणधरः स्थविरकल्पिको जिनकल्पिकमपेक्ष्य प्रमत्तो न्यूनश्च स्यात्, न चैवमस्ति रत्नरत्नाकरदृष्टान्तेन द्वयोस्तुल्यताप्रतिपादनात्, तस्मात्स्वविषये गृहिणः साधोश्च धर्मकर्मणि हिंसा नास्त्येवेति स्थितम्। लोकव्यवहारतस्तु–बाह्यलोकव्यवहारापेक्षया सा परप्राणव्यपरोपणरूपा हिंसोभयोः–गृहिसाध्वो र्बाधाकरी न–मिश्रपक्षप्रवेशकरी न, व्यधिकरणतया

વિધિને આદરતા શ્રાવક અને સાધુ બન્ને સમાનતયા સિદ્ધાન્તથી પરિણતવ્યવહારવાળા છે. તેથી તેઓની ધર્મપ્રવૃત્તિ અપ્રમત્તયોગરૂપ જ બને છે. અને સિદ્ધાંતના મતે 'પ્રમાદથી જીવવધ કરવો' એ જ હિંસારૂપ છે. 'શ્રાવક સાધુ જેવી યતનાવાળો નથી.' એવી ભુમરાણુ ન મચાવવી. કેમકે શ્રાવક પોતાના ગુણસ્થાનને ઉચિતયતનાવાળો હોય છે જ. તેથી સાધુની જેમ જ શ્રાવક પણ પ્રમાદના ત્યાગવાળો જ છે.

પૂર્વપક્ષ :–તો પણ શ્રાવકમાં સાધુના જેવી યતના કે સાધુ જેવો અપ્રમાદભાવ તો નથી જ.

ઉત્તરપક્ષ :–આમ ઉપરના ગુણસ્થાનની જયણા કે અપ્રમાદની અપેક્ષાએ નીચેના ગુણસ્થાને રહેલામાં અજયણા કે પ્રમાદ બતાવવો યોગ્ય નથી. કેમકે અધિકારભેદથી ન્યૂનતાઅધિકતા તો છેક મોક્ષ સુધી–ચૌદમાગુણસ્થાનના અંત સુધી સંભવે છે. નહિતર તો, સ્વસ્થાને સંપૂર્ણઆચારથીસભર ચૌદ ઉપકરણના ધારક સ્થવિરકલ્પિકને જિનકલ્પિકની અપેક્ષાએ પ્રમત્ત અને ન્યૂન સ્વીકારવો પડશે. પણ વાસ્તવમાં તેમ નથી–કેમકે રત્ન–રત્નાકર ન્યાયથી બન્નેને સમાનરૂપે દર્શાવ્યા છે. (જિનકલ્પિક રત્નસમાન છે. તેના ઉત્પાદક હોવાથી સ્થવિરકલ્પ રત્નાકરસમાન છે.) આમ 'પોતપોતાના વિષયમાં અપ્રમત્ત ગૃહસ્થ અને સાધુના ધર્મકાર્યોમાં હિંસા નથી' એમ સુનિશ્ચિત થાય છે. બાહ્ય લોકવ્યવહારમાન્ય પરજીવવધરૂપ હિંસા ગૃહસ્થ અને સાધુ બન્નેની (દ્રવ્યસ્તવ અને નદીઉતરણ) ક્રિયામાં છે. પણ તેનાથી કંઈ મિશ્રપક્ષમાં પ્રવેશરૂપ બાધા નથી. કારણ તેઓ (શ્રાવક અને સાધુ) અપ્રમત્ત હોવાથી હિંસાના આશ્રય નથી. આમ હિંસા શુભભાવના આશ્રયભૂત વ્યક્તિમાં ન હોવાથી સમાન અધિકરણમાં નથી.

શંકા :–છતાં પણ એ ગૃહસ્થ કે સાધુમાં હિંસાજનક ચેષ્ટા તો છે જ. (સ્વ=હિંસા, અનુકુળ=જનક, વ્યાપાર=ચેષ્ટા) આ ચેષ્ટાના સંબંધથી હિંસા પણ ગૃહસ્થ કે સાધુમાં સંભવે છે. અને ભાવસાથે સામાનાધિકરણ્ય ધરાવે છે.

સમાધાન :–આવા પરંપરા સંબંધથી હિંસાનું સામાનાધિકરણ્ય સ્વીકારવામાં, તો યોગ (મન, વચન કાયાની પ્રવૃત્તિ)ને આગળ કરી–સંબંધ તરીકે સ્વીકારી સયોગી કેવલીમાં પણ હિંસા સ્વીકારવી પડે. અને તો, તેમને પણ મિશ્રપક્ષ માનવાનો અતિપ્રસંગ આવે. અને હિંસામાં કારણભૂત તેવા પ્રકારના અજયણાદિ પ્રમાદચેષ્ટાને સંબંધ તરીકે સ્વીકારી હિંસા સ્વીકારતા હો, તો તેવા પ્રકારના પ્રમાદરૂપ સંબંધ તો જેમ અપ્રમત્તસાધુમાં નથી, તેમ અપ્રમત્તગૃહસ્થમાં પણ કહેવો શકય નથી. કેમકે

मिश्रणासंभवात्, स्वानुकूलव्यापारसम्बन्धेन तस्याः सामानाधिकरण्यस्य च योगमादायाऽऽकेवलिनमतिप्रसङ्गात्, तादृशप्रमादरूपव्यापारसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यस्य चाप्रमत्तभावस्थले वक्तुमशक्यत्वात् सद्व्यवहारपर्यवसानाच्चेति न किञ्चिदेतत्। ननु प्राण्युपमर्दस्तावद्धर्मकर्मण्यपि हिंसैव, गृही तु तां करोति, साधोस्तु सा कथञ्चिद्भवतीत्यस्ति विशेष इति चेत्? अत्राह–इच्छाकल्पनया–स्वरसपूर्वयेच्छयाऽभ्युपेत्य विहिते नियतव्यापारकेऽवर्जनीयहिंसासंबन्धे कर्मणि तदुत्पादनोत्पत्तिभ्यां तु भिदा काऽपि तथ्या न, अपितु स्वकपोलकल्पनया मुग्धमनोविनोदमात्रमिति भावः। तथाहि हिंसानुषक्तधर्मव्यापारे साध्यत्वाख्यविषयतया हिंसाविषयक

અપ્રમત્ત હોવાથી જ ગૃહસ્થની તે પ્રવૃત્તિ સદ્વ્યવહાર તરીકે પર્યવસિત થાય છે. તેથી આ બધી દલીલો તુચ્છ છે.

[ધર્મક્રિયામાં બંનેપક્ષે હિંસા તુલ્યરૂપ]

પૂર્વપક્ષ :–ધર્મક્રિયામાં થતો જીવવધ પણ વાસ્તવમાં તો હિંસારૂપ જ છે. ભલે પછી તે ક્રિયા સાધુની હોય કે ગૃહસ્થની હોય. અહીં મહત્વનો તફાવત એ છે, કે ગૃહસ્થ એ હિંસા કરે છે. હિંસાના ઉત્પાદક છે. જ્યારે સાધુની ક્રિયામાં આશય ન હોવા છતાં કથંચિત્ હિંસા થઇ જાય છે. હિંસાની માત્ર ઉત્પત્તિ છે.

ઉત્તરપક્ષ :–હિંસાના અંશને સ્વીકારીને શ્રદ્ધાપૂર્વક ઇચ્છાથી કરાતી નિયતચેષ્ટાવાળી વિહિતપ્રવૃત્તિમાં હિંસા અવર્જનીય છે. આવી અવર્જનીયહિંસાથી સંબંધિત ક્રિયામાં હિંસાના ઉત્પાદન અને ઉત્પત્તિથી ભેદ પાડવો વાસ્તવિક નથી. ગૃહસ્થને વિહિત જિનપૂજા અને સાધુને અપવાદે વિહિત નદીઉતરણ–આ બન્ને નિયત ચેષ્ટાવાળા છે, વિહિત છે–અને બંનેમાં હિંસા અવર્જનીયરૂપ છે. તથા ગૃહસ્થ અને સાધુ બન્ને ધર્મકૃત્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક ઇચ્છાથી કરે છે. તેથી બન્ને સ્થળે સમાનતા હોવાથી ભેદ પાડવો યોગ્ય નથી. તેથી તમે કરેલી કપોળ કલ્પના માત્ર મુગ્ધ જીવોને આનંદ આપે–સમજુને નહિ. જો હિંસાથી સંલગ્ન ધર્મપ્રવૃત્તિમાં તે ધર્મ હિંસાથી સાધ્ય હોવાથી 'સાધ્યત્વ' નામના વિષયરૂપે જિનપૂજા કરનાર ગૃહસ્થની પ્રવૃત્તિ હિંસાવિષયક અને હિંસાજનક ગણાતી હોય, તો સાધુની નદીઉતરણપ્રવૃત્તિ પણ તેવી કેમ ગણાય નહિ? અને યતનાના અંશથી હિંસાનો પરિહાર તો ઉભય સ્થળે સમાન જ છે.

શંકા :–સાધુની કૃતિ(=પ્રયત્ન)માં હિંસાત્વથી અવચ્છિન્ન સાધ્યતારૂપ વિષયતા નથી. અર્થાત્ સાધુની કોક આપવાદિક પ્રવૃત્તિમાં હિંસા હોવા છતાં સર્વત્ર હિંસાથી સાધ્ય પ્રવૃત્તિ નથી. અર્થાત્ સામાન્યથી સાધુની પ્રવૃત્તિ નિરવદ્ય હોય છે.

સમાધાન :–એમ તો જયણામાં પ્રવૃત્ત ગૃહસ્થની પણ બધી પ્રવૃત્તિઓ હિંસાથી સાધ્ય નથી. અને જયણાહીન તો સાધુની પણ બધી ચેષ્ટા હિંસારૂપ જ છે. (પ્રમાદયુક્ત સાધુની પડિલેહણઆદિ બધી ક્રિયાઓ છકાયજીવની વિરાધના કરનારી હોય છે. તેવું વચન છે.) સાધુની 'નદીઉતરણ' આદિ પ્રવૃત્તિમાં હિંસા જો અશકયપરિહારરૂપ હોય, તો ગૃહસ્થની જિનપૂજાઆદિપ્રવૃત્તિમાં પણ હિંસા અશકયપરિહારરૂપ છે.

हिंसानुकूलकृतिमत्त्वं गृहिणश्चेत् साधोर्न कथं? यतनया परिहारश्चेदुभयत्र समानः, कृतौ हिंसात्वावच्छिन्नसाध्यत्वाख्यविषयताऽभावोप्युभयोर्यतमानयोः (यतनायतनयोः) तुल्यः, अशक्यपरिहारोऽपि प्रसक्ताकरणप्रत्यपायभिदा द्वयोः शास्त्रीय इति सूक्ष्ममीक्षणीयम् ॥ ८५॥

अपवादप्राये कर्मणि न विधिः, किन्तु यतनाभाग एव स्वच्छन्दप्राप्ततया च तत्र मिश्रत्वं स्याद्, अत्र आह–

पूर्णेऽर्थेऽपि विधेयता वचनतः सिद्धा लिङ्गर्थात्मिका,
भागे बुद्धिकृता यतः प्रतिजनं चित्रा स्मृता साकरे।
नो चेज्जैनवचः क्रियानयविधिः सर्वश्च मिश्रो भवे–
दित्थं भेदमयं न किं तव मतं मिश्राद्वयं लुंपति ॥८६॥

'ગૃહસ્થ જિનપૂજાના પ્રસંગમાં હિંસા હોવાથી પૂજા ન કરે, તો હિંસા નથી આમ, અશક્યપરિહાર નથી' એ વચન 'સાધુ નદી ન ઓળંગે તો (નદીજળ) જીવવિરાધના નથી-તેથી અશક્યપરિહાર નથી' વચનને તુલ્ય છે. 'સાધુ અપવાદપદે પણ નદી ન ઓળંગે, તો અપ્રતિબદ્ધવિહારની આજ્ઞાનો ભંગ વગેરે પ્રત્યપાય રહેલા છે.' એ વચન 'શ્રાવક જિનપૂજા ન કરે, તો જિનોક્તઆવશ્યકકૃત્યમાંથી ભ્રષ્ટ થવું વગેરે પ્રત્યપાયો રહેલા છે' વચનને તુલ્ય છે. તેથી બન્ને સ્થળે જીવવિરાધના અશક્યપરિહારરૂપે સમાનતયા શાસ્ત્રીય છે એમ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારવું ॥૮૫॥

[યતનાયુક્ત દ્રવ્યસ્તવની વિધેયતા]

પૂર્વપક્ષ :-વિધિ અપવાદપ્રાય ક્રિયાને અંગે નથી હોતી પણ તે આપવાદિક ક્રિયાકાળે રાખવા યોગ્ય યતના અંશે જ છે. આમ અપવાદપ્રાયઃ ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ સ્વેચ્છાપ્રાપ્ત છે અને યતનાઅંશે વિધિ છે. તેથી તે ક્રિયાઓમાં મિશ્રપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

આનો ઉત્તર આપતા કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-યતનાને કારણે પૂર્ણ અર્થ (=ક્રિયા)માં પણ લિંગર્થરૂપ (=વિધ્યર્થરૂપ) વિધેયતા વચનમાત્રથી જ સિદ્ધ છે. અંશે બુદ્ધિકૃત વિધેયતા દોષરૂપ નથી કેમકે સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં પ્રત્યેક મનુષ્યની અપેક્ષાએ તે વિધેયતા જુદી જુદી હોઇ શકે તેમ બતાવ્યું છે. જો આમ માન્ય ન રાખશો, તો જૈનસિદ્ધાંત અને ક્રિયાનયની બધી વિધિ મિશ્ર માનવી પડશે. તેથી માત્ર મિશ્રધર્મ જ રહેશે. આ માત્ર મિશ્રપક્ષ તમારા (પાર્શ્વચંદ્રના) ભેદમય (ત્રણ પક્ષ-ધર્મ-અધર્મ અને મિશ્ર) પક્ષનો શું લોપ નહિ કરે? અર્થાત્ અવશ્ય લોપ કરશે.

યતનાયુક્ત ક્રિયા પૂર્ણ અર્થરૂપ છે. અને તેવી ક્રિયાની વિધેયતા (=આચરણ યોગ્યતા) વચનમાત્રથી સિદ્ધ છે. કેમકે પ્રવર્તના જ તે વિધિવચનો-વિધ્યર્થપ્રયોગોના અર્થરૂપ છે. અને પ્રવર્ત્તના પ્રવૃત્તિમાં કારણભૂત ધર્મરૂપ છે. કેમકે અભિયુક્ત (માન્ય-શિષ્ટ) પુરૂષોનું વચન છે કે 'પ્રવર્ત્તના પ્રવૃત્તિમાં કારણભૂત ધર્મ છે' એવો પ્રવાદ છે.' તથા ધર્મ (અથવા જયણાયુક્ત કર્મ) પોતે ઇષ્ટના સાધનરૂપ (=ઇષ્ટની પ્રાપ્તિમાં કારણ) છે. તેથી પ્રવૃત્તિમાં કારણભૂત ઇચ્છાનો અને જ્ઞાનનો-આ બંનેનો જે વિષય બને, તે

[दंडान्वयः पूर्णेऽर्थेऽपि वचनतः लिङ्गर्थात्मिका विधेयता सिद्धा, भागे बुद्धिकृता, यतः आकरे सा प्रतिजनं चित्रा स्मृता। नो चेत् ? जैनवचः क्रियानयविधिश्च सर्वः मिश्रो भवेत्। इत्थं भेदमयं मिश्राद्वयं तव मतं किं न लुंपति ?।]

'पूर्णेऽर्थेऽपि' इति। पूर्णेऽर्थेऽर्यमाणे यतनाविशिष्टे कर्मणि लिङ्गर्थात्मिका=लिङ्गर्थस्वरूपा विधेयता वचनतः=श्रुतिमात्रेण सिद्धा प्रवर्त्तनाया एव तदर्थत्वात्, तस्याश्च प्रवृत्तिहेतुधर्मात्मकत्वात्, प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनामित्य[1]भियुक्तोक्तेस्तस्य च तत्त्वत इष्टसाधनत्वरूपत्वात्, तथाच प्रवृत्तिहेत्विच्छाविषयज्ञानविषयतापर्याप्त्यधिकरणधर्मत्वं, यद्धर्मावच्छिन्ने बोध्यते तद्धर्मावच्छिन्नस्य विधेयत्वमिति प्रकृते यतनाविशिष्टद्रव्यस्तवस्य विधेयत्वमबाधित-

વિધેયરૂપ છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે. (જેમાં ઇષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન થાય, અને તેથી જે પ્રવૃત્તિ અંગે ઇચ્છા થાય તે વિધેય–વિધ્યર્થરૂપ છે. પ્રવૃત્તિહેત્વિચ્છા. પંક્તિનું પદકૃત્ય-પ્રવૃત્તિમાં કારણભૂત ઇચ્છાની વિષયતા અને ઇષ્ટિસાધનતા આદિજ્ઞાનની વિષયતા આ બંને વિષયતાનું જે અધિકરણ (=બંનેનો વિષય) એ અધિકરણગત અધિકરણતાનું જ્ઞાન જે ધર્મથી અવચ્છિન્નમાં (જે ધર્મથી વિશિષ્ટમાં) જ્ઞાત થાય, તે ધર્મથી અવચ્છિન્ન વિષય વિધેય છે.) પ્રસ્તુતમાં આ વ્યાખ્યા યતનાયુક્ત દ્રવ્યસ્તવમાં બાધા વિના ઘટી શકે છે. વાસ્તવમાં દ્રવ્યસ્તવ સ્થળે યતનાયુક્ત દ્રવ્યસ્તવ કે દ્રવ્યસ્તવીય યતના વિધેય છે.' એ બાબતનો નિર્ણય કરાવનાર વિનિગમક હાજર ન હોય, તો પણ ઉપરોક્ત ચર્ચાથી યતનાયુક્ત દ્રવ્યસ્તવ જ વિધેય તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

('માત્ર યતના જ વિધેય છે. દ્રવ્યસ્તવ તો સ્વેચ્છાપ્રાપ્ત છે. વિધેય રૂપ નથી' ઇત્યાદિ પરઅભિપ્રાય બરાબર નથી. કેમકે ગૃહસ્થને બન્ને અપ્રાપ્ત છે. કેમકે યતનાની જેમ દ્રવ્યસ્તવ પણ અપૂર્વ જ છે. સહજ પ્રાપ્ત નથી. પ્રસિદ્ધ નથી. તથા યતના પોતે સ્વતંત્ર વિધેય બની ન શકે. દ્રવ્યસ્તવ આદિ-પ્રવૃત્તિને અવલંબીને જ યતના પ્રવૃત્ત થાય છે. વાસ્તવમાં તો 'યતના' તે-તે પ્રવૃત્તિમાં શુદ્ધિનું આપાદન કરવા દ્વારા જ ચરિતાર્થ થાય છે. ધર્મરૂપ ફળ તો પ્રવૃત્તિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી-વ્યવહારમાં ધર્મ તરીકેની ઓળખ પણ તે–તે પ્રવૃત્તિની જ થાય છે. વળી જો યતના જ વિધેયરૂપ હોય, તો સાધુક્રિયામાં પણ યતનાને જ વિધેયરૂપ માનવી પડે. સાધુ થનારને સાધુક્રિયા સહજપ્રાપ્ત છે. અપ્રાપ્ત યતના જ વિધેયરૂપ છે' એવી દલીલને અવકાશ છે. કેમકે જેમ યતના વિનાનો દ્રવ્ય-સ્તવ અશુદ્ધ છે, તેમ યતના વિનાની સાધુક્રિયા પણ અશુદ્ધ જ છે. તેથી યતનાયુક્ત દ્રવ્યસ્તવ જ વિધેય તરીકે ઇષ્ટ છે. નહિ કે તેના એક અંશરૂપ માત્ર યતના.)

વળી લિંગર્થ=આજ્ઞાઇચ્છાદિવચનરૂપ વિધ્યર્થનો અન્વય પણ યતનાયુક્ત દ્રવ્ય-સ્તવમાં જ થાય છે. આ અન્વય જ યતનાયુક્ત દ્રવ્યસ્તવરૂપ પૂર્ણ અર્થની વિધેયતાનો વિનિગમક છે.

[વિધેયતાની નાનાવિધતા]

પોતપોતાની બુદ્ધિને અનુરૂપ વિશેષરૂપ એકભાગમાં વિધેયતા સ્વીકારવાથી દોષ નથી આવતો, કેમકે શ્રોતાની પોતપોતાની બુદ્ધિને અનુરૂપ વિધેયતા ભિન્નભિન્ન હોય છે, તેમ સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં દર્શાવ્યું છે. ''સ્વપરનું વ્યવસાય કરતું જ્ઞાન પ્રમાણ છે.'

१. 'पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः' इति पूर्वार्द्धः। विधिविवेके मण्डनमिश्रः

मेवान्ततो विनिगमनाविरहेणापि तथासिद्धे लिङ्गार्थान्वयस्यैव विनिगमकत्वाच्च । या च बुद्धिकृता विधेयताविषयता विशेषरूपा सा भागे भवतु, न तावता क्षतिः, यतः सा प्रतिजनं प्रतिपाद्यं चित्राऽऽकरे–स्याद्वादरत्नाकरे स्थिता–व्यवस्थिता 'स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम्' इत्यत्र विशेषणविशेष्यान्यतरप्रसिद्धौ तदन्यभागस्य विधेयत्वमुभयस्यैव चाप्रसिद्धावुभयस्यैव विधेयत्वमिति तत्रोक्तेः, 'रक्तं पटं वय, 'ब्राह्मणं स्नातं भोजय' इत्यादावेकविधेर्द्विविधेस्त्रिविधेश्च दर्शनात्, नोचेदेवं, यतनाक्रियाभागाभ्यामेव च मिश्रत्वं, तदा तत्प्रतिपादकं जैनं वचः, क्रियानयविधिश्च सर्वो मिश्रो भवेत्, इत्थं च धर्मपक्षोऽपि ताभ्यां भागाभ्यां मिश्रो भवेदिति मिश्राद्वयं स्यात्, इतरद्वयलोपेन तदेकशेषात्, तथा च तन्मिश्राद्वयं तव मतं भेदमयं पक्षत्रयप्रतिपादकं कथं न लुम्पति? 'स्वशस्त्रं स्वोपघाताय' इति न्यायस्तवापन्न इति भावः ।८६।

तृतीयपक्षमधिकृत्याह–

भावोऽधर्मगतः क्रियेतरगतेत्यत्रापि भङ्गे कथं,
मिश्रत्वं तमधर्ममेव मुनयो भावानुरोधाद्विदुः ।
भक्त्याऽर्हत्प्रतिमार्चनं कृतवतां न स्पृश्यमानः पुन–
र्भावश्चित्तमिवाग्रहाविलधियां पापेन संलक्ष्यते ॥८७॥

આ વ્યાખ્યા સ્થળે વિશેષણ અંશ અને વિશેષ્ય અંશ (='સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાન' અને 'પ્રમાણ') આ બે અંશમાંથી જે અંશ પ્રસિદ્ધ હોય, તે સિવાયનો અંશ વિધેય તરીકે સંમત છે, અને ઉભયઅંશની અપ્રસિદ્ધિમાં ઉભયઅંશ વિધેય બને છે. તેમ માન્ય છે. 'લાલ વસ્ત્ર વણ' 'સ્નાત (વેદજ્ઞ) બ્રાહ્મણને જમાડ' ઇત્યાદિ સ્થળોએ એકવિધિ, દ્વિવિધિ અને ત્રિવિધિ (એક વિધિ=વિશેષણ કે વિશેષ્ય કે સંસર્ગ=સમ્બન્ધ દ્વિવિધિમાં આ ત્રણમાંથી બે, અને ત્રિવિધિમાં આ ત્રણે) વિધેય બનતા દેખાય છે. આમ તે–તે વ્યક્તિને આશ્રયી વિધેયઅંશોમાં ભેદ હોવા છતાં વસ્તુતઃ તો યતનાયુક્ત દ્રવ્યસ્તવ આદિ પૂર્ણ અર્થમાં જ વિધેયતા છે. તેથી તે ધર્મરૂપ જ છે. જો આમ ન માનો, અને દ્રવ્યસ્તવમાં 'યતના' અને 'ક્રિયા' આ બે અંશને આગળ કરી મિશ્રતા (યતના અંશથી શુદ્ધિ અને ક્રિયા અંશથી અશુદ્ધિ) સ્વીકારશો, તો દ્રવ્યસ્તવ વગેરે અંગેના ભગવાનના વચનો, તથા ક્રિયાનયને માન્ય વિધિઓ આ બધાને મિશ્રધર્મરૂપ માનવાની આપત્તિ આવશે. આમ ધર્મપક્ષ પણ યતના અને ક્રિયા આ બે ભાગથી મિશ્રરૂપ બની જશે. આમ મિશ્ર અદ્વૈતપક્ષ જ રહેશે. અને (ધર્મપક્ષ અને અધર્મપક્ષ) બે પક્ષનો લોપ માનવો પડશે. આમ તમારા ધર્મઆદિ ત્રણ પક્ષના સ્થાપક વચનને જ બાધ આવશે. અને તો આમ દ્રવ્યસ્તવમાં મિશ્રપક્ષની સ્થાપના કરવા જતાં તમારા સિદ્ધાન્તને બાધ આવતો હોવાથી, તમારે માટે તો પોતાનું શસ્ત્ર પોતાના જ ઘાત માટે બનશે.

સાર :–જિનવચનના બળથી દ્રવ્યસ્તવ વિધેય તરીકે જ સિદ્ધ છે. સ્વેચ્છાપ્રાપ્ત તરીકે નહિ. તેમાં માત્ર 'જયણા' વિધેયરૂપ નથી. યતના તો માત્ર દ્રવ્યસ્તવને વિશેષરૂપ અર્પવાનું જ કાર્ય કરે છે. તેથી 'જયણાયુક્ત દ્રવ્યસ્તવ વિધેય છે' એમ ફલિત થાય છે. અને વિધેય હોવાથી, દ્રવ્યસ્તવ શુદ્ધધર્મ તરીકે સિદ્ધ થાય છે. ॥૮૬॥

[दंडान्वयः-भावोऽधर्मगतः क्रिया इतरगता इत्यत्रापि भङ्गे मिश्रत्वं कथम् ? (यतः) भावानुरोधाद् मुनयस्तमधर्ममेव विदुः। भक्त्याऽर्हत्प्रतिमार्चनं कृतवतां भावः आग्रहाविलधियां चित्तमिव पापेन न स्पृश्यमानः संलक्ष्यते।]

'भाव' इति। भावोऽधर्मगतः क्रिया इतरगता=धर्मगता इत्यत्रापि तात्तीर्यिके भङ्गे मिश्रत्वं कथं? यतो भावानुरोधात्तमधर्ममेव मुनयो विदुः, दुष्टभावपूर्विकाया विहितक्रियाया अपि प्रत्यवायबहुलत्वेनाधर्मत्वात्, अत एव निह्नवादीनां निर्ग्रन्थरूपस्य दुरन्तसंसारहेतुत्वेनाधर्मत्वं-'सत्तेयादिट्ठीओ, जाइजरामरणगब्भवसहीणं। मूलं संसारस्स उ हवंति णिग्गंथरूवेणं ॥ इत्यादिना व्यवस्थापितम्। न च दृष्टीनां नियतोत्सूत्ररूपाणामेवैतत्फलं निर्ग्रन्थरूपेणेत्यत्र चोपलक्षणे तृतीयेति शङ्कनीयं, चरमग्रैवेयकपर्यन्तफलहेतोर्निह्नवश्रद्धानानुगताचारस्यैवात्र दृष्टिपदार्थत्वात्, निर्ग्रन्थरूपेणेत्यत्र 'धान्येन धनं'मितिवदभेदार्थतृतीयाश्रयात्, विषगराद्यनुष्ठा-

---

'ભાવ અધર્મગત અને ક્રિયા ધર્મગત' મિશ્રપક્ષ સ્થાપક ત્રીજા વિકલ્પને આગળ કરી કહે છે—

[અશુભભાવ-શુભક્રિયા મિશ્રતા ખંડન]

શ્લોકાર્થ :-'ભાવ અધર્મસંબંધી અને ક્રિયા ધર્મસંબંધી' આ પ્રમાણેના ત્રીજા વિકલ્પમાં પણ મિશ્રપણું કેવી રીતે ઘટશે? કેમકે ભાવના અશુભપણાને કારણે મુનિઓ તેને અધર્મ તરીકે જ ગણે છે. આગ્રહના કાદવથી લેપાયેલી બુદ્ધિવાળાઓનું ચિત્ત જેમ પાપથી સ્પર્શાયેલું દેખાય છે, તેમ ભક્તિથી જિનપ્રતિમાપૂજન કરનારાઓનો ભાવ પાપથી સ્પર્શાયેલો દેખાતો નથી.

'અધર્મમયભાવથી યુક્ત ક્રિયા અધર્મરૂપ જ છે' એમ તત્ત્વદર્શી મુનિઓ જાણે છે. કેમકે દુષ્ટ આશયથી યુક્ત વિહિતક્રિયા પણ અનેક નુકશાનોથી સભર હોય છે. તેથી જ નિહ્નવ વગેરેનું નિર્ગ્રન્થરૂપ દુરન્ત સંસારનું કારણ બનતું હોવાથી અધર્મરૂપ જ છે તેમ સિદ્ધાંતમાં નિશ્ચિત કરેલું છે. જુઓ-'આ સાત દૃષ્ટિઓ નિર્ગ્રન્થરૂપથી (=નિહ્નવરૂપથી) જન્મ, જરા, મરણ અને ગર્ભના સ્થાનભૂત સંસારનું મૂળ થાય છે.'

શંકા :- દુરન્ત સંસારફળ સાત નિયત ઉત્સૂત્રરૂપ દુષ્ટ ભાવનું જ ફળ છે. તેથી સર્વત્ર દુષ્ટભાવને દુરન્ત સંસારમાં કારણ ગણાવવો ન જોઈએ. વળી 'નિર્ગ્રન્થરૂપેણ' અહીં જે તૃતીયા વિભક્તિ છે, તે સાધુના વેશમાં રહેલા નિહ્નવોના દુષ્ટભાવનું ઉપલક્ષણ કરે છે. તેથી નિગ્રન્થરૂપ નિર્ગ્રન્થ વેશથી ઉપલક્ષિત સાત નિહ્નવદૃષ્ટિ જ તેવી ફલિત થાય છે.

સમાધાન :- પ્રસ્તુતમાં 'સાતદૃષ્ટિઓ' સ્થળે 'દૃષ્ટિ' પદથી 'નવમા ગ્રૈવેયક સુધીના ફળમાં કારણ બને, તેવા અને સૂત્રઆદિનાનિહ્નવોની શ્રદ્ધાને અનુરૂપ આચાર' અર્થ જ સિદ્ધાંતકારને ઈષ્ટ છે. તેથી નિહ્નવઆદિ જેઓની દુષ્ટઆશયયુક્તક્રિયા હોય, તે બધાનો સમાવેશ થાય છે. તથા 'નિર્ગ્રન્થરૂપેણ' અહીં અભેદાર્થક તૃતીયા છે. જેમકે 'ધાન્યેન ધનં' (=ધાન્યરૂપ ધન) સ્થળે અભેદાર્થક તૃતીયા છે, તેથી પ્રસ્તુતમાં 'નિર્ગ્રન્થરૂપ સાત દૃષ્ટિઓ' એવો જ અન્વય છે. નિર્ગ્રન્થરૂપ' કહેવાથી વિહિતક્રિયા સૂચિત થાય છે. 'સાતદૃષ્ટિ'ના કથનથી દુષ્ટભાવનું સૂચન થાય છે. આમ અહીં ધર્મક્રિયા અને

नानामधर्मत्वेनैव बहुशो निषेधाच्चेति दिग् । नच, मिश्रणीयोऽधर्मगतो भावः प्रकृतस्थले संभवतीत्यप्याह-'भक्त्येति' भक्त्या-उपलक्षणाद्विधिना चार्हत्प्रतिमार्चनं कृतवतां भावः पापेन न स्पृश्यमानः संलक्ष्यते, व्यतिरेकदृष्टान्तमाह-किमिवाग्रहाविलधियामभिनिवेशमलीमसबुद्धीनां चित्तमिव, तद्यथा पापेन स्पृश्यमानं संलक्ष्यते, तथा न भक्तिकृतां भाव इति योजना। अथ पुष्पाद्युपमर्दयामि ततः प्रतिमां पूजयामीति भावः पापस्पृष्टो लक्ष्यत एवेति चेत् ? तर्हि 'नदीजलजीवानुपमर्दयामीति, ततो नदीमुत्तीर्य विहारं कुर्वे' इति साधोरपि दुष्टः स्यात्, कृतेरानुषङ्गिकेनोद्देश्यत्वाख्यविषयता-साध्यत्वाख्याविषयता च यतमानस्य न निषिद्धरूपाविच्छिन्नेति चेत् ? तुल्यमेतदुभयोरपीति किमाम्रेडितेन ? ॥ ८७ ॥

અધર્મભાવનું મિશ્રણ હોવા છતાં મિશ્રપક્ષ ઇષ્ટ નથી, પણ અધર્મપક્ષ જ ઇષ્ટ છે. તથા વિષ, ગર વગેરે અનુષ્ઠાનોનો અધર્મ તરીકે ઉલ્લેખ કરી ઘણી વાર કરેલો નિષેધ પણ પ્રસ્તુતમાં અધર્મપક્ષનું જ ઘોતન કરે છે. (શાસ્ત્રવિહિત અનુષ્ઠાનો જ ઇહલૌકિક આદિ દુષ્ટાશયથી થતાં હોય, તો વિષાદિ અનુષ્ઠાનરૂપ બને છે-લૌકિક કે કુપ્રાવચનિક અનુષ્ઠાનો વિષાદિઅનુષ્ઠાનરૂપ ન બને, કેમકે તેઓ સ્વરૂપથી જ સંસારઅનુષ્ઠાનરૂપ છે.) તથા જેના મિશ્રણથી મિશ્રધર્મ ઇષ્ટ છે, તે અધર્મસ્વરૂપ ભાવ પણ પ્રસ્તુતમાં જિનપ્રતિમાપૂજામાં સંભવતો જ નથી. કેમકે ભક્તિથી અને ઉપલક્ષણથી વિધિથી જિનપ્રતિમાપૂજન કરતા શ્રાવકોમાં પાપમય ભાવ દેખાતો નથી. તેથી અશુભભાવ અને શુભક્રિયાના મિશ્રણવાળો ત્રીજો પક્ષ તો ઘટતો જ નથી. અહીં પાપભાવ ન દેખાવામાં વ્યતિરેક દૃષ્ટાંત બતાવ્યું છે. આગ્રહ = અભિનિવેશથી કલુષિત બુદ્ધિવાળાનું ચિત્ત પાપથી સ્પર્શાયેલું સ્પષ્ટ ઉપલબ્ધ થાય છે. પણ ભક્તિથી અને વિધિથી પ્રતિમા પૂજન કરનારનો ભાવ પાપથી લેપાયેલો જરા પણ દેખાતો નથી.

શંકા :- "હું પુષ્પ વગેરેનું ઉપમર્દન (= હિંસા) કરું છું અને પછી પ્રતિમાનું પૂજન કરું છું" આવા પ્રકારનો પ્રતિમાપૂજન કરનાર શ્રાવકનો ભાવ પાપથી ખરડાયેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે.

સમાધાન :- એ પ્રમાણે તો 'હું નદીના પાણીના જીવોનું ઉપમર્દન કરું છું. અને પછી નદી ઉતરી વિહાર કરું છું,' એવા પ્રકારનો સાધુનો ભાવ પણ પાપથી લેપાયેલો માની દુષ્ટ માનવો પડશે.

શંકા :- કૃતિ = પ્રયત્નનો આનુષંગિક = ગૌણ ઉદ્દેશ્યવિષય અને સાધ્યવિષય જયણાશીલ વ્યક્તિને નિષિદ્ધ નથી. (અર્થાત્ પોતાની પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય અને સાધ્ય જો શુદ્ધ હોય, તો તેની સિદ્ધિના એક અંગરૂપ હોવાથી આનુષાંગિક બનતો ઉદ્દેશ્ય અને સાધ્ય કદાચ સ્વરૂપસાવદ્ય હોય તો પણ યતનાથી પ્રવૃત્તિ કરનારને એ આનુષાંગિક ઉદ્દેશ્ય અને સાધ્ય પણ નિષિદ્ધ બનતા નથી.) તેથી વિહારના મુખ્ય ઉદ્દેશ વાળા જયણાશીલ સાધુને 'નદી ઉતરવી' એ નિષેધરૂપ નથી.

સમાધાન :- આ જ સમાધાન પૂજાના મુખ્ય ઉદ્દેશવાળા જયણાશીલને પુષ્પ વગેરે અંગે લાગુ પડે જ છે. તેથી ચોળીને ચીકણું કરવાથી સર્યું.

तुरीयं विकल्पमपि अपाकुर्वन् आह–

धर्माधर्मगते क्रिये च युगपद् धत्तो विरोधं मिथो
नाप्येते प्रकृतस्थले क्वचिदतस्तुर्योऽपि भङ्गो वृथा ।
शुद्धाशुद्ध उदाहृतो ह्यविधिना योगोऽर्चनाद्यश्च यः
सोप्येको व्यवहारदर्शनमतो नैव द्वयोर्मिश्रणात् ॥८८॥

[दंडान्वयः– धर्माधर्मगते च क्रिये युगपद् मिथः विरोधं धत्तः। नाप्येते प्रकृतस्थले क्वचिद् अतः तुर्योऽपि भङ्गो वृथा । अविधिना जिनार्चनाद्यश्च योहि शुद्धाशुद्धो योगः उदाहृतः सोऽपि व्यवहारदर्शनम् । अत एको नैव द्वयोर्मिश्रणात् ॥]

'धर्माधर्मगते' इति–धर्माधर्मगते च क्रिये युगपद् मिथः विरोधं धत्तः भिन्नविषयक्रियाद्वयस्य एककालावच्छेदेन एकत्रानवस्थाननियमात्––"भिन्नविसयं णिसिद्धं किरियादुगमेगया"त्ति वचनात् । प्रकृतेऽसिद्धिश्चेत्यप्याह–नाप्येते धर्माधर्मगतक्रिये प्रकृतस्थले–द्रव्यस्तवस्थाने क्वचिद्, अतः कारणात् तुर्योऽपि भङ्गो वृथा, मिश्रपक्षसमर्थनाय मृषोपन्यासः । शुद्धाशुद्धयोगः शास्त्रोक्त एवेति, तत्र तुर्यभङ्गावकाशः किं न स्यात्? अत्राह–'शुद्धाशुद्ध' इति अविधिना जिनार्चनाद्यश्च यः हि–निश्चितं, शुद्धाशुद्धो योग उदाहृतः, सोऽपि व्यवहारदर्शनम्, अत एकांऽशे

ચોથા વિકલ્પની બુદ્ધિને દૂર કરતા કહે છે.

[શુભાશુભ ક્રિયા મિશ્રતા વિરૂદ્ધ]

શ્લોકાર્થ :– એક સાથે ધર્મમય અને અધર્મમય બે ક્રિયા પરસ્પર વિરોધ ધરાવે છે. અને પ્રસ્તુત (પ્રતિમાપૂજન) સ્થળે તો કયારેય બન્ને નથી. તેથી ચોથો વિકલ્પ પણ વ્યર્થ છે. અને અવિધિથી થતો જે (પૂજન વગેરે) યોગ શુદ્ધાશુદ્ધ કહેવાયો છે. તે પણ વ્યવહારનયથી જ કહેવાયો છે. અને તેથી એક જ છે, પણ બેના મિશ્રણથી નથી.

અલગ–અલગ વિષયવાળી (= કાર્ય સંબંધી) બે ક્રિયાનો એકકાળે એક સ્થળે સાથે નહિ રહેવાનો નિયમ છે. કેમકે "એકકાળે ભિન્ન વિષયવાળી બે ક્રિયાનો નિષેધ છે." એવું વચન છે. વળી પ્રસ્તુતમાં પણ ધર્મગત અને અધર્મગત આ બે વિરૂદ્ધ ક્રિયા દ્રવ્યસ્તવમાં અસિદ્ધ જ છે. તેથી મિશ્રપક્ષના સમર્થનમાં દર્શાવેલો ચોથો વિકલ્પ ફોગટનો છે. અહીં 'શાસ્ત્રમાં શુદ્ધાશુદ્ધયોગ બતાવ્યો છે. તેથી ત્યાં ચોથા વિકલ્પને અવકાશ છે.' એમ પણ ન કહેવું. કેમકે અવિધિથી થતા જિનપૂજાદિ યોગો શુદ્ધાશુદ્ધયોગરૂપે જે દર્શાવ્યા છે. તે માત્ર વ્યવહારનયથી જ અભિમત છે. કેમકે ભ્રમ અને પ્રમાથી સંવલિત (એક અંશે ભ્રમરૂપ અને અન્યાંશે પ્રમારૂપ) જ્ઞાનના શુદ્ધાશુદ્ધ વિષય બનવાના અંશે જ, અર્થાત્ જ્ઞાનના શુદ્ધાશુદ્ધ તરીકે વિષય બનવાના અંશે જ યોગોમાં શુદ્ધાશુદ્ધતારૂપ મિશ્રતા સંભવે છે. પણ વાસ્તવમાં શુદ્ધયોગ અને અશુદ્ધયોગના મિશ્રણથી શુદ્ધાશુદ્ધયોગ નથી, કેમકે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ યોગોનું એકત્ર અવસ્થાન વિરુદ્ધ છે.

भ्रमप्रमारूपैकज्ञानवदंशे शुद्धाशुद्धविषयः न तु द्वयोः शुद्धाशुद्धयो र्योगयोर्मिश्रणात्तयो र्विरोधादेवेति दत्तो मिश्रपक्षजलाञ्जलिः। शुद्धाशुद्धविषयत्वं च योगस्य व्यापारानुबन्धिविषयतानयेन स्वतो योगस्य निर्विषयत्वादिति स्मर्त्तव्यम् ॥८८॥

निश्चयतस्तु शुद्धाशुद्धयोगो नास्त्येव' इत्याह–

भावे द्रव्यतया द्विधा परिणतिः प्रस्पन्दरूपा स्मृता
योगास्तत्र तृतीयराश्यकथनादाद्येषु नो मिश्रता।
नैवान्त्येष्वपि निश्चयादिति विषोद्गारः कथं ते भ्रमो
निष्पीता किमु न क्षमाश्रमणगीः सद्भाष्यसिन्धोः सुधा ॥८९॥

[दंडान्वयः–भावे परिणतिः द्रव्यतया प्रस्पन्दरूपाः योगा द्विधा स्मृताः। तत्र आद्येषु तृतीयराश्यकथनाद् नो मिश्रता। निश्चयाद् नैवान्त्येष्वपि इति कथं ते विषोद्गारो भ्रमः किमु सद्भाष्यसिन्धोः सुधा क्षमाश्रमणगीः न निष्पीता ॥]

'भावे' इत्यादि। परिणतिः=मनोवाक्काययोगनिबन्धनाध्यवसायरूपं भावकरणं, परिणतिर्मनोवाक्कायद्रव्योपष्ठंभजनिताया बाह्यक्रियायाः परिस्पन्दस्तल्लक्षणा योगा भावद्रव्यतया द्विधा स्मृताः, तत्राद्येषु भावयोगेषु नो–नैव मिश्रता भवति, कस्मात्? तृतीयराशेरकथनात्, शुभान्यशुभानीति द्विविधान्येवाध्यवसायस्थानान्युक्तानि, नतु तृतीयोऽपि राशिरिति। अन्त्येषु

આમ ચારે વિકલ્પરૂપ પાયા તૂટી જવાથી ભાંગી પડેલા આ મિશ્રપક્ષરૂપ ખાટલાને જલાંજલિ આપી દીધી. અર્થાત્ ચારમાંથી એકે વિકલ્પથી મિશ્રપક્ષ સંગત બનતો નથી. અહીં એટલું સ્મરણમાં રાખવું કે યોગ શુદ્ધ કે અશુદ્ધ વિષયવાળો પણ વ્યાપારઅનુબંધી વિષયતાનયથી જ છે. (=ચેષ્ટામાં કારણ બનતા વિષયને કારણે જ યોગ શુદ્ધ કે અશુદ્ધ બને છે) કેમકે યોગ પોતે તો વિષય વિનાનો જ છે.

નિશ્ચયનયના મતે તો શુદ્ધાશુદ્ધયોગ છે જ નહિ. તેથી કહે છે—

શ્લોકાર્થ :– પરિણતિ અને પ્રસ્પન્દરૂપ ક્રમશઃ ભાવ અને દ્રવ્ય એમ બે પ્રકારના યોગો કહ્યા છે. ત્રીજી રાશિ (=વિભાગ) કહી ન હોવાથી આદ્ય (=ભાવ) યોગમાં મિશ્રતા નથી. એ જ પ્રમાણે નિશ્ચયથી અન્ત્ય (=દ્રવ્ય) યોગમાં પણ મિશ્રતા નથી. તેથી તમને વિષના ઉદ્ગાર જેવો ભ્રમ કેમ છે? શું તમે સદ્ભાષ્યમાં (=વિશેષાવશ્યકભાષ્ય) ક્ષમાશ્રમણ જિનભદ્રગણીની અમૃત તુલ્ય વાણી સાંભળી નથી?

[નિશ્ચયથી શુભાશુભ મિશ્રયોગનો અભાવ]

મન વચન અને કાયાના યોગોમાં કારણભૂત અધ્યવસાયરૂપ ભાવકરણ એ આત્મિક પરિણતિ છે, અને મન, વચન અને કાય દ્રવ્યોના સહારે ઉત્પન્ન થતી બાહ્યક્રિયામાં ચેષ્ટા પરિસ્પન્દરૂપ છે. આ બે (પરિણતિ અને પરિસ્પન્દ) ક્રમશઃ ભાવયોગ અને દ્રવ્યયોગરૂપ છે. શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારે જ અધ્યવસાય સ્થાનો બતાવ્યા છે. તેમાં શુભાશુભમિશ્રરૂપ ત્રીજો પ્રકાર બતાવ્યો નથી. તેથી ભાવયોગો મિશ્રરૂપ નથી. એજ પ્રમાણે નિશ્ચયનયના મતે દ્રવ્યયોગો પણ મિશ્રરૂપ સંભવતા નથી. કેમકે તે-તે

द्रव्ययोगेष्वपि निश्चयान्नैव मिश्रता, तन्मते द्रव्ययोगानामपि मिश्राणामभावात्, तत्तदंशप्राधान्ये शुभाशुभान्यतरस्यैव पर्यवसानाद् निश्चयाङ्गव्यवहारेणापि तथाव्यवहरणात्, अत एवाशोकप्रधानं वनमशोकवनमिति विवक्षया न मिश्रभाषापत्तिः, कथं तर्हि श्रुतभावभाषायां तृतीयभेदस्यापरिगणनं, द्रव्यभावभाषायां तु तत्परिगणनमिति चेत्? एकत्र निश्चयनयेन धर्मिणोऽर्पणात्, अन्यत्र तु व्यवहारनयेनेति गृहाण। सर्वत्र निश्चयनयेन धर्म्यर्पणे तु भाषाया द्वावेव भेदौ न चत्वारः; तदवदाम **भाषारहस्ये** 'भासा चउविहत्ति य ववहारणया सुअम्मि पन्नाणं। सच्चामुसत्ति भासा दुविहच्चिय हंदि णिच्छयओ' ॥ एवं विशदीकृतेऽर्थे भ्रान्तोक्त्या न व्यामोहः कार्य, इत्याह-इत्येवं ते=तव को भ्रमो-भ्रान्तोपयोगः (भ्रान्तः प्रयोगः पाठान्तरे) विषोद्गारः? किन्तु सद्भाष्यं यद्विशेषावश्यकं तदेव सिन्धुः समुद्रः तस्य सुधामृतं क्षमाश्रमणगीः=जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणवाणी न निष्पीता तत्पाने हि भ्रमविषोद्गारो न स्यादेवाहारसदृशत्वादुद्गारस्य, किन्तु कुमतिपरिगृहीतश्रुताभासविषपानस्यैवेदं विलसितमिति संभावयामः ॥ ८९ ॥

किञ्च सङ्कीर्णकर्मरूपफलाभावादपि सङ्कीर्णयोगो नास्ति इति द्रव्यस्तवे मिश्रपक्षोक्तिप्रौढिः खलताविस्तार इत्याह-

---

અંશને પ્રધાનપણે સ્થાપી દરેક યોગો કાં તો શુભ તરફ અને કાંતો અશુભ તરફ ઢળી પડે છે. નિશ્ચયમાં કારણભૂત વ્યવહાર પણ આ પ્રમાણે જ કહે છે. તેથી જ અશોકપ્રધાન વન અશોકવન આ પ્રમાણે **મધ્યમપદલોપીસમાસની** વિવક્ષા કરવાથી મિશ્રભાષાની આપત્તિ રહેતી નથી.

શંકા :– જો આમ જ હોય, તો શ્રુતભાવભાષામાં મિશ્રરૂપ ત્રીજા ભેદની ગણુના કેમ નથી કરી? અને દ્રવ્યભાવ ભાષામાં (=ભાષા તરીકે પરિણુત પામેલા શબ્દ પુદ્ગળો) મિશ્ર ભાષાની ગણુતરી કેમ કરી છે?

સમાધાન :– શ્રુતભાવ ભાષામાં નિશ્ચયનયને આગળ કરી ધર્મીને (શુભ–અશુભ આશય યુક્ત વક્તાને) પ્રધાન બનાવ્યો છે. દ્રવ્યભાવભાષામાં વ્યવહારનયથી ધર્મ=ભાષાપ્રયોગને પ્રધાન કર્યો છે. સર્વત્ર નિશ્ચયનયથી ધર્મીને પ્રધાન બનાવવામાં આવે તો ભાષાના બે જ ભેદ પડે. આ વાત અમે (મહો૦ યશોવિજયવાચકે) ભાષા રહસ્ય ગ્રંથમાં કહી છે. "વ્યવહારનયથી ભાષા ચાર પ્રકારની છે એમ શ્રુતમાં કહ્યું છે. નિશ્ચય નયથી સત્ય અને મૃષા (=અસત્ય) આમ બે જ પ્રકારની ભાષા છે." 'આમ દ્રવ્યયોગોમાં પણુ નિશ્ચયનયના મતે શુભ અને અશુભ એમ બે જ પ્રકાર છે, પણુ મિશ્રરૂપ ત્રીજો પ્રકાર નથી' ઇત્યાદિ અર્થ સ્પષ્ટ કરાયો હોવાથી આ બાબતમાં ભ્રમમાં પાડનારા વચનોથી મુંઝાવું જોઇએ નહિ. જો **વિશેષાવશ્યભાષ્ય મહાગ્રંથરત્નાકરમાં શ્રી જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણે** કહેલી અમૃતમયવાણીનું પાન કર્યું હોય, તો કદાપી આવા ભ્રાન્તવચનરૂપ ઝેરીલા ઉદ્ગાર આવે નહિ. કેમકે "આહાર તેવો ઓડકાર" તેથી દ્રવ્યસ્તવને મિશ્રધર્મ કહેનારું વચન મિથ્યામતિએ ભણેલા શ્રુતાભાસરૂપ ઝેરપાનથી પ્રગટયું હોય, તેમ અમે સંભાવના કરીએ છીએ.

मिश्रत्वे खलु योगभावविधया कुत्रापि कृत्ये भवे-
न्मिश्रं कर्म न बध्यते च शबलं तत्सङ्क्रमात्स्यात्परम् ।
तद्द्रव्यस्तवमिश्रतां प्रवदता किं तस्य वाच्यं फलं,
स्वव्युद्ग्राहितमूढपर्षदि मदान्मूर्द्धानमाधुन्वता ॥९०॥

[दंडान्वयः-खलु कुत्रापि कृत्ये योगभावविधया मिश्रत्वे मिश्रं कर्म भवेत् । न च शबलं बध्यते । तत्सङ्क्रमात्परं स्यात् । तत्, द्रव्यस्तवमिश्रतां प्रवदता स्वव्युद्ग्राहितमूढपर्षदि मदाद् मूर्द्धानमाधुन्वता (भवता) तस्य किं फलं वाच्यम् ?]

मिश्रत्व इति । 'खलु' इति निश्चये, कुत्रापि कृत्ये योगभावविधया मिश्रत्वेऽङ्गीक्रियमाणे तत्फलत्वेनाङ्गीक्रियमाणं मिश्रं कर्म भवेत्, तच्च बन्धतो नास्ति इत्याह-न बध्यते च शबलमिति शबलं मिश्रकर्म न बध्यते, कथं तर्हि मिश्रमोहनीयं प्रसिद्धं ? तत्राह-परं=केवलं तत्

[મિશ્રકર્મબંધનો અભાવ]

વળી પુણ્ય અને પાપરૂપ મિશ્રકર્મના બંધરૂપ ફળનો અભાવ હોવાથી પણ મિશ્રયોગ સંભવતો નથી. તેથી દ્રવ્યસ્તવમાં મિશ્રપક્ષની સ્થાપના કરનારું વચનચાપલ્ય માત્ર દુર્જનતાના વિસ્તારરૂપ છે એમ બતાવતા કહે છે-

શ્લોકાર્થ :- જો કોઈ પણ કાર્યમાં યોગભાવપ્રકારથી મિશ્રપણું અંગીકાર કરવામાં આવે, તો મિશ્રકર્મ સંભવવું જોઇએ. પણ મિશ્રકર્મ તો બંધાતું જ નથી. માત્ર સંક્રમથી જ મિશ્રકર્મ સંભવે છે, તેથી દ્રવ્યસ્તવને મિશ્રધર્મ તરીકે કહેતા અને પોતે ભરમાવેલા મૂઢ લોકોની સભામાં મદથી મસ્તક ડોલાવતાં તમે તે મિશ્રધર્મનું શું ફળ કહેશો ?

જો કોઇ પણ કાર્યને યોગથી કે ભાવથી (અથવા યોગભાવથી) મિશ્રરૂપ સ્વીકારશો, તો તે કાર્યના ફળરૂપ બંધાતા કર્મને પણ મિશ્રરૂપ માનવું પડશે. પરંતુ કોઈ મિશ્રકર્મ બંધાતું નથી. મિશ્રમોહનીયકર્મ સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વરૂપ શુભાશુભકર્મના મિશ્રરૂપ હોવા છતાં, તે કર્મ બંધાતું નથી. પણ સંક્રમ દ્વારા જ અસ્તિત્વમાં આવે છે. તેથી પોતે જ ઊંધા માર્ગે દોરેલા મુગ્ધ જીવોની પર્ષદામાં મદથી-ઋદ્ધિગારવથી મસ્તક ડોલાવતા તમારે મૌન જ રહેવું જોઈએ. કેમ કે દ્રવ્યસ્તવને મિશ્ર તરીકે પ્રતિપાદન કરવામાં તેનાથી બંધાતા કર્મરૂપ ફળ અંગે કથન કરવામાં મુશ્કેલી છે. કેમ કે તે બંધાતું કર્મ શુભ કે અશુભ તો કહી શકાય તેમ નથી. કેમ કે મિશ્રયોગરૂપ કારણને અનુરૂપ નથી. અને મિશ્ર કર્મનો બંધ કહેવામાં કૃતાન્તનો કોપ છે=ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણાનો દંડ છે ખરેખર ! સ્વમતરાગરૂપ મદવ્યાધિની તમને આ ઉભી થયેલી પીડા છે. અર્થાત્ અહીં તમારી પાસે દ્રવ્યસ્તવને મિશ્રયોગરૂપે મનાવવામાં મિથ્યાત્વનો જ મુખ્ય હાથ છે. અહીં કુમત જાળને છેદવા માટે વિશેષાવશ્યકમહાભાષ્યની સુધાવાણી છરીની ગરજ સારે છે. જે આ પ્રમાણે છે-'પોતાના કારણનો અભાવ હોવાથી

मिश्रं सङ्क्रमात् स्यात् । तत्=तस्माद् द्रव्यस्तवमिश्रतां प्रवदता तस्य द्रव्यस्तवस्य फलं बध्यमानं कर्म वाच्यं, शुभमशुभं वा तावन् न भवति, अननुरूपत्वाद् मिश्रं च बध्यमानम् अभ्युपगते कृते कृतान्तः कुप्येद् इत्यत्र तूष्णीमेव स्थेयं त्वया, कीदृशेन ? स्वेन व्युद्ग्राहिता ये मूढाः, तेषां पर्षदि, मदाद्=ऋद्धिगारवाद् मूर्द्धानं=शिर आधुन्वता=कंपयता, अयमनुभावो मदस्य तव व्याधेरेव पर्यवसन्न इति जानीहि ।

अत्रेयमुक्तमहाभाष्यवाणी कुमतपाशकृपाणी प्रगल्भते–

"न य साहारणरूवं कम्मं तक्कारणाभावा" (न च साधारणरूपं कर्म तत्कारणाभावात्) न च साधारणरूपं संकीर्णस्वभावं पुण्यपापात्मकमेकं कर्मास्ति तस्यैवंभूतस्य कर्मणः कारणाभावात् । अत्र प्रयोगः नास्ति संकीर्णोभयरूपं कर्म असंभाव्यमानैवंविधकारणत्वाद् वन्ध्यापुत्रवदिति । हेतोरसिद्धतां परिहरन्नाह "कम्मं जोगनिमित्तं सुभोऽसुभो वा सचेगसमयंसि । होज्ज णउ उभयरूवो कम्मंपि तओ तयणुरुवं" (गा. १९३५) (कर्म योगनिमित्तं शुभोऽशुभो वा स चैकसमये। भवेत् न तूभयरूपः कर्मापि ततस्तदनुरूपम्) मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः' (तत्त्वार्थ अ. ८ सू. १) इति पर्यन्ते योगाभिधानात् सर्वत्र कर्मबन्धहेतुत्वस्य योगाऽविनाभावाद् योगानामेव बन्धहेतुत्वमिति कर्मयोगनिमित्तमित्युच्यते । स च मनोवाक्कायात्मको योग एकस्मिन् समये शुभोऽशुभो वा भवेद् न तु उभयरूपोऽतः कारणानुरूपत्वात् कार्यस्य, कर्मापि तदनुरूपं शुभम्=पुण्यरूपं, अशुभं वा=पापरूपं बध्यते, न तु सङ्कीर्णस्वभावमुभयरूपमेकदैव बध्यत इति । प्रेरकः प्राह—"नणु मण–वइ कायजोगा सुभासुभावि समयम्मि दीसंति । दव्वंमि मीसभावो नउ भावकरणंमि ॥ (गा. १९३६) ननु

સાધારણરૂપવાળું કર્મ નથી.' સાધારણરૂપ=પુણ્યપાપરૂપ એક સંકીર્ણસ્વભાવવાળું કર્મ નથી. કેમ કે એવા પ્રકારના કર્મનું કોઈ કારણ નથી. અહીં **અનુમાન પ્રયોગ** આ પ્રમાણે છે. 'સંકીર્ણ ઉભય (પુણ્યપાપ) રૂપ કર્મ નથી. કેમ કે આવા પ્રકારનું (=સંકીર્ણ) કારણ અસંભવિત છે. જેમકે વન્ધ્યાપુત્ર' 'સંકીર્ણ કારણનો અસંભવ' હેતુમાંથી અસિદ્ધિ દોષને દૂર કરતાં કહે છે–"કર્મ યોગના નિમિત્તે છે, અને યોગ એક સમયમાં એક જ છે. પણ ઉભયરૂપ નથી. તેથી કર્મ પણ તેને અનુરૂપ જ છે."

[કર્મબંધમાં ભાવયોગ પ્રધાનકારણ]

"મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ બન્ધના હેતુઓ છે." (તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૮ મો અધ્યાય સૂત્ર–૧) અહીં યોગને સૌથી છેલ્લે બતાવ્યો છે કેમકે સર્વત્ર કર્મબંધની હેતુતા યોગને અવિનાભાવી છે. અર્થાત્ કર્મબંધના બીજા હેતુઓની હાજરીમાં પણ યોગ હોય અને બીજા હેતુઓ ન હોય તો પણ યોગના કારણે કર્મબંધ થાય છે. અને યોગના અભાવમાં જ કર્મબંધનો અભાવ છે. તેથી મુખ્યતયા યોગો જ કર્મબંધના હેતુ છે. તેથી સૂત્રમાં કર્મને યોગનિમિત્તક કહ્યું છે. મન–વચન–કાયરૂપ યોગ એક સમયે શુભ કે અશુભ એક રૂપ જ હોય પણ શુભઅશુભ એમ ઉભયરૂપ સંભવતો નથી. અને કાર્ય હંમેશા કારણને અનુરૂપ હોય છે. તેથી કાર્યભૂત કર્મ પણ એક કાળે તે યોગને અનુસારે પુણ્ય કે પાપરૂપ જ બંધાય છે. પણ સંકીર્ણ=મિશ્રરૂપ બંધાતું નથી. પ્રેરક પ્રશ્ન કરે છે. "નનુ મન–વચન–કાય યોગો એક સમયે શુભાશુભ પણ દેખાય છે. દ્રવ્યમાં મિશ્રભાવ હોય છે. પણ ભાવકરણમાં નહિ."

શંકા :– મનોવાક્–કાય યોગો શુભાશુભમિશ્ર એક સમયે દેખાય છે, તેથી

मनोवाक्काययोगाः शुभा अशुभाश्च मिश्रा इत्यर्थः, एकस्मिन् समये दृश्यन्ते, तत्कथमुच्यते ? 'सुहो असुहो वा एगसमयम्मि त्ति' तथाहि-किञ्चिदविधिना दानादिकं वितरणं चिन्तयतः शुभाशुभो मनोयोगः तथा किमप्यविधिनैव दानादिधर्ममुपदिशतः शुभाशुभो वाग्योगः, तथा किमप्यविधिनैव जिनपूजावन्दनादिकां चेष्टां कुर्वतः शुभाशुभः काययोगः इति । तदेतदयुक्तम् । कुतः ? इत्याह-'दव्वमी' त्यादि । इदमुक्तं भवति-इह द्विविधो योगो-द्रव्यतः भावतश्च । तत्र मनोवाक्काययोगप्रवर्त्तकानि द्रव्याणि, मनोवाक्कायपरिस्पन्दात्मको योगश्च द्रव्ययोगः, यस्तु एतदुभयरूपयोगहेतुरध्यवसायः स भावयोगः । तत्र शुभाशुभरूपाणां यथोक्तचिन्तादेशनाकायचेष्टानां प्रवर्त्तके द्विविधेऽपि द्रव्ययोगे व्यवहारनयदर्शनविवक्षामात्रेण भवेदपि शुभाशुभत्वलक्षणो मिश्रभावः । न तु मनोवाक्काययोगनिबन्धनाध्यवसायरूपे भावकरणे=भावात्मकयोगे । अयमभिप्रायः द्रव्ययोगो व्यवहारनयदर्शनेन शुभाशुभरूपोऽपीष्यते, निश्चयनयेन तु सोऽपि शुभोऽशुभो वा केवलः समस्ति, यथोक्तचिन्तादेशनादिप्रवर्त्तकद्रव्ययोगानामपि शुभाशुभरूपमिश्राणां तन्मतेनाभावात् । शुभाशुभ (मनोवाक्कायद्रव्य-इति तत्र टीकायाम्) योगनिबन्धनाध्यवसायरूपे तु भावकरणे=भावयोगे शुभाशुभरूपो मिश्रभावो नास्ति, निश्चयनयदर्शनस्यैवागमेऽत्र विवक्षितत्वात् । न हि शुभान्यशुभानि वाऽध्यवसायस्थानानि मुक्त्वा शुभाशुभाध्यवसायस्थानरूपस्तृतीयो राशिरागमे क्वचिदपीष्यते, येनाध्यवसायरूपेषु भावयोगेषु शुभाशुभत्वं स्यादिति भावः । तस्माद् भावयोगे एकस्मिन् समये शुभोऽशुभो वा भवति, न तु मिश्रः, ततः कर्मापि तत्प्रत्ययं पृथक् पुण्यरूपं पापरूपं वा बध्यते न तु मिश्ररूपमिति स्थितम् । एतदेव समर्थयन् आह-"झाणं सुभमसुभं वा न उ मीसं जं च झाणविरमे वि । लेसा सुभाऽसुभा वा

તેનો નિષેધ કેમ કરો છો ? જેમકે કંઈક અવિધિથી દાનવગેરે કરવાનું વિચારનારને શુભાશુભ મનોયોગ છે. તે જ પ્રમાણે અવિધિથી દાનવગેરેનો ઉપદેશ આપનારને શુભાશુભ વાગ્યોગ છે. તથા કંઈક અવિધિથી જ જિનપૂજાવગેરે ચેષ્ટા કરનારને શુભાશુભમિશ્ર કાયયોગ છે. **સમાધાન**:-આ વાત બરાબર નથી. યોગ બે પ્રકારે છે.... દ્રવ્યથી અને ભાવથી. મનવચનકાયાના યોગોને પ્રવૃત્તિ કરાવતા પુદ્ગળદ્રવ્યો અને મનવચનકાયાના પરિસ્પન્દરૂપ યોગ દ્રવ્યયોગ છે અને આ બન્ને પ્રકારના યોગમાં કારણભૂત અધ્યવસાય ભાવયોગ છે. તેમાં તમે કહ્યું તેમ વિચાર, ઉપદેશ અને ચેષ્ટાનું શુભાશુભમિશ્રપણું બન્ને પ્રકારના દ્રવ્યયોગમાં વ્યવહારનયના મતની વિવક્ષાથી જ છે. તેથી તેરૂપે મિશ્રપણું છે. પરંતુ મનોવાક્-કાયયોગમાં કારણભૂત અધ્યવસાયરૂપ ભાવયોગમાં મિશ્રતા નથી. આમ વ્યવહારનયના દર્શનથી દ્રવ્યયોગ મિશ્રરૂપ પણ હોઇ શકે. નિશ્ચયનયનથી તો પૂર્વોક્ત વિચાર ઉપદેશ અને ચેષ્ટામાં પ્રવર્તતા દ્રવ્યયોગ પણ કાં તો શુભ છે. અને કાં તો અશુભ છે, પણ શુભાશુભમિશ્રરૂપ નથી. કેમ કે તે શુભ કે અશુભ મનવચન વગેરે યોગમાં કારણભૂત અધ્યવસાયરૂપ ભાવકરણમાં મિશ્રપણું નથી. અને અહીં-આગમમાં નિશ્ચયનયમતની જ વિવક્ષા છે. આગમમાં ક્યાંય શુભ કે અશુભ અધ્યવસાયસ્થાનોને છોડી શુભાશુભમિશ્ર અધ્યવસાય સ્થાનરૂપ ત્રીજા વિકલ્પવાળા અધ્યવસાયસ્થાનો બતાવ્યા નથી. તેથી અધ્યવસાયરૂપ ભાવયોગમાં મિશ્રપણું આવી શકતું નથી. તેથી એ અધ્યવસાયને કારણે કર્મ પણ પુણ્ય કે પાપ રૂપ જ બંધાય છે. પણ મિશ્રરૂપ બંધાતું નથી. એમ નિર્ણય થાય છે. આ વાતનું જ સમર્થન કરતા કહે છે-"ધ્યાન શુભ કે અશુભ છે. પણ મિશ્ર નથી તથા ધ્યાન પૂર્ણ થયા પછીની લેશ્યા પણ શુભ કે અશુભ જ છે. તેથી કર્મબંધ પણ શુભ કે અશુભ જ છે. (ગા. ૧૯૩૭)" આગમમાં એક કાળે ધર્મ કે શુક્લરૂપ શુભધ્યાન

सुभमसुभं वा तओ कम्मं ॥ (गा. १९३७) ध्यानं यस्मादागमे एकदा धर्मशुक्ल-ध्यानात्मकं शुभं, आर्त्तरौद्रात्मकमशुभं वा निर्दिष्टं, न तु शुभाशुभात्मकं, यस्माच्च ध्यानोपरमेऽपि लेश्या तैजसीप्रमुखा शुभा कापोतीप्रमुखा वाशुभा एकदा प्रोक्ता, न तु शुभाशुभरूपा, ध्यानलेश्यात्मकाश्च भावयोगास्ततस्तेऽप्येकदा शुभा अशुभा वा भवन्ति, न तु मिश्राः। ततो भावयोगनिमित्तं कर्माप्येकदा पुण्यात्मकं शुभं बध्यते, पापात्मकमशुभं वा बध्यते, न तु मिश्रमपि। अपि च, 'पुव्वगहियं च कम्मं परिणामवसेण मीसयं नेज्जा इयरेयरभावं वा सम्मामिच्छाइ न उ गहणे ॥' (पूर्वगृहीतं च कर्म परिणामवशेन मिश्रतां व्रजेत्। इतरेतरभावं वा सम्यग्मिथ्या न तु ग्रहणे) ॥ 'वा' इति अथवा एतदप्यापि संभाव्यते यत्पूर्वं गृहीतं-पूर्वं बद्धं मिथ्यात्वलक्षणं कर्म परिणामवशात् पुञ्जत्रयं कुर्वन् मिश्रतां सम्यग्मिथ्यात्वपुञ्जरूपतां नयेत्-प्रापयेदिति। इतरेतरभावं वा नयेत् सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं चेति। इदमुक्तं भवति-पूर्वबद्धान् मिथ्यात्वपुद्गलान् विशुद्धपरिणामः सन् संशोध्य सम्यक्त्वरूपतां नयेत् अविशुद्धपरिणामस्तु रसमुत्कर्षं नीत्वा सम्यक्त्वपुद्गलान् मिथ्यात्वपुञ्जे संक्रमय्य मिथ्यात्वरूपतां च नयेदिति। पूर्वगृहीतस्य सत्तावर्त्तिनः कर्मण इदं कुर्यात्, ग्रहणकाले तु-बन्धकाले न पुनर्मिश्रं

અથવા આર્ત્ત કે રૌદ્રરૂપ અશુભ ધ્યાન જ બતાવ્યું છે. પણ ક્યાંય શુભાશુભમિશ્ર ધ્યાન બતાવ્યું નથી, અને ધ્યાનના વિરામમાં લેશ્યા પણ તેજોલેશ્યા વગેરે શુભ કે કાપોતવગેરે અશુભ લેશ્યા જ એક કાળે હોય છે. પણ મિશ્રલેશ્યા એક કાળે ન હોય. આમ ધ્યાન કે લેશ્યારૂપ ભાવયોગો એક કાળે શુભ કે અશુભ જ છે મિશ્રરૂપ નથી. તેથી એક કાળે કર્મ પણ શુભ કે અશુભ જ બંધાય, પણ મિશ્ર બંધાય નહિ. વળી–"પૂર્વે ગ્રહણ કરેલા કર્મોને પરિણામના વશથી મિશ્ર બનાવી શકાય અથવા સમ્યક્ત્વ કે મિથ્યાત્વ વગેરે ઈતરેતરભાવ પમાડી શકાય પણ ગ્રહણમાં નહિ" (ગા. ૧૯૩૮) વા=અથવા એમ હજી સંભવી શકે કે, પૂર્વમાં બંધાયેલા મિથ્યાત્વ કર્મને પરિણામના કારણે ત્રણ પૂંજમાં ફેરવતી વખતે સમ્યગ્–મિથ્યાત્વરૂપ મિશ્રરૂપમાં ફેરવે અથવા સમ્યક્ત્વરૂપ કરે અને મિથ્યાત્વરૂપ પણ કરે અથવા ઈતરેતરભાવ કરે. અર્થાત્ વિશુદ્ધપરિણામવાળો જીવ પૂર્વે બંધાયેલા મિથ્યાત્વના દલિકોને સંશુદ્ધ કરી સમ્યક્ત્વ રૂપે કરે, અને અવિશુદ્ધ પરિણામવાળો જીવ રસને વધારવા દ્વારા સમ્યક્ત્વના દલિકોને મિથ્યાત્વના પૂંજમાં સંક્રમાવી મિથ્યાત્વરૂપ કરે. પણ આ ક્રિયા પૂર્વે ગ્રહણ કરેલા અને સત્તામાં રહેલા કર્મપુદ્ગળો અંગે જ કરે. ગ્રહણકાળે=બંધકાળે તો પુણ્યપાપરૂપે મિશ્ર કર્મ બાંધતો જ નથી અને એક કર્મને બીજારૂપે પણ કરતો નથી.

સમ્યક્ત્વને મિથ્યાત્વમાં સંક્રમાવી મિથ્યાત્વરૂપે કરે એમ જે કહ્યું એમાં હવે સંક્રમવિધિ સંક્ષેપથી બતાવે છે– "આયુષ્ય તથા દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયને છોડી શેષ પ્રકૃતિઓમાં ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં વિકલ્પે સંક્રમ છે." (ગા. ૧૯૩૯) જ્ઞાનાવરણીયવગેરે મૂળપ્રકૃતિઓનો પરસ્પર સંક્રમ ક્યારેય થતો નથી. પોતપોતાની મૂળ પ્રકૃતિથી અભિન્ન અર્થાત્ એક મૂળપ્રકૃતિની ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં પરસ્પર સંક્રમ થાય છે. (આ અંગેની વિધિ આ પ્રમાણે છે–) "मोत्तूण 'आउयं'" ઈત્યાદિ... 'આઉય" આ જાતિ-પ્રધાન નિર્દેશ છે. તેથી અહીં બહુવચન સમજવું. ચાર આયુષ્યોની મૂળપ્રકૃતિ આયુષ્ય કર્મ જ છે. છતાં આ ચાર આયુષ્યકર્મરૂપ ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં પરસ્પર સંક્રમણ થતું નથી. એજ પ્રમાણે દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય આ બન્ને મોહનીયકર્મની

पुण्यपापरूपतया सङ्कीर्णस्वभावं कर्म बध्नाति, नापीतरदितररूपतां नयतीति । सम्यक्त्वं मिथ्यात्वे सङ्क्रमय्य मिथ्यात्वरूपतां नयतीत्युक्तं, ततः संक्रमविधिः संक्षेपतो दर्शयति-"मोत्तूण आउयं खलु दंसणमोहं चरित्तमोहं च । सेसाणं पयडीणं उत्तरविहिसंकमो भज्जो ॥" इह ज्ञानावरणादिमूलप्रकृतीनामन्योऽन्यं संक्रमः कदापि न भवत्येव, उत्तरप्रकृतीनां तु निजनिजमूलप्रकृत्यभिन्नानां परस्परं सङ्क्रमो भवति, तत्र चायं विधिः-"मोत्तूण आउयं" इत्यादि, 'आउयं' इति जातिप्रधानो निर्देश इति बहुवचनमत्र द्रष्टव्यं चत्वार्यायूंषि मुक्त्वेति एकस्या आयुर्लक्षणाया निजमूलप्रकृतेरभिन्नानामपि चतुर्णामायुषामन्योन्यं संक्रमो न भवतीति तद्वर्जनम् । तथा दर्शनमोहं चारित्रमोहं च मुक्त्वा एकस्या मोहनीयलक्षणायाः स्वमूलप्रकृतेरभिन्नयोरपि दर्शनमोहचारित्रमोहयोरन्योन्यं सङ्क्रमो न भवतीति अर्थः । उक्तशेषाणां तु प्रकृतीनां कथंभूतानामित्याह-'उत्तर' त्ति विधयो भेदाः उत्तरे च ते विधयश्चोत्तरविधय उत्तरभेदास्तद्भूतानां उत्तरप्रकृतिरूपाणामिति तात्पर्यं, किमित्याह-सङ्क्रमो भाज्यो भजनीयः । भजना तावदेवं द्रष्टव्या, याः किल ज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरणनवककषायषोडशकमिथ्यात्वभयजुगुप्सातैजसकार्मणवर्णादिचतुष्कागुरुलघूपघातनिर्माणान्तरायपञ्चकलक्षणाः सप्तचत्वारिंशत् ध्रुवबन्धिन्य उत्तरप्रकृतयस्तासां निजैकमूलप्रकृत्यभिन्नानामन्योन्यं सङ्क्रमः सदैव भवति, तद्यथा-ज्ञानावरणपञ्चकान्तर्वर्तिनि मतिज्ञानावरणे श्रुतज्ञानावरणादीनि, तेष्वपि मतिज्ञानावरणं सङ्क्रामतीत्यादि, यास्तु शेषा अध्रुवबन्धिन्यस्तासां निजैकमूलप्रकृत्यभेदवर्त्तिनीनामपि बध्यमानायामबध्यमानाः सङ्क्रामन्ति, न त्वबध्यमानायां बध्यमानाः, यथा साते बध्यमानेऽसातमबध्यमानं सङ्क्रामति न तु बध्यमानमबध्यमाने इत्यादि वाच्यमित्येष प्रकृतिसङ्क्रमे विधिः । शेषस्तु प्रदेशादिसङ्क्रमविधिः मूलप्रकृत्यभिन्नासु वेद्यमानासु सङ्क्रमो भवतीत्यादि स्थानान्तरादवसेयइति । अलं प्रसङ्गेनेति । ननु मिश्रयोगा-

ઉત્તરપ્રકૃતિરૂપ હોવા છતાં બન્નેમાં પરસ્પર સંક્રમ નથી. તેથી આ બન્નેમાં સંક્રમણનું વર્જન કર્યું. આ સિવાયની મૂળપ્રકૃતિઓની ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં સંક્રમ વિકલ્પે છે. જ્ઞાનાવરણીયની ૫ દર્શનાવરણની ૯ કષાય મોહનીયની ૧૬ મિથ્યાત્વની ૧ ભય-જુગુપ્સા-૨ તૈજસકાર્મણ શરીર ૨. વર્ણ-ગંધ વગેરે ૪ અગુરૂલઘુ ઉપઘાત અને નિર્માણ-૩. અને અંતરાય ૫ = ૪૭ આટલી પ્રકૃતિઓ ધ્રુવબંધી છે. (જે ગુણ સ્થાનકે જે-જે પ્રકૃતિઓનો બંધ વિચ્છેદ થાય છે, તે ગુણસ્થાનક સુધી સતત બંધાતી તે તે પ્રકૃતિઓ ધ્રુવબંધિની કહેવાય.) આ ધ્રુવબંધિની પ્રકૃતિઓમાં એક મૂળપ્રકૃતિની ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં પરસ્પર સંક્રમ હંમેશા થાય છે. જેમકે જ્ઞાનાવરણીય પંચકમાં સમાવેશ પામતી મતિજ્ઞાનાવરણપ્રકૃતિમાં શ્રુતજ્ઞાનાવરણવગેરે ચાર પ્રકૃતિઓનો અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણવગેરે ચારમાં મતિજ્ઞાનાવરણનો સતત સંક્રમ થયા કરે છે. બાકીની અધ્રુવબંધિની પ્રકૃતિઓમાં સમાનમૂળ પ્રકૃતિવાળી ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં જે સમયે જે પ્રકૃતિ બંધાતી હોય, તેમાં તે સમયે બીજી ન બંધાતી પ્રકૃતિનું સંક્રમણ થાય. પણ એક નહિ બંધાતી પ્રકૃતિમાં બીજી બંધાતી પ્રકૃતિનું કે નહિ બંધાતી પ્રકૃતિનું સંક્રમણ થતું નથી. જેમકે બંધાતી સાતવેદનીય પ્રકૃતિમાં, નહિ બંધાતી અસાતવેદનીયનું સંક્રમણ થાય. પરંતુ નહિ બંધાતી અસાતવેદનીયમાં બંધાતી સાતવેદનીયનું સંક્રમણ ન થાય. ઈત્યાદિ પ્રકૃતિસંક્રમ વિધિ છે. શેષ પ્રદેશવગેરેની સંક્રમવિધિમાં પણ મૂળપ્રકૃતિથી અભિન્ન વેદાતી ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં સંક્રમણ થાય, ઇત્યાદિ વિગત બીજા ગ્રંથોમાંથી મેળવી લેવી. અહીં વિસ્તારથી સર્યું. શંકા :-મિશ્રયોગના અભાવમાં મિશ્રપ્રકૃતિના બંધની આપત્તિ ભલે ન હો, તો પણ દ્રવ્યના આશ્રયથી વાસ્તવમાં ધ્રુવબંધિની પાપપ્રકૃતિઓના બંધરૂપ ફળ તો અવશ્ય છે જ. **સમાધાન :-** ધ્રુવબંધિની પ્રકૃતિઓ ધ્રુવબંધી હોવાથી જ ધ્રુવબંધિની

ध्यवसायाभावान्माभून् मिश्रप्रकृतिबन्धापत्तिस्तथापि द्रव्याश्रयादन्ततो ध्रुवबन्धित्वादमपि फलमवर्जनीयमिति चेत्? न, ध्रुवबन्धित्वादेव तस्याः तत्प्रत्ययत्वादन्यथातिप्रसङ्गाद्ग्रहणसमय एव गुणाश्रयाभ्यां कर्मणि शुभत्वस्याशुभत्वस्य रसाद्यपेक्षया जननाच्च, तदाह-"अविसिट्ठं चिय तं सो, परिणामासयसभावओ खिप्पं । कुरुते सुभमसुभं वा गहणे जीवो जहाहारं" ॥ परिणामो जीवस्याध्यवसायस्तद्वशाज्जीवो ग्रहणसमय एव कर्मणः शुभत्वमशुभत्वं वा जनयति, आश्रयः कर्मणो जीवस्तस्य स कोऽपि स्वभावो येन शुभाशुभान्यतरत्वेन परिणमयन्नेव कर्म गृह्णाति, तथा शुभाशुभत्वयोः आश्रयः कर्म, तस्यापि स कोऽपि स्वभावः येन शुभाशुभपरिणामान्वितेन जीवेन गृह्यमाणमेवैतद्रूपतया परिणमति उपलक्षणमेतत्प्रदेशाल्पबहुभागवैचित्र्यादेः, उक्तं च कर्मप्रकृतिसङ्ग्रहण्यां "गहणसमयम्मि जीवो उप्पाएई गुणे सपच्चयओ । सव्वजियाणंतगुणे कम्मपएसेसु सव्वेसु" ॥ आउयभागो थोवो (इत्यादि) परिणामासय वसओ धेणुए जह पओ विसमहिस्स । तुल्लोवि तदाहारो तह पुण्णापुण्णपरिणामो । जह वेगसरीरंमिवि सारासारपरिणामयामेति । अविसिट्ठो आहारो तह कम्म सुहासुहविभागोत्ति ॥ ९० ॥

તરીકે જ બંધાય છે. અર્થાત્ એ પ્રકૃતિના બંધમાં યોગ કે ક્રિયા પ્રધાન કારણ નથી, પરંતુ તે તે ગુણસ્થાનક સુધી અવશ્ય બંધાવાનો તેઓનો સ્વભાવ જ કારણ છે. જો તેઓના બંધમાં દ્રવ્યસ્તવ વગેરેને કારણ માનશો, તો ભાવજિનને કરાતા ભાવપૂર્વક વંદનને પણ તેમાં કારણ માનવું પડશે. કેમકે તે પણ તે વખતે ધ્રુવબંધિની પ્રકૃતિઓ બંધાતી હોય છે. આ અતિપ્રસંગ છે.

[કર્મવૈચિત્ર્યમાં જીવ-કર્મનો સ્વભાવ કારણ]

વળી કર્મના દલિકોને ગ્રહણ કરવાના સમયે જ ગુણ અને આશ્રયથી કર્મમાં રસ વગેરેની અપેક્ષાએ શુભપણું કે અશુભપણું ઉત્પન્ન કરાય છે. આ જ વાત કહે છે. "અવિશિષ્ટ તે કર્મને તે જીવ પરિણામ, આશ્રય અને સ્વભાવથી શીઘ્ર ગ્રહણકાળે જ શુભ કે અશુભ કરે છે. જેમ કે આહારને." (ગા. ૧૯૪૩) પરિણામ = જીવનો અધ્યવસાય. આ પરિણામના વશથી જીવ ગ્રહણ સમયે જ કર્મમાં શુભપણું કે અશુભપણું ઉત્પન્ન કરે છે. કર્મનો આશ્રય જીવ છે. તે જીવનો એવો જ કોઇક અચિંત્ય સ્વભાવ છે કે, જેનાથી કર્મને શુભ કે અશુભરૂપે પરિણામ પમાડતો પમાડતો જ ગ્રહણ કરે છે. તે જ પ્રમાણે શુભપણા અને અશુભપણાનો આશ્રય કર્મ છે. આ કર્મનો પણ એવો સ્વભાવ છે કે, શુભાશુભપરિણામવાળા જીવથી ગ્રહણ કરાતા તે કર્મો શુભાશુભરૂપે જ પરિણામ પામે છે. પ્રદેશઅલ્પબહુત્વ વગેરે બીજી અનેક વિચિત્રતાઓનું આ ઉપલક્ષણ માત્ર છે. કર્મપ્રકૃતિ સંગ્રહણીમાં કહ્યું છે કે "જીવ ગ્રહણસમયે સ્વપ્રત્યયથી જ (પોતાના યોગનિમિત્તથી જ) સર્વ કર્મપ્રદેશોમાં સર્વજીવોથી અનન્તગુણ રસ અવિભાગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ॥૧॥

(ગ્રહણ કરેલા કર્મપુદ્ગળોની વહેંચણીમાં આયુષ્યકર્મને સૌથી અલ્પભાગ મળે છે. તેના કરતાં નામ અને ગોત્રને અધિક અને પરસ્પર તુલ્ય. તેના કરતાં જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ અને અંતરાયને અધિક મળે છે. પરસ્પર તુલ્ય મળે છે. તેના કરતાં મોહનીયને અને તેના કરતાં વેદનીયને વિશેષાધિક ભાગ મળે છે.) "પરિણામ અને આશ્રયના વશથી (કર્મમાં શુભાશુભપણું પ્રગટે છે.) તેમાં દૃષ્ટાંત તુલ્ય પણ આહાર ગાયને દુધરૂપે અને સાપને વિષરૂપે પરિણામ પામે છે. તે જ પ્રમાણે પુણ્ય અને પાપ પરિણામ સમજવા." (વિશેષા ગા. ૧૯૪૪) "અથવા જેમ એક

ननु न्यायस्तावन्मुग्धानां कूटपाशप्राय इत्यभिन्नसूत्रादेशेन श्राद्धानां मिश्रपक्ष एवेति पश्यन्तः तदधिकृतद्रव्यस्तवस्य मिश्रत्वं रोचयाम इति चेत् ? अहो दुराशय ! सिद्धान्ततात्पर्यपरिज्ञानमनुपासितगुरुकुलस्य तव कथङ्कारं संभवति ? तत्र हि व्यवहारनयादेशेन बन्धानौपयिकं पक्षत्रयोपवर्णनं कृतं, सङ्ग्रहनयादेशेन तु फलापेक्षया द्वैविध्यमेवेति पूजापौषधयोः को वा विशेषः ? श्राद्धानां मिश्रपक्षस्येत्यभिप्रायवानाह—

सिद्धान्ते परिभाषितो हि गृहिणां मिश्रत्वपक्षस्ततो
बन्धानौपयिको विरत्यविरतिस्थानान्वयोत्प्रेक्षया ।
अन्तर्भावित एव सोऽपि पुरतो धर्मे फलापेक्षया
पूजापौषधतुल्यताऽस्य किमु न व्यक्ता विशेषेक्षिणाम् ॥९१॥

[दंडान्वयः-ततः सिद्धान्ते गृहिणां विरत्यविरतिस्थानान्वयोत्प्रेक्षया बन्धानौपयिको मिश्रत्वपक्षो हि परिभाषितः । सोऽपि पुरतः फलापेक्षया धर्मे एव अन्तर्भावितः । अस्य किमु पूजापौषधतुल्यता विशेषेक्षिणां न व्यक्ता ?]

'सिद्धान्त' इति । सिद्धान्ते सूत्रकृदाख्ये हि निश्चितं ततो मिश्रत्वपक्षो बन्धानौपयिकः=बन्धाननगुणः विरत्यविरतिस्थानयोर्योऽन्वयोऽनुगमः, तदपेक्षया स्वरूपमात्रेण इति यावत्, परिभाषितः=सङ्केतितः सोऽपि परिभाषितमिश्रपक्षोऽपि पुरतो=अग्रे फलापेक्षया धर्मेऽन्तर्भावितः ।

જ શરીરમાં એકરૂપ પણ આહાર સાર અને અસાર રૂપે (રસ અને મળરૂપે) પરિણામ પામે છે, તે જ પ્રમાણે કર્મના શુભ-અશુભ વિભાગ સમજવા." (ગા. ૧૯૪૫)

[કર્મબંધહેતુક મિશ્રપક્ષનો અભાવ]

શંકા :- મુગ્ધ જીવો માટે ન્યાયની ચર્ચા તો ભારે જાળ સમાન છે. તેથી એ વાતને છોડી અભિન્ન નયવિભાગ વિનાના સૂત્રઆદેશથી શ્રાવકોને મિશ્રપક્ષ જ છે.' એમ જોનારા અમે તો શ્રાવકથી કરાતો દ્રવ્યસ્તવ મિશ્રરૂપ છે.' એમ જ પસંદ કરીએ છીએ.

સમાધાન :- દુઃખે કરીને સમજી શકાય તેવા સિદ્ધાંતના જ્ઞાનને તમે નહિ સમજી શકો. કેમકે આ જ્ઞાન તો ગુરુકુલવાસની ઉપાસનાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. તે સૂત્રમાં જે ત્રણ પક્ષનું વર્ણન કર્યું છે, તે વ્યવહારની અપેક્ષાએ છે. અને કર્મબંધમાં ઉપાયભૂત નથી. અને સંગ્રહનયના આદેશથી તો ફળની અપેક્ષાએ બે જ પક્ષ બતાવ્યા છે. તેથી જો શ્રાવકને મિશ્રપક્ષ હોય, તો શ્રાવકે કરેલી પૂજા અને શ્રાવકે કરેલા પૌષધ એ બેમાં શો ફેર છે ? એનો વિચાર કરો. આ વાત દર્શાવતા કહે છે.

શ્લોકાર્થ :- તેથી સિદ્ધાંતમાં ગૃહસ્થોના વિરતિઅવિરતિ સ્થાનના અન્વયની ઉત્પ્રેક્ષાથી બંધમાં અકારણભૂત મિશ્રત્વપક્ષની પરિભાષા કરી છે. પણ આગળ જતાં એ જ પક્ષનો ફળની અપેક્ષાથી ધર્મમાં જ અંતર્ભાવ કર્યો છે. વિશેષદર્શીઓને આની (=ગૃહસ્થની) પૂજા અને પૌષધમાં સમાનતા શું દેખાતી નથી ?

'સૂત્રકૃતાંગ' નામના આગમમાં વિરતિ અને અવિરતિ સ્થાનનો અનુગમની

ततोऽस्य गृहिणः विशेषेक्षिणां=विशेषदर्शिनां पूजापौषधयोस्तुल्यता किमु न व्यक्ता? अपि तु व्यक्ता एव !

वाग्व्यवहारतो मिश्रपक्षस्य निश्चयतश्च धर्मत्वस्य सूत्रकृते हि पक्षत्रयव्याख्यानावसरे– "अदुत्तरं च णं पुरिसविजयंविभंगमाइक्खिस्सामि, इह खलु नाणापन्नाणं नाणाछंदाणं नाणासीलाणं नाणादिट्ठीणं नाणारूईणं नाणारंभाणं नाणाज्झवसायसंजुत्ताणं नाणाविहपावसुअज्झयणं एवं भवइ, तं० भोमं उप्पायं" इत्यादिना पापश्रुताध्ययनेनान्नाद्यर्थं तत्प्रतियोगेण वा सुरकिल्बिषादिभावनयातल्लोकोत्पादेन ततश्च्युतस्यैडमूकादिभावोत्पादेन, गृहिणां चात्मस्वजनाद्यर्थं चतुर्दशभिरसदनुष्ठानैस्तथाहि– कश्चिदकार्याध्यवसायेनानुगच्छतीत्यनुगामुको भवति, तं गच्छन्तमनुगच्छतीत्यर्थः ॥१॥ अथवा तस्यापकारावसरापेक्ष्युपचारको भवति, ॥२॥, अथवा तस्य प्रतिपथिको भवति–प्रतिपथं संमुखीनमागच्छति ॥३॥ अथवा स्वजनाद्यर्थं सन्धिच्छेदको भवति–खात्रखननादिकर्त्ता भवतीत्यर्थः ॥४॥ अथवा घुर्घुरादिना ग्रन्थिच्छेदकभावं प्रतिपद्यते ॥५॥ अथवौरभ्रैर्मेषैश्चरतीत्यौरभ्रिकः ॥६॥ अथवा शौकरिको भवति ॥७॥ अथवा शकुनिभिश्चरति शाकुनिकः ॥८॥ अथवा वागुरया मृगादिबन्धनरज्ज्वाचरति वागुरिकः ॥९॥ अथवा मत्स्यैश्चरति मात्स्यिकः ॥१०॥ अथवा गोपालकभावं प्रतिपद्यते ॥११॥ अथवा गोघातकः स्यात् ॥१२॥ अथवा श्वभिश्चरति शौवनिकः

અપેક્ષાએ અર્થાત્ સ્વરૂપમાત્રથી ગૃહસ્થને મિશ્રપક્ષને સંકેત કર્યો છે. અને વિશેષદર્શી તે ગૃહસ્થની પૂજા અને પૌષધમાં સમાનતા જ જુએ છે.

[અધર્મપક્ષનું સ્વરૂપ]

'માત્ર વચનવ્યવહારથી કહેવાતો મિશ્રપક્ષ પણ નિશ્ચયથી તો ધર્મરૂપ જ છે.' એમ સૂત્રકૃતાંગમાં ત્રણ પક્ષનું વિવેચન કરતી વખતે બતાવ્યું છે. સૂત્રકૃતાંગનો પાઠ આ પ્રમાણે છે—

હવે પુરુષોની અન્વેષણા સંબંધી વિભંગ = જ્ઞાનવિશેષનું પ્રતિપાદન કરે છે. "જુદી-જુદી પ્રજ્ઞાવાળા, જુદા–જુદા અભિપ્રાયવાળા, જુદા–જુદા સ્વભાવવાળા, જુદી–જુદી દૃષ્ટિવાળા, જુદી-જુદી રુચિવાળા, ભિન્ન-ભિન્ન આરંભવાળા અને અલગ–અલગ અધ્યવસાયથી સહિતના જીવોના જુદા જુદા પ્રકારના પાપશ્રુતો આ પ્રકારના છે. તે આ પ્રમાણે–ભૌમ=ભૂમિ સંબંધી ભૂકંપવગેરે ઉત્પાતવગેરે" (દ્વિ. શ્રુત. ૨ અધ્યયન) આ પ્રમાણે આહાર વગેરે હેતુથી પાપશ્રુત ભણીને અથવા પાપશ્રુતના પ્રતિયોગથી (= પ્રયોગથી) કિલ્બિષ દેવ વગેરેની ભાવના થાય છે. આ ભાવનાથી કિલ્બિષ (= ચંડાળકોટિના) દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. અને પછી ત્યાંથી ચ્યવીને એડમૂક (= બકરા જેવા મૂંગાપણું) વગેરે ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. અને ગૃહસ્થો આત્મા સ્વજનવગેરે માટે ચૌદ પ્રકારના અશુભ અનુષ્ઠાનો કરે છે. તે આ પ્રમાણે (૧) કોઇક અકાર્યના અધ્યવસાયથી અનુગમ કરે છે અર્થાત્ પથિકવગેરેને લુંટવાવગેરે આશયથી અનુસરે છે. (૨) અથવા તેના અપકારના અવસરને અપેક્ષીને જ ઉપચારક (સહાયક) બને છે. (૩) અથવા તેનો પ્રતિપથિક (=વિરોધી) સામે થનારો બને છે. =ધનિકવગેરેના માર્ગમાં સામે ઉભો રહી લૂંટવાના ધંધા કરે છે. અથવા (૪) સ્વજન વગેરેને માટે

शुनां परिपालको भवतीत्यर्थः अथवा 'सोवणियंतियभावं' ति श्वभिः पापर्द्धिं कुर्वन् मृगादीनामन्तं करोतीत्यर्थः ॥१३॥ इति, अत्यसहनतया सापराधगृहपतिक्षेत्रदाहादिना तत्संबन्धयुष्ट्राद्यङ्गच्छेदादिना तच्छालादाहादिना तत्संबंधिकुण्डलाद्यपहारेण, वा पाखण्डिकोपरि क्रोधेन तदुपकरणापहारतद्दाननिषेधादिना निर्निमित्तमेव गृहपतिक्षेत्रदाहादिनाभिग्रहिकमिथ्यादृष्टितयापशकुनधिया श्रमणानां दर्शनपथापसरणेन तद्दृष्टावसरास्फालनेन च पुटिकादानेनेत्यर्थः परुषवचःप्रहारैः परेषां शोकाद्युत्पादनादिना महारंभादिना भोगोपभोगैर्भवाश्लाघया चैश्वर्यानुभवनेन महातृष्णावतामधर्मपक्ष उक्त उपसंहृतश्च,

"एस टाणे अणारिए अकेवले अपडिपुन्ने अणेयाउए असंसुद्धे असल्लगत्तणे असिद्धिमग्गे अमुत्तिमग्गे अणिव्वाणमग्गे अणिज्जाणमग्गे असव्वदुक्खप्पहीणमग्गे एगंतमिच्छे असाहु एस खलु पढमस्स ठाणस्स अहम्मपक्खस्स विभंगे एवमाहिए" त्ति,–अदः स्थानमनार्यमनाचीर्णत्वान्नास्ति केवलं यत्रेत्यकेवलं अशुद्धमित्यर्थः

સન્ધિછેદક=ખાતર પાડવા વગેરે દ્વારા ચોરી કરનારો થાય છે. (૫) અથવા ઘુઘુંરવગેરેથી ગ્રંથિછેદક (=ખિસ્સાકાતરુ વગેરે) બને છે. (૬) ઘેટાંઓના પાલનથી આજીવિકા ચલાવનારો આરભ્રિક (=ભરવાડ જેવો) બને છે. (૭) અથવા કસાઈ બને છે. (૮) અથવા પક્ષીઓ દ્વારા ગુજરાન ચલાવનાર શાકુનિક=પક્ષીઓના માંસથી પેટ ભરનારો બને છે. (૯) અથવા હરણ વગેરેને પકડવાની જાળ દોરી વગેરેથી જીવન ગુજારા કરનારા વાગુરિક=પારધીના પાત્રને ભજવે છે. (૧૦) અથવા માછીમાર બને છે (૧૧) અથવા ગોવાળીઓ બને છે. (૧૨) અથવા ગાયોનો હિંસક બને છે. (૧૩) અથવા કૂતરાઓથી ગુજરાન કરે છે. અથવા કૂતરાઓ વડે શિકાર કરીને હરણ વગેરેનો ઘાતક બને છે. (૧૪) અથવા ક્રૂર કુતરાઓને સંગ્રહ કરે છે... અને પ્રત્યંત ગામોમાં વસે છે. તથા અત્યંત અસહિષ્ણુ હોવાથી અલ્પ અન્યાય આદિ કારણોથી ગૃહપતિ (=માલિક) વગેરેના ખેતરોને બાળી નાખે છે. અથવા તેના ઊંટ વગેરેના અંગ છેદી નાખે છે. અથવા તેના ઘર કોઠાર વગેરેને અગ્નિ ચાંપે છે. અથવા તેના કુંડળ વગેરેની ચોરી કરે છે. તથા વ્રતધારી તાપસવગેરેપર ગુસ્સે ભરાઇને તેના ઉપકરણો ચોરી જાય, અને તેમને દાન આપવાનો નિષેધવગેરે કરે. તથા વગર કારણે ગૃહપતિના ખેતરને બાળી નાખવા વગેરે કરે તથા આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વી હોવાથી અપશુકનની બુદ્ધિથી સાધુઓને આંખના માર્ગમાંથી દૂર હડસેલે, અને દેખાઈ જાય તો પ્રહાર કરે. તથા કર્કશ વચનોના પ્રહારથી બીજાઓને શોક વગેરે ઉત્પન્ન કરાવે. તથા મહારંભ વગેરે કરીને ભોગોપભોગથી જનિત અપ્રશંસનીય ઐશ્વર્યને અનુભવનારા મહાતૃષ્ણાવાળા=મોટી ઇચ્છાવાળા ઉપરોક્ત કાર્યકારી જીવોનો અધર્મપક્ષ કહ્યો છે. ઉપસંહારમાં કહે છે–"આ સ્થાન (૧) અનાર્ય છે, (૨) અકેવલ છે, (૩) અપ્રતિપૂર્ણ છે, (૪) અનૈયાયિક છે, (૫) અસંશુદ્ધ છે, (૬) અસલ્લગત્વ છે, (૭) સિદ્ધિનો માર્ગ નથી. (૮) મુક્તિનો માર્ગ નથી, (૯) નિર્યાણનો માર્ગ નથી, (૧૦) નિર્વાણનો માર્ગ નથી, (૧૧) સર્વદુઃખનો નાશ કરવાનો માર્ગ નથી, (૧૨) એકાંતે મિથ્યા છે. (૧૩) અસાધુ છે. આ પ્રમાણે અધર્મપક્ષરૂપ પ્રથમપક્ષનો વિકલ્પ કહ્યો છે." (દ્વિ. શ્રુત. ૨ અધ્યયન)

अपरिपूर्णं सद्गुणविरहात्तुच्छं अनैयायिकमसन्न्याययुक्तिकं असल्लगत्वमिन्द्रियासंवरणरूपं, 'रगिलगिसंवरणे' इति धातोः, शोभनो लगः सल्लगस्तद्भावस्तत्त्वं नास्ति स यत्रेति व्युत्पत्तेः यद्वा शल्यं गायति कथयति इति शल्यगं तद्भावस्तत्त्वं नास्ति तद् यत्र तदशल्यगत्वं, सिद्धिः स्थानविशेषः, मुक्तिरशेषकर्मप्रक्षयः, निर्याणं निःशेषतया भवपरित्यागेन यानं, निर्वाणमात्मस्वास्थ्यापत्तिः, सर्वदुःखस्य प्रक्षीणं प्रक्षयस्तन्मार्गाभावादसिद्धिमार्गादिपदानि व्याख्येयानि । कुत एवमित्यत आह 'एगंत', इत्यादि एकान्तेनैव तत्स्थानं यतो मिथ्याभूतं मिथ्यात्वोपहतबुद्धिस्वामिकत्वात् अतएवासाध्वसद्वृत्तत्वात्, तदयं प्रथमस्य स्थानस्य अधर्मपाक्षिकस्य पापोपादानभूतस्य विभंगो विशेषस्वरूपमिति यावत् एवमाहृतः एवमुपदर्शितः,

धर्मपक्षस्तु एवमतिदिष्टः 'अहावरे दोच्चस्स ठाणस्स धम्मपक्खस्स विभङ्गे एवमाहिज्जइ, इह खलु पाईणं वा पडीणं वा उदीणं वा दाहिणं वा संतेगइया मणुस्सा भवंति तं. आरिया वेगे अणारिया वेगे, उच्चागोया वेगे नीयागोया वेगे, कायमंता वेगे हस्समंता वेगे, सुवन्ना वेगे दुवन्ना वेगे, सुरूवा वेगे दुरूवा वेगे, तेसिं च णं खेत्तवत्थूणि परिग्गहिआणि भवंति' ऐसो आलावगो जहा पुंडरीए तहा णेयव्वो तेणेव अभिलावेणं जाव सव्वओवसंता सव्वत्ताए पडिनिव्वुडत्तिबेमि । एस ठाणे आरिए केवले जाव सव्वदुक्खप्पहीणमग्गे एगंतसम्मे साहू दोच्चस्स ठाणस्स धम्मपक्खस्स विभंगे एवमाहिएत्ति ।

ટીકાર્થ :– આ સ્થાન (૧) અનાચરણીય હોવાથી અનાર્ય છે. (૨) કેવળ = શુદ્ધિ વિનાનો = અશુદ્ધ છે. (૩) અપરિપૂર્ણ = સદ્‌ગુણથી રહિત હોવાથી તુચ્છ છે. (૪) અસતૃન્યાય=અન્યાયથી યુક્ત છે. (૫) ઇંદ્રિયના અસંવરણરૂપ અસલ્લગપણું; અહીં 'રગિ લગિ સંવરણે' આ ધાતુથી 'શોભન લગ = સલ્લગ' એવી વ્યુત્પત્તિ છે પછી 'ભાવ' અર્થમાં 'ત્વ' પ્રત્યય લાગી 'સલ્લગપણું જ્યાં નથી' એવો બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અથવા અશલ્યગત્વ. શલ્ય (=દોષો) ને ગાય છે=કહે છે. તે શલ્યગ. આ શલ્યગપણું જ્યાં નથી તે અશલ્યગત્વ. (૬) સિદ્ધિ–સિદ્ધશિલારૂપ સ્થાનવિશેષ. (૭) મુક્તિ= સઘળાં કર્મનો નાશ. (૮) નિર્યાણ=સંપૂર્ણપણે ભવ (=સંસાર)નો ત્યાગ કરી મોક્ષ તરફ ગમન કરવું (૯) નિર્વાણ=આત્માના સ્વાસ્થ્યની પ્રાપ્તિ. (૧૦) સર્વદુઃખોનો પ્રક્ષય. સિદ્ધિના માર્ગવગેરેરૂપ ન હોવાથી આ (=પ્રથમપક્ષ) અસિદ્ધિમાર્ગવગેરે રૂપ છે.

આ પ્રમાણે કેમ છે? એ બતાવતાં કહે છે. "एगंत" ઇત્યાદિ. આ અધર્મસ્થાન મિથ્યાત્વથી હણાયેલી બુદ્ધિવાળાનું સ્થાન છે. અને તેથી જ અસદ્ આચરણવાળું છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ સ્થાનભૂત અને પાપના ઉપાદાનભૂત અધર્મપાક્ષિકપક્ષનો વિભંગ (=વિશેષ સ્વરૂપ) દર્શાવ્યો.

[ધર્મપક્ષનું સ્વરૂપ]

ધર્મપક્ષનો અતિદેશ આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે. "હવે બીજા ધર્મપક્ષનો વિભંગ (=વિશેષરૂપ) આ પ્રમાણે કહ્યો છે–અહીં પૂર્વમાં, પશ્ચિમમાં, ઉત્તરમાં કે દક્ષિણમાં કેટલાક મનુષ્યો છે. તે આ પ્રમાણે–આર્યો હોય છે. અથવા અનાર્ય હોય છે. ઊંચગોત્રવાળા હોય છે, અથવા નીચગોત્રવાળા હોય છે. કેટલાક મહાકાય હોય છે, તો કેટલાક વામન

तृतीयस्थानमधिकृत्यैवं सूत्रं प्रववृत्ते–"अहावरे तच्चस्स ठाणस्स मीसगस्स विभंगे एवमाहिज्जइ, जे इमे भवंति, आरण्णिया, आवसहिया, गामणियंतिया, कण्हुईरहस्सिया. जाव ते तओ विप्पमुच्चमाणा भुज्जो एलमूयत्ताए, तमूयत्ताए पच्चायंति, एसठाणे अणारिए; अकेवले जाव असव्वदुक्खप्पहीणमग्गे, एगंतमिच्छे, असाहू एस खलु तच्चस्स ठाणस्स मीसगस्स विभंगे एवमाहिए" त्ति ॥ अत्र व्याख्या–सांप्रतं धर्माधर्मयुक्तं तृतीयस्थानमाश्रित्याह–'अहावरे' इत्यादि, अथापरस्तृतीयस्थानस्य मिश्रकाख्यस्य विभङ्गो–विभागः–स्वरूपमाख्यायते, अत्र चाधर्मपक्षेण युक्तो धर्मपक्षो मिश्र इत्युच्यते । तत्राधर्मस्येह भूयिष्ठत्वादधर्मपक्ष एवायं द्रष्टव्यः । एतदुक्तं भवति–यद्यपि मिथ्यादृष्टयः काञ्चित्तथाप्रकारां प्राणातिपातादिनिवृत्तिं विदधति तथाप्याशयाशुद्धत्वादभिनवे पित्तोदये सति शर्करामिश्रक्षीरपानवदूषरप्रदेशवृष्टिवद्वा विवक्षितार्थासाधकत्वान्निरर्थकतामापद्यते, तथा मिथ्यात्वानुभावात् मिश्रपक्षोऽप्यधर्मपक्ष एवात्र गन्तव्य इत्येतदेव दर्शयितुमाह–'जे इमे भवंति' इत्यादि–ये इमेऽनन्तरमुच्यमानाः–अरण्ये चरन्तीत्यारण्यिकाः कन्दमूलफलाशिनस्तापसादयो, ये चावसथिका-आवसथः=गृहं, तेन चरन्तीत्यावसथिका गृहिणः, ते च कुतश्चित्पापस्थानान्निवृत्ता अपि प्रबलमिथ्यात्वोपहतबुद्धयस्ते यद्यप्युपवासादिना महता कायक्लेशेन देवगतयः केचन भवन्ति, तथापि ते आसुरीयेषु

હોય છે. કેટલાક ઉજજવળ કોમળ દેહવાળા હોય છે, તો કેટલાક શ્યામલ કર્કશ દેહવાળા હોય છે. કોઈક સુરૂપ હોય છે, અથવા કુરૂપ હોય છે. તેઓને ક્ષેત્રવસ્તુ પરિગૃહીત હોય છે. આ આલાપક **પુંડરીક અધ્યયનના** અભિલાપને તુલ્ય સમજવો. યાવત્ સર્વતઃ ઉપશાંત થયેલા તેઓ સર્વરૂપે પરિનિવૃત્ત થાય છે. એમ હું કહું છું. આ સ્થાન આર્ય છે. કેવળ છે. યાવત સઘલા દુઃખના ક્ષયનો માર્ગ છે. એકાંત સમ્યગ્ (=સુંદર) છે, સાધુ છે, બીજા સ્થાન ધર્મપક્ષનો વિભંગ આ પ્રમાણે છે.

[મિશ્રપક્ષનું સ્વરૂપ]

ત્રીજા સ્થાનને ઉદ્દેશી આ પ્રમાણે સૂત્ર પ્રવૃત્ત થયું છે "અથ ત્રીજા મિશ્રસ્થાનનો વિભંગ આ પ્રમાણે કહ્યો છે. જે આ આરણ્યિકો, આવસથિકો, ગામને છેવાડે રહેનારા તથા ક્યારેક રાજકીય બાબતોમાં રહસ્યવાળા હોય છે યાવત્ તેઓ ત્યાંથી ચ્યવીને ફરીથી એડમૂક તરીકે અથવા અંધરૂપે મનુષ્યલોકમાં પાછા આવે છે. આ સ્થાન અનાર્ય અકેવળ યાવત્ અસર્વદુઃખપ્રક્ષિણમાર્ગ છે. એકાંતે મિથ્યારૂપ છે, અસાધુ છે, આ પ્રમાણે ત્રીજા મિશ્ર સ્થાનનો વિભંગ કહ્યો છે. (સૂ. ૩૪) અહીં વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. હવે ધર્માધર્મયુક્ત ત્રીજા સ્થાનને આશ્રયી કહે છે. 'અહાવરે' ઇત્યાદિ, હવે અન્ય ત્રીજા સ્થાનના વિભાગનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. અહીં અધર્મપક્ષસહિતના ધર્મપક્ષને મિશ્ર કહ્યો છે. તેમાં પણ અધર્મપક્ષની પ્રચૂરતા હોવાથી વાસ્તવમાં આ અધર્મપક્ષ જ છે. આ તાત્પર્ય છે. જો કે મિથ્યાદષ્ટિ જીવો કાંઈક તેવા પ્રકારે પ્રાણાતિપાત = જીવહિંસા નથી કરતા. તો પણ મિથ્યાત્વના કારણે આશય (=મનના પરિણામો) અશુદ્ધ છે. તેથી જેમ નવું પિત્ત ઉછાળા મારતું હોય ત્યારે ખાંડવાળું દૂધ પીવું નિરર્થક છે, અથવા

स्थानेषु किल्बिषिकेषूत्पद्यन्ते, इत्यादि सर्वं पूर्वोक्तं भणनीयं यावत्ततश्च्युत्वा मनुष्यभवप्रत्याyाता एलमूकत्वेन तमोऽन्धतया जायन्ते, तदेवमेतत् स्थानमनार्यमकेवलमसंपूर्णमनैयायिकमित्यादि यावदेकान्तमिथ्याभूतं सर्वथैतदसाध्विति तृतीयस्थानस्य मिश्रकस्यायं विभङ्गो—विभागो—विभागस्वरूपमाख्यातमिति उक्तान्यधर्मधर्ममिश्रस्थानानि ॥

साम्प्रतं—तदाश्रिताः स्थानिनोऽभिधीयन्ते—यदि वा प्राक्तनमेवान्येन प्रकारेण विशेषिततरमुच्यते इति सङ्गत्याऽग्रिममालापत्रयं योजितं, तच्चेदं—"अहावरे पढमस्स ठाणस्स अहम्मपक्खस्स विभङ्गे एवमाहिज्जइ इह खलु पाईणं वा ४, संतेगइया मणुस्सा भवंति, गिहत्था, महिच्छा, महारंभा, महापरिग्गहा, अधम्मिया, अधम्माणुआ, अधम्मिट्ठा, अहम्मक्खाई, अहम्मप(वि)लोई, अधम्मपायजीविणो, अधम्मपलज्जणा, अधम्मसीलसमुदायारा अधम्मेणं चेव वित्तिं कप्पेमाणा विहरंति। हण, छिंद, भिंद, विगत्तगालोहिअपाणी, चंडा, रुद्दा, खुद्दा, साहस्सिआ, उक्कुंचणवंचणमायाणियडिकूडकवडसाईसंपओगबहुला, दुस्सीला, दुव्वया, दुप्पडिआणंदा, असाहू, सव्वाओ पाणाइवायाओ अप्पडिविरया जावज्जीवाए, जाव सव्वाओ परिग्गहाओ अप्पडिविरया जावज्जीवाए, सव्वाओ कोहाओ जाव मिच्छादंसणसल्लाओ अप्पडिविरया, सव्वाओ ण्हाणुम्मद्दणवन्नगगंधविलेवणसद्दफरिसरसरूवगंधमल्लालंकाराओ अप्पडिविरया जावज्जीवाए, सव्वाओ सगडरहजाणजुग्गगिल्लिथिल्लिसीयासंदमाणियासयणासणजाणवाहणभोगभोअणपवित्थरविहीओ अप्पडिविरया जावज्जीवाए, सव्वाओ कयविक्कयमासद्धमासरुवगसंववहाराओ अप्पडिविरया जावज्जीवाए सव्वाओ हिरण्णसुवण्णधणधण्णमणिमोत्तियसंखसिलापवालाओ अप्पडिविरया जावज्जीवाए, सव्वाओ कूडतुलकूडमाणाओ अप्पडिविरया जावज्जीवाए सव्वाओ आरंभसमारंभाओ अप्पडिविरया जावज्जीवाए, सव्वाओ करणकारावणाओ अप्पडिविरया जावज्जीवाए, सव्वाओ पयणपयावणाओ अप्पडिविरया जावज्जीवाए, सव्वाओ कुट्टणपिट्टणतज्जणता-

---

જેમ ઉખર ભૂમિમાં વરસાદનું પડવું અર્થહીન છે. તેમ જીવહિંસાનો એ ત્યાગ પણ વિવક્ષિત ધર્મની પ્રાપ્તિ વગેરે પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવામાં સફળ બનતો ન હોવાથી નિરર્થક જ છે. તેથી મિથ્યાત્વના પ્રભાવથી મિશ્રપક્ષ પણ અધર્મપક્ષ જ છે, તેમ સમજવું. આ બતાવવા જ કહે છે-'જે ઇમે ભવંતિ' વગેરે. આ અરણ્ય=વનમાં રહેતા કન્દમૂળફળ વગેરે આરોગનારા તાપસ વગેરે, તથા આવસથ=ઘરમાં રહેનારા ગૃહસ્થો વગેરે કોઇક પાપસ્થાનનું સેવન ન કરતાં હોય, તો પણ તેઓ પ્રબળ મિથ્યાત્વથી હણાયેલી બુદ્ધિવાળા છે. અને જો કે તેઓમાંથી કેટલાક ઉપવાસ વગેરે મોટા કાયકલેશથી દેવગતિ પામે છે. તો પણ તેઓ અસુર સંબંધી સ્થાનોમાં કિલ્બિષિકદેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. વગેરે પૂર્વોક્ત વિગત સમજવી. યાવત્ ત્યાંથી (કિલ્બિષિક દેવલોકમાંથી) ચ્યવી મનુષ્ય ભવમાં પાછા આવે છે, ત્યારે તેઓ બકરા તુલ્ય મૂંગા થાય છે. અને કર્મ તથા અજ્ઞાનતાના અંધકારમાં અંધ બનીને અટવાઇ છે. તેથી આ સ્થાન અનાર્ય છે, અકેવળ છે, સંપૂર્ણ નથી. નૈયાયિક નથી. વગેરે-યાવત્ એકાંતે મિથ્યારૂપ છે. સર્વથા અસુંદર છે. આ પ્રમાણે ત્રીજા મિશ્રસ્થાનના વિભાગનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે અધર્મ-ધર્મ અને મિશ્ર સ્થાનોનું સ્વરૂપ બતાવ્યું.

लणवहबंधपरिकिलेसाओ अप्पडिविरया जावज्जीवाए, जे आवन्ने तहप्पगारा सावज्जा, अबोहिआ, कम्मंता, परपाणपरिआवणकरा जे अणारिएहिं कज्जंति तओ अप्पडिविरया जावज्जीवाए, से जहाणामए केइ पुरिसे कलममसूरजाव. एवमेव ते इत्थकामेहिं मुच्छिया, गिद्धा, गढिया, अज्झोववन्ना, जाव वासाइं चउपंचमाइं वा, छद्दसमाइं वा, अप्पतरो वा भुज्जतरो वा कालं भुंजित्तु भोगभोगाइं पविसुइत्ता वेरायतणाइं संचिणित्ता बहूइं पावाइं कम्माइं उस्सणाइं, संभारकडेण कम्मणा से जहाणामए अयगोलेइवा, सेलगोलेइ वा, उदगंसि पक्खित्ते समाणे उदगतलमइवइत्ता अहे धरणितलपइट्ठाणे भवति, एवमेव तहप्पगारे पुरिसजाए वज्जबहुले, धूतबहुले, पंकबहुले, वेरबहुले, अप्पत्तियबहुले, दंभबहुले, णियडिबहुले, साइबहुले, अयसबहुले, उस्सण्णतसपाणघाती, कालमासे कालं किच्चा धरणितलमइवइत्ता अहे णरगतलमपइट्ठाणे भवन्ति । तेणं णरगा अंतो वट्टा, बाहिं चउरंसा, अहे खुरप्पसंठाणसंठिया, णिच्चंधगारतमसा, ववगयगहचंदसूरनक्खत्तजोइसपहा मेयवसामंसरूहिरपूयपडलचिक्खिल्ललित्ताणुलेवणतला-असुईवीसा परमदुब्भिगंधा, कण्हा अगणिवन्नाभा, कक्खडफासा, दुरहियासा, असुभा णरगा, असुभा णरगेसु वेदणाओ, नो चेव नरगेसु नेरइया णिद्दायंति वा पयलाइंति वा; सुइं वा; रतिं वा, धितिं वा, मतिं वा उवलंभंते, तेणं तत्थ उज्जलं विउलं पगाढं कडुअं कक्कसं चंडं

[અધાર્મિક મનુષ્યોનું જીવન]

હવે આ સ્થાનોને આશ્રયીને રહેલા સ્થાની (=જીવો) નું સ્વરૂપ કહેવાય છે. અથવા પૂર્વોક્ત સ્થાનોજ અન્ય પ્રકારે વધુ વિશેષરૂપે કહેવાય છે. આ સંગતિ (=પૂર્વ-ઉત્તર આલાપક વચ્ચેના યોગ્ય સંબંધ) થી હવે પછીના ત્રણ આલાપકો જોડેલા છે. તે આ પ્રમાણે–અથ પ્રથમ અધાર્મિક સ્થાનનો અન્ય (અન્યરૂપે) વિભાગ દર્શાવાય છે– અહીં પૂર્વવગેરે ચાર દિશામાં કેટલાક (નીચે મુજબના) મનુષ્યો હોય છે ગૃહસ્થ, મહાઇચ્છાવાળા, મહાઆરંભવાળા, મહાપરિગ્રહી, અધાર્મિક, અધર્મની અનુજ્ઞા કરનારા, અધર્મિષ્ઠ, અધર્મનું કથન કરનારા, અધર્મપ્રાયઃ જીવન જીવનારા, અધર્મને જ જોનારા, અધર્મમાં જ અત્યંત રક્ત, અધર્મના જ શીલ અને આચારોવાળા તથા અધર્મથી જ આજીવિકા ચલાવનાર હોય છે. આ લોકોના પાપ અનુષ્ઠાનો આ મુજબ છે ઉપરોક્તલોકો જીવોને દંડા વગેરેથી હણવું; કાન વગેરે છેદવા, શૂળ વગેરેથી ભેદવા, ચામડી ઉતારવી, વગેરે ક્રિયા કરે છે. અને તેથી લોહીથી ખરડાયેલા હાથવાળા હોય છે. તથા સ્વભાવથી ચંડ, નિર્ઘૃણ, ક્ષુદ્ર, અવિચારી કાર્ય કરનારા, ઉત્કુંચન(=શૂળ ઉપર ચડાવવા ઉંચે ચડાવવું,) વંચન(=ઠગવું) માયા, દંભ, કૂટ, કપટવગેરેમાં અત્યંત આસક્ત અને તેનાથી પ્રચૂર બનેલા, (અથવા ભેળસેળની પ્રવૃત્તિવાળા) તથા દુઃશીલ (=વિશ્વાસઘાતી) માંસભક્ષણ વગેરે દુષ્ટ વ્રતવાળા દુઃખાનુમેયા (=દારુણ સ્વભાવવાળા) દુઃખે કરીને આનંદ પમાડી શકાય (=ખુશ કરી શકાય) તેવા હોય છે. વળી આ લોકો યાવજ્જીવ સુધી પ્રાણાતિપાતથી નિવૃત્ત થતા નથી. યાવત્ સર્વ પરિગ્રહથી નિવૃત્ત થતા નથી. તેજ પ્રમાણે યાવજજીવ સર્વપ્રકારના ક્રોધથી માંડી મિથ્યાત્વશલ્ય સુધીના પાપસ્થાનોથી પણ અટકતાં નથી. વળી આ જીવો સર્વ પ્રકારના સ્નાન, ઉન્મર્દન,

दुक्खं दुग्गतिव्वं दुरहिआसं णेरइआ वेअणं पच्चणुभवमाणा विहरंति । से जहाणामए रुक्खे सिया पव्वयग्गे, जाए मूले छिन्ने अग्गे गरुए, जओ जिण्णं णिण्णं जतो विसमं, जतो दुग्गं ततो पवडति, एवामेव तहप्पगारे पुरिसजाए गब्भाओ गब्भं, जम्माओ जम्मं, माराओ मारं, णरगाओ णरगं, दुक्खाओ दुक्खं, दाहिणगामिए णेरइए कण्हपक्खिए, आगमिस्साणे दुल्लहबोहिए, आविभवइ, एस ठाणे अणारिए अकेवले जाव असव्वदुक्खप्पहीणमग्गे, एगंत-मिच्छे, असाहू पढमस्स ठाणस्स अहम्मपक्खस्स विभङ्गे एवमाहिए । अहावरे दोच्चस्स ठाणस्स धम्मपक्खस्स विभङ्गे एवमाहिज्जई इह खलु पाईणं वा ४ संतेगइआ मणुस्सा भवन्ति, तं.—अणारंभा, अप्परिग्गहा, धम्मिया, धम्माणुगा, धम्मिट्ठा, जाव धम्मेणं चेव वित्तिं कप्पेमाणा विहरंति । सुसीला, सुव्वया, सप्पडिआणंदा, सुसाहू. सव्वाओ पाणाइवायाओ पडिविरया जाव-ज्जीवाए; जाव जे आवन्ने तहप्पगारा सावज्जा, अबोहिआ, कम्मंता परपाणपरियावणकरा कज्जंति, तओवि पडिविरया जावज्जीवाए । से जहाणामए अणगारा भगवंतो ईरियासमिआ, भासासमिया, अणगारवण्णओ, जाव० सव्वगायपडिकम्मविप्पमुक्का चिट्ठंति, ते णं एएणं विहारेणं विहरमाणा बहूइं वासाइं सामण्णपरिआगं पाउणंति २ बहू २ अबाहंसि उप्पण्णंसि वा अणु-प्पण्णंसि वा बहूइं भत्ताइं पच्चक्खंति २ बहूइं भत्ताइं अणसणाए छेदेंति २ त्ता जस्सट्ठाए कीरई

વર્ણક(રૂપવિશેષ ઉત્પન્ન કરવામાં કારણભૂત ચૂર્ણ વિશેષ) વિલેપન, શબ્દ, સ્પર્શ રૂપ, રસ, ગન્ધ, ફૂલની માળા, અલંકારવગેરે મોહોત્પાદક વસ્તુઓથી પણ યાવજ્જીવ સુધી નિવૃત્ત થતા નથી. ગાડાં, રથવગેરે વાહન, પુરુષોએ ઉપાડેલા વાહન, બે પુરુષો ઉપાડે તેવી 'ડોલી', તથા બે ખચ્ચર વગેરે ઉપાડે તેવી થિલ્લિ=વાહનવિશેષ, તથા પાલખી વગેરે તથા વસ્ત્રઆદિના ભોગ આદિ પરિકરથી જાવજ્જીવ અનિવૃત્ત હોય છે. તથા સર્વ પ્રકારે ખરીદ વેચાણ દ્વારા તથા માષક અર્ધમાષક વગેરેરૂપ ધનથી થતા કરિયાણા વગેરેના વેપારમાંથી યાવજ્જીવ માટે નિવૃત્ત થતા નથી. તથા સર્વ પ્રકારના હિરણ્ય, સુવર્ણ, ધન, ધાન્ય, મણિ, મોતી શંખ, પ્રવાલ, વગેરેના પરિગ્રહથી યાવજ્જીવ નિવૃત્ત થતા નથી. તથા ખોટા તોલમાપથી અટકતા નથી. તથા સર્વતઃ ખેતી, પશુપાલનવગેરેના કરણ, કરાવણમાંથી યાવજ્જીવ માટે નિવૃત્ત થતા નથી. સર્વપ્રકારના પચન—પાચનમાંથી યાવજ્જીવ નિવૃત્ત થતા નથી. સર્વ પ્રકારના ખાંડણ, પીષણ, તર્જન, તાડન, વધ, બંધવગેરે પરિકલેશમાંથી યાવજ્જીવ નિવૃત્ત થતા નથી. તથા બીજા પણ આવા પ્રકારના અનેક સાવદ્ય કાર્યોમાં રક્ત અને બોધિના અભાવને કરવાવાળા, બીજાઓના પ્રાણને પીડા ઉપજાવનારા અને અનાર્ય કાર્યોમાંથી યાવજ્જીવને માટે નિવૃત્ત ન થનારા છે. યથાનામ કેટલાક ક્રૂર પુરુષો કલમ (ધાન્ય વિશેષ) મસૂર વગેરેના રાંધણ વગેરે ક્રિયામાં મિથ્યાદંડ પ્રવર્તાવે છે ઇત્યાદિ. આ જ પ્રમાણે તેઓ સ્ત્રીવિષયક કામમાં (=મૈથુન વગેરેમાં) મૂર્ચ્છિત થાય છે. ગૃદ્ધ થાય છે. ગ્રથિત બને છે. અધ્યુપપન્ન બને છે. (મૂર્ચ્છિત વગેરે શબ્દો કથંચિત્ સમાન અર્થવાળા અને કથંચિત્ ભિન્ન અર્થવાળા છે.) અને ચાર, પાંચ છ કે દસ વગેરે ભોગભોગોને અલ્પ કાળ કે બહુકાળસુધી ભોગવી તથા વૈરના અનુબંધો ઉભા કરી ક્રૂર ફળ આપવાવાળા લાંબી

णग्गभावे, मुंडभावे, अन्हाणभावे, अदंतवणगे, अछत्तए, अणोवाहणए, भूमिसेज्जा, फलगसेज्जा, कट्ठसेज्जा, केसलोए बंभचेरवासे, परघरप्पवेसे लद्धावलद्धे, माणावमाणाओ, हीलणाओ, णिंदणाओ खिंसणाओ, गरहणाओ, तज्जणाओ, तालणाओ, उच्चावया गामकंटया, बावीसं परिसहोवसग्गा अहिआसिज्जंति, तमट्ठमाराहंति, तमट्ठमाराहेत्ता चरमेहिं उस्सासणीस्सासेहिं अणंतं, अणुत्तरं, निव्वाघायं, णिरावरणं, कसिणं, पडिपुन्नं केवलवरनाणदंसणं समुप्पाडेंति २, तओ पच्छा सिज्जंति, बुज्झंति, मुच्चंति, परिणिव्वायंति, सव्वदुक्खाणमंतं करेंति एगच्चाए पुण एगे भयंतारो भवन्ति । अवरे पुव्वकम्मावसेसेणं कालमासे कालं किच्चा अण्णतरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववत्तारो भवन्ति (तं. जाव) ते णं तत्थ देवा भवंति महड्ढिआ, महज्जुइआ जाव महासुक्खा हारविराइअवच्छा, कडगतुडिअथंभिअभुजा, अंगयकुंडलमट्ठगंडयलकण्णपीठधारी, विचित्तहत्थाभरणा, विचित्तमालामउलिमउडा, कल्लाणगंधपवरवत्थपरिहिया, कल्लाणगपवरमल्लाणुलेवणधरा, भासुरबोंदी, पलंबवणमालधरा, दिव्वेणं रूवेणं, दिव्वेणं वन्नेणं, दिव्वेणं गंधेणं, दिव्वेणं फासेणं, दिव्वेणं संघाएणं, दिव्वेणं संठाणेणं दिव्वाए इड्ढीए, दिव्वाए जुईए, दिव्वाए पभाए, दिव्वाए छायाए, दिव्वाए अच्चाए दिव्वेणं तेएणं दिव्वाए लेस्साए, दस दिसाओ उज्जोवेमाणा पभासेमाणा, गतिकल्लाणा, ठितिकल्लाणा, आगमेसिभद्दयावि भवन्ति । एस

સ્થિતિવાળા ઘણા પાપ કર્મો ભેગા કરે છે. આ ભેગા કરેલા કર્મોથી પ્રેરાયેલા જીવો નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં દૃષ્ટાંત બતાવે છે—જેમ કોઇ લોખડંનો ગોળો કે ગોળ પથ્થર પાણીમાં ફેંકવામાં આવે, તો પાણીની સપાટીને ઓળંગીને તે પથ્થર અંદર જમીન પર પહોંચી જાય છે. તે જ પ્રમાણે ઉપરોક્ત પુરુષો વજ્રબહુલ (=ગુરૂકર્મી) ધૂત (=કર્મરજ) બહુલ, પંક (=પાપ) બહુલ, તથા વૈર(વૈરાનુબંધ)બહુલ મનના દુષ્પ્રણિધાનવાળા, ઉત્કટ માયાવાળા, ઉત્કટ પરદ્રોહકરવાવાળા, સાતિ=ભેળસેળ કરવાવાળા તથા સર્વત્ર અયશવાળા, પ્રાયઃ ત્રસજીવોના ઘાતક થઈને સ્વઆયુષ્ય પૂર્ણ થયે મરીને આ પૃથ્વીતલને ઓળંગી નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

[નરકનું સ્વરૂપ]

નરકાવાસો અંદરથી ગોળાકાર અને બહારથી ચોરસ હોય છે, તથા નીચેના ભાગમાં ક્ષુરપ્ર આકારવાળા હોય છે. તથા તે નરકોમાં હંમેશા ઘોર અંધકાર હોય છે. તથા ત્યાં ગ્રહ, ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર વગેરેના પ્રકાશનો માર્ગ નથી. તથા તે નરકો મેદ, ચરબી, માંસ લોહી, પરુ ના ઢગલાથી ખરડાયેલી ભૂમિવાળા છે. તથા તે નરકો મળમૂત્રવગેરે તથા કોહવાયેલા માંસ વગેરેના કાદવને કારણે અત્યંત ખરાબ ગંધવાળા છે. દેખાવમાં શ્યામ, અગ્નિના વર્ણ જેવા છે. કર્કશ સ્પર્શવાળા છે. અત્યંત દુઃખે સહી શકાય તેવી આ નરકો છે. આ નરકો એકાંતે અશુભ છે. આ નરકની પ્રત્યેક વેદનાઓ અશુભ છે, આ નરકમાં નારકીજીવોને ક્ષણભર પણ નિદ્રા કે પ્રચલા નથી. આ નરકમાં જીવોને ક્ષણમાત્ર પણ શ્રુતિ કે શુચી(=પવિત્રતા) રતિ, ધૃતિ, કે મતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. તેઓ ત્યાં ઉજ્જવલાયમાન, વિપુલ, પ્રગાઢ, કટૂક, કર્કશ, ચંડ, દુઃખદ, દુર્ગ, તીવ્ર, દુરધ્યાસ

ठाणे आयरिए, जाव सव्वदुक्खप्पहीणमग्गे एगंतसम्मे, सुसाहु, दोच्चस्स ठाणस्स धम्मपक्खस्स विभङ्गे एवमाहिए। अहावरे तच्चस्स ठाणस्स मीसगस्स विभङ्गे एवमाहिज्जइ–इह खलु पाईणं वा ४ संतेगइया मणुस्सा भवन्ति, तं जहा अप्पिच्छा, अप्पारंभा, अप्पपरिग्गहा, धम्मिया, धम्माणुआ जाव धम्मेणं चेव वित्तिं कप्पेमाणा विहरंति। सुसीला, सुव्वया, सुप्पडिआणंदा साहु एगच्चाओ पाणाइवायाओ पडिविरता जावज्जीवाए, एगच्चाओ अप्पडिविरया, जाव जेयावण्णे तहप्पगारा सावज्जा अबोहिया कम्मंता परपाणपरियावणकरा कज्जंति तओवि

વેદનાને સતત અનુભવે છે. અહીં દૃષ્ટાંત બતાવે છે—પર્વતની ટોચ પર ઉત્પન્ન થયેલું વૃક્ષ મૂળમાંથી છેદ પામે અને શીઘ્રગતિથી નીચે પટકાઇ પડે છે. તેમ આ જીવ પણ અશુભકાર્ય કરીને કર્મરૂપી પવનથી ખેંચાઇને નરકમાં પડે છે. તથા ત્યાંથી ઉદ્ધૃત થઈને એક ગર્ભમાંથી બીજા ગર્ભમાં, એક જન્મમાંથી બીજા જન્મમાં, એક સંસાર (ભવ)માંથી બીજા સંસારમાં, એક નરકમાંથી બીજી નરકમાં, એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખમાં પડે છે. દક્ષિણગામી નૈરયિકો કૃષ્ણપાક્ષિક હોય છે, અને ભવિષ્યમાં દુર્લભ-બોધિ બને છે. આ સ્થાન અનાર્ય, અકેવલ યાવત્ અસર્વદુઃખપ્રક્ષીણ માર્ગ છે. એકાંતે મિથ્યા છે અને અસાધુ છે. આ પ્રમાણે અધર્મપક્ષરૂપ પ્રથમસ્થાન બતાવાયું છે. (સૂ. ૩૭)

(ધાર્મિક મનુષ્યોનું જીવન)

હવે બીજા ધર્મપક્ષનો વિભંગ આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે–અહીં પૂર્વઆદિ ચાર દિશામાં કેટલાક મનુષ્યો છે-તે આ પ્રમાણે–આરંભવિનાના, અપરિગ્રહી, ધાર્મિક, સુશીલ, સારાવ્રતવાળા સુપ્રત્યાનંદવાળા, સુસાધુઓ સર્વ પ્રકારના પ્રાણાતિપાતથી વિરમેલા હોય છે. યાવત્ જેઓ તેવા પ્રકારના સાવદ્યને પ્રાપ્ત કરેલા, અબોધિક, પર પ્રાણઘાતક છે, તેઓના સર્વપ્રકારના પાપસ્થાનોમાંથી આ બધા (ધર્મસ્થાનમાં રહેલા જીવો) વિરત થયા છે. તેઓ યથાનામ અનગાર બને છે. તેઓ ઇર્યાસમિતિથી યુક્ત, ભાષાસમિતિથી યુક્ત ઇત્યાદિ (સાધુસ્વરૂપનું વર્ણન ઔપપાતિકગ્રંથમુજબ) યાવત્ સર્વઅંગના પ્રતિકર્મથી વિપ્રમુક્ત હોય છે. આ પ્રમાણે વિહરતા તેઓ ઘણાવર્ષોસુધી શ્રામણ્યપર્યાયને પાળી આબાધા (=રોગ વગેરે) ઉત્પન્ન થાય કે ન થાય, ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન (=અનશન) કરીને બહુ પ્રકારના ભોજનોને અનશન દ્વારા છેદે છે. વળી તેઓ જે પ્રયોજનથી નગ્નભાવ, મૂંડભાવ, અસ્નાનભાવ, અદંતશોધન (=દાંતની શોભા ન કરવી) છત્ર ધારણ ન કરવું, જોડા ન પહેરવા, ભૂમિપર શયન કરવું, પાટ પર શયન (વર્ષાકાળે) કરવું, કાષ્ઠ પર શયન કરવું, કેશનો લોચ કરવો, બ્રહ્મચર્યમાં વસવું, બીજાના ઘરમાં પ્રવેશ વખતે મળે કે ન મળે, માન મળે કે અપમાન થાય, હીલના, નિંદા, ખિંસણા (=તીરસ્કાર) ગર્હા તર્જના કે તાડન વગેરે ઊંચા નીચા આમકંટકો (=સારા નરસા પીડાદાયકઅનુભવો) તથા બાવીશ પરીષહ અને ઉપસર્ગોને સહન કરવા વગેરે કષ્ટોને સહે છે, તે પ્રયોજનને આરાધે છે. તે પ્રયોજનની આરાધના કરીને તેઓ ચરમ શ્વાસોચ્છવાસની સમાપ્તિ પછી (અર્થાત્ બારમા ગુણસ્થાનના ચરમ સમય પછી) અનંત, અનુત્તર, નિર્વ્યાઘાત, નિરાવરણ, અખંડ, અને પરિપૂર્ણ, એવા શ્રેષ્ઠ

एगच्चाओ अप्पडिविरया (जावज्जीवाए एगच्चाओ पडिविरया ।) से जहाणामए समणोवासगा भवन्ति, अभिगयजीवाजीवा उवलद्धपुण्णपावा समणोवासगवण्णओ। जाव अप्पाणं भावेमाणा विहरंति, ते णं एयारूवेणं विहारेणं विहारेमाणा बहुइं वासाइं समणोवासगपरिआयं पाउणेंति २ आबाहंसि उप्पण्णंसि वा अणुप्पण्णंसि वा बहुइं भत्ताइं पच्चक्खाएंति २ बहुइं भत्ताइं अणसणाए छेदेंति २ त्ता, आलोइयपडिक्कंता समाहिपत्ता कालमासे कालं किच्चा अण्णयरेसु देवलोगेसु देवत्ताए उववतारो भवन्ति तं० महड्ढिएसु, महज्जुइएसु जावमहासुक्खेसु । सेसं तहेव जाव एस ठाणे आरिए, जाव एगंतसम्मे, साहु, तच्चस्स ठाणस्स मीसगस्स विभङ्गे एवमाहिएत्ति ।

કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનને પ્રાપ્ત કરે છે. અને તે પછી તેઓ સિદ્ધ થાય છે, બુદ્ધ થાય છે, મુક્ત થાય છે, પરિનિર્વાણુ પામે છે, અને સર્વદુઃખનો અંત કરે છે. કેટલાક આ પ્રમાણે એક જ અર્ચા=શરીર અથવા ભવથી સિદ્ધ થાય છે. બીજા કેટલાક પૂર્વકૃત કર્મ સત્તામાં બાકી રહેવાથી કાળ કરીને (મૃત્યુ પામીને) અન્યતર દેવલોકમાં દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. ઈત્યાદિ. તેઓ ત્યાં મહાઋદ્ધિવાળા, મહાદ્યુતિવાળા મહાસુખવાળા, હારોથી શોભતા વક્ષઃસ્થળવાળા (=અનેક રત્નહારોથી અલંકૃત) કટક અલંકારથી સ્તંભિતહાથવાળા, અંગદ, કુંડલ વગેરેથી સુશોભિત અંગવાળા, હાથના વિચિત્ર અલંકારોથી શોભતા, વિચિત્ર પુષ્પમાળા અને મુગટોથી શોભતા, કલ્યાણુકારી સુગંધિ વસ્ત્રોને ધારણુ કરવાવાળા, કલ્યાણુકારી શ્રેષ્ઠ માલ્ય અને અનુલેપનને ધારણુ કરવાવાળા, ભાસ્વરશરીરવાળા, લટકતી પુષ્પમાળાને ધારણુ કરવાવાળા, દિવ્ય રૂપ, દિવ્યવર્ણ, દિવ્યગંધ, દિવ્ય સ્પર્શ, દિવ્ય સંઘાત, દિવ્ય સંસ્થાન=આકાર, દિવ્ય ઋદ્ધિ, દિવ્ય દ્યુતિ, દિવ્ય પ્રભા, દિવ્ય છાયા, દિવ્ય અર્ચા (=શરીર), દિવ્ય તેજ અને દિવ્ય લેશ્યા આ બધાથી દશે દિશાને ઉદ્યોતિત કરનારા, પ્રભાસિત કરનારા, કલ્યાણ ગતિવાળા, કલ્યાણુ સ્થિતિવાળા, ભવિષ્યમાં ભદ્ર=કલ્યાણુ પામનારા હોય છે. આ સ્થાન આર્ય છે યાવત્ સર્વદુઃખપ્રક્ષીણુ માર્ગ છે આ સ્થાન એકાંતે સમ્યગ્ છે, અને સુસાધુ છે. આ પ્રમાણે બીજા ધર્મપક્ષ સ્થાનનો વિભંગ બતાવ્યો.

[મિશ્રપાક્ષિક મનુષ્યોનું જીવન]

હવે ત્રીજા મિશ્રસ્થાનનો વિભંગ દર્શાવે છે. અહીં પૂર્વ આદિ દિશાઓમાં આવા પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે, તે આ પ્રમાણે–અલ્પઈચ્છાવાળા, અલ્પઆરંભવાળા, અલ્પ પરિગ્રહવાળા, ધાર્મિક, ધર્મની જ અનુજ્ઞા કરનારા, યાવત્ ધાર્મિકવૃત્તિવાળા જ હોય છે, તેઓ સુશીલ, સુવ્રત સુપ્રત્યાનંદ અને સજ્જન હોય છે, તેઓ એક પ્રકારના (સ્થૂળ) પ્રાણુાતિપાતમાંથી યાવજજીવ માટે નિવૃત્ત હોય છે. અને એક પ્રકારના (સૂક્ષ્માદિ ભેદવાળા) પ્રાણુાતિપાતમાંથી નિવૃત્ત થયા હોતા નથી. ઇત્યાદિ...યાવત્ તેવા પ્રકારના જે અબોધિક કર્માંત, અને પરજીવને પીડા પહોંચાડનારા કાર્યો છે તેમાંથી એક અંશે જાવજજીવને માટે નિવૃત્ત હોય છે. અને બીજા અંશે અપ્રતિવિરત હોય છે. અને તેઓ જીવ અને અજીવના જ્ઞાનવાળા, પુણ્યપાપના પ્રકારો આદિના બોધવાળા ઈત્યાદિ ગુણવાળા શ્રમણોપાસક હોય છે. (અહાં શ્રાવકનું વર્ણન અન્યતઃ સમજવું) યાવત્ આત્માનું

अदः स्थानत्रयमुपसंहारद्वारेण संक्षेपतो विभणिषुराह–"अविरइं पडुच्च बाले आहिज्जइ, विरइं पडुच्च पंडिए आहिज्जइ विरताविरतिं पडुच्च बालपंडिए आहिज्जइ, तत्थ णं जा सा सव्वतो अविरती एस ठाणे आरंभट्ठाणे अणारिए जाव असव्वदुक्खप्पहीणमग्गे एगंतमिच्छे, असाहू, तत्थ णं जा सा सव्वतो विरई एस ठाणे अणारंभट्ठाणे आरिए जाव सव्वदुक्खप्पहीणमग्गे एगंतसम्मे साहू, तत्थ णं जा सा सव्वतो विरताविरती एस ठाणे आरंभणारंभट्ठाणे एस ठाणे आरिए जाव सव्वदुक्खप्पहीणमग्गे एगंतसम्मे साहू। एवमेव समणुगम्ममाणा इमेहिं चेव दोहिं ठाणेहिं समोअरंति, तं० धम्मे चेव अधम्मे चेव उवसंते चेव अणुवसंते चेव"। अत्र हि मिश्रपक्षो मिथ्यादृशां अधर्मपक्ष (इ)एव, सम्यग्दृशां श्राद्धानामपि स धर्मपक्ष एवेति व्यक्त्या फलतः प्रतीयते, साधुश्राद्धमार्गयोः सर्वदुःखप्रक्षीणमार्गत्वात्, यथा च

પરિભાવન કરતા હોય છે, આ શ્રાવકો આવા પ્રકારના' વિહાર (ચર્યા) વિહરી ઘણા વર્ષો સુધી શ્રમણોપાસક પર્યાય પાળી અંતે આબાધા ઉત્પન્ન થાય કે ન થાય બહુ પ્રકારના ભોજનનું પ્રત્યાખ્યાન કરી અને ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન અનશન સ્વીકારી તથા જીવનમાં લાગેલા દોષોનું આલોચના પ્રતિક્રમણ કરી સમાધિ પ્રાપ્ત કરી કાલ કરે છે. અને ત્યાંથી દેવલોકમાં દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. દેવલોકમાં તેઓ મહાઋદ્ધિવાળા, મહાદ્યુતિવાળા યાવત્ મહાસુખવાળા સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ઇત્યાદિ પૂર્વવત્, આ સ્થાન આર્ય છે યાવત્ એકાંતે સમ્યક્ અને સુસાધુ છે. ત્રીજા મિશ્રસ્થાનનો વિભંગ આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે.

[અવિરત સમ્યક્ત્વીનો ધર્મપક્ષમાં સમાવેશ]

આ ત્રણે સ્થાનનો ઉપસંહાર કરતા સંક્ષેપથી કહે છેઃ–અવિરતિને આશ્રયીને બાળ કહેવાય છે. વિરતિને આશ્રયીને પંડિત ગણાય છે. અને વિરતાવિરતિને આશ્રયીને બાળપંડિત મનાય છે. આ ત્રણમાં જે સર્વથા અવિરતિરૂપ છે એ સ્થાન આરંભનું અનાર્યસ્થાન છે યાવત્ અસર્વદુઃખપ્રક્ષીણ માર્ગ છે. એકાંતમિથ્યા છે. અસાધુ છે. આ ત્રણમાં જે સર્વતઃ વિરતિનું સ્થાન છે, એ અનારંભનું સ્થાન છે, આર્ય છે, યાવત્ સર્વદુઃખના ક્ષયનો માર્ગ છે. એકાંતે સમ્યગ્ છે, સાધુ છે. અને આ ત્રણમાં જે છેલ્લું સર્વતઃ વિરતાવિરતિ સ્થાન છે, તે સ્થાન અનારંભઆરંભ સ્થાન છે. આર્ય છે યાવત્ સર્વદુઃખના ક્ષયનો માર્ગ છે એકાંતે સમ્યગ્ છે. આ જ પ્રમાણે સમ્યગ્ અનુગમ્યમાન= સંક્ષેપથી વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે તો આ ત્રણ સ્થાનો આ બે સ્થાનમાં જ સમવતાર પામે છે. તે આ પ્રમાણે–"ધર્મમાં અને અધર્મમાં તથા ઉપશાંત સ્થાનમાં અને અનુપશાંત સ્થાનમાં." અહીં મિથ્યાત્વીઓનો મિશ્રપક્ષ અધર્મમાં અને સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવકોનો મિશ્રપક્ષ ધર્મમાં જ સમાવેશ પામે છે. એમ સ્પષ્ટપણે ફલતઃ પ્રતીત થાય છે. કેમકે સાધુમાર્ગની જેમ શ્રાવકમાર્ગને પણ સર્વદુઃખના ક્ષયના માર્ગ તરીકે દર્શાવ્યો છે. આ જ પ્રમાણે જેમ મિથ્યાદષ્ટિ જીવોની દ્રવ્યથી પણ દેખાતી વિરતિ વાસ્તવમાં અવિરતિ જ છે, કેમકે તેઓમાં સમ્યક્ત્વનો અભાવ છે. અને તેથી આ દ્રવ્યતઃ વિરતિ પણ તે

मिथ्यादृष्टे र्द्रव्यतो विरतिरपि सम्यक्त्वाभावादविरतिरेव बालशब्दव्यपदेशनिबन्धनं स्यात्तथा सम्यग्दृष्टेर्धर्मकर्मणि द्रव्यतोऽविरतिरपि विरतिकार्यांशिकपांडित्यव्यपदेशप्रतिबन्धिका न स्यात्, द्रव्यतयैव निष्फलत्वादिति सूक्ष्ममीक्षणीयं, अविरतिविषयाणामष्टादशानामपि स्थानानामेकतरांशस्य सत्वेऽपि तत्प्रतिपक्षस्य धर्मांशस्योत्कटत्वे धर्मपक्ष एव विजयतेऽन्यथाऽविरतसम्यग्दृष्टिः कस्यापि पक्षस्य स्थानी न स्यात् ततश्च यन्निष्कृष्योक्तं–"तत्थ णं जे से पढमस्स ठाणस्स अहम्मपक्खस्स विभंगे एवमाहिज्जइ–तत्थ णं इमाइं तिन्नि तेवट्ठाइं पावादुअसयाइं भवंति त्ति मक्खायं तं० किरियावाईणं अकिरियावाईणं अण्णाणियवाईणं वेणइअवाईणंति" तद्विमर्शे परस्य गगनमालोकनीयं स्यादत्र हि कुतीर्थिकदृष्टयनुगत आचारोऽधर्मः स्वसमयानुगतश्च धर्मः प्रतीयते इति ॥९१॥

મિથ્યાત્વીઓને બાળ જીવ તરીકેનો વ્યપદેશ કરાવવામાં જ કારણભૂત છે. તે જ પ્રમાણે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવની ધર્મકાર્યોમાં દ્રવ્યથી અવિરતિ દેખાય છે. પરંતુ પોતાનામાં રહેલા વિરતિના અંશને કારણે તેઓ આંશિક પંડિત તરીકેનો વ્યપદેશ પામે છે. અને આ વ્યપદેશમાં તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોમાં રહેલી આ દ્રવ્યતઃ અવિરતિ પ્રતિબંધક બનતી નથી. કેમકે આ અવિરતિ માત્ર દ્રવ્યરૂપ હોવાથી જ નિષ્ફળ છે. અર્થાત્ સમ્યગ્દૃષ્ટિશ્રાવકોમાં રહેલો વિરતિઅંશ ભાવથી છે જ્યારે અવિરતિ અંશ માત્ર દ્રવ્યથી=વ્યવહારથી છે. કેમકે તેઓનો વિરતિ પ્રત્યે ઝુકાવ છે હાર્દિક રાગ છે. જ્યારે અવિરતિ પ્રત્યે ડંખ છે. અણગમો છે. માત્ર કેટલીક મજબૂરીઓ અને નબળાઈઓ જ તેમને અવિરતિમાં જકડી રાખે છે. ઇત્યાદિ મુદ્દા ખૂબ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારવા. એટલો ખ્યાલ રાખવો કે અવિરતિના પ્રાણાતિપાત વગેરે અઢાર સ્થાનોમાંથી કોઈ એક અંશની હાજરી હોય, તો પણ તેના વિરોધી ધર્મ અંશની જો ઉત્કટતા હોય, તો તે ધર્મઅંશ પેલા પાપસ્થાનને દબાવી પોતે જ ઉત્કૃષ્ટપણે વર્તે છે. અર્થાત્ ઉત્કટ ધર્મઅંશની હાજરીમાં રહેલા પાપસ્થાનરૂપી દોષો હણાઈ જાય છે અને તેથી તે ધર્મપક્ષ તરીકે માન્ય બને છે. જો આમ ન હોય, તો અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિજીવનો નંબર ધર્મ કે અધર્મ એમાંથી એકેમાં ન આવે. આ બધો વિચાર કરીને જ સૂત્રકાર નિષ્કર્ષ બતાવતાં કહે છે, ઉપરોક્ત સ્થાનોમાં પ્રથમ અધર્મપક્ષસ્થાનમાં પાખંડીઓના ત્રણસો ત્રેંસઠ ભેદ આવે છે. તે આ પ્રમાણે (૧) ક્રિયાવાદી (૧૮૦ ભેદ) (૨) અક્રિયાવાદી (૮૪ ભેદ) (૩) અજ્ઞાનવાદી (૬૭ ભેદ) અને (૪) વૈનયિક (૩૨ ભેદ)." (સૂ. ૪૦) આ સૂત્ર પર જો બરાબર વિચાર કરવામાં આવે, તો પાર્શ્વચંદ્ર મતવાળાને માત્ર આકાશ જ જોવાનું બાકી રહે. અર્થાત્ તેઓ પોતાના મતની પુષ્ટિમાં કોઈ હેતુ આપી શકે તેમ નથી. કેમકે અહીં અધર્મપક્ષમાં પરપાખંડી અને મિથ્યાત્વીઓનો જ સમાવેશ કર્યો છે. તેથી બાકી રહેલા અવિરત સમ્યક્ત્વી વગેરેનો અર્થતઃ ધર્મપક્ષમાં જ સમાવેશ કર્યો છે. તેથી કુતીર્થિકઆદિગત આચાર અધર્મ છે, અને સ્વસિદ્ધાંતને અનુગત આચાર ધર્મરૂપ છે એમ પ્રતીત થાય છે. ॥૯૧॥

एतत्सर्वमभिप्रेत्य भक्तिरागप्रतिबन्द्या द्रव्यस्तवे धर्मपक्षं बलात्परमङ्गीकारयन्नाह—

हिंसांशो यदि दोषकृत् तव जड ! द्रव्यस्तवे केन तन्
मिश्रत्वं यदि दर्शनेन किमु तद्भोगादिकालेऽपि न ।
भक्त्या चेद् ननु सापि का यदि मतो रागो भवाङ्गं तदा
हिंसायामपि शस्तता नु सदृशीत्यत्रोत्तरं मृग्यते ॥९२॥

[दंडान्वयः—हे जड ! यदि द्रव्यस्तवे हिंसांशो तव दोषकृत् (तदा) तन्मिश्रत्वं केन भवेत् ? यदि दर्शनेन, किमु तद् भोगादिकालेऽपि न । भक्त्या चेत् ? ननु सापि का ? यदि रागो भवाङ्गं मतः तदा हिंसायामपि शस्तता नु सदृशी इत्यत्रोत्तरं मृग्यते ॥]

'हिंसांश' इति—हे जड ! यदि द्रव्यस्तवे हिंसांशो दोषकृत्=मिश्रत्वकृत् तदा केन तन्मिश्रत्वं भवेत् ? न तावद् देशसंयमेन, चतुर्थगुणस्थानेऽगतेः । यदि च दर्शनेन=सम्यक्त्वेन, तदा भोगादिकालेऽपि तन्मिश्रत्वं किं न स्यात् ? चेत्=यदि भक्त्या मिश्रत्वं त्वयोच्यते, तर्हि

આ બધા મુદ્દાઓ સ્વીકારી ભક્તિરાગની પ્રતિબન્દિથી દ્રવ્યસ્તવમાં ધર્મપક્ષનો બીજા પાસે બળાત્કારે સ્વીકાર કરાવતા કહે છે–

શ્લોકાર્થ :– હે જડ ! જો તારા હિસાબે દ્રવ્યસ્તવમાં હિંસાનો અંશ દોષકારી (=મિશ્રપણું કરનાર) હોય, તો તેનું મિશ્રપણું કોની સાથે આવશે ? જો સમ્યગદર્શનની સાથે મિશ્રપણું કહેશો–તો વિષય વગેરેના ભોગકાળે પણ મિશ્રપણું કેમ ન કહેવાય ? કેમકે તે વખતે પણ સમ્યગ્દર્શન હાજર છે. ભક્તિની સાથે મિશ્રપણું કહેશો તો ભક્તિ શું છે ? જો રાગ રૂપ હોય, તો સંસારનું કારણ બનશે. (કેમકે રાગ સંસારનું કારણ છે.) 'પ્રશસ્ત રાગરૂપ હોવાથી ભક્તિ સંસારનું કારણ નથી, પણ પ્રશંસનીય છે' એમ કહેશો, તો દ્રવ્યસ્તવમાં રહેલી હિંસા પણ સમાનપણે પ્રશસ્ત કેમ ન કહેવાય ? અહીં તમે શો ઉત્તર આપશો ?

[દેશસંયમઆદિથી મિશ્રતાનો અભાવ]

દ્રવ્યસ્તવમાં રહેલી હિંસાને દેશસંયમ સાથે મિશ્ર થયેલી માની શકાય નહિ, કેમકે ચોથા ગુણસ્થાનકે રહેલાના દ્રવ્યસ્તવમાં એ મિશ્રત્વ ઘટી શકતું નથી. (કેમકે તેઓમાં દેશથી પણ સંયમ નથી) સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગૃહસ્થ શબ્દવગેરેવિષયોને ભોગવતો હોય, ત્યારે પણ હિંસા અને સમ્યક્ત્વ બન્ને રહેલા હોય છે. તેથી હિંસા અને સમ્યક્ત્વના મિશ્રણથી મિશ્રપક્ષ માનવામાં સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવની સાંસારિક તમામ પ્રવૃત્તિને મિશ્રધર્મ માનવાની આપત્તિ આવે. ભક્તિ પોતે રાગરૂપ છે. રાગ અને દ્વેષ સંસારના મૂળ કારણો છે. તેથી ભક્તિ અને હિંસાનું મિશ્રણ રાગઅને દ્વેષના મિશ્રણરૂપ હોવાથી સંસારનું પ્રબળ કારણ બને, તેથી તે મિશ્રણ ઉત્કટ અધર્મરૂપ જ બને, નહિ કે મિશ્રપક્ષરૂપ. તેથી ભક્તિને આગળ કરીને પણ મિશ્રતા ન બતાવી શકાય.

શંકા :– ભક્તિરૂપ રાગ પરમાત્માપર હોવાથી પ્રશસ્ત છે. તેથી સંસારનું કારણ નથી.

सापि=भक्तिरपि च का ? यदि भक्तौ रागो मतः, तदा भवाङ्गं, रागद्वेषयोरेव संसारमूलत्वात् तदा द्वाभ्यां संसारान्तर्गताभ्यामधर्मपक्ष एवोत्कटः स्याद् इति को मिश्रावकाशः ? प्रशस्तरागत्वाद् भक्तिर्न भवाङ्गमिति चेत् ? तर्हि द्रव्यस्तवानुगतहिंसायामपि शस्तता सदृशी, अत्र तव किमुत्तरमिति मृग्यते ? अत्र च सम्यगुत्तरं वर्षसहस्रेणापि न परेण दातुं शक्यमिति मोक्षार्थिभिरस्मदुक्त एव पन्थाः श्रद्धेयः ।

एतेन षट्पुरुषी प्रदर्शनेन श्रमणोपासकाणां न द्रव्यस्तवाधिकारः । इति कापुरुषस्य पाशस्य मतं निरस्तं । एवं हि तत्–सर्वतोऽविरतः १. अविरतः २. विरताविरतः ३. सर्वतोविरताविरतः ४. श्रमणोपासको देशऽविरतः ५. सर्वविरतश्चेति ६, तावत् षट् पुरुषा भवन्ति, तत्र सर्वतोऽविरतः स उच्यते यः कुगुरुकुदेवकुधर्मश्रद्धावान् सम्यक्त्वलेशेनाप्यस्पृष्टमनाः, यमु-

સમાધાન :- પરમાત્માને ઉદ્દેશીને થતી ભક્તિ જો પ્રશસ્ત ગણાતી હોય, તો પરમાત્માને ઉદ્દેશીને જ થતા દ્રવ્યસ્તવમાં રહેલી હિંસા પણ પ્રશસ્ત કેમ ન ગણાય ?

[અહીં વિચારવાનું છે કે પ્રસ્તુતમાં ભક્તિરાગ ભાવરૂપ છે, હિંસારૂપ દ્વેષ હિંસાનો ભાવ ન હોવાથી માત્ર દ્રવ્યરૂપ જ છે. તેથી ઉપરોક્ત ભાવરાગ પણ જો પ્રશસ્ત બની શકતો હોય, તો આ હિંસારૂપ દ્રવ્યદ્વેષ પણ શા માટે પ્રશસ્ત ન બની શકે ?] પાર્શ્વચંદ્રના મતવાળાઓ હજારો વર્ષ સુધી વિચાર કરીને પણ આ પ્રશ્નનો સમ્યગ્ ઉત્તર આપવામાં કામયાબ બની શકે તેમ નથી. આમ દ્રવ્યસ્તવગત હિંસારૂપ દ્રવ્યદ્વેષ પણ પ્રશસ્ત જ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ભક્તિરૂપ પ્રશસ્તરાગ અને દ્રવ્યસ્તવગત દ્રવ્યહિંસારૂપ પ્રશસ્ત દ્રવ્યદ્વેષ–આ બન્નેનું મિશ્રણ ધર્મરૂપ છે. નહિ કે અધર્મરૂપ અથવા મિશ્રરૂપ. અમે કહેલો આ માર્ગ જ બધા મોક્ષાર્થીઓએ શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે.

[પાર્શ્વચંદ્રકલ્પિત છપુરુષવિભાગ]

આનાથી છપુરુષોના પ્રદર્શન દ્વારા 'શ્રમણોપાસકને દ્રવ્યસ્તવનો અધિકાર નથી.' એમ દર્શાવતા પાર્શ્વચંદ્રના મતનું નિરાકરણ થાય છે. પાર્શ્વચંદ્રનો મત આ પ્રમાણે છે. (૧) સર્વતઃ અવિરત (૨) અવિરત (૩) વિરતાવિરત (૪) સર્વતઃ વિરતાવિરત (૫) શ્રમણોપાસક=દેશવિરત અને (૬) સર્વવિરત...આમ છ પ્રકારના પુરુષો છે.

(૧) સર્વતઃ અવિરતઃ જે કુદેવ, કુગુરૂ અને કુધર્મ પર જ શ્રદ્ધાવાળો છે અને જેના મનમાં સમ્યક્ત્વનો અંશ પણ સ્પર્શ્યો નથી. એ વ્યક્તિ સર્વતો અવિરત છે. તેને ઉદ્દેશીને જ "ઇહ ખલુ પાઈણં વા ૪. સંતેગઈયા મણુઆ ભવંતિ તં. મહિચ્છા.... મહારંભા" (અહીં પૂર્વાદિ દિશામાં કેટલાક મનુષ્યો હોય છે તે આ પ્રમાણે મહાઇચ્છાવાળા, મહારંભી....ઇત્યાદિ) સૂત્રકૃતાંગનું સૂત્ર પ્રવૃત્ત થયું છે.

(૨) અવિરત :- સમ્યક્ત્વથી શોભતો હોવા છતાં જે પુરુષ મૂલ-ઉત્તર ભેદવાળી વિરતિને પાળવા સમર્થ નથી તે અવિરત છે. આ વ્યક્તિ જિનપ્રતિમા અને મુનિઓની વૈયાવચ્ચ કરવા દ્વારા અને તે બન્નેની આશાતનાનો ત્યાગ કરવા દ્વારા તે બન્ને (પ્રતિમા અને મુનિ) પર પોતાનો રાગ પ્રગટ કરે છે.

द्दिश्य 'इह खलु पाईणं वा ४ संतेगइआ मणुआ भवंति तं.–महिच्छा महारंभा' इत्यादि सूत्रं प्रवृत्तं १, अविरतस्तु स उच्यते–यः सम्यक्त्वालङ्कृतोऽपि मूलोत्तरभेदभिन्नां विरतिं पालयितुमसमर्थो जिनप्रतिमामुनिवैयावृत्त्यकरणतदाशातनापरिहारादिना भूयः प्रकटितभक्तिरागः २, विरताविरतश्च स उच्यते–यः पूर्णसम्यकत्वाभाववानपि स्वोचितान् सर्वव्रतनियमान् बिभर्त्ति ३, सर्वतो विरताविरतश्च स उच्यते–यस्य मनसि–"तमेव सच्चं णीसंकं जं जिणेहिं पवेइअं" इति परिणामः स्थिरो भवति, परं मनसः प्रमादपारतन्त्र्याद् भूम्ना साधुसङ्गमाभावात् परिपूर्णं जिनभाषितं न जानीते कुलक्रमागतां च विरतिं पालयति, पूर्णसंयमज्ञानाभावादेवारंभेन जिनपूजां करोति भक्तिरागपारवश्यात्, तत एव संयममसंयमं वा न गणयति, यावता कृत्येन संयमं पालयितुं न शक्यते तावानेवाविरतिभागः श्रुते भणित इति, यमुद्दिश्येदं सूत्रं–"इह खलु पाईणं वा ४ संतेगइआ मणुआ भवंति अप्पिच्छा अप्पारंभा," इत्यादि चतुर्थभङ्गस्थविरत्यपेक्षया स्तोकया विरत्या तृतीयो भङ्ग इति विवेकः ४, श्रमणोपासको देशविरतश्च स उच्यते–यः श्रमणोपास-

---

(૩) **વિરતાવિરત** :– આ વ્યક્તિને સંપૂર્ણ સમ્યક્ત્વ હોતું નથી. છતાં પણ તે પોતાને યોગ્ય બધા જ વ્રત અને નિયમોનું પાલન કરે છે.

(૪) **સર્વતઃ વિરતાવિરત** :– આ વ્યક્તિના મનમાં 'તમેવ સચ્ચં નીસંકં જં જિણેહિં પવેઇયં" (તે જ સત્ય અને નિઃશંક છે જે જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે.) આવો સમ્યક્ત્વ પરિણામ સ્થિર થયો હોય છે. છતાં પણ તે વ્યક્તિને પ્રમાદની ગુલામીના કારણે અને સાધુનો સંગ સારા પ્રમાણમાં ન થવાથી જિનેશ્વરોએ કહેલાં તત્ત્વનું જ્ઞાન હોતું નથી. આ વ્યક્તિ કુળની પરંપરાથી આવેલી વિરતિ પાળે છે. આ પુરુષ પૂર્ણ સંયમનું જ્ઞાન ન હોવાથી જ આરંભપૂર્વક જિનપૂજા કરે છે. અને આ ભક્તિરાગના ઉછાળાને કારણે જ ભક્તિરાગને આધીન થઈ (તે પુરુષ) જિનપૂજાવગેરે કરતી વખતે સંયમ કે અસંયમને ગણકારતો નથી. અહીં તે વ્યક્તિ જેટલા કૃત્યથી સંયમ પાળી શકતી નથી, તેટલા અંશને જ અવિરતિના ભાગ તરીકે શ્રુતમાં કહ્યો છે. આ પુરુષને ઉદ્દેશીને આ સૂત્ર પ્રવર્તે છે. "ઇહ ખલુ પાઈણું વા ૪ સંતેગઈયા મણુઆ ભવંતિ તં. અપ્પિચ્છા અપ્પારંભા" (અહીં પૂર્વ આદિ દિશામાં કેટલાક મનુષ્યો છે તે આ પ્રમાણે–અલ્પ-ઇચ્છાવાળા અલ્પઆરંભવાળા ઇત્યાદિ) ત્રીજાવિકલ્પમાં ચોથા વિકલ્પની અપેક્ષાએ અલ્પ વિરતિ છે. તેથી જ તેને અલગ વિકલ્પ તરીકે બતાવ્યો છે. એમ વિવેક કરવો.

(૫) **શ્રમણોપાસક દેશવિરત** :– જે વ્યક્તિ સાધુઓની ઉપાસનાના પ્રભાવે દરરોજ ચડતા સંવેગવાળો છે. તથા જે પુરુષ જીવ–અજીવ, સૂક્ષ્મ, બાદરવગેરે ભેદોના જ્ઞાનવાળો છે, (સર્વ જીવો પ્રત્યે) અસ્થિમજ્જા જેવા થઈ ગયેલા પ્રેમ અને અનુરાગથી રંગાયેલા ચિત્તવાળો છે. અને તેથી જે દેશવિરતિ ગ્રહણ કરી પાળવાવાળો છે, તે શ્રમણોપાસક દેશવિરત કહેવાય. આ શ્રાવક સમ્યક્ત્વ સહિત વ્રતોને ગ્રહણ કર્યા પછી ધર્મના આ રંગમાં ભંગ પાડયા વિના હંમેશા ઉભયકાળ (=સવારે અને સાંજે) આવશ્યકક્રિયા કરે છે. અને તેથી જ તે શ્રાવક સંયમને બરાબર સમજે છે. **અનુયોગદ્વાર** સૂત્રમાં કહ્યું જ છે કે "જેથી સાધુ અને શ્રાવકે (આ ક્રિયા) અહોરાત્રની

नमहिम्ना प्रतिदिनं प्रवर्द्धमानसंवेगो जीवाजीवसूक्ष्मबादरादिभेदपरिज्ञानवान् तत एवास्थिमज्जाप्रेमानुरागरक्तचित्तो देशविरतिं गृहीत्वा पालयति, सम्यक्त्वसहितव्रतग्रहोत्तरमभङ्गरङ्गश्चोभयकालमावश्यकं कुरुते अत एव च संयमं जानीते, उक्तं चानुयोगद्वारसूत्रे–"समणेण सावएण य अवस्स कायव्वयं हवइ जम्हा । अंतो अहोणिसस्स य तम्हा आवस्सयं णाम ॥ "दशवैकालिके च–"जो जीवेवि वियाणाइ, अजीवेवि वियाणाइ । जीवाजीवे वियाणंतो, सोहु णाहीअ संजमं ॥" एनमेवोद्दिश्य–"से जहाणामये समणोवासगा भवंति" । 'अभिगयजीवाजीवा' इत्यादि सूत्रं प्रवर्त्तते, अयमेव शुद्धजिनभक्तिमान् उचितं संयममाद्रियते, हिंसां परिहृत्य जिनविरहे जिनप्रतिमां पूजयति, संयमज्ञो ह्यसौ षट्कायहिंसां परिहरति, अत एवोक्तं महानिशीथे–"अकसिणपवत्तगाणं, विरयाविरयाण एस खलु जुत्तो ! जे कसिणसंयमविऊ पुप्फाइअं ण इच्छंत्ति" इत्यत्र साधुश्रावकयोर्द्वयोरविशेषेण कृत्स्नसंयमज्ञत्वं पुष्पादिपरिहारेण पूजाधिकारितावच्छेदकमुक्तं, तत्रैकतरपक्षपातो न श्रेयान्, किं चात्र कारणमिति विचारणीयं, यदिन्द्रा-

---

મધ્યમાં અવશ્ય કરવાયોગ્ય છે તેથી તેનું નામ આવશ્યક છે." તથા **દશવૈકાલિકમાં** કહ્યું છે 'જે જીવોને જાણે છે, અજીવને પણ જાણે છે. જીવાજીવને જાણતો તે જ સંયમને જાણે છે.' આ જ શ્રાવકને ઉદ્દેશીને "સે જહાણામ યે સમણોવાસગા ભવંતિ અભિગયજીવાજીવા" ઇત્યાદિ (જે શ્રમણોપાસક હોય છે, તેઓ જીવાજીવાદિ પદાર્થના જ્ઞાતા હોય છે ઇત્યાદિ) સૂત્ર પ્રવૃત્ત થયું છે. વળી, શુદ્ધ જિનભક્તિ ધરાવતો આ શ્રાવક જ, યોગ્ય સંયમનો આદર કરે છે. અને ભાવજિનના વિરહમાં હિંસાનો ત્યાગ કરી જિનપ્રતિમાની પૂજા કરે છે. અર્થાત્ હિંસા ન થાય એ પ્રમાણે પૂજા કરે છે. આ શ્રાવક સંયમના સ્વરૂપને સમજે છે, અને છ-જીવનિકાયની હિંસાથી દૂર રહે છે. **મહાનિશીથ** ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે, અકૃત્સ્નપ્રવર્તક વિરતાવિરતને જ આ (=દ્રવ્યસ્તવ) યુક્ત છે. જેઓ કૃત્સ્નસંયમવિદ્વાન્ છે, તેઓ પુષ્પ વગેરેને ઇચ્છતા નથી." **આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં** પણ કહ્યું છે કે "જેઓ કૃત્સ્નસંયમવિદ્વાન્ છે, તેઓ પુષ્પ વગેરેને ઇચ્છતા નથી" આ બધા સ્થળે સાધુ અને શ્રાવક–આ બન્નેમાં સમાનરૂપે રહેલા કૃત્સ્નસંયમજ્ઞપણાને પુષ્પવગેરેના ત્યાગપૂર્વકની પૂજાની અધિકારિતાના અવચ્છેદક તરીકે બતાવ્યું છે અર્થાત્ સાધુ અને શ્રાવક–બન્ને કૃત્સ્નસંયમજ્ઞ હોવાથી પુષ્પવગેરેની હિંસાપૂર્વક પૂજા કરવાના અધિકારી નથી. હિંસા છોડીને જ પૂજા કરવાના અધિકારી છે.

શંકા :– અલબત્ત, શ્રાવક અને સાધુ બન્ને કૃત્સ્નસંયમ વિદ્વાન છે. છતાં પણ શ્રાવક સંસારમાં રહ્યો હોવાથી તેને પુષ્પ વગેરેથી પૂજા કરવાનો અધિકાર છે. અને માત્ર સંસાર ત્યાગી સાધુઓ જ પુષ્પ વગેરેથી રહિતની પૂજાના અધિકારી છે.

સમાધાન :– સૂત્રમાં સંસારી અને સંસારત્યાગી એવા બે ભેદ પાડયા નથી. પરંતુ અકૃત્સ્નસંયમજ્ઞ અને કૃત્સ્નસંયમજ્ઞ એમ જ બે ભેદ પાડયા છે. તેથી કૃત્સ્નસંયમજ્ઞ શ્રાવક પણ પુષ્પ વગેરે વિના જ પૂજા કરવાનો અધિકારી છે. તેથી શ્રાવકને છોડી માત્ર સાધુને જ પુષ્પાદિ રહિતની પૂજાના અધિકારી તરીકે સ્થાપવામાં એક તરફી પક્ષપાત બતાવવાનું થાય છે. પણ આ પક્ષપાત કલ્યાણકારી નથી. વળી અહીં કારણ વિચારો. જૂઓ ! જ્યારે ઇન્દ્રનો અભિષેક કરવાનો હોય છે, ત્યારે બધા દેવો અહમહ-

भिषेककरणे सुपर्वाणोऽहमहमिकयौदारिकजलपुष्पसिद्धार्थादीनि गृह्णन्ति जिनपूजां तु न तेनोपचारेण कुर्वन्तीति सुरपुष्पेषु त्रसासंभवोऽम्लानत्वं च हेतुश्चेत्, हिंसापरिहार एवायं धर्माभ्युदयाय प्रगल्भते, समवसरणे च वैक्रियाण्येव पुष्पाणि देवाः प्रभोरग्रे देशनोर्व्यां विकिरन्ति, मण्यादिरचनाप्यचित्तैव, उक्तं च राजप्रश्नीयोपाङ्गे-"पुप्फवद्दलयं विउव्वंति" इत्यादि नवकमलरचनाप्यचित्तैव ज्ञेया, तथा प्रतिमानां वन्दनाद्यधिकारे पञ्चविधाभिगमविधौ सचित्तद्रव्योज्झनमुक्तमस्ति, जिनभवनप्रवेशेऽपि चैत्यवन्दनभाष्यादावयं विधिरुक्तोऽस्तीति ततो निरवद्यपूजैव देशविरतस्य संभवतीति श्रद्धेयं, सर्वविरतश्च स उच्यते-यो गृहीतपञ्चमहाव्रतः समितिगुप्तिसंपन्नो घोरपरीषहोपसर्गसहनदृढशक्तिमान् संन्यस्तसर्वारंभपरिग्रहः सदानिरवद्योपदेशदाता वाङ्मात्रेणापि

મિકાથી (હું કરું. હું કરું....એવી હરિફાઇથી) ઔદારિક પાણી (=સચિત્ત પાણી), ઔદારિક પુષ્પ (-સચિત્ત પુષ્પ), તથા ઔદારિક સિદ્ધાર્થ (=સચિત્ત ધોળા સરસવ) વગેરે ગ્રહણ કરે છે. જ્યારે તેજ દેવો જિનપૂજા આ ઉપચારથી (=ઔદારિકપુષ્પ વગેરેના ગ્રહણથી) કરતા નથી. અર્થાત્ દેવો ઇન્દ્રના અભિષેક વખતે અહીંના માગધ વગેરે તીર્થોના પાણી અને અહીંના પુષ્પોનો ઉપયોગ કરે છે. જ્યારે જિનપૂજા માટે ત્યાંના પાણી અને ત્યાંના પુષ્પોનો જ ઉપયોગ કરે છે. આમ કરવામાં 'તેઓ ભગવાન કરતા ઇન્દ્રને વધુ પૂજ્ય માને છે' એવો આશય તો સંભવતો જ નથી. બલ્કે તેઓ ભગવાનને જ વધુ પૂજ્ય માને છે. તેથી ભગવાનની પૂજામાં સુરપુષ્પ (=દેવલોકના પુષ્પ) લેવામાં જો આ જ આશય હોય, કે (૧) આ સુરપુષ્પો ત્રસ જીવોથી રહિત હોય છે. ભમરા વગેરે વિકલેન્દ્રિયો માત્ર તીર્ચ્છાલોકમાં જ છે. તેથી સૌધર્મ વગેરે દેવલોકમાં થતા પુષ્પને આશ્રયી વિકલેન્દ્રિય જીવો રહેતા હોય તેમ સંભવતું નથી. તથા (૨) આ સુરપુષ્પો ક્ષેત્રપ્રભાવથી કે તથાસ્વભાવથી મ્લાન થતા નથી. તો કહેવું પડે, કે આ હિંસાત્યાગ જ ધર્મનો અભ્યુદય કરનારો થાય છે.

શંકા :- જો આમ જ હોય તો દેવો દેશનાભૂમિમાં પ્રભુની આગળ પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે. તે અંગે શું કહેશો ? સ્વાભાવિક છે કે આ પુષ્પવૃષ્ટિમાં અસંખ્ય પુષ્પાદિ જીવોની હિંસાનો સંભવ છે.

સમાધાન :- દેવો દેશનાભૂમિમાં ઔદારિક સચિત્ત પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતા નથી. પરંતુ અચિત્ત વૈક્રિયપુષ્પોની વૃષ્ટિ કરે છે. તેજ પ્રમાણે, સમવસરણ વગેરેમાં કરાતી મણિ-રત્ન વગેરેની રચના પણ અચિત્ત મણિ વગેરેથી જ કરે છે. **રાજપ્રશ્નીય ઉપાંગમાં** કહ્યું જ છે કે "પુપ્ફવદ્દલયં વિઉવ્વંતિ". ઇત્યાદિ (પુષ્પ પ્રકરને વિકુર્વે છે.) તે જ પ્રમાણે નવકમળની રચના પણ અચિત્ત સુવર્ણથી જ બનેલી હોય છે. વળી જ્યાં પ્રતિમાના વંદન વગેરેનો અધિકાર છે ત્યાં તથા પાંચ પ્રકારના અભિગમવિધિમાં **ચૈત્યવંદન ભાષ્ય** વગેરે ગ્રંથોમાં જિનાલયમાં સચિત્ત દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે. તેનાથી સિદ્ધ થાય છે કે, સચિત્ત વસ્તુથી પરમાત્માની પૂજા કરવી ઉચિત નથી. તેથી દેશવિરત શ્રાવકને નિરવદ્ય=હિંસાના દોષ વિનાની પૂજા જ કરવી સંભવે છે. એવી શ્રદ્ધા રાખવી જોઇએ.

सावद्यतन्मिश्रतानुमोदकः परमगंभीरचेताः संप्राप्तभवपार इति, एतच्च हताशस्य पाशमतं संमूर्छितोत्प्रेक्षितप्रायं, ॥

सर्वतोऽविरताविरतयोरत्यन्तभेदाभावाद् बालत्वव्यपदेशनिबन्धनाविरतेरुभयत्राऽविशेषात् पापस्थानत्वविभाजकोपाधित्वव्याप्यविषयताकाविरतेः सर्वथाऽविरतत्वे द्रव्यतो हिंसादिनिवृत्त-मिथ्यादृष्टिष्वव्याप्तेः सम्यक्त्वाभावस्यैव सर्वतोऽविरतित्वपरिभाषणे च सम्यग्दृष्टिव्यावृत्तावप्येक-भेदानुगुण्याभावात्फलासिद्धेः । किञ्च, एवमविरतसम्यग्दृष्टेरपि मिथ्यादर्शनविरत्यन्याविरतिभ्यां मिश्रपक्षपातः । इष्टापत्तिरत्र—'एगच्चाओ मिच्छादंसणसल्लाओ पडिविरया एगच्चाओ अप्पडिविरया' (सूत्रकृतांग २ श्रु० २ अ० सू० ३९) इति पाठस्वरसादिति चेत्? न । तस्याकारानाकारादिविषयत्वेन मूलगुणविरत्यभावापेक्षयैवाविरते व्यवस्थापितत्वात्, सम्यक्त्वाभावेन

---

(૬) **સર્વવિરત** :–જેણે (૧) પાંચ મહાવ્રતો સ્વીકાર્યા હોય તથા (૨) જે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિથી યુક્ત હોય (૩) તથા જે ઘોરપરિષહ અને ઉપસર્ગ સહન કરવાની દૃઢ શક્તિવાળો હોય તથા જેણે (૪) સર્વ પ્રકારના આરંભ અને પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યો હોય તથા જે (૫) હંમેશા નિરવદ્ય ઉપદેશ જ આપતો હોય તથા (૬) જે વચનમાત્રથી પણ સાવદ્યનો કે સાવદ્યથી મિશ્રનો અનુમોદક ન હોય, તથા જે (૭) પરમ ગંભીરચિત્તવાળો હોય અને જેણે (૮) ભવનો પાર પ્રાપ્ત કર્યો હોય= જે અલ્પકાળમાં મોક્ષ પામવાનો હોય, તે વ્યક્તિ સર્વવિરત કહેવાય છે. હતાશ પાશનો (=પાર્શ્વચંદ્રનો) આ મત સંમૂર્છિત ઉત્પ્રેક્ષિતપ્રાયઃ છે, અર્થાત્ બુદ્ધિ અને તર્કથી સંગત નથી.

[ષટ્પુરૂષવિભાગની અસંગતતા]

મહોપાધ્યાયજી હવે પાર્શ્વચંદ્રની આ કલ્પનાને પાયા વિનાની સાબિત કરે છે. પાર્શ્વચંદ્રે કલ્પેલા પુરુષોના છ ભેદમાં (૧) સર્વતો અવિરત અને (૨) અવિરત આ બે વિકલ્પો અત્યન્ત ભિન્ન નથી, કેમકે 'બાળ' તરીકેના વ્યપદેશમાં કારણભૂત 'અવિરતિ' બન્નેમાં સમાનરૂપે છે. (સિદ્ધાંતમાં અવિરતનો બાળ તરીકે દેશવિરતનો બાળપંડિત= મિશ્ર તરીકે અને સર્વવિરતનો પંડિત તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે.) તેથી બન્ને વિકલ્પો એક જ બની જાય છે.

પૂર્વપક્ષ :– અહીં પાપસ્થાનત્વવિભાજકઉપાધિવ્યાપ્યવિષયતાવાળી અવિરતિને કારણે સર્વથા અવિરતિનો ભેદ પાડયો છે. ('પાપસ્થાનત્વ વિભાજક ઉપાધિવ્યાપ્ય વિષયતાક અવિરતિ' આ વાકયનો સરળ અર્થ–પ્રાણાતિપાત વગેરે અઢારે પાપસ્થાનો પાપસ્થાનપણાથી (=પાપસ્થાનત્વથી) સમાન છે. છતાં પણ તેઓ 'પ્રાણાતિપાતપણુ'' 'મૃષાવાદપણુ'' 'અદત્તાદાનપણુ'' વગેરે ધર્મ (=સ્વરૂપ)ના કારણે પરસ્પર ભિન્ન છે. તેથી જ પાપસ્થાનપણાથી સમાન હોવા છતાં, તેઓના અઢાર ભેદ પડે છે; આ પ્રાણાતિપાતપણું, મૃષાવાદપણું વગેરે ધર્મો પાપસ્થાનત્વવિભાજક ઉપાધિ (=પાપસ્થાનના અઢાર વિભાગ કરનાર ઉપાધિ) તરીકે ઓળખાય છે. અઢારે પાપસ્થાનોમાં આ ઉપાધિ સમાનરૂપે રહી છે. અહીં આ ઉપાધિનો વ્યાપ્ય (=ઉપાધિને છોડી ન રહેનાર અથવા ઉપાધિથી નિયંત્રિત કરાયેલ)

विरतिरविरतिरेवेति तु वृत्तिकृतैव परिभाषितमिति का तवाहोपुरुषिका ? एतेन तृतीयभङ्गोऽपि विलूनशीर्णः, संपूर्णश्रद्धाभावेऽविरतेरेवैकस्याः साम्राज्यात्, यत्किञ्चिदर्था(दर्थ ?)श्रद्धानेऽपि 'एकस्मिन्नप्यर्थे सान्दिग्धेऽर्हति तु निश्चयो नष्ट' इति न्यायात् संपूर्णश्रद्धानाभावान्मिथ्यात्वस्यैवावस्थितेः । चतुर्थे च भङ्गे 'तमेव सच्चं.' इत्यादि संक्षेपरुचिसम्यक्त्वसद्भावाद्देशतो विरत्या देशविरतिः संपन्नेति केयं वाचोयुक्तिः यदुत 'सर्वतो विरताविरतिः न तु देशविरति'रिति । विशेषपरिज्ञानाभावेऽपि तादृशसम्यक्त्वेन माषतुषादीनां सर्वविरतिरप्यखण्डा प्रसिद्धेति किमपराद्धं देशविरत्या ? येन सा तद्वतां न भवेत् ? एवं वदंश्च सिद्धान्तलेशमपि नाघ्रातवान् हताशः ।

ધર્મ છે 'વિષયતા'. અર્થાત્ આ ઉપાધિવાળા અઢારે પાપસ્થાનોમાં વિષયતા (=સંબંધિપણું) રહી છે. અર્થાત્ આ અઢારે પાપસ્થાનો વિષયરૂપ સંબંધી છે. કોના ? અવિરતિના. અર્થાત્ અવિરતિ આ અઢારે પાપસ્થાન સંબંધી છે. ટૂંકમાં પાપસ્થાનત્વ. ઇત્યાદિવાકયનો અઢાર પાપસ્થાનમાંથી એક પણ પાપસ્થાનની વિરતિનો અભાવ એવો ફલિતાર્થ થયો. આ અવિરતિ (=વિરતિના અભાવ)ના કારણે જ સર્વતો અવિરતનો ભેદ પડયો છે.] **તાત્પર્ય** :– જે વ્યક્તિઓ એકપણ પાપસ્થાનકમાંથી નિવૃત્ત=વિરત થયા નથી, તેઓને જ અહીં સર્વતો અવિરત સમજવાના છે. અવિરત (બીજો વિકલ્પ) વ્યક્તિઓ પ્રાણાતિપાત વગેરે સત્તર પાપસ્થાનમાંથી નિવૃત્ત થયા ન હોવા છતાં અઢારમાં 'મિથ્યાત્વશલ્ય' પાપમાંથી નિવૃત્ત છે. તેથી તેઓનો સર્વતો અવિરત વિકલ્પમાં સમાવેશ થતો નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– અલબત્ત, આ પ્રમાણે 'સર્વતો અવિરત' અને 'અવિરત' વચ્ચે ભેદ રેખા દોરી શકાય. પરંતુ સર્વતોઅવિરતનું તમે કહેલું લક્ષણ અવ્યાપ્તિદોષથી કલંકિત છે. કેમકે જેઓ મિથ્યાત્વ શલ્યરૂપ પાપ સ્થાનથી નિવૃત્ત થયા નથી (=મિથ્યાત્વી છે.) પરંતુ હિંસાદિ સત્તરપાપસ્થાનોમાંથી નિવૃત્ત થયા છે. (અલબત્ત સમ્યક્ત્વ ન હોવાથી તેઓ હિંસાદિમાંથી ભાવથી નિવૃત્ત થયા ન કહેવાય તો પણ દ્રવ્યથી તો નિવૃત્ત છે જ.) તેઓનો સમાવેશ કેમાં કરશો ? કેમકે તમારા મતે જેઓ એક પણ પાપસ્થાનમાંથી નિવૃત્ત થયા નથી, તેઓ જ સર્વતો અવિરત છે. અને આ લોકો તો સત્તર પાપસ્થાનમાંથી નિવૃત્ત છે. તેથી તેઓ સર્વતો અવિરતમાં સમાવેશ પામી શકે તેમ નથી. અવિરત વગેરે વિકલ્પોમાં પણ તેઓને સ્થાન નથી, કેમકે તે બધા વિકલ્પોમાં પ્રવેશ મેળવવા સમ્યક્ત્વ હોવું જરૂરી છે, જ્યારે આ લોકો બિચારા પાસે સમ્યક્ત્વ નથી. આમ તેઓની હાલત ત્રિશંકુ જેવી થશે.

પૂર્વપક્ષ : જેઓએ ભાવથી એક પણ પાપસ્થાન છોડયા નથી, તેઓનો અમે સર્વતો અવિરતમાં સમાવેશ કરીશું. દ્રવ્યતઃ પાપનો ત્યાગ કરનારા પણ ભાવથી ત્યાગ વિના વાસ્તવમાં પાપ સેવનારા જ છે. તેથી દ્રવ્યથી સત્તર પાપસ્થાનકોથી વિરત થનારા પણ સર્વતો અવિરતમાં જ સ્થાન પામશે. અને જેઓ સમ્યક્ત્વી નથી, તેઓ ભાવથી પાપસ્થાનથી વિરતિ પામી શકતા નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– આમ તમે સમ્યક્ત્વના અભાવના કારણે જ સર્વતો અવિરતત્વની પરિભાષા કરી છે એમ ફલિત થાય છે. આ પરિભાષાને કારણે સર્વતો અવિરત

तथाचोक्तं भगवत्यां 'से नूणं भंते ! तमेव सच्चं णीसंकं जं जिणेहिं पवेइअं ? हंता गो ! तमेव सच्चं णीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं। से नूणं भंते ! एवं मणे धारेमाणे एवं पकरेमाणे, एवं चिट्ठमाणे, एवं संवरेमाणे आणाए आराहए भवति ? हंता गो० ! तं चेव" त्ति। जीवादिविशेषपरिज्ञानाभावेन च मूलतः सम्यक्त्वाभावोक्तौ षट्कायपरिज्ञानवतोऽपि स्याद्वादसाधनानभिज्ञस्य न सम्यक्त्वमित्युपरितनदृष्टौ तव सर्वमिन्द्रजालायते, तदुक्तं सम्मतौ 'छप्पिवि जीवनिकाए सद्दहमाणो न सद्दहइ भावा। हंदी अपज्जवेसु सद्दहणा होइ अविभत्ता।" प्रकरणोक्तिरियमिति चेत् ?

ભેદમાંથી સમ્યગ્દૃષ્ટિની વ્યાવૃત્તિ=બાદબાકી થઈ જાય છે. અથવા આ સર્વતો અવિરતની સમ્યગ્દૃષ્ટિથી વ્યાવૃત્તિ થાય છે, છતાં પણ એક ભેદની અનુગુણતાનો અભાવ હોવાથી કોઈ ફળ સિદ્ધ થતું નથી, કેમ કે બીજા ત્રીજા વિકલ્પમાં પણ સમ્યક્ત્વ ઇષ્ટ નથી. અન્યથા તે બંને પણ મિશ્રરૂપ બને. વળી ત્રીજા વિકલ્પમાં સમ્યક્ત્વના અભાવમાં પણ વ્રતાદિપાલનની અપેક્ષાએ ભેદ ગણ્યો છે તે નકામો થાય, તથા અવિરતવગેરેના બાળઆદિ ભેદોમાં મૂળ–ઉત્તરગુણવિરતિનો ભાવાભાવ પ્રયોજક છે–સમ્યક્ત્વ નહિ. (સમ્યક્ત્વ + મૂળગુણઆદિ વિરતિને ભેદમાં પ્રયોજક માનવામાં પણ (૧) મિથ્યાત્વી (૨) અવિરત સમ્યક્ત્વી (૩) દેશવિરત અને (૪) સર્વવિરત આ ચાર ભેદ જ સાર્થક થાય) વળી આમ મિથ્યાત્વશલ્યમાંથી વિરતિ (=સમ્યક્ત્વ) પણ વિરતિ તરીકે ઇષ્ટ હોય, તો અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિને (પ્રાણાતિપાતઆદિ અન્ય સત્તર સ્થાનોથી અવિરત સમ્યક્ત્વીને) પણ વિરતાવિરત=મિશ્રપક્ષમાં સમાવવો પડશે.

પૂર્વપક્ષ :– આ વિવક્ષાથી અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિનો મિશ્ર પક્ષ માનવો એ અમને ઇષ્ટાપત્તિ રૂપ જ છે. કેમ કે સૂત્રમાં કહ્યું જ છે. "एगच्चाओ मिच्छादंसणसल्लाओ पडिविरया एगच्चाओ अप्पडिविरया" (એક મિથ્યાત્વ શલ્યથી પ્રતિવિરત બીજાથી અપ્રતિવિરત)

ઉત્તરપક્ષ :– આ વાત બરાબર નથી. સૂત્રમાં જે આ કથન છે; તે માત્ર અવિરત સમ્યક્ત્વીના આકાર (=સ્વરૂપ) અનાકારને જ સૂચવે છે (અથવા અવિરત સમ્યક્ત્વીના પચ્ચખાણ–વિરતિના આકાર–અનાકારને જ સૂચવે છે નહિ કે અવિરત સમ્યક્ત્વીમાં વિરતિ અવિરતિની મિશ્રતાને) કેમ કે સિદ્ધાંતમાં પ્રાણાતિપાતવિરતિ આદિ મૂળ ગુણ વિરતિનો અભાવ જ અવિરતિ તરીકે નિર્ણીત કરાયો છે, તેથી સમ્યક્ત્વી પણ જો મૂળ ગુણવિરતિ રહિતનો હોય, તો અવિરત તરીકે જ ઇષ્ટ છે. વિરતાવિરત તરીકે નહિ.

પૂર્વપક્ષ :– પણ અમે તો સર્વતો અવિરત ભેદ કલ્પીને મૂળગુણ વિરતિવાળાને પણ સમ્યક્ત્વના અભાવમાં સર્વતો અવિરત કહીને અવિરતમાં પણ વિશેષ સૂચન કર્યું છે.

ઉત્તરપક્ષ :– આ અભિમાન કરવાની જરૂર નથી. કેમકે સમ્યક્ત્વના અભાવમાં દ્રવ્યથી વિરતિ પણ અવિરતિ જ છે એમ ટીકાકારે પોતે જ સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

તાત્પર્ય :–સમ્યક્ત્વ પોતે વિરતિરૂપ નથી–સમ્યક્ત્વના અભાવવાળાં બધા નિશ્ચયથી અવિરત જ છે. સમ્યક્ત્વી પણ મૂળગુણ વિરતિના અભાવમાં અવિરત જ છે એ સિદ્ધાંતમાન્ય વાત છે તેથી તમે કલ્પેલા પ્રથમ બે વિકલ્પો પણ મૂળગુણ અવિરતિના કારણે એક જ થઈ જાય છે. તેથી જ તમારો ત્રીજો વિરતાવિરત વિકલ્પ પણ ભાંગીને

किमुत्तराध्ययनेष्वपि नाधीता ? न स्मृता वा ? तदुक्तं 'दव्वाणं सव्वभावा सव्वपमाणेहिं जस्स उवलद्धा । सव्वाहिं णयविहीहिं वित्थाररुइ'त्ति णायव्वो"त्ति ॥ विशेषाभावेऽपि सामान्याक्षतिश्चावयोस्तुल्या । एवं 'ण इमं सक्कमागारमावसंतेहिं' इत्यादिनापि न व्यामोहः कार्यः, सूत्रस्य नयगंभीरत्वान्नयगतेश्च विचित्रत्वात् । इदं तु तव दुस्तरवारिब्रूडनभयं स्यात्, यदुत

ભૂક્કો થઈ જાય છે. બોલો, 'પૂર્ણ સમ્યક્ત્વનો અભાવ' આ વાક્યથી તમે શું કહેવા માંગો છો ?

પૂર્વપક્ષ :–'ભગવાનના અમુક વચનો પર શ્રદ્ધા હોવા છતાં તમામ વચનો પરની શ્રદ્ધાનો અભાવ' એમ કહેવાનો અમારો આશય છે.

ઉત્તરપક્ષ :–તેથી પૂર્ણ સમ્યક્ત્વનો અભાવ=ભગવાન અને ભગવાનના વચન પર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાનો અભાવ એમ સિદ્ધ થયું. અને જો ભગવાન પર અલ્પ પણ શ્રદ્ધાનો અભાવ હોય, તો સમ્યક્ત્વ જ રહેતું નથી, તેથી અવિરતિ જ આવીને ઉભી રહે, કેમકે થોડા અર્થ અંગેની અશ્રદ્ધામાં પણ 'એક પણ અર્થમાં સંદેહ ઉભો થાય, તો અરિહંતપરનો નિશ્ચય (=શ્રદ્ધા) નાશ પામે છે.' (અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ નાશ પામે છે.) આ ન્યાયથી મિથ્યાત્વ જ આવીને ઉભું રહે છે, અને મિથ્યાત્વની હાજરીમાં 'અવિરત' પક્ષ જ ખડો થઇ જાય છે. આમ ત્રીજો વિકલ્પ બળી જાય છે.

[વિશેષજ્ઞાન વિના પણ વિરતિ અખંડિત]

તથા ચોથા વિકલ્પમાં પણ જેનામાં "તમેવ સચ્ચં." ઇત્યાદિરૂપ સંક્ષેપરુચિ સમ્યક્ત્વ છે અને તે સમ્યક્ત્વને અનુરૂપ દેશથી વિરતિ છે, તે વ્યક્તિમાં વાસ્તવમાં દેશવિરતિ જ છે, અર્થાત્ તમારો ચોથો વિકલ્પ દેશવિરતિધર રૂપ પાંચમા વિકલ્પમાં સમાવેશ પામે છે. તેથી 'સંક્ષેપરુચિ સમ્યક્ત્વી સર્વતો વિરતાવિરત છે, પણ દેશવિરતિધર નથી.' એવી તમારી વચનયુક્તિ કસ વિનાની છે.

પૂર્વપક્ષ :– જીવ અજીવ વગેરે અંગેના વિશેષજ્ઞાન વિનાની વ્યક્તિમાં દેશ–વિરતિ કેવી રીતે સંભવી શકે ?

ઉત્તરપક્ષ :– અરે ! આ વિશેષજ્ઞાન વિના પણ તેવા સમ્યક્ત્વને કારણે માષતુષ વગેરે મુનિઓની સર્વવિરતિ પણ અખંડિત રહી શકતી હોય, તો દેશવિરતિએ શો ગુનો કર્યો છે, કે તે અખંડિત ન રહી શકે ? તેથી સંક્ષેપરૂચિ સમ્યક્ત્વવાળાને દેશ–વિરતિ હોવામાં કશો વાંધો દેખાતો નથી. તેથી 'એ સમ્યક્ત્વવાળાને સર્વતો વિરતાવિરતિ છે અને દેશવિરતિ નથી.' એમ કહેવામાં ખરેખર તો સિદ્ધાંતના લેશનું પણ પોતાને જ્ઞાન નથી, એમ જ પ્રગટ કરાય છે કેમ કે **ભગવતી સૂત્રમાં** કહ્યું જ છે કે "હે ભદંત ! શું તે જ સત્ય અને નિશંક છે, કે જે જિનેશ્વરોથી કહેવાયું છે ? હે ગૌતમ ! હા. તે જ સત્ય અને નિશંક છે, જે જિનેશ્વરોથી કહેવાયું છે. હે ભંતે ! આ પ્રમાણે મનમાં ધારણ કરનાર તથા તે પ્રમાણે જ તપ વગેરેમાં ચેષ્ટા કરનાર અને પરમતો તથા પ્રાણાતિપાતમાંથી સંવૃત્ત થનાર શું આજ્ઞાનો આરાધક થાય છે ? હે

भक्तिरागेण देवपूजाप्रवृत्तावारंभात्संयमक्षत्या कथं देशविरतिरिति ? तेन भक्तिरागेण संयमासंयमापरिगणनाद्विरताविरतिरेव न देशविरतिरिति। तत्तु महामोहाभिनिवेशेनागणितपरलोकभयस्य तवैव दुस्तरवारिकृत्यम् , असदारंभपरित्यागेन सदारंभप्रवृत्तौ शुभयोगतः संयमक्षतिभयाभावाद् भक्तिरागस्य प्रशस्तत्वे दोषाभावात्। तस्यैव च दोषत्वे च विदुषोऽपि बलात् प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च ।

ગૌતમ ! હા તે પ્રમાણે જ છે." **તાત્પર્ય** :–સંક્ષેપરુચિ સમ્યક્ત્વીની ધર્મક્રિયા આજ્ઞાની આરાધનારૂપજ છે. તેથી તેઓ ભક્તિરાગથી પુષ્પાદિદ્વારા જે દ્રવ્યસ્તવ કરે, તે પણ આજ્ઞાની આરાધનારૂપ જ છે. તેથી પુષ્પાદિથી પૂજા કરતો હોવા માત્રથી તેનો દેશવિરતિમાંથી એકડો કાઢી નાંખવો યોગ્ય નથી. વળી જીવ વગેરેના વિશેષ જ્ઞાનના અભાવમાં મૂળથી જ સમ્યકત્વનો અભાવ કહેવામાં, તો ઊંચી કક્ષાની દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ ષટ્કાયના જ્ઞાનવાળો પણ જો સ્યાદ્વાદ સાધન વિનાનો હોય (અર્થાત્ સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતનો જ્ઞાતા ન હોય) તો સમ્યક્ત્વી નથી તેમ કહેવું પડે, અને તો તમારા તમામ વિકલ્પો માત્ર ઈન્દ્રજાળરૂપ જ બની જાય. કેમકે ભેદોનું વિભાજન જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જ કરવાનું રહેશે. **સમ્મતિતર્ક** ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે "આ જ છ જીવકાય છે એમ નિશ્ચિત શ્રદ્ધા કરતો હોય. પરંતુ ભાવ=પરમાર્થથી શ્રદ્ધા ન કરતો હોય, તથા પર્યાયના જ્ઞાન વિનાજ (પુદ્ગલ વગેરેમાં) અથવા અપર્યાયમાં=દ્રવ્યમાં અવિભક્ત શ્રદ્ધા હોય છે. (તે દ્રવ્યથી સમ્યક્ત્વી છે)

પૂર્વપક્ષ :– આ વચન પ્રકરણ ગ્રન્થનું છે. આગમનું નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– **ઉત્તરાધ્યયનમાં** પણ આમ કહેલું છે, યાદ કરો. જૂઓ "જેને દ્રવ્યોના સર્વભાવોનું સર્વપ્રમાણથી અને સર્વનયથી જ્ઞાન થયું છે, તે વિસ્તારરુચિવાળો છે. તેમ સમજવું" જો જ્ઞાનની હાજરી–ગેરહાજરીથી જ સમ્યક્ત્વના ભાવ અભાવનો નિર્ણય કરશો, તો આ વિસ્તારરુચિવગેરેની અપેક્ષાએ 'સંક્ષેપરુચિ' વગેરેને સમ્યક્ત્વના અભાવવાળા માનવા પડશે. અને આ આપેક્ષિક સમ્યક્ત્વ તો ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનીને છોડી સર્વત્ર ભાવ અને અભાવરૂપે ઉપલબ્ધ થાય છે, અને તો શ્રુતકેવલી કે કેવલીને છોડી બધાને મિથ્યાત્વી સ્વીકારવા પડે, તેથી અવિરતિ, દેશવિરતિ વગેરે ભેદોમાં મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમ આદિથી પ્રગટતા અને શુદ્ધ શ્રદ્ધા આદિ લિંગથી જ્ઞાત થતાં આત્માના પરિણામવિશેષને જ સમ્યક્ત્વ તરીકે સ્વીકારવું. આ સમ્યક્ત્વ સંક્ષેપરૂચિ, વિસ્તારરુચિઆદિ સમ્યક્ત્વના બધા ભેદોમાં રહ્યું જ છે.

પૂર્વપક્ષ :– અમે જે દેશવિરતનો વિકલ્પ બતાવ્યો છે. તેનામાં સ્યાદ્વાદસાધન આદિ વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ હોવા છતાં સામાન્યજ્ઞાન તો રહેલું જ છે.

ઉત્તરપક્ષ :– એવું સામાન્યજ્ઞાન તો સંક્ષેપરુચિ સમ્યક્ત્વીમાં પણ સમાનરૂપે રહ્યું છે. તેથી તેને પણ દેશવિરત કહી શકાય. એ જ પ્રમાણે **આચારાંગમાં** 'જં સમ્મંતિ.' ઈત્યાદિ સૂત્રથી સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ બતાવ્યા બાદ 'णं इमं सक्कमागारमोवसं· तेहिं" ઈત્યાદિ સૂત્રથી (આ સમ્યક્ત્વ શિથિલાચારી યાવત્ ઘરમાં રહેનારાઓ વડે શકય નથી") ગૃહસ્થને આ સમ્યક્ત્વનો નિષેધ કર્યો છે. અહીં પણ આ સૂત્રને પકડી 'ગૃહસ્થને સમ્યક્ત્વ હોય જ નહિ' ઈત્યાદિ વ્યામોહ ન કરવો કેમકે સૂત્રો નયગંભીર હોય છે,

અને નયની ગતિ વિચિત્ર હોય છે. **આચારાંગના** આ સૂત્રમાં જે સમ્યક્ત્વનું કથન છે, તે સમ્યક્ત્વ અપ્રમત્તગુણસ્થાનોમાં જ સમ્યક્ત્વને સ્વીકારનાર નિશ્ચયનયનું છે. વ્યવહારનય તો દર્શન મોહનીયના ક્ષયોપશમઆદિથી યુક્ત અવિરતિધરમાં પણ સમ્યક્ત્વનો સ્વીકાર કરે જ છે. માટે સર્વત્ર સૂત્રોના નયોનો વિચાર કરી, એક બીજા સાથે વિરોધ ન આવે એવો પ્રમાણ માર્ગ કાઢવો જોઈએ, નહિ કે એક નયને પકડી વિરોધ ઉઠાવવો.

[ભક્તિરાગ નિર્દોષ]

પૂર્વપક્ષ :– તો પણ, તમારે સંસારસાગરમાં ડૂબવાનો ભય ઉભો જ છે. કેમકે ભક્તિરાગથી પરમાત્મપૂજા કરનાર આરંભનું સેવન કરતો હોવાથી તેનામાં શી રીતે દેશવિરતિ ઘટી શકે ? આ ભક્તિરાગના કારણે તે વ્યક્તિ પૂજા વખતે સંયમ અને અસંયમની ગણના કરતો જ નથી. તેથી તેનામાં દેશવિરતિ સંભવતી નથી. અને છતાં તેનો દેશવિરતિમાં સમાવેશ કરીને તમે ભૂલા પડી રહ્યા છો.

ઉત્તરપક્ષ :– અહીં અમે ભૂલા નથી પડયા, પણ મહામોહના કારણે તમે ભૂલા પડયા છો. પરલોકનો ભય હોય, અને સંસારસાગરમાં ડૂબવાનો ભય હોય, તો આમ કહી શકો નહિ. અસદ્ આરંભનો ત્યાગ કરી સદ્આરંભની પ્રવૃત્તિ કરવામાં શુભયોગ જ પ્રવર્તે છે. પરમાત્માની પૂજા સદ્આરંભની પ્રવૃત્તિરૂપ છે. અને શુભયોગથી થતી પ્રવૃત્તિમાં સંયમની ક્ષતિનો ભય જ રહેતો નથી. હા. કદાચ એ શુભયોગ પાછળ અશુભભાવ કામ કરે તો, સંયમને ભય ઉભો થાય, પણ અહીં તો એ શુભયોગની પાછળ પરમાત્મભક્તિ કામ કરે છે. આ ભક્તિ પ્રશસ્તરાગરૂપ હોવાથી નિર્દોષ છે. તેથી પણ સંયમની ક્ષતિનો ભય નથી.

પૂર્વપક્ષ :– આ ભક્તિ પ્રશસ્તરાગરૂપ હોવા છતાં પુષ્પાદિથી દેવપૂજા કરાતી હોવાથી અસંયમમાં ખેંચી જાય છે. તેથી આ ભક્તિરાગ પણ દોષરૂપ છે.

ઉત્તરપક્ષ :– જો આમ ભક્તિરાગને દોષરૂપ કહેશો તો વિદ્વાનોને પણ આ ભક્તિરાગથી બળાત્કારે પૂજાદિ પ્રવૃત્તિ માનવી પડશે. અર્થાત્ તમને વિદ્વાન તરીકે માન્ય એવા દેશવિરતિધરો પણ ભક્તિના પ્રાબલ્યથી બળાત્કારે પૂજામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તેમ માનવું પડશે.

પૂર્વપક્ષ :– દેશવિરતિધર ષટ્જીવનિકાય વગેરેનો જ્ઞાતા હોવાથી આવી અસમંજસ પ્રવૃત્તિ કરે જ નહિ.

ઉત્તરપક્ષ :– એવો નિયમ નથી. રાગની ઉત્કટ અવસ્થામાં વિદ્વાન પુરુષો પણ અસમંજસમાં પ્રવૃત્તિ કરે તે સંભવિત છે. તેથી ભગવાન્ પ્રત્યેના પ્રબળ ભક્તિરાગથી પ્રેરાયેલો વિદ્વાન દેશવિરતિધર પુષ્પ વગેરેથી પ્રભુની પૂજા કરે તો તેનો સમાવેશ તમે શામાં કરશો ? અને તેની આ પ્રવૃત્તિને અસમંજસ અને અનુચિત શી રીતે કહી શકો ?

[વિરતાવિરત–દેશવિરત પદોની એકાર્થતા]

પૂર્વપક્ષ :– વિરતાવિરતના ગુણો કરતાં શ્રમણોપાસક દેશવિરતના ગુણો ભિન્નરૂપે વર્ણવ્યા હોવાથી દેશવિરતો વિરતાવિરત કરતાં ભિન્ન છે.

ઉત્તરપક્ષ :– આ તમને કયો ગ્રહ લાગુ પડયો છે? કયા બાલિશે આ પ્રમાણે ભણાવ્યું છે? શું કુગુરૂથી ઠગાયા છો? કે પોતાના કર્મથી? કેમકે દેશવિરતના ગુણોને વિરતાવિરતના ગુણોથી ભિન્નરૂપે કયાંય બતાવ્યા જ નથી. સૂત્રમાં "एगच्चाओ पाणाइवायाओ पडिविरया जावज्जीवाए एगच्चाओ अप्पडिविरया" આ પ્રમાણે કહ્યા બાદ તરત જ "से जहा णामए समणोवासगा भवंति" त्ति' આ પ્રમાણે કહ્યું છે. અહીં શ્રમણોપાસકના ગુણોનું વિધાન કરવા દ્વારા વાસ્તવમાં તો વિરતાવિરતત્વગુણને વ્યાપક શ્રમણોપાસકત્વગુણનું જ જ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ શ્રમણોપાસક શબ્દથી વિરતાવિરતનું જ સ્મરણ થાય છે. અને વસ્તુતઃ 'શ્રમણોપાસક' પદ દ્વારા 'વિરતાવિરત' પદનું જ વિવરણ કર્યું છે, અર્થાત્ 'શ્રમણોપાસક' પદ વિરતાવિરતના સ્વરૂપને જ જણાવે છે. તથા શ્રમણોપાસકપદની શક્તિ પાંચમા ગુણસ્થાન સાથે સંકળાયેલી વ્યક્તિમાં જ જાય છે. અર્થાત્ શ્રમણોપાસકપદથી પાંચમા ગુણસ્થાને રહેલી વ્યક્તિનું જ સ્મરણ થાય છે. અને વિરતાવિરત વ્યક્તિ પાંચમા ગુણસ્થાને રહેલી જ છે.

પૂર્વપક્ષ :– 'શ્રમણોપાસક' પદનો અર્થ છે–સાધુઓનો ઉપાસક. તેથી આ અર્થના મહિમાથી 'શ્રમણોપાસક' પદથી જ્ઞાન, સંવેગ, વૈરાગ્યઆદિ ગુણવાન વ્યક્તિવિશેષની જ બુદ્ધિ થાય છે. તેથી વિશેષગુણવાન જ પ્રતીત થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :– આ જ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિવિશેષના આશ્રયથી 'વિરતાવિરત' પદથી પણ વિશેષગુણવાન તેવી જ વ્યક્તિનું સંવેદન થાય છે. [ઉપાસ્યના ગુણની પ્રાપ્તિની ઝંખનાથી સેવા આદિ કરનાર ઉપાસક છે. શ્રમણ=(વિરત)ના ગુણની પ્રાપ્તિની ઝંખનાથી શ્રમણોની ઉપાસના કરનાર–શ્રમણોપાસક. એજ પ્રમાણે 'વિરતાવિરત' પદ એક અંશે વિરત અન્યાંશે અવિરત' અર્થક છે. અને એક અંશે વિરતિ પણ અવિરતિ અંશે પણ વિરતિની ઝંખનાથી યુક્ત હોય, તો સાર્થક છે. તેથી 'વિરતાવિરત' પદ પણ સર્વથી વિરત થવાની ઝંખના કરતા અને યથાશક્તિ વિરતિધર્મ પાળતા માણસનું જ સ્મરણ કરાવે છે. આમ બન્ને સ્થળે સમાનતા છે.]

પૂર્વપક્ષ :– અલબત્ત, વિશેષ વ્યુત્પત્તિદ્વારા વિરતાવિરતપદથી પણ સમાન બોધ થઇ શકે. છતાં પણ સમભિરૂઢનયને એ માન્ય નથી. આ નય શબ્દભેદે અર્થભેદ માને છે. આ નય પર્યાયવાચી શબ્દોને સ્વીકારતો નથી. તેથી આ નયને આશ્રયી 'વિરતાવિરત' અને 'શ્રમણોપાસક' આ બન્ને પદના અર્થ ભિન્ન છે.

ઉત્તરપક્ષ :– એમ તો સમભિરૂઢ નયના મતે 'કુમ્ભ' 'ઘટ' વગેરે પદોના અર્થમાં પણ ભેદ છે. તો તેનો સ્વીકાર કેમ કરતા નથી?

પૂર્વપક્ષ :– અમે આ નયને આશ્રયીને 'ઘટ' 'કુમ્ભ' આદિ પદોના અર્થમાં ભેદ સ્વીકારીએ જ છીએ. છતાં પણ એ બધા શબ્દોના અર્થોમાં ભેદ બુદ્ધિ કરાવનાર કોઈ વિભાજક ઉપાધિ નથી. તેથી સમભિરૂઢને ઇષ્ટ આ ભેદ, વિભાજકઉપાધિના ભેદને અપેક્ષીને થઇ શકતો નથી. તેથી 'ઘટ' 'કુમ્ભ' વગેરેમાં વિભાગ કરવો અનુકૂળ થતો નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– 'શ્રમણોપાસક' અને 'વિરતાવિરત' અંગે પણ તેમજ વિચાર કરોને!

न हि विद्वानपि रागौत्कट्यादसमञ्जसे न प्रवर्त्तते । श्रमणोपासकानां देशविरतानां पृथग्गुणवर्णनाद् विरताविरतेभ्यस्तेऽतिरिच्यन्ते इति चेत् ? महो(अहो ?) बालिश ! केनेदं शिक्षितं ? किं गुरुणा विप्रलब्धोऽसि स्वकर्मणा वा ? सूत्रे हि 'एगच्चाओ पाणाइवायाओ पडिविरया जावज्जीवाए, एगच्चाओ अप्पडिविरया" इत्यनूद्य-" से जहाणामए समणोवासगा भवंति" त्ति श्रमणोपासकगुणविधानेन श्रमणोपासकगुणवतो विरताविरतगुणवद्व्यापकत्वस्यैव लाभात् । वस्तुतः श्रमणोपासकपदेन विरताविरतपदविवरणाद् गुणस्थानविशेषावच्छिन्ने शक्तिग्रहतात्पर्याच्च । श्रमणोपासकपदाद् बुद्धिविशेषानुगतेर्गुणविशेषैरेव बोधे तु विरताविरतपदादपि व्युत्पत्तिविशेषात्तथैव बोधः । समभिरूढनयाश्रयणेन विरताविरतश्रमणोपासकपदार्थभेदस्त्वयाऽभ्युपगम्यते चेत्, एवं घटकुम्भादिपदार्थभेदोऽपि किं नाभ्युपगम्यते ? अभ्युपगम्यत एव, परं

સમભિરૂઢનયથી તે બન્ને પદના અર્થમાં ભેદ પડતો હોવા છતાં તે બન્નેમાં કોઈ ઉપાધિભેદ નથી. તેથી તે બન્નેનો પણ વિભાગ કરવો યોગ્ય નથી.

પૂર્વપક્ષ :– 'અકસિણ પવત્તગાણું' ઈત્યાદિ **મહાનિશીથ** ગ્રંથના વચનથી સિદ્ધ થાય છે કે, વિરતાવિરતો જ દ્રવ્યસ્તવના અધિકારી છે, નહિ કે દેશવિરતો.

ઉત્તરપક્ષ :– મહાનિશીથ=ગાઢ રાત્રિ=તીવ્રઅજ્ઞાનરૂપઅંધકારથી આ પ્રમાણે બોલાઈ રહ્યું છે. એ જ **મહાનિશીથ** ગ્રંથમાં નીચે દેશવિરતનો જ વિશેષથી ઉલ્લેખ કરી દ્રવ્યસ્તવ અને દાન–શીલ–તપ–ભાવ–આ ચાર ધર્મોનું સમાનફળ સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે.

પૂર્વપક્ષ :–કૃત્સ્નસંયમજ્ઞોને પુષ્પાદિ–પૂજાના અનધિકારી કહ્યા હોવાથી કૃત્સ્નસંયમજ્ઞ શ્રમણોપાસકો પણ પુષ્પાદિ પૂજાના અનધિકારી જ છે. તેથી તમે કહ્યું, ત્યાં પુષ્પાદિ પૂજાના અધિકારી તરીકે શ્રમણોપાસકોથી ભિન્ન એવા વિરતાવિરતો જ સમજવા જોઈએ.

ઉત્તરપક્ષ :– શું આપ પામરથી પણ પામર છો ? શું તમને 'કૃત્સ્નસંયમવિદ્' આ પદના ટીકાકારે કરેલા અર્થનો પણ પ્રકાશ થયો નથી ? ટીકાકારે ત્યાં કૃત્સ્નસંયમવાળા વિદ્વાન એવો કર્મધારયસમાસ કર્યો છે. અર્થાત્ 'કૃત્સ્નસંયમ' પદને 'વિદ્' પદનું વિશેષણ બનાવ્યું છે. તેથી તે પદથી 'અખંડચારિત્રના ધારક પ્રાજ્ઞ પુરુષો' એવો જ ધ્વનિ નીકળે છે. તેથી 'કૃત્સ્નસંયમવિદ્' પદથી માત્ર સર્વવિરત જ ગ્રહણ થાય છે, નહિ કે દેશવિરત પણ.

પૂર્વપક્ષ :–સાધુઓની ઉપાસનાના મહિમાથી કૃત્સ્નસંયમનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર દેશવિરતો પુષ્પવગેરેથી પૂજા કરવાના અધિકારી નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– જો આમ જ હોય તો સાક્ષાત્ ભાવજિન વગેરેની સેવા કરનાર અને પુસ્તકરત્નના વાંચનથી ધર્મવ્યવસાયનો બોધ કરનારા, તથા સમ્યક્ત્વથી પુષ્ટ થયેલા નિર્મળ અવધિજ્ઞાનના ધારક દેવો તો આગમવ્યવહારી સમાન છે. તેથી તેઓને પણ પુષ્પઆદિ પૂજાનો અધિકાર ન હોવો જોઈએ. (કેવળજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, ચૌદપૂર્વધર આદિ આગમવ્યવહારી છે.) કેમકે તમે કલ્પેલા દેશવિરત કરતાં પણ આ દેવો વધુ ઊંચી સ્થિતિએ રહેલા છે.

विभाजकोपाधिभेदाप्रयुक्तत्वेन विभागाननुकूल इति चेत्? प्रकृतेऽपि दीयतां दृष्टिः-'अकसिण-पवत्तगाणं' इत्यादि महानिशीथवचनाद् द्रव्यस्तवाधिकारिणो, विरताविरता न देशविरता इति चेत्? महानिशीथध्वान्तविलसितमेतद्देवानुप्रियस्य। तत्र हि विशिष्यदेशविरतकृत्यमेतद् दानादि-चतुष्कतुल्यफलं चेति व्यक्तोपदर्शितमेवाधस्तात्। यत्तु कृत्स्नसंयमविदां पुष्पाद्यर्चनेऽनधिकारात् श्रमणोपासका अपि तदनधिकारिण इति तदधिकारित्वेनोक्ता विरताविरता भिन्ना एवेति चेत्? अहो भवान् पामरादपि पामरोऽस्ति? यः कृत्स्नसंयमविद् इत्यस्य वृत्तिकृदुक्तमर्थमपि न जानाति। कृत्स्नसंयमाश्च ते विद्वांस इत्येव हि वृत्तिकृता विवृत्तमिति। यदि च श्रमणोपास-

---

પૂર્વપક્ષ :- બરાબર છે. તેથી જ દેવો જિનપૂજા કરતી વખતે ત્યાંના વૈક્રિય અચિત્ત પુષ્પોનો જ ઉપયોગ કરે છે. કે જેથી આરંભનો દોષ લાગે નહિ.

ઉત્તરપક્ષ :- અહો! તમે તો પ્રતિમાલોપકના માસીયાઈ ભાઈ જેવા લાગો છો! તમને આવું વિપરીત કોણે ભરમાવ્યું? કે દેવલોકની નંદાપુષ્કરિણીના પુષ્પો અચિત્ત છે. ત્યાં પણ સચિત્ત=ઔદારિક પુષ્પો ઉત્પન્ન થવામાં કોઇ બાધ નથી. વળી જો સચિત્તપુષ્પોથી પૂજા કરવાના અધ્યવસાયમાં દ્રવ્યથી પાપ સ્વીકારતા હો, તો અચિત્ત-પુષ્પ વગેરેથી પૂજા કરવામાં પણ સચિત્તપુષ્પનું સ્મરણ થવાથી ભાવથી પાપ દુર્નિવારજ છે. અહીં **કાલસૌકરિક કસાઈ**નું દૃષ્ટાંત છે. આ કસાઇ રોજના પાંચસો પાડાની કતલ કરતો હતો. આ બાજુ ભગવાન **મહાવીર સ્વામીએ શ્રેણીક** રાજાને કહ્યું હતું કે, 'કાલસૌકરિક કસાઇ જો એક દિવસ પણ પાંચસો પાડાની હત્યા ન કરે, તો તારી નરક અટકે.' તેથી પાંચસો પાડાની હત્યા રોકવા શ્રેણીક રાજાએ કાલસૌકરિકને એક દિવસ માટે કૂવામાં ઉંધા માથે લટકાવી રાખ્યો. આમ કાલસૌકરિક કસાઇ તે દિવસે પાંચસો પાડાની હત્યા કરી શક્યો નહિ. પરંતુ કૂવામાં લટકતા લટકતા જ માટીમાં પાડાનું ચિત્ર દોરી હત્યા કરવાની ચેષ્ટા કરી. તેથી બીજે દિવસે ભગવાને શ્રેણીક રાજાને કહ્યુ કે "કાલસૌકરિકે દ્રવ્યથી પાડા ન માર્યા હોવા છતાં, ભાવથી તો માર્યા જ છે." માટે કૃત્રિમ પુષ્પોની પૂજાનો નિશ્ચય કરાવી મુગ્ધ જીવોને ભરમાવવા જોઈએ નહિ, વળી આ પ્રમાણે તો તમે ગરમ કરેલા પાણી વગેરેથી અભિષેક કરવાનું કહેશો. પણ આરંભની શંકાવાળા તમારે તો મૂળથી જ અભિષેક વગેરેનો નિષેધ કરવો જોઇએ. પણ ખ્યાલ રાખજો! **ધર્મમાં આરંભની શંકા દુરન્ત સંસારનું કારણ બને છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે** કહ્યું જ છે કે "ઘરઆદિ અન્યત્ર કાર્યોમાં આરંભ કરે. અને જિનપૂજા વગેરે ધર્મમાં આરંભનો ત્યાગ કરે, એ અજ્ઞાનતા છે. આ અજ્ઞાનતામાં (૧) લોકમાં પ્રવચનની હીલના અને (૨) સ્વપરને બોધિબીજનો અભાવ આ બે દોષ રહ્યા છે"

પૂર્વપક્ષ :- તમારે હિસાબે તો દેવો પણ સચિત્ત જળ-પુષ્પ વગેરેથી જ પૂજા કરે છે, જો એમ જ હોય, તો તેઓ ઇન્દ્રના અભિષેક વખતે અહીંના માગધઆદિ તીર્થોના પાણીનો ઉપયોગ કરે અને ભગવાનની પૂજા માટે ત્યાંના જ નન્દાપુષ્કરિણીનું પાણી વાપરે એવો ભેદભાવ કેમ?

ઉત્તરપક્ષ :- અહીં ખોટી આશંકા કરવાની જરૂર નથી. ઇન્દ્રનો અભિષેક એક

नमहिमलब्धकृत्स्नसंयमपरिज्ञानेन देशविरताः पुष्पाद्यर्चने नाधिकुर्युः, तदा देवा अपि कृतजिनादिसेवाः पुस्तकरत्नवाचनोपलब्धधर्मव्यवसायाः सम्यक्त्वोपबृंहितनिर्मलावधिज्ञानेनागमव्यवहारिप्रायाः कथं तत्राधिकुर्युः ? अतएवाचित्तपुष्पादिभिरेव ते जिनपूजां कुर्वन्तीति चेत् ? अहो लुंपकमातृष्वसः ! केनेदं तव कर्णे मूत्रितं ? यन्नन्दापुष्करिणीकमलादीन्यचित्तान्येवेति ? सचित्तपुष्पादिना पूजाध्यवसाये द्रव्यतः पापाभ्युपगमेऽचित्तपुष्पादिनापि ततो भावतः पापस्य दुर्निवारत्वान्मृन्महिषव्यापादन इव शौकरिकस्य । तत्किमिति मुग्धधन्धनार्थं कृत्रिमपुष्पादिनापि पूजां व्यवस्थापयसि ? एवं हि त्वयोष्णजलादिनैवाभिषेको वाच्यः । मूलत एव तन्निषेधं किं न भाषसे ? दुरन्तसंसारकारणं हि धर्मे आरंभशङ्का । तदाहुः श्रीहरिभद्रसूरयः 'अण्ण-

જ વાર કરવાનો હોય છે, તથા તે અભિષેક મંગલરૂપ બને એ હેતુથી જ દેવો અહીંના તીર્થોના પાણીનો ઉપયોગ કરે છે, અને ભગવાનની પૂજા નિત્યભક્તિકર્મરૂપ છે, તેથી તે પૂજામાં દેવો ત્યાંના જ પાણીનો ઉપયોગ કરે, એમાં કશું ખોટું નથી.

[સચિત્તત્યાગાદિનું તાત્પર્ય]

વળી આગમમાં પણ જિનભવનમાં પ્રવેશ વખતે જે સચિત્તનો ત્યાગ કરવાનો કહ્યો છે, તે સચિત્ત પણ પોતાના ભોગના સાધનભૂત હોય, તો જ દેરાસરમાં પ્રવેશ વખતે ત્યાજ્ય છે,

શંકા :–સચિત્ત ત્યાજ્ય છે' એવા વાકયથી આમ 'ભોગાંગયોગ્ય સચિત્ત ત્યાજ્ય છે' એવો તાત્પર્યાર્થ કાઢવો શું યોગ્ય છે ?

સમાધાન :– જ્યારે પદ કે વાકયનો સીધો શબ્દાર્થ બેસતો ન હોય, ત્યારે આવો તાત્પર્યાર્થ કરવામાં દોષ નથી. જેમકે "ઘડામાં પાણી લાવ" આ વાકયસ્થળે 'ઘટ' પદથી છિદ્ર વિનાના ઘડાના તાત્પર્યનું જ જ્ઞાન થાય છે, નહિ કે છિદ્રવાળા કે છિદ્રવિનાના બધા જ ઘડાનું.

શંકા :–પ્રસ્તુતમાં 'સચિત્ત' પદથી તમામ સચિત્તનો સંગ્રહ કરવામાં શો વાંધો છે ?

સમાધાનઃ– દેરાસરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે તમામ સચિત્તો ત્યાજ્ય હોય, તો મહિલાઓ પુત્રને લઇને દેરાસરમાં પ્રભુને વંદન આદિ અર્થે જઈ શકે નહિ, કેમકે પુત્ર પણ સચિત્ત જ છે. વળી **ચૈત્યવંદનભાષ્યમાં** અભિગમદ્વારમાં સચિત્તનો ત્યાગ કરવાનો કહ્યો છે, પણ શ્રાવકોને ફુલ વગેરેથી પૂજા કરવાના વિધાનસ્થળે આ વાત કરી નથી. કે એવું વિધાન કર્યું નથી તેથી અભિગમદ્વારમાં સચિત્તપદથી પોતાના ભોગમાં વપરાતા સચિત્તના ત્યાગનું જ તાત્પર્ય ફલિત થાય છે. તેથી જેના આધારે વ્યાખ્યાન કરવાનું છે. તેને જ વિરોધ આવે એવી રીતે અભિગમદ્વારનું ખોટું વ્યાખ્યાન કરવાથી સર્યું. અને જો 'યોગ્યતા' ને આગળ કરવામાં નહિ આવે તો 'અચિત્તનો ત્યાગ ન કરવો' એવા બીજા અભિગમના બળપર 'રાજા વગેરેએ તલવાર, છત્ર, જોડા વગેરે અચિત્તનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ'. એમ માનવાની આપત્તિ આવશે.

પૂર્વપક્ષ :– 'અચિત્તનો અત્યાગ' આ સ્થળે પ્રવચનની શોભા વધારે તેવા અચિત્તનું ગ્રહણ કરવાનું તાત્પર્ય છે. 'તલવાર' 'છત્ર' વગેરે અચિત્તના ગ્રહણપૂર્વક

ત્थारंभओ धम्मे णारंभओ अणाभोगा। लोए पवयणखिंसा अबोहिबीअं तु दोसाय॥" इन्द्राभिषेकेऽन्त्यजलादिग्रहणं जिनपूजार्थं तु तत्रत्यस्यैवेत्यत्र तु कारणं मङ्गलार्थत्वनित्यभक्त्यर्थत्वादीनीति मा विप्रियं शङ्किष्ठाः,। अभिगमवचनं तु योग्यतया भोगाङ्गसचित्तपरिहारविषयं, यथा 'घटेन जलमाहर' इत्यत्र घटपदं योग्यतया छिद्रेतरविषयमन्यथा सबालकाः स्त्रियो मुनि-(जिन?) वन्दने नाभिगच्छेयुः। चैत्यवंदनभाष्यादौ चाभिगमे सचित्तद्रव्योज्झनं, श्राद्धानां पुष्पादिना पूजाविधाने नोक्तमिति किमुपजीव्यविरोधेनाभिगमदुर्व्याख्यानेन? यदि च योग्यता न पुरस्क्रियते तदाऽचित्तद्रव्यानुज्झनं द्वितीयाभिगम इति खड्गछत्रोपानत्प्रभृत्यचित्तद्रव्यं राजाभिरपरित्याज्यं स्यात्। प्रवचनशोभानुगुणाचित्तद्रव्योपादानमेव द्वितीयार्थ इति चेत्? पूजा-

---

દેરાસરમાં પ્રવેશવાથી પ્રવચનની શોભા વધવાને બદલે ઘટે છે.

ઉત્તરપક્ષ :– જો અચિત્તના ગ્રહણસ્થળે આ અર્થ કરી શકો છો, તો સચિત્તના ત્યાગસ્થળે 'જિનપૂજામાં અનુપયોગી સચિત્તનો ત્યાગ' એવો અર્થ કેમ કરતા નથી? અને વાક્છળ જ શોધો છો? 'પુષ્પવર્દ્લવિકુર્વણ' વાક્યથી પણ પુષ્પોને વેરવાનો અર્થ જ કરવાનો છે. કેમકે 'પાણીમાં ઉત્પન્ન થતાં અને પૃથ્વી પર ઉત્પન્ન થતાં પુષ્પોનું ડીંટીયા નીચા રહે તે પ્રમાણે વેરણ' એવો અર્થ જ પાઠસિદ્ધ છે. તેથી આ દૃષ્ટાંતથી પૂજામાં સચિત્તની શંકા કરવી ન જોઇએ. અહીં જાતિસંકરવ્યક્તિની જેમ ભ્રાન્તબુદ્ધિવાળો કોઈ કહે છે.–"પૂજામાં પ્રથમ પુષ્પવગેરેજીવોની હિંસાથી અધર્મ જ છે, પછી શુભભાવ પ્રગટવાથી ધર્મ થાય છે. આમ પૂજા ધર્માધર્મમિશ્રરૂપ જ છે."

સમાધાન :– જો આમ કહેશો તો 'યજ્ઞમાં પણ પ્રથમ હિંસા હોવાથી પ્રથમ અધર્મ, અને પછી યજ્ઞના ઉત્તરકાર્યરૂપ દાનદક્ષિણાથી ધર્મ હોવાથી યજ્ઞ ધર્માધર્મ મિશ્રરૂપ છે.' એમ કહેનારાને સમાન થઈ જશો. તેથી યજ્ઞની પણ અનુમતિનો પ્રસંગ આવશે.

પૂર્વપક્ષ :– તમે જ કહ્યું છે કે, 'પૂજાકાલના અસંયમનો ત્યાગ શુભભાવથી થાય છે.' આનાથી જ સિદ્ધ થાય છે કે, 'પુષ્પાદિપૂજાકાળે હિંસાના કારણે અસંયમ છે, અને તે પછી પ્રગટતા શુભભાવથી અસંયમ ટળે છે અને ધર્મ થાય છે.'

ઉત્તરપક્ષ :–એમ જે કહ્યુ છે, ત્યાં પૂજામાં અસંયમ, પૂજાની વિધિની વિગુણતાના કારણે અથવા ભક્તિની વિગુણતા–અભાવના કારણે જ ઇષ્ટ છે. આ બન્નેની (વિધિ અને ભક્તિની) હાજરીમાં તો અસંયમ સંભવતો જ નથી. જો સ્વરૂપઅસંયમની વાત હોય તો, તો વિધિ અને ભક્તિની હાજરીમાં પણ દ્રવ્યસ્તવમાં રહેલા આ સ્વરૂપઅસંયમને દૂર કરી શકાય તેમ નથી. કેમકે સ્વરૂપઅસંયમ દ્રવ્યસ્તવનું મુખ્ય અંગ છે. દ્રવ્યસ્તવથી અભિન્ન છે. અને જો અનુબંધઅસંયમની વાત હોય, તો તે ઉત્પન્ન જ ન થવાદ્વારા ઉપહત છે. બાકી રહે છે એક વિધિ કે ભક્તિના અભાવમાં થતો આ હેતુઅસંયમ જ શુભભાવથી દૂર થાય છે. આમ વિધિ અને ભક્તિની હાજરીમાં હેતુઅસંયમ પણ સંભવતો નથી.

'દ્રવ્યસ્તવ અપ્રધાન છે' એ વાત પણ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ જ સમજવાની છે, બાકી દ્રવ્યસ્તવમાં પણ વિધિ-ભક્તિથી પુષ્ટ થયેલા ભાવની પ્રવૃદ્ધિ થવાથી, હકિકતમાં તો ભાવસ્તવનું જ સામ્રાજ્ય રહે છે. અર્થાત્ દ્રવ્યસ્તવ પણ સ્વરૂપથી દ્રવ્યસ્તવ હોવાને

अवसरे तदनुपयोगिसचित्तद्रव्योज्झनमेव प्रथमार्थ इति किं न दीयते दृष्टिः ?। येन शाकिनीव वाक्छलमेवान्वेषयसि । पुष्पवद्दलविकुर्वणमपि विकिरणमात्रसंपादनार्थमधोवृन्तजलस्थलजपुष्पविकिरणस्यैव पाठसिद्धत्वात्, न पूजाङ्गे सचित्तशंका तद्दृष्टान्तेनानेया। एतेन यदुत्प्रेक्षितं जातिसङ्करवता-पूजायामादौ पुष्पाद्युपमर्दादधर्म एव। तदनन्तरं शुभभावसंपत्त्या तु धर्म इति धर्माधर्मसंकर एवेति तन्निरस्तम् । एवं हि यागेऽपि हिंसया प्रागधर्म उत्तराङ्गब्राह्मणदक्षिणादिना त्वनन्तरं धर्म इति वदतः सब्रह्मचारितापातात्। यच्च तत्कालीनासंयमोज्झनं शुभभावेनोक्तं तद्विधिभक्त्यन्यतरवैगुण्य एवान्यथा स्वरूपासंयमस्य द्रव्यस्तवामतिरेकेणोज्झितुमशक्यत्वादनुबन्धासंयमस्य चानुद्भवोपहतत्वाद् । द्रव्यस्तवस्याप्रधानत्वमपि स्वरूपत एव, विधिभक्तिसाद्गुण्योपबृंहितभावप्रवृद्धौ भावस्तवस्यैव साम्राज्यात् ।

કારણે જ અપ્રધાન છે, બાકી તો તેમા પણ વિધિઆદિના કારણે ઉછળતા ભાવો ભાવસ્તવની તુલ્યતા પામવા સમર્થ છે.

[ભાવસ્તવની મહત્તા]

આ બાબતમાં **મહાબુદ્ધિશાળી યોગાચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિમહારાજાએ** પણ આ પ્રમાણે જ કહ્યું છે, છતાં પણ જે અલ્પબુદ્ધિવાળાના મનમાં આ વાતની ગડ બેસતી ન હોય, તેઓ પ્રત્યેની કૃપાથી **શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજાના** ગ્રંથની પંક્તિ બતાવીએ છીએ. "દ્રવ્યસ્તવ અને ભાવસ્તવ આ બેમાં દ્રવ્યસ્તવ જ બહુગુણ=વધારે ગુણવાળો છે. એવી બુદ્ધિ થાય. પણ આ અનિપુણ બુદ્ધિવાળાનું વચન છે કેમકે જિનેશ્વરો છ જીવકાયના હિતને જ કહે છે." દ્રવ્યસ્તવને બહુગુણ માનનારાનો તર્ક આવો છે–'દ્રવ્યસ્તવ કરતી વખતે ધનનો ત્યાગ હોવાથી શુભ અધ્યવસાય જ ઉત્પન્ન થાય. વળી તેને દ્રવ્યસ્તવ કરતો જોઇ બીજા પણ અનેક પ્રતિબોધ પામે છે. આમ દ્રવ્યસ્તવથી સ્વપર અને બીજાપર અનુગ્રહ થાય છે.' દ્રવ્યસ્તવને મહાન માનનારાઓની આ દલીલને સપ્રતિપક્ષ મનમાં ધારીને જ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં દ્રવ્યસ્તવની અસારતા બતાવી છે. અને આવું વિચારનારને અનિપુણબુદ્ધિવાળો કહ્યો છે. કેમકે જિનો છ જીવનિકાયના હિતને જ મોક્ષના પ્રધાનસાધન તરીકે કહે છે. અહીં "પ્રધાન મોક્ષસાધન" અધ્યાહારથી સમજવાનું છે. છ જીવનિકાયનું હિત શું ? તે બતાવે છે–છ જીવનિકાયનો સંયમ (જ હિત છે.) દ્રવ્યસ્તવમાં તે (સંયમ) સંપૂર્ણનો વિરોધ છે. તેથી કૃત્સ્નસંયમવિદ્ પુષ્પવગેરેને ઈચ્છતા નથી. ષડ્જીવકાયસંયમ=પૃથિવી વગેરે છજીવનિકાયનો સંઘટ્ટનાદિ ત્યાગરૂપ સંયમ. આ જ હિત છે. આમ હોય તેટલા માત્રથી શું ? તો કહે છે—પુષ્પ વગેરેથી પૂજારૂપ દ્રવ્યસ્તવમાં આ છજીવનિકાયસંયમનું સમ્યગ્-સંપૂર્ણ પાલન થતું નથી. કેમકે ફૂલ ચૂંટવા, તેને અડકવા-વગેરેથી સંપૂર્ણ સંયમ ઘટી શકે નહિ. આમ હોવાથી અખંડસંયમપ્રધાન વિદ્વાનો–વાસ્તવિક સાધુઓ પુષ્પઆદિથી દ્રવ્યસ્તવ કરવાનું ઈચ્છતા નથી. અહીં 'કૃત્સ્નસંયમપ્રધાન' આ વિશેષણનું ગ્રહણ અખંડસંયમ વિનાના વિદ્વાન એવા શ્રાવકોને બાકાત કરવા માટે છે. અર્થાત્ જો કે શ્રાવકો પણ છ જીવકાય, તેઓ અંગેનો સંયમ, વગેરેના જ્ઞાનવાળા હોય છે, છતાં પણ તેઓ

इदमित्थमेव महाबुद्धिशालिना हरिभद्राचार्येणाभिहितं, तथापि यस्य स्थूलबुद्धेर्मनसि नायाति तदनुकंपार्थं तद्ग्रन्थपङ्क्तिरत्र लिख्यतेः-'दव्वथओ भावथओ, दव्वथओ बहुगुणोत्ति बुद्धि सिया । अनिउणमइवयणमिणं छज्जीवहिअं जिणा बिंति ॥' ( ) द्रव्यस्तवो भावस्तव इत्यत्र द्रव्यस्तवः बहुगुणः प्रभूततरगुण इत्येवं बुद्धिः स्यात्, एवं चेन्मन्यसे इत्यर्थः । तथा हि-किलास्मिन्- क्रियमाणे वित्तपरित्यागात् शुभ एवाध्यवसायः, तीर्थस्य चोन्नतिकरणं दृष्ट्वा तं च क्रियमाणमन्येऽपि प्रतिबुध्यन्ते इति स्वपरानुग्रहः । सर्वमिदं सप्रतिपक्षमिति चेतसि निधाय द्रव्यस्तवो बहुगुण इत्यस्यासारतां ख्यापयनायाह-अनिपुणमतिवचनमिदमिति-अनिपुणमतेर्वचनम् अनिपुणमतिवचनमिदमिति-द्रव्यस्तवो 'बहुगुणम्' इति गम्यते । किञ्च, षड्जीवहितमित्यत्राह

અખંડસંયમ પાલતા ન હોવાથી તેઓને પુષ્પ આદિથી પૂજા કરવામાં બાધ નથી. દ્રવ્યસ્તવને મહાન માનનારે કહ્યું કે, "દ્રવ્યસ્તવ આદરવામાં ધનનો ત્યાગ હોવાથી શુભ જ અધ્યવસાય હોય." પરંતુ આ બરાબર નથી. કેમકે આ બાબતમાં વ્યભિચાર= અનૈકાંતિક દોષ છે. કેમકે કેટલાક જીવો કીર્તિવગેરેના આશયથી પણ દ્રવ્યસ્તવમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. વળી જ્યારે શુભ અધ્યવસાય હોય, ત્યારે આ શુભ અધ્યવસાય પોતે જ ભાવસ્તવરૂપ છે. અને દ્રવ્યસ્તવની પ્રવૃત્તિમાં શુભ અધ્યવસાયરૂપ ભાવજ પ્રધાનપણે છે. દ્રવ્યસ્તવક્રિયા તો તેનું કારણ હોવાથી અપ્રધાન જ છે, કેમકે "સમારંભ=પ્રવૃત્તિઓ ફળપ્રધાન-ફળના મુખ્યપણાથી જ છે." એવો ન્યાય છે. તથા ભાવસ્તવની હાજરીમાં, વસ્તુતઃ ભાવસ્તવવાળો જ તીર્થની ઉન્નતિ કરે છે. કેમકે ભાવસ્તવવાળી વ્યક્તિ જ દેવ વગેરેને પણ સમ્યગ્ પૂજ્ય બને છે, (મંત્રતંત્રાદિદ્વારા પણ દેવને આધીન બનાવી પૂજ્ય બની શકાય, પણ તે રીતે દેવપૂજ્ય બનવું સમ્યગ્ નથી. પોતાની આરાધના આદિથી સ્વયં આકર્ષાયેલા દેવોના પૂજ્ય બનવું એ જ શ્રેષ્ઠ છે-તે દર્શાવવા 'સમ્યગ્' પદ મૂક્યું છે?) તથા આ પ્રમાણે ભાવસ્તવ કરનારનો ભાવસ્તવ જોઈ અને દેવથી પૂજાવાની ક્રિયા જોઈ બીજાઓ પણ પ્રતિબોધ પામે છે. આમ સ્વપરનો અનુગ્રહ પણ ભાવસ્તવથી જ થાય છે. તેથી ભાવસ્તવ જ શ્રેષ્ઠ છે.

શંકા :-જો આમ જ હોય, તો, શું આ દ્રવ્યસ્તવ એકાંતથી હેય છે કે ઉપાદેય પણ છે?

સમાધાન :-દ્રવ્યસ્તવ સાધુઓને હેય જ છે. અને શ્રાવકોને ઉપાદેય પણ છે. ભાષ્યકારે કહ્યું જ છે કે "અકૃત્સ્નપ્રવર્તક એવા વિરતાવિરતોને સંસાર અલ્પ કરનાર આ દ્રવ્યસ્તવ યોગ્ય છે, આ દ્રવ્યસ્તવમાં કૂવાનું દૃષ્ટાંત છે." અસંપૂર્ણ પ્રવર્તાવનાર- અકૃત્સ્નપ્રવર્તક. અહીં 'સંયમ' પદ અધ્યાહાર્ય છે. અર્થાત્ અસંપૂર્ણસંયમને પ્રવર્તાવનાર =અકૃત્સ્નપ્રવર્તક. વિરતાવિરત=શ્રાવક આ દ્રવ્યસ્તવ શ્રાવકોને સંગત જ છે. (ખલુ પદ જ કાર અર્થક છે.) કેમકે આ દ્રવ્યસ્તવ સંસારનો ક્ષય કરનારો છે.

શંકા :-સ્વરૂપથી અસુંદર દ્રવ્યસ્તવ શ્રાવકોને પણ ઉપાદેય કેવી રીતે બની શકે?

સમાધાન :-આના સમાધાનમાં કૂવાનું દૃષ્ટાંત સમજવાનું છે. તે આ પ્રમાણે- જેમ કોઇ નવા નગર વગેરે વસતિના સ્થાનમાં પૂરતા પાણીના અભાવમાં તૃષ્ણાથી

षड्जीवहितं जिना ब्रुवते–षण्णां पृथिवीकायादीनां जीवानां हितं जिनाः=तीर्थंकरा ब्रुवते; 'प्रधानं मोक्षसाधनम्' इति गम्यते । किञ्च षड्जीवहितमित्यत आह–'छज्जीवकायसंजमु द्व्वथए सो विरुज्झए कसिणो । तो कसिणसंजमविऊ पुप्फाईअं ण इच्छंति ॥'' षड्जीवकायसंयम इति, षण्णां जीवनिकायानां पृथिव्यादिलक्षणानां संयमः=संघट्टनादिपरित्यागः=षड्जीवकायसंयमः । असौ हितम् । यदि नामैवं ततः किम् ? इत्यत आह–द्रव्यस्तवे पुष्पादिसमभ्यर्चनलक्षणे स षड्जीवकायसंयमः विरुध्यते=न सम्यक् संपद्यते । कृत्स्नः=संपूर्ण इति, पुष्पादिसंलुञ्चन-संघट्टनादिना कृत्स्नसंयमानुपपत्तेः । यतश्चैवं तस्मात् कृत्स्नसंयमविद्वांस इति=कृत्स्नसंयमप्रधाना विद्वांसः, तत्त्वतः, साधवः उच्यन्ते । कृत्स्नसंयमग्रहणमकृत्स्नसंयमविदुषां श्रावकाणां व्यपो-हार्थं, ते किम् ? अत आह–पुष्पादिकं द्रव्यस्तवं नेच्छन्ति । यच्चोक्तं–'द्रव्यस्तवे क्रियमाणे वित्तपरित्यागात् शुभ एवाध्यवसाय' इत्यादि, तदपि यत्किञ्चिद्, व्यभिचारात्, कस्यचिदल्प-सत्त्वस्याविवेकिनो वा शुभाध्यवसायानुपपत्तेः । दृश्यते च कीर्त्याद्यर्थमपि सत्त्वानां द्रव्यस्तवे प्रवृत्तिरिति शुभाध्यवसायभावोऽपि तस्यैव भावस्तवत्वादितरस्य च तत्कारणत्वेनाप्रधानत्वमेव, 'फलप्रधानाः समारंभाः' इति न्यायाद्भावस्तव एव सति तत्त्वतस्तीर्थस्योन्नतिकरणं भावस्तववत एव, तस्य सम्यगमरादिभिः पूज्यत्वात्तमेव च दृष्ट्वा क्रियमाणमन्येऽपि सुतरां प्रतिबुध्यन्ते शिष्टाः इति स्वपरानुग्रहोऽपीहैवेति गाथार्थः । आह–यद्येवं किमयं द्रव्यस्तव एकान्तत एव

પીડાતા કેટલાક લોકો તૃષા દૂર કરવા કૂવો ખોદવા માંડયા. કૂવો ખોદતી વખતે શ્રમથી તેઓની તૃષા જો કે વધવા માંડી, અને શરીર પણ માટી કાદવ વગેરેથી ખરડાયા. તો પણ તે કૂવામાંથી જ નીકળેલા પાણીથી તેઓએ તૃષા છીપાવી. અને કાદવ પણ દૂર કર્યો. અને તે પછીના કાળે પણ તેઓ તથા બીજાઓ તૃષાઆદિ પીડાથી રહિતથવાથી સુખભાગી બન્યા. આ જ પ્રમાણે દ્રવ્યસ્તવમાં જો કે અસંયમ છે, તો પણ દ્રવ્યસ્તવથી જ પરિણામશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને અસંયમથી ઉપાર્જિત કર્મ તથા તે સિવાયના પણ નિરવશેષ કર્મો તેનાથી ક્ષય પામે છે. તેથી વિરતાવિરતોએ આ દ્રવ્યસ્તવ શુભાનુબંધી અને ઘણી નિર્જરાવાળો છે' એમ સ્વીકારી દ્રવ્યસ્તવ આદરવો જોઈએ.

[દ્રવ્યસ્તવ મોક્ષનું કારણ]

દ્રવ્યસ્તવક્રિયા પોતાનાથી ઉત્પન્ન થતી પરિણામશુદ્ધિદ્વારા અને ભાવસ્તવક્રિયા પોતાનાથી ઉત્પન્ન થતી પરિણામશુદ્ધિદ્વારા મોક્ષના કારણ છે આમ બન્ને સ્તવ પોત-પોતાનાથી થતી ભાવશુદ્ધિદ્વારા સમાનરૂપે મોક્ષના કારણ છે. નિશ્ચયથી ભાવશુદ્ધિથી મોક્ષ છે. આ ભાવશુદ્ધિના જે પણ કારણ હોય તે બધા પણ સમાનરૂપે મોક્ષના કારણ તરીકે વ્યવહારને માન્ય છે.

શંકા :– આમ તો દ્રવ્યસ્તવ અને ભાવસ્તવ સરખા જ થઈ ગયા. તેથી દીક્ષા વગેરે ભાવસ્તવને નિરર્થક માનવો પડશે. કેમકે ગૃહસ્થ પણ દ્રવ્યસ્તવદ્વારા મોક્ષ પામી શકે છે.

સમાધાન :– અલબત્ત, દ્રવ્યસ્તવ અને ભાવસ્તવ આ બન્ને મોક્ષના કારણ તરીકે સમાન છે, છતાં પણ બન્નેના પાવરમાં ઘણો તફાવત છે. દ્રવ્યસ્તવથી મોક્ષની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ લાંબાકાળે પ્રાપ્ત થાય છે. જયારે ભાવસ્તવથી એ જ ફળ ટૂંકાગાળામાં પ્રાપ્ત

हेयो वर्त्तत आहोस्विदुपादेयोऽपि ? उच्यते-साधूनां हेय एव श्रावकाणामुपादेयोऽपि । तथा चाह भाष्यकारः 'अकसिणपवत्तगाणं विरयाविरयाण एस खलु जुत्तो । संसारपयणुकरणो दव्वथए कूवदिट्ठंतो'' ॥ अकृत्स्नं प्रवर्त्तयन्तीति-'संयम'मिति सामर्थ्याद्गम्यते-अकृत्स्नप्रवर्तकाः, तेषां-विरताविरतानामिति श्रावकाणामेष खलु युक्तः एष-द्रव्यस्तवः 'खलु' शब्दस्यावधारणार्थत्वाद् युक्त एव । किंभूतोऽयम् ? इत्याह-संसारप्रतनुकरणः-संसारक्षयकारक इत्यर्थः द्रव्यस्तवः । आह य प्रकृत्यैवासुन्दरः, स कथं श्रावकाणामपि युक्तः ? इत्यत्र कूपदृष्टान्त इति-'जहा णवणगराइसंनिवेसे केइ पभूतजलाभावत्तो तण्हादिपरिगता (तदपनोदार्थं) कूपं खणंति ! तेसिं च जइवि तण्हादिया वड्ढंति, मट्टिकाकद्दमाईहिं अ मलिणिज्जंति, तहवि तदुब्भवेणं चेव पाणिएणं तेसिं तण्हादिआ सो अ मलो पुव्वगो य फिट्टति । सेसकालं च ते तम्मि य लोगा सुहभागिणो भवंति । एवं दव्वथए जइवि असंजमो तहवि तओ चेव सा य परिणामसुद्धी भवति, जातं असंजमोवज्जियं अण्णं च णिरवसेसं खवेतित्ति । तम्हा विरताविरतेहिं दव्वथओ कायव्वो सुभाणुबंधीपभूतणिज्जराफलो अ त्ति काऊण'' इति गाथार्थः । इति ॥ अत्र हि द्रव्यस्तवभावस्तवक्रिययोः स्वजन्यपरिणामशुद्धिद्वारा तुल्यवन्मोक्षकारणत्वमाम्नातं फले कालव्यवधानाव्यवधानाभ्यां तु विशेषः । क्रियायाः सत्त्वशुद्धिकारणतावच्छेदककोटौ च प्रणिधानादिभावपूर्वकत्वं

થાય છે. કેમકે દ્રવ્યસ્તવથી થતી પરિણામશુદ્ધિ કરતાં ભાવસ્તવથી થતી પરિણામશુદ્ધિ વધુ ચમકવાળી હોય છે. તથા દ્રવ્યસ્તવ નાની નદી જેવો છે. અને તે આગળ જતાં ભાવસ્તવરૂપ મોટી નદીને મળી જાય છે. દ્રવ્યસ્તવ અને ભાવસ્તવ વચ્ચે આટલો તફાવત છે, માટે મુમુક્ષુમાટે છતી શક્તિએ ભાવસ્તવ જ સેવનીય છે. એવી શક્તિના અભાવમાં ઉભયભ્રષ્ટ ન થઈ જવાય અને મોક્ષમાર્ગથી વેગળા ન થઇ જવાય પરંતુ મોક્ષમાર્ગ તરફ ધીમી પણ મક્કમગતિ ચાલુ રહે એ હેતુથી દ્રવ્યસ્તવ અવશ્ય સેવનીય છે. અહીં એટલો ખ્યાલ રાખવો કે દ્રવ્યસ્તવની ક્રિયા હોય કે ભાવસ્તવની ક્રિયા હોય, જો એ ક્રિયાને સત્ત્વશુદ્ધિવગેરેના કારણરૂપ બનાવવી હોય તો તે ક્રિયાઓ પ્રણિધાનઆદિ [આદિથી (૧) પ્રવૃત્તિ (૨) વિઘ્નજય (૩) સિદ્ધિ અને (૪) વિનિયોગ] ભાવપૂર્વક કરવી જોઇએ અર્થાત્ પ્રણિધાનઆદિ ભાવપૂર્વકની જ દ્રવ્યસ્તવઆદિક્રિયા સત્ત્વશુદ્ધિમાં કારણ બને છે, કેમકે 'આ જ (પ્રણિધાનવગેરે) ભાવ છે આ વિનાની ચેષ્ટા=પ્રવૃત્તિ દ્રવ્યક્રિયારૂપ છે, અને તુચ્છ છે' એવું વચન છે.

શંકા :– સાંપ્રતગ્રાહી ઋજુસૂત્રનય અવ્યવહિત પૂર્વવર્તીને કારણ માને છે. અને અવ્યવહિત પૂર્વવર્તી તો ક્રિયા જ છે, તેથી ભાવ પ્રધાન નથી, ક્રિયા જ પ્રધાન છે.

સમાધાન :– બરાબર છે. ઋજુસૂત્રનયના આદેશથી અવ્યવહિત પૂર્વવર્તી હોવાથી ક્રિયા પ્રધાન છે. અને ક્રિયાની પણ પૂર્વે રહેલા પ્રણિધાનઆદિ ભાવો ગૌણ છે. પરંતુ એટલું સમજી લેવું કે ક્રિયામાં પણ ફળજનનશક્તિ ભાવના કારણે જ આવે છે. ભાવ વિનાની અનેક ક્રિયાઓ થવા છતાં તેની તરત ઉત્તરમાં વધુ વિશુદ્ધભાવની પ્રાપ્તિ, પ્રભૂત નિર્જરા, શુભાનુબન્ધ કે મોક્ષરૂપ કાર્ય ન થાય. જે ક્રિયામાં પ્રણિધાનઆદિ ભાવોએ પ્રાણ પૂર્યા-અતિશય=વિશિષ્ટ શક્તિનું આધાન કર્યું હોય, તે જ ક્રિયાની તરત

निविशते । 'भावोऽयमनेन विना चेष्टा द्रव्यक्रिया तुच्छा'' इति वचनात् । ऋजुसूत्रादेशेनापि क्रियायामतिशयाधानं भावेनैवेति या द्रव्यस्तवक्रियाव्यक्तिः शुभानुबन्धं प्रभूतनिर्जरां च जनयेत् सा कथमसंयमकर्मेति विचारणीयम् । नचैकस्मात् (त्वात् ?) प्रदीपाद् धूमप्रकाशकार्यद्वयवदुपपत्तिः, कारणान्तराननुप्रवेशात् । नहि पापपुण्योपादानकारणशुभाशुभाध्यवसाययोर्यौगपद्यं संभवति, तस्मात्कथञ्चित्पदद्योत्यायतनासमावेशादेव तत्रासंयमोपपत्तिस्तच्छोधनमपि परिणामशुद्ध्या भवतीति सम्यग् मनस्यानेयम् । यद्वा, द्रव्यस्तवाख्यगृहाश्रमरूपधर्माधिकारितावच्छेदकासदारंभकर्मापनयनं सदारंभक्रियाव्यक्तिभिरिति कूपदृष्टान्तोपादानमत्र, नापवादपदादौ मुनीनां प्रधानाधिकारिण एवाङ्गेऽधिकारादिति तत्त्वम् ॥

ઉત્તરમાં ઉપરોક્ત કાર્યનો પ્રાદુર્ભાવ થાય. તેથી ઋજુસૂત્ર મતે પણ ભાવની મહત્તા જરા પણ ઓછી નથી.

[અહીં ક્રિયામાં ભાવના નિવેશની ચર્ચા કરવાનું તાત્પર્ય આ છે–જો ભાવનું મહત્ત્વ કાઢી નાખી માત્ર ક્રિયાને જ પ્રધાન બનાવવામાં આવે, તો દ્રવ્યસ્તવ હેય જ બની જાય, કેમકે દ્રવ્યસ્તવક્રિયા સ્વરૂપથી સાવદ્ય છે. તેનામાં અનુબન્ધઆદિથી નિરવદ્યતા ભાવને કારણે જ છે. તેથી ભાવની કિંમતના અભાવમાં દ્રવ્યસ્તવ અનુબન્ધઆદિથી પણ નિરવદ્ય ન બની શકે. જ્યારે ભાવસ્તવ=સંયમ ક્રિયા સ્વરૂપથી નિરવદ્ય છે. તેથી તેની ઉપાદેયતામાં વાંધો ન આવે. તેથી જેઓને માત્ર ભાવસ્તવને જ ઉપાદેય બનાવી દ્રવ્યસ્તવને હેય જ માનવો છે, તેઓ માત્ર ક્રિયાને જ પ્રધાન કરે છે. તેઓની માન્યતાનો રકાસ કરવા માટે જ અહીં ભાવનો નિવેશ કર્યો. ભાવપૂર્વકની દ્રવ્યસ્તવક્રિયા પણ પ્રભૂતનિર્જરા અને શુભાનુબન્ધમાં કારણ બને છે, તેથી તે અસંયમ ક્રિયારૂપ નથી અને હેય નથી અને વિનયરત્ન આદિની ભાવવિનાની તો ભાવસ્તવક્રિયા પણ વન્ધ્ય હોવાથી તુચ્છ છે.]

શંકા :– જેમ એક દીવામાંથી એકી સાથે કાંતિમય પ્રકાશ અને કાળો ધૂમાડો આ બે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ સ્વરૂપસાવદ્ય દ્રવ્યસ્તવમાંથી પણ પુણ્ય અને પાપ એમ બે કાર્ય (એકસાથે) ઉત્પન્ન થવામાં શો વાંધો છે ?

સમાધાન :– પ્રદીપ આદિમાંથી ધૂમાડો પણ જળઆદિ કારણાન્તરના પ્રવેશને કારણે થાય છે. એક જ કારણસામગ્રીમાંથી બેકાર્યની ઉત્પત્તિ નથી થતી. એમ દ્રવ્યસ્તવમાં પાપના કારણનો સમાવેશ ન હોવાથી તેમાંથી બે કાર્ય થતા નથી. પુણ્ય અને પાપમાં ઉપાદાનકારણ જીવના પોતાના શુભ અને અશુભ અધ્યવસાયસ્થાનો છે. આ અધ્યવસાયસ્થાનો કાં તો શુભ જ હોય, અને કાં તો અશુભ જ હોય, પણ શુભાશુભમિશ્ર હોતા નથી. તથા જીવ એક સમયે એક અધ્યવસાય સ્થાને જ રહ્યો હોય અને દ્રવ્યસ્તવક્રિયા શુભઅધ્યવસાયથી જન્ય અને શુભઅધ્યવસાયની જનક હોવાથી પુણ્યનું જ કારણ છે. તેથી દ્રવ્યસ્તવક્રિયા કરતી વખતે પ્રથમ પુષ્પાદિ જીવની હિંસાને કારણે અધર્મ=પાપ થાય છે અને પછી શુભભાવથી ધર્મ=પુણ્ય થાય છે ઈત્યાદિ વાતો પણ રદબાતલ થાય છે. તથા 'દ્રવ્યસ્તવ વખતે અસંયમ થાય છે.' એ વાત પણ 'કથંચિત્' પદથી દ્યોતિત થતી અજયણાને કારણે જ સમજવાની છે. આ અજયણા વિધિ કે ભક્તિ સંબંધી હોઈ શકે. અને આ અજયણાથી જન્મેલો અસંયમ પણ પરિણામશુદ્ધિ દ્વારા જ દૂર કરી શકાય છે, આ વાતને મનમાં સતત બરાબર ઘોળવી. અથવા તો,

अयमतिविशदो विचारमार्गः स्फुरति हृदि प्रतिभाजुषां मुनीनाम् । जडमतिवचनैस्तु विप्रलब्धाः कति न जडास्तदहो कलिर्बलीयान् ॥१॥ निजमतिरुचितप्रकल्पितार्थैर्विबुधजनोक्तितिरस्क्रियापराणाम् । श्रुतलवमतिदृप्तपामराणां स्फुरितमतन्त्रमुदीक्ष्य विस्मिताः स्मः ॥२॥ विधिवदनुपदं विवृण्वते ज्ञाननयगमभङ्गगभीरमाप्तवाक्यम् । कथमिव भगवद्विनिश्चितार्थं तदिदमधौतयुतैर्जनैर्गृहीतम् (तदिदमहो न पुन जैनैर्गृहीतम् ?) ॥३॥ शिष्ये मूढे गुरौ मूढे श्रुतं मूढमिवाखिलम् । इति शङ्कापिशाचिन्यः सुखं खेलन्तु बालिशैः ॥४॥ स्फुटोदर्के तर्के स्फुटमभिनवे

'દ્રવ્યસ્તવ' નામના ગૃહસ્થધર્મની અધિકારિતા 'અસદારંભકર્મ'' થી અવચ્છિન્ન=નિયંત્રિત છે. અર્થાત્ જેઓ અસદારંભમાં પ્રવૃત્ત થયા છે, તે ગૃહસ્થો જ દ્રવ્યસ્તવધર્મના અધિકારી છે. કેમકે અસદારંભને કારણે લાગેલા કર્મોને દ્રવ્યસ્તવરૂપ સદારંભક્રિયા દૂર કરે છે. આ જ હેતુથી અહીં કૂવાનું દૃષ્ટાંત બતાવ્યું છે. અર્થાત્ ગૃહસ્થો અશુભ-આરંભોના કાદવમાં ગળાબૂડ ડૂબેલા છે. તેથી તે કાદવને સર્વથા કે ઓછેવત્તે અંશે દૂર કરવા દ્રવ્યસ્તવાત્મક શુભઆરંભરૂપ પાણીથી સ્નાન કરે, એ તેઓને માટે વ્યાજબી ગણી શકાય. જેઓને આ અશુભઆરંભનો કાદવ ચોંટયો નથી, તેવા મુનિઓએ દ્રવ્યસ્તવરૂપ પાણીથી સ્નાન કરવાની પણ જરૂર નથી. તેથી 'જેમ શ્રાવકનો કૂવાના દૃષ્ટાંતથી દ્રવ્યસ્તવમાં અધિકાર છે, તેમ સાધુનો પણ તે જ દૃષ્ટાંતથી અપવાદપદે દ્રવ્યસ્તવમાં અધિકાર હોવો જોઈએ' તેમ કહેવું નહિ. કેમકે 'પ્રધાન=મુખ્યમાં અધિકારી જ તેના અંગમાં પણ અધિકારી છે' આ તત્ત્વ છે.

"આ અત્યંતસ્પષ્ટ વિચારમાર્ગ પ્રતિભાસંપન્ન મુનિઓના હૃદયમાં સ્ફુરી રહ્યો છે. (અને છતાં પણ) જડબુદ્ધિવાળાના વચનોથી કેટલા જડપુરુષો ઠગાતા નથી ? અર્થાત્ ઘણા જડપુરુષો ઠગાઈ રહ્યા છે. તેથી ખરેખર કલિકાળ બળવાન્ છે. ॥૧॥ (અર્થાત્ આ કાળનો જ પ્રભાવ છે, કે સત્યમાર્ગ દીવાની જેમ ચોખ્ખો વર્તાઈ રહ્યો હોવા છતાં ઘણા લોકો ઉન્માર્ગે જનારાઓને અનુસરી રહ્યા છે.) 'પોતાની બુદ્ધિને ગમતા કલ્પિત અર્થોથી પ્રાજ્ઞપુરુષોના વચનોનો તિરસ્કાર કરવામાં તત્પર અને અતિગર્વિત બનેલા પામરોના તન્ત્ર=યુક્તિહીન શ્રુતના કણની સ્ફૂરણા જોઈને અમે વિસ્મિત થયા છીએ ॥૨॥ (અર્થાત્ આગમ અને યુક્તિથી હીન વાતોને મળતા મહત્ત્વથી અમને આશ્ચર્ય થાય છે.) નય, ગમ, અને ભંગથી ગંભીર બનેલા અને ભગવાને નિશ્ચિત કરેલા અર્થથી યુક્ત આપ્ત વાકયનું સુજ્ઞપુરૂષો પદે પદે વિધિવત્ વિવરણ કરે છે. આવા આપ્તવાકયને અધૌતયુત=મલિનતાથી યુક્ત લોકોએ કેવી રીતે ગ્રહણ કર્યું ? ॥૩॥ (અર્થાત્ વિદ્વાન પુરૂષોએ આજ્ઞાને આધીન રહી ભગવાને કહેલા અર્થથી યુક્ત આપ્તવાકયને ખૂબ સ્પષ્ટ સમજાવ્યા છે, છતાં મલિન હૃદયવાળાઓ એ આપ્તવાકયનું ઓઠું લઈને કેમ ફાવે તેમ પ્રરૂપણા કરવાની ધૃષ્ટતા કરે છે ?) "શિષ્ય મૂઢ હોય અને ગુરૂ મૂઢ હોય તો સંપૂર્ણ શ્રુત પણ જાણે કે મૂઢ બની જાય છે.' તેથી શંકાડાકણ ભલે બાલિશોની સાથે સુખેથી રમે. ॥૪॥ (બાલિશોની કલ્પના છે કે 'હાલમાં શિષ્ય અને ગુરુ બન્ને મૂઢ છે. અને મૂઢના હાથમાં આવવાથી સન્માર્ગદેશક શ્રુત પણ મૂઢ બની ગયું છે. સાચી દિશા

स्फूर्जति सतामियं प्राचां वाचां न गतिरिति मूढः प्रलपति ! न जानीते चित्रां नयपरिणतिं नापि रचनां वृथा गर्वग्रस्तश्छलमखिलमन्वेष्टि विदुषाम् ॥५॥ शोभते न विदुषां प्रगल्भता पल्लवज्ञान-जडरागिपर्षदि । पञ्जरे बहुलकाकसङ्कुले सङ्गता नहि मरालललना ॥६॥ कृष्णतासिततयोः स्फुटेऽन्तरे गीर्गभीरिमगुणे च भेदिनि । यस्य हंसशिशुकाकशङ्किता तं धिगस्तु जननीं च तस्य धिक् ॥७॥ अस्तु वस्तु तदथो (नयतः ?) यथा तथा पंडिताय जिनवाग्विंदे नमः । शासनं सकलपापनाशनं यद्वशं जयति पारमेश्वरम् ॥४॥

॥ इति पाशदोषाकरस्य मतं निरस्तम् ॥

अत्रातिदेशेन कुमतशेषं निराकुर्वन्नाह–

एतेनेदमपि व्यपास्तमपरे यत्प्राहुरज्ञाः परं,
पुण्यं कर्म जिनार्चनादि न पुनश्चारित्रवद्धर्मकृत् ।
तद्वृत्तस्य सरागतां कलयतः पुण्यार्जनद्वारतो
धर्मत्वं व्यवहारतो हि जननान्मोक्षस्य नो हीयते ॥९३॥

સૂઝાડતું નથી.' આમ માનીને તેઓ મન ફાવતી કલ્પનાઓમાં રાચે છે.) 'સ્પષ્ટ પરિણામવાળો આ નવો તર્ક સ્પષ્ટ પ્રકાશતો હોવાથી સજ્જન પૂર્વપુરૂષોની વાણીનું કોઇ સ્થાન નથી.' એમ મૂઢ પુરૂષ પ્રલાપ કરે છે. પરંતુ તે (પુરૂષ) વિચિત્ર નય પરિણતિને અને સૂત્રોની વિચિત્ર રચનાઓને સમજતો નથી. અને ફોગટના ગર્વને ધારણ કરી વિદ્વાનોના બધા છળને (=છિદ્રને) જ શોધ્યા કરે છે. ('દ્રવ્યસ્તવ વગેરે અંગે અમે કરેલો વિચાર ખૂબ સુંદર અને સચોટ હોવાથી પૂ. હરિભદ્રસૂરિ વગેરે પૂર્વાચાર્યોની વાણીને કોઇ સ્થાન નથી.' એ પ્રમાણે પ્રતિમાલોપક, પાર્શ્વચંદ્રાદિ મતવાળાઓ માને છે. પરંતુ તેઓ કયું સૂત્ર કયા નયને આગળ કરે છે ? સૂત્રની વિચિત્ર રચનામાં કયો હેતુ કામ કરે છે ઇત્યાદિનું જ્ઞાન ધરાવતા નથી) "થોડું ઘણું અધકચરું જ્ઞાન ધરાવનારા પર જડરાગ=દૃષ્ટિરાગ ધરાવનારાઓની સભામાં વિદ્વાનોની ચતુરાઈ–વિદ્વત્તા શોભતી નથી. ઘણા કાગડાઓથી ભરેલા પાંજરામાં રાજહંસી શોભતી નથી ॥૬॥ (અર્થાત્ આ અતત્ત્વજ્ઞોની સાથે બહુ ચર્ચા કરવાથી સર્યું કેમ કે તેમાં તત્ત્વજ્ઞ જ બેઆબરૂ થાય છે) કાળાશ અને સફેદાશમાં સ્પષ્ટ અંતર હોવા છતાં, તથા વાણીના ગંભીરતા આદિ ગુણો અથવા વાણી અને ગંભીરતા ગુણો સ્પષ્ટ ભેદવાળા હોવા છતાં જેને હંસના બચ્ચામાં કાગડાની શંકા થાય છે તેને ધિક્કાર છે ! અને તેની જનનીને ધિક્કાર છે. ॥૭॥ (અર્થાત્ સંવિગ્ન ગીતાર્થો અને તેમના શાસ્ત્રાધીન યુક્તિસંગત વચનો સ્પષ્ટપણે અસંવિગ્નગીતાર્થો અને તેમના યુક્તિહીન શાસ્ત્રબાહ્યવચનોથી ભિન્ન પડે છે. છતાં જેઓ સંવિગ્નગીતાર્થોમાં અને તેમના વચનોમાં અસંવિગ્નપણાની અને ઉત્સૂત્રની શંકા કરે છે તેઓ અંગે શું કહેવું ?) નયોથી વસ્તુ જે પ્રમાણે હો તે પ્રમાણે હો. નયોથી પ્રભુ વાણીનો પ્રકાશ પામનારા પંડિતોને પ્રણામ થાઓ. સકળ પાપોને ચૂરી નાખનારૂં પરમેશ્વરનું શાસન=જૈનશાસન આ પંડિતો=સંવિગ્નગીતાર્થોના વશથી જ જય પામે છે=જગતમાં સર્વોત્કૃષ્ટપણે વર્તે છે. ॥૮॥ આ પ્રમાણે પાર્શ્વચંદ્રમતનું ખંડન થયું.

[दंडान्वयः– एतेनेदमपि व्यपास्तं–यदपरेऽज्ञाः प्राहुः जिनार्चनादि पुण्यं कर्म, न पुनः चारित्रवद् धर्मकृत् । हि तस्य तद्वत् सरागतां कलयतः, पुण्यार्जनद्वारतो (व्यवहारतो) धर्मत्वं मोक्षस्य जननान्नो हीयते ।]

'एतेन' इति–एतेन=शुद्धजिनपूजाया धर्मत्वव्यवस्थापनेन, इदमपि व्यपास्तं=निराकृतं, यदपरेऽज्ञा–अनधिगतसूत्रतात्पर्याः प्राहुः । किं प्राहुः ? जिनार्चनादि पुण्यं कर्म, न पुनश्चारित्रवद् धर्मकृत् ,–धर्मकारणं ! व्यपासनहेतुमतिदेशप्राप्तं स्फुटयति–हि–यतः, तस्य जिनार्चादिकर्मणस्तद्वत्–चारित्रवत् सरागतां–रागवत्तां कलयतां रागसहितस्य पुण्यार्जनद्वारतः शुभाश्रवव्यापारकत्वेन मोक्षस्य जननाद् व्यवहारतो धर्मत्वं न हीयते । अयं भावः 'जिनार्चादिकं पुण्यं कर्म स्वर्गादिकामनया करणात्' इति साधनं न युक्तं, भ्रान्तकरणे व्यभिचारात् ।

અહીં અતિદેશથી બાકી રહેલા કુમતોનું નિરાકરણ કરતા કહે છે

જિનપૂજા ધર્મરૂપ

શ્લોકાર્થ :–આનાથી 'જિનઅર્ચનવગેરે પુણ્યક્રિયા છે, પરંતુ ચારિત્રની જેમ ધર્મ કરનારી ક્રિયા નથી." આવું બીજાઓ જે કહે છે, તે પણ યુક્તિરિક્ત સમજવું. કેમકે જિનપૂજા વગેરેમાં રહેલી સરાગતા ચારિત્રમાં રહેલી સરાગતાને તુલ્ય જોવી. તથા જિનપૂજા પુણ્યની પ્રાપ્તિ દ્વારા મોક્ષજનક હોઇ વ્યવહારથી ધર્મત્વથી હીન નથી. અર્થાત્ જિનપૂજા વગેરે પણ ધર્મરૂપ જ છે.

'શુદ્ધ જિનપૂજા ધર્મરૂપ જ છે.' એમ નિશ્ચિત કરવાથી જે અજ્ઞો પૂજાને માત્ર પુણ્યરૂપ માને છે અને ધર્મરૂપ માનતા નથી, તેઓનો મત ખંડિત થાય છે. અજ્ઞ–સૂત્રના તાત્પર્યને નહિ સમજવાવાળા. અહીં અતિદેશથી પ્રાપ્ત થયેલા આ મતના નિરાકરણના હેતુને કાવ્યના ઉત્તરાર્દ્ધથી સ્પષ્ટ કરે છે. સરાગચારિત્રની જેમ રાગસહિતનું જિનપૂજન પુણ્યની પ્રાપ્તિ દ્વારા-શુભઆશ્રવના વ્યાપારદ્વારા મોક્ષજનક બને છે. તેથી વ્યવહારથી પ્રતિમાપૂજન પણ ધર્મરૂપ છે. અહીં કવિનો આશય બતાવે છે.

પૂર્વપક્ષ :– સ્વર્ગ વગેરેની ઇચ્છાથી પ્રતિમાપૂજન કરાય છે તેથી તે પૂજન પુણ્યરૂપ છે. અનુમાનપ્રયોગ 'જિનપૂજા વગેરે ક્રિયા પુણ્યરૂપ છે, કેમકે સ્વર્ગવગેરેની ઇચ્છાથી કરાય છે' સ્વર્ગવગેરેની પ્રાપ્તિ પુણ્યથી થાય છે તે બધાને વિદિત જ છે.

ઉત્તરપક્ષ :– અહીં અનુમાનપ્રયોગ બરાબર નથી. કેમકે ભ્રાન્ત–અતત્ત્વજ્ઞ અજ્ઞજીવો જ કીર્તિ વગેરે ઐહિક આશયથી પૂજા કરે છે, અને કીર્તિવગેરેહેતુથી કરાયેલી પૂજા પુણ્યરૂપ નથી. એમ સર્વ સંમત છે. તેથી તમારું અનુમાન વ્યભિચાર દોષથી ગ્રસ્ત છે. (સ્વર્ગાદિઇચ્છાને અંતર્ગત કીર્તિઆદિની ઈચ્છાથી પ્રવૃત્તિરૂપ હેતુ હોવા છતાં પુણ્યત્વરૂપ સાધ્યની ગેરહાજરીથી આ અનૈકાંતિક દોષ લાગ્યો.)

પૂર્વપક્ષ :– આ દોષ ટાળવા હેતુમાં 'અભ્રાન્તથી' એટલું વિશેષણ છે અર્થાત્ "જિનપૂજા વગેરે પુણ્ય રૂપ છે, કેમકે અભ્રાન્ત-તત્ત્વજ્ઞ–વિશિષ્ટ બુદ્ધિવાળા જીવો વડે સ્વર્ગની ઈચ્છાથી કરાય છે." આવો અનુમાન પ્રયોગ કરશું. તેથી ઉપરોક્ત દોષ ટળી જશે. કેમકે અભ્રાન્તજીવો કીર્તિ આદિ હેતુથી જિનપૂજા કરે જ નહિ.

अभ्रान्तैरिति विशेषणे च विशेष्यासिद्धिः, न हि तादृशा जिनार्चनादिकं स्वर्गाय कुर्वन्ति, किन्तु मोक्षायैवेति । आह च-'मोक्षायैव तु घटते विशिष्टमतिरुत्तमः पुरुष[१]' इति । स्वर्गार्थितया विहितत्वादिति हेतुरिति चेत् ? न, अधिकारिणो विवेकिन सर्वत्र मोक्षार्थिन एवार्थतः सिद्धेः । क्वचित्साधारण्येनैव फलोपदेशाच्च । यदुवाच वाचकः "जिनभवनं जिनबिम्बं जिनपूजां जिनमतं च यः कुर्यात् । तस्य नरामरशिवसुखफलानि करपल्लवस्थानि ॥ १ ॥" इत्येतेनाभ्युदयैकफलकत्वं हेतुरप्यपास्तरसिद्धेः । रागानुप्रवेशेन तत्त्वस्य च चारित्रेऽपि सत्त्वात्, स्वरूपतस्तत्त्वस्य चोभयत्रासिद्धेः, निरवच्छिन्नयद्धर्मावच्छेदेनाभ्युदयजनकता, तद्धर्मवत्त्वं हेत्वर्थश्चारित्रस्य सरागत्वेनाभ्युदयजनकता, न स्वरूपत इति न दोष इति चेत् ? न, द्रव्यस्तव

ઉત્તરપક્ષ :– અહીં તમારા હેતુમાં વિશેષ્યાસિદ્ધિદોષ છે. 'સ્વર્ગની ઇચ્છાથી કરાય છે.' આ વિશેષ્ય છે. અભ્રાન્ત જીવો જેમ કીર્તિઆદિ હેતુથી જિનપૂજા કરતા નથી, તેમ સ્વર્ગાદિની ઇચ્છાથી પણ જિનપૂજા કરતા નથી. તેઓ માત્ર મોક્ષની ઇચ્છાથી જ જિનપૂજા કરે છે. પ્રથમ હેતુથી કરેલી પૂજા જો વિષઅનુષ્ઠાન છે, તો બીજા સ્વર્ગાદિ હેતુથી કરાયેલી પૂજા ગરઅનુષ્ઠાન છે. અને વિશિષ્ટ બુદ્ધિવાળા અભ્રાન્ત જીવોને મન તો બન્ને અનુષ્ઠાન ત્યાજ્ય છે. વાચક **શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજે તત્ત્વાર્થ-કારિકામાં** કહ્યુ જ છે કે "વિશિષ્ટમતિવાળો ઉત્તમપુરુષ તો મોક્ષમાટે જ પ્રયત્ન કરે છે."

પૂર્વપક્ષ :– અમારા અનુમાનમાં હેતુ તરીકે "સ્વર્ગાદિપણાથી વિહિત હોવાથી' એવો હેતુ છે. અર્થાત્ 'જિનપૂજા સ્વર્ગના અર્થી માટે જ વિહિત અનુષ્ઠાન હોવાથી પુણ્યરૂપ છે.' એમ કહેવામાં કોઇ દોષ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– જિનપૂજાના અધિકારી તરીકે તમને જેઓ માન્ય છે, તેઓ વિવેકી છે કે અવિવેકી છે !

પૂર્વપક્ષ :– તેઓ અવશ્ય વિવેકી તરીકે જ ઇષ્ટ છે.

ઉત્તરપક્ષ :– જો તેઓ વિવેકી હોય, તો અવશ્ય મોક્ષાર્થી તરીકે અર્થથી સિદ્ધ છે. કેમકે તે જ વ્યક્તિ વિવેકી છે, જેને સંસારની ચીજ અનિત્ય, અને દુઃખકારક જ દેખાતી હોય અને મોક્ષસુખ જ ઉપાદેય લાગે. વળી પૂજાદિનું ત્યાં સ્વર્ગાદિફળની સમાનરૂપે મોક્ષફળ પણ બતાવ્યું જ હોય છે. **વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજે** કહ્યુ જ કે "(૧) જિનભવન (૨) જિનબિંબ (૩) જિનપૂજા અને (૪) જિનમત (=આગમ લેખન) જે કરે છે. મનુષ્ય, દેવલોક અને મોક્ષ સંબંધી સુખરૂપ ફળો તેના હસ્તકમળમાં રહેલા છે." (અર્થાત્ આ સુખો તે વ્યક્તિને સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે) ॥૧॥ તેથી તમે કહેલો "સ્વર્ગાર્થિતયા વિહિત હોવાથી" હેતુ અસિદ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે 'માત્ર અભ્યુદય-ફળવાળો હોવાથી' એ હેતુ પણ ઊડી જાય છે. અર્થાત્ 'જિનપૂજા વગેરે પુણ્યકર્મ છે કેમકે માત્ર અભ્યુદયફળવાળા છે.' એમ પણ અનુમાન થઇ શકે તેમ નથી, કેમકે અભ્યુદયથી ભિન્ન એવું મોક્ષફળ પણ પૂજાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

१. परलोकहितायैव प्रवर्त्तते मध्यमः क्रियासु सदा । इति पूर्वार्द्धः तत्त्वार्थकारिका–५

त्वेनापि चारित्रजनकताघटितरूपेणाभ्युदयाजनकत्वात्, विजातीययोगत्वेनैव द्रव्यस्तवस्य स्वर्गजनकतेति चेत्? चारित्रस्यापि तथैव तत्त्वमिति तत्तुल्यतया पुण्यत्वे का क्षतिः? अथ शिवहेतवो न भवहेतवो हेतुसङ्करप्रसङ्गात्, इति निश्चयनयपर्यालोचनायां–सरागचारित्रकालीना योगा एव स्वर्गहेतवो न चारित्रं, घृतस्य दाहकत्ववद् व्यवहारनयेनैव चारित्रस्य स्वर्गजनकत्वो-

પૂર્વપક્ષ :– રાગયુક્ત જિનપૂજાથી મોક્ષરૂપ ફળ મળી શકે તેમ નથી. તેથી 'રાગયુક્ત જિનપૂજાથી માત્ર અભ્યુદયફળ મળે' એમ કહેવામાં કોઈ દોષ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :– એમ તો રાગયુક્ત ચારિત્રક્રિયા પણ અભ્યુદયફળવાળી જ છે. તેથી ચારિત્રક્રિયાને પણ માત્ર પુણ્યરૂપ કહેવાની આપત્તિ આવશે.

પૂર્વપક્ષ :– પણ ચારિત્રક્રિયા સ્વરૂપથી માત્ર અભ્યુદયફળ આપનાર તરીકે અસિદ્ધ છે.

ઉત્તરપક્ષ :– આ જ વાત દ્રવ્યસ્તવ માટે પણ સમાન છે.

પૂર્વપક્ષ :– 'નિરવચ્છિન્ન એવા જે ધર્મથી અભ્યુદયજનકતા અવચ્છિન્ન હોય તે ધર્મવાળાપણું'' એવો અર્થ ''અભ્યુદયૈકમાત્રફળકત્વ' હેતુનો કરવાનો છે. નિરવચ્છિન્ન ધર્મ= અન્ય ઉપાધિ કે વિશેષણથી રહિતનો ધર્મ. અર્થાત્ માત્ર સ્વરૂપભૂત ધર્મ. તાત્પર્ય:–અહીં જે સ્વરૂપથી જ અભ્યુદયજનક હોય તેને જ હેતુ તરીકે ગ્રહણ કરવાનું છે. ચારિત્ર પણ અભ્યુદયજનક છે પરંતુ તે સરાગપણાથી આ કાર્ય કરે છે. (અહીં ચારિત્ર અભ્યુદયજનક છે તેથી ચારિત્રત્વધર્મ 'અભ્યદયજનકત્વનો અવચ્છેદક છે. પણ આ ધર્મ પોતે નિરવચ્છિન્ન નથી, પણ સરાગત્વથી અવચ્છિન્ન=વિશિષ્ટ છે. તેથી નિરવચ્છિન્નયદ્ધર્મ. ઇત્યાદિ હેત્વર્થ 'ચારિત્ર'માં ઘટી શકતો નથી. તેથી ઉપરોક્ત અનુમાન ચારિત્રને લાગુ પડતું નથી.) તેથી અમારા અનુમાનમાં દોષ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :–આજ પ્રમાણે ચારિત્રજનકતાથી ઘટિત રૂપવાળા દ્રવ્યસ્તવત્વથી દ્રવ્યસ્તવ પણ અભ્યુદયજનક નથી. અર્થાત્ ચારિત્રમાં કારણભૂત દ્રવ્યસ્તવ અભ્યુદયફળના જનક તરીકે અસિદ્ધ છે. અર્થાત્ જ્યારે દ્રવ્યસ્તવ ચારિત્ર પ્રાપ્તિના આશયને છોડી બીજા આશયથી કરાય છે, ત્યારેજ માત્ર અભ્યુદયફળજનક બને છે. ચારિત્રના આશયથી કરાતો દ્રવ્યસ્તવ ચારિત્રમાં કારણ બને છે. અને આ ચારિત્ર પોતે અભ્યુદયરૂપ નથી, પણ મોક્ષજનક છે. તેથી દ્રવ્યસ્તવ પણ મોક્ષજનક બને છે.

પૂર્વપક્ષ :– મોક્ષજનકયોગથી ભિન્નજાતિનો=ભિન્ન પ્રકારનો યોગ હોવાથી જ દ્રવ્યસ્તવ સ્વર્ગનું કારણ છે. મોક્ષજનકયોગ રાગથી રહિત હોય છે. જ્યારે દ્રવ્યસ્તવ રાગયુક્ત છે. તેથી તે મોક્ષથી ભિન્ન સ્વર્ગાદિફળને આપે છે.

ઉત્તરપક્ષ :– એમ તો સરાગઆદિચારિત્ર પણ મોક્ષજનક યોગથી ભિન્ન યોગ છે. અને સ્વર્ગાદિજનક હોવાથી દ્રવ્યસ્તવને તુલ્ય જ છે. તેથી તે પણ પુણ્યરૂપ છે.

પૂર્વપક્ષ :– જે મોક્ષના હેતુ હોય તે સંસારના હેતુ બની શકે નહિ. અન્યથા હેતુમાં સંકરદોષ આવે. સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ સંસારરૂપ છે. ચારિત્ર પોતે મોક્ષનું કારણ છે. તેથી તેને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ આદિરૂપ સંસારના હેતુ તરીકે માની શકાય નહિ.

क्तेरित्यस्ति विशेष इति चेत्? न, द्रव्यस्तवस्थलेऽपि निश्चयतो योगानामेव स्वर्गहेतुत्वं न मोक्षहेतोर्द्रव्यस्तवस्येति वक्तुं शक्यत्वाद् दानादिक्रियास्वपि सम्यक्त्वानुगमजनितातिशयेन मुक्तिहेतुत्वोक्तेः, तदुक्तं विंशिकायां–'दाणाइआउ एअम्मि चेव सुद्धा उ हुंति किरिआओ। एयाओवि हु जम्हा मोक्खफलाओ पराओ अ॥" तथा च तत्रापि योगानामेव निश्चयतः स्वर्गहेतुत्वमवशिष्यते इति। चारित्रं शुद्धोपयोगरूपं योगेभ्यो भिन्नमिति उक्तनिश्चयविवेकोपपत्तिः, पूजादानादिकं तु न योगभिन्नमिति तदनुपपत्तिरिति चेत्? न, भावनये पूजादाना-

શંકા :- જો ચારિત્ર સ્વર્ગનું કારણ ન હોય, તો 'શાલિભદ્ર વગેરે અનેક જીવો ચારિત્ર પાળી સ્વર્ગે ગયા છે. તેવું સંભળાય છે તેનું શું? વળી અનુત્તર દેવલોકમાં માત્ર સુચારિત્રી જ જઈ શકે તેવા વિધાનનું શું? **ઉપદેશમાળામાં** કહ્યું છે કે 'એક દિવસ પણ ચારિત્ર પાળે તે મોક્ષે ન જાય તો અવશ્ય વૈમાનિક દેવ થાય' તેનું શું? આ કાળમાં મોક્ષના અભાવમાં પણ ચારિત્રનું પાલન થતું દેખાય છે તેનું શું?

સમાધાન :- આકળા ન થાવ. ચારિત્ર પોતે તો મોક્ષદ જ છે. નિશ્ચયનયથી વિચારીએ, તો સરાગચારિત્રકાલના જે શુભયોગ છે, તે જ સ્વર્ગના હેતુ છે ચારિત્ર પોતે સ્વર્ગઆદિનો હેતુ નથી. ઉપર તમે જે કહ્યું તેની સિદ્ધિ સરાગચારિત્રકાલીન યોગના પ્રભાવથી છે. ઘી પોતે બાળનારું ન હોવા છતાં, તેમાં ભળેલી અગ્નિની ઉષ્ણતાના કારણે તે દાહક બને છે ત્યારે વ્યવહારથી એમ કહેવાય કે 'ઘી દાહક છે' એ જ પ્રમાણે નિશ્ચયથી ચારિત્ર સ્વર્ગાદિમાં કારણભૂત ન હોવા છતાં તેમાં ભળેલા રાગઆદિના કારણે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થવાથી વ્યવહારથી ચારિત્રને સ્વર્ગજનક કહી શકાય, ચારિત્રમાં દ્રવ્યસ્તવથી આટલો વિશેષ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ પ્રમાણે તો દ્રવ્યસ્તવ માટે પણ કહી શકાય. અર્થાત્ દ્રવ્યસ્તવકાલે રહેલા સરાગયોગો જ સ્વર્ગના કારણ છે. મોક્ષ માટે કારણભૂત દ્રવ્યસ્તવ પોતે સ્વર્ગનો હેતુ નથી એમ કહી શકાય.

પૂર્વપક્ષ :- 'દ્રવ્યસ્તવ મોક્ષના હેતુ તરીકે અસિદ્ધ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના અસિદ્ધ નથી. શ્રાવકોની દાનવગેરેક્રિયાઓ પણ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિથી પ્રગટેલા અતિશયને કારણે મુક્તિના કારણ તરીકે બતાવેલી છે. **વિંશિકા પ્રકરણમાં** કહ્યું છે :–આની (સમ્યક્ત્વની) હાજરીમાં દાનાદિક્રિયાઓ શુદ્ધ જ હોય છે. કેમકે આ બધી (=દાનાદિ ક્રિયા) પણ મોક્ષફળવાળી અને શ્રેષ્ઠ છે. અહીં દાનાદિમાં 'આદિ' પદથી શ્રાવકવગેરેની બધી જ શુભક્રિયાનો સમાવેશ થતો હોવાથી પૂજા વગેરેક્રિયા પણ મોક્ષફળક સિદ્ધ થાય છે. આમ દ્રવ્યસ્તવ પણ મોક્ષદાયક સિદ્ધ થતો હોવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિના કારણ તરીકે નિશ્ચયથી તો સરાગદ્રવ્યસ્તવકાલીન યોગો જ બાકી રહે છે,

પૂર્વપક્ષ :- ચારિત્ર પોતે શુદ્ધઉપયોગ રૂપ છે. તેથી તેને તત્કાલીન યોગોથી ભિન્નરૂપે તારવી શકાય છે. યોગ મનવચનકાયાની ચેષ્ટારૂપ છે, જ્યારે ઉપયોગ

देरपीच्छाद्युपयोगरूपत्वात् । अतएव पूजादानत्वादिकं मानसप्रत्यक्षगम्यो जातिविशेष इति परेऽपि सङ्गिरन्ते । वस्तुतो योगस्थैर्यरूपं चारित्रं महाभाष्यस्वरसात्सिद्धमिति महता प्रबन्धेनोपपादितमध्यात्ममतपरीक्षायामस्माभिः । तथा च स्थिरयोगरूपस्य चारित्रस्य मोक्षहेतुत्वं तदवान्तरजातीयस्य च स्वर्गहेतुत्वं वैजात्यद्वयं वा कल्पनीयं, तच्च पूजादावपि तुल्यमिति ॥९३॥

लोकोत्तरलौकिकत्वाभ्यां धर्मपुण्यरूपत्वं तु पूजायामिष्यत एवेत्याह–

या ज्ञानाद्युपकारिता विधियुता शुद्धोपयोगोज्ज्वला
सा पूजा खलु धर्म एव गदिता लोकोत्तरत्वं श्रिता ।
श्राद्धस्यापि सुपात्रदानवदितस्त्वन्यादृशीं लौकिकी–
माचार्या अपि दानभेदवदिमां जल्पन्ति पुण्याय नः ॥९४॥

આત્માનો જ શુદ્ધ ધર્મ છે. તેથી નિશ્ચયથી ચારિત્રને મોક્ષફળક અને તત્કાલીન શુભ યોગોને સ્વર્ગફળક કહેવામાં સંકરવગેરે દોષો નથી. કેમકે ભિન્ન કારણથી ભિન્ન કાર્યોત્પત્તિ બધાને ઈષ્ટ જ છે. જ્યારે પૂજાદિ દ્રવ્યસ્તવમાં નિશ્ચયથી આવા બે ભેદ પાડી શકાતા નથી. કેમકે પૂજાવગેરે યોગથી ભિન્ન નથી. પણ અભિન્ન છે. અર્થાત્ પૂજા વગેરે ક્રિયા યોગરૂપ જ છે. તેથી નિશ્ચયથી તેમાં શી રીતે ભેદ પાડીને કહી શકશો કે "પૂજા મોક્ષદાયક છે અને તે વખતના યોગ સ્વર્ગદાયક છે." એકના એક યોગને મોક્ષદાયક અને સ્વર્ગદાયક માનવામાં તો સંકરદોષ ઉભો જ છે.

ઉત્તરપક્ષ:–પૂજા, દાન વગેરે ધર્મો માત્ર યોગરૂપ નથી. ભાવનયના મતે પૂજાદિ ક્રિયા વખતે રહેલા ઇચ્છાઆદિ ઉપયોગ જ પૂજાઆદિ રૂપ છે. ('ભાવ'ને પ્રધાન કરનાર નયની અપેક્ષાએ પૂજાઆદિ ક્રિયા સંબંધી ઈચ્છારૂપ, પ્રવૃત્તિરૂપ, સ્થૈર્યરૂપ અને સિદ્ધિરૂપ ઉપયોગ જ પૂજાઆદિરૂપ છે) તેથી જ બીજાઓ પણ પૂજાત્વ, દાનત્વ વગેરેને માનસપ્રત્યક્ષ જાતિવિશેષ તરીકે પ્રરૂપે છે. પૂજાવગેરે જો માત્ર યોગરૂપ જ હોત, તો પૂજાત્વવગેરેને ઘટત્વવગેરેની જેમ ચક્ષુરિન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ જાતિવિશેષ માનવી પડત. વાસ્તવમાં તો 'ચારિત્ર શુદ્ધોપયોગ રૂપ નહિ પણ યોગસ્થૈર્યરૂપ છે' એમ **વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્યના** સ્વરસથી સિદ્ધ છે. આ બાબતની ચર્ચા અમે **અધ્યાત્મમતપરીક્ષામાં** વિસ્તારથી કરી છે. તેથી ચારિત્રને શુદ્ધોપયોગરૂપ માની તમે જે કલ્પના કરી છે, તે પાયા વિનાના ઇમારત જેવી છે. હકીકતમાં, સ્થિરયોગરૂપ ચારિત્ર મોક્ષનું કારણ છે. અને તેને અવાન્તરજાતીય ચારિત્ર સ્વર્ગનું કારણ છે. અથવા તો મોક્ષદાયક ચારિત્ર ભિન્નજાતીય છે, અને સ્વર્ગજનક ચારિત્ર ભિન્નજાતીય છે. એમ બે ભિન્નજાતિ કલ્પી શકાય. આજ પ્રમાણે પૂજાદિમાં પણ કલ્પના કરી શકાય તેમ છે. પૂજા પોતે સામાન્યથી મોક્ષદાયક છે, તે પૂજાની અંદર સમાવેશ પામતી રાગઆદિથી વિશિષ્ટ પૂજા સ્વર્ગમાં કારણ છે. અથવા મોક્ષજનક પૂજા અલગજાતીય છે. અને સ્વર્ગકારક પૂજા અલગજાતીય છે. એમ કલ્પી શકાય. આમ પૂજા અને ચારિત્રમાં તુલ્યતા હોવાથી 'પૂજાક્રિયા માત્ર પુણ્યરૂપ છે અને ધર્મરૂપ નથી.' એમ કહેવું સંગત નથી.

[दंडान्वय :- श्राद्धस्यापि या ज्ञानाद्युपकारिता विधियुता शुद्धोपयोगोज्ज्वला पूजा लोकोत्तरत्वं श्रिता सा खलु सुपात्रदानवत् धर्म एव गदिता । इतस्तु अन्यादृशीं लौकिकीमिमां नः आचार्या अपि दानभेदवत्पुण्याय जल्पन्ति ॥]

'या ज्ञानादि' ईति-या ज्ञानादेः आदिना सम्यक्त्वादिग्रहः उपकारिका=पुष्टिकारिणी, विधियुता=विधिसहिता, तथा शुद्धोपयोगेन 'इमां भवजलतरणीं भगवत्पूजां दृष्ट्वा बहवः प्रतिबुध्यतां षट्कायरक्षकाश्च भवन्तु' इत्याद्याकारेणोज्ज्वला सा पूजा खलु श्रद्धानपूर्विका (भावपूर्विका ?) असंमोहपूर्विका वेति धर्मएव गदिता, यतो लोकोत्तरत्वं श्रिता, एतादृशगुणप्रणिधानायाः पूजाया आगमैकविहितत्वात् ,कस्यापि ? श्राद्धस्यापि, किंवत्-सुपात्रदानवत् । इतस्त्वन्यादृशीं लौकिकीं सामान्यधर्मवचनप्राप्तां, नः=अस्माकमाचार्या दानभेदवद्=दानविशेषवत् पुण्याय जल्पन्ति=इच्छन्ति । तदुक्तं बिम्बकारणमाश्रित्य षोडशकप्रकरणे-एवंविधेन यद्बिम्बकारणं तद्विदन्ति समयविदः । लोको-

"લોકોત્તરપણાને પામેલી પૂજા ધર્મરૂપ છે. અને લૌકિકતાને પામેલી પુણ્યરૂપ છે" એ વાત અમને પણ ઇષ્ટ છે-એમ બતાવતા કહે છે—

લોકોત્તર-લૌકિકભેદથી ધર્મ-પુણ્યરૂપતા

શ્લોકાર્થ :- શ્રાવકની પણ જે પૂજા (૧) જ્ઞાન વગેરેને (આદિથી સમ્યક્ત્વ વગેરે સમજવા) પુષ્ટ કરનારી હોય (૨) વિધિસહિતની હોય અને (૩) શુદ્ધઉપયોગથી ઉજ્જવળ બનેલી હોય, લોકોત્તરપણાને પામેલી તે પૂજા સુપાત્રદાનની જેમ ધર્મરૂપ જ છે. તેનાથી ભિન્ન લૌકિકપૂજાને તો અમારા આચાર્યો પણ દાનના એક ભેદની જેમ પુણ્યહેતુક જ કહે છે.

પૂજા કરતી વખતે "સંસારસાગર તરવા માટે નૌકા સમાન આ જિનપૂજાને જોઈ ઘણા જીવો પ્રતિબોધ પામો અને છ-કાય જીવના રક્ષક બનો" એવા આકારનો શુદ્ધ ઉપયોગ હોવો જરૂરી છે. ઉપરોક્ત જ્ઞાનવગેરેની પુષ્ટિ આદિ ત્રણ અંગથી યુકત આ પૂજા શ્રદ્ધાપૂર્વકની (ભાવપૂર્વકની) અથવા સંમોહ વિનાની હોવાથી લોકોત્તરપણાને પામે છે, કેમકે આવા પ્રકારના ગુણોના પ્રણિધાનપૂર્વકની પૂજા આગમવિહિત છે અને ધર્મરૂપ જ છે. સામાન્ય ધર્મવચનથી પ્રાપ્ત થયેલી પૂજા લૌકિકી છે. અને તે પુણ્ય માટે બને છે. બિંબ ભરાવવાને આશ્રયીને **ષોડશક પ્રકરણમાં** કહ્યું જ છે કે "આવા પ્રકારથી (પૂર્વનાં શ્લોકોમાં બતાવેલી વિધિથી) જે બિંબકારણ=બિંબ ભરાવવામાં આવે છે, તેને જ સિદ્ધાંતજ્ઞો લોકોત્તર માને છે. અને તેનાથી ભિન્નને લૌકિક અને અભ્યુદયસારવાળી માને છે. અને લોકોત્તરબિંબકારણ અહીં પરમફળને આશ્રયી નિર્વાણસાધક જ છે. આ લોકોત્તર બિંબકારણમાં અનુષંગથી=ગૌણભાવે અભ્યુદય પણ થાય છે. "ખેતીની પ્રવૃત્તિમાં ઘાસની જેમ અહીં અવશ્ય (લોકોત્તરબિંબકારણમાં) આનુષંગિક (ગૌણરૂપે) અભ્યુદય હોય છે. ખેતીમાં ધાન્યની પ્રાપ્તિની જેમ અહીં (લોકોત્તર બિંબસાધનમાં) બિંબથી પરમ નિર્વાણ જ ફળરૂપ છે" આ વિચારમાં કોઈ બાધા નથી. **તત્ત્વાર્થ** આદિ સૂત્રોમાં પણ "ઉત્તમ ક્ષમા માર્દવ." આદિ સૂત્રથી અલૌકિક= લોકોત્તરક્ષમાવગેરેનો જ ધર્મ તરીકે સમાવેશ કર્યો છે. તેથી તે સિવાયની ક્ષમા વગેરે પુણ્યરૂપ છે, એમ અર્થથી સિદ્ધ થાય છે. ઉત્તમ ક્ષમાવગેરે સિવાયની ક્ષમાને લૌકિક

त्तरमन्यदतो लौकिकमभ्युदयसारं च ॥१॥ लोकोत्तरं तु निर्वाणसाधकं परमफलमिहाश्रित्याभ्युदयोऽपि हि परमो भवति चात्रानुषङ्गेण ॥२॥ कृषिकरण इव पलालं नियमादत्रानुषङ्गिकोऽभ्युदयः । फलमिह धान्यावाप्तिः परमं निर्वाणमिव बिम्बात् ॥३॥ एतच्चाबाधकं, क्षमादिभेदानामप्यलौकिकानामेवोत्तमक्षमामार्दवेत्यादिसूत्रेण धर्ममध्ये ग्रहणादन्येषामर्थतः पुण्यत्वसिद्धे लौंकिकत्वाभिधानादेवेत्थमुपपत्तेः । आह-' उवगारवगारिविवागवयणधम्मुत्तरा भवे खंती । साविक्खं आइतिगं लोगिकमियरे दुगं जइणो । [ ] दानविशेषस्य पुण्यत्वं चानुकम्पादानादेरल्पतरपापबहुतरनिर्जराकारणत्वेन सूत्रोपदिष्टस्य वा दानादिपुण्यमध्ये प्रोक्तं, धर्ममध्येऽपि । तद्वत्पूजापि स्यादिति परमार्थः ॥९४॥

ननु पूजादानप्रवचनवात्सल्यादिकं सरागकृत्यं, तपश्चारित्रादिकं तु वीतरागकृत्यमिति विविक्तविभागो दृश्यते । तत्राद्यं पुण्यमन्त्यं धर्मः स्याद् । अत एव धर्मपदार्थो द्विविधः, एकः संज्ञानयोगलक्षणः, अन्यः पुण्यलक्षणः इति [1]शास्त्रवार्त्तासमुच्चये हरिभद्रसूरिभिरुक्तम् ।

કહેવાથી જ એ ક્ષમા પુણ્યરૂપ છે તેમ સુસંગત થાય છે. કહ્યું છે કે "ક્ષમા પાંચ પ્રકારની છે (૧) ઉપકારી પ્રત્યે (૨) અપકારી-અપકારમાં પ્રવૃત્ત થનાર પ્રત્યે (૩) વિપાક-કર્મફળઅનુભવના વિચારથી ક્ષમા-અથવા અક્ષમાના અનર્થના વિચારથી ક્ષમા (૪) વચન=આગમ (આગમના વચન પ્રત્યેના આદરથી ક્ષમા.) (૫) ધર્મ=પ્રશમવગેરે રૂપ અર્થાત્ પ્રશમઆદિ ધર્મ તરીકે વણાયેલી ક્ષમા. સાપેક્ષ પહેલી ત્રણ લૌકિક છે. છેલ્લી બે સાધુની છે. પહેલા ત્રણ પ્રકારની ક્ષમા આદ્ય બે અનુષ્ઠાન (પ્રીતિ અને ભક્તિ અનુષ્ઠાન)માં સમાવેશ પામે છે. છેલ્લી બે ક્ષમા છેલ્લા બે (વચન અને અસંગ) અનુષ્ઠાનમાં સમાવેશ પામે છે." અનુકંપાદાન વગેરે વિશેષદાનો અલ્પતરપાપ અને અધિકતર નિર્જરાના કારણ હોવાથી તે બધા પુણ્યરૂપ છે. અથવા તો સૂત્રમાં ઉપદેશેલા દાનવગેરેની ગણના પુણ્યમાં પણ કરી છે, અને ધર્મમાં પણ કરી છે. તેજ પ્રમાણે પૂજાઅંગે પણ સમજી લેવું. સૂત્રમાં જેઓને પૂજાનું વિધાન કર્યું છે, તેઓ માટે પૂજા પુણ્ય અને ધર્મ ઉભય માટે થાય છે, તે સિવાયના માટે પૂજા પુણ્ય માટે થાય છે. આ પરમાર્થ છે. ॥૯૪॥

(સરાગકૃત્યો અને વીતરાગકૃત્યો)

પૂર્વપક્ષ :- પૂજા, દાન, પ્રવચનવાત્સલ્ય વગેરે શ્રાવકકૃત્યો સરાગકૃત્યો છે. (=રાગયુક્ત કાર્યો છે.) તપ અને ચારિત્રવગેરે કૃત્યો વીતરાગકૃત્ય છે (=રાગ રહિતના કર્તવ્યો છે.) આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ વિભાગ દેખાય છે. તેમાં સરાગકૃત્યો પુણ્યરૂપ છે અને વીતરાગકૃત્યો ધર્મ છે. તેથી જ **શાસ્ત્રવાર્ત્તાસમુચ્ચય** ગ્રંથમાં યોગાચાર્ય **શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજાએ** ધર્મપદાર્થ બે પ્રકારના બતાવ્યા છે. (૧) સંજ્ઞાનયોગરૂપ અને (૨) પુણ્યરૂપ. સંજ્ઞાનયોગ=સમ્યગ્ જ્ઞાનયોગ. સમ્યગ્જ્ઞાન=જિનાગમને અનુસરતું ગુરુની આજ્ઞાને આધીન રહી ગુરુકૃપાથી મળેલું જ્ઞાન. આ જ્ઞાનથી યુક્ત યોગ= શુભવીર્યનો ઉલ્લાસ. શાતાવગેરે પુણ્યથી ઓળખાતો ધર્મ પુણ્યરૂપ છે. તેથી ભૌતિક(=ભૂતિ-પુણ્ય સંબંધી) અર્થાત્ પુણ્યકારક દેવપૂજા આદિક્રિયારૂપ પ્રથમપ્રકારને

१. उच्यत एवमेवैतत्, किन्तु धर्मो द्विधा मतः । संज्ञानयोग एवैकस्तथाऽन्यः पुण्यलक्षणः ॥२०॥

ततोऽर्वाग् भौतिकस्य देवपूजादिकर्मणः कथं धर्मत्वं रोचयामः ? तत्राह—

पुण्यं कर्म सरागमन्यदुदितं धर्माय शास्त्रेष्विति
श्रुत्वा शुद्धनयं न चात्र सुधियामेकान्तधीर्युज्यते ।
तस्माच्छुद्धतरश्चतुर्दशगुणस्थाने हि धर्मं नयः,
किं ब्रूते न तदङ्गतां त्वधिकृतेऽप्यभ्रान्तमीक्षामहे ॥९५॥

[दंडान्वय :- शास्त्रेषु सरागं कर्म पुण्यमन्यद् धर्मायोदितमिति शुद्धनयं श्रुत्वाऽत्र सुधियामेकान्तधीर्न च युज्यते । तस्मात् शुद्धतरोनयश्चतुर्दशगुणस्थाने हिं धर्मं किं न ब्रूते ? तदङ्गतां तु अधिकृतेऽप्यभ्रान्तमीक्षामहे ॥

'पुण्यं कर्म' इति-पुण्यं सरागकर्म, अन्यद्=वीतरागकर्म शास्त्रेषु धर्माय उदितं= परिभाषितमिति शुद्धनयं=शुद्धनयार्थं श्रुत्वा 'नचा'त्र 'च' एवार्थो भिन्नक्रमश्च नात्रैवेत्यर्थः । सुधियां=पण्डितानामेकान्तधीरेकान्ताभिनिवेशो युज्यते एकनयाभिनिवेशस्य मिथ्यात्वरूपत्वाद्-

---

અમે ધર્મ તરીકે શું કામ પસંદ કરીએ ? અર્થાત્ અમને તો આ દેવપૂજાઆદિરૂપ પુણ્યકર્મને ધર્મરૂપ માનવાનું મન થતું નથી. આના સમાધાનમાં કવિ કહે છે—

શ્લોકાર્થ :- 'શાસ્ત્રોમાં સરાગકર્મને પુણ્યરૂપ અને અન્ય=વીતરાગકર્મને ધર્મ-રૂપ કહ્યું છે.' એમ શુદ્ધનયના અર્થને સાંભળી સમજુપુરુષોએ એકાંતબુદ્ધિ કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે તેનાથી પણ શુદ્ધતરનય 'ચૌદમાગુણસ્થાનકે જ ધર્મ છે.' એમ શું નથી કહેતો ? અર્થાત્ કહે જ છે. (=શુદ્ધતરનયના મતે ચૌદમાગુણસ્થાનેજ ધર્મ છે.) અને તે ધર્મના અંગપણું તો અધિકૃત દ્રવ્યસ્તવમાં પણ છે તેમ અમને ભ્રાન્તિવિના દેખાય છે.

'સરાગકર્મ પુણ્યરૂપ જ છે અને વીતરાગકર્મ જ ધર્મરૂપ છે.' એવા શુદ્ધનયના અર્થમાં એકાંત અભિનિવેશ રાખવો સારો નથી. કેમકે જિનશાસન સર્વનયાત્મક પ્રમાણને વરેલું છે. અને એક નયના પકડને મિથ્યાત્વરૂપ માને છે. અને જો અન્યનયથી વિચારવામાં આવે તો આ મિથ્યાત્વના મૂળિયા ઉખડી જાય તેમ છે. 'धम्मकंखिए पुण्णकंखिए' ઈત્યાદિ સૂત્રનું વિવરણ કરતી વખતે ટીકાકારે ધર્મ શ્રુતચારિત્રરૂપ છે, અને પુણ્ય તે ધર્મનાં ફળસ્વરૂપ શુભકર્મ છે. એમ બતાવ્યું છે. શ્રુતભાવ અને ચરિત્રભાવ આ બેમાંથી એકથી પણ યુકતક્રિયાઓ સાધનભેદથી અને ફળેચ્છાભેદથી પરસ્પર ભિન્ન હોય, તો પણ ધર્મરૂપ જ છે. એમ નિશ્ચયમાં કારણભૂત વ્યવહારનયને આગળ કરી એ વૃત્તિકારે સ્વીકાર્યું છે (પ્રસ્તુતમાં ભાવસ્તવ શ્રુતચારિત્રઉભયભાવથી સંવલિત છે. સ્વરૂપનિરવદ્યસાધનથી આરાધ્ય છે. અને પ્રાયઃ મોક્ષેચ્છાથી કરાય છે. દ્રવ્યસ્તવ પુષ્પાદિ-સ્વરૂપસાવદ્યસાધનથી કરાય છે. તથા તેના સાક્ષાત્ફળ તરીકે પ્રાયઃ સ્વર્ગાદિની કે ચારિત્રની જ ઈચ્છા રખાય છે. આમ દ્રવ્યસ્તવમાં ભાવસ્તવથી સાધન અને ફળેચ્છા અંગે ભેદ છે. છતાં પણ, આગમવિહિત હોવાથી દ્રવ્યસ્તવ શ્રુતભાવયુકત છે. અથવા પ્રશસ્ત અધ્યવસાયયુકત હોવાથી, કે પ્રશસ્તયોગરૂપ હોવાથી કે, કથંચિત્ યોગસ્થૈર્યરૂપ હોવાથી અથવા ચારિત્રનું કારણ હોવાથી ચારિત્રભાવયુકત છે. તેથી દ્રવ્યસ્તવ પણ ધર્મરૂપ જ છે.)

न्यनयविचारेण तस्य मूलोत्खननाच्च-"धम्मकंखिए पुण्णकंखिए" इत्यादौ धर्मः श्रुतचारित्रलक्षणः, पुण्यं तत्फलभूतं शुभकर्मेति विवृण्वता वृत्तिकृता साधनफलेच्छाभेदेन भेदेऽपि श्रुतचारित्रभावान्यतरानुगतक्रियाणां धर्मत्वेनैव निश्चयाङ्गव्यवहारनयेनाभ्युपगतत्वात्, गुडजिह्विकया स्वर्गादीच्छाया अप्युपेयमोक्षेच्छाऽव्याघातकत्वेनादोषत्वात्, 'प्रयाणभङ्गाभावेन निशि स्वापसमो हि सम्यग्दृशां स्वर्गलाभ' इति योगमर्मविदः । यच्चोक्तनिश्चय एव रुचिः, सापि न युक्ता, हि=यतः तस्मादुक्तावान्तरनिश्चयात्शुद्धतरोऽतिशुद्धो नयो निश्चयश्चतुर्दशगुणस्थाने तच्चरमसमय इत्यर्थः किं धर्मं न ब्रूते ? ब्रूत एव तथाचैकान्ताभिनिवेशे ततोऽर्वाक् सर्वत्राप्यधर्मः स्यात्, स चानिष्टस्त-

કેમકે ગુડજિહ્વિકાન્યાયથી[1] સ્વર્ગ વગેરેની ઇચ્છા પણ જો ઉપેયભૂત મોક્ષની ઈચ્છાને વ્યાઘાતક=અવરોધક ન બનતી હોય તો દોષરૂપ નથી. પ્રયાણભંગના અભાવથી (=અર્થાત્ મોક્ષતરફની ગતિમાં ભંગ ન પડતો હોય તો) સમ્યગ્દષ્ટિજીવોને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ રાતની નિદ્રાસમાન છે. (નિશ્ચિત નગરતરફ આગળ વધતો મુસાફર વચ્ચે રસ્તામાં ધર્મશાળાઆદિમાં રાતવાસો ગાળે, અને સવારે ફરીથી નગર તરફ ગતિ કરે. એ દોષરૂપ ગણાતું નથી. તેમ મોક્ષ તરફ ગમન કરતો મુમુક્ષુ વચ્ચે મોક્ષમાર્ગથી ભ્રષ્ટ ન થવાય તે રીતે સ્વર્ગઆદિભવોમાં વિરામ કરે. અને મનુષ્યભવવગેરે સામગ્રી મેળવી ફરીથી મોક્ષ તરફ આગેકૂચ કરે એ દોષરૂપ નથી.) આ પ્રમાણે યોગના મર્મને સમજેલાઓ કહે છે.

(નયભેદથી ધર્મ-પુણ્યની વિચારણા)

વળી 'સરાગકર્મ પુણ્યરૂપ છે અને વીતરાગ કર્મ જ ધર્મરૂપ છે.' આવા નિશ્ચય પર જ રુચિ રાખવી સારી નથી. કેમકે આ નિશ્ચય અવાન્તર નિશ્ચયરૂપ છે. અત્યંત શુદ્ધ નથી. તેથી જો તદ્દન શુદ્ધનયપર જ રુચિ હોય તો ચૌદમા ગુણસ્થાનકના ચરમ સમયે જ ધર્મ કહેવો જોઈએ. કેમકે અતિશુદ્ધ નિશ્ચયના મતે તો મોક્ષનું તદ્દન નજીકનું કારણ હોવાથી તે સમયનો સર્વસંવર જ ધર્મરૂપ છે. તેથી એકાન્ત પકડમાં તે પહેલાના બધા જ સ્થાનોમાં માત્ર અધર્મ માનવો પડે. પણ આ વાત તમને પણ અનિષ્ટ છે.

તાત્પર્ય : શ્રાવક સમજતો હોય છે કે મોક્ષ માટે ચારિત્ર આવશ્યક છે પોતાને મોક્ષની ઇચ્છા પ્રબળ હોવા છતાં ચારિત્રને યોગ્ય સામર્થ્યઆદિનાં અભાવમાં તે શ્રાવક આજ ભવમાં ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય એ હેતુથી અથવા તેમ ન થાય તો ભવાંતરમાં પોતાની નરકઆદિ ગતિમાં ગમનરૂપ દુર્ગતિ ન થતાં સ્વર્ગાદિમાં ગમનરૂપ સદ્ગતિ જ થાય. એ હેતુથી તથા તે સદ્ગતિમાં પરમાત્મભક્તિ સુલભ થાય એ હેતુથી તથા તે પછી ઉત્તમ મનુષ્યભવ અને સામર્થ્ય વગેરે સામગ્રીની પ્રાપ્તિ થાય એ હેતુથી પુણ્ય વધારવા માટે દ્રવ્યસ્તવ આદરે તો શું તે ધર્મરૂપ ન ગણાય ? તરતમાંજ મોક્ષની પ્રાપ્તિ અશક્ય દેખાય તો મોક્ષમાર્ગથી દૂર ન થવાય એ હેતુથી પૂજાદિદ્વારા સદ્ગતિની ઇચ્છા કરવી શું ધર્મરૂપ નથી ? એટલું નોંધી રાખવું જોઇએ કે કદાચ મોક્ષને પુષ્ટ ન કરે એવી પણ ચીજ જો મોક્ષને

1. ઘણા પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થતાં મોક્ષ આદિદાયક અનુષ્ઠાનોમાં શીઘ્ર પ્રવૃત્ત થવા તૈયાર ન થતા પુરુષને તે અનુષ્ઠાનોના સ્વર્ગાદિ રોચકફળ બતાવી પ્રવૃત્ત કરવામાં આવે ત્યારે આ ન્યાય લાગે છે. ન્યાયનો અર્થ-કડવાશના ભયથી લીમડો ખાવા ન ઇચ્છતા બાળકની જીભ પર પિતા પ્રથમ ગોળ ચોપડી પછી લીમડાનો રસ પાય, તેને ગુડજિહ્વિકા કહેવાય. વર્તમાનમાં સુગર કોટેડ એલોપથી ગોળીઓ પણ આના દૃષ્ટાંતરૂપ છે.

वापीति भावः । शुद्धनिश्चयाभिमतधर्माङ्गभावेन प्रागपि धर्मं व्यवहारनयेनाभ्युपगच्छामः "सो उभयक्खयहेऊ सेलेसी चरमसमयभावी जो । सेसो पुण णिच्छयओ तस्सेव पसाहगो भणिओ" त्ति धर्मसङ्ग्रहणिप्रतीकपर्यालोचनादिति चेत् ? तर्हि त्यक्तस्त्वया एकान्ताभिनिवेशः, आयातोऽसि मार्गेण, प्रतिपद्यस्त्र द्रव्यस्तवेऽपि निश्चयधर्मप्रसाधकतया व्यवहारधर्मत्वम् । माभूत् तव भ्रान्तिकृद्दूरासन्नादिभावः, प्रस्थकादिदृष्टान्तभावितविचित्रनैगमनयप्रवृत्तेरत्राश्वासहेतुत्वात् । तदाह-तदङ्गतां तु विशुद्धनिश्चयाभिमतधर्माङ्गतामधिकृते द्रव्यस्तवेऽपि अभ्रान्तं=भ्रान्तिरहितमीक्षामहेऽतो विशेषदर्शिनामस्माकं वचनेनैव त्वयैतत्तत्त्वं श्रद्धेयमित्यपदेशे तात्पर्यम् ॥

अयं च निश्चयनयः परिणतिरूपभावग्राहक काष्ठाप्राप्तैवंभूतरूपो येन शैलेशीचरमक्षणे शुद्धो धर्म उच्यते । अर्वाक् तु तदङ्गतया व्यवहारात् । कुर्वद्रूपत्वेन हेतुताभ्युपगमश्चास्य

બાધક ન બનતી હોય, તો તેની પ્રાપ્તિ કે પ્રાપ્તિની ઈચ્છા સમ્યગ્દષ્ટિ વિવેકી જીવમાટે દોષરૂપ બનતી નથી.

પૂર્વપક્ષ :– "જે શૈલેશીના ચરમસમય ભાવી (=ચૌદમાં ગુણસ્થાનના ચરમસમય ભાવી) છે. તે (સર્વસંવર) જ ઉભય (પુણ્ય અને પાપ)ના ક્ષયમાં કારણભૂત છે. નિશ્ચયથી બાકીના (પૂર્વકાલીન ધર્મો) તેના જ (સર્વસંવરના જ) પ્રસાધક કહ્યા છે.' આ પ્રમાણેના **ધર્મસંગ્રહણિના** પ્રતીકભૂત શ્લોકનો પરામર્શ કરવાથી શુદ્ધનિશ્ચયને સંમત ઉપરોક્ત ધર્મમાં કારણભૂત બનતાં પૂર્વકાલીન ધર્મોને પણ વ્યવહારનયથી ધર્મરૂપે માનવા અમે તૈયાર છીએ.

ઉત્તરપક્ષ :– ખૂબ સરસ ! હવે તમે નિશ્ચય પ્રત્યેના એકાંત અભિનિવેશને છોડી અને વ્યવહારને સ્વીકારી માર્ગમાં આવ્યા છો. જૂઓ, આટલું સારું કામ કર્યું, તો હવે દ્રવ્યસ્તવને પણ નિશ્ચયધર્મના પ્રસાધક તરીકે વ્યવહારથી ધર્મરૂપે સ્વીકારી લો.

પૂર્વપક્ષ :– એમ કેમ મનાય ? દ્રવ્યસ્તવ તો લાંબી પરંપરાએ નિશ્ચયધર્મનું પ્રસાધક બને છે. અમે જે ધર્મને વ્યવહારધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો છે, તે ચારિત્રધર્મ નિશ્ચયધર્મનું નજીકનું સાધન છે. દ્રવ્યસ્તવરૂપ લાંબી પરંપરાવાળાને પણ નિશ્ચયધર્મના સાધક તરીકે માનવામાં ભારે આપત્તિ છે.

ઉત્તરપક્ષ :– આ દૂરભાવ અને નજીકભાવ જ તમારામાં ભ્રાન્તિ પેદા કરે છે. જો તમે પ્રમાણને સ્વીકારતા હો, તો નૈગમનયની વાતને પણ તમારે સ્વીકારવી જોઇએ. અને નૈગમનય તો કેટલી દૂરની વાતને પણ સ્વીકારે છે, તે પ્રસ્થકઆદિદૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ છે. આમ વિચિત્ર એવો નૈગમનય તો લાંબી પરંપરાએ નિશ્ચયધર્મ સાથે જોડાતા દ્રવ્યસ્તવને પણ નિશ્ચયધર્મના પ્રસાધક તરીકે સ્વીકારવા પ્રવૃત્ત થાય છે. આમ નૈગમનયથી દ્રવ્યસ્તવ પણ નિશ્ચયધર્મનું કારણ છે, આ વાત દ્રવ્યસ્તવને વ્યવહારધર્મ માનવામાં આશ્વાસનભૂત છે. તેથી જ વિશુદ્ધનયને અભિમત ધર્મના અંગપણું અધિકૃત દ્રવ્યસ્તવમાં પણ છે જ, એમ અમે ભ્રાન્તિ વિના માનીએ છીએ. તેથી વિશેષ દેખી શકનારા અમારા વચનથી જ તમારે આ તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા કરવી જોઇએ. આજ અમારા ઉપદેશમાં તાત્પર્ય છે.

ऋजुसूत्रतरुप्रशाखारूपत्वात् । आह च गन्धहस्ती "मूलनिमाणं पज्जवणयस्स उज्जुसुअवयण-विच्छेओ । तस्स उ सद्दाईआ साहापसाहा बहूभेया ॥" उपयोगरूपभावग्राहकनिश्चयनयस्तु द्रव्यस्तवकाले शुद्धधर्मं स्वातन्त्र्येणैवाभ्युपैति, रागाद्यकलुषस्य वीतरागगुणलयात्मकस्य धर्मस्य तदाप्यानुभविकत्वात् । तन्मते हि शुद्धोपयोगो धर्मः, शुभाशुभौ च पुण्यपापात्मकाविति । यैरप्यात्मस्वभावो धर्म इत्युच्यते, तेषां यदि घटादिस्वभावो घटत्वादिधर्म इति वदात्मत्वादिरनादिः पारिणामिको भाव आत्मधर्म इति मतं, तदाऽनादित्वेनापुरूषार्थत्वापत्तिः, यदि तु स्वः स्वकीयोऽनागन्तुकोऽनुपाधिर्भावो धर्म इति, तदा वर्तमानः स्वकीयः शुभः परिणाम ऋजुसूत्रविषयः स जिनपूजायामप्यक्षत इति कथं न तत्र निश्चयशुद्धो धर्मः । शब्दनयेन सामायिकवद् देशविरतानां धर्मो नेष्यत इति चेत् ? किं तावता समभिरूढेन षष्ठगुणस्थानेऽप्यनभ्यु-

---

આ નિશ્ચયનય પરિણતિરૂપ ભાવગ્રાહક અને પરાકાષ્ઠાને પામેલા એવંભૂતનયરૂપ છે. અર્થાત્ શૈલેશીના ચરમ સમયે ધર્મ માનનાર શુદ્ધતમ નિશ્ચયનય તરીકે અહીં એવંભૂતનય સમજવાનો છે. કેમકે તે જ વખતે 'ધર્મ' પદ વાસ્તવિક ધર્મપરિણતિ પામેલા અર્થનું અભિધાયક બને છે. આ ચરમક્ષણના ધર્મની પહેલાના તમામ ધર્મો તે ધર્મના અંગરૂપ હોવાથી વ્યવહારથી ધર્મરૂપ છે. અહીં એવંભૂતનયે સિદ્ધિરૂપ કાર્યના તરત પૂર્વમાં રહેલાને કારણ તરીકે કલ્પી તેને ધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો. આમ આ નયે કુર્વદ્રૂપત્વ(=અત્યંત નજીકના કારણપણું=ફળોપધાયક કારણપણું) માં કારણતાનો અભ્યુપગમ કર્યો. ઋજુસૂત્રનય કુર્વદ્રૂપત્વમાં કારણતા માને છે. અને એવંભૂતનય ઋજુસૂત્રનયની જ એક શાખારૂપ છે. તેથી આ નય ઋજુસૂત્રનયને અનુસરે તેમાં દોષ નથી. **ગન્ધહસ્તીએ** (શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિએ) **સમ્મતિતર્ક** ગ્રંથમાં કહ્યું જ છે કે "ઋજુસૂત્રનય" વચનવિચ્છેદ પર્યાયનયના મૂળ સમાન છે. તેના જ (ઋજુસૂત્રના જ) શાખા પ્રશાખા તરીકે બહુભેદવાળા શબ્દઆદિ નયો છે. ઉપયોગરૂપભાવનિક્ષેપાને માન્ય રાખનાર નિશ્ચયનય તો દ્રવ્યસ્તવ વખતે શુદ્ધધર્મને સ્વતંત્રપણે જ સ્વીકારે છે. કેમકે રાગઆદિથી મલિન ન થયેલો અને વીતરાગના ગુણોમાં જ લીનતા પામેલો શુદ્ધભાવ દ્રવ્યસ્તવકાળે પણ અનુભવાય છે. આજ શુદ્ધભાવ ધર્મરૂપ છે. એમ આ નિશ્ચયનયને માન્ય છે. આ નયમતે શુદ્ધઉપયોગ ધર્મરૂપ છે. (રાગાદિથી દૂષિત ન હોય તેવો ઉપયોગ-શુદ્ધ ઉપયોગ) જે ઉપયોગમાં રાગઆદિ ભળેલા હોય, તે ઉપયોગ અશુદ્ધ છે. અશુદ્ધ ઉપયોગના પણ બે ભેદ પડે છે. પ્રશસ્ત રાગઆદિથી રંગાયેલો અશુદ્ધ ઉપયોગ શુભ અને પુણ્યરૂપ છે. અપ્રશસ્ત રાગવગેરેથી લેપાયેલો અશુદ્ધ ઉપયોગ અશુભ અને પાપરૂપ છે.

(વિવિધમતે ધર્મસ્વરૂપ)

વળી કેટલાક નિશ્ચયથી આત્મસ્વભાવને જ ધર્મરૂપ માને છે. જેમકે ઘટત્વવગેરે ધર્મો ઘટના સ્વભાવરૂપ જ છે. એટલે કે જેનો જે સ્વભાવ હોય તે તેનો ધર્મ બને છે. 'આત્મત્વ'વગેરે અનાદિપારિણામિકભાવ આત્માના સ્વભાવરૂપ છે. તેથી આત્મત્વ વગેરે સ્વભાવો જ આત્માના ધર્મો છે. પણ આ બરાબર નથી કેમકે આત્મત્વવગેરે સ્વભાવો અનાદિ હોવાથી આત્માના ધર્મને પણ અનાદિ માનવા પડે. અને તો ધર્મ પુરુષાર્થ જ ઊડી જાય. (પુરુષથી=પરાક્રમ-વીર્યથી સાધ્ય અર્થ પુરુષાર્થ છે.) અનાદિસિદ્ધ

पगमात् । वह्निपरिणतोऽयस्पिण्डो वह्निरितिवत् तद्भावपरिणत आत्मैव धर्मः, स्वभावपद-प्रवृत्तिरपि तत्रैव, स्वो भावः पदार्थ इति व्युत्पत्तेः । आह च "परिणमदि जेण दव्वं तक्कालं तम्मयंति पण्णत्तं । तम्हा धम्मपरिणदो आदा धम्मो मुणेअव्वो" [परिणमति येन द्रव्यं तत्कालं तन्मयमिति प्रज्ञप्तम् । तस्माद्धर्मपरिणत आत्मा धर्मो मन्तव्यः । छाया ।] एतदप्यधिकृते सम्बद्धमेव । इदं तु चिन्त्यते आत्मनो धर्मिणो द्रव्यस्य निर्देशे धर्मद्वारा धर्मत्वमन्यद्वारा चान्यत्वमिति सङ्करः कथं वारणीयः ? प्रशान्ताधिकारेऽपि नयद्वयनिर्देश एव युक्ते प्रशान्तवाहिताख्यस्य पर्यायस्यैव निवेशे तु प्रागुक्ताभेदः । धर्मः किं द्रव्यं पर्यायो वा ? इति जिज्ञासायामित्थमुच्यत इति चेत् ? लक्षणाधिकारे नेदमुपयोगि, तत्त्वचिन्ताधिकारे-

---

વસ્તુને સાધ્ય કહેવામાં પૂર્વાપર વિરોધ છે. તેથી ધર્મને અનાદિસિદ્ધ માનવામાં પુરુષાર્થ તરીકે માની ન શકાય. તથા બીજા દોષો ઉભા થાય.

શંકા :- અહીં સ્વભાવનો અર્થ જુદો છે. સ્વ=પોતાનો ઉપાધિઆદિરૂપ નહિ તેવો બહારથી ન આવેલો ભાવ=સ્વભાવ. અર્થાત્ પોતાનામાં જ પ્રગટેલો ઉપાધિ વિનાનો ભાવ=સ્વભાવ. સ્વભાવનો આ અર્થ છે. આવો સ્વભાવ જ ધર્મરૂપ છે. અર્થાત્ આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલો નિરુપાધિક પરિણામ જ ધર્મરૂપ છે. એટલે કે ઋજુસૂત્રનયનો વિષય બનતો વર્તમાનકાલીન સ્વકીય શુભપરિણામ જ ધર્મરૂપ છે.

સમાધાન :- ધર્મને આવા સ્વરૂપનો માનવામાં પણ અમને આપત્તિ નથી. કેમકે દ્રવ્યસ્તવકાલે પણ દ્રવ્યસ્તવ કરનાર વ્યક્તિને દ્રવ્યસ્તવક્રિયાના આલંબનઆદિથી આવા પ્રકારનો શુભભાવ પ્રગટે જ છે. આ શુભભાવ તમને ઈષ્ટ નિશ્ચયનયથી ધર્મરૂપ છે જ.

પૂર્વપક્ષ :- શબ્દનયમતે દેશવિરતસુધી સામાયિકભાવ નથી. પણ છઠ્ઠાગુણસ્થાનકથી જ સામાયિક છે. આ જ પ્રમાણે, આ નયમતે દેશવિરત સુધી ધર્મ પણ ઇષ્ટ નથી. તેથી શ્રાવકની પૂજાવગેરે ક્રિયા ધર્મરૂપ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- તમે જો આમ એક નયને જ પ્રાધાન્ય આપવા માંગતા હો, તો સમભિરુઢ નયના મતે સામાયિક અપ્રમત્ત અવસ્થામાં જ આવે. અર્થાત્ સામાયિક સાતમા ગુણસ્થાનકથી જ સંભવે છે. તેથી આ નયની અપેક્ષાએ તો છઠ્ઠા-પ્રમત્તસંયતગુણસ્થાને પણ સામાયિક અને ધર્મ નથી તેથી એક જ નયથી વિચારવામાં તો છઠ્ઠાગુણસ્થાનની ક્રિયાને પણ ધર્મરૂપ માની શકાય નહિ.

કોઈક :- વાસ્તવમાં જેમ અગ્નિથી પરિણત થયેલો=અગ્નિમય બનેલો લોખંડનો ગોળો અગ્નિ છે. તેમ ધર્મના ભાવથી પરિણત થયેલો આત્મા પોતે જ ધર્મરૂપ અને 'સ્વભાવ' પદની પ્રવૃત્તિ પણ ત્યાં જ થાય છે. અર્થાત્ સ્વભાવપદથી 'ધર્મથી પરિણત થયેલો આત્મા જ' વાચ્ય બને છે. કેમકે સ્વભાવપદની વ્યુત્પત્તિ આ છે-સ્વ=આત્મા ભાવ=ભાવ. અર્થાત્ ભાવમય બનેલો આત્મા જ સ્વભાવ છે. કહ્યું જ છે કે "જે સમયે દ્રવ્ય જે સ્વભાવથી પરિણત થાય છે, તે સમયે દ્રવ્ય તે સ્વભાવમય બને છે. એમ

ऽपि नयद्वयनिर्देश एव युक्तो नैकनयनिर्देशः न्यूनाख्यनिग्रहस्थानप्रसङ्गात् । यथोक्तं भगवता भद्रबाहुस्वामिना सामायिकमधिकृत्य किं द्वारे–"जीवो गुणपडिवन्नो णयस्स दव्वट्ठियस्स सामाइअं । सो चेव पज्जवणयट्ठिअस्स जीवस्स एसगुणोऽत्ति ।।" एतदर्थप्रपञ्चोऽस्मत्कृतानेकान्तव्यवस्थायाम् । एकनयेनैव धर्मलक्षणे चाभिधातव्ये आदौ व्यवहारनयेन तत्प्रणयनमुचितं, निश्चयनयानां बालमध्यमौ प्रत्यपरिणामकातिपरिणामकत्वेन दुष्टत्वात् । अतएव "मूढनइअं सुय कालियं तु" इत्याद्युक्तम् । सर्वाशङ्कानिराकरणाय च नयद्वयेन तत्प्रणयनं न्याय्यं, यथा 'प्रमादयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा' इति तत्त्वार्थशास्त्रे हिंसालक्षणमभिहितं । इत्थं विचार्यमाणे च 'क्रियाहेतुः पुष्टिशुद्धिमच्चित्तं धर्मः' इति हरिभद्रोक्तलक्षणमतिव्याप्त्यादिदोषाकलङ्कितं

જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે. તેથી ધર્મથી પરિણત આત્માને જ ધર્મ છે તેમ સમજવું.

ઉપાધ્યાયજી :– આ મત પણ દ્રવ્યસ્તવસ્થળે સંબદ્ધ જ છે. કેમકે તે સમયે પરમાત્મભક્તિરસિક આત્મા પરમાત્મભક્તિના પ્રશસ્ત અધ્યવસાયથી પરિણત થાય છે. અને પ્રશસ્ત અધ્યવસાય ધર્મરૂપ છે-તેથી તે કાલે આત્મા પણ ધર્મરૂપ બને છે. વસ્તુતઃ આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરતા એક બાબત વિચારવાની છે– 'આત્મા' પોતે ધર્મરૂપ છે. એવા નિર્દેશમાં 'આત્મા' શબ્દથી 'આત્મદ્રવ્ય'નો નિર્દેશ હોય, તો આત્માને ધર્મ દ્વારા ધર્મરૂપ અને તે સિવાયના અન્ય પરિણામોદ્વારા અન્યરૂપ માનવો પડે. આમ ધર્મમય બનેલા આત્માને જ અધર્મમય પણ માનવાથી આવતા સંકરદોષનું નિવારણ શી રીતે થઈ શકે? 'આત્માનો પ્રશાન્તઅધિકાર ધર્મરૂપ છે.' અર્થાત્ 'અન્યવિક્ષેપના પરિહારથી ચિત્તમાં વહેતો શાંતપ્રવાહ–પ્રશાંતવાહિતા જ ધર્મરૂપ છે.' આ સ્થળે પણ દ્રવ્યપ્રધાન–પર્યાયપ્રધાન–બન્ને નયથી વ્યાખ્યા કરવી જ ઉચિત છે. પર્યાયનયથી વ્યાખ્યા કરવામાં પ્રશાન્તવાહિતાપર્યાયને જ ધર્મરૂપ માનવામાં પૂર્વે કરેલી વ્યાખ્યાથી ભેદ પડતો નથી. કેમકે શુદ્ધોપયોગઆદિ પણ પર્યાયરૂપ જ છે.

પૂર્વપક્ષ :– ધર્મ શું દ્રવ્યરૂપ છે? કે પર્યાયરૂપ છે? એવી જિજ્ઞાસાને આશ્રયી આ પ્રમાણે પર્યાયરૂપે ધર્મનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.

ઉત્તરપક્ષ :– આ પ્રમાણેનો નિર્દેશ ધર્મના લક્ષણનાં અધિકારમાં કરો છો કે ધર્મના તત્ત્વ અંગેના વાદસ્થળે કરો છો? પ્રથમપક્ષે આ પ્રમાણેનો એકનયઆશ્રયી નિર્દેશ યોગ્ય નથી. કેમકે દ્રવ્યાર્થિકનયને આગળ કરી કે પર્યાયાર્થિકનયને આગળ કરી ધર્મનું લક્ષણ કરવામાં પરસ્પરમાં અવ્યાપ્તિવગેરે દોષ આવે. સર્વનયસમ્મતપ્રમાણને આગળ કરી કરેલું લક્ષણ જ નિષ્કલંક બને. તેજ પ્રમાણે તત્ત્વચિંતા (=વાદ) સ્થળે પણ ઉભયનય (દ્રવ્યાર્થિક–પર્યાયાર્થિક) નો નિર્દેશ કરવો વ્યાજબી છે. એકનયને આગળ કરવામાં 'ન્યૂન' નામના નિગ્રહસ્થાનનું ભાજન બનવાનો વારો આવે અર્થાત્ ન્યૂનતાદોષ આવે. તેથી જ **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ** 'સામાયિક' ના સ્વરૂપને આશ્રયી "ગુણપ્રતિપન્ન જીવ જ સામાયિક છે– એમ દ્રવ્યાર્થિકનય કહે છે પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ જીવનો તેવો ગુણ જ સામાયિક છે." આ પ્રમાણે ઉભયનયસમ્મત વ્યાખ્યા બતાવી છે. આ

सर्वत्रानुगतं निरवद्यं सङ्गच्छते । अत्रार्थे 'धर्मश्चित्तप्रभव' इत्यादि षोडशकं तद्वृत्तिश्चास्मत्प्रणीता 'योगदीपिका' नाम्नी अनुसरणीया 'यावानुपाधिविगमस्तावान्धर्म' इति अप्युभयोपाधिविगमनेनोभयनयानुगतं सर्वत्र सङ्गम्यमानं रमणीयमेव-'से वंता कोहं च मानं च मायं च लोभं च, एयं पासगस्स दंसणं' इत्यादि सूत्रमप्यत्र प्रमाणमेव । 'द्रव्यस्तवे तदिह भक्तिविधिप्रणीते पुण्यं न धर्म इति दुर्मतीनां कुबुद्धिः । तत्त्वत्रयेऽस्तु(तत्तद्नयेऽस्तु) सुधियां विविधोपदेशः संक्लेशकृद् यदि जडस्य किमत्र चित्रम् ।१। अधर्मः पूजेति प्रलपति स लुम्पाकमुखरः । श्रयन् मिश्रं पक्षं तमनुहरते पाशकुमतिः । त्रिधिभ्रान्तः पुण्यं वदति तपगच्छोत्तमबुधाः सुधासारां वाणीमभिदधति धर्मो ह्ययमिति ॥२॥९५॥

બાબતનો વિસ્તાર **અનેકાન્તવ્યવસ્થામાં** કર્યો છે. વળી જયારે એક નયને આગળ કરી જ ધર્મના લક્ષણનો=સ્વરૂપનો વિચાર કરવાનો હોય, તો સૌ પ્રથમ વ્યવહારનયથી જ ધર્મનું સ્વરૂપ બતાવવું યોગ્ય છે કેમકે બાળ–મધ્યમજીવો અપરિણામક અને અતિ-પરિણામક હોવાથી તેમની આગળ પ્રથમથી જ કરવામાં આવેલી નિશ્ચયનયની વાતો તેમને માટે દોષકારી બને છે. છાશ પણ માંડ પચાવી શકનારને પ્યાલા ભરી ભરીને ઘી પીવડાવવામાં આવે તો શું થાય? તે વિચારો. આ હેતુથી જ "મૂઢ નઇયં કાલિયં તુ." ઇત્યાદિ વચન કહ્યુ છે. અહીં તાત્પર્ય એ જ છે કે પ્રાયઃ પાંચમા આરાના અમેધાવી જીવો નયની વિચિત્રતાને સમજી શકે તેવા ન હોવાથી કાલિક શ્રુતમાં નયને મૂઢ=છૂપા રાખવાના છે–નયનો વિચાર કરવાનો નથી.

વળી આ બધી શંકાનુ નિરાકરણ જ કરવું હોય, તો નિશ્ચય અને વ્યવહાર આ બન્ને નયથી યુક્તરૂપે જ ધર્મઆદિનું પ્રરૂપણ કરવું જોઇએ. જેમકે **તત્ત્વાર્થસૂત્ર**માં પ્રમાદના યોગથી પ્રાણનું વ્યપરોપણ (=ઘાત) હિંસા છે. હિંસાનું આ લક્ષણ કહ્યું છે. અહીં 'પ્રમત્તયોગ'થી નૈશ્ચયિકહિંસાનું અને "પ્રાણવ્યપરોપણ" પદથી વ્યવહારિકહિંસાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ જ પ્રમાણે વિચારવામાં આવે, તો "ક્રિયામાં કારણભૂત પુષ્ટિ (પુણ્યની) અને શુદ્ધિ (=પાપના વિગમથી) વાળું ચિત્ત જ ધર્મ છે." "આ પ્રમાણે **શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે** કરેલું ધર્મનું લક્ષણ જ અતિવ્યાપ્તિઆદિદોષોથી કલંકિત થયા વિનાનું સર્વવ્યાપ્ત અને નિર્દોષ તરીકે સંગત છે. અહીં વિશેષ અર્થ માટે 'ધર્મશ્ચિત્તપ્રભવઃ' ઈત્યાદિ શ્લોક સંબંધી **ષોડશક પ્રકરણ** અને તેના પર ઉપાધ્યાયજી મહારાજની **યોગદીપિકા** નામની ટીકા જોવી.

અહીં કેટલાક "જેટલા પ્રમાણમાં કર્મઆદિ જનિત ઉપાધિનો નાશ તેટલા પ્રમાણમાં ધર્મ" એમ કહે છે. આ વાત પણ વ્યવહારનયને માન્ય ઉપાધિના વિગમમાં વ્યવહારનયથી અનુગત અને નિશ્ચયનયને માન્ય ઉપાધિના વિગમમાં નિશ્ચયનયથી અનુ-ગત હોવાથી ઉભય અનુગત છે. તેથી સંગત હોવાથી રમણીય છે. "સે વંતા કોહં ચ માનં ચ માયં ચ લોહંચ એસ પાસગસ્સ દંસણં." (=તે જ્ઞાની મુક્તતુલ્ય સાધુ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ આ કષાયોનું વમન કરનાર હોય છે, એવું આ પશ્યક=સર્વજ્ઞ તીર્થંકરનું દર્શન (=મત=ઉપદેશ) છે. આ પશ્યક પોતે શસ્ત્ર=અસંયમ અને કષાયથી રહિત હોય છે.) ઈત્યાદિ **આચારાંગ**સૂત્રમાં કહેલી પંક્તિ પણ અહીં પ્રમાણભૂત છે. આ સૂત્ર

गंभीरेऽत्र विचारे गुरुपारतन्त्र्येणैव फलवत्तां दर्शयन् उपदेशसर्वस्वमाह—

इत्येवं नयभङ्गहेतुगहने मार्गे मनीषोन्मिषे-
न्मुग्धानां करुणां विना न सुगुरोरुद्यच्छतां स्वेच्छया ।
तस्मात्सद्गुरुपादपद्ममधुपः स्वं संविदानो बलं
सेवां तीर्थकृतां करोतु सुकृती द्रव्येण भावेण वा ॥९६॥

[दंडान्वयः— इत्येवं नयभङ्गहेतुगहने मार्गे स्वेच्छया उद्यच्छतां मुग्धानां मनीषा सुगुरोः करुणां विना नोन्मिषेत् । तस्मात् सद्गुरुपादपद्ममधुपः स्वं बलं संविदानः सुकृती द्रव्येण भावेन वा तीर्थकृतां सेवां करोतु ॥]

इत्येवं इति—इत्येवं=अमुना प्रकारेण नया=नैगमादयो भङ्गाः—संयोगाः, हेतवः—उत्कृष्टाद्यपेक्षया दशपञ्चाद्येकावयववाक्यानि तैर्गहने-गंभीरे मार्गे, स्वेच्छया—स्वोत्प्रेक्षितेनोद्यच्छतामुद्यमं कुर्वतां मुग्धानां मनीषा—बुद्धिः, सुगुरोः करुणां विना नोन्मीषेत्—न निराकाङ्क्षतया विश्राम्येत्,

---

અને તેની ટીકા પણ તેમજ કહે છે કે ક્રોધાદિ કષાયોના નિગમમાં જ ધર્મ છે અને સર્વજ્ઞતાની પ્રાપ્તિ છે.

"આ ભક્તિ અને વિધિથી કરાયેલા દ્રવ્યસ્તવમાં પુણ્ય છે પણ ધર્મ નથી એ પ્રમાણે દુર્મતિવાળાઓની દુર્બુદ્ધિ છે. તત્ત્વત્રય (=જ્ઞાનાદિ તત્ત્વત્રયના વિષયમાં અથવા તે–તે નયોથી) સદ્બુદ્ધિવાળાઓનો વિવિધપ્રકારનો ઉપદેશ જડપુરુષને સંકલેશ પેદા કરનારો બને તેમાં આશ્ચર્ય શું છે ? અર્થાત્ કોઈ આશ્ચર્ય નથી ?" ॥૧॥

"વાચાલ પ્રતિમાલોપક 'પૂજા અધર્મ છે' એવો પ્રલાપ કરે છે. મિશ્ર પક્ષનો આશ્રય કરતો પાર્શ્વકુમત તેને જ અનુસરે છે. વિધિભ્રાન્તમત પૂજાને પુણ્ય કહે છે. તપોગચ્છના શ્રેષ્ઠ પંડિતો અમૃતતુલ્યવાણીથી કહે છે કે પૂજા ધર્મરૂપ જ છે" ॥૨॥

આ ગંભીર વિચારમાં ગુરુપારતન્ત્ર્ય જ ફળવાન છે તેમ દર્શાવતા ઉપદેશનો સાર બતાવે છે.

[ગુરુપારતન્ત્ર્ય જ ફળવાન]

શ્લોકાર્થ :– આ પ્રમાણે નૈગમઆદિ નયો, સાંયોગિક ભાંગાઓ અને હેતુઓથી ગહન=ગંભીર બનેલા માર્ગમાં સ્વેચ્છાથી (પોતે કલ્પેલી માન્યતાથી) ઉદ્યમ કરતા મુગ્ધોની બુદ્ધિનો ઉન્મેષ સુગુરુની કરુણા વિના થતો નથી. (=બુદ્ધિ નિરાકાંક્ષપણે વિશ્રાન્ત પામતી નથી) તેથી સદ્ગુરુવરના ચરણકમળના ભ્રમર બની (=ગુર્વાજ્ઞાને આધીન રહી) તથા યોગ્યતારૂપ પોતાના બળને સમજી દ્રવ્યથી (=ગૃહસ્થપણામાં) અથવા ભાવથી (=સાધુ થઇને) સુજ્ઞપુરુષે તીર્થંકરોની સેવા કરવી જોઇએ.

હેતુવાકય=ઉત્કૃષ્ટઆદિબુદ્ધિવાળા જીવોની અપેક્ષાએ એક, પાંચ કે દશ અવયવવાળા વાકયો. (સમ્+વિદ્, ધાતુ પરસ્મૈપદી હોવાથી તેને આત્મનેપદી 'આનશ' પ્રત્યય કેમ લાગ્યો ? એવી આશંકાના સમાધાનમાં કહે છે) કલિકાલસર્વજ્ઞ **શ્રીહેમચંદ્રસૂરીશ્વરે અન્યયોગ વ્યવચ્છેદમાં** 'પરાભિસન્ધિમસંવિદાનસ્ય' શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. **અને** ત્યાં 'સ્યાદ્વાદમંજરી' ટીકાકારે એવો ખુલાસો આપ્યો છે, કે 'સમ+વિદ્' ધાતુને

तस्मात्सद्गुरुपादपद्मे मधुपः सन् गुर्वाज्ञामात्रवर्ती सन्नित्यर्थः । स्वं बलं योग्यतारूपं संविदानो-जानन्, परस्मैपदिनः प्रत्ययस्य रूपमिदं 'पराभिसन्धिमसंविदानस्ये' त्यत्रेवेति बोध्यम् । द्रव्येण गृही, भावेन वा साधुस्तीर्थकृतां सेवां करोतु । यथाधिकारं **भगवद्भक्तेरेव परमधर्मत्वात्** ॥ ९६ ॥

एतत्सर्वं प्रतिमाविषये भ्रान्तदूषणं पुर इव परिस्फुरन्तं हृदयमिवानुप्रविशन्तं सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्तं समापत्यैकतामिवोपगतं श्रीशङ्खेश्वरपुराधिष्ठितं पार्श्वपरमेश्वरं संबोध्याऽभिमुखीकृत्यैव, यत्रापि वादी संबोध्यस्तत्राप्यार्थिकी भगवत्संबुद्धिर्मयैवं तन्मतामृतबाह्यो दूष्यत इति, तत्स्तुतिरेवेयं पर्यवसन्नेति तत्रैव नयभेदमुपदर्शयति—

सेयं ते व्यवहारभक्तिरुचिता शङ्खेश्वराधीश ! यद्
दुर्वादिव्रजदूषणेन पयसा शङ्कामलक्षालनम् ।
स्वात्मारामसमाधिबाधितभवैर्नास्माभिरुन्नीयते,
दूष्यदूषकदूषणस्थितिरपि प्राप्तै र्नयं निश्चयम् ॥९७॥

[दंडान्वयः- हे शङ्खेश्वराधीश ! सा इयं ते व्यवहारभक्तिः उचिता, यद् दुर्वादिव्रज

'આનશ્' પ્રત્યય નથી લાગ્યો, પણ શીલ (=સ્વભાવ) અર્થમાં 'શાન' પ્રત્યય લાગ્યો છે. તેમ અહીં પણ સમજવું.

સાર :– ગુરુઆજ્ઞાને આધીન થઇ યથાશક્તિ જિનેશ્વરપૂજા ગૃહસ્થએ દ્રવ્યથી અને સાધુએ ભાવથી કરવી. કેમકે **પોતાના અધિકારને અનુરૂપ ભગવાનની ભક્તિ કરવી એજ પરમધર્મ છે.**

જાણે કે સાક્ષાત્ સામે જ પરિસ્ફુરાયમાણ થતાં...પછી ક્ષણભરમાં જાણે કે હૃદયમાં પ્રવેશ કરી રહેલા....તદ્નન્તર જાણે કે શરીરના પ્રત્યેક અંગમાં પ્રસરીને આલિંગન કરી રહેલા અને પછી જાણે કે સમાપત્તિ દ્વારા એકમેકતાને પામી ગયેલા **શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ** ભગવાનને સંબોધિથી (=સમ્યગ્બુદ્ધિથી) અભિમુખ કરીને જ પ્રતિમા સંબંધી ભ્રાન્ત કલ્પનાઓ દૂષિત કરવામાં આવી છે. વળી જ્યાં ક્યાંય પણ વાદી સંબોધ્ય છે. ત્યાં પણ અર્થથી તો ભગવાનની જ સંબુદ્ધિ છે. અર્થાત્ ત્યાં પણ જાણે કે ભગવાનને ઉદ્દેશીને કહી રહ્યો છું કે, "ભગવાન્ ! તારા સંબંધી અને તારી પૂજા સંબંધી આવી કલ્પનાઓ કરવી વ્યાજબી નથી, પણ આ પ્રમાણે વિચારવું જ બરાબર છે." આ પ્રમાણે તારા મતરૂપી સુધાથી બાહ્ય વ્યક્તિને હું દૂષિત કરું છું. આમ સર્વત્ર પરમાત્માની જ સંબુદ્ધિ હોવાથી દેખાવમાં વાદચર્ચા લાગતી પણ આ વિચારણા વાસ્તવમાં સ્તુતિરૂપ જ પર્યવસિત થાય છે.

આ પરમત સાથે ચર્ચાત્મક સ્તુતિમાં નયભેદનું નિરૂપણ કરતાં કવિ કહે છે.

[નયભેદથી ભક્તિ]

શ્લોકાર્થ :– હે શંખેશ્વરસ્વામી ! કુવાદીઓના સમુદાયને દૂષણ આપવા રૂપ પાણીથી શંકારૂપીમળ ધોઇ નાખવા રૂપ આ તારી વ્યવહારભક્તિ કરાઈ છે. પોતાના આત્મારૂપ બગીચામાં જ ક્રીડા કરતી સમાધિથી બાધિત થયેલા સંસારવાળા અને **નિશ્ચય નયને પામેલા અમે દૂષ્ય, દૂષક અને દૂષણની મર્યાદાનું ભાન કરતા જ નથી.**

दूषणेन पयसा शङ्कामलक्षालनम् । स्वात्मारामसमाधिबाधितभवैर्निश्चयं नयं प्राप्तैरस्माभिः दूष्यदूषकदूषणस्थितिरपि न उन्नीयते ।]

'सेयं ते' इति हे शङ्खेश्वराधीश । इयं ते=तवोचिता व्यवहारभक्तिः=व्यवहारनयोचिता भक्तिः कृतेत्यर्थः । विधेयप्राधान्यानुरोधात्स्त्रीत्वनिर्देशः । यद्-दुर्वादिनां व्रजः=समूहस्तद्दूषणरूपेण पयसा=नीरेण शङ्कारूपमलस्य क्षालनं व्यवहरन्ति शिष्टाः परसमयदूषणपूर्वं स्वसमयस्थापनस्य भगवद्यथार्थवचनगुणस्तुत्योपासनत्वं । तदाहुः श्रीहेमसूरयः 'अयं जनो नाथ तव स्तवाय गुणान्तरेभ्यः स्पृहयालुरेव । विगाहतां किन्तु यथार्थवादमेकं परीक्षाविधिदुर्विदग्धः ॥१॥ (अन्ययोग० श्लो० २) उदयनोऽपि सर्वप्रसिद्धमीश्वरमुद्दीश्य तन्न्यायचर्चाया उपासनात्वेनैव करणीयतामाह तदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलौ । 'तदेवं प्रवरगोत्रचरणादिवदासंसारं प्रसिद्धानुभावे भवे भगवति किं निरूपणीयम् ? तथापि-'न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् ।

અર્થાત્ નિશ્ચયનયને પામેલા અમારા માટે દૂષ્ય, દૂષક અને દૂષણ જેવું કશું છે જ નહિ

હે શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ સ્વામી! દુર્વાદીઓના સમુદાયના કુમતને દૂષણો લગાડી અયોગ્ય ઠેરવ્યા. આ દૂષણો લગાડવારૂપ પાણીથી વાસ્તવમાં તો 'પ્રતિમા પૂજનીય છે' એવા સ્વમતમાં પડેલી શંકારૂપી મળને જ દૂર કર્યો છે. અને શંકામળને દૂર કરવાની આ પ્રવૃત્તિ જ વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ તારી ઉચિત ભક્તિ છે. (અહીં 'સા' इयं...એવો સ્ત્રીલિંગ પ્રયોગ 'ભક્તિ' પદને આશ્રયીને છે. 'શંકામલક્ષાલનમ્' પદ ઉદ્દેશ્ય છે, અને નપુંસકલિંગમાં છે. આ 'ક્ષાલન'ને જ 'ભક્તિ' કહેવી છે. તેથી 'ભક્તિ' પદ વિધેય છે. અને અહીં વિધેયપદની જ પ્રધાનતા છે, તેથી 'સા' અને 'ઇયં' એવો સ્ત્રીલિંગ નિર્દેશ કર્યો છે. જો 'શંકામલક્ષાલનમ્' આ ઉદ્દેશ્યપદને પ્રધાન કર્યું હોત, તો 'સા' ને બદલે 'તદ્' અને 'ઇયં' ને બદલે 'ઇદમ્' એવો નપુંસકલિંગનો નિર્દેશ કર્યો હોત.) કેમકે શિષ્ટ પુરુષો કહે જ છે કે, પરસિદ્ધાંતને દૂષિત કરવાપૂર્વક સ્વસિદ્ધાંતની સ્થાપના કરવાથી 'ભગવાન્‌ના વચનો યથાર્થ છે' તેવો નિશ્ચય થાય છે. તેથી ભગવાનના 'યથાર્થવચનવાદિપણું' ગુણની સ્તવના થાય છે. અને ગુણસ્તવનાથી જ ગુણીની સ્તવના છે. અને આ સાચી સ્તવના જ ભગવાનની ઉપાસના છે. **શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ અન્યયોગ વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકામાં** કહ્યું જ છે કે "હે નાથ! આ માણસ (=કવિ) બીજા ગુણો દ્વારા તારી સ્તવના કરવાની ઈચ્છાવાળો છે જ, છતાં પણ પરીક્ષાવિધિમાં પોતાને પંડિત માનવાનો ડોળ કરતો તે (=કવિ) તારા 'યથાર્થવાદ' નામના એક ગુણની સ્તવના કરવા ભલે ઉદ્યમશીલ બને." આમ ભગવાનના યથાર્થવાદ ગુણની સ્તવના જ ભગવાનની સાચી ભક્તિ છે. તેથી સ્વ અને પર સિદ્ધાંતની ક્રમશઃ સ્થાપના અને દૂષણ પણ ભગવાનની ભક્તિરૂપે જ કરણીય છે. **ઉદયનાચાર્યે** પણ કહ્યું જ છે કે, સર્વદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ એવા ઈશ્વરને ઉદ્દેશીને (ઉપાસના રૂપ હોવાથી જ) ન્યાયચર્ચા કરણીય છે. **ન્યાયકુસુમાંજલિ** નામના ગ્રંથમાં કહ્યું જ છે કે "આ પ્રમાણે જાતિ, ગોત્ર, પ્રવર, ચરણ (=શાખા) વગેરેથી યુક્ત સંસારને અભિવ્યાપીને રહેલા પ્રસિદ્ધપ્રભાવી 'ભવ' (=સંસારસર્જક) ભગવાન અંગે શું નિરૂપણ કરવું? અર્થાત્ આ ઈશ્વર અંગે કોઈ સંદેહ જ સંભવતો ન હોવાથી નિરૂપણ કરવા યોગ્ય પણ કંઇ નથી. છતાં પણ

उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता ॥' इति ॥ यदीयं व्यवहारभक्तिस्तर्हि निश्चयभक्तिः का ? इत्युच्यताम् । इत्याकाङ्क्षायामाह–'स्वात्मे'ति स्वात्मैवारामोऽत्यन्तसुखहेतुत्वान्नंदनवनं यत्र, तादृशः (पाठा.--नन्दनवनसदृशः) । स्वात्मानमारामयति–समन्तात्क्रीडयति तादृशो वा यः समाधिः = शुभोपयोगरूपः संप्रज्ञातः, अपश्चिमविकल्पनिर्वचनद्रव्यार्थिकोपयोगजनितो लेशतो वा (ऽ?) संप्रज्ञातो लयरूपः, तेन बाधिता–बाधितानुवृत्त्या स्थापितो भवः=संसारो यैस्तादृशै स्त्वस्माभिर्निश्चयनयं प्राप्तै दूष्यदूषकयोः स्थितिरपि–सत्तापि नोद्वीक्ष्यते, कुतस्तत्त्रितयानुगतो वादग्रन्थः ? इति ध्यानदशायां निश्चयभक्तिस्थितानामस्माकं सर्वत्र सम एव परिणामः । व्युत्थाने व्यवहारभक्तौ तु परपक्षदूषणमसंभावनाविपरीतभावनानिरासायैवेति न रागद्वेषकालुष्यम् , इत्युचितत्वमावेदितं भवति ॥९७॥

"આ ન્યાયચર્ચાથી (અનુમિતિરૂપ) શ્રવણ પછી પ્રગટતા મનનના વ્યપદેશને પામેલી ઇશ્વરની ઉપાસના જ કરાઈ રહી છે. (૧) (શ્લોક. ૩) તાત્પર્ય:–ઇશ્વિરનું શ્રવણ ઘણીવાર થયું છે. આ શ્રવણ પછી અવશ્ય મનન કરવું જ જોઇએ. આ ન્યાયચર્ચા ઈશ્વરના મનનરૂપ જ છે. ઇશ્વરનું આ મનન જ ઇશ્વરની ઉપાસનારૂપ છે."

શંકા :– જો આ વ્યવહાર ભક્તિ ગણાતી હોય, તો નિશ્ચયનયને સંમત ભકિત કઇ ? તે કહો. **સમાધાન :**– 'સ્વાત્મ.' ઈત્યાદિ. આત્મા=નન્દનવન સમાન બને છે જેમાં એવી સમાધિ અથવા પોતાના આત્માને જ સમન્તતઃ ક્રીડા કરાવનારી સમાધિ=શુભ ઉપયોગ=સંપ્રજ્ઞાત, અર્થાત્ આત્મામાં જ રમતો અને આત્માને જ આહ્લાદ ઉત્પન્ન કરતો શુભ ઉપયોગ સમાધિ છે. આને સંપ્રજ્ઞાત પણ કહે છે. અથવા સમાધિના છેલ્લા વિકલ્પભૂત અને વચનરહિતના અથવા ચરમવિકલ્પથી નિર્વચન=ઉલ્લેખનીય દ્રવ્યાર્થિક ઉપયોગથી ઉત્પન્ન કરાયેલો લેશથી લયરૂપ અ (?) સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ જ નિશ્ચયભક્તિ છે.

આ સમાધિથી અમે સંસારને બાધિતરૂપે સ્થાપ્યો છે. અર્થાત્ પરમાત્મસ્વરૂપના ધ્યાનમાં ચડતાં ચડતાં અમે એની આત્મરમણતારૂપ સમાધિમાં ચડી ગયા. એ સમાધિથી હવે અમને માત્ર આત્મસ્વરૂપ જ ભાસે છે. જાણેકે સાક્ષાત્ સિદ્ધઅવસ્થાને પામી ગયેલા અને તે સ્વરૂપમાં મગન બનેલા અમને નથી દેખાતો સંસાર અને નથી ભાસતી સંસારની સામગ્રીઓ. અનાદિની અવિદ્યાની વાસનાથી ભાસતો આ સંસાર હવે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં કલ્પિત, ભ્રાન્ત મિથ્યા ભાસે છે. દોરડામાં થઈ ગયેલું સર્પનું જ્ઞાન પ્રકાશમાં જેમ બાધિત બને છે. તેમ આત્મજ્ઞાનના પ્રકાશમાં સંસારની બુદ્ધિ બાધિત થયેલી દેખાય છે. આવા પ્રકારની નિશ્ચયની અવસ્થા એ જ ભગવાન્‌ની નિશ્ચયથી ભક્તિ છે. અને આ અવસ્થામાં જ્યાં સંસારજ ભાસતો નથી, ત્યાં દૂષ્ય દૂષક અને દૂષણની હાજરી તો દેખાય જ કયાંથી ? અને જો આ ત્રણ પણ હાજર જ ન હોય, તો આ ત્રણથી યુક્ત એવો વાદગ્રંથ પણ સંભવે કયાંથી ? કેમકે ધ્યાનદશામાં નિશ્ચય ભક્તિને પામેલો અમારો આત્મપરિણામ સર્વત્ર સમતાના જ દર્શન કરે છે. સર્વત્ર આત્માઓ પરમાત્મ સ્વરૂપે રહેલા જ દેખાય છે. તેથી નિશ્ચયનયની ભક્તિકાળે આવી ચર્ચા વિચારણા સંભવતી જ નથી. આ ધ્યાનદશા દૂર થયા પછીના વ્યવહાર

अथ साक्षात्स्तुतिमेवाह कतिपयैः-

दर्शं दर्शमवापमव्ययमुदं विद्योतमाना लसद्-
विश्वासं प्रतिमामकेन रहित ! त्वां ते सदानन्द ! याम् ।
सा धत्ते स्वरसप्रसृत्वरगुणस्थानोचितामानम-
द्विश्वा संप्रति मामके नरहित ! स्वान्ते सदानं दयाम् ॥९८॥

[दंडान्वयः-हे अकेन रहित ! सदानन्द ! ते यां त्वां प्रतिमां दर्शं दर्शं अव्ययमुदं लसद्विश्वासं (स्वान्तेऽहं) अवापम् । हे नरहित । आनमद्विश्वा विद्योतमाना सा संप्रत्ति मामके स्वान्ते स्वरसप्रसृत्वरगुणस्थानोचितां सदानं दयां धत्ते ॥]

दर्शं दर्शम् इति-हे अकेन रहित ! = सर्वदुःखविप्रमुक्त ! अत एव सदानन्द ! ध्वंसाप्रतियोग्यानन्द ! ते=तव प्रतिमां=त्वन्मूर्तिं । कीदृशीम् ? त्वां=सद्भावस्थापनामित्यर्थः । यां दर्शं २ दृष्ट्वा दृष्ट्वा, प्रतिक्षणप्रवर्द्धमानशुभपरिणामोऽहमव्ययमुदं विगलितवेद्यान्तरपरब्रह्मास्वादसोदरशान्तरसास्वादमवापम्-प्रापं कुत्र ? स्वान्ते-हृदये, कथं ? लसद्विश्वासं-लसन्

ભક્તિકાળે પણ જે પૂર્વપક્ષને દૂષણવગેરે અપાય છે, તેમાં જિનવચનમાં અસંભાવના અને વિપરીત ભાવનાને દૂર કરવાનો જ આશય છે. તેથી આ વાદગ્રંથમાં પણ સ્વમત પ્રત્યે રાગરૂપ અને પરપક્ષ પ્રત્યે દ્વેષરૂપ કલુષતા છે જ નહિ. આમ રાગદ્વેષથી પર રહી જિનવચનમાં સંદેહ, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય દોષ ટાળવા પરપક્ષને દૂષણ લગાડવામાં પણ વાસ્તવમાં તો ભગવાનની વ્યવહારનયથી ભક્તિ જ છે. અને તે ઉચિત જ છે.

હવે કવિ કેટલાક શ્લોકો દ્વારા સાક્ષાત્ સ્તુતિ કરતા કહે છે—

[પ્રતિમ દયાનું સાધન]

શ્લોકાર્થ :-હે સર્વદુઃખથી રહિત ! હે હંમેશા આનંદમય ! (જિનેશ્વર !) તારી જે સદ્ભાવસ્થાપનારૂપ પ્રતિમાને જોઈ જોઈને મેં હૃદયમાં વ્યય ન પામે તેવો હર્ષ ચમકતા વિશ્વાસપૂર્વક પ્રાપ્ત કર્યો. વિશ્વથી નમાયેલી અને વિશેષથી શોભતી તે પ્રતિમા હમણાં મારા હૃદયમાં ઉપાધિ વિના વર્ધમાન ગુણસ્થાનને યોગ્ય દાનસહિતની દયાને પુષ્ટ કરે છે.

અક=દુઃખ. પરમાત્મા સર્વ દુખથી મુક્ત હોવાથી જ હંમેશા આનંદમય છે. ધ્વંસાપ્રતિયોગિ આનંદ=કયારેય પણ નાશ ન પામે તેવા આનંદવાળા. સ્વા=સદ્ભાવ સ્થાપના પામેલી પ્રતિમા. આ પ્રતિમાના દર્શનમાં પ્રત્યેક ક્ષણે મારા શુભપરિણામો પ્રવૃદ્ધિને પામતા ગયા. અને આત્મા આ શુભપરિણામમય બની જવાથી બહારના જગતની ફુલની માળા કે સર્પ જેવી વસ્તુઓ અને અંદરના જગતના હર્ષ, ભય જેવા ભાવોનું સંવેદન થવાનો અવકાશ જ રહ્યો નહિ. તેથી શ્રેષ્ઠ આત્મસ્વરૂપના સંવેદનની ઝાંખી કરાવે તેવા પ્રશમરસના પરમ આસ્વાદની મોજ માણી. આ મોજમાં પણ અખૂટ વિશ્વાસ=શ્રદ્ધા જ કામ કરે છે. કેમકે જે વસ્તુ વિશ્વસનીય ન હોય, તે પછી ભલેને ગમે તેટલી સુંદર હોય, તો પણ તેના દર્શનથી જરાય સુખ ઉત્પન્ન થતું નથી. અત્યંત

विश्वासो यत्र यस्यां क्रियायामविश्वस्तस्य रमणीयदर्शनेनापि सुखानवाप्तेः, धर्मकर्मणि सविचिकित्सस्य समाध्यलाभाच्च, तथा च पारमर्षं "वितिगिच्छसमावन्नेणं अप्पाणेणं णो लभति समाहिं' इति । हे नरहित-मनुष्यहितकारिन् । सा तव प्रतिमा संप्रति दर्शनजन्यभावनाप्रकर्षकाले मयि सदानं दयां धत्तेऽभयदानसहितदयावृत्तिं पोषयति, ज्ञानोत्कर्षस्य निश्चयचारित्रस्य परमेश्वरानुग्रहजनितस्य तदुभयस्वरूपत्वात् । ज्ञानोत्कर्षश्चातिशयिता भावनैवेति । दयां कीदृशीं ? स्वरसप्रसृत्वरमनुपाधिप्रवर्द्धमानं यद्गुणस्थानं तदुचितां=तदनुरूपामनुग्राह्यानुग्राहकयोग्यतयो र्द्वयोस्तुल्यवृत्तित्वात् । अत एव लोकप्रदीपत्वं चतुर्दशपूर्विलोकापेक्षया व्याख्यातं तान्त्रिकैः । अत एव 'अनियोगपरोऽप्यागम' इति योगाचार्याः,यन्मतमपेक्ष्य प्रवृत्तो निश्चयः 'चारित्रवानेव चारित्रं लभते' इत्यादि । सा कीदृशी ? आनमद्विश्वा आनमद्विश्वं यां सा तथा, अत एव

મોહક ચામડીવાળા સાપના દર્શનથી આનંદ કોને થાય ? તથા જે વસ્તુ વિશ્વસનીય છે, તેમાં વિશ્વાસ ન રાખવાથી પણ પરમાનંદરૂપ સમાધિની પ્રાપ્તિ ન થાય. જિનોક્ત ધર્મકાર્ય એકાંતે શ્રદ્ધાપાત્ર છે. જો એ શ્રદ્ધાપાત્ર ધર્મક્રિયામાં પણ શ્રદ્ધા ન રાખતા વિચિકિત્સા=શંકા કરી, તો સમાધિની પ્રાપ્તિ નહિ થાય. તેથી જ પારમર્ષ=**આચારાંગમાં** કહ્યું છે–વિચિકિત્સાને પામેલ આત્માથી=ચિત્તથી સમાધિ (=ચિત્તસ્વાસ્થ્ય અથવા જ્ઞાનાદિત્રિક) મળતી નથી. (આચા.પ્ર.શ્રુ.અ ૫ ઉ.૫. સૂ. ૧૬૧) હે મનુષ્યોનું હિત કરનારા ! જિનેશ્વર ! તારી પ્રતિમા હમણા=દર્શનથી પ્રગટેલી ભાવનાના પ્રકર્ષકાળે મારી અભયદાનથી યુક્ત દયાવૃત્તિને પુષ્ટ કરે છે. પરમેશ્વરના અનુગ્રહથી પ્રાપ્ત થયેલો જ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ નિશ્ચયચારિત્રરૂપ છે. કેમકે જ્ઞાનોત્કર્ષકાળે જીવ અપ્રમત્ત અવસ્થામાં રહેલો હોય છે. અને નિશ્ચયનયના મતે તો ચારિત્ર આ અવસ્થામાં જ છે. વળી આ અવસ્થા વખતે નિશ્ચયનયે જ્ઞાન–દર્શન અને ચારિત્રનો એક અખંડ ઉપયોગ માન્યો છે, તેથી જ્ઞાનના ઉત્કર્ષને નિશ્ચયચારિત્ર કહેવામાં દોષ નથી. અહીં જ્ઞાનના ઉત્કર્ષ તરીકે પૂર્વઆદિ શ્રુતનું જ્ઞાન સમજવાનું નથી, પણ અતિશયથી યુક્ત ભાવના જ સમજવાની છે. આ અતિશયિત ભાવના પરમાત્માના દર્શનથી જ જન્મે છે. ભાવના–પરમાત્માના તન્મયદર્શનથી અંતરાત્મામાં જાગેલું સંવેદનવિશેષ. તેથી આ ભાવનાનો પ્રકર્ષ જ નિશ્ચયચારિત્ર છે. અને ચારિત્રધર્મ ષટ્જીવનિકાયના અભયદાન પર અને સર્વ જીવો પ્રત્યેની દયા–કૃપા=કરુણા–પર જ ઉભો છે. તેથી નિશ્ચયચારિત્રને અભયદાન અને દયા ઉભયરૂપ માનવામાં દોષ નથી. અને આ ભાવનાના પ્રકર્ષમાં (પ્રતિમામાં થયેલું) પરમાત્મદર્શન કારણભૂત છે. તેથી પરમાત્માના અનુગ્રહથી જ ભાવનાનો પ્રકર્ષ થાય છે. અને આમ પણ જીવને ધર્મ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં અસાધારણ કારણ તરીકે ભગવાનની કૃપા જ શિષ્ટ પુરુષોને માન્ય છે. તેથી ભગવાનની પ્રતિમા સ્વજન્ય ભાવનાપ્રકર્ષ=જ્ઞાનઉત્કર્ષ=નિશ્ચયચારિત્રદ્વારા અભયદાન અને દયાની પુષ્ટિ કરે છે, તેમ કહેવું તદ્દન બરાબર છે. અહીં જે–તે દયા સમજવાની નથી. પરંતુ સ્વતઃ જ પરોપાધિ વિના પ્રવર્ધમાન ગુણસ્થાનને અનુરૂપ દયા જ સમજવાની છે. કેમકે અહીં દયાનો અનુગ્રહ કરનાર પરમાત્મા પોતે અપ્રમત્ત છે, અને સર્વત્ર ઉચિત પ્રવૃત્તિને જ કરનારા છે. અર્થાત્ પરમાત્મા, જે કાળે જે ગુણમાં

विद्योतमाना विशेषेण भ्राजमाना । यमकालङ्कारः, 'अर्थे सत्यर्थभिन्नानामावृत्तिः (भिन्नानां पुनः श्रुतिः) यमक'मिति लक्षणम् ॥९८॥

त्वद्बिम्बे विधृते हृदि स्फुरति न प्रागेव रूपान्तरं,
त्वद्रूपे तु ततः स्मृते भुवि भवेन्नो रूपमात्रप्रथा ।
तस्मात्त्वन्मदभेदबुद्ध्युदयतो नोयुष्मदस्मत्पदो-
ल्लेखः किञ्चिदगोचरं तु लसति ज्योतिः परं चिन्मयम् ॥९९॥

[दन्डान्वयः– त्वद्बिम्बे हृदि विधृते प्रागेव रूपान्तरं न स्फुरति । ततः त्वद्रूपे स्मृते भुवि रूपमात्रप्रथा नो भवेत् । तस्मात्त्वन्मदभेदबुद्ध्युदयतो युष्मदस्मत्पदोल्लेखः नो (भवति) किञ्चिदगोचरं परं चिन्मयं ज्योतिस्तु लसति ।]

'त्वद्बिम्ब' इति–तव बिम्बं=त्वद्बिम्बं, तस्मिन् हृदि विशेषेण धृते सति प्रागेव=सुतरां रूपान्तरं = कार्यान्तरं (आकारान्तरं) न स्फुरति,– न स्मृतिकोटीमाटीकते, सदृशदर्शन-

---

જે દ્રવ્યાદિમાં રહેલા પુરુષને જે યોગ્ય હોય તે જ કાળે, તે ગુણમાં તે દ્રવ્યાદિમાં રહેલા તે પુરુષને તે યોગ્યનો જ નિર્દેશ કરવારૂપ ઉચિતપ્રવૃત્તિ જ હંમેશા કરે છે. અને આજ તેમની અનુગ્રાહકયોગ્યતા છે. તે જ પ્રમાણે પરમાત્માના અનુગ્રહને ઝીલનાર પણ અપ્રમત્ત અવસ્થામાં હોવાથી સ્વોચિત દયાવગેરે જ અનુગ્રાહક પાસેથી ગ્રહણ કરશે. અને આ જ તેની અનુગ્રાહ્યયોગ્યતા છે. આમ અનુગ્રાહકયોગ્યતા અને અનુગ્રાહ્યયોગ્યતા આ બન્ને સમાનરૂપે ઉચિત્તવૃત્તિવાળી હોવાથી અનુગ્રાહક પાસેથી અનુગ્રાહ્યને મળેલી દયા પણ સ્વસ્થાનને ઉચિત જ હોય. પરમાત્માનો અનુગ્રહ અનુગ્રાહ્યની યોગ્યતા આદિને અનુરૂપ ઉચિત જ હોવાથી **લલિતવિસ્તરા** આદિ ગ્રંથોમાં **શક્રસ્તવ** (નમુત્થુણં)માં દર્શાવેલા ભગવાનૂના વિશેષણમાં 'લોકપ્રદીપ' વિશેષણ ચૌદ-પૂર્વધરરૂપ લોકોને અપેક્ષીને અને 'લોકપ્રદ્યોતકર' વિશેષણ તે સિવાયના આસન્નસિદ્ધિક ભવ્ય લોકોની અપેક્ષાએ બતાવ્યું છે. તેથી જ 'અનિયોગપરોપિ (અનુયોગપરોઽપિ) આગમ' આ વચનથી યોગાચાર્યો કહે છે કે, આગમવચનનો બોધ માત્ર યથાશ્રુત ન કરતા અનુયોગદ્વારોની વિચારણા પૂર્વક કરવા' આ જ મતને અપેક્ષીને 'ચારિત્રવાન્ જ ચારિત્ર પામે' એવો નિશ્ચયનય પ્રવર્ત્યો છે. નિશ્ચયનય ક્રિયાકાળ અને સમાપ્તિકાળને સમાન સમયે જ માને છે. તેથી ચારિત્રની પ્રાપ્તિકાળે જ ચારિત્ર પ્રાપ્ત થયેલું સ્વીકારે છે. તેથી જ 'ચારિત્રને પ્રાપ્ત કરેલી વ્યક્તિ ચારિત્ર પામે છે' એમ કહે છે.

આ કાવ્યમાં યમક અલંકાર છે! આ અલંકારનું લક્ષણ આ છે—"અભિધેયનો સદ્ભાવ હોય ત્યારે ભિન્ન અર્થવાળા વર્ણનો પૂર્વના ક્રમથી ફરીથી આવર્તન યમક કહેવાય."

[પ્રતિમા ધ્યાનનું શ્રેષ્ઠ આલંબન]

શ્લોકાર્થ :–તારા બિંબને હૃદયમાં ધારણ કર્યા પછી સુતરાં બીજું કોઈરૂપ સ્ફુરતું જ નથી. તે પછી તારા રૂપનું ધ્યાન ધરવાથી પૃથ્વી પર રૂપમાત્રની પ્રથા=પ્રસિદ્ધિ રહેતી નથી. તે પછી તારા અને મારા વચ્ચેની અભેદ બુદ્ધિના ઉદયથી 'તું'–હું' એવા પદનો ઉલ્લેખ પણ રહેતો નથી. અને માત્ર શ્રેષ્ઠ, ચિન્મય અવર્ણનીય જયોતિ જ ટમટમી રહે છે.

विषया स्मारकेन त्वद्बिम्बेन त्वदन्यस्य स्मृतिपथारोहायोगात्। त्वद्बिम्बमेव च तादृशं प्रकृतिरमणीयं येनान्यबिम्बमेव दृक्पथे नागन्तुं दीयते, कुतस्तरां तदाकारिणि देवत्वमुपनीतदोषेणाऽपि भावात्, अवदाम चाष्टसहस्रीविवरणे–"यदैवैतद्रूपं प्रथममथ सालंबनपदं तदेव ध्यानस्थं घटयति निरालंबनसुखम्। रमागौरीगङ्गावलयशरकुन्तासिकलितं कथं लीलारूपं स्फुटयतु निराकारपदवीम् ॥१॥ अतर्क्या लीलैशीत्यपि कपिकुलाधीतचपलस्वभावोद्भ्रान्तत्वं विदधति परीक्षां हि सुधियः। न यद् ध्यानस्याङ्गं तदिह भगवद्रूपमपि किं जगल्लीलाहेतुर्बहु-

હે ત્રિભુવનનાથ! તારું બિંબ હૃદયસિંહાસન પર બિરાજમાન થાય છે, અને જગતના બીજા તમામ કાર્યો (રૂપો) ભૂલાઈ જાય છે. તારું બિંબ મને તારી જ યાદ અપાવે છે, તારી યાદ, અને તારી સરભરામાં લીન બની ગયેલા મને જગતની બીજી કોઈ વાતનું કે જગતના બીજા દેવી–દેવોની પ્રતિમાઓનું સ્મરણ જ થતું નથી કેમકે તારું બિંબ સ્વભાવથી જ એટલું બધું રમણીય છે, કે બીજા બિંબોને દૃષ્ટિપથ પર પણ આવવા દેતું નથી. તો પછી તે બીજા બિંબોના આકારવાળી વ્યક્તિઓમાં ઉપનીત દોષથી (ઉપનીતભાન=જ્ઞાનલક્ષણા અલૌકિક સન્નિકર્ષથી ઘટ આદિ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનું થતું ચાક્ષુષ આદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન) પણ દેવપણાની બુદ્ધિ થવાનો સવાલ જ ક્યાં રહે? અન્ય દેવોની પ્રતિમાથી તદ્દન વિલક્ષણ એવી તારી પ્રતિમાની આકૃતિ, રૂપ, સ્વરૂપ એટલા બધા ચિત્તાકર્ષક છે કે બીજા દેવોની પ્રતિમા પર લક્ષ પણ જતું નથી– નજર ઠરતી નથી. અમે (ટીકાકારે) **અષ્ટસહસ્રી ગ્રંથના** વિવરણમાં કહ્યું જ છે કે "જે આ રૂપ (=પ્રતિમાનું સ્વરૂપ છે) પ્રથમ સાલંબનસ્થાનરૂપ છે (અર્થાત્ સાલંબનધ્યાનમાં આલંબનભૂત છે.) તે જ રૂપ ધ્યાનમાં રહેલાને નિરાલંબન સુખ રચી આપે છે. (છદ્મસ્થના ધ્યાનનો વિષય બનતું પણ સ્વરૂપથી અદૃશ્ય કેવળજ્ઞાનાદિસ્વરૂપનું ધ્યાન નિરાલંબન ધ્યાન છે.) (અર્થાત્ આ પ્રતિમાના સાલંબન ધ્યાનથી જ નિરાલંબન ધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે પ્રતિમા વીતરાગઅવસ્થા અને સિદ્ધઅવસ્થાની ઝાંખી કરાવે છે....પ્રતિમાના આધારે આ બે અવસ્થાનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં પ્રતિમા બાજુમાં રહી જાય છે, અને આ બે અવસ્થાના સ્વરૂપચિંતનમાં જીવ લીન થઈ જાય છે. તે વખતે સ્વરૂપદૃષ્ટ કોઈપણ પ્રકારનું આલંબન રહેતું નથી. આ વખતે જીવ જ જાણે સાક્ષાત્ તે બે અવસ્થાનું આત્મિક સંવેદન કરે છે. (અને તે વખતે પણ) પોતે જાણે તમામ રાગદ્વેષ આદિના બંધનોથી મુક્ત થઈ ગયો છે, અને સર્વકર્મના ભારથી હલકો થઈ ગયો છે, એવી અનુભૂતિ કરે છે. પોતાના તમામ કચરા બળીને ખાખ થઈ ગયા છે અને પોતે જ જાણે પરમાત્મ સ્વરૂપને પામી ગયો છે. એવી લાગણી થાય છે. આ વખતે મન અને પાંચે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર વિનાના સાક્ષાત્આત્માના પ્રકાશથી જ આત્માના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં પોતાને લીન થયેલો અનુભવે છે. પોતાના તમામ દોષોનો બરફ જાણે કે ઓગળી રહ્યો છે, અને પ્રત્યેક આત્મપ્રદેશમાં અનંત અનંત ગુણો પોતાના બિસ્તરા પોટલા જમાવી રહ્યા છે, એવી આંતરિક સંવેદના જાગે છે. આ છે નિરાલંબન ધ્યાન અને તેના સુખની આછી કલ્પના) રમા (=લક્ષ્મી) ગૌરી (=પાર્વતી) ગંગા, વલય, બાણ, કુન્ત=ભાલો,

विधमदृष्टं विजयते ॥२॥" इति । ततस्त्वद्‌बिंबालंबनध्यानान्तरं त्वद्रूपे तु स्मृते ध्याते सति भुवि रूपमात्रप्रथा न भवेत्, सर्वेषां रूपाणां ततो निकृष्टत्वात्, सर्वोत्कृष्टत्वेनैव च भगवद्रूपस्य ध्येयत्वात् । तदाहुः "सर्वजगद्धितमनुपममतिशयसन्दोहमृद्धिसंयुक्तम् । ध्येयं जिनेन्द्ररूपं सदसि गदत्तत्परं चैव ॥१॥ सिंहासने निविष्टं छत्रत्रयकल्पपादपस्याधः । सत्त्वार्थसंप्रवृत्तं देशनया कान्तमत्यन्तम् ॥२॥ आधीनां परमौषधमव्याहतमखिलसंपदां बीजम् । चक्रादिलक्षणयुतं सर्वोत्तमपुण्यनिर्माणम् ॥३॥ निर्वाणसाधनं भुवि भव्यानामग्र्यमतुलमाहात्म्यम् । सुरसिद्धयोगिवंद्यं वरेण्यशब्दाभिधेयं च ॥४॥" इति । तस्मात् त्वद्रूपध्यानात् द्रव्यगुणपर्यायसादृश्येन निश्चयतस्त्वन्मदभेदबुद्ध्युदयः स्यात् । तदुक्तं 'जो जाणदि अरहंते'[1] इत्यादि । ततः युष्मदस्मदपदोल्लेखो न भवति । ध्यातृध्यानध्येयानां त्रयाणामेकत्वप्राप्तेः ततःकिञ्चिदगोचरं

તલવાર વગેરે રાગદ્વેષના સાધનો સહિતની પ્રતિમા નિરાકારપદવી=મોક્ષપદવીની ઝાંખી શી રીતે કરાવી શકે? (કેમકે મોક્ષસ્થાન આ રાગદ્વેષના રમકડાઓને ફગાવી વીતરાગ-દ્વેષભાવ પ્રગટાવવાથી થાય છે અને વીતરાગ-દ્વેષસ્વરૂપ છે.) "ઈશ્વરની લીલા અતર્ક્ય છે." (=એમાં તર્ક કે વિચારણા ન કરી શકાય) આ કથન પણ વાનરકુલ પાસેથી ભણેલા ચપળ સ્વભાવનો ભ્રાન્ત પ્રભાવ છે. કેમકે સુજ્ઞપુરુષો પરીક્ષા કરે જ છે. (ઈશ્વર તરીકે કહેવાતી વ્યક્તિની દરેક ચેષ્ટાને ઝીણવટથી તપાસે જ છે.) ધ્યાનનું અંગ ન બનતું તે જગતની લીલામાં કારણભૂત બહુપ્રકારનું અદૃષ્ટ ભગવદ્‌બિંબ પણ શું વિજય પામે છે= સર્વોત્કૃષ્ટપણે વર્તે છે? અલબત્ત નહિ જ. ॥૨॥

આ પ્રમાણે તારા બિંબના આલંબનધ્યાનથી આગળ વધતા વધતા સાક્ષાત્ તારા રૂપનું ધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે વખતે પૃથ્વીપરના બીજા તમામ રૂપો અદૃષ્ટ થાય છે. કેમકે તે બીજા તમામ રૂપો તારા રૂપની આગળ તુચ્છ છે. અને સર્વોત્કૃષ્ટ હોવાથી જ તારું રૂપ ધ્યેય બને છે. કહ્યું જ છે કે "સર્વ જગતનું હિતકારી, અનુપમ, અતિશયોના સમૂહથી સભર, ઋદ્ધિથી મનોહર, સભામાં પ્રવચન કરતું જિનેન્દ્રનુંરૂપ =શરીર જ ધ્યેય છે. ॥૧॥ કલ્પવૃક્ષ (=અશોકવૃક્ષ) અને ત્રણ છત્રની નીચે સિંહાસનપર બિરાજમાન તથા જીવોના હિત માટે પ્રવૃત્ત થયેલી દેશનાથી અત્યંત મનોહર બનેલું (જિનેન્દ્રનુંરૂપ ધ્યેય છે.) ॥૨॥ આધિઓમાં પરમૌષધસમાન, અને સર્વસંપત્તિઓનું અવ્યાહત બીજભૂત, તથા ચક્ર વગેરે લક્ષણોથી સુદૃશ્ય તથા સર્વોત્તમ પુણ્યથી રચાયેલું (જિનેન્દ્રશરીર જ ધ્યેય છે.) ॥૩॥ પૃથ્વીપર ભવ્યજીવોના નિર્વાણ માટે પ્રથમ સાધનભૂત, તથા અતુલમાહાત્મ્યવાળું, દેવો અને સિદ્ધયોગીઓને પણ વંદનીય તથા શ્રેષ્ઠ શબ્દથી અભિધેય (એવું જિનેન્દ્રનું શરીર જ ધ્યેય છે.) ॥૪॥ અહીં પ્રથમ પ્રતિમાનું સાલંબનધ્યાન બતાવ્યું. તે ધ્યાનના આધારે પરમાત્માના અવર્ણનીય દેહ-લાલિત્યના ધ્યાન પર લઈ ગયા. કેમકે પ્રતિમાના આકારથી સદૃશતા આદિ ગુણોને કારણે પરમાત્માના દેહના આકારનું સ્મરણ સરળ છે હવે દેહના ધ્યાનથી તે દેહને અધિષ્ઠિત આત્માના

१. पूर्णश्लोकोऽयम्-जो जाणइ अरिहंते, दव्वत्तगुणत्तपज्जयतेहिं । सो जाणइ अप्पाणं, मोहो खलु जाइ तस्स लयं ॥ छाया-यो जानाति अर्हतः द्रव्यत्वगुणत्वपर्यायत्वैः । स जानाति आत्मानं मोहः खलु याति तस्य लयम् ॥

चिन्मयं ज्योतिः परब्रह्माख्यं स्फुरति, तत्स्फुरणेनैव सर्वक्रियाणां साफल्यात् । अयं भावः, भगवद्बिम्बे हृदि धृते भगवद्रूपानुस्मरणं, तद्ध्याने च क्षीणकिल्बिषत्वान्नैश्चयिकद्रव्यगुण-पर्यायसाम्यपर्यालोचनायां 'त्वमहं अहं त्वमि'त्यभेदज्ञानं समापत्तिरूपं भवति । तत्र चान्त-र्जल्पे युष्मदस्मत्पदे उल्लिख्येते, ततश्च भिन्नत्वेन ज्ञातयोरभेदस्यायोग्यत्वज्ञाने युष्मदस्मत्पदयो-र्वेदान्तिरीत्याऽखण्डब्रह्मणि जहदजहल्लक्षणायामन्तर्जल्पजं निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपं ज्ञानमा-विर्भवति । भेदनयार्थव्युत्क्रान्ताभेदग्राहिद्रव्यार्थोपयोगेन वा सोऽयमनालंबनयोगश्चरमावञ्चकयोग-

---

ધ્યાન પર લઈ જાય છે. સ્વાભાવિક છે કે 'આવા સુંદર અને અજોડ દેહનો સ્વામી કેવો હશે!' એવી જિજ્ઞાસા પ્રગટે. તેથી દેહના ધ્યાનથી તરત જ દેહસ્થ પરમાત્માના આત્મસ્વરૂપનું સ્મરણ થાય, અને તેનાથી તરત જ તે આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન પ્રાપ્ત થાય. વળી પ્રતિમા એ જો સ્થાપનારૂપ છે તો દેહ એ દ્રવ્યરૂપ છે, અને પરમાત્મસ્વરૂપ ભાવ છે. તો સ્થાપના-માંથી દ્રવ્યપર પહોંચ્યા એટલે તરત જ ક્રમપ્રાપ્ત ભાવ પર મીટ મંડાવાની જ...અને તેથી પરમાત્માના ધ્યાન પછી પરમાત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે. પરમાત્માના નિગોદ આદિ અવસ્થાથી જ વિશિષ્ટ તથા સિદ્ધ અવસ્થાને યોગ્ય આત્મદ્રવ્યનું, પર-માત્માના જ્ઞાનઆદિ અનંત પ્રગટ ગુણોનું તથા બદલાતા જ્ઞાન-દર્શનઉપયોગઆદિ પર્યાયોનું ધ્યાન ધરતા ધરતા પોતાના આત્મસ્વરૂપ સાથે તુલના થાય છે. (તેથી-વ્યવ-હારથી ભેદ હોવા છતાં) પોતાના આત્મદ્રવ્યગુણપર્યાયો પણ પરમાત્માના આત્મદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોને સમાન દેખાય છે. તેથી નિશ્ચયથી પરસ્પર અભેદની બુદ્ધિ પ્રગટે છે. પરમાત્મમય ઉપયોગથી અભિન્ન પોતાનો આત્મા પણ નિશ્ચયનયને માન્ય આગમ ભાવનિક્ષેપાથી પરમાત્મા બની જાય છે. અને જે પરમાત્માના ધ્યાનમાં પોતે છે તે જ પરમાત્મસ્વરૂપને પોતે પામી ગયો હોવાની ઝાંખી થવાથી પોતાનામાં પરમાત્મા સાથે અભેદબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. કહ્યું જ છે કે "જો જાણઈ (જે દ્રવ્યગુણપર્યાયથી અરિહંતને ઓળખે છે તે જ પોતાને ઓળખી શકે છે. અને તેનો મોહ લય-નાશ પામે છે. પ્રવચનસાર ૧-૮૦) તેથી પરમાત્મા અને પોતાની વચ્ચેનો 'તું અને હું" એવો શાબ્દિક ઉલ્લેખ પણ વિલય પામે છે. કેમકે હવે પોતે જ ધ્યાતા છે- ધ્યાન ક્રિયા જ્ઞાનોપયોગરૂપ છે, અને તેમાં પણ આત્મા પોતે જ પ્રવૃત્ત થાય છે. તેથી પોતે જ ધ્યાનક્રિયારૂપે પણ છે. અને પરમાત્મસ્વરૂપને આગમભાવથી પામેલો અને પર-માત્માથી અભિન્ન બનેલો પોતે જ ધ્યેયરૂપે છે. આમ ધ્યાતા-ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતાની સિદ્ધિ થવાથી બાહ્ય શબ્દઆદિ તમામ વિકલ્પો દૂર થાય છે. અને બાકી રહે છે માત્ર અકલ્પનીય, અવર્ણનીય એકમાત્ર જ્ઞાનમય પરમઆત્મસ્વરૂપ જ્યોતિ... જેને યોગવિદો 'પરમબ્રહ્મ' તરીકે પહેચાને છે. આ માત્ર પરમાત્મસ્વરૂપની હયાતિનું જ સંવેદન કરતી જ્ઞાન-ધ્યાન જ્યોતિનો ટમટમાટ જ સર્વક્રિયાઓ પર 'સફળતા'નો સિક્કો મારી આપે છે. અહીં તાત્પર્ય આ છે. ભગવાનનું બિંબ હૃદયમાં ધરવાથી ભગવાનના રૂપનું સ્મરણ થાય છે, અને તેના ધ્યાનથી સર્વ મલિનભાવો ક્ષય પામવાથી નૈશ્ચયિક દ્રવ્ય-ગુણ- પર્યાયની સમતાની વિચારણા થાય છે. [નિશ્ચયનય કર્મઆદિથી અમિશ્રિત શુદ્ધ

प्रतिभमहिम्ना यद्दर्शनाद्भवति, सा भगवत्प्रतिमा परमोपकारिणी, तद्गुणवर्णने योगीन्द्रा अपि न क्षमाः ! इत्यावेदितं भवति । ननु कथमर्वाग्दृशां भगवत्प्रतिमादर्शनाज्जातप्रमोदानां प्राणिनामिदं (प्राणिनामिदं) संभवति ? इषुपातज्ञातेन केवलज्ञानादर्वागेव तदभिधानात् । उक्तं च-द्रागस्मात्तद्दर्शन-मिषुपातमात्रतो ज्ञेयं । एतच्च केवलं तज्ज्ञानं, यत्तत्परं ज्योतिरिति ॥१॥ (षोड. १५/१०) सत्यं तत्त्वतस्तदानीमेव संभवेऽपि योग्यतया प्रागप्युक्तौ बाधकाभावात्, शुक्लध्यानवद् । योगानु-भवश्चात्र साक्षीति किं वृथा वागाडंबरेण ॥९९॥

આત્મદ્રવ્યને, ઔદયિકભાવ કે રાગદ્વેષઆદિપરિણામોથી અકલંકિત જ્ઞાનઆદિ ગુણોને, તથા શુદ્ધોપયોગઆદિ પર્યાયોને જ સ્વીકારે છે. ઉપાધિ કે ઉપાધિથી ખરડાયેલા ભાવો તરફ ઉપેક્ષા રાખે છે. તેથી સિદ્ધ આત્મા અને સાધક આત્માના નૈશ્ચયિક દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયો સમાન છે.] અને તે વખતે 'તું જ હુ'' અને 'હું જ તુ'' એવું સમાપત્તિમય (=સમત્વની પ્રાપ્તિ રૂપ) અભેદજ્ઞાન પ્રગટે છે.

શંકા:– અન્તર્જલ્પ=માનસિકશબ્દમય ઉલ્લેખ વખતે 'તું અને હુ' એવો ઉલ્લેખ થાય છે. ત્યારે 'તુ'' પદથી પરમવિશુદ્ધ, સર્વજ્ઞ પરમાત્માનો પ્રકાશ થાય છે. અને 'હુ'' પદથી અવિશુદ્ધ અલ્પજ્ઞ સંસારી જીવાત્મારૂપ પોતાનો બોધ થાય છે. આ બન્ને વચ્ચે આકાશ જમીન જેટલા તફાવતનું જ્ઞાન પોતાને હોય જ છે. આમ 'તું અને હું'' એ બન્ને વચ્ચેની ભિન્નતાનું જ્ઞાન હોય ત્યારે બન્ને વચ્ચે અભેદની બુદ્ધિ શી રીતે શક્ય બને ? કેમકે ભેદજ્ઞાન વખતે અભેદ બુદ્ધિ જ અયોગ્ય છે.

સમાધાન :– અહીં વેદાન્તીઓને માન્ય પદ્ધતિ સમજવા જેવી છે. 'तत् त्वम् असि' તે જ તું જ છે આ સ્થળે 'तत्' પદથી ઐશ્વર્ય સર્વજ્ઞત્વ વગેરેથી યુક્ત પરમબ્રહ્મસ્વરૂપનો પરામર્શ થાય છે. અને 'ત્વમ્' પદથી ઐશ્વર્યહીન, અલ્પજ્ઞત્વ વગેરે ઉપાધિથી યુક્ત જીવાત્મબ્રહ્મસ્વરૂપનો નિર્દેશ થાય છે. આ બન્ને વચ્ચેના સ્પષ્ટ ભેદના ખ્યાલમાં બન્ને વચ્ચેનો 'તે તું જ છે' આ અભેદ સંભવે નહિ. તેથી ત્યાં અભેદજ્ઞાન કરવા તેઓએ જહદ્ અજહદ્ લક્ષણાનો ઉપયોગ કર્યો છે. (લક્ષ્યાર્થ કે શક્યાર્થના અમુક અંશોને છોડવા અને બીજા અમુક અંશને ન છોડવા દ્વારા થતા બોધ સ્થળે જહદજહદ્ લક્ષણા કામ કરે છે.) અહીં 'તત્' પદથી ઐશ્વર્યાદિગુણોથી વિશિષ્ટ બ્રહ્મનો નિર્દેશ છે. ત્યાં આ લક્ષણાદ્વારા ઐશ્વર્યાદિ ગુણોને છોડી માત્ર શુદ્ધ બ્રહ્મનો જ 'તત્' પદથી નિર્દેશ કરવો. તે જ પ્રમાણે 'ત્વમ્' પદથી ઐશ્વર્યહીનતા વગેરે ગુણોથી વિશિષ્ટ બ્રહ્મનો નિર્દેશ છે ત્યાં આ લક્ષણાદ્વારા એ ઐશ્વર્યહીનતા વગેરેગુણોરૂપ વૈશિષ્ટ્યને છોડી માત્ર શુદ્ધબ્રહ્મ તત્ત્વનો જ બોધ કરવો. આમ તે (=શુદ્ધ અખંડ બ્રહ્મ) તું (=શુદ્ધ અખંડ બ્રહ્મ) છે.' એમ અભેદ બોધ થવામાં વાંધો નથી. તેજ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં પણ આ જહદજહદ્લક્ષણાથી યુષ્મદ્પદમાં રહેલા ઐશ્વર્ય સર્વજ્ઞત્વાદિ વૈશિષ્ટ્યનો ત્યાગ કરી માત્ર આત્મસ્વરૂપનો જ બોધ કરવો. તે જ પ્રમાણે આ જ લક્ષણાથી 'અસ્મદ્' પદમાં ઐશ્વર્યહીનતા આદિ વૈશિષ્ટ્ય ભાગનો ત્યાગ કરી માત્ર આ આત્મસ્વરૂપનો જ સ્વીકાર કરવો. આમ 'તું જ (=શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ) જ હું (=શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ) છુ''

એમ અભેદ બોધ થઇ શકશે. આ પ્રમાણે 'તું જ હું છું" એવા પ્રકારના અન્તર્જલ્પમાંથી નિર્વિકલ્પક સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન પ્રગટે છે. આ નિર્વિકલ્પક સાક્ષાત્કારમાં 'તું જ હું" ઈત્યાદિ અન્તર્જલ્પ પણ રહેતો નથી. સર્વથા એકમેકતા થઇ જાય છે. આ વેદાન્તીઓને માન્ય પ્રક્રિયાથી દર્શાવ્યું. અથવા તો, ભેદનય=ભેદજ્ઞાનને ઓળંગી ગયેલા અભેદગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક ઉપયોગથી પણ તે નિરાલંબનયોગ ઉત્પન્ન થાય છે. (વૈશિષ્ટ્યગ્રાહકજ્ઞાન ભેદજ્ઞાનનું જનક બને છે. શુદ્ધદ્રવ્યનું ગ્રાહકજ્ઞાન અભેદબુદ્ધિનું કારણ બને છે. પોતાના જ જ્ઞાનમાં ભળેલા રાગઆદિ વિચિત્ર પરિણામો ઉપયોગને અશુદ્ધ=વૈશિષ્ટ્યગ્રાહક બનાવે છે. 'કમળાના દર્દીને બધું પીળું જ દેખાય' એ ઉક્તિ ખોટી નથી. આ ઉપયોગ તરંગોવાળા ડહોળાયેલા પાણીમાં પડતા પ્રતિબંબની ઉપમા પામે છે. જ્યારે રાગાદિ પરિણામો વિલય પામે છે, ત્યારે પોતાનો ઉપયોગ શુદ્ધ બને છે. અને તે સર્વત્ર બ્રહ્મ અદ્વૈતનું જ દર્શન કરે છે. જ્ઞાનમાં વૈશિષ્ટ્ય રહેતું નથી. તરંગવિનાના નિર્મળ જળમાં પડતા પ્રતિબિંબતુલ્ય દશાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ અભેદજ્ઞાનનો બોધ જીવમાત્રમાં રહેલી પરમાત્મદશાને પારખે છે, અને પોતાને પરમાત્માથી અભિન્નરૂપે નીરખે છે. મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાનું બીજ અને ફળ અભેદજ્ઞાન છે) પરમાત્મા સાથેનો અભેદ ઉપયોગ એટલો પ્રબળ બને છે કે પરમાત્મા સાથેના પોતાના ભેદના જ્ઞાનને દબાવી દઈ, તે જ ઉપયોગ પ્રવર્તે છે. આ અનાલંબનયોગ, ચરમ અવંચક યોગ=ફળાવંચક યોગ (=સાધુવગેરેના સદુપદેશ આદિથી ધર્મની સિદ્ધિના વિષયમાં અવશ્ય સાનુબન્ધ ફળની પ્રાપ્તિ) થી પ્રગટેલા પ્રાતિભજ્ઞાનના મહિમાથી પ્રાપ્ત થાય છે. (પ્રાતિભજ્ઞાન=શ્રુતજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનની મધ્યમાં રહેલો અને વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમથી પ્રગટેલો અનુભવાત્મક પ્રકાશવિશેષ. જેમકે રાત અને દિવસની વચ્ચેનો પ્રભાતકાળ) આ પ્રાતિભજ્ઞાનથી જ સામર્થ્યયોગ પ્રગટે છે, કદાચ આ સામર્થ્યયોગ અનાલંબનયોગરૂપ છે ! અને તેની પ્રાપ્તિના અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધી પ્રક્રિયાના પાયામાં પરમાત્માની પ્રતિમાનું દર્શન કામ કરે છે. માટે જ પ્રતિમા પરમ ઉપકારિણી છે. પ્રતિમાના આ ગુણ=ઉપકારનું વર્ણન કરવા માટે યોગીન્દ્રો પણ સમર્થ નથી. એમ કહેવાનો આશય છે.

શંકા :- અર્વાગ્દૃશ=તદ્દન અલ્પજ્ઞ અને તદ્ભવે મોક્ષે ન જનારા છદ્મસ્થોને ભગવાનની પ્રતિમાના દર્શનથી પ્રમોદ ઉત્પન્ન થાય, તો પણ આ ચરમાવંચકયોગની પ્રાતિભજ્ઞાનની અને અનાલંબનયોગની પ્રાપ્તિ શી રીતે સંભવી શકે ? કેમકે આ સર્વ તો 'ઈષુપાત' દૃષ્ટાંતથી કેવળજ્ઞાનની તરત નજીકમાં જ સંભવે. (લક્ષ્યવેધી ધનુર્ધર ધનુષ્ય પર બાણ ચઢાવી લક્ષ્ય તરફ એકાગ્ર થઇ બાણ છોડવાની તૈયારી કરે તેના જેવો અનાલંબન યોગ છે. ધનુર્ધર=ક્ષપક મુનિ, ધનુષ્ય=ક્ષપકશ્રેણિ. લક્ષ્ય=પરતત્ત્વ, તે તરફ વ્યાપારિત થયેલા પણ હજી સુધી નહિ છોડેલા બાણ જેવો અનાલંબન યોગ છે. બાણ છૂટયા પછી અવશ્ય લક્ષ્યવેધ કરે છે. તેમ આ ધ્યાનની પૂર્ણાહૂતિમાં તરત જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઈષુપાત દૃષ્ટાંત છે) કહ્યું જ છે કે આ અનાલંબનયોગથી શીઘ્ર તદ્દર્શન=પર-

उक्तमेव भावयन्नभिष्टौति—

किं ब्रह्मैकमयी किमुत्सवमयी श्रेयोमयी किं किमु
ज्ञानानन्दमयी किमुन्नतिमयी किं सर्वशोभामयी ।
इत्थं किं किमिति प्रकल्पनपरैस्त्वन्मूर्तिरुद्वीक्षिता,
किं शब्दातिगमेव दर्शयति सद्ध्यानप्रसादान्महः ॥१००॥

[दंडान्वयः—किं ब्रह्मैकमयी ! किमुत्सवमयी ? किं श्रेयोमयी ? किमु ज्ञानानन्दमयी ? किमुन्नतिमयी ? किं सर्वशोभामयी ? इत्थं किं किमिति प्रकल्पनपरैरुद्वीक्षिता त्वन्मूर्तिः सद्ध्यानप्रसादात् किं शब्दातिगमेव महः दर्शयति ।]

'किम्' इत्यादि—किं ब्रह्मैकमयी=ब्रह्मैव एकं=प्रचुरं यस्यां सा एकमयी ब्रह्मणैकमयी, स्वरूपोत्प्रेक्षेयं, एवमग्रेऽपि किमुत्सवमयीत्यादौ । उत्सवादयोऽपि ब्रह्मविवर्त्ता एव नवरूपो (?)—

તત્ત્વદર્શન ઈષુપાત દૃષ્ટાંતમાત્રથી સમજવું. આ પરતત્ત્વદર્શન કેવળ=સંપૂર્ણ છે, પ્રસિદ્ધ કેવલજ્ઞાનરૂપ છે. અને પરં=શ્રેષ્ઠ જ્યોતિ સ્વરૂપ છે" **સમાધાન** :– તત્ત્વતઃ=નિશ્ચયથી તો આ અનાલંબનયોગ કેવળજ્ઞાનની તરત પૂર્વમાં જ સંભવે છે, છતાં પણ પરતત્ત્વરૂપ લક્ષ્યના વેધ માટેની પૂર્વ તૈયારીરૂપ હોવાથી અને મુખ્ય નિરાલંબન ધ્યાનની પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત હોવાથી યોગ્યતારૂપે કેવળજ્ઞાનની દૂર પૂર્વમાં પણ આ યોગ માનવામાં કોઇ બાધક નથી. અપ્રમત્ત સંયતોને ત્રણ અવસ્થાની [પિંડસ્થ, પદસ્થ અને રૂપાતીત આ ત્રણ અવસ્થા] ભાવના વખતે રૂપાતીત અવસ્થાને પામેલા સિદ્ધોના ગુણના પ્રણિધાન વખતે શુક્લધ્યાનના અંશભૂત નિરાલંબનધ્યાન અનુભવસિદ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે અહીં પણ નિરાલંબનયોગનો અનુભવ જ સાક્ષી છે. એ માટે ખોટા વચનોના ફટાટોપથી કંઈ પ્રયોજન નથી.

ઉપરોક્ત કથનની ભાવના કરતા સ્તવના કરે છે.

શ્લોકાર્થ :– આ પ્રતિમા બ્રહ્મૈકમય છે ? શું ઉત્સવમય છે ? શું શ્રેયોમય છે ? શું જ્ઞાનાનન્દમય છે ? શું ઉન્નતિમય છે ? શું સર્વશોભામય છે ? આ પ્રમાણે 'શું' 'શું' એવી પ્રકલ્પનાઓમાં ડૂબેલા કવિઓએ દર્શન કરેલી આ પ્રતિમા જ સદ્ધ્યાનના પ્રભાવથી, 'કિં' શબ્દથી અતીત એવા પરં જ્ઞાનપ્રકાશનું દર્શન કરાવે છે.

બ્રહ્મૈકમયી='બ્રહ્મ પ્રચુર પણે છે જેમાં એવી—પ્રચુરબ્રહ્મમય. અહીં સ્વરૂપની ઉત્પ્રેક્ષા કરવામાં આવી છે આ જ પ્રમાણે ઉત્સવમયીવગેરે સ્થળોએ સમજવાનું છે. ઉત્સવમય= હર્ષમય. શ્રેયોમય=કલ્યાણમય જ્ઞાનાનન્દ=જ્ઞાનના આનન્દથી પ્રચુર. ઉન્નતિ=આબાદી ઐશ્વર્ય. અહીં ઉત્સવવગેરે પણ ખરેખર તો બ્રહ્મના પરિણામરૂપ છે. માત્ર નવાનવા રૂપે ઉત્પ્રેક્ષા જ કરી છે. તેથી 'અહીં ક્રમના અભાવનો દોષ છે' એમ ન કહેવું. કેમકે અહીં ઉત્પ્રેક્ષિત=કાલ્પનિક હોવાથી જ ક્રમ નિયામક નથી. કેમકે આવા સ્થળે મનની રુચિને અનુરૂપ જ ક્રમપ્રવૃત્તિ હોય છે. 'બ્રહ્મ દ્વૈતનો પ્રમોદ અનુભવ્યો' ઇત્યાદિ શ્લોક અહીં સાક્ષી છે. આમ 'કિમ્ ? કિમ્ ?' શબ્દની સહાયથી કાલ્પનિક સૃષ્ટિમાં સરી રહેલા કવિઓ

त्प्रेक्षितास्तेन नाक्रमदोषः, उत्प्रेक्षितेनैव क्रमस्यातन्त्रत्वात्, यथामनोराज्यमेव तत्र क्रमप्रवृत्तेः, 'ब्रह्माद्वयस्यान्त्रभवत्प्रमोदम्' इत्यादाविवेति बोध्यम् । इत्थं=अमुना प्रकारेण किम्? किम्? इति प्रकल्पनपरैः कविभिस्त्वन्मूर्तिरुद्वीक्षिता सती जिज्ञासानिवर्त्तकस्य रूपस्य कुत्राप्यलाभात् सद्ध्यानप्रसादान्निर्विकल्पकलयाधिगमात्, किं शब्दमतिगच्छति । यत्तादृशं महः स्वप्रकाशज्ञानं दर्शयति । उक्तं च सिद्धस्वरूपं पारमर्षे-'सव्वे सरा णियट्टंति तक्का जत्थ ण विज्जए, मई तत्थ ण गाहिआ, ओए अप्पइट्ठाणस्स खेयन्ने से ण सद्दे न रूवे', इत्यादि । (आचा. प्र. श्रु. अ. ५) स्वतः सिद्धत्वादेव तत्र च न जिज्ञासेति सकलप्रयोजनमौलिभूतपरब्रह्मास्वादप्रदत्वाद्, भगवन्मूर्तिदर्शनं भव्यानां परमहितमिति द्योत्यते ॥ १०० ॥

प्रार्थनागर्भां स्तुतिमाह—

त्वद्रूपं परिवर्ततां हृदि मम ज्योतिः स्वरूपं प्रभो !
तावद्यावदरूपमुत्तमपदं निष्पापमाविर्भवेत् ।
यत्रानन्दघने सुरासुरसुखं संपिण्डितं सर्वतो
भागेऽनन्ततमेऽपि नैति घटनां कालत्रयीसंभवि ॥१०१॥

[दंडान्वयः- हे प्रभो! मम हृदि ज्योतिःस्वरूपं त्वद्रूपं तावत् परिवर्ततां यावदरूपं निष्पापमुत्तमपदं नाविर्भवेत् । यत्रानन्दघने कालत्रयीसंभवि सर्वतः संपिण्डितं सुरासुरसुखमनन्तमेऽपि भागे घटनां नैति ॥]

તારી મૂર્તિના દર્શન કરીને તેના સ્વરૂપ અંગે કલ્પનાઓના ઘોડા દોડાવે છે. પણ સ્વરૂપ અંગેની જિજ્ઞાસાને સંતોષે એવું રૂપ અન્યત્ર ક્યાંય ઉપલબ્ધ થતું નથી. તેથી આ જ પ્રતિમા સદ્ધ્યાનના પ્રસાદથી=નિર્વિકલ્પ-ધ્યાનના અધિગમથી 'કિં' શબ્દને અતિક્રમ કરનારા સ્વપ્રકાશજ્ઞાનને દેખાડે છે. અર્થાત્ પ્રતિમા પોતે **અવર્ણનીય** કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે. આ કેવળજ્ઞાન અને સિદ્ધસ્વરૂપ શબ્દથી વર્ણનીય બનતું નથી. **પારમર્ષ=આચારાંગમાં** સિદ્ધનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે. "સર્વે સ્વર=શબ્દો નિવર્તિત થાય છે. અર્થાત્ મોક્ષાવસ્થા શબ્દથી વર્ણવી શકાતી નથી. તર્ક=સંભાવનાની કલ્પના-'મોક્ષના સ્વરૂપની કેવી સંભાવના છે?' તેવો તર્ક પણ થઈ શકતો નથી, કે ઔત્પાતિકીવગેરે મતિ=બુદ્ધિથી પણ મોક્ષની ઝાંખી થતી નથી. આ મોક્ષ આજ=સર્વકર્મમળથી રહિત હોવાથી એકરૂપ છે, અપ્રતિષ્ઠાન છે=અહીં કર્મ કે શરીરની પ્રતિષ્ઠા નથી. એવા મોક્ષના ખેદજ્ઞ=જાણકાર હોય છે, (અથવા અપ્રતિષ્ઠાન=નરકના જાણકાર હોય છે,) ઇત્યાદિ તથા તે (મોક્ષ) શબ્દ, રૂપ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શ વિનાનો છે" (આચા. પ્ર. શ્રુ અ. ૫. ઉ. ૫. સૂ. ૧૭૧) આ પ્રમાણેનું સિદ્ધસ્વરૂપ સ્વતઃજ સિદ્ધ થઇ જવાથી તે વિષયમાં જિજ્ઞાસા રહેતી નથી. **આ પ્રમાણે સર્વપ્રયોજનમાં મુગટ સમાન અર્થાત્ મુખ્યપ્રયોજનભૂત પરબ્રહ્મનો આસ્વાદ આપનારું હોવાથી ભગવાનની પ્રતિમાનું દર્શન ભવ્યજીવોને પરમ ઉપકારી નીવડે છે.** એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

'त्वद्रूपम्' इति-हे प्रभो ! मम हृदि त्वद्रूपं=तव रूपं परिवर्ततां=अनेकधा ज्ञेयाकारेण परिणमतु, कियत् ? यावत् निष्पापं=क्षीणकिल्बिषमरूपं-रूपरहितमुत्तमपदं फलीभूतं साधनीभूतं वाऽप्रतिपातिध्यानं नाविर्भवेत् तावत् । उत्तमपदमभिष्टौति यत्र-यस्मिन्नानन्दघने-आनन्दैकरसे कालत्रयीसंभवि सर्वतः संपिण्डितमेकराशीकृतं सुरासुरसुखमनन्तमेऽपि भागे घटनां नैति । अनन्तानन्तमित्यर्थः । यदार्षं 'सुरगणसुहं समत्तं सव्वपिंडिअं अणंतगुणं । न य पावेइ मुत्तिसुहं णंताहिं वि वग्गवग्गूहिं ॥' तथा-सिद्धस्स सुहरासी सव्वद्धापिंडिओ जइ हविज्जा । सोणंतवग्गभईओ सव्वागासे ण माइज्जा ॥ अत्र सर्वाद्धासंपिण्डनमनन्तवर्गभजनं सर्वाकाशमानं चानन्तानन्तरूपप्रदर्शनार्थं व्याबाधाक्षयसञ्जातसुखलवानामत्र मेलनाभावात्,

---

શ્લોકાર્થ :-હે પ્રભુ ! મારા હૃદયમાં તારું જ્યોતિઃસ્વરૂપ રૂપ ત્યાં સુધી પરિવર્તન પામો, કે જ્યાં સુધી પાપ રહિતનું અરૂપ-ઉત્તમપદ પ્રગટ ન થાય. આ આનંદઘન ઉત્તમપદની આગળ ત્રણેકાળમાં સંભવતું અને સર્વતઃ ભેગું કરાયેલું દેવ-દાનવોનું સુખ અનન્તમાં ભાગમાં પણ ઘટી શકતું નથી.

[સિદ્ધોના સુખની રાશિ]

હે પ્રભુ મારા હૃદયમાં તારું જ્ઞાનમય રૂપ પરિવર્તન પામો=અનેક પ્રકારના જ્ઞેય આકાર રૂપે પરિણામ પામો. અર્થાત્ અનેકરૂપે જ્ઞાત થાઓ, આ કાર્ય નિષ્પાપ=કર્મથી રહિતનું અને રૂપરહિતનું ઉત્તમપદ=ફળરૂપ સિદ્ધઅવસ્થા અથવા તેના સાધનરૂપ અપ્રતિપાતી ધ્યાનઅવસ્થા પ્રગટ ન થાય, ત્યાં સુધી થાઓ. મોક્ષરૂપ આ ઉત્તમપદના અનન્તાનન્ત સુખ આગળ દેવ આદિના ત્રણેકાળના ભેગા કરેલા સુખનો ઢગલો મેરુ આગળ સરસવની ઉપમા પણ ન પામે તે બતાવવા **આવશ્યક નિર્યુક્તિનો** પાઠ આપે છે "દેવોના સમુદાયનાં સમસ્તકાળનાં સમસ્ત ઢગલા કરેલા સુખના અનંત વર્ગોના વર્ગો કરીએ તો પણ તે મુક્તિસુખની સમાનતાને પામતું નથી. ॥૧॥ તથા "સિદ્ધના સર્વકાલના સુખ રાશિનો અનંતવર્ગથી ભાગ કરવામાં આવે તો પણ તે સર્વ આકાશમાં સમાઈ ન શકે. ॥૨॥" અહીં સર્વકાળના સુખનું સંપિંડન અનન્તવર્ગથી ભાગાકાર, સર્વઆકાશનું માન વગેરે વાત સિદ્ધના અનન્તાનન્તરૂપને=સુખને બતાવવા માટે કરાયેલી અસત્કલ્પનારૂપ જ છે. કેમ કે વાસ્તવમાં વ્યાબાધાના ક્ષયથી પ્રગટતા સુખના અંશોને ભેગા કરી શકાતા જ નથી. વળી નિરતિશય=તરતમભાવ વિનાના સિદ્ધસુખનો કાલથી ભેદ પાડી શકાતો નથી. ધનવાન પુરુષ પાસે રહેલા કરોડ ધનની સત્તા કાલના ભેદથી ભેદાતી નથી. (અર્થાત્ દસ વર્ષ સુધી કરોડ રૂપિયા રહ્યા હોય, તો દર વર્ષે દસ લાખ રૂપિયાનો સ્વામી એમ ન કહેવાય. પણ દર વર્ષે કરોડપતિ જ ગણાય. આમ કાલના ભેદથી ભેદ ન પડે. તેમ સિદ્ધોના અનંતકાળના અનંત સુખનો કાળના ભેદથી ભેદ ન પડે) આ બાબતમાં યુક્તિબાજોનું મન્તવ્ય આ પ્રમાણે છે-વ્યાબાધાના ક્ષયથી (વેદનીયકર્મના કે સર્વકર્મના ક્ષયથી) ઉદ્ભવેલા સુખની અંશમાત્ર ભાવની કલ્પના કરી તે અંશોનો ઉત્તરોત્તર ઢગલો કરવામાં આવે તો ઉપરોક્ત-સિદ્ધના સુખની રાશિ' ઇત્યાદિ કલ્પના થાય. ॥૧॥ પરંતુ આ બધા જ (ક્ષણના) સુખો નિરતિશય (તરતમભાવ વિનાના)

वास्तवस्य निरतिशयसिद्धसुखस्य कालेन भेदस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्, नहि न्यासीकृतधनकोटिसत्ता धनिनः कालभेदेन भिद्यते । तदाहुः यौक्तिकाः—वाबाहक्खयसंजायसुखलवभावमित्तमासज्ज । तत्तो अणंतरुत्तरबुद्धीए रासि (परि)कप्पो सो ॥१॥ एसो पुण सव्वो विहु णिरइसओ एगरूवमो चेव । सव्वाबाहाकारणक्खयभावाओ तहा णेयो ॥२॥ ण उ तह भिन्नाणं चिय सुक्खलवाणं तु एस समुदाओ । ते तह भिन्ना संतो खओवसमजाव जं हुंति ॥ ३ ॥ णय तस्स इमो भावो ण हु सुक्खंपि परं तहा होइ । बहुविसलवसंजुत्ते (संविद्धं) अमयंपि न केवलं अमयं ॥४॥ सव्वद्धासंपिंडणमणंतवग्गभयणं च जं इत्थ । सव्वागासामाणं चणंतस-(त)दंसणत्थं तु ॥५॥ तिन्निवि पएसरासी एगाणंता तु ठाविया हुंति । हंदि विसेसेण तहा अणंतयाणंतया सम्मं ॥ ६ ॥ तुल्लं च सव्वहेयं सव्वेसिं होइ कालभेएवि । जं जहा

અને એકરૂપ જ છે. કેમકે આબાધાના કારણુના સર્વથા ક્ષયથી પ્રગટે છે (૨) (અર્થાત્ અભેદ એકરૂપ છે.) તેથી ભિન્ન સુખ અંશોના સમુદાયરૂપ નથી કેમકે જ્યાં સુધી ક્ષાયોપશમ ભાવ છે, ત્યાં સુધી જ તે સુખમાં ભેદ હોય છે. ॥૩॥ પરંતુ સિદ્ધોને (કે તેમના સુખમાં) આ (ક્ષાયોપશમિક) ભાવ નથી તેથી જ તેમના સુખથી પર=શ્રેષ્ઠતર સુખ નથી. કેમકે ઝેરના ઘણા અંશથી મિશ્રિત અમૃત પણ માત્ર અમૃતરૂપ નથી. (કર્મના ઉદય કે ક્ષયોપશમથી પ્રગટતા સુખમાં અશુભકર્મનું ઝેર ભળેલું હોય છે. ક્ષાયિકસુખમાં તેવા ઝેરનો સર્વથા અભાવ હોય છે.) ॥૪॥ તેથી પૂર્વે સિદ્ધસુખની કલ્પના કરતી વખતે સર્વકાળનું સંપિંડન અનંતવર્ગથી ભાગાકાર, તથા સર્વાકાશ જેટલું પરિમાણ વગેરે જે કંઈ કહ્યું તે તો માત્ર સિદ્ધસુખની અનંતતા દર્શાવવા પૂરતું જ કહ્યું છે. ॥૫॥ ત્રણે પ્રદેશ રાશિઓ (કાલ—આકાશ અને વર્ગ) એક અનન્તરૂપ સ્થાપિત કરવામાં આવે, તો સમ્યગ્ વિશેષથી અનંતતા આવે. (અર્થાત્ આ ત્રણ અનન્તના સરવાળાથી પણ સિદ્ધ સુખરાશિ વિશેષાધિક છે ?) ॥૬॥ વળી આ સુખ બધા (=બધાસિદ્ધો)નું સરખું જ હોય છે, ભલે પછી તેઓ વચ્ચે કાલ ભેદ સંભવતો હોય (અર્થાત્ પહેલા સિદ્ધ થયેલા અને પછી સિદ્ધ થયેલા—એ બન્ને સિદ્ધો સમાનસુખવાળા હોય) જેમકે કોટયાધિપતિઓ ભિન્નકાળે પણ સમાનસુખી છે. આ વાત સૂક્ષ્મ છે. અર્થાત્ કોઈક વહેલો કરોડપતિ બન્યો હોય, કોઈ પછી. પણ કરોડપતિ બન્યા પછી બન્ને કરોડપતિ તરીકે સમાન છે. ॥૭॥ જો અસત્કલ્પનાથી કરોડનું ધન સ્થાપી રાખવામાં આવે, તો તેનો સ્વામી કરોડપતિના સુખનો સ્વામી ગણાય, અહીં કાલભેદથી ભેદ પડતો નથી. ॥ ૮ ॥ હા, જો સ્વરૂપથી જ તેનાથી કોઇક અધિક હોય, તો સુખમાં કાંઇક ભેદ પડે, પરંતુ આજ કે કોડવર્ષના પ્રમાણુના ભેદથી ભેદ ન પડે. ॥૯॥

(કરોડપતિ કરતા અબજપતિ વધુ સુખી તેમ સંભવે. પણ કોઈક આજે કરોડપતિ બન્યો, કોઈ ક્રોડવર્ષ પહેલા—પણ તેથી કંઈ તે બન્નેના કરોડપતિ તરીકેના સુખમાં ભેદ પડે નહિ. તેમ ભિન્નકાલીન સિદ્ધોના સુખમાં ભેદ નથી. હા ! જો તેમનાથી કોઈક અધિક સુખી હોત, તો ભેદ પડત, પણ કોઈ અધિક સુખી નથી તેથી સિદ્ધના સુખમાં ભેદ પડે નહિ)

આ પ્રમાણે 'સિદ્ધ અવસ્થારૂપ ફળ આનન્દઘન=આનન્દથી પ્રચુર હોવાથી તે ફળના

कोडीसत्तं तहा तं (छणभेएवि) णासइ सुहुममिणं ॥७॥ सव्वंपि कोडिकप्पियमसंभवठवणाइ जं भवे ठवियं । तत्तो तस्सुहसामी ण होइ इह भेअगो कालो ॥८॥ ता जइ तत्तो अहिगं खलु होइ सरूवेण किंचि तो भेओ । ण हु अज्जवासकोडीसयाणंपि (नयाणंपि) सो होइ" ॥९॥ ॥ इति (विंशिका–२०/८/१६) फलस्यानन्दघनत्वेन साधनस्यापि तथात्वं बोध्यम् । इत्थं चारूपध्यानरूपनिरालंबनयोगायैव रूपस्तुतिरित्यावेदितं भवति । तथा च प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनामित्यादि दर्शनेनापि न व्यामोहः कार्यः, निरालंबनयोगादर्वाक् स्वल्पबुद्धेरेव तदधिकारसिद्धेः, सालंबनयोगसंपादकत्वेनैव तस्याश्चरितार्थत्वादन्यथा केवलज्ञानकालाननुवर्त्तिश्रुतज्ञानमप्यनुपजीव्यं स्याद् देवानांप्रियस्येति न किञ्चिदेतदित्यर्थः ॥ १०१ ॥

शिष्टं काव्यत्रयं स्पष्टम्—

स्वान्तं शुष्यति दह्यते च नयनं भस्मीभवत्याननं,
दृष्ट्वा तत्प्रतिमामपीह कुधियामित्याप्तलुप्तात्मनाम् ।
अस्माकं त्वनिमेषविस्मितदृशां रागादिमां पश्यतां,
सान्द्रानन्दसुधानिमज्जनसुखं व्यक्तीभवत्यन्वहम् ॥१०२॥

પ્રતિમાવગેરે સાધનો પણ આનન્દ પ્રચુર છે તેમ સમજવું. હકીકત છે કે સાધ્યની મહત્તાથી સાધનની મહત્તા વધે છે. કરોડપતિ થવાની પ્રબળ ઇચ્છાવાળાને તે માટેના વ્યાપારમાં પણ ઘણો ઉલ્લાસ હોય છે, તે સ્વાભાવિક છે. આમ અરૂપધ્યાનરૂપ નિરાલંબનયોગને માટે જ પ્રતિમાની કે સમવસરણસ્થ જિનરૂપની સ્તુતિ થાય છે. એવો ધ્વનિ પ્રગટે છે.

શંકા : જેઓ સીધા જ અરૂપ ધ્યાનમાં લીન થઈ શકતા નથી, તેવા અલ્પબુદ્ધિવાળાઓ જ પ્રતિમાનું શરણું શોધે છે.

સમાધાન : એમાં મૂંઝાવાની જરૂર નથી. નિરાલંબન યોગની પ્રાપ્તિ થાય, તે પહેલાના આ સ્વલ્પ બુદ્ધિવાળાઓ જ પ્રતિમાના અધિકારી છે. જેઓને નિરાલંબન યોગ પ્રાપ્ત થયો છે, તેઓ જ મહાબુદ્ધિશાળી છે–વિશિષ્ટ જ્ઞાની છે. બાકીના બધા સ્વલ્પ બુદ્ધિવાળા જ છે. અને નિરાલંબનયોગ એકાએક સીધા કૂદકાથી પ્રાપ્ત થતું નથી. નિરાલંબનયોગમાં આવવા માટે આલંબનયોગની જરૂર છે. અને આલંબનયોગનું સંપાદન કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવવા દ્વારા જ પ્રતિમા ચરિતાર્થ–સફળ થાય છે. અલ્પત્વના કારણે અને છેક સુધી અનુવર્તનશીલ ન હોવામાત્રથી વસ્તુ ત્યાજ્ય બનતી હોય તો, કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અલ્પ, અને કેવળજ્ઞાનમાં અનુવર્તન ન પામનારું શ્રુતજ્ઞાન પણ આધારભૂત નહિ થાય. અર્થાત શ્રુતજ્ઞાનનો સહારો પણ છોડી દેવો પડશે. તેથી જેમ કેવલજ્ઞાનની ગેરહાજરીમાં કેવલજ્ઞાન પામવા માટે શ્રુતજ્ઞાન શરણ્ય છે તેમ નિરાલંબન ધ્યાનની ગેરહાજરીમાં નિરાલંબનધ્યાનની પ્રાપ્તિ માટે આલંબનધ્યાનકારક પ્રતિમા શરણ્ય જ છે. તેથી 'પ્રતિમા સ્વલ્પ બુદ્ધિવાળા માટે છે' ઇત્યાદિ આશંકાઓ તથ્યહીન છે. ॥૧૦૧॥ બાકીના ત્રણ કાવ્ય સ્પષ્ટ છે—

[दंडान्वयः–तत्प्रतिमामपीह दृष्ट्वा आप्तलुप्तात्मनां कुधियां स्वान्तं शुष्यति नयनं च दह्यते आननं भस्मीभवतीति । रागादिमां पश्यतामनिमेषविस्मितदृशामस्माकं तु सान्द्रानन्दसुधा-निमज्जनसुखमन्वहं व्यक्तीभवति !]

मन्दारद्रुमचारुपुष्पनिकरैर्वृन्दारकैरर्चितां,
सद्वृन्दाभिनतस्य निर्वृतिलताकन्दायमानस्य ते ।
निस्यन्दात्स्नपनामृतस्य जगतीं पान्तीममन्दामयाऽ
वस्कन्दात् प्रतिमां जिनेन्द्र ! परमानन्दाय वन्दामहे ॥१०३॥

[दंडान्वयः–जिनेन्द्र ! सद्वृन्दाभिनतस्य निर्वृत्तिलताकन्दायमानस्य ते वृन्दारकैर्मन्दारद्रुम-चारुपुष्पनिकरैरर्चितां स्नपनामृतस्य निस्यन्दाद् जगतीं पान्तीं प्रतिमाममन्दामयावस्कन्दात्प-रमान्दाय वन्दामहे ।]

ग्रन्थकर्त्तुः प्रशस्ति :–

तपगणमुनिरुद्यत्कीर्तितेजोभृतां श्री–
नयविजयगुरूणां पादपद्मोपजीवी ।
शतकमिदमकार्षीद्वीतरागैकभक्तिः,
प्रथितशुचियशः श्रीरुल्लसद्व्यक्तयुक्तिः ॥१०४॥

[दंडान्वयः–उद्यत्कीर्तितेजोभृतां श्रीनयविजयगुरूणां पादपद्मोपजीवी वीतरागैकभक्तिः प्रथितशुचियशश्रीः उल्लसद्व्यक्तयुक्तिस्तपगणमुनिरिदं शतकमकार्षीत् ।]

શ્લોકાર્થ : તેથી અહીં તારી પ્રતિમાને જોઈને આપ્તથી રહિત મનવાળા દુર્બુદ્ધિઓનું=આપમતિથી ચાલવાવાળા પ્રતિમાલોપકોનું હૃદય સુકાઇ જાય છે–શુભભાવ વિનાનું થઇ જાય છે, આંખો બળવા માંડે છે=આંખમાં દ્વેષનું ઝેર ઉભરાઈ છે, તથા મુખ ભસ્મસાત્ થઇ જાય છે=ફીક્કું પડી જાય છે–જ્યારે રાગથી આ પ્રતિમાને જોતા પલકારા વિનાની વિસ્ફારિત આંખવાળા અમે તો નિબીડ આનંદરૂપી અમૃતમાં મગ્ન બનવાનું સુખ જ સતત અનુભવીએ છીએ. ॥૧૦૨॥ હે જિનેન્દ્ર ! સજ્જનોના સમુદાયથી નમાયેલા, અને નિર્વૃત્તિ(=મોક્ષ અથવા પરમસુખ રૂપી) લતા માટે કન્દ સમાન (=મોક્ષ સુખની પ્રાપ્તિમાં પાયાભૂત) એવા તારી વૃન્દારક=દેવોએ મન્દારદ્રુમ (=કલ્પવૃક્ષ) ના મનોહર પુષ્પ સમુદાય વડે પૂજેલી અને સ્નાન જળના પ્રવાહથી જગતને પવિત્ર કરતી અમન્દ પ્રતિમાને અયાવસ્કન્દ=પુણ્યના છાપાથી=પુણ્યના પ્રભાવથી પરમાનંદની પ્રાપ્તિ માટે અમે વંદન કરીએ છીએ—(અર્થાત્ તારી પ્રતિમાને વંદન કરવાથી પ્રગટતું પુણ્ય અમને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ કરાવી આપે છે) ॥૧૦૩॥

ગ્રંથકાર કવિની પ્રશસ્તિ—

ચમકતી કીર્તિરૂપી તેજથી સભર શ્રી **નયવિજય ગુરુવરના** ચરણકમળના કિંકર તથા વીતરાગ પ્રત્યે એક માત્ર ભક્તિવાળા, તથા વિસ્તૃત નિર્મળ યશ લક્ષ્મીને ધારણ કરતા (અહીં યશઃ શ્રી શબ્દથી ગ્રન્થકાર કવિએ સ્વનામ 'યશો'નો નિર્દેશ કર્યો છે.)

इति न्यायविशारदन्यायाचार्य श्रीमद् यशोविजयवाचकपुङ्गवैर्विरचिता स्वोपज्ञवृत्तिः समाप्ता ।

। टीकाकर्तुः प्रशस्तिः ।

जयति विजितरागः केवलालोकलीला (शाली) कलितसकलभावः सत्यवादी नतेन्द्रः ।
दिनकर इव तीर्थं वर्तमानं वितन्वन् कमलमिव विकासिश्रीः जिनो वर्द्धमानः ॥१॥
तदनु सुधर्मस्वामिश्रीजंबूप्रवरमुख्यसूरिवरैः । शासनमिदं विजयते चारित्रधनैः परिगृहीतम् ॥२॥
क्रमात्प्राप्ततपाभिख्या जगद्विख्यातकीर्त्तयः । चान्द्रे कुले समभूवन् श्री जगच्चन्द्रसूरयः ॥३॥
मरालैर्गीतार्थैः कलितबहुलीलः शुचितपःक्रियावद्भिर्नित्यं स्वहितविहितावश्यकविधिः ।
प्रवाहो गङ्गाया इव दलितपङ्कव्यतिकरस्तपागच्छः स्वच्छः सुचरितफलेच्छः प्रजयति ॥४॥
समर्थगीतार्थसमर्थितार्थिज्ञानक्रियोद्बोधपवित्रितेऽस्मिन् ।
उत्कृष्टसप्ताष्टपरम्पराप्तशैथिल्यपङ्कादपि नास्ति शङ्का ॥५॥

ઉલ્લાસ પામતી સ્પષ્ટ યુક્તિઓના સ્વામી એવા તપગચ્છના મુનિએ (અહીં કવિએ પોતાને મુનિમાત્ર બતાવી પોતાની નમ્રતા છતી કરી છે) આ શતકની રચના કરી છે. ॥૧૦૪॥ શુભ—

આ પ્રમાણે ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય શ્રીમદ્ યશોવિજય વાચક શ્રેષ્ઠે રચેલી સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સમાપ્ત થઇ

ટીકાકારની પ્રશસ્તિ

જેઓએ રાગને જીતી લીધો છે, તથા જેઓને કેવલજ્ઞાનની લીલાથી સકલભાવોનો પ્રકાશ થયો છે (અથવા જેઓ કેવળજ્ઞાની છે, તથા સકળ ભાવોના જ્ઞાતા છે.) તથા જેઓ સત્યવચની છે, અને ઇન્દ્રોથી નમાયેલા છે. સૂર્યની જેમ વર્તમાનતીર્થને સ્થાપતા અને કમળની જેમ વિકાસ પામનારી લક્ષ્મીને ધારણ કરતા તે **શ્રી વર્ધમાન જિન** જય પામે છે. ॥૧॥

તે પછી (=શ્રી વર્ધમાનસ્વામી પછી) **શ્રીસુધર્મસ્વામી શ્રીજંબૂસ્વામી** વગેરે શ્રેષ્ઠ અને પ્રધાન તથા ચારિત્રધનવાળા સૂરિવરોએ સ્વીકારેલું આ જિનશાસન જયવંતુ વર્તે છે. ॥૨॥

તે પછી ક્રમશઃ ચાન્દ્ર કુલમાં જગતમાં વિખ્યાતકીર્તિવાળા અને 'તપા' બિરૂદને પ્રાપ્ત કરનારા **શ્રીજગચ્ચન્દ્રસૂરિ** થયા. ॥૩॥

ગીતાર્થોરૂપી હંસોથી કરાયેલી બહુ લીલાવાળો તથા મુનિવરોથી કરાતા પવિત્ર તપ અનુષ્ઠાનોથી યુક્ત તથા હંમેશા જે ગચ્છમાં સ્વહિતને માટે આવશ્યક વિધિ થાય છે તે, સ્વચ્છ, સુચરિતનાફળની ઇચ્છાવાળો તથા પંક (=કાદવ અથવા દુર્નય) ને દૂર કરનાર ગંગાપ્રવાહ જેવો **તપાગચ્છ** અત્યંત જય પામે છે. ॥૪॥

સમર્થ ગીતાર્થોએ સમર્થિત કરેલા સાર્થક જ્ઞાનક્રિયાના ઉદ્બોધથી પવિત્ર થયેલા આ ગચ્છમાં ઉત્કૃષ્ટથી સાત–આઠ પરંપરા સુધી ચાલેલી શિથિલતાકાદવથી શંકા પણ નથી. અર્થાત્ શિથિલતાનો અંશ પણ નથી ॥૫॥. જિનેશ્વરની પ્રતિમાનો દુશ્મનવર્ગ

जाते मुनीन्दुप्रतिमारिवर्गे स्वर्गेशसाहाय्यामिव प्रपन्ने ।
आनन्दनन्दैर्विमलाभिधानैरिहोद्धृता सूरिभिरुग्रचर्या ॥६॥

क्रियामलेन पाखण्डैर्जगदेतद्विडम्बितम् । विमलैर्विमलीचक्रे विमलक्रियया पुनः ॥७॥

तद्गुरुपट्टनभस्तलभास्करो विजयदानगुरुर्विजयं दधौ ।
तपगणप्रभुता सुविदेहभूरिव बभूव यतो विजयोर्जिता ॥ ८ ॥

येनाकब्बरभूधरेऽपि हि दयावल्लिः समारोपिता विश्वव्याप्तिमतीव भूरिफलिता धर्मोर्जितैः कर्मभिः ।
हीरः क्षीरसमुद्रसान्द्रलहरीप्रस्पर्द्धिकीर्तिव्रजः स श्रीमान् जिनशासनोन्नतिकरस्तत्पट्टनेताऽजनि ॥९॥

लुम्पाकैर्दनुजैरिवातिदूरितैर्दूरेनिलीयस्थितं शंभोर्दाम्भिकजृंभदंभदलने दंभोलिराज्ञा धृता ।
पक्षोऽवादि शिलोच्चयैः किल निजः कुत्रापि नो दर्शितः, सूत्रामाधिकधाम्नि हीरविजये सूरीश्वरे जाग्रति ॥ १० ॥

तत्पदाभ्युदयकारिणोऽभवन् सूरयो विजयसेननामकाः ।
यैर्विजित्य नृपपर्षदि द्विजान् निर्मितं द्विजपतेर्द्विषद्यशः ॥११॥

ઉત્પન્ન થયે, ત્યારે **'આનંદ વિમલ'** નામના સૂરિએ જાણેકે દેવેન્દ્રની સહાય પ્રાપ્ત થઇ ન હોય, તેમ ઉગ્રચર્યાનો ઉદ્ધાર કર્યો ॥૬॥ પાખંડોએ ક્રિયામલ (=મલિનક્રિયાઓ) દ્વારા આ જગતને વિડંબિત કર્યું. આ **વિમલે** (=આનંદવિમલસૂરિએ) વિમળક્રિયા દ્વારા ફરીથી (આ જગતને) વિમળ કર્યું. ॥૭॥ તેમના વિશાળ પટ્ટ રૂપ આકાશમાં સૂર્ય-સમાન **વિજયદાન સૂરિએ** વિજય ધારણ કર્યો. જેમનાથી (વિજયને પ્રાપ્ત કરનાર વિજયદાનસૂરિથી) માંડી તપગચ્છમાં મુનિઓના નામ 'વિજય' પદથી અંકિત થાય છે. તેથી તપાગચ્છની પ્રભુતા સુવિદેહ ભૂમિ જેવી થઇ. (મહાવિદેહની ભૂમિ બત્રીશ વિજયોથી યુક્ત છે, તેમ તપગચ્છના સાધુઓ વિજયપદથી યુક્ત છે.) ॥૮॥ જેમણે અકબર રાજારૂપ પર્વત પર પણ (=નિર્દય એવા પણ અકબર રાજામાં) ધર્મથી સંગીન કર્મ= ક્રિયાથી જાણે કે વિશ્વમાં ફેલાયેલી ન હોય, તેવી અને અનલ્પ ફળવાળી દયારૂપી વેલડીનું સમારોપણ કર્યું. તે ક્ષીરસમુદ્રની ઘનલહરીસાથે સ્પર્ધા કરતી કીર્તિના સમુદાયવાળા, જિનશાસનની ઉન્નતિ કરનારા **શ્રીમાન્હીર વિજયસૂરિ મહારાજા** તેમની (=શ્રી દાનસૂરિ મ.) પાટે નેતા=અગ્રેસર થયા. ॥૯॥. જેમણે દાંભિકોએ કરેલા દંભને દળી નાખવા અરિહંતની વજ્ર સમાન આજ્ઞા ધારણ કરી અને દનુજ (=દાનવો)ની જેમ અત્યંતભય પામેલા પ્રતિમાલોપકો દૂર છૂપાઇ ને રહ્યા. સૂત્રામા (=શક્ર) કરતાં પણ અધિક તેજવાળા તે **હીરવિજયસૂરિશ્વરની** હાજરીમાં પર્વત જેવા તેઓ (=પ્રતિમાલોપકો) દર્શાવેલો પોતાનો પક્ષ કયાં પણ કહી શકયા નહિ. ॥૧૦॥ જેમણે રાજાની સભામાં બ્રાહ્મણોને હરાવી ચંદ્રને તિરસ્કારતા યશનું નિર્માણ કર્યું, તે શ્રી **'વિજયસેન'** નામના સૂરિ તેમના **(શ્રી હીરવિજયસૂરિના)** પટ્ટના અભ્યુદય કરનારા થયા. ॥૧૧॥ જેમણે કીર્તિરૂપી મોતીઓના સમુદાયથી દિશારૂપી વહૂના સમુદાયને

तत्पट्टालङ्करणा आसन् श्रीविजयदेवसूरिवराः । यैः कीर्तिमौक्तिकौघैरलङ्कृतं दिग्वधूवृन्दम् ॥१२॥

श्री विजयसिंहसूरिःश्रीमान् विजयप्रभश्च सूरिवरः । तत्पट्टपुष्पदन्तावुभावभूतां महाभागौ ॥१३॥

श्री हीरान्वयदिनकृत्कृतिप्रकृष्टोपाध्यायास्त्रिभुवनगीतकीर्तिवृन्दाः ।
षट्तर्कीयदृढपरिरंभभाग्यभाजः कल्याणोत्तरविजयाभिधा बभूवुः ॥१४॥

तच्छिष्याः प्रतिगुणधाम हेमसूरेः श्रीलाभोत्तरविजयाभिधा बभूवुः ।
श्री जीतोत्तरविजयाभिधान श्री नयविजयौ तदीयशिष्यौ ॥१५॥

तदीयचरणाम्बुजश्रयणविस्फुरद्भारतीप्रसादसुपरीक्षितप्रवरशास्त्ररत्नोच्चयैः ।
जिनागमविवेचने शिवसुखार्थिनां श्रेयसे यशोविजयवाचकैरयमकारि तत्त्वश्रमः ॥१६॥

पूर्वं न्यायविशारदत्वबिरुदं काश्यां प्रदत्तं बुधैर्न्यायाचार्यपदं ततः कृतशतग्रन्थस्य यस्यार्पितम्
भव्यप्रार्थनया नयादिविजयप्राज्ञोत्तमानां शिशुः सोऽयं यशोविजय इत्याख्याभृदाख्यातवान् ॥१७॥

अर्हन्तो मङ्गलं मे स्युः सिद्धाश्चमम मङ्गलम् ।
साधवो मङ्गलं मे स्यु र्जैनो धर्मश्च मङ्गलम् ॥१९॥

इति श्रीमदर्हत्प्रवचनोपनिष्ठत्सुधारसैक परिषिच्यमानैः अनेकतर्कप्रमाणनयनिक्षेपादिशास्त्राभ्यास-वशात् श्रीकाशीनिवासिनिःशेषवाग्विभवविद्वत्पर्षदवाप्तविजय बुधजनार्पितन्यायविशारद न्याया-चार्य बिरुदद्वयधारि श्रीमद्यशोविजयवाचकपुङ्गवैर्ग्रथितोऽयं स्वोपज्ञबृहद्वृत्तियुतः श्री प्रतिमाशतक-ग्रन्थः समाप्तः । शुभम् ।

શણગારી, તે **શ્રી વિજયદેવસૂરિવર** તેમની (શ્રી વિજયસેન સૂરિની) પાટને શોભાવનારા થયા. ॥ ૧૨ ॥ મહાભાગ **શ્રી વિજયસિંહસૂરિ** અને **શ્રીમાન્ વિજયપ્રભસૂરિવર** તેમની (શ્રી વિજયદેવસૂરિની) પાટે સૂર્ય, ચન્દ્ર સમાન થયા. ॥૧૩॥ આ બાજુ શ્રી હીરસૂરિની પરંપરામાં સૂર્યસમા, પંડિત, પ્રકૃષ્ટઉપાધ્યાય, ત્રણભુવનમાં ગવાયેલા કીર્તિ સમુદાયવાળા તથા ષડ્દર્શનના દૃઢ અભ્યાસમાં ભાગ્યશાલી **શ્રી કલ્યાણવિજય મહારાજ થયા.** ॥૧૪॥ તેમના શિષ્ય અને શ્રી હેમસૂરિના સંક્રાન્ત થયેલા ગુણોના ભાજન (=ગુણોથી શ્રી હેમસૂરિસમાન) **શ્રી લાભવિજય** મુનિ થયા. તેમને **શ્રી જીતવિજય** અને **શ્રી નયવિજય** નામના બે શિષ્યો હતા. ॥૧૫॥ તેમના ચરણકમળના આશ્રયથી (અને) વિસ્ફુરાયમાન થતી સરસ્વતીની કૃપાથી શ્રેષ્ઠ શાસ્રોરૂપી રત્નોની રાશિની સારી રીતે પરીક્ષા કરનાર **શ્રી યશોવિજયવાચકે** શિવસુખની ઈચ્છા કરનાર (=મુમુક્ષુવર્ગ)ના કલ્યાણને અર્થે જિનાગમના વિવેચનમાં આ તાત્ત્વિક શ્રમ=પ્રયત્ન કર્યો છે. ॥૧૬॥ કાશીમાં પંડિતોએ પૂર્વે જેને **'ન્યાયવિશારદ'** નું બિરુદ અર્પણ કર્યું હતું, અને સો ગ્રન્થની રચના બાદ **ન્યાયાચાર્ય**નું બિરુદ આપ્યું હતું, તથા જે નયવિજય-વિબુધના શિષ્ય હતા, તે **શ્રીયશોવિજય** નામના મુનિએ ભવ્યોની પ્રાર્થનાથી આ તત્ત્વનું આખ્યાન કર્યું છે. ॥૧૭॥ મને અરિહંતો મંગલરૂપ હો અને સિદ્ધો મંગલરૂપ હો. મને સાધુઓ મંગલરૂપ હો. અને મને જૈનધર્મ મંગલરૂપ હો. ॥૧૮॥ ઇતિ શુભ

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્દજિનાગમના રહસ્યરૂપી અમૃતરસ વડે જ સિંચાયેલા, અનેક તર્ક, પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપવગેરે શાસ્ત્રઅભ્યાસથી શ્રીકાશી નગરમાં રહેલા અને વાણીના વૈભવને ધરનારા તમામ વિદ્વાનોની પર્ષદા પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાથી પંડિતોએ આપેલા 'ન્યાયવિશારદ' અને 'ન્યાયાચાર્ય' આ બે બિરુદને ધારણ કરનારા શ્રીમદ્દયશોવિજય-વાચકવરે રચેલો સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્દવૃત્તિસહિતનો **'શ્રી પ્રતિમાશતક'** નામનો આ ગ્રંથ પૂર્ણતાને પામ્યો—

શ્રી વીતરાગઆજ્ઞા વિરૂદ્ધના વિવેચન બદલ મિચ્છામિ દુક્કડમ્

सिद्धान्तमहोदधिविशालगच्छनायकाचार्यश्रीप्रेमसूरीश्वरपाटाकाशभानुसुविहितगण नायक न्यायविशारदाचार्य भुवनभानुसूरीश्वर पट्टविभूषकविपुल नूतन कर्मसाहित्य-सर्जनाधाराचार्यधर्मजित्सूरीश्वर शिष्य रसबंधादिकर्मप्रकरणशिल्पी परमानंद-रसिक पन्न्यासप्रवर जयशेखरविजयगणिवरविनेयन्यायनिपुणमति कुशाग्रबुद्धिमुनिवराभयशेखरविजयान्तेवासिलेशेन अजित-शेखरविजयमुनिना देवगुरुकृपया कृतोऽयं प्रतिमाशतक बृहद्वृत्तिगुर्जरानुवादः सतामममृतायतां चिरं च नन्दतात् ॥

परिशिष्ट–१

मूलपद्यानामकारादिक्रमः

	पद्यक्रम	पृ. क्र.
अक्षीणाविरतिज्वर.	३०	१७९
अत्रास्माकमिदं हृदि	६१	३२१
अन्यारंभवतो जिनार्चन.	५७	२९९
अर्थं काममपेक्ष्य धर्म.	५२	२८७
अर्हच्चैत्यमुनीन्दु.	९	६६
अस्माकं त्वपवाद०	५५	२९५
आनन्दस्य हि सप्तमाङ्ग.	६३	३३१
इच्छा स्वस्य न नृत्य.	१९	१४०
इत्येवं शुचिसूत्रवृन्द.	६८	४३२
इत्येवं नयभङ्गहेतुगहने.	९६	५३०
उत्फुल्लामिव मालती.	७९	४५६
एतेनैव समर्थिता जिनपतेः	३९	२४१
एतेनैव समर्थिताऽभ्युदयिकी	६७	३६४
एतेनेदमपि व्यपास्तमपरे	९३	५१५
ऐन्द्र श्रेणिनता प्रतापभवनं	१	२
किं नामस्मरणेन न प्रतिमया	४	३९
किं ब्रह्मैकमयी किमुत्सवमयी	१००	५४२
किं योग्यत्वमकृत्स्न०	४०	२४५
किं हिंसानुमति र्न संयमवतां	२४	१६१
गर्त्तादङ्गविघर्षणैरपि	३८	२४०
चैत्यानां खलु निश्रितेतरतया	७२	४४०
चैत्यानां नहि लिङ्गिनामिव	७३	४४१
चैत्येऽनायतनत्वमुक्तमथ	७७	४५३
ज्ञातैः शल्यविषादिभिः नु भरता०	२२	१५५
ज्ञानं चैत्यपदार्थमाह न पुन०	८	५३
ज्ञानं चैत्यपदार्थमत्र वदतः	४९	२८२
तत्पाणिग्रहणोत्सवे कृतमिति	६६	३६१

	पद्यक्रम	पृ. क्र.
तपगणमुनिरुद्यत्कीर्तितेजोभृतां	१०४	५४७
तीर्थेशप्रतिमार्चन. कृतवती	६५	३५३
तेनाकोविदकल्पितश्चरणभृद्.	४६	२५४
तेषां न प्रतिमानतिः स्वरसतो.	७	५१
त्वद्बिम्बे विधृते हृदि स्फुरति न	९९	५३६
त्वद्रूपं परिवर्त्ततां हृदि मम	१०१	५४३
दर्शं दर्शमवापमव्ययमुदं	९८	५३४
दानादाविव भक्तिकर्माणि विभु०	२१	१४५
दुग्धं सर्पिरपेक्षते ननु तृणं	२८	१७५
देवानां ननु भक्तिकृत्य. न श्लाघ्यं	१८	१३८
द्रव्यार्चामवलम्बते न हि मुनिः	२९	१७८
धर्मार्थं सृजतां क्रियां बहुविधां	५९	३०५
धमार्थः प्रतिमार्चनं यदि वधः	६२	३२३
धर्माधर्मगते क्रिये च युगपद्	८८	४७१
नात्र प्रेत्यहितार्थितोच्यत इति	१२	९०
नामादित्रयमेव भावभगवत्.	२	८
नाना सङ्घसमागमात्सुकृतवत्.	३२	२१४
नाशंसानुमतिर्दयापरिणति.	२६	१७०
नन्वेवं किमु पूजयापि भवतां	५६	२९७
नन्वेवं प्रतिमैकतां प्रवदता	७५	४४८
नो नद्युत्तरणे मुनेर्नियमनाद्	३६	२३०
नो यात्रा प्रतिमानति र्व्रतभृतां	४७	२७८
पुण्यं कर्म सरागमन्यदुदितं	९५	५२३
पूजापूजकपूज्यसङ्गतगुण०	३३	२१६
पूजायां खलु भावकारणतया	६०	३०७
पूर्णेऽर्थेऽपि विधेयता वचनतः	८६	४६६
प्रज्ञप्तौ प्रतिमानति र्न विदिता	६	४९

	पद्यक्रम	पृ. क्र.		पद्यक्रम	पृ. क्र.
प्रश्नव्याकरणे सुवर्णगुलिका.	६४	३३८	लुप्तं मोहविषेण किं किमु हतं	३	३१
प्राक् पश्चाच्च हितार्थितां, हृदि विदं.	११	८३	वन्ध्याऽस्तु प्रतिमा, तथापि विधिना	७०	४३४
प्रामाण्यं न महानिशीथसमये	४२	२४८	वाप्यादेरिव पूजाना दिविषदां	१३	९६
प्राप्त्या नुनमुपक्रिया प्रतिमया	६९	४३३	वाहिन्युत्तरणादिके परपदे	८३	४६०
बिम्बेऽसावुपचारतो निजहृदो	७६	४५१	वाहिन्युत्तरणादिकेऽपि यतना	८४	४६२
भव्योऽभ्यग्रगबोधिरल्पभवभाक्	१५	१०४	वैतृष्ण्यादपरिग्रहस्य दृढता	३१	२१२
भावेन क्रियया तयो र्ननु तयोः	८२	४५९	वैयावृत्त्यतया तपो भगवतां	४८	२७९
भावे द्रव्यतया द्विधा परिणतिः	८९	४७२	वैयावृत्त्यमथैवमापतति वः	५०	२८४
भावोऽधर्मगतः क्रियेतरगते.	८७	४६८	शक्रेऽवग्रहदातृता व्रतभृतां	१७	१३४
भोः ! पापाः ! भवतां भविष्यति	५३	२८८	श्राद्धानां तपसः परं गुणतया	५१	२८६
भ्रष्टैश्चैत्यकृतेऽर्थितः, कुवलयाचार्यो.	४३	२५१	श्राद्धेन स्वजनुःफले जिनमतात्	८१	४५८
भ्रान्त ! प्रान्तधिया, किमेतदुदितं	४४	२५२	सद्धर्मव्यवसायपूर्वकतया	१४	९८
मन्दारद्रुमचारुपुष्पनिकरैः	१०३	५४७	सद्भक्त्यादिगुणान्वितानपि, सुरान्	१६	१२७
मिश्रस्यानुपदेश्यतया यदि तदा	२५	१६४	सत्तन्त्रोक्तदशत्रिकादिकविधौ	३४	२१७
मिश्रत्वे खलु योगभावविधया	९०	४७४	सम्यग्दृष्टिरयोगतो भगवतां	३५	२२९
मूर्त्तीनां त्रिदशैस्तथा भगवतां	१०	७६	सर्वासु प्रतिमासु नाग्रहकृतं	७८	४५५
मोहोद्दामदवानलप्रशमने	८०	४५७	सावद्यं व्यवहारतोऽपि भगवान्	२०	१४२
यन्नद्युत्तरणं प्रवृत्तिविषयो	३७	२३७	साधूनां वचनं च चैत्यनमन०	२३	१५७
यद्दानादिचतुष्कतुल्यफलता.	४१	२४७	साधूनामनुमोद्यमित्यथ न किं	२७	१७१
यत्कर्मापरदोषमिश्रिततया	४५	२५३	सिद्धान्ते परिभाषितो हि गृहिणां	९१	४८०
यः श्राद्धोऽपि यतिक्रियारतः	५८	३०३	सेयं ते व्यवहारभक्तिरुचिता	९७	५३१
यागीयो वध एव धर्मजनक.	५४	२९३	स्वांतं ध्वांतमयं मुखं विषमयं	५	४३
या ज्ञानाद्युपकारिता विधियुता	९४	५२०	स्वान्तं शुध्यति दह्यते च नयनं	१०२	५४६
योगाराधनशंसनैरथ विधेः	७१	४३६	हिंसा सद्व्यवहारतो विधिकृतः	८५	४६३
लिङ्गे स्वप्रतिबद्धधर्मकलना	७४	४४६	हिंसांशो यदि दोषकृत्तव जड !	९२	४९३

परिशिष्ट–२

स्तवपरिज्ञागाथानामकारादि क्रमः ॥

पृष्ठ ३७७ तः ४३१

	गा. क्र.		गा. क्र.
अकसिणपवत्तगाणं	११५	इहराऽणत्थगं	११२
अग्गाहारे बहुगा	१२८	इंदीवरम्मि दीवो	१७८
अग्गी मा एयाओ	१४६	उचियाणुट्ठाणाओ	४०
अण्णे उ कसाइआ	९४	उणत्तं न कयाइवि	७५
अत्थि जओ णय	१४७	उद्दिट्ठकडं भुंजइ	९३
अहिस्सकत्तिगं	१७२	उवयाराभावेवि	१६४
अपडिवडिय सुहचिंता	९७	उस्सुत्ता पुण बाहइ	६९
अप्पा च होइ एसा	१५२	एएहिंतो अण्णे	११४
अप्पविरियस्स	१९३	एगिंदियाइ अह	१२३
अलमेत्थ पसंगेण	९६	एगिंदियाइ मेओ	१५०
असुह तरंडुत्तरण	४५	एत्तोच्चिय णिद्दिट्ठो	८१
अस्सीलो णय.	२००	एत्तोच्चिय णिद्दोसं	१५७
अह तेसिं परिणामे	१२१	एत्तोच्चिय णिद्दिट्ठो	१९८
अह पाठोभिमउच्चिय	१२६	एत्थमियं विण्णेयं	६१
अह तंण एत्थ	१३३	एत्थकमो दाणधम्मो	२०१
अह तंण वेइअं	१३४	एयमिहमुत्तमसुअं	१
अहिगरणणिवित्तिवि	१६६	एयम्मि पूइअंमि	२८
आणापरतंतो सोसा	६७	एयं च एत्थ एवं	६४
आराहगो य जीवो	९९	एयस्स उ संपा.	१११
आरंभवओ वि इमा	१४२	एयंपि न जुत्तिखमं	१२४
आरंभच्चाएणं	१९७	एवं चिय भावथए	३५
आहेवं हिंसा वि	११९	एवं च भावसाहुं विहाय	५२
इक्को वायपएसो	६२	एवं मणेण वयमाइ	६०
इतरम्मि कसाईया	८८	एवं च्चिय मज्झत्थो	६६
इय सव्वेण वि सम्मं	७	एवं दिट्ठंतगुणा	८६
इयमद्दवाइ जोगा	५८	एवं च वयणमित्ता	१३१
इयरा उ अभिणिवेसा	७०	एवं णिवित्तिपहाणा	१६१
इय दिट्ठेट्ठविरुद्धं जं	१४९	एवं णो कहियागम.	१७९
इय कयकिच्चेहिं	१६५	एसा य होइ णियमा	१५५
इय आगमजुत्ती	२०२	एसेह थयपरिण्णा	२०३
इह मोहविसं घायइ	८४	ओसरणे बलिमाइ	१०४

	गा. क्र.
कट्ठादि वि दलं	८
कहुओसहाइ जोगा	४६
करणाइतिन्नि जोगा	५५
कज्जं इच्छतेणं	१०७
कयमित्थपसंगेण	१९२
कारवणे विय तस्स	१२
किं तेसिं दंसणेणं	१२७
किं पुण विसीट्ठगं	१३७
गीयत्थो य विहारो	७१
गीयस्स णं उस्सुत्ता	७२
गुणसमुदाओ संघो	२६
चउकारणपरिसुद्धं	८७
चिइवंदणथुइ	२४
जइणो अदूसियस्स	४४
जइणो विहु दव्वथय	१०१
जम्हा उ अभिस्संगो	४३
जम्हा समग्गमेयंपि	६३
जयणेह धम्मजणणी	१५३
जयणाए वट्टमाणो	१५४
जयइ थयपरिण्णा	२०४
जह उस्सग्गम्मि ठिओ	६५
जहेह दव्वथया	१३८
जह वेज्जगम्मि	१९०
जिणभवनकारणविही	३
जिणबिंबकारणविही	२१
जिणपूआइविहाणं	३१
जिणभवणाइविहाण	४१
जिणबिंबपइट्ठावण	४८
जिणभवणकारणाइवि	१०८
जुत्ती सुवण्णयं पुण	९०
जे इह सुत्ते भणिया	९१
जोए करणे सण्णा	५४
जो साहू गुणरहिओ	९२
जो चेव भावलेसो	१०६
जो बज्झचाएणं	१९६
जं वीयरागगामी अह	३७
जं पुण एयविउत्तं	३८
जं एयं अट्ठारस०	५३
जं च चउद्धा	११०
जं बहुगुणं पयाणं	१५९
जं बुच्चइत्ति वयणं	१७०
जं सो उक्किट्ठपरं	११५
ण कयाइ इओ	१८०
ण करेइ मणेणाहार.	५७
णय गीयत्थो अण्णं	७३
णय भगवं अणुजाणइ	१०५
णय बहुआणवि	१२९
णय रागाइ.	१३०
णय तेसिंपि	१३२
णय तव्वयणाओ	१३५
णय वेअगया चेवं	१४४
णय फलुद्देस०	१४५
णय णिच्छओवि	१७४
णय तं सहावओ	१७७
णहि रयणगुणा	१८६
णिप्फन्नस्स य सम्मं	२३
णिच्छयणय जमेसा	९८
णेवं परंपराए माणं	१८२
णो पुरिसमित्त०	१७५
णोभयमवि जमणाइ	१८४
तस्सवि य इमो	९
तप्पुव्वया अरहया	२७
तप्पूआ परिणामो	२९
तत्तो य पइदिणं	३०
तत्थविय साहुदंसण.	४९
तह तेल्लपत्ति०	८०
तम्हा जे इह.	९५
तम्हा ण वयणमित्तं०	१३६
तब्बिंबस्स पइट्ठा	१४०
तत्थ पहाणो अंसो	१६०
तह संभवंतरूवं	१६८
तव्वावारविरहियं	१७१
तत्तो अ आगमो	१८१
तह वेदे च्चिय	१८८

	गा. क्र.		गा. क्र.
तत्तो वि कीरमाणे	१९१	भावत्थओ अ एसो	५१
ता एवं मे वित्तं	१९	भावं विणा वि एवं	६८
तारिसयस्साभावे	२२	भोगाइफलविसेसो	३९
ता एवं विरइभावो	७४	भोमाइ नव जीवा	५६
ता तंपि अणुमयं	१०९	मग्गणुसारि पयाहिण	८५
ता एयंपि अहम्मो	१४३	मल्लाइएहिं पूआ	१०३
ता अहिगणिवत्तीए	१६३	लोगे अ साहुवाओ	१५
ता एयगया चेव	१६७	वरबोहिलाभओ सो	१५८
ताणीह पोरुसेयाणि	१७६	वण्णायपोरुसेयं	१७३
ता एवं सण्णाओ	१८७	विविह निवेअण	३३
ता तस्स पमाणेत्ति	१८९	विहियाणुट्ठाणमिणं	३४
ते तुच्छया वराया	१३	विहियाणुट्ठाणपरो	७८
तो संसारविरत्ता	७६	विसघाइरसायण	८३
तं कसिणगुणोवेयं	८९	वेयवयणं तेणेवं	१६९
तंतंमि वंदणाए	१०२	वेयवयणम्मि सव्वं	१८५
दव्वे भावे य थओ	२	सत्तीए संघपूआ	२५
दव्वे भावे अ तहा	४	सव्वत्थ णिरभिसंग	४२
दव्वथयभावथय	१००	सव्वत्थ णिरभिसंगो	७९
दव्वथयंपि काउं	१९४	सत्थुत्थगुणो साहू	८२
धम्मत्थमुज्जएणं	५	सक्खाउ कसिण	११३
धम्मपसंसाए	१४	सइ सव्वत्थाभावे	१३९
णणु तत्थेव.	११७	सासयवुद्धी वि ईहं	१६
निप्फाइय जयणाए	२०	सा इह परिणयजल	१५६
नंदाइ सुद्धो सद्दो	१०	सिय तत्थ सुहो.	१२२
पडिबुज्झिस्संति इहं	१८	सिय तं ण सम्म	१२५
पढमाउ कुसलबंधो	४७	सिय पूआओवगारों	१६२
पडिबुज्झिस्संतण्णे	५०	सुद्धस्स विं गहियस्स	११
परमगुरुणो य आणं	७७	सुहगंधधूवपाणिय	३२
परिणामियं सुहं	१४८	सुव्वइ अ वयररिसिणा	११८
पीडाकरीत्ति अह	१२०	सुद्दाण सहस्सेणवि	१५१
पीडागरीवि एवं	१४१	सो तावसासयाओ	६
पेच्छिस्सं एत्थ अहं	१७	सोइंदिएण एयं	५९
भवतो विय सव्वन्नू	१८३	सो खलु पुप्फाईओ	११६
भावे अइप्पसंगो आणा	३६	संतेपि बज्झमणिच्चं	१९९

परिशिष्ट—३

साक्षिपाठानामकारादिक्रमः ॥

अइसयचरणसमत्था (विशेषा. भा. ७८६) ४५
अकसिणपवत्तगाण. (महानि. अ. ३, आव. नि. १९४) २४६, ३११. ४९६, ५०६, ५१२
अज्झत्थे चेव (आचाराङ्ग १।५।२) ३०६
अट्ठारस सहस्स (अड्ढाइज्जेसुसूत्र) ३९८
अट्ठावयमुज्जिते (आचाराङ्गनि. ३३२) ३६७
अणगारस्स णं भाविय० (भगवती सू. १६।३) १९८
अणगारे णं भंते ! (भगवतीसू. ३।५) ५९
अणुकंपा निव्वेओ (योगविंशिका श्लो. ८) ३०९
अणुमित्तो वि न. ४१८
अण्णत्थारंभवओ (पञ्चाशक ४।१२) ५०८
अतर्क्या लीलेशी (अष्टसहस्री) ५३७
अत्र चतुर्थाध्ययने (महानिशीथ) २५०
अत्थि णं भंते ! (प्रज्ञापना. सू. २८०) १९९
अत्रासन्नोऽपि (षोडशक ६।६) २१३
अदुत्तरं च णं (सूत्रकृताङ्ग २।२) ४८१
अदुवा वायाउ० (आचाराङ्ग १।८।१) १४९
अन्धे तमसि ४१७
अन्यस्त्वाहास्य (हारिभद्र राज्यादि अष्टक १) २४३
अन्तर्वेद्यां (योगदृष्टि ११६) १७७
अप्परिगहिय देवीणं ११३
अपडिक्कंताए (महानिशीथ ३।१९) २३६
अप्रदाने हि० (हारिभद्र राज्यादि. अष्टक) २४३
अप्रस्तुतप्रशंसा (काव्यप्रकाश १०।१५१) २५३
अभवन् वस्तु. (काव्यप्रकाश १०।९७) ८३
अम्मडस्स णं (औपपातिक सू. ४०) ३३६
अयं जनो नाथ. (अन्ययोग० २) ५३१
अरिहंताई णियमा (आव. नि. १००७) ३४
अरिहंतुवएसेणं (आव. नि. १००९) ३४
अरिहंतसिद्ध (मरणसमाधिप्रकीर्णके) ३६७
अरिहंतचेइआणं (आवश्यकनिर्युक्तौ) १५७
अर्पितानर्पितसिद्धेः (तत्त्वार्थ ५।३१) १२१
अर्थे सत्यर्थ. (काव्यप्रकाश ९।११।७) ५३६
अल्पबाधया बहू० (पञ्चलिङ्गी) २१७
अविसिट्ठं विय (विशेषा. भा. १९४३) ४७९
अविणीयमाणवंतो (विंशिका ७।५) १५०
असद् धर्म संभावन (काव्यानुशासन ६।४) ३१
असदारंभपवत्ता. (पञ्चाशक ४।४३) १८४
असुहक्खवणं ४३७
अस्मिन् हृदय. (षोडशक २।१४) ११
अह केरिसए (प्रश्नव्याकरण. अ. ८) २८०
अहं च भोगरायस्स (दसवैकालिक २।८) ३५२
अहावरे दोच्चस्स (सूत्रकृताङ्ग द्वि.श्रु.) ४८३
अहावरे तच्चस्स ,, ४८४
अहावरे पढमस्स ,, ४८५
अहागडाइ भुंजंति (सूत्रकृताङ्ग २।५।८) १५३
अहावरे दोच्चस्स (सूत्रकृताङ्ग द्वि.श्रु) ४१३
अहन्नं भंते ! सूरियाभे (राजप्रश्नीयोपाङ्गे) १०५
अक्षयनीव्या हि (षोडशक ६।१५) २१३
अथ परिप्रश्नार्थे (प्रश्नव्याकरणवृत्ति) २८०
आगमेनानुमानेन (योगदृष्टि गा. १०१) १०
आधीनां परमौषध (षोडशक १५।१३) ५३८
आया चेव अहिंसा (ओघनि. गा. ७५५) २०१
आसन्न सिद्धिआणं ४३६
आयरिय उवज्झाए (कल्पभा. गा. ४१७७) २८१
आलोअणा वियडणे (ओघनि. ७९२) ५०
इत्थं चैतदिह (हारिभद्र राज्यादिदानाष्टक ८) २४५
इत्थमाशयभेदेन (दानाष्टक—६) १५३
इन्द्रविश्वेतन० (मीमांसकमतम्) २२३
इमाओ त्ति सुत्तउत्ता (बृहत्कल्पभा. ५६१९) २३९
इमीसेणं रयणप्पभाए (समवायाङ्ग १७ स्था.) ६६
इष्टापूर्त्तं न (अग्निकारिका—८) १७७
इष्टापूर्त्तं मन्यमाना. (मुंडकोपनिषद् १।२।१०) ,,
ईश्वरीयाहुति (न्यायमालायाम्) २३६
उच्यते कल्प० (अष्टक २७।२) १५२
उत्पद्यते हि सावस्था १५३
उदयक्खयखओ (जीवाभिगमवृत्तौ) ९९
उपमानाद् यदन्यस्य (काव्यप्रकाश १०।१५९) ६८
उवगारवगारि (विंशिका प्रकरणे) ५२२

एएतु तओ (सूत्रकृताङ्ग १।१।२।२७) २०८
एएसु भिक्खुत्ता (मरणसमाधि) ३६७
एगया गुणसमियस्स (आचारांग १।५।४।१५८) ३९५
एगुप्पाएण तओ (विशेषा. भा. ७८७) ४५
एगोऽपहिन्ने (उपदेशपद २५४) १२३
एतद् रागादिदं (योगबिन्दु १५९) ४३७
एतदिह भावयज्ञ. (षोड़शक ६।१४) २१८
एतेहिं दोहिं (सूत्रकृताङ्ग २।५।९) १५४
एत्तोच्चिय णिद्दोसं (पञ्चाशक ७।३५) २४४।४३५
एत्तो चरित्त ४३७
एयं तु जं० (महानिशीथ ३।१६) ३६
एवं खलु देवाणु० (भगवती ३।९) १११
एवं न कश्चिद्० (हारिभद्रदानाष्टक–८) १५३
एवमुद्यतेतर (आव. नि. ११३०) ४४२
एयंविय जं चित्तो ३०५
एवं विवाह. (हारिभद्र दानाष्टक–५) २४४
एवंविधेन यद्बिम्ब० (षोडशक ७।१४) ५२१
एस अणुमओच्चिय (पञ्चवस्तुक १२१८) १५६
एसा ठिईओ. (विंशिका ९।६) ३१३
एसो पुण सव्वो. (विंशिका २०।९) ५४५
ओसण्णस्स गिहिस्स वि (उपदेशमाला ३५२) १५१
ओसरणे बलिमाइ (पञ्चवस्तुके १२१९) १५६
ओहारमग्ग० (बृ. कल्पभा० ५६३३) २३९
कइविहा णं भंते ! चारणा० (भगवतीसू. २०।९) ४५
कति णं भंते ! किरियाओ (प्रज्ञापना सू. २८४ तः २८७) १९२
कमलमनंभसि (काव्यप्रकाशवृत्तौ) ४१
कम्मं जोगनिमित्तं (विशेषा. भा. १९३५) ४७५
कयरे ते जे (प्रश्नव्या. १।३) २९१
कश्चिदाहास्य (हारिभद्र दानाष्टक १) १५२
कर्मेन्धनं समाश्रित्य (अग्निकारिका।१) १७६
कंचणमणिसोवाणे (महानिशीथ ३।५५) २४८
कहि णं भंते (भगवतीसूत्र १०।५) ७८
कत्थइ पुच्छइ (दशवैकालिकनि. ३८) ३११
काऊणंपि जिणायणेहिं (महानिशीथ ३।५७) २४८
काके कार्ष्ण्यं० ९७
कामं उभयाभावो (आवश्यकनि. गा. ११३४) ४४३
किंचिच्छुद्धं (प्रशमरति १४५) १५५
किञ्चेहाधिक. (राज्यादिदानाष्टक ६) २४४
किं निस्साए णं भंते ! (भगवतीसूत्र ३।२) ६८
किं मे पूर्वं श्रेयः (राजप्रश्नीयोपाङ्गवृत्ति) ९३
किं ते भंते ! जत्ता (भगवतीसू. १८।१०। सू. ६४७) २७९
किं चेहुवाहिमेया (श्रावकप्रज्ञप्ति ५२) १२९
क्रियाहेतुः पुष्टि. (षोड़शक ३।३) ५२८
कृषिकरण इव पलालं (षोडशक ७।१६) ५२२
केवलनाणेणत्थे (आवश्यकनि. ७८) २४
खड्डातडंसि विसमे (पञ्चाशक ७।३९) २४५
गरहावि जायइ (आवश्यकनि. ६३) ३४३
गहणसमयम्मि जीवो (कर्मप्रकृत्ति सङ्ग्रहणि) ४७९
गंथिगसत्ता पुण (उपदेशपद गा. २५३) १२२
गिहीणो वेयावडीयं (दशवैकालिकचूलिका २।९) १५१
गुणठाणठाणं. ४३७
गुरुकारियाइ (सम्यक्त्वप्रकरणे) ४३८
गुरुपारतंतनाणं (पञ्चाशक ५०१) १२१
गृहिणोऽपि प्रकृत्या (हारिभद्राष्टक–२ वृत्ति) ३०४
चउवीसत्थए णं (उत्तराध्ययन अ २९ गा. २३) १९
चमरस्स णं भंते ! (भगवतीसूत्र १०।५) ७८
चरणकरणप्पहाणा (सम्मति. ३।६७) १२०
चरिमसरीरो साहू (उत्तराध्ययन नि. २९०) ५६
चित्तमेव हि संसारो (शास्त्रवार्ता गा. ४०४) २०९
चिन्तामणिः परोऽसौ (षोडशक २।१५) ११
चेइयकुलगण. (आवश्यकनि. ११७९) २७७
चेइयकुलगण (आवश्यकनि. ११०१) २८४
चैत्यायतनप्रस्थापनानि (प्रशमरति ३०५) ३१९
चोएइ चेइयाणं (बृ. कल्प भा. ३०२
छज्जीवकायसंजमु (आवश्यक नि. भा. १९३) ३११।५११
छप्पिय जीवनिकाए (सम्मतितर्क ३।२८) १२०।५००
छव्विहे कप्पट्ठिइ (बृहत्कल्पभाष्य ६।२०) १०६
छस्सहस्सा (जंबूद्वीप ५।११८) ११७
जइ वि अ पडिमाओ (आवश्यक नि. गा. ११३५) ४४४
जइ वि य णिगिणे (सूत्रकृताङ्ग २।१।९) २९२
जइ हीणं दव्वथयं (उपदेशरहस्य) ४०५
जक्खा हु वेयावडियं (उत्तराध्ययन १२।३२) २८२
जनोऽयमन्यस्य (सिद्धसेनीयद्वात्रिं ६।५) ३२३
जम्माभिसेग (आचाराङ्गनि ३३९) ३६७

जह गोयमाइयाणं (गुरुतत्त्वविनिश्चय गा. १५) १७
जहानवनगराइ (आवश्यकनि. चूर्णि) ५१२
जहवेलंबगलिंग (आवश्यकनि. गा. ११३७) ४४५
जहवेगसरीरंमिवि (विशेषावश्यक भा. १९४५) ४७९
जहा एसा अरिहंतपडिमा ५४
जहसावज्जकिरिया (आवश्यकनि. गा. ११३३) ४४३
जस्स णत्थि पुरा (आचाराङ्ग १।४।४) ९४
जा जयमाणस्स (ओघनियुक्ति-७६०) १८७
जाणं काएण (सूत्रकृताङ्ग १।१।२।२५) २०७
जावंति चेइआइं (श्रावकप्रतिक्रमणसू. गा. ४४) ३७०
जाव च णं एस. (भगवतीसूत्र) ३०६।४६१
जा सम्मंभावियाओ (बृ. कल्पभा. गा. ११११६) ३६९
जिनभवनं जिनबिम्बं (श्रावकप्रज्ञप्ति) ५१७
जिनोक्तस्तद्बिम्बं ५४
जीवकिरिया दुविहा (स्थानांग २।१।५९) २०६
जीवा णं भंते ! (भगवतीसू. १।१) १८५
जीवो गुणपडिवन्नो (आवश्यकनि. गा. ७९२) ५२८
जीवे णं भंते ! नाणावरणीज्जं (प्रज्ञापनाक्रियापद) २०३
जे अ दाणं (सूत्रकृताङ्ग १।११।२०) १४६
जो उत्तमेहिं मग्गो. (बृ. कल्पभा. २४९) ४५४
जोगे जोगे (ओघनिर्युक्ति गा. १७८ ३१४
जो जाणदि अरिहंते (प्रवचनसार १।८०) ५३८
जो जहावायं (उपदेशमाला गा. ५०४) १५
जो जिणदिट्ठे (उत्तराध्ययन गा. १०७८) १९
जो जीवे वि वियाणइ ४९६
जो पुण णिरच्चणो (उपदेशमाला गा. ४९३) ३०५
जो वि दुवत्थ० (बृ. कल्प. भा. गा. ३९९४) १७३
जं जह सूत्ते (बृ. कल्पभा. गा. ३३१५) ११९
जं मोणं त सम्मं (श्रावकप्रज्ञप्ति गा. ६१) १२६
जं णं समणे वा (अनुयोगद्वार सू. ३) ३५६
जं पुण एयवियुत्तं (पञ्चाशक ६।९) २५४
जं सक्कइ तं कीरई १६५
जं सम्मं ति पासहा (आचाराङ्ग १।५।३) १५
झाणं सुभमसुभं (विशेषावश्यकभा. १९३७) ४७७
ज्ञापकं चात्र (दानाष्टक ५) १५२
ण इमं सक्कं (आचाराङ्ग १।५।३) ५०१
णउ तह भिन्नाणं (विंशिका २०।१०) ५४५
णमो बंभीए (भगवतीसूत्र) ३२
णमो सुअस्स (भगवती सूत्रारंभे) २३
णय तस्स इमो (विंशिका २०।११) ५४५
णवि ते पारिवज्जं (आवश्यकनि. गा. ४२८) २२
ण हु तस्स तण्णिमित्तो (ओघनियुक्ति) ३०६
णहु सासणभत्ती (सम्मति ३।६३) ३२३
णिच्छयओ सम्मत्तं १२६
णिच्छयसम्मत्तं (विंशिका ६।१७) २८७
णिरविक्खस्स (पञ्चाशक ४।७) ३०४
णो कप्पइ अण्णउत्थिय ४५४
णो कप्पइ णिग्गंथाण (स्थानांग ५।२) २३८
„ „ „ (बृ. कल्पभा. ४।३२) २४०
ण्हाणाइवि (पञ्चाशक ४।१०) ३१५
तइया तइया (पूजाविंशिका श्लों. ७) १२४
तएणं केसीकुमार (राजप्रश्नीय ७।८) ९१
तएणं से सूरियाभे (राजप्रश्नीय सू. ५२।५३।५४) १३९
'तएण' मित्यादि (राजप्रश्नीय सू. ५२ वृत्तिः) १४५
तएणं से सक्के (भगवती १६।२) १३५
तएणं सुबुद्धिस्स (ज्ञाताधर्म० १२।९२) २८९
तएणं से आणंदे (उपासकदशाङ्ग १।७) ३३३
तएणं सा दोवइ (ज्ञाताधर्म० १।९६।१२५) ३५५
तएणं ते पंच. (ज्ञाताधर्म० ११।१६।१२८) ३५८
तए णं सा भद्दा (ज्ञाताधर्म० १।४।३६) ३६३
तए णं सिद्धत्थे (कल्पसूत्रे सू. १०३) ३६५
तओ बुज्झ० गो० ! (महानिशीथ ३।४४) २४६
तत्थ णिओगो (गुरुतत्त्वविनि. गा. १४) १७
तत्थ णं देवच्छंदए (जीवाभिगम ३।२।१३९) ३७३
तत्थ णं जे से (जीवाभिगम सू. १८३) १०७
तत्थ वि से न याणइ (दसवैका. ५।२।४७) ११८
तत्थ पहाणो० (पञ्चाशक ७।३८) २४५
तत्थ खलु भगवया (आचाराङ्ग १।१) ३२६
तत्र कर्मणि (आचाराङ्ग १।१ वृत्ति) ३२७
तदेवं प्रवरगोत्र (न्यायकुसुमाञ्जलि) ५३२
तमेतं वेदानु. २९६
तमे व सच्चं णीसंकं. (आचाराङ्ग) ४९५
तम्हा णिच्चसइए (विंशिका ९।८) ३१३
तवसंजमेण (महानिशीथ ३।५६) २४८
तवसंजमजोगेसु (व्यवहारभा. १।३३१) २८०
तह तह वक्खाणेयव्वं (पञ्चवस्तुक गा. ९९१) ११३

तहारूवं समणं (भगवती सूत्रे) ३१६
तस्मात्तदुपकाराय (दानाष्टक-४) २४३
ता जइ तत्तो (विंशिका २०।१६) ५४५
तित्थयरा जिन (बृ. कल्पभा. ११९४) ३६८
तित्थयरगुणा (आवश्यक नि. ११३०) ४४२
तित्थयराणं (आचाराङ्गनि. ३३०) ३६७
तिन्निवि पएसराशि. (विंशिका २०।१३) ५४५
तिर्यक्पंगु (जैमिनीयसूत्रे) २२४
तिविहे ववसाए (स्थानाङ्ग ३।३।१८५) ९९
तुल्लं च सव्वेहयं (विंशिका २०।१४) ५४५
तुहवयण तत्तरुइ १२०
तेणं कालेणं (ज्ञाताधर्मकथाङ्ग प्रथमवर्ग सू. १५४ ११२
तेणं कालेणं...सक्के (जंबूद्वीपप्रज्ञ० ५।१५) ११४
तेणं कालेणं सुरियाभे (राजप्रश्नीय सू. ४१) ८४
ते फासे धीरो (आचाराङ्ग १।८।२) १४८
तं मा णं तुमं (ज्ञाताधर्मकथा १।१६।१२९) ३६०
थयथुइमंगलेणं (उत्तराध्ययन अ. २९) २०
थूभसयं भाउ (आवश्यकनि. भा. ४५) १५६
थंडिल्ले वि हु (विंशिका ८।१४) ४५२
दहतिग अहिगम (चैत्यवंदनभा० गा. २) २१७
दव्वाण सव्वभावा (उत्तराध्ययन २८।२४) ५०१
दव्वसुयं पोत्तय० (बृहत्कल्पभा. गा. १७५) २३
दव्वथओ भावथओ (आवश्यकनि. भा. १९२) ३११।५१०
दसविहे सराग. (स्थानाङ्ग. १०।३।७५१) १२२
दाणाइआ उ. (विंशिका ५१९
दिठ्ठोअ तीए (पञ्चाशक ७।४०) २४५
दीधिति चिन्तामणि (तत्त्वचिन्तामणि दीधिति) ७
दीक्षा मोक्षार्थ० (अग्निकारिकाष्टक-२) १७६
दुहवो वि ते ण (सूत्रकृताङ्ग १।११।२१) १४६
देवगुणपरिन्नाणा ४३७
देवगुण प्रणिधानात् (षोडशक ५।१४) ३६४
देवतात्वं मन्त्र० (यौगमतम्) २२०
देवोद्देशेनैतद्० (षोडशक ६।१२) २१९
देशं कालं (प्रशमरति श्लो. १४६) १५५
देशनादेशित (वाचस्पतिमिश्रमतम्) २२५
देहादि निमित्तं (पञ्चाशक ४।४५) ३१८
दो दिसाओ (स्थानाङ्ग २।१।७६) ३४०
द्रागस्मात् तद्दर्शनं (षोडशक १५।१० ५४०
धन्नाणं विहिजोगो ४३६
धम्मकंखिए पुण्णकंखिए (भगवती सूत्र) ५२४
धर्माङ्गख्यापनार्थं (दानाष्टक-३) १५२
धर्मार्थं यस्य वित्तेहा (अग्निकारिकाष्टक ६) १७७
धर्मश्चित्तप्रभवः (षोडशक ३।२) ५२९
नईसंतरणे २३२
न कामभोगा (उत्तराध्ययन ३२।१०१) ३०९
न च स्वदान. (दान द्वात्रिंशिका श्लो. १९) १५३
न णु मणवइकाय० (विशेषावश्यक भा० १९३६) ४७५
ननु नारकस्य (प्रज्ञापना 'क्रिया' पद वृत्ति) २०४
न परीक्षां विना ३२३
नय साहारणरूवं (विशेषावश्यक १९३४) ४७५
नवि संखेवो (आवश्यकनि. १००६) ३४
नागादे रक्षणं (दानाष्टक-७) २४४
नाणावरणिज्जस्स (आवश्यकनि. ८९३) २६८
नामट्ठवणा० (आवश्यकनि. भा. १९१) ३११
नियदव्वमउव्व० (भक्तपरिज्ञा० गा. ३१) ३७२
निर्वाणसाधनं (षोड़शक १५।४) ५३८
नियमा जिणेसु (आवश्यकनि. गा. ११३६) ४४४
निस्सकडम (बृ. कल्पभाष्य गा. १८०४) ४३८
नीयावासविहारं (आवश्यकनि. ११७५) २७७
नृशंसदुर्बुद्धि० (अयोगव्यवच्छेद गा. १०) ३३५
नोत्सृष्टमन्यार्थं (अन्ययोगव्यवच्छेद श्लो० ११) २९६
पच्छा कडुअ विवागा (उत्तराध्ययन १९।११) ९४
पढमेणं पंडगवनं (विशेषावश्यक भा. ७८८) ४५
पढमेणं माणुसोत्तर ,, ,, ,, ७८९) ४५
पढमेणं नंदणवनं ,, ,, ,, ७९०) ४५
पढमा पढमा (पूजाविंशिका गा. ६) १२४
पढमकरण (पूजाविंशिका गा. ८) १२५
पढमाणुदयाभावो (विंशिका ६।१६) २८७
पढमे दंडसमादाणे (सूत्रकृताङ्ग २।२।१७) ३२४
पराभवे तथा (आख्यातचन्द्रिकायाम्) ३
पराभिसन्धिमसंविदानस्य (अन्ययोग श्लो. २०) ५३१
परिणामासयवसओ (विशेषावश्यक भा. १९४४) ४७९
परिणामियं पमाणं (ओघनिर्युक्ति गा. ७६९) २००
परिणमदि जेण दव्वं (प्रवचनसार १।८) ५२७
पर्यायोक्तं (काव्यानुशासन ६।९) १२८
पापं च राज्य (अग्निकारिकाष्टकश्लो. ४) १७६
पावं च छिंदइ (आवश्यकनि. १५२२) ३४२

पुढवी आउक्काए (आचाराङ्गनि. १२३) १८६
पुत्तं पिया (सूत्रकृताङ्ग १।१।२।२८) १०९
पुप्फवद्दलयं (राजप्रश्नीये) ४९७
पुव्वाणुपुव्वि. (आवश्यकनिर्युक्ति १००८) ३४
पुव्वगहियं च कम्म० (विशेषावश्यकभा. १९३८) ४७७
पुव्वाभिमुहो० ,, ,, ,, ३४०६ ३४१
पुष्पामिषस्तुति० २९८
पूआविहि विरहाओ ४३७
पूजया विपुलं० (अग्निकारिकाष्टक श्लो. ३) १७६
पंचहिंठाणेहिं (स्थानाङ्ग ५।२।४२६) १२९
पंचहिं ठाणेहिं (स्थानाङ्ग ५।२।४२६) १३२
प्रकाशितं यथैकेन ३११
प्रमादयोगात् (तत्त्वार्थ ७।८) ५२८
प्रतिमाश्च विविधाः (श्राद्धविधि) ४३८
प्रयाणभङ्गाभावेन (योगदृष्टिसमुच्चय श्लो. २०) ५२४
प्रवृत्तिहेतुं धर्मं (विधिविवेके) ४६७
प्रशमरसनिमग्नं ४०
प्राणी प्राणिज्ञानं (सूत्रकृताङ्ग वृत्तौ) २०७
बंभीए णं लिवीए (समवायाङ्गे) ३३
ब्रह्माद्वयस्य ५४३
भण्णइ एत्थ० (बृ. कल्पभाष्य) ३०२
भण्णइ जिण० (पञ्चाशक ४।४२) ३९८
भवट्ठिइ भंगो (पूजाविंशिका गा. ९) १२५
भावचणमु. (महानिशीथ ३।३६) २४८
भावोऽयमनेन (षोड़शक ३।१२) ३१०।५१३
भासा चउव्विहत्ति (भाषारहस्ये) ४७३
भिक्खू य अण्णयरं (व्यवहारसूत्र १।३३) ३४३
भिन्नविसयं णिसिद्धं (आवश्यकनि. १२२७) ४७१
भूमिप्पेहण (पञ्चाशक ४।११) ३१७
मत्प्रसूतिम् (रघुवंश १।७७) ३३२
मणसा जे उ (सूत्रकृताङ्ग १।१।२।२९) २०९
मणेरिवाभिजातस्य (द्वात्रिंशिका २०२०) ११५
मन्त्रन्यासश्च (षोड़शक ७।११) २२२
महाफलं खलु (भगवतीसू. २।९) २०
महाजयं जयइ (उत्तराध्ययन १२।४२) २१९
मा मा संस्पृश ७४
मासब्भंतरतिन्नय० २३९
माहेसरीउ (आवश्यक नि. ७७२) ४०९
मिथ्यात्वाविरति (तत्त्वार्थ ८।१) ४७५
मिथ्यादृष्टिभिराम्नातो (योगशास्त्र २।१३) २९४
मुलछेज्जं पुण (विशेषावश्यक भा. १२४९) ५०
मूढ नइयं सुयं० (आवश्यक नि. ७६२) ५२८
मूलनिमाणं (सम्मतितर्क १।५) २०२, ५२६
मोक्षाध्वसेवया (अग्निकारिकाष्टक श्लो. ७) १७७
मोक्षायैव तु घटते (तत्त्वार्थकारिकाश्लो. ५) ५१७
मोत्तुणं आउयं (विशेषावश्यकभा. १९३९) ४७८
मंता जोगं काउं (उत्तराध्ययन ३६।२६३) ६१
यः शासनस्य (द्वात्रिंशिका ६।३०) २००
यतनातो न च (षोड़शक ६।१६) २११
यदैवेतद्रूपं (अष्टसहस्री विवरण) ५११
यस्तृणमयीमपि (पूजाप्रकरणे) ४१९
ये तु दानं (दानाष्टक-७) १५३
योगः शुद्धः (प्रशमरतिश्लोक-२२०) १८९
रायगिहे चलणे (भगवतीसूत्रे) ३४
लक्खणजुत्ता० (व्यवहारभाष्ये) ४३९
लिंगं जिणपण्णत्तं (आवश्यकनि. गा. ११३१) ४४२
लिम्पतीव तमो० (बालचरित १।१५।) ३१
लोकोत्तरं तु निर्वाण (षोड़शक १।१५) ५२२
वत्थगन्धमलंकार० (दसवैकालिक ७।२) २३८
वापीकुप० (योगदृष्टि० ११७) १७७
वाबाहक्खय० (विंशिका २०८) ५४५
वारिदस्तृप्ति (मनुस्मृति) ३२८
वासावासं पज्जोसवियाणं (स्थानाङ्ग ५।२।४१३) २३१
वितिगिच्छा० (आचाराङ्ग १।५।५) १८०।५१५
विनश्यन्त्यधिकं (राज्यादिदानाष्टकश्लो. ३) २४३
विभज्जवायं (सूत्रकृताङ्ग १।१४) १५४
विशुद्धिश्चास्य० (अग्निकारिकाअष्टक ५) १७६
विहिसारं चिय (धर्मरत्नप्रकरण गा. ६१) ४१६
वेदोक्तत्वान् (ज्ञानसार २८।३) २९७
वेयावच्चं वावडभावो २८१
वेश्यानामिव विद्यानां १७३
विहिकारिगाइ (विंशिका ८।१५) ४१९
शुद्धागमैर्यथालाभं (अष्टक ३।२) ३०१
शुभाशयकरं (दानाष्टक श्लो० ४) १५२
सत्तेया दिट्ठीओ (विशेषावश्यकभा. २६९६) ४६१
सत्ते सत्तपरिवज्जिया (प्रश्नव्याकरण १।३) २९१
समं योग्यतया (काव्यप्रकाश) २१८

समणेण य सावयेण (अनुयोग द्वार सू. १ ४९६।१५६

समणस्स णं भगवओ (आचाराङ्ग २।३।१७८) ३६६

सम्यग्दर्शनसंपन्न० ३५६

सर्वजगद्धित० (षोड़शक १५।१) ५३८

सचरित्तपच्छातावो (आवश्यकनि. ६२) ३४२

सणंकुमारे णं० (भगवतीसू. ६२) ३४२

सर्वत्र सम्यग्विधिः (श्राद्धविधिः) ४३६

सव्वे पाणा, सव्वे. १४३

सव्वपमत्तजोगो १८६

सव्वत्थामेणं (बृ. कल्पभाष्य गा. ३१०७) ३०२

सव्वे सरा (आचाराङ्ग १।५।६) ५४३

सव्वद्धा संपिंडण (विंशिका २०।१२) ५४५

सव्वंपि कोड़ि (विंशिका २०।१५) ५४५

ससिरविगह० ११६

सामर्थ्ये वर्णनायां (बृहत्कल्पभा. टीका) १५२

सामाइय ववसाए (स्थानाङ्ग ३।१८५) १०१

सामानिकैर्हस्यमानो (त्रिषष्टि १।१।३१६) ११८

सारो चरणस्स (विशेषावश्यकभा. ११२६) २४८

सिज्जंभवं गणहरं (दसवैकालिकनि. गा. १४) ४०

सिन्धुसौवीरेषु (प्रश्नव्याकरण द्वा. ४) ३३९

सिंहासने निविष्टं (षोड़शक १५।२) ५३८

सिद्धस्स सुहरासी (आवश्यकनि. ९८२) ५४४

सिद्धाणं णमो० (उत्तराध्ययन गा. ६९९) ३५

सुरगणसुह (आवश्यकनि. १८१) ५४४

सुव्वइ य० (पञ्चाशक ६।४५) १५८

सुव्वइ दुग्गइ (पञ्चाशक ४।४९) ३०२

सुवण्णगुलियाए (प्रश्नव्याकरण ४ द्वार) ३३९

सुस्सस धम्मरागो (पञ्चाशक १।४) २८५

सुंदरबुद्धीए कयं (उपदेशमाला गा. ४१४) ३१६

से अप्पबले (आचारांग लोक विजय अध्य.) ३२९

से नूणं भंते० (भगवतीसू. १।३।३०) ५००

से भयवं! किं तित्थयरसंतियं (महानिशीथ अ. ५) १४

से भयवं कयराए (महानिशीथ अध्य, ३) ३७

से भंते किं (भगवती ३।४) ६३

से भयवं कयरे से सावज्जायरिए (महानिशीथ अ. ५) २५५

से भयवं कयरे से...(महानिशीथ अ. ५) २७१

से वसुमं सव्वं (आचाराङ्ग १।५।३) १६

से वंता कोहं (आचारांग १।१।४ सू. १२१) ५२९

सो उभयक्खय (धर्मसङ्ग्रहणि गा. २६) ५२५

सोवओगसाहारणाण (विंशिका ८।१५) ४३९

संभावनमथो (काव्यप्रकाश १०।१३७) ३१

संवच्छरचाउ (उपदेशमालागा. २४१) ३७२

संजमठाण ठियाणं. (गुरुतत्त्वविनिश्चये) १९८

संता तित्थयरगुणा (आवश्यकनि गा. ११३२) ४४३

संतिमे तओ (सूत्रकृताङ्ग १।१।२।२६) २०८

संतगुणुक्कित्तणा (आवश्यकनि. १९१) २१५

संसारिषु हि देवेषु (योगदृष्टि गा. १९१) २२२

संवरनिर्जरारूपो० २९८

स्वपरव्यवसायि (प्रमाणनयतत्त्व.) ४६८

स्नानमुद्वर्त्तना ४८६

हत्थसयादागन्तुं २३३

हनुमदाद्यैर्यशसा (नैषधीयचरित्र ९।१२३) ६८

हिट्ठट्ठाणठिओ (गुरुतत्त्वविनिश्चय १।११४) ६५

होइ पओसो ४३७

परिशिष्ट–४

ग्रन्थनिर्दिष्टग्रन्थनामानि

अध्यात्ममतपरीक्षा
अष्टकवृत्ति
अष्टसहस्रीविवरण
अनेकान्तव्यवस्था
अलंकारचूडामणिवृत्ति
आख्यातचन्द्रिका
आचाराङ्गसूत्र
आचाराङ्गनिर्युक्ति
आचाराङ्गचूर्णि
आचाराङ्गवृत्ति
आवश्यकनिर्युक्ति
आवश्यकनिर्युक्तिवृत्ति
उत्तराध्ययनसूत्र
उत्तराध्ययनचूर्णि
उपदेशपद
उपदेशरहस्य
उपासकदशाङ्ग
ओघनिर्युक्ति
औपपातिकदशाङ्ग
कर्मप्रकृतिसंग्रहणि
कल्पसूत्र
'क्रिया'पद (पण्णवना)
कूपदृष्टान्तविशदीकरण
गुरुतत्त्वविनिश्चय
चैत्यवंदनभाष्य
जैमिनीयसूत्र
जीवाभिगमसूत्र
जीवाभिगमसूत्रवृत्ति
जंबूद्वीपप्रज्ञप्ति
जंबूद्वीपप्रज्ञप्तिवृत्ति
ज्ञातासूत्र (ज्ञाताधर्मकथा)
ज्ञानसार
तत्त्वार्थसूत्र
दसवैकालिकसूत्र
दसवैकालिकनिर्युक्ति
दानाष्टक (हारिभद्राष्टक)
देवधर्मपरीक्षा
द्वात्रिंशिकाप्रकरण
धर्मपरीक्षा
धर्मसंग्रहणि
न्यायमाला
न्यायकुसुमांजली
पण्णवणा
प्रश्नव्याकरणसूत्र
प्रश्नव्याकरणवृत्ति
पूजापञ्चाशक
पञ्चाशक
पञ्चवस्तुक
बृहत्कल्पभाष्य
भगवतीसूत्र (व्याख्याप्रज्ञप्ति)
पण्णवणासूत्रवृत्ति
भगवतीसूत्रवृत्ति
भावाग्निकारिका (हारिभद्राष्टक)
भाषारहस्य
महानिशीथसूत्र
महावीरचरित्र (त्रिषष्टिशलाकापुरुष)
योगदीपिका
राजप्रश्नीयोपाङ्ग
राजप्रश्नीयोपाङ्गवृत्ति
राज्यादिदानदूषणनिवारणाष्ट (हारिभद्र)
लोकविजयाध्ययन (आचारांग)
विचारामृतसङ्ग्रह
विशेषावश्यकमहाभाष्य
विंशिकाप्रकरण
व्यवहारसूत्र
व्यवहारसूत्रवृत्ति
सम्यक्त्वपराक्रमाध्ययन (उत्तराध्ययन)
संमतितर्कप्रकरण
समवायाङ्गसूत्र
सम्यक्त्वप्रकरण
सूत्रकृताङ्गसूत्र
सूत्रकृताङ्गवृत्ति
स्थानाङ्गसूत्र
स्याद्वादरत्नाकर
श्रावकप्रज्ञप्ति
श्रावकप्रतिक्रमणसूत्रचूर्णि
श्राद्धजीतकल्प
श्राद्धविधि
षोडशक
शास्त्रवार्ता समुच्चय

परिशिष्ट–५

टीकाकृन्निर्दिष्टग्रन्थकारादिनामानि

अष्टकवृत्तिकृत्	धर्मसागर उपा.	वाचस्पतिमिश्र
अभयदेवसूरिः	पंचलिंगीकार	वाचकवर (उमास्वातिजी)
उदयन	भद्रबाहुस्वामी	व्यास
काव्यप्रकाशकार (मम्मट)	मलयगिरि	रामदास
गन्धहस्ती	मीमांसक	श्रीहरिभद्रसूरि
जयचन्द्र	यौग	श्रीहीरसूरिजी
धर्मदासगणी	लघुजित्	श्रीहेमचन्द्राचार्य

परिशिष्ट–६

काव्योपयुक्तालङ्कारनिर्देशः ।

अतिशयोक्ति	निदर्शना	व्यतिरेक
अप्रस्तुतप्रशंसा	प्रतिवस्तूपमा	व्यङ्ग्य
उत्प्रेक्षा	रसनोपमा	संकर
उपमा	रूपक	समम्
काव्यलिङ्ग	विनोक्ति	यमक

परिशिष्ट–७

ग्रन्थगन्तन्यायाः

१ अजां निष्काशयतः
३ अनियोगपरोपि आगमः
४ अनिषिद्धमनुमतम्
५ अर्धजरतीय
६ अप्राप्तप्रापणविधिः
७ इषुपातज्ञात
८ कृदभिहितोऽर्थो द्रव्यवत् प्रकाशते
९ गलेपादिका
१० गृहपतिपुत्रबन्दिमोक्षण
११ गृहप्रवेशेऽभ्युक्षणं
१२ गुडजिह्विका
१३ गोलांगुलाभरणनिवेश
१४ घृतं दहति
१५ जलं निंदामि पिबामिच
१६ तृणारणिमणिन्याय
१७ नहि अयं स्थाणो.
१८ नहि नीरोग.
१९ निम्नोन्नतन्याय
२० नह्ययं स्थाणोरपराध
२१ नचाशङ्का नचोत्तरम्
२२ पाशरज्जुन्याय
२३ प्रस्थकन्याय
२४ प्रतिबन्दीन्याय
२५ फलवत्सन्निधाने.
२६ फलप्रधाना समारंभा
२७ बीजांकुरन्याय
२८ यावद्बाधं प्रामाण्यं
२९ रत्नरत्नाकरदृष्टान्त
३० शृंगग्राहिका
३१ सविशेषणे हि
३२ सिंहावलोकित
३३ स्वशस्त्रं स्वोपघाताय

"ધન ધન શ્રી અરિહંતને રે,
જેણે ઓળખાવ્યો લોક સલૂણા।
તે પ્રભુની પૂજ વિના રે,
જનમ ગુમાવ્યો ફોક સલૂણા ॥"

નાસ્તિકને મન પથ્થર
આસ્તિકને મન પ્રતિમા
ભક્તને મન પરમાત્મા